

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена А. Живанчевић

**СОЦИЈАЛИСТИЧКИ РЕАЛИЗАМ У
АРХИТЕКТОНСКОЈ И
УРБАНИСТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ
ЈУГОСЛАВИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2012

Ментор:

др Александар Игњатовић, ванредни професор,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Владимир Мако, редовни професор,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

др Александар Кадијевић, редовни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

др Миодраг Шуваковић, редовни професор,
Факултет музичке уметности Универзитета у Београду

др Олга Манојловић Пинтар, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије

Датум одбране:

Београд

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ РЕАЛИЗАМ У АРХИТЕКТОНСКОЈ И УРБАНИСТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

РЕЗИМЕ

Социјалистички реализам се најчешће интерпретира као наметнута доктрина чије се репресивне одлике траже по форми, углавном у односу на нешто друго: у опозицији на модернизам, као повратак стилова 19. века, као пропротостмодернизам у коме архитектонски елементи „говоре“ о репресивности режима, или се пак од потраге одустаје и констатује монструозна еклектична мешавина нејасних естетских начела. Истраживања овог правца у уметности Југославије додатно су одређена стигмом југословенско-совјетског сукоба, и по правилу се одликују тражењем југословенског „трћег“ пута, то јест, истицањем разлика у односу на совјетску праксу и проналажењем отклона од наводног соцреалистичког естетског шаблона за који се ни у совјетском контексту није знало шта тачно представља, све полазно са тезом да је укинут 1948. године, иако је тек тада проглашен са партијске говорнице.

У овом раду се полази од става совјетских теоретичара: да социјалистички реализам није био стил него метод уметничке производње, те да га као таквог и не треба разматрати по форми. Одлике датог метода нису наиме неопходно долазиле из домена уметности - вишедеценијску изградњу власти Јосифа Сталјина обележило је подвођење свих друштвених сегмената под окриље државе, односно, тотализација друштва интегрисањем политичког интереса у све, од економије до приватног живота. Промена политичких стратегија је, самим тим, и заиста могла да налази свој одраз у свакој па и у уметничкој пракси, која је заузврат, као део тоталног механизма, разрадом партијских иницијатива у широком кругу стручне јавности једнако учествовала у конструисању политичког система. До дијалектичке повезаности политике и уметности није се стигло декретом – социјалистички реализам (1934) и теорија одраза Тодора Павлова (1936) били су накнадна експликација датог стања, што треба узети у обзир и када се траже разлике у односу на случај Југославије.

Покушај да се читаво југословенско друштво постави на нове социјалистичке основе није се могао спровести *применом* него планским и систематским *увођењем* совјетског економског и културног модела, у односу на конкретне историјске, економске, политичке и културолошке услове. Како је увођење социјалистичког реализма ту било непосредно везано са интересима Комунистичке партије Југославије, која га је прво пропагирала а онда по промени спољнополитичких околности и укинула, у раду се анализира развојни пут спрече политике и уметности која је у успостављана по совјетском узору: од предратних расправа на уметничкој левици, преко припреме и

спровођења Петогодишњег плана после Другог светског рата, до одрицања од совјетског модела по обнављању веза са Западом 1950. године. У томе се уместо по форми и констатовања репресије над уметницима, па тиме и њихове невиности пред датим системом, социјалистички реализам разматра као метод конструкције и дистрибуције моћи у домену уметности, и као такав тражи у *међупростору* између наредби Партије и појединачних дела: у институционалном оквиру и организацији грађевинске и проектантске праксе, програмским карактеристикама планова и пројеката, самом процесу изградње, архитектонској критици и теоријским поставкама техничких наука и уметности. За ове аспекте се претпоставља да, уз компаративну анализу дешавања на унутрашањем и спољнополитичком плану, пружају бољи увид у разноврсност, суптилност и тоталност политичког деловања у домену архитектуре и датом контексту, колико и у ангажман архитектонске праксе на остварењу програма Партије. У раду се, другим речима, отвара питање како је под окриљем социјалистичког реализма власт градила архитектуру, али и како је архитектура градила власт.

КЉУЧНЕ РЕЧИ

социјалистички реализам, метод, архитектура, политика, Петогодишњи план, тотализација

НАУЧНА ОБЛАСТ

Архитектура и урбанизам

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ

Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број:

SOCIALIST REALISM IN ARCHITECTURAL AND URBAN PLANNING THEORY AND PRACTICE OF YUGOSLAVIA

SUMMARY

Socialist realism is usually interpreted as an imposed doctrine whose repressive features are sought in form, mainly in relation to something else: in opposition to modernism, as a return to styles of the 19th century, as proto-postmodernism in which the architectural elements "speak" of the repressiveness of the regime, or the quest is given up on altogether for a monstrous eclectic mix of obscure aesthetic principles to be affirmed. Art historiography of Yugoslavia is additionally determined by the stigma of Yugoslav-Soviet conflict, and is typically characterized by seeking the Yugoslav 'third way', that is, by emphasizing differences over Soviet practice and finding deviations from the alleged socrealistic aesthetic pattern, which was not properly defined in the Soviet context either, all based on the claim that it was abolished in 1948, although it was only then declared by the Party.

This dissertation is based on the position of Soviet theorists: that socialist realism was not a style but a method of artistic production, that as such should not be analyzed in form. The characteristics of a given method were not necessarily coming from the domain of art - several decades of Joseph Stalin's building of power marked the procuring of all segments of society under the aegis of the state, that is, the totalization of society by integrating political interests in everything, from the economy to private life. The changes of political strategies were ultimately able to find their reflection in each, and therefore in artistic practice, which, in turn, as a part of that total mechanism, elaborated Party initiatives in a wide range of experts and thus constructed the political system. The dialectical relationship of politics and art had not occurred by decree - Socialist Realism (1934) and the Theory of reflection of Todor Pavlov (1936) were the subsequent explication of the given system, which should be taken into account when seeking differences in relation to the case of Yugoslavia.

The attempt to place the entire Yugoslav society on a new socialist basis could not have been carried out by *applying*, but rather by planned and systematic *enforcing* of Soviet economic and cultural model, according to specific historical, economic, political and cultural conditions. The enforcing of socialist realism was also directly related to the interests of the Communist Party of Yugoslavia, which firstly endorsed it and then, after the circumstances in foreign policy have changed, abolished it. Therefore, this study tracks the development of the coupling of politics and art that was introduced in Yugoslavia after the Soviet example: from pre-war debates between left wing artists, through the preparation and implementation of the Five Year Plan after the Second World War, to the renunciation of the Soviet model after the relations with the West were restored in 1950. In that, instead of analyzing it in form or

proclaiming the repression of artists, and thus their innocence in front of the system, socialist realism is considered a method of construction and distribution of power in the domain of art, sought in the opening between Party directives and individual works: in the institutional framework and organization of construction and design practices, program characteristics of plans and projects, the process of building, as well as in architectural criticism and theoretical principles of technical arts and sciences. These aspects, along with a comparative analysis of events in internal and foreign affairs, are assumed to provide a better insight into the variety, subtlety and the totality of political action in the field of architecture and a given social context, as well as in the involvement of architectural practice in carrying out the political agenda of the Party. The dissertation, in other words, raises the question of how under the auspices of socialist realism the government built architecture, but also how architecture built the power.

KEY WORDS

socialist realism, method, architecture, politics, The Five Year Plan, totalization

FIELD OF STUDY

Architecture and urban planning

NARROW FIELD OF STUDY

History, theory and aesthetics of architecture and visual arts and preservation of architectural heritage

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....	IX
УВОД.....	1
Претходна анализа информација о предмету истраживања	1
Образложење проблема и предмета истраживања	12
Циљеви истраживања	20
Задаци истраживања	20
Хипотезе	21
Научне методе истраживања.....	23
Структура докторке дисертације.....	24
очекивани резултати истраживања.....	30
1. ИЗВОРИ ТОТАЛИТАРИЗМА: СТВАРАЛАЧКИ ПРОБЛЕМИ АРХИТЕКТУРЕ СССР	31
1.1. Крај политике	35
1.2. Случај опере <i>Велико пријатељство</i> Вана Мураделија.....	38
1.3. Социјалистички реализам и метод одраза	43
2. ПРОБЛЕМ КУЛТУРНОГ ЕКЛЕКТИЦИЗМА: ИСТОРИЈА КПЈ И СУКОБ НА КЊИЖЕВНОЈ ЛЕВИЦИ.	52
2.1. Други светски рат.....	64
3. 1946: АРХИТЕКТУРА ИЛИ РЕВОЛУЦИЈА - ПЕРИОД ОБНОВЕ И ИЗГРАДЊЕ ВЛАСТИ.....	69
3.1. Мате Бајлон: „Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом“	78
3.2. Постављање урбанизма на реалистичне основе: план Великог Београда Николе Добровића.....	82
3.3. Физиолошки план Југославије: Неготин као хетеротопија.....	96
3.4. Ауторске позиције: тражење у познатом	101
3.5. Совјетска контекстуалност: Нови Београд – пројекат министра Зечевића	104
3.6. Нова теорија архитектуре Југославије: измишљање модернизма	115
4. 1947: ПОСТАВЉАЊЕ ПРИВРЕДЕ НА РЕАЛИСТИЧНЕ ОСНОВЕ - ПРОЈЕКТИ ЗА ПЛАН.....	130
4.1. Шта је планирање?	131
4.2. Становање: проналажење совјетских стандарда	139
4.2.1. Нова социјалистичка насеља	153
4.3. Слободно време: нова класа	176
4.4. Рад: репрезентација индустријализације	190
4.5. Саобраћај: Омладинска пруга Шамац-Сарајево, социјалистички <i>road-movie</i>	194
5. 1948: ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ СУКОБ И НОВА ЛИНИЈА АРХИТЕКТУРЕ.....	205
5.1. Други ниво централизације: културно-економска сарадња ФНРЈ и СССР од ослобођења до 1948. године ..	205
5.2. Проблем са Бугарском и разговор са Стаљином.....	221
5.3. Консолидација ставова КПЈ	227
5.4. Предконгресно такмичење: пројекти и реализације.....	235
5.4.1. Нови Београд као центар Великог Београда.....	235
5.4.2. Изградња задружних домаова: совјетско по садржини - народно по форми	256
5.4.3. Нове основе архитектонске праксе	273
5.5. Пети конгрес КПЈ и концепт класне борбе	288
5.5.1. Републички конгреси: против културне заосталости – за социјалистички реализам	300
5.5.2. Конгреси масовних организација.....	305
5.6. Предконгресна теорија	308
5.7. Други конгрес ДИТ	319
5.8. Постконгресна теорија: архитектонско наслеђе и заблуде буржоаске архитектуре	330
6. 1949: ВРЕМЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕАЛНОСТИ	337
6.1. Други пленум КПЈ и проблеми унутрашње политике	339
6.2. Спопна политика и метод огледала	346
6.3. Зараза социјалистичког реализма	352
6.4. Нови метод планирања	374
6.5. Нови метод производње	383
6.5.1. Шта је радно такмичење?	391
6.6. Нови талас оптужби: ко је Алија Сиротановић?	396
6.7. Приоритети социјалистичке изградње	416
6.7.1. Зидање Скадра	416

6.7.2. Унапређење пољопривреде или ликвидација кулака као класе	420
6.7.3. Ревизија норматива стамбене изградње: ко је Џезир Мемешевић?	433
6.7.4. Монтажна градња и индустријализација грађевинарства	437
6.7.5. ГУП Београда: разрада Добровићевог плана	451
6.7.6. Загребачки велесајам – од социјалистичке реалности до друштвеног стандарда.....	466
6.8. Почетак трећег пута – ресахрањивање Димитрија Туцовића	470
7. 1950: ВРЕМЕ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ	479
7.1. Трећи пленум ЦК КПЈ	481
7.2. Стари метод планирања	494
7.3. Слобода науке или руководство за акцију	500
7.3.1. Говор Едварда Кардеља у Словеначкој академији наука	500
7.3.2. Конгреси у уметности: метод слободне дискусије	503
7.4. Откривање националног наслеђа	507
7.5. Прво саветовање студената архитектуре: кристализација социјалистичког реализма (измишљање модернизма 2)	520
7.6. Морал функционализма	539
7.7. Утврђивање градива: Прво саветовање архитеката и урбаниста ФНРЈ у Дубровнику	545
7.8. Измишљање слободе: да ли уметнике треба хапсити?	562
8. 1951-1952: ОД СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ДО ХУМАНИСТИЧКОГ РЕАЛИЗМА	568
8.1. Четврти пленум КПЈ: социјалистичка законитост и демократија	569
8.2. Питања и проблеми архитектонске праксе: борба против совјетских остатака	573
8.3. Путоказ кроз лавиринт стилова: шта је са архитектуром у иностранству?	578
8.4. Шта је са социјалистичким реализмом?	587
8.5. Завера стубаша: нешто хумора у литератури о архитектури	593
8.6. Одбацивање совјетског идеала	597
8.6.1. Шести конгрес КПЈ	597
8.6.2. Трећи конгрес ДИТ	602
8.6.3. Трећи конгрес Савеза књижевника Југославије: истина Мирослава Крлеже	602
9. ЕПИЛОГ: РУЖИЧАСТА СЛИКА СОЦИЈАЛИЗМА	608
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	622
ПРИЛОЗИ	661
ИЛУСТРАЦИЈЕ	661
ТАБЕЛЕ	777
БИОГРАФИЈА	780

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ	– Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АПЗЗ	– Архитектонско пројектни завод Загреб
АФЖ	– Антифашистички фронт жена
БиХ	– Босна и Херцеговина
БРП(к)	– Бугарска радничка партија (комуниста)
ВОКС	– Свесавезно друштво за културне везе
ГАМП	– Група архитеката модерног правца
ГНО	– Градски народни одбор
ГУП	– Генерални урбанистички план
ДАБ	– Друштво архитеката Београда
ДАС	– Друштво архитеката Србије
ДИТЈ	– Друштво инжењера и техничара Југославије
ДКСЈ-СССР	– Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР
ДФЈ	– Демократска Федеративна Југославија
ЗАВНОХ	– Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске
Информбиро	– Информациони биро комунистичких партија
ИОНО	– Извршни одбор народног одбора
ЈА	– Југословенска армија
ЈАЗУ	– Југословенска академија знаности и умјетности
ЈДП	– Југословенско драмско позориште
ЈНА	– Југословенска народна армија
ЈНОФ-ИАТ	– Јединствени југословенски народноослободилачки фронт инжењера, архитеката и техничара
JCJ	– Јединствени синдикати Југославије
JCPHJ	– Јединствени синдикати радника и намештеника Југославије
ЈУС	– Југословенски стандард
ЈУСПАД	– Југословенско-совјетско паробродарско акционарско друштво
ЈУСТА	– Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство
КОИ	– Комунистичка омладинска интернационала
Коминтерна	– Комунистичка интернационала
Коминформ	– Информациони биро комунистичких партија (француска скраћеница)
КП	– Комунистичка партија
КПМ	– Комунистичка партија Македоније
КПС	– Комунистичка партија Србије
КУД	– Културно-уметничко друштво
NATO	– <i>North Atlantic Treaty Organization</i>
НКОЈ	– Национални комитет ослобођења Југославије
НОБ	– Народноослободилачка борба
НОЈ	– Народна омладина Југославије
НОП	– Народноослободилачки покрет
НОФ	– Народноослободилачки фронт
НР	– Народна република
НРПЈ	– Независна радничка партија Југославије
НРС	– Народна Република Србија
НРХ	– Народна Република Хрватска
НФЈ, Фронт	– Народни фронт Југославије
ОУН	– Организација уједињених нација
План	– Петогодишњи план
Политбиро	– Политички биро (централа комунистичких партија)
RIBA	– <i>Royal Institute of British Architects</i>

САД	– Сједињене Америчке Државе
САНУ	– Српска академија наука и уметности
СЕВ	– Савез економске помоћи
СКОЈ	– Савез комунистичке омладине Југославије
Скупштина	– Народна скупштина
СЛУЈ	– Савез ликовних уметника Југославије
СРПЈ(к)	– Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)
СССР	– Савез Совјетских Социјалистичких Република
ТАНЈУГ	– Телеграфска агенција нове Југославије
ТАСС	– Телеграфска агенција Совјетског Савеза
ТВШ	– Техничка велика школа
УДБ	– Управа државне безбедности
UIA	– <i>International Union of Architects</i>
УЛУС	– Удружење ликовних уметника Србије
УЛУХ	– Удружење ликовних уметника Хрватске
UNESCO	– <i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i>
UNICEF	– <i>United Nations Children's Fund</i>
UNRRA	– <i>United Nations Relief and Rehabilitation Administration</i>
ФHPJ	– Федеративна Народна Република Југославија
CARE	– <i>Cooperative for America Remittances to Europe</i>
ЦДЈА	– Централни дом Југословенске армије
CIAM	– <i>Congrès Internationaux d'Architecture Moderne</i>
ЦК КПЈ	– Централни комитет Комунистичке партије Југославије
ЦК СКЈ	– Централни комитет Савеза комуниста Југославије
ЦК СКП(б)	– Централни комитет Свесавезне комунистичке партије (бољшевика)

УВОД

Претходна анализа информација о предмету истраживања

Социјалистички реализам је био одредница совјетске уметности у време владавине Јосифа Стаљина – по завршетку првог Петогодишњег плана 1932. године, пројекта изградње економске базе социјализма, дошла је на ред и надградња – под окриље државе су стављене све уметничке организације, након чега је 1934. године на Првом конгресу совјетских писаца проглашен за једини и обавезан правац у раду совјетских књижевника. Андреј Жданов је тада позвао на остварење Стаљиновог концепта да су књижевници инжењери људских душа, што је значило да књижевност треба да служи новом циљу социјалистичке изградње, те да књижевници имају задатак да политички тенденциозно, сликајући типске карактере активних градитеља новог живота: раднике, сељаке, партијске функционере, инжењере, комсомолце и пионире, историјски конкретно осликовају стварност изградње социјализма, али не схоластички и објективно него у њеном револуционарном развоју - оптимистички, са ентузијазмом и погледом у будућност, откривајући грандиозне перспективе комунистичког друштва, чиме би допринели идеолошком преображавању и одгајању радних људи у духу социјализма.ⁱ Исти принцип је прихваћен и у свим другим уметностима, а манифестације овог начела су биле монументална мешавина различитих естетских образца у архитектури и слике срећних лица радника у акцијама изградње социјализма, које су бивале у директном нескладу са реалним догађајима у совјетском друштву у коме су владали бирократија, глад, процеси, чистке и прогони правих и наводних политичких противника, критика и ликвидација авангарде и најистакнутијих уметника и интелектуалаца.

Економски, културни и идеолошки програм прве земље социјализма пропагиран је тридесетих година и у другим европским земаљама преко комунистичких партија - органака Коминтерне, па се тада у контексту формирања уметничке левице о социјалистичком реализму по први пут расправља и у Југославији, где се сходно широј расправи на тему у Европи око питања догодила поларизација пре свега око проблема уметничке слободе. После Другог светског рата и легализације власти Комунистичке партије Југославије, у време формирања блоковске поделе и нове форме уједињења комунистичких партија кроз Информациони биро, са Совјетским Савезом се развија блиска политичка, економска и културна сарадња и на државном нивоу. Са тим је дошао и социјалистички реализам, чије се трајање процењује на период од 1945. до 1950. године,ⁱⁱ када су обновљене економске и културне везе са Западом, мада уопштено

ⁱ Видети: Andrej A. Ždanov, „Govor na Prvom kongresu sovjetskih pisaca“, у: Petrović, *Marksizam i književnost I*, 179-180.

ⁱⁱ Ješa Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950-1960)*, (Novi Sad: Svetovi, 1993), 20.

мишљење и да је ту све време прихватан са отпором и одбачен 1948. године, када је дошло до сукоба совјетског и југословенског руководства.ⁱⁱⁱ

Преглед примарних и секундарних извора

Примарни извори о социјалистичком реализму у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије могу се поделити на: 1. оне који се тичу домена политike и привреде, 2. архитектуре и грађевинарства, 3. других уметности и општег друштвено-културног контекста, као и 4. политичке и архитектонске праксе у Совјетском Савезу. У прву групу спадају архивска, хемеротечка грађа и документи, у којима се могу испратити дипломатска преписка и директиве Партије на привредном плану, конгресни реферати, чланци и говори партијских руководилаца, посебно они који се односе на архитектонску и грађевинску праксу.^{iv} Другу групу чине архивска грађа, збирке и прикази планова и пројеката,^v уз које су од кључног значаја и стручна периодика (*Arhitektura, Tehnika, Naše građevinarstvo, Građevinski bilten*) и појединачна издања у којима се поред пројеката и конкурсне праксе могу наћи теоријска и критичка разматрања појединачних архитеката како о правцу развоја архитектуре Југославије,^{vi} тако и везано за различите аспекте архитектонске производње,^{vii} увиди у организацију и легислативу грађевинске праксе,^{viii}

ⁱⁱⁱ Видети: *Мала енциклопедија Просвета. Књига 3* (Београд: Просвета, 1986), 448.

^{iv} Vladimir Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*. Knjige 1-3 (Beograd: Rad, 1980); Branko Petranović et.al., ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952* (Beograd: Komunist, 1985); *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати* (Београд: Култура, 1948); *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije). Stenografske beleške* (Beograd: Kultura, 1952); Bogdan Lekić, et.al., ur., *Politika Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995); Докнић, Бранка, et.al., ur. *Културна политика Југославије 1945-1952* (Београд: Архив Југославије, 2009); „Govor pretdsednika Privrednog saveta i ministra industrije Savezne vlade Borisa Kidriča“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 315-316; „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 1; „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 54-57; „Govor Ministra građevina Vlade Zečevića na Drugom kongresu građevinara Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 520-522; „Govor maršala Tita pretstavnicima savetovanja inženjera i tehničara FNRJ – boraca za visoku produktivnost rada“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 69-70.

^v Дом Синдиката (сигнатура: 17-40-1952; 4-115-1950); Летња позорница на Топчидеру (сигнатура: 3-96-1949; 361-2-1958-инвестиција); Раднички станови у Цвијићевој улици, блок бр. 1, реон II (сигнатура: 30-46-1940), Историјски архив града Београда; *Pregled osnova stanova* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948); Јован Крунић, ур. *Zadružni domovi* (Београд: Задружна књига, 1948); Marjan Mušić in France Ivanšek, ур., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi u Ljubljani. 1946-1947* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1948); Михајло Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији* (Београд: Научна књига, 1953); Никола Добровић, *Obnova i izgradnja Beograda* (Beograd: Urbanistički institut, 1946); Никола Добровић и Владимира Марковић, *Железнички проблем Београда* (Београд: Урбанистички институт, 1946).

^{vi} Бранко Максимовић, „Postavljanje urbanističkog rada na realne osnove“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 56-57, и „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 73-75; Milorad Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 3-5; Mira Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 288-291; Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 6-8, „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda SSSR-a“, *Republika* (Zagreb), br. 2 (1948), 143-157, и „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 5-12; Neven Šegvić, „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 129-131; Љубо Илић, „O урбанистичкој методи“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 8-21; Јован Крунић, „O izražajnosti naše arhitekture (pokušaj analize njene specifičnosti)“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1951), 251-256.

^{vii} Панта Јаковљевић, „Где лежи корен расипничког газдовања у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 52-55; В. Т., „Ekonomični“ projekti gospodina profesора“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 445-446; Budimir Prvan, „Urbanisti rešavaju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1949), 477-478; „O tehničkoj inteligenciji u našem filmu povodom filma 'Jezero'“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 164-165.

реферати са конгреса и саветовања инжењера и техничара,^{ix} као и информације о излагачкој делатности.^x У групу извора који се односе на друге уметности такође спада периодика (*Књижевност, Република, Уметност*) у којој су објављивани говори и резолуције,^{xi} чланци уметничке критике,^{xii} и давани прикази изложби југословенских и совјетских уметника у Југославији.^{xiii} У ову групу се може уврстити и пропагандна периодика (*Југославија, Југославија СССР*) из које се стиче увид у начин промовисања совјетске културе и успостављање веза са совјетским уметницима. У четврту групу извора спадају говори и чланци совјетских руководилаца и теоретичара уопште као и декрети Партије који се тичу домена уметности.^{xiv} За тему су нарочито битне монографије, брошуре и чланци совјетских аутора који су превођени и објављивани у Југославији, као и издања из којих се стиче увид у архитектонску праксу у Совјетском Савезу.^{xv}

Секундарни извори о социјалистичком реализму у Југославији се могу поделити на: 1. радове који су се бавили доменом архитектуре; 2. другим уметностима; и 3. ширим друштвеним контекстом привреде, унутрашње и спољне политike послератне Југославије, и 4. праксама тоталитарних режима и импликацијама социјалистичког реализма у Совјетском Савезу. Истраживања социјалистичког реализма у архитектури

^{viii} Милош Игрутиновић. *Бригадни систем рада у грађевинарству*. Београд: Рад, 1949; „Правилник о организацији и раду комисије за ревизију идејних пројеката при Савезнотој планској комисији“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 878-880; „Привремено упутство за обрачунавање цена пројектанских услуга државних пројектанских завода савезног и републикаског зnačaja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 241-243.

^{ix} „Саветовање руковоđilaca građevinskih instituta ministarstava građevina“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 616-617; „Општа rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 172-174; *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна књига, 1950; „Закључци Savjetovanja o ospozobljavanju urbanističkih kadrova održanog 24. i 25. travnja 1950. u Zagrebu“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 4.

^x „Излоžba Bugarske arhitekture u Jugoslaviji“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 40-41; „Излоžba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 745-747; „Излоžba švicarske arhitekture u Zagrebu“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 68-69, 104.

^{xi} „Други кongres književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 43-57; М. Крлеžа, *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani* (Zagreb: Državno izdavačko preduzeća Hrvatske, 1952).

^{xii} Јован Поповић, „Идејност дaje krila talentima“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 3-9; Хуго Клајн, „Ливница“ Ота Бихаљи-Мерина“, *Књижевност*, (Београд), бр. 9 (1950), 282-292.

^{xiii} „Излоžba fotografija ‘Совјетска скуплттура’“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 45; „Изложба дела совјетских сликара у Београду“, *Јugoslavija SSSR* (Beograd), br. 22 (август 1947), 8-12; С. А. „Прва излоžba Saveza likovnih umetnika Jugoslavije“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 66-69; *Изложба слика Уроша Предића и Паје Јовановића* (Београд: Уметнички музеј, 1949).

^{xiv} Ј. В. Сталин, „О дијалектичком и историјском материјализму“, у: Пећуљић, Miroslav et.al., ур. *Marksizam misao savremene epohe: antologija tekstova*. Том I (Beograd: Službeni list SFNRJ, 1976), 325-329; Тодор Павлов, *Teoriya odraza* (Beograd: Kultura, 1947); Леонид И. Тимофејев, *Teoriya književnosti* (Београд: Просвета, 1950). У зборнику *Marksizam i književnost I* (Beograd: Просвета, 1983) који је уредио Сретен Петровић, објављено је више релевантних чланака: В.И. Ленjin, „О партиској književnosti“ (1905), 103-108; Максим Горки, „Referat na Kongresu совјетских pisaca“, 165-173; Andrej A. Ždanov, „Govor na Prvom kongresu совјетских pisaca“, 175-182; Ђерд Лукаћ, „Приповедати или описивати“, 183-188; А.А. Ždanov, *Referat o časopisima „Zvezda“ i „Lenjingrad“* (Beograd, 1946); „Об опере ‘Великая дружба’ В. Мурадели, *Постановление ЦК ВКП(б) от 10 февраля 1948 г.* <http://theremin.ru/archive/sovok/muradeli.htm>

^{xv} В. Л. Кулаг, *Клубы массового строительства* (Москва: Академия строительства и архитектуры СССР, 1962); I. L. Mac, „Општенродна демократска начела совјетске arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 119-122; Николај Коли, *Релизам совјетске arhitekture* (Београд: Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР, 1947); Р. А. Krasilnjikov, V. I. Skosirev, *Gradevinski konvejer. Lančano-ubrzana metoda i gradenju stanbenih kuća* (Beograd: Ministerstvo građevina FNRJ, 1947); D.Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti* (Beograd: Tehnika, 1948).

Југославије су малобројна и од оних која су се директно бавила темом може се издвојити неколицина поглавља у књигама, чланака и навода у енциклопедијским издањима.^{xvi} Ту се могу сврстati и радови који се баве односом архитектуре, идеологије и политике, углавном у ширем временском опсегу,^{xvii} и који се теме дотичу у деловима чланака или у оквиру историографских приказа архитектуре Југославије, Србије, Хрватске или Београда.^{xviii} Од радова о појединим доменима архитектонске праксе у периоду опсежније истраживање је спроведено у домену споменичке архитектуре,^{xix} дат је преглед резиденцијалних објеката,^{xx} и разматране су естетске одреднице објеката, углавном у релацији са коришћењем елемената архитектонског наслеђа.^{xxi} Објављено је и више чланака о појединим објектима и урбанистичким целинама који су пројективани или саграђени у време спровођења Петогодишњег плана,^{xxii} као и оних у којима се прате

^{xvi} Александар Кадијевић, „Националне тенденције у српској архитектури после 1945. године“, у: *Један век трајења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, (Београд: Грађевинска књига, 1997), 211–214; „Проблеми истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник* (Нови Пазар), бр. 30 (2007), 211–217; „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе* (Београд), бр. 9 (2008), 75–88; Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965* (Београд, 1996), 430–436; Милан Просен, „О соцреализму у Србији и његовој појави у архитектури“, *Наслеђе* (Београд), бр. 8. (2007), 95–118; Aleksandar Milenković, „Između kreativnosti i diržizma. Fenomenološki aspekti socrealizma sa težišta na arhitekturi“, *Izgradnja* (Београд), бр. 6 (2007), 3–4, 131–140; Slobodan Maldini, „Социјалистички реализам“, у: *Enciklopedija arhitekture*, том II (Београд, 2004), 424; S. G. Bogunović, „Milje“, у: *Arhitektonika enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, том III (Београд, 2005), 1320–1326.

^{xvii} Aleksandar Milenković, *Architectura – politica ultra* (Београд, 1996), 21–30; Aleksandar Kadijević, „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji“, *DaNS* (Нови Сад), бр. 51 (2005), 44–47; „Терминологија српске архитектонске историографије: Појам 'државног' архитекте“, *Архитектура* (Београд–Подгорица), бр. 102 (2006), 12; „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе* (Београд), бр. VIII (2007), 225–238.

^{xviii} Zoran Manević, „Od socrealizma do autorske arhitekture“, *Tehnika* (Београд), бр. 3 (1970), 62–65; „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900–1970* (Београд: Muzej savremene umetnosti, 1972), 7–38 (26–28); Vladimir Kulić, „Izgradnja Beograda u periodu socijalizma (1945–2000)“, у: A. Kovenc-Vujić, ур., *50 beogradskih arhitekata rođenih posle 1945* (Београд, 2002), 15–21; Bratislav Stojanović – Uroš Martinović, *Beograd 1945–1975* (Београд, 1978); Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka* (Београд: Центар за планирање урбаног развоја, 1983); Zoran Manević, „Srpska arhitektura XX века“, у: *Arhitektura XX vijeka* (Београд–Загреб–Мостар, 1986), 27–28; Tomislav Odak, „Hrvatska arhitektonska alternativa 1945–1985“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 196–199 (1986), 31–67; Uroš Martinović, „Arhitektura Srbije јуће и данас“, у: *40 godina građevinarstva SR Srbije* (Београд, 1987), 35–36; Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990* (Сарајево, 1991), 11–19.

^{xix} Olga Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije* (рукопис докторске дисертације одбранђене на Филозофском факултету у Београду 2004. год.), 163–198; „Широкая странна моя родная. Споменици советским воинама подизани в Сербии 1944–1954. године“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 1–2 (2005), 134–145.

^{xx} Љиљана Милетић-Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000* (Београд, 2002), 251–257.

^{xxi} K. Bogdanović, „Skulptura u beogradskoj arhitekturi“, *Umetnost* (Београд), бр. 22 (1970), 113–115; М. Ђурђевић – А. Кадијевић, „Симетрија у новијој српској архитектури“, *ЗЛУ Матице српске* (Нови Сад), бр. 27–28 (1991–1992), 1–14; М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима* (Београд, 1997), 131–148; Н. Пешић-Максимовић, „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења РЗЗЗСК* (Београд), бр. XXXIV (2002), 415–417; Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, (Београд, 2005), 371–372; И. Марић, *Традиционално градитељство Поморавља и савремена архитектура* (Београд, 2006), 74–75.

^{xxii} Александар Кадијевић, „Туристички дом Сопоћани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури“, *Новопазарски зборник* (Нови Пазар), бр. 20 (1996), 121–129; „Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године“, *Лесковачки зборник* (Лесковац), XXXIX (1999), 209–212; „Железничка станица у Зеници (1947) – прво остварење архитеката Михајла Митровића и Радивоја Томића“, *Зборник за историју БиХ* (Београд), бр. 3 (2002), 281–287; „Хотел 'Језеро' у Новој Вароши – фолклористичка епизода у архитектонском опусу Алексеја Бркића“, *Новопазарски зборник*, бр. 26 (2002), 217–224; Vladimir Kulić, „Refashioning the CK: Transitory Identities of Belgrade's Tallest Building,“ in: Dinulović, Radivoje and Aleksandar Brkić, eds. *Theater–Politics–City. Case Study: Belgrade* (Belgrade: YUSTAT, 2007); Слободан Селинић, „Почеци социјалистичког Новог Београда. Прва фаза изградње Новог Београда“, *Токови историје* (Београд), бр. 4

опус поједињих архитеката,^{xxiii} и даје преглед грађевинске делатности у нешто ширем временском опсегу.^{xxiv} У посебну подгрупу радова могу се сврстати истраживања која се заснивају на тези о континуитету модернизма у послератној архитектури Југославије и то у контексту Хладног рата и специфичности југословенског пута у социјализам у односу на парадигму социјалистичког реализма на Истоку и модернизма на Западу (социјалистички модернизам и социјалистички естетизам).^{xxv} У другу групу секундарних извора, који се директно односе на тему социјалистичког реализма у другим уметностима, такође је објављено неколико чланака и поглавља у домену књижевности и ликовне уметности као и једно опсежније истраживање и зборник,^{xxvi} а на тему је писано и у оквиру историографских и енциклопедијских прегледа ликовне уметности Југославије и Србије.^{xxvii} Друга опсежнија истраживања су се темом бавила посредно, у оквиру разматрања о књижевности у међуратном периоду и проблематике укидања овог

(2007), 75-96; Иван Р. Марковић, „Дом синдиката у Београду – експликација архитектуре социјалистичког реализма“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* (Нови Сад), бр. 39 (2011), 271-283.

^{xxiii} Željka Čorak, *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata* (Zagreb: Liber, 1981); Зоран Маневић, „Дело архитекте Драгише Брашована“, *ЗЛУ Матице српске* (Нови Сад), бр. 6 (1970), 200-208; Александар Кадијевић, *Момир Коруновић* (Београд, 1996), 105, 149; Mihajlo Mitrović. *Projekti, graditeljski život, ideje* (Београд, 1999), 20-30; С. Тошева, *Бранислав Којић* (Београд, 1998); М. Прошен, „Posleratni opus arhitekte Grigorija Samojlova“, *DaNS* (Novi Sad), бр. 49 (2005), 46-48; *Архитекта Григорије Самојлов* (Београд, 2006), 18-19; Ђ. Боровњак, „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (1895-1970)“, *Годишњак града Београда* (Београд), LIV (2007), 257-260.

^{xxiv} Братислав Стојановић, „Архитектура Београда од 1944 до 1954“, *Годишњак Музеја града Београда* (Београд), књ. 1 (1954), 189-200; Љубица Радојковић, „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947-1950. године“, *Годишњак града Београда*, књ. V (1958), 363-417; Божа Фурунцић, „Грађевинска делатност Београда у периоду од 1944. до 1964. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XI-XII (1964-1965), 99-129; Aleksandar Kadijević, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor* (Zagreb), br. 19 (2011), 467-477.

^{xxv} Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do Drugog modernizma* (Beograd, 2003), 148-209; Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године* (докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2005), и *Нови Београд: оспорени мореданизам* (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика, 2007); Дијана Милашиновић-Марић, „Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Маџуре“, *Архитектура-урбанизам* (Београд), бр. 18/19 (2006), 134-139; Д. Мецанов, *Валоризација модернистичке баштине на примеру стамбене архитектуре Београда од 1947. до 1967.* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Архитектонском факултету у Београду 2006. године); „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа послератне модерне изградње стамбене архитектуре Београда (од 1947. до 1967. године)“, *Наслеђе* (Београд), бр. VIII (2007), 151-170; Vladimir Kulic, *Land of the In-Between: Modern Architecture and The State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*, (Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy The University of Texas at Austin, May 2009).

^{xxvi} Dragoslav Đorđević, „Socijalistički realizam, 1945-1950“, у: *Jugoslovenska umetnost XX veka. 1929-1950: nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969), 68-81; Dušan Bošković, „Socijalistički realizam kao prevazilaženje gradanske umetnosti“, *Filozofski godišnjak* (Beograd), бр. 7 (1994), 298-319; „Socijalistički realizam kao represivna estetika“, *Književni list* (Beograd), бр. 5/6 (1.12.2002-1.01.2003), 1, 14-15; бр. 7/8 (1.02-1.03.2003.), 18-19; „Socijalistički realizam i Sreten Marić“, *Filozofija i društvo* (Beograd), бр. 2-7 (2005), 163-187; Jovan Despotović, „Socijalistički realizam u Srbiji 1945-1950. Umetnički paviljon ‘Cvijeta Zuzorić’, novembar-decembar 1989“, *Moment*, бр. 17 (1990), 81; Ješa Denegri, „Socijalistički realizam“, у: *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950-1960)*, (Novi Sad: Svetovi, 1993), 20-30; „Socijalistički realizam u srpskom slikarstvu: između ideološkog ‘tvrdog jezgra’ i ‘saputnika revolucije’“, *Treći program*, бр. 135-136 (2007), 351-359; *Македонската литература и уметност до контекстот на поетиката на социјалниот реализам*. Зборник на трудови од меѓународниот научен собир, Скопје, 28-29 мај, 1993 (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995); Stevan Konstantinović, *Socrealistički roman u slovenskim književnostima* (Novi Sad: Ljubitelji knjige, 2007).

^{xxvii} Miodrag. B. Protić, *Srpsko slikarstvo XX veka*, drugi том (Nolit: Beograd, 1970); Lazar Trifunović, *Srpsko slikarstvo 1900-1950* (Nolit: Beograd, 1973); *Revolucionarno slikarstvo: umetnost i revolucija* (Zagreb: Spektar, 1977).

правца кроз расправу у књижевној периодици, истраживања континуитета са концептима авангарде у домену фотографије, агитације и пропаганде, културне политике уопште, као и идеолошких модела у ликовној уметности у нешто ширем временском опсегу.^{xxviii} У трећу групу радова спадају они који се односе на поједине аспекте спровођења Петогодишњег плана – на домене привредне политике, колективизације и образовања.^{xxix} Истраживања која се односе на спољнополитичку проблематику, у којима се анализирају импликације политичког раскида са Совјетским Савезом и специфичности југословенског пута у социјализам, спроведена су на Западу већ крајем педесетих година.^{xxx} Везано са тим у Југославији су истраживани односи са Западом у послератном периоду, пре свега по питању хуманитарне помоћи и културне сарадње,^{xxxi} док је са друге стране разматрана рефлексија југословенско-совјетског конфликта на поједине уметности и у југословенским медијима.^{xxxii} У четврту групу радова спадају истраживања која су од значаја за дефинисање општих теоријских полазишта у раду, а која се односе на тему тоталитаризма,^{xxxiii} као и она која су се бавила совјетским друштвеним

^{xxviii} Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952* (Zabreb: Liber, 1970); Dušan Bošković, *Stanovišta u sporu: stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog staralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950-1960* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981); Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952* (Beograd: Rad, 1988); Carol S. Lilly, „Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-1948“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 2 (1994), 395-413; Предраг Ђ. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965* (Београд: Новинско издавачка установа/Службени лист СРЈ, 1996); Наташа Милићевић, „Грађански орман за књиге“ – културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950“, *Tokovi istorije*, бр. 2 (2006), 122-140; Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968* (Beograd: Beopolis/Remont, 2001); Миланка Тодић, *Фотографија и пропаганда 1945-1958* (Бања Лука: Књижевна задруга, 2005).

^{xxix} Marija Obradović, „*Narodna demokratija*“ и *Jugoslaviji 1945-1952* (Beograd: INIS, 1995); Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952. Откуп* (Београд: ИНИС, 1997); Десимир Тошић, *Колективизација у Југославији 1949-1953* (Београд: 2002); Милан Ракочевић, ур. *Високошколска настава архитектуре у Србији. Необјављени рукописи* (Београд: Архитектонски факултет, 1996); Наташа Милићевић, „Obračun vlasti sa 'buržuijskom decom': gubitak prava na školovanje (1945-1950)“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 3-4 (2005), 143-159; Dragomir Bondžić, „Prvi Petogodišnji plan i stipendiranje studenata u Srbiji (1947-1951)“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 1-2 (2006), 193-221; Снежана Бојовић, Драгица Тривић, „Студирање на Београдском универзитету у време извршења Петогодишњег плана (1947-1951), *Tokovi istorije* (Београд), бр. 3 (2007), 59-79.

^{xxx} Fred Warne Neil, *Titoism in Action. The Reforms in Yugoslavia After 1948* (Los Angeles: University of California Press, 1958); Robert Bass and Elisabeth Marbury, eds., *The Soviet-Yugoslav Controversy, 1948-1958: A Documentary Record* (New York: Prospect Books, 1959); George W. Hoffman, Fred Warner Neal, *Yugoslavia and the New Communism* (New York: Twentieth Century Fund, 1962); Stephen A. Garrett, „On Dealing with National Communism: The Lessons of Yugoslavia“, *The Western Political Quarterly*, vol. 26, no. 3 (1973), 529-549.

^{xxxi} Vera Kržišnik-Bukvić, „Hrana kao glavni vid UNRRA-ine помоći Jugoslaviji 1943-1948“, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), бр. 3 (1988), 59-76; Dragan Petrović, „Saradnja francuskih naučnih i kulturnih ustanova sa Jugoslovenskim akademskim savetom (JAS) 1949-1958“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 2 (2003), 53-72; Katarina Spehnjak, „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945-1948“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 1-2 (2005), 112-133; Мирослав Першић, „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945-1950. Између изазова Париза и верности Партији“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 4 (2006), 100-124; Sanja Petrović Todosijević, „Distribucija UNICEFove помоći u FNRJ 1947-1954“, *Ibid.*, 200-220.

^{xxxii} E.D. Goy, „The Serbian and Croatian Novel Since 1948“, *The Slavonic and East European Review*, vol. 40, no. 94 (1961), 58-84; Ante Kadić, „The Stalin-Tito Conflict as Reflected in Literature“, *Slavic Review*, vol. 37, no. 1 (1978), 91-106; Ivana Dobrivojević, Aleksandar R. Miletić. „Sovjetska stvarnost u jugoslovenskim medijima (1945-55)“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 1-2 (2004), 85-86.

^{xxxiii} Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje* (Beograd: Studentski izdavački centar, 1984); *The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 1999); *Manje ljubavi-više mržnje* (Beograd: Beogradski krug, 2001); *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)use of the Notion* (London/New York: Verso, 2002); Hana Arent, *Izvori totalitarizma* (Beograd: Feministička izdavačka kuća, 1998); Česlav Miloš, *Zarobljeni um*. Beograd: Paideia, 2006; Jovan Čavoški, „Jedno razmišljanje о staljinizmu“, *Tokovi istorije*, бр. 1 (2006), 227-238.

контекстом и културом уопште или појединим аспектима совјетског привредног система.^{xxxiv} Социјалистички реализам у Совјетском Савезу проучавали су у највећој мери истраживачи са Запада и најбројнији су радови у ликовној уметности и домену визуелних медија,^{xxxv} при чему се углавном истражују естетске одреднице правца,^{xxxvi} које се сагледавају као манифестација политичког система и у релацији са другим тоталитарним покретима,^{xxxvii} или другим правцима у уметности.^{xxxviii} У архитектури су монографска издања и поглавља малобројна и акценат је такође на репрезентативном аспекту објекта.^{xxxix} Постоји и група радова која проблематизује овакав приступ, при чему се социјалистички реализам не сагледава као прекид него као континуитет концепата авангарде,^{xl} са тежиштем на самој производњи дела,^{xli} критичкој пракси,^{xlii} као и на улози модерниста у креирању концепата социјалистичког реализма.^{xliii}

^{xxxiv} Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford: Oxford University Press, 1986; Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: terror, propaganda and dissent: 1934-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Hans Gunther, ed., *The Culture of the Stalin Period* (New York, 1990); Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (New York: Oxford University Press, 1999); Svetlana Boym, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia* (Cambridge, MA: Harvard University Press).

^{xxxv} Matthew C. Bown, *Socialist Realist Painting* (New Haven and London: Yale University Press, 1998); Boris Groys and Max Hollein, eds., *Traumfabrik Kommunismus: Die VisuelleKultur der Stalinzeit / Dream Factory Communism: The Visual Culture of the Stalin Era* (Frankfurt am Main: 2003); Richard Taylor, „A 'Cinema for the Millions': Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, vol. 18, no. 3 (1983), 439-461; Daniel Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: reminiscences, materials, comments“, *Daugava*, no. 3 (1990). <http://www.siue.edu/~aho/musov/zhit/zhit.html>; Leah Dickerman, „Camera Obscura: Socialist Realism in the Shadow of Photography“, *October*, vol. 93 (2000), 138-153; Laura Olson, „Soviet Approaches to Folk Music Performance: Revival or Appropriation?“. http://www.ucis.pitt.edu/nceer/2000_814-09g_olson-a.pdf

^{xxxvi} Regine Robin, *Socialist Realism: An impossible Aesthetic* (Stanford: Stanford University Press, 1992); Miranda Banks, ed., *The Aesthetic Arsenal: Socialist Realism under Stalin* (New York: 1993); Max Rieser, „The Aesthetic Theory of Social Realism“, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 16, no. 2 (1957), 237-248; Victor Terras, „Phenomenological Observations on the Aesthetics of Socialist Realism“, *The Slavic and East European Journal*, vol. 23, no. 4 (1979), 445-457; Alla Efimova, „To Touch on the Raw: The Aesthetic Affections of Socialist Realism“, *Art Journal*, vol. 56, no. 1 (1997), 72-80.

^{xxxvii} Igor Golomstock, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Faschist Italy and the People's Republic of China* (New York, Harper Colins, 1990); Christine Lindey, *Art in the Cold War: From Vladivostok to Kalamazoo, 1945-1962*, (London, 1990), 62; Matthew Cullerne Bown and Brandon Taylor, eds., *Art of the Soviets: Painting, Sculpture, and Architecture in a One-Party State, 1917 -1992* (Manchester: 1993); Evgenii Dobrenko, *Metafora vlasti: Litertura stalinskoi epokhi v istoricheskem osveshchenii* (Munich: Otto Sagner, 1993); Richard Taylor and Derek Spring, eds., *Stalinism and Soviet Cinema* (New York: Routledge, 1993).

^{xxxviii} Karel Tajge, „Razvoj sovjetske arhitekture: Obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom“, u: *Vašar umetnosti* (Beograd: NIP Mladost, 1977), 246-247; Charles Jencks, *The Language od Post-modern Architecture* (London: Academy Editions, 1978), 91; Greg Carleton, „Genre in Socialist Realism“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 4. (1994), 992-1009; Boris Groys, „A style and a half. Socialist Realism between Modernism and Posmodernism“, in: Thomas Lahusen and Evgeny Dobrenko, eds., *Socialist Realism Without Shores* (Durham and London: Duke Universitiy Press, 1997), 76-89; Михаил Епштейн. *Постмодернизам* (Београд: Zepter, 1998).

^{xxxix} Alexei Tarkhanov & Sergei Kavtaradze, *Architecture od the Stalin Era* (New York: Rizzoli, 1992); Vladimir Paperny, *Architecture in the age of Stalin: Culture Two* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Димитрија Хмельницкиј, *Архитектура Сталина. Психологија и стил* (Москва: Прогресс-Традиција, 2007); Greg Castillo, „Peoples at an Exhibition. Soviet Architecture and the National Question“, in: Lahusen and Evgeny Dobrenko, eds., *Socialist Realism Without Shores*, 91-119; Ketrin Kuk, „Konkursi za Palatu sovjeta i zgradu Narkomtjažproma u Moskvi“, u: Miloš R. Perović, ur., *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000), 511-520; Kenet Frempston, „Novi kolektivizam: Umetnost i arhitektura u Sovjetskom Savezu 1918-1932“ i „Arhitektura i država: Ideologija i reprezentativnost“, u: *Moderna arhitektura. Kritička istorija* (Beograd: Orion Art, 2004); *История советской архитектуры* (Москва: Стройиздат, 1985).

^{xl} Boris Groys, *The Total Art of Stalinism* (New Jersey: Princeton University Press, 1992); Борис Гројс, *Стил Смаљин* (Београд: Службени гласник, 2009).

Анализа досадашњих тумачења

Послератних седам година, од ослобођења до 1952. године када је завршено спровођење првог Петогодишњег плана, извесно чине конститутивни период социјалистичке Југославије и њене архитектонске и уметничке праксе. Испоставља се међутим да је исти, а са њим и тема социјалистичког реализма, упркос и деценијском опусу литературе, филмова, уџбеника и томова говора руководилаца о историји послератне Југославије остао недовољно истражен. Опсежнија истраживања су скоро сва скорашијег датума и теме су се дотицала посредно - једину обимнију студију која у наслову има синтагму социјалистички реализам спровео је у домену књижевности Стеван Константиновић који је, слично Душану Бошковићу и Александру Кадијевићу у појединачним текстовима,^{xliiv} приметио да се у историографији уметности Југославије о социјалистичком реализму или не говори или се олако дају вредносне одреднице, те да термин најчешће и није у употреби - писање на тему се одликује тражењем еуфемизама и мера одступања од наводног соцреалистичког шаблона за који упорно остаје нејасно шта га чини и како је настало па је и то одступање једнако проблематично.^{xliv} Слично се може рећи и за уметност Совјетског Савеза – Борис Гројс, који је написао можда наутицајнију студију на тему, навео је да се за разлику од авангарде која је највише захваљујући западним истраживачима постала општепризнати предмет озбиљног проучавања, интерес за праксу социјалистичког реализма која ју је сменила парализује питањем које искрсава и када је реч и о другим струјањима тридесетих и четрдесетих година, попут уметности националсоцијалистичког покрета – да ли је ту уистину реч о уметности? Социјалистички реализам се разматра искључиво као баук цензуре помоћу кога је прогоњена „истинска уметност“, пре свега авангарде, само упорно остаје нејасно у име чега су вршени ови прогони, која ју је то уметност и зашто је баш она сменила, а ма како то изгледало чудно одговоре по питању овог правца је знатно теже дати него кад је у питању авангарда.^{xlv}

^{xli} Catherine Cooke, „Beauty as a route to the ‘Radiant future’: Responses of Soviet Architecture“, *Journal of Design History*, no. 2 (1997), 137-160; Marina Frolova-Walker, „’National in Form, Socialist in Content’: Musical Nation-Building in the Soviet Republics“, *Journal of the American Musicological Society*, vol. 51, no. 2 (1998), 331 -371; „Stalin and the Art of Boredom“, in: *Twentieth-century music 1/1* (Cambridge University Press, 2004), 101–124; Susan E. Reid, „Socialist Realism in the Stalinist Terror: The Industry of Socialism Art Exhibition, 1935-41“, *Russian Review*, vol. 60, no. 2. (2001), 153-184; Galina Yankovskaya, „The Economic Dimensions of Art in the Stalinist Era: Artists’ Cooperatives in the Grip of Ideology and the Plan“, *Slavic Review*, vol. 65, no. 4 (2006), 769-791.

^{xlii} Jeffrey Brooks, „Socialist Realism in Pravda: Read All about It!“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 4 (1994), 973-991.

^{xliii} Marina Frolova-Walker, „From Modernism to Socialist Realism in Four Years: Myaskovski and Asafyev“, *Musicology / Музикологија*, no. 3 (2003), 199-216; Meri Herrala, „Boris Vladimirovich Asafiev and the year 1948“, in: Shostakovich 2006: International Centenary Conference, Department of Music, University of Bristol, UK, Conference Abstracts. <http://www.bris.ac.uk/arts/birtha/conferences/shostakovich/abstracts.html>

^{xliv} Видети: Bošković, „Socijalistički realizam kao prevazilaženje građanske umetnosti“; Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“.

^{xlv} Konstantinović, *Socrealistički roman u slovenskim književnostima*.

^{xlv} Гројс, *Стил Стаљин*, 10-11.

На став према социјалистичком реализму је извесно оставио трага и сам процес дестаљинизације - уметност Стаљиновог времена је према Гројсу у Совјетском Савезу табуизирна ништа мање од авангарде, дела се налазе у специјалним депоима недоступним истраживачима, а многа су ретуширана или једноставно уништена са циљем да се уклоне фигуре Стаљина и других компромитованих руководилаца. У Југославији такође - извесно је да су проблем у великој мери одредила дешавања око југословенско-совјетског сукоба. Познато је да је процес дестаљинизације ту био сиров можда исто колико и прећашња стаљинизација, мада се о њој зна неупоредиво мање, што је за наредне деценије свакако затворило простор за истраживање или бар одредило са којих се аспеката истраживачи теме требају дотицати, што се своди на исто – стигма око метода владања југословенског руководства у просовјетском периоду је створила ситуацију да се у процесу ослобађања не сме слободно писати о прећашњем недостатку слободе, што по себи говори да прелаз и одрицање од совјетског модела у Југославији није био ни у ком случају чист.

Ово је нарочито видно у писању савременика, из чијег пера долазе најоштрији критички осврти на тему, што је разумљиво ако се узме у обзир да им је као сведоцима тог времена тешко успоставити дистанцу, међутим, управо се из њихових навода стиче утисак да је у питању маринална пракса која као да је случајно залутала на ове просторе и коју уметници никада нису усвојили, па остаје нејасно одакле долази поменута оштрина – ако се социјалистички реализам није морао обавезно прихватати коме је уопште био на сметњи и како то да је језик критике догме оштрији него што се испоставља да је била догма по себи? Према Миодрагу Б. Протићу: „Соцреализам, дакле, није био ни социјалистички ни реалистички. Ствараоца је потирао и чинио зависним од власти чију је реч требало поштовати као пророчанство и закон, апологетски расположен, тражио је замену улога: стваралац је власт, а уметник – њен следбеник и пропагатор!“^{xlvii} Испоставља се међутим да иако веза власти и уметности под окриљем овог правца јесте била јасна и непосредна, није сасвим извесно ни шта је та власт од уметника тражила нити како је уметник то требало да следи. Према Јеши Денегрију су заступници социјалистичког реализма имали два основна дугорочна задатка: негирања тековина модерне уметности Запада и њеног одјека у земљи (уз извесне уступке реалистичкој традицији друге половине 19. века), и залагања за нову врсту уметности – социјалистичког реализма – у чије је име уметничка критика тражила јединство политичке идејности и уметничког талента (Јован Поповић),^{xlviii} с тим да није давала јасне одреднице како то постићи у уметничкој пракси. Узори су се могли тражити једино у совјетским примерима о којима опет није било доволно увида, а и када јесте њима су

^{xlvii} Miodrag B. Protić, *Nojeva barka* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1992), 253.

^{xlviii} Видети: Jovan Popović, „Idejnost daje krila talentima“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 3-9.

југословенски уметници били разочарани, што се десило са Изложбом четворице совјетских уметника 1947. године (мада су се конкретне негативне критике појавиле пуне три године касније, од стране Грge Гамулина који је претходно био један од главних пропагатора социјалистичког реализма).^{xlix} Тражено јединство се услед свега тога није могло обезбедити, а сматра се и да тадашње стално незадовољство критике говори о томе да су се уметници нерадо и уз ретке изузетке одазивали позивима владајуће идеологије, те да су, чак и када јесу, нерадо стизали до реализација које би будиле безрезервно одобравање руководеће уметничке политike.¹ Испоставља се чак и да се ретки изузети који јесу нашли на одобравање, попут слике *Сондирање терена на Новом Београду* Боже Илића, која је дакле настала под владавином социјалистичког реализма - не могу сврстати у социјалистички реализам. Мића Поповић је, како проблематизује Денегри, сматрао да је ово заблуда историографије настала из неколико разлога: Илић је, прво, сликао по сопственим убеђењима а не по наруџби или принуди, и по стварним догађајима а не по утврђеним схемама и канонима какви се јављају у типичној иконографији социјалистичког реализма, па је његово дело могуће одвојити од комплекса ортодоксног социјалистичког реализма и пренети га у подручје једног временски близског, али и по духу ипак другачијег схватања које би се могло именовати терминима социјалистички романтизам или социјалистички идеализам. Илић је „чак квалитетни сликар у духу једног одређеног реалистичког концепта“, и „најбољи, најчистији и зато најчеститији припадник социјалистичког романтизма“, а његова изненадна популарност и подршка критике су били ван његове моћи – он је у неку руку искоришћен од стране неименованих владајућих структура.^{li}

Теза о отклону се, дакле, овде заснива на следећим претпоставкама. Социјалистички реализам је био канонска пракса наметана од стране власти, чиме се потенцира аспект репресије над уметницима. Полазно са тим се из проблема сталног незадовољства уметничке критике, као дакле сегмента те власти, тачније, управо из чињенице да на делу јесте била репресија јер ко иначе има право да од уметности тражи спој овог или оног, имплицира несналажење исте те власти да ту репресију практикује. Са друге стране, из чињенице да се уметници са њеним репресивним захтевима нису сналазили изводи се закључак о њиховом пасивном отпору. Једноставније речено, на основу става да је репресије било се доказује да је заправо није могло бити. Поред тога, испоставља се да невиност уметничке интенције нарочито доказује стваралаштво оних који се са захтевима власти јесу сналазили, под тезом да су они те захтеве спроводили самоиницијативно, искрено и идеалистички, то јест, да власт од њих ништа није ни

^{xlix} Видети: Grga Gamulin, „O vulagrizaciji diskusije i umjetnosti“, *Književne novine*, 20. februar 1950.

¹ Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950-1960)*, 22-23.

^{li} Мића Поповић, уводна реч на отварању изложбе боже Илића у Галерији УЛУС 9. маја 1990. године, наведено према: Ibid., 26-29.

тражила. Нешто дакле није у реду - уметници се по сваку цену настоје одвојити од датог контекста и спрече са влашћу тиме што се, већ према потреби, њихова невиност доказује истовременим уписивањем и исписивањем момента репресије из уметничког стваралаштва. Испоставља се наиме да ту без тезе о репресији нема ни претпостављене честитости, а ако већ нестаје и појављује се репресија можда се исто може урадити и са честитошћу? Социјалистички реализам се, другим речима, овде поједностављено схвата као одозго наметнута доктрина чији естетски, идеолошки и политички аспекти остају неразјашњени док се о пристајању или непристајању на исту расправља у моралним категоријама, иако је већ из нелогичности датих поставки јасно да је морао бити конституисан, спровођен, а очигледно и отклањан на много суптилнији начин.

Оно што је, наиме, у датим наводима приметно јесте да нигде нису наведене одлике самог социјалистичког реализма, и да се углавном зна шта овај првац није, а није модернизам нити је слободно стваралаштво, док остаје нејасно шта је тај правац по себи - које су му естетске одлике својствене и да ли их уопште било, јер се може претпоставити да би их историографија уметности до сада већ обрадила. Изрази: утврђене схеме, канони, типична иконографија, ортодоксност и доктрина, сви би одреда требало да подразумевају сасвим јасне естетске или програмске смернице, а испоставља се да се доктринарност социјалистичког реализма, вероватно зато што се аксиоматски подразумева да је својствена владавини једног тоталитарног режима, доказује самом јачином коришћених термина испод којих се упорно не налази ниједна доктринарна одлика. Тада систем, онда, или није ни био тоталитаран, или се та тоталитарност манифестовала у неком другом виду који није налик војном устројству у коме се знају јасна правила. Полазно са тим се може поставити читав низ питања. Ако већ није јасно шта ортодоксна иконографија социјалистичког реализма представља како се онда стваралаштво југословенских уметника од ње разликује па се самим тим и именује другачије? Ако, такође, критика није давала јасне смернице, онда није јасно ни како су се исте могле задовољити и, још важније, како су се уметници, активно или пасивно, против њих могли побунити – можда их управо из тог разлога пре него што није умела није ни хтела дефинисати? Такође, да ли нездовољство уметничке критике по сваку цену подразумева непристајање уметника на нејасна правила владајуће идеологије, или би их они да су била јасније дефинисана испунили? Зашто је једна уметност нејасних естетских начела била толико важна да би се у њено име спроводили прогони, и са друге стране, да ли је и зашто је нека друга врста уметности, попут модернизма, за један тоталитарни режим представљала тако велику претњу – да ли је то зато што је модернизам био слободнији од других, у смислу да је њему био својствен некакав недостатак доктринарних елемената, када се зна управо за манифестни карактер управо његових огранака, или се слободарство подразумева само због чињенице да је прогоњен -

можда је управо доктринарност била проблем? Ако, такође, уметничка слобода, како то имплицира Поповић, гарантује квалитет дела, да ли то значи да претпостављени квалитетни уметник не може радити по окриљем социјалистичког реализма (Димитриј Шостакович и Сергеј Ејзенштајн), односно, да ли то што је неко дело квалитетно искључује да је у питању социјалистички реализам? Ако, на крају, овај правац већ није оставио трага код југословенских уметника зато што га они сами, што значи својом слободном вољом, нису прихватили, онда није ни било проблема уметничке слободе, а ако се већ имплицира да јесте, како је вршена репресија и, најважније, *ко* ју је вршио, иначе се испоставља се да је социјалистички реализам владао по себи? Како то да овај правац истовремено и јесте и није био на снази - је ли социјалистичког реализма у уметности Југославије било или није – о чему се ради?

Многа од датих питања очигледно потичу из нејасних поставки самог социјалистичког реализма, на шта се надовезује проблематика његовог увођења у Југославији. Већ из горе дате хронологије остаје јасно да су почетак и крај овог правца ту били непосредно везани за развојни пут Комунистичке партије, која га је уводила и пропагирала па онда по промени спољнополитичких околности и укинула, то јест, да је укидање социјалистичког реализма било једнако политички пројекат колико и његово увођење. Са овим у виду, став који чини полазиште анализе у овом раду јесте да се архитектура и иначе тешко може разматрати као аутономна пракса, те да ово нарочито важи за социјалистички реализам чије је увођење у уметности Југославији било непосредно везано са политичким интересима Партије. Исто тако, чињеница да се та власт сама а не због захтева уметника, под политичким предусловима и проблематичним методама одрекла просовјетске политику, наводи на став да је и теза о дисконтинуитету са совјетским периодом и сама потекла из домена конструисања лепше слике о друштву које претходно можда није неопходно било такво, те да је и она о отклонима од социјалистичког реализма могла бити резултат систематског рада на његовој маргинализацији, што не значи неоходно да је био маргиналан у време када је био на снази. Како је ту и после дестаљинизације задржан континуитет власти отклон се очигледно тешко може сагледати без прилона, па је сходно томе потребно је да се прво покуша разјаснити шта је уопште социјалистички реализам био у Совјетском Савезу у коме је настао, па тек онда и како је увођен и под којим условима је одбачен у Југославији.

Образложење проблема и предмета истраживања

У истраживањима социјалистичког реализма, посебно у архитектури, најчешће се постављају два питања: формалних карактеристика правца, дакле, његових естетско-стилских карактеристика; и слободе стваралаштва, при чему се разматра веза власти и

декрета који су се односили на домен уметности са једне, и рада појединачних уметника са друге стране. У томе је проблематично колико се уметничке и архитектонске праксе било ког правца, а нарочито социјалистичког реализма, могу истрзати из политичког контекста и потом анализирати са аспекта стила, форме и морфологије, да би се онда у тој анализи утврђивала њихова евентуална повезаност са политичким дискурсом. Исто тако, није извесно да је слобода, такорећи, природно стање уметничког стваралаштва које је као такво одвојено од политичког деловања – питање колико је уметности иначе својствена аутономија од политike и друштвених догађаја и да ли уметнику, насупрот неком „обичном“ човеку, није својствено прикрањање власти већ је реторичко. У архитектури посебно – иста је сасвим непосредно везана за економске и друштвене токове, па остаје нејасно у чему се разликује претпостављена „обична“ веза са друштвено-политичким структурама од оне наметнуте каква би требало да је својствена социјалистичком реализму?

У сваком случају, у истраживањима у којима се разматра проблем форме неретко се креће са позиција модернизма – социјалистички реализам се описује као одустајање од функционализма и обнова академске, класицистичке и еклектичке концепције архитектуре (Карел Тажге).^{lvi} Правцу се приписује и средњевековна (Грег Карлтон),^{lvi} или пропротопостмодернистичка интенција (Михаил Епштајн),^{lviv} при чему се у домену архитектуре заузима став о „говору“ форми, у смислу да исте по себи указују на репресивност режима – по речима Чарлса Џенкса: „Класични реализам, архитектонска форма социјалистичког реализма, овде позајмљује репресивне форме царизма, степенастих пирамида, и знаке буржоаске моћи. Овај принудни и досадни симболизам – архитектура монотоније – повезан је са прикладном мегаломанијом“.^{lvv} Према још једном приступу, разматра се порекло архитектонских елемената и начин њихове реинтерпретације под тезом националног по форми, односно, чишћења и фалсификовања њиховог претходног значења у циљу конструисања националних идентитета совјетских народа (Грег Кастиљо).^{lvvi} Како су ту, такође, позајмљивани елементи који су по пореклу па тиме и по идеолошким импликацијама често бивали контрадикторни, може се наћи и приступ да се једноставно констатује хибридна мешавина уз оцену да је у питању нешто херметично и монструозно (Светлана Бојм),^{lvvii} чиме се датом хибриду приписују претпостављене одлике тоталитарног система. Еклектицизам и тежња за монументалношћу свакако јесу били одлике архитектуре Сталјиновог периода, и у аспекту репрезентативности се делом може тражити и теза о оптимистичком

^{lvi} Tajge, „Razvoj sovjetske arhitekture: Obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom”, 246-247.

^{lvi} Carleton, „Genre in Socialist Realism“.

^{lviv} Епштејн, *Постмодернизам*.

^{lvv} Jencks, *The Language od Post-modern Architecture*, 91.

^{lvvi} Castillo, „Peoples at an Exhibition. Soviet Architecture and the National Question“, 91-119.

^{lvvii} Boym, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*.

приказивању стварности, међутим, вероватно се не мора наводити да је иста интенција, заједно са поменутим недостатком функционализма, аспектима „језика“ архитектуре и реинтерпретације значења у савременом контексту, постојала и пре и после социјалистичког реализма – већина наведених становишта се може пронаћи и у готици, архитектури 19. века, колико и у постмодернизму, што опет не разјашњава специфичности социјалистичког реализма, нарочито не у односу на питање репресије које се ту сасвим лако везује за питање форме.

По питању слободе стваралаштва се одговори најчешће траже на релацији власт-уметник/уметничко дело. Према већ поменутој тези Миодрага Б. Протића, у социјалистичком реализму је уметник зависан од власти услед чега долази до замене улога - стваралац је власт, а уметник њен следбеник и пропагатор.^{lviii} Са овим се опет подразумева прекид у односу на авангарду, у смислу да је непосредна веза између власти и уметника била специфична за социјалистички реализам, што је теза коју је већ проблематизовао Борис Гројс, према коме је Стаљин управо концепте авангарде спроведио у дело. Лењинове поставке наиме нису биле много другачије од Ждановљевих, штавише, биле су много директније - Лењин је тезу о педагошко-пропагандној функцији књижевности и стварању позитивних јунака поставио још 1905. године, када је говорио да књижевност мора постати „точкић и шрафић“ јединственог социјалдемократског механизма, саставни део организованог и планског партијског рада, да листови морају постати органи партијских организација а књижевници њихови чланови, којом приликом је осудио и „дреку“ против апсолутне слободе стваралаштва као „голо лицемерство“ и израз „бужоаско-интелигентског индивидуализма“ – све у свему, „реч је о партијској књижевности и о њену потчињавању партијској контроли“. ^{lix} Исти ставови су понављани и у наредним деценијама да би на крају од Жданова, као дакле само још једна позајмица из претходног периода, коначно били проглашени као важећи за све уметнике. То проглашење, међутим, није неопходно подразмевало и да су од датог тренутка уметничка дела морала бити некаква директна манифестација претпостављеног списка захтева – управо су спискови били традиција авангарде, нити да се уз потчињеност уметника неопходно подразумевала и њихова невиност, у смислу да су они по природи своје делатности морали бити супротстављени намерама Партије. Иницијатива власти у социјалистичком реализму свакако јесте постојала, у највећој мери оличена у издавању декрета о раду појединих уметника, али је у историографији питање повода за овакву праксу остало недовољно разјашњено. Декрети, наиме, нису имали манифестни карактер и у њима конкретних смерница једноставно није било – углавном је на снази била осуда за буржоаски формализам, то јест, за недоследност на идејном

^{lviii} Протић, *Nojeva barka*, 253; цитирано у: Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950-1960)*, 21.

^{lix} V.I. Lenjin, „O partijskoj književnosti“ (1905), 103-108.

плану, а на мети су били до датог тренутка најпризнатији уметници а не дисиденти, јер њих до 1936. године када је издат први декрет више није ни могло бити. У истраживањима оваквих случајева се међутим опет полази од самих дела и у њима траже потенцијалне грешке, а како се исте не налазе говори се о непознавању дотичне уметности од стране власти, или се прелази на разматрање скривених мотива Партије да осуди, чак не ни уметнике који су били повод декрета (Вано Мурадели), него посредно оне још признатије (Шостакович).^{lx} Ово опет враћа проблем на питање квалитета - испоставља се да су квалитетнија дела била више подложна нападу власти, иако је критеријум за њихову оцену претходно и упостављан наградама Партије, те да је код ове постојала бојазан да се такозваним квалитетним уметницима директно супротстави, што је имајући у виду суворост Стаљинове владавине такође дискутабилно.

У било ком случају, за социјалистички реализам се због непосредне везе са политиком сматра да није уметност као свака друга, чак и да није уметност уопште, али се његове одлике свеједно траже у карактеристикама самих дела као да јесте у питању уметност као било која друга. Како, међутим, дела не говоре пуно о њему својственој репресији можда је ту не треба ни тражити. Испоставља се, наиме, да је највећи истраживачки проблем управо предмет рада – шта истраживати да би се истражио социјалистички реализам? Спрега уметности и политике се може узети за најопштију одредницу овог правца, али таква постоји свуда, а у време Стаљинове владавине ипак није била иста као било где, чак ни у односу на друге тоталитарне режиме, колико ни на време авангарде, али је, као и свуда, очигледно била много комплекснија и суптилнија од једноставног наметања смерница и рефлексовања репресије политичког система кроз архитектонску форму. Тежиште проблема самим тим можда пре треба пренети на домен политике, и прво размотрити специфичности Стаљинове владавине у совјетском контексту, па тек онда уметничке праксе која би са истом требало да је била у непосредној вези.

Социјалистички реализам, колико ни совјетски политички систем, није био производ само једног декрета – изградња Стаљинове власти, обележена уклањањем политичких противника и подвођењем свих домена друштвене производње под окриље државе, трајала је више од деценије пре него што се половином тридесетих година стигло до стања у коме је постала тотална, што би могло да значи да је политички интерес постао инкорпориран у све, од економије до приватног живота, па је самим тим и могао да непосредно одређује правац развоја сваког друштвеног домена. Теоријска експликација датог стања је стално понављана – према Стаљиновој верзији марксизма, дијалектичком и историјском материјализму, или теорији одраза Тодора Павлова, теза је

^{lx} Видети: Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: *reminiscences, materials, comments*“.

иста: променом економске базе се мењају и праксе надградње, с тим што се то не дешава природно него плански – економска подлога друштва се у процесу изградње социјализма тенденциозно мења спровођењем петогодишњих планова, којима се од стране представника народа, односно Партије на челу са Сталјином, односно њиховог политичког интереса, легитимно задају задаци сваком домену производње. Проблем са датим спојем економског и политичког интереса и његовим одразом на праксе надградње није међутим био само у статичној имплементацији неког непроменљивог партијског програма – термин политика се уопште може дефинисати као вештина управљања државом, наука о најбољим средствима који воде остварењу циљева, метод рада неке државе, странке, установе или појединца, довитљивост, сналажљивост, лукавост и препреденост,^{lxii} или у оном оголјеном смислу проналажење начина за одржање номенклатуре на власти, у сваком случају, у питању је живи процес сталног дефинисања и редефинисања интереса и стратегија у односу на конкретне услове комплексног друштвеног организма којим се руководи. Самим тим се за кључну реч политичког деловања, пре него доследност или доктринарност, могу узети управо променљивост и флексибилност, а у друштву у коме је на снази тоталитет политике исто правило важи за све, тачније, потребно га је свуда увести брисањем поставки које су му супротстављене, на пример из појединих наука и уметности, па је на крају и могуће да се промена на политичком плану, како је Павлов и наводио, одрази на сваки други вид друштвене производње. Поставке дијалектичког материјализма се тако могу пронаћи свуда - од пољопривреде (мичурински правац) до уметности, где долази на ред и социјалистички реализам.

Излагања совјетских теоретичара и руководилаца се сасвим ретко разматрају као релевантна јер се сматрају идеолошким и инструментализованим, што не значи да нису била таква, али их зато не треба занемаривати. Оно што је, наиме, за уметност деветнаестог века био стил, Жданов је дефинисао не као стил него као *метод*, и то не само књижевног стваралаштва него и књижевне критике, односно, литературне производње у целини, што се пренело на све друге уметности без обзира на њихове специфичности. Реч метод подразумева смишљено и планско поступање ради постигнућа неког успеха, истине или сазнања,^{lxiii} или које не долази неопходно из самог домена уметности и ради уметничког стваралаштва, нити је уметност социјалистичког реализма на то полагала право - једино чврсто дефинисано правило, ако се таквим може назвати, био је принцип дијалектичког развоја који је важио и за остатак друштва. Непостојање јасних естетских смерница у совјетској уметности самим тим свакако не говори о некаквој неспособности совјетских теоретичара да их дефинишу, него наводи

^{lxii} Према: Милан Вијаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1980), 724-725.

^{lxiii} Ibid., 559.

на тезу да је у датом контексту било управо потребно да остану недефинисане. Ово је са једне стране остављало могућност да се при свакој промени интереса тренутно важеће политike исто дешава и у уметности – задатак репрезентације реалности у револуционарном развоју се, наиме, не мора се схватити само као давање статичне лепше слике о датом друштву, него и као метод сталног праћења, поновног усклађивања организације рада, теоријских поставки и естетских начела са променама на политичком плану, где су уз брисање претходног и потврђивања новог идеолошко-дискурзивног оквира, у складу са начелом критичке асимилације наслеђа, вршене бројне позајмице по пореклу и идеолошки често супротстављених концепата. Стога се може рећи да није ни постојао један доктринарни социјалистички реализам – било их је више, а можда одатле и еклектицизам.

За крајњи циљ датог процеса се међутим не мора узети искључиво производња уметничких дела, у смислу службе уметности на једноставном пресликавању неке од партијских реалности. Проблем са недефинисаношћу естетских начела се пре може схватити као један од предуслова за специфичан метод владања над доменом уметности, јер насупрот ситуацији у којој постоје јасно постављене смернице, које се као такве лако могу и следити, уметник који ствара под парадигмом социјалистичког реализма не зна како треба радити, исто колико ни уметничка критика нема критеријуме за оцену дела. Како су полазни параметри релативни, ту готово све може бити похваљено или проглашено за погрешно, па је зато и могуће да претходно признато дело најпознатијег уметника напрасно постане предмет рада уметничке критике, исто колико да и она сама буде критикована од Партије. Метод очувања идејног јединства кроз процесе и проналажење непријатеља на идејном плану био је једна од доминантних пракси совјетског система – реална кривица и грешке у раду уметника ту не постоје јер иницијално није дефинисан ни исправан пут, па се аспект репресије, пре него у наметању рецепата, налази у тоталној слободи, али која је ту да би у било ком случају потврдила ставове Партије.

Справођење датог метода владања није, међутим, било једнострano, у смислу пуког руковођења уметничком производњом од стране Партије. За разлику од авангарде у којој је визија друштвеног развоја унапред дефинисана од стране самих уметника, и која треба да се оствари као резултат уметничке интенције, овде је обрнуто – социјалистички реализам је добио теоријско упориште из политике, и у том смислу се може рећи да је стваралац власт, мада је на снази пре било стање у коме је заправо свеједно или једно те исто ко игра коју улогу. Тамо где принципи економије *jесу* пронципи политике, а њени принципи *јесу* принципи уметности, уметничка пракса је велики систем у малом јер са њим дели исте стратегије, методологију, колико и интерес – она је, како је Лењин и наводио, шраф јединственог механизма, што значи да ту власт

гради уметност али и да уметност једнако гради власт. Према досадашњим истраживањима, посредник у разјашњавању нејасних смерница партијских декрета био је читав спектар институција - од министра културе, секретара уметничких организација, уредника часописа, преко широког круга уметничке критике, стручне јавности, до самих уметника,^{lxiii} у ком процесу су брисани стари и успостављани нови ставови, уз тражење криваца за недоследности са новонасталом партијском линијом. Другим речима, у усмеравању уметничког стваралаштва су кључну улогу имали управо стручњаци, који не само да су морали или хтели него су једини умели да се одреде према конкретним делима појединих уметности, а исто тако, постоје наводи да је управо њихов рад имао кључну улогу у формирању партијске културне политике и утицај на изјаве Жданова и његове декрете о идеолошким изазовима у совјетској уметности. Штавише, насупрот увреженим наративима о трагедији храбрих уметника-модерниста принуђених да се понижавају стварајући дела испод свог достојанства, у појединим уметностима су управо они утрли пут социјалистичком реализму, начинили преокрет у свом стваралаштву и пре него што је то од њих тражено, и притом уживали привилегије какве није познавала већина совјетских грађана.^{lxiv} Ту се наиме тешко може говорити о невиности уметничке интенције и власти која је приморала уметнике да вольно или невольно учествују у производњи дела одређених естетских карактеристика – у читавом процесу се због институционалне везе државе и уметности, додатно обезбеђене суровошћу прво метода изградње власти а онда и владања, једноставно није могло не учествовати, а ако се разматра ко је ту, условно речено, био крив за репресију, може се рећи да су одговорни сви и да није одговоран нико.

Социјалистички реализам је, како је навела Сузан Рид, преuzeо своја посебна значења тек кроз праксе производње, представљања и посредовања, а његови критеријуми су дефинисани кроз оно што је Кетрин Кук назвала „повратном спрегом континуалне дебате о успеху и неуспеху појединих решења“.^{lxv} У складу са тим, у овом раду се разматрају аспекти наведене дебате у архитектури Југославије, са полазиштем да се комплекснији закључци о импликацијама социјалистичког реализма могу добити тек након разматрања унутрашње логике и развојног пута те повратне спреге, и њеног деловања у *међупростору* између власти и уметничких дела. Фокус истраживања се dakле помера од социјалистичког реализма као стила ка социјалистичком реализму као структури власти - за конкретан предмет рада се не узимају само формалне манифестације објекта више или мање различитих од модернизма или више или мање

^{lxiii} Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 105.

^{lxiv} Frolova-Walker, „From Modernism to Socialist Realism in Four Years: Myaskovski and Asafyev“, 199-216; Herrala, „Boris Vladimirovich Asafyev and the year 1948“.

^{lxv} Reid, „Socialist Realism in the Stalinist Terror: The Industry of Socialism Art Exhibition, 1935-41“, 153; Cooke, „Beauty as a route to the 'Radiant future': Responses of Soviet Architecture“, 137.

сличних академизму, чак и ако се прихвати детерминистичко одређење према „модернизму“ и „академизму“ као стиловима, него институционалне структуре архитектонске праксе, програмске карактеристике планова и пројеката, сам процес изградње и организације грађевинског и пројектантског рада, критичка пракса и теоријске расправе, као и промена концепата у датим доменима у односу на политичко-економске услове.

Истраживања социјалистичког реализма су у домену архитектуре најмалобројнија, можда из разлога што се ту, за разлику од сликарства у коме је јасно да су партијски руководиоци сликаны на реалистично-романтичан начин, изучавање архитектонског језика своди на проблем интерпретације, а исто тако, ту је можда јасно шта је реализам – архитектура је увек зависна од реалних услова, али остаје недоречено у чему је њена социјалистичка реалистичност, то јест, напред поменута романтична инверзија конкретних услова датог друштва. Ако се, међутим, за предмет рада узме сам процес производње и социјалистички реализам разуме као метод владања, домен архитектуре је за тему заправо нарочито захвалан јер се у већој мери него друге уметности дотиче читавог спектра аспеката, од грађевинарства до теоријских поставки. Самим тим, ту је могуће добити непосредне увиде како о развојном путу саме архитектонске праксе тако и политике – услови изградње, програм архитектонских објеката и организација рада дају увид у реалне економске услове у земљи и руковођење привредом од стране Партије, што се онда може поредити са прокламованим циљевима и сликом која је о процесу изградње конструисана у политичком дискурсу и од стране других уметности.

У томе треба имати у виду да се совјетски привредни и културни модел није могао увести декретом ни у Југославији - узор прве земље социјализма јесте био успостављен неколико деценија раније, па је самим тим могао бити познат као модел - скуп стратегија, пројеката, идеолошких поставки и метода владања - али покушај да се читаво једно друштво постави на нове социјалистичке основе, у који је југословенско руководство кренуло међу првима, као и чињеница да су и естетска начела саме совјетске архитектуре била недефинисана, говоре о томе да се ни по питању привреде нити социјалистичког реализма није могло радити о *примени*, него о планском, систематском и постепеном *увођењу* совјетског модела. Другим речима, овде се полази од става да је социјалистички реализам као метод био један од инструментата постепене тотализације читавог друштва која се одвијала у односу на конкретне историјске, економске, политичке и културолошке услове у земљи, колико и у односу на спољнополитичке интересе и економске везе са Источним и Западним блоком. Питање је, наиме, колико се често истицана разлика између југословенског и совјетског вођења привреде у послератном периоду може узети као подлога за тезу да је програм КПЈ иницијално био другачији од совјетског, а колико је исти заправо затечен у одређеној

фази развоја и заустављен у време када је требало указати на ту различитост. Предмет истраживања је, полазно са тим, уско везан за питање периодизације - праћење увођења совјетског модела у Југославији и у вези са тим развоја архитектонске праксе подразумева компаративно давање увида у *време* одвијања догађаја, па се увођење социјалистичког реализма у односу на развојни пут и преломне догађаје у политици КПЈ може разматрати кроз неколико периода:

1. у деценијама пред Други светски рат, када се у контексту парламентарне политичке борбе а онда и забране Партије у уметности Југославије по први пут разматрају импликације овог правца, у чему се може поставити питање његовог постојања као маргиналне праксе, у време када за његово спровођење није било неопходне институционалне подлоге;
2. у времену Другог светског рата, када Партија поставља основ нове државе и организује прве институције под којима окупља уметнике и архитекте на платформи Народноослободилачке борбе;
3. у периоду обнове, током 1945. и 1946. године, у коме се привреда постепено преводи на планске основе, при чему се врши мобилизација техничких стручњака на нове задатке, све до проглашења Петогодишњег плана средином 1947. године када је озваничено увођење совјетског привредног модела;
4. у периоду од проглашења Плана до средине 1948. године, када после кризе југословенско-совјетских односа долази до објављивања сукоба и званичног проглашења социјалистичког реализма на Петом конгресу КПЈ, након чега је ушао у програм републичких партија и током 1949. године проглашаван у свакој уметности;
6. у периоду одрицања од совјетских узора одмах по добијању економске помоћи Запада, од почетка 1950. до краја Петогодишњег плана 1952. године.

Циљеви истраживања

У складу са наведеним проблемима и предметом рада, циљ истраживања је да се анализирају појава, развојни ток, модалитети и импликације увођења социјалистичког реализма у архитектури Југославије, и то у међуодносу спољнополитичких дешавања и политичких директива спровођених на унутрашњем плану.

Задаци истраживања

У складу са наведеним циљем, задаци истраживања су:

1. анализа претходних истраживања и примарних извора који се односе на проблематику тоталитарних режима и социјалистичког реализма у совјетској уметности, како би се издвојили детаљнији увиди релевантни за истраживање овог правца у архитектури Југославије;

2. анализа проблематике расправе на уметничкој левици у Југославији у деценији пред Други светски рат, посебно извора који се тичу архитектуре, и разматрање корелације те расправе са политиком КПЈ у истом периоду;

3. истраживање политичко-економских услова послератне Југославије у контексту успостављања близких веза на државном нивоу са Совјетским Савезом, а онда и југословенско-совјетског сукоба, кроз анализу докумената, дипломатске преписке, закона, конференција, говора и резолуција који се односе на спољну и унутрашњу политику, посебно оних који се односе на домен архитектуре и грађевинарства, и у односу на то:

4. анализа конкретних аспеката архитектонске праксе: организације институција, конкурсне праксе, намене и програма објекта, процеса изградње и организације рада, и теоријских текстова архитеката;

5. расветљавање проблематике напуштања совјетског привредног модела и социјалистичког реализма у архитектури и уметности Југославије после 1950. године.

Хипотезе

- Социјалистички реализам није био стил него метод уметничке производње и конструкције и дистрибуције моћи над доменом уметности, непосредно везан за специфичне политичке и идеолошке стратегије изградње и одржања власти у конкретним условима совјетског тоталитарног друштвеног контекста. Институционално и идеолошко јединство политичке и уметничке праксе изграђено у време освајања власти Јосифа Стаљина омогућавало је постојање повратне спреге у којој политички интереси и њима својствена стална промена, на иницијативу Партије и кроз разраду у широком кругу уметничке критике, стручне јавности и институција, налазе свој одраз и у уметничкој пракси која самим тим, као део јединственог друштвеног механизма, у једнакој мери учествује и у конструисању датог политичког система.
- Архитектонска пракса под окриљем социјалистичког реализма има специфичан значај у односу на друге уметности. Захваљујући непосредној везаности за економске услове, као и за бројне друге аспекте од грађевинарства до теорије уметности, директно је подложна програму власти и на много комплекснији начин служи као инструмент владања - пре свега има потенцијал да омогући масовну мобилизацију радне снаге и пружи материјално, реално упориште за тезу да Партија, уз масовну подршку народа, заиста спроводи проглашена идеолошка становишта о изградњи социјализма, чиме се ствара подлога и за праксе других уметности које сликају дату реалност у револуционарном развоју. Drugim речима, грађевинска пракса иницира затворени круг у коме се објекти граде ради производње реалне подлоге за званичну

партијску реалност, односно, власт гради архитектуру да би архитектура градила власт. Тек на крају тог процеса долазе на ред естетски аспекти архитектуре и значај евентуалне поставке о њеном сликању боље, лепше реалности кроз монументалне форме.

- Сходно претходним тезама, по питању социјалистичког реализма у архитектури Југославије се не може говорити о примени готових естетских начела јер таквих није било ни у Совјетском Савезу. У извесној мери се може узети у обзир да су се архитекти Југославије, колико и других земаља чији се развој одвијао по совјетском узору, могли угледати на чињеницу да су се у совјетској архитектури елементи класичног или вернакуларног наслеђа уопште користили. Ту се међутим пре него о примени може говорити о постепеном и планском увођењу специфичног метода владања у домену архитектуре, непосредно везаним за увођење совјетског економског и културног модела у целини, и постепеној тотализацији друштва у односу на конкретне историјске, економске, политичке и културолошке услове у земљи, као и политичке и економске везе са Источним и Западним блоком. Архитектонска пракса у томе јесте пратила програм Партије, али је Партија исто тако одређивала стратегију у односу на стање у пракси, па се до коначног проглашења социјалистичког реализма, то јест, озваничења дијалектичке повезаности уметности и друштвених услова долазило кроз неколико фаза:
 - кроз тезу о обнови се вршила промена на организационом нивоу, док су кроз прве задатке изградње архитекти мобилисани у нове институције и на рад на програму Партије;
 - кроз тезу о изградњи економске базе социјализма кроз Петогодишњи план инициране су прве масовне акције изградње нових објеката по совјетском програму и типологији, и оглашавано уједињење техничких стручњака на савезному нивоу;
 - тек са југословенско-совјетским сукобом, у контексту економске и политичке кризе, почиње доследна примена совјетског привредног модела и метода владања кроз концепт класне борбе, са чиме долази и до проглашења социјалистичког реализма, што говори о томе да су се у контексту угрожене позиције власти стекли услови за промену односа државе и према домену уметности, то јест, да је социјалистички реализам постао потребан управо као метод владања у циљу још шире тотализације и идеолошке кохезије, при чему је мобилизацијска улога архитектонске праксе додатно добила на значају због приказивања подршке народа потезима Партије, овог пута како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану;

- у специфичном друштвеном контексту послератне Југославије су због проблематике сукоба са Совјетским Савезом и преоријентације на економску и политичку помоћ Запада идеолошке поставке југословенске изградње социјализма у кратком року и плански трансформисане у односу на совјетски модел, али начин његовог одбацивања при још једној промени политичких услова 1950. године говори са је у датом контексту извршена асимилација совјетског метода владања.

Научне методе истраживања

Израда докторске дисертације је започета анализом секундарних извора који се односе на тему тоталитарних покрета уопште и социјалистичког реализма посебно у циљу дефинисања теоријских поставки релевантних за постављање проблема и одређивање предмета истраживања. Након тога је извршена анализа докумената, примарних извора и пројекта из посматраног периода, и њихова систематизација кроз табеларни приказ у циљу периодизације и издвајања најрелевантнијих догађаја за студије случаја. Будући да се истражује период од само неколико година, али коме су својствени бројни догађаји и велики обим изградње, у време пријаве тезе је планирано да се интерпретација резултата спроводи искључиво кроз студије случаја, њихову евентуалну компаративну анализу и сумарно давање закључних разматрања – имало се у виду да би хронолошко историографско излагање подразумевало да рад постане преобиман и оптерећен бројним говорима, конгресним рефератима, анализама објеката и појединачних текстова. У даљем раду се међутим испоставило да је хронолошко излагање крајње неопходно без обзира што даје већи обим рада – период и предмет рада су недовољно истражени па је пре свега требало поставити преглед дешавања у политици и архитектонској пракси, а тема је таквог карактера да је различите аспекте праксе потребно у довольној мери требало обухватити. Из тог разлога је примењен флексибилан приступ, у коме начин излагања и интепретација резултата зависе од проблематике одређене фазе истраживаног периода - у сваком поглављу се на општем плану увек сагледава политички контекст и у односу на то дефинише промена која је уследила у домену грађевинарства, уз студије случаја у којима је предмет рада променљив - то могу бити седнице, пројекти, изведени објекти уметничка дела или појединачни текстови. У зависности од конкретног предмета рада су коришћени и различити методи: од анализе статистичких података, дискурзивне анализе чланака и њихове компаративне анализе са другим примарним и секундарним изворима, до техника које су специфично везане за архитектонску и урбанистичку делатност, попут анализе програмских и просторних концепција планова и пројекта, метода графичке анализе и мапирања података.

Структура докторке дисертације

У Уводу се образлажу: претходна анализа информација о предмету истраживања, предмет и проблем, циљеви, задаци, хипотезе, методолошки оквир и очекивани резултати истраживања.

У првом поглављу, **Извори тоталитаризма: стваралачки проблеми архитектуре СССР**, размотрене су импликације социјалистичког реализма у совјетској уметности. Анализирана је њена институционализација у време успона и доласка на власт Јосифа Стаљина, а затим кроз анализу догађаја око декрета СКП(б) о опери *Велико прикатељство* Вана Мураделија из фебруара 1948. године, контекст производње дела по проглашењу социјалистичког реализма за обавезни метод стваралаштва. На основу тога су уз увиде из секундарне литературе издвојене поједине одлике и специфичности метода владавине датог тоталитарног режима, након чега је извршена анализа поставки совјетских теоретичара о архитектури социјалистичког реализма, чиме су преиспитана становишта по питању форме/стилских образца, еклектицизма, садржине/идејности и слободе стваралаштва под окриљем овог правца.

У другом поглављу, **Проблем културног еклектицизма: историја КПЈ и сукоб на књижевној левици**, анализиран је развојни пут борбе Комунистичке партије Југославије за омасовљење политичког утицаја у земљи у спрези са програмским оквиром и стратегијама Коминтерне, као и улога лево оријентисане уметности у Југославији у том процесу. Размотрени су полемички текстови писани на књижевној левици који се тичу архитектуре, уз анализу метода вођења расправе, организовања уметника и архитеката око групе Земља, и њиховог односа према концептима који су долазили са Истока и Запада. У исто поглавље је сврстан и период Другог светског рата јер се, будући да је у питању време освајања власти КПЈ и иницијалног успостављања оквира нове државе, разматрају питања континуитета/ дисконтинуитета са предратном методама њеног политичког деловања, наставка анагажмана уметника кроз НОБ и оснивања првих институција у домену уметности и архитектуре, у припреми за легализацију власти и увођење совјетског економског и културног модела на ширем плану.

У трећем поглављу, **1946: Архитектура или револуција - период обнове и изградње власти**, анализиран је период од ослобођења до расписивања првог Петогодишњег плана средином 1947. године, оличен сменом три фазе послератне обнове у зависности од спољнополитичких околности и стратегије освајања политичке и економске превласти КПЈ на унутрашњем плану.

У вези са првом фазом, која траје до проглашења Устава јануара 1946. године, разматрају се методи привлачења техничких стручњака и под окриље државе и мобилизације народних маса на спровођење задатака обнове, и анализира на који је начин нова спрега политичких и стручних околности, обезбеђена

институционализацијом архитектонске праксе, одредила промену односа самих архитеката према струци, у чему се за преломни моменат узима легитимизација те спрече из самог домена архитектуре од стране Мате Бајлона почетком 1946. године.

Друга фаза, такозване „планске обнове“, траје од коначне легализације власти КПЈ проглашењем Устава до расписивања једногодишњег Општег оквирног плана за 1946. годину маја месеца, а обележило ју је организовање апарата за привредно планирање и разрада првих пројеката обнове поједињих градова од стране републичких урбанистичких завода. Анализира се план реконструкције Београда Николе Добровића, у вези са којим се проблематизује ангажман архитеката, посебно етаблираних модерниста на новом задатку, односно промена њихових начела ка теоријским концептима совјетског урбанизма у складу са економском и политичком оријентацијом државе. Након тога се спроводи анализа планова за друге градове у Србији, који су у контексту превођења привреде на плански колосек, и у вези са тим близке економско-политичке сарадње са СССР, конципирани по начелима регионалног планирања, односно, одређени сарадњом архитеката и државе на успостављању нове физичке везе са Совјетским Савезом, као главном одредницом урбанизације и модернизације Југославије.

Трећа фаза обнове, од проглашења Општедржавног плана до расписивања Петогодишњег плана 1. маја 1947. године, представља пробни период за спровођење централистичког модела планске привреде, и у домену архитектуре је започета уједињењем републичких друштава инжењера и техничара под јединственим Савезом ДИТ Југославије. Обележили су је конкурси за зграду ЦК КПЈ и Председништва владе ФНРЈ на Новом Београду, као прва велика пројектантска акција која више није имала везе са обновом него са изградњом новог друштва. Кроз студију овог случаја, сагледавају се импликације до тада већ сасвим легитимног утицаја органа државе на питања струке, конкретно, последице које је интервенција министра грађевина Владе Зечевића на концепирање конкурсне подлоге оставила на даљи развој Новог Београда. На ширем плану, разматра се нова, методолошка улога конкурсне праксе, која нема за циљ само добијање пројеката него постаје средство којим се, са једне стране, кроз услове учешћа, чланке и говоре који позивају на политичку одговорност архитекти мобилишу на спровођење програма Партије, што даје слику о њиховој масовној подршци власти, а са друге, кроз начин жирирања и такозване дискусије о пројектима у периодици производи нова теоријска поставка о дијалектичкој вези архитектуре и политици, односно, из самог домена архитектуре припрема терен за тотализацију струке кроз тражње и проналажење принципа социјалистичког реализма.

У четвртом поглављу, **1947: Постављање привреде на реалистичке основе – пројекти за План**, анализира се период од проглашења Петогодишњег плана до југословенско-совјетског сукоба почетком 1948. године. У првом делу поглавља се, у

односу на обећање о изградњи новог, бољег и бескласног друштва кроз планску привреду, проблематизују поставке о научном карактеру Плана и разматра теза да је, насупрот томе, циљ његовог спровођења била управо релативизација научних принципа производње, како би се иста поставила на крајње непланске, стално променљиве, односно, идејно-политичке основе. Затим се анализира на који начин је теза о изградњи новог друштва, и везано са тим техничког напретка и побољшања стандарда становништва, планирана и реализована у домену грађевинске производње, на пројектима непосредно везаним за концепт индустријализације - у домену становања, слободног времена, рада и саобраћаја. У делу који се односи на становање се разматра систематско промовисање совјетских стандарда и типологије на штету свих других, за масовну градњу чак економичнијих пројектантских концепција, нарочито оних које су карактеристичне за традицију модернизма, а онда и њихова примена у низу урбанистичких пројеката нових радничких насеља. У делу који се односи на слободно време, проблематизује се теза о изградњи бескласног друштва кроз анализу организације годишњег одмора и пројеката радничких одмаралишта, код којих је приметно раслојавање радника у односу на позицију у друштвено-политичкој хијерархији и одвајање деце од родитеља у циљу спровођења власнитних претпоставки социјалистичког друштва. У делу који се односи на рад су размотрени случајеви изградње индустријских комплекса у главним градовима најразвијенијих република: „Литострој“ у Љубљани, „Раде Кончар“ у Загребу и „Иво Лола Рибар“ у Железнику у Београду, који су као првенци индустријализације конципирани као технички амбициони подухвати а онда остали недовршени, и као такви у време расписивања Плана послужили као подлога за краткорочни, политички циљ репрезентације индустријализације а не за стварни напредак производње. У делу који се тиче саобраћаја, анализира се изградња Омладинске пруге Шамац-Сарајево, највећег објекта прве године Плана, чији су технички аспекти били крајње проблематични, али који је без обзира на то, тачније управо због тога, осигурао мобилизацију најразличитијих домена друштвене производње: добровољни рад десетина хиљада омладинаца, увођење совјетске организације рада, повезивање задатака привреде и школства, ангажман свих уметности у анимацији радне снаге и сликању датог подухвата, који је тиме постао и реална подлога за промену тематике у уметности, колико и за говоре руководилаца и њихово поопштавање техничког, политичког, социјалиног и моралног значаја пруге на ниво реализације обећања која је нудио План.

У петом поглављу, **1948: Југословенско-совјетски сукоб и нова линија архитектуре**, анализира се други, шири ниво централизације, који је подразумевало увођење планске привреде - успостављање економске и културне сарадње са Совјетским Савезом, чије ће руководство условљавати средстава за спровођење Плана у зависности

од интереса око нарастајућег проблема блоковске поделе, а услед чега ће са јавити и прва неслагања са руководством Југославије. Разматрају се промене које је инструкција комунистичким партијама за збијање редова на оснивачком састанку Информбираоа септембра 1947. године условила у грађевинској производњи, односно, на који начин је грађевинска пракса, захваљујући иницијативи Партије за изградњу Новог Београда и задружних домова, послужила као подлога за збијање снага на унутрашњем плану. Након тога се анализирају импликације совјетско-југословенског сукоба: састанка са Стаљином фебруара 1948. године, ускраћивања трговинске сарадње и потоњег декрета о стању у КПЈ од 27. марта, у коме је југословенско руководство оптужено за троцизам, неспровођење класне борбе и непрограмски приступ вођења Партије, а услед кога ће уследити још већа совјетизација југословенског друштва. Одговор на совјетске оптужбе је дат на Петом конгресу КПЈ на коме је проглашена верност совјетском привредном моделу и методима владања, а како је тада, уз концепт изградње социјализма кроз класну борбу, и социјалистички реализам по први пут проглашен са партијске говорнице, разматра се какве је то промене изазвало у домену архитектуре: од легислативе и организације пројектантског рада и грађевинске производње, преко конципирања пројеката и начина изградње, до теоријске расправе у периодици и новог става архитеката према модернизму, односно, коначног постављања архитектуре, колико и других уметности, на совјетске основе.

У поглављу **1949: Време социјалистичке реалности**, прати се период у коме је наступио дефинитивни прекид економских односа са СССР након оснивања Савета економске помоћи јануара 1949. године у који Југославија није позвана, а у коме се упркос првим критикама на рачун совјетске политике не одустаје од совјетског привредног модела и остаје уз Совјетски Савез у иступањима на међународном плану. На Другом пленуму КПЈ одржаном јануара месеца представљен је разрађен низ корака по питању акумулације средстава, колективизације, мобилизације становништва и постизања идејног јединства на културном плану, што се непосредно одразило на архитектонску праксу и на домен уметности. Социјалистички реализам је у првој половини године систематски проглашаван из сваке од уметности, а представљена је и нова линија грађевинарства у којој се совјетски концепт повећања продуктивности рада кроз такмичење, примену бригадног система, промовисање концепта новаторства и рационализаторства уводи као стални метод рада на најширој основи. Поред тога се, упркос проглашењу преласка на изградњу само приоритетних објеката због економске кризе која је овај период учинила најтежом годином Плана, покреће изградња низа амбиционих пројеката капиталне изградње, од којих је један било исушење Скадарског језера, у чему до краја постаје видно да је спровођење Плана, насупрот пропагираном напретку привреде и потоњем бољем животу становништва, за једину сврху имало пуке

политичке циљеве. Окретање југословенског руководства подршци Запада наступило је тек након што је другом половином године, после још једне дипломатске преписке, совјетска страна запретила „ефикаснијим средствима“, у ком контексту је КПЈ иницирала промену прво на дискурзивном нивоу, проблематизацијом совјетске спољне политike и реинтерпретацијом сопствене историје у складу са савременим околностима, а онда наредне године започела и реорганизацију на државном, привредном и културном плану.

У седмом поглављу, **1950: Време децентрализације**, анализирају се импликације наглог преокрета политike Партије на економском и културном плану, одмах после потписивања првих уговора о економској сарадњи са Западом крајем 1949. године. За разлику од Другог пленума КПЈ, након кога је дошло до широког увођења совјетског модела, на Трећег пленуму КПЈ одржаном децембра 1949. године представљен је програм борбе против совјетског бирократизма, обраћања пажње на проблеме социјалног стандарда и образовања, и дат задатак слободне дискусије и борбе мишљења у науци и култури, услед чега ће на низу конгреса и саветовања у свакој уметности бити рехабилитоване поједине традиције модернизма, али уз задржавање тезе о социјалистичком реализму. Полазно са тим се проблематизује значај Првог саветовања архитеката и урбаниста у Дубровнику новембра месеца, које се у литератури сматра за преломно по питању одрицања од социјалистичког реализма у домену архитектуре. Архитекти су ту, иако се о модерној архитектури могло говорити, показали резервисани став према могућности реализације њених концепата у домаћим условима, и са друге стране проглашавали потпуно исте проектантске концепте који су у домену урбанизма, становиња, индустријских, пољопривредних објеката, архитектонског наслеђа и норматива у грађевинарству били не снази и до тада, односно, који су претходно увођени по угледу на совјетску праксу. Питање ослобађања науке и уметности додатно проблематизује и Титов говор с краја године, у коме је упркос новопрокламованој демократизацији и модернистичком курсу за који се претпоставља да је супротан праксама социјалистичког реализма, дошло до прве јавне осуде појединачног уметника од стране врховног вође у послератном периоду. Случај Бранка Ђопића који је, иако један од најпризнатијих уметника тог периода, због алузија на повлашћен положај државних службеника у сатири „Јеретичка прича“ оптужен за непријатеља народа приколоњеног реакцији, говори да је процес дестаљинизације у Југославији био једнако проблематичан колико и пређашња стаљинизација.

У осмом поглављу, **1951-1952: Од социјалистичког до хуманистичког реализма**, анализирано је двогодишње раздобље такозваног чишћења совјетских остатака и демократизације које се, након што је на Четвртом пленуму КПЈ проглашено у домену судства и руковођења Партијом, одразило и на Друштво инжењера и техничара, јачањем стручне линије на супрот државно-политичкој која

задржава координирајући карактер, и одликовало накнадним проналажењем модернистичких принципа како у претходним пројектима тако и у вернакуларној архитектури Југославије, па чак и прерадом стarih пројеката у модернистичкој форми. Социјалистички реализам, односно, његова кованица „национално по форми-социјалистично по садржини“ је тек другом половином 1951. године препозната као „непрецизна и неодређена декларација“, и у складу са конструисањем тезе о трећем путу југословенског социјализма прецизирана кроз начело да је архитектура Југославије „специфична по форми“. До јасне осуде социјалистичког реализма и њему својственог еклектицизма у архитектури долази тек 1952. године, и то као правца који је на снази у СССР, уз истовремено систематско давање заначаја Ле Корбизјеу и његовом наводном давнашњем утицају на рад архитеката Југославије. Закључно, крај 1952. године и завршетак до тада већ шестогодишњег Плана, обележио је Шести конгрес КПЈ на коме је уследило званично одбацивање совјетског идеала од стране врха Партије, након чега су у истом духу одржани Трећи конгрес ДИТ, на коме је дата подршка новом правцу политike југословенског руководства, и Трећи конгрес књижевника Југославије, на коме је прича о социјалистичком реализму, пригодно из домена књижевности из кога је и потекла, барем формално била завршена. Ту су, до краја у складу са Титовим говором на Шестом конгресу, сумирани ставови који су конституисани у претходне две године – истакнута је теза о различитости југословенског социјализма и културне политike у односу на совјетску, при чему се испоставило да је социјалистички реализам био резултат рада малобројних бирократски настројених појединача, и маргинална пракса коју Партија никада није ни тражила. Мирољуб Крлежа је сходно томе у свом говору о слободи уметности књижевности дао нови задатак - да доказује да је у Југославији одувек вођена борба за слободу уметничког стваралаштва, што је теза која ће као званична историја остати на снази и у наредним деценијама.

У закључном поглављу, **Епилог: ружичаста слика социјализма** је, имајући у виду начин на који је совјетски економско-културни модел одбачен у Југославији, размотрен проблем континуитета совјетских метода у наредном периоду, из ког разлога на тему и није могуће дати закључак него само епилог. Круг делатности државних органа и утицај Партије на рад истих је увођењем самоуправљања остао готово непромењен, а југословенска уметност и архитектонска пракса су у процесу одрицања од социјалистичког реализма исто као и до тада учествовале у грађењу нове и само у формалном смислу другачије слике о трећем путу југословенског социјализма. Тоталитарност појединог друштвеног контекста се наиме не састоји толико у наметању или дозвољавању примене ових или оних теоријских, естетских и формалних начела, колико пре свега у систематској промени мишљења појединача, уметника и интелектуалаца при свакој следећој промени партијске политike. Сходно томе, у процесу

измишљања старе власти у новој форми, коме су они свесрдно допринели, извесно јесу успостављене разлике у односу на совјетски систем, али су за наредне деценије много већи проблем остале плански задржане истости чије је совјетско порекло можда заборављено, али од којих је многе могуће испратити до данашњег дана.

Очекивани резултати истраживања

Увођење социјалистичког реализма се одвијало у конститутивном периоду социјалистичке Југославије, кључном како за њен даљи политички и економски развој, тако и за формирање институција архитектонске и уметничке праксе. Како је тема социјалистичког реализма у уметности Југославије недовољно истражена, посебно у архитектури, полазни допринос овог рада јесте постављање прегледа и разматрање спрече између архитектонске праксе и догађаја на политичком плану у посматраном периоду. Рад у том смислу представља прилог изучавању историје и теорије послератне архитектуре и урбанизма, а на ширем плану и историографије послератне Југославије. Тиме је takoђе постављен основ за наредна детаљнија истраживања по питању појединачних аспеката архитектуре у датом периоду, на пример изградње објеката становања, културе, оснивања стручних институција или развоја грађевинарства, а како су дешавања тог времена умногоме одредила и наредни ток развоја архитектуре Југославије, и у потпунијем разумевању правца који су уследили након тога, пре свега модернизма. Архитектонска пракса је, поред тога, под окриљем социјалистичког реализма у аспекту процеса изградње представљала подлогу за уметничко стваралаштво у целини, па истраживање пружа допуну и има потенцијал да отвори нова питања у разумевању овог правца у другим уметностима. У раду је покушано и да се расветли и проблематика социјалистичког реализма као метода уопште, и специфичност његовог деловања у домену архитектуре посебно, чиме је дат прилог у дефинисању теоријских, идеолошких и политичких импликација датог правца.

1. ИЗВОРИ ТОТАЛИТАРИЗМА: СТВАРАЛАЧКИ ПРОБЛЕМИ АРХИТЕКТУРЕ СССР

У историографији архитектуре Југославије социјалистички реализам ужива синдром *породичне наказе* – како је приметио Душан Бошковић, овај правац уопште, у разгранатој породици марксистичке естетике има статус непожељног рођака за кога чланови породице обзнањују да са њим немају никакве везе, или се пак праве да не постоји.¹ Малобројни текстови архитеката Југославије написани на ову тему доследно осликавају Бошковићеве наводе - по свој прилици, у периоду од завршетка Другог светског рата до Саветовања архитеката и урбаниста у Дубровнику 1950. године, који се у архитектури Југославије признаје за рок трајања епохе социјалистичког реализма, овај правац једва да је постојао. О истом се увек и без остатка пише као о негативној појави што је вероватно и оправдано – ако се парафразира Хантер Томсон, у писању које има везе са политиком често се мора бити субјективан да би се проблем сагледао јасно, јер су у прошлости управо слепе тачке догме о објективности доприносиле да се појединци незапажено провуку кроз пукотине система.² Проблем је међутим у томе што стигма која прати социјалистички реализам подразумева да никако није умесно говорити о разлозима његове негативности. Непожељни рођак се ту таутолошки оптужује за нешто што ни сам никада није крио и што је истицао за свој највећи квалитет – најчешћа је уопштена и општепризната карактеризација да је ова уметност, ако је уопште уметност, упрљала руке политиком, чиме је постала једна службено и директивно наметнута доктрина. За разлику од тога, модернизам је задржао је херојску улогу – сматра се да је из неког разлога на политику успевао да остане имун, и да је чак и под јармом социјалистичког реализма тврдокорно опстајао субверзивно делујући против репресије. Са овим се одмах подразумевају и слободарске тенденције архитеката који су модернизам упорно али по свој прилици тајно подржавали. Према писању Уроша Мартиновића, период од првих седам послератних година био је „херојско доба препуно ентузијазма“, чија здања својом искреношћу и поносним сиромаштвом симболишу прилике времена. Архитекти који су их стварали, модернисти и њихови следбеници, часно су и одговорно обављали свој друштвени и професионални задатак.³ Истовремено су владале и „неке идеје увођења соцреализма као руковођеће идеологије“, које као да су преко ноћи нестале када их је

¹ Видети: Dušan Bošković, „Socijalistički realizam kao prevazilaženje građanske umetnosti“, *Filozofski godišnjak* (Beograd), br. 7 (1994), 299-300.

² Према Томсону: „Some people will say that words like scum and rotten are wrong for Objective Journalism - which is true, but they miss the point. It was the built-in blind spots of the Objective rules and dogma that allowed Nixon to slither into the White House in the first place. He looked so good on paper that you could almost vote for him sight unseen. He seemed so all-American, so much like Horatio Alger, that he was able to slip through the cracks of Objective Journalism. You had to get Subjective to see Nixon clearly, and the shock of recognition was often painful“. Hunter S. Thompson, *Gonzo Papers vol. 4. Better Than Sex: Confessions of a Political junkie trapped like a rat in Mr. Bill's Neighbourhood*, (New York: Ransom House, 1999). Наведено према: www.iwise.com/ritKL

³ Bratislav Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, (Beograd: Tehnička knjiga, 1978), 115-116.

Саветовање у Дубровнику укинуло. Осим овога се из литературе о архитектури социјалистичког реализма у Југославији мало може сазнати, и наводи о томе су очигледно сасвим недоследни. Ако су наиме у првим послератним годинама модернисти са ентузијазмом градили и, јасно, за то преузели све заслуге, и ако је увођење социјалистичког реализма остало само „идеја“, како је онда непожељни рођак било коме био на сметњи? Чија је била ова идеја, које покушавао да је уведе, и ако је њено увођење остало у покушају како је могла и зашто је уопште морала бити укинута? У периоду који се именује као време обнове и изградње грађене су хиљаде објеката, али се дела социјалистичког реализма набрајају на прсте - ту су по правилу: Дом Синдиката Бранка Петричића, стамбено насеље у Јагодини Драгише Брашована, понекад павиљони на Тошином Бунару Виде Врбанића, насеље у Железнику Бранка Максимовића, у колоквијалном говору Нови Београд, па чак и „копије“ Београда које тада нису ни биле у плану. Из приложеног остаје нејасно по ком критеријуму се за неки објекат може рећи да је дело социјалистичког реализма а да то не остане само епитет него јасно полазиште којим се може барати у архитектонској анализи. У покушају да се пронађу неки прецизнији увиди треба изгледа кренути од почетка.

У истраживањима архитектуре социјалистичког реализма се као проблемска најчешће постављају два питања: формалних карактеристика правца и слободе стваралаштва. У оба случаја се углавном полази са критичким ставом, што је у истраживањима тоталитарних режима свакако тешко избећи. Критика се, међутим, ретко заснива на анализи – разматрања совјетских теоретичара се по правилу узимају за доктринарске, што одмах значи и нетачна, док се дела сагледавају из, може се претпоставити, бољих и објективнијих позиција модернизма. Специфијачан совјетски друштвени контекст развио је, међутим, специфичан језик политике колико и теорије уметности, па се архитектура социјалистичког реализма не може оцењивати из позиција модернизма, а није могуће ни обрнуто - са које год стране гледано, осуда оног другог остаје неизбежна. Карел Таже је, тако, још тридесетих година писао да је у архитектури суштина формализма јаснија него у литератури и другим уметностима: „Па формалистичка архитектура јесте баш она која не полази од функција“, а социјалистички реализам представља „одустајање од функционализма“ и „обнову академске, еклектичне концепције архитектуре“.⁴ Овим се, међутим, дати правац тешко разликује од било ког другог, осим наравно од модернизма, а термини одустајање и обнова подразумевају да је у совјетској пракси по питању еклектицизма постојао неки прекид. Ако се проблем сагледава са становишта авангарде, онда у реду: историја је почела Октобарском револуцијом и авангардна уметност је означила апсолутну нулу која је порушила све

⁴ Karel Tajge, „Razvoj sovjetske arhitekture. Obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom“ u: *Vašar umetnosti* (Beograd: NIP Mladost, 1977), 246-247.

традиције. [Слика 1] Чињенице, међутим, говоре другачије - Стаљин је тек при доношењу совјетског Устава 1936. године прогласио да је револуција завршена а бескласно друштво изграђено.⁵ На овом месту, на коме одлучујућу улогу никада није играла уметност него политика, еклектични приступ био је присутан без премца. Присталице Револуције су знале да нагласе да је у Русији још од реформи Петра Великог еклектизам долазио „с врха, у виду диктатуре“, те да је и сам большевизам био „у крилу капитализма рођено“ треће решење, које је ликвидирало славенофилство и западњаштво тиме што је постало њихов поправљени наставак - Русија је постала оригинал зато што је марксизам прва поставила на трачнице праксе.⁶ Лењин је још 1920. године нагласио да „марксизам ниуколико није одбацио највредније тековине буржоаске епохе, већ је, напротив, усвојио и прерадио све што је било од вредности у више од 2000-годишњем развитку људске мисли и културе“.⁷ У совјетској архитектури, исто тако, еклектизам није настао на конкурсу за Палату Совјета – ту је пре авангарда представљала опцију. Подржавана у време док је одговарала фази рушења старе власти, временом је постала нефлексибилна за Стаљинов концепт даљег друштвеног развоја – њена totalna, идејно затворена синтеза уметности и револуције превише је бринула за „новину“ уметничке форме и као таква је и осуђена као декадентна, идеалистичка и – формалистичка. Социјалистички реализам је, са друге стране, био је потпуно у складу са Лењиновим наводима, при чему је, како је показао Борис Гројс, без икаквих проблема преузео и елементе совјетске авангарде.⁸

Социјалистички реализам се такође описује и као канонска примена правила које је прописала Партија – стваралац је власт, а уметник је њен следбеник и пропагатор.⁹ Ова теза се, међутим, не може се схватити дословно – у совјетској уметности иницијатива власти свакако јесте постојала, али ако се под каноном мисли да су уметничка дела морала бити манифестија некаквог списка естетских захтева онда се наилази на проблем јер таквих једноставно није било. Декрети Партије јесу издавани, а директиве је знато да даје и сам Стаљин који се, како је приметио Славој Жижек, мешао у све - од поправљања трактора до гајења цвећа.¹⁰ Декрети су, међутим, били контрадикторни и уопштени документи, а директиве су издаване пре стихијски него са неким јасним теоријским предумишљајем. Налози су често давани из аутомобила приликом проласка

⁵ Наведено према: Marina Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, in: *Twentieth-century music* 1/1 (Cambridge University Press: 2004), 107.

⁶ Видети: August Cesarec, „Problem ruske revolucije. Boljševizam kao rešenje problema: Istok-Zapad“, *Književna republika* (Zagreb), br. 2 i 3 (1924), 41-53.

⁷ Цитирано према: Sreten Petrović, „Savremena marksistička misao o književnosti“, у: Sreten Petrović, ur., *Marksizam i književnost I* (Beograd: Prosveta, 1983), 12.

⁸ Видети: Борис Гројс, *Стил Стаљин* (Београд: Службени гласник, 2009); Boris Groys, *The Total Art of Stalinism* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992).

⁹ Miodrag B. Protić, *Nojeva barka* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1992), 253. Видети и: Ješa Denegri, „Socijalistički realizam“ у: *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950-1960)* (Novi Sad: Svetovi, 1993), 20-30.

¹⁰ Slavoj Žižek, *Manje ljubavi-više mržnje* (Beograd: Beogradski krug, 2001), 78.

поред градилишта, а пројекти су још чешће мењани без икакве иницијативе са врха, због на пример тренутног недостатка материјала.¹¹ Уосталом, чак и да је спискова било остало би нејасно шта је то појединим делима Партија хтела да „каже“ и тиме нешто наметне, и још пре, како је то неко могао „прочитати“ и осетити се угроженим - по питању формалних одлика овог правца остале су јасне само бројне контрадикције. Социјалистички реализам се описује на следећи начин:

Унифицирана култура социјалистичког реализма није имала јединство великог стила. Пре је у питању био монструозни хибрид неконзистентних елемената који су порекло водили и са лева и са десна: аристократска и пролетерска култура, радикална авангардна реторика и чедни викторијански назори реализма 19. века; срећни крајеви и олујно време, од популарне фикције на почетку века, и „позитивних хероја“ руских класика и словенских животописа.¹²

У светлу претходног Лењиновог цитата, у датом наводу нема ничег чудног - проблем је у приступу истраживача. Зашто је овај хибрид монструозан? Његове карактеристике говоре супротно – сасвим су разноврсне и не указују ни на какву репресију, напротив, чини се да је ту све било дозвољено. Однакуд се међутим, само очигледно не из самих дела, једноставно зна да није било тако. Социјалистички реализам се зато често описује као нешто „херметично, несхватљиво“,¹³ или једноставно „формалистично“, и читав проблем се, уместо да се отвори, затвара мистификацијом. Питање је да ли је у било којој уметности, па и социјалистичког реализма, захтеве власти могуће једноставно пресликати, у смислу да би на пример тражећи полифонију у музичи Партија могла да постигне неки политички циљ, исто колико би и језик, нарочито архитектуре, народу могао да саопшти нешто разумљивије од, како је Гројс приметио, Маљевичевог *Црног квадрата*.¹⁴ За питања форме која се по правилу узима за предмет рада је и Партији и народу по свему судећи морало бити свеједно, а репресија се очигледно тешко може пронаћи у самим делима, то јест, уколико се она анализирају као (модернистички) изолована од преосталог друштвеног контекста. Спрега уметности и политike је као и свуда и у совјетском друштву очигледно била много комплекснија, тим пре што се ради о проблему који је настао под окриљем једног тоталитарног покрета, што би могло да значи: система који се односио на свеукупно друштво, у коме је сваки сегмент био холограмски идентичан целини, и у коме уметност, преузимајући начин функционисања те целине, није била само проста манифестација воље државе него део механизма који учествује у њеној производњи.

¹¹ Vladimir Paperny, *Architecture in the age of Stalin: Culture Two* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 249-253.

¹² Svetlana Boym, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia* (Cambridge, MA: Harvard University Press), 105. Цитирано према: Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 115.

¹³ Ibid., 122.

¹⁴ Гројс, *Стил Стаљин*, 5.

1.1. Крај политике

Колико ни совјетски политички систем, социјалистички реализам није био производ једног декрета. Правац је можда тридесетих година на Западу био препознат као „претња“ слободи стваралаштва и „повратак“ на еклектичне форме, али је за совјетске уметнике до тада већ све било готово. Теоријске поставке овог правца успостављане су једновремено са јачањем Стаљинове контроле над свим доменима совјетског друштва, а кључни аспекти читавог процеса били су реорганизација институција и подвођење свих материјалних средстава једном центру. Стаљин је на врх Партије стигао са Револуцијом, и одмах по доласку на власт почeo је борбу са неистомишљеницима. Лењин је умро 1924. године, а Стаљин је са Бухарином ушао у спор са Троцким. Већ наредне године се ЦК СКП(б) обратио домену уметности, иступивши против партијског мешања у књижевне послове и монопола било које групе.¹⁵ До 1928. је разрадио пројекат развитка привреде путем изградње тешке индустрије – расписан је први Петогодишњи план који је мобилисао све слојеве друштва, па тиме и уметнике, на изградњу нове економске базе. Већ следеће године је инициран први талас колективизације, јер је социјалистичка требало да постане и пољопривреда, чиме су сељаци који су чинили већину становништва стављени су под државну контролу.¹⁶ Истовремено је ликвидиран и проблем политичких противника - Троцки је пртеран из земље, а поред његовог левог скретања осуђено је и десно, некадашњег истомишљеника Бухарина. На међународном плану тада почиње уједињавање снага под окриљем Коминтерне, што се одразило и у левој уметности Европе, након чега је 1930. године на Другој међународној конференцији пролетерских писаца у Харкову отворен проблем реализма против авангардизма.¹⁷ Петогодишњи план је победоносно завршен за четири године и тада је наступило уједињење уметника у земљи - средином 1932. је Партија декретом „О реорганизацији књижевних и уметничких организација“ позвала да се удруже сви који подржавају платформу совјетске власти, чиме су уметничка удружења затворена и створене државне организације за сваку од уметности. Удружење архитеката је тада донело одлуку да будућност архитектуре лежи у социјалистичком реализму, а конкурс за Палату Совјета је томе дао и реалну подлогу.¹⁸ Крајем исте године се Стаљин у кући Максима Горког састао са писцима, где је социјалистички реализам дефинисао као уметнички метод а уметнике називао „инжењерима људских душа“.¹⁹ Онда је наступила нова фаза – Андреј Жданов је 1934. године дошао на чело Комитета за агитацију и

¹⁵ Petrović, „Savremena marksistička misao o književnosti“, 20.

¹⁶ Видети: Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (Oxford: Oxford University Press, 1986).

¹⁷ Видети: Petrović, „Savremena marksistička misao o književnosti“, 7-81.

¹⁸ Видети: Ketrin Kuk, „Konkursi za Palatu sovjeta i zgradu Narkomtjažproma u Moskvi“, у: Miloš R. Perović, ur., *Istorijski materijali arhitekturi. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000), 511-520.

¹⁹ Petrović, „Savremena marksistička misao o književnosti“, 25.

пропаганду и почeo да сређујe стање у појединачним уметностима. Књижевници су исте године на Првом конгресу Савеза совјетских писаца организовани у „монолитни колектив“ и за њих је социјалистички реализам уношењем Статут добио законски основ. Жданов је тада „у сјајној научној форми“ дефинисао да бити инжењер људске душе значи не представљати стварност као „објективну“ него у револуционарном развоју, са погледом на будућност.²⁰ Што се тиче форме:

Писцима стоје на располагању најразноврснија средства. Совјетска књижевност има све могућности да та средства (жанрове, стилове, форме и методе књижевног стваралаштва) примени у њиховој разноликости и обиљу и да одабере оно најбоље што је у свим претходним епохама икада створено у овој области. Са овог становишта, владање књижевном техником, критичко присвајање књижевне баштине свих епоха јесте задатак који се мора извршити да би неко могао постати инжењер људске душе.²¹

Горки се присутним обратио по проблему слободе стваралаштва: „Не ради се, наравно о томе да се индивидуално стваралаштво ограничи, већ да му се пруже најшире могућности за његов даљи развитак“²². Оснивање Савеза совјетских архитеката, у који су учлањени сви архитекти у земљи, Партија је одобрila исте године - они су у складу са захтевима социјалистичке изградње организовани територијално у 56 подружница у престоницама свих република и већих совјетских градова.²³ Са тенденцијом уједињења на сваком плану, 1934. године су почеле и чистке у којима су на мети били стари бољевици, руководиоци Партије, армије и кадрови Коминтерне у другим земљама. До проглашења совјетског Устава 1936. године Стаљинова власт је била тотална - физичким нестанком бољшевика који су учествовали у Револуцији и Грађанском рату њихова револуција остала је у сигурном загрљају прошлости, и могао је бити проглашен нови почетак.

Нова друштвена нула означила је време у коме више није било ни дисидената нити политичке опозиције, међутим, имати тоталитарну власт није подразумевало само некакво војно устројство у коме се слепо испуњавају наређења врха власти. Време се од тада дефинисало циклусима који су се одигравали по петогодишњим плановима и партијским конгресима: „Код совјетских људи постало је правило да сваки јубилеј, празник прослављају великим делима, још већим учвршћивањем својих редова, решавањем нових задатака“²⁴. Са праксом издавања декрета о радовима појединих уметника отпочело се тек 1936. године - бескласно друштво јесте било изграђено, али су према Стаљиновој дефиницији „клице“ капитализма биле у сталном настанку. Прва је

²⁰ Видети: Andrej A. Ždanov, „Govor na Prvom kongresu sovjetskih pisaca“, у: Petrović, *Marksizam i književnost I*, 175-182.

²¹ Ibid., 181.

²² A. Tarasenkov, „Kako radi Savez sovjetskih pisaca“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 23 (septembar 1947), 18-21; Maksim Gorki, „Referat na Kongresu sovjetskih pisaca“, у: Petrović, ур., *Marksizam i književnost I*, 165-173.

²³ Jakov Kornfeld, „Savez sovjetskih arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 58-59.

²⁴ Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 107. Цитирано према: Борис Бурков, „Тридесет година лењинско-сталинског комсомола“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 38 (decembar 1948), 2-4.

препозната одмах, у опери *Леди Макбет Мценског округа* Димитрија Шостаковича, а у наредним годинама је издат низ декрета у свим доменима совјетске уметности.²⁵ Исте године, Тодор Павлов у Институту марксизма-лењинизма у Москви ради на уобличавању једне опште теорије која се односила на целокупну науку и културу, под називом *Теорија одраза*.²⁶ Тек је 1937. година забележена као Година терора или Велика чистка, у којој се искристалиса нови метод Стаљинове владавине и показало шта теорија одраза јесте. Чистке су, како је приметио Жижек, до тада имале конкретан разлог јачања јединства и дисциплиновања чланова Партије и становништва - у процесима су ритуално проналажени углавном „троцкистички саботери“, чиме су оправдавани глад на селу и хаос у индустрији.²⁷ Међутим, током јесени 1937. су масовна погубљења изгубила претходни значај - правих противника више није било, па није било могуће владати побијањем њихових ставова. Жижек је ово стање називао *крајем политике* - са језика као дискурса се прешло на језик као пуки инструмент. Да би се владало, непријатељи су се морали пронаћи па је, слично квотама производње у испуњењу Плана, Партија почела да задаје квоте ликвидација коју је морала да испуни свака територијална област. Са тим је почело произвољно проналажење стално нових издајничких група: разних „сумљивих народности“, филателиста са везама у иностранству, грађана који уче есперанто, монголских лама, а није био поштеђен ни партијски апарат. Стању у коме Партија „врши самоубиство“ директно су допринеле контрадикторне директиве њеног врха: у испуњењу квота су захтеване оштре мере, док се истовремено упозоравало да се не претерује, чиме су и извршиоци доведени у неодрживу позицију: „Ако нису ухапсили довољно издајника и раскринкали довољно завера, сматрани су попустљивцима и присталицама контрапреволуције; стога су, под тим притиском, да би, да тако кажемо, испунили квоту, морали да фалсификују доказе и измишљају завере и томе себе излагали критици да су сами саботери који за рачун страних сила уништавају хиљаде поштенх комуниста“.²⁸ У сваком случају, а ово је најважније, плански је створено стање у коме су угрожени сви: „Шта год да ураде било је погрешно“.

²⁵ О Шостаковичу видети: Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 105; Daniel Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: reminiscences, materials, comments“, Daugava, No. 3 (1990). <http://www.siu.edu/~aho/musov/zhiro.html>

О декретима: „Извештај о реакцијама на Резолуцију ЦК СКП(б) и чишћењу совјетске музике од 'штетних утицаја декадентства и формализма' 1948. године“, Архив Југославије, Фонд Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 314-3-11. Ivan Hofman, „Umetnost i represija. Izveštaj o reakcijama na Rezoluciju CK SKP(b) i čišćenju sovjetske muzike od 'štetnih uticaja dekadentstva i fomalizma' 1948. godine“, *Tokovi istorije* (Beograd), br 1-2 (2004), 175-195. *Musical Harmony and Political Discord*, Open Society Archives, Radio Free Europe/Munich, Office of the Political Advisor, Background Information USSR, 9 June 1958, Box-Folder-Report: 55-4-116. http://files.osa.ceu.hu/holdings_300/8/3/text/55-4-116.shtml. Објављени декрети: A.A. Ždanov, *Referat o časopisima „Zvezda“ i „Leningrad“* (Beograd: 1946); „On the Journals ‘Zvezda’ and ‘Leningrad’“. <http://www.cyberussr.com/rus/zvezda-e.html>; *Reč u diskusiji o knjizi G. F. Aleksandrova „Istorija zapadnoevropske filozofije“* (Beograd: 1947); „The Opera ‘The Great Friendship’ of V. Muradeli“. <http://listserv.uh.edu/cgi-bin/wa>.

²⁶ Todor Pavlov, *Teorija odraza*, (Beograd: Kultura, 1947).

²⁷ Видети: Žižek, *Manje ljubavi-više mržnje*, 76-80.

²⁸ Ibid., 80.

У истој ситуацији су били и уметници, а претпоставке совјетске уметничке производње могу се сагледати у дешавањима око партијских декрета. До тада је већ био на снази разрађен институционални систем за стварање, оцењивање и дистрибуцију дела, па се у њима тешко могла поткости нека грешка, то јест, могла се пронаћи само ретроактивно. Совјетске уметнике је из тог разлога бесмислено описивати као „потлачене геније“, и управо је ова забуна навела истраживаче на Западу да осуђују уметност социјалистичког реализма или власт која је уметницима наметала захтеве гушећи њихову креативност.²⁹ Декрети, наиме, нису давали никакве јасне смернице како треба радити – у делима је препознаван „општи маразам капитализма“ и „оторов формализма“, говорило се да „шире аполитичност“ и „изолују од савремености“.³⁰ Проблем се није завршавао на томе – периодично се понављало правило да је увек када се око неког уметника „спонтано“ створи култ заслугом званичне критике, следило и званично понижење по унапред познатом сценарију: прво се сазива састанак у дотичном уметничком колективу, онда следи признање кривице од стране самог уметника, након чега се објављује декрет Партије који „спашава ситуацију“ и у политички стерилној средини изазива „ефекат лептира“ - након тога се аналогне појаве откривају у свим другим уметностима у читавој земљи. Један од последњих је био декрет „О опери ‘Велико пријатељство’ Вана Мураделија“ који је за ову расправу битан зато што је објављен у карактеристичном историјском тренутку - 10. фебруара 1948. године, истог дана када су југословенској делегацији дати ултиматуми за оснивање федерације са Бугарском и консултовање о спољнополитичким питањима, чиме је југословенском руководству постало јасно да је пало у немилост совјетских власти.

1.2. Случај опере *Велико пријатељство* Вана Мураделија

Вано Мурадели је био истакнути грузијски композитор коме је 1946. године додељена Државна Стаљинова награда.³¹ Његова опера *Велико пријатељство* (*Великая дружба*) премијерно је 1947. године приказана у Большој театру у част тридесетогодишњице Октобарске револуције, због чега је добио и награду Почасног вође уметности СССР. Инспирисан мелодијама кавкаског фолклора, Мурадели је описао борбу за оснивање совјетске власти у Северном Кавказу од 1918. до 1920. године. Опера је прво одлично оцењена од музичке критике - писало се да је одликује „узвишена лепота“, да је

²⁹ Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 103-104.

³⁰ Према: „Стваралачки проблеми архитектуре СССР“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 58.

³¹ Вано Мурадели (грузијски: ვანო მურადელი; руски: Вано Ильич Мурадели; 24. март 1908, Гори – 14. август 1970, Томас). Дипломирао је 1931. године на Државном конзерваторијуму у Тбилисију, у периоду од 1934. до 1938. године је радио на Московскому конзерваторијуму. За време Другог светског рата, од 1942. до 1944. године, био је руководилац и уметнички директор Главног оркестра совјетске морнарице. Стаљинова државна награда (*Государственная Сталинская премия*), обично називана Стаљинова награда, додељивана је од 1940. до 1954. године за достигнућа у домену науке, математике, књижевности, уметности и архитектуре. Давана је за појединачна дела за која је било процењено да промовишу совјетску културу и напредак социјализма.

,,натопљена моћним оптимизмом јаког и потпуног осећаја живота“ и да је свету открила цветање социјалистичке уметности без преседана.³² Јануара 1948. године, међутим, у Мураделијевој каријери наступа неочекивани обрт - Жданов је сазвао Конференцију совјетских музичара, након чега је по питању његове опере издата Резолуција ЦК СКП(б).³³ У документу је писало да Партија оперу сматра „антиуметничким делом“ које је конфузно и састављено од „грубе комбинације звукова“ и „буке потпуно стране нормалном људском слуху“, те да Мурадели *није* користио богатство фолклорних мелодија СССР а још мање Северног Кавказа. Радња је оцењена као „историјски нетачна и неприродна“ јер је стварала утисак да су народи Кавказа, Грузије и Осетије били непријатељски расположени према Русима. Протумачено је да све то није била случајност нити усамљени догађај - „формалистичка искривљења“ и „антидемократске тенденције“ су примећени и код других композитора: Шостаковича, Сергеја Прокофијева, Аврама Качатуријана, Висариона Шебалина, Гаврила Попова и Николаја Мјасковског, као и у целокуној совјетској музики.³⁴ Значење појма формализам образложено је овако:

Карактеристични знаци такве музике су негација основних принципа класичне музике; пропагирање атоналности, дисонанце, и дисхармоније, којом се изражава „прогрес“ и „иновација“ у развоју музичке форме; одбијање тако важних основа музичких дела као што је мелодија; и ентузијазам за збуњујуће, неуропатичне комбинације које претварају музику у какофонију и хаотичну конгломерацију звукова. Ова музика у великој мери одговара духу савремене буржоаске модернистичке музике Европе и Америке, која одражава труљење буржоаске културе, потпуну негацију музичке уметности и њен безизлазни положај.³⁵

Даље су набројане одговорне институције - „формалистички тренд“ је препознат у Большој театру који је оперу приказао, на Московском конзерваторијуму, у Организационом комитету Савеза совјетских композитора и Већу комитета Министарства за питања уметности СССР. „Неподношљиво стање“ је владало и у домену критике, где „непријатељи руске реалистичке музике и присталице декадентне,

³² Цитирано према: George S. Counts and Nucia Lodge, „Music as a weapon“, in: *Musical Harmony and Political Discord*, 1-2.

³³ О састанку са Ждановом видети: Hofman, „Umetnost i represija“. Цитирано према: „CC VKP(b) - Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The Opera ‘The Great Friendship’ of V. Muradeli. Resolution of the CC VKP (b) of 10 February 1948“, <http://listserv.uh.edu/cgi-bin/wa>. У оригиналу: „Об опере „Великая дружба“ В. Мурадели, Постановление ЦК ВКП(б) от 10 февраля 1948 г“, <http://theremin.ru/archive/sovok/muradeli.htm>

³⁴ Судећи по тадашњој критици, по достигнућима на пољу музике Мурадели није био изузетак. У чланку „Прошлост и садашњост музичке Москве“, објављеном у часопису *Советској Искусству* од 15. августа 1947. године, наведено је да педагошком чланству Московског конзерваторијума „са таквим именима као што су Мјасковски, Шостакович, Шебалин, Игуманов, Оистрак и многи други, нема равног у свету“. О дотадашњем успеху композитора чија се имена у Резолуцији наводе говори и број Државних Стаљинових награда које су им у периоду од 1941. до 1947. године додељиване: Шостаковичу 1941. и 1942. године; Прокофијеву 1943, 1946. и 1947; Качатуријану 1941, 1946. и 1947; Мјасковском 1941. и 1946; а Шебалину 1943. и 1947. године. Уз то је по завршетку прославе годишњице Октобарске револуције, новембра 1947. године, Шостаковичу, Прокофијеву, Качатуријану и Шебалину додељена и награда Народног уметника СССР, док су Мурадели и Попов добили титуле „Почасног вође уметности СССР“. Видети: Counts and Nucia Lodge, „Music as a weapon“, 1-2.

³⁵ „CC VKP(b) - Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The Opera ‘The Great Friendship’ of V. Muradeli“.

формалистичке музике заузимају водеће позиције“, проглашавају свако дело наведених композитора за достигнуће и хвале теорије стране социјалистичком реализму: субјективизам, конструктивизам, екстремни индивидуализам и комплексност језика. На крају је истакнуто да се овакво стање више не може толерисати јер је нанело велику штету совјетској музici и закључено: „Све ово значи да остаци буржоаске идеологије под утицајем декадентне савремене музике Западне Европе и Америке још нису елиминисани међу совјетским композиторима“. Наведено је да су њима биле пружене неограничене креативне могућности, и да је неопростиво што их не користе, па су препоруке за даљи рад биле: осудити формалистички правац у музici као антинародни и онај који води нестанку музике, предложити да Комитет за пропаганду исправи описано стање и одобрити организационе кораке Владе у побољшању музичке делатности.

Мурадели је у чак две прилике, на конференцији коју је сазвао Жданов и на конференцији музичара, са захвалношћу признао кривицу, истичући да је критика „праведна и строга“ и да се он „као човек, грађанин и комуниста“ слаже са оценом Партије:

Другови, данас је најважнији дан мoga живота, као уметника и као човека. Не могу да вам објасним колико је за мене болно сазнање да сам тако озбиљно грешио. Радио сам на мојим композицијама искрено; желео сам да дам Тридесетој годишњици совјетске моћи све што сам могао. Желео сам да живим тако да ме не буде стид да умрем. Уверавам Андреја Александровића, Централни комитет Партије, и све моје пријатеље да ћу тежити томе да разумем моје грешке и да урадим све што Централни комитет наше партије тражи од нас.³⁶

Мурадели је признао и да је примењивао „недемократске методе рада“ у Организационом комитету и користио средстава Фонда за музику финансирајући „креативни рад мале групе формалиста“. У процесима је било уобичајно да се оцени и доза искрености признања, па је речено да је Мурадели своје озбиљне грешке подвргао темељној критици. За његовим примером су се повели и други: Шостакович се такође захвалио што су му је указано на прави пут, истакао државну мудрост и нагласио да ће грешке исправити делима: „Ја компонујем музику за филм 'Млада гарда' и почeo сам да радим оперу под истим насловом по роману Фадејева“.³⁷ Прокофјев није присуствовао састанку због болести али се, као и Шебалин и Попов, покајао писмено уз обећање да ће се искупити опером *Повјест о правом човеку*.³⁸ Изузетак је био Мјасковски који је у то

³⁶ Цитирано према: Counts and Nucia Lodge, „Music as a weapon“, 3.

³⁷ Александар Фадејев (1901–1956) важио је за узор књижевности социјалистичког реализма. Постао је члан ЦК СКП(б) 1939. године, а секретар совјетских писаца 1946. године. Најзначајнија дела су му *Пораз*, о борби партизана и *Млада гарда* о совјетској омладини за време домовинског рата, а 1946. године је добио Државну Сталјинову награду за уметност. Цитирано према: Hofman, „Umetnost i represija“, 186.

³⁸ Није познато да ли је Сергеј Прокофијев присуствовао састанку. По Москви се говорило да је био присутан, али у записнику нема таквог податка. Видети: Alexander Werth, „Zhdanov Meets the Musicians. Musical Uproar in Moscow“, in: *Musical Harmony and Political Discord*, 7. Опера „Повјест о правом човеку“ (*Повест о настојем човеку*) започета је 1947. а завршена 1948. године. Hofman, „Umetnost i represija“, 186.

време имао 68 година и који се није појављивао на састанцима. Он је умро две године касније.³⁹ Добар опис наредних догађаја дао је више година касније Шостакович:

Окупили су композиторе који су истог тренутка почели да један другог хватају за гушу – жалостан спектакл који бих радо заборавио. [...] Уследио је састанак за састанком, конференција за конференцијом. Подигла се ларма у читавој земљи, међу композиторима највише: било је то као да се урушила брана и да је са свих страна појурила прљава, мутна вода. Изгледало је као да су сви полудели и изненада имали своје мишљење о музici. Новине су објављивале писма захвалних радника који су анонимно захваљивали Партији што их је поштедела мучења да слушају Шостаковичеве симфоније. Комитет је „одговорио жељама“ радника и издао црну листу са Шостаковичевим симфонијама које је требало повући из оптицаја.⁴⁰

Талас признања се наставио прво код уметника који су били директно одговорни за оперу, сценаристе Георгија Мдиванија и руководства Большој театра, а надаље се могло чути и да се оцена Партије „у потпуности односи и на музику Узбекистана“, или да су дела грузијских композитора „заражена формализмом“.⁴¹ Декрет је прослеђен и свим другим уметничким организацијама - у Комитету за уметност је истакнуто да се решење Партије не тиче само музике него да закључке треба да изведу и Главна управа позоришта, Управе ликовних удружења, циркуса, естраде дилетаната и други. Пред Савезом ликовних уметника је говорио Александар Герасимов који је оценио да је и ликовно стваралаштво „заражено духом декадентства и буржоаског естетизма“, а „особито су тим духом заражени поједини умјетници балтичких република и западних области Украјине“. „Зараза“ је доспела и до архитектуре, након чега је прешла совјетске границе и преко Источног блока и Југославије одјекнула и у штампи Запада. Непуна три дана по објављивању декрета *Политика* је пренела да је у совјетској музici откријен „задах савремене моденистичке буржоаске музике Европе и Америке“.⁴²

Декрет о једној опери је, чини се, далеко од проблематике архитектонске праксе, међутим, Актив архитеката Москве се састао већ марта - архитекти су дошли „одушевљени ванредним и доиста хисторијским директивама садржаним у том сјајном партијском документу“.⁴³ Жданов је претходно истакао: „Ми имамо веома оштру борбу двају праваца у совјетској музici, борбу која је, истина, сакrivena према вани“, па су сходно томе архитекти истакли „да се таква општра борба праваца запажа и у архитектури“, те да „баш као и у музici, један од тих праваца напада у пракси на прогресивне принципе совјетског градитељства, скривајући притом своје стварне

³⁹ Мјасковски је написао 26 симфонија, поред бројних дела за оркестар и камерну музику. Почеко је компонује дugo пре Револуције, 1907. године, а након тога се прилагодио новим стваралачким условима стварајући под утицајем школе Римски-Корсакова, Чайковског и Брамса. Видети: Werth, „Zhdanov Meets the Musicians“, 6-7.

⁴⁰ Цитирано према: Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: reminiscences, materials, comments“.

⁴¹ Hofman, „Umetnost i represija“, 184-188.

⁴² „Критичка оцена о стварању совјетских композитора Мураделија, Шостаковича, Прокофјева, Хачатуријана и других“, *Политика*, 13. фебруар 1948, 3; „Одлука Централног комитета ЦКП(б) о Мураделијевој опери ‘Велико пријатељство’ нашла је на жив одјек у широким круговима совјетске јавности“, *Политика*, 16. фебруар 1948, 7.

⁴³ Цитирано према: „Stvaralački problemi arhitekture SSSR“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 57-61. Видети и: G. A. Simonov, „Najznačajniji zadaci sovjetskih arhitekata“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 63-67. Чланак је објављен и у *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 723-730.

позиције по маску тобожње сугласности с основним поставкама социјалистичког реализма“.⁴⁴ Председник Комитета за архитектуру Г.А. Симонов је објаснио да су конструктивистички надриноватори под утицајем западноевропске и америчке архитектуре једном већ нанели штету, „заразили совјетску архитектуру отровом буржоаске културе“ и „вукли је ка пропasti и уништењу“. Партија је одлуком о конкурсу за Палату Совјета опоменула на опасност „бедних покушаја формалиста“, спречивши да се средствима буржоаске архитектуре реши „највеличанственији споменик наше епохе, одраз великих идеја Лењина и Стаљина“. Показала је и „како се та опасност даде савладати“: наоружала је архитектуру методом социјалистичког реализма, положила чврсте теоријске темеље урбанизма одлуком о Плану реконструкције Москве, дала много конкретних упута и спровела низ организационих мера „да би се на тај начин остварило државно руководство у области архитектуре“. Међутим, била би „велика погрешка, ако би човјек сматрао да се формализам, уопће више не сусреће“ - у архитектури се скривала идеалистичка формула „умјетност ради умјетности“, што се „природно“ могло видети кроз анализу архитектонске праксе. Са оваквим уводом су у низу реферата под анализу потпали објекти који се и дан данас сматрају угледним примерима архитектуре социјалистичког реализма. Формализам је пронађен у стваралаштву истакнутих мајстора, а први на листи је био Борис Јофан коме је требало помоћи да се ослободи „туђих утицаја, који га притишу“. На „формалној шеми“ су се градиле и највеће зграде престонице, као на пример Позориште Црвене армије К. Алабјана и В. Симбирцева, за чију је основу узета петокрака - „тај у основи формалистички поступак“ прозуроковао је огромне тешкоће код коришћења објекта. Код стамбених објеката је пронађена „тежња за раскоши и неумјереним ‘богатством’ облика“, а такво разбацивање материјала се више није могло трпети - у области Свердловска се градило фабричко насеље од 24 двоспратне стамбене зграде од којих је свака имала око 24 јонска суба. Ту је и читав низ архитеката удаљених од праксе, који су стварали „објекте ради објеката“, показивали тежњу за „гигантоманијом“ и изгубили осећај реалности. За главног кривца је проглашен Иван Жолтовски, критикован од готово свих 30 говорника. Код њега је примећен „силан формализам“ или друге врсте – он је стајао „на лажним темељима“ усвајања класичног наслеђа. Он се „хранио“ лажном теоријом златног пресека, сматрајући законе пропорција за „вечите законе лепоте“, а архитектуру антике и ренесансне кулминацијом историје архитектуре. Ово је значило да је наслеђе позајмљивао „механички“ разрађујући „чисто формалне проблеме“ класичних канона, то јест, да се ослањао на идеалистичку а не на дијалектичку филозофију. Он се својим „папирнатим формализмом“ удаљавао социјалистичке стварности – градитељство

⁴⁴ „Stvaralački problemi arhitekture SSSR“, 59.

је схватао као ванкласно и неисторијско, чиме је показао да презире идејне задатке архитектуре и задатке праксе која је у датом тренутку била обележена „тежњом за максималном индустријализацијом и типизацијом“. Жолтовски је поред свега, вршио лош утицај на студенте и омладину. Исто тако, а можда и најважније, речено је да је велика запрека против штетних скретања био недостатак „било какве јасне теорије совјетске архитектуре“. На састанцима се много говорило о социјалистичком реализму но „у погледу архитектуре тај је појам и надаље необјашњен и научно неконкретизиран“. Одговорни кривац је била Академија архитектуре и њен председник Виктор Веснин – ту је требало одлучно реорганизовати рад јер „већ лијеп број година“ нису обрађивани проблеми социјалистичког реализма, па се учењу Жолтовског није ни могло супротставити „ништа цјеловито“. Као и другде, кривци су признали грешке, али су критиковали и колеге. Главни архитеката Москве Д. Чечулин се осврнуо на „апстрактно-пројектно-планерске радове на реконструкцији града“. Јофан је критиковао ученике Жолтовског који нису схватали да је њихов стваралачки правац „безидејан и неправедан“. Алабјан, који је био на челу Савеза архитеката, признао је да се руководство ове организације „сасвим одбило од колектива“ и да пројектантску праксу треба одлучно реорганизовати јер су организационе форме постале „сасвим бирократске“. Нека признања су оцењена као „тако неконкретна и пуста“ да су говорници на захтев присутних морали отићи с говорнице. Говор А. Ершова је на пример оцењен као „двоисмислен“ – он јесте окривио школу Жолтовског „због бега пред животом“, али полазећи од „сметених и лажних позиција“ - рекао је да постоји јаз између стваралачких могућности совјетских архитеката и „ружне, сурове“ стварности, и позвао уметнике да се одрекну својих замисли јер то та стварност захтева. Из његових речи се могло закључити да совјетском народу треба рђава архитектура, а „тешко је и замислити нешто глупље“. Жолтовски је после овог догађаја своје грешке исправио делима - почeo да пројектује радничке станове са новом траженом скромношћу. [Слика 2]

1.3. Социјалистички реализам и метод одраза

О правим разлогима догађаја око Мураделијеве опере може се само спекулисати. У истраживањима овог случаја се може пронаћи да је повод за осуду била сама опера - Мурадели је наводно иритирао Стаљина покушајем да поправи његову омиљену „Лезгинку“, плес мањинског народа Кавказа који су совјетски композитори често користили у својим делима.⁴⁵ По другима је проблем био сам декрет, који је показивао колико је Партија неупућена у музичку уметност, а са тим се наводи и постојање њених „скривених“ мотива - да права мета није била медиокритетска опера неког Мураделија

⁴⁵ Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 105.

него Димитриј Шостакович чије је стваралаштво имало много већи квалитет.⁴⁶ У свему, међутим, можда постоји проблем који је приметио Жижек у истраживањима „скривеног смисла“ Холокауста - истраживачи у игри „шта је Хитлер имао на уму“ упорно остају без одговора, па на крају траже чак и некакву перверзну патологију у његовој сексуалности зато што се плаше да неће наћи *ништа* - да је Хитлер приватно био личност као и све друге што његове злочине чини још монструознијим, те да се катастрофа размера Холокауста могла дододити и „без икаквог циља, само као слепа последица“.⁴⁷ Према Жижеку је, наиме, сасвим могуће да, са једне стране, постоји перверзни идеолошко-политички *систем*, а са друге појединци чији психолошки профил не пружа никакав кључ за ужасе које су починили. Према Лакановој поставци о *Великом другом*, субјекат је једно, а димензија друштвених, симболичких односа које субјекат третира као такве нешто сасвим друго – када субјекат сртне судију он одлично зна да разликује њега као личност од „објективног“ институционалног ауторитета који му је дат. Овде је ситуација иста - поједини стаљинисти сами по себи нису морали бити перверзни, али стаљинистички систем *јесте* функционисао као „перверзна машина“. Сходно томе, у тражењу повода за партијске декрете у делима, ауторима, квалитету њиховог рада или „правим“ намерама Партије, занемарује се да су спорна дела и сама била *производ* система, да их је Партија из неког разлога у одређеном тренутку осудила, те да се, шта год да је био повод, крвица ланчано преносила у сегменате друштва који са тим делима и музиком, па самим тим ни са уметношћу, нису имали никакве везе. Дела ту, наиме, нису била предмет рада него само уступна станица за *догађај* који се иницирао, па је питање зашто би била једини предмет истраживања када проблем очигледно није само шраф него начин *функционисања* читаве машине.

Карактеристике те машине, насупрот изолованом тражењу повода у домену уметности по себи, уопште није тешко издвојити јер се могу наћи на самом „врху“ *догађаја*. Политички говори руководилаца Партије, колико и текстови совјетских теоретичара, нису били идеолошки у смислу да су необјективно приказивали друштвена дешавања, напротив – ствари су се догађале *тачно* онако како се говорило. Према Сталјину су све друштвене појаве биле органски везане, а совјетска друштвена производња се никада није дugo задржавала на једној тачки јер „промене у начину производње неизбежно изазивају промене читавог друштвеног уређења, друштвених идеја, политичких назора, политичких установа – изазивају преуређење читавог

⁴⁶ Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: *reminiscences, materials, comments*“.

⁴⁷ Према Жижеку се полазишта истраживача могу сабрати у неколико категорија: „објективних“ теорија у којима се крвица сваљује на велике, анонимне друштвене трендове репродукције капитала у светској економији тог времена; питања „шта је Хитлер заиста мислио када се тако сурово обрачунао са Јеврејима?“ – да ли је ту у питању чиста мржња; глума ради освајања власти; „искрено“ убеђење да су Јевреји зло које уништава добро аријевске расе; затим „објективни“ идеолошко-политички садржај деполитизације холокауста и његово уздизање на ниво врхунског апсолутног зла.. „демонски уметник зла“: Žižek, *Manje ljubavi – više mržnje*, 86-89, 94.

друштвеног и политичког система“.⁴⁸ Шта ту кога изазива на промену зависи од тога како неко дату изјаву *жели* да чује. У томе такође проблем није био *шта* се променило него *када* је промена иницирана - ако се размотри контекст у коме су се описаны догађаји дешавали, декрети су по правилу издавани у време неке промене унутрашње или спољне политике. Како је 1948. године приметио новинар листа *New York Times*:

Увјек када се наука и умјетност подвргавају нападима то је знак о постојању спољних или унутрашњих потреса. То што је низ видних научника и композитора пао у немилост треба сматрати као догађај који улази у општи систем совјетске спољне политике која периодично трпи потресе. Сада у Русији врше нападе на план Маршала. Није случајно да се сада у Русији проводи кампања за провјеравање идејности.⁴⁹

Совјетска уметност и политика су, наиме, већ до краја тридесетих година постале један те исти систем, а како се мењала политика - морало се мењати и читаво друштво. Сходно томе, дефиниције по питању функционисања система у целини једнако су важиле и за његове делове. Стаљин је „са запрепашћујућом јасношћу и рељефношћу“ описивао и совјетску науку која има „смелости, одлучности да руши старе традиције, норме, принципе, када они постану застарели, када се претварају у кочницу за кретање напред“.⁵⁰ Захваљујући њиховом интегралном настанку, начела науке, уметности и политичког система била су једно те исто – у тоталном систему је постојало само једно правило: *одраза* (легитимне иницијативе са врха), па самим тим и друштвене промене (дијалектичког развоја) – само тако је нека апсурдна оптужба Партије могла да крене од опере, пређе преко архитектуре и заврши у некој другој земљи. Што се тиче еклектицизма, Партија се није везивала за „готове схеме“ које је, како се видело у случају Жолтовског, осуђивала на сваком кораку, него је себи остављала слободу да поступа у складу са својом природом – на политички начин, што би могло да значи: да мења концепте и стратегије у зависности од тренутних интереса и околности, стварајући се да исто постане правило за сваки домен друштва. Дати метод се може пронаћи већ у кованицама марксизам-лењинизам-сталинизам и у наставку – титоизам. Ови концепти нису једно те исто – сви су настали у складу са горе неведеном општот поставком одраза, али је сваки нешто друго, треће и четврто, јер су мењани како је коме требало, развијајући се једни из других и стално упијајући нове елементе. Партија тако никада није губила легитимитет јер је увек остајала у праву, што значи стално је била на власти. Ту долази на ред и еклектицизам. Како је објашњавала Хана Арент: „Није случајно што два тоталитарна покрета нашег времена, тако ужасавајуће ‘нова’ по методама владања и ингениозна у облицима организовања, никада и нису проповедала неку нову доктрину,

⁴⁸ Цитирано према: Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 39-41. Видети и: J. V. Staljin, „O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu“, u: Miroslav Pečiljić et.al., ur., *Marksizam misao savremene epohе: antologija tekstova*, tom I (Beograd: Službeni list SFRJ, 1976), 325-329.

⁴⁹ Џорџ Маршал је тада био министар спољних односа САД, који је иницирао такозвани Маршалов план – програм послератне помоћи земљама Европе. Цитирано према: Хоффман, „Уметност и тероризам“, 182.

⁵⁰ С. И. Вавилов, „Напредна совјетска наука“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 36-37 (1948), 23-24.

што нису смислила неку нову идеологију која није већ била популарна“ - за сврхе освајања власти оригинални идеолошки садржај могао је да буде само на сметњи.⁵¹ По речима Михаила Епштајна, совјетски марксизам је био сасвим еклектична мешавина просветитељских, народњачких, толстојевских (радничких), славенофилских идеолошких елемената јер је прилагођавајући се различитим приликама и потребама борбе за власт упио мноштво идеологија које су на Западу остале модернистички чисте и искључиве.⁵² Под датим условима уметност не само да је морала да се „врати“ на еклектичне форме и прихвати поједине „туђе“ традиције, него да, по дефиницији Жданова, примењује „најразноврснија средства“ одабирајући „оно најбоље што је у *свим* претходним епохама *икада* створено“.⁵³ Еклектицизам је присутан у свакој култури, али је новина совјетског политичког система била у томе што је ту вековима уназад био наметан „с врха“, и напокон препознат као *метод* владања, и систематски произведен у врхунски принцип свега, па и уметности. Социјалистички реализам у том смислу није био ништа друго и ништа више него метод Стаљинове политике, и већ је био ту – Стаљин му је само дао име.

У архитектури социјалистичког реализма се, сходно свему томе, питање форме и функције уопште није дефинисало као у модернизму – совјетски теоретичари су сматрали да „доктрина функционализма“ проблем садржине схватала сушише уско. У совјетској архитектури се грађевине јесу одликовале оном „техничком“ садржином, али је постојала и друга „архитектонско-уметничка“, идејна садржина која је била у *функцији* дате епохе.⁵⁴ Објекат, наиме, ту није имао функцију и форму, него функцију и идејну функцију - овај проблем је приметио Фредрик Цејмсон у теорији Ђерђа Лукача: „Ту је расправа о садржини уметничког дела у ствари расправа о форми“.⁵⁵ Међутим, барем у архитектури, и јесте и није - питање је колико је ту на снази била замена теза, а колико је она „друга“ садржина била спољни чинилац, и да ли је форма, као физичка манифестијација, била нешто сасвим треће. Идејност се у совјетској архитектури уопште није заустављала на функцији објекта – требало ју је спроводити на сваком нивоу грађене средине. Ово је називано „архитектонским организмом“: архитектонско дело није један објекат него „непрекидна хармонична веза ширег окружења са ужим уређењем, спољашњим просторним уређењем и унутрашњим простором“, где сваки елемент „одражава ону средину у којој је израстао“ и постаје „производ читавог друштва

⁵¹ Hana Arent, *Izvori totalitarizma* (Beograd: Feministička izdavačka kuća, 1998), 369.

⁵² Михаил Епштејн, *Постмодернизам* (Београд: Zepter, 1998), 41-42.

⁵³ Ždanov, „Govor na Prvom kongresu sovjetskih pisaca“, 181.

⁵⁴ D. Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti* (Beograd: Tehnika, 1947), 53-55.

⁵⁵ Видети: Fredrik Džejmson, *Marksizam i forma. Dijalektičke teorije književnosti XX veka* (Beograd: Nolit, 1974), 171-214.

у коме је настао“.⁵⁶ Док се о идејности знало све, о форми као о њеној материјализацији се није знало ништа, а како би и могло – сваки сегмент архитектонског стваралаштва био је зависан од променљиве категорије друштвеног развоја, па ни форму није могуће објаснити као готов скуп стилских образца. Идејност је заправо уклањала ослонац за дефинисање било ког иоле конкретног проблема – било је на пример неправилно давати дефиницију хармоније зато што би се тако „сама ствар претворила у мртву схему“: архитектура је област људског стваралаштва, хармонија је створена од човека, а како се мења однос човека према друштву, мења се и разумевање хармоније.⁵⁷ По питању стила се говорило да га у совјетској архитектури нема у смислу у коме се готика разликује од ренесансе, те да одлике совјетске архитектуре не треба тражити у појединим грађевинама или „формалистичким композиционим начелима“, зато што се ту не само допушта него баш и предвиђа „различито прилажење композиционим задацима“.⁵⁸ Пример за ову тврдњу били су павиљони Свесавезне пољопривреде изложбе из 1939. године: „С тачке гледишта постојећих архитектонских канона би се њима могло замерити непоштовање освештаних кабинетских традиција – зар школска правила допуштају онакве пропорције стубова. Па ипак, ова дела су права поезија у камену, бетону и гипсу. Права ‘окамењена музика’“.⁵⁹ По питању архитектуре социјалистичког реализма уопште је наглашавано да „совјетска архитектура не зна за монопол једног правца“ јер се налази „у периоду напорног тражења нових облика“ – она је била млада свега 25 година, а стил који одговара епохи свакако није могао настати одједном, него је требало да израсте „органски“, током више десетина година и векова. Проналажење стила, то јест, композиционих правила која би дала јасне критеријуме за вредновање дела, било је „загарантовано“ за будућност, јер је научно доказано да се исто више пута догађало у историји архитектуре. Стил, међутим, у совјетској архитектури никада није пронађен, исто као што никада није изграђено ни праведно друштво комунизма у коме ће се радити према могућностима а узимати по потреби. Архитектура је заувек остала „разнолика“, „национална, уметнички многострана по форми“⁶⁰ исто као што је друштвостало у константној садашњости изградње социјализма - и стил и комунизам су са сваким наредним петогодишњим планом остајали надомак руке, што је био својеврсни Зенонов парадокс. Другим речима, архитектонским објектима совјетски карактер није давао неки „неоргански проведен композициони систем“, него управо перверзна машина

⁵⁶ Цитирано у: Branko Maksimović, „Prikazi“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1946), 32, према: I.N. Soboljev, „Osnovno pitanje teorije arhitektonsko kompozicije“, у: A. G. Mordvinov, *Zbornik članaka po stvaralačkim pitanjima* (Moskva: Državno arhitekturno preduzeće, 1945).

⁵⁷ Ibid., према: B. P. Mihajlov, „Osnovne forme harmonije u arhitekturi“, у: Ibid.

⁵⁸ И.Л. Мац, цитирано према: Kazimir Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917.-1947. Povodom 30-godišnjice Oktobarske revolucije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 5.

⁵⁹ I. L. Mac, „Opštenrodnna demokratska načela sovjetske arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 119-122.

⁶⁰ Ibid, 120; V. Škarikov, „Borba za kvalitet građenja i zadaci organa arhitekture“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 238- 243.

– оно совјетско се налазило „најпре у самој садржини оног живог процеса, у коме се развија историја совјетске архитектуре и који рађа извесна конкретна дела“.⁶¹

У датом стваралачком контексту се, дакле, питање слободе стваралаштва није сводило на поштовање некаквих естетских смерница, већ сасвим супротно – на то да их није било. Смернице Партије су се, наравно, морале следити и социјалистички реализам је био једна од њих, али, како следити правац који за себе тврди да не зна за монопол једног правца а над читавом уметношћу има монопол? Везано са тим, каква је то земља, како је упитао Жижек, у којој је све организовано на науци планирања, а сам врховни вођа мора да дели савете о томе како се поправља трактор? Да је конкретних смерница било, оне би се лако могле поштовати, а овде је сваки приступ био дозвољен, с тим да је и сваки конкретни потез представљало реални ризик, јер је било шта, у било ком тренутку и из сасвим непознатог разлога могло бити доведено у питање, чак и од самог врховног вође. У датим тренуцима су уметници знали: „Ако у нашем раду још и има грешака [...] ти недостаци се крију у нама самима, у томе што не умемо искористити огромне стваралачке могућности које нам даје совјетски социјалистички систем“.⁶² У таквим условима се уметник не бави питањима уметности ради њих самих, него узима у обзир овај спољни узрок, и сваки пут када треба да повуче линију застаје и пита се: „А шта је сада социјалистички реализам?“. Аутоцензура се ту сводила на „погађање“ мишљења Партије, а дилема је најчешће решавана описивањем њених тренутних успеха, рецимо пошумњавања голети. Проблем се међутим није завршавао на томе, јер би се често неки од државних пројеката показали неуспешним, или би једноставно били одбачени зарад неких других, а онда би за то били осуђени уметници који су „порешно“ описивали догађаје. Добар опис суштине оваквог креативног процеса дала је Марина Фролова – појам „реализам“ у социјалистичком реализму значи да дела нису само одраз сваког новог пројекта државног руководства него и „њихових снова и хирова који ће тек наступити“.⁶³ Проблем дакле није био у пукој репресији власти, него у свеукупном, тоталном друштвеном *стању* у коме се ради, *међупростору* између власти и конкретних дела. Чињеница да све што се уради може бити погрешно код појединача је изазивала константно стање узбуне, опреза и подозривости, и то како у сопственом раду тако и према раду колега. Ово је масовно производило врсту међуљудских односа коју је Чеслав Милош дефинисао као *кетман* – неки вид глуме, али која се не одиграва у позоришту него у свакодневном животу:

То је велика вештина која захтева будност ума. Не само да свака реч која се изговара треба да буде брзо оцењена, пре него што изађе из уста, с тачке гледишта последица које може да

⁶¹ I.L. Mac, цитирано према: Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917.-1947“, 5.

⁶² Škvarikov, „Borba za kvalitet gradenja i zadaci organa arhitekture“, 238.

⁶³ Фролова се позива на наводе Гројса. Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 110; Groys, *The Total Art of Stalinism*, 51–53.

изазове. Осмех који се јавља у неодговарајућем тренутку, поглед који не изражава то што треба да изражава, могу да буду разлог опасних сумњи и прекора. Такође начин понашања, тон гласа, љубав према таквим а не другачијим краватама, интерпретирани су као знак политичких склоности. [...] Дакле, треба ћутати о својим правим уверењима ако је то могуће. Па ипак [...] има случајева када ћутање није довољно, када се оно може сматрати признањем. Тада се не треба колебати. Не само да се тада јавно треба одрећи својих погледа, већ се препоручује прибегавање свим лукавствима само да би се противник преварио. Тада ће се исповедати све вере које могу да се допадају, вршити сви обреди који се сматрају најбесмисленијим, кривотворити сопствене књиге, користити сва средства за увођење у заблуду. На тај начин човек ће стећи велико задовољство што је заштитио себе и своје, што није изложио драгоцену веру одвратном контакту с неверником и најзад што је, варајући овога другога и учвршујући га у заблуди, навукао на њега срамоту и духовну беду, које је и заслужио.⁶⁴

У питању дакле није била монструозност уметничких дела него начина њихове производње – у пракси се ланчано ширила зараза компромиса, избегавања јасних одговора и дозвољености свих средстава, што значи да је уметност неминовно морала да преузме метод Стаљинове политике, те да се репресија јављала на оном најобичнијем, свакодневном нивоу, на коме су уметници вршили контролу једни над другима. Партија је ту опет била Велики други у име кога су појединци скидали одговорност са себе. Како је Стаљин и предвидео, а совјетски тероретичари упорно наглашавали, социјалистички реализам није био стил него стваралачки метод, у коме је један уметник према другом, као и Стаљин према њему, „инжењер људских душа“, и коме је теза Жданова о „критичком присвајању“ баштине свих епоха омогућавала да остане на „првој линији борбеног фронта“, то јест *оружје* и сарадник у конструисању совјетског система.⁶⁵

Сходно томе се теза да је у социјалистичком реализму стваралац власт може узети у обзир само ако се улога Партије схвати као иницијаторска а не стваралачка, а контрадикторности у декретима, и уопште наређењима Партије, можда не треба посматрати као ствар забуне него као питање *стратегије* у којој постоје две кључне речи: *инцијатива* власти, уз то да се *парадокс* по сваку цену сачува у основи метода. Схватање значаја офанзиве била је једна од тајни Лењиновог успеха 1917. године и Стаљин ју је методолошки примењивао – напад без повлачења у борби за моћ са ривалима спровођен је са великим енергијом и довитљивошћу, уз то да се иницијатива увек држи на својој страни. Према Фроловој је и Адолф Хитлер, који је признавао да је о пропаганди учио из Стаљиновог примера, стално ускраћивао масама могућност да рационално промисле идеје које је нудио. У вези са тим стоји и Жижекова теза о каприциозности стаљинистичког вође који се понаша налик „госпи из поезије“, која је произвoљна у наметању задатака и чија се мудрост не доводи у питање. Логични потези се могу аргументовати али се исто тако могу и аргументовано оборити, а контрадикторност не оставља могућност да се успостави супротно мишљење јер је оно у

⁶⁴ Česlav Miloš, *Zarobljeni um* (Beograd: Paideia, 2006), 48-51.

⁶⁵ Према Жданову, „критичко присвајање књижевне баштине свих епоха јесте задатак који се мора извршити да би неко могао постати инжењер људске душе“. Ždanov, „Govor na Prvom kongresu sovjetskih pisaca“, 181.

корену ствари већ постављено, па став вође у било ком случају остаје потврђен. Како је писала Хана Арендт: „Потпуна лојалност могућа је једино када се верност лиши свег конкретног садржаја, који по природи ствари може да доведе до колебања у мишљењу“, а прави циљ тоталитарне пропаганде није убеђивање, него организовање – акумулација моћи (*Machtbildung*).⁶⁶ Иницијатива и парадокс били су полазне основе и за оно што се дешавало у домену уметности: што су веће биле похвале и познатији уметник то је већи био и одјек декрета, што су нелогичније биле смернице већи је био изазов да се на њих пригодно одговори, и све се дешавало доследно најпознатијим Макијавелијевим принципима: владалац не сме да се обавезује било каквим обећањима, решењима или мишљењима, а моћ и перспектива ауторитета заснива се на чињеници да народ има изненађујућу могућност да заборави оно што је речено јуче и брзо усвоји оно што је речено данас.⁶⁷ Иако ни Мураделију нити било коме другом није могао бити јасан ни разлог напада нити како треба радити, на миг Партије су сви су „са данашње тачке гледишта“ махнито преиспитивли дотадашња дела, књиге су у најкраћем року уклањане из библиотека, „погрешни“ претходни ставови су систематски заборављани и уместо њих постављани нови, док су колеге једни друге проглашавали за непријатеље државе, прогањали и слали у менталне болнице.⁶⁸ Тумачењем конфузних оптужби Партије је сама уметничка пракса дефинисала не само нове смернице уметности него и званичну партијску културну политику. Држава је наиме добијала и нешто зауврат, јер се управо у домену уметности производио привид да је смернице давала Партија - како је у својој исповести нагласио Мурадели: „Ова историјска резолуција представља јасан креативни програм за совјетске композиторе који ће водити у моћни напредак совјетске музичке уметности“.⁶⁹ Према Симонову је поставка Партије била „и по својој снази, и по дубини анализе, јединствени теоретски документ, који ће ући у историју совјетске уметности као нов пример дубоко научне марксистичке анализе совјетске музичке културе; као документ, који јасно осветљава даљи стваралачки пут“. Догађаји по објављивању декрета у потпуности су одговарали ставу који се може наћи још код Павлова у *Teoriji odraza*: „Сама идеологија [...] прерасла је пред начим очима у савршени научни поглед на свет, у читав система чисто научних погледа на природне, друштвене и материјалне ствари“.⁷⁰ Однос уметности и совјетске власти био је, крајње условно речено, много више демократски него што се обично сматра – уметност је на иницијативу Партије поново производила саму себе, као и саму ту власт, дајући још и привид о далековидости вође,

⁶⁶ Arent, *Izvori totalitarizma*, 332; 369.

⁶⁷ Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: reminiscences, materials, comments“; видети и: Николо Макијавели, *Владалац* (Београд: Рад, 1982).

⁶⁸ Zhitomirsky, „Shostakovich the Public and the Private: reminiscences, materials, comments“.

⁶⁹ Мураделијева изјава је објављена у часопису *Sovietskaia Muzyka*, No. 1 (1948), 65. Цитирано према: Counts and Nucia Lodge, „Music as a weapon“, 2.

⁷⁰ Pavlov, *Teorija odraza*, 405.

јер је потврђивала је да јесте управо оно што је по теорији социјалистичког реализма и морала бити, а била је сасвим дословно *одраз* друштва и његовог дијалектичког развоја. Догађаји после декрета су у потпуности одговарали сијежима совјетских опера: невоља (откривање завере), борба (дискусије, признања кривице), расплет (враћање на исправан пут).⁷¹ Тиме се, како је Стаљин и предведео, и путем уметности обављала трансформација друштва - за разлику циклуса друштвене производње на Западу где је рецесија, условно речено, природно стање које се догађа услед акумулације капитала, у Совјетском Савезу у коме су економија и политика били једно, изазивана је ритуална *рецесија идеологије*, којом се *ресетовао*, изнова потврђивао ауторитет власти. Оно што је у свему за совјетске уметнике била повољна околност, јесте да за њих није дugo везивана стигма – следио је нови циклус у коме би стручна критика констатовала да су нова дела у складу са поставкама социјалистичког реализма, и уметник би, барем до следећег декрета, поново постајао миљеник Партије. У читавом процесу наиме није било толико битно *шта* се производи, него колико се доприноси механизму, тачније, важно је било учествовати.

Метод функционисања совјетског система, колико и социјалистички реализам као његова реплика у уметности су после више деценија развоја, као већ сажет скуп конкретних потеза, били спремни да се као модел примене у другим друштвима. Искуство прве земље социјализма подразумевало је и предзнање да увођење датог модела не може бити корисно ни за шта друго осим за освајање тоталитарне власти, исто колико се морало знати да ће бити погубно за све остало – од економије до приватног живота становништва. Самим тим, а ово се може рећи пре било какве анализе, овакво предзнање партија које су на томе радиле читавом проблему додаје дозу монструозности. Комунистичка партија Југославије је од свог оснивања доследно пратила Стаљинова упутства и примењивала совјетске методе. Оно што је проблематично у поређењима совјетског и југословенског система јесте да су се, будући да је у једном тренутку дошло до сукоба, *желеле* истаћи разлике по свеку цену, па се у том процесу изгубило из вида да примена совјетског модела у Југославији такође није дошла декретом, и да два система нису ни могла бити истоветна – пре је на снази био процес његовог *увођења*, при чему су кораци у акумулацији моћи прављени у зависности од стратешке процене конкретних друштвених услова. У томе је често истицано да су у питању привремене мере, где је за југословенске руководиоце Велики други очигледно био совјетски систем. Ружичаста слика југословенског социјализма „са људским ликом“ створена је нешто касније - на тој истој основи.

⁷¹ У совјетским операма и симфонијма тридесетих и четрдесетих година је очекивана наративна шема сијека била, како Фролова наводи: тами–борба–достигнуће (darkness–struggle–achievement). Frolova-Walker, „Stalin and the Art of Boredom“, 110.

2. ПРОБЛЕМ КУЛТУРНОГ ЕКЛЕКТИЦИЗМА: ИСТОРИЈА КПЈ И СУКОБ НА КЊИЖЕВНОЈ ЛЕВИЦИ

На раскршћу смо: Русија или Европа? Тада проблем, решен у Русији, постао је ко никад актуелним у Југославији данас. Од решења његовог, које по нама може да буде исправним само у културној и политичкој вези с данашњом Русијом (и Европом која признаје ту Русију), зависи наш сутра.

Аугуст Цесарец, „Русија или Европа“, 1924

„Наши су ‘мајстори’ стоглаво чудо“, писао је Јеролим Мише 1924. године, „са толико асимилаторних мозгова и осећаја, са толико родних домова, да за ништа више немају отворено срце, јасан мозак“.¹ Критикујући тенденцију културног еклектицизма у уметности Југославије, Мише наводи:

Такови иду од руке до руке разних духовних вођа спекултивно примењујући најсупротнија стремљења и за свако имају по једно огледало по себи. Не постоји један уметнички организам, један ликовни покрет који је никao на нашем тлу. Свега је шездесет, седамдесет година што постоји наша ликовна уметност и у том кратком раздобљу скакутили смо преко стотину смерова ликовнога стварања.²

Двадесетих година је ово било типично виђење у лево оријентисаној периодици – појава европских традиција у сопственом друштву није се сматрала за знак да је то друштво део Европе, напротив – узимана је за доказ културне заосталости. Иста тенденција је једнако била присутна у Русији – Гројс је приметио да је тамо локална култура изазивала осећање инфериорности, па су западне традиције у компензацији комплекса мање вредности асимиловане брже него на самом Западу, који је заузврат сматран културно заосталим.³ У Југославији је стање било додатно компликовано тиме што су, осим западних, присвајане и традиције еклектичне Русије, а у поменутој компензацији је заосталим сматран и Исток. Разумевајући себе као крај две цивилизације, ово поднебље је себе једнако сматрало и центром света.

Сличности између две културе нису остајале назапажене у предратној периодици – у свом опису стања у руској култури, Аугуст Цесарец је 1924. године правио аналогију са ситуацијом и сопственој земљи.⁴ Европа је по његовим речима већ била савладала средњи век, ренесансу и реформације, док је на руским равницама већ неколико векова царевала „кнута Татара, некултурних ко после Турци на Балкану“. Колумбо је већ открио нове светове, док је Русија ослободивши се татарских канова остала по страни светских интереса. Бизант, иконокластичан спрам сваке културне иницијативе, затекао је

¹ Jerolim Miše, „Naša likovna umetnost“, *Književna republika* (Zagreb), br. 4. (1924), 158.

² Ibid.

³ Гројс, *Стил Сталјин*, 8-9. Видети и: Vladimir Paperny, *Architecture in the age of Stalin: Culture Two* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), xxi.

⁴ August Cesarec, „Problem ruske revolucije. Boljševizam kao rešenje problema: Istok-Zapad“, *Književna republika* (Zagreb), br. 2 i 3 (1924), 41-53.

„некултурну и варварску монголску оставштину“, за коју је требало да буде „оно што није био ни за самог себе - фокус и мисионар културног напретка“. У време када је Европа већ сабрала материјал за француску револуцију, Русија је остала „без културе“ и за њу је и Азија значила виши ниво. Овакву Русију је нашао Петар Велики, фанатик реформе и „прави руски Европејац“ који се служио варварском диктатором да разбија феудализам, цркву и бизантско-монголско наслеђе. Но, пита Цесарец, је ли их је разбио? Европеизација је пошла „с врха, у знаку диктатуре“, а Петар се ударајући по Бизанту и сам прогласио бизантским императором. Катарина је, после њега, с трона кокетирала са француским идејама, али је на исте бацала анатему чим почну да се спроводе у дело. Од Александра првог до Николаја последњег Русија је и даље проживљавала диктатуру у име цара, православља и друштвеног поретка. Онда се у 19. веку, у национално непотлаченој земљи, појавило славенофилство – руска верзија европског национализма, који ту није израстао по „органској нужди“, као опозиција, него је, пресађен на домаћи терен, добио „абнормалне облике једне умјетне биљке“, постајући официјелна идеологија самог тог царизма. Онда се јавило и западњаштво које је у почетку показивало тенденције социјалистичке револуције, али је временом дошло на само мало другачију линију са славенофилством – руска буржоазија је у револуцији учествовала контрапреволуционарно попримивши националистичку идеологију. Западњаштво је хтело да препороди Русију Европом, а славенофилство и Русију и Европу - „терористично код куће“, народима на Балкану је помогло и постало „месија слободе“. Социјалистичке идеје су се око 1848. године почеле прво јављати у плановима западњака, па и славенофила - први су обукли костим социјалдемократије, а други народњаштва. Онда је запретила опасност да се антитеза Истока и Запада без утехе синтезе расплине у сивоћи еклектицизма – „римски империјализам државе и бизантски мистицизам цркве и индијски пасивизам мужика и кинеска традиционалност феудалаца и европска декаденса буржоазије“ били су талог у коме се глибала Русија. Но „на срећу“ и „насупрот“ том еклектичном компромису се „у крилу капитализма“ јавио большевизам као нова синтеза. Културно-политички, ово је било треће решење – большевизам је ликвидирао славенофилство и западњаштво тиме што је постао њихов „поправљени наставак“. Заједничка црта са славенофилством је пронађена у мржњи према капитализму, али је уместо у религији, упориште пронађено у западњачкој науци марксизма, и опет је у питању била диктатура, само овог пута – пролетаријата. Октобра 1917. године је овај „синтетично-интернационални смер“ Русију спасио срамотног пада на просту колонију Европе: „Не копија него сјајан оригинал постала је тим часом та маћушка“. Науку марксизма су као „експериментални метод васпитавања народа“ большевици први свели „на трачнице праксе“, након чега је диктатуру пролетаријата требало да прођу сви народи. Питање Русија или Европа у Југославији управо тада постаје „ко никад

актуелно“. Совјетски оригинал се, по свему судећи, овога пута окренуо као бумеранг, дајући себи задатак да културно заосталу Европу препороди – Русијом.

Лењин је већ 1918. године најавио да ће се државе настале после распада Аустро-Угарске и саме распасти јер им совјетска револуција куца на врату.⁵ Први југословенски комунисти били су повратници из Октобарске револуције који су исте године у земљи почели да оснивају „совјетске републике“, а појавила су се и револуционарна крила унутар социјалдемократских странака која су тражила оснивање јединствене револуционарне партије. Марта 1919. године је у Москви образована Трећа комунистичка интернационалa - Коминтерна, а месец дана након тога одржан је Конгрес уједињења на коме је основана СРПЈ(к) - Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), која се Коминтерни одмах приклучила. Коминтерна није била федерација партија него централизована организација са Москвом као „светским штабом револуције“: секције је финансирала, постављала им руководства и програме, сазивала конгресе, а СРПЈ(к) је била њен огранак, обавезан на дисциплину и на маргинама њене политike - њен кадар се склањао у СССР, радио у њеном апарату и школовао се уз њену помоћ. Утицај нове Партије се након тога шири и оснивањем првих масовних организација - априла 1919. године је одржан и Конгрес синдикалног уједињења, а октобра је основан Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), углавном од студената повратника из иностранства међу којима је био и Џесарец, који је приступио Комунистичкој омладинској интернационали (КОИ). Што се тиче метода политичког прилажења стварима, СРПЈ(к) је основана на компромису, или боље, на парадоксу – заступала је совјетско-большевичку оријентацију, али је задржала делове програма социјалдемократије под чијим се окриљем појавила, иако су у датом тренутку ове две опције биле прави пар супротности. Большевичка линија је спајала сељачко и радничко питање, и сматрала да се диктатура пролетаријата остварује рушењем постојећег државног поретка, па је зато и осудила Другу интернационалу као „недораслу ситуацији“. Социјалдемократе су, насупрот томе, били чисто радничке оријентације, и сматрали да большевици прескакањем демократско-парламентарне фазе силују друштвени развој земље која није спремна за револуционарни преврат. СРПЈ(к) је, захваљујући датом споју, у наредном периоду у зависности од околности тражила час једно час друго, али је у сваком случају директно заступала совјетске интересе и наредне фазе њеног развитка се сасвим подударају са преломним годинама Стаљинове владавине. Партија је већ на оснивачком конгресу тражила да се признају владе Совјета у Русији и Мађарској, а 1920. године је на Другом конгресу у Вуковару постала Комунистичка партија Југославије, тражећи изборе у циљу успостављања „совјетске републике

⁵ Подаци из историје КПЈ наведени према: Branko Petranović, *Istoriјa Jugoslavije 1918-1978* (Beograd: Nolit, 1980), 57-68, 112-113.

Југославије“, „совјетске федерације балканско-подунувских земаља“ и „црвене војске“. Избори су показали да је трећа странка по снази, међутим, како је у Скупштини нагласио Милорад Драшковић, њен програм и Устав Краљевине су се међусобно искључивали, а против ње су устале и социјалдемократске странке. Сходно томе су децембра 1920. године Обзнатом забрањени комунистичка пропаганда и организовање, па је КПЈ је на „бели терор“ одговорила „црвеним терором“. Један молерски радник је јуна 1921. године бацио бомбу на регента, а јула је Алија Алијагић са групом Црвена правда убио Драшковића. Услед тога је донет Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, мандати КПЈ су поништени и странка је 1921. године стављена ван закона. Рад Партије у илегали обележила је подела на две фракције, која није најјаснија: „лева“ (Моша Пијаде) је сматрала да је радничка класа у земљи неразвијена те да је сељаштво упориште Партије, док су за „десну“ (Сима Марковић) сељаци представљали „резерву буржоазије“. Маја 1923. године је на Другој конференцији КПЈ у Бечу победила левица, тачније, фракција ближа совјетској, што ће се по правилу догађати и надаље. Партија је надаље покушавала да обнови рад кроз Независну радничку партију Југославије (НРПЈ) и Независне синдикате, упркос томе што је сматрала да је парламентарна борба буржоаска творевина. На трећој конференцији је дошло на ред и национално питање, које је Коминтерна на Петом конгресу јуна 1924. године дефинисала као дезинтеграцију Краљевине кроз остваривање права самоопределјења до отцепљења, то јест, као стварање независних држава Хрватске, Словеније и Македоније. У складу са тим је кроз НРПЈ тражено укидање Видовданског устава ради успостављања федеративног уређења. У ово време је забрана комунистичке пропаганде учинила да домен књижевности постаје једино легално средство политичке борбе, па су учешће у расправи, између осталих, узели Пијаде, Мирослав Крлежа и Џесарец, за које управо тада питање Русија или Европа постаје „ко никад“ актуелно.

Чланци писани на књижевној левици давали су „примјер како се треба борити с отвореном и прикривеном десницом“, и као такви су се дотицали различитих питања на пољу културе.⁶ Архитектура је сасвим ретко била предмет рада, а и када јесте, расправа је вођена лаички, бавећи се углавном проблемом еклектицизма. Крлежа је 1924. године размотрio „Слуčaj arhitekta Iblera“, објављујући његове конкурсне радове за Епидемиолошки завод и Окружну благајну. [Слика 3] По његовим речима, „човек не мора за архитектонски поредак имати неки нарочито развијен смисао, па да осети, да су данашњи европејски градови о својим градитељским релацијама, јасан и видљив знак пропasti сваке јединствене културе“.⁷ Безбојне готске катедрале, банковне зградурине са хеленским колонадама, ренесансне варијантне са најсмешнијим захватима сецесије,

⁶ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952* (Zabreb: Liber, 1970), 34.

⁷ M. Krleža, „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika* (Zagreb), br. 1 (1924), 170-173.

показивале су да буржоаско друштво није срећено економски па самим тим ни културно – култура је ту била само декоративна надградња, а „које чудо онда да ни у нашем маленом провинцијалном граду није све у најлепшем реду“. За разлику од тога, Драго Иблер је био „наш најспособнији архитект“, али овом човеку „од укуса и културе“ није била поверена ниједна градња. Радио је код Пелцига, излагао са шеснаест немачких „најмодернијих архитеката“, који су са Новембарском групом издали манифест у коме „уједињују сврсисходност са јединственим архитектонским уобличењем“, а његов „чисти и једноставни конструктивизам“ се јасно одражавао у пројектима, али је јавност била тупа над тим стремљењима. Оно што је у датом тексту проблематично јесте селективност: критикује се еклектицизам домаће и западне културе, док се аутентичност и квалитет Иблеровог рада мере набрајањем узора тог истог Запада. Исти је везиван и за сасвим различите традиције модернизма, а питање је и колико су приложени Иблерови пројекти били „чисти“, у смислу да су били доследан иједној од њих. Крлежа је заступао и тезу о јединственој култури, али када пише „О нашој интелигенцији“ (1927), он критикује критичаре који траже исто:

Када се једнога дана појави код нас наш Гоголь сви ће га попљувати. Тридесет година пише се код нас по нашим тзв. књижевним листовима и ревијама о некаквом имагинарном „уметничком изразу наше средине“, а када се тај „уметнички израз наше средине“ буде једнога дана појавио на нашем хоризонту, сви ће наши људи лево и десно урлати да је то лаж, памфлет и измишљотина, да смо ти *тако одвратни, тако глупи и тако смешни.*⁸ (нагласио М.К.)

Питање је, наиме, по чему је једно становиште више аргументовано од другог - увек је исправније оно које се тврди са сопственог становишта. Овакав метод расправе остаће правило и у предстојећем сукобу на књижевној левици, колико и у раду уметничке критике после рата. Како је приметио Станко Ласић, ту су изречене мисли ретко биле израз упитаности и истраживања - понајвише је присутан дух упорне афирмације: истакне се неколико теза које се мање или више кохерентно поважу са централном идејом, и надаље се на почетним ставовима тврдокорно инсистира.⁹ Разлог је можда у томе што предмет рада нису била сама дела – у Крлежином тексту се по свему судећи није водила теоријска расправа о уметности, нити се уопште водила расправа – у питању је био сукоб око нечег што само није било присутно, што је у домен уметности долазило са стране, кроз њу се филтрирало и обједињавало разноврсне скупове културних узора сврставајући их у позитивне или негативне. Ово, међутим, никако не значи да је то што је у датом тренутку уметност постала аrena политичке борбе било резултат голог притиска Партије, напротив – уметност је ту и за саме уметнике представљала само средство.

⁸ М.К. „О нашој интелигенцији“, *Književna republika* (Zagreb), br. 1 (1927), 1.

⁹ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 7-9.

Наредна фаза развоја КПЈ наступила је маја 1926. године на Трећем конгресу у Бечу, када је „после ошtre критике од стране друга Стаљина“ донета одлука да се престане са фракцијским борбама.¹⁰ Наредне године се на „широкој периферији“ загребачке организације Партије јавило „антифракцијско расположење“ које су заступали Ђуро Салај, Ђуро Ђаковић и Јосип Броз. Са расписивањем првог совјетског Петогодишњег плана 1928. године је на Осмој загребачкој конференцији „становиште мањине“ које су заступали Броз и Андрија Хебранг осудило „секташтво“, па је „извештај већине“ одбачен, а Броз изабран за секретара новог Комитета. Борби против фракција је маја исте године дошло на руку и „Отворено писмо“ Коминтерне у коме је руководство КПЈ названо „дискусионим клубом“, а њихове расправе „схоластичким мудровањем“. Како је жеља за одстрањивањем фракција ту већ била наишла на разумевање, постављено је ново руководство са Ђуром Ђаковићем на челу да „докрајчи“ фракцијску борбу и „очисти“ Партију од недостатака. Новембра је у Дрездену одржан и Четврти, и за наредних двадесет година последњи конгрес КПЈ, на коме је изражена једнодушна сагласност са Отвореном писмом. Шести конгрес Коминтерне је исте године позвао КПЈ на оружани устанак у циљу решавања националног питања - донета је Резолуција о задацима у борби против рата, у којој је тражено да се југословенски пролетаријат у будућем рату против СССР бори за пораз Краљевине, а у грађанском рату успостави радничко-сељачку власт и Балканску федерацију. Истог месеца је Броз у „бомбашком процесу“ осуђен на пет година затвора, у судници изављујући да не признаје буржоаски суд, а „та је изјава својим значањем и одјеком међу партијским чланством допринела организационо-политичком учвршћивању КПЈ“. Са уједињењем у редовима Партије, у раду са масама је ступио на снагу нови метод „ослушкивања њихове реакције“ и „илегалног рада у легалној форми“. Овим и уметност добија нову линију сасвим другачијег карактера – оснива се часопис *Нова литература* (Павле и Ото Бихаљи-Мерин) који директно промовише совјетску културу како би се млади „васпитавали и припремали за револуцију“. Пијаде и Родольуб Чолаковић у затвору преводе *Капитал*; издају се књиге Горког, Леонида Леонова, Михаила Жошченка, Михаила Шолохова; а иза тога је створен читав „картел социјалне литературе“: *Стожер*, *Критика*, *Литература и Култура*, за које су писали Отокар Кершовани, Радован Зоговић, Милован Ђилас, Ђуро Тијак и Стеван Галогажа, а који ће постати упориште једне стране сукоба на левици.¹¹

Револуционарне припреме је осујетио краљ Александар 1929. године Шестојануарском диктатуром, а стигла је и Светска економска криза. КПЈ је маја

¹⁰ Цитирано према: „Политички извештај Централног комитет Комунистичке партије Југославије поднео је друг Тито“, *Политика*, 22. јул 1948, 1-6; Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918-1978*, 67-68, 74-75.

¹¹ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 27-38.

напустила курс о дизању оружаног устанка и заузела линију припремања револуционарног преврата. Њен организациони апарат је међутим до 1932. године разбијен, а руководство је прешло у иностранство. Економска криза је за резултат имала заоштравање ставова и уједињење на европској левици - експресионизам у Немачкој и надреализам у Француској тада чине заокрет ка дијалектичком материјализму.¹² Савез немачких писаца је теоријски припремао терен за леви програм који је полазио од тога да књижевност пролетаријата није ништа друго до оружје класне борбе и да уметник не може бити пасиван посматрач стварности. Надреалисти су претходно, према Првом Бретоновом манифесту (1924), сматрали да треба пратити „диктат мисли у одсуству сваке контроле од стране разума, ван сваке моралне или естетичке намере“. У Другом (1929) је направљен спој Фројдове и Маркове теорије, па се надреализам више није сводио на аутоматско цртање, него је требало користити све тековине сликарске технике, служећи се вештинама створеним кроз векове, како би се адекватно изразила садржина, додуше, подсвети. Исте године су у Загребу Иблер и Крсто Хегедушић основали групу Земља чији је програм, као и програм Партије, обједињавао сељачко и радничко питање, али који је по питању усвајања традиција опет био контрадикторан.¹³ Група је тражила: 1. независност ликовног израза и борбу против курсева из иностранства; и 2. интензивни контакт са иностранством ради повезивања са слично оријентисаним групама. Међународна конференција писаца у Харкову је 1930. године упутила резолуције свим европским земљама, између остalog и на Балкан, постављајући питање реализма против авангардизма. Актуелни ставови европске левице били су присутни на Трећој изложби Земље у Загребу (1931), на којој је на предлог Антуна Аугустинчића организовано *dumping* одељење у коме су слике у маниру импресионизма и „ларпурлартизма“ продаване по ниској цени. Поред Хлебинске школе која је покривала сељачко питање, са ликовним уметницима су излагали и архитекти: Иблер, Лавослав Хорват, Младен Каузларић, Јосип Пичман, Стјепан Планић и Зденко Стрижић, а гост је била и Оти Бергер из Баухауса, стручњак у изради текстила - синтеза сликарства, вајарства, архитектуре, примењене уметности и сама је била још једна позајмица, тачније, концепт Баухауса. На изложбама је наредних година обрађивана проблематика село-град: на Четвртој изложби (1932) су излагали Стјепан Гомбош и Радна група Загреб са поставком „Кућа и живот“, која се бавила становањем радничке класе; на Петој (1934) су Планић и Ернест Томашевић припредили изложбу „Село“; а на Седмој (1935) „Село и град“, која се бавила становањем и сељака и радника.¹⁴ Радна група Загreb је у то време група је

¹² Наведено према: Petrović, ur., *Marksizam i književnost I*, 22, 48; Miodrag B. Protić, „Srpski nadrealizam, 1929-1932“, u: *1929-1950: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969), 10-11.

¹³ Према: Josip Depolo, „Zemlja, 1929-1935“, u: *Ibid.*, 13, 38.

¹⁴ Излагали су Јосип Сајсл, Ернест Вајсман, Владимира Антолић, Душан Хећимовић, Звонимир Кавурић и Богдан Теодоровић. *Ibid.*

гостовала на изложбама CIAM и била под утицајем Нove објективности (*Neue Sachlichkeit*).¹⁵ Како се наводило у штампи, архитекти Земље су полазили са становишта дијалектичког материјализма: историју су гледали као „одраз историје социјалних односа“ и тражили „да данашња архитектура буде одраз данашње, нове стварности“.¹⁶ Поред тога су примењивали и „принцип нивелација разлика, збацујући одлучно сваку декорацију, која је изражај једне класе над другом“. Још једна карактеристка њиховог рада била је рационалност – коришћење материјала који су у дотичном крају најјефтинији: у Далмацији камен, у шумским пределима дрво, а у градовима челик и бетон. Била је битна и практична сврха грађевине, која иде „понекад и на уштрб естетике, а нарочито фасаде, којој се посвећује најмања пажња“ јер: „Нова стварност окреће проблем тако, да фасада не задаје унутршњост него је увјетовања њоме“ и „рјешава сасвим исто размјерно богат и луксузан стан, као и јефтинији и једноставнији“. По питању рада ових архитеката је, међутим, било и другачијих коментара, у којима је указивано на очигледне недоследности са програмом Земље. У листу *Obzor* је 1931. године писано да „нема разлике између еклектицизма унутар унутар хисторије и нових струјања“, те да је интернационална оријентација архитеката „уколико је модна имитација“ иста као и национални стил.¹⁷ Исто тако, 1933. године је коментарисано да „знајући шта је лик, шта архитектура, а шта идеологија Земље, треба знати да архитектури уопште, а оваквој поготово“ на изложби није било места.¹⁸ Архитектонски део поставке је наиме био подељен на две целине: леву статистичку и десну, како се наводило, рекламију страну. Лева је била „суха констатација“ која је показивала „дивље куће“, нехигијенске услове живота на периферији града и стање болесних од туберкулозе, а десна пројекте у којима је приметна „разметљива раскош“ луксузних вила загребачких „дебелих капиталиста“, са много баченог новца за љубав „модерног изгледа“, потпуним одсуством мере према стамбеним и социјалним проблемима и „веома мало функционализма“. Ту се није видело ништа што се није могло видети у било ком архитектонском часопису с тим да су: „Примјерице, на једном месту велики прозори, на другом месту истог пројекта WC нема уопште прозора“, а терасе су рађене са перголама без сврхе које су притом биле веома скупе. Ови „очајни контрасти“ правили су „непремостијај између теоријског очијукања и фактичке праксе излагача“, јер: „Не може се живјети дуплим животом, живи се оним, којим се ради“.

У време завршетка првог Петогодишњег плана у СССР и уједињења у совјетској уметности после декрета „О реорганизацији књижевних и уметничких организација“,

¹⁵ O angažmanu hrvatskih arhitekata u radu CIAM-a (*Comité International pour la Résolution des Problèmes de l'Architecture Contemporaine*), videti: Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени мореднизам* (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика, 2007), 30.

¹⁶ Ivo Š-L, „Arhitektura i naše selo na izložbi 'Zemlje'“, *Jutarnji list*, 19. мај 1934, 28.

¹⁷ Ljubo Babić, *Obzor* (Zagreb), 25. septembar 1931, citirano u: Depolo, „Zemlja, 1929-1935“, 41.

¹⁸ M. Vidaković, „Izložba 'Zemlje'. Povodom jednog predavanja“, *Obzor*, 6. januar 1933, 3.

1932. године на европској левици борба са десницом губи на значају – наступа бирање страна систематским иницирањем напада са позиција реализма: у Немачкој Лукач иступа против Брехта, Блоха и Зангерсова, у Француској Арагон против Бретона, у Чехословачкој Вацлавек против Тајгеа, а расправа није заобишла ни Енглеску и САД.¹⁹ Стаљин је у исто време започео реконструкцију КПЈ постављањем Милана Горкића на чело, а оживљавање политичког живота у Југославији после доношења Септембарског устава 1931. године оставило је места за „савезништво с демократским снагама“, па Партија полако проналази начине да омасови свој утицај и отклони противречну ситуацију да активност КПЈ у земљи расте док се њено руководство налази у иностранству.²⁰ На уметничкој левици тада питање „Русија или Европа“ опет постаје ко никад актуелно, тачније, европски сукоб се пресликао на леву уметност Југославије. У Србији су до тада, претходно уједињени око часописа *Позиција надреализма* (Коча Поповић и Марко Ристић) и *Надреализам данас и овде* (Оскар Давичо, Ђорђе Костић и Душан Матић), надреалисти историјски материјализам сматрали за синоним марксизма.²¹ Међутим, после афере Арагон, Стеван Галогажа и Павле Бихаљи Мерин иступају против надреалиста, а Милан Дединац, и Марко Ристић против Арагона. Коча Поповић напушта поезију, а Ђорђе Јовановић, као и Арагон, са надреализма прелази на позиције социјалистичког реализма. Истовремено, Ристић и Ване Живановић-Бор пишу „Анти-зид“ критикујући „бунтовништво модернизма“ које се задржавало „у границама уметности“ и које је подразумевало „опортунистичку неутралност“.²² У Хрватској је сукоб почeo следеће године чланком под псеудонимом А.Б.Ц. „*Kuo vadis* Крлеже“, кога је Ристић узео у одбрану. До 1934. године је социјалистички реализам постао општеважећи правац у совјетској уметности а Стаљинова власт је била осигурана, па је дошло до промене политике Коминтерне а тиме и КПЈ. После победе националсоцијализма у Немачкој и избијања грађанског рата у Шпанији, отвара се ново поље деловања - платформа класне борбе замењује се политиком „народног фронта“ у борби против фашизма, што је и званично проглашено на последњем, Седмом конгресу Коминтерне средином 1935. године. Сходно томе је управо у време тотализације Стаљинове власти у КПЈ постављена линија „конспиративности“, одбацивања „манира завереничке делатности“ – Партија промовише сарадњу са грађанским странкама, народу прилази као „тумач његових интереса“ обраћајући пажњу на нагомилане економске проблеме, ширећи утицај међу сељаштвом, радништвом, интелигенцијом и кроз женски

¹⁹ Видети: Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 33-35; Petrović, ur., *Marksizam i književnost I*, 43-47.

²⁰ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 113-114

²¹ Božica Čosić, „Socijalna umetnost u Srbiji“, у: *Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam*, 24. Објављено и у: *Revolucionarno slikarstvo* (Zagreb: Spektar, 1977), 3-12.

²² Манифест су потписали Марко Ристић, Ване Живановић-Бор, Александар Вучо, Младен Димитријевић, Радојица Живановић-Ное, Ђорђе Јовановић, Коча и Петар Поповић, Ђорђе Костић, Душан Матић, Бранко Миловановић и Милан Дединац. Protić, „Srpski nadrealizam, 1929-1932“, 10. Видети и: „Ја модернист нигда нисам био“, *Дело* (1956), књига 3, бр. 8-9, 1091.

и омладински покрет.²³ Теза о дезинтеграцији Југославије је одбачена – национално питање је требало решавати кроз федеративни уставни оквир, а 1937. године се и сама КПЈ реорганизовала по националном принципу, оповргавајући уврежена мишљења о анационности комуниста и показујући да узима у обзир национална осећања маса. У складу са новом платформом, 1934. године је у Београду основана група Живот, која је наступала критички по питању социјалне позиције радника и рудара. Њен оснивач Мирко Кујачић појавио се још на својој првој изложби (1932) у радничком оделу и донео „Манифест против чисте уметности“, а у мапи *Ribari* (1934) је наступио још радикалније, иступајући против традиције, индивидуалистичке мисли, и за „недогледну колективну дисциплину“.²⁴ У следеће две године је настојао да окупи што већи број уметника на тренутно актуелном партијском програму без обзира на идеолошке разлике, па је 1935. године дата иницијатива за састанак са Земљом, иако се Хегедушићу замерао утицај Бројгела. Веза групе Живот са архитектима била је посредна – састанци су одржавани у гостионици „Гусарски брод“ на Булевару краља Александра, пројекту и атељеу Светомира Лазића који је радио под утицајем академизма и „српког стила“, а који се после 1930. године прикључио Групи архитеката модерног правца (ГАМП).²⁵ Група Живот је такође своју Бојкоташку изложбу (1936) у знак протеста уместо у Уметничком павиљону одржала на Техничком факултету на коме је сала добијена бесплатно. Са групом је излагао и Братислав Стојановић који ће после рата постати секретар Друштва инжењера и техничара Југославије – познате су његове графике *Незапослени, Мешач бетона I, II i III, Из предграђа и Породица*, у којима је, између остalog, приказивао положај радника на градилиштима.²⁶ [Слика 4]

По питању ангажмана других београдских архитеката на уметничкој левици може се говорити само о близкости левој опцији. Поред наведених, ту се са великим резервом, и више по утицајима модернизма и послератној активности која неминовно доказује близост Партији него по јасно исказаном опредељењу, могу уврстити Никола Добровић, брат Петра Добровића који је такође излагао са Земљом, аутори који су радили у бироу Ле Корбизјеа (Јован Крунић и Бранко Петричић између осталих), и Бранко Максимовић који је промовисао позиције CIAM. Политичка позиција Групе архитеката модерног правца је у историографији остала крајње дискутабилна - за разлику ангажованости Земље, њено декларативно немешање у политику Краљевине од дословно првог дана оснивања, када је 6. јануара 1929. године прво донела па повукла „критички“ аспект свог програма, пре се може назвати конформистичним него

²³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 123, 116-119.

²⁴ О групи Живот видети: Čosić, „Socijalna umetnost u Srbiji“, 28-34.

²⁵ Видети: Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura 1900-1970“ (Београд: Muzej savremene umetnosti, 1972), 22; Зоран Маневић, ур., *Лексикон српских архитеката XIX и XX века* (Београд: 1999), 111-112; Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia* (Massachusetts: MIT, 2003), 131.

²⁶ Čosić, „Socijalna umetnost u Srbiji“, 31, 33.

аполитичним.²⁷ После рата су сви поменути архитекти по питању социјалистичког реализма имали или компромисни приступ или су постали његови највећи заговорници, па се може рећи да су, иако се пре рата у политику нису мешали, имали кључну улогу у конституисању и функционисању овог модела.

Насупрот популистичкој политици у народу, 1934. године се у Коминтерни и КПЈ заоштравају ставови према припадницима сопствених редова – почеле су Стаљинове чистке, а са њима и успон Јосипа Броза који је те године кооптиран за члана Политбира ЦК КПЈ.²⁸ Питање фракција у КПЈ коначно је решено 1937. - године Великог терора - дат је налог да се изврши потпуна чистка Партије у којој је страдало 800 чланова и 120 функционера, између осталих и Сима Марковић и Милан Горкић. Руководство је августа преузео Броз, након чега је марта 1938. године дошао у земљу, и маја формирао привремено руководство у коме су између осталих били и Едвард Кардељ, Франц Лескошек, Милован Ђилас и Александар Ранковић, који ће ту и остати у наредним деценијама.²⁹ Августа је Тито је отпутовао у Москву где му је наводно успело да КПЈ одбрани од оптужбе да је „легло провокатора и шпијуна“ и спречи њено распуштање. Коминтерна је јануара 1939. године одобрила његов рад и поверила му да формира нови ЦК који је марта и конституисан са њим на челу, а он је зауврат „искључио чланове који су настрадали у стаљинским чисткама“. Од тада КПЈ прераста у кадровску партију стаљинистичког типа са „монолитним јединством мисли и акције“, а овај процес је, како је навео Ласић, био тоталан и њиме је уметност била тотално захваћена.³⁰ Поставке социјалистичког реализма су до тада већ биле прецизне, па се у југословенској књижевној периодици јавио такозвани „нови реализам“, који осим по називу није био никаква посебна верзија овог правца. Објашњење уредника часописа *Уметност и критика* (1939) Велибора Глигорића и Радована Зоговића је било школски пример дефиниције социјалистичког реализма:

Нови реализам, као основни метод нове уметничке књижевности и књижевне критике, захтева од уметника истинито, историјско конкретно приказивање стварности и њеног напредног развитка. [...] Историјско прилажење састоји се у томе, што се зна како су настале појаве и догађаји, - који су узроци изазвали ту појаву, какво је њено садашње стање, куда ће се она, снагом друштвене законитости, управити у свом развитку. [...] Нови реализам не своди се у уметничком стварању на стил, стил је подређена појава, посебни моменат новог реализма. У новом реализму, као методу, може у принципу бити допуштено бескрајно много стилова, жанрова, форми, потхвата.³¹

²⁷ О оснивању групе ГАМП видети: Manević, „Novija srpska arhitektura“, 37. О ангажману архитеката Хрватске и Србије на левици видети: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 250-258.

²⁸ Видети: „Политички извештај Централног комитета Комунистичке партије Југославије поднео је друг Тито“, 1-6; Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 127-129.

²⁹ У Руководство су ушли и Јосип Краш, Андриха Жаја Драгутин Петровић, касније и Иван Милутиновић и Иво Лола Рибар.

³⁰ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 38-40.

³¹ „За нови уметнички реализам“, *Umetnost i kritika* (Beograd), br. 3 (1939), 97-100.

По питању форме се од писца затевало „критичко освајање наслеђа прошлости“, али ју је требало обогаћивати „новим потхватима, који одговарају савременој друштвеној пракси“, а уз то се тражило „искорењивање свих формалистичких утицаја“ у било ком виду.³² Индивидуална слобода је осуђена као „рудимент грађанског начина мишљења“ и појава приватне својине, док је дотадашња социјална књижевност описана као „велико шаренило разних темперамената“ које је одиграло „више политичку улогу него чисто књижевну“, па се стога није ни могло бавити питањима уметности.³³ Ова већ квалитативно другачија опција на књижевној левици више није бринула само о политичкој борби *кроз* домен уметности - наступило је време када је политика решила да се позабави самом уметношћу и над њом преузме контролу. Како се ближио рат, расли су и напади на сада већ супротстављену опцију на левици, а копља су се ломила управо по питању индивидуалне слободе. Окосница сукоба је било иступање Зоговића против Ристића, до 1940. године није било напада на Крлежу, а онда је Тодор Павлов за корен ревизионизма узео *Данас* који је Крлежу уређивао. Зауврат је Крлежин „Дијалектички антибарбарус“ објављен у часопису *Pečat* дао одговор на све нападе. Међутим, будући да је КПЈ тада била забрањена, није имала неопходну институционалну подлогу за спровођење социјалистичког реализма као метода, и ова опција је била једна од многих. Уметници су њене тезе могли прихватити или не, групама се приступало али се исто тако могло и иступити. Крлежиних претходних шест година ћутања биле су његов *лични избор*, можда и зато што је напад на Мерина и Зоговића значио и напад на Партију, која се исто тако до 1940. године уздржавала да нападне њега. Када је до одговора ипак дошло, Ристић и Крлежа су узвратили истом мером и извесно са задовољством – њихови одговори су били ретки примери чланака у којима је показано да, по Ристићевим речима, „протестовати ефикасно и конкретно против прицинских метода, то значи на стварним примерима проказати и анализирати их“. У томе се нису штедели епитети - писање супарника је називано дилетантским, неписменим и медиокритетским, и одрицана му је „свака компетенција, како морална, тако и идеолошка, а нарочито књижевна“.³⁴ Проблем са тим није књижевно-етички, штавише, Крлежина критика Зоговићеве песме „Сан и истина Дон Кихота“ и његовог непознавања Сервантесовог дела користила је сасвим прецизне термине.³⁵ Овакав речник међутим доводи у питање касније често потенцирану тезу да је Крлежино и Ристићево иступање антиципирало „зрељију фазу у развоју социјализма“ обележену „антидогматизмом“ и „антиждановизмом“, то јест, трећи пут послератне политике КПЈ.³⁶ Поменути аутори су се очигледно сасвим *слободно*

³² Ivan Vinogradov, „Realizam u poeziji“, *Umetnost i kritika* (Beograd), br. 3 (1939), 129.

³³ Видети: S. Rašić, „Između dva realizma“, *Umetnost i kritika* (Beograd), br. 1-2 (1939), 36-45.

³⁴ Marko Ristić, „Nesavremena razmatranja (Prilog dijalektičkom antibarbarusu)“, *Pečat* (Zagreb), br. 13-15 (1940), 199.

³⁵ Videti: Miroslav Krleža, „Dijalektički antibarbarus“, *Pečat* (Zagreb), br. 8-9 (1939), 183-215.

³⁶ Depolo, „Zemlja, 1929-1935“, 50.

изражавали за слободу уметности, а како је онда та слобода уопште, а од КПЈ нарочито, била дозвољена или угрожена? Питање је наиме да ли је код њих задршку правила КПЈ, њихово разумевање уметности или лични став према Партији коју су свеједно подржавали, и да ли је КПЈ остајала резервисана према њима зато што је чувала упориште код интелектуалаца? Совјетски случај је био сасвим другачији – социјалистички реализам се тамо тешко могао назвати „правцем“ јер осим њега није било другог. У том смислу се, како је Ристић 1939. године и сам навео, сукоб на левици може разумети као прилог „у једној начелној културној борби“, али и као „писање писања ради“ – ставови су са обе стране долазили као „плод унутрашње потребе, а ова може бити и потреба да изразимо своје политичко уверење“. ³⁷ Писање као такво није могло имати директног утицаја на ток политичких догађаја, исто колико је политика могла, али није морала имати пресудног утицаја на писање. У сваком случају, Други светски рат је расправу прекинуо, а полемика о уметности је за Ристића постала „несавремена“:

Доста је! Јер све је ово само једно глупо, недостојно, досадно, цепидлачко дисецирање и Прициних и мојих сопствених реченица, на које ме је приморала Прицина метода извртања и фалсификовања, јер све је ово што овде морам да радим у ствари само ситничарско претеривање око неких бесмислених инсинуација и политикантских трикова једног неписменог гњаватора. Све ово није ништа друго него бапско свађање које се идиотски врти око две-три реченице из којих проф. Огњен Прица, као самозвани судија, хоће пошто-пото да извуче некакав поразан доказ о мом криминалном троцкистичком месечарству „не баш тако безопасном“, а ово блесаво хватање за реч и с његове и с моје стране, изгледа ми утолико бедније што се врши баш у тренутку кад се налазимо на самом рубу крвавог и ватреног Маелсторма безумне моторизоване агресије која се паклено витла у кругу и која ће се завитлати тако у своју сопствену пропаст, али ће при томе повући собом ко зна колико од читавог оног света усрд кога се размахнитала.³⁸

Након тога је наступило ново уједињење на платформи НОБ.

2.1. Други светски рат

Немачка је напала Пољску 1. септембра 1939. године након чега су јој Британија и Француска објавиле рат. Између СССР и Немачке је, међутим, потписан Пакт о ненападању, па је у Коминтерни је напуштен концепт борбе против фашизма, а Други светски рат је оцењен као последица империјалистичке политике Велике Британије и Француске.³⁹ Ово је, како наводи Бранко Петрановић, било само привремено решење, стратешки Стаљинов потез којим би се добило на времену ради организовања одбране и

³⁷ Према Ристићу: „Ако већ пишемо, и ако још увиђамо – што не можемо не увидети – да то наше писање, које долази као плод извесне унутрашње потребе, а ова може бити и потреба да изразимо своје политичко уверење, да то писање, ма било и израз политичког уверења, не може имати директног утицаја – у данашњем динамичком сплету циновских политичких волумена – на ток предстојећих догађаја, онда је логично да то наше писање добија донекле карактер једне делатности *als ob*, да пишући, ма било и о политичким питањима, уколико нам је то уопште могућно, у ствари чинимо као да је то наше пискарање само по себи заиста од прворазредног значаја“. Marko Ristić, „Nesavremena razmatranja“, 178.

³⁸ Ibid., 199-200.

³⁹ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 129-134, 176-193, 221, 224-225.

превођења привреде на ратни колосек. Како год било, у комунистичкој штампи је тада антифашистичка пропаганда пресахла – француски комунисти су постављали питање „Зашто?“ и „За кога?“, док је бугарска Партија поздрављала немачке војнике као војску социјалне револуције. КПЈ је 1. маја 1940. године у прогласу „Радном народу Југославије“ енглеске и француске империјалисте окривила за напад на Немачку, истичући пароле о демобилизацији и тражећи од народа да не буде увучен у рат против СССР. Према Петрановићу је ово била само стратегија: „Уза сва колебања, КПЈ није губила из вида да је политика сарадње СССР-а с Немачком краткотрајна и да су у текућем рату могућни најразличитији преокрети с којима је она морала да рачуна“. Ова, „као и свака пропаганда“, јесте утицале на масе, али је КПЈ упркос паролама из арсенала Коминтерне градила политику одбране земље ичувала идеолошки интегритет „изјашњавајући се за сарадњу са *свим* групама спремним да бране независност Југославије“. Ту међутим остаје отворено питање – сарадња са ким у одбрани од кога? Након присупања Југославије Тројном пакту, КПЈ је 27. марта 1941. године организовала демонстрације под паролом „Боље рат него пакт“, што се сматра почетком југословенске револуције. Међутим, чак и у званичној историографији каква је Петрановићева стоји да је Влада пала без отпора, и оставља се отворено колико је СССР утицао на славенофилски определјене официре да учествују у извођењу пуча, све са намером да се немачка агресија усмири на Балкан. Немачка је напала Југославију 6. априла, а КПЈ је позвала на оружану борбу скоро три месеца касније, 22. јуна 1941. године, на дан када је Немачка напала СССР. Коминтерна је тада депешом позвала све комунисте да испуне дужност према Совјетском Савезу и ставила им до знања да се рат више не оцењује као империјалистички него као антифашистички, а КПЈ је одмах донела проглас којим су пролетери свих земаља позвани да заузму своја места јер је наступио „најтежи час“. Онда је започела партизанску борбу, званично, са свима који прихватају НОБ, независно од политичке припадности у прошлости. Као и совјетски марксизам, њена политика је до тада упила сасвим различите елементе: Југославија је признавана за државни оквир, национално ослобођење је спојено са социјалним, политика народног фронта је подразумевала братство и јединство свих националности, опет, у борби против фашизма, али уз савезништво са до малопре империјалистичким земљама Запада.

Током рата је овакав синтезни приступ настављен – кроз борбу се остваривала стара теза о свргавању буржоаске власти уз сталне компромисе са Савезницима. На ослобођеним територијама су већ 1941. године створени народноослободилачки одбори (НОО) као органи локалне самоуправе који ће после рата постати основни органи народне власти, 1943. године се по републикама формирају Земаљска антифашистика већа народног ослобођења (ЗАВНО) као корак у федеративној организацији, а на Другом заседању АВНОЈ 29. и 30. новембра је ово тело постало највиши орган југословенске

федерације, док је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) добио обележја привремене владе.⁴⁰ Ово се поклопило са распуштањем Коминтерне половином године због Стаљиновог компромиса са Савезницима, напредовањем Црвене армије на истоку, капитулацијом Италије за Западу, и Техеранском конференцијом која је одржана 1. децембра, а на којој је постигнута сагласност Черчила и Стаљина да се партизани помогну опремом и војним снагама, то јест, наступила је промена британске политике која је подржавала Владу у избеглиштву. Током рата је на ослобођеним територијама, које су Немци звали „пловећим острвима“, организован свеукупни живот становништва под контролом НОО. У народну својину су прелазиле школе, болнице, касарне и надлештва, па се у њима одвијала и такозвана „демократизација културе и просвете“.⁴¹ Статут Народног универзитета ставио је народу на располагање сва научна знања, Просветни одсек АВНОЈ је организовао аналфабетске течајеве и старао се о раду школа и наставним програмима. За организацију културних манифестација били су задужени уметници који ће после рата задржати кључне позиције у домену културе: Владимир Назор, Оскар Данон, Бранко Ђопић, Скендер Куленовић, Јован Поповић, Вјекослав Афрић и други. Велики број београдских ликовних уметника је у току рата наставио свој рад, пре свега у изради агитационо-пропагандног материјала и у организовању илегалних штампарија, чиме су доприносили „да се непосредно схвате идеје и циљеви народне револуције, а тиме и да се непрекидно мобилишу њени борци“.⁴² Ђорђе Андрејевић-Кун је напустио Београд 1943. године ради декорисања свечане сале и израде портрета за заседање АВНОЈ, а касније је у Дрвару радио скице за државна обележја и новчанице будуће државе. [Слика 5] Од радова архитеката, познати су цртежи Александра Дерока о деловању Специјалне полиције и из логора на Бањици. Највећа група уметника радила је у Културно-уметничком одељењу ЗАВНО Хрватске и Агитпропу Обласног НОО за Далмацију, а од архитеката су ту између осталих били: Борис Катунарић, Иво Куртовић, Јосип Сајсл, Рикард и Миро Марасовић, Иво Куртовић, Невен Шегвић и Никола Добровић. Технички стручњаци су крајем 1944. године организовани под Јединственим југословенским народноослободилачким фронтом инжењера, архитеката и техничара (ЈНОФ-ИАТ), који је био претеча Друштва инжењера и техничара Југославије (ДИТЈ). Организација је настала „на иницијативу једне групе инжењера и техничара“, на скупу коме је, како се наводило, присуствовало 1600 чланова, а чији је програм, како је писао

⁴⁰ НКОЈ је као највиши извршни и наредбодавни орган власти са обележјем привремене владе имао председника (Тито), подпредседника (Кардељ), поверилика за информације (Владислав Рибникар), унутрашње послове (Влада Зечевић), привреду (Иван Милутиновић), саобраћај (Сретен Жујовић), народну обнову (Тодор Вујасиновић), грађевину (Раде Прибићевић). Видети: Ibid., 324-329, 335, 340-349, 352-356, 360-362.

⁴¹ Ibid., 298-299.

⁴² Видети: Nada Šuica, „Umetnost NOR-a“, у: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam, 64-67; Ognjen Vukelić et.al, „Jugoslovenska umetnost u Narodnooslobodilačkom ratу 1941-1945“, у: Revolucionarno slikarstvo, 73-84.

Андрја Менделсон, наишао на пуно разумевање народних власти.⁴³ Основни задатак био је да се све „родољубиве и исправне“ техничке снаге ставе на располагање војсци ради даљег вођења рата, обнове и изградње земље, те да се инжењери помогну у стручној изградњи.⁴⁴ ЈНОФ-ИАТ је организован у пододборе по струкама, а неке од акција биле су давање предлога за обнову саобраћаја и индустрије која је фронту била потребна и, како се наводило, скупљање отпадака од стакла, хартије и старих метала. Архитекти су, по речима Невена Шегвића, разрађивали и теоријске поставке архитектуре - крајем 1944. године су у Сплиту организоване прве расправе у којима је извршена коректура појма „модерна архитектура“ – „тумачили смо је знатно богатије, шире и свестраније“.⁴⁵ Ово је резултирало стварањем урбанистичког семинара ЗАВНОХ, на коме је архитектима дата у задатак обнова попаљених села. Први пројекти су рађени 1945. године за Градац (Шегвић) и Билице (Сајсл, Драган Болтар и Мирко Миличић) у Далмацији, и били су први пример планирања нових насеља и израде типских пројеката по совјетском моделу, о чијим ће принципима у наредним поглављима бити речи. [Слика 6] Совјетски узори су у сваком случају у архитектури Југославије већ тада ступили на снагу.

Током рата се у КПЈ усталала пракса да се, у контексту Стаљинових односа са Савезницима, проналази модус изградње власти у коме се препоручена решења не одбацују фронтално него формулишу тако да добијају друго значење од онога које Савезници имају у виду, и да се законске одредбе доносе „формално“ након што је њихово спровођење увекико на снази. Монархија није била укинута него „суспендована“ јер је о облику владавине после рата имао да одлучи народ, а до новембра 1944. године се говорило да је приватна својина неприкосновена, док се експропријација спроводила „парцијално, без унапред утврђеног плана, али систематски“. Формално, у питању није ни било укидање приватне својине јер је експропријација спровођена по кривичном закону, као казнено-поправна мера, с тим да су казне биле политички одређене, и то као трајна а не привремена форма. Питање аграрне реформе је на ослобођеним територијама покренуто већ 1942. године, организовањем производње на колективној основи. Черчилу је на преговорима са Британцима и Иваном Шубашићем за образовање заједничког председништва дато јавно обећање да се у Југославији неће мењати друштвено-економски односи, и да се помоћ дата војсци неће користити за наметање воље КПЈ. Септембра исте године је постигнут и споразум Тита са Стаљином у Москви о усласку совјетских трупа у Југославију, чиме је власт КПЈ заправо призната, и 20. октобра је ослобођен Београд, а до почетка јануара 1945. године цела Србија. Београдским

⁴³ A. Mendelson, „O istorijatu Društva inženjera i tehničara N.R. Srbije“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 313-316.

⁴⁴ B. Stojanović, „O osnivanju Društva inženjera i tehničara“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 40-41.

⁴⁵ Дискусијама су присуствовали: Милован Ковачевић, Јосип Сајсл, Рикард и Миро Мараковић, Јосип Кодл, Фабијан Каптерна, Никола Арманда, Борис Катунарић, Милорад Дружесић, Марко Марковина, Иво Куртовић, Невен Шегвић и други. Neven Šegvić, „Stanje stvari, jedno videnje 1945-1985“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), 118-128.

споразумом је 1. новембра 1944. закључено да се наставља континуитет предратне Југославије - до сазивања Уставотворне скупштине је законодавна власт припала АВНОЈ а извршила Јединственој влади, док је анекс гарантовао рад политичких странака, слободу избора, удружила и штампе и независтан рад судова. Фебруара 1945. године су се Стаљин, Черчил и Рузвелт на Кримској конференцији сложили око споразума Тито-Шубашић, НКОЈ и Влада у избеглиштву дали су истовремене оставке 5. марта, а два дана касније је Тито образовао Јединствену привремену владу Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Политичка, економска и војна сарадња са СССР, па тиме и спољнополитичка оријентација Југославије, озваничена је већ 13. априла потписивањем Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи, и склапањем Споразума о узајамним испорукама робе између две земље.

У време мандата Привремене владе ДФЈ, континуитет КПЈ у изградњи власти је само настављен, успостављањем политичке превласти над опозиционим и војним групама, превођењем крупног капитала у државну својину, и реорганизацијом институција у циљу остварења политичког и економског јединства целокупне државне територије.⁴⁶ Одлуке су као и до тада доношене по партијским директивама а не по државном законодавству. Привремена влада је донела једанаест закона од којих је сваки представљао само формалну потврду већ спровођених мера Политбира, а односили су се на систем за избор Уставотворне скупштине, организације судства, држављанства, штампе, удружила, зборова, кривичних дела против народа и државе, конфискације, аграрне реформе и колонизације. Влада ДФЈ је након тога 26. октобра 1945. године распуштена, након чега се народ изјаснио по питању државног уређења - 11. новембра су одржани избори за Уставотворну скупштину на којима се 95% гласача изјаснило против „кутије без листе“. Декларација о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) донета је 29. новембра, након чега КПЈ револуцију преноси са политичког на привредно поље. Од половине 1945. године до половине следеће промењена су три концепта обнове, и то не у зависности од тренутних потреба њеног спровођења него у односу на стратегију изградње власти и политичке околности у иностранству. Како је питање обнове постало кључно, она је постала главно питање градитељства, а градитељство зауврарат, по Титовим речима, „један од најважнијих проблема“.⁴⁷

⁴⁶ Видети: Marija Obradović, „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945-1952, (Beograd: INIS, 1955), 31, 35, 37, 53-55, 72.

⁴⁷ „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima. Iz razgovora Maršala Tita sa rukovodiocima Ministarstva građevina“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 33.

3. 1946: АРХИТЕКТУРА ИЛИ РЕВОЛУЦИЈА - ПЕРИОД ОБНОВЕ И ИЗГРАДЊЕ ВЛАСТИ

Прва послератна грађевинска предузећа формирана су од предратног државног инвентара и конфискацијом имовине приватних грађевинских фирм, и одмах су прешла под надлежност Савезног министарства грађевина. Маја 1945. године је ЈНОФ-ИАТ постао Друштво инжењера и техничара и прешао у надлежност Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије (JCPHJ). Као разлог се наводило учвршћивање синдикалне свести чланова која „још није могла бити на великој висини, будући да су први пут синдикално организовани“.¹ Урбанистички институт НР Србије основан је два дана пред проглашење Републике, под надлежношћу Министарства грађевина НР Србије и руководством Николе Добровића. Техничким стручњацима су нови задаци задати дословно три дана по проглашењу Републике, од 2. до 10. децембра 1945. године, када су одржани Прва конференција руководилаца Савезног и републичких министарстава грађевина, Састанак представника инжењера и техничара свих република и сусрет представника једних и других са Титом.

Први концепт обнове је по Титовим речима била „обнова свега порушеног“, а прво важно питање о коме се на састанцима са инжењерима говорило - њено финансирање.² Обнова се није имала чиме спровести - по речима помоћника министра грађевина ФНРЈ Живе Ђорђевића, незнатне количине грађевинског алата биле су брзо раздељене, домаћа производња слаба, а пострадали крајеви нису имали „ни секире, пиле, турпије да би себи саградили кров над главом“.³ План државног руководства за набавку средстава био је следећи. Тито је нагласио да се помоћ очекује из иностранства - на рачун ратних репарација из Немачке је требало добити фабрике у којима би се, једном када се изграде, механизација производила у земљи. Други извор је била помоћ UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*), од које би се добиле машине за оснивање једног великог грађевинског предузећа под Савезним министарством грађевина, а тражен је и грађевински алат и „вероватно ћемо га добити“. За грађевински материјал се знало да неће стићи, али је било у изгледу „да ћемо га добити са стране, а можда нешто и преко спољне трговине“. Репарације су међутим биле установљене новчаном квотом, али не и количином, врстом и роковима испоруке робе, а судећи по Титовом излагању план није ни био да се ова средства непосредно употребе. За разлику од тога, помоћ UNRRA јесте стизала – Југославија је одатле добијала све „од игле до локомотиве“ и испоруке су одобраване према уговореним потребама које су

¹ Менделсон „O istorijatu Društva inženjera i tehničara N.R. Srbije“, 314.

² „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima. Iz razgovora Maršala Tita sa rukovodiocima Ministarstva građevina“, 33.

³ Živa M. Đorđević, „Problemi i zadaci ministarstva građevina. Iz referata održanog na konferenciji rukovodilaca ministarstva građevina 9. decembra 1945. godine“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 35-39.

југословенске власти тражиле. По асортиману је међутим највише помоћи стизало у храни, а пословање није било замишљено као трговачки однос - роба је добијана бесплатно и морала је бити дељена бесплатно, или продавана уз услов да се средства сливају у Фонд за обнову земље.⁴ Фонд, са друге стране, није могао „да финансира читаву привреду“, мада је питање и зашто би. Другим речима, сваки од поменутих извора је био проблематичан, па је питање зашто се уопште истицало улагање средстава којих нема уместо да се радило на проналажењу неког конкретнијег вида финансирања. Предложена стратегија се по свему судећи тешко могла назвати стратегијом, и пре се може рећи да план набавке средстава није ни постојао. Ово међутим није значило да је држава била без стратегије уопште и да се наивно уздала у обећана средства - судећи по даљем току састанака, недостатак средстава се тенденциозно истицао у сасвим одређеном циљу. Поред помоћи из иностранства, средства је требало пронаћи и у земљи, међутим, по питању улагања државе је Тито крајње јасно ставио до знања: „Морам да вам кажем, да се обнова не може извршити државним буџетом. Ми са тим морамо бити начисто, јер толико новца не би могли ни наштампати“. Уместо тога је требало реорганизовати институције надлежне над расподелом средстава – добавити их „преко извесних зајмова“ од постојећих и нових банака, из разних постојећих фондова „које треба озбиљно реорганизовати“ и нових у које би улазили приходи од свих грађевинских објеката. Други извор је била иницијатива народних маса, с тим да, како је објаснио Тито „то не треба пустити да иде само од себе, него треба регулисати и помоћи“. Средство кога је, условно речено, из помоћи UNRRA било на претек, и које је у послератним околностима било много ефикасније од машина и алата, била је храна, и у вези са тим су изложене две могућности. Прва је била „да се јавни радови кредитирају на тај начин, што ће народ, нарочито у пасивним крајевима, радом плаћати прехранбене артикале добијене од UNRRA „које за рад способни, но сиромашни, не могу набављати пошто немају новац“. Ово није било сасвим у складу са принципима расподеле помоћи и сумњичавост UNRRA по питању дистрибуције робе била је оправдана.⁵ Поред тога је известан део средстава требало да обезбеди држава, али на једнако проблематичан начин: „Ја мислим да би то најбоље било учинити на тај начин, што ће се социјална помоћ, коју дајемо и

⁴ Вера Кржишник-Буквић наводи да је 90% помоћи примано у храни, а према истраживању Марије Обрадовић, су укупна примања од УНРРА до краја 1946. године износила 419 милиона долара, од чега у храни 32,6%, одећи и обући 19,7%, медицинској и санитетској роби 4,6%, пољопривредној опреми 8,8% индустријској 26%, а осталог 8,3%. Vera Kržišnik-Bukvić, „Hrana kao glavni vid UNRRA-ine помоći Jugoslaviji 1943-1948“, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), br. 3 (1988), 59-76. Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945-1952, 147.

⁵ Представници UNRRA су тражили надлежност над расподелом робе, али су југословенске власти инсистирале да то чине саме, па су на крају само вршили контролу. Основни захтев за давање помоћи био је да се роба првенствено дели цивилном становништву у зависности стања у одређеном крају Југославије и бесплатно, и то „без разлике на расну, верску и политичку припадност“. Ово последње је, међутим, упркос изричitoј забрани ишло тешко, и не мала количина хране уступана је војсци - уговори су кршени јер је у време учвршћивања политичког система још увек постојала бојазан од спољне интервенције и остатака војних и политичких формација образованих у току рата. Због непоштовања уговорених услова испоруке су често ускраћиване или успораване. Kržišnik-Bukvić, „Hrana kao glavni vid UNRRA-ine помоći Jugoslaviji 1943-1948“, 73.

која достиже огромне размере, давати у будуће уз продуктивну компензацију, уз учешће оних који је добијају у извођењу јавних радова за које није потребно много материјалних средстава већ радне снаге⁶. План државе је по свему судећи био да народ „кредитира“ обнову тако што ће радом плаћати храну коју држава добија бесплатно, и што ће социјалну помоћ пружати самом себи. У датим послератном околностима би ово можда могло бити разумљиво, али је карактеристично да се у то време пословање са СССР нигде није наводило иако су уговори о узајамним испорукама робе већ били потписани. Поред свега, то шта ће се, колико и како обнављати није било остављено истом том народу. Тито је дао и програм грађевинских објеката - на првом месту је било оспособљавање саобраћаја и јавних грађевина, а онда и изградња „кућа за становање“. Исто је навео је и Ђорђевић:

Уз помоћ државе (у алату, материјалу, стручним кадровима) и наших масовних организација, омогућити народу пострадалих крајева да, кроз такмичење на широј основи, изгради себи што већи број стамбених зграда - најмање 50,000, а у што већем обиму и обнови свих јавних зграда, како би све државне установе могле правилно да функционишу.⁶

У вези изградње станова Тито је дао и препоруку „да известан број наших стручњака посети Совјетски Савез и види начин грађења кућа, јер се код нас материјал не искоришћује рационално⁷. Ово се односило на изградњу типских објеката какви су деценијама грађени у совјетском грађевинарству, што ће се заједно са начином производње кроз такмичење у наредном периоду постепено, али систематски, уводити и у грађевинску праксу Југославије. Тито је такође за наведене мере одмах нагласио да су привремене - поменути вид кредитирања је био само „основни извор док не добијемо нешто на рачун репарација и док не створимо средства помоћу разних прихода“. Исто тако: „Строге мјере које сам поменуо и које морамо да примењујемо биће само пријатне сваком поштеном раднику, сељаку и сваком поштеном грађанину. А ми ћemo бити најсрећнији кад будемо могли да одбацимо те строге мјере, јер нам оне нису циљ него само средство“. Да ли је ово значило да ће се по завршетку обнове строге мере укинути - мало је вероватно, јер се то није додатило до 1952. године, али да су биле средство – јесу, питање је само за шта? Одговор је можда најбоље формулисао Тито – једно од највећих достигнућа обнове било је то „што смо успјели да покренемо читав народ“, док је заузврат мобилизација становништва на рад, како је навео Ђорђевић, постала вид „популарисања плана обнове“. Једном када су народ и држава преко хране постали дијалектички повезани, више се није могло распознати шта је старије - реална потреба обнове или популаризација њеног спровођења, реорганизација институција да би се обнова спровела или спровођење обнове ради реорганизације. Циљ и средство су

⁶ Đorđević, „Problemi i zadaci ministarstva gradevina“, 35-36.

⁷ „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima“, 33.

постали међусобно заменљиви – народу је речено да ради у своју корист док је пропагирао нову државу, и није градио објекте него народну власт.

Мобилизација стручних кадрова текла је на сличан начин – нису се радили планови него је прво извршена реорганизација министарства грађевина. Требало је пре свега одредити компетенције савезних и републичких ресора, где по Титовим речима:

Федералне министарства имају приличну могућности иницијативе и не смију бити кочена са центра. А центар има да регулише, изврши равномерну расподјелу и плански координира рад. [...] Код нас има тенденције да се у центру све води к себи. Крути централизам не ваља. Али, код многих питања не ваља ни локални патриотизам.⁸

Титово одбацивање крутог централизма није, међутим, значило другачији пут у односу на совјетски, него пре привремено, средње решење. Реорганизацију министарства је требало извршити „полазећи од принципа наше федерације“, као Савезно, републичка и она при окружним народним одборима, то јест, истоветно организацији државе. Требало је средити и грађевинско законодавство и отпочети са новом политиком стручних кадрова – сконцентрисати их код окружних народних одбора и „у једном центру“, и организовано приступити њиховом „преваспитавању у новом духу“. Стручњаци су добили у задатак изграђивање „радне и државне дисциплине“, што је значило „да се васпитамо, да своје личне и локалне интересе подредимо интересима државне целине и да се у свом процесу рада покоравамо своје руководиоцу, што је нужно“. У том циљу је требало реорганизовати и ДИТ - како је писао Андрија Менделсон, у земљи у којој је народ дошао на власт отпали су услови диктирани појединачним интересима „ненародних властодржаца“, па није било потребе за расцепканошћу стручних организација - требало је створити нове, које ће умети да испуњавају задатке обнове.⁹ У складу са тим је решено да се ДИТ организује једнообразно по републикама, са мрежама подружница по већим градовима у којима секције раде по струкама, након чега би се на конгресу који је заказан за мај 1946. у Загребу извршило уједињење републичких друштава под Савезом ДИТ Југославије.¹⁰ Након што су задаци постављени, ушло се у нову фазу изградње власти – јануара 1946. године је проглашен Устав ФНРЈ, а јавности је представљен други концепт обнове у коме је отворено питање расписивања Петогодишњег плана.

⁸ Ibid., 34.

⁹ Mendelson, „O istorijatu Društva inženjera i tehničara N.R. Srbije“, 314. Видети и: В. Stojanović, „O osnivanju Društva inženjera i tehničara“, 40-41.

¹⁰ „Konferencija pretstavnika društava inženjera i tehničara narodnih republika održana u Beogradu 23-25. II. 1946“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 104. У складу са датим директивама, од 25. до 30. децембра је одржана и Конференција руководилаца грађевинарства у Србији, а 30. децембра и Оснивачка скупштина Друштва инжењера и техничара НР Србије, након које су организоване и 24 подружнице по свим већим градовима Србије, у којима су секције радиле по струкама. ДИТ је по истом принципу организован и у свим другим републикама. Видети: „Konferencija rukovodilaca gradevinarstva u Srbiji“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 66-67.

Проблематику увођења планске привреде објаснио је јануара 1946. године Влајко Беговић у чланку „Могућност и задаци планирања у привреди Југославије“.¹¹ Југославија у датом трентку није могла да уведе планирање попут совјетског - требало је тражити „своје путеве и методе, користећи при томе велико искуство планирања у СССР“. Ово међутим, као ни Титова изјава да „крути централизам“ не ваља, није значило одрицање од совјетске праксе, штавише, иста управа у то време почиње да се спроводи. Оно што се предлагало било је да се уместо петогодишњег распише краткорочни Општи оквирни привредни план за 1946. годину, који је маја те године и ступио на снагу, а какви ће се разликом у трајању од једне до три године бити расписивани и у другим земљама народне демократије.¹² Краткорочним планом је поред обнове предвиђана и производња, то јест, наступио је период „планске“ обнове, у коме је држава поставила пробни привредни план, у ком циљу је и припремана централизација институција. У међувремену се ништа није променило по питању финансирања подухвата – Беговић и даље наводи репарације и хуманитарну помоћ, с тим што се по питању плана производње открива да иста зависи „много од привредне сарадње са СССР и другим пријатељским земљама нарочито Чехословачком“. Оно што је, барем по овом чланку, било различито у односу на совјетску праксу, јесте да краткорочни план није требало да се заснива на тешкој индустрији него на електрификацији и лакој индустрији, што је остало само слово на папиру. Беговић се позивао и на нацрт Устава ФНРЈ, који је 31. јануара у време објављивања његовог члanka и донет, а који је писан по узору на совјетски. Устав је предвиђао решавање националног питања кроз право на самоопредељење до отцепљења, аграрно је требало решити одређивањем максимума површине поседа у приватном власништву, а што се тиче привредног планирања, према Члану 15:

У циљу заштите животних интереса народа, подизања народног благостања и правилног искоришћавања свих привредних могућности и снага, држава даје правац привредном животу и развитку путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни привредни сектор а остварујући општу контролу над приватним сектором привреде.¹³

Устав је предвиђао и образовање Савезне планске комисије која би према Беговићу добила „сличну улогу као што је имао Госплан у СССР-у“, а која је на дан проглашења Устава и основана. У спровођењу краткорочног плана је средства требало створити пре свега у земљи, путем акумулације у производњи и трговини кроз завођење

¹¹ Вељко Беговић, „Могућност и задаци планирања у привреди Југославије“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 3 (јануар 1946), 14-15.

¹² Расписивање краткорочних планова у земљама народне демократије почело је 1947. године, у виду трогодишњих (Мађарска), двогодишњих (Пољска, Чехословачка и Бугарска) и једногодишњих планова (Албанија), док су петогодишњи проглашавани тек од 1949. године по оснивању Савета за економску помоћ у Москви. Obradović, „Narodna demokratija“ i Jugoslaviji, 103-104.

¹³ Цитирано према: „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, Vladimir Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1 (Beograd: Rad, 1980), 88. Објављено у: *Službeni list FNRJ*, br. 10 (1946).

строге штедње: увођењем норми, подизањем продуктивности рада и успостављањем једнообразне евиденције, а касније и расписивањем народног зајма. Ово су све до једне биле совјетске привредне мере које су подразумевале да штедња, претходно истицана као привремено решење, са увођењем планирања постане и системска одредница производње. По доношењу Устава су конституисане Народна скупштина и Влада ФНРЈ, што је значило да је наступила коначна легализација власти КПЈ.

Нови концепт „планске обнове“ званично је најављен у Титовом експозеу о политици нове Владе 2. фебруара 1946. године, по коме је поред обнове саобраћаја и попаљених села и вароши требало оспособљавати и фабрике и руднике, а привреду подићи на предратни степен „па и више“.¹⁴ Нешто више од недељу дана касније је решено и питање разлике по питању привредног планирања у односу на совјетско. Стаљин је 9. фебруара истакао да индустријализација почиње лаком индустријом у капиталистичким земљама, те да је овакав уобичајни пут совјетска Партија одбацила. Овај говор се, како наводи Марко Обрадовић, по времену одржавања, садржају и интонацији може сматрати директивним, јер у земљама народне демократије управо средином 1946. године почиње убрзан рад на састављању краткорочних планова.¹⁵ Исти се међутим не мора схватити као репресиван према југословенском руководству, јер је оно ка совјетском типу привреде већ ишло сигурним корацима. КПЈ захваљујући освојеној политичкој власти јесте стекла монопол над привредним ресурсима, али јој исти није по себи омогућавао централистичко обухватање целокупне друштвене акумулације и политичко регулисање свих економских токова у земљи.¹⁶ Да би се одржала на власти, и да би је вршила, Партија је морала да буде у стању да у потпуности контролише друштвено-економску репродукцију, а то се могло постићи само путем планске привреде, у којој план преузима функцију тржишта као регулатора економског система. Функција краткорочних планова у земљама народне демократије је била да у пропагандном, „идејно-акционом“ смислу инаугуришу планску привреду, а доношени су у време када државно-својински монопол још увек није био успостављен до краја, како би се извршила асимилација свих елемената политичке и економске структуре. Потребу за развијањем привреде на тешкој индустрији објаснио је почетком 1946. године совјетски економиста Е. Лошкин. Совјетски модел индустријализације био је супротан енглеском – капиталистичка индустријализација почива на развоју лаке индустрије, за коју су потребна мала улагања и која прави брзи обрт капитала и високи профит, а тешка се развија након тога на основу вишке акумулације. У социјализму је обрнуто - основ представља тешка индустрија која захтева већа почетна улагања и која за дуги низ

¹⁴ „Експозе Јосипа Броза Тита о политици нове Владе“, *Политика*, 2. фебруар 1946, „Првомајско такмићење“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1946), 65.

¹⁵ Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 109-110.

¹⁶ Ibid., 83, 110.

година не може дати ни финансијски ефекат нити вишкове. На питање у ком корисном циљу је спровођена ова совјетска инверзија постојао је спреман одговор - једном када се тешка индустрија развије, развијале би се и све остale гране привреде, али из сопствених средстава, односно, обезбедила би се економска и политичка самосталност земље. Да би међутим дошло до „првобитне социјалистичке акумулације“, потребно је да држава заведе централистичко планирање којим прикупља целокупни национални доходак, како би га поделила на фонд акумулације, који је приоритетан јер се улаже у објекте капиталне изградње, и фонд потрошње намењен свим осталим потребама, између остalog и снабдевању становништва. Совјетски модел је свакако представљао тежи пут, али оправдаван „историјским законом изградње социјализма“. Спровођење индустријализације је, такође, подразумевало још један ниво централизације. Земљама народне демократије је за расписивање привредних планова био потребан иницијални капитал и конзистентна трговина са СССР, односно, усаглашавање њихове привреде са совјетском кроз повезивање на базичном, економском плану. Стаљинова директива за развијањем тешке индустрије баш у датом тренутку није наравно дошла ниоткуда, него као и обично у складу са дешавањима на међународном плану. Сукоб између СССР и Савезника обелодањен је већ следећег месеца – Винстон Черчил је 5. марта изјавио да се по средини Европе спустила „гвоздена завеса“, говорио о совјетском експанзионизму, стварању Источног блока и чињеници да комунистичке партије немају подршку у народу који зато држе под тоталитарном владавином. Стаљин је у одговору на то, враћајући се на платформу из времена савеза са Хитлером, продубио сукоб изјавом да је Други светски рат био последица капиталистичког империјализма и наговестио да се исти може поновити.¹⁷ Са овим се у Југославији опет отворио проблем финансирања обнове – истог месеца су упркос већим исказаним потребама за друго тромесечје испоруке UNRRA у житарицама смањене, а објављено је и да помоћ у механизацији „углавном неће стићи“.¹⁸ Од тада је пристизање робе варирало у зависности од односа Југославије са Великом Британијом и посебно САД одакле је долазило највише средстава. Априла је испорука робе кулминирала, али је августа, када су оборена два америчка авиона над Словенијом, редовни програм помоћи обустављен. Марта је наступио још јачи темпо централизације у циљу организовања апарата за привредно планирање - најављено је да је пређена прва етапа у развоју држavnog сектора.¹⁹ Конфискација је била извршена, предузећа су дошла под управу савезних, републичких и локалних органа власти, а за општедржавна су проглашена она за производњу нафте, електричне енергије, угља, металургије и

¹⁷ „Генералисимус Стаљин о Черчиловом говору. Интервју дописника ‘Правде’ са Јосифом Висарионовићем Стаљином“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 2-3.

¹⁸ Kržišnik-Bukvić, „Hrana kao glavni vid UNRRA-ine помоћи Jugoslaviji 1943-1948“, 68-71; Vladimir Nenadović, „Državna gradevinska preduzeća“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 90-91.

¹⁹ Ibid.

цемента.²⁰ Наредни задатак је био „међусобно такмичење и конкуренција са приватним сектором“ – речено је да се приватна предузећа труде да поново ојачају и стекну привредну самосталност па је требало радити на њиховом добровољном приклучивању у државни сектор, али не путем склапања уговора него тако што би њихов власник држави уступио свој инвентар и са особљем ступио у њену службу.²¹ Истог месеца је на Првој конференцији представника техничких факултета, студената, привредних министарстава и ДИТ, озваничен нови вид сарадње факултета и привреде, која је требало да поставља услове у погледу наставног програма, броја и специјалности инжењера – речено је да факултети не могу водити никакву самосталну егзистенцију, него да треба да служе народу исто као и у СССР где је ово био нормалан систем рада.²² Председништво владе НРС је 23. марта донело и Уредбу о оснивању Урбанистичког завода НРС као самосталног тела које је такође требало да помогне у планској изградњи.²³ Социјални статус инжењера и техничара дефинисан је на Првом слободном конгресу Савеза службеника привредно-управних и техничких установа Југославије, одржаном од 31. марта до 2. априла.²⁴ Марко Белинић је ту навео да постоји много неправилних односа запослења и плаћања стручњака, те да Синдикат треба да надгледа њихов рад „са интереса рада и привреде у целини“. У објашњењу начина да се то постигне, цитиран је Кардель:

Треба наћи такве методе, такву организацију рада, који ће материјални интерес појединача повезати са интересом читаве земље. Треба се борити против тенденција изједначавања, тзв. „ураниловке“ као што је Сталјин називао тенденцију да се више или мање изједначавају сви људи, без обзира на резултате њиховога рада. Ствар треба поставити тако, да људи који предано раде и постизавају већ успехе добијају веће награде.²⁵

У наредном периоду се ово директно пренело на законску регулативу на совјетском принципу „свакоме према своме раду“, то јест увођење радних норми на све ширем плану. Обнова је тражила и нове методе пројектовања – како је априла нагласио Марјан Тепина, традиција „која се вуче за нама као лоша савест“ био је индивидуализам, који се изражавао „у љубоморном скривању сопствених искустава и знања и у индивидуалном обрађивању појединачних задатака, издвојено од широке проблематике

²⁰ Јула 1946. године је Указом о одређивању предузећа општедржавног значаја 288 републичких предузећа проглашено за општедржавна. Видети: Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 68-70.

²¹ Nenadović, „Državna građevinska preduzeća“, 90.

²² Истакнута је и потреба да се настава на Техничком факултету продужи на 5 година, а по питању статуса Техничког факултета, је као „организационо целисходна“ је наглашена тежња да се технички факултети реорганизују у политехничке институте са одговарајућим факултетима и одсекима, а под непосредним руководством Комитета за вишу наставу. Milenko Filipović, „Planska priprema inženjerskih kadrova“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 101-103. У време Конференције је на Техничком факултету у Београду предавање одржала Николај Николајевић Аграмов о Високој техничкој школи у СССР. Ж. Ј., „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija CCCP* (Београд), бр. 5 (март 1946), 43.

²³ Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 13.

²⁴ „Prvi slobodni Kongres Saveza službenika privredno-upravnih i tehničkih ustanova Jugoslavije održan od 31 marta do 2 маја 1946 године у Загребу“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 133-166.

²⁵ Ibid., 142.

науке, технике и привреде, а нарочито од привредно-политичке проблематике“.²⁶ Ово је требало заменити „методом колективног рада“, удрживањем проектаната под државним проектантским предузећима која су „противна индивидуализму“, у чему се за пример опет узимао СССР. Тепина се осврнуо на још једно питање – изградњом низа нових објеката је требало да почне епоха „нове културе у грађењу“ у којој „ми инжењери и архитекти можемо да говоримо о добу које ће имати свој стил“. Исти се наравно није могао створити одједном: „Не данас или сутра, али је сигурно да ће променом друштвених темеља бити изорана земља где ће да расту такве руже“. У прилог свему овоме, марта су и ликовни уметници заказали конгрес на коме је такође требало размотрити питања услова рада, уједињења републичких удружења под Савезом ликовних уметника Југославије (СЛУЈ), и проблема уметничког стварања, то јест, односа уметника према тематици нове стварности.²⁷

Први конгрес ДИТ је одржан од 5. до 7. маја 1946. године у Загребу, што је значило да је организација стручњака по републикама завршена.²⁸ Поздравни говор је одржао Андрија Хебранг, председник Савезне планске комисије, који је нагласио да је циљ Конгреса да се манифестијује јединство инжењера и техничара под Савезом ДИТЈ, њихова оданост народу и народној власти и направи критички осврт на дотадашњи рад:

Да ли је сва техничка интелигенција схватила ове промене и нашла своје право мјесто у новој, Титовој Југославији? Нажалост није. [...] још увјек један дио техничке интелигенције стоји по страни или саботира, колеба се, очекује нешто, прислушкује разне глупости, краде богу дане или се бави нечасним пословима. Са овог Конгреса треба да одјекне снажан поклик: доста је било колебања и јаловог критизирања са стране. Срамота је, недостојно је грађанина наше Републике да стоји по страни, да свом народу ускраћује своје знање и своје способности и тиме успорава обнову опустошене домовине и њен напредак. Дођите. Уложите поштено, заједно с нама, своје знање и напоре у обнову земље и стварање бољег живота. Ако брзо не дођете, можете закаснити.²⁹

Обнова је до тада већ подразумевала рад „и последњег добронамерног инжењера и техничара“, па је могао бити проглашен и трећи, последњи концепт њеног спровођења.³⁰ Закон о Општем оквирном плану за 1946. годину донет је 22. маја, чиме је извршена коначна легализација државног планирања. Ово је значило нови програм производње – План је по речима Хебранга обухватао развитак „индустрије жељеза, електричне енергије и индустрије нафте и горива“.³¹ Исто тако, више није требало обнављати баш све што је порушено - по Титовим речима: „Треба да обнављамо оно чиме се може вршити даља обнова. То јест, треба видјети шта је најхитније и најважније у датом моменту, а не просто правити планове и обнављати оно што сада није

²⁶ Marjan Tepina, „Planiranje traži nove metode projektovanja“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 111-112.

²⁷ Ј. К., „Југословенска културна хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 41.

²⁸ Видети: Bratislav Stojanović, „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 109-110; „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 167-168.

²⁹ „Govor Andrije Hebranga“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 169-171.

³⁰ „Rezolucija I Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 173-174.

³¹ „Zakon o општенародном привредном плану и државним органима за planiranje“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 204.

актуелно“.³² Ниво актулености потреба се у наредном периоду често мењао - за сада је требало обнављати привредне гране и објекте од значаја за индустријализацију и стално јачање државног сектора, уз још већу, „максималну масовну употребу“ бесплатне радне снаге и помоћ стручњака.³³ Трећи концепт обнове је, међутим, већ у време када је проглашен био застарео - припреме за расписивање Петогодишњег плана почеле су већ наредног месеца. Једногодишњи план је по свој прилици означио крај а не почетак још једне фазе изградње власти, у којој су технички стручњаци организовани под окриљем државе. Оно што је остало неразјашњено јесте колико је у читавом процесу сазрела њихова свест о сопственој струци?

3.1. Мате Бајлон: „Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом“

Јануара 1946. године, у време објављивања другог концепта обнове и проглашења Устава, изашао је први број часописа *Tehnika*, органа ДИТЈ, чији се уредник Мате Бајлон одмах позабавио новом позицијом архитеката: „Ми архитекти, а то морамо скоро сви признати, били смо искључиво архитекти и нас су углавном занимали наши чисто архитектонски проблеми. Ријетко је ко имао увода у политику, још мање у економију“.³⁴ Предложени спој стручних и политичких околности за њега ни по чему није био нов, јер се „наша млада архитектура“ почела развијати још пред рат, када су њени „млади кадрови“ исправно схватили да ће само променом друштвених односа моћи да у пуној мери користе своје знање за побољшање животних услова народа - о томе ко су били ти млади кадрови Бајлон није говорио. Избијањем рата је изгледало да ће поменутој идеји доћи крај „али не“ – архитектура је ступила у борбу „за те своје идеје, идеје које су истовјетне са духом Народноослободилачке борбе“. Број бораца је бивао све већи, површина ослобођене територије расла, а помоћ архитеката добијала облике организоване делатности све док то није израсло „у једну јаку и промишљену организациону форму, која је била у стању да рјешава не само елементарне проблеме једног изолованог задатка, него и промишљено сложене задатке читавих срезова, округа области, федералних јединица и напокон читаве ослобођене државе“. Успут су многи појмови раширили „тамо негде на терену“ и после четири године се дошло до сазнања на чему рад архитеката треба да се заснива – и Бајлон ту, не наводећи извор, прелази директно на Стаљинову тезу: „Све појаве које се око нас збивају морамо проматрати не одвојено једну од друге, него као једну јединствену целину у којој су све појаве органски везане једна с другом, зависе једна од друге и условљавају једна другу“³⁵. Нови спој

³² Цитирано према: Marjan Tepina, „Planiranje traži nove metode projektovanja“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 111-112.

³³ Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 213-214.

³⁴ Mate Bajlon, „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1946), 5.

³⁵ Према Стаљину: „Супротно метафизици, дијалектика гледа на природу не као на случајан скуп предмета, појава, које су једна од друге изоловане и независне, - него као на повезану, јединствену целину, у којој су

архитектуре и политичких околности осигурувао је да у даљем раду „нећемо погрешити“, и чланак се завршава реченицом: „Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом“. Питање је само на кога се односило ово „ми“?

Према интерпретацијама у литератури, Бајлон је синтагмом „млада архитектура“ покушао да успостави корелацију са предратним модернизмом у Југославији, с тим да то не подразумева и континуитет са истим – теза о архитектури у служби револуције је супротна ставу Ле Корбизјеа који се одлучио: „Архитектура или револуција. Револуција се може избећи“. Рат је међутим ово демантовао, па је модернизам у новим друштвеним условима променио стратегију, а мењао ју је и надаље, кроз вишеструка оспоравања и реинтерпретације својих изворних идеја. Бајлон је предложио заједничку платформу државе и архитеката, у чему је „јасно експлицирана теза да се принципи модерног покрета могу остварити *тек после* темељне промене социополитичких односа“.³⁶ Питања у вези са тим остају многобројна. Ако Бајлон одустаје од модернистичког начела промене друштва архитектуром до времена када држава то друштво промени, чemu онда после тога модернистичка начела? Или другачије, ако се модернизму уклони идеја у односу на коју је дефинисан – да револуцију спроводи архитектура, а не држава, може ли да опстане и сам тај модернизам? Ако се, опет, проблем постави у нешто мање строге оквире, и каже да је после рата промена друштва била општи дух времена у коме су идеје архитекта и политичког врха постале једно те исто, у смислу да увођење „политичке и економске свести“ није подразумевало неки уступак или одрицање архитеката, да ли се ово и даље може тумачити као стратегија? Тај термин подразумева акцију *против* неке супротстављене стране, а ако су циљеви власти и архитектуре били исти, онда за стратегијом, чини се, нема ни потребе. Ако је, коначно, овакав један савез архитеката са државом био добровољан, зашто Бајлон модерну архитектуру не назива њеним правим именом него има потребу да на њу конотира – чemu синтагме? Наиме, оног тренутка када, својевољно или не, архитекти пристану на поменути спој политike и струке, предајом струке на поверење држави, већ се ушло у „сиву зону“ каква је постојала у СССР, а у којој се између два домена више не препознаје граница. У таквој ситуацији се, уместо модернистичке промене друштва архитектуром, Бајлон опасно приближава оној другој страни медаље – промени архитектуре друштвом. Проблем са одређивањем која је од две опције на снази можда произилази из тога што оне можда јесу биле супротстављене, али им је идејна структура била иста. Како је писао Станко Ласић, обе су се заснивале на синтези уметности и револуције – разлика је само у редоследу

предмети, појаве, органски везане једна с другом, зависне једна од друге и условљавају једна другу“. Видети: Staljin, „O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu“, u: Pečuljić et.al., ur., *Marksizam misao savremene epohe*, 325-329.

³⁶ Благојевић, *Нови Београд, Оспорени модернизам*, 12. Видети: Le Korbižje, *Ka pravoj arhitekturi* (1923), (Beograd: Građevinska knjiga, 2006), 243.

термина.³⁷ Прва концепција, *уметност-револуција*, била је *тотална*, теоријски затворена и унапред осмишљена конструкција у којој су Уметност и Револуција сврха која се исцрпљује у себи самој, и која жели да се реализује *одмах*, по сопственим правилима. Друга, *револуција-уметност*, била је *тотализирајућа* - да би се и уметност и револуција оствариле као циљ, и као чиста слобода, ова им се мора „тренутно укинути“ ради „јединства мисли и акције“. Оне се „привремено“ морају институционализовати, то јест, претворити се у *службу*, ставити у *функцију* неког болег, будућег тренутка, чиме се у ствари одгађају унедоглед. Ово је у складу са Гројсовим објашњењем стаљинистичког концепта револуције – ту постоје прелазне етапе друштвеног развоја, на пример петогодишњих планова, које су антиципација последњег и апсолутног догађаја достизања револуције као циља.³⁸ Уметности су у томе додељене границе које се могу изменити, али их неће мењати она сама него ће јој ове бити поново назначене, а таквим тражењем у познатом уметност у ствари укида своју властиту бит. У поменутим паровима супротности се очигледно ради о *инверзији структуре моћи*, а ако се проблем тако постави онда питање која је од синтеза у Бајлоновом чланку и у датом контексту била на снази изгледа сасвим сувишно. За разлику од предратног периода у коме су две синтезе биле ствар сукоба, али и личног опредељења, струка је овде већ реорганизована под окриљем државе, а ко у датој ситуацији осим исте те државе може да гарантује да архитектонска пракса, једном када, како Бајлон и Сталјин наводе, постане део целине „у којој су све појаве органски везане једна с другом, зависе једна од друге и условљавају једна другу“, неће почети да трпи промену сваки пут када политичке околности то буду захтевале? Бајлон се одрекао „чисто архитектонских проблема“ у тренутку када је архитектура бивала институционализована, дакле, баш у правом тренутку, чиме је избрисао њено последње право да сопствене проблеме *има*, а тиме и моћ за било какву стратегију. Другим речима, управо је Мате Бајлон, и то не на мала врата него као уредник првог броја часописа свих инжењера и техничара Југославије, направио места за другу врсту синтезе, то јест, за идејну конструкцију социјалистичког реализма.

Ово међутим још увек не значи да у датом контексту није постојала и она прва опција, условно речено модеризма. У истом броју часописа је Никола Добровић представио много јасније виђење архитектуре, политике и друштвених околности.³⁹ Код њега такође постоји спој - урбанизам мора да је „друштву користан“, у чему се у помоћ призива Маркс: „У крајњој линији никаква ствар не може да буде вредност, ако није предмет за употребу“. Позиција струке је међутим оваква: „Да би урбанизам могао постати такав, то је ствар у *првом реду* самих урбаниста који га обликују, а онда тек

³⁷ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 22-26.

³⁸ Гројс, *Стил Сталјин*, 78.

³⁹ Nikola Dobrović, „Središnji i regionalni (urbanistički) planovi“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1946), 8-9.

политичких руководилаца, који се служе њиме ради изградње новог друштва“. Два домена имају исти интерес – изградњу новог друштва, али је струка ствар струке, док је улога државе организациона, она „укроћује слепо вршљање материјалних сила“, добавља производна средства и размешта „вишак становништва“, чиме „омогућује урбанисти правилно уређење и оснивање насеља“. Сходно томе: „Уколико друштвени услови могу повољно да утичу на развој урбанизма, утолико повољније утиче у пракси правилно примењен урбанизам на обликовање друштва. Једно је извесно, а то је: да у центру стоји човек, прста јединка југословенске заједнице“. Чини се међутим да код Добровића у центру пре стоји урбанизам - друштво је ту само трећи, пасивни елемент кога урбанизам „обликује“ док му држава чисти пут тако што га „укроћује“. У прилог Ласићевој тези да је синтеза уметност-револуција била тотална, ова Добровићева је једнако и тотализирајућа, што не значи да он прелази на позиције социјалистичког реализма, напротив – урбанизам за разлику од књижевности барата конкретним елементима друштвене производње, а овде тотализира и саму државу, па постаје још јасније због чега две синтезе нису могле да коегзистирају и зашто је једна морала претендовати на крај друге. Како је приметио Гројс, у теорији уметности двадесетог века се формирала „ружичаста“ слика о уметности уопште, а о модернистичној интенцији посебно - она се посматра као делатност независна од сваке власти, која афирмише аутономију појединца и с њом повезане врлине.⁴⁰ Чињеница прогона авангарде, међутим, нипошто не гарантује овакав њен статус - она није тежила изолованом положају нити је била имуна на вољу за моћ - проблем је био у томе што је она друга опција ту моћ већ држала у својим рукама. Сходно томе, то што је у датом контексту модернистичка опција још увек могла да постоји не значи да је однос државе према њој био другачији од совјетског - проблем са Добровићевим становиштем је био у томе што оно већ тада није представљало проблем. Јануара 1946. године, када су његов и Бајлонов чланак објављени, у политици је још увек било на снази средње решење у коме су истицане разлике у односу на совјетско вођење привреде. ДИТ је тада било под управом Синдиката, који је у уводнику истог броја часописа навео да је Редакцији дао иницијативу, финансијска средства и пуну самосталност да постави часопис „на најширу основу учешћем свих стручних снага у земљи“.⁴¹ Међутим, по ступању на снагу трећег концепта обнове, маја 1946. године када је проглашен Општи оквирни план, а технички стручњаци манифестовали уједињење под окриљем државе, Бајлон више није био уредник. Број часописа за јун је добио редакциони одбор састављен од директора електропривреде, рударства, грађевинарства, урбанистичких и пројектавнтских завода, и начелника ресора тешке индустрије - удруживање је било завршено и требало је почети са остварењем конкретних задатака

⁴⁰ Гројс, *Стил Стаљин*, 12-13.

⁴¹ Цитирано према: Vera Stojanović, „Tehnika“ u 1946, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 7.

развоја привреде.⁴² У датом тренутку је и Добровић дошао у руководство часописа, међутим, његово долажење на власт му није обезбедило апсолутну моћ да одлучује како ће се урбанистички планови спроводити, напротив – већ се у његовом првом послератном пројекту показало на кога се односило оно „ми“.

3.2. Постављање урбанизма на реалистичне основе: план Великог Београда Николе Добровића

Фебруара 1946. године, после доношења Устава и Титовог проглашења „планске обнове“, Бранко Максимовић је најавио нову фазу урбанистичког рада - дошло је време када ће се планови и остваривати па је урбанизам требало поставити „на реалне основе“.⁴³ Максимовић је био још један од предратних модерниста и „име са посебним урбанистичким профилом“ - први доктор урбанизма у Србији - који је самим тим ову тезу заступао са несумњивим ауторитетом.⁴⁴ Он је прогласио „крај урбанистичке праксе“ у којој су архитекти предвиђали рушења читавих градских делова како би заснивали „потпуно нове градове, гигантске грађевине окружене парковима“, не дајући објашњења на чији терет треба да падну рушења када „данашњи град не може да изгради ни водовод, ни пополовање улица“.⁴⁵ Такво „потпуно слободно стваралаштво, у коме долази до израза лично схватање не само о облику и организацији будућег града, него и о друштвеном животу, економском развоју“, давало је више „личног задовољства, да не кажем забаве и разоноде“ него што се бавило реалним условима и финансијским могућностима. Максимовић, међутим, ни сам не говори о финансијама него о себичном појмању слободе архитеката, а када говори о програму изградње једноставно се слаже да исти поставља Општи привредни план, који пројектанта треба да „не пусти да лута, али да га ни не спутава“. Његова верзија урбанизма није реална него „реалистична“, јер он уместо о обнови излаже „замисао о будућем граду“:

Та замисао мора бити таква, да се њоме постиже стварно побољшање животних услова у граду, усавршавање градског организма и стварање бољег и лепшег изгледа града, али у исти мах она мора омогућити да се живот данашњег града нормално наставља, да се нови град надовезује на постојећи, да нови урбанистички елементи *оживотворавају* замисао о

⁴² Од јунског броја часописа одговорни уредник је био Зденко Диздар, начелник Министарства индустрије Србије, а Редакциони одбор су чинили: Димитрије Савић, технички директор ЕПС, Ђорђе Лазаревић, управник Пројектантског завода Србије, Миладин Пећинар, саветодавни инжењер Министарства грађевина ФНРЈ, Тадија Поповић, помоћник министра руда ФНРЈ, Никола Добровић, директор Урбанистичког института Србије, Милован Коблишка, шеф одсека за штампу Министарства руда ФНРЈ, техничар Ивица Станоје, секретар Савезног секретаријата СПТУЈ за Србију. *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), последња ненумерисана страна.

⁴³ Branko Maksimović, „Postavljanje urbanističkog rada na realne osnove“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 56-57.

⁴⁴ Према Братиславу Стојановићу, архитекти који су у послератном периоду радили на урбанистичким плановима Београда у огромној већини нису имали никакав урбанистички доратни стаж, већ су постали урбанисти кроз праксу, осим неколицине: Милоша Сомборског, Ђорђа Шузице, Бранислава Мирковића и Савке Антоновић. Бранко Максимовић је за разлику од тога докторирао на тему урбанизма 1938. године на Техничком факултету Универзитета Краља Александра у Љубљани, мада је, осим што је једно време био подпредседник ИОНО Београда, у периоду обнове и изградње био ван урбанистичких организација. Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 22. Видети: Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији* (Београд: Ђорђе Б. Анђелковић, 1938).

⁴⁵ Maksimović, „Postavljanje urbanističkog rada na realne osnove“, 56-57.

бољем, светлијем и лепшем граду, а никако да се њоме данашњи град брише са површине, гаси, да би се на његовим рушевинама подизао нови град.⁴⁶

Оваква визија урбанизма је, како ће се видети, имала је директну подлогу у совјетској теорији, и била је спроведена у Добровићевом пројекту реконструкције Београда, који је јуна 1946. године објављен под називом *Обнова и изградња Београда. Контуре будућег града*.⁴⁷ У ово време је Урбанистички институт добио у задатак да подвргне ревизији све до тада израђене уређајне основе у Србији, с тим да реч „ревизија“ никако није значила да су планови били апсолутно „нови“. То што је Добровић наводио да је план радио „примењујући нове путеве и методе урбанистичког планирања у духу *савремених друштвених стремљења*“, неретко се препознаје као заступање модернизма, али треба имати у виду да је тада меру савремености дефинисала спољнополитичка оријентација државе, то јест, совјетска наука, техника и уметност.

У објашњењу свог пројекта, Добровић држави више не говори шта она треба да ради: „Било би погрешно решавати проблеме Урбанистичког института само унутар његових зидова“, требало је „током целог рада, скупљати све идеје масовних организација, директиве народних власти и користити се њиховим сугестијама и иницијативом“.⁴⁸ Расправа почиње критиком буржоаског Београда који је био пример „несрећеног животног организма“ и доказ да је урбанизам „одраз друштва“ - израда планова ту „није никада била у рукама чврстих и доследних људи“, него је владао „црни регулациони план“ велокосрпске буржоазије која није оставила ниједан призор који би служио „оку домаћих и странаца за одмор и разоноду“. Рат је међутим овакво стање пресекао – јаз између становништва, урбаниста и управљача града више није постојала, него је све било у рукама народних одбора, народних маса и интелигенције између којих је владао „непосредан, делотворни хармоничан однос“. Из основа измене ситуација државе учинила је и да знамење епохе постане планирање свуда и у свему па и на пољу урбанизма, па је и Београд постављен пред „реконструкцију по новим смерницама“. Држава се очигледно до тада већ побринула за своју револуцију, а како следи, исто се односило и на урбанизам који је одраз друштва. С обзиром на порушеност Београда, свака зграда је представљала економску вредност па „урбанисте не могу ни помислити на рушење већих размера“ – могла се радити само реконструкција извесних деоница, „потпуно осамљених оаза“. Ово у послератним околностима наравно било није спорно, међутим, питање је зашто, ако не због одрицања од себичних склоности модерниста, и Максимовић и Добровић у већ порушеном Београду упорно говоре о рушењу? Ово такође не значи да у плану рушења нису предвиђана – ту се остављала могућност да се

⁴⁶ Ibid., 57.

⁴⁷ Пројекат је објављен у: Nikola Dobrović, „Obnova i izgradnja Beograda. Konture budućeg grada“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 176-186; а након тога и у посебној публикацији *Obnova i izgradnja Beograda* (Beograd: Urbanistički institut, 1946).

⁴⁸ Dobrović, *Obnova i izgradnja Beograda*, 1.

,,исправе раније грешке у постојећем делу Београда“. Једна од основних Добровићевих смерница је била реченица: „Начин реконструкције, ма колико савремено схваћен, ипак је због датих услова пример примене класичних закона урбанизма“, којима ће се наглашавати потези истог оног буржоаског плана који се на почетку чланка оштро критикује. Поред свега, делови плана јесу били објављени као „осамљене оазе“, али су чинили целину која је била потпуно у складу са оним што су совјетски архитекти, Максимовић, колико и Добровић, називали архитектонским организмом, о чему се стиче бољи утисак ако се склопе у збирну мапу. [Слика 7]

Први потез Добровићевог плана је била Дворска башта, у којој је постојала лучна зграда коњушнице и гараже, где је после рата био смештен Етнографски музеј. Добровић је овај објекат предвидео за рушење како би прдор од Краља Милана до Булевара Црвене армије добио „архитектонску поенту“ у „визуелном односу“ са зградом Скупштине, након чега би комплекс био предат „на уживање грађанству у знак новог демократског урбанизма“. Ова интервенција је „са гледишта урбанизма“ била везана и за комплекс Ташмајдана, на коме је постојао „чудан дефиле“ објеката „у имитацији разних стилова“, који су пример за „изопаченост ранијег урбанистичког планирања, ако се то уопште може и назвати планирањем“. Како би затечени објекти изгубили „што више на својој индивидуалности“ простор око цркве Светог Марка је „по законима класичног урбанизма“ требало да постане затворени трг од кога паралелно са Булеваром полази широк партер до нове грађевине „ма које масовне организације“ високе 40m. Са једне стране осе, ка Битољској улици, предвиђено је отворено позориште и „богата вртна диспозиција разних атракција“, од кога постоји и дијагонални прдор ка Булевару који „уноси живахност“ и увећава могућност „стварања богатих пространих варијација“. Главно дешавање је међутим испред нове грађевине – ту је „простран плочник“ за масовне манифестације 100.000 људи. Затечени објекти се ни на који начин не укључују у композицију и остављени су ма маргинама комплекса као да не постоје. На Тргу Републике су многи објекти тешко били оштећени у бомбардовању, што је по Добровићу давало „нове урбанистичке могућности“. Од „Албаније“ до Дома ЈНА је настало „огромно пространство које вали за што хитнијим решењем“, па је предвиђено да се укине саобраћај и формира „пројектовани плочник“ за манифестације 100.000 људи. Због велике дужине Трга, требало је подићи још један спрат на Дому ЈНА, а „Албанији“ која је после бомбардовања „остала да стрши као осамљена и разголићена кула“ дотада ће бити доградити крило које би постало залеђина Трга и централа масовних организација. Теразијска тераса је формирана кроз „три моћне степенице“, са терасастим зградама са стране које „стварају архитектонски оквир према велепластици видика“ ка Сави и Новом Београду. Посматран са Новог Београда комплекс би о Београду пружао „велелпне устиске, достојне великог града, који ће се нарочито степеновати разнобојним ефектима

ноћне расвете“. О намени ободних грађевина није било речи, а простор испод степеница је намењен за административне, културно-репрезентативне, привредне сврхе и станицу метроа. Комплекс министарства између Кнеза Милоша, Немањине, Балканске и Адмирала Гепрата, изграђен у систему затворених блокова, такође је био „позорница великих промена прузркованих бомбардовањем“. Како је министарства НР Србије требало преместити на Савски проспект, а савезна на Нови Београд, предвиђено је рушење постојећих блокова и „одстрањење некадашњег кнежевог двора“, како би се терен отворио ка Улици кнеза Милоша где је предвиђен главни улаз за слободностојећи објекат непознате намене, „компонован свестрано у простору“ и „великих димензија, са развученим крилима по парку“. Турско купатило је било „пример малобројних историјских споменика београдске архитектуре“ па га је требало сачувати. За поменути Савски проспект се јавила замисао „реконструкције и непотребности“ железничких постројења, јер је ту „правилна“ изградња Београда наилазила на озбиљне сметње. Требало их је изместити на потез од Горњег града до Електричне централе, који би уз десну обалу Дунава постао Дунавски проспект, центар градске индустрије. Онда би се на Савском проспекту спровео концепт „силаска на реке“: „На пропланцима и на истакнутим местима овог зеленог појаса смештају се јавне грађевине за потребе Народне Републике Србије“. У вези се тим се у долини Јатаган-мале предвиђао „можда понеки јак акценат, кадар да унесе јасноћу у нову структуру града“, то јест „велелепна архитектонска саобраћајна петља“ за брзи транзит кроз град.

Добровић у чланку није обрадио план Новог Београда, нити је дао посебан цртаж за ово „осамљено острво“, али га јесте неколико пута поменуо у вези са Савским проспектом и Теразијском терасом на чијој је перспективној скици и уцртан. [Слика 8] Решење је међутим уцртано на Идејном плану намене површина приложеним уз публикацију, а било је у складу и са варијантом Плана железничког саобраћаја који је рађен у Институту у исто време.⁴⁹ [Слика 9] Решење из Намене површина је било први план Новог Београда, али у литератури то место често преузима конкурсна подлога за објекте на Новом Београду са краја 1946. године, и још чешће алтернативно конкурсно решење Добровићевог тима настало након тога.⁵⁰ Добровић је такође план објавио у сегментима, а тако је објављена и конкурсна подлога, па се план Новог Београда можда зато сматра самореферентном матрицом.⁵¹ Овај део града је, међутим, према Плану намене површина, колико и према распису конкурса, требало да буде саставни део

⁴⁹ Никола Добровић и Владимир Марковић, *Железнички проблем Београда* (Београд: Урбанистички институт, 1946).

⁵⁰ Видети, на пример, Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka* (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1983), 113.

⁵¹ „Занемарујући референце на постојеће историјске центре Београда и Земуна, осим једне тачке на месту Калемегдана на иначе немој карти, Добровић пројектује једну, готово самореференцијалну, матрицу управног дела новог града између Ушћа и новопројектоване трасе железничке пруге“. Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 66-67.

Великог Београда, са старим делом града и Земуном. Решење из Намене површина је добијено једноставним продужавањем праваца два постојећа моста и додавањем још једног, симетрично на правац „велелепне петље“ преко Аде Циганлије. Што се тиче коришћења наслеђа, слично се описује и план Драгише Брашована из 1941. године.⁵² Тиме је добијено радијално решење чији је центар једноставно „пао“ на Бежанијско поље и постао железничка станица, док су два режња матрице намењена објектима савезних министарстава. Нови Београд је, другим речима, по Добровићевој првобитној концепцији био само проширење старог града, и саставни део Савског проспекта, као пандан републичким министарствима на десној обали Саве. Раздавање потеза на два плана, старог и новог дела Београда, дододиће се као последица конкурса, о чему ће у надаље бити више речи.

Анализа преосталих сегмента Добровићевог плана даје јаснију слику о томе шта је за „Контуре будућег града“ заправо планирано и шта осамљена острва спаја. Потез Калемегдана је у Добровићевој интерпретацији био „истурено чело Балкана према Средњој Европи“ и „символ отпорности и жилавости“, а „све то сада треба урбанистички потенцирати“. Решење је требало да буде достојно „величине симболике, коју Калимегдан као порпиште беспримерне народне борбе и неизмерног прегалаштва представља за нашу прошлост, садашњост и будућност“, па је у складу са тим постао „монументално подножје за подизање горостасних здања“. За Горњи град је предвиђена изградња Народне скупштине ФНРЈ, Пантеона и Музеја НОБ, који би низом тераса „по којима могу ходати и велике масе као по великим трговима“, били спојени са Доњим градом на коме је Политичко-спорчки стадион. Ово је био *rimejk* програма пројекта Вернера Марха из 1940, који је такође предвиђао Пантеон и стадион. Добровићев композицион принцип је код овог потеза био „доследно спроведен хоризонтализам архитектонских маса“ Доњег града, уклопљен у „хоризонтализам одгомних водених површина“, а „сви ти удруженi хоризонтализми“ представљају „солидну естетску базу за вертикалну надоградњу моћних архитектонских творевина“ Горњег града. Пандан Калемегдану је Фискултурни појас, који се протеже кроз Јатаган-малску долину све до Саве. Овај потез је, као и сви, намењен народним манифестацијама – ту је низ фискултуних установа централних за целу државу и Балкан, за међународне фестивале и велике смотре ЈНА. На Бањичком пољу је вежбалиште за 80.000 вежбача и 300.000 гледалаца, у наставку трга у чијој је осовини олимпијски стадион за 100.000 гледалаца, затим парк са низом објеката: отвореном позориштем, игралиштима за појединачне спортиве, спорском палатом,

⁵² У Брашовановом плану су саобраћајне артерије постављене радијално, на Ушћу је предвиђен монументални споменик, предложено је повезивање Великог ратног острва са кејом, и спуштање на реке након измештања железничке станице на локацију код Мостара. Према: Ibid., 49. Видети и: „Како ће се ширити и развијати Нови Београд“, *Политика*, 23. фебруар 1941, 10; Д.Д.В., „Будући City Београда пружаће се од Чукарице до ушћа Саве у Дунав и чиниће са старијим делом града хармоничну величину, *Време*, 23. фебруар 1941, 11.

зимским базеном и клизалиштем, и на крају фискултурном селом, а Бањички поток је требало уредити као „низ водопада, гајева и сеновитих шетница“. Између овог потеза и стадиона на Калемегдану би се одигравале „све свечане параде војске и народних маса“ - од Фискултурног појаса би се кроз „тријумфалну и украсну аутостраду“ у Јатаган-малској долини уз Савски проспект долазило до стадиона на Доњем граду, „крајње мете“ манифестација градских, земаљских, државних и балканских штафета, који је низом тераса повезан зградом Народне скупштине на Горњем граду. Изградња Фискултурног појаса је највише требало да допринесе да се Београду „утисне печат савремене демократичности“, што је концепт који је савремен утолико што удављава захтев за репрезентацијом власти и новоусpostављене народне демократије. Још један крупни потез била је Топчидерска звезда која је као 60m високо узвишење доминирала околином, са погледом на а Савски амфитеатар, Саву и Дунав, северно и северозападно обзорје са Фрушком Гором, и залеђе Београда са Авalom, Кошутњаком и Бановим Брдом. Све ово је урбанистичком композицијом требало потенцирати како би потез постао треће место после Калемегдана и Опсерваторије. Сходно томе, предлаже се измештање саобраћаја и изградња још једне „нове велелепне зграде“ високе 40m, испред које се опет до Саве спушта монументално степениште „с рампама, водоскоцима, парковима и разним уметнинама хидротехнике“, и у том циљу наговештава рушење стамбених објеката на падини. Како Добровић застаје да објасни, Београд је у погледу фонтана био јако сиромашан „а та чињеница директно оптужује: као да наш народ нема смисла и не тражи задовољење у овој вишијој врсти дисциплина“. Још једно саобраћајно чвориште била је Славија, за чијих се седам улица „по класичном схваташњу урбанистике“, као „најреалније“ решење наметао „звездасти трг кружног облика“, уоквирен објектима „тако високо, да се створи донекле утисак затвореног трга покривеног небом као четвртом димензијом“, и где је доминантан објекат непознате намене предвиђен за локацију трговачке куће „Митић“. Наведеним примерима су према Добровићу биле исцрпљене могућности за реконструкцију Београда, а сличне интервенције је најавио и за Земун. За потез Земун-Калемегдан је још предложено проширивање речног корита ради маневрисања пловним објектима (хидроавионске стазе, и простор за спорт и разоноду), а за Ушће „нека врста београдског језера, ако не и `мора`“. Београд је требало да добије и зелени појас који би се каснијим „стапањем свих градских делова у један организам“ прелио у градско зеленило. Овакав Београд је, све у свему, требало да буде „израз друштвене организованости и правичности, демократске културе и поприште уметности“.

У описаном плану је у односу на шест месеци раније објављен текст о позицији урбанизма присутан сасвим јасан отклон од модернизма. Има међутим и другачијих интерпретација, по којима се у Добровићевом предлогу за изградњу слободностојећих

објеката у зеленилу на Савском проспекту и измештање железничких постројења „јасно разазнаје одјек доктринарног става *Атинске повеље*“.⁵³ У разматрање се, међутим, може укључити и други, тада такође савремени концепт планирања који, тачније, није био само концепт него и пракса у Совјетском Савезу. Одлуку о Генералном плану реконструкције Москве је ЦК СКП(б) донео 1931. године, након чега је раписан конкурс који је у историографији познат по томе што је одбацио авангардна становишта.⁵⁴ План је усвојен 10. јула 1935. године, и био је савременик *Атинске повеље* (1933), а означен је као „нова ера у развитку совјетског градитељства које тада коначно стаје на пут социјалистичког реализма“.⁵⁵ Оно што Максимовић износи као сопствено урбанистичко становиште почетком 1946. године једнако се односило на План реконструкције Москве који је такође био „заснован на реалним, правилно и широко постављеним смерницама“ и „јединственом планирању народне привреде“. Насупрот олако вршеним карактеризацијама социјалистичког реализма у сваком, па и у домену урбанизма, полазне основе овог плана се у већини начела уопште не разликују од *Повеље*, тачније, уколико се не зна тачно о ком документу се ради може се доћи у дилему шта су чији ставови. У Москви је такође требало обезбедити услове за „рад, становање, одмор и културни развитак становништва“, а „то се нарочито односило на реконструкцију унутрашње саобраћајне мреже, на нове облике изградње блокова, на правилно постављање друштвених зграда и на стварање система градског зеленила“.⁵⁶ И ту је постојао теретни железнички чвор који је представљао „сметњу за правilan развој и живот града“. Што се тиче објеката у зеленилу:

Нови станбени комплекси биће окружени и проткани шумско-парковским масивима и мрежом паркова и шеталишта. [...] Везе града са тим комплексима природних лепота биће остварене новим аутомагистралама, путевима и стазама, поред речних обала. Те везе у облику шеталишта и паркова, залазе у само језгро града па га тако приближују природи. [...] Предвиђени систем новог грађења из основа мења структуру и слику досадашњих станбених делова. [...] Стари, мали блокови, затворени са свих страна, постепено ће нестајати и бити замењивани новим, комплексима на којима ће се изграђивати слободно постављене, високе зграде.⁵⁷

Ако се наведене сличности имају у виду, онда се о Добровићевом плану тешко може рећи којој, ако иједној концепцији припада. Међутим, упркос подударностима, начела *Повеље* и реконструкције Москве нису истоветна – сличности нешто говоре у прилог Гројсовој тези о усвајању традиција авангарде у социјалистичком реализму, али су ове, као и све у Совјетском Савезу, звучале добро само на папиру. Ако међутим

⁵³ Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 61.

⁵⁴ О току конкурса и конкурсним решењима видети: Anatolij Kop, „Grad i revolucija“, u: Perović, ur., *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti. Knjiga 2/B*, 521-533; Selim O. Han-Magomedov, „Dinamizam grada: eksperimenti“, u: Ibid., 534-544.

⁵⁵ Бранко Максимовић, *Развој градоградитељства од старог века до садашњости* (Београд: Научна књига 1948), 213-214.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., 230, 232.

проблематику оба концепта већ спаја измештање железнице и смештање објеката у зеленилу, а у Добровићевом плану је и једно и друго везано за Савски проспект, онда се ту може почети са разматрањем разлика. У томе није по себи битно што се измештање железнице планира, јер се исто могло планирати у било ком граду, него у ком се циљу интервенција врши. Према Добровићу „без далекосежног саобраћајног плана сваки је рад на урбанизму скроз погрешан, штетан и узалудан“ - реконструкција града захтева „по научним принципима израђен саобраћајни план“, неопходан „како за сам саобраћај, тако и са гледишта урбанистичке целине“.⁵⁸ Специфично је да Добровић раздваја саобраћај на два нивоа. Једно је саобраћај по себи, за „задовољење физиолошких услова насеља“ и „целисходно одвијање преноса робе и путника како по граду, тако и ван града, као и на велика одстојања између градова“. Нешто сасвим друго је „интерес града као урбанистичке целине“. Одакле сада *два* интереса: „физиолошког“ и „урбанистичког“, ако је град један организам, и чему служи саобраћај ако не саобраћању унутар тог истог града? У Добровићевом објашњењу Савског проспекта је остало јасно да је измештање железнице од великог значаја, али шта се тиме постизало у урбанистичком, а шта у физиолошком градском интересу? Прво дакле треба видети *шта* се уместо железничког чвора поставља на ово место у зеленилу, а онда и *где* се ова постројења измештају.

Ако се крене од *Повеље* (Став 58), железничка постројења је требало измештати уколико стара мрежа постане „приликом ширења града озбиљна сметња урбанизацији“⁵⁹. По совјетском концепту их је требало измештати ако представљају „сметњу за правилан развој и живот града“. У *Повељи* је за разлику од совјетског случаја појам урбанизације јасно дефинисан - постројења су сметња ако затварају „читаве стамбене рејоне одузимајући им корисне контакте са виталним елементима града“. У случају Београда, железничка постројења тешко да су угрожавала стамбене рејоне јер су се тада налазила на самој ивици града. Још важније, Добровићев план се становићем није много бавио – сходно Титовим директивама са краја 1945. године, ту је на првом месту била реконструкција јавних грађевина и саобраћаја, а разлог за то је објашњен у публикацији - обнова порушених зграда није била у надлежности Института, него ИОНО Београда. Тито међутим није говорио о обнови него о изградњи 50.000 нових стамбених објеката по совјетским узорима, а сходно томе су уз Добровићев план приложене и илустрације за стамбене зоне „Пионир“ и „Прокоп“, уз начелни став да их треба градити по принципима стандардизације и типизације и делити према занимању корисника. По том питању одмах треба застати са успостављањем везе са концептима модернизма – потпуно исти принципи су, како је Тито и тражио, важили у изградњи станова у СССР и као такви ће након иницијалног разматрања у Добровићевом плану почети да се масовно примењују и

⁵⁸ Dobrović, *Obnova i izgradnja Beograda*, 19.

⁵⁹ Le Corbusier, *Atinska povelja* (Beograd: KMA, 1998), 79.

у ФНРЈ.⁶⁰ Добровићев план се дакле, бавио саобраћајем и јавним објектима, а по питању првог се у пратећем тексту по „научним принципима“ наводе нумерички подаци који показују да постројења на Савском проспекту запремају велику површину и да се не користе у пуном капацитету. Ово би могло да наведе на закључак да су иста самим тим и мања сметња урбанизацији, то јест, становању, али не – њихова „непотребност“ се објашњава само тезом спуштања на реке. Ту долазе на ред јавни објекти - модернизам можда има апстрактне форме, али нема апстрактну намену - она је, напротив, полазиште сваког концепта, а колико год да су слободностојећи ови објекти не служе становању. Добровићу је за намену углавном свеједно – најчешће су у питању објекти „ма које масовне организације“, а на Савски проспект се у зеленило, са обе стране реке и на место железничког чвора, постављају грађевине државе. Оваква поставка је у ствари сасвим супротна ставовима *Атинске повеље*: (Став 23) „Стамбени комплекси треба од сада да заузимају у градском простору најбоља земљишта“, а (Став 14) „Проветрене грађевине [угодни станови] заузимају оплемењене зоне, заклоњене од непријатељских ветрова, осигуране допадљивим погледима и отворима на живописне перспективе, језера, мора, брежуљке, итд“. Слично се може пронаћи и у совјетском случају - према Давиду Аркину, стамбени рејони треба да буду у „најздравијим и најживописнијим деловима града“ где им је осигурано што више зелених површина.⁶¹ Међутим, совјетски принципи по питању становања нису били тако искључиви – „друштвене зграде“ су много значајнији елемент градског ткива, и у односу на њих је улога становања пратећа: „Сматра се да једна станбена зграда не представља неки истакнути објект који не зависи од изгледа и облика суседних зграда [...]. Свака станбена зграда посматра се само као елемент у архитектонском склопу читаве улице“.⁶² У Добровићевом плану су најбоља земљишта и „живописне перспективе“ резервисане искључиво за објекте државе распоређене по читавом граду, који се онако како су постављени не могу разумети само као „рад“, то јест пук администрација, а слободностојећи су искључиво у циљу постизања монументалности, што се јасно види у сваком појединачном Добровићевом опису. Полазно са тим, сличности овог плана са реконструкцијом Москве постају више него дословне, а разлике у односу на *Повељу* све драматичније, штавише, може се рећи да је сличност са концептима совјетског урбанизма ван сваке сумње.

Према Аркину је основна смерница коју совјетска архитектура користи као „моћно средство за рад“ привредни план, захваљујући коме „стварајући нови изглед

⁶⁰ Давид Аркин пише: „Карактеристично је за совјетску станбену политику зидање читавих станбених комплекса за поједине професионалне групе, у којима се води рачуна о специфичним потребама тих професија. Тако је у Москви на бази задружног грађења подигнута читава варошица за сликаре са великим атељеима уз сваки стан. Постоје нарочите зграде које су сазидале задруге писаца, композитора, архитеката; постоје нарочите станбене зграде за студенте, инжењере и техничаре итд.“. Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti*, 52.

⁶¹ Ibid., 43.

⁶² Ibid., 52-53.

једног града, совјетски архитект може потчинити све што се изграђује на територији тог града једној јединственој замисли, и то не само у привредном и административном него и у уметничком смислу⁶³. Ту је и теза о „острвима“ и „организму“: „Пут делања совјетске архитектуре води од засебних делова ка целини, од посебних зграда ка склопу читаве улице, читавог блока и најзад ка проблему читавог града“. Исто тако, ту час има час нема рушења: „Код одређивања плана Москве неопходно је полазити од очувања историјски развијеног града, али са коренитом реконструкцијом града путем одлучног преуређења мреже градских улица и тргова⁶⁴. Постоје и физиолошки интереси града, у које спада становање: „Правилно постављање постављање станбених зграда, индустрије, железница и свих складишта, градског водовода, разређивање и правилна организација станбених блокова и стварање нормалних здравих животних услова градског становништва“. Ту је и „урбанистички“ интерес: „Целинско архитектонско уобличавање тргова, магистрала, кејова, паркова, користећи се при грађењу станбених и друштвених зграда најбољим обрасцима класичне и нове архитектуре⁶⁵. Што се тиче саобраћаја:

Планом је извршена коренита реконструкција главних зракастих и кружних магистрала и важнијих тргова. Да би се избегла концентрација многобројних радијалних улица у центру, многе од њих се сливају па тако образују три главне магистрале које ће пресећи Москву с краја на крај. Та три главна дијаметра везују све најважније реоне Москве са њеним језгром: Кремљем, Црвеним тргом и Дворцем Совјета. Московски метро, познат по својим уметнички обрађеним монументалним станицама, има огромну улогу у унутрашњем саобраћају.⁶⁶

Москва је такође била проширена за 33.123ha, а као и Београд излази на две реке, Москву и Јаузу, уз које су планирани „најбогатији паркови града“, штавише, око Москве је предвиђено стварање шумско-парковског појаса од 10km дубине. Поред свега, попут Максимовићевог концепта „реалистичног“ планирања у коме је требало дати „оживотворену“ слику бољег и лепшег града како би имало „шта да се види и да се странцу покаже“, или Добровићевог који служи „оку домаћих и странаца за одмор и разоноду“, Аркин наводи правило које је Савез совјетских архитеката прихватио на свом Првом конгресу 1937. године: „Совјетска архитектура мора тежити стварању грађевина технички савршених, економичних, удобних и лепих, које одражавају радост социјалистичког живота и величину идеја и стремљења наше епохе⁶⁷.“

Док су у планирању Москве парковски проспекти финализирани монументалним објектима државе били не само пожељни него основни принцип реконструкције, Атинска повеља у више тачака говори директно против овог и већине горе наведених

⁶³ Ibid., 56.

⁶⁴ Максимовић, *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, 228.

⁶⁵ Ibid., 230.

⁶⁶ Ibid., 232.

⁶⁷ Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti*, 56.

ставова, од којих се као кључна могу навести два, оба у делу „Историјско наслеђе градова“. Први је везан за питање саобраћаја и монументалних потеза:

Став 57. Нацрти раскошног карактера, који желе да постигну ликовне ефекте, могли су и могу да садрже тешке препреке за саобраћај. Оно што је било допустиво па чак и дивљења достојно у време пешака и каруца, данас је често извор непрекидних нереда. Извесне авеније, замишљење за постизање монументалне перспективе, крунисане једним спомеником или објектом, данас су узрочници закрчивања, закашњења, а понекад и опасности. Те композиције архитектонског карактера требало би да буду заштићене од најзде механичких возила за које оне нису биле створене нити ће икада моћи да им буду прилагођене.⁶⁸

Према *Повељи* дакле не само да не треба правити нове потезе раскошног карактера, већ се и постојећи сматрају за сметњу развоју града, а уколико већ постоје треба их како због саобраћаја тако и њихове сопствене заштите *заобилазити*. Добровићев план се насупрот томе враћа управо на „време пешака“, тачније, саобраћај се посматра са гледишта урбанистичке целине а не урбанизације. У планирању нових потеза се и затечени објекти и саобраћај запостављају осим уколико се могу искористити за пешачки саобраћај манифестационог карактера, који заједно са парковским проспектима служи за потенцирање монументалности објекта државе. Ти нови објекти не само да се постављају на завршетак главних градских саобраћајница него чак и *уместо* њих (Топчидерска звазда), или уместо других монументалних грађевина (комплекс у Кнеза Милоша), против чега не иступа само *Повеља* него и сам Добровић који критикује буржоаски „црни“ план и „индивидуалност“ његових објеката. Чак и када пише о саобраћају по себи он не објашњава се зашто је битно да се, на пример, нова саобраћајна петља постави на дато место, осим што као и свака друга спаја путеве различитих праваца, али је зато веома лепо описано шта та петља значи за „урбанистичку целину“ – она је „можда понеки јак акценат у композицији градских проспеката“, то јест, и сама је „велелепна“, само још један монументални објекат градског организма.

Други став *Повеље* се односи на третирање архитектонског наслеђа, то јест, на Добровићево позивање на „правила класичног урбанизма“. Према доктринарном модернистичком ставу:

Став 70. Употреба стилова прошлости, под изговором естетике, у новим грађевинама подигнутим у историјским зонама, има несрћне последице. Настављање такве праксе или уношење таквих иницијатива неће се толерисати ни под каквим облицима. Такве методе су супротне великим учењу историје. Никада се није забележило враћање уназад, никад се човек није вратио својим стопама. Ремек-дела прошлости показују нам да је свака генерација имала сопствени начин мишљења, своје концепције, своју естетику, користећи, као одскочну даску за машту, тоталитет техничких извора времена коме је сама припадала. *Копирати сервилно ту прошлост то је осуђивати се на лажу*, то је принципијелно стварање „лажног“, пошто стари услови рада не могу никако да буду реконституисани и пошто се примена модерне технике на преживели идеал увек завршава само варком лишеном сваког живота.⁶⁹

⁶⁸ Le Corbusier, *Atinska povelja*, 78-79.

⁶⁹ Ibid., 90.

Повеља изричito иступа против сваке врсте подражавања прошлости, с тим да треба имати у виду да се ту елементи историјског наслеђа признају као вредност *по себи*. Наслеђе „излованих објеката и урбанистичких целина“ (Став 65), треба чувати „ако су израз *претходне* културе и одговарају општем интересу“ (Став 66), и где њихова конзервација не повлачи држање становништва у нездравим условима (Став 67). У случају овакве њихове штетне присутности предлажу се радикалне мере: скретање виталних саобраћајних елемената па чак и премештање центара који су до тада сматрани непроменљивим (Став 68). У Добровићевом предлогу се, за разлику од тога, правила класичног урбанизма користе, али се то се не ради у циљу очувања и заштите историјских целина - оне се не „подражавају“, у циљу сервилног копирања прошлости, а нарочито се не заобилазе како би се заштитиле. У читавом плану се заправо уопште не ради о реконструкцији јер се затечени објекти и потези не узимају као вредност по себи, него постоји флексибилни критеријум за разликовање оног што је вредно од оног што није. Само код једног објекта - Народне скупштине, дакле објекта државе, решење је такво да старом објекту подређује нове елементе. У свим другим случајевима се критеријум успоставља у зависности од тога колико затечено стање може да допринесе монументалности новог потеза, а постојећи објекти су важни само у композиционом смислу – као пасивни материјал који се своди на однос хоризонтала и вертикалa. Тако се ради усклађивања са „пројектованом плочом“ подиже спрат на Дому ЈНА и додаје бочно крило „Албанији“, или нови објекат успоставља однос са затеченим (Црква светог Марка) који се своди на „вертикалу“, док се други остављају само због „економске вредности“ иако насумњиво постоји и она историјско-архитектонска (Технички факултет). У периоду обнове се наговештава да стари објекти (министарства, становашање) сметају те да их треба срушити ради отварања видика, чак се захваљује бомбардовању што је проблем решило, а са Топчидерске звезде се и саобраћај измешта како би се поставио нови објекат непознате намене. Случај Калемегдана је по питању третирања наслеђа можда најупечатљивији јер исти, као најстарији историјски споменик од свих поменутих, представља само „солидну естетску базу“ и „монументално подножје за подизање горостасних здања“, то јест, не третира се као историјска вредност него као постамент за нове објекте. Истовремено се циља на позајмљивање његовог симболичког потенцијала иако је овај већ самим интервенцијом поништен - питање је да ли нови комплекс треба да је достојан „попришта беспримерне народне борбе“ или обрнуто. Симболика је ту кривотворена у складу са новим друштвеним условима - након што је поништена, поставља се као нова. Калемегдан наиме можда јесте био поприште борбе, али тешко да је био *упориште*, нарочито не борбе народа *Југославије* каквим тежи да се представи - ту се пре одвијала борба народа *против* оних који су се налазили на Калемегдану. О симболици објекта који се предлажу да стоје уз Народну скупштину

ФНРЈ боље је и не говорити, јер је програм позајмљен из плана немачког архитекте у време приближавања Краљевине Југославије нацистичкој Немачкој. Што се тиче модернизма, интервенција нема епилог у *оправданој функцији* нових објеката јер једна зграда Скупштине већ постоји - Добровић осећа потребу да разјасни да „све те масе“ нису пројектоване само ради симболике, него да „као општенародна потреба треба да имају своју *функционалну оправданост*“, и то не у односу на своју намену, чак ни у односу на Калемегдан као „осмалјену оазу“, него тек „у склопу градског организма“. У складу са ставовима совјетских теоретичара, једно је „техничка“, а сасвим друго она идејна функција, у којој објекат није битан по себи него је повезан са условима друштвеног развоја. Заправо, једини објекат коме се признаје историјска вредност о каквој се говори у *Повељи* јесте Турско купатило, које за разлику од других по значају, диспозицији и профANOј намени и јесте припадало далекој историји.

Овако променљив критеријум према наслеђеном градском ткиву носи одлике принципа који се у теорији социјалистичког реализма називао селекцијом наслеђа. Може се рећи и да се у томе, пре него у проблему саобраћаја и објектима у зеленилу, огледа кључна разлика између *Повеље* и совјетског планирања, чак је конфликт између две концепције на овом питању и преломљен, што се показало управо на Свесавезном конкурсу за Генерални план реконструкције Москве. По речима Максимовића, ту је карактеристика већине пројеката била у „нереалном и формалистичком прилажењу и решавању основних животних проблема Москве“, и „запостављању па чак и брисању њене историјски створене структуре“.⁷⁰ Према авангардним предлогима је постојећи град требало конзервирати као град старине и изван њега изградити нову Москву, или га срушити и изградити нови. Ови предлози су одбачени као „неправилно схватање задатка социјалистичке реконструкције града“, преношење схватања „о безперспективном развитку капиталистичких градова“ због „неверовања у огромне стваралачке снаге народа, у неисцрпне могућности планске социјалистичке привреде“. У совјетском урбанизму је такво тоталитарно решавање проблема било потпуно неприхватљиво – опција социјалистичког реализма је, наспрот увреженим мишљењима, ствари постављала далеко слободније. Совјетски урбанисти су дошли до закључка да се не могу користити неке „кабинетске шеме које би важиле за сваки случај“, штавише, највећа поука урбанизма је: „Живот не трпи апстрактне шеме, град је живи организам“. Сходно томе, задатак архитекте „није да уништи тај лик ради неке „идеалне“ поставке саобраћајних мрежа и блокова него да развија индивидуалне црте сваког града.⁷¹ Ту се као и у *Повељи* категорички одбијала еклектична примена историјских елемената – према Аркину старо не треба примењивати у виду „повратка прошлости“, него га

⁷⁰ Максимовић, *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, 213.

⁷¹ Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti*, 43-44.

„критички одабирати тако да се „све позитивне стране тог историјског наслеђа на најбољи начин *искористе*“.⁷² У Добровићевом плану је присутан управо овакав приступ у коме се затеченој структури прилази по потреби - она се признаје, реинтерпретира или негира тек у односу на савремену вредност која жели да се истакне. У томе се може пронаћи и највећа разлика у односу на авангардна становишта – како је приметио Гројс, у „радикализму стаљинске идеологије“ је била на снази *утилитаризација* оних форми живота и културе према којима је чак и код авангардних негатора сачувано барем толико унутрашњег поштовања да су били спремни пре да их сруше него да их користе или профанишу.⁷³ Добровић се такође у сваком сегменту плана одупире пориву за рушењем, међутим, код авангардних аутора је исти постојао зато што је традиција за њих била још жива – авангарда је била заробљеник традиције коју хоће да сруши будући да није у стању да изађе из опозиције на њу. У складу са тим, Добровић критикује искључиво буржоаско наслеђе а не оно које припада даљој прошлости. Он међутим прави разлику и међу самим буржоаским наслеђем, јер је једно оно које припада држави и које се зато и чува (зграда Скупштине), а сасвим друго оно које има само економску вредност па се једнако може и срушити (Технички факултет). Селекција се врши с обзиром на хладни, политички, државни *интерес*, а не идеолошке поставке према буржоаској култури, а то што се наслеђе и принципи класичног урбанизма уопште користе, и то као средство, *алат (utility)*, значи да је на снази управо утилитаризација старих форми а не њихово мирно остављање по страни као остатка прошлости. Управо то Добровићев план сврстava право на страну „радикализма стаљинске идеологије“ на којој је, како је Гројс приметио, нулта тачка већ постала реалност – држава је већ извршила своју револуцију, урбанизам је самим тим добио нови садржај везан са њене интересе, и више нема надлежност, па ни потребу да из сопственог домена гради ново друштво на новим формалним основама. Прошлост ту више није жива сила у односу на коју се треба одредити него, како Гројс примећује, „хрпа мртвих ствари“ из које се у било ком тренутку може узeti све што се учини корисним.⁷⁴ Ту међутим није крај – према Добровићу би након реконструкције „осамљених оаза“ неки објекти остарили, економски се исплатили и били зрели за рушење, а „од тог момента настаће потреба за спровођењем извесних снажних продора у ткиво Београда“, да се град „са својим органима стопи у један јединствени, недељиви велеградски организам“.⁷⁵ Ту је наиме битно да постоје објекти државе и саобраћајна мрежа која њене „органе“ спаја, и којој се манифестије воља народа. Монументалност на коју се у датом случају претендује није само репрезентативног карактера – она је различита од на пример бечког Ринга који је служио

⁷² Ibid., 44.⁷³ Видети: Гројс, *Стил Стаљин*, 63-65.⁷⁴ Ibid.⁷⁵ Dobrović, *Obnova i izgradnja Beograda*, 20.

за шетњу и забаву грађана и њихово дивљење „увишиеној лепоти“ инститиција које објекти репрезентују.⁷⁶ Овде је интеракција државе и народа основна *потреба* нове државе, па се зато и назива *функцијом* – урбанистичке целине се конципирају као место *размене* а не репрезентације, и држава их гради како би саму себе легитимисала. Ово је у складу са Лукачевим иступањем против „описивања“ а за „приповедање“: „Описивање своди човека на ниво неживих предмета. [...] Без узајамне, људске делатности пуне борбе, без огледања људи у правим поступцима, у епској композицији, остављено је све на милост и немилост самовољи и случају“.⁷⁷ Добровић је начело „савремене демократичности урбанизма“ поменуо на два места – у објашњењу потеза испред Народне скупштине и везе Фискултурног појаса и Калемегдана, и то управо у вези са оваквом врстом интеракције – у његовом граду постоји једино држава и народ који је подржавајује.

3.3. Физиолошки план Југославије: Неготин као хетеротопија

„Дотеривање фасада на кућама“ било је према Добровићу „лице“ града, а решавање питања инфраструктуре, „подземне градске технике“, „наличје“ и то „једног те истог организма“. На овом другом, физиолошком нивоу су важила су нешто другачија правила, такозване методе регионалног планирања, која се могу сагледати на Железничком плану Београда на коме је Добровић са Владимиром Марковићем радио у исто време.⁷⁸ Насупрот реалистичном „урбанистичком“ делу града, ни онај физиолошки није био остављен да се развија стихијски, тачније, тек се ту стиче комплетнија слика о интересима државе у датом периоду. У анализи физиолошког плана се опет може поћи од измештања железничких постројења на Сави, то јест од питања *где* их је требало преместити.

Држава је у време израде овог плана полако отврала питање индустријализације, а железничка постројења је требало изместити на Дунавски проспект, као центар градске тешке и лаке индустрије, и повезати их са ванградским токовима. Једна компонента датог пројекта била је пловидба на Дунаву, која је била од стратешког војног значаја и која ће као таква у предстојећем сукобу са СССР прва бити постављена као проблем. Друга се може пронаћи у концепцији самог железничког саобраћаја који је, како је наводио Оливер Минић, био један од најкрупнијих задатака Института по његовом оснивању.⁷⁹ Студија је вршена „на најширој основи“ како за подручје града тако и у склопу националне и европске мреже: „Питање је било већ довољно сазрело када је

⁷⁶ Видети: Donald Dž. Olsen, „Beč Franje Josifa“, у: Miloš R. Perović, ур. *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Koreni modernizma. Knjiga I* (Београд: Arhitektonski fakultet, 1997), 290-300.

⁷⁷ Цитирано према: Đerd Lukač, „Pripovedati ili opisivati“, у: Petrović, ур, *Marksizam i književnost I*, 186-187.

⁷⁸ Видети: Добровић и Владимир Марковић, *Железнички проблем Београда*.

⁷⁹ Oliver Minić, „Rekonstrukcija željezničkog saobraćaja Beograda“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 8-10 (мар-мај 1948), 61-63.

одлучено да се приступи његовом директном решавању уском сарадњом стручњака Министарства саобраћаја и Урбанистичког завода⁸⁰. Ту су, наиме, начела плана усвојена пре него што су дата у задатак стручњацима „искристалисана током ранијих студија, дискусија и консултовања заинтересованих установа“. Физиолошки план је, другим речима, планиран „одозго“, са нивоа „организма“, и у складу са тим је Институт нацртао нови предлог на старом. Према предратној шеми железничког саобраћаја Београд је био повезан са Паризом са једне, и преко Софије и Истанбула са Блиским Истоком са друге стране, док је други правац мањег интензитета водио на север, преко Будимпеште у Немачку, и на југ преко Солуна у Атину. Према Добровићу, ту „пада у очи недостатак дијагоналне магистрале у правцу североисток-југозапад и непостојање трансбалканске магистрале од јадранског до Црног Мора“, па су исте доцртане.⁸⁰ [Слика 10] На новом плану је веза од Сплита ка истоку добила већи интензитет и нови сегмент до Неготина, према Букурешту и ка Црном Мору. Највећи интензитет је међутим добила сасвим нова линија, ка југозападу преко Ниша ка Албанији и североистоку преко Панчева, Неготина, Румуније до Кијева, а одатле право ка Москви. Саобраћајни план на коме је Институт радио није наиме представљао некакву модернистичку фетишизацију саобраћаја, нити је био идеолошки нацрт одређен политичком оријентацијом државе. Ово је била нова физичка, физиолошка веза највишег интензитета са, како Добровић наводи - Европом, али не са њеним западним делом јер је иста већ постојала, него са новом источном блоковском целином – и Москва је, што се често заборавља, европски град. Ова траса је, још важније, имала и други смер - нудила је директан излаз Совјетском Савезу на Јадранско море, и ка Албанији и Грчкој, колико и на Запад.

Да ово није била само шином повучена линија види се из разраде железничког плана Београда. У складу са регионалним планом се предвиђала изградња железничког прстена који је са једне стране, преко Батајнице, Шапца, Ђељине и Брчког у једном правцу и Обреновца, Лајковца, Ваљева, Лознице и Тузле у другом, спајао град са Јадранским морем, а са друге, преко Дунавског проспекта, Панчева и Пожаревца са раскрсницом у Неготину, водио ка Букурешту и Москви. У складу са тим се највећа гравитација путника из Београда предвиђала ка Панчеву. [Слика 11] Док су стручњаци цртили планове, ови су по устаљеној пракси већ увек спровођени - први обновљени мост у Београду био је мост Црвене армије (Панчевачки мост), што је урађено уз помоћ совјетских стручњака, а привредном животу земље га је 29. новембра 1946. године предао Тито у присуству совјетског амбасадора и великог броја југословенских и совјетских руководилаца. Према тадашњем писању штампе, мост је био један од „најочигледнијих доказа сталне и несебичне помоћи великих совјетских народа

⁸⁰ Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove I. Jugoslavija* (Beograd: Naučna knjiga, 1950), nenumerisano.

народима Југославије у обнови и планској изградњи⁸¹, и на отварању је сто хиљада Београђана „предано манифестовало за братску љубав и творачку сарадњу југословенских и совјетских народа“.⁸² Ту међутим није био крај физиолошког плана - читав железнички саобраћај Србије, а тиме и Југославије, пројектован је у истом циљу. Урбанистички институт је тада радио и ревизију планова других градова у Србији, при чему је по један архитекта, попут Добровића у Београду, решавао урбанистичке и физиолошке проблеме по једног града. Оваква подела посла се такође обављала по узору на совјетску праксу, где су за примером реконструкције Москве архитекти одмах кренули да „смело исправљају недостатке старих планова“ других градова.⁸³ Са реконструкцијом градова у Србији се почело још пре оснивања Института, 1944. године, када је почела израда планова за Лесковац, Краљево (Ранковићево) и Ваљево, од јануара 1946. године и за Неготин, Крупањ, Нови Сад, Шабац, Чачак, Младеновац, Сmederevсku Паланку, Суботицу, Светозарево и Трстеник, а поред тога су рађени и планови нових рударских и индустријских насеља, као и Соко Бање и Матарушке Бање.⁸⁴ У сваком од градова су се по истоветним принципима као у Београду предвиђали измештање железничких постројења, проширење индустрије и стамбених целина, колико и нови урбанистички потези проширењем улица и изградњом нових објеката, овог пута народних одбора. [Слика 12] Као и у Београду, у реконструкцији је требало полазити „од реалне анализе садашњости, но истовремено довољно смело гледати у будућност“ - сачувати „најважније историјске и економске вредности“, с тим да „негде не можемо избећи ни крупне револуционарне интервенције, рушење и асанацију читавих блокова, измештање крупних железничких постројења или погрешно лоцираних објеката шкодљиве индустрије“.⁸⁵ Проблем је био у томе што многи од наведених градова ни пре рата нису имали регулационе планове, а и ако јесу, ти планови се по речима Михајла Митровића нису могли поштовати зато што су потпуно изменjeni економско-политички услови земље указивали на нову перспективу развоја.⁸⁶ Нови потези су самим тим планирани сасвим неплански, то јест, „значајну улогу у планском подизању земље одиграле су и многоbroјне интервенције“ - архитекти су имали задатак да у циљу лоцирања нових објеката проналазе „мека места“ унутар градског ткива, „полуизграђене

⁸¹ F. B., „Jugoslovenska kulturna hronika“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 15 (januar 1947), 38; Ljubomir Jeftović, Bogdan Kazmanović, „Obnova Pančevačkog mosta“, *Saobraćaj* (Beograd), br. 1 (1947), 40-41.

⁸² Arkin, *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti*, 86-87.

⁸³ У Институту су рађени планови за: Лесковац (Ратомир Богојевић), Краљево (тада Ранковићево – Јован Крунић), Ужице (Ружица Илић), и Ваљево, а по оснивању Института, од јануара 1946. године и за Неготин (Станко Мандић), Крупањ (Јованка Јефтановић), Нови Сад (Димитрије Маринковић), Шабац (Ружица Илић), Чачак (Јозеф Кортус), Младеновац (Александар Милосављевић), Сmederevсku Паланку (Михајло Митровић), Суботицу (Балтазар Дулић), Светозарево (Драгољуб Јовановић), Трстеник (Михајло Митровић). Видети: Михајло Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији* (Београд: Научна књига, 1953), 11-26.

⁸⁴ Драгољуб Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данашњи проблеми урбанизма у Србији“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 20-21.

⁸⁵ Михајло Митровић, „Улога урбанистичке службе у решавању појединачних задатака изградње“, у: Ibid., 27-32.

површине са слабоквалитетним објектима“, за шта су „законску форму“ давали месни одбори разним наредбама и усменим инструкцијама. У вези са тим се одмах може поставити питање избора градова за реконструкцију. Према Митровићу је, наводно због ограниченог броја урбаниста, рађена регулација „само оних градова који су показали највећи степен пораста“, док су други морали да се задовоље појединачним интервенцијама. Судећи по начину на који су интервенције вршене, „степен пораста“ није одређиван некаквом научном методом, анализама постојећег стања или статистичких података, то јест из потреба самих градова, него је њихова погодност за обнову морала бити одређена са неког другог места. Ако се на мапи означе градови који јесу добили планове, остаје јасно да је дословно сваки био на линији постојећег или новог правца железнице, што значи да разлози за реконструкцију тих а не неких других градова нису били мањак кадра, степен порушености или неки њима својствен степен пораста, него позиција у односу на новопројектовану железничку мрежу и, везано са тим, постојање ресурса за тешку индустрију. Другим речима, само су градови који су се нашли „на путу развоја“ какав је стизао из Совјетског Савеза добили стратешки потенцијал и право на нову „садржину живота социјалистичке заједнице“ – постали су први кандидати за физиолошко повезивање у шире, инфраструктурни организам. [Слика 13]

Једини град који се издвајао из скупине, али који је потврђивао правило, био је Неготин који се није историјски развијао као средиште рударства и индустрије, али који је у новој, источно оријентисаној поставци саобраћаја, по речима аутора плана Станка Мандића, постао „тежиште тријангла“ праваца из Ниша и Београда, односно, добио кључно, међународно место на железничкој карти Југославије.⁸⁶ [Слика 14] Неготин је географски и комуникативно претходно био готово потпуно одвојен од суседних крајева, па се у планирању није пошло од анализе града него му се приступило као „средишту области из које ће се анализе региона доћи до закључака конкретних за сам град“. Анализом региона се, наиме, могло доћи до „објективне економске и социјалне слике анализованог подручја“, и поставити „дијагноза општег стања на подручју које постоји као и оног које би се путем државног планирања и изградње могло унапредити и користити општеземаљској привреди и заједници уопште“. У планирању се, једноставније речено, пошло од општег ка посебном – у односу на претпоставке регионалног плана граду је дата „дијагноза“, то јест „иде се за тим да се укаже на све недостатке заостале још и данас из времена када се није ни помишљало на организован и социјални живот“. Ту је очигледно на снази била Стаљинова дијалектичка логика по којој дијагноза указује на симптоме а не обрнуто. Градски саобраћај сходно томе,

⁸⁶ Станко Мандић, „Неготин“, у: Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 47-54. Објављено и у: Stanko Mandić, „Negotin: generalna uredajna osnova“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (avgust-septembar 1947), 13-18.

„такођер произилази из регионалног, земаљског и међународног саобраћаја“ - требало је изградити нови мост на Дунаву на делу Турн Северин-Кладово, којим би се Неготин укопчао у јаку међународну мрежу „будући да лежи на значајном правцу од североистока ка јадранским односно средоземним лукама“, и употребити ту мрежу новом везом са Београдом преко Кључева. Тек у односу на то је предвиђено „оспособљавање градског организма да се кроз организовану намену радних површина и промет укопча својом делатношћу у привреду целокупног подручја“. Привредна и индустријска зона постављене су периферно на град, у близини долазних путева. Затечено становање је оцењено као „аморфно“ и позиционирано „баш кроз најпрометније градске артерије“, па се одлучило да се да се напусте „нездрава подручја“ и на северозападу изгради ново насеље „у слободном систему који највише одговара потребама здравог становља“. По питању изградње стамбених објеката је међутим наведено и да се слободним системом изградње постиже „еластицитет у погледу теоретских оријентација блокова према странама света којих нас доследност у третирању врло често доводи до шематизованог ортогоналног система блокова који, заједно са строгим регулационим линијама, ствара често утисак једноличности која психолошки утиче негативно“. Ово је значило да се наспрот начелу здравог становља оријентацији објеката приступало у складу са принципима сликовитости композиције, што ће бити једно од основних урбанистичких начела у читавом периоду. Код тога се долази и до другог, урбанистичког дела плана. Као и Добровић у Београду, и Мандић је обратио пажњу на „архитектонско-естетско уређење града, са нарочитим освртом на изградњу тргова и улица, уобличавање слободних површина и спровођење система зеленила кроз град“. Постојећи саобраћајни правци су били „костур који обликује град“, а у њихово тежиште је мештена административно-управна зона, формирана око централног трга намењеног „масовним манифестијама и скуповима који ће прикупљати поред неготинског и становништво околних насеља“.⁸⁷ [Слика 136] Специфичан речник који се у чланцима из овог периода користио - град је организам који има лице, физиологију, па тиме и дијагнозу, и сам је симптоматичан, и чини се да анализа текста излагања и „фројдовских омашки“ архитеката даје занимљиве резултате. Исто колико су уз окоштавање нове мреже државних институција на лицу и саобраћајне везе на наличју постојећег града стварана „осамљена острва“ на нивоу Београда, и други градови су били иста таква острва на организму републике, а ова опет у односу на друге државе које су се организовале по истом моделу – све заједно у односу на совјетски центар. Централизација, наиме, ту није подразумевала само некакво политичко управљање него се спроводила у сасвим материјалном смислу, и док је овај процес у чланцима

⁸⁷ Ibid., 17.

објашњаван од посебног ка општем, планирање се обављало у супротном смеру, у чему се заиста тежило да се направи један целовит организам. Друга страна фројдовске анализе подразумевала би да се још већа пажња усмери и на оно што *није* изговарано, тачније, што се упорно избегава рећи, где је симптоматично да се поставке регионалног плана ни у једном чланку не разјашњавају као целина. Мандић у објашњењу саобраћајне мреже Неготина наводи „изражену тежњу за прометом са Видином“, док други правац за Кијев постоји на карти али остаје без коментара.⁸⁸ Код Добровића, исто, веза са Москвом добија најјачи интензитет – ту је на карти света зајртан потпуно нови правац који као такав несумњиво тражи објашњење, али се реч „Москва“ никде не наводи него се замењује географским одредницама – назива се по странама света или везом са Европом. Чињеница да је нова веза цртана а вербално хронично заobilажена, јасно, не говори о незнању архитеката да иста постоји, него да су они и те како били свесни *шта* цртају, те да им је у датом, извесно политичком тренутку, однекуд могло бити препоручено да се не експлицирају баш све одреднице плана. Сходно томе, уместо да СССР и Москва читаоцима „боду очи“, то чини, како је Добровић и навео, њихов „недостатак“. Москва је изгледа 1946. године за Југославију била исто што и Русија за друге совјетске републике – како је приметио Грег Кастиљо, она на изложбама двадесетих година никада није имала свој павиљон, али је другим републикама свеједно наметала своју *mission civilatrice*.⁸⁹ Слично томе, цивилаторска улога Русије у урбанизацији Југославије свакако јесте била присутна, али је она сама била наизглед одсутна, нерепрезентована нација. Неготин је самим тим губио једини разлог своје реконструкције, и представљао је својеврсно не-место, хетеротопију на железничком плану Југославије, па се за њега једнако може рећи да је постао тежиште својеврсног Бермудског троугла.

3.4. Ауторске позиције: тражење у познатом

У датим околностима се рад архитеката свакако обављао тражењем у познатом, мада њихова улога у читавом процесу нимало није била занемарљива – по речима Драгољуба Момчиловића и Јозефа Кортуса:

Урбаниста у томе није обичан посматрач који региструје збивања којима прилагођава своју делатност стручњака, или који тражи статичке естетске форме да њима заогрне нови живот који се тек развија и буја новим садржајем. *Он је активни друштвени чинилац, који са јасном перспективом сутрашињище каналише ове бујице живота.* Организовати и ускладити у хармоничну целину, отклањајући сукобе између постојећег и новог, убрзавајући и олакшавајући тај развој при чему из нове садржине извући и обликовати нове форме блиске човеку одређене средине и степена развоја на ком се налази, - то је

⁸⁸ Мандићев коментар за дату шему саобраћаја је следећи: „Из анализе региона: у постојећој саобраћајној мрежи, Неготин лежи на доминантном међународном правцу, који везује северне области са лукама Јадранског мора. У односу на локални градски саобраћај обзиром на јако изражену тежњу за прометом са Видином, град се налази у тежишту триангла приказаних правца“. *Ibid.*, 14.

⁸⁹ Greg Castillo, „Peoples at an Exhibition. Soviet Architecture and the National Question“, in: Thomas Lahusen and Evgeny Dobrenko, eds., *Socialist Realism Without Shores* (Durham and London: Duke University Press, 1997), 95-96.

јасни задатак и улога стручњака урбанисте наше социјалистичке заједнице, његов допринос изградњи новог друштва.⁹⁰

Рад стручњака се, другим речима, обављао у функцији задатака државе које она по природи ствари није способна да постигне политичким средствима – потребан је неко ко уме да тај посао спроведе у њену корист. По питању промене такозваних ауторских позиција након проглашења нове везе струке и политике може се издвојити пример Добровића, који је управо у тренутку када је добио прилику да спроведе у дело став да о урбанизму одлучју урбанисти па тек онда држава, дошао у контакт са „реалним“ условима - у зону коју је отворио Бајлон, у којој интерес државе *јесте* интерес струке. Судећи по устрепталости његових описа, није извесно колико је ово њему било наметнуто – његова, условно речено, предаја новој држави је чини се била сасвим добровољна. Могуће је да то има везе се са позицијом њега самог у датом контексту – како је и сам навео, израда планова пре рата „није никада била у рукама чврстих и доследних људи“, и сада је дошла у његове, тачније, у датим институционалним околностима је он сам био држава. Његов хегемонистички став се често пореди са Корбизјевим, мада се тиме Корбизјеови принципи уопштавају у инкарнацију модернизма иако је познато да се пре може говорити о *модерним покретима*,⁹¹ а и потенцира се Добровићев значај и његова доследност том истом модернизму која очигледно и није била тако безусловна. Ако се међутим паралеле већ постављају, можда није згорег да се постави питање њихових ауторских полазишта са једне, и политичког ангажмана са друге стране.

Познато је да је Корбизје за време рата отишао у Виши, и да је тамошњем тоталитарном режиму пришао са циљем да његов концепт планирања постане важећи за читаву Француску, и да уз то реализује план за Алжир.⁹² Он међутим датом режиму није пришао по политичким него по модернистичким принципима – за спровођење његовог тоталног плана му је била потребна тоталитарна структура, што му на крају и није пошло за руком јер исти ни под којим условима није пристајао да мења. Њега наравно овакво непристајање на компромис не оправдава, ако је о оправдањима овде уопште потребно и умесно говорити – случај само показује да је аутор био тоталитарнији од власти за коју је пројекте намеравао да ради. Управо се у оваквом приступу огледа његова аполитичност: изнад архитектуре и њега самог нема никога, па ни државе и политике – оне су средство као и свако друго. Када је схватио да његови прохтеви неће бити задовољени Корбизје је изјавио, а ово је боље оставити на француском: „Adieux, cher merdeux Vichy!“.⁹³

⁹⁰ Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данашњи проблеми урбанизма у Србији“, у: Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 16.

⁹¹ Видети: Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi* (Beograd: Gradevinska knjiga, 2003).

⁹² Видети: Robrt Fišman, „Le Korbijeove urbanističke ideje“, у: Perović, ур., *Istoriја moderne arhitekture. Knjiga 2/A*, 218-248.

⁹³ Ibid., 345.

Добровић је наспрот томе по сопственом накнадном признању био наиван, „поштен и доследан комуниста“, који „у револуционарном заносу, израђује компликоване схеме организације новог друштва“.⁹⁴ Ако је међутим у питању била наивност, тек онда није у питању аполитичност - у истицању наивности се имплицира на некакво његово привремено неразумевање сопствене руковођеће позиције, чиме се накнадно „перу руке“ и оправдава препуштање предводничкој улози државе, и то ни по чему другом него у питањима урбанизма за који је одговорност била дата директно њему. Наивност имплицира и да поверење у ту државу није било наметнуто – препуштање иницијативе држави зарад веровања у циљеве њене самодовољне и саморазумљиве „више“ политике јесте по дефиницији пример идеолошког размишљања код сваког, па и код Добровића. Држава је, другим речима, за њега била Велики други у име кога се спроводе какви год планови. Под овим премисама, Добровићев ангажман постаје недвосмислено политички и означава и крај оног „хладног објективизма“ који је наспрот „субјективизму“ осуђивао само пар месеци раније.⁹⁵ Какви год да су, међутим, лични мотиви, који се своде на спекулацију уколико се заснивају на личним исказима, у контексту који је све сигурнијим корацима ишао ка совјетским узорима, и у коме је већ био проглашен спој архитектуре и револуције, остаје извесно да пристанком да се уопште учествује у изградњи, аuthor хтео то или не неминовно учествује у *производњи*, како материјалне тако и идеолошке подлоге владајуће структуре. Социјалистички реализам се тако и *градио* – ту су, према Гројсу, и теорија и пракса биле интегрални део политичког система а не његов метаопис. Улога уметности и науке је у таквом контексту постављана као битна, али не само због улепшавања и описивања реалности, него и ради њене производње од стране оних чије је знање не само давало легитимитет, већ је једино знало како да је конструише. У томе је Никола Добровић, који се овакве позиције касније „наивно“ одрицао, био најједнакији међу једнакима.

Ако још треба говорити о разликама у конципирању урбанизма код Ле Корбизјеа и Добровића, илустративан пример даје још једна паралела. Према анегдоти коју износи Роберт Фишман, Корбизје је 1922. године од организатора париског Јесењег салона замољен да припреми изложбу о урбанизму:

„Шта подразумевате под урбанизмом?“ Упитао је Корбизје директора, на шта је овај одговорио „Па тако, то је нека врста уличне уметности [...] бави се уређењем излога, значима на улици и томе слично; ту на пример, спадају стаклене кугле на оградама“. „Одлично“, рекао је Корбизје, „пројектоваћу вам велику фонтану, а иза ћу поставити град за три милиона становника“.⁹⁶

Код Добровића је, чини се, приступ био инверзан - може се поставити питање да ли се он у плану реконструкције Београда бавио неком врстом „уличне уметности“, и да

⁹⁴ Цитирано према Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 59-60.

⁹⁵ Dobrović, „Središnji i regionalni (urbanistički) planovi“, 8.

⁹⁶ Fišman, „Le Korbizjeove urbanističke ideje“, u: Perović, ur., *Istorijska moderne arhitekture. Knjiga 2/A*, 318.

ли је уместо да пројектује град направио „стаклене кугле“ као пунктове државе и план друштвене процесије за милион становника, то јест - једну велику фонтану?

3.5. Совјетска контекстуалност: Нови Београд – пројекат министра Зечевића

Случај Николе Добровића од тадашњег контекста издваја то што су се кроз његов рад можда могла сагледати поједина начела послератног урбанизма, али не и метод самих власти у вези са питањем архитектонског стваралаштва. Спровођење платформе државе на изградњи новог друштва није наиме подразумевало само својевољно учешће ангажованих појединача него *свих* - од народа који ће га градити до целокупне техничке интелигенције која је у томе требало да му помогне. Ово се није могло постићи обичним позивом. Рад на састављању Петогодишњег плана почeo је јуна 1946. године, непуних месец дана по проглашењу Општег оквирног плана, који је као такав био само припрема за увођење свеобухватног, совјетског вида планирања. Истог месеца је југословенска делегација на челу са Титом отпутовала у Москву на преговоре о пружању техничке помоћи за изградњу индустријских постројења.⁹⁷ Одлука о развијању тесне економске сарадње између две земље донета је 10. јуна, а тада је на чело Привредног савета дошао и Борис Кидрич који ће надаље доносити одлуке по свим привредним питањима. Током друге половине 1947. године је успостављана контрола над свим сегментима економског система. Већ 23. јула је уведен нов начин плаћања радника по ефекту рада, односно, по радним нормама, а складу са Стаљиновом кованицом о борби против „ураниловке“, коју је ближе образложио Кардель - требало је пронаћи „такве методе, такву организацију рада, који ће материјални интерес појединача повезати са интересом читаве земље“.⁹⁸ У односу према републикама се, међутим, спроводила управо ураниловка - августа је успостављен механизам за преливање откупа пољопривредних производа у савезну касу, према коме је свака морала предати исто без обзира колико производа прикупила.⁹⁹ Средња линија је званично још увек била на снази – Кидрич је 30. септембра нагласио да федеративна изградња државе тражи такву материјалну базу која је супротна и сепаратизму и бирократском централизму. Ово је међутим било само још једно од средстава централизације и начин решавања националног питања на економској основи. Према Кидричу је бирократски централизам био у опадњу јер је до тада већ била разбијена великосрpsка хегемонија, али је тиме опасност од републичког партикуларизма постала већа јер је у њима завладао централизам - биле су

⁹⁷ У делегацији су били: Александар Ранковић, Благоје Нешковић, Коча Поповић, представници ЈНА, помоћник председника Привредног савета Звонко Морић и књижевник Радован Зоговић. „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 8 (јун 1946), 46.

⁹⁸ „Спровођење новог закона о државним службеницима“, *Политика*, 27. септембар 1947, 5. Цитирано према: „Prvi slobodni Kongres Saveza službenika privredno-upravnih i tehničkih ustanova Jugoslavije održan od 31 marta do 2 maja 1946 godine u Zagrebu“, *Tehnika* (Београд), бр. 4-5 (1946), 142.

⁹⁹ Видети: Obradović, „*Narodna demokratija*“ и *Jugoslavija*, 66, 221-227.

партикуларистичке према савезној власти, а централистичке према народним одборима, што је помагало реакцију у разједињавању Југославије и спречавало мобилизацију привредних ресурса за индустријализацију. Овде је наиме започето упостављање принципа „директног руковођења“ - приближавања савезних и локалних органа, у чему је из године у годину све између добијало улогу „преносног појаса“.¹⁰⁰ [Табела 1] Септембра је донет и Закон о национализацији приватних предузећа – у државну својину су прешла сва предузећа из домена индустрије, грађевинарства, рударства, трговине и транспорта за која је оцењено да имају општедржавни и републички значај. Претходно се од приватног сектора очекивала помоћ у остварењу планских задатака, али је „измицао контроли и ометао правилну друштвену акумулацију“, па је то Законом „заувек онемогућено“.¹⁰¹ Септембра је започета и централизација банака јер је у прелазак на планску привреду захтевао стварање јединственог новчаног фонда и изједначавање услова кредитирања по републикама.¹⁰² Државни буџет је 27. децембра, Основним законом о буџету, постао „централни резервоар друштвеног капитала“, а обухватао је савезни, републичке, буџете народних одбора, свих привредних предузећа, министарстава и административно-оперативних руководстава за руковођење привредом. Уредба о јединственим ценама је објављена 31. децембра чиме је држава стекла право да их одређује на целој територији ФНРЈ. До краја 1946. године су под контролом били сви економски токови у земљи, након чега је Тито у новогодишњем говору за 1947. годину најавио да „ове године почиње наша планска привреда, наш петогодишњи план“.¹⁰³ До краја априла је још уследила детаљнија разрада претходних аката, након чега је 1. маја ступио на снагу Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ, чиме је период обнове био и званично завршен.¹⁰⁴

Насупрот стању почетком 1946. године када се недостatak средстава објашњавао реалном подлогом ратних разарања а народ позивао на рад храном, са све већом

¹⁰⁰ Видети: Berislav Jandrić, „Prilog proučavanju organizacionog stanja i strukture organizacija Komunističke partije Hrvatske u Slavoniji od oslobođenja do Prve konferencije KPH za Osječku oblast (1945-1949)“, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), br. 3 (1988), 77-105.

¹⁰¹ Видети: „Govor predsednika Privrednog saveta i ministra industrije Savezne vlade Borisa Kidriča“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 315-316. Цитирано према: Dušan Budimirović, „Značaj zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 15 (januar 1947), 13-14.

¹⁰² Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 57-58, 76-77.

¹⁰³ „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 1; *Политика*, 1. и 2. јануар 1947.

¹⁰⁴ У првој половини године су утврђени производи и услуге за које се одређују јединствене цене, а право да их утврђује добио је Привредни савет. Крајем марта је извршено спајање кредитних установа у Народну и Државну инвестициону банку. Народна банка је добила надлежност да обавља свак промет са свим привредним организацијама, и имала је и посебно тело - планску и евидентиону службу, као и статистички апарат чији је задатак био да привредно руководство снабдева подацима, а њена мрежа је проширења на свако место у земљи. Мрежа њених филијала је затим проширења у свако место у земљи. Основни закон о експропријацији, која се до тада вршила појединачним уредбама, донет је 4. априла; а Уредба о планској расподели индустриске робе 15. априла, по којој се расподела робе за индустрију и широку потрошњу вршила по годишњим плановима Савезне планске комисије. Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 57-58, 77, 230. Видети и: „Предлог закона о Петогодишњем плану развитка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947-1951“, *Политика*, 26. април 1947, 3-5; „Сматрам да је дужност сваког грађанина наше земље да да све од себе за остварење задаћа које се постављају пред нас у вези са петогодишњим планом“, *Политика*, 27. април 1947, 1-2.

централизацијом привреде и јачањем власти КПЈ се метод мобилизације променио – почело се са позивањем на политичку одговорност све ширих слојева друштва, па тиме и оних који нису, попут Добровића, морали бити лично заинтересовани за спровођење задатака државе. Мобилизација радне снаге је почела на стратешким местима физиолошког плана по већ познатом методу накнадног доношења законских мера. Основни закон о експропријацији донет је 4. априла 1947. године, али је на терену већ септембра 1946. био извршен низ интервенција за потребе железничког плана. Између осталих, донета је и Уредба о експропријацији за изградњу Омладинске пруге Брчко-Бановићи, на којој су радови почели у исто време и чије је радничко насеље већ било у изградњи.¹⁰⁵ Радове је отворио Тито нагласивши да се братство и јединство не изражавају паролама него у свакодневном животу, те да још увек има „неверних Тома“ који „са скепсом гледају на наше напоре и не верују да ћемо ми то савладати“. ¹⁰⁶ Са тим полазиштем је народу јасно предочено: „У нашој земљи не смије бити грађанина који цијени своју земљу и који још жели добро а који није укључен у те опће напоре наших народа и ваше напоре. Онај који данас стоји по страни, који данас очекује да види шта ћете ви направити, тај није ваш пријатељ, тај није пријатељ ни вас, ни свога народа, ни своје земље“. Народ, другим речима, у овој новој фази друштвеног развоја својим радом није више добијао социјалну помоћ, него је требало да искаже верност држави. Исто тако, нова деоница пруге није значила „само стварање једног саобраћајног објекта важног за нашу привреду“, већ „и много више“: „Овде се кују нови људи, прекаљују се и излазе из тога рада нови људи, са новим појмовима о раду“. Теза о недостатку средстава разјашњена је у следећем Титовом говору, 1. октобра у Тузли – уз пругу је требало саградити индустрију, у вези са чим је отворено речено да „средства немамо“, али да „имамо савестан народ који је спреман да изврши сваки задатак који се пред њега постави“, па више није требало чекати ни на какву помоћ са стране.¹⁰⁷

Мобилизација стручњака је почела истовремено, прво на организационом плану а онда и задавањем нових радних задатака који са обновом више нису имали никакве везе. Пленум управе Савеза ДИТЈ одржан је од 5. до 7. октобра 1946. године, са циљем да инжењери „још организованије приђу даљем извршењу својих задатака“.¹⁰⁸ До јануара 1947. је обављена још једна реорганизација министарства грађевина, у коме је поред планског и извођачког формиран и пројектантски оперативни сектор на челу са помоћницима министара у циљу правилног руковођења и брзог прихватања задатака.¹⁰⁹ Почетком фебруара је одржан и Проширен пленум управе Савеза ДИТЈ на коме је

¹⁰⁵ „Rudarsko naselje Banović“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 267.

¹⁰⁶ „Govor maršala Tita graditeljima Omladinske pruge“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 256-258.

¹⁰⁷ „Говор маршала Тита на великом народном збору у Тузли“, *Политика*, 1. октобар 1946.

¹⁰⁸ „Plenum uprave Saveza DIT Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 7-8 (1946), друга непагинирана страна.

¹⁰⁹ Živa M. Đorđević, „O projektovanju u 1947 godini i neposrednim zadacima projektantskih organizacija u 1948“, *Gradjevinski biltan* (Beograd), br. 2-5 (1948), 222-237.

разрађивано питање образовања комисија за наставне програме факултета, изградњу важних објеката и расписивање конкурса, издавање публикација и приређивање изложби, у чему је, опет, требало успоставити тешњи додир са народним властима, привредним установама и масовним организацијама.¹¹⁰ Тада је одлучено и да се до 1. маја 1947. оснује часопис *Arhitektura* - часописи других струка су већ излазили, а сада се „показала велика потреба за чисто стручним часописом архитектонске струке“. У исто време је Братислав Стојановић дефинисао и нову теоријску подлогу архитектонске праксе која је „зависна од друштвеног развитка и одраз друштвено-економског стања“.¹¹¹ Владајућа класа нормално „намеће захтеве и омогућује стварање оне врсте уметности која јој највише конвенира, која највише одговара њеним жељама и потребама“, а друштвени односи и политичко уређење имају „моћан и одлучујући утицај на уметност“. Како је то уређење у сталном развоју у коме на старим увек израстају нове тековине, то „наука, техника, уметност немају граница“ - архитектура користи позитивне елементе прошлости, одбацијући оно што кочи њен развитак, како би била у складу са општим степеном производње. Совјетска архитектура се, према Стојановићу, на датим принципима већ била развила а „ова година треба да носи замах наше“. У томе се знало да та нова архитектура по садржају треба да буде народно-демократска, „израз братства и јединства наших народа“ – извесно није могла бити социјалистичка по садржини јер овај ступањ развоја још увек није био постигнут. О форми тада није било речи.

Једна од најважнијих акција која ће усмерити архитектуру Југославије у предвиђеном правцу, а која је стручњаке мобилисала онако како је мобилисан и народ – под јасим политичким претекстом, били су конкурси за објекте на Новом Београду. Иницијативу за то је, према Стојановићу, дао Тито и рад на пројектима се одвијао под његовим сталним интересовањем.¹¹² Новембра 1946. су у року од три дана била расписана три конкурса: два од „општенародног значаја“, за зграду ЦК КПЈ и Председништво владе, и један између пројектантских организација за Репрезентативни хотел. О специфичности прва два конкурса није говорило само то што су се тражили објекти Партије и државе, него и чињеница да се до тада израда пројеката углавном повериавала пројектантским организацијама јер би, по речима Саше Седлара, то иначе било разбацивање времена и трошење оскудних стручних снага - општенародни конкурси су расписивани само када је потребно спровести такозвану дискусију, када дође време за ангажовање што већег броја стручњака и нестручњака за решавање нових проблема од пресудне важности за земљу.¹¹³ Што је већег значаја био конкурс, то је

¹¹⁰ „Zaključci Proširenog plenuma Uprave Saveza DIT Jugoslavije održanog 9, 10 i 11-II-1947 u Beogradu“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 9-11. „Referat o stručnoj štampi održao na Plenumu Saveza DITJ ing. Zdenko Dizdar“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 5-6.

¹¹¹ Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 39-41.

¹¹² Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 42.

¹¹³ Saša Sedlar, „Naš veliki arhitektonski konkurs“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 17-18.

познатији био исход, а тај метод је такође био преузет из совјетске праксе – на општим конкурсима прва награда обично није додељивана што је значило да је дискусија тек почињала. Конкурси за објекте на Новом Београду, а нарочито онај за ЦК КПЈ, су у том смислу као први у низу били архи-дискусија која је постављала основ праксе у наредном периоду или, како би Вера Мухина рекла, „велика слика велике теме“.¹¹⁴

Конкурси за Нови Београд су, како је приметио Стојановић, били окосница стваралачке активности највреднијих снага Југославије, и мобилисали су изванредно велики број архитеката, уметника, културних и друштвених радника. Велики одзив свакако су осигурале и високе награде, али су, чини се, пресудно средство мобилизације били услови расписа.¹¹⁵ Конкурс за ЦК је био општи и јавни, што је значило да су право учешћа имали сви грађани земље, па чак и чланови жирија, и да су се предавали потписани радови. Конкурс за Председништво је био анониман, а у распису је стајало да ће разрада бити поверена атору првонаграђеног решења. Јавни тип конкурса је по Седлару био новина која је уводила масовно учешће и јавну дискусију кроз стручна друштва и штампу, док је начин жирирања подразумевао „висок ниво објективности, самокритичности и одговорности“, и „јако изграђен став по теоријским питањима“.¹¹⁶ Поред свега, дискусије су обављане уз пуну сарадњу са народним властима и кончану одлуку о пласманима је требало да донесу ЦК КПЈ и Влада, што је очигледно стварало услове за совјетску добровољност и обазривост у раду још пре него што је процес пројектовања започет. Одговорност оних који се приhvате посла није била ништа мање комплексно постављена, јер је било тешко рећи каквим је архитектонским средствима требало ићи – знало се само да „не сме бити места за лажне и празне форме, из ма каквих извора“. Обликовање је требало да произилази из „идејног садржаја“, а унапред се знало да ће конкурс „показати нове путеве архитектуре народа Југославије“. Говорило се и да се после совјетских и југословенских архитектима пружила прилика која ретко наступа у историји - Нови Београд је био будући главни град Југославије па је његова изградња је имала „посве политички значај“. Од архитеката се очекивало да задатке реше „на задовољавајући начин“, у противном „тешка морална одговорност пред потомством пашће на наше руководство архитектуре и на нашу архитектонску јавност“. Рок за предају је био 1. мај 1947. године што је, како ће се испоставити, био дан проглашења Петогодишњег плана.

¹¹⁴ В. И. Мухина, „Теме и ликови у уметности“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 27-29.

¹¹⁵ Прва награда за ЦК била је 300.000 динара, а предвиђене су и три друге од 150.000, и пет трећих 75.000 Прва награда за председништво је била нешто виша – 350.000 динара. Распис је објављен у: „Vesti iz organizacija i ustanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 28-29; „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Prezidijalstva vlade FNRI“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1947), 143; „Konkurs za izradu idejnih skica zgrade Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, и „Konkurs za izradu idejnih skica zgrade Prezidijalstva vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), poledina naslovne strane.

¹¹⁶ Sedlar, „Naš veliki arhitektonski konkurs“, 17-18.

Распис се у програмским и урбанистичким смерницама позивао на Добровићев план и Железнички план Београда који су са конкурсном подлогом прослеђени учесницима - нови део града је требало решавати под концептом силаска на реке и као део Великог Београда. У време конципирања расписа је, међутим, настала једна кључна промена захваљујући којој је ово постало немогуће остварити. Добровићу је новембра 1946. године од министра грађевина ФНРЈ Владе Зечевића стигао допис „Руководне идеје за пројектовање Новог Београда“, према коме је уместо на Савски проспект објекте требало поставити на Ушће.¹¹⁷ Ова интервенција се министру вероватно могла учинити неважном јер на локацији тада није било ничега, и могуће је да је учињена у циљу да објекти добију доминантнији положај јер је локација физички била боље видљива са Калемегдана него из Сава-мале. У Добровићевом плану је, међутим, Савски проспект имао кључну улогу – силазак на реке је остварен формирањем урбанистичке целине која је спајала десну и леву обалу, односно стари и нови део града, док је локација на Ушћу била означена као „паркови и фискултура“. Измештањем објеката се тежиште радијалне матрице заротирало и „покидало“ везу са старим делом града пре него што је иједан конкурсни пројекат нацртан.¹¹⁸ [Слика 15а] Овим је Добровићев план промењен у целости, па ако се Нови Београд надаље и развијао као самореферентна матрица то се догодило захваљујући Зечевићевом а не Добровићевом оригиналном концепту. Проблем можда не би био тако велики да је и сам Добровићев план одбачен, међутим, исти је уз наведену промену остао конкурсна подлога. Железничка станица се првобитно налазила у залеђини савезних министарстава, а сада је остала „усамљена“ и добила централни положај. Зграда ЦК је постављена на сам шпиц Ушћа па је Добровић једноставно доцртао још један булевар одатле до станице, што је и основни разлог асиметрије радијалне матрице. [Слика 15б] Полазно са тим су у распису обавезујући били: позиција ЦК, линија пруге и три моста из Добровићевог решења, али не и оријентација новог булевара, што је значило и да станица није морала да остане на централном месту. Све остало је могло бити решавано најслободније, и била је допуштена свака критика дотадашњег рада на проблему.¹¹⁹ Председништво је требало поставити „у архитектонску везу“ са ЦК и Скупштином на Калемегдану, а осталих „око 20“ министарстава слободно у зеленилу тако да сачињавају „архитектонски оквир“ око ЦК и Председништва. Поред тога, тражене су и дипломатска четврт од око 20 репрезентативних зграда, хотелска и пословна четврт око железничке станице и површине за стамбене зграде. Раписом је сугерисано и композиционо решење ЦК - објекат је „у пластичној композицији Новог

¹¹⁷ „Руководне идеје за пројектовање Новог Београда, Министарство грађевина Србије, Урбанистички институт, 1. новембар 1946“, Музеј науке и технике, заоставштина Николе Добровића. Наведено према: Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 69.

¹¹⁸ Видети: *Obnova i izgradnja Beograda*, полеђина задње корице.

¹¹⁹ „Vesti iz organizacija i ustanova“, 28-29.

Београда“ требало да доминира окружењем, односом маса, монументалном обрадом и висином до коте Калемегдана од 120m. Требало га је поставити на неколико платоа који би пружали „широке могућности монументалне обраде постепеног прилаза згради“, а у изгледу дати „пуну монументалну архитектонску обраду са свих страна и одозго“. У обликовању ентеријера, исто тако, „придржавати се тежње за изразом снаге и монументалности усклађене са значајем и функцијом простора“ и „градације ликовног оформљења“. Поред свега, дата је и смерница по питању идејног садржаја: „Зграда треба да буде израз стваралачке снаге, моћан симбол Комунистичке партије, руководиоца народа Југославије у борби за стварање Федеративне Народне Републике Југославије, у борби за економско и културно уздизање народа Југославије“. Програм је, насупрот томе, био постављен само начелно. Тражени су: свечани део, радни део са просторијама „руководиоца“ и његовог секретара, као и девет одељења, свако са кабинетом надлежног руководиоца и две до тридесет канцеларија, затим библиотека, тераса „са отвореним видицима у свим правцима Београда“, сервиси и гаража за 50 аутомобила ван зграде, и веза пешачким мостом са Малим острвом. Од графичких прилога су поред уобичајних тражени и перспективни прикази са Калемегдана, Савског моста, новог станичног трга и Дунава, урбанистичко решење у 1:10.000 и детаљи „монументалних и декоративних“ просторија. Председништво је за разлику од тога имало детаљно разрађен програм који је одсликао структуру Владе, чак су тражене и канцеларије за „резерву“.

Први проблем у спровођењу постављених услова била је конкурсна подлога - везу са старим делом града је требало сачувати али је ова већ била изгубљена. Проблему је допринео и „фиксни“ положај ЦК, како у „градацији ликовног оформљења“ околних објеката тако и по питању кретања, тачније, парадног саобраћаја који је судећи по Добровићевим начелима био кључни аспект планирања. Ситуација на конкурсној подлози је била следећа: ако се до ЦК долази из правца неког од мостова, може се ићи или полуокружним путем уз реку или прво до железничке станице па онда назад новим булеваром до објекта. Кретање је, другим речима, било безразложно закомпликовано, а из истог разлога је било тешко успоставити и тражену морфолошку градацију. Подлога је наиме за основни услов конкурса - доминацију зграде ЦК, била крајње нефункционална, а проблем су готово сви тимови, укључујући ту и Добровићев, не само увидели него и на исти, пројектантски најлогичнији и најфункционалнији начин и исправили, што се наравно не мора тумачити као њихова тежња за функционализм. Судећи по пројектима који су објављени у периодици, сви тимови су нови булевар поставили управно на правац једног од мостова – у мањој мери на Савски мост, а већином на Аутопут, при чему се даље разлике у решењима могу тумачити као

последица управо ове интервенције.¹²⁰ [Слика 16а] Ово је међутим ланчано производило нове проблеме јер радијалну матрицу није било баш тако лако „исправити“ - она је као продужетак мостова била „природно“ решење које је наметала морфологија Саве. Сходно томе је надаље сваки захтев вукао на своју страну - везу са старим градом је требало очувати, што је тражило радијално решење, док су „фиксна“ позиција ЦК и њена монументалност тражили ортогоналну матрицу, а тиме и прекид те везе. У радовима је самим тим приметно да су се тимови трудали за избалансирају контрадикторне захтеве и задрже и једно и друго, то јест, да у ортогоналну шему интегришу неки од радијалних праваца. [Слика 16б, в] Проблему није помогла ни чињеница да је ЦК у било ком случају остајао у углу композиције, а још један је направило и Председништво, јер је градацију било тешко постићи са два елемента – ту се неминовно наметало питање шта је важније, па је као „трећи“ објекат узимана станица која једноставно није била истог ранга. У пројектима је услед тога упорно остајало нејасно шта је тежиште композиције – пројектанти су се борили са лечењем грешака подлоге уместо да су свесно контролисали ситуацију, на шта би совјетски архитекти вероватно рекли да им није био јасан идејни садржај задатка. Један од проблема је очигледно морао бити занемарен, а у датој поставци је важнија била зграда ЦК него веза са старим градом. Једина два решења у којима је проблем успешно био решен, то јест, најуспешније занемарен, дали су тимови Едварда Равникара и Добровића. Ту су како је расписом и тражено, од старог града задржани мостови, али чији правци не остављају никаквог трага у ткиву новог дела града него се по преласку реке преламају у ортогоналну матрицу.

Равникар је дао најуспешније решење по питању градације, све у складу са Добровићевим законима „класичног урбанизма“.¹²¹ [Слика 17] Ситуација је ту јасна: булевар испред ЦК је постављен управно на правац из Јатаган-мале као манифестиони трг на чијем је крају железничка станица. Са западне стране је Председништво, а са источне Народна скупштина као „трећи“ објекат за ту прилику измештен са Калемегдана. Управно на нови булевар је други манифестиони трг, са чије западне стране је фискултурни појас а са источне Савски проспект. Затим следе зоне масовних организација, савезних министарства, збориште за параде, дипломатски хотели и посланства. План се по ободима „губи“ – стамбени блокови су дати само са пар линија и означени словима. Као прилог је дата и анализа повезаности са старим делом града, у којој су чак и правци мостова као под шином исправљени у складу са новом матрицом Новог Београда. Савски проспект је решен као сразмерно мањи, али у суштини

¹²⁰ Анализу конкурсних радова у односу на решења саобраћаја видети у: Josip Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 20-21.

¹²¹ Пројекат је објављен у: Marjan Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani. 1946-1947* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1948), 87-89.

идентичан „великом“ Новом Београду. Нови план је наиме почeo да „ротира“ чак и стари део града, а центар ротације је очигледно била „фиксна“ локација ЦК, која је у датом контексту постала центар света.

Сличност Равникаровог и алтернативног Добровићевог пројекта била је пре свега у аконтекстуалности и позицији станице на крају манифестационог трга. [Слика 18] Добровић је, међутим, понудио алтернативно виђење државне хијерархије јер се у његовом плану манифестациони трг налази испред Председништва. Ту се по питању поштовања расписа могу приметити и друге недоследности – решење за ЦК није објављено у целости а за Председништво владе уопште. Позната је само нејасна перспективна скица ЦК са које се препознају хоризонталне масе и купола хиперболичног облика, док је габарит Председништва сличан раду тима Владимира Поточњака награђеним првом наградом, па је могуће да је по том питању било извесних претходних консултација. Урбанистичко решење је, поврх свега, према конкурсним условима требало да буде прилог а не предмет награде, па се чини да је у Добровићевом случају направљен изузетак - уосталом, он је био један од учесника-чланова жирија.

Последицу одвајања јединственог организма Великог Београда на два плана приметио је још по завршетку конкурса Јосип Сајсл, који је навео да је посебно Равникаров план „ослобођен од овисности од постојећег града“ и „више самостална јединица“. Стари и нови део града су остали повезани само саобраћајно, али не и урбанистички, што је у датом тренутку било довољно:

Самим расписом конкурса тражило се додуше првенствено детаљно рјешење терена за савезна министарства т.ј. само једног ужег дијела Новог Београда, те распис и није садржавао у потпуности податке потребне за дубљи студиј и разраду урбанистичког проблема, који се поставља изградњом једног новог града. К томе долази и то, да је први задатак постављен конкурсом, т.ј. пројектирање двију великих монументалних зграда, свратио на се пажњу архитеката.¹²²

Ништа другачије није било ни мишљење жирија по коме је даљи рад на урбанистичком решењу могao бити настављен тек након што се утврди избор пројектата за ЦК и Председништво, јер од њиховог ситуирања зависи карактер Новог Београда.¹²³ Уз то се упорно тврдило да је Нови Београд нераздвојни део Великог Београда, с тим да се основ те тврђње може наћи у специфичном Сајсловом појмању контекстуалности, која има сасвим супротно значење од уобичајног. По његовим речима „зграде, па биле оне највеће и најбогатије, могу слабо дјеловати ако нису усклађене с крајем у којем се граде“, али: „*Њима* је потребан *оквир*, пратња из које настаје ритам, градација, контраст, што их све тумачи, уздиже и тако повећава *њихово дјеловање*“.¹²⁴ Поред ове *совјетске контекстуалности*, у којој старо треба да се уклопи у ново, Сајсл препоручује и да се у

¹²² Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, 21.

¹²³ Цитирано према: Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 42.

¹²⁴ Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, 18.

циљу повезивања два дела града нарочита пажња мора посветити решењу приобалног појаса, што је захваљујући Зечевићевој интервенцији постало немогуће. Савски проспект је постао простор између две урбане структуре, место *прекида* које се надаље могло само „уређивати“ партерним решењима и изградњом појединачних објеката, и управо на том месту ће се ломити свако наредно решење Новог Београда – Зечевић је ту иницирао низ „вечитих пројеката“, уместо којих су до данашњег дана на плану града остале приметне само компликоване саобраћајне трасе и непланска насеља.

Пројекти у којима је веза са старим градом била у потпуности очувана били су главно решење Добровићевог тима које је објављено у периодици, и мање познато решење тима Александра Секулића из Пројектантског завода НР Србије које је доступно из архивске грађе.¹²⁵ [Слика 19а, б] У овим плановима је радијална матрица у целости задржана, мада су, барем у Добровићевом раду, њени недостаци не само уочени него и „исправљени“ у алтернативном решењу. Добровић је грешку са централном позицијом станице санирао тако што ју је опет повукао назад, да би на њено место као „трећи“ објекат дошла Народна скупштина која судећи по приложеној макети упорно остаје и на Кalemegдану, иако у једној држави није било потребе за два оваква објекта. Код Равникара је, међутим, Скупштина заиста само трећи објекат, док је код Добровића постала центар композиције, и питање је да ли се ово може прочитати као израз демократских настојања аутора, или би и ЦК ту био постављен да није морао остати фиксиран за Ушће. Главни објекат је тако по удаљености остао чак на трећем месту, а његово непостојање на локацији којој по логици ствари припада је надомештено тиме што је испред Скупштине пројектован кружни трг са уписаном петокраком у партеру, чиме је дословно написано тачно решење испред „нетачног“ објекта. Није извесно да ли се ту Добровић латио знака (центар је баш *tu* а не *tamo*), или симбола (који упућује на нешто што по себи није присутно), али је према Сајслу у покушају „одисала беспомоћност и осјећај изгубљености пред задатком“.¹²⁶ По завршетку конкурса је и сама подлога описана као „оптерећена формализмом“, а Добровићево решење као остатак неких других времена.¹²⁷ Ово се међутим тешко може прочитати као рана осуда још непроглашеног социјалистичког реализма - из литературе се може стећи утисак да су два Добровићева рада „лажни“ и „прави“ план, у смислу да је први наметнут од неке неименоване инстанце, а други оно искрено, модернистичко, ортогонално решење. Радијално, и главно решење, се сасвим ретко коментарише, вероватно као нетипично за Добровићева позната модернистичка становишта, и одбације као резултат духа *оног*

¹²⁵ У тиму Александра Секулића су били Исак Азриел, Мирослав Јосиповић, Добросав Павловић и Иван Стефановић. Урбанистички план се, заједно са пројектима за ЦК и Председништво владе, налази у збирци фотографија са Изложбе грађевинарства НР Србије од 30. априла до 1. јуна 1948. године у Београду, у власништву проф. Александра Кадијевића.

¹²⁶ Josip Seissel, „Osvrt na protekle arhitektonске natječaje“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (mart-maj 1948), 67-69.

¹²⁷ Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, 19.

времена као да није његов рад. Међутим, чак и ако се занемари да је Добровић разрадио не само ово решење, него и конкурсну подлогу и план реконструкције Београда, односно, да су чак три радијална решења била његових руку дело, питање је да ли се проблем радијалне и ортогоналне матрице може тек тако интерпретирати као приказивање једној од страна на релацији Исток-Запад или социјалистички реализам-модернизам. У том случају би се сасвим лако могла одбацити управо теза о приказивању Западу јер је Сајсл Добровићев пројекат поредио са радијалним планом Вашингтона, а можда је сувишно наводити да су у совјетској архитектури, вероватно за разлику од ситуације у модернизму, и ортогонална и радијална решења била једнако прихватљива. Вођење анализе „по форми“ наиме не омогућава да се проблем сагледа у целини, у чему можда није потребно ићи даље од самог пројекта. На конкурсу је, наиме, одбацивање радијалне матрице пре било резултат функционално-пројектантских него идеолошких проблема, а оно што пројекте помера на совјетску страну јесте чињеница да предмет рада ту није било задовољење неке „техничке“ функције објекта, него да су рађени у *функцији* нечег другог. Требало је постићи целовиту монументалну конструкцију за коју се баш ортогонално решење показало као далеко погодније, у ком циљу су занемарени сви остали аспекти како новог тако и старог дела града. Добровић је, наспрот томе, у свом главном предлогу инсистирао на доследности нечemu што је интервенцијом министра изгубило сваки садржај, па је радијално или не, његово решење сасвим праведно оцењено као формалистичко.

О проблему са социјалистичким реализмом се међутим може говорити по низу других питања. Поред већ легитимне интервенције министра, Добровића који у складу истом мења свој план, услова учешћа на конкурсу, позивања на политичку мотивацију и масовног одзива архитеката на пројектовање „организма“ државе и манифестационих тргова, на конкурсу је приметна и појава „главних“ и „алтернативних“ решења. Специфичан приступ је имао пре свих Невен Шегвић, чије су две варијанте по функцији биле потпуно исте, а по форми сасвим различите - једна „са“ а друга „без каријатида“. [Слика 20] Оваква дилема аутора, који већ на првом конкурсу и без икаквих партијских декрета не размишља толико о пројектантским проблемима колико о мистерији шта Партија има на уму, већ подразумева условну слободу каква је постојала у совјетској уметности и ставља на снагу метод социјалистичког реализма и пре него што је архитектима то питање уопште постављено. У прилог томе, како је и требало, по завршетку конкурса ништа још није било готово, јер циљ није било само добијање пројектата. Ту је, како је навео Седлар, требало пронаћи нове путеве архитектуре Југославије па се, као што се око ЦК завртео читав град, око конкурса за Нови Београд по проглашењу резултата завртела читава архитектонска мисао.

3.6. Нова теорија архитектуре Југославије: измишљање модернизма

У време расписивања конкурса за објекте на Новом Београду је била најављена и изложба у циљу „дискусије и консултација“, која би олакшала доношење коначног суда.¹²⁸ Жири је, међутим, до изложбе већ завршио са радом – разлог је према Братиславу Стојановићу био недостатак средстава за одседање учесника у Београду и њихова заузетост на другим пројектима, мада се чини да се, с обзиром на значај конкурса, за одбрану радова могло наћи места да се хтело.¹²⁹ Изложба је отворена 20. јула 1947. на Техничком факултету, након чега су одржавана предавања, једно од којих је 1. августа одржао Стојановић који је изложио критеријуме и резултате жирирања.¹³⁰

Критеријуми нису били исти за ЦК и за Председништво владе. ЦК је као „радна и научна установа“ требало да буде монументални и репрезентативни објекат који доминира новим делом града.¹³¹ Сходно томе, код оцењивања је ту на првом месту била „идејна постава“, дефинисана као удубљивање у специфичност задатка и степен архитектонског решења те поставе, а затим спољна и унутрашња обрада, функционално решење, ситуација, конструкција и допринос урбанистичком решењу у односу на конкурсну подлогу. Председништво је такође требало да буде ререзентативно и монументално, али и „административно-управна зграда“, па се на првом месту оцењивало функционално решење, а онда редом остали елементи. Функција је другим речима била важна колико треба, то јест, била је мање важна код објекта већег значаја. У складу са тим је одлучено да за зграду ЦК нема радова који заслужују прву награду, па су подељене три друге, пет трећих и десет откупова.

Прва друга награда за ЦК додељена је Равникару, с тим што су у пројекту примећени извесни пропусти. [Слика 21] Утисак тражене монументалности је по мишљењу Комисије давала у првом реду кула својом висином, док је третирање спољне обраде оцењено као „спекулација“, јер су зидна платна обрађена „по узору на неки

¹²⁸ „Vesti iz organizacija i ustanova“, 29.

¹²⁹ Bratislav Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1947), 145. Чланови Саветодавне стручно-техничке комисије: били су: председник Владислав Рибникар (председник Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ); заменик председника Бранко Тучкорић (помоћник министра грађевина ФНРЈ); секретар Братислав Стојановић (секретар Савеза ДИТЈ); чланови: Вељко Каузларић (управник Пројектног завода МГ НРХ); Јосип Сајсл (урбаниста из Загреба), Домицијан Сарајник (директор Пројектног завода НР Словеније), Николај Бежек (урбаниста из Љубљане), Миодраг Настасовић (помоћник министра грађевина НРС), Богдан Игњатовић (намештеник Пројектног завода ИОНО Београда), Никола Добровић (директор Урбанистичког завода при Планској комисији НРС); Ђорђе Лазаревић (стручни експерт при Председништву владе НРС); Антун Августинчић (вајар, члан Већа народа Народне скупштине ФНРЈ); Марјан Детони (сликар); и Ото Бихаљи-Мерин (књижевник). Известилац је био Мате Бајлон (шef Савезног завода за пројектовање). Bratislav Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 102.

¹³⁰ „На Техничком факултету отворена је изложба конкурсних радова за зграде Централног комитета Комунистичке партије Југославије; Претседништва владе ФНРЈ и репрезентативног хотела“, *Политика*, 21. јул 1947, 2. Стојановићево предавање је објављено два пута. Видети: Bratislav Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1947), 141-147; *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (mart-maj 1948), 69-71.

¹³¹ Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“, 144.

ћилим“ што је ублажавало монументалност када се зграда гледа из близине.¹³² Функционално решење је оцењено као задовољавајуће, али нарушено „донекле у средини радним делом зграде и бизарним третманом главног улазног степеништа које испада из оквира опште концепције плана“. Овај коментар се, како се испоставља, уопште није односио на функционалност јер судећи по основама ту није било проблема. Проблем је био у пропорцијама, то јест, опет у монументалности јер је централни део објекта, испод габарита куле, несразмеран у односу на укупан габарит прве две етаже па одатле и „бизарност“ степеништа. За узрок овог проблема у иначе доследном Равникаровом раду извесно се не може узети неискуство пројектанта - проблем је опет био у распису. Висина објекта није била задата у односу на програмске потребе него на коту Калемегдана, и као такву је задатим програмом једноставно није било могуће попунити. Равникар је објекат решио у свега четири основе. У приземљу су сервиси, а следећа два нивоа чине базу објекта подељену на две целине: према тргу су свечани простори и салони за пријем, а према реци дворана за 800 људи са пратећим просторијама. Два дела су повезана хоризонталном комуникацијом на чијој су средини поменуто „бизарно“ степениште и вертикална комуникација за типске спратове куле. У кули се на сваком спрату налази по једно од девет тражених одељења са канцеларијама - са једне стране за руководиоца одељења, са друге за запослене. Читав програм је у суштини решен у бази објекта, што је разумљиво јер садржаји „свечане намене“ подразумевају кретање великог броја посетилаца па им и није место у кули, а као такви су слободно могли бити монументално предимензионисани.¹³³ Кула је међутим морала да постоји, и ту је сваки од девет руководилаца добио по један спрат, онако како је и тражено: поред три обавезне, ту је и 10 од захтеваних „2 до 30“ канцеларија. Што се тиче пропорција, кула у односу на базис заузима однос 1:3, и може се рећи да је ово било максимум јер би да је била нешто шира тешко деловала као кула. Њена висина је, такође, предимензионисана до крајњих граница - судећи по изгледима, имала је 19 спратова радне намене од којих је било заузето девет, видиковац кроз два спрата и кровну етажу у пуној спратној висини, која је поврх тога носила споменик од три фигуре висок бар четири висине. Од дакле 22 спрата било је бар 10 вишака – зграда је другим речима била полуправна, али је зато досезала коту Калемегдана. Отисак куле на базису, дакле, у односу на задати програм и композиционе оквире није могао бити већи, али је у поређењу са масивношћу доњих етажа и даље деловао „ситно“, па је је Комисија замерила што „испада“ из концепције плана. Све међутим више говори о недостатку

¹³² Ibid., 148.

¹³³ Типски спрат је, колико се са пројекта може реконструисати, имао површину 15x25м (375m²), док је база објекта, ако се гледа отисак приземља, имала 75 x 95 (7.123m²), а сам свечани део (само објекат, без атријума) 2 x (30 x 75) 4.500 m². Пројекат је објављен у: Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na univerzitet u Ljubljani 1946-1947*, и „Palača Predsedništva vlade FLRJ u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (novembar-januar 1947), 40-41.

садржаја него о функционалним проблемима - Партија са зградом није имала реалне потребе, уколико се под потребом мисли само на функцију што овде очигледно није случај. Што се тиче спољне обраде, Равникарова намера је била да се објекат изблиза сагледава као „50m висока мермерна стена, на којој се смењују рельефне плоче са мотивима НОБ“, док је из даљине требало да остане јасно да из ниског, широког подножја „расте монумент ЦК, који се као највиши пластични споменик са фигуранлим закључком отискује ка небу“. Комисија се по питању погледа из даљине изразила крајње позитивно – решење је оцењено као резултат рационалног удубљивања у решавање не само ЦК него и њеног односа са околним објектима. По питању спољне обраде се међутим, слично Добровићевој употреби петокраке, није дала заварati цртањем тачног решења на фасади. Архитекти су још у време расписивања конкурса упозорени да „не сме бити места за лажне и празне форме, из ма каквих извора“,¹³⁴ а спољашња обрада је требало да произилази из идејног садржаја који се морао доследно одразити на сваком сукцесивном нивоу пројекта - управо онако како се у СССР објашњавао концепт архитектонског организма.¹³⁵ Оно што је учинио Равникар, био је прекид идејности – он је применио пречицу у размишљању применом „готових“ форми, то јест, олако је приступио решавању једног од нивоа пројекта, у чему се, да се хтело, могао видети недостатак воље да се проблемом најважније зграде Партије искрено позабави.

Другу другу награду добио је пројекат Добровићевог тима који је овде већ проблематизован. О истом се из коментара Комисије сасвим мало може сазнати: аутори „резервишу комплекс за парк зграде“, објекат је решен „у хоризонталном смислу“ и као и сви други рашичлањен „по функцији на: свечани део, библиотеку и радни део“. Комплекс је имао два акцента: „куполу (необичног облика) и споменик на обали Саве“. ¹³⁶ [Слика 22]

Трећу другу награду добио је Шегвићев тим похваљен за решење унутрашњег простора: „У свечаном вестибилиу, галерији хероја и свечаној сали спроведена је складност унутрашње повезаности, што омогућује монументално деловање тих простора“. ¹³⁷ Проблем је међутим опет била спољна обрада, јер аутор „ниски део зграде настоји да обради у духу елемената традиционалног стила, док је високи објекат разрађен потпуно функционално“, што се односило на кубичност маса. ¹³⁸ [Слика 23]

¹³⁴ „Vesti iz organizacija i ustanova“, 28-29. Sedlar, „Naš veliki arhitektonski konkurs“, 17-18.

¹³⁵ Видети: Maksimović, „Prikazi“, 31-32.

¹³⁶ Цитирано према: Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 42. У Добровићевом тиму су били: Бранислав Маринковић, Јованка Јефтановић, Оливер Минић, Станко Мандић и Бранислав Мирковић, као група Урбанистичког завода при Планској комисији НР Србије. Перспективна скица је објављена у: Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Prezidija vlade FNRJ“, 148. Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 31.

¹³⁷ У тиму Невена Шегвића су били: Драго Галић, Бранко Бон, Антун Августинчић и Франо Шимуновић. Цитирано према: Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Prezidija vlade FNRJ“, 148. Видети и: Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 32.

¹³⁸ Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Prezidija vlade FNRJ“, 143.

За Председништво јесте додељена прва награда, тиму Владимира Поточњака, као и три друге, пет трећих и четири откупа. Функционално решење Поточњаковог рада, које је ту било први критеријум, оцењено је као „чисто, без укрштања промета“.¹³⁹ Објекат је формиран симетрично, са два бочна крила радне намене, и средњим свечаним делом окренутим ка реци, што је у даљој разради исправљено, штавише, одмах по завршетку конкурса је као главна објављивана перспектива са реке а не са прочеља. [Слика 24] По питању архитектонске обраде је оцењено да је монументалност дата „озбиљно, складно и непретенциозно – постигнута је мирна лепота“. Скромност у односу на „главну“ зграду ту и јесте била прикладна, а Комисија је чак предложила даље свођење решења, „да се читав пројекат згусне, сведе у реалне димензије, јер је скоро у целом радном и свечаном делу предимезиониран“. Пројекат је, иако „можда не отскаче у тој мери од радова награђених другом наградом“, добио прву награду „и зато, јер је узет као основица за извођење, а став комисије је био, да ако један рад послужи као основница за извођење, треба да добије прву награду“. Таутолошки карактер ове реченице упућује на питање *када* је решено да се баш овај пројекат изведе, а то што се габарит појављује код других тимова и на претпоставку да се унапред знало да ће се исти градити, те да конкурс за Председништво није био анониман колико је требало.

Прву другу награду добио је Шегвићев тим за овде већ поменуте две варијанте спољне обраде. У главном решењу је слично као код Поточњака свечани део смештен између два крила са канцеларијама и обликован у виду зигурата, испред кога је атријум затворен низом каријатида који се наставља на 400m широк булевар. У алтернативној скици је решење исто, само без каријатида. Комисија је раду доделила награду више на основу алтернативе, иако је „за начелно разматрање“ главни рад значајнији.¹⁴⁰ Главном решењу је замерено што је тежња ка монументалности присутна „у уобичајеном схваташњу тог појма“, док је алтернатива „очишћена“ од „извесних нехомогености форме појединих стилских историских елемената“. Занимљиво је како је оцењена функција, која је код Председништва требало да је била први у низу критеријума – речено је да усвојена диспозиција онемогућава да Председништво без тешкоћа функционише, то јест, „зграда је по својој унутарњој структури *безлична*“ јер ту Председништво „може да функционише под истим условима, као и у свакој другој згради одговарајућих димензија“. Ту је наиме опет под знаком питања разумевање појма функционалности, која очигледно није могла бити било каква него је и сама морала бити монументална.

Друга друга награда додељена је тиму Милорада Маџуре код кога став Комисије према функционализму, односно модернизму, постаје много јаснији. Свечани део

¹³⁹ У Поточњаковом тиму су били и Антон Улрих, Драгица Перак, Владимир Поточњак, Златко Нојман. Ibid, 147. Пројекат је објављен и у: Milorad Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 3-5.

¹⁴⁰ Ibid., 147; Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, 11.

програма је смештен у базис објекта, а радне просторије у четири издвојена виша тракта, сваки за по једну институцију: Привредни Савет, Председништво владе, Контролну комисију и Комитет за законодавство. [Слика 25] Повезивање програмских елемената је оцењено као успешно јер су пројектанти „ушли у суштину програма и потреба установа“. Замерено је међутим то што је спољна обрада „последица рашчлањеног унутрашњег решења објекта“, па „није усклађена, делује разбијено и квалитативно јако заостаје за унутрашњим решењем“. Примећено је и „одсуство наглашених архитектонско-декоративних елемената“, то јест „по извесним схватањима зграда није монументална“.¹⁴¹ Проблем је наиме био у томе шта је масе рашчланило – спољашњост објекта је одражавала погрешну врсту функције, начин функционисања објекта, то јест, форма је пратила функцију, и док је код Шегвића тражено чишћење декоративних елемената, овде је примећено њихово одсуство.

Трећа друга награда је додељена раду тима Маријана Хаберлеа за који је речено толико да је у поређењу са Мацуриним радом „организациона структура мање наглашена“, те да има „више уравнотежен изглед“.¹⁴² Овај рад је био сличан првонаграђеном, с тим што је свечани део „боље“ окренут – ка тргу а не ка реци. Са резултатима конкурса за ЦК и Председништво објављени су и резултати за Репрезентативни хотел, чија ће проблематика бити разматрана касније.¹⁴³

По питању одлуке Комисије уопште, приметно је да су коментари били малобројни и штури, али се ипак може запазити да су радови анализирани до најситнијих детаља и по најразличитијим питањима архитектонске проблематике. Приметне су и многе противречности - код једних се предлаже чишћење форме а код других се исто критикује, док се и једни и други се награђују високим пласманима. Ово последње није без значаја – у радовима извесно није тражен функционализам, а награђивани су сасвим различити формални обрасци, то јест, није дато ништа што би се могло протумачити као смерница за даљи рад. Управо такав, отворен карактер конкурса поставиће подлогу за нови теоријски основ архитектуре нове Југославије.

Изложбу радова је отворио министар Зечевић који је истакао: „Београд мора да живи на својим рекама. Лева обала Саве за све будуће векове није и неће бити ‘преко’. Изабрани терен чини најлепши саставни део Београда“, иако је вероватно управо он осигурао да се то до дана данашњег не деси. Министар се онда осврнуо на квалитет

¹⁴¹ У Мацуруном тиму су били: Јозеф Кортус, Петар Анагости, Ружица Галић, студент Добрила Ивановић, Љиљана Петровић, Сима Поповић, Бранко Страла, Драгољуб Мацура, Иванка Мацура и Зденка Живковић, испред Савеза грађевинских радника. Stojanović, „Konkurs za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, 148; Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, 11.

¹⁴² Са Хаберлеом су радили Милан Томичић, Јурај Бертол, Мила Полети и Галина Фелдт. Ibid.

¹⁴³ На Конкурсу за Репрезентативни хотел је прва награда додељена Земљаском пројектном заводу Хрватске, друге Пројектантском заводу НРС и Техничком факултету у Љубљани, треће Пројектном заводу Словеније и Србије. Сума за трећу трећу награду је подељена као накнада за уложени труд на 4 пројекта. „Konkurs za zgradu Reprezentativnog hotela“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (1947), 24-26.

радова, оценивши да имају „озбиљан и научни карактер“, а онда изложио наредне задатке – архитекти су ту имали боље услове за рад него у ма којој држави изузев Совјетског Савеза, па је својим делима требало да дају „наш нови карактер“. То је, конкретно, требало урадити овако: „Ми смо против тога да се у архитектури враћамо назад, али смо и против неке модне архитектуре, која не би била одраз наше стварности. Потребно је из нашег историског развоја узети све што је лепо и корисно, те на тај начин створити једну нову синтезу“.¹⁴⁴ Овим је теоријски основ архитектуре Југославије већ био одређен, а према Зечевићевим закључним речима је циљ изложбе био да „различита гледања и мишљења теоретска добију примену у пракси“, и да се архитекти усавршавају „стварајући нов правац наше архитектуре“. Исто је потврдио и Стојановић – задатак архитеката је био да теоријски продубљују проблеме и утврђују путеве архитектуре нове Југославије, што је и сам учинио, изневши закључак Комисије по питању различитости награђених решења:

Приспели радови су одраз различитог прилажења решавању проблема и изражавају велико и озбиљно тражење. (...) Утврђујући критерије по којима ће се оцењивати радови, и поред настојања да се дође до заједничког јединственог становишта, ипак су дошла до изражaja различита гледишта чланова комисије на архитектонске и естетске моменте. Зато предлози комисије за награде и откупе не носе обележје јединственог, одређеног гледања на напред побројане моменте. Комисија се а priori није определила ни за једну концепцију, а ни за један правац, већ је предложила за награде и откупе радове који су често израз различитих гледања на архитектуру – или који су сразмерно у највећој мери успели да задовоље тражене услове.¹⁴⁵

Различитост радова се подразумева на било којем конкурсу било где, али се то овде није узимало за нормалну појаву него се одмах интерпретирало као одраз, и то „великог и озбиљног тражења“. Ту је међутим велико питање шта је уопште у међувремену изгубљено? Прво је очигледно нестао критеријум - радови нису оцењивани само на основу функционисања објекта, а нису се знала ни стилска правила - као једино „фиксно“ правило, ако се уопште може таквим назвати, упливала је „идејна постава“, која се може превести као општа тежња за монументалношћу на сваком нивоу пројекта. Везаност идејности за степен друштвеног развоја, то јест, тренутни став Партије по питању архитектонских проблема била је други проблем, јер није било лако погодити до ког ступња се по том питању стигло. Проблем са погађањем се, међутим, очигледно није односио само на учеснике него и на Комисију која се по сопственом признању није определила ни за једну концепцију, што наводи на питање чему Комисија уопште служи ако не да се определи? Политичким приступом раду је и сама Комисија избегла одговорност за доношење неке „коначне“ одлуке која би у наредном периоду могла постати „погрешна“. Управо такво „тражење“ и „различитост“, какви су одавно били присутни у совјетској архитектури, указивали су на „нове путеве архитектуре

¹⁴⁴ „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“, 145-146.

¹⁴⁵ Ibid., 145.

Југославије“ за које се још при расписивању конкурса знало да ће се пронаћи.¹⁴⁶ Ова нова, широка платформа је омогућавала и да се на основу изложеног врши даља селекција, односно, да се методом критике пракса усмери у коме год пожељном, у датом случају совјетском правцу, и у томе је први узео реч управо Стојановић. Упркос горњем демократском ставу, по њему је велики број радова карактерисала „једноликост и безбојност“, и по спољној обради се могло рећи да су у питању неки санаторијуми, индустријски комбинати и изложбени павиљони, што је очигледно била критика модернистичке форме. Ту је и коришћење елемената националне архитектуре коме се није пришло „темељно и обазриво“, научним истраживањем услова у којима су настали, како би се нашла њихова органска веза са објектима на којима се примењују. Поменуто је и питање одраза - цитирајући И. Л. Маца, Стојановић је навео да архитектура не користи само практичним потребама народа, него „својим облицима, композиционим начином изражавања и сликовитим језиком *одражава* живот и културу епохе“, или другачије: „Наша архитектура треба да садржи трајне вредности – да буде одраз наше стварности“. Исто се односило и на урбанизам који „не може да буде безидејан“ нити да примењује круто „извесне шеме урбанистичких система“, уз шта је прикладно поновљена биолошка аналогија: „Град је, да се сликовито изразим, живи организам, са својим телом, костуром, крвљу и месом“. На крају је уследило и поопштавање резултата конкурса који су протумачени као симптоматични за ситуацију у читавој архитектури Југославије:

Мислим да ћемо се сложити с тим, да се данас не само наша архитектура, но архитектура уопште налази у стању тражења нових путева – у стању тражења таквих архитектонских форми и праваца, који ће бити стварни *одраз* друштвено-економских услова, *одраз* степена друштвеног развитка технике, *одраз* односа архитектуре према људима и њиховим потребама и, обрнуто, *одраз* људи према архитектури, *израз* схватања архитектуре, схватања уметности уопште.¹⁴⁷

Наравно, јасно је и „да се архитектура нове Југославије неће створити одједном, већ током времена“, а до тада је проблеме требало решавати како то налажу економско-политички услови, и „како то захтева савремени урбанизам, јер то омогућавају наше народне власти“. Савременост урбанизма се, наиме, заснивала на томе што је Београд требало да постане град у коме се плански прилази питањима изградње, све „захваљујући иницијатору изградње великог Београда другу Титу, *далековидости* наших државних и политичких руководилаца“. Поред свега је било јасно и да су се услови рада архитеката „огромно променили“ у односу на бившу Југославију, те да „ми збиља не можемо и нећемо да наставимо путевима којима је ишла архитектура у њој“. Овим је повезаност интереса народне власти и архитектуре била и теоријски легитимисана, а

¹⁴⁶ Према Аркину: „Совјетска архитектура налази се у периоду напорног тражења нових облика. Нови стил који одговара нашој епохи не може да се роди одједном. Стил се ствара органски и расте“. Arkin, *Ruska arhitektura i prošlosti i sadašnjosti*, 228.

¹⁴⁷ „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Prezidija vlade FNRJ“, 145.

питање на кога се односило оно „ми“, ако је уопште било дилеме, званично разјашњено. Конкурс за објекте на Новом Београду је означио историјску „нулу“ у архитектури Југославије, а како је Стојановић навео низ питања која су деценијама уназад постављана совјетским архитектима, теоријски оквир је био спреман а дискусија отворена - присутнима је одржано предавање о социјалистичком реализму чија је прва прокламација до тада већ изашла из штампе.

Први број часописа *Arhitektura* датиран је на 1. август 1947. године, дан Стојановићевог предавања. Главни уредник је био Невен Шегвић, а према Редакцији је часопис имао три задатка: испратити праксу проектантских организација, спроводити критику у домену теорије угледајући на архитекте СССР, и стварати нову идејну основу архитектуре на подлози „традиционалне архитектуре“ народа Југославије. Коначно: „Усклађивањем свих тих фактора родит ће се дјела зрела за почетак једне нове архитектонске епохе, епохе социјалистичког реализма“, у чему је *Arhitektura* требало да постане „покретач, регистратор и организатор“.¹⁴⁸ Први чланци су означили „почетак једне начелне дискусије“, која је „широко постављена“ јер је требало бити реалистичан и имати у виду „у првом реду нашу архитектонску праксу и нашу друштвену стварност“.¹⁴⁹ Ширина теоријске поставке и њене реалистичности постаће јаснија из анализа два чланка: Милорада Маџуре о конкурсу за Председништво владе и Андрије Мохоровића о проблему архитектонског обликовања. Расправа о згради ЦК је, наиме, по завршетку конкурса изгубила свој мобилизаторски потенцијал – тежиште је било на унутрашњим проблемима архитектуре Југославије, то јест, на раширишавању остатака модернизма о коме ће два аутора изложити становишта на сасвим специфичан начин.

Маџурин пројекат за Председништво је Комисија критиковала зато што је одразио погрешну врсту функције, и управо је он добио задатак да изложи своје виђење конкурса.¹⁵⁰ Чланак, како је и требало, почиње дијалектичком анализом - свака друштвена заједница се налази на извесном степену друштвеног развоја, у коме се архитектонски израз јавља као надградња, и у ком процесу се формира стил, скуп естетских закона којима се мери уметничка вредност објекта, додуше са извесним закашњењем јер стил не може настати одједном. Као пример који потврђује да је архитектура одраз друштва узима се архитектура капитализма у 19. веку. Ту су се у недостатку сопствених вредности вршиле позајмице из других периода „без икаквога реда и логике“, па се јавила „хрпа накинђурених палата“. Из друштвених супротности су се међутим изродила и револуционарна стремљења - идеја о социјалистичком уређењу се одразила кроз појаву „функционалне архитектуре“, која у тексту остаје под знацима

¹⁴⁸ Redakcija, „Uvodnik“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (avgust-septembar 1947), 3.

¹⁴⁹ Redakcija u: Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, 3.

¹⁵⁰ Ibid., 3-17.

навода „пошто је свака здрава и природно развијена архитектура безусловно функционална“. Капитализам такву архитектуру јесте изродио, али није могао да је прихвати јер је нераздвојна од урбанистичких схватања и неприменљива тамо где се приватна својина претпоставља општим интересима. Реализација исте се свела на појединачне интервенције и у суштини је одбачена - пројекти се објављују у часописима док „стилске зграде“ ничу на све стране. Функционалну архитектуру су одбациле и фашистичка Немачка, Европа, што је јасно из случаја Палате Друштва народа у Женеви, колико и предратна Југославија, што се види код, на пример, Поштанске штедионице Јосипа Пичмана. У чланку се надаље не праве паралеле на основу којих би се могло закључити да би социјалистичко друштво проблем функционалне архитектуре могло боље да реши, него се изводи закључак да се разлози за њен неуспех налазе и у њој самој – она није успела да реши „сва питања која живот намеће“, а нарочито је „проблеме естетике и обраде“ оставила „без задовољавајућег одговора“. Није извесно да се функционализам тако лако може „исправљати“ отварањем питања које је одавно решио, али свеједно, са тим полазиштем почиње анализа конкурсних решења.

Конкурси за Нови Београд су према Мацури чинили „завршну фазу периода насумичног тражења нових изражaja“, и требало је да доведу до „закључка о њеној основној линији“. Са тим у вези је по његовим речима било боље анализирати конкурс за Председништво - зграда ЦК јесте била „изванредан проблем“, али су ту доминирали „извесни елементи, који су иначе у архитектури равноправни са осталима“. Председништво је са друге стране требало да буде „чиста, егзактна архитектура“, по структури функционална, по конструкцији рационална, а „с гледишта пластике и обраде, мора да изазове у посматрачу оне утиске, које он код зграде таквих димензија и такве намене очекује“. Спој функционалности и естетске обраде је, другим речима, ту било лакше анализирати – функционалности код ЦК једва да је и било. По Мацури су се на Председништву јасније могла уочити и „данашња схватања архитеката о архитектури“ - Комисија је приметила „главне две основне концепције“: „разуђених решења“, формираних од више делова у функционалном односу, и „концентрисаних решења“, код којих је унутрашње решење подређено унапред замишљеном спољном облику. Поред тога „између ових граница постоји низ пројеката, који носе у мањој или већој мери одлике једне или друге концепције“. Треба додати и да је Комисија констатовала и општу „различитост“ у радовима, што се односило пре свега на схватање „чисто естетско-обликовних момената“, дакле на питање форме, док се функционалности није много није ни дотицала. Мацура међутим, „имајући у виду све изнете чињенице“, изводи закључак да је Комисија „при избору првопласираног рада поставила испред представника два изражена правца, рад који представља њихову средњу линију“, те да радови „јасније него ма каква дискусија, приказују дубоке разлике у схватањима

архитектуре“. Овде се на основу „затеченог стања у архитектури као и самих радова“, заправо *тражи* дуализам за који се *зна* да постоји у архитектури Југославије, а онда се уместо тога нуди помирљива теза о „средњој линији“ између функционализма и оног другог, естетског приступа пројектовању. За Мацуру је Поточњаков објекат по функцији био „умерено разуђен“ и „без везе са организационим обликом установе“, док су се у спољној обради пројектанти служили „формама искристализираним у прошлости“, и то у складу са „пластиком објекта“, „законима класике“ и осећањима „које у нама буди грчки храм“. Објекат дакле *није* функционално рашчлањен, нити на спољашности одражава функционисање објекта, иако форма или прати функцију – или нема функционализма. Пројектант се, исто тако, питањем спољне обраде очигледно није ни бавио – ту постоје само „пластика“ и „осећања“ која буди грчки храм, али не и његови јасно утврђени естетски принципи. Средње решење дакле није у томе што у раду постоје принципи функционалне архитектуре уз бављење проблемом естетске обраде, него томе што нема ни једног ни другог, па Мацуре изгледа отварањем тезе о средњој линији жели да каже нешто треће.

Поточњаков објекат се у датом чланку пореди са грчким храмом, што заједно са револуционарним карактером функционалне архитектуре са почетка текста даје привук начела од којих је полазио Ле Корбизје. Принципи антике су међутим за Корбизјеа били апсолутни, док их Мацура види другачије:

У одсуству нових закона архитектонске естетике, морамо се послужити старим, с тим да прилагодимо својим осећањима материјални облик. Овакво решење видимо код свих архитектонских објеката од вредности, саграђених у прелазним периодима. Такав објекат треба да буде и зграда Председништва владе, то је њена улога у процесу развоја наше архитектуре.¹⁵¹

Присуство антике се дакле заговара због тренутног одсуства закона естетике, што је било у складу са „прелазним“ периодом друштвеног развоја, питање је само – прелазном ка чему? Према Мацури, у новим друштвеним условима долазе нови проблеми архитектуре, па ни архитекти „не могу и не смеју да пројектују по старим узорима и схватањима“ - дела прошлости су за дивљење, али „ми их проучавамо не да би их копирали, већ да упознамо суштину процеса њиховог развоја и формирања, да би могли извући потребне поуке за данашњицу“. Сходно периоду прелаза, у пројектима још увек постоје „формални недостаци“, али то је зато што је архитектура „као и свака уметност у почетној фази свог развоја“, и она ће „временом изградити своје облике“ и „тако ће се формирати стил“ којим ће настати „нови естетски закони, који ће нам омогућити да без двоумљења одговоримо на питање да ли је композиција успела, је ли монументалност или каква друга тежња постигнута, да ли је детаљ складан, има ли зграда естетске вредности“. Овај склоп је истоветан претходном Стојановићевом

¹⁵¹ Ibid., 16.

излагању и представља класичну поставку социјалистичког реализма, с тим што ју је овог пута пронашао аутор који је, барем у свом конкурсном решењу, о томе имао доста другачије становиште. Мацурин чланак, у том смислу, представља неку врсту самокритике и означава прелазну фазу развоја, средњу линију за њега самог, колико и за друге архитекте који су у то време могли сматрати да у архитектури Југославије постоје „дубоке разлике“.

Андира Мохоровићић се бавио проблемом обликовања уопште.¹⁵² Излагање такође почиње дијалектичком анализом, при чему се теза о одразу се поставља овако. Архитектура формира простор за живот, па је „обликовање тог простора у суштини функција нашег живота“. Са друге стране „тад наш живот формиран је у свом садржајном дјелу материјалним условима живота, т.ј. односима производње људског друштва у појединој фази његова развоја“. Том логиком: „Ми тврдимо, да се у садржају сваке гране умјетности одразују са прецизном точношћу објективни услови живота, што нам потврђује хисторијско материјалистичка анализа развоја умјетности, према томе, морају се ти објективни услови живота одражавати и на подручју архитектонског обликовања“. Одатле се долази до закључка да архитектонска композиција мора удовољити и техничко-конструктивним и друштвено-развојним релацијама, то јест, да мора бити „технички и садржајно функционална“. Потпуно иста теза се истицала у совјетској теорији – према Аркину је архитектонски објекат „сложено јединство техничке функције и уметничког облика“.¹⁵³ Према Мордвинову, објекти у којима су решени само утилитарни проблеми а да је изостављено решавање уметничких проблема „нису производи архитектуре“.¹⁵⁴ Према Мохоровићићу, исто тако - није доволно „да архитектура удовољи искључиво проблемима техничке функционалности и да је тиме њена задаћа завршена“, а ово „застрањење“ се мора разјаснити будући да је то „један смјер у новијој теорији архитектуре тврдио“. Притом се не наводи који је смер у питању, али је јасно да исти негирајем естетско-обликовне конпоненте доводи чак и до негације других уметности јер код њих техничко-функционална компонента не постоји. Ако се естетска функционалност не би узимала у обзир, то би негирало не само развој архитектуре него „као што смо доказали, свеукупни досадашњи развој умјетничког стварања човјекова“. Да се ово не би десило, надаље се анализира „естетско садржајни функционализам“ још једном дијалектичком анализом.

Од праисторије и Египта, „у фази пракомунистичког друштвеног уређења“ се у архитектури није удовољавало само техничко-функционалним захтевима, него је била у вези и са друштвеним односима: египатски храм одражава класне супротности Египта,

¹⁵² Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 6-8.

¹⁵³ Цитирано према: Vera Stojanović, „Izložba arhitekture naroda SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1947), 177-178.

¹⁵⁴ Цитирано према: Maksimović, „Prikazi“, 31-32.

готска катедрала метафизичку идеализацију готске епохе, а модерни стадион „крајњу енергију и динамику реалне масовне снаге савременог друштва“. „Ускотехнички проблеми“ у различитим епохама могу бити слични или идентични, али су обликовни дијаметрално супротни као и друштва која их формирају. У интерпретацијама модерниста би анализа вероватно била другачије постављена – ту би се доказивало да је технологија, у готици на пример, условљавала естетску компоненту објекта, док би се занемаривала компонента репрезентације моћи цркве. Код Мохоровића је, међутим, супротно - естетски садржај је производ друштва, а техничка компонента универзални проблем сваког објекта. Поставка је истоветна и у урбанизму: грчки град је производ „идеалистичког формализма“, средњевековни „агломерација малих економских индивидуалности почетне фазе феудалне економије“, све до модерног који опет „мора логично да интерпретира крајњу динамику животне енергије савременога друштвеног уређења“. Код последњег је, слично Добровићевом плану реконструкције, у питању нека врста уличне уметности:

Колективне снаге маса у радном покрету формирају његове магистрале, бришу ситне индивидуалности, дају биљег смјеру композиционог изражaja његових тргова, казалишта, стадиона, аеродрома, творница, насеља, паркова итд. Јединствени радни ритам формира радне објекте, а цезура у том ритму настаје у објектима одмора¹⁵⁵ и настамбе. Те карактеристике морају бити обухваћене архитектонским обликовањем.

Следи закључак скоро истоветан уводу: „Овом анализом смо доказали, да је теза уског техничког функционализма неодржива, и она би значила потпуну негацију свих квалитативних односа на пољу умјетничког стварања“. Овим је теза о архитектури као одразу друштва још једном доказана, и ту је све у реду. У другом делу чланка се, међутим, отвара нови део анализе до чијег ће се краја поништити све што је о претходном „застрањењу“ речено.

Према Мохоровићу „застрањење у супротном смјеру“, још увјек актуелно „у извјесном дијелу теорије архитектуре“, полази од претпоставке „да су извјесне избалансиране квалитетне вриједности већ утврђене, те да се конкретно тим квалитетним односима можемо увијек служити“. Иако опет није јасно на коју се теорију мисли, у доказивању се и даље користе поставке одраза:

Ово је сасвим недијалектичко и неисторијско посматрање, оно је потпуно статичко и, као што смо већ нагласили, супротно је основним принципима дијалектичке анализе. Оно не узима у обзир чињеницу, да је људско друштво у сталном развоју, и да се у том развоју догађају у извјесним етапама основне квалитативне промјене, које се очитују у свима његовим манифестацијама, па тако и на пољу умјетничке афирмације. Ово застрањење доводи до пуног формализма, јер онемогућује правилну реализацију естетско функционалних односа у архитектури као резултата објективних услова стварности једне епохе. Ово застрањење доводи до најбједнијег формализма и еклектицизма, те према томе само по себи не представља никакву естетску вриједност. Оно је у својој бити израз

¹⁵⁵ Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, 7.

примитивизма и осуђено је, као и сваки еклектицизам, на потпуно безвриједну шаблону.¹⁵⁶

У совјетској теорији су се такође критиковали формализам и еклектична примена историјских елемената, али је било допуштено да се користе. Мохоровић у вези са тим постаје искључив: „Квалитативне односе архитектонског стварања једне историјске епохе не може се уврстити у животну стварност неке друге епохе“. У доказивању овог становишта, грчки стуб одједном постаје „логичан резултат дубоке идеалистичке анализе односа механичке равнотеже конструктивног конфликта оптерећења и силе коју носи“, и као такав је „произашао из тадашњих односа антикне стварности“. Постаје „потпуно бесмислено те елеменате (капителе, стубове, портике, венце, детаље) антикног свијета примењивати на данашњу стварност“, у којој уместо мермера „напор конструкције подносе као материјали армирани бетон и челик“. Одраз је и даље ту, само: „Савремена монументалност произилази из снаге радних маса, а не из дистанце класних супротности“, па „према томе морају и облици савремене архитектуре бити нови, произашли из нове стварности друштвених односа и израђени новом статиком и новим материјалом“. Сходно свему томе:

Нема и не може бити мјеста хисторијским елементима у савременој архитектури. Тко разумје пуну вриједност сјајних хисторијских стилова архитектуре, тко је анализирао њихову генезу, њихову дубоку логичну повезаност са одговарајућом животном стварношћу, тај ће тражити у модерној архитектури нове изражајне облике произашле из најширих савремених услова нове животне стварности.

Једноставније речено, за Мохоровића је архитектура одраз новог друштва, па и архитектонска форма мора бити апсолутно нова, исто као што је „један смер“ у архитектури тврдио. Његов покушај се по свему судећи своди на то да архитектуру Југославије у првом чланку првог броја часописа у коме је означен почетак епохе социјалистичког реализма очисти од тезе о коришћењу историјских елемената. Проблем је у томе што се ово не само доказује кроз теоријске поставке социјалистичког реализма, него се у томе кроз вишеструка довијања и успева. Питање је, међутим, шта је тиме доказано? Маџура и Мохоровић се сходно „дубоким поделама“ очигледно труде да поступате модернизма „поново изуме“,¹⁵⁷ или то раде кроз совјетску теорију, а таквим измишљањем модернизма проблем постаје још већи - управо то показује да у датом тренутку са доменом архитектуре нешто није у реду. Начела модернизма се очигледно не могу отворено заступати, а њихово латентно провлачење кроз филтер совјетске теорије, уз декларативно одрицање од истих, не чини стање архитектуре Југославије ни више моденистичким ни мање совјетским. Брига архитеката је такође ту у првом реду усмерена на питање форме јер је, знајући совјетски пример, управо у томе требало да дође до промене код оних чија су убеђења по природи ствари морала бити у нетрпељива

¹⁵⁶ Ibid., 7.

¹⁵⁷ Проблем је приметила Благојевић у *Нови Београд: оспорени мореднизам*, 86-89.

према поновном отварању овог проблема. Они и јесу позвани да проблематику разјасне, то јест, да проблем отворе, па се може поставити питање да ли је на снази била стратегија модерниста или стратегија власти? Резултат обе анализе је био тачно онакав какав је и требало да буде – код архитеката се појавио *кетман* - метод избегавања јасних одговора, у коме се користе сва средства да се оно што се мисли *не каже*, и тако превари противник. Маџура покушава да не повреди ниједну од опција, и измишља средњу линију износећи познате модернистичке аналогије и сопствено мишљење скривањем иза нове теорије. Отварањем питања естетске обраде су једино принципи „функционалне архитектуре“ истрпели компромис какав не могу истрпети, а питање је да ли чиста форма једног објекта чини модернизам? Мохоровић се наспрот томе ни не труди да се иза нове теорије сакрије, него наступа као њен заговорник у покушају да *кроз* њу направи преврат - он се декларативно одриче „техничког функционализма“ да би га кроз ту исту теорију доказао. Његов приступ се своди на већ поменут поступак давања дијагнозе како би се утврдио симптом, то јест, теза се брани селекцијом оних ставова који су унапред одабрани да је потврде. Мохоровићев метод заправо представља узор за оно што је Жижек назвао *стаљинистичким дискурсом* – најчистијим примером „полуделог знања“ које накнадно успева да произведе произвољан број доказа за било шта.¹⁵⁸ Оваквим покушајем надигравања са теоријом социјалистичког реализма је понеки постулат модернизма можда и био доказан, али да ли један текст о чистој форми чини модернизам или је и таква расправа чисто формална? Ниједан од аутора није ишао на побијање совјетске теорије, и док су са једне стране принципи модернизма трпели релативизације какве не могу истрпети, са друге се показало колико теорија социјалистичког реализма може бити флексибилна и превртљива а да њена суштинска полазишта остану сасвим нетакнута. Иста је заправо за то и била конструисана – она и јесте замишљена као „расправа“, и није ни могла да буде преузета као склоп готових стваралачких образца зато у њој самој није било ничег готовог за преузимање. Бављењем проблемом форме се ова опција није могла надиграти јер се ту куцало на отворена врата – теорија социјалистичког реализма је управо по том питању је била необорива, чиме је свака теза о субверзији унапред била искључена. Све док је важило правило одраза, што значи, док је на снази поставка да друштво, то јест Партија и држава, имају резервисано право да се умешају у развој архитектуре, био је присутан и социјалистички реализам. Архитекти су тако можда и исказали неко лично мишљење, али проблеми архитектуре више нису зависили од њих па се нису ни могли решити на дати начин. Чињеница да су њихова мишљења објављена уопште није гарантовала да ће надаље бити поштована, ништа више него што је акламативно присуство чисте форме могло да обазбеди аутономију

¹⁵⁸ Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje* (Beograd: Studentski izdavački centar, 1984), 48.

архитектуре и слободу стваралаштва. Проблем са социјалистичким реализмом је очигледно долазио са стране и само као такав је могао да оде, а потреба архитеката да буду исправни пред непоменутом вишом инстанцом која је проблем донела, док истовремено изражавају ставове тако да их ова наводно не примети, показује да је у датом контексту аутономије већ увекко није било, те да се овако могло писати само ако се то очекивало или дозвољавало. Изналажење средњих решења није наиме било у супротности са тадашњом политиком државе – како је у то време наводио Тито: „Не смемо тражити и дословно примењивати преживеле облике из прошлых периода, а још мање тренутне модне укусе као наши претходници. Морамо остварити моћну, живу форму, која би била својствена само архитектури нове Југославије.¹⁵⁹ Звало се то социјалистички реализам или не, Титово мештање у све, од архитектонске форме до гајења цвећа, очигледно је већ било на снази, а тактика постепеног прилажења проблемима се, сходно прелазном периоду народне демократије ка социјализму, доследно одражавала у архитектури. Исто као што су архитекти били компромисно постављени по питању исказивања сопствених становишта, и држава је прилагођавала своје ставове реалној ситуацији у архитектури, и могуће је да је зато, како је Редакција *Arhitekture* и навела, дискусија била широко постављена. Два домена су делила исто прелазно стање - у датом тренутку се у држави совјетски методи користе привремено, али се уводе за стално; крути централизам не ваља, а не ваља ни републички сепаратизам; најављује се планирање различито од совјетског, док се припрема Петогодишњи план; у пројектима више нема функције, али још нема ни форме; постоје модернисти, али пишу по принципима социјалистичког реализма. Прелазни период је био време одмеравања снага у коме друштво постепено постаје све новије, а конкурс за објекте на Новом Београду је, као и обнова земље, био конкурс „и више“ – осим што су добијени пројекти, ту се на велика врата поткрала и теорија социјалистичког реализма.

Што се тиче Мохоровићићевог стаљинистичког дискурса, истим је доказано још нешто - да у сваком следећем тренутку, на истој дијалектичкој подлози, неко други може извршити сличну ревизију у било ком пожељном правцу, што се средином наредне године у време објављивања Резолуције Информбираа и дододило. Совјетска партија је тада осудила „средњи приступ“ КПЈ и њен концепт „постепеног урастања капиталистичких елемената“, након чега је промена у теорији архитектуре била тренутна – КПЈ је за средњи приступ почела да осуђује све „ниже“ органе, па су Радован Зоговић и Бранко Максимовић позвали Мохоровића на одговорност јер су у његовим чланцима открили модернистичка застрањења која су све време била сасвим очигледна.

¹⁵⁹ „Ne smemo iskati in suženjsko posnemati preživelih oblik iz proteklih dob, še manj pa trenutnih modnih poizkusov, ki so prehodni. Ustvariti moramo močno, živo formo, ki bo lastna samo arhitekturi nove Jugoslavije“. Цитирано према: Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na univerzi v Ljubljani 1946-1947*, 11.

4. 1947: ПОСТАВЉАЊЕ ПРИВРЕДЕ НА РЕАЛИСТИЧНЕ ОСНОВЕ - ПРОЈЕКТИ ЗА ПЛАН

Највећи покретач обнове била је чињеница да је након ратних разарања била реално неопходна, само, ту се поткрао и план производње. Држава је у контексту ратних разарања, припремајући индустријализацију, почела да организује становништво да иссрпујућим аранжманом да спроведе обнову „и више“, и за овај свој интерес издавала значајна средства из интерне акумулације. Хуманитарна помоћ је је већ марта 1946. године почела да пристиже нередовно, а репарације су примљене у далеко мањем износу него што је очекивано, мада ови фондови од почетка нису могли бити ослонац за финансирање обнове.¹ Недостатак основних животних артикала још више је појачан политиком ниских надница и плате, услед чега се јављало незадовољство радника па чак и штрајкови.² Тада је међутим указивано на нужност строгих мера управо због последица рата, и након што је и ова фаза изградње власти пређена, тај реални ослонац је могао бити уклоњен и уместо њега понуђен нови, реалистични, који није нудио само поправак него и изградњу нове, боље будућности. Тито је изјављивао да Петогодишњи план обећава велико повећање животног и културног стандарда, а Ђилас: „За 2-3, не верујем 4 године, народ ће почети да живи добро“.³ Према Хебрангу је План био разрађен програм задатака и мера које ће земљу извући из привредне и техничке заосталости, док је Милентије Поповић је обећавао: „Планирати значи руководити животом друштва и државе на научној основи“.⁴ Перспектива будућности је у штампи откривана у текстовима као што је „Пет година уместо једног века“, у којима су изношена предвиђања да ће индустрија 1951. године достићи ниво и обим производње који би иначе био постигнут тек 2050. године.⁵ План је доказивао „да се може убрзати ток времена, да се људи сопственим напорима могу винути чак и у векове будућности и од њих направити реалну садашњицу“ - од поменутог прављења садашњости од будућности не мора се ићи даље у тражењу дефиниција социјалистичког реализма. Реалност Плана је међутим, како то у социјалистичком реализму и бива, давала сасвим супротну слику и ту се из године у годину ишло све даље од наведених циљева. План је био проблематичан како по економским претпоставкама и начину спровођења тако и по методама мобилизације становништва, а на крају и по постигнутим резултатима, а домен

¹ Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 101-103, 147.

² Видети: Zdenko Radelić, „Prvi štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji (Dokumenti iz 1945. godine)“, Časopis za suvremenu povest (Zagreb), br. 3 (1988), 123-139.

³ „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, Tehnika (Beograd), br. 1 (1947), 1, Политика, 1. и 2. јануар 1947, 1; „Govor Milovana Đilasa održan 1-IV-1947 povodom otvaranja radova na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, Tehnika (Beograd), br. 2-3 (1947), 37-38.

⁴ „Председник Савезнe планске комисије Андрија Хебранг о Петогодињем плану“, Политика, 24. април 1947, 1; „Uloga i zadaci tehničkih stručnjaka u planskoj izgradnji zemlje“, Tehnika (Beograd), br. 4-5 (1947), 77-79.

⁵ „Пет година уместо једног века“, Југославија (Београд), бр. 1 (август 1947), 5.

грађевинарства је као један од сегмената свеобухватног система за то био добро огледно поље као и свако друго.

4.1. Шта је планирање?

Економске претпоставке планске привреде објашњаване су углавном као инверзија капиталистичког начина производње. За разлику од капитализма, у коме је основни мотив привређивања увећање капитала, а потрошња и производња средство да се исто оствари, у социјализму је обрнуто - капитал је у функцији увећања производње и потрошње, па треба омогућити централистичко контролисање свих привредних токова, то јест, општедржавну акумулацију са њеним друштвено-конструктивним циљевима. У томе постоје две фазе: у првој се сви делови националног дохотка прикупљају у државну касу у самом процесу циркулације, а онда се врши њихова расподела.⁶ Сходно томе, пропагира се интензивно повећање производње – држава задаје производни план увећан у односу на неки претходни период, који ради веће акумулације треба спровести уз смањење производних трошкова и повећање продуктивности рада. У капитализму ово регулише профит, а у социјализму мотивацију за то треба плански произвести читавим системом морално-политичких и законских мера. Рад је „обавеза и част“ сваког грађанина: „Ко не ради, тај не треба ни да једе“, гласи Устав СССР.⁷ Смањење трошкова производње врши се рационализацијама: промовисањем јефтинијих материјала, уштедом механизације, горива и другог, „па макар добили слабији квалитет“.⁸ Исто тако, тражи се уштеда трошкова око радне снаге мобилизацијом бесплатних радних бригада или ангажовањем допунског дела радног времена становништва. Код плаћеног рада се јавља тенденција сталног појефтињења рада, ангажовањем неквалификоване радне снаге и увођењем система норми и такмичења. За разлику од капитализма, увођењем норми се остварује правична расподела народног дохотка јер свако добија према количини и квалитету рада који је уложио у производњу – правило гласи: „Од свакога – према способности, свакоме – према његовом раду“. Способност, наравно, не одређује радник у односу на то колико може да постигне, него држава која норме поставља као повишене у односу на претпостављену категорију „просечног радника“. Ударнички рад, у СССР назван стахановским покретом по извесном Алексеју Стаканову, рудару који је једном доказао да су норме превише ниске, треба да постане масовна појава – стахановци су, слободно се може рећи, у монтираним такмичењима вишеструко превазилазили дотадашње успехе, па су на основу тога стално одређиване нове, више норме за све остale раднике, који су онда морали да улажу више рада за исту плату. Да би се рад

⁶ Obradović, „*Narodna demokratija*“ i *Jugoslaviji*, 118.

⁷ F. Oleščuk, „*Sovjetski savez – zemlja socijalizma*“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 18 (април 1947), 5-7.

⁸ „Записник са конференције одржане у Привредном савету Владе ФНРЈ на дан 1. априла 1947. године“, Архив Југославије, 40-2-6.

обављао кроз такмичење, односно, да би се уопште могао нормирати, постаје потребна и радикална измена организације производње. Уводе се такозвани напредни методи бригадног система рада у коме се посао дели онако како се деле норме - по врсти рада, углавном поделом на просте радне процесе које може обављати неквалификовани радник. Масовна мобилизација становништва на рад подразумевала је, са друге стране, и повећање потрошње. За разлику од тржишне привреде у којој држава у акумулира средства путем непосредних пореза (на профит и дохотке), овде одлучујући значај имају посредни порези (порез на промет) чијим се високим стопама опорезује пре свега роба широке потрошње, што заједно са условима производње плански снижава стандард становништва и повећава државну акумулацију.⁹ Ту наравно, није крај проблема - расподела овако „уловљеног“ националног дохотка обавља се кроз такозвани фонд потрошње (за потребе становништва и радне снаге) који тежи смањењу, и фонд акумулације (који се улаже у капиталну изградњу) који иде са повећањем производних квота. У овој фази долазе на ред и механизми контроле тржишта, робних и новчаних фондова становништва путем политike цене, плате и надница. У томе велику улогу игра и парола „савеза радног народа и сељаштва“ или размене „село-град“. Вишак вредности који се ствара у приватном сектору на селу мобилише се сталним депресирањем цена пољопривредних производа путем обавезних откупова, одређивања максимума дозвољене продаје и промовисањем размене пољопривредних за индустриске производе широке потрошње (одећу, обућу, алат). Као системска последица економске политike на селу, дешава се одлив радне снаге у град, то јест, сеоско становништво се на економској бази мобилише на задатке Плана, а у наредној фази долазе на ред и мере подржављавања пољопривредне производње, у којој се такође уводе радне норме и нови методи рада. Након што се извуку производи са села, фондови потрошње градског становништва се контролишу мерама обезбеђеног снабдевања и одређивањем цена производа и услуга. У читавом процесу се наступа се са постепеним увођењем нових мера за остварење све ширег обима акумулације - читаву привреду је потребно поставити на организационо чврсте, али материјално доволно флексибилне основе које би омогућиле промену стратегије у њеном прикупљању. Ово друго је омогућвала специфична методологија планирања.

Петогодишњи план је у Југославији донет као перспективни, по крупним показатељима повећања производње у односу на 1939. годину, након чега су путем уредби одређивани текући годишњи планови.¹⁰ Перспективне суме можда јесу давале обећање да ће се привреда вишеструко развити, али није извесно да су биле постављене на прецизним научним анализама. Како је средином 1946. године наводио Марко

⁹ Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 73-74.

¹⁰ Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 68.

Белинић: „План није онакав како га замишљају стручњаци“ - не састоји се од припреме статистичких података о потребама у земљи, израде плана, предвиђања организације и на крају мобилизације људи. Статистике није требало припремати „јер изискују много времена“, а ако неко мисли да се „папирнатим поставкама“ или „чаробним штапићима“ може обновити земља „тај још ништа практичног у животу није научио“: „За овакво планирање би требало неколико година кабинетског рада, а дотле би обнова у њему предвиђена у плану била завршена без плана“.¹¹ Овај контрадикторни навод се, дакле, своди на то да не треба планирати како задаци не би били извршени без плана. Овакве поставке нису, међутим, биле никакав изузетак и заправо су тачно описивале стање у привреди - термини планирање, наука и статистика ту нису имали уобичајно значење. Оно што је Плану давало плански карактер није била нека научно израчуната претпоставка, него чињеница да ће се све што држава замисли, или како је Кидрич знао да каже „запланира“, извесно и остварити. Методологија састављања планова ту није једноставна „прогноза будућности“ - совјетски економисти „не признају гатања по кафеном талогу“ нити сличне „мало вероватне шпекулације“: „Совјетско планирање нема потребе да нагађа будућу коњуктуру, јер је оно само чврсто одређује у границама своје земље у плановима грађења, производње и расподеле добара“.¹² Оваква поставка је могућа зато што је у земљи народ господар свих предузећа, а како је План задатак дат радницима у име тог господара, његово испуњење није само служба, него и грађанска дужност, а поред тога: „Овде привредни план није проста жеља већ права наредба колективног домаћина свима члановима колектива, заповест, која има снагу обавезног закона за целу земљу“. Статистика има задатак да „служи јачању народне државе“, као „директно практичко оружје државне управе“, и тек је као таква је постављена „на научне основе и организована одозго на доле“.¹³ Ово није била само фраза, јер није у питању било која наука – према Кидричу: „Статистика је општа наука, али тај карактер оптениности у статистици не треба претерати. Једина општа наука је дијалектика“.¹⁴ У складу са тим је статистици давана трострука улога: у постављању, извршењу, и „борби за извршење“ Плана.¹⁵ За прву обично није објашњавано како је добијена, мада се отворено износило да се при састављању Плана она предратна није могла до краја користити зато што је била „лажна“ и имала за циљ „да прикрије страховиту експлоатацију наших материјалних богатстава“. Друга се тицала контроле извршења и описивана је као „пасивна“, а трећа, у вези са борбом План, имала је „активну“ улогу, у

¹¹ „Prvi slobodni Kongres Saveza službenika privredno-upravnih i tehničkih ustanova Jugoslavije održan od 31 марта до 2 маја 1946 године у Zagrebu“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 144.

¹² С. Струмилин, „О условима социјалистичког планирања“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 18 (април 1947), 4.

¹³ „Prvi slobodni Kongres Saveza službenika privredno-upravnih i tehničkih ustanova Jugoslavije“, 144.

¹⁴ „Записник са конференције у Привредном савету по питању евидентије, одржане 6. децембра 1948. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-18.

¹⁵ Adalbert Dobrić, „Kontrola gradnje“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 47-48.

„искоришћавању резерви“ које се откривају током његовог спровођења, то јест, у већој акумулацији и мобилизацији на нове задатке, колико и монтирању постигнутих успеха. Ово није била нека строго чувана тајна – како је објаснио Кидрич дајући упутства у Привредном савету:

Привредни и статистички подаци представљају целину из којих је могуће израчунати један дио ако знаш други. Ако се ставимо на то становиште најбоље је онда објављивати целину, али тако да је у њој сакривено оно што хоћемо да се не зна, и тако ћемо постићи потпуно конспирацију. О стварима које треба објављивати треба се договорити – крити локацију, број капацитет. Ја бих код статистике крио кретања становништва, давао неистините податке према томе да ли нам у конкретном случају треба да се прикаже на више или на ниже – најприје принципијелно ријешити што нам више конвенира. [...] Оно што ми замјенимо то ће се учити у школама.¹⁶

Савезни статистички уред и Савезна планска комисија, сходно томе, нису објављивали податке без сагласности Комисије која је при Председништву владе прегледала сваку објаву. Тек након тога су подаци прослеђивани Дирекцији за информације која „не добија истините податке већ их добија од Комисије у виду којем се могу објављивати“, јер „истините цифре су само за ужи круг“.

Са таквим полазиштем су, конкретно за грађевинарство, у распису Плана биле прилично спорадично побројане разне врсте објекта од индустрије до уличне расвете, по параметрима који се не могу ни поредити нити проверити - негде у квадратурама, негде у броју објекта, а негде у новчаним показатељима. Планом је требало: „подићи индустријски потенцијал изградњом нових фабрика“ без икаквог броја поред; изградити 15 милиона m² стамбене површине; 110 болница; нова позоришта, музеје, галерије и остale културне установе у вредности од 1.3 милијарде динара; док је „на подручју кинематографије“ требало извести радове у вредности од 1.5 милијарде динара, с тим да није јасно да ли се ово односи на објекте, филмове или оба, иако је цифра већа од оне за све културне установе заједно.¹⁷ Поједине бројке и термини су се по неколико пута понављали у тексту, нарочито они око стамбене изградње чији је обим и сам био дат у различитим параметрима. Уз наведених 15 милиона m² површине, ту је и „15 милиона m² стамбених зграда у градовима, селима и колонијама за укупну своту од 30 милијарди динара“; 460.000m² монтажних кућа; 5.000 станова за службенике железнице; и упут да треба „изграђивати нове стамбене колоније“. Писало је и од чега објекте треба градити, с тим што се у истом пасусу набрајају различите намене, од којих ће поједине добити свој прави смисао тек у неком од следећих. На пример:

¹⁶ Састанку су присуствовали: Добривоје Радосављевић, министар финансија ФНРЈ; Љубодраг Ђурић, заменик генералног секретара и Председништва владе ФНРЈ; Владо Беговић, подпредседник Савезне планске комисије и директор Савезног завода за привредно планирање; Ђорђе Вујовић, начелник одељења у Повереништву Владе ФНРЈ; и Владимира Дедијер. „Записник са конференције у Привредном савету 22. новембра 1948. године“, Архив меморијалног центра „Јосип Броз Тито“, КМЈ, III-3/1.

¹⁷ Цитирано према: „Graditeljstvo u petogodišnjem planu '1947-1951“; Arhitektura (Zagreb), br. 1-2 (1947), 4-5. Видети: „Предлог закона о Петогодишњем плану развијка народне привреде Федерativne Народне Републике Југославије у годинама 1947-1951“, Политика, 26. април 1947, 3-5.

Повећати производњу вештачких плоча и осигурати производњу монтажних стамбених кућа од 460.000m^2 покривене површине. За остварење индустријализације грађевинарства организовати производњу бетонских префабриката с употребом челика велик чврстоће, а за потребе електрификације и телекомуникације осигурати производњу префабрикованих бетонских стубова. [...]

Извршити научна техничка испитивања за боље, брже и економичније грађење стамбених зграда.

Извршити експерименталне научно-техничке радове за производњу нових, бољих и јефтинијих грађевних материјала на бази домаћих, јефтиних, не дефицитних материјала и отпадака.

Стамбена изградња, нарочито монтажна, са бетонским префабрикатима није наиме имала много везе него, насупрот томе, са префабрикатима од дрвних влакана и отпацима који се уводе неколико ставки ниже. На основу овако састављеног Плана републикама је дато у задатак да донесу своје планове, а по истом кључу и покрајинама, областима и народним одборима, па се иницијална „грешка“ у „оквирности“ почетних квота само преносила наниже. Републике су касније критиковане да су њихови планови били слабо обрађени, на брзину састављени, непотпуни и нереални, те да је свака примењивала сопствену методологију планирања. Словенија је на пример План дала само у цифарским сумама, за рударство Србије није постојала евидентија ни за 1946. годину, а у Хрватској је предвиђено подизање фабрике терпентина иако у се на њеној територији уопште није производила борова смола.¹⁸ Све ово, међутим, није било толико битно јер перспективни план није подразумевао да ће се наведене количине и врсте објекта и заиста градити – многи објекти никада нису угледали светлост дана, док су са друге стране многи грађени „ванплански“, што је било последица доношења оних других, текућих планова, код којих наступа проблем дијалектичког развоја привреде.

Планирање се, по Стаљиновим речима, није завршавало састављањем Плана – друштвени услови се мењају већ самим имплементацијом планских задатака, па се самим тим мењају и задаци његовог спровођења. План је само почетак планирања - правилно планско руководство, његови циљеви и обим се развијају тек *после* његовог састављања, јер се контролом у току остварења врши његово исправљање и даље прецизирање.¹⁹ Иако је, наиме, План био петогодишњи, текући планови су прављени у најбољем случају на годишњем нивоу, а мењани су у току године од случаја до случаја, у зависности од „запланиране“ државне акумулације, колико и стања увоза и извоза, то јест, стратегије развоја власти на унутрашњем плану и спољнополитичких прилика. Да би се обезбедила довољна еластичност државног апарата да прими и спроведе сталне промене, хијерархијска поставка савезна власт-републике-локални органи није имала велику улогу у постављању и спровођењу Плана - на снази је било принцип такозваног „директног руковођења“ из савезног центра. Републичке власти су у томе биле само преносни појас

¹⁸ Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji*, 138.

¹⁹ Dobrić, „Kontrola gradnje“, 47-48.

ка народним одборима који су, иако хијерархијски најниже, били и „највише народне организације“, јер су директно на терену спроводили „иницијативу за извршење задатака“, то јест, управљали привредом, предузећима и мобилизацијом маса.²⁰ Оперативне планове за поједине гране привреде давала је Влада ФНРЈ преко Савезне планске комисије која је називана „малом владом“ или „привредном владом“, којом је руководио Борис Кидрич. Он се судећи по записницима лично бавио сваким питањем, дословно, од производње бомбона, преко стања на појединим градилиштима, до тумачења марксизма, па се тако може прочитати да се „друг председник сложио“ са ценама радио апарат, шиваћих машина и бицикала.²¹ Оперативни планови су онда преко комитета и дирекција „разбијани“ на предузећа, која су као инвеститори баратала одређеном количином државних кредита за текућу годину, а у односу на које је тек требало да саставе конкретан програм, на пример, проширења индустрије и изградње станова према својим потребама. Ово значи да је оно што ће се конкретно производити заправо планирано тек на локалном нивоу, што је могло бити урађено само априксимативно. Било је инвеститора који су „са безбрежном неодговорношћу постављали нерелане програме“ - једни су желели да граде „на широко – велика насеља“, а други „уско – да у свако радно место наслоне кућу на становање“, па је питање колико је, на крају, оно што се радило на терену, уопште имало везе са расписом Плана.²² У суштини, није било толико битно *шта* се производи - сам производ је ту само нуспроизвод – за функционисање „перверзне машине“ и процес изградње власти је била битна производња по себи, то јест, како се она организује. Сваки домен производње је требало поставити на исту ону дијалектичку, тачније, политичку базу на којој се заснивала и држава, у ком циљу су још у време припреме Плана брисани сви „застарели“ параметри који нису одговарали променљивом карактеру политичког система.

У грађевинарству је још у време расписивања краткорочног плана, средином 1946. године, био предложен нови систем уговорања грађевинских радова на основу „односа поверења и сарадње“, што је значило да не треба инсистирати на прецизним техничким елаборатима по питању количине, врсте и цене радова.²³ Недостатак средстава који се крајем 1945. године наводио као разлог за увођење строгих мера је у време спровођења Плана постао систематски покретач целокупне производње, која се управо на тој бази постављала на политичке основе. Миленко Филиповић је октобра 1946. године изнео да код стручњака услед психолошких и политичких фактора још увек

²⁰ О надлежности народних одбора у спровођењу Плана видети: Obradović, „*Narodna demokratija*“ i *Jugoslavija*, 38-44.

²¹ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по текућим питањима, одржаног 31. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

²² Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данашњи проблеми урбанизма у Србији“, у: Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 31.

²³ Miladin Pečinar, „Predlog novog sistema izdavanja gradevinskih radova“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 91-93.

постоји негативна појава „техничког максимализма“ својствена производњи Запада.²⁴ Психолошки фактор су чинили капиталистички остаци у њиховој свести - „стари технократски менталитет“ је тежио „техничкој, калкулативној потпуности и савршенству и тамо где то није умесно ни потребно, јер природа задатка то не захтева“ - „наше машине раде упркос њима“. Они су се уздали у „једноставнији начин“ прављења идеалних планова, ослањајући се на „минуциозно рачунање коефицијената сигурности“, па су пред сваким новим задатком застајали налазећи на стотине изговора, „нарочито ако нису дата сва одговарајућа средства“, и „тим пре“ ако ће се неко други побринути за иста. Ово је претходно наводио и Бранко Максимовић у позиву архитектата да се спусте на реалне основе. Требало је привремено утврдити само минималне услове безбедности производње, али истовремено пооштрити контролу квалитета. Оваква начела нису била последица некаквог недостатка средстава у Југославији - исто се замерало и совјетским стручњацима. У совјетском грађевинарству су код прорачуна бетона укинути Бернулијева хипотеза и Хуков закон – коефицијенати сигурности нису одређивани према допуштеним напрезањима за бетон и арматуру, него према величини *могућег* коефицијента у односу на квалитет примењених материјала и тип грађевине.²⁵ Наводило се да се тиме постизала уштеда до 20% арматуре у односу на класичне методе, а проблем са тим је била чињеница да услед масовности градње пројектанти најчешће нису ни виђали градилишта, а тамо је објекте градила нестручна радна снага и стизао је цемент без марке, па квалитет материјала није ни било могуће утврдити док се елемент не угради, у ком случају је свакако бивало прекасно. Оно што је Филиповић заправо предлагао јесте да се научни принципи, какви се у пракси никада не би доводили у питање јер су донети управо ради осигурања стабилности и квалитета објекта, замене вером или *наивношћу* да ће се задаци које је држава поставила моћи спровести. Ово у корену ствари извесно није могло имати за циљ унапређење производње – уведена су начела која квалитет укидају, али се исти и даље тражио, што је за стручњаке било исто оно стање о коме је говорио Жижек - шта год да ураде било је погрешно. У оваквом контексту је пред њима био известан неуспех да задатке спроведу, па се и са отпором могло рачунати унапред. Ту је, међутим, био спреман други, „политички корен“ проблема – непристајање на дате услове је значило „несхватање стила и метода наше

²⁴ Milenko Filipović, „Naši inženjersko-tehnički kadovi u industriji i zadaci ovog časa“, *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1946), 285-286.

²⁵ У СССР је 1932 године професор Лољејт предложио да се одустане од рачунања бетонских конструкција на основу Бернулијеве хипотезе о равним пресецима, и Хуковом закону о пропорционалности напрезања и деформација. Уместо тога је створена методика рачунања конструкција према критичним напрезањима која могу да изазову рушење елемената - пресек греде напретнуте на савијање се не узима као раван, напрезање се распостире по висини греде по сложенијем закону него у класичним методама рачунања, док се модул еластичности бетона и арматуре сматра променљивим. После одређивања напрезања која изазивају критичну деформацију, одређује се допуштно напрезање у вези са изабраним коефицијеном сигурности који су стандардизовани за различите типове грађевина и износе од 2 до 2,5. „Projektovanje i gradjenje armirano-betonskih konstrukcija u SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 12-13.

стварности код техничара код којих није у питању непријатељски став“, или „свесно кочење напретка и рада уз рафинирано заклањање иза больих планова и коефицијената сигурности“. Проблем, dakле, није само у некаквом пропагирању идеологије како би се она утиснула у свест маса – овде је политички основ постављен на реалне основе, у сам корен производње. Тек када се ово има у виду, постаје јасно шта је значила теза о „преваспитавању маса“ – у описаним околностима је План пре био вид идеолошке него материјалне изградње.

Проблем са отпором стручњака се, како се и могло очекивати, јавио још новембра 1946. године, у једној од првих акција изградње. Случај је на састанку Грађевинске секције ДИТ осветлио Миленко Јаковљевић, подпредседник Савезне планске комисије.²⁶ Омладинску пругу Брчко-Бановићи под задатим роком и техничким условима прво нико није хтео да прихвати, али су инжењери ипак „почели мењати схватање“ и прихватили чак и радове који претходно нису ни тражени. Иако није објашњено зашто су се стручњаци ипак предомислили, цитирањем Стаљиновог говора о увођењу стахановских метода у ресор железничког саобраћаја је изнет сликовит пример како су такви проблеми решавани у СССР. Тамо се била осамосталила „једна група универзитетских професора, инжењера и других стручања“, која је „сваког уверавала да је код нас комерцијална брзина од 13 до 14km на сат граница преко које се не може ићи, ако не желимо доћи у противречност с `науком о експлоатацији`“. Стаљинов одговор је био такозвани *метод убеђивања*:

Ми нестручњаци, на основу предлога целога низа практичара железничког саобраћаја, убеђивали смо те професоре од ауторитета да 13 до 14km не могу бити граница, да се уз извесну организацију посла та граница може проширити. И та група, место да послуша глас искуства из праксе и да ревидира свој став према ствари, бацила се у борбу против прогресивних елемената железничког саобраћаја и још више повећала пропаганду својих конзервативних схватања. Разуме се да смо тим поштованим људима морали дати малко по зубима и учтиво их испратити из Централног апарата Народног комесаријата за саобраћај. И шта се десило? Сада имамо комерцијалну брзину од 18 до 19km на сат.²⁷

Након овога је Јаковљевић домаће стручњаке позвао да граде „још економичније и у краћим роковима“, уз усвајање радних норми и бољу организацију рада јер „продужимо ли градити оваквим методама и ценама, тешко ћемо испунити задатак индустријализације“. Као штетна појава „гигантоманије“ је одмах осуђено „заношење техничким могућностима, пројектовањем и градњом претерано великих, лепих итд. објеката“. У то време је расписан и конкурс за објекте на Новом Београду, који је архитекте такође мобилисао позивањем на идејно-политичку позадину акције. Онда је почела израда пројекта и за онај други, физиолошки део Плана, који би требало да је

²⁶ „Uloga tehničara u planskoj privredi. Referat ing. Milenka Jakovljevića, potpredsednika Planske komisije Savezne vlade, održan 13-XI-1946 na sastanku građevinske sekciјe podružnice Beograd DIT-a Srbije“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 317-319.

²⁷ Ibid., 318.

био непосредно повезан са остварењем индустријализације, па тиме и са обећаним повећањем животног стандарда, а заправо је био заснован на горе описаним принципима. Подизање индустрије није, наиме, подразумевало само изградњу појединачних објеката – планиране су „читаве области које чине економску целину“, које су повезивале место производње, и степен стамбене културе и просветно-друштвене предуслове.²⁸ Сходно томе, насупрот „урбанистичком“ плану репрезентативних објектата и парадних тргова за изражавање воље грађана, за физиолошки се може рећи да је за компоненте имао познате категорије: становање, слободно време, рад и саобраћај, па се може се размотрити како су оне у датом контексту конципиране.

4.2. Становање: проналажење совјетских стандарда

После Титове најаве да ће Петогодишњи план бити расписан, стамбено питање је, према Бајлону, постало једно од главних државних проблема, што је архитектима дало још један задатак.²⁹ У Београду се услед „погодних услова које му пружа наша Држава“, очекивао прираштај од 200.000 становника годишње, па је пре него што би се прешло на изградњу 1.500 станова, у Секцији архитеката ДИТ Београда одржана дискусија чији су закључци прослеђени ИОНО Београда, који је онда јануара 1947. године расписао Општи конкурс за типове стамбених зграда.³⁰ Тиме је проблем опет постављен пред све грађане ФНРЈ - од 80 радова 10 су предали „нестручњаци“, што је било доказ да се архитектура приближава народу, па се могло чути: „Сматрам да и ми, борци Југословенске армије, треба да се интересујемо за све проблеме“ или: „Стара сам пензионерка па не видим добро да нацртам, али ће инжењери знати да уобличе“.³¹ Од награђених радова су три предале жене, што је показивало да ни женска права нису слово на папиру. Конкурс је, осим тога, био својеврсни вид тражења у познатом – док је на оном за Нови Београд пронађено тражење нове линије архитектуре Југославије, код овог се унапред знало шта треба пронаћи. Тито је још крајем 1945. поручио да се посети СССР зато што се се у Југославији куће не граде рационално, а сада је Миладин Прљевић објашњавао да је дошло време да се пројектовање стамбених зграда постави на научне основе успостављањем типова станова јер их је само тако могуће рационално градити.³²

Расписом су тражени станови од једне, две и три собе: најмањи до $37m^2$ за две до три особе (дневна соба са нишом за спавање, решо кухиња и купатило); средњи од $52m^2$

²⁸ Branko Maksimović, „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 55-57. Видети и: Andrija Mendelson, „Uloga arhitekte i urbaniste u izgradnji industrije“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 324-326.

²⁹ Mate Baylon, „Konkurs za izradu idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (avgust 1947), 33-45.

³⁰ M. Nastasović, B. Stojanović, „Konkurs za tipove stambenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1947), 106-109.

³¹ Ibid.

³² „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima. Iz razgovora Maršala Tita sa rukovodiocima Ministarstva građevina“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 33-34; Miladin Prljević, „Problem stambenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 49-54.

за три до пет особа (две собе, купатило, кухиња и тоалет); и велики до $66m^2$, за пет до седам особа (три собе и пратеће просторије).³³ Поред тога, требало је превидети „могућност типизације објекта и елемената“, „урбанистичко решење или могућност постизања добрих решења“; „архитектонску обраду или могућност коју решење пружа“; и употребљивост за извођење под тренутним техничким могућностима. Жири је радове по склопу објекта поделио у три групе. У првој су станови организовани око отвореног или затвореног коридора, при чему се против првих иступило из климатских разлога, а други су прихваћени условно, „уколико задовољавају рационалан однос коридора према степеништима“. У другој су станови развијани кроз две етаже, што је оцењено као непогодно за масовну изградњу због великог броја степеништа. У трећој су организовани око централног степеништа што је оцењено као најповољније. Последњим је уз поменуту принцип „рационалности“ ходника отпала варијанта коридорског система, иако је то било у супротности са критиком великог броја степеништа у другој групи радова. По питању организације станова су издвојене две групе радова: у којима су собе распоређене око улазног ходника, и са пролазним собама, што се није препоручивало „нарочито за станове од две или три собе“, дакле, у свим случајевима, јер код једнособних није ни било „других“ соба за пролажење.³⁴ По питању конструкције су били прихватљиви подужни или попречни зидови. Када се изузму све противречности, оно што је тражено, па самим тим и награђено, био је склоп од два до четири стана око централног степеништа, и собама организованим око улазног ходника, што је тип који је коришћен у совјетској масовној изградњи.³⁵ [Слика 26] Бајлон је накнадно изнео и да је још пре расписивања конкурса, као резултат дискусије у Секцији архитеката, био усвојен став „против увођења било затворених било отворених ходника“ - за исти се изјаснила већина и то ни из каквих других, него социолошких разлога – јер коридорски систем „не одговара ни степену развитка наше стамбене културе ни удобности становања“.³⁶ Жири је сходно томе склоп са централним степеништем оценио као најповољнији са становишта типизације и рационализације, иако је исти управо по том питању био проблематичан. Термин „типизација“, то јест, *могућност* исте, овде се односио на типове станова, а не на фабричку израду елемената, мада ће се у наредном периоду постепеном заменом материјала доћи и до тога, јер ће иста врста склопа по совјетским узорима полужити као основа за концепт монтажне градње предвиђен Планом. Што се тиче рационализација, овај склоп је карактеритичан за изградњу у систему интерполације

³³ Nastasović, B. Stojanović, „Konkurs za tipove stambenih zgrada“.

³⁴ Nastasović, B. Stojanović, „Konkurs za tipove stambenih zgrada“.

³⁵ Прве награде су добили Мирко Миличић; Иван и Нада Витић и Борис Катунарић; и техничари Урош и Надежда Мартиновић; друге Михајло Мијатовић; Казимир и Божица Остроговић; трећу Вуко Бомбардели и Димитрије Пујић. Дата су и четири откупа. Видети: Nastasović, B. Stojanović, „Konkurs za tipove stambenih zgrada“; Baylon, „Konkurs za izradu idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu“. О совјетској масовној стамбеној изградњи видети: P.A Krasilnjikov, V.I. Skosirev, *Gradevinski konvejer* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1947).

³⁶ Baylon, „Konkurs za izradu idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu“, 36.

традиционалног градског блока, а овде је тражен за градњу у отвореном систему. Судећи по траженим квадратурама и приложеним основама, очигледно се штедело на површини станова, али је, наспрот томе, усвојени скоп који је подразумевао изградњу великог броја појединачних објеката, што значи да, између осталог, за сваки треба зидати масивне зидове, степенишне просторе, уводити инсталације, тесати и покривати кровове. Као резултат се добија већи број мањих а скупљих станова, па се може рећи да је за сврху масовне градње коридорски систем био повољнији – исти има своје недостатке, пре свега због једностране оријентације станова, али се она у сваком случају није могла избећи због малих квадратура. Коридорски систем је, како ће се видети, био непогодан из других разлога који немају везе са организацијом станова. У СССР су за склоп са централним степеништем већ били разрађени и пројекти и организација градње, чиме је отворена перспектива „типизације“ у Југославији, али је, још важније, исти био у складу са приступом спровођењу Плана. У датом склопу је могуће радити „на парче“ и прекидати градњу уколико се инвестиције промене, док су за коридорски потребни много „чвршћи“ планови. Недостаци централног система су, наравно, архитектима не само били познати, него су вршена и поређења у покушају да се пронађу „средња“ решења која ће отклонити недостатке оба система. У време када су конкурсни радови већ били предати, у броју *Tehnike* за фебруар-март 1947. године, објављен је чланак Миладина Прљевића који је изложио резултат рада по датом питању, иако је исти већ представљао застарели експеримент прелазног периода - у истом броју је, по већ опробаној пракси, објављен и чланак Бранка Максимовића који ће открити још неке совјетске типове станова.

Прљевић је приказао пројекат за стамбено насеље Дунавском блоку, рађен у Пројектантском заводу ИОНО Београда 1946. године.³⁷ Урбанистичко решење није приказано, па није извесно о ком се блоку тачно ради, али је стамбена изградња на Дунавском проспекту била у складу са Добровићевим планом намена површина. Како је станове требало градити у неизграђеним блоковима, Прљевић је предложио вишеспратну градњу, а у томе „упућени смо зато на грађење изван наше земље, где је проблем масовне изградње малих станова дискутован и решаван у великом обиму“. Ту се по обичају не наводи о којим се узорима ради, али се дошло до закључака скоро истоветних принципима *existenzminimatum* по којима је радио Ернст Мај у Франкфурту, мада су исти касније, када је Мај отишао у СССР, усвојени и у совјетском становању.³⁸ Који год да је узор, требало је спровести рационализацију стана и „подесити га према духу времена“.

³⁷ Prljević, „Problem stambenih zgrada“, 49-54.

³⁸ Видети: Kenet Frempton, „Nova objektivnost: Nemačka, Holandija i Švajcarska 1923-1933“, у: *Moderne arhitektura. Kritička istorija* (Београд: Orion art, 2004), 130-141; објављено и у: Perović, ur., *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, 371-381; Nikolas Bulok, „Franfurt i nova kultura stanovanja“, у: Ibid., 382-394; Vilim Štajn, „Eksperiment 'socijalistički gradovi'“, у: Ibid., 552-553.

Живот се у кући своди на минимум па нису потребне „безброжне просторије“ (салон, соба за рад, за децу), него стамбени простор треба брзо да се прилагођава кориснику: тамо где је писаћи сто – то је соба за рад, где је велики сто – ту се ручава, где је софа – преко дана је салон, а увече радна соба. Кухиња је мала, „ремек дело техничке економије“, са угађеним омарима и елементима заснованим „на тачном прорачуну максималне корисности водећи рачуна о томе шта мора да ради десна а шта лева рука“. Исто тако, „у данашње доба фабричке израде животних намирница, које се могу добити у свако доба“ остава постаје сувишна. У купатилу је потребна само када за седење или туш како би се искористиле скупе инсталације. Предложена је и такозвана „стамбена кухиња“, која ће бити једна од првих „рационализованих“ просторија у предстојећим пројектима, а која је уједно дневна соба и кухиња, па самим тим и трпезарија. Што се тиче склопа објекта, традиционално је мали број станова груписан око степеништа, што је произашло из затвореног блока са свим његовим манама, па се предлаже коридорски систем који „стварно омогућује појам масовне изградње“. Примери из иностранства „својом простотом сугестивно привлаче“, али се тамо углавном примењивала отворена комуникација која није погодна из климатских разлога - може се додати да су такве такође рађене у Франкфурту.³⁹ Уместо тога се предлаже затворени коридор са становима „свих врста и величина“ – у пројекту коридор везује тространо оријентисане станове, од једнособних до трособних, као и станове у два нивоа и оне за самце, другим речима, предложене су све варијанте које ће конкурсом бити одбачене. Уз ово је дат и прорачун у коме се пореди економичност датог пројекта и претпостављеног објекта са централним степеништем. [Слика 27] Предности типа „са стамбеним улицама“ биле су: тространа оријентација, смањен је број лифтова и степеништа, велика економичност инсталација јер су јединствене за све станове, с тим да систем постаје све економичнији са повећањем броја спратова, за шта је дата и пригодна рачуница. Објекат је, према Прљевићу, задовољавао и естетске стандарде јер је „без лица и наличја“, док је терасаста обрада елиминисала монотонију великих маса. Предлог је наравно имао и недостатака, пре свега по питању рационализације стана, јер говорити о фабричкој изради намирница и кухињи као ремек делу техничке економије у време када се сетва у појединим селима своди на плитко заоравање руком, а храна продаје на тачкице, није значило имати у виду реалност. Прљевић је међутим, био свестан ових чињеница – требало је имати у виду конкретне услове, навике и постојећи намештај, па су била потребна „прелазна решења“ која би још увек садржала елементе дотадашњег стана. Постављање смерница у складу са реалним потребама било је, по Прљевићевим речима, оно што се очекивало од конкурса, и исте по свему судећи ту и јесу биле исказане, али у корист оног другог, мање

³⁹ Видети: Kristijan Borngraber, „Društveni uticaj nove arhitekture u Nemačkoj i izgradnja Novog Frankfurta“, u: Ibid., 395-400.

економичног склопа. Карактеристично, надаље ће бити прихваћене и поменуте рационализације стана за које у датом контексту није био услова - по том питању није било никаквог прелазног периода и у наредном годинама ће станови ће под различитим изговорима постајати све мањи и мањи.

Оно ка чemu се у стамбеној изградњи јесте тежило изложио је у истом броју часописа Бранко Максимовић.⁴⁰ Совјетска архитектура је по његовим речима од Октобарске револуције прошла неколико фаза, „од њених првих револуционарних поставки до данашњег реалистичког схватања“, а томе су највише допринели Стаљинови петогодишњи планови. Послератни совјетски План, за период од 1946. до 1950. године, придавао је велику пажњу становању, које је требало „из основа наново поставити“, према новим потребама и реалним могућностима. Основе за то су, према Максимовићу, биле постављене још пре рата, с тим што су тада грађени вишеспратни блокови слободно постављени у зеленилу, док се после ратних разарања поставило питање најекономичније, најбрже, здраве и удобне изградње, што је тражило употребу материјала који се могу произвести на лицу места, чиме се смањује оптерећење саобраћаја и, рекло би се наспрот томе, приступа „фабричкој изради“ објекта од монтажних елемената. Оно што овде звучи као парадокс - фабричка израда на лицу места - било је совјетска реалност, чиме Максимовић предвиђа будућност изградње станова у Југославији. Одлика такве градње је било ниско грађење од јефтиних и лаких материјала који се могу савладати ручно – панела (дрво, трска, слама), или по ћелијском систему (блокови од шљаке и ситножи опеке), док је проблем санитарних уређаја решаван системом септичких јама.⁴¹ Максимовићева слика о томе је била нешто другачија - овим се остваривала „у најпотпунијем облику Стаљинова брига за человека“, јер радници станују у ниским објектима, ближе природи, са сопственим вртом и повртњаком, у пријатнијим и здравијим условима за рад и одмор одраслих и развој деце. [Слика 28] Оно што у опису совјетског примера није наведено, јесте да овакав вид изградње у СССР није имао везе само са послератном обновом – та верзија је одговарала тренутној проблематици у Југославији. Преокрет ка „реалистичкој“ стамбеној изградњи је у СССР направљен још 1931. године у време првог Петогодишњег плана, односно, у сличном контексту у коме се после рата налазила Југославија, а којим су побијене авангардне концепције. Услед стамбене кризе која је створена управо Планом, проглашено је да план стамбене изградње за 1930. годину није испуњен - бројне стамбене зграде су остале незавршене, без грејања и санитарне опреме због недостатка материјала, радне снаге и немогућности да грађевинска предузећа постигну темпо изградње. Како би се ово

⁴⁰ Maksimović, „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, 55-57.

⁴¹ Štajn, „Eksperiment 'socijalistički gradovi'“, у: Perović, ur., *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, 552-553.

надокнадило, 1. марта 1931. године је објављен декрет Партије по коме је трошкове изградње по стану требало умањити за преко једне трећине, а са друге стране усвојити двоструко већи буџет за стамбену изградњу него претходне године, услед чега је требало да уследи још обимнија мобилизација. Супротно концепту индустријализације, колико и свим до тада промовисаним „теоријским и тактичким разматрањима“, али у складу са декретом, 25. марта је донет још један декрет, о изградњи типских објеката за две или три породице, од дрвета, блокова од шљаке или другог материјала који се може добити на лицу места. Ову акција је испратила и идеја о „самоделатном грађењу“ – становницима Свердловска је дато у задатак да сами изграде станове од локалних материјала на хиљаду градилишта. По објављивању декрета су у штампи свакодневно откриване предности новог начина градње - исте оне које открива Максимовић: да „стандардна конвенционална градња“ индивидуалних објеката не захтева „ретке“ материјале као што су челик и цемент, скраћује време извођења и растерећује транспорт. Са промоцијом новог концепта почели су и напади на „десничарске опортунисте“, који препоручују грађење барака као привремено решење стамбене кризе, и „левичаре“ и „обесне сањалице“, који заговарају „гигантизам“ скупих пројеката и визионарских градова, препоручујући подруштвљавање начина живота и раздвајање деце од родитеља. Кључ напада на десничаре је био у томе што је наведени вид привремене градње надаље задобио стални карактер, а од експеримента авангарде се одустало јер мањи број реализованих „експерименталних“ пројеката није уродио плодом - постојало је свега неколико функционалистички схваћених комуналних стамбених зграда које нису ништа друго до „бедни хотели лишени луксуза“. Ово последње, наравно, није било дело неких појединача, него начин грађења који је држава претходно кроз образовни систем, проектантске организације и конкурсне промовисала, и са свим набројаним последицама градила а онда одбацила. Архитекти су свеједно проглашени за кривце, а у помоћ је призван и народ, па се тврдило оно што до јуче никоме није било битно - да се радничка класа и онако опирала колективном становању, те да га прихватају само студенти и млади радници који чим ступе у брак почињу да траже „дом“ и нешто „индивидуално“. Сходно критици је колективни тип, који ће у Југославији бити називан становањем „хотелског типа“, задржан је за становање самаца. Након тога је наступила нова фаза совјетског грађевинарства у којој је уследила разрада типских пројеката по новим смерницама обједињавањем свих стручних и научних институција на новом задатку - расписивани су конкурси, разрађивани планови, на институтима је проучавана типологија и организација грађевинских радова. Оно што се догађало после рата, јесте да је Комитет за архитектуру припремајући директиве за нови План донео одлуку да ниско грађење обухвати три четвртине целокупне стамбене изградње у СССР - у Стаљинграду је пре рата било заступљено са 13,5% а после рата са 70%. Ово је проузроковало нови

круг производње којим се није мењао само начин грађења стамбених зграда, него се како Максимовић износи „задире и у склоп градског организма“: повећава се површина за становање, мењају се облици блокова, саобраћајна мрежа, распоред друштвених објеката, то јест, јавила се потреба за ревизијом свих претходних пројекта. Тада се и архитектура Југославије директно укључује у совјетску праксу. На конкурсу за типове станова је усвојен склоп објекта са централним степеништем који ће у наредном периоду бити једини у изградњи вишеспратних зграда, а ИОНО је израду пројектата поверио свом Пројектантском бироу, што је по свему судећи могло бити урађено и без општенародне дискусије. Слично конкурсу за објекте на Новом Београду, на коме су објављена начела совјетске теорије, овде циљ није било проналажење нових или бољих решења – конкурс је пре био саопштење већ донете одлуке о познатом совјетском типу стамбених објеката. Након тога је почела и разрада типова станова какве је предложио Максимовић, од којих ће и једни и други постати обавезни за изградњу на читавој територији Југославије.

Министарство грађевина ФНРЈ је 20. октобра 1947. године, на Дан ослобођења Београда који је често био датум за задавање задатака архитектима, расписало нови Конкурс за типове станова, овога пута између пет републичких пројектантских завода.⁴² Стигло је 85 пројекта од којих је жири за награде предложио 22, након чега је министар грађевина разраду поверио Савезному заводу за пројектовање.⁴³ Конкурсни пројекти нису објављени, али је речено да ће се Савезнни завод израдити каталог у коме ће за сваки тип бити разрађен комплетан елаборат, а који је објављен почетком 1948. године под насловом *Преглед основа станова за 1948.*⁴⁴ Ту је било дато 50 основа од којих су инвеститори могли „изабрати оне које им највише одговарају и највише им се допадају“, након чега би од пројектних организација наручили елаборат тако да „не морају чекати на пројектовање и могу одмах почети са зидањем“.⁴⁵ Овакав начин расподеле пројектата

⁴² На конкурс су позвани: Савезнни завод за пројектовање и Пројектантски заводи Србије, Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине. Н. Š., „O konkursu za tipove stanova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 99.

⁴³ Председник Комисије је био генераллајтнант Љубордаг Ђурић, генерални секретар Председништва владе ФНРЈ; подпредседник Бранко Тучкорић, помоћник Министарства грађевина ФНРЈ; чланови: Миленко Јаковљевић, подпредседник СПК; Михајло Вујичић, службеник Комитета за заштиту народног здравља; Иван Божичевић, секретар Централног комитета ЈСЈ; Мате Бајлон, секретар ЦК ЈСЈ, и известилац Никола Шерцер, службеник Министарства грађевина ФНРЈ. Конкурс је хонорисан за сваки тип који је одговарао распису, а да би се стимулисао рад пројектаната расписане су по две награде за сваки тип. Додељено је: за куће у блоку осам награда (шест награда и два откупна), за куће са четири стана пет (четири награде и један откуп), за куће у низу девет (четири награде и пет откупна). Од тога је Савезнни завод за пројектовање добио дванаест награда и откупна (Ђирковић, Хрушка, Куртовић, Петричић, Пуjiћ, Ранковић, Тарасов); Пројектантски завод Хрватске пет (Гомбош, Хорват, Остроговић); Завод Србије четири (Голднер, Јовановић, Маринковић); Словеније једну (Цацац и Стремецки); а Босне и Херцеговине очигледно ниједну. За даљу разраду су одобрани пројекти које су израдили: Цацац, Ђирковић, Голднер, Гомбош, Хорват, Хрушка, Јовановић, Каузларић, Куртовић, Маринковић, Остроговић, Петричић, Поточњак, Пуjiћ, Ранковић, Стремецки и Тарасов. Поред већег броја награђених, у разради су сарађивали и Вуко Бомбардели, Рико Марасовић, Иван Витић и Нада Витић; а онда је уследила даља разрада у Савезному заводу за пројектовање од техничара Р. Чкоњовића, П. Крижана и студената А. Лукића, С. Комадине, Ж. Станковића. Видети: *Pregled osnova stanova* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948), 3.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Nada Grkinić Vuksan, „Pregled osnova stanova za 1948 g. Min. Građ. FNRJ, 1948. Beograd“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1948), 80. Познат је и један примерак прермера и предрачуна за тип М 331: *Tipovi Stanbenih zgrada. Tip M-331* (Savezni завод за пројектовање, 1948).

био је у самој поставци неплански, и мада је Бајлон износио да треба изградити 10% станова од $62m^2$, 60% од $75m^2$, и 30% станова од $85m^2$, начин на који су типови бирани тешко је могао да подржи тезу о било каквој процентуалној заступљености. Оно што је у вези са публикацијом било значајније јесте промена у класификацији станова у односу на конкурс са почетка 1947. године – подела више није вршена према броју соба него „према могућности нормалног смештаја мале, средње или веће породице“.⁴⁶ Категорије су самим тим постале описне - типови су означени шифрама, на пример М 323, С 323 или В 323, где је: М - „мали стан“ за три особе ($56-68m^2$); С - „средњи“ за четири до пет особа ($73-81m^2$); В - „велики стан“ за шест особа ($84-93m^2$). Нестанком собе су нестали и други конкретни параметри. Квадратуре су у односу на оне са конкурса наизглед веће за $20m^2$, међутим, сада се под „укупном површином“ стана подразумева бруто квадратура са зидовима, пуном површином лође, пола површине терасе и „припадајућим степеништем“, то јест „делом степеништа које отпада на један стан“. Површини стана је у ствари додавана цела површина степеништа – оно је заједничко па сваком и „припада“, и јасно је да су квадратуре тако постала вишеструко веће. Чисте површине станова су у чланцима, од којих је већину написао Бајлон, у читавом периоду хронично изостављане – уместо тога се говорило о корисној површини (без помоћних просторија), површини дневне и спаваће собе, или површини по кориснику, у чему по правилу није било јасно да ли се и ради о бруто или нето квадратурама. Са овим је дошла и промена у основама станова. Како је нестала „соба“ а дошло правило „нормалног смештаја“, свака просторија је променила што функцију што величину. Наводило се да је у Југославији култура становања неуједначена, те да за неке крајеве одговара „радна кухиња“ - кухињска ниша „у којој домаћица кува док се једе у дневној соби“, што значи да се у међувремену изгубила трпезарија; а за неке „дневна“ или „стамбена кухиња“, која је спој дневне собе, трпезарије, кухиње, а често и спаваће собе. Наводио се и принцип одвајања деце од родитеља и деце по полу, то јест, да је повољније имати две мање собе него једну већу на истој квадратури. Са тим је дошла и „ниша за спавање“ - половина собе, која је могла бити засебна или спојена са неком другом, најчешће дневном собом, одвојена параваном. Ту је, наравно, и уштеда на комуникацијама, која је поново произвела претходно осуђену пролазну собу. О смањењу квадратура до крајњег минимума говори и то што у основама сервисне просторије заузимају дословно половину стана – после увођења „седеће каде“, тушева и тоалета у купатилима, што у тадашњој стамбеној култури није било уобичајно, сервисне просторије више није било могуће смањити, што са стамбеним није био случај. Исто тако, квалитативне разлике између малих, средњих и великих станова више није било. Велики стан би подразумевао развијенију структуру основе – ту се одвајају спаваћа

⁴⁶ В. Т., „Pregled osnova stanova“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 354.

и дневна зона, које добијају посебне подврсте опслужујућих просторија и комуникација, односно, стандард стана не зависи само од квадратуре. Овде, међутим, мали стан (М232) има $55,2\text{m}^2$, средњи (С232) $66,7\text{m}^2$, а велики (В232) $75,10\text{m}^2$, а како сваки има исти конструктивни распон (4,70m), разлика у квадратурама је добијена тако што се дубина распона код сваког следећег стана повећава за око 1,10m (6,55; 7,68 и 8,60m), односно, основа се продубљује за ширину кревета, чиме се добија неколико квадрата више па стан прелази у „вишу“ категорију. [Слика 29]

Што се тиче бројчаних ознака, свака се односила на једнако нејасно дефинисан проблем. Прва од три бројке, у на пример шифри М 232, представљала је категорију „начина изградње“ којих је било четири: 1 - низ једнопородичних кућа; 2 - слободностојећа кућа са два стана; 3 – слободностојећа кућа са четири стана; и 4 - кућа у тракту. Термини „једнопородична“ и слободностојећа кућа“ овде не означавају објекат за једну породицу на сопственој парцели, јер таквих у радничким насељима није било – постојале су само у пољопривредним насељима. Зато се више није могло рећи да прве две категорије означавају „кућу“ а друге „стамбену зграду“, јер су ови термини условно речено постали непрецизни - како нема индивидуалне парцеле, породична кућа је само „стан“ са сопственим улазом. Сходно томе је „начин изградње“ под 1 и 2 означавао приземну или једноспратну кућу коју је описивао Максимовић, а која је могла бити у низу (1), или двојна (2), и чије се основе разликују само по томе што ове у низу немају прозоре на забатним зидовима. [Слика 30] Код начина градње под 3 и 4 је реч о вишеспратној градњи (стамбена зграда), где је 3 на конкурсу откријена „слободностојећа“ зграда са становима око централног степеништа, а 4 исто то, само што су зграде поређане у низ, то јест „тракт“. [Слика 31] Термин „начин изградње“ је заправо прикупљао више различитих категорија: организацију станова, груписања објекта, колико и висину која се пре него у архитектонски склоп може подвести под морфолошку карактеристику. Ова подела је била слична оној у СССР – ту су такође постојале четири, овог пута, „врсте зграде“, категорисане нешто другачије, али је резултат свеједно исти. Ту је за водећу одредницу узимана спратност објекта, па су постојале: 1 - приземне засебне куће са окућницом или двојне; 2 - засебне или спојене од приземља и спрата; 3 - једноспратне секционе (низ) са заједничким степеништем за више станова; и 4 - секционе са више спратова.⁴⁷ Како год било, по истом принципу се могло извести небројено сличних комбинација, па чак и таква о постојању некакве двојне куће у низу од пет спратова, а да суштина остана потпуно иста - као и код совјетске контекстуалности и познате совјетске добровољности, овде је на снази нека врста *совјетске типологије* која само носи само призвук научне, типолошке класификације, јер

⁴⁷ Засебна кућа на индивидуалној парцели односила се само на „самоделатно грађење“. Maksimović, „Problem masovnog gradenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, 55-57.

у њој нема једног повезујућег параметра. Дата подела је сличнија кинеској типологији животиња о којој је писао Борхес, где између осталих постоје „препарирани“, „оне које издалека личе на муву“ и „оне које припадају цару“.⁴⁸

Друге две бројке су означавале пружање конструктивних зидова - објекти са ознакама од 01 до 30 су имали подужне, а од 31 до 60 са попречне зидове, док су они од 61 до 99 били „резерва за евентуалне типове са новим конструкцијама које се могу предвидети“. У основама, међутим, постоје само ознаке: 01 за подужне, и од 31 до 37 за попречне зидове, при чему је улога другог броја нејасна, јер се не односи на број распона и може се евентуално разумети као редни број сваке наредне, по нечemu другачије основе. Основе станова су, такође, било у случају подужних било попречних зидова најчешће биле исте – у питању је само заротирана варијанта истог стана. [упоредити: **Слика 30а (М 201)**, **Слика 32]** Проблем типологије је овим непотребно закомпликован, вероватно како би се показало да постоји велики број типова. За ниски „начин изградње“, под 1 и 2, је у публикацији дато 19 основа код којих у погледу организације постоје само два типа стана: на један и на два нивоа, услед чега и постоје приземни и једноспратни објекти. Све остало су само варијанте најчешће заротираних основа, нешто увећаних површина због додавања ширине кревета, и у мањој мери распореда просторија. Код начина изградње 3 и 4 је принцип исти – дата је 31 основа, које се могу свести на седам подгрупа више или мање различитих по распореду просторија и пружању конструктивних зидова, али по истих по организацији – собе су увек распоређене око улазног ходника, при чему су сервисне просторије увек оријентисане на једну, а собе на другу страну, а ако се од овога и одступи, то се ради у покушају уклапања у задату квадратуру или у позицију заједничког степеништа. Просторије притом нису распоређиване по неком принципу функционалне повезаности – дневна соба (која је и трпезарија) и кухиња могу али и не морају бити постављене једна до или наспрам друге – распоред просторија зависи од могућности њиховог „смештања“ а не намене. Сходно томе се чак може рећи да су у 31 основи дате варијанте за један тип стана. Бајлон је навео и да се економисањем квадратурама није изгубило на квалитету, што је тврђња која једноставно није основана – једини принцип пројектовања је било економисање - прости смештај прописаног броја људи на што мању квадратуру.

Уз шифре су се могле наћи и евентуалне ознаке *л* и *δ*, за стан лево и десно од приступних степеница, као и црни квадрат који је показивао да одређена страна објекта треба да буде оријентисана на север, о чему није вођено рачуна ни на приложеним

⁴⁸ Фуко цитира Борхеса који цитира извесну кинеску енциклопедију у којој је писало да се животиње деле на: а) оне које припадају цару, б) препарирани, в) припитомљене, г) младунчад свиње, д) сирене, ђ) фабулозне, е) псе луталице, ж) френетичне, з) непребројиве, и) које се могу повучи врло фином двоструком повијеном четком за косу, ј) и тако даље, к) које су управо разбиле бокал за воду, л) које из далека личе на муве. Према: Rem Koolhaas and Bruce Mau, *SMLXL* (Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH, 1997), xxii-xxiv.

ситуацијама, а камоли на терену. Према датим предлозима јесте предвиђена градња у отвореном систему, али су објекти смештени на свакој од ободних страна блока па није јасно зашто је давана препорука о оријентацији када је сваки објекат окренут на понеку страну света. Поред тога је структура станова била таква да су сервисне просторије увек ређане на једну, а собе на другу страну, а прве су судећи по изгледима по правилу оријентисане на унутрашњост блока, односно, све собе у стану гледале су на улицу, што је могло бити корисно пре за нешто репрезентативнији изглед него за мирнији живот у становима. У свему се очигледно дошло до неког специфичног споја ивичне и отворене градње – и даље постоји званична „фасада“ иако су објекти у слободном систему могли окренути било како, то јест, како треба. Код питања репрезентативности, долази на ред још један проблем који је архитекте од тада па надаље забрињавао много више него организација станова. Била је то „монотонија“ која је код типске изградње унапред очекивана, и која је до краја поништавала било каква становишта како по питању оријентације тако и економичности градње. Исти проблем су примећивали и совјетски архитекти, који су као решење проблема предвиђали „хармоничан распоред и групације појединих типова зграда, засађивање зеленила и ограда тако да се поред индивидуалне градње остварује јединствена архитектонска композиција, пријатан и сликовит изглед улица“.⁴⁹ Бајлон је сходно томе предлагао неколико урбанистичких поставки склопова, кроз низ не нарочито уверљивих изговора који, треба рећи, са проблематиком становања нису имали везе. Говорило се да су дати типови конципирани тако да се могу израдити „најразноврсније комбинације“, како по питању архитектонских тако и урбанистичких момената.⁵⁰ Архитектонски су били: различита боја и обрада фасада, ограда и прозора, нагиби кровова, величина среха, обликовање балкона, груписање прозора, диференцирање улаза и стварање ризалита. Уз већину основа су дате и варијантне спољне обраде, што је због уштеде материјала и нестручности радне снаге на терену било јако тешко постићи. Код урбанистичких момената је требало „избећи понављање односно једнако третирање елемената“, па је предложено груписање различитих типова станова унутар истог „начина изградње“, различитих „начина изградње“ у истом блоку, као и грађење објекта у низу са различитим висинама, све уз коришћење горњих архитектонских момената. Понуђена је и могућност спајања трактова „прекоугла“ (Г основа), „пробијањем тракта“ (+ основа) или „помоћу степеништа“ (Т основа), с тим што је у питању дословно *спајање* објекта, без икакве промене у организацији на месту споја. Као могућност је предочена и још неизречена али - теза о „националној форми“ – обликовање је требало прилагодити навикама и обичајима у појединим крајевима

⁴⁹ Maksimović, „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, 55-57.

⁵⁰ Pregled osnova stanova (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948), 6.

земље.⁵¹ У суштини, могло се радити било шта, само што није јасно зашто би, осим ако није у питању пуха морфолошка сликовитост склопова, што дефинитивно стоји на супрот економисању квадратурама самих станова. Бајлон је накнадно објавио и досетку о тестерастом постављању низа. Сви типови су, наиме, били пројектовани за раван терен, што је у совјетским степама можда било у реду, али је у Југославији узроковало велике проблеме јер се често дешавало да земљиште буде у паду. Због тога је предложено да се објекти каскадирају, а ради боље оријентације и међусобно смичу, или и једно и друго.⁵²

[Слика 33] Каскадирање, међутим, није било могуће тек тако извести, јер је подразумевало детаљнију разраду пројеката који су рађени као типски управо да не би морали бити појединачно разрађивани. Уместо тога су на терену, ради нивелације објеката, грађени подруми који нису били предвиђени пројектима, што је отварало низ других проблема: пројектовања на лицу места од стране нестручних лица, техничких грешака, поскупљења градње због додатних количина материјала, а дешавало се и да се подрум изведе као „слепи“, без могућности коришћења. Други предлог, за смицањем објеката, такође није био нарочито користан - питање је да ли је отварање једног или два додатна прозора, под условом да се на истом месту налази соба а не кухиња, значило и бољу оријентацију стана, а дискутабилно је и колико је о смицању сваког наредног објекта за око 1,5m могло бити вођено рачуна на терену, и колико је то усложњавало и поскупљивање радове. Ово се пре могло односити на чињеницу да су на терену улице често биле под неким углом, те да је смицање такође предложено из разлога сликовитости, која је поред економисања квадратурама била основни пројектантски принцип. Овде је, другим речима, техничка функција била једно, а естетска друго, и оне међусобно нису имале нарочите везе.

Поред типова породичних станова, јануара 1947. године је почела и разрада типских друштвених објеката, који ће заједно са објектима „хотелског типа“ за самце постати главни елементи нових радничких насеља.⁵³ Конкурс за типове биоскопа је расписао Комитет за кинематографију при Влади ФНРЈ, такође између пројектантских завода, и био је још једно измишљање совјетске праксе.⁵⁴ Ту је такође тражена могућност „за долажење до типских решења“ за три врсте објеката: за 300 и 500 гледалаца са домом културе, и за 700 гледалаца без дома културе.⁵⁵ Прва два типа заправо јесу били домови

⁵¹ Grkinić Vuksan, „Pregled osnova stanova za 1948 g. Min. Grad. FNRJ, 1948. Beograd“, 80.

⁵² Mate Bajlon, „Neke mogućnosti situiranja stambenih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 289-290.

⁵³ Видети: Zrđa Dumendžić, „Menza željezare u Sisku“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 57; Juraj Bertol, „Tip radničke menze“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 57.

⁵⁴ „Konkurs za tipove bioskopa“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 19-22; „Konkurs za tipove bioskopa. Nastavak iz br. 1“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 58-60. Исти конкурс је у то време расписан и у Чехословачкој. Видети: „Konkurs za tipove kina u ČSR“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (maj-jun 1948), 50-52.

⁵⁵ Прву награду су добили: из Пројектног завода Љубљане, Н. Бежек и студент Д. Кернц, као и Е. Навиншек, а из Пројектног завода Хрватске Драгица Перак и Антон Улрих. Друга награда је додељена: из Пројектног завода Хрватске Хинку Бауеру и Ивану Витићу, и Казимиру и Божици Остроговић. Пројекти су објављени у *Arhitektura* (Zagreb), 1-2 (1947), 22-32.

културе – тражени су вишенаменска дворана, библиотека, друштвене просторије и администрација; док је трећи требало да буде самостална биоскопска дворана. [Слика 34] Домови културе су грађени под различитим називима: дом омладине, дом технике, задружни дом, дом ЈНА, синдикални дом, раднички клуб, али је намена увек била иста, социјалистичке садржине - требало је да врше „друштвену, културно-уметничку, а тиме и политичку функцију“.⁵⁶ У мањим местима се дешавало и да дом културе „покупи“ централне функције насеља: народни одбор, пошту, мензу, па чак и становање.⁵⁷ Конкурс за типове биоскопа је у том смислу био у неку руку аполитична верзија наизглед „чистог“ програма „за опште културне потребе мањег места“, а типолошка подела према броју места у сали је била нешто до чега се у СССР стигло током година. Тамо је у почетку импровизација била правило - од 1917. до 1925. године је, по узору на просторије за групе племића, развијана идеја отварања радничких клубова, које су неколико месеци по оснивању совјетске власти почели да отварају синдикати и политичке организације по приватним кућама и адаптираним црквама.⁵⁸ Онда је почела изградња нових објеката – такозваних двораца културе намењених потребама читавих рејона. Са расписивањем првог Петогодишњег плана је почела изградња нових индустриских градова на нетакнутом тлу, па се јавила потреба масовне изградње по типским пројектима, којих је за десет наредних година изграђено око 10.000. За ово су периодично расписивани конкурси, при чему је капацитет дворане стално варирао: од 150 до 500, 200 до 250, 100 до 400, 700 до 1.000 места, а везан је за број становника – од 10 седишта у градовима, до 35 у селима на 1.000 људи.⁵⁹ [Слика 35]

У Југославији је после рата праћен исти образац. Домови културе су прво отварани у објектима у којима је било могуће масовно окупљање (биоскопи, позоришта, соколски домови, кафане), а у време расписивања Плана је почела изградња рејонских објеката - у Београду је 4. маја 1947. године по пројекту Богдана Игњатовића почела изградња Дома културе Четвртог рејона на Црвеном Крсту, са великим салом од 700 места, који је после више најава отворен 20. марта 1949. као Београдско драмско позориште.⁶⁰ Након тога је почела и изградња Синдикалног дома у Земуну и на

⁵⁶ Драган Илић, „Домови културе у Социјалистичкој Републици Србији“, *ИАУС Саопштења* (Београд), бр. 2 (1969), 20-28.

⁵⁷ A. Pivac, „O domovima kulture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 108-112. Пројекат за дом културе у склопу Војне болнице у Љубљани Марка Жупанчича је осим стандардне намене у приземљу имао и кухињу са кантином, а на спрату хотел са собама за лекаре и још једном кухињом и кантином. Видети: „Vojaški dom kulture v sklopu vojne bolnice u Ljubljani“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 48.

⁵⁸ Видети: Anatol Kop, „Novi socijalni kondenzatori: 1925-1932“, у: Perović, ur., *Istorija moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, 475-496; Selim O. Han-Magomedov, „Novi tipovi zgrada za društvene i administrativne potrebe u Sovjetskom Savezu“, у: Ibid., 501-510.

⁵⁹ В. Л. Кулаг, *Клубы массового строительства* (Москва: Академия строительства и архитектуры СССР, 1962).

⁶⁰ Видети: „На тргу ‘Црвени крст’ почели су радови на градњи велике зграде Дома културе Четвртог рејона“, *Политика*, 5. мај 1947, 4; „Зграда Дома културе Четвртог рејона биће завршена до краја ове године“, *Политика*, 9. октобар 1947, 6; „Ускоро ће почети радови на изградњи прилаза Дому културе Четвртог рејона у Београду“, *Политика*, 28. октобар 1948, 5; „Београдско драмско позориште почиње рад 20 марта у новој згради Дома културе

Карабурми, а средином 1950. су отворени и дом културе Првог рејона и Синдикални дом на Кланичком булевару.⁶¹ У Хрватској је током 1947. саграђен Народни дом у Метковићу са 400 места, а у Загребу Дом ЈНА који је завршен 1949. године са истим капацитетом.⁶²

[Слика 36] Марта 1948. је најављена већа активност и у другим републикама – у БиХ је требало „преуредити или изградити 149 дома“.⁶³ Ту се, међутим, радило о појединачним објектима - одлука да се почне израда типских пројеката донета је крајем 1947. године, скоро годину дана после Конкурса за типове биоскопа, у време када је почела и разрада типова станова. Ово се, међутим, односило на задружне домове о којима ће бити речи у наредним поглављима, зато што су везани за увођење мера у домену пољопривреде у време сукоба са СССР. Нормативи за градске домове културе успостављени су тек 1949. године на основу пројеката за задружне домове – одређене су три врсте дома: месни, задружни и синдикални, и три типа: мали (400 места за насеље од 5.000 становника), средњи (600 места за 15.000), и велики (800 и више места за 25.000), мада се у неким изворима наводе и четири.⁶⁴ Типски домови културе, међутим, не рачунајући задужне домове који су везани за посебну проблематику, до 1952. године нису масовно грађени – тада је и за постојеће, „Авала“ у Четвртом, „Браћа Стаменковић“ у Другом, и незавршене домове Шестог и Седмог рејона, најављена пренамена у биоскопе.⁶⁵ Типски домови културе су, међутим, без обзира на то што није било домаћих пројеката, редовно уцртавани у планове радничких насеља, штавише, током 1946. године када су ту планови рађени нису били откривени ни пројекти типских станова. У Урбанистичком институту Србије се, међутим, по речима Димитрија Маринковића, већ баратало са шест типских пројеката за породично становање, два типа зграда за самце и типовима друштвених објеката који су очигледно били набављени са стране.⁶⁶

Четвртог рејона“, *Политика*, 11. март 1949, 4; „Данас се отвара Дом културе Четвртог рејона“, *Политика*, 20. март 1949, 5.

⁶¹ Видети: „Изградња Београда“, *Политика*, 7. октобар 1949, 5; „Свечано отварање Синдикалног дома железничара у Земуну“, *Политика*, 20. октобар 1947, 5; „Земун је добио још једну биоскопску дворану“, *Политика*, 3. јануар 1950, 8; „Свечано је отворен први синдикални Дом културе нашег главног града“, *Политика*, 7. јул 1950, 4; „Београдске слике“, *Политика*, 4. новембар 1950, 3.

⁶² Народни дом у Метковићу пројектовао је Александар Фројденрајх (Freudenreich), а Дом ЈНА у Загребу Фрањо З. Тишина. Видети: „Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985“, *Arhitektura (Zagreb)*, br. 196-199 (1986), 103. У Загребу је почетком 1949. године било још осам рејонских дома, и један ратних инвалида и железничара, а најављено је и да ће домови културе ускоро заменити концертне и позоришне дворане. Винко Јеђут „Домови културе у Загребу ускоро ће заменити централне концертне и позоришне дворане“, *Политика*, 2. фебруар 1949, 4.

⁶³ Видети: „На домове културе ове године утрошиће се у Босни и Херцеговини 150,000.000 динара“, *Политика*, 17. март 1948, 5; „У Дрвару је почело зидање великог радничког дома културе“, *Политика*, 18. август 1948, 5; „Азања се препораћа“, *Политика*, 25. јун 1950, 3.

⁶⁴ Видети: „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika (Beograd)*, br. 3 (1952), 340-351. Пивач, „O domovima kulture“, 108-112.

⁶⁵ „Бискупске дворане које чекају да буду враћене Београђанима“, *Политика*, 18. август 1950, 4.

⁶⁶ Димитрије Маринковић, „Рудник Лиса“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 227-228.

4.2.1. Нова социјалистичка насеља

По речима Драгана Момчиловића и Јозефа Кортуса, у време обнове се израда урбанистичких планова сводила на „процес прерастања постојећих градова у нове“, у чему је требало „полазити од реалне анализе садашњости, но истовремено довољно смело гледати у будућност“.⁶⁷ Са проглашењем Плана је дошло време да изградња те будућности почне, изградњом нових објеката, у чему је принцип прилажења проблемима од случаја до случаја остао на снази. Стамбена изградња је према Братиславу Стојановићу обухватала: 1. изградњу индивидуалних објеката у постојећим блоковима (на пример у Далматинској улици у Београду); 2. нових блокова или насеља унутар постојећих градова (Цвијићева, Северни булевар); 3. нових насеља изван територије града (Железник, Карабурма); 4. нових насеља крај рудника, индустрије или пољопривредних добара; и 5. читавих нових градова попут Нове Горице у Словенији.⁶⁸ Како су квалитативне одлике типова станова већ анализиране, могу се размотрити принципи њихове имплементације у урбанистичким плановима, а ту због различитости приступа нема друге него да се са анализом крене по Стојановићевој подели.

Према Добровићевом Плану намене површина, стамбене зоне су у Београду лоциране уз новоформиране репрезентативне потезе и поред индустрије, то јест, као део урбанистичког и физиолошког плана. У први се могу сврстати: горња зона Булевара Црвене армије, две зоне са симетрично на Аутопут, зона око Топчидерске звезде и Панчевачког моста. Центри индустрије су били један мањи на Бежанији, други на Дунавском пропекту, чему се могу додати и зоне на Северном булевару, уз Миријевски пут и на Карабурми, као и она на Чукарици (Михајловац) на железничкој траси која ја водила од Бежаније ка Раковици и Железнику. [Слика 37] У центру Београда су грађени углавном појединачни објекти за службенике државне администрације - крајем 1947. године је почела изградња станова за скоро сва савезна и републичка министарства, Радио-Београд, као и за војску, прикладно, на Булевару Црвене армије.⁶⁹ Конкурс за типове станова у Београду је расписан за објекте у слободним блоковима на периферији града, један од којих је био „Пионир“, омеђен Цвијићевом, Рузвелтовом и 29.

⁶⁷ Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данањњи проблеми урбанизма у Србији“, у: *Ibid.*, 20. 21.

⁶⁸ Bratislav Stojanović, „Stambena izgradnja“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1952), 404-414.

⁶⁹ Видети: „Изградња станова за службенике Министарства саобраћаја“, *Политика*, 25. јануар 1948, 8; „Изградња Београда“, *Политика*, 22. септембар 1949, 5; „Услед несразмере у брзини изградње станова и прилива радника народне власти приступиће хитним мерама за решење станбеног питања“, *Политика*, 2. октобар 1948, 5; „Изградња Београда 1944-1948“, *Политика*, 29. новембар 1948, 11; „Довршава се станбена зграда за службенике Комисије државне контроле ФНРЈ“, *Политика*, 25. август 1949, 6; „У Дринчићевој улици подижу се три станбене зграде за службенике савезног Министарства трговине и снабдевања“, *Политика*, 10. септембар 1949, 5; „Крајем овог месеца биће завршена зграда намештеника Савезног министарства финансија“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6; „У новим становима – усусрет зими“, *Политика*, 22. октобар 1950, 6; „Београд се гради“, *Политика*, 23. јул 1949, 3; „Izgradnja stanbenih zgrada u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 249-250; „Нове станбене зграде у Београду“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 49-51; Јован Поповић, „Град наше свесне воље“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 32 (јун 1948), 6-7.

новембра, планиран за 13.700 становника.⁷⁰ У складу са важношћу Панчевачког моста за будући развој града, читав круг блокова око Богословског факултета намењен је стамбеној изградњи. Стамбени блок у Цвијићевој улици, у литератури често критикован као лош пример стамбене изградње овог периода, критиковао се одмах по почетку изградње - под насловима као што је „Несавјесност или...“ је навођено да пројектант и извођач нису обратили пажњу на то што су забати остајали без отвора, зидови неравни и „само изнинмо под правим углом“, а разлика у висини прозора преко 5cm.⁷¹ Може се, међутим, рећи да је без обзира на техничке недостатке блок планиран као део репрезентативног дела Добровићевог плана. У вези са истим на први поглед остаје нејасно порекло радијалне поставке објекта, али ако се блок не посматра као излован, него у контексту ширих планова за овај део града, његово решење, па са тим и неки од принципа планрања стамбених насеља у датом периоду постају јаснији.

За зону око Богословије су рађена три пројекта. [Слика 38] Прва скица је израђена за насеље „Пионир“ првом половином 1946. године, за неизграђену зону између Јеврејског гробља, Рузвелтове и Партизанског пута, а публикована је са решењем за „Прокоп“ уз Добровићев план Београда. Радило се о изградњи „серијског типа са типизованим становима“, а судећи по цртежу, требало је изградити 18 павиљона, два мања угаона објекта недефинисане садржине, и један много већи на троугаоном завршетку између Мије Ковачевића, Северног булевара и Богословије. Павиљони су постављени управно на осу у правцу запад-исток, која полази од Ботаничке баште Улицом Јаше Продановића, кроз Професорску колонију до троугаоног сквера на њеном крају, и завршава се тачно на кружном току испред Богословског факултета. Четири павиљона, од којих су два полукужна, за свој облик могу да захвале центру кружнице на истој оси. Поставка неименованог објекта води порекло од кружнице истог пречника чији је центар на Богословији, а како је предвиђена саобраћајна петља испред Панчевачког моста, извесно је да Богословски факултет био предвиђен за рушење. Други пројекат је у Пројектантском заводу ИОНО радио Владета Максимовић средином 1947. године, за блок између Цвијићeve, Здравка Челара и Јаше Продановића, чemu се могу додати и четири истоветна павиљона у Далматинској улици.⁷² Према писању штампе, насеље је требало да буде једно од највећих у Београду са преко 700 станова, грађених у виду четвороспратних трактова са претежно двособним становима организованих око централног степеништа. Број павиљона се мењао током времена: прво је најављено 20

⁷⁰ Stanko Mandić, „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 35-37.

⁷¹ Пројектант је Владета Максимовић а извођач „Комграп“. В. Т., „Nesavjesnost ili...?“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1948), 174-175.

⁷² Пројекат је објављен у: Савка Антоновић, „Резултати досадашње обнове и изградње Београда“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 1-4 (1951), 160-167.

(1947), а онда 16 и 17 (1948).⁷³ Први је завршен 1947, наредних осам 1948. године, а данас их је 15. Овде је такође присутна тема са кружницама истог пречника, с тим што је центар на троугаоном скверу на крају Улице Јаше Продановића, па се може рећи да су први и други план чинили целину. Трећи пројекат су под Управом главног архитекте Добровића, 1947. године израдили Станко Мандић који је радио урбанизам, и Владета Максимовић који се бавио становима, а обухватао је, као и први, део блока између Рузвелтове и Партизанског пута, али и само Јеврејско гробље. Овај пројекат је објављен крајем 1949. године у контексту одрицања од социјалистичког реализма, па је и тумачење које је дао Мандић унеколико другачије од иницијалне замисли.⁷⁴ На потезу је у међувремену саграђен Дом културе „Браћа Стаменковић“ по пројекту Богдана Игњатовића, а започети су и објекти поликлинике на месту данашње „Ледене дворане“ и штампарије „Рад“, која је позната као Војна штампарија и пројекат Милорада Мацура.⁷⁵ Ови објекти су припадали истом геометријском систему - поликлиника се налази на оси пресека прве две кружнице, а Дом културе на оси кроз центар друге. Стамбени павиљони првог плана ту су почели да сметају – штампарија „Рад“ је на месту првобитних полукуружних павиљона и припада првој кружници. Објекат је, такође, у морфолошком смислу другачији од оног кога је, како је то назвао Урош Мартиновић, „преадаптирао“ Мацура 1950. године.⁷⁶ Судећи по приложену макети за дати урбанистички потез, „Рад“ је био потпуно симетричан, Н основе, са свим крацима исте висине, и једним вишим делом у виду куле ка улици Мије Ковачевића. Део објекта у унутрашњости блока је, сходно геометријском пореклу потеза залучен, а у складу са тим је уређена и парковска површина. Оно што је изведено, рађено је на потпуно истој основи, с тим што у Мацуриној преадаптацији висина трактова није иста. Залучени део је приземан, куле нема, а композицијом доминира слободностојећи паралелопипед подигнут на стубове. Мацура је овим „успео да један изузетно тежак и незахвалан проблем и програм преадаптације започетог здања без посебног карактера уздигне на највиши степен просторне и ликовне креације савременог израза у архитектури“, па „неовисно од асоцијација које нас враћају Корбизјеу [...] зграда Војне штампарије носи у себи

⁷³ Видети: „Станбене зграде у Далматинској улици“, *Политика*, 25. јул 1949, 8; „Трудбеници у новим становима“, *Политика*, 29. новембар 1949, 10; „Услед несразмере у брзини изградње станова и прилива радника народне власти приступиће хитним мерама за решење станбеног питања“, *Политика*, 2. октобар 1948, 5; „Izgradnja stanbenih zgrada u Beogradu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 249-250; „Извршни Народни одбор Београда саградиће ове године низ станбених зграда и јавних и комуналних установа“, *Политика*, 9. мај 1947, 6.

⁷⁴ Према Добровићу у *Urbanizam kroz vekove I* (Beograd: Naučna knjiga, 1950), ненумерисано, овај план је израђен 1947. године под Управом главног архитекте Београда, с тим да то није у складу са чињеницом да је Управа основана касније, у првој половини 1948. године. Пројекат је, међутим, објављен 1948. године у Максимовићевој књизи *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, 246, која је извесно морала бити припремана раније. Поново је објављен крајем 1949. у чланку Stanko Mandić, „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 35-37.

⁷⁵ О пројекту јеписано у: „На свом десетом заседању Народни одбор Београда усвојио буџет за 1948 годину“, *Политика*, 6. јун 1948, 3.

⁷⁶ Видети: Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 132.

архитектонско вредности истинске инспирације и креације вишег реда“.⁷⁷ О контексту у коме су овакве интерпретације даване биће речи касније – овде се може рећи да је објекат накнадно постао један од првих доказа за „отклон“ архитектуре Југославије од социјалистичког реализма, мада је и могао бити први јер је већ био у изградњи – требало га је само преформирати, па је велико питање да ли се такав „приклон“ може везати за било коју од модернистичких традиција, нарочито Корбизјеве. У остатку Мандићевог решења, саобраћајна петља и неименовани објекат на Богословији откривају своју намену. Панчевачки мост је према Добровићу био „полазна тачка свег градског, ванградског и међуградског брзог саобраћаја“,⁷⁸ у складу са значајем овог потеза на путу за Москву. Сходно томе се штампарија „Рад“ јавља „као регулатор просторних односа“, док је зграда на петљи „голем објекат за масовно гаражирање аутомобила“. Овде се и даље говори о визуелном дојму, сада објеката утилитарне намене (гаража и штампарија), а гаража је у складу са тим симетрична - два бочна тракта чине „зидове“ никем средњем делу у оси моста, који је опет формиран кроз три степенице. Добровић је, међутим, 1950. године, у складу са поменутим „отклоном“, овај план критиковао: „Ту пада у очи нефункционално смишљена звезда, њена неповезаност са мостом (результат шестара)“. И заиста, сва три пројекта су била производ цртачког алата, који не води много рачуна о томе чему нацртани објекти служе, иако су већином стамбени - нови објекти без икаквог обзира на постојећи стамбени фонд који је наводно требало штедети, дословно по геометријској програсији имплодирају у наслеђено ткиво. Оно што Добровић по питању трећег плана пропушта да нагласи јесте по обичају најважније - да је и нова петља која наводно „поправља“ ситуацију била резултат истог тог шестара, овог пута нешто већег пречника. Ставове је касније исправио и Мандић. У пројекту су станови били организовани око централног степеништа, и оријентисани у зависности од положаја саобраћајница а не од страна света, а ишло се и за тим да се избегне „сировост једноличности и монотоније“. Касније је, међутим, отворена нова могућност „за примену познатих начина пројектовања у тракту, једностраним или обостраним коришћењем фронтова тракта, применом коридорског система, или изградњом двоетажних станова по висини тракта“. Стари пројекат је тада постао „радна скица“: „Рад у овом смислу показује исто тако потребу за ревизијом досадашњих директних упутстава за пројектовање станова, у циљу и у фази прелаза на виши стандард станована“.⁷⁹ Слично Мохоровићевом стаљинистичком дискурсу којим се доказује штагод се жели, склоп станова се ту накнадно мења у две узастопне реченице, сопствени пројекти се тумаче као резултат бирократског рада институција, док угледни пример постаје Мацурина ауторска

⁷⁷ Ibid.⁷⁸ Добровић, *Урбанизам кроз векове*, ненумерисано.⁷⁹ Mandić, „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, 36-37.

,,креација вишег реда“. Ко год да се, међутим, 1947. године ослонио на свој шестар – а шестар је алат са стола појединца а не производ бирократске институције, извесно је становницима у Цвијићевој оставио пре свега свој ауторски дomet.

Концепти планирања у другим републикама нису били много другачији од оних у Београду. Регулациону основу Загреба, као и других градова у Хрватској и Македонији радио је Владимир Антолић, руководилац Урбанистичког института Хрватске.⁸⁰ У Загребу су у стамбене зоне спадали: делови старог града, нови део Загреба према Сави слично Новом Београду, и индустриска насеља западно, источно и јужно од Саве. У складу са тим је требало изместити железничка постројења – теретне трасе су предвиђене за исток и запад, а путничке за север и југ, за које су направљене две варијанте: у првој је станица остављена на постојећем месту, а у другој северније, на правцу Максимир-Звезд-Кустошија, при чему је прва оцењена као повољнија „с урбанистичког гледишта“, везана за репрезентативни план проширења града. [Слика 39а, б] Позиционирање пруга у складу са новим монументалним потезима се дешавало и у другим градовима. У Вараждину су Антун Улрих и Бранко Васиљевић планирали премештање пруге за 500m зато што се добијају „не само нова подручја способна за проширење града, него и таква у која ће моћи да се смести појас са јавним зградама“.⁸¹ У Битоли је, исто тако, Антолић станицу померио на исток како би добио простор за обликовање будућег „уласа“ у град.⁸² Нови центар Загреба је, као и Нови Београд, планиран на осовини која „прометним тргом са обелиском“ води из старог града, из Зрињевца ка Сави, на којој је нови део града до кога воде и две дијагоналне пешачке стазе са истока и запада. Уз главну осу је зелени појас са репрезентативним зградама културе (опера, позориште, музеји, централна библиотека), а управно на њу нови Московски булевар, који је требало да буде управни центар „уједно репрезентација града и Републике“, формиран „у будућем стварном и геометријском центру града“. Решење новог дела Загреба је слично Антолићевом конкурсном решењу за Нови Београд, Битолу, као и Корбизјеовом Савременом граду за три милиона становника (1922), све са Антолићевим описима административног центра као геометријског средишта, са пословним кулама, дијагоналним правцима и формалним обрасцима у перспективним скицима. Антолићев план је, међутим, јако сличан и предратном плану Загреба рађеном у

⁸⁰ Регулацију Загреба су са Антолићем радили: Владимир Франц, Стјепан Хрибар, Аптула Халилбрахимов и Иван Лай. Vlado Antolić, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 5-30. Регулациону основу Загреба, као и других градова је, као и Мандићев пројекат објављена 1949. године, у време доношења Уредбе о генералном плану, али су планови рађени много раније, и заправо су били синтеза онога што је по градовима већ увељико грађено. По речима Јосипа Сајсла, потребу за регулацијом Чаковца је, на пример, изразио Градски народни одбор још у јесен 1945. Josip Sajsl, „Regulaciona osnova Čakovca“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 43-46.

⁸¹ Antun Ulrich, Branko Vasiljević, „Direktivna regulaciona osnova za grad Varaždin“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 54-56.

⁸² Vlado Antolić, „Direktivna regulaciona osnova Bitole“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 24-28.

Берлину 1930. године, па је питање узора дискутабилно – ту се попут Добровићевог послератног угледања на Брашованове и Мархове предратне планове пре ради о коришћењу наслеђа.⁸³ [Слика 39в] Имајући, међутим, у виду време конципирања Московске, 1946. године, може се направити и разлика у односу на Добровићев план из истог периода, који је у свом ослањању на поставке „класичног“ урбанизма био много мање „чист“ по питању узора. Потез Московске је био један од првих великих предпланских пројеката, израђен у „прелазном периоду“, од половине 1946. до половине следеће године. Стамбене објекте је децембра 1946. године урадио Невен Шегвић, а реализација је почела већ јануара 1947. Шегвић је такође пошао од модернистичких образца, али како је то било уобичајно у овом периоду, ствари нису биле онакве каквим на први поглед изгледају - што се даље иде у анализу, одлази се све даље од модернистичких узорака. [Слика 40]

Стамбени објекти у Московској улици су смештени између зоне административних објеката и Саве, и као такви су дефинитивно припадали урбанистичком а не физиолошком плану Загреба. Ово се, међутим, односило само на питања форме, јер услови у становима нису били много другачији од оних у типским пројектима, штавише, били су много гори. Према Шегвићу је задатак био да се направе вишеспратни објекти са различитим стамбеним јединицама за раднике и намештенике.⁸⁴ Приземље је намењено трговачким садржајима и решено кроз две спратне висине, што објекат чини подигнутим на стубове. У наредна четири спрата су породични станови, у петом атељеи, док шести даје утисак Корбизјеовог концепта *unite*, „као велика затворена тераса за сушење рубља, сунчање и одмор“. Стамбене јединице су, међутим, организоване око централног степеништа, а утисак хоризонталности је добијен њиховом простом мултипликацијом. Сами станови имају следећу структуру. На прва три спрата, лево и десно од степеништа, су двојпособни (средњи) за пет особа, са две веће собе, нишом за спавање, купатилом и кухињом, која је на сасвим супротном крају од места на коме је уцртан трпезаријски сто. Наспрам степеништа је један мали стан за две особе, са купатилом и без кухиње. На четвртом спрату су атељеи – пет мањих јединица, од којих само две поред степеништа имају кухињу зато што се ова налази и у доњим становима. Пети и шести, повучени спратови су по форми налик Корбизјевом соларијуму, али су ту такође станови који се не разликују много од оних испод, осим што на шестом спрату на крају тракта постоји један нетипичан стан на два нивоа, са заобљеним зидом дневног боравка. Свака од повучених етажа има терасу, на коју се може изаћи само кроз станове. Тек седми спрат чини „затворену терасу“ на коју се вероватно може изаћи са

⁸³ Видети: „Problemi regulacije Zagreba“, *Gradčevinski vijesnik* (Zagreb), br. 1 (1937), 6.

⁸⁴ Neven Šegvić, „Projekt stambenog objekta na Moskovskoj ulici u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 36-41; „Изградња станова у Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 4-5 (1947), 34-35.

степенишног простора, али основа није дата, а касније није ни саграђен. Питање је, наиме, по чему су стамбене јединице „различите“ – оваква зграда, мултипликована више пута, даје огроман број истих малих станова без кухиње, а у чијој организацији постоје бројни проблеми који су последица покушаја остављања утиска модернистичке форме. Конструкција наравно није скелетна, него од попречних зидова распона 4m, и дубине 8m. Фасадни зидови су ослоњени на конзолне препусте од 1,2m чиме је „омогућено слободно обликовање прочеља“. Конструктивни распон је свуда исти, па је подела фасаде могла бити формирана и без препуста, само, тада не би било „подигнутог приземља“. Препуштање спратова, међутим, прави проблем у становима - како распони не одговарају њиховој подели, то онемогућава евентуално повезивање нише за спавање са дневним боравком, а мали стан по средини једине собе, има део конструкцијивног зида који је „решен“ као преграда између оног што се може назвати дневном зоном и нишом за спавање. Читава Московска је, такође, „низ ансамбала затворених између поједињих улица чиме се добија разноликост у просторном обликовању“. Објекти који излазе на регулацију оријентисани су у правцу север-југ, што се истиче као предност, међутим, то не подразумева и добру оријентацију станова - улица је на северној страни објекта па тиме и највећи број соба, док се на јужној страни налазе степеништа, кухиње, купатила, и по једна од соба већих станова. На истој страни постоје и „велики балкони за заштиту од сунца и вањски боравак са смиреним погледом на будући перивој“, али би се на њих евентуално могло изаћи кроз купатила и кухиње када би имали уцртана врата, док је излаз са степенишног подеста дефинитивно онемогућен тиме што је увучен у односу на фасадну раван. Терасе, самим тим, не служе ничему. Што се тиче заштите од сунца, било би их можда логично радити код соба, али то код њих није потребно јер су окренуте на север. Оно што је урађено на јужној страни се, наиме, пре може разумети као последица форме – терасе су нека врста парапета кухиња и купатила, чиме се постиже да се фасадна раван не „сече“ степенишном вертикалом која би кварила утисак хоризонталности - хтео се другим речима „хоризонтални прозор“. У композицији се, дакле, сходно mestu на коме се објекат налази, настојао „дати адекватан израз“ према Московској путем „динамичних хоризонталних потеза“. У извођењу је објекта је, међутим, дошло до одређених промена, које је под руководством извесног грађевинског руководиоца Кабалина вршио инжењер Жерјавић из Градског пројектног завода. Кабалин је „у неразумевању за функције пројектанта“ Шегвићу откасао надзор, па су поред два нивоа за трговину, у средишњој зони објекта изведена три уместо четири спрата, етажа са атељеима је завршена правоугаоно, док соларијум није изведен, само су извучена степеништа на кров. Кабалин је, такође дао налог да се објекат адаптира у управну зграду, чиме је према Шегвићу „функционалност сведена на минимум због помањкања већих соба, архива, холова, дворана итд“. У епилогу, који се дешава крајем 1949. године, образована је стручна

комисија, „од најистакнутијих чланова нашег јавног и културног живота“, која је санкционисала Кабалинов покушај да објекат преобликује „уношењем формалистичких и збиља декадентних, то јест нефункционалних и неестетских елемената у горњим спратовима мимо интенције пројектанта“, јер је правио „озбиљне сметње пуном равитку наше архитектуре и ефикасности у тражењу стила социјалистичке епохе“. Шегвић је децембра исте године за пројекат додељена прва награда Владе НРХ заслужним архитектима.⁸⁵ О разлогима додељивања награде баш овом пројекту у датом тренутку не мора се говорити, може се само додати да је архитект награду примио иако је сам навео да објекат није изведен по његовим него по Кабалиновим налозима. Квалитет становања у најрепрезенттивнијем делу Загреба се у сваком случају ни по чему није се разликовао од оног у типским становима – разлика је била само по форми, на коју им је, слично „Пиониру“, давао право организам околног урбанистичког ансамбла. У совјетској архитектури се тежило да се у изградњи стамбених објеката „бришу разлике између висококвалитетних станова и масовних станова периферних насеља“, па се може рећи да се у датом случају управо то и дододило.⁸⁶

Планови за нова индустриска, рударска и пољопривредна насеља рађени су у урбанистичким заводима током 1946. године, и она су по правилу лоцирана на самом извору сировина, где год се оне нашле, углавном далеко од оног што се тада називало градом.⁸⁷ Затечена структура је обично била ниског обима, и чинила су је села или мања насељена места, тако да се у извесној мери могла искористити или потпуно занемарити. Чиста ситуација на терену носила је бројне идејне конотације. По речима Бранка Максимовића, изградња на „повољно изабраном, слободном земљишту“ омогућавала је да се остваре напредне урбанистичке концепције - стамбене зграде су могле бити на неупоредиво вишем нивоу од оних у којима је индустриско радништво било принуђено да станује у старој Југославији, у удобним становима груписаним према најбољим условима осунчања.⁸⁸ По речима Драгољуба Момчиловића, нова насеља су била и „специјална категорија“ јер су се налазила ван града, па више нису била део „градског организма“ него „комплетна организациона јединка“, „органска целина“ у којој према Мацури наступају капиталистичкој изградњи која стамбено решава појединачним

⁸⁵ „Nagrade vlade N. R. N. Zaslužnim arhitektima“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 129. Награда је додељена и Маријану Хаберлеу за додградњу Загребачког велесајма, и Људевиту Гају за Интернат Индустриске школе „Никола Тесла“ у Загребу.

⁸⁶ Vera Stojanović, „Izložba arhitekture naroda SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1947), 177-178

⁸⁷ У Србији су планови рађени за: Бор (Драгољуб Момчиловић); рудник Лиса (Димитрије Маринковић); Алексиначке руднике и Лубницу (Хранислав Стојановић); Звечан (Димитрије Маринковић); Ресавицу, Мајданпек и насеље код Аранђеловца (Александар Милосављевић); рудник Морава, Рудовци, рударско насеље Аранђеловац и насеље Барајево (Јованка Јефтанић); Бујановац, индустриско насеље Јасика, и насеља Шупља Стијена и Градац (Михајло Митровић); Ждребан и рудник Рудник (Љиљана Петровић-Дурини,); рудник Стамница и Сасе (Дарко Богосављевић); насеље хидроцентrale Зворник и рудник Мачкатица (Оливера Нешић); насеље Турица (Ружица Илић); насеље код Прибоја и Јелезовац (Јозеф Кортус), и индустриско насеље Беочин (Дарко Богосављевић). Видети: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 239-241.

⁸⁸ Максимовић, *Развој градоградитељства*, 239-241.

објектима, осим стамбених зграда постоје и клуб, школа, обданиште, јасле, тржница, амбуланта и други објекти везани за становање.⁸⁹ Сходно томе: „Наши народи, у својој социјалистичкој држави, гледају на овај проблем кроз перспективу изградње социјализма, што значи подизање животног стандарда радних људи, задовољење њихових социјалних, економских и културних потреба, стварање новог односа према раду и изграђивање новог човека“, или другачије, у питању је било „решавање и реализација насеља социјалистичког карактера као одраза наше друштвене стварности“. У датом контексту су архитекти, захваљујући моћи државе која им је давала задатке, свакако могли да граде „савремено уређена“, „модерна и удобна насеља“, снабдевена „свим установама потребним за културан и богат живот“, и руководе се „искључиво што удобнијим и бољим животом радних људи“.⁹⁰ Чиста ситуација на терену је, међутим, давала и мање могућности за изговоре на затечено стање, и нова насеља заиста јесу била одраз живота у социјализму, али како то обично бива, што је ситуација бивала чистија, и што се више наглашавала идејна подлога, то јој је социјалистичка реалност бивала супротнија. Како ће се видети, питање је да ли је уопште било, не само могућности, него и намере да се описана идејна подлога оствари, јер се у плану сваког насеља може пронаћи по нека околност која је по правилу ишла на штету становања.

Први пројектантски принцип је у свим плановима била сликовитост – мењали су се само проблеми корисника. Насеље за источну падину Ђурђевог брда планирано је на 3km од града и 2km од Фабрике каблова у Светозареву за 6.500 становника, а пројектовао га је Драгољуб Јовановић.⁹¹ Центар насеља чини потез са домом културе који се пружа низ падину, а стамбени објекти су симетрично поређани у трапезасту матрицу. Објекти око центра налазе се на блажем нагибу, док су околне, на стрмијим деловима, приземне двојне куће. Као једино објашњење поставке, а можда и разлога симетрије, пројектант наводи „два основна правца кретања становника тог насеља, према фабрици и Светозареву и рељеф терена“. [Слика 41] План за ново насеље у Трстенику радио је Михајло Митровић.⁹² Због положја града између пруге, пута и реке постављено је са друге стране Мораве, где је одмах испланиран „урбанистички“ део потеза – нови трг је новом саобраћајницом повезан са старим делом града који је такође добио нови потез са домом културе. Код поставке стамбених објеката се приступило „разбијању монотоније“ на скоро све начине које је набрајао Бајлон. На само једном од блокова, који је иначе на равном терену, предвиђено је каскадирање, смицање, промена висине и разне врсте „спојева“. Смицање није имало везе ни са положајем улице нити са

⁸⁹ Dragoljub Momčilović, „Rudarska i industrijska naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 38; Milorad Macura, „Stanovanje“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 24.

⁹⁰ „Изградња станова у Југославији“, 34-35.

⁹¹ Драгољуб Јовановић, „Светозарево“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 143-148.

⁹² Михајло Митровић, „Трстеник“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 97.

оријентацијом - од две улице под углом, на једној је примењено смицање, а на другој је објекат заториран. Иако је за кориснике било много повољније да се објекти поставе на најмонотонији могући начин, овим је постигнуто да „кад се данас прође изграђеним блоковима, тешко се поверије чињеници да су зграде, односно читаво насеље, изграђене само са четири типа“. [Слика 42] Индустриско насеље Јасика је планирано на путу за Авалу, а радили су га Димитрије Маринковић и Александар Милосављевић на основу добијене прве награде на конкурсу који је 1947. године расписан међу сарадницима Урбанистичког завода Србије.⁹³ [Слика 43] На брег изнад Завојничке реке, „стрмих падина и заокругљеног облика“, требало је сместити 10.000 становника. Терен је на североисточном делу ограничен клизиштем, а у долини, крај потока подземном водом, па је препоручено да се узме у обзор и онај на југозападној страни. Још важније, терен је видљив са Авале, а из насеља се исто тако видио „део масив Авале са гробом Незнаног јунака, као најмаркантнијом тачком“, што је значило да се „наметала изразита и усклађена пластична обрада насеља с обзором на пејзаж“. Пристигло је девет радова из којих су се према Маринковићу „видели јасно различити ставови прилажења проблему: како по линији композиције, тако и по реалности замисли“. Неки су занемарили подземну воду и клизиште, а што се тиче композиције, ишло се „од готово несрећеног, слободног до строго организованог система“. У „несрећене“ се могу свrstати пројекти у којима су стамбене јединице постављане слободно по изохипсама, по такозваном систему „врпце“ који је тада често коришћен. У другу групу спадају радови који „показују једну идеју до краја спроведену“, што значи заступљену тежњу ка хијерархији и симетрији. У свим радовима се може разазнати центар насеља на највишој тачки терена, са отварањем погледа ка Авали, и доњи, у подножју реке, са фискултурним тереном који је код свих лоциран на истом месту. Маринковићев рад спада у другу групу – потпуно је усклађен са изохипсама, са два јасна продора ка траженим визурним тачкама и поделом насеља у „три микрорејона“, тачније, три фазе изградње од којих је у првој требало изградити горњи центар насеља за 4.000 становника. Иако се, међутим, овде водило рачуна о клизишту, у време када је требало почети са разрадом се показало да је читав конкурс нереално постављен, јер подлога уопште није одговарала стању на терену. Судећи по плановима, проблем је био у еквидистанцама – могуће је да је терен био стрмији него што се мислило, те да због тога по ободу брда није било могуће сместити предвиђен број објеката, нити по правој линији повезати потез на врху са оним у подножју брда. На новом плану означеном као „Пројекат за изградњу насеља“, веза са доњим центром остала је визуелна, док је за комуникацију додата стрма обилазна стаза са стране. Што се тиче стамбених објеката, од претходна три нивоа „врста“, само до

⁹³ Димитрије Маринковић, „Индустријско насеље Јасика“, у: Ibid., 248-250.

неких води и улица – пројекат је по речима пројектанта по по питању саобраћаја претрпео знатне измене, али су „задржане битне карактеритике идеје: главни акценти на заравњеном предњем делу брега, високе зграде на врху и концентрична комбинована изградња по падинама“. Чињеници да се радило о стамбеном насељу ни на конкурсу нити у даљој разради пројекта очигледно није придаван велики значај.

Слични принципи владали су и у плановима других република. У Загребу је, према Антолићу требало приступити „китуршком начину лијечења оболјелог градског организма“ измештањем индустрије и становља у нове зоне.⁹⁴ Ово, међутим, није значило и да ће се санирати постојећа „дивља насеља“, а као разлог су навођени стамбена криза и недостatak материјала и радне снаге, штавише, нехигијенска насеља су узимана за узрок тешкоћа у проналажењу земљишта за градњу јер на њих „отпадају у граду велике површине“. Изградња нових насеља је зато предложена за слободне терене „на далекој периферији“, у виду ниских објеката због недостатка „високовредних материјала“, иако то захтева веће површине, дуже путеве и инсталације. Како, међутим, „такав развучен град не би постао бесконачан и аморфан“, требало је „испреплетати га мрежом зеленила“ и „маркирати извесним висинским акцентима у пластици града“. Проблем са нехигијенским насељима се јавио и у Антолићевом плану Битоле, али је решен на другачији начин. Стамбена насеља су смештена ван града, само, није било места за нову централну зону па је постављена на местима „која се из хигијенских разлога морају асанирати хитно“, тачније, уместо „досадашње ‘чаршије‘“ обострано уз реку Драгор - „хигијенски“ приступ је, другим речима, био важан када затреба.⁹⁵ Од пројекта у Словенији се може издвојити план Љутомера, средишта Мурског поља, са виноградарским залеђем и остацима индустрије на горњем току Шчавнице.⁹⁶ Град је имао 1.689 становника, али је по новом плану предвиђено 6.000. Нова насеља су планирана јужно поред винограда и северно поред индустрије, а код оба је примењен специфичан начин груписања кућа у октогоналној матрици, чиме су добијане несвакидашње троугаоне парцеле. [Слика 44] Дешавало се и да конфигурација терена или захтев монументалности одреде и спратност и програм објеката. За насеље поред Прибоја, који је имао око 1.500 становника на терену „стешњеном међу високим брдима“, пронађено је 20ha равног земљишта на левој обали Лима за 2.000 становника.⁹⁷ Како наводи Јозеф Кортус који је радио план, ограниченост терена је условила да се предvide спратни објекти, „мада би према величини насеља више одговарала приземна изградња“, иако није јасно по ком принципу су два параметра повезана. Притом је примењено „више типова станбених зграда, ради избегавања монотоније“, а упркос

⁹⁴ Antolić, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba“, 5-30.

⁹⁵ Vlado Antolić, „Direktivna regulaciona osnova Bitole“, 24-28.

⁹⁶ Stanko Kristl, „Regulacija Ljutomera u L.R. Sloveniji“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 65-68.

⁹⁷ Јозеф Кортус, „Прибој“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 240.

скучености терена пројектован трг површине око 2.500m^2 око кога су друштвене зграде. Код насеља хидроцентrale „Зворник“ Оливере Нешић за 300 становника, управна зграда је комбинована са продавницама, домом културе и радничким рестораном, „да би се добили већи и солиднији објекти који ће формирати трг“.⁹⁸

Што се тиче планирања броја становника, Загреб их је, на пример, тада имао 280.000, са околином 300.000, а предвиђено је да ће их за 30 година бити око 600.000, што је тачно двоструко већи број од полазног. Није објашњавано како се до оваквих цифара долазило, мада је питање и којим би се методама то уопште могло предвидети. Оваква предвиђања, међутим, како је рекао Сталјин, ипак нису била само гатање по кафеном талогу - двоструко или троструко повећање броја становника се предвиђало у дословно свим градовима, а како се План морао испунити, дате бројке су биле „извесност“ у односу на коју се експроприсало углавном пољопривредно земљиште и мобилисала радна снага са села.⁹⁹ Јосип Сајсл је у вези Чаковца истицао проблем да само 30% радника живи у граду а остали у околним селима, те да то оптерећује сеоску привреду.¹⁰⁰ Село се тако гушће изграђивало и постајало нездраво за становање, чак се наводило да је последица била велика смртност деце, а како би се преоблем решио требало је изградити „здрава радничка насеља у оквиру самог града, иако обично постоји обрнут проблем растерећења града“. Слично томе, насеље Дуга Реса код Карловца, које су планирали Антолић и Иван Лај, имало је око 4.000 становника, а предвиђен је пораст на чак 12 до 15.000 „када се изгради насеље и преселе радници који су сада полуプロлетери (пола радници-пола сељаци)“. За изградњу је узето пољопривредно земљиште „уз претпоставку, да ће власници бити вјеројатно, а већ дјеломице и јесу, творнички радници а не сељаци“.¹⁰¹ Проста замена пољопривредног земљишта за грађевинско, колико и сљака за раднике, била је масовна појава, па се на тај начин, како се после критиковало, теза о ликвидацији разлике између села и града остварила тако да се није добило ни село ни град.¹⁰²

Поред насеља крај постојећих индустријских капацитета, грађена су и потпуно нова фабричка постројења, на већој удаљености од постојећих градова, па се као таква могу узeti за „чиистији“ пример одраза социјалистичке заједнице. Индустриско насеље Железник у Београду, за које је пројекат радио Бранко Максимовић, планирано је као читав нови град. Фабрика машина и алата „Иво Лола Рибар“ саграђена је од репарација из Немачке – омладини је пред проглашење Плана, марта 1947. године, поверен задатак да подигне „прву и једну од највећих [фабрика] у нашој земљи и на Балкану“, на

⁹⁸ Оливера Нешић, „Хидроцентrala Зворник“, у: Ibid., 337.

⁹⁹ Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данаšnji проблеми урбанизма у Србији“, у: Ibid., 24.

¹⁰⁰ Sajsl, „Regulaciona osnova Čakovca“, 43-46.

¹⁰¹ Vlado Antolić, Ivan Lay, „Duga Resa – direktivna regulaciona osnova“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 62.

¹⁰² Јованка Јефтанић, „Рудник Рудовци“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 242-243.

локацији која је „поље, обично поље!“.¹⁰³ У раду је учествовало 15.600 омладинаца из свих крајева земље и око 2.200 стручних радника, па је фабрика изграђена у рекордном року, за седам месеци. Прва машина је монтирана 2. новембра 1947. када се изградњи приклучио и АФЖ, како би фабрика била отворена 1. јануара 1948. Титовим говором.¹⁰⁴ Само насеље је смештено одмах до фабричког комплекса, између Макиша и Железничке реке, и планирано је за 18.000 становника. Типске станове је пројектовао Бранко Петричић, што је по природи ствари могло да се сведе само на формирање склопа који је давао давао лепшу слику живота у социјалистичком граду. Објекти су, према Максимовићу, већином планирани као једносратни, са четири стана око централног степеништа, око 40% су чиниле приземне двојне куће и само на неким местима зграде од 3 до 4 спрата.¹⁰⁵ Проблем је, међутим, у томе што у пројекту, осим у зони непосредно поред фабрике, уопште нема уцртаних стамбених објеката – присутни су само празни блокови који су се, може се претпоставити, лако могли попунити типским објектима. Већа пажња је, међутим, посвећена позиционирању јавних објеката и њиховом партерном уређењу – ту су: зграда Народног одбора, Јавног тужилаштва, филијала Народне банке и поште, дом културе, дом фискултуре, стадион, робна кућа, хотел, школа, болница и друго.¹⁰⁶ [Слика 45] Град је према Максимовићу подељен на шест микрореона, с тим да се термин „микрорејон“ не односи на административну поделу него на композиционе целине око јавних објеката, од којих је свака била засебни скуп институција – по правилу се распознаје габарит „главног“ објекта, испред кога су монументалне осе и пратећи објекти. На ширем плану постоје две главне осе: хоризонтална на правцу исток-запад од улаза у град, и још једна под углом од 45°; јужно зона вијугавих стаза, а постоји и једна улица као „резултат шестара“ дуж које нема објеката, и за коју није јасно куда води. Ако се план упореди са Максимовићевим ставовима о могућностима за живот становника социјалистичке заједнице, испоставља се да су у реалности стамбени објекти, исто као у совјетском урбанизму, представљали само потку неким важнијим објектима. Овај пример је, међутим, због важности за План, по разноврсности намена био више изузетак него правило, а претходно анализирана насеља су ипак имала постојеће градове као упориште. Што се ишло даље од очију јавности, ситуација је бивала све тежа, а слика нове социјалистичке заједнице све јаснија.

На локацијама за које су планирана рударска насеља могла су се наћи села, привремене рударске и индустриске насеобине или ништа - само налазишта у нетакнутој

¹⁰³ „Фабрика машина алатки у Железнику“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1948), 14.

¹⁰⁴ Видети: „У фабрици у Железнику монтирана је прва машина“, *Политика*, 2. новембар 1947, 5; „Одбор АФЖ-а Београда допринеће бржем завршетку радова на фабрици машина у Железнику“, *Политика*, 15. новембар 1947, 8; „Данас, на први дан 1948 године, наша омладина предаје домовини свој трећи велики дар – фабрику тешких алатних машина 'Иво-Лола Рибар' у Железнику“, *Политика*, 1. јануар 1948, 3-4.

¹⁰⁵ Максимовић, *Развој градоградитељства*, 242.

¹⁰⁶ Branko Maksimović, „Radanje prvog сојалистичког града Železnika i njegove животне вредности“, *Urbanizam Beograda*, бр. 55. прilog 10 уз: *Urbanizam Beograda* (Београд), бр. 61 (1981).

природи. Један првих, па самим тим и репрезентативнијих примера налик Железнику, било је рударско насеље Бановићи. Са расписивањем краткорочног плана, средином 1946. године, почела је изградња Омладинске пруге Брчко-Бановићи, а са њом и изградња две колоније у басену Бановићи: код села Живинице и Лакташи на Литви. Локацију је одредила комисија стручњака на челу са министрима рударства и грађевина Савезне владе, а онда су у Земаљском пројектантском заводу Босне и Херцеговине урађени пројекти.¹⁰⁷ Насеље на Литви је са запада ка северу, долином потока, обилазио пут дуг 14km који је водио до рудника. Други пут, ка истоку, пролазио је долином Радине, као „природни парк“ од кога у правцу југоисток-северозапад води главна улица насеља, до центра на коме „јавне зграде, постављене каскадно на терену, делују монументално архитектонски“. Ту се налази трг са народним одбором, задругом са пијацом, зградом синдиката и домом културе, а ка западу школа са игралиштем и болница. Друга улица, управна на прву, чини шеталиште дуж кога су виле за руководиоце. Станови радника су на југу где зграде за самце, и на северу где су породичне куће као залеђина монументалног потеза. Стамбени објекти као и увек имају проблематичну поставку. У пратећем тексту се наводи да су конфигурација терена „а и стране света“ диктирали њихову позицију, те да их је требало постављати у низове од три до шест јединица ако су на равном терену или као двојне ако је терен у нагибу. Међутим, према ономе што је нацртано су и двојне куће, и оне у низу, смештене у истим блоковима. Стамбене јединице су сличне савезног типу M101, са становима на два нивоа, и овде су назване Тип А и Б, а у објекат се, специфично, може ући и са улице и из унутрашњости блока. [Слика 46] Виле за руководиоце су нешто друго – смештене су на индивидуалним парцелама са барем двоструко већим габаритима од радничких станова, који су притом грађени као двојне куће од око 50m² по стану. Питање хијерархије по свему судећи није постављано само у односу становије-јавни објекти, него и у самом становију. Станови радника, били они у репрезентативним потезима Московске или у рударском насељу, нису подазумевали велике разлике у квалитету. Основе станова руководилаца по правилу нису објављиване, али се јануара 1949. године у рубрици „Како не треба радити“, нашао један пример.¹⁰⁸ Критика се односила се на пројекат за насеље Ваљаонице бакра у Нишу, који је у Пројектантском заводу НРС радио Сергеј Вихров за Генералну дирекцију Савезне индустрије алуминијума и бакра. [Слика 47] Вила се састоји од два стана, једног у приземљу и другог на спрату, и оба су прилично незахвално решена. Конструктивни зидови су подужни, па се сваки стан састоји од два распона ширине око 4,4m. Главна комуникација је такође постављена подужно, и дуж ње су једноставно нанизане просторије, од којих су самим тим многе пролазне. Сваки од

¹⁰⁷ „Rudarsko naselje Banovići“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 267.

¹⁰⁸ В. Ћ., „Vila u programu investitora“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 79-80.

станова, међутим, заузима површину од $135m^2$ и садржи: на улазном делу малу собу уз оставу и кухињу; санитарни чвор са два тоалета (један у купатилу а други посебно); дневну собу; гостињску/радну собу; и по две спаваће собе (родитељска, и у једном стану за двоје деце, а у другом за једно дете). Доњи стан има и велику терасу полукружног облика, а горњи нешто мању, ослоњену на стубове, на обе од којих се приступа из просторије означене као „предсобље“ која је заправо додатна просторија, као проширење дневног боравка. Стан у приземљу, судећи по цртежима, служи за пет особа (девојку и четврочлану породицу), а на спрату за четири. Како се у чланку наводи, по тадашњим нормативима је максимална величина било ког стана била $90m^2$, и то за 7 особа, па је на $270m^2$ требало сместити 21 особу, не рачунајући терасе и три прилазна степеништа од $60m^2$. Највећи проблем нису, међутим, биле квадратуре:

Ради се више о карактеру који је дат објекту. Да би се карактер зграде нагласио, да би се нагласила вила, зграда је издвојена од осталог дела насеља за преко $300m$, постављена у подножју брда и, како се у техничком опису каже, „на месту згодном за парковање и добро видљивом са пута Ниш-Нишка бања... и са лепом перспективом на околна брда“.

У чланку се поставља и питање да ли је и десет типских зграда инвеститор планирао да постави на земљишту које се „може парковати“, и закључује да је „несавесном обрадом програма“ постигнуто да „у овој етапи изградње социјализма у земљи, три особе поседују стан од $70m^2$ уже стамбене површине [само собе], а девојка само $6,07m^2$ “, дакле „баш као у вили буржоаског фабриканта“. Критика је очигледно била тобожња, јер ово није било усамљени случај. Ако се већ говори о карактеру објектата, није на одмет рећи и да је у Бановићима био присутан рани облик тезе о „националној форми“. Насеље је било „у духу модернизоване босанске архитектуре“, али не у неком Најдхардовом смислу. Изгледи су формирани конзолним испустима бетонских греда у виду стрехе, налик на видна ребра дрвене конструкције вернакуларние градње у Босни. Сва проблемска питања су, наиме, унапред била позната - требало их је само постепено „откривати“. **[Слика 48]**

Планови других рударских насеља нису били ни близу комплетни Бановићима. Ту су се урбанистички склопови такође сводили на сликовите варијације, с тим што је такав приступ на неприступачним теренима постајао крајње проблематичан, јер више није била проблем само оријентација, него је то отежавало приступ објектима, а често и директно угрожавало здравствене услове. За рудник Рудник је план радила Љиљана Петровић-Дурини, и терен је био изразито стрм, насеље је „због јаког југоисточног ветра“ смештено на северозападној падини, а како ту није било вегетације која би штитила од ветра предложено је сађење исте.¹⁰⁹ Ауторка, међутим, нагиб терена наводи као предност зато што „омогућава изградњу подрума“ што би „допринело у многоме

¹⁰⁹ Љиљана Петровић-Дурини, „Рудник Рудник“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 237.

лепом изгледу насеља т.ј. уклањању шупа око зграда, које често дају врло ружну слику“.

[Слика 49] Јованка Јефтановић је радила више пројеката рударских насеља, а постављање објекта управно на изохипсе био је њена специфичност, што је предвиђено и за рударска насеља Аранђеловац и Морава у којима се због нагиба морало „рачунати да делимичним планирањем терена“.¹¹⁰ **[Слика 50]** Поред оваквих мањих насеља, било је и оних са обимнијом затеченом структуром који нису решавани са ништа мање фриволности. По здравственим условима је до данас остао најпознатији Бор за који је план радио Драгољуб Момчиловић.¹¹¹ Ту су у време предратне експлоатације поред рудника биле саграђене зграде од бондрука за привремено становање, а касније и Стара колонија солидних станова за квалификовано инострано особље и „луксузни објекти за смештај и разоноду руководећег особља Друштва за експлоатацију“. Радници су путовали по десет километара и обитавали у зградама за издавање такозване Чаршије, а касније су саграђене и северна и јужна колонија преуређењем постојећих штала. Град се налазио на брдовитом терену „оголелом под дејством сумпорног дима из топионице чије се разорно дејство осећа на једној трећини читаве територије среза“, а радници су живели у нехигијенским зградама, са загађеним бунарима, отвореним системом канализације, ђубриштима и провизорним нужницима, па су честе биле епидемије тифуса, обольења органа за дисање и варење, и кожне и венеричне болести. Са овим у виду је Момчиловић „с обзиром на природне услове и могућности“ нови план поставио на источним падинама брега, док је административно-управни центар захватио „живописну долину Борског потока, а у коме појединачни објекти, са зградом централног дома културе као доминантном, леже сасвим слободно укомпоновани у терен“, чему је додата и нова железничка станица. Трака становања између две главне градске магистрале имала је, како се наводи, више карактер стамбене градске четврти, док је стамбено насеље смештено на стрмим падинама, па се ту наметала изградња мањих појединачних објекта. Како су се нови потези ослањали на постојећу структуру, предвиђене су етапе реконструкције уцртане црвеним тушем преко старог плана. **[Слика 51]** У првој је планирана изградња центра додавањем нових објекта уз постојеће, а док се не изграде нова стамбена насеља раднике је требало сместити у постојеће објекте, исте оне од пре рата. У следећој фази би дотрајали објекти били замењени новим – уклонила би се Северна колонија али, судећи по уцртаним габаритима, ту није требало градити станове него још јавних објекта. Што се тиче централног потеза, оно што је нацртано говори само за себе - нови центар се проширио и једноставно је нацртан преко старог као да овај и не постоји. Становање је било посебан пројекат – начин изградње је већ био познат па га није ни требало цртати, него су уз план дате само фотографије изграђених

¹¹⁰ Јованка Јефтановић, „Рудник Морава“, у: Ibid., 233.

¹¹¹ Драгољуб Момчиловић, „Бор“, у: Ibid., 217-226.

типских објеката са стрелицама ка местима на којима се налазе, на мапи једноставно распоређених по изохипсама.

Код рударских насеља посебан проблем представљају принципи по којима је одређиван будући број становника, јер ту најчешће није било у питању само повећање него предвиђање комплетног будућег броја радника са породицама. Програм су давала сама предузећа углавном у „округлим“ цифрама, које су се разликовале од случаја до случаја. Како је проблем касније описао Хранислав Стојановић у вези рудника у Алексинцу:

Апроксимативно набачен програм од стране Дирекције рудника угља Алексинац, цифарски одражен кроз тражење станбених зграда за смештај 750 рударских породица и преко 200 самаца, као и четири зграде за руководиоце и потребне јавне зграде, претставља ширу перспективу за развој насеља – у вези да самим развојем експлоатације руда.¹¹²

Сходно томе, насеље је у првој етапи - реализације Плана - требало да добије 1.500 становника, док је „у широј перспективи, у даљој будућности, развојем самог рудника“ планирано 4.000. Код насеља у Аранђеловцу, на путу за Лазаревац, које је за Фабрику шамота и електро-портулана радио Александар Милосављевић за 1.800 становника, случај је занимљив из другог разлога.¹¹³ Структура становова је била следећа:

Предвиђени су мали, средњи и велики станови у односу на 42:12:1 с тим, да 35% становника има уз кућу и економско двориште од 300-350m². Структура породице предвиђена је тако да 45% становника отпада на породице од 3 члана, 26% на породице од 4 члана; 25% на породице од 2 члана, 16% на самце и 4% породице са 6 чланова.

Дата рачуница је међутим, само наизглед изражена прецизним показатељима. Процентуална структура становова није била у складу са параметрима Савезног завода за пројектовање (10:60:30), мада је њих у сваком случају било тешко остварити - већи је проблем у томе што дата подела није доследна сама себи. Структура породице не може бити тек тако предвиђена, а чак и да може, ако се однос 42:12:1 разуме као процентуална заступљеност, проценти наведени по броју корисника дају сасвим другачију слику о величини становова 70:26:4, не рачунајући самце који су имали посебне објекте. Дате бројке су, наиме, највероватније накнадно израчунате у односу на оно што је нацртано, то јест, параметри су изведени из пројекта, а не обрнуто.

Један од крупнијих проблема у изградњи рударских насеља био је и такозвани метод „фазне изградње“, који није имао пуно везе планским приступом пројектовању, него је условљен читавим низом околности на терену. Насеље рудника Звечан је пројектовао Димитрије Маринковић, прво за 10.000 а онда за 8.000 становника.¹¹⁴ Тачан разлог за промену се може само претпостављати, али је томе великим делом допринела чињеница да је за пројектовање морала послужити генералштабна карта у размери

¹¹² Хранислав Стојановић, „Алексиначки рудници“, у: Ibid., 228-229. 228.

¹¹³ Александар Милосављевић, „Индустрија шамота Аранђеловац“, у: Ibid., 244-245.

¹¹⁴ Димитрије Маринковић, „Рудник Звечан“, у: Ibid., 230-232.

1:50.000. Насеље је полазно са тим грађено у четири етапе, у свакој од којих је сниман „само мали део терена, то јест онај део који је био потребан за постављање зграда у тој етапи“. О брзини обављања овог послана говори и податак да је до краја изградње и даље недостајало четири петине снимака. У „фазу“ се, такође, могло убрајати штошта, па у прву Маринковић убраја прво што је у Звечану икада изграђено - виле за директора и службенике топионице које су изградили Енглези, након чега је између два рата почела и непланска изградња предграђа дуж пута Косовска Митровица-Ранковићево (Краљево). У другу фазу се убраја оно што је изграђено током 1946. године. Стари објекти су задржани, за нове су типови станова добијени из Пројектантског завода Србије, изведен је и дом културе, а Дирекција предузећа је самоиницијативно на улаз у насеље поставила и гаражу теретних возила, као објекат „барокног облика“ који чини „комичан утисак претенциозног пројектовања“. Накнадно је снимљен и „мали део стрмог терена“ на који су постављене двојне стамбене зграде које „добро леже на терену“, иако је ово пре могло да се односи на визуелни утисак него на физичку стабилност – при изградњи се није водило доволно рачуна о нивелети „тако да ће бити потребни већи радови за изградњу потпорних зидова и прилаза зградама“. У трећу фазу је сврстана изградња са друге стране потока, којом је стамбено насеље подељено на две целине између којих је индустрија. За ово је поново сниман терен, на који је сада „други пројектант“ поставио двојне и самачке зграде „лошег квалитета, рђаво изведене и местимично нетачно постављене, тако да овај део насеља не пружа повољан утисак“. Очигледно, што је План одмицао даље, фазе су постала све бројније, док је квалитет становиња систематски опадао.

Непознавање конфигурације терена било је, међутим, једно а нешто сасвим друго, и за План далеко значајније, чињеница да су ресурси поред којих су насеља постављана у једнакој мери били неистражени. Пројекат за рударско насеље у Рудовцима на току Колубаре радила је Јованка Јефтановић 1947. године, након чега су до 1951. године у три маха захтеване измене.¹¹⁵ [Слика 52] Изградња је почела по пројекту типичном за рад Јефтановићеве – насеље је постављено по систему „врпце“ управно на изохипсе, док је на заравни на врху брда најбољи положај заузео фискултурни терен. По изради пројекта је, међутим „поред кућица које су тек почеле да ничу, повучена траса индустриског колосека, те је ово морало да узмакне на нове терене“. Следеће године је тражено да се насеље повећа са 400 на 2.000 становника, са жељом инвеститора да се део на југоистоку изгради искључиво од монтажних зграда. Како се рачунало са приземном изградњом и парцелама од $600m^2$, направљен је нови пројекат за ниже делове локације према реци Пештан, на терену који је „пресечен местимично ужим и ширим увалама“, из ког разлога

¹¹⁵ Јованка Јефтановић, „Рудник Рудовци“, у: Ibid., 242-243.

је насеље разбијено на четири целине повезане саобраћајницом у подножју и пешачким стазама по косини. У међувремену се, међутим, при експлоатацији показало да около леже богати слојеви угља, па се поставило питање нових колосека који су могли да се прошире само на рачун становаша. Услед тога је управо југоисточни део насеља са монтажним објектима који је „покварио“ претходни план морао да се укине. Тако се дошло до четврте измене – површина под насељем је са 40 смањена на 26ha, а како се морао се задржати исти број становника без повећања висине објекта, проблем је решен тако што су парцеле смањене на 350m². Исто се дешавало и у другим републикама. У периодици се може наћи случај под називом „Урбанисти решавају“, опет из рубрике „Како не треба радити“, о насељу рудника Сиверић код Шибеника.¹¹⁶ У чланку који је потписан иницијалима Д.Ј. се наводи да су својевремено „да би нашли смештај за куће“, на терен изашли представници Народног одбора, синдиката „и остали заинтересовани“ који су се договорили „кратко и без компликација“. Предузеће „Изградња“ је одмах ископало темеље, међутим, „ту се појави са својим ветом урбанистички институт у Сплиту, радови стану, предузеће не зна шта да ради, фронтовци се љуте јер не могу да изврше свој план, а урбанисти 'решавају'“. Према даљој оцени Д.Ј.:

Изгледа да је проблем тај: како саградити у једном далматинском селу (Сиверићу) неколико стамбених кућица, а да те кућице не дођу у колизију са будућим развитком сеоцета (које сигурно неће постати Њујорк). У сваком другом погледу кућице су добро смештене тамо где су започете... Па и они који су закључили да ове буду постављене на том месту су мислили. Како је така отсечна обустава послова са стране урбанистичког института у Сплиту у складу са оном народном: „Три пут одмери, а једном одсечи“?

Три месеца касније је објављен одговор Будимира Првана, грађевинског инжењера и руководиоца Урбанистичког уреда Обласног одбора Далмације, према коме се испоставило да је Д.Ј. био крајње неупућен: „Из нотице се добија утисак као да су урбанисти обуставили припремне радове на потпуно исправном одабраном положају, како би могли себи дозволити весеље 'решавања'“.¹¹⁷ Комисија за избор локације није била сачињена од свих „заинтересованих страна“, јер ту није било ниједног урбанисте и геолога, а Урбанистички завод је „уочивши да изабрани положај није никако подесан за градњу радничког насеља, сазвао хитно комисију састављену од претставника Народних власти, Синдиката, Управе рудника, санитарних стручњака, војних власти и геолога“. Комисија је донела закључке фебруара 1949. године, а како се наводи у записнику, није била у питању изградња „неколико кућа“, него насеља за 400 самаца и осам породица са рударско-индустријском школом, а у перспективи и за двоструко већи број становника са културно-просветним зградама. Претходно изабрани терен је био „неподесан за подизање било каквих зграда“ зато што се налазио изнад слоја угља, па је, сходно томе предложен други, описан као много повољнији јер зграде неће бити окренуте ка

¹¹⁶ D. J., „Urbanisti rešavaju...“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 255.

¹¹⁷ Budimir Prvan, „Urbanisti rešavaju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1949), 477-478.

„големим насијима угљених отпадака, удаљених свега 100m“. Нова локација се, такође, уместо „на брлу у голем кршу“ налазила на „плодним површинама које омогућавају развој пољопривреде“, мада је питање о каквој је пољопривреди реч када земљиште постане грађевинско. Како је на крају наведено, са новом локацијом су се представници Армије и унутрашњих послова потпуно сложили, и дата је напомена: „Зар другу Д.Ј. не би боље но урбанистима пристајала она народна који би хтео да нам пришије: ‘Трипут одмери, а једном отсеци‘“. Поред свих новооткривених погодности новог терена, остаје чудно то што је Институт имао моћ да хитно сазива комисију народних и војних власти, а како су се тек у другом кругу појавили геолози, није јасно ни како су урбанисти без њих уопште уочили слојеве угља под тереном. Поменута интервенција је, како год било, можда имала везе са наслагама руда, али разлог за исту извесно није било становање.

Посебну категорију рударских насеља чинила су она у нетакнutoј природи. Насеље Бело Брдо је планирано на 1.600m надморске висине поред рудника олова на Копаонику, како се наводило у штампи, за неколико хиљада становника, са домом културе, стадионом, хотелом, водоводом, канализацијом и електричном енергијом која је већ доведена до рудника „и сада ће и до насеља“.¹¹⁸ Радове је почело предузеће „Санџак“ из Новог Пазара 1949. године, на 10 двојију кућа и две за самце, а као проблем се наметнула доступност градилишта, које је условљавало да се што више материјала произведе на лицу места, па су куће зидане од ћерпича, и скоро ниједан посао на градилишту није био механизован. Сличан проблем се јавио и код Шупље Стијене у близини Пљеваља, за које су пројекат радили Михајло Митровић и Радивоје Томић.¹¹⁹ [Слика 53] Ту су бараке за градитеље изграђене од јелове шуме која је изнета коњском вучом, а онда су изграђени приступни пут и жичара за повезивање рудника са путем Плевља-Чајниче. Према пројекту је требало постићи „што више карактер локалних насеља, тим пре што ће се објекти градити у локалном материјалу, прилагођени локалној архитектури“. Групације стамбених зграда „прате терен и комуникацију, а истовремено својом стилизованим композицијом потсећају на аутохтони начин изградње“, па су неке оријентисане у правцу пружања изохипси, а неке опет супротно, дуж комуникације којој чине оквир. Ту је опет централни потез са административном зградом, мензом, летњом позорницом и домом културе, наслоњен на постојећу шуму „која ће служити као парк“. За парком, међутим, колико ни за уклапањем у локалну архитектуру, чини се није било потребе, јер је терен за представљао „нетакнutoу дивљину на 1.150 метара надморске висине, коју окружују непрегледне четинарске шуме по којима медведи безбрежно крстаре“.

¹¹⁸ „На 1,600 метара висине подиже се рударски град Бело Брдо“, *Политика*, 28. новембар 1949, 4.

¹¹⁹ Видети: Михајло Митровић, „Шупља Стијена и Градац“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 251-252; Mihajlo Mitrović, „O nekim problemima projektovanja naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 60-63.

За разлику од индустријских и рударских, у пољопривредним насељима су куће могле имати индивидуалну парцелу. Ово, међутим, није значило да су услови становања били бољи. Оваква насеља су грађена широм земље по унапред задатим квотама у хиљадама објеката, с тим да ту монотонија није представљала велики проблем.¹²⁰ [Слика 54] Једно од насеља за колонисте, који су насељавани у Војводину након што је немачко становништво расељено под проблематичним методама, било је Биково код Суботице за које је пројекат радио Б. Ристић. Током 1947. године је Покрајинско грађевинско предузеће из Суботице добило задатак за изгради 1.310 једнородничких кућа са тремом, собом, кухињом и оставом, и стајом и свињцем у дворишту.¹²¹ Објекти су грађени са темељима од камена и осталог од набијене земље, што је истицано као „леп пример коришћења локалног материјала“. Ово ће у наредном периоду постати правило код изградње стамбених објеката било које врсте.

Послератна стамбена изградња је, према Стојановићевој подели, подразумевала и изградњу „читавих нових градова“, попут Нове Гoriце. Тамо су прве омладинске бригаде из Србије, Црне Горе и Македоније стигле почетком децембра 1947. године, а камен темељац је положен је јуна 1948. у част Петог конгреса КПЈ, па су почеле да долазе бригаде и из свих других република како би „продубиле њихово братство и другарство у борби за изградњу социјализма“.¹²² Нови град је требало да садржи велики комбинат намештаја, фабрику и стамбено насеље на Малом Клањцу, а урбанистичко решење центра је радио Равникар: ту је главна оса шеталишта широка 18m, са леве стране је 80m широк зелени појас у коме су пословне зграде и дирекције, са десне главни трг са Окружним комитетом КП Словеније, Окружним народним одбором и другим управним и културним установама, а по средини споменик Ослобођењу.¹²³ Равникарова идилична слика се, међутим, није односила и на стамбене објекте. Насеље фабрике „Едвард Кардель“ је изграђено 1948. и 1949. године, и чиниле су га 34 слободностојеће куће од локалног материјала, свака за пет особа (две спаваће собе, дневна соба отворена на трем, кухиња и купатило).¹²⁴ На ситуацији су парцеле неозначене, а објекти су слободно постављени уз приступни пут на покренутом терену, у вези чега се наводи да су сами градитељи „из бојазни од ‘једноличности’ мењали оријентацију при постављању кућа, тако да су дневну собу окренули као северу, а оставу/гардеробу, кухињу и WC ка

¹²⁰ Планом је за 1947. годину је била предвиђена изградња 2077 сеоских типских кућа на Косову и Метохији, а ван плана још 434; а завршавала се изградња 1035 кућа од претходне године. У Херцеговини је у 1947 години требало саградити 3.160 кућа; у хрватском приморју и Горском Котару 889; у Лиди 7.612. Видети: „Izgradnja seoskih stanbenih kuća“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3-4 (новембар-декембар 1947), 247-248; „Изградња станове у Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 4-5 (1947), 34-35.

¹²¹ „Изграђивање насеља за колонисте у Војводини“, *Политика*, 2. октобар 1947, 8.

¹²² „У недељу биће положен камен темељац Нове Гoriце“, *Политика*, 11. јун 1948, 4; „Народна омладина подиже Нову Гoriцу“, *Политика*, 5. јун 1948, 4; „Нова Гoriца“, *Југославија* (Београд), бр. 17 (десембар 1948), 23-24.

¹²³ Mušić in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi v Ljubljani*, 80-81.

¹²⁴ Marko Šlajmer, „Stanovanjsko naselje tovarne pohištva ‘Edvard Kardelj’ u Novoj Gorici“, *Arhitekt* (Ljubljana), бр. 5 (јул-август 1952), 11.

југу“. Тремови судећи по фотографијама или нису били изграђени или су накнадно зазидани како би се добило на квадратури. Како се у Привредном савету наглашавало половином 1949. године: „Радови у Новој Горици напредују слабо зато што не постоји један конкретан план изградње већ само један идејни макетни план. Још се не зна где ће бити постављен водовод, где канализација итд“.¹²⁵ [Слика 55]

„Данас је темпо изградње такав да он не може да чека на дуга студирања по нашим бироима“, писао је 1951. године Михајло Митровић.¹²⁶ Програми су у време спровођења Плана давани по априксимативним цифрама, привредни ресурси нису увек били познати, а архитекти су пре свега бринули о смештању јавних објеката. Ту, другим речима, није било много интересовања за конкретан предмет рада - становање радника због чијег бољег живота је требало да је План и расписан. Због близине радних места су, према каснијим наводима Јованке Јефтановић, запостављани сви остали критеријуми – насеља су померана по неколико пута, грађена на северним падинама, јаким нагибима са вододеринама и јаругама и на ветрометини, планирани су спратни објекти да би се због немогућности увођења водовода и канализације прелазило на приземну изградњу.¹²⁷ Јефтановићева, као и Митровић, овакав приступ сматра потпуно легитимним – „ту не може да се говори о некој грешци“ јер је насеља требало изградити што пре па није могло да се чека на испитивање земљишта или разраду пројекта за експлоатацију. Ако је, међутим, начин рада био такав, зашто се то уопште називао планирањем, и да ли је могуће рећи да се заиста мислило да се индустиријализација, као циљ читавог подухвата, може тако спровести? Дати приступ се не може објаснити журбом, јер су последице читавог процеса морале биле веће него предности. Моћ државе је извесно омогућавала да се ради и другачије, па је, уместо тезе о њеној наивности и жељи да се ново друштво што пре изгради, вероватнија она да је План постављен тачно онако какав је и требало да буде – под знаке навода. Из такве суштински непланске подлоге се, међутим, рађала дијалектика, и то не због идеолошких назора него из потребе баратања низом промена и непланираних околности на терену, што је како се испоставља била једна од основних вештина пројектаната. На тој основи су произвођене и теоријске поставке архитектуре – Момчиловић и Кортус су заступали становиште да у планирању насеља постоји „опасност од сувишног реда, насупрот досадашњем (предратном) хаосу“, а како услови на локацијама никада нису једнаки „и то је добро, јер из тога произилази богатство и разноликост развитка архитектуре“ коју „не треба обуздавати никаквим административним мерама“.¹²⁸ Оно што је Максимовић описивао као „планску

¹²⁵ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ с министром Вјећеславом Хољевцем, одржаног 27. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

¹²⁶ Mihajlo Mitrović, „O nekim problemima projektovanja naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 62.

¹²⁷ Јованка Јефтановић, „Рудник Рудовци“, у: Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 242-243.

¹²⁸ Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данаšњи проблеми урбанизма у Србији“, у: *Ibid.*, 20-21.

просторну уметност совјетског градоградитељства“ заиста се односило на примењивање принципе пројектовања насеља, с тим што исти код њега добијају нешто лепши призвук. Град по његовим речима није само функционални организам, него га треба конципирати и као просторно-уметничку целину кроз: наглашавање центра са главним магистралама и трговима, повезивање са особеностима терена и вођење рачуна о архитектонском наслеђу, док је реалистички приступ изражен у етапности планова.¹²⁹ Званична слика о новим насељима је, слично томе, наизглед била сасвим супротна од реалне - по речима новинара *Политике* испод чијег текста се налазила слика станова у Московској улици:

У цеој земљи, по градовима, у индустриским центрима, при рудницима и на радилиштима великих објеката наше индустрије, граде се нови модерни раднички станови. На место старих, неугледних и нездравих чатрља, које је за собом оставило доба експлоатације, ничу нове модерне зграде, у које се усевају породице трудбеника. Ови нови станови пружају *могућност* далеко удобнијег живота него што су га трудбеници имали у доскорашњим неугодним становима, пружају широку *перспективу* за културнији живот, који се у једнини, под новостовременим условима, много брже и успешније развија. То се већ осетило у разним насељима индустриских центара, где су се већ трудбеници уселили у своје нове, простране и светле станове.¹³⁰

Замка која се по правилу крије у говорима и чланцима овог периода лежи наиме у чињеници да је оно што се тврди увек речено у потенцијалу, тако да никде, па ни овде, нема ничег нетачног. Према Момчиловићу: „Наши народи, у својој социјалистичкој држави, гледају на овај проблем [становања] кроз *перспективу* изградње социјализма, што значи подизање животног стандарда радних људи, задовољење њихових социјалних, економских и културних потреба“¹³¹ До подизања животног стандарда ће, наиме, доћи тек *након* што се социјализам изгради, па нова насеља није ни требало оцењивати у односу на тренутне околности, зато што су и она и те околности само привремено стање – фаза и *средство* изградње социјализма. Њихова реални недостаци су, самим тим, били од пролазног значаја, а права вредност у томе што *граде* ново друштво - не у томе како су саграђени. Реалистична слика попут горе наведене, заснива се на постојећем стању утолико што изводи тезе из *процеса* изградње станова, а не из стана као производа. У том процесу, то јест, на датој слици су радили сви: држава која је акцију иницирала, архитекати који јој у томе дају стручну помоћ и „научну“ подлогу, предузећа која организују изградњу, и на крају народ који је, мобилисан са свог пређашњег станишта, објекте заправо морао да гради како би у њима живео. Круг се завршавао тамо одакле је и кренуо - онима који су процес иницирали припадале су највеће заслуге. Па ако је реалност изградње социјализма била, не занемарена, него учешћем свих сегмената друштва произведена у сопствену реалистичну инверзију, онда се то не назива економисањем квадратуром у контексту стамбене кризе коју је створила држава, него

¹²⁹ Maksimović, „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, 55.

¹³⁰ „Нови станови за наше трудбенике“, *Политика*, 11. септембар 1950, 3.

¹³¹ Dragoljub Momčilović, „Rudarska i industrijska naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 38-41.

изградњом социјализма у револуционарном развоју, или другачије, ту није реч о критичком, него о социјалистичком реализму. Потпуно исто правило је важило и за друге сегменте физиолошког плана – рад, слободно време и саобраћај.

4.3. Слободно време: нова класа

Оснивање радничких одмаралишта је регулисао још Лењин, маја 1921. године, када је декретом Совјета народних комесара решено да ће у летњиковцма и племићким дворцима некада приступачним само аристократији и капиталистима „милиони радних људи наћи одмора и разоноде“.¹³² Декрет је пружио широке могућности за иницијативу синдикалних савеза, што је значило да је одмор радника дошао у надлежност државе. Уставом из 1936. године је совјетска држава сваком грађанину загарантовала право на одмор, па се јавила и потреба за масовном изградњом одмаралишта „у свим живописним крајевима простране совјетске земље“. По речима Ђуре Салаја, председника JCJ: „Користећи се огромним искуством Совјетског Савеза, пошли су и наши народи овим путем“ – Устав ФНРЈ је трудбеницима такође омогућио годишњи одмор.¹³³ Наредба о повластицима члановима Синдиката на превозним средствима и у државним хотелима донета је 1947. године, материјална средстава бивших радничких комора пренета су на Синдикат, а национализацијом су хотели, бање, опоравилишта и летовалишта постали општенародна имовина. Овим је створена материјална база за оснивање синдикалних одмаралишта, а са тим је постало јасно и „колико је велико стaraњe наше Народне владе за радни народ“.¹³⁴ Међутим, као и код становиња, и ту је било проблема у спровођењу идејних начела - расподела места у одмаралиштима је организована по централистичком кључу - Централни одбор JCJ је главним одборима додељивао места за текућу годину према броју чланова и важности привредне гране, а ови су вршили расподелу преко среских и месних већа подружнице. Одмаралишта су прво отварана у адаптираним објектима, и ту се поред материјалног користило и идејно наслеђе капитализма – у пропагандним магазинима су се могле видети слике ударника испред великих и по форми богатих летњиковаца. [Слика 56] У њима, међутим, није било места за све - до 1948. године је отворено око 30 објеката чије су погодности могли да користе само најзаслужнији радници - чланови Синдиката.¹³⁵ За издржавање објеката су међутим

¹³² L. Markov, „Briga o odmoru sovjetskih trudbenika“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 3. Видети и: Владимир Сапак, „Летњи одмор совјетских писаца“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 10-11.

¹³³ Према члану 20 Устава ФНРЈ: „Држава заштићује лица у најамном радном односу, нарочито обезбеђењем права удруживања, ограничењем радног дана, обезбеђењем права на плаћени годишњи одмор, контролом радних услова, бригом о станбеним приликама и социјалним осигурањем“. Уредба о плаћеном годишњем одмору донета је јула 1946. године. Видети: Ђуро Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије. Велика тековина народне револуције“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 1-2.

¹³⁴ Саво Медан, „Наша радничка одмаралишта“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 6-9.

¹³⁵ Између осталих, адаптирани су објекти у Врњачкој Бањи, Грозд Мартуљку, Каштелу Старом, у Биограду, Аранђеловцу, на Палићу, у Опатији, Ловрану, Задру, Градцу, Црквеници, Дубровнику и на Хвару. Медан, „Наша радничка одмаралишта“, 6-9.

плаћали сви – Савезна влада је образовала Фонд радничких одмаралишта у који се у ту сврху уз допринос за социјално осигурање уплаћивао износ од 0,3% плате. Са проглашењем Плана се очекивало и повећање броја радника чиме је створена потреба за изградњом нових објеката, па су они адаптирани изгубили иницијаторски значај. Предратни објекти, према Бајлону, нису задовољавали потребе ни по програму нити по локацијама - грађени су као лечилишта за туберкулозу и хотели без друштвених просторија, па „не одговарају потребама у оном смислу како се то сада тражи“.¹³⁶ Нове потребе социјалистичке садржине препознате су још код адаптираних објеката - организоване су библиотеке, просторије за шах, билијар, пинг-понг, а пожељна је била и техника (радио, грамофон), музички инструменати и вишенаменске дворане, што је у ствари био програм домова културе.¹³⁷ Културно уздијање се обављало и у познатој форми колективних посета у којима „свака нова група или појединач са нестрпљењем очекује позив руководства одмаралишта у околна брда или острва на плавом Јадрану или посету историским знаменитостима, музејима, оближњим селима, творницама итд“.

Синдикат је у циљу „упознавања уметности и уметничког стварања“ са Комитетом за културу и уметност Владе ФНРЈ организовао и гостовања уметника, чланова опере, филхармоније и балета, који су током 1947. године приредили 67 концерата, док су синдикална културно-уметничка друштва одржала 76.¹³⁸ Изградња нових објеката је, поред програмских, пред архитекте поставила и много шире задатке који су се тицали урбанистичког планирања. Одмаралишта је, исто као и стамбена насеља, прво требало ускладити са окolinom, па тек онда прећи на решавање објеката, и у њима радницима омогућити бољи стандард од оног у свакодневном животу.¹³⁹ У складу са тим су одмаралишта имала две програмске целине: друштвену и стамбену, с тим да проблем стандарда није био сасвим јасно дефинисан. Према Бајлону је по кориснику требало предвидети $30m^2$, а собе треба оријентисати „на сунце“.¹⁴⁰ Према Вери Стојановић је стамбене делове требало одвојити у посебну целину, предвидети за сваку собу умиваоник и на сваких 10 корисника туш, а собе пројектовати као једнокреветне или двокреветне, што је значило и да ће се летовање деце организовати другачије. Што се тиче обликовања: „Велике могућности за стварање заиста лепих, народу блиских архитектонских форми, пружа нам и то што се ови објекти граде у свим нашим републикама, те се приликом пројектовања одмаралишта може користити архитектонско наслеђе наше националне архитектуре“.¹⁴¹

¹³⁶ М. В., „O radničkim odmaralištima i dečijim letovalištima“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 760.

¹³⁷ Медан, „Наша радничка одмаралишта“, 6-9.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 34 (avgust 1948), 18-19.

¹⁴⁰ М. В., „O radničkim odmaralištima i dečijim letovalištima“, 760.

¹⁴¹ Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, 18-19.

Већ код првих примера је међутим постало јасно да наведени принципи нису обавезујући. Током 1947. и 1948. године је иницирана изградња по једног објекта од по 200 места у свакој републици осим у Црној Гори. Прво је подигнуто на Охридском језеру средином 1947. године, након чега је за 1948. најављена изградња наредна четири.¹⁴² [Слика 57] Ови објекти су, међутим, грађени као допуна постојећих капацитета: на Црвеном отоку је затечени објекат искоришћен за друштвене просторије и исхрану, у Крањској Гори је цео програм смештен у један објекат, док је објекат на Фрушкој Гори грађен као павиљонски, а локација изабрана због близине индустриског центра. Склоп је варирао од случаја до случаја – код мањих објеката је друштвени део могао бити комбинован са трпезаријом као једна сала, бити један од делова павиљонског комплекса, самостални објекат или центар читавих урбанистичких потеза. Исто се односило и на смештајне капацитете, који су се кретали од неколико соба до десетине објеката. Могло би се рећи да у томе нема ничег спорног, те да је то уобичајни резултат када се узму у обзир различите потребе и пројектанти. Карактеристично је међутим да је, исто као и код стамбених насеља, постојало правило које је стварало поменуте разлике – склопови нису зависили од захтева лоцирања самих објеката, него су објекти смештани у односу на присуство репрезентативних потеза, сликовитост терена или у складу са променом захтева органа народне власти. Случајеви који ће бити анализирани, пројектовани су углавном за језера, на којима је било највише одмаралишта.

План Охридског језера су радили Владимир Антолић и Аптула Халилибрахимов.¹⁴³ Стари Охрид је био „исходиши центар свеукупног туризма“, и ту је требало сместити „зону репрезентативних хотела“. Одмах се поставило питање третирања историјског језgra - Охрид је подељен на стари град на узвисини и нови источно и западно од старог. На запад је смештен појас за средње школе, излетишта и фискултурни центар, док је нови центар планиран за исток, где је нова оса спајала луку са будућом железничком станицом, а уз њу су у зеленилу јавни објекти, дом културе, трговина, изложбени павиљони, задруге и друго. Туристички садржаји су планирани у ускуј траци уз само језеро, а иза њих зона типских стамбених зграда. У даљој разradi је, међутим, „преовладало мишљење, да би у Охриду с обзиром на његову атрактивност требало изградити веће хотеле“, па је „насупрот потребама самог насеља“ одлучено да се становање уклони са језера и изгради на новим теренима или у старом граду. [Слика 58]

¹⁴² Током 1947. и 1948. године је почела изградња павиљона на Црвеном отоку код Ровиња, у Крањској Гори на Савици, у Хан Пјеску у Босни и Херцеговини (Богдан Стојков), и на Фрушкој Гори (Миладин Прљевић). Поред тога, рађени су пројекти за одмаралиште Отешево на Преспанској језеру, одмаралиште на Оребићу (Винко Гланц), на Скраду (Хинко Бауер), Сребрном код Дубровника (Добровић), а одржан је и ужи конкурс у Словенији за радничко одмаралиште на Бледу (Гланц, Маријан Шорли и Едо Михевић). Видети: „Централни одбор Јединствених синдиката гради модерно летовалиште на обали Охридског језера“, *Политика*, 8. јануар 1948, 8; Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, 18-19.

¹⁴³ Vlado Antolić, Aptulah Halilibrahimov, „Regionalni plan Ohridskog jezera“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 39-44. Vlado Antolić, „Direktivna regulatorna osnova Ohrida“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 45-53.

Већи проблем је, међутим, било то што је изградња нових хотела тражила „ликвидацију свих постојећих објеката поред обале“, од којих је, поред једне стамбене троспратне зграде и низа „већих и мањих“ објеката, требало срушити ни мање ни више него постојеће хотеле „Bellevue“ и „Турист“. Исти су, наиме, новом комплексу затварали видик на језеро а такође: „Истина, ти су објекти међусобно неуравнотежени и велик дио архитектонски не задовољава, па с те стране не би било сметњи“ - рушење би омогућило „изведбу паркова место њих“. За овакву интервенцију су, како сам пројектант наводи, била потребна велика материјална средства и дуже време за реализацију, али је то омогућавало остварење архитектонске целине централног потеза и репрезентативност хотелског комплекса. Овде другим речима није било економисања, а стари град је остављен по страни зато што у њему за нове монументалне комплексе није било места.

Плитвичка језера су била нешто другачији случај – добила су статус националног парка па је примењиван други вид сликовитости, кроз уклапање у пејзаж, а на пројектовање је утицала и „фазност“ изградње.¹⁴⁴ План Плитвица је радио Зденко Стрижић, који је по питању затечене структуре нагласио да су пре рата, и ситуационо и обликовно, искварене превеликим нападним грађевинама. Из тог разлога је донета одлука „да се све грађевине разграде“, за шта је била потребна „приправност народне власти за велике материјалне жртве, када је у питању интерес народа“. Комитет за туризам је уз то од пролећа 1947. године доприносио пројектовању дајући стручне савете, и током првих расправа се искристало начело да треба задржати дојам нетакнуте природе. Стрижић је онда план поделио на три целине: на југу Љесковац, у средини Велику Пољану, и на северу плато села Плитвице који није детаљније решаван. Велика Пољана је била на узвисини са погледом на језеро, па је доминирала околином и чинила центар Плитвица. Ту су постојали и објекти из предратног периода: хотел, жандармерија, десетак приватних кућа, које је требало срушити и изградити ресторан, стамбене павиљоне и касино као центар друштвених активности. Према првобитној одлуци Комитета је касино требало да буде низак објекат без хотелских соба, које би се налазиле у „омањим стамбеним објектима“. Онда се почело са етапама – пројекат је требало показати заинтересованој јавности „те су у ту сврху на брзину израђени неки приједлози“ од којих су позната два: Младена Каузларића и Стрижића који „јасно говоре о поштовању околине“, и то „скоро би се могло рећи негирањем архитектуре“. Ниске грађевине, међутим, „нису биле примљене одушевљено“ – затражен је велики хотел са друштвеним просторијама. Уследио је други круг - пројекат је урадио Рико Марасовић, за који је оцењено да не може задовољити, јер је овог пута објекат био превелик - само једно од крила је било 100m дугачко. На основу тога је настао још један пројекат,

¹⁴⁴ Z. Strižić, „Nacionalni park Plitvička jezera. Problem čuvanja prirode“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7-8 (1950), 3-24.

Стрижића са Бернардом Бернардијем, у коме се покушало са смањењем броја соба на 50, да би се на крају дошло до становишта да је први закључак Комитета једино исправан, и да касино треба да буде приземан. Изведено стање је означило последњу фазу – касино није ни саграђен, али је утврђена ситуација за три стамбена павиљона (Казимир и Божица Остроговић; Маријан Хаберле; Стржић), и ресторан (Стрижић и Бернарди). У Јејсковцу, као другој зони, прве скице је радио Стрижић који је настојао да нови хотел „прилагоди тамошњем народном градитељству“. Објекат је подељен на приземни друштвени павиљон, и стамбени који је преломљен на две целине, вероватно ради уклапања са морфологијом терена, југозападне оријентације. Потребе су, међутим, и овде расле - хотел је почeo да се изводи према пројекту Хаберлеа, који се углавном надовезао на први план с тим да „нешто раскошније рјешава улазни дио с украсним двориштем“, и у ту сврху стамбени део за који предвиђа двоструко већи број соба окреће ка западу. Трећи пројекат је радио Рикард Марасовић који „највише усклађује хетерогеност захтјева, наиме поглед на језеро – што значи отварање према сјеверу“. Према Стрижићу су сви објекти имали нешто заједничко – „облик крова и грађевински материјал“, а различитост је била врло пожељна јер „опетовање облика дјеловало би у овој средини сувише цивилизаторно“. [Слика 59] Пре се, ипак, чини да им је заједничко било сналажење пројектаната у односу на препоруке народних власти, а не иницијална начела пројектаната, која нису била од пресудне важности јер је било неког ко је „надлежнији“ по питању пројектантских проблема. Сличан проблем се јављао и на одмаралиштима већег капацитета – на одмаралишту у Хан Пијеску за 200 кревета је 60 соба окренуто на северозапад, 10 на севериосток, 33 на југозапад, и 90 на југоисток, тачније, оријентација није ни узимана у обзир, и скоро половина соба је неповољно окренута што је, како је касније приметио Бајлон, значило да оне „дакле, уствари немају сунца“ а то „никако не може бити правилно“.¹⁴⁵

Стандард објекта, међутим, вероватно није ни могao бити шаблонски утврђен због сталних промена пројекта, с тим да то није значило да правила није уопште било – испоставља се да је много већи проблем било постојање оних неписаних, и то тамо где у социјализму не би требало да их буде. Годишњи одмор радника је описан као „важан фактор културног уздизања широких радних маса које кроз социјалистичко такмичење воде борбу за изградњу бескласног социјалистичког друштвеног уређењења под руководством наше славне Комунистичке партије са другом Титом на челу“¹⁴⁶. Занимљиво је, међутим, да се концепт бескласног друштва помиње управо код питања годишњег одмора, с тим што се не везује за коришћење објекта од стране радника него за такмичење у њиховој изградњи. Социјално раслојавање је у истом том бескласном

¹⁴⁵ М. В., „О радниčkim odmaralištima i dečijim letovalištima“, 760.

¹⁴⁶ Медан, „Наша радничка одмаралишта“, 6-9.

друштву било присутно по више основа, јер као и код становања није било свеједно за кога се објекти граде - пројекти су се разликовали како по занимању тако и по положају корисника у друштвеној хијерархији. Слично насељу Бановићи, објекти „масовног“ туризма су били једно, радника из домена културе друго, а руководилаца треће - о резиденцијама руководства Партије не треба ни говорити. Архитекти су, наиме, упркос непостојању чврстих правила однекуд знали да направе јасну разлику у стандарду, и то у читавом низу аспеката: лоцирања, архитектонског склопа, главних и сервисних садржаја, закључно са величином и опремом соба. Регулацију одмаралишта за културне раднике на Бохињском језеру радила је Вида Урбанчић, а пројекат хотела Бојан Тратник.¹⁴⁷ Стандард је ту био нешто виши од оног који је наводила Вера Стојановић, чак се може рећи да је био виши него у центру Загреба - параметар да на 10 соба треба предвидети један санитарни чвор и да соба има умиваоник ту није био на снази. У приземљу су ресторан, кухиња и тераса, собе за запослене и гараже, а изнад тога два спрата са апартманима које везује отворена галерија. Свака јединица садржи предпростор са санитарним чворм, дневну собу, радну/спаваћу собу и балкон. Поред колоније, на северозападном делу локације налази се и хотел за 200 места - у прва два нивоа су управа и сервиси, дворана и ресторан са терасом у целој дужини објекта, а стамбене јединице су смештене на три етаже и свака има предсобље са сопственим купатилом и тоалетом.

[Слика 60] За одмаралиште Отешево на Преспранском језеру су пројекат радили Антун Улрих и Драгица Перак, а уређење парка Силвана Сајсл.¹⁴⁸ На овом месту су због мало расположивог терена стамбени објекти лоцирани на падини, али је то према Улриху решењу давало „нарочиту драж уградбе павиљона у пејзаж“, чиме се „уз слободан поглед на језеро из сваке зграде, постизава и сликовитост смјештаја павиљона висинском пратњом купираног терена“. Уз само језеро је, на блажем нагибу, смештен дом културе са рестораном и кухињом, летњом терасом, читаоницом, просторијама за шах, билијар и пинг-понг које су увек у комплету набрајане, као и вишнаменска дворана за 250 места. На левој страни плана, сасвим одвојено од остатк плана, на истакнутом месту изнад језера, смештена је међутим „репрезентативна вила за летовање“, чији се корисник не наводи. **[Слика 61]** Од два крила објекта, у једном су сервиси (кухиња, гардероба особља), ресторан и велики хол, који води у стамбени део полуокружног облика, где се апартмани састоје од дневне собе, једне или две спаваће и радне собе, купатила и терасе. Слично је планирано и за други крају Југославије – за Бледско језеро је регулацију радио Марјан Шорли, и ту центар комплекса опет чини оса са чије су две стране хотели, док је мало одмакнут од језера синдикални дом.¹⁴⁹ За непосредну околину потеза су, међутим,

¹⁴⁷ Mušić in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzitetu u Ljubljani*, 44-45.

¹⁴⁸ Antun Ulrich, Dragica Perak, „Radničko odmaralište na Prespanskom jezeru, NR Makedonija“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 28-33.

¹⁴⁹ Marjan Šorli, „Regulacija, asanacija in izgradnja Bleda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 74-77.

предвиђени и објекти који нису приказани на плану, али се наводи да „на лепа места, дискретно и чисто филигранско“ треба поставити „виле или домове за наше руководеће функционере, научнике, уметнике и ударнике“. Ситуацију са годишњим одмором у новој земљи социјализма је 1950. године описао и Бранко Ђопић у сатири „Јеретичка прича“, због које је постао први уметник јавно критикован од Тита:

Овећа вила, са свих страна ограђена зидом и отворена само према мору, прибила се уз распуцао стрм камењар. Једва је видим од борова и чемпреса. Грађена је за вријеме старе, труле, ненародне... итд Југославије. [...] На хладовитој тераси виле ћути и досађује се омање друштво: министар Шеф Јовановић, његова свастика, помоћник министра са женом, генерал Стево Навала, нека крупна звјерка из крупне установе, још једна неодређена звјерка за коју нико посигурно не зна чиме се бави (а која само мудро и важно ћути), неколико баба и стараца и, најзад, један начелник персоналног одељења, који строго и сумњивачко посматра чемпресе, море, чамце и облачак што се надвија над ваздушни простор виле. Министрова свастика (студенткиња која на факултет одлази аутомобилом) и помоћникова жена управо су се вратиле из града.¹⁵⁰

Руководиоци су, другим речима, на самом почетку изградње социјализма добили стандард налик оном у аристократским летњиковацима од којих је све и почело.

Важан аспект у пројектовању одмаралишта било је и раздавање по старосним групама. Радничка одмаралишта нису пројектована за одмор породица – за децу и омладину су грађени посебни објекти у којима је требало другачије организовати културно-политичке актиности. Како је објаснио Иво Фрол, помоћник председника Комитета за школе и науку, циљ је био: „Унапређивање и челичање здравља деце, стицање културно-хигијенских навика, навикавање деце на живот и рад у колективу, учвршћивање колективне свести и дисциплине, упознавање лепота наше домовине, наших народа, обичаја и рада у разним крајевима наше земље“.¹⁵¹ У Аранђеловцу је, тако, отворено дечије одмаралиште са 90 места у близини радничког одмаралишта, што ће „послужити мајкама које раде да имају у непосредној близини на одмору своју децу када оне буду користиле свој плаћени годишњи одмор“.¹⁵² Да ће се две ствари баш тако лако поклопити није било вероватно, у сваком случају, порекло концепта о раздавању деце и родитеља опет се може потражити у совјетској традицији – познати је Кузминов предлог из 1935. године по коме се ово деца поверавју држави, што је у реалности пренето на слободно време.¹⁵³ У томе је такође постојала разлика између масовних и репрезентативних комплекса, где се код првих временом стигло до провизорних објеката.

¹⁵⁰ Бранко Ђопић, „Јеретичка прича“, *Књижевне новине*, 22. август 1950.

¹⁵¹ „Иво Фрол, помоћник председника Комитета за школе и науку – Комитету за социјално стварање Владе ФНЈ, Београд, 18. новембар 1948“, Архив Југославије, 313-5-25. Одмаралишта за ученике у привреди отворена су у Орословљу, Задру, Градцу и Дубровнику. Пројекте за студентска одмаралишта видети у: Ada Felice, „Studentsko odmaralište i oporavilište u Mežakliji“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 37-38. „Natječaj za studentsko oporavilište u Mežakliji“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 39.

¹⁵² Медан, „Наши радничка одмаралишта“, 6.

¹⁵³ Видети: Kop, „Novi socijalni kondenzatori 1925-1932“, 475-496.

У дечјим летовалиштима су стамбене јединице пројектоване тако да број кревета одговара школском разреду – спаваонице су имале до 30 кревета за децу и један за надзорника. Код лоцирања објекта и третирања затечене структуре ситуација је била иста као и другде. Одмаралиште на брду Жребан код Горњег Милановца је пројектовала Јиљана Петровић-Дурини, и ту је терен био на јаком нагибу па је на најповољније место смештена група друштвених објеката, док су стамбени распоређени низ падину, сви источне оријентације.¹⁵⁴ [Слика 62] У Цриквеници на Хрватском приморју је на локацији због „опће поставе пројекта“ предвиђено рушење соколског дома.¹⁵⁵ Пројекат одмаралишта за 378 кревета радила је Заја Думенецић – објекат се састоји из два једносратна павиљона са по 162 кревета, и један мањи са 54.¹⁵⁶ Спаваонице имају по 26 кревета и један за надзорника, а сервисних просторија нема – гардеробе и лавабои су у ходнику уз који су и два тоалета, а купатило, дезинфекција и кухиња у засебним павиљонима. Оријентација је западна, али је постигнута „становита прозрачност у рјешавању објекта, тако да павиљони не затварају терен по читавој својој дужини“. [Слика 63] Нови предлози на тему јавили су се крајем 1948. године - тада се према Бајлону указала потреба за изградњом великог броја објекта.¹⁵⁷ Подлога за ту тврђњу изведена је из следеће рачуница. Изградњом социјализма је из дана у дан растао број радника, па се могао очекивати и пораст броја школске деце - у 1948. години за 30.000. У Југославији је било два милиона деце, а у летовалиштима је по детету требало обезбедити око $12m^2$, а са помоћним просторијама $15m^2$. Ако се у сезони објекат користи три пута онда на свако дете долази $5m^2$, а ако један објекат има габарит $10x50m$ а висине је приземља и два спрата, ту се може сместити 100 деце у једној смени, то јест 300 у сезони. Према томе је на сваких 30.000 деце потребно 100 објекта, а како ће број само расти и више. Одмаралишта су, међутим, скupoцена, јер се користе сезонски, што намеће „да овом проблему не смемо прићи на уобичајени начин“. Зато се предлажу следеће варијанте. Прва је да се граде „потпуно стални објекти“, као спој здравствено-образовне установе и летовалишта - у климатски подесном месту се могу изградити „постројења“ слична интернату, са просторијама за дневни боравак и одржавање наставе, која би се преко зиме користила као „опоравилишта са просторијама за наставу“, а лети као летовалишта, при чему би се ученице користиле као спаваонице. Други предлог је да се уз овакав објекат саграде „провизорни павиљони“ – кухиња са надстрешницом за „летњу трпезарију“, иза зграде гаража, магацин и станови за наставнике, са стране „у шумици налазе се стални објекти за санитарни уређај“, са умиваоницима, тушевима и тоалетима,

¹⁵⁴ Јиљана Петровић-Дурини, „Жребан“, у: Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 236.

¹⁵⁵ Vladimir Zaharović, „Regulacija predijela Petak u Crikvenici“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7-8 (1950), 46-48.

¹⁵⁶ Zoja Dumendžić, „Dečje letovalište u Crikvenici“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 58-59.

¹⁵⁷ M. B., „O radničkim odmaralištima i dečjim letovalištima“, 760. Mate Bajlon, „Dečja letovališta“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (april 1949), 294-296.

и они су „тамо где је место које је одређено за постављање појединих група шатора“ у којима деца спавају. Уз ово се наглашава да су санитарни објекти „нарочито важни, јер је питање прања и чистоће основно онда када је летовалиште у близини мора или језера“, мада је много важније питање зашто интернат нема кухињу, да ли има санитарни чвор, и шта се дешава са „трпезаријом“ и шаторима кад падне киша. Трећи предлог је да се уместо шатора изграде објекти за спавање „у једноставној конструкцији са простором за умивање“, површине $4,5m^2$ по детету, који се преко зиме ако је на планини користе за скијаше и групе курсиста. Четврти предлог можда највише открива идеју која се крије испод свих претходних – да се у климатски подесним местима услови изградња школа које ће преко лета служити за смештај деце. У самом објекту би се смештали кревети, и ту би деци било омогућено умивање, а кухиња би била поред или у самој згради. Уз ово би се „недалеко од зграде“ могли изградити санитарни објекти и „наткривени простори у виду веранде за трпезарију и боравак при кишном времену као језгро око кога се окупљају шатори“. [Слика 64] Све ове могућности „приказане су да покажу на колико се различитих начина може прићи решавању изградње летовалишта за децу и омладину“. Колико год се, међутим, комбинација направило, то не мења чињеницу да се до краја 1948. године отишло далеко од идеје о вишем стандарду који ће у одмаралиштима народна власт обезбедити у односу на свакодневни који је и сам био низак. Исте године се тематика провизорне изградње отворила и по питању стамбених објеката – што је спровођење Плана више одмицало, рачунице о броју објеката и радника који ће их градити стално су расле, док је квалитет објеката на бази те потребе и економичности њеног спровођења програсивно опадао.

Друга врста комплекса за одмор деце није имала овако „технички“ карактер - пионирски градови су пре припадали „урбанистичком“ делу планова, па су давали лепшу слику социјализма - према једном натпису у штампи: „Дечји сан - Пионирски град постаје стварност“.¹⁵⁸ Зидање првог пионирског града почело је у Београду маја 1946. године - објекте је градило око 960 добровољних радника, фронтоваца Седмог рејона, ђака и ученика у привреди који су узидали „са црвеним циглама у зидове ових зграда своје слободно време, свој труд“. [Слика 65a] Комплекс је отворен неколико месеци по проглашењу Плана, 1. августа 1947. у присуству родитеља, сељака из околних села, делегата државних институција, представника масовних организација, Народне омладине и Југословенске армије. Говор је одржао и председник ИОНО Београда Нинко Петровић који је прионирима поручио: „Наш народ и његове народне власти од вас очекују да ћете, уз помоћ ваших власпитача, руководилаца и управе, уз песму, радост и игру, учити се

¹⁵⁸ „Дечји сан – Пионирски град постаје стварност“, *Политика*, 23. јун 1947, 7.

корисном раду и спремати се да одужите дуг отаџбини“.¹⁵⁹ Ово последње није било само фраза. Уз комплекс је саграђена и Пионирска пруга, која јесте имала одгојни карактер, или је бар приказивана као таква - поред тога што ју је саградила београдска омладина, и што су станичне зграде грађене по плановима студената технике, њен значај није се завршавао само на томе.¹⁶⁰ Дечје железнице су до тада постојале у Совјетском Савезу, а како се наводило:

Игра совјетске деце није досадна, празна и бесмислена, као што је у већини случајева игра деце у капиталистичким земљама, нарочито игра размажене дечурлије богатих родитеља. Забављање, играње совјетске деце је здраво, васпитно и пуно садржаја. И кроз игру совјетска деца уче да постану корисни и достојни чланови велике социјалистичке заједнице.¹⁶¹

Пионирска пруга је била „први корак ка стварању добрих стручњака“, па су у штампи објављиване слике пионира на радним местима, на којима се видело да мали скретничари, везисти и чувари озбиљно схватају своја задужења. [Слика 65б] За совјетску праксу је било везано још нешто - након што је прва дечја железница 24. јуна 1935. године предата саобраћају у Тбилисију, за примером су пошли и други. Мали тбилиски железничари су дошли у Москву где је примио министар саобраћаја, одакле су преко *Пионирске правде* позвали другаре да следе њихов пример, па је у наредном периоду направљено двадесет пруга. Слично томе је, после Београда, изградња пионирских градова и пруга почела у Загребу, Љубљани, Сарајеву и Скопљу.¹⁶² Изградња Пионирског града у Загребу почела је 1948. године у част Петог конгреса КПЈ, и овога пута је инвеститор било Председништво владе ФНРЈ.¹⁶³ Комплекс је давао комплетну слику не само одгоја деце на тековинама социјализма него и државе у малом. Изабран је терен изнад села Гранешине, на 9km од Загреба, а комплекс се састоји из неколико зона. [Слика 66] Приступа му се у подножју брда, са трга који је „пријемни простор града“, а ту је и „пословни“ део, слично „великим“ градовима: железничка станица са просторима за мале железничаре, управа са народним одбором, амбуланта, павиљон за купање и дезинсекцију и метеоролошка и радио станица. Близу пруге су вештачко језеро „за искушавање модела бродова“ и терен за пробе једриличарских

¹⁵⁹ „На свечан начин отворен је јуче у Кошутњаку први Пионирски град у нашој земљи“, *Политика*, 1. август 1947, 3.

¹⁶⁰ „Пионирска пруга у Београду“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-авуст 1948), 28-30.

¹⁶¹ Видети: Glig. Lj. Zdravković, „Dečje železnice i njihov značaj za omasovljenje tehničke kulture“, *Saobraćaj* (Beograd), br. 6 (1947), 424-426.

¹⁶² Станце у Љубљани пројектовали су Равникар, Франц Цацак и Божо Стрмески и Конрад Јанежић. „Pionirska pruga u Ljubljani“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 14-16. „Нови регулативни план предвиђа изградњу Љубљане у савремени град са 300.000 становника“, *Политика*, 10. август 1950, 3.

¹⁶³ За Пионирски град у Загребу је урбанистичко решење пројектовао Јосип Сајсл, објекте Иво Витић, Маријан Хаберле и Божидар Тушек са сарадницима, док су парковско уређење су радили Звонимир Фролих и Павао Унгар. Инвеститор је било Председништво владе ФНРЈ, иницијатор изградње НО Загреба, а радове је изводило предузеће „Високоградња“. Josip Seissel, Ivo Vitić, „Pionirska grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 22-27; *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 485-489. Видети и: „Omladinsko gradilište na Pionirskom gradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 16; Daša Crnković, „Menza za pionirski grad u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 41.

модела у складу са концептом „Народне технике“. Око језера су изложбени павиљони република, у којима се пионире упознају са њиховом производном снагом и природним лепотама. Иза тога је шума - парк културе са павиљонима за поједине уметности и летњом позорницом „нарочито за фолклорне игре“. На највишем делу обронка се налази 20 стамбених павиљона, сваки за по 20 пионира и руководиоца групе, а испод тога два хотела за 30 до 40 особа. Ка југу је ресторан са двораном за посетиоце града, а на најужнијем делу брега већи плато са објектима за рад пионира: дом културе са двораном за 450 особа, библиотеком и читаоницом и дом технике са радионицама за техничко уздишање. Центар комплекса чини велико збориште испред Дома Армије са спомеником Титу. Ова зграда је „уједно споменик наше НОБ“ и изложбени павиљон за поставку развоја различитих родова оружја. Парк фискултуре са игралиштима, базеном и домом фискултуре је северозападно изван ужег круга града. Ту је и градска економија са привредним објектима и пољопривредном станицом. Све у свему, пионире се у овој малој реалистичкој држави навикавају на друштвене процесије и вежбају свој будући управљачки и трудбенички рад.

Намена блиска пионирским градовима били су паркови културе и одмора за децу и одрасле. Социјалистичка садржина, наиме, није заобишла ни паркове, које је опет по узору на совјетску праксу требало уредити у складу са новим културно-политичким потребама. Ту се такође јављао проблем затечене структуре - Максимир је, на пример, заједно са околним шумским пределима требало да добије нове садржаје јер „тек тако ојачани и обогаћени парковни организам може у данашњем Загребу испунити задаћу великог пучког парка“.¹⁶⁴ У томе се иступило против чувања наслеђа по сваку цену, колико и шуме коју је такође требало подредити „принципима парковне политike“, а једна од интервенција је било уређење Трга генералисимуса Стаљина. Било је, са друге стране, и утилитаризације наслеђа - парк на Рибњаку је припадао загребачкој надбискупiji од почетка 19. века, а по ослобођењу је предат јавности. У средњем делу је планирано игралиште за децу, док су нови северни и стари јужни део намењени одраслима, а иако се наводило да треба „постепено уклањати остатке сладуњаве малограђанске романтике“, стазе су уређене у истом маниру као и раније.¹⁶⁵ Загреб је имао и Сљеме - већи природни појас за који су планирани нови хотели, одмаралишта, туристички домови, планинска преноћишта и логори, па је требало уклонити постојеће санаторијуме како би читав потез служио за туризам.¹⁶⁶ У Сарајеву је планирана „замашна замисао која спада у највеће парковне подухвате у држави“ – план је обухватао шири крајолик Илиџе и врела Босне, а говорило се да „по карактеру и функцији треба да

¹⁶⁴ Cyril Jeglič, „Parkovna kriza zagrebačkog Maksimira“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 90-91.

¹⁶⁵ Pavao Ungar, „Parkovi u Hrvatskoj“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 89-96, 105.

¹⁶⁶ Vlado Antolić, „Sljeme kao urbanistički problem Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 60-64.

буде исто што је за Москву Парк одмора и културе, за Париз Болоњска шума, за Рим Тиволи итд“, са језером, хотелима, летњиковцима за руководство у најлепшем делу, школама, фискултурним центрима, становима за особље, и насељем за радништво из фабрика.¹⁶⁷ За Скопље је планирана поднамена – фискултурни парк на левој обали Вардарца са пливачким базеном са трибинама за 4.000 гледалаца, низом терена за спортиве, и тргом у средини комплекса са друштвеним домом и спортским хотелом.¹⁶⁸ У Београду је социјалистичку садржину требало да добију Ада Циганлија, Ратно острво, Звездарска шума и Топчидер са расејаним местима са којих би излетници посматрали приредбе. Летње позорнице су у овим комплексима постајале постојали центри активности, а у Београду је маја 1947. године најављена изградња једне са 500 места код немачког гробља на Бановом Брду, и друге са 2.500 места у мајдану између Цареве Ђуприје и Топчидерске баште, познатије као Летња позорница на Топчидеру.¹⁶⁹ Изградња је почела маја, а завршетак радова је најављен за 1. мај 1948. Концепт сликовитости је овде био можда и једино правило пројектовања, сходно томе што се објекат налазио у парковској целини, а била је заступљена и фазност изградње.

Летњу позорницу на Топчидеру пројектовао је Рако Татић у Пројектантском заводу ИОНО Бограда.¹⁷⁰ Извођач је било предузеће „Дом“, на тесању камена је радила и стручна радна снага, али су објекат већином градили фонтовци добровољним радом. У штампи се писало да су се за рад пријавиле стотине становника Седмог рејона „све старији људи и жене“, који су на задатак као што је: „Ископати и пребацити сто кубних метара земље за три часа на терен где ће се зидати велика гардероба!“ одговарали са великим ентузијазмом. Била је су и извесна средњовечна Ковинка Хорватова: „Поред тога што је запослена у секцији Топчидер, као чистачица, долази на добровољан рад кад год угради слободног времена. Чак и онда када не ради њена бригада“. Ковинку је хвалио начелник штаба бригаде - могла је да за три сата истера 75 колица на удаљеност од 50 метара.¹⁷¹ Прво је требало изградити позорницу, место за оркестар од 200 чланова и кулу за пројекционо платно, а онда у року од три године и приступни парк-фоаје са вештачким језером и ресторан. Изградња је, како је то било уобичајно, почела по идејној скици и текла је упоредо са пројектовањем, па се и обим подухвата стално мењао - склоп се према Татићу успостављао постепено, усклађујући се према већ постављеним елементима, а за све време трајања радова су се играле представе. Позорница је

¹⁶⁷ Smiljan Klaić, „Parkovi u Sarajevu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 56 (1949), 56-59, 93-94.

¹⁶⁸ Kosta Popović, Milan Marković, „Fiskulturni park u Skopju“, *Arhitektura* (Zagreb), br 11-12 (1950), 49. Ciril Jeglič, „Parkovi problemi vprašanja pejsažne kulture in urbanistične kultikulture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 60, 95.

¹⁶⁹ „Извршни Народни одбор Београда саградиће ове године низ станбених зграда и јавних и комуналних установа“, *Политика*, 9. мај 1947, 6.

¹⁷⁰ Rajko M. Tatić, „Letnja pozornica na Topčideru“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 811-816. „Позориште под ведрим небом. Недалеко од Топчидера гради се велика летња позорница“, *Политика*, 5. јул 1947, 5.

¹⁷¹ „Некада каменолом – ускоро ће бити највеће летње позориште Београда“, *Политика*, 4. јун 1948, 5.

смештена на улаз у Топчидер поред саобраћајнице и трамвајске пруге, а пројектант се трудио да искористи предности напуштеног мајдана. [Слика 67] Као улаз су искоришћена природна врата „замашних димензија, издубљена у масиву стене“ кроз која се улази у парк-фоаје од око 250m дужине и 70m ширине, постојећа у дубљењу у терену је требало искористити за фонтане, док је за централни део планирано вештачко језеро са водопадима.¹⁷² Из фоајеа се бочно отварао поглед према Топчидерском парку, а по подужној оси ка Дедињу. Конха у камену настала експлоатацијом мајдана представљала је „по своме облику одличну позорницу, јер је школъкастог облика и веома живописна“, а наводило се да има одличну акустичност за „диван пијанисисмо и раскошан форте код оперских комада“.¹⁷³ Место одабрано за позорницу је, међутим, произвело више проблема него предности - иако се говорило да ће код објекта бити искоришћен природни нагиб терена, то се односило углавном на сликовитост призора јер је терен испод позорнице био раван, па је нагиб гледалишта добијен насилањем терена, и ослоњено је на шест аркада распона 7m и висине 4m. Уклапање је извршено пре свега материјалом: „Сви радови су изведени у природном камену који је изведен грубо са јаким фугама, те је кроз технику рада извршено прилагођавање околним природним елементима“.¹⁷⁴ По питању форме: „У сваком случају жеља је била да се подвуку извесне националне ноте у погледу форми“.¹⁷⁵ У вези са тим остаје нејасно о којој се нацији ради, осим ако није у питању теза о националној форми, а давана је још једна референца – на грчке амфитеатре.¹⁷⁶ Ово друго је, међутим, у много већој мери искоришћено на позорници у Загребу где је хеленистички образац преузет у потпуности. [Слика 68] На Топчидеру је проблем био другачије врсте. Хеленски театар има отворену сцену и гледалиште а „појам декора за старога Грка изједначавао се са природним декором, плаветнилом неба, морском пучином“.¹⁷⁷ Овде су, међутим, и сцена и гледалиште затворени зидовима каменолома, и није се користила природна узвисина терена, а тражено је „приказивање сцена као у нормалној позоришног дворани“, то јест, затворено позориште на отвореном. То је произвело низ проблема по питању „техничке“ функције - предвиђени „огроман репертоар“ је захтевао да иста буде у потпуности решена, што значи да је био потребан читав низ просторија по којима позоришта, због одвијања представе и пожарних услова, спадају у најзахтевније објекте, те се „ни у ком случају не сме базирати на некаквим провизоријумима“. Урађено је, међутим, супротно - због утиска „отворености“ техничке просторије нису смеле бити видне, а морфологија

¹⁷² „Извршни Народни одбор Београда саградиће ове године низ станбених зграда и јавних и комуналних установа“, *Политика*, 9. мај 1947, 6.

¹⁷³ Tatić, „Letnja pozornica na Topčideru“, *Naše građevinarstvo*, 811-816.

¹⁷⁴ Ibid., 814.

¹⁷⁵ Rajko Tatić, „Letnja pozornica u Topčideru“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br.7-8 (1950), 33.

¹⁷⁶ „Некада каменолом – ускоро ће бити највеће летње позориште Београда“, 5.

¹⁷⁷ Tatić, „Letnja pozornica u Topčideru“, *Urbanizam-architektura*, 30.

каменолома је ограничавала могућности њихове изградње. Бина је покривена дрвеним подом испод кога су гардеробе за 200 глумаца везане са бином рампом и степеништем, док се из фојеа до гардероба долазило кроз два тунела испод гледалишта дужине 26m, а за евентуалну промену декора у току представе нису предвиђене никакве просторије. Гледалиште је такође имало недостатке, опет под претпоставком сликовитости. Пројектовано је за 2.000 места (за 1.700 за седење и 300 за стајање) са мањим нагибом од потребног и висинском разликом од 6cm између редова, што је апсолутни минимум - средња мера је 12,5cm.¹⁷⁸ Ово је учињено како би се добила „интимна веза објекта са парком испред њега“, то јест, да би потпорни лукови били што нижи, како би се са улаза сагледавала конха позорнице, и „очувао карактер ‘отворенога’ у гледалишту“. Крајем 1947. године је најављено да ће се увођењем галерија изнад аркада радити и проширење гледалишта за још 500 места, а Татић наводи и 700, чиме би их било 2.400, а са местима за стајање преко 2.500, али се од тога одустало „са разлога који проистичу из предњих излагања“.¹⁷⁹ Средином 1948. међутим, након што је објекат отворен, број места постаје још већи - за наредну годину је опет најављена изградња галерије за још 1.500 седишта и 1000 места за стајање, као и уређење парка, подизање ресторана, и грађење „модерног прилаза“.¹⁸⁰ Ово последње је према Татићу представљало велики проблем - објекат се налазио поред јаке саобраћајнице, па је планирана изградња надвожњака и надстрешнице за заклон од невремена за око 1.000 људи. У овој фази је решаван и „проблем комплетирања уређаја за бину“, смештаја декора и реквизита – са леве стране је кроз зид каменолома требало пробити тунел висине 10m, ширине 8m и дужине 50m, који би бину спојио са новим објектом на супротној страни брда. Сам тунел је требало да служи као бочна бина – омогућавао би „уредну промену сцена за време претстава“ и склањање декора од природних непогода, у објекту би се налазиле гардеробе и магацини, а простор испод бине би постао позоришни бифе. [Слика 69] Средином 1949. године је опет најављена изградња помоћних одељења и седишта, а у међувремену је расписан и конкурс за декоративну фонтану на улазу јер је идеја о језеру отпала.¹⁸¹ Онда је, 1950. године одбачена и идеја да оркестар буде смештен у удубљењу између позорнице и гледалишта зато што је то „решење традиционалног карактера“, па не задовољава конкретни случај „и мора му се наћи у будућности коректив“. Тада је нови објекат за глумце и реквизите назван „управном зградом“, јер је добио нове делове програма: за чланове културних друштава масовних организација, бифе за глумце и техничко особље, а поменут је и хотел који ни на једном плану није уцртан. Овај објекат, другим речима,

¹⁷⁸ Према Ernest Nojffert, *Arhitektonsko projektovanje* (Београд: Gradevinska knjiga. 2004), 349.

¹⁷⁹ „Велика летња позорница у Топчидеру биће завршена до првог маја“, *Политика*, 4. децембар 1947, 5; Татић, „Letnja pozornica u Topčideru“, *Urbanizam-architektura*, 32; *Naše gradevinarstvo*, 814.

¹⁸⁰ „Некада каменолом – ускоро ће бити највеће летње позориште Београда“, 5.

¹⁸¹ „Преуређење летње позорнице у Топчидеру“, *Политика*, 19. јун 1949, 4.

више није био сервисног карактера – смештен на самом улазу и сам је добио репрезентативни карактер. Проблем декора је, међутим, и даље био отворен, па се наводило да треба „тражење нових могућности проширити у смеру увођења пластичног декора у употребу“. Поред свега, у то време се у штампи износило да Београду недостају биоскопске дворане и да се позорница на Топчидеру није показала као погодна за приказивање филмова из техничких разлога – недостајали су специјални пројекциони апарати, вероватно зато што је отвореност гледалишта представљала проблем за изградњу пројекционе кабине.¹⁸² Слични проблеми су се јављали и на другим објектима, у Суботици, Новом Саду, Сплиту, Загребу и Дубровнику, који ће бити свесрдно критиковани на Саветовању у Дубровнику, пре свега због непоштовања противпожарних услова. У Суботици је летња позорница грађена по узору на ону у Топчидеру, иако тамо конфигурација тла није условљавала изглед „средовачне куле у камену“.¹⁸³ У Загребу је у Тушканцу позорница смештена у зеленилу, али из неког разлога са вештачким језером између гледалишта и бине, што је прозуроковало влагу и клизиште - дренажни радови на иначе клизном терену нису урађени „уз изговор да се не дира постојећи пејзаж“, а простори за глумце подигнути у шуми и „невидљиви су за гледаоце“.¹⁸⁴ Што се тиче античких узора, ово се односило пре свега на форму - природни амфитеатар је имао добру акустику, али није искоришћен за гледалиште које су такође држали потпорни зидови, него за позорницу, чиме је пројекат за приступ публике, запослених и реквизита постављен наопако. Технички проблеми позорнице на Топчидеру, другим речима, нису били изузетак него правило, а исто се може рећи и за многе друге врсте објеката у овом периоду – ту за оно што се не види једноставно није било времена. Након што је 1950. године препознато да на објекту постоје технички проблеми, позорница је одслужила своју сврху - радила је неко време као биоскоп, на њој су снимани спотови Корни групе, и данас стоји потпуно напуштена.¹⁸⁵

4.4. Рад: репрезентација индустрисализације

Оспособљавање постојећих фабричких постројења почело је још за време рата на ослобођеним територијама, а планирање великих индустриских комбината средином 1945. године. На лоцирање индустриских постројења су, како је истицао Бранислав Стефановић, могли утицати различити фактори: близина сировина, трошкови транспорта, потребе тржишта, морфологија и инфраструктурна опремљеност терена,

¹⁸² „Биоскопске дворане које чекају да буду враћене београђанима“, *Политика*, 18, август 1950.

¹⁸³ Антун И. Поточњак, „Осврт на изградњу позоришта у Југославији од ослобођења до данас“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део* (Београд: Научна књига, 1950), 135.

¹⁸⁴ М.Б., „Загреб је добио велику летњу позорницу“, *Политика*, 10. август 1950.

¹⁸⁵ Пројекат и дописи о коришћењу објекта после 1950. године налазе се у Историјском архиву Београда, сигнатури 3-96-1949. и 361-2-1958-инвестиција.

колико и расположива радна снага.¹⁸⁶ Проблем је, међутим, у томе што нису – индустријализација је почела пре свега на видним местима, у главним градовима република. Прво је саграђена је фабрика „Титови заводи Литострој“ у Љубљани, а онда „Раде Кончар“ у Загребу и „Иво-Лола Рибар“ у Железнику. Велики индустријски комбинати су се, такође, програмски разликовали од оних у бившој Југославији.¹⁸⁷ Називани су „индустријским градовима“ зато што су поред производних погона и стамбених колонија обухватали и низ других намена културно-политичког и образовног карактера. Ту су се по речима Стјепана Гомбоша, уважавали и „урбанистички обзири“, а као и код стамбених насеља је одлучујући фактор планирања опет била стална промена програма и обима изградње.

„Литострој“ је планиран као највећа фабрика машина и ливница у земљи - на површини од 1km² су се нашли и институт за индустријска испитивања, индустријска школа са радионицама, синдикални дом са биоскопском двораном, просторијама синдикалног и партијског руководства и библиотека, раднички ресторан и хотел за стране госте, и стамбена колонија са 67 зграда и народним одбором, трговинама, мензом, вртићем, школом и игралиштима.¹⁸⁸ Изградња је почела средином 1946. године у време расписивања краткорочног плана, а фабрика је пуштена у погон 1. септембра 1947. Титовим говором.¹⁸⁹ То што је фабрика отворена, није, међутим, значило да је била спремна за производњу. Погон је 1947. делимично довршен, а онда и проширен за производњу турбина и хидрауличних пумпи, средином 1948. је почела изградња ливнице челика, а за 1949. је најављен завршетак зграда за централно складиште, ковачницу, главну гаражу и ново проширење капацитета. Рад је почeo без најпотребнијих машина али радници „нису седели скрштених руку“ него су сами, од старог материјала, израдили ручни прибор за ливење и конструисали пећ и кран за пренос терета. Производња, наиме, није била толико битна колико сами објекти – говорило се да су на фабрици по први пут у Европи употребљене армирано-бетонске конструкције по систему вешаљки које су донеле уштеду од 50% у арматури. Околни објекти су такође грађени „најмодернијим методама и уз пуну механизацију“ и на њима су примењени упадљиви модернистички обрасци. У архитектонском склопу Института је „у функцији утемељена рашчлањеност“ елемената, док је код Индустриске школе улазни део део објекта подигнут на стубове.

¹⁸⁶ Branislav Stefanović, „O lokaciji industrijskih postrojenja“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 61-62.

¹⁸⁷ Stjepan Gomboš, „Industrska arhitektura (referat održan na Prvom savjetovanju studenata arhitekture FNRJ)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 13-19.

¹⁸⁸ Пројекат су радили Едо Михевић, Мирослав Грегорић, Данијел Смрекар и Људевит Скаберне. „Tvornica 'Titovih zavoda-Litostroj' kod Ljubljane“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (oktobar 1947), 111. Пројекти за Индустриску школу (Стане Јерман), Институт за индустриска истраживања НР Словеније (Јака Аћето), стамбену колонију (Равникар, Лиза Канич и Ервин Грохар), објављени су у: Mušić in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi v Ljubljani*, 82-85, 127.

¹⁸⁹ Живојин Тодоровић, „Титови заводи – Литострој“. 1946 ударени су први темељи фабрике“, *Политика*, 1. јануар 1949, 9.

[Слика 70] „Литострој“ ће сходно томе што је први саграђен, у наредном периоду у више прилика постати место за увођење нових привредних мера, али и угледни пример за критику „гигантоманије“ и дотичних формалних одлика.

Фабрика електричних машина „Раде Кончар“ пројектована је септембра 1945. године у Архитектонском пројектном заводу у Загребу (АПЗЗ) као први електро-индустријски комбинат у земљи. Смештена је јужно од постојећег погона фабрике „Siemens“, на локацији ограниченој присупним улицама и потоком.¹⁹⁰ Погон је имао обиман програм: две хале од 16.000m² са припадајућим радионицама, етажну радионичку зграду за производњу опремних артикала и апарате од око 6.000m², улазна и излазна складишта, просторије за раднике (гардеробе, доручковаонице), управну зграду и пројектантски биро, све заједно око 60.000m². По речима Гомбоша, првобитно решење је било „чист израз функционалних веза једног комплетног индустријског погона“, мада је постављено потпуно симетрично: источно и западно су производне хале, а јужно и северно улазна и излазна складишта, док је управна зграда издвојена уз приступну улицу. Изградња дела једне од хала почела је истовремено са израдом пројекта, а након што се стигло до половине комплекса дошло је до измене плана. Тражено је да се промени положај северног складишта како би се омогућио продужетак производних хала које је пројектант првобитно затворио, и место за још једну халу знатно већих димензија (хала „Д“). Уместо планског проширења је, међутим, комплекс почeo да се шири у свим правцима осим на север где је извршена измена пројекта, јер су нови непланирани објекти на том месту онемогућавали даљу изградњу. Како су такође услови локације били ограничени, нова, већа хала је једноставно саграђена на месту једне од претходних.

[Слика 71] Ово је порушило „јединственост формалног рјешења првобитног пројекта“ - Гомбош је сматрао да се у комплексу „очитују консеквенције разних интервенција, које могу бити оправдане из привредних разлога, но које су порушиле јединство и квалитет првобитне функционалне, односно архитектонске дипозиције“.¹⁹¹ Питање је, међутим, зашто је формално решење толико битно ако је за већим капацитетом постојала потреба - индустријски објекти, као и сви други уосталом, не би требало да трпе зарад симетрије комплекса; и друго: зар функционалност и интерес привреде нису једно те исто? Слични проблеми су се јављали и у низу других постојења - изградња Фабрике целулозе у Приједору је почела пре него што је одређен програм, док се са друге стране мењао број и састав стручњака и надлежних институција.¹⁹² Рокови су били кратки а измена

¹⁹⁰ Објекат су пројектовали Стјепан Гомбош, Младен Каузларић, и инжењери Ото Вернер и Владимир Јурановић. Stjepan Gomboš, „Tvornica električnih strojeva 'Rade Končar' u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 20-21; напомена уз чланак: *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 136.

¹⁹¹ Stjepan Gomboš, „O projektiranju i realizaciji tvornice 'Rade Končar'“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 40-41.

¹⁹² Видети: Lavoslav Horvat, „Tvornica vagona Brod n/S“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 50-51; Lavoslav Horvat, „Radionica Doboј“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 49; Edo Mihevc, Kosta Stoimenov, „Tovarna Likerjev“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 52-53; „Projekt hladnjaca u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 34-35; „Kombinat metalne industrije na Žitnjaku u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 42-43; R., „Fabrika

материјала и конструкције уобичајна - за изградњу фабрике „Јединство“ је одређен рок од само пар месеци од задавања програма, па су морали бити коришћени кровни елементи „Југобетона“ у Загребу сувише малог распона, али се свеједно истицало да је ово био први пример коришћења монтажних елемената. [Слика 72] Слично је на Фабрици електричних сијалица у Загребу разматрана примена „час дрвених, час армирано-бетонских кровних конструкција“, а до времена покривања комплекса, када је већ „непромјенљиво одређена веза појединих елемената комплекса у виду дрвених косих кровова“, зграда је морала бити изведена са равним кровом.

Без обзира на све ове околности, почетак и завршетак изградње фабрика увек су пратили говори који су најављивали нове мере од значаја за План. „Литострој“ је први пуштен у погон, 1. септембра 1947. године, и Тито је том приликом нагласио да „радници Словеније могу бити поносни што су они, ево, први почели да лију гвожђе и челик у својој новој фабрици за остварење тога великог Плана“, а самим тим, „већ овај почетак показао је да смо ми кадри остварити наш План и да ћемо га остварити“, иако су многи прорицали да је то немогуће, „да је то мегаломанство, да је то пропаганда и шта ти ја знам“. ¹⁹³ Једном када је могућност испуњења Плана доказана, карактер истог се променио. Кидрич је камен темељац за фабрику у Железнику поставио неколико дана пред проглашење Плана, а онда предочио нове услове рада трудбеника у односу на период обнове: „Рад се у нашој отаџбини из тешке и непријатне нужде оних који не поседују ништа друго сем своје радне снаге *променио* у часну дужност, у понос, у животну и стваралачку радост наших трудбеника“. ¹⁹⁴ Пред крај године су почеле убрзане припреме за завршетак радова - радило се преко зиме, уведена је женска па чак и плаћена радна снага, да би иако су недостајале су машине фабрику 1. јануара 1948. отворио Тито. ¹⁹⁵ Крактер Плана се тада још једном променио – Тито је нагласио да „не сме бити расипништва јер машине скупо плаћамо у иностранству“, мада је фабрика која се отварала и грађена како би се машине производиле у земљи, штавише, концепт индустријализације уопште је требало да обезбеди независност по том питању. Како год било, у складу са проглашеном штедњом је цитирано гесло совјетског Устава које је

hidrauličnih strojeva i parnih kotlova na Žitnjaku kod Zagreba“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1947), 113; „Tvornica parnih kotlova na Žitnjaku“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 48; „Tvornica hidrauličnih strojeva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 46-47; „Ljevaonica 'Prvomajske'- tvornice alatnih strojeva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 44-45. „Industrijski objekti prvog Petogodišnjeg plana“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 37-39.

¹⁹³ „На свечаном отварању 'Титових заводова – Литострој' у Љубљани говорио је маршал Тито“, *Политика*, 3. септембар 1947, 1-2. Видети и: „Немогуће је постало могуће за колектив 'Литостроја'“, *Политика*, 4. август 1950, 3.

¹⁹⁴ „У Железнику код Београда одржана је свечаност поводом почетка радова на подизању велике фабрике машина-алатљика“, *Политика*, 21. април, 1947, 2-3.

¹⁹⁵ „Одбор АФЖ-а Београда допринеће бржем завршетку радова на фабрици машина у Железнику“, *Политика*, 15. новембар 1947, 8; „Митинг посебних фронтовских бригада на радилиштима фабрике тешких машина алатљика у Железнику“, *Политика*, 8. децембар 1948, 3; „Организација и живот посебних фронтовских бригада на радовима у Железнику“, *Политика*, 10. децембар 1948, 3; „У присуству маршала Тита у Железнику пуштена је у рад омладинска фабрика тешких алатних машина 'Иво-Лола Рибар'“, *Политика*, 2. јануар 1948, 1-2.

Тито често помињао: „У новој Југославији нема право да једе онај ко не ради (Дуготрајно одобравање). У новој Југославији има право да једе само онај ко ради и доприноси заједници (Поновно одушевљено одобравање)“. Након почетних акција су се променила и начела пројектовања фабрика – све већи обим индустријализације је такође тражио масовност и економичност - како је објаснио Кидрич:

Приликом израде првог Петогодишњег плана јавила се тенденција за тим да се граде лепе, велике и добро уређене фабрике. Међутим, касније се трезвеним посматрањем дошло до закључка да је у првом Петогодишњем плану боље градити јефтине и добре фабрике а не велике и репрезентативне зграде које би лепо изгледале а скупо коштале. Подизањем ових јефтинијих фабрика створила би се база за изградњу репрезентативних фабрика у другој и трећој петолетки.¹⁹⁶

У сваком случају, свака врста градње, па и она која је за План требало да је базична, добијала је после првих угледних примера привремени карактер. Грађевинарство је уз то, поред постављања материјалне подлоге за говоре руководилаца, било подлога и за низ других друштвених пракси које су конструисале идејни оквир Плана. Највећи објекат прве године његовог спровођења била је Омладинска пруга Шамац-Сарајево, која је као таква донела много веће техничке проблеме, па је самим тим ангажовала много више снага на разјашњавању значаја читаве акције.

4.5. Саобраћај: Омладинска пруга Шамац-Сарајево, социјалистички *road-movie*

Оно што је пруга Брчко-Бановићи била за период обнове то је Шамац-Сарајево била за почетак Плана. Изградња је почела 1. априла 1947. године, и деоница је била прва етапа железничког плана ка мору до будуће луке Плоче.¹⁹⁷ Као што ни План није био само план, ту се није градила само пруга, пре се може рећи да је пруга градила све око себе – познато гесло: „Ми градимо пругу – пруга гради нас“ није било без основа. Крајем 1946. године је Управа за грађење пруге Брчко-Бановићи пресељена из Букиња у Зеницу јер је Министарство саобраћаја поставило нови задатак. По речима главног инжењера Марка Христића, времена је било невероватно мало што је забрињавало стручњаке: „Већина је изражавала отворену сумњу, а неки су били потпуно убеђени да је грађење у предвиђеном року немогуће“.¹⁹⁸ Дан доласка бригада утврђен је за крај марта 1947, а припремни радови на студији и обележавању трасе дуге 242km су почели почетком јануара. На деоници од Сарајева до Добоја је пруга узаног колосека већ постојала, што је задавало тешкоће јер су многи њени делови морали бити измештени. На неприступачном терену је требало изградити око 800 саобраћајних објеката: мост преко Саве код Шамца, 15 мостова преко Босне и Лашве, 56 мостова од 6 до 30m и 723 објекта распона до 5m,

¹⁹⁶ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршавања плана Министарства индустрије НР Хрватске, одржане 25. августа 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

¹⁹⁷ „После завршених припрема данас почиње грађење Омладинске пруге Шамац-Сарајево“, *Политика*, 1 април 1947.

¹⁹⁸ Marko Hristić, „Omladinska pruga Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 7.

известан број објеката уз постојећу пругу, већи број друмских објеката, 9 тунела и 108 станичних и пружних зграда. По речима Милоша Коваржа, референта Техничког одсека за архитектонске објекте, високоградња је износила 15% од укупне вредности радова.¹⁹⁹ Од привремених објеката је требало саградити бараке за смештај бригада и стручних кадрова, радионице, гараже, коњушнице, пекаре, амбуланте и купатила, станичне зграде, стражарнице, скретничарске кућице и друго. Од сталних, за службу експлоатације и одржавања: станичне зграде, магацине, стамбене зграде за саобраћајно особље и стражарнице. Радови су почели без завршеног техничког елабората, иако се знало да је такав рад „rizичан и неекономичан“, недостајали су стручни кадрови, мераћи прибор и технички саобраћајни прописи. Пруга се делом градила поред постојеће, за коју није било јасно да ли више користи или смета грађењу нове, али је нова извесно ометала функционисање старе. Није било доволно алата па се земља превлачила колицима и до 500m, а није било ни колица. За веће мостове преко Босне је недостајала арматура, па се радило са више мањих распона што је изазивало тешкоће при фундирању. Недостајао је квалитетан материјал - шљунак је у Босни био загађен угљем, па се морао доносити из Батова на Драви и Лима, а камен из Устипраче.²⁰⁰ Министарство саобраћаја је дало техничке услове: да минимални полупречник кривине буде 500m, код изузетно тешких услова најмање 300m, а успон од 8%. Ово међутим није поштовано: минимални полупречник кривине је био 200m, а код тежих теренских услова изузетно 300m.²⁰¹ До почетка изградње Управа није знала како ће осигурати алат и материјал и сместити прву смену од 50.000 омладинаца, број за који се знало да ће се у трећој повећати на 80.000, а поред њих и преко 4.700 инжењера, техничара, службеника и стручних радника. Главна тесарско-столарска радионица подигнута је у Завидовићима за месец дана, ради израде монтажних барака за алат, материјал и зимско становиће 130 до 150 омладинаца, и до почетка изградње их је израђено 400, што је било доволно за прву смену, а онда их је требало још транспортовати дуж пруге. Недостајало је, другим речима, све што се уопште може набројати код изградње неког објекта, али се наводило да је квалитет радова ту ипак био далеко бољи него на прузи Брчко-Бановићи.²⁰² Питање „техничке садржине“ и онако није било ни кључно нити једино, напротив, управо су недостатак средстава, стручњака и брзина градње захтевали ангажовање свих снага у земљи, и што се тога тиче грађење је почело тачно по Плану, чак се може рећи да је као такво било План у малом.

¹⁹⁹ Miloš Kovarž, „Zgrade na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 33-36.

²⁰⁰ Vlastimir Popović, „Glavne karakteristike i problemi građenja omladinske pruge Šamac Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 16-17.

²⁰¹ „Пруга Шамац-Сарајево, највећи објекат прве године Петогодишњег плана, представља 12 од сто суме планом предвиђених инвестиција у 1947 години“, *Политика*, 14. новембар 1947, 1.

²⁰² „Пруга Шамац-Сарајево, највећи објекат прве године Петогодишњег плана“, 1.

Пруга је грађена добровољним радом НОЈ и 56 иностраних бригада са 5.842 омладинаца из 42 земље света.²⁰³ [Слика 74] Описани технички услови су иницирали читав низ совјетских мера производње. Указала се потреба за помоћним стручним особљем, па су организовани курсеви за помоћне техничаре, геометре, грађевинске надзорнике, руковаоце грађевинским машинама, шофере, зидаре, минере, као и за финансијску и економску службу. Септембра и октобра се почело са увођењем нових метода рада, популарисањем система такмичења и увођењем норми. Одржавани су аналфабетски течајеви и рад на културно-просветном пољу. Стручно уздизање се, међутим, није задржало само на прузи. На факултетима је примећено да „не постоји доволјна повезаност пројектирања за збильом практичног живота“, па је Централо веће НОЈ на предлог студената Факултета у Загребу одлучило да се између факултета у Београду, Загребу и Љубљани распише конкурс за железничке станице.²⁰⁴ Како је омладина градила објекте, био је ред да уради и пројекте, а како их је требало саградити 108, морали су бити типски, подељени у класе, од највећих станица првог, до најмањих четвртог реда. Студенти су дали „у основи нове поставе жељезничких објеката“, у вези са чим Зденко Стрижић наводи сукоб са железничким стручњацима око диспозиције просторија – они су тражили да чекаоница буде затворена и да се из ње директно излази на перон, а архитекти су понудили решење „које је достојно човјека“ - да путници не буду затворени у чекаоници и да се могу „мирно кретати и тријемом“. Увођење трема је, како ће се показати и на другим објектима, било кључно не толико из функционалних или филантропских разлога, него више због гесла „национално по форми“.²⁰⁵ У радовима су, као и на другим конкурсима у то време, постојала два приступа обликовању: „Један се надовезује на аутохтоно грађење у Босни, а други поставља тежиште облика на цивилизаторни уплив жељезнице“. У први се могу свrstати радови загребачких и београдских студената, док љубљански више припадају другој групи – имају наиме раван кров. [Слика 75] Како су, међутим, објекти били типски, морали су да се разрађују на терену - станичне зграде треће и четврте класе су грађене према нацртима студената, а остale према пројектима Референтства за архитектонске објекте Техничко-извршног одсека Управе. По речима Коваржа који је на томе радио, студентска акција је ипак „дала целој прузи одређен карактер“ и на терену се водило рачуна да се објекти „стилски прилагоде карактеру усвојених студентских нацрта“.²⁰⁶ Један такав случај је била станица трећег реда у Немили, која је евидентно изграђена према конкурсном предлогу

²⁰³ „Омладинска пруга била је највеће зборно место где се на заједнику изградњи продубљивало и учвршћивало јединство омладине света“, *Политика*, 10. новембар 1947.

²⁰⁴ Zdenko Strižić, „Radovi studenata arhitekture Beogradskog, Zagrebačkog i Ljubljanskog fakulteta na željezničkim objektima pruge Šamac-Sarajevo“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (avgust-septembar 1947), 46-48.

²⁰⁵ „Čuvajnica na Mladinski progi Šamac-Sarajevo (Izvršni projekt)“, u: Mušić in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi u Ljubljani*, 38.

²⁰⁶ Kovarž, „Zgrade na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, 36.

загребачких студената, с тим што је било одређених корекција које у диспозицији нису велике, али је изглед објекта промењен тако што су вестибил и чекаоница постављени под један кров, па је решење добило нешто монументалнији изглед. [Слика 76]

У објекте првог реда су спадале станице у Сарајеву, Зеници и Шамцу. Идејна скица за Сарајево је рађена у Урбанистичком заводу БиХ уз сарадњу чехословачких инжењера, а разраду је преузео Пројектантски завод БиХ.²⁰⁷ Положај објекта је уско повезан са новим урбанистичким решењем града – станица је смештена северозападно од Маријиног двора и до ње је са трга будућег центра планиран 700m дугачак и 48m широк булевар. Основа је Н облика, где средњи део доминира, засведен бетонским љускама хиперболичног параболоида. Објекат је завршен 1952. године, и био је једна од „првих“ оваквих конструкција у Југославији и „међу првима у свету“, а свакако један од највећих те врсте на Балкану.²⁰⁸ [Слика 77] Станица у Зеници је саграђена по конкурсним нацртима студената Михајла Митровића и Радивоја Томића за пет месеци, и отворена 15. новембра, на дан завршетка Пруге.²⁰⁹ Како је завршена пре станице у Сарајеву, била је за то време највећи објекат на Прузи, површине 1.850m², дужине 110m.²¹⁰ Поред техничких просторија, у објекту се на спрату налазе и сале за синдикат, библиотеку, као и једна већ учионица, „намењена новим кадровима“, што је опет део програма дома културе. [Слика 78]

Изградња није заобишла ни друге уметности, напротив, активност је по том питању била неупоредиво већа и ни по чему спонтана. Пругу су у колективима посећивали уметници који су онда објављивали утиске са терена. Месец дана по отварању радова је у оквиру прославе 1. маја на пругу отпотовала група књижевника који су омладинцима читали радове, држали предавања и сакупљали материјал који ће им послужити за нова дела.²¹¹ Сниман је и филм двојног назива *Живот је наш/Људи с пруге* по сценарију Влатка Влатковића и режији Густава Гаврина, који је после филмова *Славица и Бесмртна младост* са темама НОБ, био први играчки филм о социјалистичкој изградњи.²¹² Како се тих дана наводило у штампи, после великог успеха Гавриновог документарног филма *Омладинска пруга*, који је претходне године сниман на траси

²⁰⁷ Идејна скица је рађена под руководством Ваце Тодоровића, уз сарадњу „уговорних архитеката“ Кохута, Лоренца и Процхазке из Чехословачке, али је разраду пројекта преузео Земаљски пројектантски завод БиХ под руководством Богдана Стојкова и техничара Жарковића. Статички прорачун љуски и оквира „по концепцији професора Хатзара из Прага“ разрадио је архитекта Бернард Здењек. В. Т., „Sarajevska putnička stanica“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 10-11 (oktobar-novembar 1948), 771-772.

²⁰⁸ Kovarž, „Zgrade na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, 36.

²⁰⁹ О изградњи железничке станице у Зеници видети: Александар Кадијевић, „Железничка станица у Зеници (1947) – прво остварење архитеката Михајла Митровића и Радивоја Томића“, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* (Београд), бр. 3 (2002), 281-286.

²¹⁰ Mihajlo Mitrović, „Putnička željeznička stanica u Zenici na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 39-40.

²¹¹ У оквиру прославе 1. маја на пругу су отишли Бранко Ђопић, Иво Чаће, Вјекослав Калеб, Ђуро Шнајдер, Хамза Хумо, Емил Цетровић, Анте Богли и Логар Миховил, композитор. „Отпотовала је група књижевника на Омладинску пругу где ће провести месец дана“, *Politika*, 4. мај 1947, 5.

²¹² „Уметнички филм ‘Живот је наш’“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 47.

Брчко-Бановићи, колектив „Авала филма“ је 25. јула стигао у Немилу. Првог дана је снимљено десет сцена о Босни у коју стижу градитељи свих земаља, а августа је почело снимање живота становништва у Врандуку у коме ће бити отворен први тунел.²¹³ Завршетак филма је планиран за април 1948. године, а у снимању су поред глумаца учествовали чланови омладинских бригада и народ из околине Жепча, а глумци су заузврат после снимања копали тунел у Немили.²¹⁴ Радња прати живот једне минерске бригаде састављене од омладинаца свих република, а предводи је учитељ, стари минер Томаш. Они пробијају тунел Врандук, при чему се „оцртава неколико ликова, задирући у њихов унутрашњи живот, показујући њихова тренутна колебања и слабости и приказује како је заједнички живот и рад васпитно утицао на појединце стварајући од њих чврсте и упорне радне људе, бескрајно одане своме народу“.²¹⁵ [Слика 79]

Пруга је саграђена за 288 дана, 14 дана пре рока, мада нису сви радови били завршени – неколико дана пред отварање се журило да се шљунком поспе што већи део колосека.²¹⁶ Свечани дочек првог воза је приређен у Сарајеву, 16. уместо 29. новембра 1947. године. [Слика 80] У главној улици су одржани свечани митинг, додела одликовања и дефиле најбољих радних бригада подељен на неколико тематских целина: живот и рад омладине на прузи, шта је народ дао за пругу, шта пруга даје народу, и Пруга као део Плана. Отворене су и две изложбе: радова сликарса и вајара са пруге и документарна изложба о њеној изградњи.²¹⁷ Догађај је испраћен и у Београду – на Теразијама је отворен излог са фотографијама градитеља, на којима су се видела „млада тела у покрету, у ритму рада“, „главе младих градитеља над књигом“ и „полугола тела у скоку и трку, на фискултурном такмичењу“.²¹⁸ У дневној штампи су тог дана објављене изјаве уметника и представника власти. Иво Андрић, тада председник Удружења књижевника Југославије, писао је:

То дело ће бити осветљено са техничке, политичке, социјалне и моралне стране. Такође ће постепено продрети у све крајеве и све мозгове истину о Прузи, о духу и смислу њеног грађења, о значају и дејству њеног остварења. [...] И несумњива је дужност свих људи од пера, науке и уметности, да буду сведоци овог дела и духа у коме је оно остварено,

²¹³ „Снимање првих сцена нашег новог филма ‘Људи с прузе‘“, *Политика*, 7. август 1947, 6.

²¹⁴ „Људи с прузе“, уметнички филм чији глумци после снимања копају у тунелу“, *Политика*, 22. август 1947, 4.

²¹⁵ „Уметнички филм ‘Живот је наш‘“, 47.

²¹⁶ Видети: „Омладинске бригаде воде упорну битку за довршење највећег објекта у првој години Петогодишњег плана“, *Политика*, 1. новембар 1947, 5; „Четрдесет девет хиљада младих градитеља обавезује се маршалу Титу да ће пругу Шамац-Сарајево завршити до 15 новембра“, *Политика*, 2. новембар 1947; „Сутра из Босанског Шамца полази Омладинском пругом први воз за Сарајево“, *Политика*, 15. новембар 1947, 1-2; „Сарајево и цела Босна и Херцеговина спремају се да прославе на величанствен начин пуштање у саобраћај првог воза на Омладинској прузи“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3. „Величанствени дефиле градитеља Омладинске пруге“ и „Одликовања градитеља Омладинске пруге Шамац-Сарајево“, *Политика*, 17. новембар 1947, 4-5.

²¹⁷ „Шеснаестог новембра пустиће се у саобраћај Омладинска пруга Шамац-Сарајево“, *Политика*, 12. новембар 1947, 3.

²¹⁸ „У јесењем кросу учествовало на Омладинској прузи 33.983 градитеља“, *Политика*, 15. новембар 1947, 6; „Пред прославу завршетка Омладинске пруге“, *Политика*, 14 новембар 1947, 6.

пишући, говорећи, сликајући бојом или звуком Пругу и њене градитеље који су будући градитељи новог и бољег живота наше Југославије.²¹⁹

Део достигнућа је истакао и он сам, наводећи да је значај Пруге то што су у Босни „од неписмених пролетера и сељака“ настали трудбеници и руководиоци, „а у исто време многи школовани људи, интелигенти, здружени са својим народом у заједничком напору, иду путем који води ‘узаемном разумевању и близавању физичких и умних радника које је капитализам раздвојио‘ (Лењин)“. Други уметници су, како је Андрић и тражио, осветлили значај пруге са других аспектата. Милан Богдановић, председник Удружења књижевника Србије, пругу је прешао са Лујем Арагоном и Елзом Триоле, и изнео догађај који им се десио на путу. Њих је код Немиле задесила жестока планинска провала облака, а неколико километара даље је пут био „широко провалјен опаком планинском бујицом, која се, као тешки водопад, сливала у набујалу Босну“. Није било могуће наставити даље, међутим, са друге стране бујице се назирао логор омладинске бригаде чији су чланови „разумели положај“ и „одмах, без нашег позива, онако уморни после вишечасовног тешког рада“ пребацили се преко реке, за непун сат савладали бујицу, затрпали пролом на друму, отворили пролаз уз песму, све уз одушевљене поклике Комунистичкој партији Француске и другу Торезу. Ово је била „изванредна великолепна слика наше данашње стварности и улоге омладине у њој. Истовремено и једна симболика“. Сходно томе „наш писац кад пише о беспримерним радним подвизима наше омладине управо ту стварност хвата, разуме и уметнички подиже“.²²⁰ Оскар Данон, директор Београдске опере, изнео је: „Пруга није само важна по томе што наша земља добија нови део железничке пруге, већ и по томе што се овде кује братство и јединство“. Крешимир Барановић, диригент опере, навео је „да се велике ствари могу урадити само онда ако се има плана и идејности“. Ђорђе Андејевић-Кун, професор Академије ликовних уметности је са начелником Управе градилишта Михајлом Швабићем путовао дуж пруге, па га је изненадило како он, који је пре рата био графички радник, „са невероватно дубоким познавањем“ говори о Прузи:

Изненадило ме је са коликом стручношћу говори он са инжењерима, било да је у питању ископавање, подупирање, нивелирање или минирање. Изненадио ме исто тако и богат стручни речник којим са лакоћом оперише. Исто је случај у са осталим руководиоцима на Прузи. Свуда се осећао високи степен стручне техничке образованости.²²¹

На Винка Грдана, секретара УЛУС, је највећи утисак оставило одушевљење омладине које ће „несумњиво, знатно утицати на све наше сликаре који су видели омладину на раду и наћи ће свог израза на платнима приликом будућих изложби“, јер: „То одушевљење мора да буде уметнички уобличено“. Огласила се и Ивка Рутић, секретар Удружења позоришних уметника, која је истакла пример бригаде глувонемих:

²¹⁹ Иво Андрић, „Данас...“, *Политика*, 16. новембар 1947, 2.

²²⁰ „Наши уметници о Омладинској прузи“, *Политика*, 16. новембар 1947, 3.

²²¹ Ibid.

,,Желели су и на тај начин да захвале народној држави која се брине о њима, која им омогућује да буду чланови друштва и да не буду одбачени, беспомоћни, као што су то били некада, пре овог рата“. Њима је био приказан филм *Славица*, а они су заузврат спремили приредбу и „када је један од њих рецитовао, наравно само мимиком и рукама, они су му дуго пљескали и изражавали своје задовољство“. Како се могло и очекивати, одлазак уметника на пругу није остао без трага у њиховим делима. Јесења изложба УЛУС је отворена 29. новембра, а како је око 60 уметника боравило на Прузи већина је приказала мотиве изградње – један од примера било је Куново *Утврђивање трачница*.²²²

[Слика 81] У припреми је био и филм холандског редитеља Јориса Ивенса о четири демократије: Бугарске, Југославије, Чехословачке и Пољске - намера му је била да документовано изнесе живот и рад у земљама „иза гвоздене завесе“.²²³ Ивенс је у Југославији провео три месеца снимајући југословенски део филма од 75 минута без професионалних глумаца, а након што је снимио свечаност отварања и говор Тита, у Београду је одржао и конференцију за штампу којом приликом је изнео и сикре филма. Марко, млади рибар са Виса, представља омладинца нове Југославије. Његова бригада из рибарске задруге на Вису одлази на пругу. За време једне логорске ватре, Марко буди још свеже успомене на своје дане у НОБ, а надаље се приказује рад бригаде на изградњи моста преко Босне. Филм је требало да буде готов до априла 1948, техничка обрада је рађена у Чехословачкој, а музiku је писао извесни чешки композитор по народним мотивима сваке од земаља.

Потенцијал пруге за уметничко стваралаштво није се иссрпео ни после отварања. Средином 1948. године је, у контексту сукоба са совјетима, „Босна филм“ по сценарију Слободана Јовичића почела да снима филм *Пруга*, који је приказивао њен значај после пуштања у експлоатацију.²²⁴ Филм је био својевrstan *road-movie* много пре него што је овај жанр уопште успостављен, наравно, без њему својствене критичке конотације - пруга овде лечи културну и привредну заосталост Босне. Боља будућност је, у ствари, већ била ту:

По градовима, које сада везују брзи возови, по селима Босне, у којима је прострујао нов живот откако је први воз протутњао овом пругом, по шумама, у којима раде хиљаде радника, у рудницима, чија окна сада дају много више угља, ова филмска екипа ишла је са камером и снимала све што је сценаријом било предвиђено.²²⁵

Већ у првим кадровима „нестаје заосталости“ – пруга је завршена, омладинци дефилију испред Тита, воз креће, очигледно у погрешном правцу - према Шамцу а не

²²² „Јесења изложба Удружења ликовних уметника Србије отвориће се на Дан републике“, *Политика*, 21. новембар 1947, 6.

²²³ „Познати филмски редитељ Јорис Ивенс у свом најновијем документарном филму о четири демократије, у делу посвећеном Југославији, снимио је радни подвиг омладине на прузи Шамац-Сарајево“, *Политика*, 27. новембар 1947, 5.

²²⁴ „‘Босна-филм’ снима велики филм ‘Пруга’“, *Политика*, 24. септембар 1948, 4.

²²⁵ Ibid.

према Совјетском Савезу, а упоредо са новом пругом тече стара: „Ново поред старог“. Онда воз преко поља, мостова и насипа долази до највећег тунела Врандук, где се зауставља како би се приказало село Врандук, „символ заосталости и тешке прошлости сељака Босне и Херцеговине“, док се насупрот томе у даљини назиру обриси индустриских објеката. Затим следи станица Завидовићи, центар дрвне индустрије, на којој је у току рад колективе и синдикалних подружница на постављању норми и испуњењу Плана, као и конференција крај брда балвана на којој човек из комитета пилане говори о повећању производње и снижењу пуне цене коштања. Након тога воз одлази у Зеницу, где је топионица са високим пећима, а којој контраст чини кућа некадашњег капиталисте „прекрасна – данас обданиште деце рудара и радника“. У железари се посвећује пажња човеку - носиоцу производње, а ту су и машине у погону и скеле на стамбеним зградама. На зиду виси парола „Један минут закашњења = 385 килограма железа мање!“. Пред гледаоцима „засјаће лик директора: радника који је годинама радио као обичан радник“. Даље, „да би све то имало везе са возвовима којима почиње филм и железаром“, приказани су и рудници „чији угљ покреће возове и машине фабрика“. Камера улази у окна - капацитет рудника је повећан захваљујући прузи, и ту су опет центар пажње људи - хиљаде нових рударских радника, а исто тако: „Забелесаће се бели зидови нових станбених зграда за рударе“, и приказати богата културно-просветна делатност - рад течајева у домовима културе. Онда воз стиже до претоварне станице, није јасно које, али је јасно да је пруга значајна и за политичку и културну везу са другим републикама. Ту се види истовар брашна, утовар дувана, дрвета, сена, угља и нарочито машина: косачице, сејалице, трактори, турбине „све оно што стиже у Босну и Херцеговину да учини живот људима у њој лепшим и бољим“. Како међутим, крај пруге - лука Плоче - није била завршена „при завршетку филма, вероватно графички, биће приказан будући излазак пруге на море“. Да је радња ишла у другом правцу, филм можда не би остао недовршен, а и вероватно би постао *road-movie* у извornom смислу. Нејасан циљ филма управо средином 1948. године вероватно указује и на то да у датом тренутку не само са реалношћу, него и са њеном реалистичном сликом нешто није било у реду.

Како се и могло очекивати, привредни, политички и међународни значај пруге је у време отварања свакодневно наглашаван у штампи - постала је угледни пример који „мења законе рада“, и ту су стечена знања „која могу да послуже свим радилиштима у нашој земљи као пример како се у борби за Плана обарају норме, испуњавају задаци и гради своја земља“.²²⁶ Истицани су и прецизни статистички подаци о масовности подухвата, који су у реалним квотама доказивали подршку народа – према саопштењу

²²⁶ „Омладинска пруга – градилиште које мења законе рада“, *Политика*, 16. новембар 1947, 2.

Главног штаба пругу је градило: 55.182 радника, 112.227 сељака, 34.613 ѡака и 8.069 интелектуалаца, као и фронтовске организације села кроз која је пруга пролазила.²²⁷ Велики резултати су постигнути и у уздишању кадрова: са пруге је отишао 15.101 млади стручњак, 9.873 нових омладинских руководилаца и преко 12.000 градитеља у индустрију, рударство, грађевинарство. Пруга је још једном доказала и могућност остварења Плана – по речима команданта бригада Батрића Јовановића: „Зар сад може неко сумњати после изградње наше Омладинске пруге за свега 228 дана, да све оно што је записано у Петогодишњем план неће бити остварено“.²²⁸ Код омладине се већ формирао јасан и правilan однос према раду: експедитивност, оперативност и радна дисциплина, а како је на објекту радила омладина свих република, и то сељачка, радничка, средњошколска и студентска, то је „још више продубило кроз конкретне форме братство и јединство народа наше земље, а уједно и нераскидиво пријатељство између омладине града и села“. Упоредо са тим „код омладине се формирало мишљење да само колективна снага, да колективно удружене снаге наших братских задужених и заувек сједињених народа могу да сломе све препреке па и најтеже“. Најважније, „та силна вера у колектив“ одразиће се широм земље, и „нема те силе која би им стала на пут „макар то били и гадни доларски империјалисти из Волстрита и све њихве атомске бомбе“.

Од руководилаца је уследило још веће поопштавање - Родольуб Чолаковић, председник Владе БиХ, нагласио је значај пруге у односу на етапност Плана.²²⁹ Темељ индустријализације је тешка индустрија „у току ове и следеће петолетке“, рудна богатства обезбеђују сировину за фабрике, а тешко је и замислити пун размах црне металургије без пруге као „непосредне везе између босанских рудника железне руде и осталих крајева Југославије“. Пруга је ускоро требало да добије и наставак према мору, са којим ће онда „не само источни делови Југославије, него и друге подунавске земље“ најкраћим путем бити повезане. Деоница Шамац-Сарајево, као први део тог пута, везаће са морем најбогатије и најплодније крајеве Подунавља и Југославије богате шумом и рудним благом, превозити милионе тона робе и стотине хиљада путника годишње, у заосталим крајевима БиХ стимулирати нове радиности, „увлачiti људе и модерна индустријска предузећа, преображавати их из људи примитивног рада у људе висококвалификованог рада, мењати њихове вековне навике и схваташа, ковати од њих нове људе“. Ово је одприлике била и радња филма који ће бити снимљен пола године касније. Најважније, говор је одржао Тито, само он је скренуо пажњу на нове задатке

²²⁷ „Народи Југославије славе још једну велику победу – дело своје херојске омладине“, „На грађењу Омладинске пруге учествовале су и фронтовске организације села кроз која пролази пруга“, *Политика*, 16. новембар 1947, 1, 3.

²²⁸ „Изјава команданта Главног штаба омладинских радних бригада, Батрића Јовановића, поводом завршетка радова на Омладинској прузи Шамац-Сарајево“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3.

²²⁹ „Значај Омладинске пруге“, *Политика*, 16. новембар 1947, 4.

кроз критику. Напори омладине јесу били натчовечански, али „постоје границе преко којих не смијемо“ јер се омладина мора чувати: „Ми нећемо да једни сједе сложених руку, а други исувише напорно раде“, него „ми морамо терете који су у вези са изградњом наше земље и извршењем Петогодишњег плана расподијелити подједнако на све грађане наше земље“. После овог „ми“, уследило је и „ви“:

Ви сте већ ударили темење новог односа према раду, показали сте како се може кад се хоће да ради, али ми ћемо тражити да свако да свој прилог у раду. Не раде сви, другови и другарице, како би требало радити. [...] Ми међутим мислимо да је дужност сваког грађанина наше земље да даје свој допринос овом општем напору наших народа да ради, а не да сједи. Јер сви се служе тим успјесима, резултатима радних успјеха које постижемо кад градимо железничке пруге, кад градимо фабрике, кад градимо путеве и тако даље - сви то користе или ће користити и према томе – сви морају да раде.²³⁰

Што се тиче омладине, надаље је њена дужност била да учи па тек онда да ради и ако је слаба да прво физички ојача да би могла да поднесе све напоре у изградњи, што ће се наравно заборавити већ код првих следећих задатака. Тито је поменуо и питање стандарда нагласивши да „стварање социјализма“ привремено захтева огромне напоре: „Ми морамо, можда, и од наших животних намирница у крајњој нужди да дамо – да бисмо добили машине. [...] Можда понекад неће бити овог или оног. Али то ће бити само за моменат, у кратком периоду ми ћемо створити што је потребно“. Наводи сасвим слични овом чуће се још много пута - при отварању скоро сваког објекта ће се део Титовог говора односити на питање стандарда, где ће се објашњавати зашто се за постизање истог потребне привремене мере његовог снижења. Технички напредак је, међутим, и на самој прузи остао далеко иза свег идејног значаја који се надградио – пруга, као и све друго у овом периоду, није имала само техничку функцију превоза путника и робе, него је пре била једна велика сценографија у којој је нејасно шта је старије: да ли уметност имитира живот, или живот имитира уметност.

За епилог читавог процеса и почетак нове фазе изградње социјализма може се узети 29. новембар 1947. године, датум који је првобитно одређен за отварање пруге. Тито је 24. новембра са делегацијом највиших званичника Владе и Армије отпутовао у Бугарску у посету Георги Димитрову.²³¹ Том приликом је потписан Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи, као први у низу таквих уговора са земљама народне демократије. Делегација се вратила у Београд 29. новембра, којом приликом је испред Железничке станице прослављен троструки празник: годишица Другог заседања

²³⁰ „Говор маршала Тита приликом долaska првог воза из Шамца у Сарајево“, *Политика*, 17. новембар 1947, 1-2.

²³¹ У делегацији су били: Александар Ранковић, министар унутрашњих послова, Милован Ђилас, министар без портфельја, Милентије Поповић, министар спољне трговине, Љубодраг Ђурић, генерални секретар Владе ФНРЈ, генерали Раде Хамовић, Радомир Бабић, Војо Срзентић, помоћник председника Привредног савета, пуковник Милан Жежељ, потпуковник инж. Густав Влахов и Лаза Латиновић, начелник министарства иностраних послова. „У Софији је приређен величанствен и братски дочек маршалу Титу и члановима делегације југословенске владе“, *Политика*, 26 новембар 1947, 1.

АВНОЈ, проглашења Републике и потписивања Уговора са Бугарском.²³² [Слика 82] Ово последње је очигледно засенило највећи задатак прве године Плана, а вероватно и сам План јер, како је Тито претходно нагласио, „ми морамо из иностранства добити оно што сами немамо“, а оно што се није имало је зависило од односа са СССР, са којим је управо у ово време ситуација почињала да се компликује. Све веће приближавање земаља Источног блока пратила је незвесност да ће совјетска страна обећана средства уложити у југословенску привреду, чиме је наступила опасност да се уруши и План, а са њим и тек успостављена структура власти.

²³² „Јуче, на Дан Републике, народ Београда приредио је свечан и одушевљен дочек маршалу Титу и члановима делегације југословенске владе на повратку из братске Бугарске“, *Политика*, 30. новембар 1947, 1.

5. 1948: ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ СУКОБ И НОВА ЛИНИЈА АРХИТЕКТУРЕ

5.1. Други ниво централизације: културно-економска сарадња ФНРЈ и СССР од ослобођења до 1948. године

Спровођење Петогодишњег плана је подразумевало још један ниво централизације – са центром у Москви. Од 1946. године се повећавало процентуално учешће СССР у спољној трговини земаља народне демократије, а почетком 1947. је почело и потписивање међусобних трговинских уговора, прво између Југославије и Чехословачке, а онда и Чехословачке и Бугарске.¹ При постављању привредних планова су узимане у обзир не само потребе дотичних земаља него и суседа – предвиђало се да, на пример, Чехословачка недостатак у рудама покрије увозом из Польске, а да се кроз пољски и чехословачки извоз подмире потребе Југославије, Бугарске и Мађарске.² Интензивирање културне сарадње са СССР ишло је руку под руку са успостављањем економских веза, и док се у земљи кроз успостављање мреже институција градила народна власт, територијализовала се и совјетска култура. Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР (ДКСЈ-СССР) основано је јануара 1945. године, након чега су новембра у циљу сарадње са совјетским Свесавезним друштвом за културне везе (ВОКС) основана друштва у свакој од република.³ До средине 1946. су организована предавања, изложбе и издаване брошуре о совјетској култури, између осталих и предавање Давида Аркина о совјетској архитектури и Николаја Аграмова о Високој техничкој школи СССР.⁴ Вршена је и размена стручњака - док су совјетски инжењери помагали у обнови земље, совјетски уметници су на делу давали пример како треба радити. Уметници „Мос-филма“ су снимили играни филм о НОБ, првобитно назван *Олуја на Балкану*, а онда *О Југославији* по сценарију Георгија Мдиванија који је радио и либрето спорне Мураделијеве опере - Тита је глумио Иван Берсењев.⁵ [Слика 83] Совјетски композитор Јуриј Бирјуков је компоновао *Југословенску свиту за клавир* на основу српских, босанских и македонских фолклорних мелодија.⁶ Пред проглашење Општег привредног плана за 1946. годину

¹ „Трговински уговор између Југославије и Чехословачке пружа пуне могућности за извршење привредних планова обе земље“, *Политика*, 25. април 1947, 3.

² Видети: Obradović, „*Narodna demokratija*“ и *Jugoslavija 1945-1952*, 103-104, 119, 130.

³ „Вокс“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 1 (новембар 1945), 24.

⁴ Видети: Otto Bihalji-Merin, „Москва“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 2 (децембар 1945), 41-43; Велибор Глигорић, „Совјетски комади на београдској позорници“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 2 (децембар 1945), 44-45; Живорад П. Јовановић, „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 4 (фебруар 1946). 17; Божидар Масларић, „Совјетска армија – бранник новог словенства“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 16 (фебруар 1946), 1-2; Ж. Ј., „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 43; „Izložba fotografija 'Sovjetska skulptura'“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 45; М. Стевановић, „Први наш сусрет са совјетском скулптуром“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 33-35; „Рад Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 39-40.

⁵ Вјекослав Афрић, „Сарадња совјетских и наших уметника на филму“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 6 (април 1946), 23-25.

⁶ „Југословенска свита за клавир“ од Ђурикова“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 16 (фебруар 1947), 39.

постала је актуелна и форма колективних посета. Априла 1946. је на челу са председником ДКСЈ Родольбом Чолаковићем Москву посетила делегација републичких друштава, уметника и научних радника, између осталих, Владислав Рибникар, Оскар Данон, Вања Радаш и Иво Андрић.⁷ Крајем октобра је, зауврат, у Београд дошла совјетска делегација на челу са Иваном Анисимовим, замеником председника Комитета за културу и уметност СССР: ректор Универзитета у Лењинграду, заменик министра пољопривреде Владе СССР, уредник московске *Правде* и Вера Мухина, која је одржала предавање о проблематици социјалистичког реализма и повлашћеном статусу уметника у СССР.⁸ Следећег месеца је, са другим таласом реорганизације институција у припреми за План, одржан и Први конгрес Друштва, на коме је Ђилас дефинисао улогу ДКСЈ као „једног од помоћних оруђа за спровођење наше државне политике, усмерене ка све већем учвршћивању веза са Совјетским Савезом“, док је совјетски амбасадор А. Лаврентијев прогласио почетак нове етапе културне сарадње два народа.⁹ Након тога је одржан и Први конгрес књижевника Југославије на коме су гостовали представници Савеза совјетских писаца, а фебруара 1947. су југословенски књижевници су на челу са Радованом Зоговићем отишли у Москву, у циљу упознавања са организационим формама рада Савеза совјетских писаца.¹⁰ У исто време, орган Друштва *Југославија СССР* доноси више текстова о проблематици социјалистичког реализма, а постављају се и прва домаћа дела на начелу „националне форме“ - на сцени Народног позоришта је 29. новембра 1946. премијерно одигран балет *Охридска легенда* Стевана Христића.¹¹ [Слика 84] Истог месеца је расписан и конкурс за објекте на Новом Београду - дискусија за проналажење совјетских начела почињала је и у другим уметностима. У музичкој литератури Југославије је, наиме, било тешко наћи дело које одговара идејним потребама „нашег данашњег човека“, па је требало поставити и она која можда немају све потребне квалитете, али могу да укажу на недостатке и успешне моменте чиме би се дао подстрек на стваралаштво. У то време се огласио и Otto Бихаљи-Мерин са првим упозорењима на уметност Запада – пре рата је постојала „једна немирна, хаотична, нервозна, мада често даровита уметност“, у коју су сврстани импресионисти и група Земља, али је код њих проблем било то што су без везе са стварношћу декадентне струје Запада пресађивали у

⁷ Rodoljub Čolaković, „Naše putovanje u Sovjetski Savez“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 1-4; „Put delegacije Društva u SSSR“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 45.

⁸ „Југословенско-совјетска културна хроника. Октобар“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 13 (октобар 1946), 47.

Видети и: В. И. Мухина, „Теме и ликови у уметности“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 27-29.

⁹ Boris Zihrl, „Posle kongresa Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 21-26; „Југословенско-совјетска хроника. Новембар“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 34; „Конгрес ће бити нова етапа у развоју наше културне сарадње“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 22.

¹⁰ Гости Конгреса су били Всеволод Вишњевски, Александар Прокофјев и Валентин Катајев. „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 34, бр. 17 (март 1947), 39; Чедомир Миндеровић, „Наши књижевници у Совјетском Савезу“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 19 (мај 1947), 23-24.

¹¹ „Балет ‘Охридска легенда’“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1948), 50-51.

средину којој не одговарају.¹² Пресађивање начела совјетске културе се, са друге стране, очигледно сматрало природним, а на основу исте те природности се дододило и прво окупљање земаља које ће наредне године постати чланице Информбира.

Са *Охридском легендом* и отварањем моста Црвене Армије, на Дан републике је 1946. године у Београд допутовала и делегација Свесловенског комитета – делегације Бугарске, Пољске, Чехословачке и словенских народа „несловенских држава“ су од 8. до 11. децембра присуствовале Свесловенском конгресу, првој послератној манифестацији воље словенских народа за уједињењем, то јест, за формирањем Источног блока. [Слика 85] Ово је према Титу била „тежња далеких наших предака“, а о формирању блокова је заузето следеће становиште:

И данас, у вријеме кад се на међународним форумима стварају услови мира, ми Славени се саставјамо овдје, ви сте се саставали овдје, не да се договорите и да стварате блокове против неких других народа, него да овдје манифестијете чврсту ријешеност да мир мора бити учвршћен [...]. Славени не стварају никакве блокове, никакве пактова ни против кога, него Славени хоће да буду уједињени, да буду једна јединствена напредна снага [...] уједињени против свакога који подстрекава на нова крвопролића и нове ратове.¹³

Овим је озваничена још једна синтеза – старе идеје о племенском пореклу словенских народа, па чак и оних из „несловенских држава“, и новог концепта народне демократије као прелазне фазе ка социјализму.¹⁴ Почетком 1947. године је најављено да ће бити расписан Петогодишњи план који је поред већ успостављених културних и племенских веза давао основ и за економску сарадњу са СССР. У преговорима око совјетских улагања је, међутим, проблем постао онај други, виши ниво централизације, и тада су се јавили први неспоразуми у југословенско-совјетским односима.

Фебруара 1947. године су потписани споразуми о оснивању мешовитих друштава за цивилно ваздухопловство и речну пловидбу (ЈУСТА и ЈУСПАД), у којима је совјетској страни дат монопол.¹⁵ СССР је већ марта тражила оснивање нових компанија, само овог пута у домену црне и обожене металургије и прераде нафте, условљавајући тиме средстава за изградњу индустрије у Југославији. Ово је према каснијим Кардељевим наводима представљало проблем како из политичких тако и из економских разлога.¹⁶ Совјетска страна је тражила удео у самој производњи, у домену тешке индустрије, односно, у спровођењу Плана, а по речима Хебранга: „Ко држи у рукама привреду, држи и власт“ - исти проблем је СССР касније имао и са Кином, као и са

¹² Otto Bihalji-Merin, „Сликарство и вајарство народа Југославије деветнаестог и двадесетог века“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 13 (новембар 1946), 42-46.

¹³ „Govor maršala Tita na Slovenskom kongresu“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 1-2.

¹⁴ Детаљну расправу о модалитетима конструисања југословенског идентитета у предратном периоду видети у: Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*.

¹⁵ „Sporazum između vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika o osnivanju Jugoslavensko-sovjetskog društve za civilno vazduhoplovstvo“, у: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 113-117.

¹⁶ „Josif Visarionovič Staljin. Edvard Kardelj“, у: Ibid., 120-121.

другим земљама народне демократије.¹⁷ Совјетски услови јасно нису могли бити прихваћени, али је са друге стране совјетска помоћ за спровођење Плана била неопходна, и уколико би, према Кардељу, преговори изазвали конфлкт „наш економски положај постао би веома тежак“.¹⁸ Проблем југословенског руководства је делом био и у томе што је План расписало пре свих, па су се на њеном примеру и тражиле форме повезивања источноевропских земаља.¹⁹ После неуспешних разговора у Београду, југословенска делегација је почетком априла на челу са Кардељем отпотовала на разговор са Стаљином, који је био изненађујуће успешан.²⁰ На пола дебате око мешовитих предузећа, Стаљин је предложио све што је југословенска страна желела да чује:

А како би било да ми уопште не формирајмо мешовита друштва, већ да вам помогнемо, да вам дамо једну алуминијумску фабрику, једну металургијску фабрику, и да вас помогнемо у вајењу и преради нафте. Јасно је да није добра форма сарадње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размиоилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље. [...] Даћемо вам то на кредит, а помоћи ћемо с људима, специјалистима, а нешто ћете платити и у новцу, или како можете [...] Ипак, треба нешто да добијемо од вас.²¹

Договорено је да совјетска улагања надаље буду кредитна, што није значило да ће средства и бити уложена, уосталом, била су заснована само на Стаљиновом обећању. Делегација се вратила из Москве 29. априла, два дана пред расписивање Плана, што је подatak који није од малог значаја јер улази у општи контекст „планског“ приступа у датом периоду. О средствима за будући развој читаве привреде расправљало се непуних недељу дана пре него што ће Скупштина 28. априла усвојити План и то свечано прославити 1. маја.²² Из Москве су 25. априла, када и Кардељ, отпотовали и министри спољних послова САД, Француске и Велике Британије, а њихови неуспешни преговори су условили даље заоштравање блоковског сукоба. Време расписивања краткорочног плана у Југославији означило је и спуштање Гвоздене завесе, а расписивање

¹⁷ Цитирано према: Obradović, „Narodna demokratija“ i Jugoslaviji 1945-1952, 64. О споровима око мешовитих предузећа са Кином и другим земљама Источне Европе видети: Dedijer, ur., Dokumenti 1948, knjiga 1, 117-118; François Feitö, *Histoire des démocraties populaires, I. L'ère de Staline 1945/1952* (Paris: Seuil, 1971), 154, 369-371.

¹⁸ Dedijer, ur., Dokumenti 1948, knjiga 1, 137.

¹⁹ Петогодишњи планови су у земљама Источног блока расписани по оснивању Савета за економску помоћ почетком 1949. године, прво у Чехословачкој (1949-1953), онда у Мађарској и Польској (1950-1954), Румунији и Источној Немачкој (1951-1955). Obradović, „Narodna demokratija“ i Jugoslaviji 1945-1952, 103-104.

²⁰ О састанку видети: „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 19 (maj 1947), 38; „Молотов примио потпредседника владе ФНРЈ Едварда Кардеља“, *Политика*, 27. април 1947, 7; Vladimir Dedijer, ur., *Josip Broz Tito – Prilozi za biografiju* (Beograd: Prosveta, 1955), 118; „Josif Visarionovič Staljin. Edvard Kardelj“, u: Dedijer, ur., Dokumenti 1948, knjiga 1, 118-141.

²¹ Ibid., 120-121.

²² „Оба већа Народне скупштине усвојила су једногласно и с одушевљењем Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде“, *Политика*, 29. април 1947, 1; „Предлог Закона о Петогодишњем плану развијатка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947-1951“, *Политика*, 26. април 1947, 3-4; „Закон о Петогодишњем плану развијатка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951“, *Борба*, 1. мај 1947, 13-19; *Службени гласник ФНРЈ*, 30. април, (36/1947); „На величанственим манифестацијама у Београду, пред маршалом Титом, радни народ Југославије одушевљено је показао решеност за остварење Петогодишњег плана“, *Политика*, 3. мај 1947. 1-3.

Петогодишњег плана преговори СССР и бивших Савезника по питању „демилитаризације, денацификације, демократизације, пресељавања становништва и територијалне реорганизације Немачке“.²³ Совјетска страна је одбила амерички предлог решења, па је француски министар Жорж Бидо на одласку изјавио да је учињено све да се по питањима мира у Европи постигне споразум и да „последња реч припада нади“. По повратку из Москве је амерички министар Џорџ Маршал иницирао програм економске помоћи Владе САД за обнову и развој земаља Европе, усвојен 5. јуна 1947. године. ФНРЈ је као и друге народне демократије ово одбила – уместо тога је штампи почела кампања под насловима као што је: „Маршалов план – чедо Волстрита“.²⁴ Маршалов план је земљама западне Европе помогао да за кратко време обнове индустрију, а њихово повезивање на економској основи касније се пренело и на војну сарадњу, стварањем Североатлантског пакта (NATO) 4. априла 1949. године.²⁵ Уговори о испоруци индустријских уређаја СССР Југославији потписани су 25. јула, након што је Маршалов план одбијен, а у наредном периоду су испоруке увек зависиле од неког вида политичке сарадње.²⁶ Док су у Москви потписивани уговори, у Југославији је уз присуство Георгија Димитрова трајала Бледска конференција о оснивању југословенско-бугарске федерације, по ком питању није постигнут договор, и што ће почетком 1948. постати основни аргумент Стаљинове тезе о непослушности КПЈ.²⁷ Прва испорука совјетске robe стигла је након тога, 15. августа - у питању су били аутомобила типа ЗИС (Завод имена Стаљина).²⁸ [Слика 86, 87]

Одмах након тога, уследила је и нова форма уједињења - Прво заседање Информбира је одржано од 22. до 27. септембра 1947. године у Польској. У Декларацији је констатовано формирање два супротстављена политичка блока на међународном плану – империјалистичког и демократског, у Резолуцији недовољна повезаност комунистичких партија, а за средиште организације је одређен Београд.²⁹ У Југославији је тада најављено збијање редова на свим нивоима. Преломни догађај је био Други

²³ „Ми се надамо да ће рад који смо обавили овде, у Москви, допринети даљем успеху наше ствари за постизање споразумних одлука по још нерешеним питањима“, *Политика*, 26. април 1947, 5.

²⁴ „Одговор владе ФНРЈ на позив који је добила да учествује на конференцији у Паризу 12. јула ове године“, *Политика*, 10. јул 1947, 1. „Маршалов план“ - чедо Волстрита“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3-4.

²⁵ Obradović, „Narodna demokratija“ i Jugoslaviji 1945-1952, 110-111.

²⁶ „Закључен је споразум између влада Совјетског Савеза и Федеративне Народне Републике Југославије о узајамним испорукама robe“, *Политика*, 30. јул 1947, 1; „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 38; Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 121.

²⁷ „Извршено је свечано потписивање протокола о решењима историске конференције на Бледу“, *Политика*, 3. август 1947, 1; „Бледска конференција има историјски значај за наше народе и будућности Балкана“, *Политика*, 4. август 1947, 1-2.

²⁸ „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 23 (септембар 1947), 38.

²⁹ „Deklaracija“, Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 161-162; „Rezolucija i razmeni iskustava i koordinacije delatnosti partija zastupljenih na savetovanju“, Ibid., 164-165. Оба документа су објављена и у: *Политика*, 5. октобар 1947. Према наводима које су ауторизовали Кардељ и Ђилас, за седиште Информбира је изабран Београд по налогу Стаљина, преко Јданова, који је био један од представника СССР. Ibid., 151.

конгрес Народног фронта, одржан 26. септембра, пред крај састанка Информбира, и директно условљен тамошњим одлукама:

Други конгрес НФЈ одржава се у часу када се пред целим човечанством – које је још у огромној мери дужно да зацели ране недавне ратне катастрофе у коју је било бачено фашистичком агресијом – надвила опасност новог рата, можда још теже ратне катастрофе. Све отвореније се испољава необуздана тежња светске реакције на челу са америчким финансијским магнатима да загосподари светом да у својим сопственим земљама и свуда где искоришћујући економске тешкоће, глад и беду народа, може наметнути свој утицај, обнови фашизам и његову терористичку идеологију, да створи широм света себи подређена жаришта агресије, политичке и војне базе за агресију уперену против Совјетског Савеза, против држава нове демократије и против народноослободилачких покрета колонијалних и зависних народа који се боре за своју слободу и независност.³⁰

Народни фронт је окарактерисан као „општенародна политичка организација“, што је значило да више не окупља различите слојеве народа свих политичких опција, него народ уједињен под руководством Партије. Као такав је одмах организован на територијалном нивоу - почетком октобра су одржани избори за народне одборе Фронта по свим републикама. Промене које ће наступити у привреди објасније 24. октобра на митингу Народног фронта Првог рејона у Београду Моша Пијаде.³¹ Он је поновио наводе о подели на два тaborа, нагласивши чињеницу да империјалисти још увек имају монопол атомске бомбе, и да је Маршалов план „план повампирања Немачке као индустријске силе и војно-индустријске базе против СССР“. Цитиран је и Жданов - демократски табор је требало да изради јединствену платформу акције против империјалиста, у ком циљу је Фронт требало да прошири редове држећи се Титове: „Радимо као да ће сто или пет стотина година бити мир, а спремајмо се и спремимо се као да ће сутра почети рат“. Пијаде је из нехата предвидео и нешто што ће се дрогодити пар година касније:

И из иностранства, нарочито из реакционарних редова, допирали су гласови уверавања да је наш Петогодишњи план фантазија и да се њиме уваљујемо у аванттуру из које се не зна шта ће испasti, а највероватније да ће испasti катастрофа, па да ћемо онда и ми морати да се осврћемо за милостивим доларским `помагачима` - далеко им лепа кућа!³²

Исто се дешавало и у Бугарској где се говорило: „Животни интереси Бугарске у потпуности се поклапају с интересима антиимперијалистичког тaborа на челу с великим Совјетским Савезом“, а задаци Отечественог фронта су били: прогон и уништење шпијунских гнезда, проверавање државних службеника, и решавање проблема села која

³⁰ „Данас почиње рад Други конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 26. септембар 1947, 1. Видети и: „Луче је свечано отворен Други конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 27. септембар 1947, 1; „Народни фронт као општенародна политичка организација“, *Политика*, 28. септембар 1947, 1-5; „Извештај о раду Народног фронта Југославије од Првог конгреса до данас“, *Политика*, 29. септембар 1947, 1-7; „Резолуција Другог конгреса Народног фронта Југославије“, *Политика*, 29. септембар 1947, 8; „Проглас Извршног одбора Народног фронта Србије“, *Политика*, 10. октобар 1947, 3.

³¹ „Говор Моше Пијаде, потпредседника Президијума Народне скупштине ФНРЈ, на митингу Народног фронта Првог рејона Београда“, *Политика*, 24. октобар 1947, 3-4.

³² Ibid.

„после извршења обавеза према држави могу да слободно располажу вишковима“.³³ О пољопривреди је говорио и Пијаде – по том питању се у датом тренутку југословенска привреда највише разликова од совјетске, а постојање приватног сектора на селу је по његовим речима стварало низ проблема.³⁴ Наглашено је, међутим, да исти „онакав какав је“ даје „посебан карактер нашем путу и начину социјалистичке изградње, али није сметња и неће бити сметња тој изградњи“ – требало је само „правилно поставити“ однос између пољопривреде и индустрије. Признато је и да су у откупу чињене грешке, што се односило на насиљни карактер истог, а за узрок проблема је узето то што се мало урадило „да се масама радног сељаштва објасни смисао Плана“. Овим је, наизглед, у пољопривреди предложен *status quo*, међутим, грешке у откупу ће се у наредном периоду признавати при сваком новом увођењу мера, а теза о „правилном постављању“ односа села и града разјашњена је већ после неколико дана.

Пети пленум Централног одбора ЈСЈ одржан је 9. и 10. новембра, и ту је говорио Кидрич по низу питања која ће бити сумирана кроз Одлуку о задацима Јединствених синдиката Југославије у остварењу Петогодишњег плана у вези одлука Другог конгреса Народног фронта Југославије. У Одлуци је опет примећено постојање два тabora и на том плану најављено и активирање Синдиката. Због слабог стандарда грађана је постало потребно повећање акумулације, у ком циљу је требало уклонити мноштво недостатака: слабу организацију рада, дисциплину и организацију такмичења, несистематску агитацију за извршење задатака и слаб идеолошки рад.³⁵ По свакој од тачака је дато прикладно совјетско решење: развијање рационализаторства и новаторства, увођење норми на широком плану, дневна евиденција извршења обавеза и радне снаге, мобилизација радних резерви за индустрију из „заосталих крајева“ и женске радне снаге кроз АФЖ, систематска пропаганда Плана кроз семинаре у предузећима и жигосање појединача који ометају План, као и већа контрола над снабдевањем. Ово последње, и проблем пољопривреде, директно су били везани за поменути стандард становништва – било је немогуће да се задовоље потребе свих па је предложен такозвани систем двојних цена. Обим гарантованог снабдевања по ниским ценама требало је повећати, а вишак дати у слободну продају „како би људима омогућили слободан избор“.³⁶ Мера можда звучи као либерализација трговине, међутим, ствар је управо супротна и тицала се веће акумулације и привлачења сељака у државни сектор – „цене у слободној продаји су, разуме се, прилично високе“, а слободно формирање цена пољопривредних производа

³³ „Животни интереси Бугарске у потпуности се поклапају с интересима антиимперијалистичког тabora на челу с великим Совјетским Савезом“, *Политика*, 26. октобар 1947, 4.

³⁴ „Говор Моше Пијаде“, 3-4.

³⁵ Видети: „Одлуке Петог пленума Централног одбора Јединствених синдиката“, *Политика* 12. новембар 1947, 1-2; „Пети пленум Централног одбора Јединствених синдиката Југославије отворен је у Београду“, *Политика*, 10. новембар 1947, 2-3.

³⁶ Ibid. О двојним ценама видети: Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945-1952, 78.

тражило је „економски нужно“ и слободну продају индустријских производа - одеће, алата и другог, које су такође високе. Као решење је предложен систем размене – држава ће откупљивати пољопривредне вишкове по ниским ценама, а за тај новац ће сељак, уколико одлучи да са њом сарађује, куповати индустријске производе исто по ниским ценама. О доступности и асортиману тих производа, као и о ценама, последњу реч је, међутим, имала држава - два дана касније одржана је Конференција Савезне планске комисије на којој је Кидрич предложио смањење робних контигената за широку потошњу због потреба капиталне изградње и војске.³⁷

У складу са закључцима Фронта и Пленума JCJ, недостаци по питању продуктивности и организације рада од датог тренутка почињу да се препознају свуда, па самим тим и у грађевинарству. Новембра је почeo један од првих таласа критике „хаоса“ у спровођењу тек проглашеног Плана, у коме се серијски испостављало да претходно ништа није рађено како треба. Промена је по обичају проглашена на крају једног градитељског подухвата - овог пута је у питању био завршетак деонице загребачке секције Аутопута коју је 2. новембра после више ноћи рада под рефлекторима Народни фронт предао Титу.³⁸ Министар Зечевић је том приликом нагласио проблем недостатка стручњака - плаћену радну снагу је требало обезбедити преко земаљских и месних одбора Фронта, а да би се то урадило постало је потребно „чвршће повезивање нашег оперативног тела на терену са организацијама народног фронта“, и то „не само ради радне снаге, већ и обавезе заједничког културно-просветног и политичког уздизања наших широких радних маса“. ³⁹ За критику по конкретним проблемима углавном је било задужено *Naše građevinarstvo*, орган Министарства грађевина ФНРЈ, у коме је већ у првом броју за септембар грађевинарство проглашено за најзаосталију грану која је још „у добу ситног занатства и мануфактуре“. Проблем је протумачен као наслеђен из старе Југославије – грађевинарство је тада имало сезонски карактер, капиталистичка предузећа и инострану радну снагу, а после рата су због хитности обнове старе форме рада морало бити задржане, па је владала „стихија више него план“. Томе се сада одлучно морало стати на пут јер је стихија „највећи непријатељ планске привреде“.⁴⁰ Савезна влада је донела Уредбу о платама која је ступила на снагу 1. октобра 1947. године, а којом је уведен „потпуно нов начин награђивања по важности посла, по ефекту рада и по одговорности службеника“.⁴¹ Решен је и проблем мањка стручног кадра, односно,

³⁷ Наведено према *Ibid.*, 234.

³⁸ „До првог августа на аутостради ‘Братство-јединство’ преко пола милиона добровољних радника дао је Народни фронт града Загреба“, *Политика*, 22. август 1947, 5.

³⁹ „Фронтовци Загреба испунили су пре рока обавезу дату маршалу Титу и довршеној деоници аутостраде ‘Братство и јединство’ јуче предали саобраћају“, *Политика*, 3. новембар 1947, 3.

⁴⁰ Božidar Đikić, „Borba za ostvarenje evidencije u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 5-8.

⁴¹ „Савезном уредбом о платама уводи се потпуно нов начин награђивања по важности посла, по ефекту рада и по одговорности службеника“, *Политика*, 27. септембар 1947, 5.

постављено је питање приватних пројеката која су инвеститори у то време још увек ангажовали - такве „дивље организације“ су радиле ван државног сектора и „нису обухваћене стручном контролом“ Министарства, па је предложена измена висине хонорара - да могу да добијају 30% до 70% плате која се добија у државном предузећу, што је по природи ствари подразумевало њихово привлачење у државни сектор.⁴² Почетно са тим је од септембра до децембра објављена серија чланака о проблемима на градилиштима који су тражили хитне нове мере. Однос инвеститора и пројектанта проблематизован је по више основа.⁴³ Инвеститори су наручивали пројекте у јеку сезоне, а њихови програми су били „толико непотпуни да се не може говорити о програму него о нејасно формулисаним жељама“. Често се није знало ни шта ће се производити - Графичка индустрија у Загребу је дала програм за израду гумитиска а за време изградње се пребацила на картонажу. Пројектанти су се, са друге стране, „шаблонски односили према нереално састављеним програмима и некритички им удовољавали“, или су наметали инвеститору идеје и мењали димензије како би „архитектонски правилно“ обликовали објекат. Примећена је и честа промена програма и пројектата због непознавања ситуације на терену - при одређивању локације се није испитивало земљиште, а инвеститори су доносили одлуке без консултовања стручњака, па је због тешкоћа фундирања мењано место извођења што је поскупљивало радове.⁴⁴ Када земљиште јесте испитивано, то није рађено на адекватан начин - при сондирању се ишло на свега неколико метара дубине, а категорисање узорака је поверавано нестручним лицима, што је повлачило проблеме у пројектовању конструкција. Ту је и субјективни, „технички максимализам“ – оптерећења су узимана „овлаш“, што је у датом тренутку значило да се због недостатка прописа користила немачка литература и стари југословенски прописи који су „оперирали превисоким коефицијентом сигурности, па су зато за наше прилике неприхватљиви“ – претпостављан је најнеповољнији збир оптерећења „што практички никада не може да наступи“. Јавила се и „гигантоманија“ у виду превелике потрошње материјала, како због неорганизованости тако и субјективних разлога: „Тако је 2 катну управну зграду Творнице алуминијума у Стрнишчу ког Птуја, Пројектни завод Словеније предложио у армирано-бетонском скелету, иако се једнака монументалност може постићи и градњом у опеци. А у управној згради Творнице металних конструкција у Марибору, исти је пројектант предвидио из репрезентативних разлога преградне стијене од стакла“.⁴⁵ Пронађена су и одступања од пројектата због

⁴² Branko Tučkorić, „O nekim teškoćama kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 1-4. Видети и: B. T., „Honorari privatnih projektanata“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (oktobar 1947), 99.

⁴³ Tučkorić, „O nekim teškoćama kod projektiranja“, 1-4.

⁴⁴ Jahiel Finci, „Iskustva iz ovogodišnjeg rada na projektovanju“, Dušan Krsmanović, „Greške i nedostaci u ovogodišnjem radu na projektovanju temelja i njihovo otklanjanje“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 159-161, 165-167.

⁴⁵ Tučkorić, „O nekim teškoćama kod projektiranja“.

недостатка надзора – дододило се чак да је сенка на фасади протумачена као боја и изведена на објекту на великој површини – пример који је на Архитектонском факултету остао урбана легенда се изгледа дододио у овом периоду.⁴⁶ Све ове накнадно примећене грешке реално и јесу постојале, а решење су биле мере које се у било каквој изградњи било где подразумевају, а биће стално понављане и надаље. Говорило се да штедња материјала и радне снаге зависи од добrog програма и рационалног пројекта, да програм мора да тачно одреди место градње и јасно покаже намену објекта, да је „питање локације под 1“ и да на истој прво треба решити инфраструктуру (вода, струја, саобраћај).⁴⁷ Иако се, међутим, знало како треба радити, то није значило да ће се стање надаље поправити, напротив - нови прописи су само су погоршавали ситуацију на терену, док је успут вршено још једно збијање редова. Планска комисија НРС је 31. маја 1947. наредила ревизију свих пројеката и забранила употребу цемента, арматуре и грађе у појединим случајевима – требало је избацити цемент из малтера, употребу дрвених прозорских капака, замењивати терацо опеком, а масивне таванице дрвеним.⁴⁸ Ревизионе комисије, самим тим, нису биле ту да осигурају квалитет радова него да га систематски смањују, али је још важније било питање њихове организације. Комисије претходно нису биле једнообразне, а ревизија није обухватала све пројекте - у Србији су је вршиле пројектне организације док је Министарство грађевина ревидирало пројекте приватних пројектаната, а у Хрватској су радиле при Републичкој планској комисији. Током 1947. је одређено да се све формирају при републичким министарствима, и да свака република доноси своје прописе о штедњи. Оваква слобода републичких органа је, међутим, била кратког века - након што су основане, републичке комисије су и саме дошле под слово критике – крајем 1947. је оцењено је да су у штедњи „ишле предалеко“ а да нису обраћале пажњу на просторну организацију објекта и смањење квадратуре. Ради корекције и координације рада републичких комисија основана је једна при Савезном министарству, и проширен делокруг других на све ресоре и пројектанте са задатком да ревидирају пројекте „већ у основној концепцији“.⁴⁹ Почетком 1948. је уследило и „отклањање недостатака“ у приватном сектору - одређено је да се само државне организације могу бавити пројектовањем и да једино оне могу узимати приватнике за спољне сараднике, чак је забрањено копирање пројеката по приватним копирницама, а са тим је дошао и предлог за увођењем норми и јединствене евиденције у свим пројектним организацијама. Истовремено су на терену испробавани новаторски предлози – током

⁴⁶ Živa M. Đorđević, „O projektovanju u 1947 godini i neposrednim zadacima projektantskih organizacija u 1948“, *Gradjevinski biltan* (Beograd), br. 2-5 (1948), 222-237.

⁴⁷ Božidar Dikić, „Kako da ublažimo teškoće u materijalnom bilansu“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 161-165.

⁴⁸ Видети: Đorđević, „O projektovanju u 1947 godini i neposrednim zadacima projektantskih organizacija u 1948“.

⁴⁹ Видети: Tučkorić, „O nekim teškoćama kod projektiranja“.

1947. године је на Народном позоришту изведена прва проба зидања помоћу шаблона, што ће увести тему бригадног систем рада у грађевинарство.⁵⁰

У исто време је почела мобилизација на нове акције изградње које више нису имале никакве везе са индустријализацијом и потоњим стандардом становништва. Првих пет омладинских бригада од 1.412 омладинаца стигло је на градилиште Новог Београда 1. октобра 1947. године, којим поводом се говорило и о Старом сајмишту:

Под снажним ударцима њихових руку срушиће се у догледно време још једна мрља преживелог света пљачке, лицемерства и злочина – злогласно Сајмиште [...] Преко 1.440 оваквих лопата, пијукова и ашова – и још хиљаде нових додатака – учиниће да нестане зграде централног павиљона и свих осталих с њом.⁵¹

Ово, међутим, у догледно време није учињено из разлога чисто техничке природе - први бригадири су смештени управо на место на коме се само пар година раније догађао најозлоглашенији злочин у историји човечанства.⁵² Сезона је, међутим, била кратког даха јер је у духу септембарског састанка Информбираа започета пред зиму. Што се тиче проблема на селу, за то је била спремна још једна акција совјетског типа - 1. децембра је Народни фронт објавио Саопштење о јачању задругарства у 1948. години, и на предлог Тита донео одлуку да се приступи изградњи задружних дома.⁵³ Да ће подухват бити масован знало се унапред - говорило се да ће се градити неколико хиљада објекта, па чак и да ће свако село имати свој дом, проблем радне снаге је требало решити ангажовањем сеоске омладине, а са припремама је требало почети одмах не чекајући локацију објекта.⁵⁴ Прво је требало извршити организационо-политичку припрему подухвата, чиме ће бити постављен и основ за предстојећу колективизацију - формирати среске управе за изградњу, мобилисати зидаре и тесаре „којих има у сваком селу“ и одржати низ предавања на којима ће се објаснити економско-политички значај акције, за шта је била спремна Кардељева брошура *Улога земљорадничког задругарства у планској привреди*.⁵⁵ Руководиоци Народне омладине су задужени и да организују састанке са уметницима и културним радницима „како би се преузеле правилне мере на културном пољу и висини идејне садржине“. ⁵⁶ Дат је и наговештај како домови треба да

⁵⁰ Miloš Igrutinović, „O jednom novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 201-202.

⁵¹ „Још једна велика омладинска акција. 'Ми градимо Нови Београд'“, *Политика*, 20. новембар 1947, 5.

⁵² „Хиљаде фронтоваца Земуна и Београда радиле су јуче на градилишту Новог Београда“, *Политика*, 24. новембар 1947, 3.

⁵³ „Саопштење Извршног одбора Народног фронта Југославије о акцији јачања задругарства на селу у 1948 години“, *Политика*, 1. децембар 1947, 1; Димитрије Бајалица, „Изградња задружних дома у нашој земљи“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 35 (септембар 1948), 6.

⁵⁴ Видети: Рато Дугоњић „Осмо пленарно заседање Централног већа Народне омладине Југославије“, *Политика*, 1. децембар 1947, 5; „Народна омладина постићи ће велике резултате на свим пољима политичког и економског развоја наше земље и брзати изградњу социјализма“, *Политика*, 6. децембар 1947, 7-8; „Омладина ће у току следеће године изградити за нашу привреду важне објекте савезног и републичког значаја“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6.

⁵⁵ Едвард Кардељ, *Улога земљорадничког задругарства у планској привреди* (Београд: Култура, 1947).

⁵⁶ „Народна омладина постићи ће велике резултате на свим пољима политичког и економског развоја наше земље“, 7.

изгледају: „При избору материјала за градњу узима се у обзир природа, традиција и обичаји краја, изглед села у којима је градилиште. На тај начин ће се максимално искористити локални извори сировина и изградиће се разноврсни домови, узорни по изгледу, који неће бити типизирани“. Поједини задаци су решени непуне две недеље након што су задати - кадрови за руковођење већ су „уздигнути“, а за број сељачких радних задруга је одмах порастао – на крају 1947. их је било 700, двоструко више него претходне године, што није било ништа у односу на бројке у наредном периоду.⁵⁷

Нове омладинске акције повезане су и са проблемом физичког образовања. Почетком децембра је одржан Пети пленум Фискултурног савеза Југославије, на коме је Титу обећано да ће фискултурни покрет одгајити људе способне да све снаге ставе у службу одбране и изградње домовине.⁵⁸ Коришћење старих форми овде није узето за проблем: „Ми не треба да се бојимо соколске тенденције јер смо политичко-идеолошки довољно јаки да спречимо такве тенденције“. Концепт масовног спровођења физичког образовања био је једнако совјетска и националсоцијалистичка традиција, али је она соколска чини се била политички неутралнија. Извор радне снаге је била и трећа масовна организација – 15. децембра је одржан и Пленум АФЖ на коме је наглашено да жене учествују у решавању свих питања државне изградње те да се могу упослити и на „спољним лакшим пословима“.⁵⁹ Други конгрес АФЖ је заказан за јануар 1948, када је требало приступити у чланство Фронта, што се планирало и у Народној омладини.⁶⁰

У исто време је, 26. децембра, на Шестом редовном заседању ИОНО извршен и претрес Петогодишњег плана развитка Београда који је усвојен следећег дана.⁶¹ Ту су се углавном нашли сегменти Плана за Београд, и они који су претходно обрађивани урбанистичким плановима: изградња 1,7 милиона m² стамбене површине, јавних објеката и паркова културе, рејонских дома културе, Новог Београда, локалне и тешке индустрије, фабричких насеља и реконструкција железничког саобраћаја. Овим и претходно поменутим акцијама су задаци архитектуре за 1948. годину били одређени, а њихов обим је подразумевао да у томе, вольно или невољно, учествују сви инжењери. Самим тиме је и могло бити објављено: „Код нас данас нема незапослености. Напротив, предузећа се отимају за радну снагу“.⁶²

⁵⁷ „За непуне две године број сељачких радних задруга знатно је порастао“, *Политика*, 13. децембар 1947, 4. Према Петрановићу је 1945. године основана 31 задруга, 1946. још 423 (укупно 454); 1947. 354 (808); а током 1948. још 510 (1.318). Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 450, 515.

⁵⁸ „Заседање Петог пленума Фискултурног савеза Југославије“, *Политика*, 13. децембар 1947, 5.

⁵⁹ „Пленум Централног одбора АФЖ-а Југославије. Жене Југославије учествују у решавању свих питања државне изградње“, *Политика*, 15. децембар 1947, 5.

⁶⁰ „Поред подизања задружних дома омладина ће узети учешћа у изградњу Новог Београда и дела аутростраде Београд-Загреб у дужини од 120 км.“, *Политика*, 8. јануар 1948, 5.

⁶¹ „Народни одбор отпочео је претрес предлога о Петогодишњем плану развитка Београда“, *Политика*, 26. децембар 1947, 2-3; „Народни одбор усвојио је Петогодишњи план развитка Београда“, *Политика*, 27. децембар 1947, 3.

⁶² Раде Вујовић, „Угаль, основа индустрисације Југославије“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 8.

Нове задатке су добили и уметници. Први конгрес књижевника је одржан новембра 1946. године, а делегати су, између осталих Крлежа и Андрић, посетили Тита који је објаснио да су књижевници сада јединствени, и предочио им своје виђење слободе:

Раније, многи људи нису били сагласни с тим да се утиче на правац литерарног стваралаштва. И ја сам такођер против укалупљивања, односно униформисања литературе, књижевник треба да има пуну слободу развијања. Али, ви ћете се сигурно у томе сложити са мном, ја сам против тога да се под изговором одбране слободе књижевног стварања пише и оно што је штетно. На примјер, никако не могу да се сложим с оним што се у западним демократијама прича о тобожњој пуној слободи штампе. Каква је та „пуна“ слобода штампе и у чему се она састоји? Она се састоји у томе што се сваком дозвољава да пише и највеће лажи и клевете, под изговором да је то слобода и да је то морално. С нашег становишта то је аморално, и таква је слобода штетна.⁶³

У књижевности су у то време већ припремана дела по мотивима НОБ и изградње, а у складу са закључцима Информбира је Велибор Глигорић дао задатак књижевној критици „да свуда обелодани империјалистичке тенденције које се појаве на идеолошком пољу“, а књижевницима да „јасно, категорички, недвосмислено“ изнесу пред народ бруталну истину да амерички империјализам тежи да покори свет, и хоће нови рат.⁶⁴ Први конгрес ликовних уметника ФНРЈ одржан је 7. децембра у Загребу, на коме је најављено оснивање Савеза ликовних уметника Југославије који ће ујединити републичка удружења, за шта је био спреман предлог Статута прихваћен акламацијом.⁶⁵ У Резолуцији је стајало: „Народ хоће уметника који слика нашу стварност на начин схватљив просечном човеку, а том деликатном питању фоме треба прићи смело. Нове форме неминовно ће доћи, макар и кроз тренутно снижавање уметничких квалитета“.⁶⁶ У исто време је појачана и културна размена са ССР, овог пута путем изложби. Изложба сликарства и вајарства народа Југославије 19. и 20. века отворена је још крајем 1946. године, након чега је маја 1947. приказана у Москви, а крајем године је кренула по

⁶³ Тита су 18. новембра посетили: Милан Богдановић Мирослав Крлежа, Иво Андрић, Вељко Петровић, Радован Зоговић, Чедомир Миндеровић, Десанка Максимовић, Гвидо Тартања, Велибор Глигорић, Исаак Самоковљија, Филип Калан, Матеј Бор, Тоне Селишкар, А.Р. Боглић, Блаже Конески, Ристо Крле, Павел Голиа, Марин Франичевић, Ервин Шинко, Скендер Куленовић, Јуш Козак, Франце Коблат, Славко Колар, Лука Петковић. „Извештај телеграфске агенције нове Југославије о пријему књижевника код маршала Јосипа Броза Тита. Београд, 19. новембра 1946“, Музеј историје Југославије, Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ, II-2/37.

⁶⁴ Иво Андрић је припремао збирку приповедака из предратног и живота за време окупације, роман *Довиђења* у октобру Ото Бихаљи-Мерина требало је да буде објављен крајем године, Бранко Ђопић је завршио сценарио за филм *Живеће овај народ*, и радио је на збирци песама *Ратниково пролеће*. Велибор Глигорић је припремао студију о Јакови Игњатовићу и историју српског позоришта, Михаило Лалић збирку песама *Стазама без господара*, Милан Ђоковић позоришни комад о животу једне србијанске вароши априла 1941, а Владимир Питовић лирску поему са мотивима Омладинске пруге. „Југословенска културна хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 27. Цитирано према: Велибор Глигорић, „Задаци књижевне критике у 1948 години“, *Политика*, 1. јануар 1948, 5; Велибор Глигорић, „Књижевност и уметност. Историска улога писаца“, *Политика*, 10. децембар 1947, 7.

⁶⁵ Видети: „У Загребу је почeo са радом први конгрес ликовних уметника Југославије“, *Политика*, 7. децембар 1947, 2; „У новој Југославији ликовни уметници уживају могућности рада какве нису могли ни слутити“, *Политика*, 8. децембар 1947, 5.

⁶⁶ „Одлуке Првог конгреса ликовних уметника Југославије имају велики значај за нашу уметност, за живот наши уметника“, *Политика*, 12. децембар 1947, 4.

земљама народне демократије.⁶⁷ Заузврат је у Београду у Уметничком павиљону 30. августа отворена Изложба четворице совјетских сликара, Александра Герасимова, Сергеја Герасимова, Александра Дејнека и Аркадија Пластова.⁶⁸ [Слика 88] На отварању су као и увек говорили амбасадор Лаврентијев и Владислав Рибникар, који је навео да у СССР постоји „правац назван социјалистички реализам“ који „не гуши индивидуализам“.⁶⁹ У периодици су тим поводом објављени и текстови Лебедјанског и Герасимова - први је разјаснио поставке правца, док је други иступио против формализма.⁷⁰ Изложбу су посетили највиши званичници - Иван Рибар је у књигу утисака уписао: „Совјетска изложба у нашој држави важан је датум за развијање даљне ваше умјетности. Разгледајући слике и радове совјетских умјетника осjeћа се нови полет, нови смјер ликовне умјетности у социјалистичкој земљи“.⁷¹ Поставку је видело 56.641 посетилаца, након чега је отпутовала даље - током октобра и новембра у Загреб и Љубљану, а децембра у Нови Сад и Скопље.⁷² Ово је, међутим, било само увертира, јер се у међувремену приремала много већа манифестација.

Тридесетогодишњица Октобарске револуције је у Југославији по први, а може се рећи и последњи пут на тако широкој основи, прослављена 1947. године од стране ДКСЈ у дословно свим доменима науке и уметности.⁷³ Совјетску културу су ту промовисали југословенски културни радници, а прирема предавања и чланака била је својеврсни вид њиховог учења кроз рад. Изложба фотографија архитектуре народа СССР отворена је међу првима, 12. октобра у Академији наука, након чега је пренета је у Загреб.⁷⁴ У Дому совјетске културе је другом половином октобра одржан циклус предавања: Бранко

⁶⁷ Видети: „Изложба ‘Сликарство и вајарство народа Југославије XIX и XX века’ отвара се у музеју ‘Пушкин’ у Москви“, *Политика*, 26. мај 1947, 8; „У Братислави је отворена изложба ‘Југословенска ликовна уметност деветнаестог и двадесетог века‘“, *Политика*, 26. новембар 1947, 7; „У Прагу се отвара изложба ‘Југословенска уметност XIX и XX века‘“, *Политика*, 16. јануар 1948, 4; „Чехословачка штампа о изложби ‘Југословенска уметност XIX и XX века’ у Прагу“, *Политика*, 26. јануар 1948, 6; „Са отварања изложбе ‘Уметност народа Југославије XIX и XX века’ у Варшави“, *Политика*, 12. март 1948, 3; „Изложба ‘Уметност народа Југославије XIX и XX века’ свечано отворена у Кракову“, *Политика*, 28. април 1948, 3.

⁶⁸ Видети: „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 38 и бр. 23 (септембар 1947), 38; „Изложба совјетских уметника у Београду спремљена за свечано отварање“, *Политика*, 7. август 1947, 3; „Александар Герасимов враћа се данас авионом у Москву“, *Политика*, 13. август 1947, 7; „Изложба дела совјетских сликара у Београду“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 22 (avgust 1947), 8-12; „Изложба совјетских сликара изазвала велико интересовање“, *Политика*, 8. септембар 1947, 3.

⁶⁹ „Свечано је отворена Изложба совјетских сликара“, *Политика*, 31. август 1947, 5.

⁷⁰ С. П. Лебедјански, „Изложба дела совјетских сликара у Београду“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 8-12; А. Герасимов, „Protiv formalizma – za visoku idejnju umetnosti“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 13-15.

⁷¹ „Председник др Иван Рибар посетио је Изложбу совјетских сликара“, *Политика*, 13. септембар 1947, 3.

⁷² „Rad Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 30-31.

⁷³ „Прослава велике Октобарске социјалистичке револуције биће у Београду обележена низом академија, предавања, приредби“, *Политика*, 17. октобар 1947, 6.

⁷⁴ Видети: Vera Stojanović, „Izložba arhitekture naroda SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1947), 177-178; „У Београду ће се отворити изложба ‘Архитектура народа СССР‘“, *Политика*, 2. октобар 1947, 4; „Отворена је изложба ‘Архитектура народа СССР‘“, *Политика*, 12. октобар 1947, 5; „Велико интересовање за Изложбу архитектуре народа Совјетског Савеза“, *Политика*, 20. октобар 1947, 4; „Уочи прославе велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 29. октобар 1947, 5; „Jugoslovensko-sovjetska hronika“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 31.

Максимовић је описао „Стаљински план реконструкције Москве“, Бранислав Којић „Архитектуру руског села“, Братислав Стојановић „Социјалистичко по садржини – национално по форми“, након чега је Максимовић говорио „О научном и теорском раду у области 'совјетске архитектуре'“.⁷⁵ Многа предавања су објављена - прослави је посвећен читав број *Arhitekture*, а издата је и брошура *Реализам совјетске архитектуре* Николаја Колија.⁷⁶ Исто се дешавало и у другим доменима: Синиша Станковић је говорио о „Тридесет година совјетске науке у служби народа“, а Ото Бихаљи-Мерин „О културним тековинама Октобарске револуције“.⁷⁷ Иво Андрић је претходно присуствовало прослави осамстогодишњице рођења азербејџанског песника Низами Гандјевија, па је дао извод „Из културног живота СССР“.⁷⁸ Савез књижевника је организовао своју прославу на Коларчевом универзитету, где су радове читали Андрић, Милан Богдановић, Танасије Младеновић, Вељко Петровић и Јован Поповић, а предавање о совјетској ликовној уметности је одржао Сретен Стојановић.⁷⁹ На Коларцу је приређен и концерт совјетске музике, којом приликом је Београдска филхармонија извела совјетску химну и Шостаковичеву *Седму симфонију*.⁸⁰ У Народном позоришту је редитељ Браслав Борозан одржао предавање о књижевном раду Александра Фадејева и његовом комаду *Млада гарда* који је премијерно приказан 11. новембра.⁸¹ Прослава није заобишла ни Универзитет - у Дому совјетске културе је одржана приредба за студенте Београдског универзитета посвећена руском песнику Њекрасову.⁸² На Коларцу је 5. новембра приређена свечана академија САНУ, Универзитета у Београду и Народне студенческе омладине, којој су присуствовали Тито, чланови Президијума ФНРЈ и амбасадор Лаврентијев. Скуп је отворио председник САНУ Александар Белић, који је нагласио да се од ослобођења „благотворни утицај совјетске културе шири на нашу земљу“.⁸³ Истог дана је ДКСЈ приредило и прославу у Дому совјетске културе; а

⁷⁵ Видети: „Предавање о совјетској архитектури“, *Политика*, 22. октобар 1947, 6; „O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 14; „Уочи прославе велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 29. октобар 1947, 5; „Фilm 'Москва' и предавање Бранка Максимовића“, *Политика*, 16. октобар 1947, 7;

⁷⁶ Николај Коли, *Реализам совјетске архитектуре* (Београд: Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР, 1947).

⁷⁷ „Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР приређује у среду свечану прославу тридесете годишњице велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 2. новембар 1947, 4; „Тридесет година совјетске науке у служби народа“, *Политика*, 2. новембар 1947, 4.

⁷⁸ „800-годишњица рођења азербејџанског песника Низами Гандјеви“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 24-25 (1947), 70; „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 24-25 (1947), 71; „Академик Иво Андрић одржао је предавање 'Из културног живота СССР'“, *Политика*, 31. октобар 1947, 5.

⁷⁹ „Удружење књижевника Србије приређује прославу Октобарске револуције“, *Политика*, 5. новембар 1947, 2.

⁸⁰ Б. Драгутиновић, „Совјетска музика на концерту Београдске филхармоније“, *Политика*, 3. новембар 1947, 4.

⁸¹ „У Народном позоришту одржано је јуче предавање о Фадејеву, његовом књижевном раду и 'Младој гарди'“, *Политика*, 10. новембар 1947, 5.

⁸² „У Дому совјетске културе одржана је приредба за студенте Београдског универзитета посвећена Њекрасову“, *Политика*, 15. новембар 1947, 5.

⁸³ „Српска академија наука, Универзитет у Београду и Народна студенческа омладина приредили су свечану академију посвећену тридесетогодишњици Октобарске револуције“, *Политика*, 6. новембар 1947, 1-2.

сутрадан и Народни фронт у Народном позоришту.⁸⁴ Реферат је читao Ђилас, који је говорио против империјалиста Америке и десних социјалиста, након чега су у концертном делу програма изведене композиције *На Куликовом пољу* Јурија Шацерина и *Песма о Стаљину* Арама Хачатуријана, а Стаљину је упућен и телеграм градитеља пруге Шамац-Сарајево.⁸⁵ Уз све то, прославе су одржаване и по предузећима од стране синдикалних подружница. Једна од најзначајнијих акција, било је откривање Споменика палим борцима Црвене армије у Батиној Скели на крају прославе, 9. новембра. Спомен плоче совјетским војницима постављане су у Београду од ослобођења - једна се налазила и на Тргу републике.⁸⁶ [Слика 89] Ово је, међутим, било једно од првих монументалних дела југословенског уметника на тему – споменик је радио Антун Аугустинчић од 1945. године, за место на коме су „трупе маршала Толбухина, гонећи Немце, преšле Дунав, и са Југословенском армијом отпочеле битку за коначно ослобађање земље“.⁸⁷ Припреме су извршене на широкој основи – говорило се да народ тог краја није жалио материјалне издатке за споменик, а куће су пред отварање обновљене и украшene заставама и сликама Лењина, Стаљина и Тита. Споменик је постављен на брдо висине 75m, по неким изворима и 100m, као обелиск од брачког камена висине 25m (23m).⁸⁸ [Слика 90] Бронзани рељеф на постаменту показује прелаз преко реке, изнад су две фигуре од бронзе које по Мерину симболизују „снагу и неуздрживост црвеноармејца у налету“, а на 8m од подножја, на обелиску, фигуре бораца „у природној величини“ (3m) које, како се наводило, представљају родове оружја употребљеног у форсирању реке: морнара, авијатичара, тенкисту, артиљерија и пешадинца. На врху је женска фигура од бронзе од 5m која симболизује победу и револуцију - у десној руци држи спуштен мач, а у левој подигнуту букињу над којом је петокрака. Према Мерину је женска фигура имала аналогије у прошлости – Нике и Кип Слободе носили су исту симболику, међутим, „док је слобода народима пред вратима Америке само празна декоративна атрапа, иза које се крије империјалистичка завера против људске слободе – величанствени кип код Батине Скеле је вечити споменик снаге и победе оне армије и оног друштвеног уређења које је

⁸⁴ „Друштва за културну сарадњу Југославије и Србије са Совјетским Савезом одржала су синоћ свечану прославу“, *Политика*, 6. новембар 1947, 3.

⁸⁵ „Живела тридесетогодишњица велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 7. новембар 1947, 1-4.

⁸⁶ Видети: Olga Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko i spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije* (рукопис докторске дисертације одбранђене на Филозофском факултету у Београду 2004. год.), 163–198; „Широкая странна моя родная. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1954. godine“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 1-2 (2005), 134-145.

⁸⁷ Видети: „Пројекат споменика на успомену прелаза Црвене армије преко Дунава код Батине Скеле“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 1 (новембар 1945), 38; O. Bihalji-Merin, „Spomenik bratstva i pobjede“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 26 (decembar 1947), 17-18; „Пред откривање споменика палим борцима у Батиној Скели“, *Политика*, 8. новембар 1947, 3; „У Батиној Скели, у присуству 20.000 радника и сељака, откривен је споменик црвеноармејцима палим у борби против фашизма, за слободу југословенских народа“, *Политика*, 10. новембар 1947, 1-2.

⁸⁸ „Пројекат споменика на успомену прелаза Црвене армије“, 38.

чувар слободе и мира међу народима“⁸⁹ Мерин је нагласио да споменик има значај, не само као симбол љубави и захвалности Црвеној армији, него и као једно од првих великих остварења на стваралачком путу монументалне скулптуре у новој Југославији. Овим је прослава завршена, а испоставиће се да ће Аугустинчићево остварење, услед наступајућих спољнополитичких околности, убрзо бити заборављено.

5.2. Проблем са Бугарском и разговор са Стаљином

По оснивању Информбира је интензивирана и културна сарадња са земљама народне демократије. Александар Белић је још јула 1947. године примио диплому почасног професора Ломоносова, којом приликом је одсвирана и „словенска химна“ Максима Риљског и Лава Ревуцког *Xej Slovenci*.⁹⁰ Са оваквом праксом се наставило и у Југославији – на свечаној седници Академије науке и уметности у Љубљани је 11. новембра формиран својеврсни академски информбиро – једногласно су примљени нови дописни чланови – председници академија наука: физичар Сергије Иванович Вавилов из СССР, лингвиста Калимир Миче из Пољске. музиколог Станко Нејелзи из Чехословачке и филозоф Тодор Павлов из Бугарске, који је већ био члан Академије наука у Србији и Хрватској.⁹¹ ДИТ је са Друштвом за културну сарадњу Југославије и Бугарске 10. јануара приредило и Изложбу бугарске архитектуре, која је после тога постављена у Загребу.⁹² Ту је изложено 200 фотографија и планова нове Софије, бугарске националне архитектуре, типских стамбених зграда, радничких насеља и пројеката за село - задатака актуелних и у Југославији. Културна размена са Бугарском подразумевала је и конструктивну критику уз пригодну реминисценцију на предратне расправе. Представа *Господа Глембајеви* је приказивана од половине октобра 1947. године у Софији, на шта је већ 22. октобра *Политици* прештампана критика Тодора Павлова из листа *Работничко дело*.⁹³ Према Павлову, Крлеже је придао превелику пажњу наследно-биолошким узроцима пропадања Глембајевих и није до краја увидео друштвену подлогу проблема - Павлов је ово посматрао кроз у неку врсту друштвеног дарвинизма - друштвене класе се биолошком неопходношћу безусловно дегенеришу, и Крлеже је разоткривајући у њима животиње неоспорно направио дело од огромног културног и политичког значаја, међутим, није извесно да ће се „глембајевштина“ истребити само снагом унутрашњег распадања. Писцу је зато постављено „једно важно питање“: „Какав треба да је наш

⁸⁹ Merin, „Spomenik bratstva i pobede“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 17-18.

⁹⁰ „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 21 (jul 1947), 39.

⁹¹ „Нови дописни чланови Академије знаности и уметности у Љубљани“, *Политика*, 12. новембар 1947, 3.

⁹² Видети: „Izložba Bugarske arhitekture u Jugoslaviji“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 40-41; P. Z., „Izložba bugarske arhitekture“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 106; „У Београду је отворена Изложба бугарске архитектуре“, *Политика*, 12. јануар 1948, 3.

⁹³ Видети: „'Господа Глембајеви' Мирослава Крлеже приказује се са великим успехом у Софији“, *Политика*, 15. октобар 1947, 7; „Чланак Тодора Павлова у 'Работничком делу' о Крлежиној драми 'Господа Глембајеви' на Софиској сцени“, *Политика*, 22. октобар 1947, 7.

политички и културни став према њима, и можемо ли се задовољити само реалистично-критичким изобличавањем глембајевшине, или треба да је помоћу 'критике оружја' политичког и другог, помогнемо да сиђе у гроб који је Крлежа тако дивно приказао". Крлежи је претходне године сугерисано да се прихвати писања комада у коме „црвени нису само у позадини“ и чије би финале било „из основа различито од Крлежиног“, који као такав не би био само критички него и социјалистично-реалистички, па би играо улогу „у коначном ликвидирању глембајеваца у национално светском размеру“. Крлежа је, међутим, поново био у фази ћутања, па су напади остали без одјека.

Сарадња се наставила и на политичком плану - Тито је после прославе Октобарске револуције отишао у Бугарску где је потписан Уговор о пријатељству и сарадњи, и најавио потписивање истих и са другим земљама народне демократије: „Имамо уговор са Албанијом и словенским земљама, сада са Бугарском и имамо намеру да закључимо исти са Мађарском и Румунијом“.⁹⁴ [Слика 91] Дан после 29. новембра, када је потписивање уговора прослављено у Београду, одржана је и свечана седница оба дома Президијума Народне скупштине, којом приликом је Тито, иако томе „можда није ни вријеме ни мјесто“, објаснио зашто федерација није основана још на Бледу.⁹⁵ На путовању кроз Бугарску су се, наиме, чули поклици народа: „Нећемо границе, хоћемо федерацију!“, али иако је тај поклик „нашао радосног одјек у нашим срцима“, настојало се објаснити да се федерација остварује у најтешњој економској и политичкој сарадњи. На Бледу „није било вријеме да потпишемо такав уговор који би обе наше земље обавезао да се узајамно помажу, у случају опасности и оружјем у руци“, а само три месеца касније је потписан „јер су услови за то створени“.⁹⁶ Потреба да се питање неоснивања федерације разјасни говори о томе да је ситуација представљала проблем – питање је као и оно са мешовитим друштвима задирало у суштину, овог пута државности Југославије. У оба случаја се проблематизовала надлежност руководства КПЈ и извесно је да су оба питања постављена тачно тамо где се унапред могао очекивати проблем. У исто време су крајем новембра, настављени и економски преговори са СССР, који се овог пута неће повољно завршити по југословенску страну.

Новембра 1947. године, у време Титове посете Бугарској, Влада ФНРЈ је тражила продужетак трговинског уговора са СССР јер је постојећи важио до априла 1948. Почетком децембра је Тито кренуо на турнеју потписујући уговоре о сарадњи са другим земљама наредне демократије, а југословенска делегација на челу са помоћником

⁹⁴ „У Софији је приређен величанствен и братски дочек маршалу Титу и члановима делегације југословенске владе“, *Политика*, 26 новембар 1947, 2.

⁹⁵ „Говор маршала Тита“, *Политика*, 26. новембар, 1947. 2.

⁹⁶ „На свечаној седници оба дома др Рибар, у име Президијума Народне скупштине ФНРЈ предао је маршалу Титу Орден слободе“, *Политика*, 30. новембар 1947.

министра спољне трговине Богданом Црнобрђом у Москву.⁹⁷ Црнобрђа је чекао на пријем наредна три месеца, а крајем јануара су му се придружили и Кардель, Ђилас, Владимир Поповић и Владимир Бакарић. Коначно је примљен 20. јануара када се совјетски министар спољне трговине Анастас Микојан сагласио да се сарадња продужи.⁹⁸ Истовремено се, међутим, јавио други проблем - Георги Димитров се јануара месеца налазио у службеној посети Румунији, где је на опаску једног новинара да се ствара балканска федерација која ће обухватити и Мађарску, Чехословачку и Пољску, и питање да ли ће и друге земље моћи да јој се приклуче, дао следећу изјаву:

Питање федерације или конфедерације за нас је једно преурањено питање. То не стоји сада на дневном реду [...] Када питање сазри, а оно ће безусловно сазрети, тада ће наши народи, народи народне демократије – Румуније, Бугарске, Југославије, Албаније, Чехословачке, Пољске и Грчке – упамтите и Грчке! – решиће га.⁹⁹

Ово је наводно изазвало реакцију у Кремљу: „Правити балканску федерацију без Совјетског Савеза!“¹⁰⁰ Изјава је објављена у *Правди*, којој су се по најбољој совјетској традицији 29. јануара јавили читаоци са питањем да ли се лист солидарише са ставом Димитрова. На ово је одговорено:

Напротив, редакција „Правде“ сматра да тим земљама није потребна проблематична и измишљена федерација или конфедерација, нити царинска унија, већ учвршћивање и одбрана своје независности и суверенитета путем мобилизације и организације унутрашњих народнодемократских снага, како је то правилно речено у познатој декларацији девет комунистичких партија [Информбироа].¹⁰¹

Проблем је очигледно направљен упркос ономе што је Димитров рекао – он је тврдио да федерацији *није* време, а у Бугарској и Југославији су управо тада вршене промене које је тражила „позната декларација“. Одмах након тога је наступила још једна инверзија – Стаљин је за 10. фебруар сазвао састанак са југословенском и бугарском делегацијом, од којих је прва већ била у Москви, док је на челу бугарске дошао сам Димитров. Ток догађаја је познат из Ђиласовог извештаја ЦК КПЈ на коме је допуне извршио Кардель, а који је Дедијер добио од Тита, што вишеструко поставља питање веродостојности, али свеједно одсликава познату атмосферу стаљинистичких процеса.¹⁰² Састанак је почeo тако што је Стаљин био „намргођен и непрестано шарао у својој бележници“ и као проблем поставио то што је Уговор између Бугарске и Југославије

⁹⁷ Видети: „Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Мађарске“, *Политика*, 10. децембар 1947, 1-2; „Маршал Тито и председник румунске владе др Петру Гроза потписали су у Букурешту Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Југославије и Румуније“, *Политика*, 20. децембар 1947, 1-4.

⁹⁸ О продужетку трговинске сарадње видети: „Izjava zamenika ministra spoljne trgovine SSSR Krutikova pomicniku ministra spoljne trgovine FNR Jugoslavije Bogdanu Crnobrnji“, у: Dediјer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 188-189; и Petranović, *Istoriјa Jugoslavije 1918-1978*, 472. О пружању војне помоћи Југославији, разговор је обављен између Стаљина и Милована Ђиласа. Dediјer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 165-166.

⁹⁹ „Izjava Georgi Dimitrova o Balkanskoj federaciji, Bukurešt, januar 1948. godine“, у: Ibid., 166-167.

¹⁰⁰ „Sastanak sa jugoslovenskim i bugarskim državnim i partijskim delegacijama“, у: Ibid., 175-185.

¹⁰¹ „Pravda – Moskva. Odgovor Georgi Dimitrovu na izjavu o Balkanskoj federaciji“, у: Ibid., 167-168

¹⁰² Видети: Žižek, „Staljin-Avram protiv Buharina-Isaka“, у: *Manje ljubavi-više mržnje*, 60-74.

уопште потписан, за шта је совјетска Влада „сазнала из новина“.¹⁰³ Други проблем је била изјава Димитрова, наводно такође дата без знања совјетске Владе, која је произвела да „сви други“, на пример Пољаци, одобравају стварање федерације зато што мисле да је совјетски став о томе позитиван. Димитров је почeo да се позива на претходне договоре са СССР, али га је Стаљин прекинуо речима да је федерација, коју овај није ни тражио, неостварива. Одмах након тога је заузет и супротни став – Стаљин није имао ништа против да се направи федерација између Југославије и Бугарске, али никако између Румуније и Бугарске, чиме је присутним дато оно што нису ни тражили. Онда се поставио проблем неупућености совјетске владе: „Бугарска и Југославија не јављају ништа шта раде, него ми све то морамо да дознајемо на улици“. Како су се, међутим, бранили Димитров и Кардель, сви спорни споразуми претходно су одобрени од совјетске владе, што је Молотов на Стаљиново питање и потврдио. Стаљин, међутим, о томе није био обавештен па се чула и самокритика: „Па и ми глупости правимо“. Без обзира на то: „Остаје чињеница да се ви нисте с нама консултовали о слању две југословенске дивизије у Албанију“. На Кардељев покушај објашњења да претходно ни по том питању није било примедби, узвикнуто је: „Ви се уопште не консултујете!“, што је парадоксално изречено на самим консултацијама. У даљем току разговора, ако се то тако може назвати, Стаљин је негирао све што окривљени кажу, у једном тренутку „чак и таква факта као што је постојање Бенелукса“. У очигледном помрачењу дискурзивне праксе, у коме више није било јасно у чему је проблем, увидело се „да више нема смисла дискутовати“. Кардељево оправдање да се на Бледу одлучило да до федерације дође постепено Стаљин је прекинуо узвиком: „Не, него одмах има да се прогласи федерација. Уколико пре, утолико боље. То је сазрело. Прво треба да се уједине Бугарска и Југославија, а затим да им се припоји Албанија“, иако је претходно осуђена чак и сарадња са истом. Стаљин је чак почeo да нагађа како би та нова држава требало да се зове, а на помен економских питања између СССР и Бугарске је рекао да ће о томе разговарати само „са заједничком југословенско-бугарском владом“.

Овим је питање федерације ликвидирано, а два дана касније је ликвидиран и проблем консултовања. Кардель је у ноћи између 11. и 12. фебруара добио позив да оде код Молотова где је пред њега стављен Уговор о обавези консултовања о спољнополитичким питањима, за којим није ни било потребе: „Зашто потписивати такву изјаву, кад ни дотле ништа друго нисмо радили до оно што се у њој говори?“.¹⁰⁴ Према Кардељу ово „у нормалним условима“ не би било проблем, али је сада био стављен пред свршен чин, или боље, у ситуацију у којој је све што уради погрешно. Уговор је

¹⁰³ „Sastanak sa jugoslovenskim i bugarskim državnim i partijskim delegacijama“, 169.

¹⁰⁴ „Ugovor između Vlade SSSR i Vlade FNRJ o konsultaciji u spoljnopoličkim pitanjima“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 187.

потписан, „да даље не компликујем ствари“ и како не би „преузео на себе одговорност за још тежи неспоразум и неповерење“, јер уколико се не потпише, „нико од нас не би могао разумети да је југословенски представник одбацио споразум о међусобним консултацијама са совјетском владом, што је тада био један од најпознатијих принципа наших спољнополитичких односа“. Наводно у збуњености, Кардељ се прво потписао на погрешном месту, уместо Молотова, па је процедура поновљена сутрадан „док се све то преписало“. Уговор није објављен у *Службеном гласнику*, а Тито није био ту да га потпише, по накнадној интерпретацији управо у случају да се неки ултиматум постави. У наредним дешавањима је постао и непотребан јер су након што је потписан консултације са совјетске стране престале, и дошао је прво економски а онда и политички притисак какав није био виђен до тада. СССР је започео процес против руководства, не више једне комунистичке партије, него читаве државе, које је по узору на прву земљу социјализма исти тај социјализам међу првима почело да гради. Прозван је, другим речима, најбољи ученик, исто као у декретима о раду совјетских уметника. Совјетска страна се одмах након тога у вези са обећаним трговинским уговором предомислила - 22. фебруара је Црнобрњи стављено до знања да не може да рачуна на проширење размене - наговештена је могућност да се нови уговор потпише крајем 1948. за наредну годину. О новонасталој економској ситуацији у Југославији Црнобрња је касније писао:

То је значило практично обуставу трговинских веза између Југославије и СССР-а, то је значило да Југославија више неће имати нафте и памука. То је значило жесток економски притисак [...] Овим преговорима совјетска влада нас је заваравала готово три месеца, од децембра до краја фебруара [...] Настала је неочекивана криза код нас. Жетва је била на прагу, а резерве нафте су могле да трају само десетак дана. Слично је било и са памуком.¹⁰⁵

Са тим је дошла и критика путем дипломатске преписке, о којој су шире партијско чланство и југословенска јавност остали необавештени све до краја јуна 1948. године када је донета Резолуција Другог заседања Информбироа. О правим разлогима Стаљинових потеза може се само спекулисати, и вероватно су били познати само Стаљину. Оно што је у документима спорно јесу неизречене Кардељеве мисли у време састанка, које су у потпуном складу са ставовима какви су се у КПЈ тек две године касније искристалиси, а којих је он упркос изненанађењу Стаљиновим понашањем наводно унапред био свестан. Из оног што јесте речено, остаје јасно да са југословенске стране није било никаквог опонирања Стаљиновим захтевима - Уговор о консултовању је можда био изненађење за Кардеља, али је ипак потписан и то два пута. Кардељ, међутим, наводи: „Потсећало ме све то на диктат малим земљама од стране јаких и силних“, иако претходно пише да против консултација није имао ништа. Слично, по питању унутрашње политике, рачунало се „да ћемо моћи ићи властитим развојним путем, при чему ћемо избегавати оно што нам се није свиђало у пракси из Стаљинове епохе

¹⁰⁵ Ibid., 188-189.

социјализма“, иако се иста ова пракса тек тада почиње доследно да се уводи. У свему можда најубедљивије звучи Кардељев осећај „као да неке друге руке покушавају да приграбе револуцију из наших властитих руку“, што је извесно одмах могло изазвати нелагоду, и већ јесте у време оснивања мешовитих компанија. Питање предаје једном већ освојене власти неком другом било је корен касније тезе о „независности земље“ – интерес руководства за стварни напредак привреде и животни стандард становништва доказан је начином спровођења Плана, а до датог тренутка се тежило за најчвршћом могућом повезаношћу са СССР, уосталом, то је био разлог Црнобрђине и Кардељеве посете Москви. Другим речима, улога Стаљина пре свега као иницијатора читавог проблема умногоме доводи у питање интерпретације о чак и у току рата присутном бунту КПЈ – оне имплицирају њену херојску храброст колико и превелику важност у међународном контексту тог доба, иако томе у прилог не говоре ни начин вођења преговора нити поступци југословенских власти у наредном периоду, колико ни друга дешавања у СССР и на међународном плану у датом тренутку. Фебруар 1948. године није био преломан само за Југославију – овде је већ разматрано да је тада на снази било проверавање идејности у читавој совјетској култури, а у Чехословачкој је управо тада урушен парламентарни систем јавним процесима против социјалдемократске опције која је проказана за велеиздају. Једновременост ових промена ставља у питање тезу о постојању „правих“ разлога за сукоб у бунтовништву КПЈ - југословенско руководство је по свему судећи, исто као и совјетски уметници, проказано по најбољој пракси совјетских декрета, уз апсурдне оптужбе чије се тешкоте мењало из минута у минут. Економске санкције које су уследиле су, исто тако, тешко биле начин да се на те услове пристане јер у наредном периоду совјетску страну ништа није могло задовољити ма шта КПЈ урадила. Могуће је рећи да је сукоб, очигледно са совјетске стране, био намерно исповођен у складу са некаквим Стаљиновим интересима на међународном плану. Оно што се зна, и што се дешавало после сваког совјетског декрета, јесте да је новонастала ситуација допринела још већем учвршењу Источног блока - југословенски случај је постао пример како не треба радити, то јест, један од механизама контроле - руководства народних демократија су оптуживана за „титоизам“, исто колико и совјетски уметници за „формализам“, и у оба случаја је метод био исти а циљ другде. Судећи по наредним дешавањима у којима Стаљин критикује, КПЈ се правда на неистине, а овог заузврат ништа не задовољава, уз инциденте на југословенској граници, док се на Западу формира NATO, можда се може рећи да циљ није био да се конфликт реши, него да се направи и то, као и непосредно пре рата, управо тамо где треба - на самој граници између Истока и Запада. У вези са тим је упечатљива и мистериозна Стаљинова изјава, наводно изречена на крају састанка 10. фебруара поводом питања Италије:

Некада су цареви, кад нису могли да се погоде око поделе плене, давали спорну територију најслабијем феудалцу, да би је у згодном тренутку лакше отели од њега. Феудалац је обично био странац, па су га цареви утолико лакше свргавали када би им досадио...¹⁰⁶

Сталјин се на ову своју опаску наводно по први пут насмејао те вечери.

5.3. Консолидација ставова КПЈ

У Југославији су нове организационе мере и задаци изградње објављени децембра 1947. године, у време када је Црнобрња тек почињао да чека на продужетак трговинских уговора, па није јасно колико је неизвесност по том питању била пресудна за штедњу коју је Тито најавио у свом новогодишњем говору за 1948. Ово се судећи по претходним фазама изградње власти и могло очекивати, ако се има у виду обим изградње који је после оснивања Информбира најављиван. Тито је још 16. новембра на отварању пруге Шамац-Сарајево најавио „ко неће да ради не може ни да користи резултате рада“, а на отварању фабрике у Железнику 1. јануара да „нема право да једе онај ко не ради“.¹⁰⁷ У новогодишњем говору је ово питање само детаљније разрађено - говор је почeo анализом недостатаца из претходног периода, „јер успеси говоре сами за себе“.¹⁰⁸ Предмет критике је био равнодушан однос, „штеточинство и расипништво“ у коришћењу превозних средстава, грађевинског материјала, машина који се увозе и према радним дужностима. У вези са тим је препознато неколико категорија становништва, такође грађана првог, другог и трећег реда, с тим што нико од њих није радио како треба. Ту су, прво, они који раде колико им треба а ослањају се на обезбеђено снабдевање, чему је проглашен крај; онда, они који много светкују разне празнике, што наноси огромну штету држави; и на крају, они који неће да раде за државу, који су „непријатељи нове Југославије“. Сви недостаци су били субјективне природе, то јест, политички мотивисани - о објективним није хтео да говори. У исто време је, да ли због непланираних инвестиција после оснивања Информбира или неизвесности сарадње са СССР, одложено доношење буџета за 1948. годину и уместо тога је 5. јануара донета Уредба о привременом финансирању државних потреба на основу тромесечних планова прихода и расхода.¹⁰⁹ Већ следеће недеље, 14. јануара, уследила је реконструкција Владе. За привредну политику у наредном периоду је можда најзначајнија промена било именовање Бориса Кидрича за председника Савезне планске комисије, док је Андрија Хебранг постао министар лаке индустрије.¹¹⁰ До половине године ће управо Хебранг и Сретен Жујовић, министар

¹⁰⁶ Ibid., 174.

¹⁰⁷ „Говор маршала Тита приликом долaska првог воза из Шамца у Сарајево“, *Политика*, 17. новембар 1947, 1-2.

¹⁰⁸ „Говор маршала Тита уочи Нove године“, *Политика*, 1. јануар 1948, 1-2.

¹⁰⁹ „Савезна влада донела је Уредбу о привременом финансирању државних потреба ФНРЈ и потреба народних република за период јануар-март 1948 године“, *Политика*, 5. јануар 1948, 3.

¹¹⁰ „Нови министри Савезне владе положили заклетву“, *Политика*, 15. јануар 1948, 3.

финансија који је са Титом горе поменуту Уредбу потписао, постати предмет оптужби за привредну саботажу и издају земље.

У време совјетског ултиматума, Тито се бавио унутрашњим питањима - 10. фебруара је председавао седницом Владе на којој су донете уредбе о снабдевању и увођењу двојних цена, а следећег дана је посетио Слет ударника, новатора и рационализатора НРС у Коларчевој задужбини на коме је поновио задатке учвршћивања радне дисциплине, увођења норми на свим радним местима, и сарадње ударника и техничке интелигенције.¹¹¹ Поводом нових уредби је објаснио да су више цене пуштене ради акумулације средстава, али „не зато да погоршамо животни стандард радника, него зато да мобилишемо сва средства која још латентно постоје у народу, како бисмо могли извршити Петогодишњи план“, мада је, чини се, народу морало бити свеједно који је разлог у питању.¹¹² У наредних неколико дана су у штампи свакодневно објашњаване нове мере. Кидрич је 15. фебруара објаснио да су уведене јер је захваљујући спровођењу Плана порасла индустријска производња, и да су несташице резултат пораста потрошње: „Радне масе су данас ослобођене капиталиста и оне су свесне својих потреба“. ¹¹³ Несташица ће нестати после испуњења задатака Плана - након тога ће уследити пораст стандарда, тако да је нови систем снабдевања, а може се додати - и несташица, имао „далекосежни значај“.¹¹⁴ Натписи у штампи су од датог тренутка почели да се ослањају управо на ову тезу: „Ово је година велике прекретнице која показује нагло дизање животног стандарда нашег радног народа“, Фронт је покретао чланство на велика дела „благодарећи повећању материјалних средстава у нашој земљи“, а могло се чути и да је исхрана радних маса у Југославији боља него на Западу.¹¹⁵ До средине 1948. године је, међутим, постало јасно шта систем двојних цена подразумева. Почетком марта је објашњена Наредба о продаји индустријских производа и предмета исхране, према којој је само држава могла да продаје робу и по низким и по вишim ценама, а самосталне радње само по низким, и то само производе које имају у складишту.¹¹⁶ Средином марта је најављено да индустријска роба стиже у све већим количинама и одмах се дели задругама, а већ почетком следећег месеца да испрука касни због шпекуланата.¹¹⁷

¹¹¹ „На јучерашњој седници владе ФНРЈ под претседништвом маршала Тита донесене су нове уредбе, наредбе и решења о снабдевању становништва и размени индустриских и пољопривредних производа“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 3-4.

¹¹² „Говор маршала Тита ударницима, новаторима и рационализаторима Србије“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 1-2.

¹¹³ „Борис Кидрич: О везаним ценама“, *Политика*, 15. фебруар 1948, 1-2.

¹¹⁴ „Далекосежни значај новог система снабдевања становништва“, *Политика*, 18. фебруар 1948, 1-2.

¹¹⁵ „Ово је година велике прекретнице која показује нагло дизање животног стандарда нашег радног народа“, *Политика*, 20. фебруар 1948, 1. Видети и: „Побољшање животног стандарда радних маса“, *Политика*, 21. фебруар 1948, 1; „Исхрана народних маса код нас и на Западу“, *Политика*, 29. фебруар 1948, 1.

¹¹⁶ „Објашњење наредбе о трговачким радњама овлашћеним за продају индустриских производа и предмета исхране“, *Политика*, 3. март 1948, 1.

¹¹⁷ „Индустријска роба стиже у све већим количинама и одмах се дели задругама“, *Политика*, 13. март 1948, 1. „Закашњење у испоруци индустриске робе омета откупљивање стоке у Срезу ресавском“, *Политика*, 2. април 1948, 1.

Слободна продаја је ограничена јер је држава одређивала до ког износа газдинства могу прдавати вишкове.¹¹⁸ Према Уредби о откупу житарица из јуна 1948. године, произвођачи су након што предају обавезни откуп држави вишкове могли прдавати држави по ценама које она сама буде установила, од ње се за то није добијао новац него бонови за куповину индустријских производа, а сви вишкови су се морали продати - домаћинства су могла да задрже само количине за исхрану породице.¹¹⁹ То што је држава акумулирала жито, такође није значило да га је сразмерно делила становништву. Августа је донето Решење о повећању количина хлеба, али само за одређене категорије: највиша група радника, Р1 (радници и службеници државних установа, научници, уметници, студенти и други), до тада је примала 850, а најугроженија Г2 (земљорадници у пасивним и ратом опустошеним крајевима) 250 грама, па су и једни и други добили повећање за 50 грама, што је био „још један доказ сталне бриге Савезне владе за подизање животног стандарда радних људи“.¹²⁰ Што се тиче слике о СССР, остала је непромењена – 22. фебруара се у Београду славило тридесет година совјетске армије, а од 12. фебруара је у *Политици* у виду фельтона објављивано саопштење Информбира „Фалсификатори историје“, у коме је „тачно“ интерпретиран Стаљинов савез са Хитлером.¹²¹ Консолидација политike КПЈ у односу на новонастали проблем са СССР почела је марта 1948. године. КПЈ се можда по први пут од оснивања, а од заврштка рата извесно, нашла пред околностима које није планирала шест месеци унапред, у којима није имала совјетску подршку, и није могла предвидети шта ће се надаље дешавати. Овакво њено коначно самостално доношење одлука није, међутим, подразумевало да ће услед сукоба наступити и одвајање од совјетских метода, напротив, ови управо тада добијају свој пуни замах. КПЈ је можда од совјетске стране била одбачена и стално критикована, али је заузврат чинила све да ослушне шта СССР имплицира и то одмах спроведе у пракси.

Прва седница ЦК КПЈ о новонасталом проблему одржана је 1. марта 1948. године, где је у суштини предложено чекање совјетских корака.¹²² Закључено је да политика према СССР треба и даље да остане неизмењена, при чему је Тито изјавио: „Руси одлагањем потписивања трговинског уговора сада у ствари врше на нас економски притисак и ми треба тај притисак да издржимо“. Наредни потез совјетских власти

¹¹⁸ „Побољшање животног стандарда ситних сељака-производиоџача“, *Политика*, 21. април 1948, 1.

¹¹⁹ „Уредба о откупу житарица у економској 1948/49 години“, *Политика*, 3. јун 1948, 3.

¹²⁰ Видети: „Решење Владе ФНРЈ о повећању количина хлеба потрошачима на обезбеђеном снабдевању“, *Политика*, 21. август 1948, 1; „На јучерашњој седници владе ФНРЈ под председништвом маршала Тита донесене су нове уредбе, наредбе и решења о снабдевању становништва и размени индустриских и пољопривредних производа“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 3-4; „Наредбе и решења о новом систему снабдевања становништва и куповине пољопривредних производа у везаној трговини“, *Политика*, 12. фебруар 1948, 3-4.

¹²¹ Видети: „Тридесет година совјетске армије“, *Политика*, 23. фебруар 1948, 1-3; „Телеграм Савеза књижевника Југославије поводом прославе тридесетогодишњице совјетске армије“, *Политика*, 25. фебруар 1948, 7; „Фалсификатори историје“, *Политика*, 12. фебруар 1948, 1-2.

¹²² Дневни ред је био: 1) извештај о резултатима разговора у СССР; 2) Петогодишњи план; 3) проблеми Армије и војне индустрије; и 4) питање федерације са Бугарском. „Седница СК КР Југославије. Београд, 1. март 1948. године“, и: Dedičer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 191-195.

уследио је 18. марта, када је из Москве јављено да ће совјетски стручњаци бити повучени из Југославије, што је следећег дана и учињено. Југословенска Влада је тим поводом 20. марта упутила протест, а одговор је стигао 27. марта, уз очигледну алузију на предратну историју КПЈ, с тим што није јасно да ли се односила паролу „Боље рат него пакт“ или на пуч који се тада догодио. Ово писмо је у сваком случају било типичан совјетски декрет, и као такво је прослеђено свим чланицама Информбира – наведене су чињенице које нису биле повезане са опозивом совјетских стручњака, али: „То не значи да зато играју малу улогу у ствари погоршавања односа међу нашим земљама“. ¹²³ Дат је преглед случајева од 1944. године у којима је КПЈ радила против СССР, поменут је проблем око мешовитих предузећа, као и „закулисне и клеветничке“ антисовјетске изјаве Ђиласа, Ранковића и Кидрича „дволичног карактера“, јер су совјетску партију критиковали иза леђа док је званично „фарисејски хвале и узносе до небеса“, што је радио и Троцки. КПЈ је проглашена за полулегалну партију у којој се не осећа „унутрашња демократија“ јер у њој нема критике и самокритике, а није се осећао ни „дух политike класне борбе“ – утицај капиталистичких елемената је растао, а руководство није предузимало ништа да би их ограничило, него се „ульушкује трулом опортунистичком теоријом мирног урасташа капиталистичкох елемената у социјализам, позајмљеном од Бернштајна, Фолмара и Бухарина“. Партији је замерен и „непрограмски приступ“ руковођењу – њен претходни конгрес је одржан 1928. године у Дрездену.

Следећа седница ЦК одржана је 12. и 13. априла, и ту су разматрани дато совјетско писмо, привредна ситуација и одржавање Петог конгреса.¹²⁴ Овај састанак је био преломан за политику КПЈ, али не како би се могло очекивати – наступио је крај средњих решења. Концепт народне демократије је заменила теза о изградњи социјализма кроз класну борбу, а речено је и да Политбро већ годину дана припрема Пети конгрес, који није одржан јер га је требало припремити не само тако има манифестиони карактер, него и да буде конгрес на коме ће се донијети статут и програм Партије¹²⁵. Надаље је свако совјетско писмо производило тренутне промене у југословенској привреди – наступило је својеврсно убрзање времена, у коме је све веће удаљавање, у суштини, СССР од Југославије производило да југословенска привреда постаје све више совјетска.

Одмах по консолидацији ставова Партије, Народна скупштина је почела претрес буџета за 1948. годину. Планирана је повећана акумулација, посебно из сектора који су још увек били у приватној својини - Кидрич је упркос економској кризи најавио да је

¹²³ „Centralni komitet Svesavezne komunističke partije (boljševika) – Moskva drugu Titu i ostalim članovima CK Komunističke partije Jugoslavije – Beograd. Moskva, 27. mart 1948. godine“, u: Ibid., 202-206.

¹²⁴ „Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Plenarna sednica“, u: Ibid., 225-227.

¹²⁵ „Centralni komitet KP Jugoslavije – Beograd Centralnom komitetu SKP (b) – Moskva. Beograd, 13. april, 1948 godine. Drugovima J.V. Staljinu V.M. Molotovu“, u: Ibid., 244.

план производње у односу на претходну годину повећан за 61%, а грађевинарства за 73%.¹²⁶ Кардель је објаснио да је План прављен у односу на цифре старе Југославије, и да се показало да је постављен превише ниско – у рударству је већ био премашен, што је значило да још увек постоје неискоришћени ресурси, а „баш откривање тих резерви је омогућило изванредан пораст буџета за 1948“.¹²⁷ Надаље је опет цитиран Стаљин: „Сви наши руководиоци требали би да схвате да план није максимум – него минимум“, а у вези са тим: „Код нас је у том погледу премало искоришћено совјетско искуство такозваних ‘встречних планова’“, које на бази обавезног плана израђују сама предузећа са циљем да га премаше искоришћењем унутрашњих резерви. Према Кидричу су, у складу са тим, основна питања привреде за наредни период била: откривање и искоришћавање „свих прикривених још непознатих и неискоришћених резерви“, мобилизација радне снаге, и сада већ „коренити прелом у раду за подизање пољопривреде“.¹²⁸ На питање да ли се повећањем буџета земља баца у инфлацију, смањује стандард грађана и врши удар на сељака, одговор је био позитиван, али је опет речено да је то потребно због „огромног пораста производње“. Истовремено је почело спровођење концепта класне борбе, односно, проналажења унутрашњих непријатеља – општа дефиниција је била: „Изградња социјализма је процес сукоба са капиталистичким елеменатима и остацима“, с тим да је „борба за план једнака НОБ“, а „непријатељи плана непријатељи социјализма“. Буџет је истог дана изгласан, а два дана касније, 28. априла је усвојен Закон о изменама и допунама Закона о национализацији приватних предузећа. Закон је, како се наводило, био резултат дуже припреме, и значио „да је у борби са капиталистичким елеменатима и остацима, у борби за изградњу социјализма, наш темпо правilan“.¹²⁹ Списак предузећа је објављен пре него што је Закон уопште изгласан – овим је извршена „потпуна ликвидација капиталистичких остатака у области индустријске производње“.¹³⁰ Након тога је почело свакодневно проналажење капиталистичких елемената. Док Армија постаје „гаранција изградње социјализма у нашој земљи и залога мира у овом делу света“, а рад УДБ „племенита служба народу“, проналазе се издајници и саботери Плана, то јест, „реални непријатељи се по први пут

¹²⁶ „Народна скупштина ФНРЈ почела је претрес предлога Општедржавног буџета за 1948 годину“, *Политика*, 24. април 1948, 2-4.

¹²⁷ „Говор потпредседника Савезне владе Едварда Кардельја“, *Политика*, 26. април 1948, 1-6.

¹²⁸ „Народна скупштина ФНРЈ почела је претрес предлога Општедржавног буџета“, 2.

¹²⁹ Цитирано према: „Privredni savet FNR Jugoslavije. Savezna planska komisija FNR Jugoslavije. Prelsedniku Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ“, и: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 259.

¹³⁰ Национализовано је 3.100 предузећа: 10 рудника, око 65 електричних централа, око 220 циглана, око 100 пилана, око 250 других индустријских предузећа, око 200 штампарија и литографија, око 880 магацина, око 180 подрума, око 30 санаторијума и болница, око 550 хотела, око 40 купатила, око 15 летовалишта, око 530 млинова, око 100 биоскопа и незнатан број осигуравајућих и сличних кредитних предузећа која су још остала у приватним рукама. Видети: „У нашој земљи више неће бити индустриских предузећа изван социјалистичког сектора привреде“; „Текст Закона о изменама и допунама Закона о национализацији приватних привредних предузећа“; „Указ о национализацији приватних привредних предузећа на територији Народне Републике Србије“, *Политика*, 29. април 1948, 1-4.

појављују јавно“.¹³¹ Највише пажње су добила суђења на два краја Југославије: групи инжењера у Љубљани од „једанаест шпијуна, саботера и издајника“, и „терористично-диверзантској банди“ у Скопљу. Процеси су се одвијали према познатом сценарију: „Шпијуни и издајници износе до детаља свој саботерски и диверзантски рад коме је био циљ минирање Петогодишњег плана и увођење противнародне владавине“, а онда их Војни суд осуђује на смрт.¹³² Истовремено је почела и чистка у Партији - одлука да посебна комисија испита случај Хебранга и Жујовића донета је 13. априла, а у *Политици* се 6. маја појавило обавештење о Указу о реконструкцији Владе по коме су они разрешени дужности. Питање њихових грешака је актуелизовано крајем јуна у време објављивања Резолуције Информбира.¹³³ Хебранг је, наиме, још 1946. године упозоравао да краткорочни план није добро припремљен, и на њега је пала кривица за деморализање партијских функционера изјављивама да ће се канал Дунав-Тиса-Дунав копати лопатама и да неће ни бити изграђен, и да се ништа не може планирати у вези са индивидуалним сеоским газдинствима. Жујовић је са друге стране давао изјаве као што је: „Не да не водим рачуна што ми каже ЦК али ја одговарам за финансиску политику и знам шта радим“, а поред тога је „под изговором техничке неприпремљености месецима покушавао да спречи изградњу Аутостраде Братство-јединство“. И један и други су сматрали „да План не вальа и да се не остварује“, и показивали „непријатељски став према привредним мерама“.

Проблем „непограмског приступа“ Партије решен је на седници ЦК КПЈ 20. маја, када је донето Решење о сазиву Петог конгреса за 21. јул, што је објављено у штампи на Титов рођендан.¹³⁴ Како је касније истицано, заказивање Конгреса било је начин да се на совјетске оптужбе одговори „једним смелим потезом“, а Тито се тиме „одлучио за референдум у Југославији по питању сукоба са СССР“, што је био „неочекивани ударац за Стаљина“.¹³⁵ Проблем је међутим у томе што се о Конгресу дискутовало тек од тренутка када је совјетска страна изнела своје замерке, а како ће се испоставити, КПЈ ће се ту изјаснити за све што је ова тражила: „Кад би Политбиро ЦК КПЈ довољно уважавао своју партију, он не би дозволио такво стање у партији, већ би

¹³¹ „Југословенска армија је гаранција изградње социјализма у нашој земљи и залога мира у овом делу света“, *Политика*, 25. април 1948, 2-3; „Племенита служба народу“, *Политика*, 28. април 1948, 1.

¹³² „Војни суд у Љубљани осудио је на казну смрти једанаест шпијуна, саботера и издајника“, *Политика*, 28. април 1948, 4; „Суђење терористично-диверзантској банди у Скопљу“, *Политика*, 12. мај 1948, 4. „Шпијуни и издајници износе до детаља свој саботерски и диверзантски рад коме је био циљ минирање Петогодишњег плана и увођење противнародне владавине“, *Политика*, 24. април 1948, 5.

¹³³ Указом су је уместо Жујовића за министра финансија постављен Добривоје Радосављевић, а за министра лаке индустрије уместо Хебранга Саво Златић. Документ је потписао Иван Рибар. „Указ о реконструкцији Владе ФНРЈ“, *Политика*, 6. мај 1948, 1. По објављивању Резолуције Информбира објављене су: „Одлука Централног комитета Комунистичке партије Југославије о искључењу Андрије Хебранга и Сретена Жујовића из Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јун 1948, 2. „Одлука Политбира ЦК КПЈ по случају Андрије Хебранга и Сретена Жујовића од 19 априла 1946 године“, *Политика*, 30. јун 1948, 3.

¹³⁴ „Решење Пленума ЦК КПЈ о сазиву V конгреса Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 25. мај 1948, 1.

¹³⁵ Цитирано према Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 292-293.

одмах по узимању власти, то јест пре три и по године [...], позвао партију да сазове конгрес, да се организује на основу демократског централизма и почне деловати као потпуно легална партија“¹³⁶ Проблем са седницом од 20. маја био је у нечemu другом – једногласно је одлучено да се не иде на Друго заседање Информбира, што се и могло очекивати јер је једна од тачака дневног реда требало је да буде „дискусија о стању у КПЈ“, што је очигледно био позив на стаљинистички процес уз који се подразумевало јавно признање кривице, а у датом случају и јавну предају власти. Сходно томе је у писму Стаљину и Молотову од 17. маја речено: „Ми не бежимо од критике о принципијелним питањима, али се у тој ствари осећамо толико неравноправни да нам је немогућно пристати да ту ствар сада решавамо пред Коминформбиром“. Уместо тога је предложено:

Ми желимо да се ствар ликвидира на тај начин да ми на делу докажемо да су оптужбе против нас неправедне, то јест, градићемо упорно социјализам и остати вјерни Совјетском Савезу, остати вјерни науци Маркса, Лењина и Стаљина. Будућност ће показати, као што је и прошлост показала, да ћемо остварити оно што Вам обећавамо.¹³⁷

Позната Резолуција Информбира је дошла као логичан след околности који се после свега и могао очекивати. Документ је донет 29. јуна, и није прослеђен КПЈ него је објављен у штампи СССР и земаља народне демократије, одакле је преузет и у Југославији објављен у листу *Борба* наредног дана. КПЈ је том приликом јавности објаснила и да Резолуција има предисторију и открила случај Хебранга и Жујовића.¹³⁸ У Резолуцији се проред већ изречених оптужби могло прочитати и да су немачки падобранци за време рата разбили партизански штаб, након чега је наступила тешка криза у НОП па је совјетска армија дошла у помоћ и довела КПЈ на власт, а ова је зауврарат „проблила уши својим хвалисањем о успесима у рату“. Нови низ привредних мера оцењен је као левичарски и авантуристички: „Било какви покушаји југословенских руководилаца да овај задатак реше у журби и канцеларијским декретирањем значе или авантуре, унапред одређене на неуспех, или наметљиву шупљу демагошку декларацију“. На крају је чланство КПЈ позвано на смену руководства:

Информбиро не сумња у то да у крилу КПЈ има довољно здравих елемената, верних марксизму-лењинизму, верних интернационалистичким традицијама КПЈ, верних јединственом социјалистичком фронту. Задатак ових здравих чланова КПЈ јесте да присиле своје данашње руководиоце да отворено и поштено признају своје погрешке и да их поправе, да напусте национализам, да се врате интернационализму и да свим силама учвршћују јединствени социјалистички фронт против империјализма или, - ако се данашњи руководиоци КПЈ покажу за то неспособни, – да их смене и истакну ново интернационалистичко руководство Комунистичке партије Југославије.¹³⁹

¹³⁶ Ibid., knjiga 2, 437.

¹³⁷ „Centralni komitet KP Jugoslavije – Beograd. Centralnom komitetu SKP(b) – Moskva“, u: Ibid., knjiga 1, 285-286.

¹³⁸ „Изјава Централног комитета Комунистичка партије Југославије поводом резолуције Информационог бироа комунистичких партија о стању у КПЈ“, *Политика*, 30. јун 1948, 1-3; „Rezolucija Informativnog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, Beograd, 30 jun 1948“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 299-306.

¹³⁹ Ibid., 306.

КПЈ је наравно све оптужбе одбацила. Речено је да по питању класне борбе, нарочито на селу „критике ударажу на отворена врата“ и да је апсурдна тврђња да је национализација проглашена са журбом.¹⁴⁰ По објављивању Резолуције је од 135 милиона долара, колико је требало да стигне за индустријска постројења, испоручена роба у вредности од 800.000 долара након чега обавезе више нису испуњаване. Онда је Влада Албаније 1. јула отказала све економске уговоре са ФНРЈ, а у наредном периоду и све остале чланице Информбирао.¹⁴¹

После свега су интереси КПЈ почели да се усложњавају - опасност од „отимања револуције“ је заједно са економском блокадом угрозила тек отворени концепт индустријализације, колико и спровођења помпезно најављених акција по оснивању Информбира. Санкције су, међутим, у извесном смислу дошли и на руку југословенском руководству јер је опет имало реално оправдање за штедњу и несташице. Најављене акције су могле само да погоршају економску ситуацију или се од њих није одустало, напротив – оне су уз мере штедње и совјетске методе производње добиле нови идејни потенцијал. Ту се више није радило само о проблемима блоковске поделе – на спољашњем плану је увођење нових мера давало доказ неоправданости совјетских оптужби и доследност совјетском путу ка социјализму, а у земљи се истим тим путем даље реализовала започета централизација и збијање снага. Масовност нових подухвата је и споља и унутра давала слику подршке народа Партији, о чему можда најбоље говори коментар који је Тито дао Дедијеру 1978. године: „Руси су хтјели само да имају посла с КПЈ, а не с читавим народом“.¹⁴²

Од датог тренутка мере мобилизације постају све драстичније, идејни значај акција расте, а време, како је и требало, почиње да се мери партијским састанцима, конгресима и совјетским писмима. Грађевинска сезона је 1948. године почела у драстично промењеном контексту, чиме су значај и проблеми грађевинарства постали још већи и комплекснији. Акције изградње Новог Београда, Аутопута и задружних домаћина инициране децембра 1947. године почеле су у виду првомајског такмичења, које ће после најаве да ће се одржати Пети конгрес прерости у предконгресно, након чега ће се такмичење у неком од домена проглашавати са сваким совјетским писмом, увек испраћено новим низом привредних мера. У том контексту је промена грађевинске праксе била скоро свакодневна.

¹⁴⁰ „Изјава Централног комитета Комунистичка партије Југославије“, 1.

¹⁴¹ Dedić, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 121. 1; „Три ноте Владе ФНР Југославије Влади НР Албаније“, *Политика*, 3. јул 1948, 1; „Одговор Владе Федеративне Народне Републике Југославије на ноте Владе Народне Републике Албаније“, *Политика*, 4. јул 1948, 1-2.

¹⁴² Dedić, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 249-250.

5.4. Предконгресно такмичење: пројекти и реализације

Изградња Новог Београда и задружних домова биле су најмасовније акције 1948. године – инициране су и спровођене истовремено али су имале другачији идејно-политички значај. Изградњу Новог Београда је финансирала Савезна влада, и како је у питању била изградња најзначајнијих објеката државе, подухват је више пута послужио као узорни пример за мере које ће се уводити у домену грађевинарства. Изградња задружних домова је била у надлежности среских управа и ту је извор финансирања било само село, које је тиме давало доказ да прихвате мере које држава уводи у домену пољопривреде. Заједнички аспект обе акције било је то што ни једна ни друга нису имале непосредне везе са Планом, што опет није значило да свака на свој начин није имала кључну улогу у изградњи социјализма.

5.4.1. Нови Београд као центар Великог Београда

Нови Београд је по Титовој замисли требало да буде изграђен „у рекордном року“, за 12 до 15 година, а за 1948. годину је планирана изградња обале, водовода и канализације и „три грађевине за које се сада разрађују пројекти“.¹⁴³ Председништво и Репрезентативни хотел је требало ставити под кров и саградити нижа крила зграде ЦК, док је за десну обалу Саве планирано постављање шипова за МУП и Оперу.¹⁴⁴ Фебруара је објављен нови урбанистички план Новог Београда, а са тим и перспективне скице задружних домова које су биле специјално обојене за ту прилику.¹⁴⁵ Председништво је у разради добило измену за коју је одмах било јасно да ће се догодити – анекс са свечаним наменама претходно окренут ка реци заротиран је ка тргу. За ЦК је организован други круг конурса на који су позвани награђени учесници, и са кога су познати радови Шегвића и Равникара. [Слика 92, 93] На Шегвићевом решењу је видно претходно тражено степеновање маса и обимнија скулптурална обрада, а Равникаров рад је опет концептиран у виду нижег дела објекта и куле, с тим што сада нижи део чине два двоспратна преломљена крила која прате линију обале, свако по 90m развијене дужине. Канцеларије се уместо у кули налазе у крилима, док је свечани, улазни део смештен у истурени габарит у висини крила. Највећи проблем је, међутим, била сама кула. Задату висину објекта Равникар ни у претходном решењу није успевао да попуни функцијом и сада се од тога потпуно одустало - осим два једнокрака бочна и једног спиралног степеништа у кули нема пуно места за још неку намену нити је ишта уцртано, штавише, већина габарита је пуне масе без икаквих отвора. Може се претпоставити да се *на* кули вероватно налазио тражени видиковац, то јест, видиковац је била она сама, јер се унутра

¹⁴³ „Београд после Првог и Другог светског рата“, *Политика*, 1. фебруар 1948, 7.

¹⁴⁴ „Ове године на грађењу Новог Београда радиће око 5000 квалифицираних грађевинских радника и знатан број архитеката, инжењера и техничара и 50.000 чланова Народне омладине“, *Политика*, 14. фебруар 1948, 3.

¹⁴⁵ Видети: Братислав Стојановић, „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, „Четири хиљаде задружних домова“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 10-13, 26-27.

овога пута није налазило ништа. Ово, међутим, и јесте тражено – објекат је требало да буде споменик Партији, а Равникар га је као таквог и решио. По завршетку другог круга конкурса је разрада пројекта поверена Бранку Бону који је био члан Шегвићевог тима, а његов пројекат је представљао спој претходна два решења.¹⁴⁶ Бон је дао предлог сличан Равникаровом, с тим што су крила полуокружна, а по узору на Шевгићево решење је композиција постављена степенасто. **[Слика 94]** У време почетка изградње се, међутим, решење још увек тражило - Братислав Стојановић је почетком 1948. године наводио да ће кула бити висине 65m, чиме ће надвисити коту Калемегдана за око 20m, а децембра је објавио исти текст, с тим што је зграда у међувремену порасла на 90m.¹⁴⁷ ЦК је, како год било, и даље био финансиран за исту локацију, на којој је у свим наредним плановима, чак и оним из 1950. године, уцртавана управо Бонова студија.

Разрада урбанистичког решења је током друге половине 1947. године рађена у Урбанистичком заводу, а почетком 1948. је настављена под Управом главног архитекте Београда, у оба случаја под Добровићевим руководством. У то време је почела и разрада плана за цео Београд - Идејна скица генералног решења саобраћаја и намена површина Великог Београда за период од 30 година и 600.000 становника завршена је средином 1948. године, и служила је за текућа улагања Петогодишњег плана Београда.¹⁴⁸ **[Слика 95, 96]** Решење Новог Београда је направљено једноставним суперпонирањем награђених конкурсних радова - ту су: 1. алтернативно решење Добровићевог тима са позицијом Председништва и манифестационим тргом испред; 2. проширење булевара испред ЦК какво је предвиђао Равникар; 3. правци са почетне радијалне матрице, који су код Антолића постали дијагонале из центра Београда до Председништва и симетрично одатле ка Земуну. Народна скупштина више није била на Калемегдану него на левој обали Саве, ту је и даље Савски проспект, а настављена је и разрада сегмената Добровићевог плана - Стојановић је уз план Новог Београда објавио и решења за Трг Републике, Теразије и штампарију „Рад“.¹⁴⁹ **[Слика 97]** О Новом Београду се, наиме, и даље писало као о саставном делу Великог Београда, чак малом словом: „У првом Петогодишњем плану приступило се изградњи новог Београда, не новог у смислу подизања новог града, већ новог по томе што је он главни град нове Југославије“.¹⁵⁰ Оно што је било ново, јесте да се сада радило о изградњи „центра једног града, који има своју велику историјску прошлост“. Промена концепта, у коме се Нови Београд од проширења старог града претворио у његов нови центар може се јасно сагледати у самом плану. У зону од Дунава до дијагоналних праваца су смештена савезна министарства,

¹⁴⁶ Бонова студија је објављена у: Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 36.

¹⁴⁷ Братислав Стојановић, „Изградња великог Београда“, *Политика*, 2. децембар 1948, 3.

¹⁴⁸ Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 13; Darko Bogosavljević, „Pregled razvoja urbanističke službe i Beogradu 1944-1959. godine“, *Arhitektura-urbanizam* (Beograd), br. 41-42 (1966), 99.

¹⁴⁹ Стојановић, „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, 10-13.

¹⁵⁰ Ibid., 13.

Председништво, ЦК и Скупштина, а ту је опет почела да се генерише радијална матрица. Поред главне две дијагонале постоје и мањи дијагонални правци - око зграде ЦК. Центар је, наиме, овде само условно био испред Председништва - у циљу наглашавања позиције зграде ЦК, испред се јавио још један центар од кога један крак партера води ка Председништву, и други ка Народној скупштини која је „трети“ објекат на обали Саве. Правац се одатле наставља на Савски проспект на коме је зграда Опере, и за коју је у истом периоду расписан конкурс. Овим другим центром се очигледно опет покушало спајање новог и старог дела града, по свему судећи безуспешно јер је стари град потезу долазио „с боком“. План је објављен више пута, па се на макети може видети и развој решења од само неколико објеката на Савском проспекту до читавог потеза, и у томе више покушаја да се веза са новим делом града успостави кроз однос појединачних објеката. Поред Опере се јавио још један објекат, вероватно Скупштина НР Србије - два објекта су у плановима често мењала место у односу на осу према Скупштини ФНРЈ, и чини се да је проблем био у симболици, у томе шта треба да се налази наспрам чега. Стари град је, другим речима, планиран у односу на монументалне потезе Новог Београда.

Идејна скица Великог Београда је објављивана без легенди, али се из текстова у вези Петогодишњег плана Београда може реконструисати да су главни саобраћајни правци били Аутопут, Булевар Црвене армије и Дунавска магистрала (29. новембра).¹⁵¹ У вези са тим је био и Идејни пројекат реконструкције београдског железничког чвора, усвојен крајем 1947. године. [Слика 98] Ту је првобитно разматрана изградња три путничке станице: на Новом Београду, у старом делу града и на Дунаву, сваке за по 350.000 становника, али је решење опет условио „урбанистички“ део плана. Задржане су две станице, на Новом Београду и Аутокоманди, обе уз правац Аутопута, док се од оне на Дунаву одустало јер су, према Милошу Црвчанину који је сарађивао на пројекту, „линије биле вештачки издужене, јако повијене, са многобројним вештачким објектима и са доста недостатака у погледу саобраћајне службе“.¹⁵² Проблем међутим није био у линијама него у Новом Београду, чији је план одредио трасирање и путничке и теретне железнице, и не на најповољнији начин. Путничка траса на правцу Аутопута остала је на самој залеђини старог дела града - како се и наводило, била је у односу на „најгушће изграђене зоне [...]“ нешто периферно постављена“, али је њен положај био оцењен као повољан зато што „у односу на будућу изграђену територију заузима повољан положај“.¹⁵³ Пруга чак пре него што пређе Саву, скреће ка Ади 700m југозападно од

¹⁵¹ „Петогодишњим планом Београд ће бити реконструисан, и економски и културно преображен“, *Политика*, 15. јануар 1948, 5.

¹⁵² Милош М. Црвчанин, „Генерално решење београдског железничког чвора“, *Саобраћај* (Београд), бр. 2 (1948), 83-86.

¹⁵³ Oliver Minić, „Rekonstrukcija željezničkog saobraćaja Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 62.

Аутопута како би се уклопила на место наспрам Председништву. Теретна траса је полазно са тим тек имала недостатке. Уместо линеарног проласка путничке пруге кроз град и задржавања теретног саобраћаја ван града које је предвиђао план из 1946. године, железнички саобраћај је сада био састављен „од низа затворених кругова“.¹⁵⁴ Како је Аутопут постао окосница железничког саобраћаја, правац из Панчева је укинут и замењен новим - пруга са истока (Румунија, СССР) и југоистока (Смедерево, Бугарска, Блиски исток), улази на трасу Аутопута преко моста на Дунаву на станици Винча. У међувремену је почела и изградња у Раковици и Железнику па је за правце са југозапада (Обреновац–Шабац–Сарајево–Мостар–Јадранско море), и запада (алтернатива Младеновац/Обреновац–Ваљево–Ужице–Титоград–Бар), уведен теретни прстен који спаја станице Железник, Ресник–Раковица и Зуце–Винча. Све ово је, међутим, и даље требало спојити са Дунавским проспектом који је остао центар градске индустрије – ту нема путничке станице, али је и даље планирано пристаниште код Панчевачког моста, као и изградња бродоградилишта на коме би Дунав, како се наводило, после регулације Ђердапа могао да прими и поморске бродове.¹⁵⁵ За спајање овог дела града са међуградским правцима уведена је још једна теретна линија која из правца Винча–Зуце–Раковица, пролази тунелом до Аутокоманде, и преко Малог Мокрог Луга и Миријева стиже до станице Дунав. Овај правац dakле стоји попречно на Аутопут и сече читав град још на две половине, а завршава се на Дунаву слепо. Услед свега тога је теретна веза од Земуна до станице Дунав била следећа: пруга из Земуна улази у стари град преко моста на Ади, иде до Железника, ту се један њен крак одваја да би се полуокружно вратио назад до Чукарице где се такође завршава слепо, док други крак наставља за Раковицу, одакле се грана ка Дунавском проспекту и ка Винчи. До Дунава се од Раковице стиже преко Аутокоманде, тунела испод Малог Мокрог Луга, Миријева и Карабурме. Дакле, уместо старе пруге Београд–Земун, и трасе од Чукарице до станице Дунав које су укинуте ради изградње на Савском проспекту, Београд има четири железничка прстена како би се дошло на иста места. О трошковима инвестиције не треба ни говорити – требало је изградити девет нових саобраћајних објеката: шест тунела, један вијадукт и мостове на Сави и Дунаву. Проблем је другим речима био решен само за један мали део града – Савски проспект – иако је очигледно много боље решење било да пруга остане где је и била, и где је остала до данас. Ово је, међутим, у датом тренутку било неодрживо – по речима Оливера Минића, план је урађен како би решио проблем железничког чвора који „тешко оптерећује и компликује саобраћајну службу“, и чија постројења „паралишу

¹⁵⁴ Црвчанин, „Генерално решење београдског железничког чвора“, 84.

¹⁵⁵ Стојановић, „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, 11.

огромне површине најдрагоценјег градског простора, она одсецају прилаз и оријентацију града са својим рекама“.¹⁵⁶

Идејна скица Великог Београда је прикупљала и расуте интервенције поједињих потеза и објеката у старом делу града. Теразије, Трг Републике и штампарија „Рад“ су по свему судећи планирани уз коришћена начела „класичног урбанизма“, а набрајани су и други објекти сличног карактера: велики Синдикални дом, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ, Народна банка, Министарство народне одбране и Уметничка галерија.¹⁵⁷ У другој половини 1947. године је раписано и неколико конкурса: за Народну банку на Новом Београду, Оперу, Олимпијски стадион на Бањици и Мали стадион на Ташмајдану.

Конкурс за Народну банку ФНРЈ је расписан између пројектантских завода: Савезног, Србије, Хрватске и АПЗЗ. Програм је предвиђао просторије Гувернерства репрезентативног карактера, већи број канцеларија и станове за службенике. Према Извештају жирија, а ово је до тада већ постало правило, „ниједан рад не може да се усвоји као подлога за израду пројектног елабората“.¹⁵⁸ Конкурсне услове је дала Управа главног архитекте – на радовима се може приметити да су сви решени са основом Н облика, а у тексту се помиње и да је била задата висина зграде. Према ситуацији датој уз пројекат Славка Левија наспрам Банке, са друге стране саобраћајнице, предвиђено је симетрично постављање објекта истог габарита. Са макете Новог Београда се може реконструисати да се ради о локацијама са леве и десне стране осе испред Председништва владе, на месту споја двеју дијагонала. Жири је пројекте разматрао са наизглед уобичајних становишта функционалности, спољашње и унутрашње обраде, међутим, као и на конкурсу за ЦК, оно што се пројектантима замерало код функционалног решења са истим није имало много везе. У решењу Савезног завода је примећена концепција са „хипертрофираним степеништима“, и скучен приступ Гувернерству. У Пројектантском заводу Србије су, исто тако, пројектанти „ишли само за тим, да удовоље условима, а не и да омогуће да се добије објект који одговара карактеру Новог Београда“. По питању спољне обраде је Савезнот и Заводу Хрватске скренута пажња да је „добивена оскудна, старинска и неизражаяна архитектура“. Све у свему, о функционализму овде, ни у пројектима нити у оцени жирија више није било говора. [Слика 99] Почетком 1948. године, у време израде типских станова у АПЗЗ је почела и разрада типских пројеката за филијале Народне банке.¹⁵⁹ Пројекте је радио Маријан

¹⁵⁶ Minić, „Rekonstrukcija željezničkog saobraćaja Beograda“, 62.

¹⁵⁷ Видети: „Београд после Првог и Другог светског рата“, *Политика*, 1. фебруар 1948, 7; „Петогодишњим планом Београд ће бити реконструисан, и економски и културно преображен“, *Политика*, 15. јануар 1948, 5.

¹⁵⁸ „Izvadak iz zapisnika žirija za idejni projekat Narodne banke u Novom Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10, 1948, 29-33.

¹⁵⁹ Marijan Haberle, „Tipske zgrade filijala Narodne banke“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (август 1948), 496-499. Поред поменута два типа, познат је и пројекат Хинка Бауера, рађен такође у оквиру АПЗЗ за филијалу у Славонском Броду. Hinko Bauer, „Filijala Narodne banke u Slavonskom Brodu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 20-21.

Хаберле, а типолошка подела је направљена у односу на број чиновника: „мањи“ тип за 10 до 15 запослених, и „већи“ за 15 до 25. [Слика 100] Објекти су такође садржали пословни и стамбени део, а принцип пројектовања је био да објекту буду изведени „истину типски [скромно], али да својом вањшином одавају карактер репрезентационе – јавне зграде“, а по питању позиционирања објекта: „У сваком случају требало би изабрати истакнута мјеста – градилишта по могућности на трговима или у главним улицама, тако да је приступ до банчинах просторија уочљив и експониран“. Још један од захтева је био да се филијале без већих преинака спољног изгледа могу изводити у свим крајевима државе, то јест, „пазило се, да се типска обрада [вањшине] може без већих потешкоћа измјенити у фолклорном смислу“. Ту је, међутим, насупрот свој траженој репрезентативности, био дат и специфични захтев да се санитарни чвор пројектује са такозваном гардеробом: „Како ће се у већини случајева ти типови банака изграђивати у мјестима где је проблематично постојање јавног водовода и јавне канализације, то је испред захода предвиђен предпростор који ће довољно штитити од ширења заходског задаха, а предвиђени су и велики прозори за издашну и наравну вентилацију“.

Опера је, иако на Савском проспекту, пројектована као део Новог Београда „у оси композиције која полази од Бежанијске косе, пролази кроз Нови Београд и завршава се на другој страни Саве“.¹⁶⁰ Конкурс је расписао Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ и овог пута су позвани појединци: Казимир Остроговић, Зденко Стрижић, Едвард Равникар и Милорад Пантовић. У жирију је било више нестручњака, а од архитеката Драго Иблер коме ће после уобичајне оцене да се ниједан рад не може усвојити за израду пројекта бити поверена разрада решења.¹⁶¹ Пласмани су додељени марта 1948. Остроговићу, Стрижићу, Равникару па Пантовићу, а даља разрада требало је да се заснива на „добрим сугестијама“ у вези са конкурсним решењима.¹⁶² [Слика 101] У последњем се већ може препознати метод рада какав је делом био присутан и у решавању Новог Београда – разрада пројекта је усмеравана коментарима жирија, у суштини еклектичним приступом, јер се од сваког рада узимао по неки „сегмент“, било физичког дела објекта, било нивоа разраде, а онда се рад поверавао архитекти који ће начинити синтезу. Оцењивани су као и увек урбанистичка поставка, функционално решење, унутрашња и спољна обрада, али не неопходно наведеним редом. Према Ратомиру Богојевићу код Опере „није само битан функционалан проблем“ - урбанистичко решење се разматрало „као утицајни фактор на функционалну и пластичку концепцију“, док је Опера, са друге

¹⁶⁰ „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1952), 340-351.

¹⁶¹ У Комисији су били: Владислав Рибникар, председник Комитета за културу и уметност владе ФНРЈ; генерал Љуба Илић, помоћник министра грађевина ФНРЈ; Оскар Данон, директор Опере у Београду; Драго Иблер, професор; Бојан Ступица, уметнички руководилац ЈДП; Ото Бихаљи-Мерин, Ђорђе Андрејецић-Кун; Братислав Стојановић, секретар Савеза ДИТЈ. Већина чланова припадала је и Стручном савету за изградњу Новог Београда.

¹⁶² Konkurs za Veliku jugoslovensku operu u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 14-21.

¹⁶² Видети: „Изложба скица, форографија и макета за велику југословенску оперу“, *Политика*, 19. март 1948, 5.

стране, и сама урбанистички чинилац који „тражи репрезентативно пространство“.¹⁶³ Исто тако: „Монументалност, која је услов, значи и организацију простора, која је тим ишира и значајнија, уколико то објекат више захтева, а то задире у материју урбанизма“. Ово у датом случају није било тако лако извести зато што су организација простора и урбанистички моменти били директно супротстављени. Објекат је требало сместити на локацију на Савском проспекту коју је одредило решење Новог Београда - на продужетку правца из „другог“ центра испред ЦК са једне, и потеза Немањина-Славија са друге стране. Сви осим Пантовића су препознали који је правац важнији, па су улаз у објекат поставили ка реци, то јест, Оперу су разумели као део урбанистичке поставке Новог Београда, а не старог града. Ово је условило да се прилаз публике (1.500 места) обавља „с леђа“ што је закомпликовало саобраћај и одразило се на организацију објекта. Богојевић, међутим, ово није видео као проблем локације него архитеката који нису довољно размотрели „урбанистички моменат“. Равникару је замерено што је запоставио комуникације из старог града, и што око објекта „ствара петље и различите нивое“ тонућим, узаним рампама и каналима“, јер „све то је требало радити „са више простора, ваздуха и светла – репрезентативније“. Стрижић „забачен положај главних улаза у односу на град“ решава „потпуно правилно“, тиме што саобраћај удаљава од објекта и избегава његово заobilажење; мада је питање шта се у датом случају дешава са саобраћајем у околини. Пантовић је „јасно осетио урбанистичке чиниоце“, покушајем да обради бокове објекта где је дао „врло успеле фасаде“, и на ситуацији је разматрао визуру са Новог Београда коме је, додуше, окренута задња страна Опере са техничким просторијама. Што се тиче унутрашњег решења, проблем техничке функционалности није био мали – тражено је 6 сцена, али је у оцени жирија пре разматрано на који начин су бина и гледалиште искоришћени као елементи композиције.¹⁶⁴ Остроговићу се замерало што „напросто наслења елементарну пластику једну на другу, која код њега резултира из става према сцени као техничким и организационом моменту“. Код Стрижића је спољна обрада била „свише декоративна“, а запостављао је компоновање, „или боље рећи обликује како му то произлази на основе“. Равникар и Пантовић „снажније укопчавају ова два дела [бину и гледалиште] и богатије и пластичније дају израз основној композицији“. Ту долазе на ред и друге непоткрепљене процене радова по питању форме: да „карактер пројекта не одговара опери“ или да унутрашња архитектура „не одговара“. Равникар се ослањао „на културу облика које је развила антика“, с тим да је опет дао рељефе, овог пута из позоришне историје југословенских народа, па је оцењено да би решење могло да се прихвати за салу за масовне приредбе. По питању

¹⁶³ Rata Bogojević, „Povodom konkursa za zgradu Velike jugoslavenske opere u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 22-23.

¹⁶⁴ „Društveni arhitektonski objekti“, 340-351.

техничких момената су Пантовић, Равникар и Стрижић дали класичну поставку сцене, са различитим облицима гледалишта већ „према карактеру који желе да пруже“. Остроговић је за разлику од њих дао циркуларну бину што је по Богојевићу доводило до нерационалног односа према аудиторијуму. Кружни, и доминантни део овог пројекта чине, наиме, бински погон као унутрашњи прстен, око кога су просторије солиста и администрација, док су на наредних седам спратова библиотека, редитељи и балет, радионице, хор, статисти и чак на седмом складиште костима. Други, паралелопипедни део објекта чине монументални улаз на доњем нивоу и гледалиште на горњем, и занемарљиве је величине у односу на први. Поред тога, кружни део има и непокривени атријум, чија намена није јасна јер у њега публика не може ући. За то су предложене две варијанте које донекле објашњавају зашто је оваква концепција уопште направљена. У првој се у атријуму поставља бар троструко више места (око 4.500), иако није размотрено како ће ту у толиком броју публика улазити - бочни улази не би били довољни јер су потребни и фоаје, гардеробе и друго. У другој је предвиђено „окретање“ овог дела и додавање још већег аудиторијума изван габарита објекта, за који се у вези публике намеће још већи проблем. Није дат пресек па није јасно да ли је обезбеђен и погон за ротирање гледалишта или је у питању само варијанта основе - систем ротирања аудиторијума био би, у неку руку, концепт Тоталног театра Валтера Гропијуса, о коме ће бити речи. Треба поменути да је Богојевић у пројектима приметио проблем сегрегације партера у односу на ложе „за Владу и дипломатски кор“ који Пантовић на пример „недовољно изолира од предпростора државних ложа“. Комисија је на крају истакла да би прихватљиво решење било оно које одговара следећим захтевима: да главни улаз буде са трга на Сави, да гледалиште има најмање један ред ложа изнад партера, да се репрезентативна ложа постави у средини, са изолованим прилазом и салоном, а ту је и нови програмски моменат - „да се поред великог фоајеа предvide терасе и више салона, бифеа и пушионица (по могућству шест) који се могу обрадити у националним стиловима“, што је идеја која ће касније бити примењена на салонима Председништва владе. Разрада је поверена Иблеру и Остроговићу, са захтевом да се скице поднесу до 1. јуна 1948. године. Иблер је пројекат радио наредне две године, за задатком да начини синтезу конкурсних решења и новог програма, а његове скице очигледно нису одговарале захтевима јер се у литератури могу пронаћи два решења.¹⁶⁵ Све у свему, у поређењу са конкурсом за објекте на Новом Београду, овде више није било „дубоких подела“ – Конкурс за Оперу је послужио да „прикупи“ идеје за даљу разраду, а ако се већ говори о усвајању традиција није на одмет да се упореди са конкурсом из 1939. године за

¹⁶⁵ Видети: „Društveni arhitektonski objekti“; Tanja Jovanović, „Beogradska opera“, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 67 (1971), 14-15.

објекат исте намене, јер их везује више чинилаца – како архитеката, тако и радова, а ни услови учешћа нису били толико различити.

Предратни међународни конкурс за Државну оперу враћа на контекст у коме се октобра 1940. одржава Изложба немачког грађевинарства на Сајмишту. Како је тада наводио Драгомир М. Поповић, архитекти Југославије су можда били изненеђани што је ова изложба је давала утисак „да се враћамо архитектури стилова“, али „без удубљивања у немачки национално-социјалистички покрет не могу се осетити карактер и лепота једне јавне грађевине у савременој Немачкој“.¹⁶⁶ По његовим речима:

Историја архитектуре нам показује да је свако доба имало своју архитектуру и свој стил. Да је у наше дане у свима духовима преовладало Корбизјеово учење, вероватно да би и његов стил преовладао. Али један усамљени „банбрехер“ обично је немоћан да наметне свету своје идеје, и кад су оне оправдане. То што не може он, међутим, може један покрет. А национал-социјализам у Немачкој је покрет, који је, желећи да афирмира себе на свима пољима духовног и културног живота, формирао и једну архитектуру, боље: један стил.

Крајем 19. и почетком 20. века је, према Поповићу, у архитектури настао „прави хаос“, а направио га је између осталог и модернизам, па је „Хитлерово доба пресекло та путања“ - нови немачки дух донео је и нови немачки стил. По питању модерне архитектуре у Југославији, и архитектуре стилова, расправа се тада отворила у вези конкурса за Оперу и пројекта за Олимпијски стадион на Калемегдану Вернера Марха, који је пројектовао и Олимпијски стадион у Берлину. Конкурс за Оперу коментарисао је 1940. године Иван Здравковић, архитекта и секретар Уређивачког одбора Музеја кнеза Павла. Он је у то време припремао едицију „Политика и друштво“ у 47 књига, од којих је његова носила назив *Модерна архитектура и њен социјалини значај*, објавио низ чланака за *Уметнички преглед* и држао предавања на исту тему.¹⁶⁷ Здравковић је, као дакле активни заговорник модернизма и из званичне државне институције, кроз коментар конкурса дао и општи приказ конкурсне праксе у Југославији која је умногоме била слична послератној. Програм је био састављен на брзину, понегде двосмислен, а принцип је био да га саставља једна личност а остали само потпишу, што се тумачи као разлог што је „и овога пута изостала прва и друга награда“.¹⁶⁸ У жирију су поред извесног броја стручњака биле и личности које са изградњом опере немају никакве везе. Јавио се и проблем са политиком неутралности, „да сви вуци буду сити“, јер је свака од земаља добила по награду што говори да је конкурс требало да остави утисак да је интернационалан, а исто тако су се „чиниле концесије како садашњој модерној тако и

¹⁶⁶ Драгомир М. Поповић, „Изложба новог немачког грађевинарства“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 8 (1940), 250.

¹⁶⁷ Ivan Zdravković, „Uzroci i pojava savremene arhitekture (Predavanje održano na Kolarčevom univerzitetu u Beogradu)“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 2 (1939), 23-25; „Оправданост појаве модерне архитектуре“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 2 (1941), 48-50; Иван Здравковић, *Модерна архитектура и њен социјални значај* (Београд: Музеј кнеза Павла, 1940).

¹⁶⁸ Иван Здравковић, „Исход конкурса за Београдску оперу“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 4-5 (1940), 144-148.

ранијој предратној архитектури“. Здравковић, слично Мацури, још тада препознаје да су стручњаци подељени „на два табора, са два сасвим супротна схватања о архитектури“, па није чудно што се то одразило у наградама. Један од два највиша пласмана добио је тим италијанских архитеката који је радио по „застарелим принципима класичне архитектуре“, а други Владимир Турина и Хинко Готвалд који су дали „основу у виду круга у који улази кружни исечак, а обрађену по најновијим принципима садашње, функционалне архитектуре“, која је „сва у армирано-бетонским рамовима и носачима“, и оставља утисак „неке савремене грађевине са пуно техничких изума и нових открића“.¹⁶⁹

[Слика 102] Како су о свом раду писали Турина и Готвалд, „из основне замисли тоталне позорнице настала је главна форма“, слично Остроговићевом послератном пројекту.¹⁷⁰ Монументалност, међутим, ту није била занемарена – објекат је решен „асиметрички због пада терена и шармантније групације основе“, а уздигнути улазни трг „потенцира монументално дјеловање зграде“. У унутрашњости фоаје са гледалиштем „својом димензијом даје нарочито монументални карактер“, а окружује га и декоративна галерија уз саму велику стаклену површину „на којој су предвиђене пластике савремених аутора у архитектонском складу с унутрашњошћу“. На крају, ту су и четири репрезентативне ложе са сваке стране, међу њима и једна за краља „с нарочито наглашеном округлом контуром“. Да је овде пре свега у питању модернистичка форма, постаје јасно и из поређења са пројектом самог Гропијусовог Тоталног позоришта из 1927. године са којим овај пројекат, осим кружне основе, у суштини нема никакве везе. Гропијус је направио дворану у којој је бину и део гледалишта могуће ротирати за 180° и трансформисати у било коју од три класичне поставке: проскенијум, отворену сцену или арену, а ту је и ободна кружна позорница захваљујући којој се радња може одвијати и око публике.

[Слика 103] Гропијусово позориште и само враћа на Совјетски Савез, јер је рађено за Ервина Пискатора у Берлину 1927. године, оснивача Пролетерског позоришта 1924. године, по узору на захтеве Пролеткулта и руског редитеља Мајерхолда.¹⁷¹ У пројекту, наиме, није на снази некаква модернистички искључива тежња за флексибилношћу функције по себи – управо супротно. Како наводи Кенет Фремптон, ту је примењен концепт „биомехничке позоришне производње“, према коме је политички садржај обавезан: осим функционалне флексибилности је било битно да се „духовни отпад“ буржоаске сцене избегне тиме што се више неће сматрати културно независном, напротив, „сцену треба користити као политички форум или као симулатор дубоких друштвених искустава“. У пројекту Турине и Готвалда је бина такође кружна и може се

¹⁶⁹ У тиму италијанских архитеката били су: Паскало Маработо, Луији Орестано, Данте Тасоти, Луији Вањети и Карло Ренде.

¹⁷⁰ Vladimir Turina i Hinko Gottwald, „Natječajna osnova za idejnu skicu nove zgrade državne opere u Beogradu“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 5 (1940), 49-53.

¹⁷¹ Видети: Frempton, „Nova objektivnost: Nemačka, Holandija i Švajcarska 1923-1933“, у: Perović, ур., *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, 379.

ротирати, али је аудиторијум исти као код класичног позоришта, а спољашњи прстен је, као и код Остроговића после рата, намењен администрацији и бинској техници. Сцена овде наиме чини само геометријски центар из кога се као „резултат шестара“ конструише гледалиште. Сходно томе, узори модерне архитектуре су пре у спољашњој обради – пројекат има бетонске рамове изнад гледалишта и улаза истоветно Корбизјеовом пројекту за Палату Совјета из 1931. године. [Слика 104] Концепту Тоталаног театра је од Туригиног чак много ближи Остроговићев послератни пројекат – главно решење је, ако се замемари размера, јако слично Туригином, али је за варијантна директно преузет Гropијусов концепт, осим што проблем функционалности није до краја решен, чиме се завршава прича о функционализму. Гropијусов узор су на предратном конкурсу користили и други архитекти, на геометријски можда још доследнији али на функционално једнако проблематичан начин. Оперу је „на савремени начин“ обрађивао и Иван Савковић - ту такође постоје кружна бина и гледалиште као исечак круга, али се као узор не наводи Тотални театар него скоро истоветан пројекат оном који је Зденко Стрижић предао на конкурс за Државно позориште у Харкову 1930. године за који је добио једну од четири награде, а на коме је учествовао је и Гropијус са резултатима рада на Тоталном театру.¹⁷² [Слика 105, 106] Стрижићев пројекат је рађен у време оснивања групе Земља и он је по речима Жељке Чорак у функционалном смислу остварио „савремен модел флексибилне сцене“, одбацио хијерархијску структуру гледалишта и створио „демократски простор интелектуалног заједништва“, а у обликовном смислу „извео је изванредну пластичку форму“.¹⁷³ Иако је међутим публика овде нешто ближа центру кружнице јер се налази непосредно уз бину, по пресеку је јасно да се и даље ради о класичној позорници и галеријама. Што се тиче форме, у изворима се могу наћи макета и перспективна скица које су морфолошки исте, али по спољној обради скоро да представљају два различита пројекта. Макета коју приказије Чоракова обрађена је белим, хоризонтално подељеним површинама, док перспективна скица објављена у чланку Томислава Одака приказује тамне масе ситне квадратне поделе - зграда је вероватно обложена каменом. Може се још додати да је сам Стрижић у послератном пројекту за оперу, упркос успеху који је на тридесетих година постигао, определио за до краја класичну сцену, богату и монументалну унутрашњу обраду и разбијеност маса. На предратном и послератном конкурсу учествовао је и Милорад Пантовић чији је рад пре рата награђен ван конкурса, што је према Здравковићу била једина позитивна одлука жирија - пројекат је обрађен тако да „стакло затвара скелетну конструкцију“. Проблем је био у томе што се пројектант није до краја држао програма – дат је двоструко већи број

¹⁷² Здравковић, „Исход конкурса за Београдску оперу“, 147; видети: Redžinald R. Ajzaks, „Valter Gropius“, у: Perović, ур., *Istorija moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, 257-271.

¹⁷³ Željka Čorak, *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata* (Zagreb: Liber, 1981), 156.

седишта и предвиђена отворена сцена према Улици краља Милана, што је оцењено као неповољно због буке у том делу града. Питање је, међутим, како је уопште раду додељена награда без поштовања расписа, и мада је ово само претпоставка, могуће је да то враћа на проблем додељивања награде свим нацијама, те да је поред загребачких, дата и београдским архитектима, што „служи на част нашим архитектима, поготову београдским“. ¹⁷⁴

Још једна подударност предратних и послератних пројеката за Оперу може се пронаћи и код самог Иблера. Једно од послератних решења може се распознати са макете Новог Београда, на којој се налази објекат кружне основе, веорватно као варијанта Остроговићевог решења. Други пројекат је ушао у наредни план овог дела града, из 1949. године, а ту је више него извесно искоришћен пројекат са предратног конкурса – само, не модерниста или припадника Земље него награђених италијанских архитеката.¹⁷⁵ [Слика 107] Као и код Добровића, Иблерове недоследности по питању традиција модернизма често се искључују као нерелевантне. Чоракова на пример наводи да је он „у јеку Земље“ са Мештровићем радио пројекат Банске палаче у Сплиту, у потпуности заснован на класичном наслеђу и тежњи за уклапањем са Диоклецијановом палатом, па се ова фаза његовог рада дефинише као „засебно лингвистичко поглавље“.¹⁷⁶ У послератном периоду се слично томе у његовом раду примећују два смера „растакања стила“ – један је наступио већ код првог контакта са великим државном нареџбином „у виду обнове традиционалне фигурације као најјачег пропагандног и демагошког средства“; а други, вероватно модернистички, као и код свих других, после 1950. године. Пројекат за Оперу и Титову резиденцију на Дедињу Иблер је са Галићем радио из Швајцарске, „бивајући још једном у складу са опћом повјести архитектуре“.¹⁷⁷ Онда је вративши се у Југославију 1950. године дошао у потпуно другачији друштвено политички контекст, а један од његових последњих изведенних радова био је одраз тог контекста - стамбена зграда названа „Дрвени небодер“. У вези са преоријентацијом модерниста на послератном конкуру за Оперу, може се наћи и да највише чуди преокрет Пантовића.¹⁷⁸ Модернистички узори су међутим и пре рата коришћени по форми и у циљу постизања монументалности, па у чињеници да је после рата та форма одбачена и замењена стилском, да би опет била враћена 1950. године, чини се, нема ничег чудног. Нарочито Иблер после рата није радио ништа што није радио и пре – орнамент када затреба није био злочин. Проблем, према томе, можда није толико са Иблером и Пантовићем него са касније конструисаном сликом о архитектури Југославије - сами модернисти можда нису

¹⁷⁴ „Internacionalni natječaj za novu zgradu Državne opere u Beogradu“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 3 (1940), 42.

¹⁷⁵ Пројекат је објављен у: Tomislav Odak, „Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-1985“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), 31-67, 39.

¹⁷⁶ Čorak, *U funkciji znaka*, 171.

¹⁷⁷ Ibid., 222-223.

¹⁷⁸ Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 109-110.

били толико искључиви, па је могуће и да њихов прелаз од модернизма ка социјалистичком реализму - и назад - и није био толико драматичан. Пре се може рећи да су као и у Совјетском Савезу тридесетих година предратне еклектичне тековине, колико и институционални проблеми праксе, после рата добиле свој логични наставак уз нову совјетску дијалектичку подлогу и социјалистичку садржину, те да се „корперницијански обрт“ заправо дододго тек после 1950. године – ка модернизму.

Полазно са тим се у вези са наизглед изненађујућим сагласјем рада модерниста са било којим од два друштвено-политичка контекста треба зауставити и на другој теми, која се тиче предратног пројекта за Олимпијски стадион Вернера Марха и Добровићевог послератног плана Београда, односно, преузимања праксе тоталитарних режима везане за фискултурни покрет. У литератури је, наиме, приметно несналажење са чињеницом да су предратни модернисти могли учествовати у конструисању послератног политичког контекста, те да Добровић није имао никакав проблем да после рата усвоји програм Марховог пројекта за Калемегдан. Исто тако, из тезе која подразумева да модернизам *јесте* политичка левица, претпоставља се и ангажованост предратних модерниста против националсоцијализма, а упориште за то се налази у текстовима архитеката који су пре рата били против изградње Олимпијског стадиона. Тиме се, наиме, прави отклон од свега што „не вальа“ – и од нацизма и од социјалистичког реализма.¹⁷⁹ А шта ако је у питању био прилон у оба случаја? Или још горе, шта ако није проблем у отклањању или приклањању – можда им је било свеједно? Владимира Поточњак је 1938. године написао текст под насловом „Тко ће радити оперу и стадион у Београду?“, у коме је као проблем поставио то што ће стадион који ће „безувјетно репрезентирати *нас*“ (нагласио В.П), пројектовати Немац, јер „нећемо да странац гради грађевине које ће репрезентирати наш народ и нашу културу“.¹⁸⁰ Питање је, међутим, да ли је ту на снази био отпор према националсоцијализму или можда мање ангажовани политички став а више – ксенофобија? Прва претпоставка подразумева да се отпор, који би ишао насупрот званичној политици Краљевине, није изражавао отворено – архитекти су у својој побуни пронашли „филтер“, и против нацизма се побунили посредно, кроз проблематику архитектуре, тачније, изградњу једног објекта. Међутим, у време у коме званична културна политика Краљевине постаје све ближа Немачкој, место са кога се пропагира модерна архитектура, а где долази на ред и поменути Здравковић, јесу званичне институције исте те Краљевине, па се испоставља да држава пропагирањем модернизма критикује саму себе. Сама левица, до тада антифашистички расположена, следеће године

¹⁷⁹ Како наводи Благојевић, на Добровићевом послератном конкурсу за Стадион је начињен „радикални отклон од претходних модела нацистичке и фашистичке политике културе духа и тела“, и „додатни отклон од прихватања другог доминантног модела периода, то јест совјетског модела социјалистичког реализма“ - потврђени модернисти су направили „корперницијански обрт од социјалистичког реализма ка поновном успостављању дискурса модерног покрета“. Ibid., 215.

¹⁸⁰ Vladimir Potočnjak, „Tko će graditi operu i stadion u Beogradu?“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 7 (1938), 100.

и сама улази у савез са Хитлером. Марко Ристић је тада отворено припадао тој истој левици, али је отворено узвикнуо „Доста је!“ са писањем у датим околностима. Архитекти Југославије са друге стране нису дискутовали да ли у датом контексту уште треба градити репрезентативни стадион него ко ће га градити – неки странац или баш они. О томе да је на снази могла бити ксенофобија може се прочитати из тадашњег писања Здравковића који је наводио да је за Оперу прво требало расписати урбанистички, па југословенски а не одмах интернационални конкурс, па ће „наши архитекти показати да су дорасли да такво дело замисле и остваре, утолико пре што су и на овоме, као и на ранијим интернационалним конкурсима, показали и доказало да су дорасли страним архитектима“. ¹⁸¹ Проблем „дорастања“ иностранству овде је већ поменут, и везан је за питање културног еклектицизма који се једнако огледао у промовисању модернизма „с врха“, исто колико и за, како је то Гројс назвао, комплекс ниже вредности у коме је оно „наше“ увек боље од „њиховог“, а једнако је позајмљено баш од „њих“. После рата, када је Добровић радио свој пројекат позајмљујући концепте од Марха, након чега је расписан и конкурс за Велики стадион на Бањици, такође као део његовог плана за Фискултурни појас, „ми“ смо били Совјетски Савез, а „они“, нарочито по оснивању Информбираа када је конкурс и расписан - империјалистички Запад. Традиције су, свеједно, могле бити преузимане са било које стране, јер је СССР до тада већ установио ову праксу као легитимну, барем док се не докаже супротно.

Конкурс за пројекат Великог стадиона на Бањици расписао је Комитет за фискултуру ФНРЈ првом половином 1947. године.¹⁸² Почетком децембра је у контексту збијања снага око Информбираа одржан овде већ поменути Пети пленум Фискултурног савеза Југославије, на коме је обашњено да нема бојазни од соколске тенденције јер су масовне организације у Југославији довољно јаке да их спрече.¹⁸³ Та тенденција, међутим, није била само соколска, него и совјетска а можда је још и познатија као пракса партије националсоцијалиста у ком циљу је Мархов Олимпијски стадион у Берлину и саграђен, али се чини да је за реминисценције била безбеднија једна „наша“ иако „буржоаска“ традиција. [Слика 108] Изградња Великог стадиона на Бањици и проширење стадиона ЦДЈА које је радио Михајло Јанковић, ушли су јуна 1948. године у буџет ИОНО Београда, што их ставља у директну везу са до тада већ постављеним Идејним планом Београда, а његова локација на Бањици у концепцију Добровићевог

¹⁸¹ Здравковић, „Исход конкурса за Београдску оперу“, 148. Videti i: Vladimir Potočnjak, „O arhitektonskim natječajima kod nas“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 3 (1938), 33-34.

¹⁸² „Резултат конкурса за пројекат Великог стадиона на Бањици у Београду“, *Политика*, 17. август 1947, 6. „Natječaj za Olimpijski stadion na Banjici u Beogradu – 1947“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 20-27.

¹⁸³ „Реферат Славка Комара, генералног секретара Централног већа Народне омладине Југославије, о општем физичком образовању омладине“, *Политика*, 7. децембар 1947, 8; „Заседање Петог пленума Фискултурног савеза Југославије“, *Политика*, 13. децембар 1947, 5.

плана из 1946. године.¹⁸⁴ Проширење ЦДЈА се радило као привремено решење док се не изгради стадион на Бањици. На конкурсу је прва награда додељена тиму Владимира Турине, друга тиму Ивана Витића, прва трећа тиму Бранка Петричића, а друга Славку Делфину.¹⁸⁵ [Слика 109] Из описа Туриниог пројекта се може сазнати да је програм сличан Добровићевом, с тим што је допуњен хиподромом на Бањичком пољу.¹⁸⁶ У сврху изградње потеза је предвиђено уклањање постојећих насеља уз Улицу Љутице Богдана и Сокобањску како би се по средини терена направила пешачка алеја на коју је требало прикључити постојећи стадион, дворану спорта, купалиште, објекте фискултурног насеља и коначно, и на крају велики стадион за 80.000 гледалаца. Низ се настављао са једне стране улицом Љутице Богдана ка Дедињу, а решење саобраћаја је са друге осигуравало „слијевање огромне бујице људи долином према граду“, што је вероватно имало везе са кретањем маса према Калемегдану. Манифестациона концепција одредила је и решења самих објеката - послератни стадион наиме није имао много везе са спортом, колико је као и сваки други објекат у том периоду добио нову, друштвено-политичку садржину. Техничка садржина је наравно и даље била ту - по речима Петричића и Хрушке, јасно је да се пројектанту намећу проблеми прилаза, смештаја и видљивости, јер објекат користе хиљаде гледалаца, па „одатле је и та сличност на први поглед у силуети и профилу“. Међутим, стадион „нашег времена“ разликује се од уобичајног, јер је „његова намена, у ствари, двојаког карактера“ – поред масовних спортива и атлетике, ту су и „наступи са дефилеом, позорница, говорница и манифестације“, а важан аспект је и државна ложа, коју је требао одвојити од осталог саобраћаја.¹⁸⁷ Самим тим, мења се и морфологија објекта:

Међутим, у детаљном посматрању, видећемо једну новину – затвореност стадиона је у питању. Наше време донело је нов програм. Збивање на терену – игралишту је промењено. Дошло је до нове компоненте: проширење – омасовљавање учесника, где гледаоц може да постане учесник, и учесник замењује место са гледаоцом. То више није арена гладијатора, круто затвореног у зидове; наместо тога, то је зелено поље такмичења младости у усавршавању, напретку, у постизвању свога животног циља.¹⁸⁸

Са оваквим полазиштем су кренули сви учесници. Турина је предвидео плато за прилаз и окупљање фискултурника V облика, стадион је отворен по подужној оси, а ту је

¹⁸⁴ Видети: „На свом десетом заседању Народни одбор Београда усвојио буџет за 1948 годину“, *Политика*, 6. јун 1948, 3; „Стадион Централног дома Југословенске армије преуређује се у најлепши и најмодернији стадион на Балкану“, *Политика*, 28. мај 1948, 5; „За лакоатлетске Балканско-средњоевропске игре у Београду се довршава најећи и најлепши спортски стадион на Балкану“, *Политика*, 28. август 1948, 5; „Радови на стадиону ЦДЈА су проширени“, *Политика*, 26. септембар 1948, 5.

¹⁸⁵ Награђени: Владимир Турина, Драган Болтар, Фрањо Најдхарт (прва награда); Иван Витић, Нада Витић и Борис Катунарић (друга награда); две треће награде - Бранко Петричић, Владимир Хрушка, Леонид Тарасов и Каде Хлад (права), и Славко Делфин и Коста Поповић (друга); а додељена су и два откупа (један је добио Зденко Стрижић), и једна награда ван конкурса. „Најећај за Олимпијски stadion na Banjici u Beogradu – 1947“, 20-27.

¹⁸⁶ Програмом су предвиђени: велики стадион за 80.000 гледалаца, институт за фискултуру, отворено пливалиште, терени за фудбал, тенис, одбојку и кошакрку, велико војно слетиште за 40.000 вежбача, скакаоница за скијашке скокове, бициклистичка пista са трибинама двораном спорта и фискултуно насеље. *Ibid.*

¹⁸⁷ Branko Petričić, Vladimir Hruška, „Veliki stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 26-28.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 28.

и посебан улаз за „водство“ и репрезентативну ложу. Витић је предложио стадион кружне основе такође отворен по подужној оси, и мора се рећи да је по организацији и спољашњем изгледу дosta сличан Марховом стадиону у Берлину. Зденко Стрижић је стадион отворио бочно, једнострани поставом публике, па тако „игралиште и польана чине заједно површину за велике наступе“, чиме је омогућено „наступање са двије фланке и фронтално, што режији приредбе даје велике могућности код проведбе мимохода, великих наступа пантомима и свечаности“. На исти начин пројектовани су и стадиони у другим градовима - Турина је на стадиону „ФД Академичар“, касније „Динамо“ на Максимиру у Загребу такође поставио једнострano гледалиште са ложом у доњем централном делу, и поврх тога предвидео изградњу „маратонског торња“, као „велике платформе за приредбе и говоре пред масом“.¹⁸⁹ [Слика 110] Конкурс за Мали стадион на Ташмајдану расписан у исто време тражио је далеко мањи број гледалаца (8.000), али су без обзира на то, правила била иста.¹⁹⁰ Локација је дата наспрам цркве Светог Марка, „уз главну ос Ташмајданског парка насупрот цркве као највећег објекта“. Витићев тим је предвидео једнострano гледалиште и „упорабивост стадиона и у друге сврхе осим фискултурних на пр. кино, казалиште, предаваоница, збориште и конгресни простор на отвореном“.¹⁹¹ [Слика 111] Заја Думенцић је у вези са својим пројектом објаснила да су „ложе за новинаре, стране госте и спортско водство смјештене испод почасне ложе“.

О узорима за пројектовање стадиона у датом периоду писао је Турина: „Данас је бесмислено градити затворене арене и из њих потпуно избацити зеленило, на начин да се оградимо тврдим зидом. Поново је оживио култ олимпијских игара, само што се оне одржавају у старим формама гладијатора. Овдје и нехотице мислим на Берлин“.¹⁹² Други пут је била тежња за отварањем стадиона, односно, у пројектовању је требало тражити „природни реализам“, и „да обликујемо без рецепата прошлости“, уз ослањање „на виталитет тек рођене епохе“. Узора за то према Турини није било много, а један који се по њему приближавао оваквој поставци био је Ле Корбизјеов Стадион за 100.000 гледалаца (*Un centre de réjouissances populaires*, 1936-1937). [Слика 112] Тада је пројекат „схваћен савремено за нове потребе многих дисциплина“, и био је „старог хеленског извора“ па постаје: „Синтеза арене за спортске борбе и масовног казалишта“. Корбизјеов стадион је наиме једнострano постављен и користи конфигурацију терена за нагиб гледалишта. Туринин текст је објављен уз конкурсне пројекте за стадион на Бањици, па

¹⁸⁹ Franjo Neidhardt i Eugen Ehrlich, „Stadion F.D. 'Akademičar' Zagreb“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 33-35.

¹⁹⁰ „Mali stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 28-32; Igor Skopin, „Mali stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 38-39.

¹⁹¹ Иван Витић, Нада Витић, Борис Катунарић и Станко Фабрис (друга награда), Славко Шиматић, Стјепан Деметер и Звонко Јурић (прва награда) Игора Скопина, Заја Думенцић (трећа награда),

¹⁹² Vladimir Turina, „Stadion u arhitekturi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 36-37.

је он тиме вероватно објашњавао сопствено решење. У томе, међутим, као и у његовом предратном пројекту за Државну оперу и њену везу са Тоталним театром постоји проблем исте врсте. Туринин стадион је Корбизјевом сличан, али дословно само до половине - гледалиште је постављено двострано, а стадион је отворен по подужној манифестациој оси па самим тим нема велике сличности са узором. Ту dakле више нема „природног реализма“ у посматрању пејзажа - објекат је отворен да би послужио као писта за масовне манифестације, по оси која фискултурнике води ка другим деловима Фискултуног појаса и монументалних потеза Београда. Као такав, по функцији и урбанистичког поставци има много више сличности него разлике управо са Марховим стадионом који се претходно критикује. Корбизјев пројекат, па самим тим и хеленистички узори, искоришћени су по форми и у самом тексту.

Скоро годину дана после овог конкурса објављен је и пројекат који је у међувремену усвојен за извођење, а који су у Савезному заводу за пројектовање радили Бранко Петричић, Владимир Хрушка и Леонид Тарасов – тим чији је рад на конкурсу добио прву трећу награду, и који није био објављен са другим решењима.¹⁹³ [Слика 113] Пројекат је сличан претходним пре свега по отварању стадиона, али на нешто другачији начин - физички јесте затворена арена, а отворен је увођењем једног централног и два дијагонална продора кроз гледалиште за улаз и излаз фискултурника. Нова садржина је знала бити и супротна потребама спортивских манифестација, и наметала је нове техничке карактеристике. Стадионски отвори су били у вези са припремом манифестације ван стадиона, и њихова величина је зависила од броја фискултурника у наступу, па су наујпрот Туринином решењу који је предвидео више мањих излаза зарад ефикасније евакуације посетилаца по завршетку догађаја или у случају пожара, остављена само три монументална отвора. Нова намена је променила и визурне односе - код посматрања спортивског догађаја, на пример атлетике, главно дешавање је бочно, а код масовних манифестација фронтално и у центру. Поред тога, аутори наводе да гледалиште има мање редова са источне стране јер је на западном, вишем делу „веће коришћење“, чemu се као узрок такође може наћи нова намена - на западној трибини се налазе и државне ложе, а улаз фискултурника је постављен супротно, што је давало бољи поглед са ложе на улаз, или још важније, са улаза на ложу. Такође, за разлику од Туринине поставке у којој је због упада сунчевих зрака стадион заротиран за 15° од смера север-југ, овај је постављен управно на приступну улицу, скоро тачно у датом смеру. Стадион у Берлину је имао оријентацију исток-запад такође захваљујући „специфичним урбанистичким условима“.¹⁹⁴ У поменутим чланцима је наиме симптоматично стално заобилажење око Берлинског стадиона као узора, иако је исти у то време био новији и међу ретким

¹⁹³ Petričić, Vladimir Hruška, „Veliki stadion u Beogradu“, 26-28.

¹⁹⁴ Turina, „Stadion u arhitekturi“, 22.

примерима савремене праксе пројектовања стадиона управо за припредбе „већег стила“ какве су овде тражене. Архитекти ту у тренутку када коначно могу да стварају „нашу“ архитектуру опет траже узор у „туђој“, и то баш оној којој су одрицали право да буде „репрезент нас“. Иста подударност се може наћи и у пракси парада уопште, а видна је и у домуену фотографије који је манифестације пратио – усвајање наслеђа је ту било присутно као и другде, па се могу пронаћи кадрови фискултурника скоро истоветни онима са совјетских парада или из филмова Лени Рифенштал. [Слика 114] Новина државе је, међутим, подразумевала и новину друштва, па ово више није претпостављало идеолошку везу са националсоцијализмом - биле су то само мртве форме којима је дата нова социјалистичка садржина. Улога такозваних предратних модерниста у тој игри није била занемарљива – од свега што је овде до сада анализирано није било концепта који се може назвати новим, а чак и када се користило модернистичко наслеђе то се радило на начин који нема много везе са самим извором - увек је у питању била нека реинтерпретација у савременом контексту који је подразумевао репрезентацију нове народне власти. У том циљу су се користили и „наши“ и „њихови“ предратни планови, и модернизам и „класични урбанизам“, а питање личног или идеолошког става архитеката ту се већ своди на игру „Шта је архитекта имао на уму?“ – јасно да је код њих могла да постоји разлика између „мислити“ и „радити“, али све док се радило у интересу званичне политике, то шта су они интимно мислили уопште је небитно. Што се тиче званичне политике ситуација није била ништа другачија: 29. новембра 1947. је расписан конкурс за меморијале жртвама фашизма, али су радници смештани у павиљоне Сајмишта; у новом бескласном друштву се тражила се Опера која је заједно са ложама типична намена „буржоаске“ културе; најављивана је изградња новог социјалистичког друштва кроз концепт класне борбе, само што се класе нису проналазиле у Опери него у народу. У сваком случају, чини се да је друштво нове Југославије, колико и његова архитектура, што је ишло даље од ослобођења постала све старије.

5.4.1.1. Како не треба радити: изградња Новог Београда

Вест да се за зграду Председништва владе „од пре неколико дана побијају шипови“ објављена је 1. фебруара 1948. године.¹⁹⁵ Званични почетак грађевинске сезоне оглашен је 31. марта, наредбом Главног штаба омладинских бригада, када је речено да ће радови почети 1. априла.¹⁹⁶ На смотри радних бригада Фронта је 5. априла истакнут идејни значај подухвата, још увек у складу са реториком која је успостављена по оснивању Информбироа - по речима Јована Веселинова: „Како каже Тито, наша земља се налази у табору мира: 'Демократски народи, на челу са великим чуваром мира, Совјетским

¹⁹⁵ „Београд после Првог и Другог светског рата“, *Политика*, 1. фебруар 1948, 7.

¹⁹⁶ „Наредба Главног штаба омладинских радних бригада поводом прославе почетка радова на изградњи аутопута 'Братство-јединство'“, *Политика*, 31. март 1948, 5.

Савезом, представљају данас огромну снагу о коју се разбијају планови америчких империјалиста и њихових помагача из Лондона и Париза“.¹⁹⁷ Да су припреме приведене крају објављено је већ 9. априла а радови су почели 11. априла, дан пред седницу ЦК КПЈ на којој ће се поставити концепт класне борбе.¹⁹⁸ Изградња је започета је по скицама које по речима Љубе Илића „представљају у неку руку идејни пројекат који је прихваћен од наших руководиоца и од друга Тита“, и у тренутку „када се код нас почело са изградњом социјализма“.¹⁹⁹ Како је на отварању нагласио министар Зечевић: „Политичко и државно руководство одлучило је да се приступи изградњи Новог Београда, јер су за то створени сви друштвени, економски, политички и државни услови“.²⁰⁰ Ово, међутим, није значило и да су стечени и сви услови за изградњу – насыпање терена није благовремено извршено, што свакако није било могуће урадити током зиме.²⁰¹ Упркос важности објекта техничка питања су, као и свуда, била од споредног значаја и требало их је решавати у ходу, а како је ипак била примарна изградња Председништва владе, Репрезентативни хотел је истрпео све последице дотичног метода рада и требало је први да се нађе у рубрици „Како не треба радити“.

Ђорђе Лазаревић је марта 1948. године писао: „Прва три објекта, који се већ изводе у првој Петолетки, по својој монументалности и по својим димензијама захтевају специјалну студију терена и специјалан начин њиховог грађења“.²⁰² Знало се међутим да ће сва три објекта бити од бетонског скелета, и да ће имати „површине споља и изнутра обложене каменом из мајдана појединих наших република“.²⁰³ О згради ЦК се осим тога није знало пуно – имала је „врло сложене функције, а сем тога својим симболичким значајем је и монумент“²⁰⁴. За Председништво је било јасно да ће се фундирати на шиповима што се с обзиром на носивост терена и подразумевало. Репрезентативни хотел је међутим био проблем: „Статичка природа овога објекта наметала је нове проблеме конструкторима“, јер „висина овог објекта захтева специјално испитивање силама ветра“²⁰⁵. Хотел међутим није био много виши од Председништва, и испоставља се да проблем није био у статици. Побијање шипова за Председништво је до јуна већ почело, али је за Репрезентативни хотел начин фундирања био тек у разматрању. Првобитно је предвиђено фундирање на шиповима и услови су за то били бољи него код

¹⁹⁷ „Величанствене смотре радних бригада“, *Политика*, 5. април 1948, 1.

¹⁹⁸ „Припреме за почетак радова на Новом Београду приводе се крају“, *Политика*, 9. април 1948, 4; „Сутра у 10 часова пре подне свечано ће почети радови на изградњи Новог Београда“, *Политика*, 10. април 1948, 4; „Омладина Југославије почела је јуче своје велико дело – изградњу Новог Београда“, *Политика*, 12. април 1948, 1.

¹⁹⁹ Ljubo Ilić, „Uz izgradnju Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10, (март-мај 1948), 9.

²⁰⁰ „Govor ministra građevina FNRJ Vlade Zečevića na svečanosti prilikom početka izgradnje Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10, (март, април и мај 1948), 7, и *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 4-5 (1948), 185-186.

²⁰¹ Ljubo Ilić, „Važnost izgradnje Novog Beograda“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 12 (1948), 789-790.

²⁰² Ђорђе Лазаревић, „Београд на левој обали Саве, дело радника и техничких стручњака нове Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 17.

²⁰³ „Напредовање радова на згради Председништва владе у Новом Београду“, *Политика*, 5. септембар 1948, 4.

Председништва јер се ту морало ићи до дубине од свега 8 до 10m.²⁰⁴ У наредном периоду су се износили различити разлози зашто се овако није поступило, и неки су били техничке а неки политичке природе. Проблем је било неблаговремено насилање терена због недостатка багера, а како се пројектом изричito захтевало да се шипови побијају у већ слегнут насып, за то није био испуњен статички услов. Поставило се и питање приоритета у механизацији – макаре за побијање шипова су биле „презаузете“ на Председништву, тачније, није их било довољно ни тамо, а више их није било могуће набавити из СССР. Без обзира на све су „радови морали да почну“, па су јуна, месец дана пред Пети конгрес, одржани састанци на којима су питања техничке природе по брзом поступку решена.²⁰⁵ Љубомир Илић, административни руководилац радова, поставио је императив „да се спроведе еманципација од иностранства и да се покуша наћи метод темељења искључивши Франки машине, чија се скупа лиценца мора плаћати валутом до које се тешко долази“. Требало је ослонити се на домаћа средства „ван области шиповања“, па је дат предлог да се изврши темељење на плочи. Ово је одмах представљено као предност за развој домаће технике – по речима Драгана Калафатовића: „Желело се, једном речју, радити економичније новим методама, унапређујући те методе, а тиме и техничку науку, стицањем нових драгоценних искустава на том пољу“.²⁰⁶ Проблем је међутим био у томе што је тек требало испитати да ли је ову жељу могуће остварити, јер се није располагало никаквим поузданим подацима о терену. На Илићев предлог је састављен стручни форум са учешћем извесног геомеханичара и „једног страног експерта“ који је донео геотехнички извештај са упутствима за фундирање на плочи: ова је требало да се спусти на 3m испод насыпа, да се што пре наспе терен и под теретом убрза слегање, те да се оно по изради плоче прати под пробним оптерећењем у тежини будућег објекта, а онда почне извођење спратова скидајући онолико терета колико се зграда изграђује. Читав извештај је међутим био израђен на хипотези да се терен у горњем делу састоји од лимона а не од блата, што заправо значи да геомеханичка испитивања нису била најпрецизнија. Потврда за хипотезу нађена је „делимично из опита проф. др Шукље са Геомеханичког института Љубљанског универзитета, али опит није био извршен на непоремећем узорку, и морао је да се провери“. Налаз је говорио да би најбоље било да се плоча спусти до самог природног ненасутог терена, али као и увек „ово није одговарало по урбанистичким захтевима“. Због тога је извршено поновно сондирање како би се извадио непоремећени узорак, након чега је инострани стручњак потврдио могућност фундирања на плочи. На основу тога је на седници стручњака и под председништвом Зечевића, 21. јуна 1948. године донета коначна одлука, и начињена

²⁰⁴ Dragan Kalafatović, „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 211-220.

²⁰⁵ Isak Russo, „Beton na Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 480-485.

²⁰⁶ Kalafatović, „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, 211.

процена да ће се слегање обавити брзо, у року од шест месеци, чиме је започео „један велики експеримент“. [Слика 115а] Радови су извођени уз костантно одржавање нивоа воде на неколико центиметара изнад платоа за плочу која је била је дебљине 60cm, јако армирана, МБ 300, са сплитским цементом марке 600kg/cm², а оплата јака, од 4cm рендисаних дасака. За то је недостајала арматура већег пресека па се морала уградити тања, која је као таква била врло густа па је везивање ишло тешко. Набијање бетона је вршено помоћу первибратора домаће израде који се нису најбоље показали, „помагало се и ручним путем, а споља по оплати дејствовали смо пнауматичним чекићима“. До краја године су завршени плоча, стубови и греде високог приземља и било је у току насилање пробног оптерећења. Темељна плоча се под теретом знатно слегала, а радови на рефулирању су услед неочекиваног дефекта на главном багеру били у знатном закашњењу, као и на утврђивању обале због оскудице у камену, па се доводило у питање бетонирање високог крила док се не објекат не осигура са дунавске стране. Упркос многобројним проблемима и уопште хитности изградње једног хотела у датим економским и техничким условима, стручњаци су свеједно објашњавали зашто је темељење на плочи економичније од шипова.²⁰⁷ Према Калафатовићу: „Пошто сви шипови код Председништва владе још нису побијени, немамо реалне податке о коштању његовог фундирања у односу на 1m² фундиране основе. Али, из приближних података које смо имали на располагању, јасно је да је чак и са јачом арматуром и димензијама узетим ради сигурности, коштање фундирања на плочи јефтиније од фундирања на шиповима“. Уз ово је наглашавано и да ће исти начин темељења, ако се покаже добро, заменити шипове и на другим објектима на Новом Београду, штавише „убрзаће рад на изградњи Новог Београда, учиниће га у крајњој линији јефтинијим и у сваком случају еманциповаће нас од иностранства“. Лујо Шукље је истицао позитивне стране темељних плоча: плитка јама, боља контрола конструкције, краћи рок грађења „нарочито код несташице готових шипова или справа за забијање“.²⁰⁸ Набрајане су и негативне стране: велика потреба арматуре и бетона, непозудане основе за правилан статички рачун, нужност опширног стручног испитивања тла, али: „Ипак наши инжењери прихватили су се овога пута врло смелог, озбиљног и значајног подухвата верујући у крајњи успех. Овоме се пришло озбиљно и без журбе јер од успеха овог система зависи његова примена на другим градилиштима Новог Београда“.²⁰⁹ Пре него што је објекат уопште изграђен, у пропагандној периодици су се појавили колажи новог хотела и омладине која га гради. [Слика 115б] Поврх свега, крајем 1948. године је Батрић Јовановић најавио:

²⁰⁷ Đorđe Lazarević, „Nekoliko konstruktivnih problema građenja Novog Beograda“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 803-810.

²⁰⁸ Lujo Šuklje, „Geomehanička analiza temeljenja na pločama“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 782-783.

²⁰⁹ „Радови на темељима Репрезентативног хотела“, *Политика*, 20. септембар 1948, 3.

,„Ми смо једина земља на свету – послије СССР-а наравно – која је у овом моменту у стању да предузме тако џиновско грађење“ - на Новом Београду је извршено „једно од највећих насипња које је ikада извођено у историји“, а успело се са подизањем „једног спрата на владиној палати за десет дана и бетонирање хотелске плоче за дванаест дана“.²¹⁰ Принцип економичности се, наиме, овде није спроводио на уобичајан начин, јер волја државе да се у датом контексту подухват спроведе, и тиме направи сведочанство социјалистичке изградње, није имала цену – принцип економисања је спровођен на другом месту.

5.4.2. Изградња задружних дома: совјетско по садржини - народно по форми

Иницијативу за изградњу задружних дома такође је дао Тито, децембра 1947. године.²¹¹ Како је на Пленуму Централног већа Народне омладине наглашавано, брзи развитак задругарства био је од првостепеног значаја за југословенску привреду, а задружни домови материјална база без које се задругарство није могло развијати. Задруге су, како се наводило, до тада биле само слабо вођене продавнице чији је начин трговине био примитиван и прво што је за њихов идејни и економски развитак требало урадити било је да се сагrade задружни домови у којима би биле обједињене продавнице, магацини, радионице, канцеларије и друго.²¹² Да би се пољопривреда подигла на виши ниво, задругама је према Кардељу постепено требало обезбедити што више технике тако што би се у домовима вршила размена индустријских и пољопривредних производа, односно, спроводила тада актуелна мера увођења двојних цена.²¹³ Поред тога, сваки дом би имао модерне дворане за конференције, позоришне и биоскопске представе, библиотеке и читаонице: „Са потребним материјалним условима, у првом реду просторијама, сељаци ће наћи и корисна знања, и уметност, и науку, и културну разоноду, и удобан одмор“, чиме би се вршило и „васпитање наших сељака“.²¹⁴ Акција изградње је повезивана и са Планом:

Изградња неколико хиљада објеката приближиће државни план изградње селу – сељак ће опипљивије осетити предности које План доноси селу што ће без сумње подићи његову политичку свест и чвршће га везати за народну државу. Ујединиће се напори свих око једног задатка – свесно изграђивање свога бољег живота сопственим рукама.²¹⁵

²¹⁰ Батрић Јовановић, „Нови Београд, сведочанство социјалистичке изградње у новој Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 13-17.

²¹¹ Бајалица, „Изградња задружних дома у нашој земљи“, 6. Видети и: „Комунике Извршног одбора народног фронта Југославије“, у: Јован Крунић, ур., *Задружни домови: збирка пројеката масовне изградње на територији уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско Метохијске области у 1948. години*, (Београд: Задружна књига, 1948), друга непагинирана страна после насловне.

²¹² „На подизању задружних објеката изградиће се из редова сеоске омладине нови организатори и стручни радници“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6.

²¹³ Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, *Arhitektura* (Zagreb), br.11-12 (1948), 27.

²¹⁴ Томан Брајовић, „Изградња задружних дома и дужности учитеља на културно-просветном подизању села“, *Народно задругарство* (Београд), бр. 4-5 (1948), 28.

²¹⁵ Jovan Krunić, „Učešće Sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 98; „На подизању задружних објеката изградиће се из редова сеоске омладине нови организатори и стручни радници“, 6.

Програм објекта је, како се наводило, одређен уз широку дискусију на коју су почетком 1948. године позвани представници Савезне планске комисије, Народне омладине, просвете, здравства и АФЖ, на основу чега је Министарство грађевина ФНРЈ преузело обавезу да организује израду пројекта. Наводило се и да су програми били свестрано простирали, те да су у њих унети „сви битни елементи потребни за пројектовање – изузев земљишта јер се ради о типским објектима“, да су састављени тако да пројектантима дају „чврсте оквире“ за разраду, те да је највећа пажња посвећена економичности „јер сваки непотребан квадратни метар може у многострукој изведби објекта претстављати озбиљно и недозвољено трошење народног иметка“.²¹⁶ Како ће се испоставити, дословно свака од теза била је проблематична - осим оне да није узимано у обзир место градње. Инвестиција није била планирана – у распису Плана о задружним домовима нема никаквих података. Кардељева оцена да се развој пољопривреде мogaо постићи разменом индустриских за пољопривредне производе стоји али је у датим условима била тешко остварива јер није било много чега за размену - у Југославији се 1947. године располагало са 1.500 трактора, а према Плану је до 1951. требало произвести 3.000. Крупне механизације је, другим речима, било мање него дома, а до почетка изградње се више није могла набавити из СССР. Станје у пољопривреди је било такво да је на селима однос животињске и механичке вуче био 95:5, после Аграрне реформе је сведена на ситне поседе, а станје се откупима и мерама државне политике се само погоршавало.²¹⁷ Кардељева теза се другим речима сводила на то да ће нови објекти сами по себи унапредити пољопривреду, што је тешко остварио било где, а нарочито у Југославији почетком 1948. године када није било средстава ни за изградњу саме те материјалне базе. До почетка акције је утврђено да треба изградити 4.000 објекта, што је можда до данас, а у 1948. години извесно, био најмасовнији подухват изградње у Југославији икада. Од тога је у Србији требало извести 1.600 објекта, од чега 225 у Војводини и 174 на Косову; у Хрватској 1.150; у Босни 500 (800); у Словенији 400 (500); у Македонији 300; и у Црној Гори свега 50 (59).²¹⁸ Параметри по којима је утврђено колико ће се објекта градити нису јасни – могуће је да је број задат према броју села, а званична верзија је била да је одлуку донела Савезна влада „с обзиром на материјалне и финансијске могућности“ што је било још мање вероватно.²¹⁹ Држава је обезбедила само мали део средстава – објекте је требало градити прикупљањем материјала из локалних извора, па је материјалне могућности као такве било немогуће унапред проценити.

²¹⁶ Н. Ђ., „Нешто о грађевинском програму“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 1-2 (1948), 84.

²¹⁷ Видети: Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952. откуп*, (Београд: Институт за савремену историју, 1997).

²¹⁸ „Четири хиљаде задружних дома“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 26-27; „Изградња задружних дома, значајан корак у борби за реконструкцију наше пољопривреде“, *Југославија* (Београд), бр. 17 (децембар 1948), 20-21. „У НР Србији скоро свако друго село имаће свој задужни дом“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 7.

²¹⁹ Бајалица, „Изградња задужних дома у нашој земљи“, 6.

Током изградње је број објеката наводно на иницијативу самих сељака још и повећан, па је 1949. објављено да је започета изградња 4.280 објеката.²²⁰ Поред тога, дискусија власти, стручњака и масовних организација можда јесте била организована, али архитектонски програм није било неопходно разматрати јер је усвојен по узору на совјетску праксу изградње типских домаца културе - задружни дом био је исто што и колхозни клуб у СССР, и садржао је две програмске целине: привредни (административни) и културно-просветни део, а од домаца културе се разликовао по коришћењу административног дела у коме су се уместо синдикалних налазиле канцеларије задружних организација.

Након што је децембра 1947. године Извршни одбор Народног фронта упутио позив среским и месним организацијама да приступе организацији акције, почело је формирање руковођећег апарата.²²¹ Јануара су основане централне институције - Савез сељачких радних задруга и Комитет за задругарство Владе ФНРЈ, а из редова претходно реорганизованог Народног фронта је формиран кадар од земаљских до месних управа за изградњу. Носилац акције су биле среске управе - по речима Александра Ранковића, окружни партијски комитети су крајем 1946. године расформирани јер „више нису били неопходни као посредни органи између националних руководстава и среских комитета“.²²² Са оваквим видом „непосредног руковођења“, почела је и „непосредна мобилизација“ – Фронт је кренуо у кампању давања обавеза за изградњу, а значај акције почели су да прате дневни листови, па је *Политика* увела и сталну рубрику „Задружни домови на селу“. У ово време су међутим стизале спорадичне вести о припреми материјала, јер је као и на Новом Београду акција узела мања марта 1948. године.²²³

Радове је требало изводити добровољним радом што се односило на све: од сељака који су прикупљали материјал, давали новчане обавезе, поклањали парцеле и градили објекте; преко чланова Синдиката који су на терен слали стручну радну снагу; до архитеката који су радили пројекте. Помоћ државе је била пре свега организациона – то што се говорило да је одлука о броју објеката донета на основу материјалних могућности није подразумевало да су средства била њена, а и она која јесу ни у ком смислу нису добијана бесплатно. Од укупне вредности инвестиције, а наводила се бројка од преко 12 милијарди динара, задругама је помоћ дата у виду дугорочног кредита од 2,5

²²⁰ „4280 zadružnih domova u jugoslovenskim selima“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (1949), 126.

²²¹ „На подизању задружних објеката изградиће се из редова сеоске омладине нови организатори и стручни радници“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6; „Основан је Комитет за задругарство Владе ФНРЈ“, *Политика*, 29. јануар 1948, 4.

²²² Бајалица, „Изградња задружних домаца у нашој земљи“, 7; „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Aleksandar Ranković. Izveštaj o organizacionom radu“, u: *Dedijer*, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 391.

²²³ „У Пљевљском срезу почеће ускоро зидање домаца“, *Политика*, 18. март 1948, 5; „Сутра почиње грађење задружних домаца у Народној Републици Хрватској“, *Политика*, 20. март 1948, 3; „Известан број задружних домаца у Словенији биће сазидан до 27 априла“, *Политика*, 31. март 1948, 4; „У многим срезовима Македоније почело је грађење задружних домаца“, *Политика*, 8. април 1948, 3.

милијарде са роком отплате од 30 година и каматом од 1%, што је значило да су постале дужници државе пре него што су уопште основане.²²⁴ Било је и ратом опустошених села која нису могла да прибаве средства, па им је држава у целости давала материјал на кредит.²²⁵ Наравно, средства нису испоручивана одмах, нити су дељена свима у истој мери. Савезна планска комисија је количине материјала одредила тек половином маја 1948. године.²²⁶ Након тога су земаљски савези задруга склопили уговоре са државним предузећима која би им испоручила цемент, арматуру, стакло, грађу, тер хартију, ексере и минерски материјал, дакле, оно што се није могло произвести на лицу места, а остало (водоводне и канализационе цеви, уљане боје, материјал за електричне инсталације) требало је испоручити касније, што се често није догађало ни са основним материјалима. Принцип је био следећи:

Кредити за подизање задружних домаова су обезбеђени, али се њима треба послужити тек онда кад буду искоришћена сва финансијска средства из локалних извора. [...] како су домаши у првом реду намењени селу и задругама, то је свакако њихова морална обавеза па и дужност да у трошковима за њихово подизање и они учествују у већој мери.²²⁷

Ситуација је дакле била слична као и да државних кредита није било, па се на исте често није ни чекало и домови су грађени и без икакве помоћи са стране - највише се рачунало „на покретачку снагу маса и њихову иницијативност“.²²⁸ Материјал је самим тим дословно сакупљан - шљунак се вадио из оближњих река, опека се производила у пољским цигланама, а тамо где за то није било услова, или где су недостајали цемент и челик, било је потребно и више инвентивности. У нишком срезу је на пример прикупљено 600kg старог гвожђа и довољне количине битумена из порушених цистерни за рафинерију нафте. У Железнику су сељаци одлучили да за свој дом све прибаве сами.²²⁹ У селу је постојао мајдан из кога је камен преношен до градилишта, песак је довожен из Макиша, а опека набављена тако што је свако је дао колико је могао па је за тај новац купљена једна у бомбардовању разрушена кућа у Земуну. Испоставило се да се једино нису могли снаћи за креч па су се обратили држави – понудили су фабрици у Железнику „да јој одраде онолико колико би их стајао креч, а да им га фабрика уступи“, мада је питање одакле фабрици алатних машина креч. Ово није био усамљен случај - шумарска предузећа у Херцеговини нису могла да испоруче потребне количине грађе на време па су фронтовци „одлучили да раде у њима“ како би убрзали производњу и за зарађени новац купе грађу коју су добровољним радом произвели. Сељаци су давали грађу и из својих шума, како за изградњу домаова тако и у циљу набавке другог

²²⁴ „Изградња задружних домаова, значајан корак у борби за реконструкцију наше пољопривреде“, *Југославија* (Београд), бр. 17 (децембар 1948), 20-21.

²²⁵ „У Железнику сељаци и радници почели су заједнички да подижу задужни дом“, *Политика*, 17. мај 1948, 4.

²²⁶ „Савезна планска комисија одредила потребан грађевински материјал за подизање задужних домаова“, *Политика*, 17. мај 1948, 4.

²²⁷ Д.Г. „Обезбеђење средстава из локалних извора за подизање задужних домаова“, *Политика*, 9. јун 1948, 4.

²²⁸ Бајалица, „Изградња задужних домаова у нашој земљи“, 6-7.

²²⁹ „У Железнику сељаци и радници почели су заједнички да подижу задужни дом“, *Политика*, 17. мај 1948, 4.

материјала - мештани Волујна су се обавезали „да из својих забрана исеку хиљаду метара огревног дрвета да их продаду и добијеним новцем да купе цемент, стакло, чамову грађу, бетонско гвожђе и друго и да плате стручну радну снагу.²³⁰ Уз то се земљиште за градњу уступало бесплатно, а да је оно углавном било пољопривредно већ се подразумевало.²³¹ Задружни дом је био „извор новог живота“ па је требало да заузима најбоље место у селу, „какво је у средњем веку заузимала црква“. ²³² Сасвим у складу са тим, дешавало се да се дом сагради на одузетом црквеном земљишту, а како су цркве по правилу заузимале централну позицију у селима могу се наћи и подаци о њиховом рушењу. О проблему је Савезној влади писао и патријарх Гаврило:

И где није било никакве потребе, и где је било подеснијих места, скоро редовно је бирано црквено земљиште, или парохијски дом, да се на њему подигне нови задружни дом. Парохијски домови су без милости рушени, црквени материјал развлачен и употребљаван за грађење, а ретко је тражен контакт са црквом, или јој давана оштета. Има и жалосних случајева рушења цркава да би се на њеним темељима подигао задружни дом, што је већ напред поменуто, а чести су случајеви подизања домаца уз сваку цркву да би се заградио улаз у цркву и омела даља намена храма.²³³

Није било епархије у којој се нису могли наћи слични случајеви и „колико год је за жаљење сама чињеница гажења црквене имовине, још више је за жаљење бруталан начин на који се то изводи“. Слично томе, у Војводини се материјал добијао рушењем „старих напуштених салаша“, а није био мали број срезова у којима су давани вагони хране и милиони динара добровољних прилога у новцу.²³⁴

Улога радника из градова такође није била занемарљива. Централни одбор JCJ је синдикално организованим радницима јануара 1948. године упутио позив да узму што масовније учешће у изградњи.²³⁵ Синдикалне подружнице и раднички колективи су организовали стручне бригаде, зидарске, дрводељачке и ковачке екипе које су „уместо одмора“ одлазиле на градилишта.²³⁶ За 4.000 домаца у сваком случају није било довољно квалификованих радника нити руководилаца градње, па је акција дала повода и за уздизање кадрова и пропагирање нових метода зидања, што је имало демонстративни карактер јер се о грађевинарству углавном учило на лицу места. У Београду је почетком 1948. одржан осмодневни течај за помоћнике начелника среских управа, на коме се 94 лица из ужег Србије и са Косова, и 24 из Војводине упознало са „разним питањима и

²³⁰ „Сељаци у Звијжу, после припремљеног земљишта и материјала, такмиче се које ће село саградити бољи задружни дом“, *Политика*, 6. фебруар 1948, 4.

²³¹ „У Косаници сељаци поклањају земљиште за задружне домове“, *Политика*, 29. јануар 1948, 5; „Сељаци у Топлицама поклањају земљу за задружне домове“, *Политика*, 16. фебруар 1948, 9.

²³² „Zadružni domovi iz LR Slovenije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (1948), 19-20.

²³³ „Патријарх српски Гаврило – Председништву Савезне владе ФНРЈ, комисији за верске послове, Београд, 20. новембар / 3. децембар 1948“, Архив Југославије, 144-1-13.

²³⁴ „У НР Србији скоро свако друго село имаће свој задружни дом“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 7.

²³⁵ „Позив Централног одбора Јединствених синдиката синдикалном чланству да узме што масовније и свестраније учешће у подизању задружних домаћина“, *Политика*, 24. јануар 1948, 4.

²³⁶ „Сарадња града и села на подизању домаћина“, *Политика*, 5. март 1948, 3; Krunić, „Učešće sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 99.

проблемима подизања дома“.²³⁷ Одржавани су и курсеви за зидарске послове на којима су инжењери држали теоријски и практични део наставе.²³⁸ Зидарски курс у Приједору је предводио Милан Марчетић, помоћник директора предузећа „Грмеч“; а похађало га је 58 младића који су имали посебан распоред часова. Након што се пробуде радили су гимнастичке вежбе, од 7 до 10 часова „упознају се са разним физичким радовима на градилишту“, а до подне се обављала зидарска обука. После ручка и паузе почињала је школа - часови географије, српскохрватског језика и грађевинарства, у чему је чињеница да су ученици већином били неписмени оцењивана као тешкоћа у настави. Такође су држани и течајеви за тесаре, савијаче гвожђа, зидаре и ученике у привреди, за које се наводило се да су од октобра 1947. године до почетка марта 1948, дали 10 квалификованих и 40 полукалификованих радника.

Архитекти су пројекте такође радили добровољно, радећи прековремено, у дословно свим пројектантским организацијама у Београду, Загребу, Љубљани и другим већим градовима; а помоћ су пружили и Савезни завод за пројектовање, Урбанистички завод НРС, Урбанистичка служба главног архитекте Београда, Пројектантски биро ИОНО Београда, као и Архитектонски одсек Техничког факултета у Београду и то и професори и студенти.²³⁹ Како је наводио Јован Крунић, тада асистент и један од главних пропагатора акције, архитекти су учествовали и у доношењу програма, оцени скица, писању чланака за штампу, излазили су на терен због избора локација и надзора, а касније и у припреми *Збирке задужних домова* коју је Крунић и уредио.²⁴⁰ Публикација је приказивала типове дома у Србији, а наводило се да су сличне издате и у Хрватској и Словенији, мада њих нема у библиотечким фондовима.²⁴¹ Пројекти су могли бити разрађивани једино од јанура 1948, и у Србији их је крајем фебруара било 50, али је рад на њиховом прикупљању добио замах тек почетком марта, у акцији „Недеља технике“, која је изградњу дома у године имала за једну од главних тема.²⁴² Ова појачана активност дала је у Србији 91 скицу, а говорило се и да у Управу за изградњу сваким

²³⁷ „У НР Србији скоро свако друго село имаће свој задружни дом“, 7.

²³⁸ „Градитељи задужних домова“, *Политика*, 13. март 1948, 5.

²³⁹ На изради пројекта су радили: Петар Анагности, Нада Богојевић, Сергије Вихров, Никола Гавриловић, Стеван Гусек, Богиња Дамњановић, Александар Дероко, Радивоје Живковић, Бранислав Којић, Људмила Крат, Јован Крунић, Никола Лалић, Станко Мандић, Бранислав Маринковић, Димитрије Маринковић, Миодраг Милићевић, Оливер Минић, Добросав Павловић, Сима Папков, Васа Пејић, Недељко Пешић, Димитрије Пујић, Миорад Радоњић, Христифор Рацковић, Бранислав Ристић, Ђорђе Ристић, Драгомир Симић, Јован Симић, Влајко Стојковић, Всеволд Татаринов, Рајко Татић, Радован Тршић, Владимира Хрушка и Јован Шнајдер; техничари: Стеван Гусек, Павле Жилник, Петар Петрушин, Жарко Ђирилић, Стеван Чизмадија; студент Слободан Матић, као и Александар Шевић чије звање није наведено. Krunić, „Učešće sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 99; „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 27-31.

²⁴⁰ Крунић, ур., *Задруžни домови*.

²⁴¹ „Društveni arhitektonski objekti“, 340-351.

²⁴² „Акција изградње задужних домова у Недељи технике“, *Политика*, 12. март 1948, 5.

даном стижу, умножавају се шаљу на терен ради извођења.²⁴³ Сарадници Урбанистичког завода обишли су села Београдског, Земунског и Обреновачког среза како би давали упутства „о правилном смештању зграда“, иако је овај задатак такође био демонстративног карактера јер је број локација био толики да се физички нису могле обићи, а ни савети нису били нарочито потребни јер се већ знало да ће објекти градити на централним местима села. У току манифестације је 196 инжењера и техничара испунило обавезу од 18.000 добровољних радних часова, што је узето као доказ је да су „на висини“ и да дају све од себе у остварењу планом постављених задатака. Касније се наводило и да је из целе Србије прикупљено чак 300 идејних скица и 150 пројекта, од којих из Покрајинске управе у Војводини 39, као и око 30 скица од студената Техничке велике школе, али прекасно да би по њима била започета градња.²⁴⁴ Ту је међутим акценат пре свега био на квантитету, јер пројекти једноставно нису били разрађени и били су на нивоу идејних скица. Чланови ДИТ НР Србије можда јесу, како је писао Милорад Маџура, „донели одлуку да осим скица израде и генералне пројекте“, али је израда главних пројекта морала да остане само одлука.²⁴⁵ У пројектовању нису коришћени катастарски изводи, а и да јесу пројектанти не би физички могли да разраде планове за сваку од 4.000 локација, нити да над сваком врше надзор, што је направило онолико проблема колико је било локација. Томе су још допринели и задати програм и типологија, а онда и начин на који су пројекти од стране среских управа дистрибуирани на терену.

Проблематика масовне изградње по типским пројектима, што се видело и код типова станова, није подразумевала израду детаљних планова, и ту нису могли бити узимани у обзир „сви битни елементи“ како се наводило. У СССР се у томе стигло чак и до табела које нису само приказивале бројчане параметре (броја места у вишенаменској дворани у односу на број становника), него и основе и пресеке које треба употребити. Поред проблема са конфигурацијом терена у пројектовању се морао занемарити читав низ других питања, пре свега конструкције јер ипак није била у питању монтажна него традиционална градња. У самој типолошкој подели је такође тешко пронаћи неку јасну везаност за статистичке податке, штавише разумевање термина „типологија“ је било различито по републикама, па чак и по пројектатским организацијама. Најјаснији параметри су наизглед били успостављени у Србији. Према Браниславу Којићу, у сеоским насељима је за разлику од градских на основу броја становника могуће проценити привредну снагу села јер се претпоставља да на плоднијој земљи живи више

²⁴³ „У НР Србији скоро свако друго село имаће свој задружни дом“, 7; „Састанак земаљске управе НР Србије за изградњу задружних дома“, *Политика*, 20. фебруар 1948, 5.

²⁴⁴ „Društveni arhitektonski objekti“, 340-351.

²⁴⁵ Macura, „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, 27.

људи.²⁴⁶ На основу тога се изводила теза о повезаношћу типологије домаца са развојем пољопривреде. Говорило се да су у Србији села подељена на осам група по величини, за које је онда требало израдити осам типова домаца.²⁴⁷ Програмски су сви типови били исти и разликовали су се само по капацитету просторија. Основни садржај је била вишенаменска дворана која је могла је имати од 200 места за први, до 550 места за осми тип, а уз то је још требало предвидети гардеробу и кабину за пројекције. Задружне просторије су у зависности од типа могле имати једну до четири канцеларије и до два магацина; а део намењен култури се сводио на читаоницу за првих шест типова и само за последња два и библиотеку, обе од $30m^2$. Других просторија за културну намену није било, осим што је за последња четири типа тражена једна до две просторије „за културне потребе“ од $20m^2$, која је углавном постављана у привредни део објекта као једна од канцеларија. Осим тога у програму ништа друго - комуникације, сервисне и санитарне просторије - није било дефинисано. За известан број домаца је био дат и већи програм - како је наглашаво Крунић, за нарочито велика земљорадничка места или уопште где специфични привредни моменти захтевају.²⁴⁸ Такозвани „супер-типови“, или девети и десети тип, ни сами нису имали много развијенији програм него углавном већи капацитет, али су за разлику од првих осам типова рађени за конкретне локације. Према доступним пројектима се може реконструисати да је десети тип требало да има око 650 места, што би значило да је девети могао имати 600, и углавном више канцеларија; наводило се да се за десети тип предвиђа и летња позорница, а у неколико пројектата постоји и менза.²⁴⁹ Тезу о усклађености објекта са привредном снагом села проблематизује међутим већ сам програм, јер се испоставља да веће село не добија ништа више него - већи дом. Проблем са типологијом се може сагледати и у случају вишенаменске дворане која као основна одредница типолошке поделе није имала много везе са пољопривредом, а чак и да јесте, имала је својих мањкавости. Структура сеоских насеља је у том периоду била крајње уситњена - у ужој Србији је, на пример, 72,9% села припадало малом и средњем типу (од 500 до 2.000 становника), а највећа су имала до 5.000 становника.²⁵⁰ Код дворане је између типова направљена разлика од 50 места, што је мало да би у пројекту направило неку значајну разлику у организацији па су седишта уцртавана шематски, често са нетачним бројем места или нису уцртавана уопште. Подела на осам типова била је очигледно непотребна, то јест за дате услове је било превише типова. Поред тога, није се износио параметар на колико становника долази једно место у дворани, али се може рећи да су најмања села, до 500 становника, могла

²⁴⁶ Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руранизам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 134.

²⁴⁷ Крунић, ур., *Задружни домови*.

²⁴⁸ „Програм“, у: *Ibid.*, четврта непагинирана страна после насловне.

²⁴⁹ „У Железнику сељаци и радници почели су заједнички да подижу задружни дом“, *Политика*, 17. мај 1948, 4.

²⁵⁰ Бранислав Којић села у ужој Србији дели на: мала до 500, средња од 500 до 2.000; већа од 2.000 до 3.000; велика од 3.000 до 5.000; и већа од 5.000 становника. *Сеоска архитектура и руранизам*, 134.

имати најмањи први тип дома, односно дворану од 200 места, што значи да је у таквом дому било места за скоро половину становника насеља. Ово одговара каснијим наводима Стјепана Гомбоша о пројектовању домова културе - број седишта је требало да одговара броју бар половине (одраслих) становника насеља, и требало ју је димензионисати на 0.70m^2 по посетиоцу, а целокупан објекат са свим комуникацијама на 1 m^2 по становнику.²⁵¹ Оваква врста простих рачуница примењивала се и у Совјетском Савезу али је тамо на 1.000 становника требало обезбедити 10 места у градовима и 35 места у селима, што заправо показује колико су објекти у Југославији били предимензионисани.²⁵² У вези са тим је могуће рећи да је код задружних дома, пре него економска развијеност села, била на снази тежња да се што више мештана смести у објекат у време пропагирања неке од акција, и да је економски ефекат који је требало постићи пре био да се што више народног новца потроши. На крају, да је економски развој села уошште узиман у обзир, иста типологија би вероватно била примењена у целој Југославији, што није био случај.

У вези са домовима у Хрватској се може пронаћи податак да је усвојено 11 пројекта и три типа објеката, и да је од 1.150 дома требало изградити 300 великих (250 места), 700 средњих (200 места) и 150 малих (150 места).²⁵³ Домови су ту били двоструко мањег капацитета него у Србији или су имали нешто развијенији програм - постојала је и сала за седнице, по једна просторија за Фронт, Народну омладину и АФЖ, као и стан чувара.²⁵⁴ Принцип просторне организације није био јединствен код свих пројекта, али је другачији у односу на пројекте из Србије – ту се као и у Словенији вишенаменска дворана често могла наћи и на спрату, што је омогућавало слободнију комбинацију намена у приземљу, док су у пројектима у Србији просторије једноставно ређане једна до друге. При пројектовању се пазило и да објекти „садрже елементе народне архитектуре онога краја у коме ће се дом подићи“, па се у Хрватској јавио и својеврсни тип „за далматинска села“ који је радио Обласни пројектни завод у Сплиту, што типологију везује за нову категорију - изгледа објекта.²⁵⁵ [Слика 116] Код словеначких типова, извесни М.М. је наводио да је урађено чак 20 типова дома, подељених у односу на величину насеља на мале, средње и велике.²⁵⁶ Наводила се и трећа категоризација, по којој је Словенија подељена на три зоне „по архитектонским специфичностима“, како би се у равници објекти градили каменом и циглом, у брдима каменом и дрветом, а у приморју само каменом. Географска позиција и архитектонске

²⁵¹ Stjepan Gomboš, „O naseljima, industrijskim školama, jaslicama, menzama i domovima kulture industrijskih pogona“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 399-402.

²⁵² Видети: Кулаг, *Клубы массового строительства*.

²⁵³ „Сутра почиње грађење задружних дома у Народној Републици Хрватској“, *Политика*, 20. март 1948, 3.

²⁵⁴ „Tipovi zadružnih domova u NRH“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (1948), 15-18.

²⁵⁵ „Састанак земаљске управе НР Србије за изградњу задружних дома“, *Политика*, 20. фебруар 1948, 5.

²⁵⁶ „Словенија има двадесет типова задружних дома“, *Политика*, 4. март 1948, 4.

специфичности не морају али још и могу имати везе, али је њихова веза са величином насеља мало вероватна. Словеначки архитекти су, међутим, говорили и о четвртој категоризацији – о подели на четири типа по величини насеља: А и Б за мања, а Ц и Д за већа насеља, с тим што је у томе број места у дворани био недоследно спроведен: тип А је имао 120; тип Б 63; тип Ц око 200; а тип Д 280, а са галеријом 350. [Слика 117] Пројекти из других република нису познати и објављивани су само поједини изгледи. У штампи се наводило да су у Црној Гори постојала три типа; у Босни се говорило о пет, у вези са којим је приметна потпуна забуна - једновремено се писало о величини, географским позицијама и националним одредницама, па се могло чути са ће се „у Херцеговини и једном делу Босне где је конфигурација земљишта слична“ подизати „већи и мањи“, а „у планинским пределима планински, у осталом делу средњо-босански тип“.²⁵⁷ У вези са пројектима из Македоније је стално приказивана фасада једног истог пројекта, а судећи по тамошњем недостатку кадрова врло је могуће да су пројекти позајмљивани са стране.²⁵⁸ Интерпретације о типологији су у сваком случају очигледно накнадно извођене – како је и Крунић писао „од великог броја планова изабрани су типови“, а након што је почела изградња, 1949. године је и он сам дао нову поделу - према облику основе: „Концепција задружних домова је врло разнолика: предвиђени су разни типови основе: Г, Т, ЗЕТ, и за различите ситуације: у низу, на углу, на тргу итд. у разним материјалима, тако да се скоро увек могао изабрати подесан тип за предвиђено земљиште и место“.²⁵⁹ Чак и овај навод није био веродостојан јер су сви пројекти били слободностојећи, а чак ни као такви сигурно нису могли да одговарају свакој од 4.000 локација.

Све је ово, међутим, у тренутку када је требало почети са изградњом постало небитно, јер је због начина бирања пројеката било каква типолошка подела отишла у неповрат. Од свих пројекта које су архитекти Југославије израдили изабрано је 75, а од тога је 30 стигло из Србије, на основу којих се изводило 852 од 1.600 објеката на њеној територији.²⁶⁰ Одлуку о томе који ће се пројекат и на ком месту градити доносили су представници задружних установа срезова па је понуђених 75 пројеката представљало својеврсни каталог, што значи да није морао бити изабран тип који би селу одговарао по броју становника, исто колико није сваки пројекат морао бити изграђен. Јован Крунић је ово касније легитимисао тврдећи да је већина пројекта имала значај типа „јер се изводила просечно на око 30 разних места у Југославији“ - на крају је једино по чему су

²⁵⁷ „Сутра почиње грађење задружних дома у Народној Републици Хрватској“, *Политика*, 20. март 1948, 3; „У Босни и Херцеговини завршавају се припреме за подизање задружних дома“, *Политика*, 7. март 1948, 7.

²⁵⁸ „Многа села у Македонији копају темеље за задужне дома“, *Политика*, 9. фебруар 1948, 7.

²⁵⁹ „4280 zadružnih domova u jugoslovenskim selima“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (1949), 126; Крунић, „Učešće sekciјe arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u акцији изградње задруžnih domova“, 99.

²⁶⁰ Ibid.

се пројекти могли назвати типским било то што су неки изведени више од једног пута. О критеријумима за избор пројеката Крунић је писао овако:

Прво нису сви планови били истовремено готови, а затим нису сви типови били подједнако тражени: више је требало типова мањих дома. Свакако да су и квалитет пројекта т.ј. економичност, добра организација основе, мања употреба материјала за изградњу, били исто тако разлози који су утицали на избор. Али ако број извођења једног пројекта и није мерило његовог квалитета, ипак он у некој мери одражава схватање извесне средине о архитектури [...] још један врло важан фактор био је и архитектонска обрада пројекта, то јест његова допадљивост.²⁶¹

Критеријуми су dakле били: што мањи капацитет дома (уштеда материјала), добра организација основе и спољни изглед, то јест, „допадљивост“ пројекта. То да је било потребе за већим бројем мањих дома могло се претпоставити јер је, бар у Србији, било највише малих села. Ова тврђња је међутим само делимично тачна – судећи по броју изведенih објеката по типовима најзаступљенији су били први, четврти и осми тип. [Табела 2, 3, 4] При изградњи су наиме често доношene одлуке да се сагrade велики двоспратни домови „зграде које ће бити украс целога села, сведок велике задружне свести и жеље за бољим животом“, јер: „Хоћемо да имамо чиме да се подичимо... радићемо и даћемо све што треба да нам задружни дом буде и већи и лепши од школе“.²⁶² Други аспект, економичност, Крунић изједначава са квалитетом пројекта, мада ови фактори не морају бити непосредно повезани, а треба имати у виду и да у одређеном друштвено-политичком контексту мерило квалитета не мора да буде ни добра организација основе. Просечан број извођења по пројекту био је 28 пута, међутим, нису сви пројекти подједнако тражени. У Србији је највише - 132 објекта - изграђено по пројекту Драгомира Симића док три пројекта, од којих је један израдио Рајко Татић који је још пре рата био познат по раду у „националном стилу“, уопште нису изведена.

Симићев пројекат је припадао четвртом типу и ту су присутне извесне разлике у односу на задати програм.²⁶³ Дворана је имала 255 од 350 места, а поред читаонице постоји и библиотека која није тражена за тај тип. Осим тога пројектант се сасвим дословно држао програма, а у поређењу са другим пројектима истог типа постају јасни критеријуми економичности и допадљивости које Крунић наводи. У другим пројектима четвртог типа даване су много разуђеније основе, па су комуникације, предпростори и холови заузимали много веће површине што је у односу на број места у дворани било оправдано. У Симићевом пројекту су комуникације сведене на минимум, тачније, може се рећи да их у уопште нема - иако је требало предвидети фоаје за бар 200 посетилаца, у

²⁶¹ Krunić, „Učešće sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 98.

²⁶² „Сељаци у Звијжу, после припремљеног земљишта и материјала, такмиче се које ће село саградити бољи задружни дом“, *Политика*, 6. фебруар 1948, 4.

²⁶³ Задружни дом IV типа требало је да садржи: две продавнице по 30 m^2 ; два приручна магацина по 20 m^2 ; две канцеларије по 20 m^2 ; једну салу за 350 људи са бином, малом гардеробом и кабином за пројекциони апарат; једну читаоницу од 30 m^2 ; један магацин за пољoprivredne производе од 65 m^2 ; један подрум од 65 m^2 . Видети: „Програм“, Крунић, ур., *Задружни домови*, трећа страна после насловне.

салу се улази директно, кроз трем и ветробран површине $30m^2$. [Слика 118, 119] Дворана је као најкомплекснија намена подразумевала и највећи број сервисних просторија, али бински простор овде колико ни на другим пројектима није разрађиван – постоје две мање просторије са леве и десне стране бине у које се може ући или са позорнице или директно из спољашњег простора. Санитарних просторија није било у већини пројеката - код неких се може приметити да су накнадно доцртане уз објекат а овде их уопште нема. Исто тако, просторијама у привредном делу се приступа са отвореног трема површине $12m^2$, а одатле из једне канцеларије у другу. Пратећи садржаји и комуникације међутим програмом нису ни били дефинисани иако су неопходни за правилно функционисање сваког објекта, па се пројектант није осећао обавезним да их предвиди и по том питању ревизија програма није ни на који начин извршена, штавише, пројекат садржи дословно све тражене програмске елементе, а ако се рачуна и библиотека може се рећи и да је програм испуњен и са више од 100%. Симић је по свему судећи пронашао средње решење које је задовољило све функције које су у домовима могле да постоје. Његов пројекат као такав можда није био типичан за поједину групу села и није омогућавао удобно коришћење објекта, али ако се исти не оцењује са тог него са економског становишта, онда су основе биле сасвим добро организоване. Критеријум допадљивости је такође остварен - минималним средствима је постигнут максимални ефекат архитектонске обраде, што је евидентно када се објекат посматра на терену и упореди са другим у суседним селима. Репрезентативну страну објекта чини трем изнад кога се из читаонице на другом спрату излази на балкон, а који може да послужи за јавна обраћања. Ако је циљ изградње био да се сагrade објекти у којима ће се у наредном периоду одвијати делатности задруга и рад на културно-просветном уздицању становништва, овај се пројекат може оценити као неуспешан јер су занемарени основни аспекти за неометано коришћење програмских садржаја. Ако је међутим циљ био да се у што краћем временском року од расположивог материјала сагradi што већи број објеката, на удобном кретању публике или коришћењу канцеларија се могло уштедети. У пројекту Драгомира Симића је пронађена најекономичнија, па према томе и најбоља организација основе којом је програм у формалном смислу био више него задовољен. Уз то је минималном употребом материјалних средстава испуњена и естетска функција објекта, па се може рећи да је у датим околностима овим пројектом чак постигнут и висок квалитет.

Друго место по броју извођења заузео је пројекат Димитрија Маринковића – његов дом првог типа изведен је 120 пута, док је на трећем био Сима Папков са 118 извођења дома петог типа који је по ревизији програма упечатљивији.²⁶⁴ Ту је од тражених 400

²⁶⁴ Krunić, „Učešće sekciјe arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 97.

предвиђено 288 места, што пројекат сврстава у други или трећи тип (250, 300). Још важније, ту недостаје једна од најважнијих просторија - магацин за пољопривредне потребе од $85m^2$. [Слика 120, 121] Рајко Татић је такође пројектовао дом петог типа који није извођен иако је предвиђао све што је за функционисање објекта било неопходно, а што је изгледа било превише – испоставило се да је габарит његовог објекта сразмеран пројектима осмог типа. [Слика 122] Он је предвидео салу са 370 места која са местима на галерији даје тражених 400, бину са две гардеробе и неком врстом бочних и задње сцене. Комуникације су развијеније, а постоје и три гардеробе на улазу и билетарница, трем испред сале и са задње стране објекта, где је посебан улаз за задружне просторије. На спрату се налази просторија означена као „сала“ и шест остава, читаоница, библиотека и доксат изнад трема по дужини сале. Објекат је обрађен у камену, стрмог крова од барем две спратне висине. Крунић је овај пројекат описао као „карактеристичан случај“, који није изведен иако је „сам по себи интересантан, добре организације основе и примене материјала, добре масе“, али „није у размери наших моменталних могућности, односно конкретних захтева“. Иако је пројектант само пратио задати програм, према Крунићу: „То је уствари један велики планирски дом, а не задружни дом типа V за планирска места, која су мала и разбијена, и чија економика никако не захтева оволике димензије, нити је способна да их оствари“, а реалистична архитектура треба да „верно одражава прилике, потребе и могућности у којима је настала“.²⁶⁵ На задружним домовима је међутим, упркос свим својењима димензија у програму, и даље немогуће не приметити такозвану „гигантоманију“. Од пројектата за првих осам типова се посебно може издвојити рад Петра Анаѓостија, а недостатак осећаја за размеру нарочито долази до изражaja у „супер-типовима“ - Миодраг Милићевић је радио домове десетог типа за више локација, а неки од њих су имали и до четири спрата и као такви заиста јесу били „дворци“. Код појединих је због обима програма долазило и до одвајања група намена на павиљоне (култура, администрација, дворана, магацин / летња позорница), а највећи домови су по правилу први објављивани у пропагандним публикацијама. Ту је, међутим, упркос већем броју просторија, принцип просторне организације био исти као и код најмањих дома – просторије су једноставно мултипликоване са још већом уштедом у комуникацијама. О принципу економичности је наиме код задружних дома било бесmisлено говорити јер се тиме није добило ништа осим што се направио проблем у употреби објекта и направио парадоксални спој – нефункционалног дворца. [Слика 123-126]

Упркос свим недоследностима по питању типологије и програма, код дома ипак није занемаривано питање форме – елемент који никде није био тражен, али који је

²⁶⁵ Крунић, ур., *Задружни домови*, 107.

присутан код дословно свих пројекта био је трем. Архитекти су према Крунићу прво планирали да се тремови граде од дрвета, али се од тога одустало због недостатка овог материјала. Није се међутим одустајало од тремова – много важнији аспекти изградње су систематски занемаривани, али су тремови грађени од опеке и бетона којих није билоовољно ни за саме објекте, а судећи по Симићевом пројекту нису били неопходни ни из функционалних нити из конструктивних разлога. За израду оваквих детаља свакако је морало бити утрошено више времена и материјалних средстава, нарочито ако се има у виду да је радове изводила неквалификована радна снага. [Слика 127] Изградња задружних домова према томе није требало да обезбеди само функционисање задужне управе и побољшање размене индустријских и пољопривредних производа - када је у питању био елемент чија је улога била чисто репрезентативна и економски аспекти су губили сваки значај. Задатак је дакле био да се са најмање средстава започне предвиђен број објеката, али специфичних формалних карактеристика.

Према Крунићу се на задружним домовима „углавном формом настојало прилагодити народној архитектури, а материјалом прилагођавању локалним условима“.²⁶⁶ У вези са тим се може поставити питање у чему је разлика? Нешто слично је наводио и Мацурा. По њему је требало да „домови у великој мери добију одговарајући карактер и изглед“ – у Србији се градило 1.600 објеката, па је претила опасност да изгледају као „стандардни једноличан елемент“, чиме би њихова архитектонска вредност била испод оне коју значај и улога задругарства претпоставља.²⁶⁷ Домове је такође требало прилагодити локалним географским и климатским условима и особеностима народне архитектуре појединих крајева. Настојање да се објекат материјалом прилагоди локалним условима је у сваком случају било извесно, јер је локално прикупљен материјал морао бити коришћен у изградњи, али се управо због тога изглед објеката тешко могао планирати, тачније, у датим околностима се једва могла планирати и основа. Архитекти наиме нису могли знати на којој ће се локацији објекат градити, а начин на који су пројекти бирани омогућавао је да обликовање буде различито у два суседна села. То што су објекти били типски датој тези тек није ишло на руку - објекте је градила нестручна радна снага, а скоро сваки пројекат је морао бити прилагођаван условима терена или „гледању оних, који су на лицу места одлучивали“.²⁶⁸ Непредвиђене ситуације су биле бројне, исто као и начин њиховог решавања, што се са једне стране представљало као довитљивост народа Југославије, исто колико је могло бити и предмет критике. Под насловом „Како су сељаци Клисе први саградили дом у Војводини“, објављена је прича о селу које се прихватило да задужни дом сагради до Петог конгреса

²⁶⁶ Krunić, „Učešće Sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 99.

²⁶⁷ Macura, „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, 29.

²⁶⁸ Andelko Pivac, „O domovima kulture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 111.

ван плана. Пројекат није стизао али материјал јесте, па су сељаци почели са копањем темеља „без стручњака, сами“. Онда је дошао стручњак и рекао да темељи не одговарају типу дома и да изабрано земљиште није погодно, па је „дао план и одредио рок: за недељу дана треба да се ископају други темељи“. Овима се међутим рок учунуо сувише дуг па су се сви скupили и ископали темеље за 24 часа. Ово се д догодило око 20. јуна, а обавеза да ће дом за Конгрес бити готов „морала се испунити“ до 21. јула, па је за то време срећно завршен први дом у Војводини.²⁶⁹ Ово није била само реалистична прича - планови редовно нису стизали на градилишта – у Босни је била започета изградња на 234 градилишта, од којих на 127 није било пројеката, материјала је било на осам а на 430 делимично, на 300 је било доволно зидара док је на остала 224 питање било „делимично слабо решено“ - негде их је било по 10-15 а негде их није било уопште.²⁷⁰ Углавном се није ни знало шта се радило на терену - према подацима Комитета за задругарство од маја 1948. године, по републикама је било обезбеђено 16,3% цигле, 45,8% камена, 20,4% креча, 25,5% грађе, 32,7% песка и 20,9% шљунка, мада се у истом чланку наводи да ниједна република не може да пружи тачне податке о материјалу, или да су ти подаци погрешни.²⁷¹ На основу датог проблема се тражило да се рад више омасови и критиковало што радна снага није правилно распоређена, што среске и месне управе нису доволно активне услед преоптерећености и слабог залагања чланова. Исто тако, по питању уклапања у локални начин градње, конкретно код поменутог типа дома у далматинским селима, наступили су специфични проблеми.²⁷² Недостатак средстава за печење цигле упутио је на зидање од камена, мада је исти у пројектима за далматинска села и био предвиђен. Испоставило се међутим да упркос претпоставкама о карактеру народне архитектуре тог краја тамо камен уопште није било тако лако пронаћи, те да његова обрада и транспорт изискују знатне трошкове, и да велики део послова могу обавити једино стручни радници. Поред тога, на градилиште је уместо барута стигао екразит који разбија камен на ситне комаде па није ни могао да се употреби у зидању. Цемента је било јако мало и уз највеће штедње није могао да задовољи ни основне потребе, а био је неопходан за темеље у близини обале. Дрвене грађе није било јер – није било шума, за транспорт из државне шуме у Делницама није било камиона, а чак и да јесте, у Сплиту су недостајале гуме. Онда се закључило да су обавезе дате појединим местима нереалне – у Бабином Пољу у срезу Дубровник је требало ископати преко 7.000 кубика камена само да би се заравнио терен, а само равнање би коштало више него зидање. Као решење, дошло се на идеју да се локални услови искористе на други начин –

²⁶⁹ „Како су сељаци Клисе први саградили дом у Војводини“, *Политика*, 27. август 1948, 4.

²⁷⁰ „На 234 градилишта задружних дома у Босни и Херцеговини почели су радови, док 67 села већ зидају домове“, *Политика*, 9. мај 1948, 4; „Народни фронт на Космету треба да посвети већу пажњу организацији радова“, *Политика*, 13. мај 1948, 4.

²⁷¹ „Недостаци у подизању задружних дома“, *Политика*, 4. јун 1948, 4.

²⁷² „Питања која стоје пред управама за изградњу задружних дома у Далмацији“, *Политика*, 5. јун 1948, 4.

било је места у којима се предвиђало грађење нових објеката иако су располагала зградама које су могле преуредити и за културне и за задружне потребе. Уз мање преправке и постављање крова се у Ловречу, у Имотском срезу, увидело да постоји зграда дугачка 40m а широка 10, па је решено да место већ има дом првог типа.

Ако се све ово има у виду, од 75 пројеката је на терену добијено око 4.000 објеката од којих је сваки био по нечemu другачији – пројекат Миодрага Милићевића осмог типа био је само један такав пример. [Слика 128] У преправкама је сигурно утрошено много времена и материјалних средстава и брига „о трошењу народног иметка“ је заиста била последња на листи приоритета. У таквим условима опасност од монотоније о којој говори Маџура није ни постојала, исто колико је била неоснована тврдња да се тежило некаквом уклапању у форме локалне или регионалне градње, иако се у штампи упорно тврдило супротно уз за ту прилику обојене верзије пројеката. [Слика 129] Међутим, она друга тежња – да се „углавном формом настојало прилагодити народној архитектури“ у циљу истицања карактера објекта није била без основа, јер је једина константа у свим пројектима била фолклорна, „народна“ форма, односно питорески остатак нечег што се могло наћи у вернакуларној архитектури народа Југославије, колико и многих других народа. У текстовима архитеката међутим упорно „боде очи“ недостатак кованице „национално по форми“ која у то време још увек није дошла на ред, мада се за исту сигурним корацима градила реална база.

По питању „народног“ карактера објекта од помоћи је навод Ивана Чоловића који је приметио да за друштвене заједнице у тренутку њиховог успостављања народна култура има непроцењиву вредност: „Најпре зато што се она сматра аутохтоном, рођеном на оном тлу на коме је и откривена, затим што јој се приписује аутентичност, изворност, неисквареност, што је све супротно космополитској култури виших друштвених слојева“.²⁷³ По његовим речима, у истраживању односа фолклор-политика треба посветити посебну пажњу текстовима у којима је кључна и једна од најчешћих речи „народ“, јер то да се политка обраћа фолклору да би захваљујући њему стекла већу аутентичност није нова појава. Политички говорници и писци су у различитим друштвено-историјским периодима радо посезали за фолклорним наслеђем са препознатљивом намером: „У очима највећег броја људи легитимише извесне политичке и војне замисли и подухвате“, а разлог томе је чињеница да фолклорне теме у политичком говору „сугеришу (конотирају) идеју да су поруке и емоције пренете тим говором неминовно одјек гласа, израз воље народа“, тачније, да је пошиљалац политичке поруке сам народ. Коришћење наведених принципа је у послератном политичком говору био доминантно, и пресликало се и у архитектонску праксу - Бранко Максимовић је

²⁷³ Ivan Čolović, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1993), 84-85.

1948. године писао: „Учићемо се да стварајући архитектонска дела мислимо на то да она припадају народу и да народне масе с правом очекују да наша нова архитектура што пуније изражава њихове жеље и стремљења ка болјем и радоснијем животу, да се што јасније оцртава наш пут у социјализам“.²⁷⁴ Намера иза призывања фолклора може међутим бити двојака – користи се да би се легитимисали политички пројекти пред народом, али и пред иностраном политичком јавношћу.²⁷⁵ Задружни домови су, наиме, поред „народног“ имали и совјетски карактер, јер је ту реализована једна од поставки архитектуре социјалистичког реализма. [Слика 130] Питање је међутим да ли је „језик“ архитектуре, па био он референца на народне или совјетске форме, до краја објашњавао потребу за изградњом 4.000 објеката у датим економским условима, и да ли то могло бити довољан разлог да Партија и себи и народу наметне задатак оваквог обима, у условима који су већ крајње неповољни за њено остајање на власти? Улога архитектуре, и грађевинарства уопште, није се завршавала само на томе - по речима Хане Арендт, прави циљ тоталитарне пропаганде није убеђивање, него акумулација моћи - масе не осваја тренутни успех демагогије, него „видљива реалност“ и „моћ живе организације“, па се идеологија не може „пренети“ или „научити“, него само „вежбати“ и „практиковати“.²⁷⁶ Недостатак средстава се још од времена обнове користио као покретач изградње власти, а исти у изградњи домаова по свему судећи није био узрок неуспеха читавог процеса, него основна покретачка сила, још оснажњена изградњом толиког броја објеката истовремено. То што *нису* обезбеђена средства је мобилисало све материјалне и људске ресурсе у земљи на нови задатак изградње социјализма: архитекти су пројектовали, иако њихови пројекти нису праћени, чланови Синдиката су одлазили на градилишта, иако њихова помоћ није могла бити од пресудног значаја, а најважније, народ је скупљао материјал и градио објекте. Акција је мобилисала читаво друштво на масовни рад, и то бесплатно, из сопствених ресурса – на крају, народу је речено да гради за себе. За разлику од других уметности, архитектура је могла да иницира процес „живе организације“ - управо је то, а не форма објеката, могло да у СССР пошаље „реалну“ слику масовне народне подршке. По речима Димитрија Бајалице: „Милиони радних часова датих у овом предконгресном такмичењу говоре о [...] њиховој љубави према Партији“.²⁷⁷ Кардель је још априла нагласио промену која је наступила код сељака: „У ово време граде наше задруге око 4000 задружних домаова. Може ли бити боље потврде од овога, да је наше радно сељаштво прихватило задругарство као пут ка унапређењу пољопривреде и ка његовом бољем животу?“²⁷⁸ Док је Партија себи организовала овај

²⁷⁴ Branko Maksimović, „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 73.

²⁷⁵ Čolović, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*, 84-85.

²⁷⁶ Arent, *Izvori totalitarizma*, 369, 371.

²⁷⁷ Бајалица, „Изградња задружних домаова у нашој земљи“, 8.

²⁷⁸ „Говор потпредседника Савезне владе Едварда Кардельја“, *Политика*, 26. април 1948, 1-6.

спектакл, народ је „вежбао“ и „практиковао“, и својим учешћем у акцији дао домовима оно што архитекта било каквом формом не би могао да постигне – дидактички карактер. Како је приметио Жижек, најелементарнију дефиницију идеологије је дао Маркс: они нису знали, они су радили.²⁷⁹ [Слика 131]

До Петог конгреса је изведен мали број задружних дома - у Словенији их је од 400 било готово 20, а у Босни је од 500 завршено 4.²⁸⁰ Без обзира на то, у Железнику „Сељаци већ виде како ће да изгледа њихово село будућности“ па им је дат следећи рок до дом саграде до 29. новембра.²⁸¹ Радови су трајали до далеко у 1950. годину – дошли су на ред други пројекти, али је изградња дома с времена на време поново иницирана. Јануара 1950. је у изградњи било 4.306 објеката, тачније 187 је било „незапочето“, 834 започето, 1.134 озидано до крова, 1.644 покривено, а 531 оспособљено за употребу.²⁸² Након тога су многи остали незавршени, а по напуштању колективизације је и њихова социјалистичка садржина промењена.²⁸³ Неки су постали биоскопи и сеоске школе, бројни су постали складишта или су једноставно напуштени, као споменици времена у коме су одслужили тренутној политичкој сврси, а да улогу у развоју пољопривреде никада нису испунили.

5.4.3. Нове основе архитектонске праксе

Предконгресне акције изградње су поред васпитања народа послужиле и постављању нове организације грађевинске и архитектонске праксе. Изградња је започета као првомајско такмичење - 22. априла, десет дана по свечаном отварању радова на Новом Београду, најављено је да трудбеници дочекују Први мај примањем нових обавеза, а истог дана је речено и да ће се план грађевинске производње остваривати увођењем нових метода рада како би се градило брже и јефтиније.²⁸⁴ Масовност изградње је тражила нови систем - добровољна и нестручна радна снага стизала је у различитом саставу: средњошколске и студенческе бригаде, синдикалне подружнице и фронтовске организације, што је тражило увођење бригада, њихову поделу на чете и десетине, са тим

²⁷⁹ Према Жижеку: „The most elementary definition of ideology is probably the well-known phrase from Marx's *Capital*: ‘Sie wissen das nicht, aber sie tun es’- ‘they do not know it, but they are doing it’. The very concept of ideology implies a kind of basic, constitutive *naïveté*: the misrecognition of its own presuppositions, of its own effective conditions, a distance, a divergence between so-called social reality and our distorted representation, our false consciousness of it”. Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 1999), 28.

²⁸⁰ Видети: „Недостаци у подизању задружних дома“, *Политика*, 4. јун 1948, 4; „Материјал за задружне домаје у Црној Гори набављен је углавном из локалних извора“, *Политика*, 20. мај 1948, 3; „Према досадашњим резултатима у Босни и Херцеговини биће изграђен предвиђен број дома“, *Политика*, 27. август 1948, 4.

²⁸¹ „У Железнику сељаци и радници почели су заједнички да подижу задружни дом“, 4.

²⁸² „Привредна делатност Народног фронта Југославије у 1949 години“, *Политика*, 24. јануар 1950, 4.

²⁸³ Драган Илић, „Домови културе у Социјалистичкој Републици Србији“, *Саопштења ИАУС* (Београд), бр. 2 (1969), 20-28; M. Nikolić, M. Ivanišević, *Prostorije za kulturne aktivnosti na selu*, (Beograd: Savetovanje IPUS, 1970); *Развој културе у СР Србији 1971-1980. Домови културе* (Београд: Завод за проучавање културног развитка, 1971).

²⁸⁴ „Наши трудбеници дочекују Први мај примањем нових обавеза и појачаним такмичењем“, *Политика*, 22. април 1948, 3; „План грађевинске изградње оствариће се увођењем нових метода рада“, *Политика*, 22. април 1948, 1.

и декадни систем евиденције и поделу задатака на днавном нивоу. Самим тим су се морале увести „правилне и реалне норме“, тачније: „Основни задатак првомајског такмичења било је увођење норми“²⁸⁵ Претходно су као и увек примећени недостаци у раду - говорило се да такмичења током 1947. нису била правилно организована јер су њима руководиле управе предузећа а не синдикалне организације, те да није било правилне евиденције резултата рада сваког појединца према стварном залагању.²⁸⁶ У складу са тим, правилна организација рада постаје и систематски регулисана законска обавеза. Уредба о платама радника и ученика у грађевинарству донета је 21. маја 1948. године, а на основу тога је 24. јуна стигло и Упутство о обрачунавању плате по радном учинку и времену, по коме су послови распоређени по групама, на основу чега је требало утврдити норме.²⁸⁷ Одатле је са легислативом кренула ланчана реакција мера које су се тицале новог система грађевинске производње – сваки позив на такмичење је уводио совјетске методе рада на све ширем плану.

Након што је 25. маја објављено да ће бити одржан Пети конгрес КПЈ, 28. маја је са Новог Београда уследио позив радним бригадама у целој земљи на предконгресно такмичење. Колектив грађевинског предузећа „Нови Београд“ се обавезао да ће премашити задатке на два поља: у испуњењу оперативних планова, с тим да се рад организује по норми, уз бољу организацију и рационално коришћење механизације; као и у идеолошко-политичком, културно-просветном, фискултурном и предвојничком образовању омладине.²⁸⁸ Позив је истог дана стигао и са другог краја Југославије – радници грађевинског предузећа „Дебарце“ из Скопља су на такмичење позвали сва друга предузећа на смањење трошкова за 10%, увођење норми и новог начина зидања, као и на опсежнији идеолошко-политички рад кроз обухватање већег броја радника у марксистичке кружоке.²⁸⁹ Од тада се вести о увођењу новик аката смењују са поздравима Партији и одазивањем на такмичење из свих крајева земље. Најава да трудбеници у свим гранама привреде постижу све веће успехе у спровођењу рационализација дошла је већ 29. маја, пре него што је такмичење уопште и почело, са нагласком да се бригадни систем уводи у свим фабрикама.²⁹⁰ Потом је 3. јуна стигла и Уредба о Народном зајму, што ће по објављивању Резолуције Информбиروа крајем месеца додати још једно такмичење, у

²⁸⁵ S. Filipović, „Dobrovoljni rad u građevinarstvu“, A. Logunov, „Organizacija sa dobrovoljnom radnom snagom – Korisna i loša iskustva“, *Građevinski bilten* (Beograd), br. 2-5 (1948), 45-49, 50-52.

²⁸⁶ „O takmičenju u građevinarstvu“, *Građevinski bilten* (Beograd), br. 2-5 (1948), 37-44.

²⁸⁷ „Privremeno uputstvo o izmeni i dopuni privremenog uputstva o troškovima elemenata cena građevinskih usluga za sastav predračuna i obračuna za državna građevinska preduzeća opštedsravnog i republikanskog značaja M.G. br. 3320/48 god“, „Uputstvo o načinu obračunavanja plate po radnom učinku i vremenu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 409-410, 411-412.

²⁸⁸ „Градитељи Новог Београда позивају омладинске радне бригаде у целој земљи на такмичење у част V конгреса Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 28. мај 1948, 1-2; „Радни колектив грађевинског предузећа 'Нови Београд' обавезао се да ће премашити све постављене задатке“, *Политика*, 31. мај 1948, 4.

²⁸⁹ N. V., „Predkongresno takmičenje radevinskih radnika“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (jun 1948), 352.

²⁹⁰ „Трудбеници у свим гранама привреде постижу све веће успехе у спровођењу штедње и рационализације“, *Политика*, 29. мај 1948, 1.

упису зајма, као такво више идејно-политичког карактера. Истог дана је и из Главног одбора JCJ упућен позив за такмичење синдикалним организацијама, а следећег дана је ближе дефинисано како се обрачунава рад бесплатне радне снаге – такође по нормама, с тим да се добит од њеног рада уплаћује у Фонд за обнову земље Савезног буџета.²⁹¹ Градитељи пруге Никшић-Титоград су прихватили позив са Новог Београда 5. јуна, када је стигла је и вест да Народна омладина у Словенији подиже и нови град - Нову Горицу.²⁹² Десето редовно заседање ИОНО Београда одржано је 5. јуна, и тек тада је поднет предлог буџета за 1948. годину, односно, за Петогодишњи план развоја Београда.²⁹³ Тада је позив на такмичење сишао и на локални ниво – Народни одбор Другог рејона позвао је 9. јуна све друге рејоне Београда на такмичење у уписивању зајма, ангажовању омладине, увођењу бригадног система рада у што више предузећа и спровођењу идеолошког рада.²⁹⁴ Исто се дешавало и међу задругама - Срески савез пољопривредних задруга у Загребу је на такмичење позвао све друге савезе у Хрватској. Почело је и такмичење међу појединим колективима у сређивању администрације, док су се организације ДИТ такмичиле у решавању организационих проблема, квалитету и усавршавању метода рада, сарадњи са државним установама, добровољној изradi пројектата, предавањима, изградњи кадрова и другог. За увођење нових метода рада можда је најзначајнија била „Недеља такмичења најбољих грађевинских радника НР Србије“ у Београду, у оквиру које су се бригаде такмичиле у новом начину малтерисања, зидања, тесарским радовима и постављању скела.²⁹⁵ Норме које су биле важеће 1947. године ту су „сломљене“, то јест, премашене за 3,5 до 9 пута, што је дало доказ да треба успоставити нове и извршити реорганизацију посла по предузећима по новим методама рада. До средине јуна је објављено: „Талас такмичења обухватио све радне колективе у земљи“.²⁹⁶ Совјетски методи су до тада сезали од високе политике до најситнијих питања грађевинских конструкција.

Наредба о уштедама при грађевинским радовима донета је 3. јула, и била је директно везана за нове методе рада.²⁹⁷ Пројектантска предузећа су постала дужна да

²⁹¹ „Позив Главног одбора Јединствених синдиката Србије синдикалним организацијама“, *Политика*, 3. јун 1948, 1; „Обрачунавање бесплатне радне snage“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 608-609; „Обрачунавање бесплатне radne snage frontovskih organizacija“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 756; Р. Lj., „Обрачунавање добровољне бесплатне radne snage omladinskih i frontovskih organizacija u cenu građevinske usluge“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 887-889.

²⁹² „Градитељи пруге Никшић-Титоград прихватили позив градитеља Новог Београда“, *Политика*, 5. јун 1948, 1; „Народна омладина подиже Нову Горицу“, *Политика*, 5. јун 1948, 4; „У недељу биће положен камен темељац Нове Горице“, *Политика*, 11. јун 1948, 4.

²⁹³ „Народном одбору Београда поднет је предлог буџета за 1948 годину“, *Политика*, 5. јун 1948, 5; „На свом десетом заседању Народни одбор Београда усвојио буџет за 1948 годину“, *Политика*, 6. јун 1948, 3.

²⁹⁴ „Народна омладина Београда у такмичењу пред Конгрес“, *Политика*, 11. јун 1948, 1.

²⁹⁵ „Сутра у Београду почиње недеља такмичења најбољих грађевинских радника НР Србије“, *Политика*, 6. јун 1948, 4; „Најбољи грађевински радници НР Србије такмиче се у изналажењу најбољих метода рада“, *Политика*, 9. јун 1948, 3; N. V., „Predkongresno takmičenje raddevinskih radnika“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 352.

²⁹⁶ „Талас такмичења обухватио је све радне колективе у земљи“, *Политика*, 19. јун 1948, 3.

²⁹⁷ „Naredba o uštedama pri građevinskim radovima“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 403-409.

примењују „таква савремена, техничка правила која, у односу према уобичајним поступцима, доносе уштеду на материјалу и радној снази или који иначе доприносе смањивању цена коштања грађевинских радова“. Требало је штедети челик, цемент, дрво и стакло, и у вези са тим је прописан низ смерница о томе шта се и на којој грађевинској позицији сме употребљавати. Између осталог, забрањена је употреба цементног малтера у зидовима и стубовима, тражено је веће искоришћавање отпадака за конструкције коришћењем грађе и песка са рушевина, уместо шљунка коришћење ломљеног камена, забрањена је употреба дрвета без чворова за ма које потребе, подови су се могли радити и од две до три различите ширине дасака у истој просторији, а плафоне од трске је при одстојању ребара до 30cm требало радити без летвисања. Према одељку Уштеде при пројектовању конструктивних појединости се армирани бетон за темеље могао користити само у специјалним случајевима који нису дефинисани, а подрумске зидове је требало радити искључиво од камена или опеке, надвоје изнад прозора и врата као лукове од опеке или камена, а за таванице је био спреман совјетски изум – плитки сводови од опеке типа „Дарбази“.²⁹⁸ [Слика 132] Нагиби кровова су морали бити 20° до 45°, док се кровна конструкција од решеткастих носача морала изводити од прикованих дасака а не од грађе. Дати су и Општи прописи за рационално пројектовање којима су тражени објекти што мањег капацитета, уз избегавање компликованих конструктивних и занатских радова, нарочито због „стварања неправилних облика из формалистичких разлога“, а забрањена је и примена конзола и балкона „без стварне потребе“. Требало је избегавати „шед“ кровове, иако је код изградње фабрика веће распоне било немогуће премостити косим кровом од прикованих дасака што је одмах тражило смањење распона. Сходно томе су Начела рационалног решавања статичких оптерећења предвиђала мале распоне, забрањивала појаву арматуре напретнуте на притисак, а елементе са таквим напрезањем је требало радити од неармираног бетона, камена или опеке. При свему томе „приликом поступака сходно претходним тачкама не сме ни у ком случају бити доведен у питање стабилитет и остала сигурност објекта и његових конструкција, као ни општи квалитет изведених радова“. Све уштеде је уопште било тешко применити на градилиштима на којима је већ владала довољна пометња, и где ни опека која овим постаје основни материјал није била стандардизована, па је сасвим извесно да се тиме нису могле постићи никакве уштеде, штавише, морало се знати да ће саме допринети да се ситуација у грађевинарству још више погорша. Наредба је наиме уводила управо оно што је забрањивала – нерационално грађење нестабилних конструкција, разбацивање материјала и стихију у производњи, али је са друге стране давала још веће могућности за будуће критике и ревизије начина изградње, за шта су била спремна Начела рационалне

²⁹⁸ G. Zambanidže, „Tanki svodovi blagog nagiba za međuspratne i krovne konstrukcije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 302-309.

организације рада, којима је постала обавезна примена бригадног система у „двојкама“ и „тројкама“ код зидова од опеке о којима ће касније бити речи - овде се може навести да је систем био непосредн везан за рад по нормама.

У време редефинисања основа грађевинске производње, пронађена су и „погрешна“ становишта по питању пројектовања, то јест, почињу да се преиспитују саме основе пројектантске праксе. Маја 1948. године је Стјепан Гомбош објавио чланак под специфичним називом „Улога архитекта код пројектирања“, што звучи апсурдно, као на пример улога сликара код сликања, и зидара код зидања, али у датом контексту и није било тако.²⁹⁹ Према Гомбошу је постало важно да архитекта и инвеститор „исправно гледају на функцију и задаћу архитекта“. До тада је инвеститор давао програм на основу кога је архитекта требало да направи пројекат, а средином 1948. године је Гомбош приметио оно што се већ увек дешавало - да то што је инвеститор давао није био програм него „само идеја једног програма“, јер није познавао довољно проблематику грађевинства. Ово се међутим није износило као критика – таква је једноставно била реалност јер у условима „крупних“ параметара није ни могло бити другачије. Сходно томе је инвеститор и надаље требало да даје само сугестије, на пример, код становања о броју соба, након чега би следила фаза постављања „реалног програма“. Архитекта ту процењује колико велик треба да буде стан и какав се квалитет и „богатство“ диспозиције сме сматрати адекватним, па саставља тај реални програм. Следећа фаза је „систематизација“ програма – то је већ стручни задатак јер „док су код састава програма одлучни и психолошки и социјални моменти, односно оријентација састављача програма“, овде архитекта даје „идеју односа просторних елемената, који сачињавају архитектуру једне грађевине“. То на пример код једног стана значи: одредити који ће простор и како бити повезан са другим, као и положај и грубе контуре просторија, једноставније речено – ради се о пројектовању. Према Гомбошу је резултат систематизације требало да буде „скица“, односно, „илустрација, тумачење систематизираног програма“. Гомбош се код „скице“ дуже задржао да разјасни о чему се ради. Она је „стручан рад, али је ближа програму него изведбеном елаборату“, јер још није нацрт за извођење него само основ за даљи рад, и треба да је прихвати инвеститор као и комисија за ревизију. Даље, „скица је још увек идејни елаборат, који не мора садржавати и није ни пожељно да садржи фиксне податке за детаљну изведбу и диспозицију материјала, нити за квалитет изведбе“. Међутим:

Скица има да служи за тумачење идеје архитекта са свим формалним консеквенцијама. Она мора показати у слици или у макети како је замишљена грађевина извана и изнутра. Скица је стимуланс, којим се провоцира критика инвеститора и не смије за своју израдбу утрошити више рада, него што је потребно, да одговара овој задаћи. Погрешно је скицу израдити сувише детаљно, јер предиференцирано разрађена скица постаје нееластична.

²⁹⁹ Stjepan Gomboš, „Uloga arhitekta kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 236-238.

Код овакве условно речено дефиниције, може се поставити читав низ питања. Прво није јасно зашто се архитектима у стручном часопису објашњава шта је програм, шта идејни елаборат, а како ће се видети и шта је главни пројекат? Поменута „скица“ је прилог који треба да буде разрађен до „формалних консеквенци“ и макете која показује грађевину „извана и изнутра“, али је истовремено неразрађен и „еластичан“ приказ пројекта. Да би се у пројекту стигло до формалних консеквенци успут се мора урадити највећи део пројектантског посла, па за израду „скице“ времена не може бити уложено мање, више или сувише, него је управо за ову фазу кључно да буде пажљиво разрађена - разрада извођачког пројекта је након тога технички посао. Другим речима, архитекта и у горе описаним условима свакако мора да уради цео пројекат, а оно што Гомбош заправо саопштава пре је у опису „скице“ као „стимуланса“, којим се „проваоцира критика“. Оно што је до тада био идејни пројекат сада постаје „систематизован програм“, који је као такав подложен ревизији већ у првој фази рада, и то од стране истог оног инвеститора који малопре није био довољно стручан ни да састави програм, а такође је најчешће бивао и једини пројекат који ће видети градилиште. Следећи проблем архитеката тицава се извођења. Према Гомбошу „нити идеална диспозиција, нити савршена формална предоџба о решењу једне архитектонске задаће не користи“ ако кућа није солидно изведена и као није у складу са финансијским могућностима. После скице је требало да следи „савестан стручан рад“ и „детаљна разрада пројектно-изведенбених елабората“, који морају бити тако израђени тако да „ништа не буде препуштено случајној спреми или сналажљивости извођача“. Сходно томе, од архитекте се тражио квалитет, а он је зауврат имао да тражи „барем физичке могућности тј. вријеме и подлоге“, и свака промена у градњи без његовог знања је „принципијело недозвољива“. Права, међутим, обично подразумевају и дужности које је у датим околностима било тешко испунити. Свеједно, да би се ово остварило, Гомбош је на крају дошао до још једне теме – организације пројектантских институција. Оснивањем пројектантских завода остварено је солидно стање на том пољу, међутим „још мањка консеквентно концентрирање свих стручњака у тим заводима“, а управо то би омогућило стручније и савесније решавање проблема. Сходно томе, заводи су могли да очекују „развитак и усавршавање могућности рада у смјеру споменуте концентрације“. Ово је морало имати везе са Основном уредбом о пројектовању од 9. јуна, по којој су се приватна пројектантска предузећа могла оснивати само уз дозволу министра грађевина поједине републике, и примати на израду пројекте само од државних органа и предузећа, док је са друге стране службеник државног пројектног органа могао „у своје име и за свој рачун“ израдити пројекат и ван предузећа уз дозволу министра.³⁰⁰

³⁰⁰ „Основна уредба о пројектovanju“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 327-331; Службени лист ФНРЈ бр. 48, 9. јун 1948.

У исто време је решено и питање пројектантских радних норми. Такмичење наиме није требало спроводити само на градилиштима - социјалистички принцип „свакоме према свом раду“ заснован на личној заинтересованости (Лењин) морао се увести свуда. По речима Миладина Прљевића, норма повећава интерес радника за рад, омогућава такмичење и правилније награђивање, повећава продуктивност и смањује цену коштања, а са друге стране показује колико сваки појединачни доприноси остварењу задатака и открива раднике који улажу већи труд и вољу у процес рада.³⁰¹ Нормирање је заправо решавало сва питања социјалистичке производње, или је са друге стране чинило основних проблема. Нормирање се код физичког рада можда некако и могло спровести, мада је и ту било проблематично јер се радио у условима „встречног“ планирања, односно, сталног подизања норми а тиме и смањења зарада. Код пројектантских норми се, међутим, радио о инжењерском, интелектуалном, колико и уметничком раду, који није баш тако лако разбити на просте радне операције, а из начина на који је ово урађено стиче се добар утисак о томе шта су норме и одакле је долазила совјетска гломазна бирократија која је прво системски увођена а онда када затреба ради неке реформе критикована. Непостојање норми је према Прљевићу било основни узрок што је пројектовање било неорганизовано, нестимулисано и имало „индивидуалистички карактер“. Вредност рада се мерила процентима цене коштања радова иако зависи од сасвим других услова, па се није правилно мерила сложеност утрошеног посла, а пројектанти су били заинтересовани само за крајњи резултат – профит. У новом систему они, може се рећи, постају заинтересовани више за процес рада, то јест за саму социјалистичку организацију.

Према Правилнику о платама по по ефекту рада и премијским додацима савезних државних службеника запослених на пројектовању, који је донет 29. јула, инжењеру се даје стални део од 50% основне плате, док је преостали износ зависан од ефекта рада.³⁰² Уз то су даване и премије за посебно залагање - шефови бироа су на пример имали право на проценат повећања који се одређује према просеку постигнутих плата по ефекту рада пројектаната над којима је наделжен. Премија за квалитет елабората додељивана је у износу до 20% норме за: решење потпуно новог проблема, инвенцију у организацији простора и конструкције, или постигнуте ванредне уштеде. Износ награде је одређивао директор предузећа, са комисијом коју образује Министар грађевина ФНРЈ, решење о томе је доносио надлежни члан Владе ФНРЈ, а за премије преко 20.000 динара је била потребна и сагласност Председника Владе. Постојала је и категорија „пројектовања високог квалитета“ које се није нормирало, а обухватало је рад на споменицима и

³⁰¹ Miladin Prljević, „Projektantske radne norme“, *Gradevinski bilten* (Beograd), br. 9-10 (1948), 1-5.

³⁰² „Pravilnik o platama po efektu rada i premiskim dodacima saveznih državnih službenika zaposlenih na projektovanju“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 602-604; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 67, 7. август 1948.

специјалним уметничким објектима - рад се ту плаћао по сату, а вредност рада се добијала дељењем основне плате са радним временом у пројектном предузећу, увећаним до 20%.

Доношењу норми је претходило и увођење јединствене евиденције пројектног сектора почетком 1948. године, а која је обухватала шест формулара.³⁰³ Први, П1, био је дневни радни лист у који сваки службеник уписује колико је радио тог дана. На основу тога, евидентичар испуњава формулар П2, дневни лист утрошака радног времена; и П2а, који је месечни; П3 као матични лист објекта који обухвата потребне норме часове за сваку фазу рада, где је: А - прорачун норми за поједини објекат; Б радни налог који даје норме и рокове за поједине фазе рада; и Ц – оцена стручне комисије о квалитету рада у одређеној фази. Овим се оцењује да ли су пројектанти подбацили или премашили норму за објекат или поједине фазе рада, па се изнађени број норма часова множи са утврђеним процентом квалитета, чиме се изналази стварно постигнути резултат рада. У случају да је проценат квалитета већи од 100% а задатак извршен у року, пројектанту се исплаћује и додатак на квалитет, након чега се пројекат прослеђује статичару. П4 је извештај о стању извршења задатка на пројектовању у одређеном временском периоду, и ту се уносе постигнути резултати на одређеној фази елабората у току декаде (десет дана). Ако је норма преbacена или подбачена, руководилац зна да ли може да рачуна са новим оптерећивањем групе или треба да захтева већи темпо рада. П5 је графикон напредовања пројектног елабората, у коме је свака рубрика издељена на три декаде, а свака декада на десет делова, јер се у совјетском систему плате обрачунавају на 3x10 дана, без обзира на то колико дана има месец. Овај дијаграм се онда пореди са дијаграмом планираног рада, што враћа на проблем планирања и „запланираног“ за одређени период, чиме се проверава да ли се рад одвија брже или спорије, што опет значи да се на основу тога усклађује темпо рада, па следи сумарни дијаграм који даје укупан резултат на свим фазама рада које су у току.

Са овим би можда све било у реду, да није постојао проблем са самим нормама – параметар брзине пројектовања, као вероватно и сваког другог рада, директно је супротстављен квалитету, а мерење истог ни само није било најпрецизније постављено. Полазна дефиниција је према Члану 7 Правилника о платама по ефекту рада била: „Пројектантска норма представља број радних часова потребних просечном пројектанту за израду пројектног елабората или дела елабората одређеног квалитета“. Према другом извору, нормом се мерио „учинак који постиже просечно добар пројектант под одређеним условима рада и уз нормално залагање, узимајући у обзир све утицаје који

³⁰³ N. Š., „O jedinstvenoj evidenciji projektnog sektora“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 62-84.

стварно утичу на величину проектантског рада“.³⁰⁴ Одмах се може рећи да нешто као што је „просечан проектант“ и његово „нормално залагање“ једноставно не постоји. Полазна мањкавост система се изражавала и у томе што постоје послови, на пример, одлазак на градилиште или разговор са инвеститором, који се не могу нормирати „по уложеном раду“, па су плаћани по сату. Како год било, прве проектантске норме објављене су 14. маја 1948. године, у свесци *Привремене норме у грађевинарству за идејни пројекат, главни пројекат и палирске нацрте за зграде опште и индустријске архитектуре*, и оне су увек, и фактички и по природи ствари, доношене као привремене.³⁰⁵ Ово је била такозвана *Свеска 22*, последња у низу свезака за грађевинску праксу, која је од дана објављивања била важећа за читаву ФНРЈ, а уз коју је донет и низ других прописа који су се тицали цена услуга.³⁰⁶ Радно време просечног проектанта потребно за израду извесног пројекта добијало се утврђивањем броја норма сати за сваки цртеж посебно, тачније, за површину оног што је нацртано. У рачуници су улазиле категорије: А - обрачунска површина цртежа (основе, пресека или изгледа); Б - број просторија; Ц - коефицијент броја цртежа; Д - коефицијент врсте зграде (опште или индустријске архитектуре); и Е - коефицијент врсте пројекта.

Обрачунска површина основа, пресека и изгледа (А), изводила се из „стварне површине“ цртежа – то је „најмања описана геометријска фигура не узимајући у обзир мање испаде, упаде, коса засецања, заобљења и сл“. У томе постоји главна, карактеристична основа, обично приземља, која служи за обрачун свих осталих споредних основа (спратова, темеља, крова и других). Површине пресека и изгледа добијају на исти начин, с тим што се обухватају и темељи и површина крова, али не и балкони, улази, димњаци и слично. На повећање или смањење обрачунске површине утиче низ фактора: облик и врста основе, пресека, изгледа, пад терена, конструкција објекта, обим машинских и других постројења. Ту долази на ред совјетска типологија. Према облику, основе се деле на: а) правилне (обрачунавају се као 100% стварне површине); б) са косо завршеним или преломљеним трактовима (стварна површина се повећава тако што се „дужина осовине“ косог завршетка тракта или линије сучељавања множи са 3 односно 6; в) кружне, полигоналне, зракасте (120%); г) симетричне (једна половина са 100% а друга са 50%); д) низ истих основа, то јест, њихово „хоризонтално“ или „вертикално понављање“ (свака са 50%), и друго. Према врсти, основе могу бити: главна (200%); спратна (ако је добијена из главне 100%); и конструктивна (стопе и

³⁰⁴ „Pravilnik o platama po efektu rada i premiskim dodacima saveznih državnih službenika zaposlenih na projektovanju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 602; Prljević, „Projektantske radne norme“, 2.

³⁰⁵ *Privremene norme u građevinarstvu. Sveska 22. Za idejni projekat, glavni projekat i palirske nacrte za zgrade opšte i industrijske arhitekture* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948).

³⁰⁶ „Privremeno uputstvo za obračunavanje cena projektantskih usluga državnih projektantskih zavoda saveznog i republikanskog značaja“, „Rešenje o privremenom iznosu normiranog časa plate izrade, privremenim procentima нормираних трошка и добити цене проектанских услуга за државне проектанте заводе saveznog i republikanskog značaja, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 241-243, 243-244.

темељи, дрвени կровови и слично, од 20 до 50%). Слично се рачунају и површине пресека (главни са 150%, помоћни са 60%). Код изгледа такође постоје „карактеристични“, то јест „који имају ликовни карактер зграде или њеног дела и по којима се могу извести и остали изгледи“ (120%), и споредни (40%). Како међутим изгледи код комплекснијих фасада такође могу бити и лучни, кружни или коси, обрачунска површина такође зависи од њихове важности (главна или споредни); и рачуна се развијена површина, осим код сферних код којих се рачуна пројекција (150%).

[Слика 133] Постоје и додаци који увећавају обрачунску површину, за на пример пад терена, врсту конструкције (за бетон 20% од стварне површине; дрво 30%, челик 40%); неопходност подношења монтажних, погонских или машинских нацрта (120%), и слично.

Обрачунски број просторија (Б) такође зависи од њихове врсте и облика, а под „просторијом“ се подразумева део основе који је ограничен зидовима, а код хала које немају зидове једно поље распона. Ту опет постоји стварни и обрачунски број просторија: а) са 100% се обрачунавају на пример дневна или спаваћа соба; б) са 50% балкони, светларници, димњаци и унутрашња степеништа; са 20% нагнуте стране кровова и поља равних кровова. Према облику и врсти, просторије опет могу бити правоугаоне (100%); са косим завршетком или кружне (120%), и остале. На обрачунски број утиче и да ли се просторија налази на главној (200%) или некој од споредних основа.

Код коефицијента броја цртежа (Ц), броје се посебно основе а посебно изгледи и пресеци. Коефицијент врсте, или класе зграде (Д) додељује се, прво, у зависности да ли је у питању зграда опште или индустријске архитектуре. У оба случаја, сврставање у класу се врши према сложености објекта, „одраженој у распоредној и конструктивној компликованости основа, опреме, уређаја“, и према потреби координације архитекте са осталим стручњацима. Свака класа има свој коефицијент, с тим да је узета у обзир и могућност да постоје и сложени објекти, чији делови припадају различитим класама. Зграде опште архитектуре деле се на седам класа: у 1. класу (коефицијент 0,4) сврстане су зграде које изискују „најпростија“ архитектонска решења, материјале, опрему и конструкције; у 2. класу (0,6) „проста архитектонска решења“; у 3. (0,8) „обична архитектонска решења“, која траже „мање“ уређаја и „мању“ сарадњу стручњака; 4. (1,0) „сложенија“ решења, која траже „већи“ и „обичну“ сарадњу; 5. (1,2) „сложена“ решења, која траже „посебну“ студију и „већи“ сарадњу; 6. (1,4) „тежа“ решења, са „знатном“ применом нових материјала, већом студијом занатских, архитектонских, уметничких и других проблема, и „обимном“ сарадњом; и 7. (1,6) „тешка“ решења, која траже „пуну“ примену нових материјала, „високо квалификовану“ студију проблема и „пуну“ сарадњу са стручњацима. Ово, међутим, нема још везе са наменом објекта, јер на пример у

административне објекате спада читав низ подврста, па они самим тим могу припадати различитим класама. За то је дат такозвани Регистар зграда опште архитектуре и њихови коефицијенти класе, по коме се читав низ намена (а набројани су абецедним редом: аеродроми, акваријуми, атељеи, аутобуске станице, библиотеке, биоскопи и други) дели на: а) просте; б) обичне; в) боље; г) нарочито грађене; д) специјалне; или у мањем броју случајева ђ) репрезентативне објекте. Административне зграде се на пример деле на: а) просте надзорне зграде, милицијске станице и друге; б) обичне, једнотрактне и двотрактне, без нарочитих простора; в) боље зграде са салама, библиотекама, мензама; 4) нарочито грађене; и г) истакнуте репрезентативне важнијих министарстава и других установа. Зграде индустриске архитектуре подељене су наспрот томе према конструктивном склопу на: 1. приземне („без карактера хале“); 2. спратне; 3. просте хале и шед хале; и 4. сложене хале (вишебродне, лучне, комбинованих пресека); при чему је свака подељена према сложености на пет класа, и опет, на 1. класу „најпростијих“, до 5. класе „специјалних“ решења.

Последњи је коефицијент врсте пројекта (E) који може бити: а) идејни 1:200; б) главни 1:100; или в) палирски нацрт 1:50; при чему се на пример идејни пројекат за зграду опште архитектуре 1. класе обрачунава са 94%; главни са 49%; палирски са 51%; а 7. класе са 106%, 43% и 57%. Поред свега, постоје и посебни додаци: за техничку обраду цртежа (уколико се у оловци израде тако да се не морају прецртавати тушем нормирено радно време се повећава за 15%); израду пројекта у другим размерама од прописаних (ако се идејни уради у 1:100 тако да се може користити за главни, обрачунава се као идејни у 1:200), и слично.

Коначно, број норма сати, то јест, потребног радног времена за израду неког пројекта, или боље, одређене површине цртежа, представља умножак наведених величина према општој формули: $\boxed{\text{број норма сати} = [(AxK + BxK) + C] \times DxE}$ која се примењује посебно за основе, пресеке и изгледе па за то постоје и изведене формуле. Ту се међутим проблем не завршава јер не ради једна особа све планове у свакој фази рада, па је радне услове потребно прилагодити нормираним начину рада. Према Прљевићу се код колективног пројектовања морало рачунати са интелектуалним радом, сарадницима знатних разлика у искуству и способности, залагању и надарености, а по његовим речима је управо правилна примена норми отклањала грубе грешке у организацији рада. Сваку фазу рада требало је доделити стручњаку одговарајућих способности и знања, на пример, „норме условљавају да главну основу, главне пресеке и карактеристичне изгледе има да решава исти пројектант одговарајућих способности“, а код тежих и водећи пројектант; док израду „спратних и конструктивних основа и споредних пресека и изгледа“ може да ради помоћни пројектант. Ово подразумева и да би се радни учинак погрешно одразио уколико би главну основу радио више лица – то би била „погрешна организациона

форма рада“. У томе међутим читав низ послова: израде ситуација, аксонометријских и перспективних приказа, занатских детаља, статичких прорачуна, и инсталација, још увек није био нормирањ, па је ту обрачун вршен „на различите начине“, мада је питање колико су се уопште могли нормирати и горе описани елементи. Поврх свега, ту је и проблем оцене квалитета рада која је, како се наводило, нераздвојива од постојања стручних комисија или сличних foruma при пројектантским организацијама, које тиме постају „најважнији одговорни фактори у борби за квалитет и правилну оцену вредности извршеног рада“.³⁰⁷ Класа зграде (подела на најпростије, обичне, средње и остале) одређује се при давању задатка али није непроменљив фактор. По завршетку пројекта обрачун прво испоставља пројектант, јер се претпоставља да он најбоље познаје пројекат, а онда стручна комисија класу објекта потврђује или мења. Комисија оцењује и да ли је квалитет постигнут са 100%, а уколико није има право да ревидира класу и смањи износ норме. Ово значи да читав систем почиње и завршава се са нахођењем представника државе – на основу налаза Комисије саставља се „обрачунска норма“, која по ревизији од стране нормирца (вредност норме се мењала) коначно постаје налог за исплату. Како је такође и сам пројектант морао бити упућен у читав процес, према свему горе наведеном се чини да је поред брзине пројектовања велики део његовог радног времена одлазио на само нормирање, које ту у великој мери било само себи циљ. Ако се томе дода и стање на градилиштима, фактор „фазности“ изградње, чинјеница да се пројектовало истовремено са изградњом, и да су се пројекти израђивали у виду Гомбошевих „скица“, велико је питање како је систем уопште примењиван, и колико је на снази било „правилно награђивање према ефекту рада“, а колико општа стихија и постављање праксе на основ субјективне процене надлежних органа, чије је увођење по свему судећи почело темељно да се спроводи управо у време предконгресног такмичења, тачније, у јавности још необелодањеног сукоба са СССР.

Са објављивањем Резолуције Информбира 30. јануара 1948. године, када је југословенска јавност коначно упозната са новонасталим проблемом, Партији су са митинга и конференција тренутно почеле да стижу масовне изјаве подршке због неоснованих оптужби - наводило се: „Живео Стаљин и Тито – учитељ у љубави према СССР“.³⁰⁸ Овоме се дан по објављивању Резолуције приклучио и упис Народног зајма, какви су били редовна појава у СССР.³⁰⁹ Наводило се да је расписана сума била само мали проценат буџета али и велико олакшање у извршењу Плана, и као таква је била

³⁰⁷ *Privremene norme u građevinarstvu*, 2.

³⁰⁸ „Маршалу Титу, Централном комитету Комунистичке партије Југославије и влади ФНРЈ, с митинга и конференција, стижу поздрави у којима се изражава дубока оданост Партији и чврста вера у изградњи социјализма у нашој земљи“, *Политика*, 2. јул 1948, 3.

³⁰⁹ А. Н. Косигин, „Овогодишњи совјетски državni zajam“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 33 (јул 1948), 5-7; „Уредба о народном зајму Петогодишњег плана развијене привреде“, *Политика*, 6. јун 1948, 1-2.

само део проблема - зајам је пре свега имао „морално-политички значај“, јер ће се тако „манифестовати свест наших трудбеника у изградњи социјализма“.³¹⁰ Зајам је другим речима у контексту проналажења капиталистичких остатака био и обавеза која се као и свака друга испуњавала кроз такмичење. Савезној влади су телеграми подршке почели да стижу још у време када је објављено да ће бити расписан, онда је проглас објавио Народни фронт, а по објављивању Резолуције је проглашена и подршка читавог народа који „ставља земљи свој расположиви вишак да се што брже и што успешније остваре задаци Петогодишњег плана“.³¹¹ [Слика 134] Истог дана, Тито је посетио градилиште Новог Београда, а 15. јула и бригаде на Аутопуту, а зауврат су почела да стижу поздравна писма Партији са градилишта и свих институција у земљи, што по питању Конгреса, што Резолуције, што Зајма.³¹² Испоставило се и да је такмичење за упис више него успело – већ 14. јула је објављено да је сума премашена са 101,89% што је био „нов подстрек за даље такмичење у упису“.³¹³ Извештај Савезне планске комисије о извршењу Плана за прво полуодиште 1948 стигао је 9. јула, па је тада проглашена и „велика победа у изградњи социјализма“ и „крупан успех наше привреде“.³¹⁴

У данима пред Конгрес, у Београду су са објектата у изградњи скидане скеле „три дана пре рока“ и кићене зграде у центру града и даване нове радне обавезе.³¹⁵ [Слика 135] Вести о отварању задружних дома почеле су да стижу од 25. маја, када су у Словенији отворена три, а први дом у Босни отворен је у Буквику код Брчког 30. маја.³¹⁶

³¹⁰ Видети: „Благовремена уплата народног зајма – дужност сваког уписника“, *Политика*, 1. децембар 1948, 1; Јован Поповић, „О поносу уписивача зајма“, *Политика*, 17. јун 1948, 1.

³¹¹ Видети: „Проглас Народног фронта Југославије за уписивање народног зајма“, *Политика*, 23. јун 1948, 1; „Проглас Антифашистичког фронта жена Југославије за упис народног зајма“, *Политика*, 25. јун 1948, 3; „Манифестијуји своју љубав, оданост и поверење према Маршалу Титу, Партији и Савезној влади народ је масовно узео учешће у упису зајма“, *Политика*, 1. јул 1948, 1.

³¹² Видети: „Маршал Тито посетио градилиште Новог Београда“, *Политика*, 1. јул 1948, 1; „Нове фабрике, железничке пруге, путеви и задружни домови биће најбољи доказ правилне политике наше Партије“, *Политика*, 9. јул 1948, 3; „Telegram uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (septembar 1948), 545; „Партијски актив Београдског универзитета осуђује резолуцију Информационог бироа“, *Политика*, 3. јул 1948, 3; „Телеграм Југословенске академије знаности и умјетности Маршалу Титу“, *Политика*, 8. јул 1948, 2; „Резолуција Централног одбора Јединствених синдиката Југославије о резолуцији Информативног бироа ‘О стању у Комунистичкој партији Југославије‘“, *Политика*, 14. јул 1948, 3; „Антифашистички фронт жена с дубоким негодовањем одбацује резолуцију Информативног бироа о стању у КПЈ“, *Политика*, 16. јул 1948, 3; „Резолуција Претседништва Централног већа Народне омладине Југославије поводом резолуције Информационог бироа ‘О стању у Комунистичкој партији Југославије‘“, *Политика*, 17. јул 1948, 3.

³¹³ „Премашење расписане суме народног зајма – нов подстрек за даље такмичење у упису“, *Политика*, 15. јул 1948, 1.

³¹⁴ Видети: „Извештај Савезне планске комисије о извршењу привредног плана за прво полуодиште 1948“, *Политика*, 9. јул 1948, 1; „Премашење шестомесечног плана – велика победа у изградњи социјализма“, *Политика*, 10. јул 1948, 1.

³¹⁵ Видети: „Фестивал омладинских радних бригада Новог Београда у част Петог конгреса Партије“, *Политика*, 19. јул 1948, 5; „Скеле су скинуте јуче – три дана пре рока“, *Политика*, 18. јул 1948, 3; „Омладинци који раде на Аутопуту обавезали су се да ће до 29. новембра завршити, место 105, 120 километара пута на својој деоници“, *Политика*, 19. јул 1948, 3; „На простору где ће бити подигнута зграда Централног комитета КПЈ одржан је јуче велики слет грађитеља Новог Београда“, *Политика*, 19. јул 1948, 5; В. Р., „Obaveze radnih kolektiva u čast V kongresa KPJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (avgust 1948), 531.

³¹⁶ Видети: „Појачан рад на градилиштима задружних дома у Словенији“, *Политика*, 21. мај 1948, 3; „Први задружни дом у Босни“, *Политика*, 2. јун 1948, 3; „Село Пепельевац у Расини завршило је задружни дом у част Петог конгреса КПЈ“, *Политика*, 7. август 1948, 3; „Народни фронт на Космету треба да посвети већу пажњу

Срески одбор у Тетову донео је одлуку да награди прва четири села која заврше дом, а награда су били радио апарат, библиотека, прскалица за воће и тона вештачког ђубрива. Пред Конгрес је пуштена у саобраћај и Омладинска пруга Никшић-Титоград, а на први дан Конгреса дошле су и најаве да ће се у станове у Београду те године уселити 10.000 радника.³¹⁷ Могле су се чути и најаве о отварању нових градилишта - 15. јула је објављено: „Јуче су почели радови на регулисању београдског железничког чвора“. Како ово до данашњег дана није урађено, мада се много пута проблематизовало, о оваквим „вечитим пројектима“ наредни цитат говори сам за себе:

Двадесет три године постојала је стара Југославија. Скоро исто толико времена решавало се питање регулисања београдског железничког чвора. Али владе су се мењале, долазили и пролазили избори, обећавало се много. А проблем београдског железничког чвора остајао је нерешен. Међутим, у другој години Петолетке, народи Југославије – радни људи и њихова омладина, - почели су да граде оно што се годинама планирало, а никад до краја решило. Три дана пред Пети конгрес Партије, која им је омогућила да тако нешто изведу, млади људи из свих крајева наше државе дошли су да допринесу изградњи пруге која треба да растерети „чеону“ станицу Београд и да убрза транспортни саобраћај између Војводине и осталих саобраћајних крајева и југа.³¹⁸

После Конгреса су наравно многи од пројеката заборављани до неког следећег празника. У производњи реалистичне слике социјалистичке стварности, каква се претходно догађала око изградње пруге Шамац-Сарајево, до Конгреса је учествовао сваки домен производње. Синдикална културно-уметничка друштва су опет гостовала у рудницима, селима и на градилиштима, приређиване су књижевне вечери, позоришта су наступала за сељачке радне задруге, фотографи, књижевници, сликари и студенти уметности су колективно посећивали градилишта, а последично је главна тематика у уметности постала изградња социјализма.³¹⁹ Априла 1948. је прву награду Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ добио Славко Пенгов за фреску *Anoteozu* на Бледу, која приказује позив Партије на устанак, херојске борбе и апотеозу изградње. Другу награду је добио Исмет Мујезиновић за слику *Мјешалица*, чији назив говори сам за себе. Пољопривредна изложба је кренула по Србији још у време оснивања Информбира, а онда су и ликовни уметници теми почели да дају допринос - приређена је Изложба војвођанских сликара на којој је једна од слика била *Скупљање сена* Миливоја

организацији радова“, *Политика*, 13. мај 1948, 4; „Омладинске радне бригаде у Маврову примиле позив грађитеља Новог Београда за такмичење“, *Политика*, 30. мај 1948, 3.

³¹⁷ „Омладинска пруга Никшић-Титоград пуштена је свечано у саобраћај“, *Политика*, 14. јул 1948, 1-2; „Педесет четири павиљона радничких станова у Београду примиће ове године око 10.000 грађевинских радника“, *Политика*, 21. јул 1948, 5.

³¹⁸ „Јуче су почели радови на изградњи београдског железничког чвора“, *Политика*, 15. јул 1948, 8. „Јуче су почели радови на регулисању београдског железничког чвора“, *Политика*, 19. јул 1948, 3.

³¹⁹ Видети: „Најбоља синдикална културно-уметничка друштва НР Србије гостовала у рудницима и селима, на радионици и пољопривредним добрима“, *Политика*, 20. август 1948, 5; „На радионици Новог Београда чланови Удружења књижевника Србије приредили су књижевне вечери“, *Политика*, 3. мај 1948, 6; „Београдска позоришта за село и сељачке радне задруге“, *Политика*, 8. април 1949, 4; „Бригадири прве смене, који учествују у изградњи Новог Београда свакодневно се баве фискултуром“, *Политика*, 8. април 1948, 5; „Хиљаде грађитеља учествовало је на пролећном кросу на Аутопуту и у Новом Београду“, *Политика*, 19. април 1948, 5; „Омладина наше земље изграђујући Нови Београд проћи ће кроз богату и разноврсну школу“, *Политика*, 7. мај 1948, 5.

Николајевића, а за исту сврху оживела и Хлебинска школа.³²⁰ [Слика 136] Тематика коју је донело оснивање Информбира обрађена је крајем априла на Изложби југословенске карикатуре у Уметничком павиљону – ту је како је нагласио Ђер Крижанић ради мобилизације радних маса изражена борба против империјализма, а југословенски карикатуристи су се у разоткривању фашистичке завере против народа угледали на совјетске колеге.³²¹ Фебруара 1948. су Радио-Београд и Комитет за радиодифузију ФНРЈ расписали конкурс за композиције са мотивима НОБ и изградње, а до маја су на сцену постављена награђена дела: кантата *Поема 1941* и *Југословенска партизанска рапсодија* Јована Бандура.³²² Фilm је увек сарађивао на изградњи земље, с тим да је сада пропагандним филмовима испраћена и изградња задружних домаова.³²³ У међувремену се схватило и да у Београду има књижара у којима се могу наћи многе штетне књиге, стрипови и постери филмских звезда, те да их треба уклонити у интересу правилног развијања књижевног укуса и морала код читалаца.³²⁴ Судећи по прегледаним изворима, термин социјалистички реализам је за неку од уметности у Југославији по први пут везан 1. августа 1947. године у првом броју *Arhitekture*, мада се сматра да је ова у томе каснила за другим уметностима.³²⁵ За прво званично саопштење у некој другој уметности може се узети оно од 1. маја 1948. године, како је и требало – у књижевности. У Удружењу књижевника у Француској улици је тада одржано свечано откривање спомен плоче књижевницима палим у НОБ, а Борис Зихерл је рекао:

Југословенски књижевници ће допринети, између осталог, и доследном, упорном борбом против свих појава у књижевности које имају за сврху деморализацију нашег радног човека, проповедање буржоаског индивидуаализма и антихуманизма, борбом против приземног натурализма, против утицаја декадентних струја савременог запада, против плиткости и безидејности у књижевности, за високо идејну књижевност социјалистичког реализма. Југословенски књижевници морају постати у правом смислу – да се опет и овде послужимо сјајном стаљинском одредбом – инжењери душа југословенских људи који граде социјализам.³²⁶

Иво Андрић је након тога открио спомен плочу. После свега, недостајало је само још званично проглашење социјалистичког реализма са партијске говорнице, са које ће се уметницима свих домена обратити Радован Зоговић који је у том смислу био нека

³²⁰ Димитрије Ђурковић, „Сликарска традиција села Хлебина у Подравини“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 36-37.

³²¹ „Прва изложба југословенских карикатуриста биће приређена крајем априла у Београду“, *Политика*, 25. април 1948, 5; „Прва изложба југословенске карикатуре отворена је јуче“, *Политика*, 1. мај 1948, 5; „Прва изложба југословенске карикатуре“, *Политика*, 20. мај 1948, 4.

³²² „Концерт Београдске филхармоније“, *Политика*, 18. октобар 1947, 7; „Радио Београд расписује конкурс за више музичких композиција“, *Политика*, 27. фебруар 1948, 5; Б.М.Д. „Поема 1941“ и „Југословенска партизанска рапсодија“ Јована Бандура“, *Политика*, 21. мај 1948, 5.

³²³ „Југословенска културна хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 33 (jul 1948), 35.

³²⁴ „Јавно изложене или прикривене по буџатима приватних књижара, још увек се у Београду могу наћи штетне књиге“, *Политика*, 13. март 1948, 5.

³²⁵ Видети: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада, 1948-1965* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 415-436.

³²⁶ „Данас се открива спомен-плоча књижевницима палим у Народноослободилачкој борби“, *Политика*, 30. април 1948, 5; „Борци погинули за културу и напредак“, *Политика*, 1. мај 1948, 3.

врста југословенског Максима Горког. *Сондирање терена на Новом Београду* Боже Илића представљено је на изложби УЛУС тек крајем 1948. године, и до данас је остало најпознатији пример југословенског социјалистичког реализма, мада је дошло више као апoteоза читавог процеса.

5.5. Пети конгрес КПЈ и концепт класне борбе

Пети конгрес КПЈ одржан је од 21. до 31. јула 1948. године и био је, како је још тада наглашавано, историјски догађај.³²⁷ Реферати су се прво освртали на историју КПЈ, издвајајући линије из прошлости у контексту савремених дешавања: „Изнесена је и написана богата историја наше Партије на којој ће се учiti и васпитавати чланови Партије заједно са целим народом“.³²⁸ Нова линија Партије постављена је у одговору на совјетску критику, односно, није била толико нова колико се наставило још одлучније совјетским путем. Ново је било то што је совјетску линију Партија заокружила као своју - по Титовим речима: „Ми смо први пут на нашем Конгресу дали теоретску разраду нашег практичног рада“.³²⁹ У складу са оптужбом о недостатку класне борбе, иста је постала основни концепт изградње социјализма, а за основни метод рада је проглашен метод критике и самокритике. Овим су се једим ударцем решавала два питања – даван је доказ исправности пута КПЈ али је, још важније, исто доприносило идејном и организационом јединству у земљи које је постало потребно у новонасталим политичким условима. Пети конгрес као такав, за разлику од претходна четири, није био само унутрашња ствар Партије – она је сада водила државу па је имао и „огромни значај за све наше народе, за даљу будућност земље“.³³⁰

Тито је у свом говору истакао да су социјалдемократске партије имале погрешно гледиште на најосновнија питања којих је сада било три: односа према буржоаској држави, националном и сељачком питању.³³¹ Прво је решено на Вуковарском конгресу (када се КПЈ изјаснила за расписивање избора ради увођења совјетске власти), по другом се одредио Трећи конгрес у Бечу (када је тражено растурање Југославије у истом циљу), а сељачком се како се испоставља у прошлости није поклањало пуно пажње па није ни везивано за неки историјски датум. После забране Партије је наступила борба против фракција које су уклоњене 1928. године на Четвртом конгресу у Дрездену и постављено је ново руководство. Пред крај 1937. се међутим пришло ликвидацији издајничке политике тог руководства (Горкића), из кога су уклоњени сви „осим једног члана“ који је

³²⁷ „Поздрав Петом конгресу Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 21. јул 1948, 1.

³²⁸ „Историски Пети конгрес КП Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 1-7.

³²⁹ „Говор маршала Тита на партиском састанку Прве пролетерске дивизије“, *Политика*, 13. август 1948, 1-2.

³³⁰ „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 33 (јул 1948), 1-3.

³³¹ Видети: „Политички извештај Централног комитета Комунистичке партије Југославије поднео је друг Тито“, *Политика*, 22. јул 1948, 1-6; Јосип Броз Тито, „Политички извештај“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати* (Београд: Култура, 1948), 7-160.

од Коминтерне добио задатак да формира нови ЦК и изврши потпуну чистку Партије. Мада се то не наводи, тај члан је био сам Тито. За време рата је покренут оружани устанак у коме се чланство васпитавало на верност СССР без кога не би било могуће ни ослобађање нити стварање нове Југославије. Цитиран је и Стаљин: „Али рат није био само проклетство. Он је био истовремено школа испитивања и провијеравања свих народних снага“. Онда је почела изградња нове Југославије – Уставом су загарантована национална права, Аграрном реформом је задат први ударац капиталистичким елементима на селу који су после регулисани откупима, а однос према буржоаском наслеђу је решен кроз два таласа национализације. Војска, државна безбедност и милиција постале су народне, тачније „имамо целокупни државни апарат“, а народ је био уједињен под Народним фронтом, што је значило да су постављени сви материјални и организационо-политички услови за изградњу социјализма. Онда је међутим дошла Резолуција Информбира и Тито се запитао: „Шта је сада одједном и у чему је ствар“. На тему није имао намеру да много полемише јер је Резолуција била пуна контрадикторности - КПЈ је ту оптужена да допушта капитализам на селу, исто колико и да новим мерама притиска сељака, а то што јој се пребацивало да не примењује метод критике и самокритике било је одраз непознавања стања ствари. Грешака је наравно било: „Нема такве партије, нема таквог човјека који ради а не гријеши“, али су оне биле „сасма другог карактера него што су оне које нам се подмећу“. Партија је Резолуцијом „стављена у тешку кушњу, најтежу у својој историји“, мада се испоставља да ни то није било проклетство – то је по Титовим речима требало да истера на чистац нездраве непријатељске елементе који у тешким данима угрожавају јединство и Партије и народа. У изградњу социјализма је и даље требало ићи „онако као смо то научили од Лењина и Стаљина“, и још више гајити јединство и критику и самокритику „као једно од најјачих оружја комуниста“. Обећано је и да ће се КПЈ свим снагама трудити да се односи са СКП(б) поправе и „непоколебљивом оданошћу науци Маркса-Енгелса-Лењина-Стаљина – на дијелу доказати да она није скренула са пута те науке“.

Критика и самокритика су према Стаљину биле „нарочити метод“ који је у време Конгреса у дневној штампи ближе објаснио Мома Марковић.³³² Метод критике је јасан – примењује га Партија, а према Титу: „И онај кога се она тиче, ако је поштен и честит, неће се љутити [...] онај кога здрава народна критика врећа, није наш пријатељ, то није народни пријатељ, то је напријатељ народа“. Исто тако: „Тиме се жели постићи не само да се исправи онај ко прави те гријешке и пропусте, већ и да се опомену други да их не праве“.³³³ Самокритика је нешто комплекснији проблем – Партија може критиковати и саму себе, што је по Стаљину имало два циља: „Заоштрити нашу пажњу према нашим

³³² Мома Марковић, „Критика и самокритика закон живота и борбе наше Партије“, *Борба*, 6. новембар 1948, 3.

³³³ „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 33 (jul 1948), 1-3.

недостатцима и спречити сва могућа 'изненађења' у нашем раду". По речима Марковића: „Отворена критика и самокритика значи не дозволити непријатељу да злоупотребљава наше грешке и слабости“ - комунисти недостатке сами разоткривају „мобилишући снаге за њихово савлађивање“. Врх Партије је овим себи остављао могућност да по потреби начини ревизију ставова и успостави неку нову линију, а успут би се ретроактивно пронашли узроци који коче „правилан“ развој, где опет долази критика, на пример Хебранга и Жујовића. Лењин је, како износи Марковић, у спису „Дечја болест“ писао: „Отворено признати грешку, открити њене узроке, проанализирати услове који су је изазвали, пажљиво испитати средства да се та погрешка исправи – то је обележје озбиљне партије, то значи да она испуњава своје обавезе, то значи да она васпитава и учи класу, а затим и масу“. Ово последње – васпитавање масе, такође је било део метода, јер се исти није односио само на партијске кадрове. Метод је по Марковићу требало развијати широко, у свим установама, фабрикама, предузећима, чиме би се омогућавало боље функционисање апаратса, његово чишћење од разних леништина, забушаната и бирократа, већа опрезност према понављању грешака и чвршће збијање маса око народне власти. Укратко, чланови Партије и сви радни људи васпитавају се „да се не успављују на успехима и победама, да се превише не занесу постигнутим резултатима“ – резултати су успешни док се не докаже супротно. Проблем са совјетским оптужбама сходно томе није била њихова неистинитост како је то Тито сугерирао - оне по правилу, а може се рећи и у датом случају, и јесу биле неистините. У КПЈ се међутим јако добро морала знати да је оптужбе свеједно требало признати, и по овом питању се Конгресу обратио Кардель – било је другова који су иако су знали да су наводи из Резолуције нетачни давали предлог „да би можда ипак било боље да је наш ЦК све те оптужбе посто примио и признао, па да би тиме ипак сачувао мир у кући“. Руководство Партије међутим није могло поћи овим путем, него је уместо тога је усвојило други совјетски принцип – Партија се „учила од друга Сталјина да увек заузима принципијелну позицију“.³³⁴

То што КПЈ метод самокритике није применила на себе није међутим значило да исти није важио за друге – ово је постало основно правило у спровођењу концепта класне борбе. Са Конгресом је наступио нови талас збијања редова – на организационом плану је то у великој мери већ било учињено, а сада је дошао ред на идејно јединство: „Наша Партија – рекао је Тито – има руководећу улогу у цјелокупном животу наше земље и зато у њој мора постојати још јаче, монолитно, јединство мисли и јединство акције“.³³⁵ У Партији је то требало остварити принципом демократског централизма који је иницијално проглашен још 1937. године, што значи „кад Партија, односно већина

³³⁴ „Комунистичка партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам. Реферат друга Едварда Кардеља“, *Политика*, 27. јул 1948, 1.

³³⁵ „Говор маршала Тита на партиском састанку Прве пролетерске дивизије“, 1-2.

прихвати једну одлуку, мањина се мора покоравати и безусловно следити те одлуке“. Метод рада са народом разјаснио је Ранковић: „У раду с масама Партија је увек доследно примењивала метод убеђивања, непрестано је водила борбу против наређивачког и бирократског руковођења и власнитавала своје чланство да је моћ Партије, њених парола и директиве у томе што се ослањају на *свест људи*“.³³⁶ Метод критике у циљу постизања идејног јединства је на Конгресу први у низу применио Милован Ђилас по једном од три важна питања – буржоаских остатака, тачније, класне борбе у домену културе, у ком циљу је наступило својеврсно измишљање капитализма.

Ђилас се у свом говору такође вратио на предратне проблеме. Партија је и тада настојала да окупи и културне раднике кроз демаскирање буржоаске идеологије у масама, али су јединству претиле фракције, као на пример „ревизионизам симамарковићевштине“.³³⁷ То је био само један од облика шпијунске активности троцистичких провокатора који су ширили лажи о tobожњој Сталиновој диктатури и tobожњем фалсификовању процеса против троцистичких, зиновјевских и бухариновских шпијуна, па је КПЈ преузела „недвосмислен курс“ демаскирања њихове шпијунске улоге. Једна од таквих „групица“ била је и следећа:

У тој борби за идејно јединство Партије озбиљну опасност је претстављала већина интелектуалаца који су се из различних побуда били окупили око часописа „Печат“, од којих су неки, као на пример Рихтман, вршили отворену ревизију темеља марксизма и практично заступали схватања идентична с троцистичким, а неки су почело да издају публикације (на пример „Политичко искуство“), отворено уперене против Партије и њене политике. Постојала је озбиљна опасност да се све групе антимарксистичке и антипартиске групе окупе око „Печата“ и искористе га као заставу у борби против Партије.³³⁸

О моћи *Печата* да разруши Партију може се дискутовати - иста не би рекла много о јачини Партије, али је свеједно према Ђиласу Партија „у тој борби побиједила“. Да ли је ово значило да је у расправи Крлеже-Зоговић победио Зоговић – у датом тренутку вероватно да. Проблем међутим није био у неком старом сукобу – дати пример из прошlostи је тенденциозно проблематизован зато што је доказивао да је супротних струја некада било, и да ће их, како ће се испоставити, бити и надаље. Партија је после рата у извесној мери запоставила борбу у култури и уметности зато што је њен рад усмерен на организациону изградњу, а сада је дошло време да се оваква тенденција „у најскорој будућности ликвидира“. Агитпроп је сходно томе добио нову улогу – схватање да треба вршити цензуру над свим и свачим и изрицати последњу пресуду по спорним питањима постало је „озбиљна грешка“:

³³⁶ Александар Ранковић, „Извештај о организационом раду“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 238; „Извештај о организационом раду Комунистичке партије Југославије поднео је друг Александар Ранковић“, *Политика*, 23. јул 1948, 1-4.

³³⁷ Милован Ђилас, „Извештај о агитационо-пропагандном раду“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 243; „Извештај ЦК КПЈ о агитационо-пропагандном раду“, *Политика*, 23. јул 1948, 5-6.

³³⁸ Ibid., 247.

Улога агитпропа је у овоме: да под руководством и контролом партијских форума *дају иницијативу* или *организују* борбу *против непријатељског идејног и политичког утицаја на масе*; да организују – штампане и усмене – дискусије, борбу мишљења, критику и самокритику, водећи при томе најстроже рачуна о чистоћи теорије марксизма; да воде општу политичких контролу – у првом реду у форми помоћи – над партијским и другим публикацијама и плановима издавачких предузећа и *усмјеравају њихов рад*. (нагласио М.Ђ.)³³⁹

Партија је другим речима од датог тренутка требало да престане да се бави последицама – стратегија за постизање идеолошког јединства било је иницирање идејне борбе „одоздо“, уз ком процесу се разоткривају, или пре *проналазе* непријатељи као пример и упозорење другима. Са овим је наступила нова фаза културног развоја - земља се налазила „у процесу дубоког културног преображажаја“ који није нешто спонтано и самоникло него „углавном, организовани процес, у којему је Комунистичка партија усмјеравајућа снага“. КПЈ је у идеолошкој борби „полазила и у будуће ће полазити од лењинистичког становништа да се остаци капитализма још дуго послије заузимања власти задржавају у свијести људи“, а њихово разоткривање је започето одмах. У редовима интелигенције је било отворених, средњих и прикривених буржоаских елемената: први имају отворено непријатељски став према владајућој идеологији, „средњи“ су спремни на компромисе па прихватају марксизам али у њега „трпају свакаква искривљавања“, а највећи део искрено настоји да нову науку усвоји али се „услјед оптерећености старим схватањима не сналази“ и опет искривљује дух марксизма. Речено је и шта се подразумева под капиталистичким остацима – налазе се на Западу, и у области филозофије се враћају средњем веку проповедајући „у најодвратнијој форми“ мистицизам, идеализам, агностицизам, солапсизам, персонализам, критички реализам, егзистенцијализам; у друштвеним наукама некакав „демократски“ социјализам; у уметности антихуманизам, индивидуализам и пессимизам, а ту су и „свакојаки кубисти, надреалисти, егзистенцијалисти, 'умјетници' и 'књижевници' типа Пикаса и Сартра“. Уз све ово је упркос совјетским нападима требало појачати будност према покушајима ревизије ставова о совјетској култури: „Те појаве треба осудити као неправилне не само због нашег општег односа према СССР-у, него и због тога што се тиме кочи идеолошки развитак и напредак у нашој земљи“.³⁴⁰

Познато излагање Радована Зоговића било је непосредно везано за Ђиласов реферат, с тим што се он детаљније задржао на разоткривању горе поменутих праваца у уметности Југославије.³⁴¹ По Зоговићу је било јасно да је КПЈ још 1928. године усвојила принцип партијности уметности - до тада је партијска штампа објављивала радове „залудних дилетаната“, експресиониста и „малограђанских бунтара“, све „умртвљујући

³³⁹ Ibid., 277-278.

³⁴⁰ Ibid., 287-288.

³⁴¹ „О једној страни борбе за нову, социјалистичку културу и уметност. Рiječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 54-57.

или трујући“ читалачку публику. Међутим, тек је од 1937. године овај принцип победио – покренути су часописи и издавачка предузећа која су се борила „за праксу социјалистичког реализма“. Са тим је почела и борба против заосталости сваке врсте: антиреализма (одрицање од објективне стварности), антихуманизма (да се човек замени животињом или предметом, механика, геометрија), ирационализма (да се „слобода личности“ састоји у ослобађању од колектива), пессимизма (одрицање вере у живот „апологија смрти“ и „поетизација труљења“), национализма (потцењивање културе других), новаторства (уназађивање уметности уништавањем наследности у њеном развитку). Капиталистичких остатака је остало и после рата, па се требало борити против декаденције и формализма „умјетности“ Западне Европе и Америке, неких земаља народне демократије као и оних у земљи. Капиталистичка уметност делује „тајно и јавно, посредно и непосредно, префињено и вулгарно – већ према ситуацији“, и против ње се требало борити „како никдје и ни за кога у радном и културном човјечанству не би била узор у позитивном смислу ријечи, како би узор, као мјерило, као нова свјетлост сијала на видику читавог свијета нова, социјалистичка уметност Совјетског Савеза“. Са земљама народне демократије „ми сарађујемо и треба да сарађујемо“, али и тамо има остатака формализма, натурализма и надреализма (чешко и пољско сликарство, филм, музика, графичка опрема књига). Рецидива декаденције је било и у Југославији - у борби за социјалистички реализам је књижевност најчистија, позориште иде за тим, ликовна уметност мање, музика је „почела да се истрже“, али их „понављамо“ има свуда, поготово у архитектури где „владају прилично суверено и прилично безобзирно“. У књижевности је било ујевићевштине у Загребу, „плитке идеализације социјалистичке изградње“ у Београду, „мутне мистке“ код словеначких књижевника, и канонизирања народне поезије у Македонији. У позоришту су постојала конструктивистичка, натуралистичка и „болеснопсихолошка“ застрањења на љубљанској, загребачкој, сарајевској и београсског сцени. У ликовној уметности је декаденције било у графичкој опреми књига загребачких завода, „свођењу свијета на игру тамних или свијетлих пјега“, и утицају Сезана који је „убио непосредни трепет живота у сликарству“. У скулптури је било импресионизма и ларпурлартизма. У музici је чак и на тему НОБ било еклектицизма, атоналности, „разноликих, увијек кратких и реских звукова“, дисхармоничности и какофоније. Коначно, у области у којој декаденција суверено влада формализма је било „у низу нових, реализираних или тек пројектованих“ објеката, као и у следећем:

Декаденција и формализам у архитектури код нас изражавају се, поред осталог, [...] и у реакционарним, формалистичким теоријама да је такозвани функционални конструктивизам – остварен „на подручју западне Европе“ као израз „полетне динамике модерног живота“ и „савременог развоја статике изражене челиком и армираним бетоном“, - архитектура новог, социјалистичког друштва, а да је социјалистички реализам

у архитектури, који усваја и прерађује на вишем степену развитка тековине класичне архитектуре, само одступање назад, како би се „заостале народне масе“ оспособиле да схвате и прихвате „крајње јасне композиције кристалних тијела, плоха и бридова“ буржоаског функционалног конструктивизма! (Види „Републику“, год. IV, бр. 2, стр. 1948-157).³⁴²

Референца се односила на чланак који је за фебруарски број *Republike* написао нико други до Андрија Мохоровићића, а чије је измишљање модернизма Зоговић сада сасвим исправно разумео.³⁴³ У односу на то је најављена борба за популаризацију совјетске уметности а против сваког покушаја њеног „интелигентског потцењивања“. У сваком случају је у Југославији захваљујући борби КПЈ рецидива декаденције било мање него и у једној другој уметности осим совјетске, али упркос томе: „Не само да има, него ће их бити још дуго, врло дуго. Биће их догод постоје класе, догод буду постојели последњи остаци класа, догод се не изживе остаци капитализма, остаци класа у свијести људи, догод постоје капиталистичке земље у свијету“. Другим речима, биће их *од* тада па надаље. Говор је сходно томе прикладно завршен Стљиновим схватањем класне борбе (1927) које је јако добро сумирало метод рада који ће КПЈ надаље примењивати: „Наше кретање одвија се у виду борбе, у виду *развитка* супротности, у виду савладавања и ликвидације тих супротности. Док постоје класе, ми никада нећемо имати такву ситуацију да можемо рећи: но хвала богу, сада је све добро. Никада тога код нас неће бити, другови“.³⁴⁴

У литератури се често заговара теза и чак је општеприхваћено мишљење да је у Југославији после Резолуције Информбира започет процес „дестаљанизације“, при чему се Зоговићев говор описује као „лабудова песма“ социјалистичког релизма и Зоговића лично, јер је „нови развој југословенског комунизма имплицирао негацију ових теза“.³⁴⁵ Ово се међутим није додатило на Конгресу него тек две године касније, и тешко је рећи да је Зоговићев говор у датом тренутку био у некој колизији са другим конгресним рефератима. Колико год да је он сам те године избачен из Партије, његов реферат је био прва а не последња прокламација социјалистичког реализма са говорнице КПЈ, и уједно прва званична критика модерне уметности у Југославији. У контексту нове фазе идеолошког јединства коју је нагласио Ђилас, и новонасталог совјетског проблема, улога уметности и културе уопште је Партији постала значајна, можда не толико због репрезентације партијске политике јер је то као и до тада могло бити решено институционалним путем, колико је био неопходан нови талас контроле идеја, мисли, или социјалистичке свести код свих чија је професија била да мисле, па самим тим и код уметника. Уметност је другим речима тек са потенцирањем тезе о класној борби,

³⁴² Ibid., 56.

³⁴³ Andre Mohorovičić, „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda SSSR-a“, *Republika* (Zagreb), br. 2 (1948), 143-157.

³⁴⁴ „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost“, 57.

³⁴⁵ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 269.

односно проналажења капиталистичких елемената, и новом улогом Агитпропа коначно стала на пут социјалистичког реализма као *метода* - културна политика се како је Ђилас и истакао није стварала случајно него плански. Нову линију Партије су на Конгресу прихватили и сами уметници у чије се име обратио Иво Андрић.³⁴⁶ Он је истакао да су везе уметника и државе постале „многоструке и разноврсне“ и обећао да ће уметници бити „добри сликари и верни тумачи наше животне и друштвене стварности у којој КПЈ има тако пресудну и тако благотворну улогу“. После препознавања капиталистичких остатака у науци и култури, прешло се на друга два проблема – сељачко и национално питање, у вези са којима је метод рада био потпуно исти.

Кардель је совјетску оптужбу да КПЈ допушта мирно урастање капиталистичких елемената на селу одбацио као нетачну – Информбиро је „ударао на отворена врата“ јер „ми смо спроводили политику потискивања ових елемената не декламујући о ликвидацији кулака док за то не постоје услови“.³⁴⁷ Овакав приступ није био ништа другачији од совјетског, што је доказано цитирњем Стаљина: „Водити офанзиву против кулаштва – то значи припремити се за ствар и ударити по кулаштву, али ударити по њему тако да оно више неће моћи да стане на ноге“.³⁴⁸ Након што је овако дат доказ за правилност политике Партије, опет је цитиран Стаљин: „Постигнути успеси не треба да нам заврте главу, нити да нас успавају“.³⁴⁹ Капиталистички елементи су још увек били јаки јер су захваљујући успесима Партије присиљени да прибегну новим формама борбе: саботаже, диверзије, шпијунаже у циљу минирања Плана. Социјалистички преображај пољопривреде кроз задругарство постао је један од најважнијих задатака, а задруге које се по садржини и форми приближавају типу совјетских колхоза већ постоје, с тим да то још увек није био „општи покрет сељака“ и сада га је под будним оком Партије требало организовати, али добровољној бази, водећи рачуна да се сељаци морају на сопственим искуствима убедити о предности нове акције. Ово се у штампи називало окупљањем сељаштва на принципу „добровољности и конкретног убеђивања“.³⁵⁰ Како се знало да то „неће ићи и већ не иде без жестоког отпора капиталистичких елемената“, најављена је класна борба и на селу - колективизација је другим речима подразумевала да ће сељаци пружати отпор, што је доказивало да капиталистички елементи постоје.

Кардель је одбацио и тезу да се у КПЈ уобразила да се Југославија може развијати без подршке СССР, по некаквом „трешем путу“ - „све су то бесмислице и клевете“ јер КПЈ не само да никада није тврдила да јој није потребна подршка СССР, него напротив

³⁴⁶ „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Ivo Andrić“, у: *Dedijer*, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 376-377.

³⁴⁷ Едвард Кардель, „Комунистичка партија Југославије у борби за нову Југославије, за народну власт и социјализам“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 374.

³⁴⁸ *Ibid.*, 373-374.

³⁴⁹ *Ibid.*, 369. Стаљин је 1930. године после првог таласа колективизације оптужио партијске органе да су претерали јер им је успех „завртео главу“. Видети: „Dizzy With Success. Concerning Questions of the Collective-Farm Movement“. *Pravda*, March 2, 1930. <http://www.dur.ac.uk/a.k.harrington/dizzy.html>

³⁵⁰ „Историски Пети конгрес КП Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 1-7.

,сматрамо да је таква узајамна подршка и најтешња сарадња битан услов за развитак и јачање социјалистичког фронта“. Бесмислицу трећег пута је одбацио и Кидрич, који је такође цитирао Стаљина о примени марксизма у складу са проценом сазрелости услова, и навео да је само због тога пут југословинске привреде био специфичан:

To, наравно, никако не значи да за изградњу социјалистичке економике код нас не важе оне исте опште законитости које су откриве и разрађене марксизмом-лењинизмом, генијалном науком Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина, и које су важиле у Совјетском Савезу. То, даље, никако не значи да изградња социјалистичке економике у ФНРЈ може и сме да буде, по својој садржини и по свом општем правцу, друкчија него што је била у Совјетском Савезу. То, међутим, значи да непосредни путеви и непосредне форме код нас смеју, па и морају водити рачуна како о нашим специфичним унутрашњим условима, тако и о новим општим условима. (подвукao Б.К.)³⁵¹

Кидрич је и поставио тезу о „сопственим снагама“, која се у датим условима и морала поставити, што такође није значило никакав сепаратизам – Југославија је имала неискоришћена природна богатства, а власт вољу да их усмери у корист народа и „у том смислу, другови, и ни у ком другом, ми и говоримо о нашим сопственим снагама“. По питању даљих привредних задатака је углавном поновљено оно што се наводило и до тада: систематска мобилизација радника на изградњу, повећање продуктивности рада, снажан полет новаторства и ликвидација „ураниловке“ у давању плате, с тим што се томе приклучила и продуктивност у пољопривреди уз потискивање капиталистичких елемената јер „они ће се супротставити том развијку, о томе нема сумње“.

Националног питања су се дотакли Пијаде и Ђилас, као и већина других говорника. Како је нагласио Пијаде, питање је било отворено 1925. године „уз личну помоћ коју је друг Стаљин дао“, тражећи да се у програм КПЈ унесе ставка о остварењу совјетске револуције у Југославији кроз право на самоопредељење до отцепљења.³⁵² На Трећем конгресу КПЈ је овај „правилан став“ изведен начисто, али је тек са ликвидацијом фракција постао „једно од најглавнијих оружја које је партију довело до славних победа“. Начин на који је то оружје функционисало објаснио је Ђилас.³⁵³ Партија се пре рата борила за самоопредељење црногорског народа раскринкањем италијанских, а код македонског и бугарских империјалиста; за равноправност мађарске, румунске и немачке мањине у Војводини борбом против мађарских и немачких реакционара који су тобоже хтели да реше њихово национално питање; за „истинско ријешење“ националног питања Хрвата и Словенаца против великосрпске хегемоније; као и против покушаја српске и хрватске буржоазије да поделе Босну. За време рата је метод био исти - проблемом се позабавио Тито у чланку „Национално питање у Југославији у свјетlostи НОБ“, у коме је

³⁵¹ Борис Кидрич, „О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 404-405; „О изградњи социјалистичке економике. Реферат друга Бориса Кидрича“, *Политика*, 27. јул 1948, 5-9.

³⁵² Маша Пијаде, „О пројекту програма Комунистичке партије Југославије“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 489-534.

³⁵³ Милован Ђилас, „Извјештај о агитационо-пропагандном раду“, у: *Ibid.*, 251-252

писао о великосрпским тенденцијама, хрватском шовинизму, великобугарским схватањима у Македонији, правима „шиштарске мањине“ против две „петоколонашке клике“: великосрпског угњетавања и албанске реакције; кроз све доказујући народу потребу оружане борбе против окупатора. Истовремено се обављала и борба против „реакционарних енглеских и америчких кругова и њихових агентура“ - једино за је везано за „популарисање СССР и Црвене армије и развијање љубави према њима“. О решавању националног питања после рата говорио је Кидрич: „Јасно је, наиме, да не бисмо могли говорити о потпуном, коначном решењу националног питања када би у економском погледу постојала *неравноправност* између република или ако се, с друге стране, наша југословенска привреда не би развијала у смислу и у правцу *јединствене социјалистичке привредне целине* (подвукao Б.К.)“.³⁵⁴ Кидрич је ово објаснио на примеру индустријски развијене Словеније која има већи национални доходак па је дужна да преко општедржавне акумулације помаже изградњу „заосталих република“, а „другови који то не би схватили нашли би се на линији национализма“.

Јосиф Стаљин је наиме проблем „националног по форми“ дефинисао овако: „Може изгледати чудно што смо ми, присташе будућег стапања националних култура у једну заједничку (и по облику и по садржини) културу, с једним заједничким језиком, у исто време присталице процвата националних култура у датом моменту, у периоду диктатуре пролетаријата. Али ту нема ничег чудног“³⁵⁵ Парадокс истицања националног идентитета као основе за интернационализацију унутар СССР није био пуха политичка прокламација него како наводи Грег Кастиљо сасвим свесно постављена дијалектичка логика.³⁵⁶ Стаљин је још 1913. године у чланку „Марксизам и национално питање“ национализам дефинисао двојако: као „шовинизам доминирајуће нације“, и наспрот томе борбу „потлачене нације“ за независношћу. Овим су у циљу постизања националног јединства националистике тежње истовремено признаване и обесхрабриване. КПЈ је примењивала исто правило у различитим циљевима - пре рата се на тај начин успостављало политичко упориште у масама, за време рата се вршила мобилизација за НОБ, после рата централизација привреде, а после сукоба са СССР је дошло на ред и идејно јединство. На Петом конгресу је метод рада за наредни период добро описао Дмитар Влахов, с тим што је он тиме покушавао да оповргне совјетске оптужбе да је КПЈ националистичка. Национализам је за њега „политика укорењивања

³⁵⁴ Кидрич, „О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ – референт Борис Кидрич“, у: *Ibid.*, 438.

³⁵⁵ Јосиф Висарионович Сталјин, из реферата на 14. конгресу СКП(б) 1930. године „О скретању у области националног питања“, 1930. године; цитирано према: „O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 14.

³⁵⁶ Greg Castillo, „Peoples at an Exhibition. Soviet Architecture and the National Question“, in: Thomas Lahusen and Evgeny Dobrenko, ed. *Socialist Realism Without Shores*, (Durham and London: Duke University Press, 1997), 91-92. Видети и: J. V. Stalin, „Marxism and the National Question“, *Prosvetshcheniye*, No. 3-5 (March-May 1913). <http://marxists.org/reference/archive/stalin/works/1913/03.htm>

националног непријатељства и националних сукоба, политика хушкања једног народа на други“, чега у Југославији апсолутно није било:

Антисемитизам, мржња према Црнцима, погроми и изазивања покоља међу нацијама, дивљачка разрачунања (линч у САД) о најварварскији методи угњетавања – то су пратиоци национализма. Постоји ли нешто слично код нас? Апсолутно не! [...] Шта, међутим, претстављају процеси против непријатеља народа, против кольча, организатора погрома, против агената импаријализма у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији, Македонији, Црној Гори, ако не политику интернационализма.³⁵⁷

Национално питање је другим речима за Партију било оружје као и свако друго – на све стране је систематски проналажена и распиривана национална нетрпљивост – истицана су права једних раскринавањем оних других - или тих истих. У Македонији је на пример пропагирана национална еманципација, али се исто могло осудити и као великобугарски шовинизам, а карактеристику о томе која је тенденција у питању могла је дати само Партија.

После реферата и дискусија донети су нови Статут, Програм КПЈ и више једногласно усвојених резолуција.³⁵⁸ [Слика 137] Како је објаснио Благоје Нешковић, претходни статути су били „нелењинистички“ – правилан је био тек онај са Трећег конгреса на коме је устројство Партије постављено на принцип демократског централизма.³⁵⁹ О новом Програму је говорио је Моша Пијаде – требало је да одговара „конкретним потребама садашњег периода“, па се КПЈ у интерпретацији Другог светског рата вратила на Стаљинов концепт из 1939. године и ускладила са актуелном политиком Информбирао.³⁶⁰ У Програму је писало да су Други светски рат и фашизам настали због подршке коју су фашизму дали империјалистички кругови Енглеске, Француске и Америке, усмеравајући га против Совјетског Савеза. Фашизам је онда изгубио рат „под ударцима савезничких снага на челу са Совјетским Савезом, који је поднео главни терет рата и одиграо одлучујућу улогу“. Рат се завршио испадањем низа земаља из капиталистичког система, што је ојачало социјализам и образовало два табора: антидемократског и ратнохушкачког под вођством Америке, и демократског и мирољубивог на челу са СССР. Што се тиче историје КПЈ, година Велике чистке и доласка Тита на власт постављена је као њен прави историјски почетак - ЦК је 1937. године „коначно консолидовао нашу Партију“ и оспособио је „да као монолитна целина постане политички фактор у нашој земљи“. Партија је захваљујући томе „одазивајући се позив друга Стаљина“ спремно дочекала рат, у коме је ЦК „доказао своју верност

³⁵⁷ „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Dmitar Vlahov“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 1, 429-430.

³⁵⁸ „Изабран је Политички биро Централног комитета Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 1-2; „Изабран је Централни комитет Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 29. јул 1948, 1; „Програм Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 3-6; „Статут Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 6-7.

³⁵⁹ Благоје Нешковић, „О Пројекту статута Комунистичке партије Југославије“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 535-556.

³⁶⁰ Моша Пијаде, „О пројекту програма Комунистичке партије Југославије“, у: *Ibid.*, 489-534; „Програм Комунистичке партије Југославије“, 3-6.

великом Совјетском Савезу“³⁶¹ Током четврогодишње борбе је решено „основно питање револуције, питање власти“, и ЦК је благодарећи СССР и у рату и после рата, повео земљу путем социјалистичког преобрађаја. После рата су предузете даље мере за организационо, политичко и идеолошко јачање Партије у циљу управљања државом, мобилизације маса и прелазак на планску привреду, а на међународном плану је вођена исправна политика учвршења табора на челу са СССР. У земљи је тренутно трајала етапа борбе за изградњу социјализма у којој се заоштрава класна борба, а која је требало да траје све до коначне ликвидације експлоататорских елемената када би наступила следећа фаза – комунизма. Ово је ближе објаснио Пијаде – то што је Југославија „земља социјализма“ није значило да је социјализам већ изграђен, него „да смо земља која се налази у процесу изградње социјализма“,³⁶² која је судећи по совјетској пракси требало да траје заувек. Међутим, „изграђивање социјализма није нека магловита слика маште коју не знаш за шта да ухватиш, мада је у таквом стваралачком послу и машта потребна“ – она је „видљива и опипљива, може се ухватити фотографским и филмским објективом, изразити бројкама“. Место на коме се процес изградње социјализма могао наћи било је ово:

Изградња социјализма, то су нове фабрике и заводи, нове електричне централе, нове пруге и путеви, нови индустриски комбинати, задружни домови, нови производи, то су радни колективи, бригаде и бригаде градитеља, омладинских и фронтовских, то су огромне народне масе које залажу своју стваралачку снагу, то су масе и масе нових техничких и других кадрова, то је подизање животног стандарда радних људи, то су нова радничка насеља око великих предузећа, то је плаћени годишњи одмор радника, описмењавање милиона неписмених, домови културе итд. итд.³⁶³

Како је циљ био и: „Обезбеђивање свих материјалних и других услова за несметан развитак култура поједињих народа Југославије – националних по форми, а социјалистичких по садржини“, донета је и одлука да се до краја године сазову републички партијски конгреси.³⁶⁴ У култури је требало водити систематску борбу против непријатељске аполитичности и: „Указивати свестрану помоћ за развитак књижевности и свих грана уметности, борећи се против декадентних и формалистичких схватања“. Задатке су добиле и масовне организације. Народни фронт је требало да мобилише народ на радне акције, спроводи политички рад у масама, тумачи мере власти и бори се против реакције. Синдикати су задужени да развијају нови однос према раду организацијом такмичења и борбом за правilan систем плате, а против бирократског рада и штеточинства. До краја године је требало извршити и спајање Народне омладине

³⁶¹ „Пети конгрес једногласно је усвојио Резолуцију по извештајима Централног комитета КПЈ“, *Политика*, 26. јул 1948, 1-8.

³⁶² Пијаде, „О пројекту програма Комунистичке партије Југославије“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије*, 518.

³⁶³ Ibid., 521-522.

³⁶⁴ „Једногласно је усвојена Резолуција Петог конгреса КПЈ о основним наредним задацима организација Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 29. јул 1948, 2.

и СКОЈ како би јединствена Народна омладина Југославије била „један од главних резервоара чланова Партије“.³⁶⁵ АФЖ је требало учинити „гипкијим, разнообразнијим и ближим свакодневном животу радних жена“, како би се обухватиле „заосталије и пасивније масе жена“. Требало је на крају обезбедити и непосредно руковођење центра над народним одборима у циљу то бржег извршења задатака.

Да је и линија југословенске спољне политике према Совјетском Савезу остала неизмењена доказано је на Дунавској конференцији која је почела дан после Конгреса. Влада ФНРЈ је нешто пре Конгреса, 6. јуна, од СССР, САД, Велике Британије и Француске добила ноту у којој је преложено да 30. јуна приреди конференцију на којој би се донела конвенција о режиму пловидбе на Дунаву. Дан пре тога је међутим објављена Резолуција Информбироа, па је предлог прихваћен 8. јула.³⁶⁶ У свему је очигледно у питању била понуда Југославији да изабере страну - на први дан Конгреса је са Запада стигло и саопштење о деблокирању злата Народне банке у САД.³⁶⁷ Дунавска конференција је протекла у расправама између делегација СССР и западних земаља – од питања права учешћа земаља које не излазе на Дунав, до тога на ком ће се језику водити дискусија.³⁶⁸ Југословенска делегација је „у целости и без резерве“ подржавала совјетске предлоге, а усвојена су и два југословенска предлога: да совјетски предлог о пловидби буде узет за основ рада, и да се образује Генерални комитет Конференције.³⁶⁹ Закључак Конференције је био да су разбијене империјалистичке тежње да се на Дунаву и одржи систем капитулације – слобода пловидбе земаља које не излазе на Дунав ограничена је само на трговачке али не и на војне бродове, док су ратни бродови дунавских земаља морали да траже дозволу територијалне државе.³⁷⁰

У другој половини године су, како је на Петом конгресу и тражено, уследили конгреси по републикама и масовним организацијама, а линија Партије се одатле преносила на ниже органе па је новембра одржан и Други конгрес ДИТЈ, на коме је рад инжењера усаглашен са новопостављеним концептом класне борбе.

5.5.1. Републички конгреси: против културне заосталости – за социјалистички реализам

³⁶⁵ Miljan Neoričić, „Jedinstvo mlade generacije – победа Комunističke partije Jugoslavije“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 38 (decembar 1948), 5-7.

³⁶⁶ „Влада ФНРЈ, у име своје и у име СССР, Велике Британије и Француске сазваће за 30 јули у Београду делегације Бугарске, Чехословачке, Мађарске, Румуније и СР Украјине“, *Политика*, 8. јул 1948, 1.

³⁶⁷ „Саопштење Дирекције за информације поводом споразума владе ФНРЈ и владе САД о деблокирању злата Народне банке“, *Политика*, 21. јул 1948, 2.

³⁶⁸ „Беблер: ‘Не желимо да водимо рачуна о ‘стеченим правима’ која претстављају остатак режима капитулација’“, *Политика*, 13. август 1948, 2; „Међународна Дунавска конференција“, *Политика*, 1. август 1948, 1; „Јуче је у Београду почело заседање међународне Дунавске конференције“, *Политика*, 31. јул 1948, 1.

³⁶⁹ „Југословенска делегација у целости и без резерве прихватила совјетски предлог конвенције о Дунаву“, *Политика*, 5. август 1948, 1; „Усвојена два југословенска предлога“, *Политика*, 8. август 1948, 1-2.

³⁷⁰ „Дунавска конференција у Београду. Разбила је све империјалистичке тежње да се на Дунаву одржи систем капитулације“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 21-23.

Одржавање републичких конгреса, како је објаснио Пијаде, није значило да је КПЈ постала нека федерација шест партија, напротив, нови вид организације је значио „појачање партиског руководства у народним републикама“³⁷¹. На републичким конгресима су обрађивана иста питања као и на Петом конгресу, али у вези са конкретним културно-политичким и организационим условима у дотичној републици. Национално питање је по правилу везивано за понеку историјски присутну групу националних угњетавача, а социјалистички реализам је коначно унет у програм Партије, само не свуда – проглашаван је по потреби, пре свега у „напреднијим“ републикама.

Прво су одржани оснивачки конгреси - 5. октобра 1948. године је почeo Први конгрес КП Црне Горе.³⁷² Блажко Јовановић је ту отворио проблем „метода владавине великосрпских хегемониста“:

Црногорски народ вековима је живео у посебним историским условима, различитим од оних под којима је живео српски народ у Србији. Ти посебни историски услови учинили су да он постане друкчији од српског народа у Србији, да се осећа друкчијим, јер сви остали чиниоци који чине нацију деловали су у том правцу да се он национално развије посебно и да се осећа посебно у односу на српску нацију.³⁷³

У конгресној Резолуцији је по питању културног развоја пре свега требало посветити пажњу школству, штампи, ликвидирању неписмености и: „Борити се против непријатељских утицаја у културном животу, против безидејности, против културне заосталости поједињих крајева,[...] пружати што већу идејну помоћ књижевним и уметничким радницима, борећи се за социјалистичку уметност“.³⁷⁴

Оснивачки Конгрес КП Босне и Херцеговине је одржан од 1. до 6. новембра. Босанци у новом Програму КПЈ нису наведени као једна од нација за шта је објашњење дао Пијаде.³⁷⁵ Босна је имала посебно место – као шеста република у заједници пет нација није била „држава ове или оне југословенске нације“, него је ту постојала „неразрушива измешаност“ српског, хрватског народа и „муслимана словенског порекла, који су примили ислам и који себе обележавају по верској припадности, а у великој већини нису национално определjeni“. У вези са тим:

Ми смо национално питање решили, али оно би се појавило оног часа кад бисмо престали да о њему водимо рачуна, кад бисмо занемарили слободан и равноправан национални развитак Срба и Хрвата, када се код муслиманског становништва не би све више учвршћивала свест о томе да не сме бити искоришћавано ни у чије реакционарне сврхе. Не смемо се успављивати тиме што је национално питање решено и не смемо због заоштравања класне борбе у периоду социјалистичке изградње заборављати национално питање, заузимати став као да га више нема или падати у погрешно схватање да процес развитка води стварању неке нове босанске нације.³⁷⁶

³⁷¹ „Почео је рад Оснивачки конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине“, *Борба*, 3. новембар 1948, 1.

³⁷² „Почео је рад Оснивачки конгрес Комунистичке партије Црне Горе“, *Борба*, 5. октобар 1948, 1; „Извештај о политичком раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору“, *Борба*, 6. октобар 1948, 1-2.

³⁷³ Ibid., 1.

³⁷⁴ „Резолуција Првог оснивачког конгреса Комунистичке партије Црне Горе“, *Борба*, 9. октобар 1948, 1-2.

³⁷⁵ „Почео је рад Оснивачки конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине“, *Борба*, 3. новембар 1948, 1-2.

³⁷⁶ Ibid., 2.

По питањима просвете и културе је Радован Папић нагласио да је Партија свесна да се социјализам не може градити неписменим људима, па се против неписмености требало борити, колико и против утицаја буржоаске идеологије, идеалистичких схватања и мистике у културном, уметничком и друштвено-политичком животу.³⁷⁷

Први конгрес КП Македоније одржан је од 19. до 22. децембра и није био оснивачки јер је КПМ формирана 1943. године, али је имао посебну важност у контексту савремених проблема са Бугарском.³⁷⁸ У складу са тим су предконгресно расположење појачале нове акције изградње и пропагирање македонске културе, али и суђење „бугарским фашистичким функционерима“ на челу са Арсом Богдановим, бившим обласним полицијским начелником.³⁷⁹ Откривено је да је главни задатак окупатора у Македонији био да бугаризује македонски народ, а Богданов је за исто и био оптужен - признао је да је био организатор окупаторске „службе за бугаризовање македонског народа“. Исту тематику је имао и Конгрес - према Лазару Колишевском је Бугарска радничка партија (комуниста) за време рата била „неослобођена утицаја великобугарских тенденција“ и одобравала је окупацију.³⁸⁰ Благоје Нешковић је говорио и о њеној кривици што није основана федерација, заснованој управо на македонском националном питању, а самим тим: „Хтели или не хтели намеће се питање, да ли није овакав беспринципијелни став неких бугарских руководилаца по питању јужнословенке федерације, у суштини по македонском националном питању, допринео доношењу Резолуције Информбирао“.³⁸¹ У Резолуцији је такође проглашена борба „против идеализма и мистике“ и неписмености, а у уметности је требало: „Пружити што свестранију и систематску идеолошку помоћ развитку наше младе књижевности и других грана уметности како би биле кадре да изразе огромна постигнућа у изгради наше земље и херојска дела наше Народноослободилачке борбе“.³⁸²

Од конгреса „напреднијих“ република први је одржан Други конгрес КП Словеније, од 12. до 17. новембра, са потпуно другачијом темом – на претходним се говорило о борби против заосталости, а овде се, слободно се може рећи, ишло у

³⁷⁷ „Резолуција о основним наредним задацима Комунистичке партије Босне и Херцеговине“, *Политика*, 7. новембар 1948, 3; *Борба*, 7. новембар 1948, 3.

³⁷⁸ „Први конгрес Комунистичке партије Македоније одржаће се 29 новембра“, *Политика*, 5. септембар 1948, 4.

³⁷⁹ Видети: „У градовима и селима Македоније изграђује се ове године низ културно-просветних објеката“, *Политика*, 5. септембар 1948, 5; „Обимни грађевински радови претворили су целу НР Македонију у огромно градилиште“, *Политика*, 13. септембар 1948, 3; „Изградња фискултурних објеката у Македонији“, *Политика*, 11. децембар 1948, 5; „Фестивал народних игара и песама Македоније“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 26-28; „Фестивал македонских народних игара и песама биће смотра целокупног народног стваралаштва“, *Политика*, 10. септембар 1948, 5; „Примена изванредних македонским мотива на ћилимовима Сељачке радне задруге 'Коста Рацин' у Лазаропољу“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 29-31; „Македонија штити своје културно-историске споменике“, *Политика*, 29. новембар 1948, 8; „Главни задатак окупатора у Македонији био је – угушити у крви ослободилачких покрет и бугаризирати македонски народ“, *Борба*, 22. новембар 1948, 3.

³⁸⁰ „Политички извештај Централног комитета КП Македоније“, *Политика*, 22. децембар 1948, 4-5.

³⁸¹ „Почео је Први конгрес Комунистичке партије Македоније“, *Борба*, 20. децембар 1948, 1.

³⁸² „Резолуција о народним задацима КП Македоније“, *Борба*, 25. децембар 1948, 2.

супротном правцу. Политички извештај је дао Кидрич који се зауставио на словеначком схватању Плана у коме су била „непосредно акутна“ два проблема: технократски назори стручњака и задружних организација.³⁸³ Било је много другова који су мислили да је техничка страна Плана кључно питање - оно јесте „од ванредног значаја“ јер План подразумева борбу против техничке заосталости, тачније, „за полагање темеља будућој техници“. Технику међутим имају и капиталисти, а ако би то било основно онда се југословенска привреда ни у чemu не би разликова од њихове. Услови за истински социјалистичку планску привреду били су „социјалистички односи у производњи, то јест – социјалистичка друштвена садржина привредне организације“ (нагласио Б.К.).³⁸⁴ Сходно томе, у продуктивности рада је било могуће постићи много више борбом против „разних лажних стручњачких мишљења“ према којима су „техника и математика, тобож до танчине егзактно доказале, да није могуће постићи боље резултате“ – ово је чак „противно, штетно и опасно по борбу за социјализам“. Ситуација је по питању задружних организација била иста – у Словенији је било раширено технократско мишљење да су задаци задруга само повећање приноса и помоћ у исхрани градског становништва. Ово јесте било важно, али није било основно: „Шта помаже исхрану нашег градског становништва и индустриског радништва, ако задруга повећа принос, а овај принос остане у рукама кулака“. Битније је било у којим се односима принос повећава – капиталистичким или социјалистичким, то јест, „ко ће вишак приноса, односно повећани принос добити у руке“. Требало је дакле прекинути са „агротехнократским, из прошлости наслеђеним брбљањем о узорној пољопривреди“, и борити се за облике наретка који учвршују социјалистичке позиције на селу и постављају материјални основ за задружну акумулацију. О словеначком националном питању је говорио Миха Маринко - за разлику од претходна два конгреса, овде је улога словеначког народа била у заједничкој борби свих југословенских народа.³⁸⁵ У Резолуцији је изражен много оштрији тон по питању борбе против непријатеља - требало је „нарочито чистити Партију од утицаја ситнобуржоаске, каријеристичје, неборбене настројености која уноси трулост у наше редове“, борити се против идеализма и мистике у културно-просветној делатности, а исто тако:

Притом упорно градити истинску социјалистичку реалистичку културу на основу домаћих напредних културних традиција, домаће револуционарне борбе, ослањајући се чврсто на социјалистичку културу совјетских народа и културу народа земаља народне демократије уз коришћење напредне револуционарне струје западне културе. [...] Свестрано идеолошки помагати развој књижевности и свих грана уметности борећи се против западњачких, декадентских и формалистичких схватања и тежњи.³⁸⁶

³⁸³ „Говор члана Политбира ЦК КПЈ друга Бориса Кидрича“, *Борба*, 14. новембар 1948, 1.

³⁸⁴ Ibid.

³⁸⁵ „Политички извештај Централног комитета КПЈ Словеније“, *Борба*, 14. новембар 1948, 2.

³⁸⁶ „Резолуција о наредним задацима Комунистичке партије Словеније“, *Политика*, 17. новембар 1948, 3-4; *Борба*, 17. новембар 1948, 2.

Други конгрес КП Хрватске одржан је од 22. до 27. новембра и присуствовао му је Тито, коме је тим поводом 21. новембра откривен споменик у Кумровцу који је израдио Аугустинчић.³⁸⁷ У Загребу је откривено и више спомен-плоча на објектима у којима су становали и радили партијски руководиоци, као и Четврта изложба УЛУХ са тематиком НОБ и изградње.³⁸⁸ Владимира Бакарића је на Конгресу открио проблем који се почeo разоткривати те године - Андрија Хебранг је још пре рата „стварао атмосферу недругарства међу партијским и осталим руководиоцима“, а за време рата је „у усташком затвору, камо је запао почетком 1942, починио срамну издају према Партији“.³⁸⁹ Тито је у свом говору одлучно одбацио тезу о некаквој „другој“ врсти социјализма:

Али дозволите ми да се овде осврнем мало и на једну незнатну шачицу људи, који су себи утувили у главу да су неки марксистички идеолози у нашој земљи, па сматрају да ми можемо себи у том општем огромном напору дозволити да се међусобно надмудравамо о томе да ли идемо правилно или не, да ли је овај рад правilan или није, тако да се напрости претворимо у један општи дискусиони клуб, да све пустимо што смо досада урадили и да почнемо другачије, нанова. Међутим, другови и другарице, социјализма нема двије врсте. Постоји само једна врста, а путева ка социјализму има више врста и они су условљени специфичним условима дотичне земље [...]. И ми тежимо томе једном социјализму који је општи читавом радном човјечанству, који постоји у Совјетском Савезу и кога ми данас, без обзира на све то што нам се предбацује, и те како успјешно изграђујемо.³⁹⁰

Према Резолуцији се у идеолошком раду опет требало борити „против идеализма и мистике уопће“, док је задатак у уметности био:

Свестрано се залагати за снажнији идеолошки и умјетнички развој књижевности и свих града умјетности борећи се против западњачких, декадентних и формалистичких схваћања, на основу позитивних умјетничких остварења до сада, развијањем умјетнике критике, борити се за високу идејну умјетност социјалистичког реализма.³⁹¹

Конгрес КП Србије одржан је последњи, од 17. до 23. јануара 1949. године, и заисти су вршене још обимније припреме. Почетком септембра је извршена реконструкција Владе НРС за чијег председника је уместо Благоја Нешковића изабран Петар Стамболић, а 30. октобра је одржано Четврто заседање Народне скупштине којом приликом су потврђени статути Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске области.³⁹² Заседању се обратио Стамболић – новим статутима је дата пуну равноправност националним мањинама: „Културни развитак националних мањина на њиховом језику, у националним формама има социјалистички садржај“. Конгрес КПС је такође отворио Стамболић, нагласивши да је у Србији национално питање решено у рату када је српски народ ликвидирао хегемонистичку великосрпску буржоазију, међутим,

³⁸⁷ „Почетак рада Другог конгреса Комунистичке партије Хрватске“, *Политика*, 22. новембар 1948, 1.

³⁸⁸ „У Загребу је откривено више спомен-плоча“, *Борба*, 22. новембар 1948, 2; „Четврта изложба Удружења ликовних уметника Хрватске“, *Политика*, 12. децембар 1948, 5.

³⁸⁹ „Политички извештај Централног комитета КП Хрватске“, *Борба*, 23. новембар 1948, 1-2.

³⁹⁰ „Говор маршала Тита на Другом конгресу Комунистичке партије Хрватске“, *Политика*, 27. новембар 1948, 1-2.

³⁹¹ „Резолуције Другог конгреса Комунистичке партије Хрватске“, *Борба*, 27. новембар 1948, 3.

³⁹² „Потврђени су статути Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске Области“, *Политика*, 31. октобар 1948, 1-2.

према Стаљину су „остаци капитализма у свести људи куд и камо жилавији у области националног питања него у ма којој другој области, они су жилавији, јер имају могућности да се маскирају националним рухом“, па је КПС морала бити будна „према свим појавама, које имају макар призвук шовинизма“. Исти је одмах пронађен у срезовима према Мађарској, као и на сваком другом плану – како је нагласио Ранковић: „Тешко је с једном формулатијом обухватити све те разнородне елементе“ и ако се нађе по који колебљивац који шири неверовање у остварење Плана „знајте да је то непријатељ нове Југославије, без обзира са каквих позиција он наступа“. Тито се зауставио на проблему мобилизације радне снаге са села „коју треба увући на разне радове“, и дао у вези са тим своје виђење закона: „Када дођу какве уредбе или слично, онда ви морате први добро проучити такве уредбе и онда их еластично примјенити не прекорачивши закон“.³⁹³ У Резолуцији је поновљена стандардна реченица о борби против идеализма и мистике у културном животу, а поред тога:

У културно-уметничком животу развити и заоштрити борбу за идејну чистоту како у културно-масовном раду, тако и у уметничком стварању, ослањајући се на прогресивне традиције националне културе. Помоћи развитак књижевности и свих грана уметности у духу социјалистичког реализма, борећи се против утицаја декадентних и формалистичких схватања уметности.

Резолуције су наиме по републикама све рађене по истом кључу – увек су се проналазиле безидејност, аполитичност и буржоаска схватања, али питање социјалистичког реализма није било истоветно обрађено. Ово је можда било питање формулатије а можда и није. У Словенији је требало градити „социјалистичку реалистичку културу“ на основу домаћих традиција, совјетске културе, као и „напредне револуционарне струје западне културе“ и „против западњачких, декадентних и формалистичких схватања“. У Хрватској се требало борити за „високу идејну умјетност социјалистичког реализма“ на основу „позитивних умјетничких остварења до сада“. У Србији је тражено ослањање на „прогресивне традиције националне културе“ и то „у духу социјалистичког реализма“. Могуће је да ово највише говори о самом социјалистичком реализму који се очигледно могао односити на било шта и који је само условно био програм „како треба радити“. У сваком случају, исти је тек након сукоба са СССР коначно ушао у програм Партије - уз покретање класне борбе, односно, метода проналажења капиталистичких остатака у циљу постизања идејног јединства, проблем културе и уметности је постављен тамо где је за такву врсту јединства било конкретне потребе, то јест, где је уметничка пракса као предмет рада била на развијенијем нивоу.

5.5.2. Конгреси масовних организација

³⁹³ „Говор друга Тита на Другом конгресу Комунистичке партије Србије“, *Политика*, 22. јануар 1949, 1-2.

У време одржавања републичких конгреса збијање снага се настављало и у масовним организацијама. Први конгрес JCJ је одржан од 25. до 29. октобра 1948. године и ту је говор о даљем спровођењу и карактеру Плана одржао Кидрич.³⁹⁴ План је за 1948. годину био „победоносно завршен“, а за наредни период је, како се испоставља, обимност задатака била пропорцијална економској кризи. Требало уложити посебне напоре да се открију „још непознате резерве“, организовати још снажнију мобилизацију маса као „мушки и социјалистички одговор“ на совјетску кампању, појачати продуктивност рада и борбу за квалитет производње - иако томе у прилог нису ишли објективни економски услови јер није било квалитетних сировина, ово последње није требало да представља проблем уколико се предузећа буду такмичила за што бољи квалитет, па је слабости по том питању надаље требало „још јаче критиковати“.

Децембра је извршено и спајање НО и СКОЈ. Четврти конгрес СКОЈ одржан је од 12. до 14. октобра, такође после више деценија – Трећи је одржан јула 1926. године.³⁹⁵ Тито се наводно неочекивано појавио на крају заседања, што је у штампи испратила прикладна фотографија њега са Стаљиновом бистом иза говорнице. [Слика 138] Он је нагласио да више нема места за две омладинске организације, него само за једну под руководством КПЈ, чиме је Комунистичка омладина постала „не триста хиљадита организација, него организација која обухвата милион и по младих људи“.³⁹⁶ Онда је од 15. до 20. децембра одржан Конгрес уједињења - у Резолуцији је тражена борба против формализма и декаденције у културном животу, с тим што се ту односила на рад у средњим школама, на факултетима, па чак и у Савезу пионира коме је било потребно „развијање и учвршћивање“. Пионирске штабове је требало претворити у оперативна руковођећа тела и за то окупити просветне и педагошке раднике, у циљу успостављања новог односа према учењу и раду, смисла за колективни рад, и васпитања деце у љубави према домовини, КПЈ и Титу, Армији и НОБ.³⁹⁷ Планирано је и развијање фискултурног покрета „у ширину“, у коме се такође требало борити против безидејности и аполитичности.³⁹⁸

Крајем новембра је заседао и Проширен планум Народног фронта коме је такође присуствовао Тито. У раду су пронађени проблеми које је требало решити пре Трећег конгреса који је заказан за март 1949. године. Фронт је наиме од свог Другог конгреса постао несавремен – претходно се збијање снага одвијало под начелима тек основаног Информбира, а сада су већ тражени нови Статут и Програм. Политички рад као „основа

³⁹⁴ „Почео рад Први конгрес Јединствених синдиката Југославије“, *Политика*, 25. октобар 1948, 1-2.

³⁹⁵ „Историски Четврти конгрес СКОЈ-а“, *Политика*, 11. октобар 1948, 1.

³⁹⁶ „Говор маршала Тита на Четвртом конгресу СКОЈ-а“, *Политика*, 15. октобар 1948, 1-2.

³⁹⁷ „Резолуција Конгреса СКОЈ-а и народне омладине о основним наредним задацима Народне омладине“, *Политика*, 23. децембар 1948, 4.

³⁹⁸ „Усвојен је Статут и изабран Централни комитет Народне омладине Југославије“, *Политика*, 20. децембар 1948, 2.

свега рада“ није био добро организаван, штавише, јавило се „потпуно одсуство истог“, а политички лик организације „понегде је унакажен“ тиме што је код неких руководилаца владало мишљење да старије људе не треба примати у Фронт јер не могу да раде.³⁹⁹ Агитација се спроводила камањски, као апстрактна и неразумљива масама што њих „не мобилише већ деморализује“ – требало им је објашњавати у чему су њихови интереси, где је опасност за исте, и омогућити да се у то на сопственом искуству увере. Сељаци више нису могли мирно да посматрају напоре власти у борби против кулака као класе чији отпор није разобличаван, а није указивано ни на јаз између радног сељака и кулака. Требало је боље организовати и рад Народне инспекције, чији је циљ био сличан оном коме тежи Општедржавна контрола, и „натерати“ привредне и административно-оперативне државне и задружне органе да учвршију „своју сопствену контролу над извршавањем њихових сопствених задатака од стране њиховог сопственог апарата“.⁴⁰⁰

Децембра се одвијало и збијање редова на државном плану још једном реконструкцијом Владе – основано је Министарство за културу и науку које је преузело надлежности дотадашњих Комитета за школе и науку и Комитета за културу и уметност.⁴⁰¹ У оваквом контексту је почeo и рад Другог конгреса ДИТЈ који се надовезао на претходне конгресе дајући нове задатке инжењерима и техничарима. Исти, међутим, треба сагледати и у контексту теоријске расправе која је у скалду са проблемом југословенско-совјетског сукоба у домену архитектуре иницирана непосредно пред Пети конгрес, а завршена крајем 1948. године, па се као таква може поделити на предконгресну и постконгресну.

³⁹⁹ „Реферат др Благоја Нешковића о организационим проблемима Народног фронта“, *Политика*, 27. новембар 1948, 3-4.

⁴⁰⁰ Средином октобра Влада је донела Решење о оснивању Опште државне контроле и у савезним министарствима, комитетима и управама. Како је у то време о новом карактеру државне контроле говорио Благоје Нешковић: „Самостална је и уклања чврсту повезаност њеног рада са радом других органа државне управе – ради самосталне извештаје, не прима их од других“, она је „суперконтрола“, а у томе: „Необично нам је корисно искуство совјетске државне контроле“ - Сталјин је заговарао „не штедети појединце, штитити само ствар“. Истовремено је извршена и реорганизација управног апарата средских и градских народних одбора, чиме су по речима Кардеља народни одбори постали заиста народни, јер су омогућавали „контролу и учешће радних маса односно њихових представника у раду државне управе“, то јест: „Значај оснивања среских контролних комисија и народних инспектората лежи у јачању нашег контролног апарата који од сада неће дејствујати само по државној линији већ ће своју делатност развијати у правцу исправљања грешака, отклањања недостатака и слабости и преко масовних организација“. Видети: „Влада ФНРЈ донела решење о основању сектора и одељења Опште државне контроле у савезним министарствима, комитетима и управама“, *Политика*, 17. октобар 1948, 4; „Говор потпредседника Владе и претседника Савезне контролне комисије др Благоја Нешковића“, *Политика*, 30. децембар 1948, 4-7; „Контрола у рукама радних маса“, *Политика*, 3. октобар 1948, 1; „Упутство о оснивању поверишиштва у среским и градским народним одборима и реорганизацији управних апарата народних одбора“, *Политика*, 18. октобар 1948, 2; „О реорганизацији управног апарата среских и градских народних одбора“, *Политика*, 21. октобар 1948, 1.

⁴⁰¹ „Образовање Министарства саобраћаја и железница ФНРЈ“, *Политика*, 12. децембар 1948, 3.

5.6. Предконгресна теорија

Радован Зоговић је на Петом конгресу препознао формализам и декаденцију у свакој уметности, а нарочито у архитектури где ови „суверено владају“. Испоставља се да ова тврђња, барем према тадашњем разумевању датих термина, уопште није била неоснована. Андрија Мохоровић је још у првом броју *Arhitekture* имао специфично виђење проблема архитектонског обликовања и коришћења историјских елемената, а у чланку који је дошао под удар Зоговићеве критике објављеном фебруара 1948. године бавио се истом темом, само у совјетској архитектури. У односу на овакав предмет рада се није било једноставно поставити уопште, а нарочито ако се имају у виду претходна Мохоровићева становишта.⁴⁰² Тема је била права „темпирана бомба“, што је можда и био разлог да се чланак повери баш њему – према наводима Редакције, чланак је објављен зато што „задире у један од најактуелнијих проблема савремене архитектуре желећи да се о њему поведе што шира дискусија“, што се на крају и додило. Мохоровић је ту опет користио стаљинистички дискурс којим је претходно измислио модернизам, с тим што је сада отишао и корак даље проналазећи исти и у совјетској архитектури уз невероватне дискурзивне маневре. Зоговићева прозивка није наиме била случајна – ту јесте било на снази „интелигентско потцењивање“ како совјетске уметности, тако и представника југословенских власти.

Према Мохоровићу је анализа обликовања у СССР била сложенији проблем него код других подручја Европе, зато што се ово ту развијало у историјски и географски хетерогеним условима, а и социјалистичко друштво је било још младо да би се могао „фиксирати смер“ уметничког израза. После Октобарске револуције се на пример совјетска архитектура развијала у више правца „међу којима је интересантно споменути супермодернизам“ (позориште у Ростову), који је стајао „изван оквира реалног функционализма“ (споменик Треће интернационале). Онда је дошло до промене која се објашњава се на крајње речит начин:

Након отклона таквог смијера развоја наступило је у главној линији архитектонског обликовања кроз посљедњи децениј супротно стајалиште попримања извјесних избалansirаних хисторијских естетских вреднота, као готових усклађених квалитетних елемената. Нарочито се попримање тих естетски уравнотежених хисторијских елемената одразује у обликовању конструктивних компонената архитектуре, где је одбијањем чисте форме, која произлази из савремене конструкције, материјала и статике, те увођењем хисторијских облика, тежи за постигнућем репрезентативно-монументалног изражаваја.⁴⁰³

Непоменути социјалистички реализам, који је могао да замени читав претходни пасус, за Мохоровића више није био застрањење него „отклон“ од модернизма и „одбијање“ чисте форме, док су историјски облици постали „избалansirani“, „квалитетни“, и „естетске вредноте“. Онда следи теза:

⁴⁰² Andre Mohorovičić, „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda SSSR-a“, *Republika* (Zagreb), br. 2 (1948), 143-157.

⁴⁰³ Ibid., 143.

Осјећај љепоте чисте конструктивности значајан за савремени технички развој архитектуре, *није* се у Совјетском Савезу развио у смјеру редукције форма на основни чисти минимум, на примарност функције, већ се у данашњој фази, *која је несумњиво прелазна фаза*, развио у односном правцу смијером покривања чисте конструкције избалансираним хисторизираним естетским елементима.⁴⁰⁴

Па како је совјетска архитектура *требало* да се развије на одређен начин а *није*, надаље ће се доказивати зашто се то дододило. Следи читав низ питања, од којих су нека била предмет Зоговићеве критике:

Настаје питање, зашто архитектонско обликовање народа СССР-а није већ у данашњој фази развоја усвојило хармонију јединствено кристалног изражaja – савременог развоја статике изражене челиком и армираним бетоном; зашто не његује чистоћу конструкцијног система рашчлањеног тако рећи до функције органског скелета; зашто не траже избалансирану хармонију односа кристално чистих функционално конципираних маса; зашто у развоју полетне динамике модерног живота изражене у урбанистичким потезима афирмира индивидуалне репрезентативно-монументалне акценте изражене класичним хисторијским облицима.⁴⁰⁵

Другим речима, зашто у социјалистичком реализму нема модернизма? Обликовање се у СССР разилази од оног „на преосталом подручју развоја модерне архитектуре“, а „дубоки узрок“ томе је другачији историјски развој два контекста. Треба разумети „стварну чињеницу“ да је архитектура „кристалног изражaja и конструкцијне чистоће“ на Западу настала након што су проживљене све фазе развоја стилова, између осталих, „дубоку логику савршено обликоване хармоније статички осјећане конструкцијне антикне архитектуре“, или „сјајне динамике конструкција готског скелета“. Архитекта Запада самим тим несвесно „осјећа у себи проблематику јасне конструкције и односа маса у архитектури“. Како би проблем са оваквом интерпретацијом могла бити чињеница да је Запад капиталистички, Мохоровић има потребу да тог наводног западног архитекту извуче из датог контекста тезом да њега тај контекст одбације - ако припада прогресивним снагама он нужно „излази из оквира класног капиталистичког друштва“ и „он је изолиран, јер не живи у социјализму“.

Историјски развој је у био СССР другачији, што је формирало и другачију „архитектонску предиспозицију за развој модерне архитектуре“. Ту постоје потпуно различита географска подручја (мада се исто може рећи и за Европу) - у руској низији је вековима владао феудализам па се до Револуције обликовање сводило на изградњу примитивних дрвених објеката, а „разумљиво за изградњу брвнима“ јесте да се није формирао „осјећај статичке равнотеже рапчлањене дрвене конструкције ступа и архитрава пренесене у камен као антика“. Уместо осећаја „архитектонске конструкцијности“ развио се „сјајни осјећај варијација и бујне комбинаторике“ преклопа и плетара, односно, „архитектура не конструкцијног већ сликовитог карактера“. Исто се види и у тенденцији коју је одредио владајући слој под утицајем Византије - црква

⁴⁰⁴ Ibid., 144.

⁴⁰⁵ Ibid., 145.

Василија Блаженог је „супротна“ развоју европске архитектуре јер није организована по принципима конструктивног растера, него искључиво по сликовитости. Све се то наравно дешавало пре насиљног увођења утицаја са Запада - владајућа класа је у 18. веку барок, класицизам и романтизам изоловала у неколико центара па се народ није могао саживети са осећајем конструктивности него је остао везан за сликовитост. Тако неприпремљен, народ је дочекао и Револуцију - створен је нови друштвени систем који научку и уметност повезује са народом. У том часу „настаје најинтересантнији моменат“ - дошло је до невероватно брзог развоја науке, технике и уметности, а да би се престигао развој на Западу архитектура је попримила принцип да најнапреднији облици произилазе из функционалиних односа. Међутим (а на овај навод дивљења се позвао Зоговић):

Ти класични стереометријски облици архитектонских маса са статички чистом конструкцијном рашчланбом, крајње јасне композиције кристалних тијела, плоха и бридова те функционалних статички чистих конструкцијних скелета, нису биле прихваћене од широких маса, када их је на почетку архитектура у Совјетском Савезу унијела у своје обликовање.

Народ је задржао осећај „старије фазе сликовите, аконструктивне архитектуре“, а како су носилац архитектонског израза народне масе а не грађански слој, одбачена је и западна архитектура. Онда опет следи објашњење (социјалистичког реализма):

Отклања се обликовање чистог статичког скелета, редуцираног на своју основну функционалну форму, а развија се примјерице формирање облика класичних античких конструкцијних система, који нису израз функције, статике и материјала данашњег раздобља, већ су израз осећаја за обликовање сјајне хармонијске форме функционалних односа конструкције и материјала свога времена.⁴⁰⁶

Зашто конструкцијни елемети нису прихваћени од народа ако их је донела нова народна власт, зашто је иста усвајала „туђе“ елементе како би сустигла Запад ако је и сама напредна, и зашто су након тога исти замењени елементима који су претходно описаны као израз уског круга владајућих класа и од народа неприхваћена подлога за развој конструкцијних тежњи – све то код Мохоровића остаје без одговора – класични облици напрасно постају народна својина спојена са његовим осећајем за сликовитост. Ту међутим није крај јер је ова фаза (социјалистичког реализма) за Мохоровића само привремена, штавише, она је неки вид преваре народа јер је уведена како би се овај приволео на функционализам који је претходно одбацио. Због дубине народног осећаја за сликовитост „био би неправилан и немогућ нагли прихват функционалног обликовања редуцираног такорећи на органски скелет и кристалну масу“. Уместо тога се препоручује постепени прелаз, давно пређен у Европи:

Народне масе СССР-а морају доживјети осећај конструкцијизма у композицији хармоније класичних конструкцијних форм, [...] да би тек, саживјевши се с таким развојем конструкцијног третирања у обликовном смислу, могле пријећи на аналитично-функционални конструкцијизам, иако би такав развој у сувременој архитектури у другим земљама представљао проблем формалистичког третирања.

⁴⁰⁶ Ibid., 153.

Совјетска архитектура се дакле налазила у фази „формално хармоничног конструктивног обликовања“ коју „није било могуће прескочити“, и на њу се по свему судећи вратила како би припремила народ на функционализам. Пример је позориште Совјетске армије у Москви које „носи карактер формалног статичког функционализма античких конструктивних односа“, а исто се може наћи и у урбанизму, у коме се опажа снажан утицај класичних принципа, али и „појава јасне систематизације обликовних релације, јасне структуре динамичких потеза“ и „много снажније сређивање елемената но што је то било раније“. Исто се дешава „на цијелом подручју СССР“ с тим да понегде исламска класика замењује античку.

Мохоровић се онда латио предвиђања будућег развоја совјетске архитектуре и већ се може претпоставити шта следи – садашња фаза представља само „степеницу у развоју кристализације архитектуре“ а следећи корак је одбацивање историјских елемената. Ово је већ било остварено у обликовању индустриских и грађевинских објеката који су „правилно функционални израз напредних животних услова“, а који се могу „с пуним замахом остварити само у земљи социјализма“. Архитектура капитализма са друге стране у обликовном смислу показује црте јаког пада, као на пример код Палате ОУН, а у СССР ће се управо путем употребе „формално избалансирањих облика“ у масама изградити осећај за конструкцивност, и када се њихов осећај „коначно кристализира“, модерна архитектура ће достићи стање „потпуне обликовне хармоније“.

Мохоровић је дакле доказао да је социјалистички реализам фаза која народ треба да припреми за коначни долазак – ни мање ни више него чистог модернизма. Парадокс читаве ситуације је у томе што се овакав маневар, да се то хтело, у СССР и могао извести, штавише, управо је у време објављивања овог чланка издат декрет о Мураделијевој опери, након чега је совјетским архитектима замерено претерано коришћење историјских елемената. Мохоровић је свој чланак извесно морао написати пре тога па се не може тврдити подударност његових и актуелних совјетских ставова. Совјетска Партија је истовремено искритиковала и КПЈ, због допуштања управо оваквог мирног урастања капиталистичких елемената - период средњих решења је тиме био завршен, а писање попут Мохоровићевог постало је права јерес, па га је Зоговић као такво и осудио. Овоме је међутим претходила дискусија самих архитеката, започета пред Пети конгрес, са променама које су у праксу стигле са предконгресним такмичењем. Декрет о Мураделијевој опери и у архитектонској периодици Југославије доживео одјек и изазвао одређену забуну око Мохоровићевог првог чланка из 1947. године, ретроактивно окренувши дискусију на његову страну. Коначни суд је међутим ипак донео Зоговић, па ће након његовог говора уследити и постконгресна дискусија у којој ће о модернизму у архитектури Југославије бити отклоњене све дилеме.

Вест о декрету о Мураделијевој опери стигла је у Југославију 13. фебруара, три дана након што је донет.⁴⁰⁷ Амбасада ФНРЈ у Москви је званични извештај о догађајима у совјетској уметности послала Одељењу за информације Комитета за културу и уметност 15. априла.⁴⁰⁸ Да је вест примљена доказала је *Arhitektura* у два броја: за март-мај (8-10) и јун-јул (11-12), објављујући изводе из расправе совјетских архитеката о којој је овде већ било речи. Иста је према Редакцији била пренета зато што је, као и за архитекте СССР, значила „главну црту гибања наше теоретске архитектонске мисли“. Ту је „стваралачки карактер критике као метода“ долазио до пуне афирмације, па је чланак представљао „драгоценни основ за отварање једне научне и другарске критике и самокритике наших успјеха и недостатака“.⁴⁰⁹ У расправи су сходно томе коришћени сегменти совјетске дискусије, а иницирао ју је Бранко Максимовић, док је у Мохоровићеву одбрану је стала Редакција којом је руководио Невен Шегвић.

Максимовић је констатовао да архитектура нове Југославије по први пут у својој историји има све услове да се развије у службу народу, што је пројектима нових фабрика и радничких насеља већ било остварено.⁴¹⁰ Проблем обликовања је међутим био мање успешно решен – још увек су се могле наћи концепције „`функционалне` архитектуре“, што значи да су архитекти „несумљиво још увек под снажним утицајем буржоаске, декадентне архитектуре“. Проблем садржине и форме је представљао крупно питање које је до тада заobilажено, а „дуго ћутање“ је прекинуо Мохоровићев чланак од прошле године. У истом је, према Максимовићу, било истакнуто да по питању обликовања „нема ни приближно јединственог гледишта“, те да постоје два „супротна“ смера, који међутим нису адекватно повезани са два супротна друштвена поретка: социјалистичког и капиталистичког. Било је логично да ће се ту рећи нешто о трулежи капиталистичких градова или не - Мохоровић „заobilazi стварност“ и конкретна два поретка сједињује у некакво „савремено друштво“ које живи у „модерном граду“. У анализи првог застрањења се јавља неки „технички функционализам“ у чему се конкретни примери по правилу се избегавају. Поред овако „аполитичког и недијалектичког гледања на архитектуру“, чланак је испуњен „нејасним, замршеним и псеудонаучним фразама“ - никде се не употребљава термин функционализам, него се произвољно разгранава на: технички, уско технички, механички или естетско садржајни, чиме писац дезоријентише читаоца, заobilazi анализу функционализма и не заузме став према њему. Код другог

⁴⁰⁷ „Критичка оцена о стварању совјетских композитора Мураделија, Шостаковича, Прокофјева, Хачатуријана и других“, *Политика*, 13. фебруар 1948, 3.

⁴⁰⁸ „Извештај о реакцијама на Резолуцију ЦК СКП(б) и чишћењу совјетске музике од `штетних утицаја декадентства и формализма` 1948. године“, Архив Југославије, Фонд Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ 314-3-11.

⁴⁰⁹ G. A. Simonov, „Najznačajniji zadaci sovjetskih arhitekata“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 63-67; *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 723-730.

⁴¹⁰ Branko Maksimović, „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 73-75.

застрањења такође нема конкретних примера – говори се само о „извесном делу теорије архитектуре“ у коме су обликовне вредности избалансиране, према коме се заузима оштро становише. Ово застрањење доводи до „најбједнијег формализма и еклектицизма“, „не претставља никакву естетску вриједност“, и „у својој бити израз примитивизма“. Јасно је да се ту ради о социјалистичком друштву јер писац каже да савремена монументалност треба да произлази „из снаге радних маса“, а управо ту: „Нема и не може бити мјеста хисторијским елементима у савременој архитектури“. Овом реченицом је аутор стао на позицију функционалиста који су говорили да архитект „може да има пуну ‘слободу’ у стварању“, што је супротно дијалектичком схваташњу архитектуре. Формална „револуционарност“ модерне архитектуре је назадна јер пориче и руши најбоље тековине прошлости као „одраз капитализма који се распада“. У сваком случају, Мохоровићево апстрактно излагање је према Максимовићу отежавало дискусију о новим облицима архитектуре Југославије, а како је ова била неопходна, требало ју је усмерити другим путем „реалног архитектонског стваралаштва“ које ће јој помоћи да „што брже изађе на правилан пут“.

На Максимовићеву критику није одговорио Мохоровић него Редакција.⁴¹¹ У чланку је наведено да је дискусија требало да послужи „практичним циљевима, т.ј. остваривању наше нове социјалистичке архитектуре“, што конкретно значи да треба „ликвидирати све и најсуптилније остатке кривих буржоаских гледања“. Максимовић је међутим дискусију свео на „јалово дебатирање, узимајући изолирано што је нетко рекао или зашто није рекао оно што је нетко други мислио да је нетко први требао да рече“, што није давало допринос „учвршћивању наше теорије архитектуре“. Корист би била већа да је само кориговао поједине наводе и терминологију, и онда би критика била „у правом смислу другарска“. Редакција је, сходно томе, прешла на критику Максимовића која је и сама била све осим другарска, јер су и њему и Мохоровићу приписиване речи којих у њиховим чланцима није било. Максимовић, према Редакцији, није разумео Мохоровићеву дијалектичку анализу па му је зато била „тешка“. То што је Мохоровић доказао да је теза техничког функционализма неодржива „никако не искључује критичко усвајање и развијање свега онога што је било позитивно и прогресивно у делима прошлости“, штавише, управо је то до краја анализе доказано. Максимовић је, барем према Редакцији, констатовао и да су застрањења функционализма и еклектицизма продукт капиталистичког система - мада је он то тврдио само за први - и питao се да ли Мохоровић мисли да иста постоје и у социјалистичком друштву тражећи да се наведе барем један теоретичар који је ту заступао еклектицизам. Редакцији је било чудно и што Максимовић „савремено друштво“ разуме као спој социјалистичког

⁴¹¹ „Napomene Redakcije uz članak prof. B. Maksimovića 'Ka diskusiji u aktuelnim problemima naše arhitekture', Arhitektura (Zagreb), br. 8-10 (1948), 76-80.

и капиталистичког, када Мохоровић „дословно каже, да се архитектура сувременог социјалистичког друштва не базира на односима класних супротности, већ на колективној снази маса“. Ово „социјалистично“ је, међутим, додала Редакција - Мохоровић је дословно рекао: „Савремена монументалност произилази из снаге радних маса, а не из дистанце класних супротности, па према томе морају и облици савремене архитектуре бити нови“.⁴¹² Код Мохоровића је било најразличитијих термина који описују то савремено друштво: „измјењени односи“, „модерни град“, „животна енергија савременог друштвеног уређења“, али се реч „социјалистично“, колико ни „капиталистично“ никде не наводи, чак се са барока директно прелази на „савремено“. Како год било, Редакција је у сврху доказивања недијалектичности Максимовићевих ставова у полемику укључила и актуелну совјетску дискусију. Мада Мохоровић 1947. године за исту није могао знати јер се још није била одиграла, испоставило се да је Симонов тврдио исто што и он: дијаметрално супротни друштвени односи одражавају се на подручју архитектуре па дела совјетских архитеката „морају бити потпуно *самостална и различита од свега оног што се ради преко границе*“ (нагласила Редакција). Исто тако је „тачно“ оно што Максимовић није ни навео - да и технички функционализам и еклектицизам потичу из капитализма, с тим да је „борба против остатака таквих quasi сувремених гледишта“ једнако актуелна у социјализму, и не само да је актуелна – кроз исту се већ читаву деценију граде објекати у СССР. Совјетска уметност није одмах ишла путем метода социјалистичког реализма, него се до тога дошло после низа година стваралачког тражења, и она се „доста често удаљивала од правилног пута у област формализма и конструктивизма“. Народ је међутим после живе дискусије устао против конструктивизма и „сви ти неживотни и формалистички правци доживјели су потпуни слом“ када их је сменио социјалистички реализам који је од тада једини метод совјетског стварања. „Данас се исто може рећи и за наше прилике“ - остаци конструктивнистичких и функционалистичких теза једнако су присутни у архитектури Југославије и против њихове штетности се требало енергично борити. Да је за то дошло време видело се и на скорањим конкурсима – Стрижић је на пример пројекат за Оперу радио „у духу француског псеудомодернизма“. Ово значи „да је и те како нужно *оба екстремна застрањена на подручју теорије архитектуре одлучно отклонити и указати пут правилног става у архитектури*“, и како се испоставља, то је и била Мохоровићева намера. Даље, „да би расветлили све ове тврдње“ Редакција се опет служи цитатима Симонова, који је исто као и Мохоровић жигосао застрањење ускотехничког функционализма као „отров формализма“, док је Максимовић одбио да такво застрањење уопште постоји. По Симонову је такође у совјетској пракси постојао и формализам друге

⁴¹² Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, 7.

врсте „који је узео нови облик“, попут оног код Жолтовског „упркос привидном посезању школе за класичним наслијеђем“. То је и Максимовића требало да увери да и оно друго застрањење постоји у социјализму, па га Мохоровићева подела на функционализам и еклектизам „веће вјероватно више тако тешко изненадити“. Наравно, можда не треба ни наводити да Максимовић није ни тврдио да застрањења не постоје – само је тражио да се Мохоровић јасно одреди где их налази. Без обзира на то, чак и Мохоровићев захтев да облици савремене архитектуре морају бити нови добија неочекивани обрт - Симонов је говорио:

Прави класични редови архитектуре увијек су изражавали велике идеје своје епохе. Ти су радови били органски повезани са сувременим животом, *a њихове су архитектонске форме увјетоване садржајем дјела*, искориштени су при том најнапреднији технички проналасци односног времена.⁴¹³

Управо овај пасус „у цијелости дословно потврђује тезе проф. Мохоровића“, и даје одговор „на све ‘нејасноће’, ‘тежине’, ‘бессадржајности’, ‘псеудонаучности’ и ‘конфузности’“ које му се пребацују. Мохоровић је „управо с тог разлога“ захтевао нову форму – хтео је да постави „најширу платформу за анализу теоретског става на подручју архитектонског обликовања“. Поврх свега, Редакцији је остало „потпуно видљиво“ да је код Максимовића присутно „потпуно непознавање“ савремене теорије што га доводи у „врло неугодну и тешку“ ситуацију: „То нас посебно зачуђује и стога, што управо проф. Максимовић у читавом својем посљертном теоретском раду стоји на позицијама социјалистичког реализма“. Редакција је уместо њега „компаративним методом“ показала како треба користити искуства совјетских теоретичара - ова последња тврдња је чини се од свих имала највише основа. На крају је, најважније, наглашено да још није решен проблем са Мохоровићем, „јер сматрамо и то *наглашавамо*, да је о тим тезама потребно провести дискусију нарочито о његовој примјени у чланку ‘Анализа разовоја архитектонског обликовања народа СССР-а’“, што је непуних месец дана након тога учинио Зоговић.

Редакција по свему судећи у датом чланку није стала на страну Мохоровића ради одбране њега самог, нити у потврду његове тезе о „чистој“ форми, а нарочито не у одбрану његовог текста јер је исти вишеструко кривотворен. Оно што је Мохоровић хтео рећи - да „нема и не може бити мјеста хисторијским елементима у савременој архитектури“ потпуно је занемарено - учињена је надградња извornog текста који је третиран као мртва форма из које се може узети било шта, па чак и оно чега нема. Оно што на дати начин јесте доказано била је исправност совјетске теорије, која се у расправу уводи као врховни арбитар који пресуђује ко је у праву, а иста је успут проглашена и за исправни пут архитектуре Југославије. Такође се показало да чланак било ког аутора, па

⁴¹³ Ibid., 79.

макар он био главни заговорник социјалистичког реализма попут Максимовића, може бити релативизован када затреба – у датом контексту није постојао ни проблем веродостојности нити ауторитета, а најбољи пример за то је био сам Зоговић.

Друга тема која је у истом броју часописа покренута било је проучавање наслеђа. Максимовић је у рецензији уџбеника *Основи средњевековне архитектуре* Ђурђа Бошковића наговестио како ће се надаље приступати овом проблему.⁴¹⁴ Бошковић је имао задатак да методом дијалектичког материјализма изложи историју средњевековне архитектуре, па су у уџбенику „мртви и случајно дати називи“, попут протороманске и романске архитектуре, добили „историски тачно значење“: западњачка архитектура у доба натуралне привреде и раног феудализма, и западњачка архитектура у доба борбе између цркве и државе за економску и политичку превласт. Дате су и слике које олакшавају читаоцу да схвати бит поједињих епоха – готска катедрала се пореди са болесником предупртим на штакама. Као значајан је оцењен и увод у архитектуру словенских народа, у коме се иступа против „тенденциозних ненучних радова“ који умањују њихову улогу у историји човечанства, а тезе су поткрепљене најновијим истраживањима совјетских научника на првим словенским насељима у Подњепровљу, Прикарпатју и Украјини. Максимовић је нагласио и да је књига само почетак – у време спровођења Плана је требало разрадити многа теоријска питања, па је проблем изградње идеолошког става по питању националних форми постављен као један од актуелних задатака.

Након што је теоријско упориште архитектуре Југославије на овакав начин успостављено, од датог тренутка до Петог конгреса се методом критике на све стране полемисало по најразличитијим питањима праксе, уз позивање на идејну основу грешака архитеката. Проблем монотоније који је у изградњи типских стамбених зграда наговестио још Мате Бајлон, примећен је непуних месец дана након што су пројекти из *Прегледа основа станова* постали обавезни за читаву Југославију.⁴¹⁵ Јула 1948. се у рубрици „Како не треба радити“ појавила критика Б. Т. под називом „Једнообразна насеља“ у којој је примећена неодговорност инвеститора и пројектаната – први су тражили да се насеља граде од једнаких објеката „с мотивацијом, да је на тај начин најједноставније извршити подјелу изграђених станова“, а други су ово прихватали и још „продубљивали“ проблем стварајући неку врсту „урбанистичке ураниловке“:

И тако настају тужна, сива једнолична насеља са безброј истих кућа. Једнаке фасаде, једнаки кровови, једнаки размак обезличују нове домове радног народа и омогућују разликовање зграда тек по кућном броју. [...] Да се разумјемо. Не говори се против

⁴¹⁴ Branko Maksimović, „O jednom udžbeniku iz istorije arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 80-81.

⁴¹⁵ B. T., „Pregled osnova stanova“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 354; Mate Bajlon, „Neke mogućnosti situiranja stambenih zgrada“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 289-290.

типизације, него против такве шаблонске примјене типова и против унiformисања насеља.⁴¹⁶

Уз ово су објављене и фотографије као „застрашујући примјер, шта може да настане из доброг објекта ако га се неодговорно до бесвјести понавља“ – приказано је и насеље у Бановићима које је у своје време било репрезентативни пример угледања на вернакуларну архитектуру Босне. Сада је дошло „крајње време да надлежни органи изградњу унiformисаних насеља спрече“ и десило се управо то - у истом броју часописа је објављен и Распис министра грађевина ФНРЈ од 2. јула 1948. године, у коме је стајало да инвеститори и пројектанти не подносе ситуационе планове на ревизију, па се дешава да се гради исти тип објекта у читавом насељу, свим крајевима земље и свим областима привреде, што даје стереотипан, некултуран и неповољан изглед.⁴¹⁷ Надаље је требало подносити ситуације са назначеним типовима, не понављати зграде истог типа више од четири до пет пута, и „обрадити известан број зграда архитектонски различито“, у супротном ће пројекти бити одбијени. Није на одмет рећи да је дан касније, 3. јула, стигла овде већ поменута Наредба о уштедама при грађевинским радовима којом се забрањивало пројектовање разуђених основа и конзолних препуста „из формалистичких разлога“. У складу са тим је у истом броју такође Б.Т. под насловом „'Економични' пројекти господина професора“ коментарисао пројекат Звонка Вркљана, професора Техничког факултета, као „класичан пример расипања народног новца“. У његовој једносратној стамбеној згради „Електрозапада“ на Јордановцу у Загребу је била премашена квадратура: на 137,5m² је смештено пет особа, уместо на 75m² како то раде „савесни пројектанти“, коришћени су бетонски надвоји и плоче, постојало је „претенциозно улазно степениште“, а „социјални став“ архитекте је био видљив у томе што је за кућну помоћницу дао собичак од 5,7m² а за све остale 13,5m². Судећи по приложеној основи, у пројекту није било много чега претенциозног, а треба узети у обзир и да одлука о томе шта ће се пројектовати свакако није била на пројектанту.

[Слика 139] Економичност пројекта је међутим била само подлога за друго питање: „Можда је случајно што дотични не суделује у друштвеном животу, ни у ДИТ па нема додира са стварношћу и сервира нам типичне буржујске станове“. Вркљан је радио у Пројектном бироу „предузећа за електрификацију запада“ и био „најагилнији функционер усташког удружења инжењера“. Како се логично намеће питање како је могуће да су неекономични пројекти особе таквог профила уопште одобрени од народних власти, био је спреман одговор: „Можда је овај нацрт случајно усвојен 22.6.1947 у грађевно управном отсјеку ГНО у Загребу“, али да „Електrozапад“ није случајно заборавио да пројекат поднесе пред Савезну комисију за ревизију уштедео би

⁴¹⁶ Б. Т., „Kako ne treba raditi. Jednoobrazna naselja“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 443-445.

⁴¹⁷ „Raspis ministra građevina FNRJ o projektovanju naselja u stanbenih kolonija“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 419.

1,300.000 динара народног новца по згради.⁴¹⁸ У другим чланцима се насупрот томе тражио квалитет - Н.Ш је критиково станове железаре у Зеници јер: „Правдање пројектанта једноставношћу у јевтиноћом изградње не би требало да нам буде мерило и путоказ за изградњу станова“.⁴¹⁹

Пред Пети конгрес је почела и дискусија међу самим часописима - углавном је *Naše građevinarstvo*, орган Министарства грађевина ФНРЈ, критиковало све остале. У јунском броју је такође Б.Т. оценио фебруарски број *Arhitekture*, подвлачећи чињеницу да архитектура није само графика него и изведени објекат, те да се архитектонска стварност не може приказивати само конкурсним радовима, нарочито не оним који нису прихваћени за реализацију, као ни типовима задружних домаова без приказивања њихове примене на терену.⁴²⁰ Поред тога, опрема цртежа је била слаба а цена часописа висока, што је било потпуно неоправдано „осим ако као оправдање узмемо набавку финога папира код проф, загребачког техничког факултета инг. Арх. Алфреда Албанија“. Часопис је требало да постане одраз стварности тако што ће доносити изведене објекте и објективне приказе, а не да сам аутор даје рецензију својим пројектима (Маџура). Предконгресни број *Arhitekture*, 8-10 за март-мај, изашао је крајем јула - критика је прихваћена као конструктивна и другарска и „формалистичке“ грешке су одмах исправљене.⁴²¹ Претходно су на насловним странама углавном давани пројекти, а сада су њихово место заузели срп и чекић на црвеној позадини. [Слика 140] Дат је и приказ два изведена објекта: адаптације ЈДП и железничке станице у Зеници Михајла Митровића.⁴²² Ово је задовољило критичаре – часопис је похваљен за „снажан прелом“, не само због измене графичке обраде него и због постављања дискусије (Максимовић-Редакција) на принципијелну базу. Са Петим конгресом и Зоговићевим говором се, међутим, мишљење опет променило. *Arhitektura* 11-12 за јун-јул изашла је у новембру доносећи Зоговићев реферат, али је на то опет дошла критика, и то по питањима која су претходно похваљена као решена.⁴²³ Материјал је овог пута био добро одабран али није био „правилно критички осветљен“ - савремени архитектонски месечник није требало да се задовољава само приказом пројекта који још нису архитектура - они такви постају реализацијом, а ако неки пројекат није реализиран треба видети *зашто* није, и тек ће као такав одиграти улогу коју стварност захтева. За часопис је речено и да је „декоративни елемент по разним чекаоницама“ и да обилује графичким екстраваганцијама на које би се лепо могао применити Зоговићев говор на Петом конгресу. У следећем броју *Arhitekture* (13-17) је на насловној страни била графика *Архитектонски споменици Југославије* коју је Ернест

⁴¹⁸ Б. Т., „'Ekonomični' projekti gospodina profesora“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 445-446.

⁴¹⁹ Н. Ш., „Primer lošeg rešenja stana“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 336-337.

⁴²⁰ Б. Т., „'Arhitektura' br. 7“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 355-356.

⁴²¹ Н.Ш., „*Naše građevinarstvo* (Број 4-5, мај 1948)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 81.

⁴²² Б.Т. „*Arhitektura* br. 8-10“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 622-623.

⁴²³ Б.Т. „*Arhitektura* Br. 11-12“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 97.

Томашевић радио за туристички павиљон Загребачког велесајма 1948. године. [Слика 141] Објављени су и реферати са Другог конгреса ДИТ на коме је архитектонском наслеђу посвећена посебна пажња, па у броју уопште није било пројеката – читав је био посвећен новој теми за коју је надаље отворена стална рубрика.⁴²⁴ Из неког разлога, после тога критике на рачун *Arhitekture* више нису објављиване – можда зато што су технички стручаци на Другом конгресу ДИТ колективно дошли у склад са стварношћу коју је преломио Пети конгрес, па за критиковањем са стране више није било преке потребе – инжењери су ту већ сами пронашли капиталистичке остатке у својим редовима.

5.7. Други конгрес ДИТ

Други конгрес ДИТЈ одржан је од 31. октобра до 2. новембра 1948. године у Београду – свечани део у сали Југословенског драмског позоришта, а радни на Техничком факултету. Први конгрес је био одржан маја 1946. у време проглашења краткорочног плана, када је манифестовано јединство техничких стручњака.⁴²⁵ Други је имао радни карактер – дошао је после Петог конгреса КПЈ који је „осветлио пут и научно образложио историјске промене настале у нашој земљи“, па је исте требало применити у пракси: „Савез сматра да теоретске поставке Петог конгреса КПЈ и закључци донети на Конгресу по питању даљег развоја наше културе, науке и уметности, стечена искуства у досадашњем раду код нас и искуства у СССР-у на овим секторима, омогућавају да се утврде смернице даљег развоја наше архитектуре и урбанизма“.⁴²⁶

Конгресу се прво обратио Франц Лескошек, министар тешке индустрије ФНРЈ, који је изнео шта Партија очекује од стручњака - требало је да самокритички размотре дотадашњи и донесу правилне одлуке за даљи рад, а смернице за самокритику дате су одмах: стручњаци су се „премало политички активирали да би политички схватили проблеме“, „забирократисали у хрпама папира“ и задацима прилазили технократски, још увек не верујући у могућности планске привреде.⁴²⁷ Уместо тога се очекивала општа,

⁴²⁴ Током 1947. године су објављивани само конкурсни радови, пројекти и прикази о ликовној уметности, с тим што су у време прославе Октобарске револуције објављени чланци: Đurđe Bošković, „Srednjevekovna arhitektura naroda SSSR“ и Branislav Kojić, „Arhitektura ruskog sela“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 10-11, 12-13. У броју за јун-јул 1948. године објављен је чланак Љубе Карамана, али у вези рада Конзерваторског завода у Загребу: Ljubo Karaman, „Znajačna otkrića Konzervatorskog zavoda u Zagrebu na području našeg srednjevekovnog fresko-slikarstva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 42-43. Међутим, у последњем броју 1948. године (13-17) уопште није било пројеката а објављени су чланци: N. Š., „Arhitektonsko naslijede Hrvatske i Slavonije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 6; Đurđe Bošković, „Srpska srednjevekovna arhitektura“, *Ibid.*, 59-72; Sotir Tomotski, „Makedonska narodna arhitektura i njena primjena u modernoj arhitekturi“, *Ibid.*, 73-80; Ivan Bah, „Umjetnost XVII и XVIII stoljeća u Hrvatskoj“, *Ibid.*, 132-133; „Bibliografija knjiga i separata arhitektonskog naslijeda Hrvatske“, *Ibid.*, 40-43.

⁴²⁵ „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana (Referat Vladimira Nenadovića, potpredsjednika Saveza DITJ)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 116-121.

⁴²⁶ „Rezolucija sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 5; „II kongres DIT“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1948), 85-86; „Izveštaj o radu Saveza DITJ i pojedinih organizacija“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1948), 104.

⁴²⁷ „Почeo је рад Други конгрес инжењера и техничара Југославије“, *Politika*, 1. новембар 1948, 1-2.

свесна и добровољна мобилизација свих кадрова на овладавање науком марксизма-лењинизма и „неустрашиво“ решавање проблема кроз употребу домаћих сировина, новаторских идеја и проучавање организације рада, у чему је „посебан задатак од нарочите важности, који треба посебно нагласити“ била дубља повезаност са синдикалним и партијским организацијама.

Реферат о наредним задацима дао је Владимир (Мирко) Ненадовић, председник Планске комисије НРС и подпредседник ДИТ.⁴²⁸ Он је указао на недостатке који су отежавали спровођење Плана. Непосредно после рата исти су били заоставштина предратног периода, а сада се већ радило „о остацима у свести људи“. Први се на удару нашао на удару технички максимализам: „Ми се морамо научити да задацима прилазимо *са вером* у велике могућности планског рада“. Ту је и бирократизам, који се јављао када се појединци административним поступцима ограђују од одговорности за извршење задатака. Постојало је „извесно несхватање, па чак и отпор“ према планирању – стручњаци су признавали потребу за тим, али су говорили и „о компликовности тога рада, да он одузима драгоцену време“, а самим тим: „Није случајно да се иза таквих схватања и рада може да прикрива непријатељ“. Ту је и проблем са науком - математику, физику и механику је требало познавати, али их и повезати са поставкама марксизма-лењинизма. Задатак је била и борба за квалитет: „Не треба да затварамо очи пред чињницом да се случајеви слабог и неодговарајућег квалитета производа не смањују, него напротив повећавају“.

Братислав Стојановић се зауставио на историјском развоју ДИТ.⁴²⁹ Како се испоставља, предратно Удружење инжењера и архитеката и Савез инжењерских друштава били су одраз капиталистичког уређења, па је КПЈ „нарочито у периоду окупљања и припремања маса за антифашистичку борбу“ ту развила жив рад - техничку интелигенцију је требало довести до сазнања о њеним правим интересима и упознати је са напредном науком и достигнућима СССР. Ово је дало резултата - напредни елементи су све више преузимали руководство, а онда су за време рата уједињени под у ИОФ-ИАТ. Непосредно после рата је остао мали број непријатељских инжењера који су деловали кроз саботажу – борба је вођена у фабрикама, стручним организацијама, на факултетима и стручним школама, а онда је на Првом конгресу формиран ДИТЈ као обједињавајуће тело. Треба приметити да ток догађаја сасвим одговара Бајлоновој „Ми настављамо са радом“. Након тога је „нарочито велика“ била сарадња са органима власти „по свим питањима из области архитектуре и урбанизма“, а онда се прешло на питања даље идеолошко-политичке изградње. Будност према непријатељском раду извесних

⁴²⁸ „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana“, 116-121.

⁴²⁹ Bratislav Stojanović, „Rad Saveza Društava inženjera i tehničara Jugoslavije od I do II kongresa i naredni zadaci“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 181-194.

стручњака још увек није била на висини, иако је то саставни део борбе за План - заборавља се да непријатељи акције спроводе преко инжењера због њихове раније повезаности са експлоататорском класом, за шта су доказ суђења шпијунској групи инжењера у Љубљани, и поводом рушења дела индустријског објекта у Земуну, која говоре „до које мере могу да се срозају извесни изроди и међу инжењерима“.

Процес против инжењера у Љубљани инициран је априла 1948. године, и њих је Војни суд осудио на смрт мада није наведено где су радили и шта су саботирали.⁴³⁰ Други случај је покренут у исто време, и било му је мање пажње посвећено у штампи - за рушење дела ливнице у Земуну је суђено техничким руководиоцима предузећа „Рад“.⁴³¹ У процесу је изнето да грађевински дневници нису вођени на висини задатка, те да се не може утврдити у чему је била грешка, али је свеједно одлучено да је узрок рушења било то што земљиште није испитано пре градње и што је у објекат уграђен лош цемент. Ово се могло знати и без дневника јер терен и иначе није испитиван, а цемент је на градилишта стизао у неозначеним цаковима. Упркос томе, одлучено је да се ради о привредној саботажи - одговорни архитекта Милан Секулић је осуђен на четрнаест година затвора са принудним радом и две године забране вршења праксе по издржаној казни, руководилац градилишта на дванаест, грађевински инжењер на две, а палири на осамнаест месеци и годину дана.

Исту праксу је Стојановић најавио и за надаље - ДИТ до тада није осветљавао класну и политичку позадину оваквих поступака, чак је и рушење ливнице у Земуну тумачено као „недораслост нашу за послове којих смо се прихватили“, а резултат је било предимензионисање елемената „за сваки случај“ и расипање материјала. Испоставља се да су мере против техничког максимализма већ давале очекиване резултате – политичка позадина неуспелих пројеката је овим била откријена, а најављено је да ће саботерских покушаја бити и надаље, „данас ће се дешавати и већ се дешава (случај инж. Монина) да ће неки свој злочиначки рад крити иза СССР и Резолуције Информбирио“.

Миленко Јаковљевић је идејно-политичку позадину пронашао у научном раду инжењера.⁴³² Техничка интелигенција је васпитавана у капитализму одакле је и носила методе рада - инерција је у њиховим главама била врло велика, али релативно лако савладива чим се уочи да ти методи нису у складу са реалношћу изградње социјализма.

⁴³⁰ „Шпијуни и издајници износе до детаља свој саботерски и диверзантски рад коме је био циљ минирање Петогодишњег плана и увођење противнародне владавине“, *Политика*, 24. април 1948, 5; „Племенита служба народу“, *Политика*, 28. април 1948, 1; „Војни суд у Љубљани осудио је на казну смрти једанаест шпијуна, саботера и издајника“, *Политика*, 28. април 1948, 4.

⁴³¹ „У наставку претреса групи техничких руководилаца грађевинског предузећа 'Рад' прочитан је извештај стручне комисије“, *Политика*, 16. април 1948, 5; „Суђење руководиоцима грађевинског предузећа 'Рад'“, *Политика*, 18. април 1948, 5; „Пресуда групи техничких руководилаца грађевинског предузећа 'Рад'“, *Политика*, 28. април 1948, 5.

⁴³² „О научном раду. Referat ing. prof. Milenka Jakovljavića, održan na II Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 213-216.

У научном раду је ово било нешто теже уочити јер „постоје нека схватања, да је наука сама по себи објективна и да према томе не зависи од друштвених форми“. Ради бољег разумевања „неће бити сувишно поновити већ познате и примљене дефиниције о томе шта је наука“. То је људски рад који изучава природу, друштво, или однос свести према природи и друштву (филозофија), а питање је, ако је известан систем или метод научни, да ли може бити погрешан:

Одговорићемо овако: да скуп поjmова који чине научни систем или метод, којима се наука у датом моменту служи не могу бити погрешни у својој суштини, ако остају на линiji сталног напредовања. Они постају погрешни тек онда, кад се почну претварати у кочницу овога развоја. Али тада престају бити научни системи и методи. Према томе атрибут научни ми изједначујемо са тим, да је у датом моменту истинит.⁴³³

Како, дакле, научност и истинитост зависе од ступња друштвеног развоја, надаље се цитирањем Тодора Павлова разјашњава и нераскидива повезаност свих наука. Темељ свих наука је филозофија, а ако се филозофски системи своде на идеалистичке и материјалистичке, а методи на метафизичке и дијалектичке, онда све науке имају као подлогу дате системе и методе. Није потребно доказивати исправност материјалистичког гледања јер је питање већ доказано у теорији и проверено у пракси: „То значи, да ми као једини научни метод и систем сматрамо дијалектички материјализам и можемо узети да је наука дијалектичко јединство система, метода и праксе. Овим смо већ рекли да је наука јединствена“.⁴³⁴ Самим тим постаје јасно да подела на физику, хемију и друге науке постоји, али међу њима нема граница – подела само показује којим се делом природе та наука бави. Како је такође наука постављена на дијалектичку основу, јасна је њена повезаност са праксом и зависност од степена развоја производних снага, што значи - нема „чисте науке“. Она је повезана са Планом, па је још једна од њених особености планирање истраживања: „Како је могућно планирати нова открића? Сасвим просто. Ако је наука везана са праксом онда из праксе добија задатке у коме правцу треба попунити празнице. Совјетска наука је помогла и данас помаже остварење петогодишњих планова, а петогодишњи планови планирају и науку“. У Југославији су координацијом институција за то били начињени „тек почетни кораци“, али слабости још постоје и тичу се идејности научника - неки не стоје на основама дијалектичког материјализма, чак су непријатељски расположени према изградњи социјализма, а поједини институти су „мирно уточиште где су се склонили притајени противници наше земље“. Задатак је дакле „да их кроз њихов рад истерамо на чистину“, а у томе: „Очекивати да појединац између нас може правити револуционарно откриће без ослона на светску науку, нарочито руску науку, је чист идеализам“.

⁴³³ Ibid., 213.

⁴³⁴ Ibid., 214.

Након што су постављена општа начела дијалектичког развоја, други део Конгреса се обављао по струкама где су разрађивани кораци за будући рад техничких стручњака. У Архитектонској секцији ДИТ су говорили Стјепан Планић и Мира Крајгхер. Планић је у реферату „Проблематика наше садашње архитектуре“ већ у првој реченици разјаснио: „Архитектонско, као и свако друго умјетничко стварање, увјек одражава друштвено-гospодарска збивања“.⁴³⁵ Како су ова Петим конгресом очигледно била промењена, у струци је „далеко прошло порођајно раздобље“, те се на исто требало осврнути и „отворити правилније услове за рад и стварање наше нове архитектуре“. Кратки рокови и брзина градње нису били добри предуслови за квалитетно стварање, међутим, боље је имати „икакве но никакве објекте“, а и брзина је „само привремена карактеристика наше стваралачке дјелатности“. Уместо решавања тог питања предложен је нови систем организације. Инвеститори су претходно „раскошно раполагали“ дефицитарним материјалима а да се то више не би догађало постао је потребан „исти плански критериј за све ресоре са централним руководствима у планирању материјала, радне снаге, али и пројектирања укључивши ревизију и контролу“. Подела задатака се више није могла вршити из два центра - оператива је требало да пређе на републичка министарства, тако да јој се задаци више не дају по инвеститорима него по намени објекта - једнима фабрике, другима типови, трећима адаптације и слично. Савезно министарство грађевина би координирало рад оперативе, а уместо Савезног пројектантског завода је требало основати Пројектантски институт који координира радом републичких завода и сарађује са Савезним министарством и Планском комисијом. Урбанистичке институте је требало основати само по републикама како би били у контакту са пројектантским заводима, а у њиховом раду и даље: „Брзина потребе не дозвољава израду дефинитивних регулационих планова, већ је дужност директивним регионалним и регулационим основама ријешити за што могуће већи број мјеста главни прометни проблем, зонирање, те перспективу развитка“. Предложена је и ревизија пројектантских норми јер постојеће нису узимале у обзир „свеукупне успјехе економичности и рационалности, те вриједности формалног композиционог и конструктивног дијела рјешења“, а како се баш ту налазио допринос култури уопште, то ће бити „достојан потицај у дизању стручно-етичног нивоа сталежа“. Поменуто је и питање форме – јасно је да архитектура није самостална дисциплина подвргнута само свом унутрашњем развоју и да се треба „контролирати“ спознајом да се као и све друге дјелатности заснива на економској подлози. Ова је међутим у свим срединама иста, али назирања о композицији по републикама „ни у ком случају“ нису. То што међутим

⁴³⁵ На реферату су радили и Стјепан Гомбош, Казимир Остроговић, Владимира Поточњак и Невен Шегвић. S. Planić, „Referat zagrebačke sekcije arhitekata o arhitektonskoj problematici. Pročitan na plenumu arhitekata povodom II. Kongresa DITJ-a u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 122-126; „Problematika naše sadašnje arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 292-296.

постоје разлике по питању обликовања не значи да треба да постоје у схватањима архитеката, нарочито оних који се баве образовањем. Код млађих ово неће бити проблем јер су образовани у социјализму - проблем су професори чија ће гледишта морати стално да се упоређују са савременошћу кроз „стално међусобно критичко упоређивање“, што ће поставити „основну проблематику у скретањима са линија савремености“. Скретања је „за сада“ било неколико. Формализам се огледао у утицају „великих међународних архитеката“ - поређење са стваралачким именима целог света јесте било дужност архитеката Југославије, али је те радове требало „исправно, а не формалистички“ проучити, у вези са техничким потенцијалом и друштвено-економским у којима су створена. Слично је и у примени историјских стилова којој није требало прилазити шаблонски - типске објекте је требало прилагођавати крају, материјалима и приликама. Многих материјала тренутно није било, па се „савремено добра болница“ морала градити од доступних материјала „а не само са узорним армирано-бетонским конструкцијама“, а у тежњи за подизањем стандарда „више једноставних болница уместо једне прворазредно опремљене јесу исправније решење“.

Други кореферат је прочитала Мира Крајгхер, која је, мада се не наводи извор, дала оправдање на Зоговићеву критику: „Непосредан повод за разматрање теоретских питања је што у културним круговима егзистира мишљење да владају декаденција и формализам особито на подручју наше архитектуре још прилично суверено и безобзирно“, и по том питању је требало отворити дискусију како би и критика постала „потпуно објективна“.⁴³⁶ Архитекти су наиме били неправедно осуђени - јасно је да буржоазија за своје империјалистичке циљеве користи декадентну и формалистичку западну уметност, и код архитеката таквих остатаца још увек има, али „опћенито се то не може казати“ - у сваком случају „наша је жеља да те рецидиве што прије одстранимо“. У том циљу је сасвим искрено требало исказати становиште по низу питања као што су: однос према социјалистичком реализму, питање форме и идејности, односа архитектуре и фолклора, и према совјетској и западној архитектури.⁴³⁷ Социјалистички реализам је у књижевности био „прилично јасан појам“: поглед на живот није статичан него дијалектички, па се у уметности мора описивати живот у развоју и све што је типично за социјализам. У архитектури је међутим ситуација специфична јер „нико од нас не може данас да каже какав ће код нас да изгледа, и кад ће да се појави у нашој архитектури социјалистички реализам“. У СССР архитекти после 30 година изјављују да је о томе још рано говорити и наводе тек један пример – лечилиште у Кисловодску. У Југославији је изградња социјализма тек почела, па је за изградњу стила потребно да се стекну

⁴³⁶ Mira Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 126-129; *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 288-291.

⁴³⁷ Ibid., 288.

објективни услови. Полазно са тим, разлог критикама „можда лежи у делимичном неразумевању научних основа архитектуре“ (нагласила М.К) - архитекти су се у прошлости увек служили најновијим техничким достигнућима, проналазак армираног бетона је дошао са развојем империјализма и пролетерских револуција, а како у земљи социјализма нема препрека империјалистичког система: „Зато држимо да је потпуно у складу са теоријом марксизма-лењинизма, ако изражавамо жељу ка архитектури која искоришћава све нове могућности које пружа армирани бетон. У томе нема декаденце и формализма“. Након што је оправдано коришћење једног материјала и са идејне стране, Крајгхер је прешла на проблем форме. У СССР су већ подигли материјалну базу и теоријско јединство па сада траже могућности формалних решења, а у Југославији ступањ развоја није био исти. Архитектура се ту налазила на почетку стварања свог стила и морала је бити једноставна – требало је осудити претрпаност налепљених украса и тежити да сваки елемент буде и функционалан и леп, с тим да: „Нећемо наиме само оно што је корисно, бескомпромисно проглашавамо уз то и уметничке циљеве архитектуре“. Требало је имати у виду и да на архитектуру утичу и економски услови – План је тражио што рационалније грађење, и нова садржина се на стваралаштво архитеката већ одразила, али ствар са формом није тако једноставна - штедња је значила пре препреку него иницијативу за развој уметничког аспекта архитектуре. До тога се, како су утврдили Макрс и Енгелс, прелаз врши полако „најпре у економици па тек после у надградњи, када спада и уметност“. Питање односа према архитектури Запада такође је требало гледати реално - у сваком друштву постоји „реакција и напредак“ (Лењин), са класним супротностима се суочавао и Совјетски Савез, а и није све на Западу било декадентно – западни архитекти су имали велика искуства на подручју рационалних конструкција, и „потребно је рачунати с тим, ако нас неко можда критикује услед листања по архитектонским ревијама запада“. Са друге стране, тамо се поштен архитекта налазио у тешком положају јер није могао да изведе пројекте због капиталистичког система, а јасно је да те сањарије нису корисне „јер одвраћају радне људе од размишљања о стварним узроцима зла“, и такви идеалистички пројекти не могу се једноставно пресадити у земљу социјализма. Онда је дошао на ред и проблем коришћења наслеђа, а ту је цитиран Стаљин: „Друг Сталјин каже с тиме у вези да треба пружити националним културама све могућности развоја и процвата, како би се тиме створили услови за стапање у социјалистичку културу и по садржају и по облику“. Да би се ово постигло потребно је проучавати народно стваралаштво, а антика, готика и ренесанса „претстављају и за нас огромно историско благо, из којег се и данас учимо“. Наслеђе се, међутим, неће слепо копирати – прво треба извршити селекцију:

Социјалистички реализам је прогресиван поглед на уметност, зато не може некритички примати све непроверене остатке прошлости. [...] Дотакла бих се неких проблематичних

украсних елемената са подручја словенског фолклора, који су скоро сасма идентични са немачким, из времена кад се барок већ распадао, што је разумљиво звог вечите политичке и господарске оvisности. Ипак се ти елементи данас код нас још толерирају.⁴³⁸

На крају је признато да на подручју архитектуре још увек није било све у реду, пре свега због старог менталитета из кога потиче и страх од „искрене другарске критике“, а било је још и формалистичког гледања због недостатака идеолошког рада – неки архитекти су још радили као и пре рата „пованиеши се једино ‘вечитим законима лепоте, пропорције и технике’“. Није, међутим, све било тако црно: „С друге стране је ипак потребно казати да наши архитекти правилно примају сарадњу народне власти у стварима архитектуре, и да сваку напомену наших политичких претставника углавном цене и код нас, слично као у Совјетском Савезу, као богату идејну зраку скупоцену за наше савремено стваралаштво“. Закључно, Архитектонска секција ДИТ је требало да под руководством архитеката-партијаца организује низ дискусија којима би архитекти „проширили свој идеолошки хоризонт“, а Министарство грађевина да „трајно и систематски“ организује студијска путовања и студије литературе, што се односило на питање проучавања наслеђа. Наставу је требало препустити у стручном и политичком погледу најбољем кадру, док је на подручју теорије дошло време да се уведе пракса да се сваки нови проблем чим се појави разради у стручној штампи. Све ће ово, међутим, остати на папиру „док ми архитекти не узмемо своје ствари енергично у своје руке“. Тако је очигледно и било - социјалистички реализам, који је проглашен на Петом конгресу, овим је признат и са говорнице стручног друштва архитеката, а у наредном периоду је уследио и интензиван рад на прикупљању архитектонског наслеђа. Нешто либералнији став изражен по питању архитектуре Запада ће до објављивања овог реферата бити исправљен од стране Невена Шегвића у истом броју *Arhitekture*.

У Резолуцији Секције архитеката су углавном поновљени ставови из реферата – између осталог је посебно наглашен значај проучавања наслеђа и требало је: „Одбацити схватања о архитектури која се своде на пуко решавање утилитарних ускотехничких компонената, како се то појављује у капиталистичким земљама, и тражити, да се у исти час правилно удовољи функционалној компоненти и уметничко-идејној компоненти архитектонског дела“. На тим основама би се приступило стварању сопственог архитектонског израза, који неће бити слепо копирање туђих облика већ „веран уметнички одраз наше властите социјалистичке стварности“.⁴³⁹

Према Резолуцији грађевинских инжењера, која се једнако тицала архитектуре, предложен је низ нових мера, условно речено унапређења производње, које ће

⁴³⁸ Ibid., 128.

⁴³⁹ „Rezolucija sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 5; „Zaključci stručnih секција Drugog kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 217-230.

систематски почети да се уводе 1949. године.⁴⁴⁰ Инициран је концепт монтажног грађења који се „има сматрати напредним и рационалним“. Ово је, према Сави Атанацковићу значило да „и опеку можемо схватити као монтажни елемент“, а што се тиче механизације „за наше услове рада несумњиво да претежно одговара ручна монтажа, угађивање елемената релативно мале тежине“.⁴⁴¹ Она друга врста, за тај период заиста напредног грађења оштро је критикована. Под удар је дошао „Литострој“ – комплекс који је у време отварања био доказ да се План може остварити, грађен „најмодернијим методама и уз пуну механизацију“, чиме су постигнуте уштеде до 50% у арматури.⁴⁴² Марта 1948. године је, међутим, са осудом „претеране употребе цемента у Словенији“ дошла прва критика, у којој је наведено да је материјал на „Литостроју“ употребљиван „без икаквог оправдања или са јединим разлогом да зграда буде од бетонског скелета и да има отворену променаду у приземљу“, а „да би слика била још упадљивија, у близини је Градски одбор изградио стамбене зграде не само без бетонског скелета, него и без серклажа“.⁴⁴³ На Конгресу се на ово надовезао Милутин Максимовић по коме су „Литострој“ и његово „вешање тешких кракова“, и индустриска школа „издигнута на стубове, тако да је место приземља добила – променаду“, били „нешто што тешко терети пројектанте“.⁴⁴⁴ Насупрот томе је за „добар пример сналажљивости и инжењерске иновације“ узето „монтажно грађење“ стадиона ЦДЈА, где се елементи подижу „примитивним средствима, механизацијом изграђеном на самом градилишту“. Кранови су били направљени од прикованих дасака, а према Максимовићу: „То је пример борбе, доследне и упорне инжењерске борбе за остварење задатака“. Исто се могло постићи и на другим градилиштима „само треба мало промозгати“.

[Слика 142]

Резолуција Секције агронома је била у складу са одлукама Петог конгреса о јачању задругарства. Социјалистички преображај пољопривреде је, јасно, требало да се одвија уз оштру класну борбу, па је дошло време да се и агрономи наоружају теоријом марксизма-лењинизма.⁴⁴⁵ Њихов задатак је био развој државних пољопривредних добара, која су називана и „огледним“ јер су имала пропагандни карактер – иста би „својим примером практично показала радном сељаштву све предности крупне социјалистичке производње над ситном“, док би машинске станице указале на предности механичке обраде земље. Постала је потребна и масовна изградња типских пољопривредних објеката чиме су архитекти добили још један задатак за 1949. годину. У научном раду је и ту требало ослободити се „шаблонистичког гледања“ и одбацити „идеалистички

⁴⁴⁰ „Zaključci na Drugom kongresu inženjera i tehničara“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 858.

⁴⁴¹ Sava Atanacković, „Novo u građevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 271.

⁴⁴² R., „Tvornica 'Titovih zavoda-Litostroj' kod Ljubljane“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (oktobar 1947), 111.

⁴⁴³ P.Z., „Preterana primena cementa u Sloveniji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1948), 172.

⁴⁴⁴ Milutin Maksimović, „O gradenju industrijskih objekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 275-282.

⁴⁴⁵ Vojin Popović, „Uloga agronoma u socijalističkom preobražaju нашег села“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 259-264.

вајсмановско-менделистичко-морганистички правац у биологији, који представља кочницу даљем развоју пољопривредне науке и праксе и смело поћи путевима који су нам својим научним тековинама показали велики совјетски научници Мичурин, Вилјамс, Лисенко и други“.⁴⁴⁶

На Конгресу су донете и резолуције које су се односиле на рад свих инжењера и техничара. Резолуција о стручној штампи је била резултат Саветовања редакционих одбора часописа ДИТ одржаног пре Петог конгреса.⁴⁴⁷ Требало је одбацити штетну теорију о аполитичности техничке штампе - часописима је дато у задатак да теоријски рашчишћавају техничка питања кроз конструктивну критику, у још већој мери се оријентишу на актуелна питања изградње, буду организатор и мобилизатор стручњака, још више раде на превођењу совјетске литературе, и остваре чврсту међусобну сарадњу једновременим обрађивањем принципијелних питања. Конгрес се одредио и према сукобу са СССР - техничке стручњаке ништа није могло поколебати у поверењу према КПЈ и Титу, и обећали су да ће „још више збити своје редове“.⁴⁴⁸ Коначно, Резолуцијом Другог конгреса су стручњаци позвани да спроведу у живот одлуку о повезивању секција истих струка у цеој земљи, у којима би се по потреби организовала саветовања. Ова мера ће заживети 1950. године када ће између осталих бити одржано и Саветовање архитеката и урбаниста у Дубровнику – оно је дошло у сасвим другачијем политичком контексту, када је организовање по струкама препознавано као мера децентрализације, али је било резултат времена када се струка у целости постављала на совјетске основе. Резолуција је закључена признавањем грешака, верности и легитимитета Партије да поставља смернице у раду инжењера, и обећањем да ће они у 1949. години спремно дочекати нове задатке. Та 1949. година биће најтежа од свих година Плана, јер се упркос све тежој економској ситуацији од совјетског пута упорно неће одустајати.

У част Конгреса је 1. новембра у сали Инвалидског дома у Београду отворена и Изложба урбанизма и техничке књиге на којој су приказани успеси дотадашње изградње.

⁴⁴⁶ Мичурински правац је полазио од Дарвинове теорије развитка, с тим што се сматрало да иста по себи није довољна за решавање практичних задатака совјетске пољопривреде па је преображен у „совјетски стваралачки дарвинизам“, очишћен од грешака и уздигнут на виши ступањ – уместо да објашавају историју органског света, совјетски агрономи су дарвинизму приступили *стваралачки*. Пример је претварање тврде пшенице (дурум) у меку (булгаре): „Знамо да међу тврдим пшеницама нема правих озимих форми, па зато се у рејонима са релативно суровим зимама тврда пшеница гаји само као јара, а не као озима. Мичуриновци су овладали добрым начином претварања јаре пшенице у озиму. [...] Испоставило се да се после дво-тро-четврогодишњег јесењег сејања (неопходног за претварање јаре пшенице у озиму) дурум претвара у булгаре, тј. једна врста се претвара у другу“. T.D. Lisenko, „За стваралачуку naučnu biologiju“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 38 (1948), 8-9.

⁴⁴⁷ „Zaključci sa savetovanja predstavnika Redakcionih odbora stručno-tehničkih časopisa, organa Saveza DITJ-a i onih, koje izdaju ustanove saveznog značaja, održanog 27. VI. 1948. godine u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 61-62; „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o stručnoj štampi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 114-115; „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 113-114; „Opšta rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 172-174.

⁴⁴⁸ „Rezolucija povodom klevetničke кампање која се води против наše земље, наших народа, KPJ i njenog rukovodstva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 115; *Politika*, 3. новембар 1948, 4; *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 174.

У складу са покретањем националног питања, материјал је био подељен по републикама - радио се заправо „о изложби урбанизма, архитектонског наслеђа и техничке књиге“.⁴⁴⁹ На фотографијама се поредило стање градова старе и нове Југославије, приказано је народно неимарство као „драгоцен материјал за научна истраживања и критичко усвајање и развијање свега онога што је у томе стваралаштву прогресивно“, макете објеката на Новом Београду, Опере, мостова преко Саве, стамбене зоне „Пионир“, и регулациони планови из из претходног периода. Уместо реалног стања грађевинарства у протеклом периоду, Миодраг Настасовић је видео нешто сасвим друго:

Ако прођемо кроз изложени материјал ми видимо читав живот наших људи у данашњим условима, ми видимо огромну руководећу улогу и снагу наше Партије и државног руководства, ми видимо остварене и у току остварења огромне задатке који су постављени Петогодишњим планом, ми видимо огромне напоре наших трудбеника крунисане успехом, видимо творнице у којима се искива чврстима и одбрамбена снага наше земље, видимо многе јавне, друштвене, социјалне, здравствене и културне установе које служе нашим људима и које најбоље показују да се кроз напоре код остварења најважнијих и најкрупнијих задатака у изградњи социјализма, гради и сам социјализам, т.ј. подижу материјални услови наших трудбеника, побољшавају услови њиховог живота. То је одраз наше данашње стварности, то је остварење вековних тежњи експлоатисаних, који су постали слободни, да под тим условима граде сами себи бољи и лепши живот.⁴⁵⁰

Предавање је одржао и Милош Сомборски, који је у рударским и индустрiјским насељима приметио да „наши радници добијају све потребе услове нормалног хигијенског и културног живота“.⁴⁵¹ Било је речи и о проблемима урбанизма који је, постављен на основ регионалног планирања, требало да садржи и „све елементе из државног привредног плана“, што је концепт који ће се спроводити током 1949. године кроз израду генералних планова. Приређена и Изложба студентских радова треће године ТВШ, тачније типских станова које је Комисија Грађевинског института Министарства грађевина ФНРЈ погледала и откупила седам пројеката.⁴⁵² Поред тога, архитекти су у време изложбе отпутовали у Македонију где су разгледали историјске споменике, градилишта, Охрид и његове знаменитости, али и места дуж албанске и грчке границе, на којој је незабораван утисак оставила група жена и деце избеглица „док се у даљини из Грчке чује тутњава топова као знак непрекидне борбе грчке демократске Армије против ненародног режима и иностраних интервениста“.⁴⁵³

⁴⁴⁹ I. Gregorić, „Izložba Urbanizam i tehnička knjiga“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 321. Видети и: „На изложби југословенских архитеката приказан је напредак модерне архитектуре у социјалистичкој изградњи Југославије“, *Политика*, 4. новембар 1948, 4; „Кроз изложбу југословенске архитектуре“, *Борба*, 7. новембар 1948, 5; N. V., „Izložba urbanizma i tehničke knjige“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 901-903; I. G., „Izložba tehničke knjige“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 903.

⁴⁵⁰ „Na otvaranju izložbe 'Urbanizam i tehnička knjiga'. Govor sekretara Saveza DIT-a Jugoslavije Miodraga Nastasovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 322-323.

⁴⁵¹ M. Somborski, „Neki problemi urbanizma u Srbiji. Predavanje održano na izložbi 'Urbanizam i tehnička knjiga'“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 324-326.

⁴⁵² Mate Bajlon, „Projektovanje stanova – rad studenata Tehničke velike школе у Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1949), 138-143.

⁴⁵³ D. Tačević, „Sa puta kroz Makedoniju“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 298-299.

5.8. Постконгресна теорија: архитектонско наслеђе и заблуде буржоаске архитектуре

Реферати са Другог конгреса ДИТ објављени су у последњем броју *Arhitekture* (13-17) за 1948. годину који је читав био посвећен архитектонском наслеђу. Интерпретације налик Максимовићевој у вези књиге Ђурђа Боковића ту су постале правило. Џвито Фисковић је увидео да „умјетнички развој јужних Словена на Јадрану није обично опонашање италске умјетности нити рад страних мајстора, већ га стварају већим дијелом домаћи умјетници чистог славенског имена“, који су допринели и развоју „италске и уопће свијетске умјетности“, иако њихов рад „још није доволно испитан“.⁴⁵⁴ На сплитској крстionици из 11. века пронађен је и старохрватски плетар у облику петокраке. [Слика 143] Са овим су објављена и два чланка Невена Шегвића – у првом је детаљније разрађена теза о селекцији наслеђа, а у другом је направљена корекција ставова са Другог конгреса. Што се тиче наслеђа, избрисан је проблем чишћења туђих утицаја о коме је говорила Крајгхер, јер „ми ћemo установити, да су стилски утјецији код нас доживели своју трансформацију и постали саставни органични дјелови наше културе“.⁴⁵⁵ Откривено је и да је смернице по том и још једном питању архитектима дао нико други до Тито још средином 1947. године:

Наш велики учитељ маршал Тито, пригодом разговора с архитектима добитницима натјечaja за велике палаче у Новом Београду, дао нам је читав низ далекосежних директива за развој наше архитектуре по црти социјалистичког реализма, осврнувши се том пригодом и на потребу дијалектичког постављања односа према архитектонском наслиjeђу.⁴⁵⁶

Ако је по датом проблему код архитеката претходно и било двоумљења или евентуалних дубоких подела - овим су ликвидирана – надаље је линија социјалистичког реализма могла ићи само узлазном путањом. Проблем са капиталистичким остацима, то јест са модернизмом, разрађен је у другим Шегвићевом чланку „Заблуде и криза буржоаске архитектуре“.⁴⁵⁷ Ту је у складу са Максимовићевим замеркама Мохоровичићу дат низ конкретних примера за застрањење функционализма, сада без икаквог скривања иза псеудонима. Излагање почиње примером Изложбе индустриске технике 1851. године у Лондону, значајне по реализацији Кристалне палате Џозефа Пакстона, која није била резултат уметничког процеса него саме индустрије - конструкторски изум (Аркин) као и сви хангари. У тренутку када је на сцену ступила индустрија, буржоаска архитектура не само да је ступила у везу са њом него се у индустрији и утопила, „она се индустрисала“ уместо да је обрнуто, и „на тим кривим неархитектонским, недруштвеним претпоставкама“ се развијала и надаље. Директоре империјалистичке

⁴⁵⁴ Cvito Fisković, „Naši primorski umjetnici od IX. Do XIX. stoljeća“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 7.

⁴⁵⁵ N.Š., „Arhitektonsko nasleđe naroda Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 6.

⁴⁵⁶ Ibid.

⁴⁵⁷ Neven Šegvić, „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 129-131.

индустрије није занимао прави развој архитектуре него „развитак армираног бетона на црти експлоатације жељеза и елемената“, којим ће помоћу архитектуре повисити свој профит. Типичан одраз ове тенденције јесте „амерички небодер“ на чијем се апсурду сломио потенцијал Ле Корбизјеа који је „назначајнији представник данашње буржоаске архитектуре“. Самим тим, пессимизам „буржоских теоретичара архитектуре“ није случајна појава - сви примећују кобни утицај индустрије, с тим што га једни га признају (Корбизје), чак се јавио „култ индустрије“ (Гропијус и Марсел Бројер), док му други одричу значај (Луис Мамфорд). Онда на ред долази и безидејност архитеката: „Када промотримо дјела R. Neutre, Waltera Gropiusa, Marcela Breuera, Mies van der Rohe-a (сви се данас налазе у Америци), одмах ћемо установити чињеницу, да је њих потпуно заокупила милијунашка обитељска кућа“. Они су се бестидно спустили до нивоа укуса појединача, продали архитектуру, а како индустријализацију реакционарно користе, они „свијесно врше злочин, они престају бити архитекти“. Насупрот томе стоји поднаслов „У тражењу архитектонског јединства“, назван по чланку совјетског теоретичара Бајрова који је писао да није довољно користити само технику да би се добила нова архитектура – тако се добија конструкција о коју су окачени архитектонски облици. Да би нове конструкције „прешле“ у архитектуру материјали се морају организовати по другим законима, у које се увид стиче разматрањем како се у појединим периодима рађао стил. Шегвић ту креће са већ стандардном историјском анализом, почевши од архитектуре Египта која је „одраз класних супротности и моћи фараона“, да би закључио да је у свакој епохи постојало јединство функције, форме и структуре. Разбијање развојног ланца је наступило у 19. веку када се показало да је архитектура капиталистичке епохе у стању унутрашње разбијености. У претходним текстовима, Маџуре на пример, модерна архитектура се сагледавала као позитивни резултат оваквог растуреног система, а сада нема таквих компликација – разбијена архитектра је одраз разбијеног друштва. Капитализам је условио развој технике, што се негативно одразило на архитектуру и њене „законе хармоничног развитка“ јер се раздвојила на инжењерство и уметничку креацију. На прво су пристали инжењери „лишени умјетничких могућности“ од којих је потекао конструктивизам, а на друго „академици“ код којих се јавио „култforme“, при чему су и једни и други „лице и наличје исте медаље“.

Занимљиво је међутим да је у време издавања овог чланка у архитектури Југославије на значају добио управо академизам који се у континуитету неговао у словеначкој школи архитектуре, што је било у реду јер му је карактер био изменењен новом социјалистичком садржином. Код неких других објеката буржоаске епохе се са друге стране показало шта теза о селекцији архитектонског наслеђа заиста подразумева. Новембра 1948. године, у време Конгреса КП Словеније и Другог конгреса ДИТ из штампе је изашао *Зборник Одсека за архитектуру Универзитета у Љубљани 1946-*

1947.⁴⁵⁸ Према рецензији у часопису *Naše gradevinarstvo*, за љубљански колектив је била карактеристична „синтеза традиције и функционализма“, што је значило: „Прекид са академским, бежivotним начином студирања архитектонских проблема и упућивање студената у најближе, свакодневне задатке социјалистичке изградње“.⁴⁵⁹ Значење ове реченице постаје јасно из саме публикације, која је обухватала школске, конкурсне радове и идејне пројекте. У љубљанској школи је „стара традиција обогаћена новим садржајем“ – задржан је систем мајсторских радионица, у којима се студент школује кроз свакодневни индивидуални рад са професором.⁴⁶⁰ Прва и друга година су на семинарима Јоже Плечника и Марјана Мушича проучавале стилске редове и словеначко наслеђе кроз студије фасада. [Слика 144] Старије године су добијале у задатак израду репрезентативних објеката државне управе, културе и привреде, између осталих, научне институте, радничка одмаралишта, споменике палим борцима, а ту су и конкурсни радови за станице и чуварске куће на Омладинској прузи Шамац-Сарајево. Од радова професора су приказани пројекти за објекте на Новом Београду, типске станове са почетка 1947. године, Централну пошту и Народну скупштину у Љубљани који су већином рађени са студентима, Плечеников пројекат за Парламент на Љубљанском граду, као и више пута критиковани „Литострој“, који се у издању највише издава од општеприсутне пуне архитектонске обраде под академским назорима. Карактеристична је и штафета словеначких фискултурника из 1947. године са канелурама дорског стуба коју су радили Равникар и Божо Пенгров. [Слика 145] Што се тиче усвајања наслеђа, и социјалистичке садржине, као пример се могу узети две Плечникove студије Парламента. [Слика 146] Први пројекат је слично Добровићевом плану за Калемегдан постављен на врх Љубљанског града и читав је подређен народним манифестацијама. До објекта из подножја града води монументално степениште за које је разрађен и детаљ улаза у виду колонаде дорских стубова, рељефних плоча, скулптура и балустрада. Степениште води узбрдо до октогоналног објекта Парламента у коме основну масу, у виду прстена, чине трактови са канцеларијама, а преко чијег атријума се приступа улазу у скупштинску дворану која је у односу на остatak објекта само дogradija - превасходна намена објекта је у кретању маса. Код другог пројекта базис чине четири етаже са кружном скупштинском двораном на другом спрату од барем седам до осам спратних висина, окружена стубовима који држе купасту конструкцију од барем још дванаест висина – објекат је укупно висок око 20 спратова, а судећи по степеновању маса, била је то

⁴⁵⁸ Mušić, France Ivanšek, ur., *Zbornik Oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani 1946-1947*.

⁴⁵⁹ S. S., „Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani 1946-1947“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 776.

⁴⁶⁰ Пре рата је школа имала два семинара: Јоже Плечника и Ивана Вурника, а после рата су отворена још два, Равникара и Едварда Михевца. Традиција радионица је задржана, али су због нешто већег броја студената посебне предмете држали и доценти Марјан Мушич, Душан Грабијан, Јанко Валентинчић и Борис Кобе, док су се студенти за семинаре опредељивали тек у трећој години. France Ivanšek, „Problemi nastave na arhitektonskom odjelu univerziteta u Ljubljani“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 107-111.

својеврсна словеначка Палата Совета. Плечник је 9. фебруара 1949. године поводом стогодишњице смрти Франца Прешерна, као једини архитекта у конкуренцији, за овај пројекат и споменике НОБ у Словенији, Сплиту и Краљеву добио награду од 40.000 динара, што је био већи износ од свих осталих.⁴⁶¹ Оно што је код актуелизације словеначке школе архитектуре карактеристично јесте да је управо у време када је публикација штампана тражено коришћење наслеђа, што је одмах и без много дискусије и пронађено – нови стил је требало „тражити“ само када је потребно извршити критику у циљу спровођења још једног таласа идејности. Селекција се вршила на другим местима, тамо где је идејни потенцијал наслеђа био још увек „жив“, а нарочито уколико је различит од оног који је тренутно био на снази.

Крајем 1948. године је била завршена реконструкција зграде Старог двора - нове зграде Президијума Народне скупштине ФНРЈ за коју су пројекат радили Александар Ђорђевић, Милан Минић и Драгиша Брашован у Пројектантском заводу Србије.⁴⁶² Полукружни објекат на простору Дворске баште је за ту сврху порушен, а како је Добровић 1946. године и планирао, тиме је добијен „леп плато који са Пионирским парком чини лепу архитектонску целину“. Сама зграда Старог двора је у рату била скоро у потпуности срушена и захтевала је велике конструктивне радове. У спољашњој обради је задржан ренесансни стил, али је унутрашњој, како се наводило, дат савременији израз, што је значило да су главни улаз, хол, свечана сала, салони и степениште декоративно обрађени у далматинском мермеру, гипсу и бронзи, са тапетима од свиле, великим лустерима и витражима у свечаној сали израђеним према нацртима Васе Помориша по мотивима из Ослободилачког рата и обнове. На објекту је добрађена и тераса ка Булевару Црвене армије која и дан данас служи за окупљања народа. [Слика 147] Сличне интервенције рађене су и на Академији наука и Техничком факултету који је у реконструкцији добио читав спрат са низовима балустрада на прочељу. Други објекти у Београду, који би се такође могли сврстати у архитектонско наслеђе, нису имали исти третман, што из прагматичних, што из идејних разлога.

Нови изглед Поште 2 у Београду је у периодици објављен јануара 1948. године.⁴⁶³ Објекат је делом био порушен, а пројекат реконструкције је радио Павле Крат такође у Пројектантском заводу Србије.⁴⁶⁴ Степен порушености ту није био од пресудне важности

⁴⁶¹ „Поводом Прешернове прославе додељене су награде најистакнутијим словеначким научним радницима и уметницима“, *Политика*, 10. фебруар 1949, 3; J. Plečnik, „Dva načrta spomeniške arhitekture za Prešernov grob. Arh. J. Plečnik“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3-4 (1950), 32.

⁴⁶² „Нова зграда Президијума Народне скупштине ФНРЈ“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 34-37.

⁴⁶³ „Нови изглед поште број 2 у Београду“, *Политика*, 3. јануар 1948, 5.

⁴⁶⁴ Статику је радила Маргита Зрнић-Ошмајнска са Ђорђем Лазаревићем, пројекти инсталација урађени су машинском и хидротехничком бироу Пројектантског завода под руководством Драгутина Бракића и Бранка Ракића. Радове је извело предузеће „Неимар“ под руководством Јована Ђеловића и надзором В. Божића од стране Министарства пошта. Pavle Krat, „Rekonstrukcija zgrade Pošte 2 u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (februar 1948), 26-28.

- по речима пројектанта, за објекат је планирана допуна намене, а према урбанистичком решењу је железничку станицу требало изместити, па је добио привремени карактер. По питању функције преинаке нису биле тако велике – добило се „нешто и нове квадратуре“. Унутра је једно од два степеништа било порушено па су изведена два нова: централно и помоћно, за сервисе и станове, додата је и међуспратна конструкција у аули чиме су добијене просторије за управу, и нешто је промењен распоред зидова. Спољни радови су ишли у супротном правцу – по речима пројектанта, умириле су се силуета и првостепена пластика, па је објекат добио „ведрију фасаду у светлијој 'теранови', која је заменила стари продужни малтер са полихромним мотивима (сиво и црвено)“. Са зграде је заправо у потпуности скунута свака спољна обрада, а разлог за интервенцију је било то што је била „типичан пример неуспелог искоришћавања наслеђа нашег народног неимарства, преоптерећена стилским елементима“.

[Слика 148] О заштити наслеђа се, међутим, у то време писало и овако:

Ако је неки споменик важан по своме уметничком спољном изгледу, а унутрашњост му је беззначајна, па га као оштећеног или порушеног ради довођења склад са околином треба реконструисати, онда ће се код реконструкције посветити пуну пажња његовој уметничкој спољашњости, коју треба довести у пређашње стање.⁴⁶⁵

У датом примеру се наиме недостатак средстава не може узети за разлог интервенције - средства су недостајала свуда, што није сметало да се обнови Двор, то јест, није свако наслеђе било наслеђе. Национална форма Коруновићевог објекта је управо у време пропагирања „националног по форми“ постала непожељна - социјалистички концепт националности је подразумевао истицање националних разлика докле год се могу искористити као оружје за постизање идејног јединства – постојале су другим речима само „по форми“.

У складу са закључцима Другог конгреса ДИТ, до краја 1948. године се одвијала још једна реорганизација пројектантске и грађевинске праксе. Крајем године је укинута Управа главног архитекте - Добровић је, могуће у складу са закључцима о упошљавању провереног кадра у настави, добио место професора на Архитектонском факултету, а основана је Управа за пројектовање ИОНО Београда која је објединила урбанистичку, архитектонску и инжењерско-комуналну службу и „омогућила синхронизован рад“.⁴⁶⁶ Земаљски одбор Савеза грађевинских радника НРС је дошао до закључка да је најподеснија организација рада на градилиштима бригадни систем, а на терен је послато 50 студената Техничког факултета да проверавају примену норми и шаљу извештаје

⁴⁶⁵ Harold Bilinić, „Metodografija rada rekonstrukcije istorijskih građevinskih spomenika“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 35.

⁴⁶⁶ На место управника дошао је Братислав Стојановић, а директори су били: за Урбанистички завод Милош Сомборски, за Инжењерски завод Александар Милошевић, а за Архитектонски завод Богдан Игњатовић. ИОНО је 27. септембра образовао и Урбанистичку комисију као свој „стручно-друштвени орган“ који би заузимао ставове по свим текућим крупним питањима изградње Београда, а чинило га је преко тридесет чланова: стручњака, носилаца Плана, професора, представника државних установа и партијских функционера. Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 14.

Министарству.⁴⁶⁷ Ђуро Салај је на пленуму Синдиката радника грађевинске индустрије нагласио да су за 1949. годину планирани „огромни радови“, те да се такмичење, које је до тада било кампањско, морало спроводити систематски.⁴⁶⁸ Већи напори радника за наредни период нису међутим подразумевали и повећање стандарда. Бранко Тучкорић је изложио новонастали проблем са изградњом станова. Према његовој рачуници се напрасно испоставило да за пет година треба саградити 300.000 станова – Планом је предвиђена изградња 15 милиона m² стамбене површине, што је било 20 милијарди динара, па ако је просечна величина стана 76,1m², то значи да се може изградити 200.000 станова што је за 100.000 мање.⁴⁶⁹ Иако остаје нејасно на основу чега је онда уопште постављена бројка у Плану ако не према потребама: „Тај мањак морамо надокнадити“. Решење су биле уштеде у материјалу чиме „новаторство има широм отворена врата“. Поред тога, однос малих, средњих и великих станова је претходно био 3:6:1, а сада се предлагало 2:6:2, чиме би просечна квадратура пала са 76,1m² на 74,0m², али би се на 1.000 добило 30 станова више. Поврх свега „из набачене успоредбе квадратура у иноземству“ се видело да су у Југославији биле доста више, те да се могу знатно смањити, с тим да то неће ићи на штету стандарда – смањење за само 1m² по стану на 200.000 објекта даје 2.600 нових станова за 13.000 људи. Сва ова решења су наравно била привремена - касније би се у веће станове уселејавале бројније породице ослобађајући станове за мање. У вези са тим је М. Радонић објаснио да инвеститори претходно нису знали да су у инвестицијама баратали корисном површином (дневна и спаваћа соба), него су мислили да се ради о укупној површини, чак „ни у Планским комисијама ово није кориговано“.⁴⁷⁰ Како би се ствар разјаснила, дата је табела која је дефинисала увећања у обрачунима инвестиција за око 40%, односно, мањак који неће уложити држава, зависно одакле се посматра проблем - разлика је падала на терет предузећа која би средства пронашла снижењем коштања производње. У исто време су се у штампи појавили и наслови попут: „За подизање животног стандарда трудбеника. Изградња радничких станова“.⁴⁷¹ Почетком 1949. године је по узору на Стаљинову награду донета Уредба о додељивању награда Владе ФНРЈ заслужним научним

⁴⁶⁷ „На својој скупштини Земаљски одбор Савеза грађевинских радника и намештеника за Србију донео је важне закључке у погледу даљег рада на унапређењу грађевинарства“, *Политика*, 29. септембар, 4; N. P., „Kako se primenjuju norme na terenu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 611.

⁴⁶⁸ „Шести проширен пленум Синдиката радника и службеника грађевинске индустрије“, *Политика*, 13. децембар 1948, 3.

⁴⁶⁹ Branko Tučkorić, „O privremenim ekonomskim normativima za stanove“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 546-549.

⁴⁷⁰ M. Radonić, „O korisnim i drugim površinama kod zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 672-677.

⁴⁷¹ „Преко 100 радничких породица уселило се већ у нове станове на Канаревом Брду“, *Политика*, 12. новембар 1948, 6; „За подизање животног стандарда трудбеника. Изградња радничких станова“, *Политика*, 4. децембар 1948, 4; „Некада пуста ледина – данас модерно радничко насеље Београда“, *Политика*, 1. јануар 1949, 7.

радницима, књижевницима и уметницима.⁴⁷² Овим је по први пут предвиђена и награда за архитектуру - њено коначно признавање за домен уметности а не само грађевинарства било је мач са две оштрице – оно „уметничко“ се обично постављао не само као проблем садржине него и као проблем форме у чему је за критику, судећи по томе колико је деликатно било одредити „исправност“ у овом домену и какви су били услови изградње у датом периоду, добијена много разноврснија подлога. Како је до краја 1948. године дијалектичка линија успостављена на сваком плану, од почетка следеће је почело ланчано проглашавање социјалистичког реализма их сваке од уметности и увођење совјетских метода рада на широком плану грађевинске праксе. Са тим је квалитет радова наставио да опада, а идејност да у складу са новим размирицама са СССР расте, па се надаље тешко могло раздвојити зашто се гради и шта је социјализам а шта реалност.

⁴⁷² „Уредба о додељивању награда Владе ФНРЈ заслужним научним радницима, књижевницима и уметницима“, *Политика*, 21. јануар 1949, 7.

6. 1949: ВРЕМЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕАЛНОСТИ

Економске санкције уведене после Резолуције Информбираа развиле су се почетком 1949. године у потпуну економску блокаду, а постало је јасно и да совјетска страна неће променити став ма шта КПЈ урадила. Децембра 1948. године је Богдану Џрнобрњи речено да трговински уговори ипак неће бити потписани „јер су се услови променили“ - ТАСС је јавио да је разлог то што политика југословенске владе према СССР није пријатељска.¹ Јануара 1949. је у Москви основан Савет економске помоћи (СЕВ) у циљу координације планског развоја СССР и земаља народне демократије које од су од датог тренутка почеле да расписују петогодишње планове. Влада ФНРЈ на састанак није била позвана, па је Министарство спољних послова упутило протест:

Влада ФНРЈ сматра да је такав поступак немогуће оправдати постојећим ненормалним односима између Југославије и земаља чланица Савета, јер баш позивом Југославије на саветовање и учешћем њених представника на том саветовању била би створена једна од могућности за лакше ликвидирање постојећих несугласица између ФНРЈ и земаља чланица Савета узајамне економске помоћи. Влада ФНРЈ констатује да су закључуци саветовања – а нарочито у вези са тачком у којој се говори о једнакости и пуној равноправности свих држава које су ушле у поменути Савет – идентични са гледиштем Владе ФНРЈ, па зато сматра да би она на тој основи могла да учествује у Савету узајамне помоћи створеном на саветовању.²

На овако помирљив став је одговорено 11. фебруара - захтев ФНРЈ да се обнове економски уговори оцењен је као „лажан и срачунат на то да доведе у заблуду југословенске народе“, а наведено је и да Савет није створен за обичну економску сарадњу, попут оне између СССР и Белгије, него за сарадњу земаља „које узајамно воде поштену и пријатељску политику“, те да „ни за кога није тајна да југословенска Влада спроводи масовне репресалије и хапшења југословенских грађана који се залажу за пријатељство са СССР“.³ У исто време се заоштравао и блоковски сукоб – јануара су почели преговори за оснивање NATO, којим поводом је Министарство спољних послова СССР саопштило да су творци ове организације искључивши могућност да јој се приклуче СССР и земље народне демократије показали да није створена у интересу трајног мира у Европи.⁴ NATO је основан 4. априла, као уговор је ступио на снагу 24. августа, а совјетски потези према Југославији су као и увек пратили дешавања на међународном плану па ће последично јануар, почетак априла и крај августа бити преломни за југословенску привреду. СССР надаље упорно није одустајао од

¹ „Zabeleška Kire Gligorova o razgovoru sa I.M. Lebedevom u vezi sa Investicionim sporazumom“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 136; „Narodna skupština FNRJ. Edvard Kardelj. Ekspoze o spoljnoj politici prema FNRJ. Beograd, 27. decembar 1949. godine“, u: Ibid., 673.

² „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi SSSR u FNR Jugoslaviji – Beograd. Beograd, 1. februar 1949. godine“, u: Ibid., 5.

³ „Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva. Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Beograd.“ u: Ibid., 20 – 21.

⁴ „Saopšteње Министарства спољних послова СССР поводом преговора за стварање такозваног североатлантског пакта“, *Politika*, 30. јануар 1949, 1-2.

продубљивања конфликта - први погранични инциденти су се дододили крајем 1948. на мађарској граници, а током 1949. је њихов број само растао са чим је почела и оштра дипломатска преписка. КПЈ је заузврат принципијелност коју је научила од СССР примењивала тако што није одустајала од совјетских метода, иако после раскидања економске сарадње јесте одустала од негирања оптужби.⁵ Расправа о буџету за 1949. годину одржана је крајем децембра 1948. где је на тему говорио Кардель: „Ми смо једно време истрајно демантирали те измишљотине. Међутим, њих има читава поплава [...]. Нама, према томе, не остаје друго него да дигнемо руке од покушаја да уверимо ове хотимичне лаковерне Tome у то да не треба да верују провокаторским наклапањима реакције“.⁶ Тито је истом приликом дао наредне задатке нагласивши да се у капиталној изградњи не сме ићи у ширину као претходне године „када се градило сувише преко плана“, него се усмерити на рударство, потребе војске, железницу и пљоопривреду. Благоје Нешковић је најавио да се прешло „из фазе преласка на План у проширење и продубљивање планирања“, што је подразумевало методологију такозваног оперативног планирања по годишњим, кварталним, месечним, декадним и дневним плановима, то јест, флексибилнији приступ акумулацији у коме ће се приоритети мењати из месеца у месец.⁷ Влада Зечевић није говорио само о недостацима грађевинске праксе него и о питањима архитектуре:

Тако на пр. наша архитектура, специјално у разним крајевима наше земље и узев укупно југословенска, није још на висини коју захтева наша данашња стварност. Ту су све критике и сви приговори који се чине оправдани и имају за циљ да се наши архитекти озбиљно посвете своме стручном усавршавању; наша прошлост у архитектури је ретко богата, а садашњост омогућава пуну примену добрих и високо уметничких обрада.⁸

Тито је у новогодишњем говору опет поручио да се јединство мора очувати те да „дезертерима и малодушним“ нема места у КПЈ.⁹ Након тога је од 28. до 30. јануара одржано Друго пленарно заседање ЦК КПЈ – на Петом конгресу је иницирано идејно збијање редова, а овде је изнета стратегија за спровођење истог кроз привредне мере.¹⁰ Седници нису присуствовали Никола Петровић, Радован Зоговић и Саво Златић јер се по Титовим речима „над њима води истрага у погледу њиховог неслагања с нашом линијом“.¹¹

⁵ „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Poslanstvu Republike Mađarske u FNR Jugoslaviji – Beograd“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 24-28.

⁶ „Narodna skupština FNRJ. Edvard Kardelj. Ekspose o spoljnoj politici prema FNRJ. Beograd, 27. decembar 1949. godine“, Ibid., 673.

⁷ „Из говора друга Благоја Нешковића на Другом конгресу комунистичке партије Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 42-44; „Говор потпретседника Владе и претседника Савезне контролне комисије др Благоја Нешковића“, *Политика*, 30. децембар 1948, 4-7.

⁸ „Експозе Владе Зечевића министра грађевина ФНРЈ“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 18-25.

⁹ „Говор маршала Тита уочи Нове године“, *Политика*, 1. јануар 1949, 1.

¹⁰ Први пленум ЦК КПЈ одржан је непосредно после Петог конгреса, видети: „Prvi plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Branko Petranović, et.al, ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952* (Beograd: Komunist, 1985), 3-4; „Drugi plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Ibid., 5-270.

¹¹ Ibid., 5-6.

6.1. Други пленум КПЈ и проблеми унутрашње политike

Милован Ђилас је на Другом пленуму изнео нову стратегију агитације и пропаганде.¹² У Југославији се по његовим речима направила „оригинална ситуација“ да јој у изградњи социјализма социјалистичке земље праве сметње, кроз клеветничку кампању којој је „по наказности, лажљивости, безочности и безобзирности тешко наћи равне“. На радио станицама је међутим штошта остало по старом „као у оно добро старо доба када није било спора“, а нада да ће спор ослабити сам од себе била је „једна од најпоаснијих илузија“ јер критика не само да није јењавала него су јој се приклучиле и економске мере што је значило да ће само јачати. Партију је ситуација са Информбиrom затекла неспремну па се требало боље организовати и уместо давања демантија заузети активнији став: откривати суштину клеветничке кампање, издавати документа и писати књиге како би се уочио карактер и значај сукоба и то најуже повезати са успесима у социјалистичкој изградњи. Ту је и истицање „*тзв. посебности, специфичности*“ југословенског развитка – до тада се говорило да та посебност не значи никакву измену темеља марксизма, што је оцењено као правилно, али је томе додата још једна теза:

Бранећи посебно путеве овога развитка [револуционарне борбе народа Југославије], ми у ствари не бранимо неку националну независност Југославије и неко право Југославије на самостални развитак, ми бранимо пролетерски, марксистичко-лењинистички интернационализам од оних који га искривљују.¹³

Што се тиче „обраде домаћег револуционарног искуства“, дошло је време да се прекине са шаблонским преношењем туђе праксе или још боље: „Туђа практична искуства и организационе форме не треба да сматрамо за нешто апсолутно и увијек важеће, а такође ни своја сопствена“. „Туђа“ искуства, наиме, више нису била туђа:

Али то нијесу искуства само СССР-а, то су теоријска искуства међународног пролетаријата у борби против капитализма, која је први остварио руски пролетаријат, а теоријски разрадио Лењин и касније, у условима социјалистичке изградње, допунио Стаљин. Не ради се, dakле, о усвајању теоријских искустава других земаља, у првом реду СССР-а, него о методу рада, о методу руковођења, о методу борбе за социјалистичку изградњу код нас.¹⁴

Последње је вероватно један од значајнијих прелома југословенске послератне политике – совјетским путем се ишло до тада и још доследније ће се ићи надаље, али сада је тај совјетски пут постао специфичан тиме што је проглашен за изворно југословенско-марксистички, док се земљама Информбира оптужба за издају марксизма-лењинизма чији је Југославија постала једини банилац у име светског радничког покрета.

Борис Кидрич је говорио „О горућим питањима наше привредне политике“ и упркос напуштању „широког фронта“ изградње најавио да ће задаци бити већи него

¹² Milovan Đilas, „Pitanja agitacije i propagande“, u: Ibid., 178-193.

¹³ Ibid., 189-190.

¹⁴ Ibid., 191.

претходне године.¹⁵ Објаснио је и шта је значило Нешковићево „продубљивање планирања“. Акумулација се до тада остваривала кампањски и грчевито – роба се дистрибутивним плановима изузимала из промета, а сада је План требало да добије пуну улогу јер је извор народног дохотка требало да постане сама производња. Сходно томе се проблем јефтиније производње више није могао решавати „практицистичким“ радом стручњака а да се у томе не мобилише партијска организација као покретачка снага. Насупрот „случајном чепркању по неким проблемима какве моментално намеће пракса“ требало је прећи на систематско учвршћење бироа за унапређење производње, мобилизацију стручњака и праћење иностране литературе јер су многа важна питања већ била решена у СССР. Практицистички се прилазило и мобилизацији радне снаге па је и ту најављен плански приступ - обезбеђено снабдевање надаље „неће моћи користити несавесни, немарни елементи, који руше радну дисциплину“, што се нарочито односило на сеоско становништво које је по датом питању постало основни предмет рада – остављен је избор „снабдевање по везаним ценама или одлазак на рад у индустрију, шумарство и грађевинарство“, иначе „нећемо снабдевати оне који нису вољни да нашој радној заједници дају оно што је дужан да даје сваки поштени грађанин“.

О правилној расподели животних намирница је детаљније говорио Благоје Нешковић.¹⁶ Требало је решити недостатке откупа жита - републички и савезни планови су били превише ниски па је требало приступити откривању „скривених резерви“: „Невероватни су трикови којима се они служе при том, а ми једноставно прихватамо тврђење да нема и гурамо даље“.¹⁷ Друго питање било је правилно коришћење фондова потрошње – речено је да је пољопривредна производња већ далеко премашила ону бивше Југославије, што се нарочито односило на исхрану где је ситуација оцењена као врло добра, али и да то „утиче негативно на стварну снабдевеност нашег становништва“. Објашњење парадокса било је да цифре одражавају „стварност каква је морала и требало да буде“ а не „стварну снабдевеност становништва“. Испоставило се да постоје злоупотребе у читавој земљи - потрошачке карте су издаване „без икаквог проверавања, да ли стварно има толико потрошача и да ли треба да има толико потрошача“ – уместо 1,800.000 је издато 2.190.000 карата, тачније, снабдевало се 5,5 уместо 4,5 уместо милиона људи. Фондове исхране је зато требало „непосредно и чвршће ухватити“ успостављањем централизоване оперативне евиденције и увођењем масовне контроле од стране Народне инспекције.

О предстојећој колективизацији је говорио Кардель.¹⁸ По његовим речима, развој задругарства претходно јесте био пропагиран, али по том питању није учињено пуно, па

¹⁵ Boris Kidrič, „O gorućim pitanjima naše privredne politike“, u: Ibid., 93-113.

¹⁶ Blagoje Nešković, „Problemi snabdevanja i raspodele fonda za ishranu“, u: Ibid., 113-131.

¹⁷ Ibid., 122.

¹⁸ Edvard Kardelj, „O seljačkom pitanju“, u: Ibid., 6-92.

је дошло време за бржи темпо колективизације јер то условљавају потребе исхране и подизања стандарда становништва, колико и спречавање монопола индивидуалног сељака. За колективизацију је међутим требало наћи погодну форму, коришћењем совјетских искустава у односу на конкретне прилике - из совјетског искуства се знало да би „фронтална акција“ донела тешке последице за пољопривреду, што би „у садашње време када су наша Партија и земља атаковане и са Запада и са Истока“ било корак назад а не напред. У СССР је наиме 1930. године колективизација прво обухватила 58% газдинастава што је условило пуне државне магацине, помор стоке и глад, а онда је Стаљин издао декрет „Омамљени успехом“ у коме је оптужио партијске кадрове да су се занели јер су им успеси „завртели главу“, па је до краја године број задруга смањен на 21%, а „тек од те здраве основе“ се пошло даље. Кардель је иначе фразу о „омамљености успехом“ често цитирао, између осталог и на Петом конгресу – иста је била знак да Партија у нечemu прави заокрет. У Југославији се, сходно датој политичкој процени, у ликвидацији кулака „још неће прећи у фронталну борбу“, него је требало „бити гипкији у формама и методама“ док свест сељака не сазри:

Ми треба да правимо разлику између оних који испуњавају своје обавезе према држави, који су спремни или се бар чине да су спремни на прилагођавање новој ситуацији и оних који пружају отпор и хоће да омасове так отпор. Јасно је да ми морамо увек бити будни, али лакше је туђи поцепаног непријатеља него јединственог.¹⁹

Оваква пракса према Кардельу није била нова - исто се радило и за време рата а нарочито по ослобођењу: „Баш таква тактика и такви методи су нам омогућили да смо ликвидирали капиталистичку буржоазију у граду без крупних економских потреса“. Осим тога по њему су оцене о томе ко је кулак а ко није често биле врло проблематичне, чему се може додати да ће са заоштравањем сукоба са СССР постати још проблематичније. Кулак је у СССР био „сеоски богаташ који на свом поседу користи најамну радну снагу, али делимично и сам учествује у процесу производње, што га разликује од велепоседника“²⁰ као и сељак који поседује преко 30ha земље каквих после Аграрне реформе није ни било, па је параметар смањен на 10ha, док је у СССР током година потпуно нестао и постао „клизни“ термин за сваког сељака који по било ком основу не сарађује са властима. Исто ће се дрогодити и 1949. године у Југославији, али је за сада, на путу ка задругама совјетског типа (колхоз) у коме својина сељака прелази у руке државе, преложено да му се посед ипак остави све док производи за државу – он је тако „једном ногом на свом индивидуалног газдинству, а другом је већ закорачио на социјалистичко газдинство“, што му „несумњиво, олакшава да донесе одлуку о прелазу у радну задругу, на што ће се једног дана несумњиво решити“.²¹ Ово наравно није значило

¹⁹ Ibid., 24.

²⁰ Према објашњењу Петрановића у напомени. Ibid., 15.

²¹ Ibid., 31.

никакав отклон у односу на совјетску праксу - само су се избегавале грешке које би за КПЈ у датој ситуацији могле да оставе политичке поледице. Тито је овај проблем сажео објаснивши да Партија не чини прекретници него „неко један снажнији корак у правцу развитка социјализма на селу“, с тим да се не треба „бусати у груди [...] да не бисмо секли грану на којој сједимо“.²²

Тито се, карактеристично, можда опет из политичких разлога дотакао и архитектуре, тачније, изградње репрезентативних објеката:

Наиме, наш ЦК рјешио је пре годину дана да сагради у Београду једну монументалну зграду Централног комитета, која треба да се подигне у Новом Београду и да симболично прикаже нашу Партију, њену улогу у револуционарном преобрађају и у читавој револуцији. Ми нисмо могли одмах добити одговарајући пројекат, иако смо ради тога давали и неке награде. До данас још није погођено оно што ми желимо и мени то није жао. А ја се сам, на крају крајева, нисам сложио ни с тим да ми почнемо градити зграду Централног комитета већ сада кад још имамо хиљаде људи у Београду без станова. То би било неправилно и ми смо од грађења одустали и одустаћемо и у 1949. години, а вероватно ћемо почети градити у 1950. Подизање зграде ЦК трајаће неко дуже вријеме, јер та зграда треба да буде зграда која ће нама одговарати. На њу ће бити уложене милијарде и за њу ми треба сада да прикупљамо средства. Нешто ћемо прикупити, а нешто већ имамо. У вези са тим, ја бих упозорио другове који данас граде репрезентативне зграде или зграде централних комитета да буду скромнији, пошто је ситуација таква да ми данас нећемо још правити такве луксузне зграде какве бисмо морали правити и какве би одговарале нашој Партији.²³

Насупрот проблему „ширења“ код репрезентативних зграда, на Пленуму је у вези изградње станова покренуто питање здравља становништва, с тим да одмах треба рећи да исто није отворено само ради себе. Павле Грегорић је повео причу о епидемијама на градилиштима и великој смртности деце због слабе исхране. Наиме, „немогуће је довести на радилиште тако огромне масе људи а да међу њима не буде доста туберкулозних, којих има најмање 100.000, што практично значи да ми данас не можемо спречити ширење туберкулозе“. Исто тако у стамбеним зградама су се сасвим ретко уводили водовод и канализација, а санитани услови у градовима су и иначе били лоши - у Истри је водовод био „у страшним приликама“ и постојала је опасност да избије епидемија која неће бити обима као у Сплиту – ту је оболело 600 радника бродоградилишта и било је „само 6 смртних случајева“, а ова је могла да обухвати до 30.000 људи.²⁴ Жаришта трбушног тифуса је било „где год хоћете“, а против маларије је недостајао ДДТ: „Ја бих и за то морао тражити од друга Милентија девизе, али се бојим да ће се он намрштити и да ћу ја, кад одем кон њега, добити црну кафу“. По питању здравља деце, извесне количине лекова и хране су добијане од Дечјег фонда Уједињених нација, међутим, „ми смо криви што већ до сада нисмо добили веће количине“, а расподела није била „правилно организована“ - у магацинima су стајали вагони млека у праху. Нова

²² Ibid., 69-70.

²³ Дискусија се водила по рефератима Ђиласа и Ранковића. Ibid., 251-252.

²⁴ Ibid., 256.

стратегија је била да се млеко не дели преко Црвеног крста јер ће се изгубити на времену, него преко „једног човека“ у свакој републици. На ово се надовезао Тито који је самокритички изнео да су по проблему већ две године организоване консултације а да ништа није урађено: „Многе ствари леже годинама по магазинима, тако да ми уопште не зnamо шта имамо. Они људи који су на такав начин тиме рукодовили треба да иду у затвор и према њима су потребне најстроже казне“.²⁵ Било је и тешкоћа са кадром за расподелу фондова – Титу је на питање: „Шта мислите, како да обувамо дјецу?“, нејасно од стране кога одговарано: „Шта ће дјеци, она још не производе“, што је оцењено као „крајњи безобразлук од наших руководећих људи“. Што се тиче расподеле потрошачких карата за „непродуктивно становништво“ - мајки и деце:

Ја сам то случајно сазнао. Грађани се жале и мајке питају како то да оне нису продуктивне, а имају дјецу о којој се брину. Сутра ће да дјеца дорасти, зар то није продуктивност. [...] А такав став према нашем младом нараштају не одговара ставу једне социјалистичке земље која гради социјализма и ту треба пресејти, ту, у том погледу треба да се преоријентишемо.²⁶

Оно „ми“ у датим наводима довољно говори о претходној оријентацији Партије, а исто је било и са исхраном омладинаца које је управо Тито годинама уназад опозивао па опет звао на нове радне акције:

А ми само причамо и причамо о новим генерацијама, а у ствари гледамо да их што више исцрплемо [...]. Тачно је оно што је рекао друг Паја да је омладина сада физички слабија него она која је радила, рецимо, на прузи Брчко-Бановићи. Обилазећи разне јавне радове, ја сам то и сам видео и мене је просто срце заболело колико је та омладина јадно изгледала.²⁷

На питање омладине се онда надовезао проблем одбране земље. Према Титу је од 160.000 младих на регрутацији 30.000 оцењено за неспособно, што је било последица рата и слабе исхране, а услед тога „ми ћemo доћи у једну врло тешку ситуацију у сваком погледу: и у погледу одбране земље и у погледу добијања нове радне снаге“. На ово се надовезало и питање капиталне изградње, то јест објекта за војску: „То што ми градимо фабрике за наоружање не представља никакву изгубљену ствар. Ако не буде рата, можемо тамо градити тракторе“.²⁸ Војна индустрија је наиме са сукобом са СССР постала основни приоритет и до краја 1951. године је порасла за шест пута, што и јесте био један од разлога за збијање редова и увођење још строжијих привредних мера.²⁹ Тито је са питањем војних потреба повезао и мере на селу, тражећи одговорност република у откупу за Армију - Србија је испунила обавезу у месу са само 55%, а Хрватска са 21% па је поручено: „Ви то морате извршити и немојте чекати да ја с Армијом почнем вршити

²⁵ Ibid., 260-261.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., 261

²⁸ Ibid., 263.

²⁹ Ibid., 720.

реквизицију по селима, јер то није згодно“.³⁰ Ово се међутим не мора разумети као једини разлог нових мера - преусмеравање на приоритетете није значило да ће се надаље градити само заиста неопходни објекти – како ће се видети и даље се ишло ван плана, тачније, покренуто је неколико „вечитих“ пројеката који нису користили ничему осим мобилизацији становништва.

На Пленуму су донете три резолуције у којима су углавном поновљени наводи из реферата.³¹ Може се још додати да је по питању колективизације опет упозорено да се треба најодлучније борити „против свих појава կրшења или изигравања принципа добровољности“. Добровољност је међутим ту имала познати совјетски призвук – сељаштво је раздвојено на шпекулантско и радно:

Народна власт, учвршћујући савез радника и радних сељака, мора водити оштру бобу за сузбијање штетног рада тих шпекуланата, *мора их присилити да врше своје обавезе према држави*, примењујући ошtre казне све до конфискације имовине [...]. Истовремено треба нагласити да сви они који испуњавају своје обавезе према народној држави и према социјалистичкој изградњу наше земље *треба да имају и безусловно ће имати сву заштиту закона*.³²

Оваква прокламација закона слична је Кардељевој прокламацији слободе науке 1950. године коју је приметио Душан Бошковић.³³ Испоставља се да онај ко има моћ да проглаши заштиту закона исту може и укинути, те да се у тоталитарној држави, како је приметила Хана Арендт, не прави разлика између закона и етике – закон ту проистиче из савести људи а не из законских одредница.³⁴

Након што је успостављена стратегија у вези са још широм мобилизацијом становништва почело је још једно преусмеравање рада масовних организација. На Дванаестом пленуму ЦК НОЈ су истакнути задаци сеоске омладине у реконструкцији

³⁰ Ibid., 263.

³¹ „Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje“, у: Ibid., 271-279; „Rezolucija o tekućim zadacima u oblasti privrede“, у: Ibid., 279-283; „Rezolucija o tekućim organizacionim i agitaciono-propagandnim zadacima Partije“, у: Ibid., 284-285.

³² „Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje“, у: Ibid., 277-278.

³³ Бошковић наводи да значење Кардељевог исказа: „Ми сматрамо да наши научни радници морају да буду слободни у своме стварању“ зависи од тога ко га изговара - прокламацију врши говорник са несумњивим политичким ауторитетом, што јој даје статус чина а не пуке простопроширене реченице, па су испуњени су услови да се исказ сматра *перформативом*. *Област чинова власти* једна је од области у којој се праве перформативни искази, а та околност наводи на питање да ли су могући непротивречни перформативни искази о *слободи*: „Слобода по свом појму чини прокламацију (перформатив) сувишном, а неопходност да слобода другог буде проглашена перформативом, чини је неизвесном и двосмисленом. Јер онај ко има моћ да даје слободу другоме, могао би је и укинути. Зато перформативни искази којима се проглашава слобода другог, отелотворују *парадокс слободе*. Парадокс слободе се очituје у социјалној комуникацији између појединача, група, па чак и народâ, увек када један ‘субјект’ проглашава слободу дотадашњег ‘објекта’“. Видети: Dušan M. Bošković, *Stanovišta i sporu, stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog staralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950-1960* (Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije, 1981), 4-5; „Govor druga Edvarda Kardelja na svečanom zasedanju slovenske Akademije znanosti i umjetnosti“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 3-4.

³⁴ Хана Арендт наводи гесло Адолфа Хитлера да „тотална држава не сме да прави разлику између закона и етике“, што је било Фирерово упозорење судијама 1933. године. Arent, *Izvori totalitarizma*, 402.

пољопривреде.³⁵ У Народном фронту је дата Инструкција о идеолошком раду која је такође подразумевала добровољност „што значи да ће сами чланови бирати начин на који желе да савладају програм идеолошко-васпитног рада“³⁶ Пред Трећи конгрес Народног фронта најављен за почетак априла, заказано је и такмичење које се овог пута није односило на изградњу нових објеката него на организационо учвршћење и појачање политичког рада у масама.³⁷ Тамнавски срез је позвао Ваљевски и Посавски на упис 2.000 нових чланова у Фронт и 1.800 у задруге, а Градски одбор у Сплиту организације Дубровника, Шибеника и Задра на такмичење у сређивању актива и идеолошко-политичком раду – у томе ко ће формирати више кружока, одржати више политичких конференција, организовати већи број посета селу и дати више културно-уметничких приредби. На самом Конгресу је Тито нагласио да је Фронт сада „дисциплинирана организација“ што је доказивао број нових задруга - од Другог пленума их је, дакле за нешто више од три месеца, основано око 2.000 и укупно било 3.300.³⁸ Током марта и априла су одржани и Први конгрес Народне технике, Прва савезна конференција сељака-задругара, Други конгрес Синдиката просветних радника, новинара, чак и Основачка скупштина Савеза удружења православних свештеника.³⁹ На последњој су у уобичајеној конгресној форми сагледани резултати и грешке из претходног периода, а онда је донета Резолуција у којој је писало да је свештенство продужило путем сарадње са народним властима на који је стало још у НОБ, те да је у условима „одвајања цркве и државе“ и „у оквиру и интенцијама благотворног Титовог Петогодишњег плана“ нашло „свој најважнији програм“. Ту су, као и свуда, проналежени и капиталистички остаци – црква се оградила од свештеника који су скренули са пута народа и цркве, између осталих и од „такозваног епископа Дионисија у Америци“, Николаја Велимировића и Иринеја Ђорђевића који су пришли империјалистичком табору. Наредни задаци су били: активно учествовати у Народном фронту, пружати помоћ властима у преображају села и помоћи у културно-просветном раду. Свечаном академијом је 13. маја прослављена и петогодишњица УДБ, мада је Ранковић нагласио да би било погрешно везивати њен

³⁵ „Задаци Народне омладине на селу у вези с Резолуцијом Другог пленума Централног комитета КПЈ“, *Политика*, 21. фебруар 1949, 1-2; „Учешће Народне омладине у испуњењу задатака за 1949 годину“, *Политика*, 23. фебруар 1949, 3.

³⁶ „Трећи конгрес Народног фронта Југославије одржаће се 9 и 10 априла у Београду“, *Политика*, 8. фебруар 1949, 4; „Справођење инструкције о идеолошко-васпитном раду у организацијама Народног фронта“, *Политика*, 27. фебруар 1949, 1.

³⁷ „Заказивање такмичења у част Трећег конгреса Народног фронта Југославије“, *Политика*, 6. март 1949, 1.

³⁸ „Данас почиње рад Трећи конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 9. април 1949, 1; „Политички реферат маршала Тита на Трећем конгресу Народног фронта Југославије“, *Политика*, 10. април 1949, 1-6.

³⁹ „Данас у Београду почиње рад Прва савезна конференција сељака-задругара“, *Политика*, 28. фебруар 1949, 1; „У присуству маршала Тита почела рад прва савезна конференција сељака-задругара“, *Политика*, 2. март 1949, 1-4; „Просветни радници наше земље утичу на формирање новог, социјалистичког човека, на стварање нове друштвене свести“, *Политика*, 25. април 1949, 4; „Просветни радници Југославије у социјалистичкој изградњи земље“, *Политика* 27. април 1949, 4; „Резолуција просветних радника о будућим задацима“, *Политика*, 28. април 1949, 4; „Резолуција основачке скупштине Савеза удружења православних свештеника у ФНРЈ“, *Политика*, 5. март 1949, 4.

настанак за неки одређени датум јер се формирала давно пре рата: „Али, ми уверавамо трудбенике наше земље да ће органи Државне безбедности и отсада, као и досад, немилосрдно обрачунавати са сваким оним изродом, који из било каквих побуда пође на пут издаје наше домовине“.⁴⁰

Овим је, барем за сада, линија унутрашње политike била успостављена и спремна за примену у пракси - три велика сегмента: идеолошке изградње, рационализације производње и колективизације ће као и до тада директно бити испраћена у грађевинарству и свим уметностима. Пре анализе је међутим битно сагледати и линију спољне политike у којој је на снази била специфична стратегија – у земљи се после Другог пленума јесте почело са критиком совјетске политike, али се на међународном плану и даље стајало на совјетској страни.

6.2. Спољна политика и метод огледала

До непозивања Југославије у СЕВ се у штампи обично говорило о борби против клеветничке кампање Информбира или не и против политike СССР. После Пленума се одустало од доказивања невиности, а нова стратегија је била враћање критике назад. Број критичких чланака је растао са бројем пограничних инцидената, а први у којима је директно осуђена совјетска политика су објављени марта, када су инциденти и кулминирали.⁴¹ Прва два чланка су стигла са врха Партије, од Милентија Поповића и Коче Поповића, и ту је Југославија у односу на совјетску страну изашла као победник, а онда је са разрадом теза наставио Моша Пијаде на шта се током априла и маја надовезала дневна штампа.⁴²

Према Милентију Поповићу је Резолуција донела и неку корист јер је покренула дискусију по низу питања која су до тада „лицемерно“ или „из поштовања према СКП(б)“ прећуткивана.⁴³ Протекла година је међутим била довольна да се утврди да су они који још увек стоје уз Резолуцију „фактички прешли на ревизионистично-опортунистичке позиције“. Социјализам је пре рата постојао у једној земљи, а онда је створен „светски систем“ од више самосталних држава, чији су економски односи били „неправилно постављени“. СССР јесте ослободио читав низ земаља својим примером, што му није давало право на експлоатацију попут оне преко мешовитих предузећа и став: „Ви ми се не свиђате више, ја сам љута и нећу с вами да тргујем“. Све је то наиме било реакционарна дискриминација типична за империјалистички стадијум капитализма. Југославија са друге стране није заступала такве односе – са Албанијом и Бугарском је

⁴⁰ „Свечана академија поводом петогодишњице Управе државне безбедности ФНРЈ“, *Политика*, 13. мај 1949, 1-3.

⁴¹ Видети у: Ivana Dobrivojević, Aleksandar Miletić, „Sovjetska stvarnost i jugoslovenskim medijima (1945-55)“, *Tokovi istorije* (Београд), br. 1-2 (2004), 75-90.

⁴²; Наведено према: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 40-97; 97-131.

⁴³ Milentije Popović, „O ekonomskim odnosima između socijalističkih zemalja“, *Komunist* (Београд), III, br. 4 (1949), 89-147, наведено према Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 40-97.

трговала по низним ценама, а исто је примењивала и између својих развијних и заосталих република, па је била „заштита социјалистичка и заиста револуционарна“. Коћа Поповић је дао нову интерпретацију заслуга СССР у НОБ, различиту од оне која се могла чути на Петом конгресу.⁴⁴ Он је признао да без совјетске армије рат не би био завршен на исти начин – у Мађарској, Бугарској и Румунији, али није било тако у Кини, у Грчкој где борба још траје, а „још мање је тако било у Југославији, где је пре доласка Совјетске армије била успостављена нова, народно-демократска власт“. Моша Пијаде је кроз неколико чланака од марта до маја 1949. године разрадио ставове по питању историјске улоге КПЈ. Југославија је још у рату постала народнодемократска држава, Албанија се уз њену помоћ развијала у том правцу, док је Румунији и Бугарској југословенски пример послужио као узор за друштвено уређење и изградњу социјализма.⁴⁵ Овакво „бусање у груди“ Пијаде је наставио и у следећем чланку, по коме СССР у одвајању земаља народне демократије од империјализма јесте имао одлучујућу улогу, али се испоставило да ни улога КПЈ није била ништа мања.⁴⁶ Захваљујући томе што је усред рата заснована као народнодемократска држава, у Југославији је само пола године по завршетку рата могао бити донет Устав „који је послужио као узор свима народно-демократским државама у Европи и Азији“. Ово тврђење није било без основа, али само ако се има у виду да је исти тај Устав донет по узору на совјетски. Пијаде се јавности обратио и 1. маја, на прослави тридесетогодишњице КПЈ, постављајући питање због чега су Партији упућене оптужбе Информбироа, и дајући одговоре попут „због тога што на страни која нас клевета као националисте постоји лоше прикривени национализам“, или „они су издали социјализам, а нас оптужују за издајство“.⁴⁷ Овакве поставке - одговарања на оптужбе тиме што се совјети оптужују за исто оно за шта они оптужују КПЈ, док и једни и други упорно остају на совјетским становиштима - биле су извесно нова стратегија одбране КПЈ. Њено руководство је до тада успевало да повеже Партију са народним масама само зато што је „у сваком моменту и умело вршили заокрете које је захтевала промена ситуације“, а испоставља се да је овог пута политика Партије постала одраз у огледалу супротстављене стране: „Али атмосфера јединства наших народних маса, Партије и њеног руководства тако је густа да се ове пароле одбијају од ње као од тврдог зида и одскочу натраг тамо одакле полазе“. У томе је, занимљиво, све што је једна страна говорила о другој – говорила сама о себи. Поврх свега, осим што је формирала совјетску политику као своју, у чему је копија за себе почела да тврди да је оригинал, КПЈ је себе

⁴⁴ Коћа Поповић, „За правилну оцену oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije“, *Komunist* (Beograd) III, br. 3 (1949), 11-44, наведено према Dedić, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 97-131.

⁴⁵ Moša Pijade, „O pitanju Balkanske federacije“, u: *Ibid*, 28-40.

⁴⁶ Моша Пијаде, „Тридесет година Комунистичке партије Југославије“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 7.

⁴⁷ „Тридесет година Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 1. мај 1949, 3-4; Moša Pijade, „Tradicija carizma i Staljinovoj spoljnoj politici“, *Borba*, 7. jul 1949; Dedić, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 235.

поставила и као узор Совјетском Савезу - теза да је народна демократија прелазна фаза између капитализма и социјализма била је главна тема *Правде* тих дана а „све су то научили од нас, а ми из богате ризнице теорије марксизма-лењинизма“. КПЈ је другим речима тиме што је постала совјетски одраз преузела и све атрибуте оригинала и постала исто тако велика као и совјетска Партија, па чак и учитељ Совјетског Савеза у изградњи социјализма. На крају су, као и обично, упућени „пламени поздрави“ братским народима СССР и народне демократије, али и Грчке, пролетаријату Шпаније, Француске и Италије, као и борцима Индонезије, Вијетнама и „великом кинеском народу“ који воде борбу против империјализма. Нова политика КПЈ, у време када почиње критички да наступа према совјетској политици, није подразумевала окретање Западу, напротив – кренуло се још источније.

Од марта до маја је трајала и активна кампања између КПЈ и Информбириоа. Почело се са процесима против присталица „Титове клике“ у Бугарској и Албанији, а у Москви је 2. јула умро Георги Димитров па се у југословенској штампи заузврат истицало да је после Резолуције „дugo ћутао“, спекулисало зашто није лечен у Бугарској и инсинуирало да је отрован.⁴⁸ Учестали су и инциденти на мађарској граници, па је на југословенској страни откривена мађарска шпијунска група састављена од југословенских држављана - студената, земљорадника и обућара, убачена у земљу да растура „клеветнички пропагандни материјал“ и прибави податке о распореду војске и наоружању.⁴⁹ Чланци под насловима: „Позивање на одговорност за обмањивање чехословачких комуниста о Југославији“, или „Непријатељски поступци румунских власти према југословенској мањини“ били су бројни, чак се дошло до питања зашто се у совјетским уџбеницима прећуткује или умањује значај Николе Тесле и његова открића приписују руским физичарима.⁵⁰

На међународном плану се међутим и даље остајало на совјетској страни. Југословенска делегација је априла на Трећем заседању Генералне скуптине ОУН

⁴⁸ Видети: „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ministarstvu Republike Mađarske u FNR Jugoslaviji – Beograd“, и „Presuda Koči Džodžeu“, у: *Ibid.*, 24-28; 213-228; „Поводом хапшења у Бугарској“ и „Нова хапшења државних и партиских руководилаца у Бугарској“, *Политика*, 6. април 1949, 1; „Смрт Георгија Димитрова“, *Борба*, 3. јул 1949; *Dedijer, Dokumenti 1948, knjiga 2*, 232-234; Милован Ђилас, *Изгубљена битка Ј.В. Сталјина* (Београд: Рад, 1978), 238-239.

⁴⁹ Видети: „За противјугословенске провокације и њихове последице одговорна је мађарска влада“, *Политика*, 6. мај 1949, 1; „Мађарски гранични органи озвали нов инцидент на југословенској граници“, *Политика*, 19. мај 1949, 1; „Информбириоовци у Мађарског потстичу инциденте на граници“, *Политика*, 20. мај 1949, 1; „Оптужени износе како их је Мађарска безбедност убацила у нашу земљу да растурају клеветнички пропагандни материјал“, *Политика*, 6. април, 1949, 4.

⁵⁰ Видети: „Информбириоовска штампа шири Цалдарисове измишљотине“, *Политика*, 8. април, 1949, 1; „Агенти империјализма спроводе своје планове у Трсту кријући се иза резолуције Информбириоа“, *Политика*, 11. април, 1949, 3; „Позивање на одговорност за обмањивање чехословачких комуниста о Југославији“, *Политика*, 21. мај 1949, 2; „Говор друга Едварда Кардеља на митингу у Титограду“, *Политика*, 22. јун 1949, 3. „Непријатељски поступци румунских власти према југословенској мањини“, *Борба*, 17. април 1949; „Зашто ТАСС не демантује измишљотине западне штампе о Југославији“, *Борба*, 21. април, 1949; „Зашто се у совјетским уџбеницима прикрива значај Николе Тесле“, *Политика*, 7. мај 1949.

гласала за усвајање совјетске резолуције, која се залагала за начело једногласности пет великих сила наспрот „механичкој“ већини гласова.⁵¹ Уз то се и даље сматрало да „атлански пакт и европска унија имају искључиво агресивни карактер“, и да су оне, а не СССР, водиле блоковску политику. Подршку спољној политици Владе пратио је и ангажман уметника, научних радника и јавних личности на низу међународних конгреса, пре свега на Конгресу присталица мира у Паризу 20. априла, организованим „против империјалистичке политике Запада“. ⁵² Ово је пратило неколико акција - 16. априла је на Коларчевом универзитету одржан митинг масовних организација који је отворио Иво Андрић, дајући реч уреднику *Политике* Бранку Драшковићу по коме је југословенско учешће на Конгресу показивало „досљедно остајање на позицијама борбеног, демократског, антиимперијалистичког совјетског табора“. ⁵³ У истом тону су стизали су и телеграми подршке - СЛУЈ је Комитету за сазив Конгреса упутио телеграм одредивши се „агресивних војних пактова империјалистичких сила“, а ДИТ је поручио да југословенски технички стручњаци помажу залагање Владе за јачање антиимперијалистичких снага у свету.⁵⁴ На самом Конгресу су југословенску делегацију чинили представници ЈСЈ, АФЖ, НОЈ и задружних савеза, које су до тада све до једне биле политичке организације. Конгрес је испратио и проблем са делегатима земаља Информбироа, јер је француска полиција многима ускратила визе што је на заседању осуђено. Зауврт је одржан паралелни Конгрес присталица мира у Прагу, на који овога пута није била позвана југословенска делегација. Према интерпретацији југословенске штампе, проблем са визама су чехословачке власти „отезале све до момента када су биле сигурне да наши делегати више не могу стићи да би учествовали у раду“, мада је са друге стране стигла оптужба да се југословенска делегација није појавила јер је стала на страну империјалиста, што је одмах враћено назад – прашки скуп је окарактерисан као „Светски конгрес присталица мира и ратне провокације“. ⁵⁵

Југословенска делегација је на челу са Јованом Поповићем послата и на Конгрес културних радника за светски мир у Њујорку, где је Поповић истакао: „У Југославији нико не говори о рату и нико не сме да подстиче рат. Ако то значи ограничавање слободе, онда хоћу да истакнем да је такво ограничење у интересу самог мира и слободе,

⁵¹ Видети: „Делегација ФНРЈ устаје против свих предлога који теже уклањању принципа једногласности пет великих сила“, *Политика*, 16. април, 1949, 1; „Став влада САД и Велике Британије против „вета“ израз је њихове политике стварања војно-политичких блокова“, *Политика*, 17. април 1949, 2.

⁵² „Две хиљаде делегата на конгресу мира у Паризу манифестоваће вољу народа целога света за мир“, *Политика*, 17. април 1949, 2.

⁵³ „Наши људи стоје у првим редовима борбе за мир и против сваке агресије“, *Политика*, 17. април, 1949, 1-2.

⁵⁴ „Телеграм Савеза ликовних уметника Југославије Комитету за сазив Конгреса присталица мира“, *Политика*, 16. април, 1949, 1. Видети и: „Наставници Универзитета и високих школа у Београду једнодушно се пријужују акцији за одбрану мира“, *Политика*, 9. април 1949, 2; „Telegram SDITJ pripremnom komitetu Svetskog kongresa pristalica mira u Parizu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (мај 1949), 414.

⁵⁵ „Светски конгрес присталица мира у Паризу“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 39.

па је према томе оно и оправдано“⁵⁶ У исто време је Амерички национални савет научника и уметника организовао протесте у Балтимору и Филаделфији, а како је тим поводом јавио ТАСС, „напредна јавност САД енергично устаје против покушака америчке реакције да ућутка кампању за мир која се сада води широм целе земље“⁵⁷.

Априла је одржана и Међународна конференција студената архитектуре у Лондону на којој су изношене тезе сличне онима које су се годинама уназад могле чути од совјетских архтиеката. Приказ је објавио Богдан Богдановић у часопису *Народни студент* маја месеца.⁵⁸ По његовим речима „нису сва зла створена ратом“ – одлучни потези ка уклањању стамбене беде ни у једној од капиталистичких земаља нису били остварени. На Западу се мало и неплански градило али се много писало о архитектури, а уколико се нешто и критиковало, апеловало се да треба преуреđити град не задирући у његову капиталистичку суштину, док није било ни речи о изградњи у СССР „која представља прву научну и потпуно консеквентну изградњу градова у историји“. На Западу се пропагирала модерна архитектура истицањем само техничких, али не и друштвено-историјских и националних момената, што је било одраз немоћи архитечката да се надовежу на дела од вредности, због чега су се и негирале вредности монументалне архитектуре.⁵⁹ У разматрању њиховог приступа раду се на мети први нашао Алвар Алто који је изјавио да је за библиотеку у Випурију имао читавих пет година да направи масу детињастих цртежа који нису имали ничег заједничког са архитектуром, да би се из тога родила извесна комбинација основа и пресека. Овакав пројектантски поступак је Богдановић оценио као „неодговорно тепање“ које се као „теорија“ штампа у Америци, иако то није архитектура „у добром, старом, племенитом смислу те речи“, попут оне у Студеници, Дечанима или у Охриду. Нису ништа били бољи ни други: „Таква ‘модерна’ архитектура данас је већ изразито американизована, њени велики поборници већ јасно реакционарни, почевши од Ле Корбизјеа, Гропиуса, Флија, Маркелиуса, до низа беззначајних и досадних епигона“. Што се тиче Конференције, ту је јасно заузета „прогресивна линија“ да је професионални рад неодвојив „од активне борбе за мир“, па је у телеграму Конгресу у Паризу наведено да „студенти архитектуре ратне хушкаче сматрају својим напријатељима“. Ангажована оријентација Конференције огледала се и у захтевима да са зидања вила и „унутрашњег уређаја богате կуће“ пређа на задатке „архитектуре намењене народу као што је то у земљама социјализма“ - на Западу се урбанистички пројекти нису заснивали на стварности јер су пројекти били далеко од праксе, монументална архитектура је запостављана и прилазило јој се на еклектичарско-

⁵⁶ „У ФНРЈ штампа, радио и филм налазе се у рукама народа и служе интересима народа“, *Политика*, 11. април 1949, 7.

⁵⁷ „Митинзи у САД за одбрану мира“, *Политика*, 11. април, 1949, 7.

⁵⁸ Богдан Богдановић, „Стварност архитектуре и студенти архитектуре. Поводом Међународне конференције студената архитектуре у Лондону“, *Народни студент*, 30. мај 1949, 3-4.

⁵⁹ Ibid., 4.

академски или на „бесмислен начин“ апстрактне уметности, а настава је била „изразито недемократска“, па је захтевано да се стање поправи. Делегати из Југославије су насупрот томе говорили о учешћу студената у изградњи земље, пројектима за железничке станице и задружне домове „који се и остварују“ и дискусијама које организују партијске и омладинске организације. Све у свему, Конференција је показала „колико јасна, дубока принципијелна разлика дели архитектуру западних земаља од земаља које граде социјализам“, која је била непомирљива „и само ће се још више уочавати“. Крајем 1949. године је објављен још један приказ Конференције, а повод је био чланак јунског броја *The Architectural Review*.⁶⁰ Овај „карактеристичан чланак западно-капиталистичке стручне штампе“ је замерио што се Конференција „исто толико бавила политичким питањима, колико и архитектуром“. Према И.И. је међутим тамо тражено још и „спајање ‘политике’ и архитектуре“, што је у западној периодици представљало „нешто криминално што треба одмах да се жигоше, сузбије, уништи“, да се не би довела у питање „непрекосновеност западно буржоаског капиталистичког индивидуализма“.

У првој половини 1949. године се у земљи правио и својеврсни опроштај од совјетске културе, што наравно није значило да се њене тековине надаље неће користити. Годишња скупштина Друштва за културну сарадњу Србије са СССР, одржана је 17. априла, где је Владислав Рибникар нагласио да се на промоцији совјетске културе у Југославији радио много – иста је чак прогјела „целокупни наш државни и друштвени живот“.⁶¹ Та активност није била смањена ни после Резолуције Информбира, али се совјетско Друштво није могло похвалити истим приступом – у прве две године после рата је Југославију посећивао велики број уметника, 1947. године су се посете проредиле, а са Резолуцијом су везе грубо прекинуте. Упркос томе, Рибникар је најавио да ће се у Југославији и даље градити социјализам и социјалистичка култура, те да ће Друштво и даље радити на преношењу тековина совјетске културе. Након што су примљени извештаји републичких друштава, следећи, мајски број часописа *Југославија СССР* је донео и Резолуцију ДКСЈ сличне садржине.⁶² Истовремено супротстављање и подржавање совјетске политике се очигледно доследно одражавало на културном плану. Друштво је фебруара месеца рекламирало и „Југословенско-совјетски календар“ за 1949. годину, са мотивом споменика у Батиној Скели, а и даље су полагани венци совјетским војницима на Тргу Републике.⁶³ [Слика 149] Појавила се међутим и нова врста празника – на годишњицу Резолуције Информбира је на првој страни *Политике* објављена

⁶⁰ И.И., „Povodom međunarodne konferencije studenata arhitekture“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 11-12 (1949), 888-889.

⁶¹ Видети: Владислав Рибникар, „Реферат на годишњој скупштини Друштва за културну сарадњу Србије са СССР, одржаној на дан 17 априла 1949 год.“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 12-15.

⁶² „Rezolucija Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 43 (мај 1949), 27-28.

⁶³ „Свечано полагање венаца на споменик палим совјетским војницима“, *Политика*, 24. фебруар 1949, 2.

карикатура Џера Крижанића – претходне су се обраћале западним империјалистима, а сада је приказана ситуација у којој изградњу социјализма у Југославији Информбиро омета заједно са Западом.⁶⁴ [Слика 150] У исто време, у складу са политиком КПЈ, и совјетска култура постаје изврно југословенска – социјалистички реализам је, након што је ушао у програм Партије, првом половином 1949. године проглашаван „одоздо“, из сваке појединачне уметности.

6.3. Зараза социјалистичког реализма

Почетак 1949. године означила је прослава стогодишњице смрти Франце Прешерна којим поводом је 6. фебруара отворена и прва изложба новоформираног Савеза ликовних уметника Југославије, након чега је постављена и у Загребу и Београду.⁶⁵ Изложена су 134 рада 72 уметника, између осталих: *Радник са компресором* Карела Путиха, *Сондирање терена на Новом Београду* Боже Илића, *Полагање шина* Зука Џумбура и Кунови *Сведоци ужаса*. Изложбу је отворио Бранко Шотра, секретар СЛУЈ, који је подвукao да је иста „у неку руку прво полагање рачуна уметника пред својим народом, полагање рачуна о исправности њиховог става“, и „отворено обећање да ће на једној од наших изложби у ближој или даљој будућности бити остварено све оно што с пуним правом од нас очекује наш народ, наша славна Партија и наш Тито“.⁶⁶ У Београду је 30. априла Марко Челебоновић поновио исту тезу уз још неке моменте:

Изложба представља полагање рачуна наших уметника пред народом и Партијом. Она обухвата прва ликовна остварења у нашој земљи која указују на све веће одвајање од предратне, са запада уvezene декадентне уметности, на прелаз ка стварању уметничких дела разумљивих и блиских свим нашим трудбеницима. [...] Изложени радови су одраз резултата које су постигли наши ликовни уметници у тежњи за усвајањем напредних схватања у уметности, у борби за социјалистички реализам.⁶⁷

Изложбу су у сва три града пратиле „живе дискусије“ највиших уметничких инстанци и анкете међу публиком, то јест, није била повод само за приказивање дела – расправа је чинила „са изложбом једну целину као догађај“.⁶⁸ У том догађају је откривено прво велико дело југословенског социјалистичког реализма - Илићево *Сондирање терена на Новом Београду* је по први пут приказано крајем 1948. године на

⁶⁴ „Годишњица против југословенске кампање“, *Политика*, 29. јун 1949, 1.

⁶⁵ „Поводом Прешернове прославе додељене су награде најистакнутијим словеначким научним радницима и уметницима“, *Политика*, 10. фебруар 1949, 3; А. Ћ., „Прва изложба Савеза ликовних уметника Југославије“, *Уметност* (Београд), бр. 1 (1949), 66-69.

⁶⁶ Отварању су присуствовали: Јосип Видмар, преседник Президијума Народне скупштине НР Словеније; Маријан Брецељ, потпредседник Владе НР Словеније; чланови Владе, Фердо Козак, председник Одбора за одранизацију „Прешернове недеље“ и председник Народне скупштине НР Словеније; Франце Кидрич, председник САЗУ; Родољуб Чолаковић, потпредседник Президијума и министар за науку и културу Владе НРП; Борис Зихерл, директор института за друштвене науке; Иво Андрић, председник Савеза књижевника; делегати из других република и Трста и многобројну научни и културни радници. „Прва заједничка изложба ликовних уметника Југославије отворена у Љубљани“, *Политика*, 7. фебруар 1949, 4.

⁶⁷ „Данас се у Београду отвара Прва изложба Савеза ликовних уметника“, *Политика*, 30. април 1949, 4.

⁶⁸ А. Ћ., „Прва изложба Савеза ликовних уметника Југославије“, 66. Видети и: О. Бихаљи Мерин, „Прва изложба Савеза ликовних уметника Југославије“, *Борба*, 22. мај. 1949, 5.

Седмој изложби УЛУС, и заиста јесте било велико - димензија 2.40/4.41m, а онда је 9. јануара 1949. уследио текст Ото Бихаљи-Мерина који је растумачио његов значај.⁶⁹

[Слика 151] Према Мерину: „Није случајност што у овој фази друштвеног развоја у сликарство важно место припада великој зидној слици и фресци“ – напредни уметник не ствара за будоаре буржоазије него за заједницу, па су његова дела намењена домовима културе, просторијама синдиката, позориштима и другим јавним зградама. Исто тако: „Уметнички метод стварања који се мора применити у остварењу овакве тематике, метод истине, разумљивости и поетске снаге је социјалистички реализам“. *Сондирање терена* је упркос техничким недостацима – Мерин је приметио да тело испод одеће није доволно простирано – оцењено као рад младог уметника и озбиљан успех на путу остварења велике композиције са темом колективног рада, штавише слика није била само Илићев успех него „добар пример даровитости, успеха и одушевљења младе генерације наших уметника“. У дискусијама које су поводом изложбе одржавали мајстори-сликари је речено исто, с тим што су технички проблеми овог дела претресани нешто детаљније.⁷⁰ Хегедушић је изјавио: „Ја бих забранио овако велике слике, ово је погрешно у композиционом смислу уопће“. Мраз је истакао да на овако великому платну требало много више посветити пажње судији фигура – оне са леве стране „као да су од лима“, а драперија другачије пада када се људи крећу (фигура девојке на десној страни). Према Бакићу је атмосфера слике била „доста мучна“, а утисак противан ономе који би требало добити: „Овдје имамо помало дојам да људи раде присилно, а не добровољно и с ентузијазмом“. Требало је међутим узети у обзир и да је сликар млад, од тридесетак година, те „мислимо да му треба да дамо куражу“, најважније, Илић је „уосталом једини који нам је до данас дао уопће могућност да дискутирамо о једној таковој ствари“. Сходно томе је требало извући опште закључке у односу на питање: „Докле је дошла тежња социјалистичког реализма на овој изложби до изражaja, да ли је он потпуно позитиван, па уколико је позитиван, да то кажемо. Исто тако, ако има и негативних страна, да и на те укажемо, као и на могућности које би се из тога могле развити“. У томе је оцењено као сувишно питање да ли је баш ово дело „наша национална форма која доноси социјални садржај“, јер се знало да је до тога „дуготрајан пут“ и да је то ствар „колективног напора“, па је закључено: „Па била ова слика друга Илића каква год била, она је тај пут начела. Нека се другови, који ће негирати његово гледање, натјечу с једном бољом композицијом“. Потпуно у складу са тим био је и Меринов потоњи приказ изложбе – уметници су се у протекле четири године корак по корак ослобађали

⁶⁹ О. Бихаљи Мерин, „Поводом слике Боже Илића Сондирање терена на Новом Београду“, *Борба*, 9. јануар 1949, 6.

⁷⁰ „Удружење ликовних уметника Хрватске, Загреб – Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ, Београд. Загреб, 1949. Дискусија поводом савезне изложбе одржане у Умјетничком павиљону 5. априла 1949. године“, Архив Југославије, 316-23.

формалистичких елемената и одлучно приступили великој композицији као најтежем проблему, па таква дела није требало претерано критиковати – недостаци постоје, али је „после деценија неидејних самоиграња и формалистичких експеримената“ пре свега требало запазити оно што је вредно и стваралачко.⁷¹

Изражена благост критике по питању недостатака Илићевог дела је међутим била само привремена, својствена фази развоја с почетка 1949. године када је требало пронаћи прва велика југословенска дела социјалистичког реализма. Проблеми уметничког стваралаштва се наиме у датом периоду нису завршавали само на усаглашавању са тренутним „линијама“ Партије. Културни радници јесу имали повлашћенији положај од других радника, пре свих мајстори-сликари који су имали право на снабдевање из дипломатских магацина и доста већи стандард становиња и рада – у Београду, Загребу и Љубљани су добили парцеле „на најлепшим местима“ за изградњу радионица, чак се наводило и да су учествовали у избору локација и давали сугестије пројектантима.⁷² Радионице су основане као „један виши тип уметничке школе“ по тековинама ренесансе, као вид постдипломских студија за најталентованије студенте где: „Они неће бити ученици већ сарадници својих мајстора којима ће држава и Партија поверавати задатке, какви су према монументалности и значају, досад мало извођени у нашој земљи“. Овим међутим нису били решени сви проблеми уметника. Откуп слика је био потпуно везан за државне институције, а набавка материјала је такође била централизована.⁷³ У Београду се могао набавити преко задруге УЛУС основане крајем 1947. године, чиме је долазило до изражаја „старање државе о уметницима“ – залихе су биле ограничено и морале су се увозити, па су се ту по повлашећним ценама могле купити боје „предратног порекла“ и извесне количине платна које су стигле на поклон из СССР, а при задрузи је радила и столарска радионица за рамове „једина таква у Београду“.⁷⁴ За Београд је била централна и ливница „Пластика“ за репродукцију вајарских радова у улици Ђуре Стругара, која је

⁷¹ О. Бихаљи Мерин, „Прва изложба Савеза ликовних уметника Југославије“, *Борба*, 22. мај. 1949, 5.

⁷² Право на снабдевање из дипломатских магацина имали су: Росандић, Кун, Милуновић, Хегедушић, Аугустинчић, Борис Калин, Фрањо Кршинић, Вања Радауш. „Владо Мађарић, начелник Одељења за културу и уметности у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ – Претседништву владе ФНРЈ, Београд“, 8. јануара 1949, Архив Југославије, 316-8. Мајсторске радионице су пројектовали архитекти Архитектонско-пројектантског завода НРХ Хинко Баумер (за Хегедушића и Кршинића) и Станко Леви (за Аугустинчића и Радауша). „У Загребу се изграђују четири радионице за ликовне уметнике – мајсторе Аугустинчића, Кршинића, Радауша и Хегедушића“, *Политика*, 14. април 1949, 4.

⁷³ На Првој изложби УЛУС која је отворена 24. јуна 1945. године у Уметничком павиљону излагало је 97 уметника са 239 радова, од чега је откупљено 46, и то од стране државних установа 43, а три од приватних лица. Слике су између осталих откупили: Уметнички музеј, редакције Политике и Борбе, Народни фронт Четвртог рејона, Министарство просвете, ИОНО Београда, Генералштаб, Председништво владе НРС, Етнографски музеј; а од приватних лица: Белић, др М. Кекез и Миодраг Коларевић. Исто важи и за Другу изложбу 28. новембра исте године као и Трећу од 11. новембра 1946. „Удружење ликовних уметника Србије, Београд – Министарству просвете Србије, Одељењу за науку, културу и уметност, Београд. Број 16, 15. јануар 1947 Београд“, Архив Југославије, 314-12-49.

⁷⁴ Набављачко-потрошачка задруга УЛУС налазила се на Косанчићевом венцу 19, и имала је учлађених 103 сликарса и студената. „Задруга УЛУС-а снбдева ликовне уметнике потребним материјалом“, *Политика*, 15. април 1948, 5.

припадала Главној дирекцији за примењену уметност, а где је између осталих изливен Аугустинчићев споменик у Батиној Скели, као и већина споменика подигнутих у Београду.⁷⁵ Било је проблема и са моделима - јуна 1949. године се Мило Милуновић из своје радонице у име колега са Академије обратио Министарству за науку и културу са следећом молбом:

Задатак наше ликовне уметности је тај да свим силама тежи да даде израз данашњице на најздравији и најубедљији начин, то јест да одбацивши све досада нездраво и формалистичко које се провлачило кроз наше сликарство и вајарство приступи једном истинском и убедљивом гледању живота које око нас врви, гледању кроз социјалистички реализам. [...] Изучавање човечијег тела један је од најглавнијих и темељних фактора композиције којег реализам тражи и за то су потребни модели са којима ми данас нажалост оскудевамо.⁷⁶

Хонорари модела су били мали а њихов број недовољан, па су били принуђени да раде и друге послове, а специфични захтеви уметности тог доба наметали су специфичне моделе:

Уз то, мушких модела уопште нема, или ако их има, то је неки дегенерисани циганин, који остаје на посулу само док не добије карту за снабдевање, па онда напусти посао, те га морамо јурити са милицијом да му одузмемо карту. [...] Исто тако би требало наћи пута и начина да фискултурници потпомогну својим учешћем као модели што лепшег и идејнијег типа који треба да претстављају борца трудбеника, омладинца и сељака у ликовним делима нашег уметника, такође би требало повезати се са културно-просветним друштвима на селу да би повремено долазили у Београд где би им се осигурао стан и храна на једно време од месец дана – изразити типови из народа у својим ношњама те тако послужили једном плементијом циљу нашег социјалистичког реализма у ликовној уметности, јер опет сам принуђен поновити да без једног дубљег и то танчина проучавања човјека као таквог тешко је стићи до циља ког желимо и који се пред нама поставља.⁷⁷

Није познато да ли је специфична молба мајстора услишена – свакако је постојала могућност да они, као и сви други, за дате циљеве посете градилишта. Илију по свему судећи нису били потребни модели „идејнијег типа“, а ако се имају у виду проблеми самих мајстора за било какву, а нарочито композицију монументалних димензија, у вези са његовом сликом се може приметити више подударности са савременом стварношћу. Композиција младог сликара је одразила елан исте те младе генерације у изградњи, ни мање ни више него новог главног града нове Југославије, а његово дело је, како се и истицало, у то време било једино које је могло да послужи као подлога за даљу

⁷⁵ У ливници „Пластика“ су израђене две групе фигура за улаз зграде ИНО Шестог рејона (Општина Вождовац), које су израдили Сретен Стојановић (мотив из НОБ, лево) и Лојзе Долинар (омладинци на раду, десно); радови Стевана Боднарова: попрсја Лоле Рибара и Ивана Милутиновића на Калемегдану, Димитрија Туцовића на Славији и Светозара Марковића у аули Филозофског факултета; Лојзе Долинара: скулптура пред Домом културе Четвртог рејона (БДП), и рельеф од 20m у бронзи за фоаје ЦК КПЈ са мотивима НОБ. ИОНО је такође наручио скице за споменик Васи Чарапићу на Калемегдану, групу пионира за Пионирски град, Мајку и дете за дечје јасле, и фонтану за летњу позорницу у Топчидеру. „Пластика“ - ливница за репродукцију вајарских радова“, *Политика*, 26. октобар 1949, 4.

⁷⁶ Милуновић је претходно одржао састанак са Сретеном Стојановићем, ректором Академије ликовних уметности; Бранком Штором, ректором Академије примењене уметности, и Ђорђем Андрејевићем-Куном. „Мило Милуновић, мајstor сликар – Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ, 6. јун 1949. године“, Архив Југославије, 317-78-110.

⁷⁷ Ibid.

дискусију, управо у време када се не само у сликарству него и у свим другим уметностима и званично ступало на пут југословенског социјалистичког реализма, па се може рећи да његов „кураж“ да се упусти у тако амбициозан подухват и нагли статус звезде у датим условима нису били случајност.⁷⁸ Како је поводом Прве изложбе СЛУЈ примећено:

Борба за преоријентацију гледања, за социјалистички реализам, избија на свима польима нашег културног стварања па је очигледна и овде на Првој савезној изложби ликовних уметника. [...] Под условима који су јој пружени, ликовна уметност код нас има све могућности за стварање дела новог социјалистичког реализма. Сва средства јој стоје на расположењу.⁷⁹

Зараза социјалистичког реализма се одатле пренела на све републике и све друге уметности – свима су углавном од марта месеца давани исти задаци. У Резолуцији Годишње скупштине УЛУС је 20. марта истакнуто да ће ликовни уметници Србије, идући путем усвајања социјалистичког реализма, стварати дела која ће помоћи изградњу социјализма у земљи.⁸⁰ УЛУС је у то време са Министарством просвете НРС припремао и покретну изложбу за већа места Србије како би радни људи упознали теме и форме којима се ликовна уметност богати у борби за социјалистички реализам.⁸¹ Посета је организована од стране колектива предузећа, установа, школа и масовних организација, а у сваки од градова је долазио по један од чланова Удружења ради руковођења дискусијом. Раписивани су и конкурси - за Министарство железница су септембра тражени радови на теме: Панчевачки мост, изградња моста у Остружници и пруге Шамац Сарајево, а у току је био и конкурс за мотиве старог и Новог Београда.⁸² У вајарству, исто тако – док су уклањани споменици „који нису у духу садашњице“, расписивани су општи конкурси за споменике НОБ, чији је резултат био да се ниједном решењу не може доделити прва награда.⁸³ [Слика 152]

На састанку Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ је 18. маја Бранко Шотра говорио о проблему карикатуре која „мора садржавати све елементе социјалистичког

⁷⁸ Према истраживању Лидије Мереник, уметнички ауторитет Боже Илића створен је на основу тренутних политичких и идеолошких потреба, а тако је касније и потрошен. Видети: Lidija Merenik, *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945-1968* (Beograd: Beopolis, 2001), 31.

⁷⁹ N. Marinković, „Izložba likovnih umetnika FNRJ“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 43 (maj 1949), 30-32.

⁸⁰ „Наша стварност налази одраз у многим делима ликовних уметника Србије“, *Политика*, 21. март 1949, 4.

⁸¹ „Чланови УЛУС-а припремају покретну изложбу својих радова“, *Политика*, 22. јул 1949, 5; „Покретна изложба радова чланова УЛУС-а обилази градове у НР Србији“, *Политика*, 3. октобар 1949, 5.

⁸² „Ликовни уметници Југославије у новој радној години развиће још већу активност“, *Политика*, 23. септембар 1949, 4.

⁸³ Видети: „Неколико нових објеката за потребе културно-уметничког живота загребачких трудбеника“, *Политика*, 27. март 1949, 4; „Влада Федеративне Народне Републике Југославије донела решење о подизању споменика у Београду борцима палим у народноослободилачкој борби“, *Политика*, 29. новембар 1947, 4; „Одлука владе Народне Републике Хрватске о подизању споменика палим борцима у Народноослободилачком рату и жртвама фашизма“, *Политика*, 6. децембар 1947, 5; „Конкурс Министарства просвете Народне Републике Србије за израду идејних пројеката за споменике борцима народноослободилачког рата и жртвама фашизма“, *Политика*, 6. јун 1948, 5; „Natječaj za izradu idejnih skica za spomenike palim borcima narodno-osobodilačke borbe i žrtava fašizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 213-214; „Izveštaj Ocenjivačkog суда за ocenu prispelih radova na konkurs za izradu idejnih projekata za spomenike boricima Narodno-oslobodilačkog rada i žrtvama fašizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 100-101.

реализма“.⁸⁴ Примећене су и грешке у дотадашњем раду – карикатура се често сводила на декорацију што је умањивало њен значај „као идеолошке форме“, а кривица је била на уметницима који су из жеље за постизањем „личног стила“ западали у „мртви шаблон, далек од живота, од наше стварности“. То да се на исти начин цртају рука и ципела, панталоне и шешир, сељак и интелектуалац, Југословен и Американац „обичне су појаве“, што је оцењивано као далеко од дела „рођеног из стварног одушевљења за основну мисао која се кроз њега изражава“. Узор је зато требало потражити у СССР где је „до видног изражaja дошло правилно и политичко и уметничко гледање на стварност“.

Крајем јула је Министарство за науку и културу ФНРЈ позвало на састанак представнике позоришта, на коме је разматрано питање „планирања и евидентије“ за сезону 1948/49.⁸⁵ Позориштима су претходно давани оквирни планови којима су „стицала критеријум за избор оних дела која ће имати позитивно и најутицајније дејство на публику“, а онда је таква форма рада проглашена за преживљену - републичка министарства су од тада позориштима пружала непосреднију помоћ, водећи курс „ка њиховом осамостаљењу“. Комитет за културу и уметност надаље „никако не би требало да буде само нека врста надзорне, цензорске врховне власти која у последњој инстанци прегледа репертоар и скида са њега комаде који му се чине незгодни и непоћудни“ – власти ће „помоћи позориштима да израде добар репертоар и да тај израђени репертоар добро остваре“. Показало се и да Комитет нема податке о кадру, начину на који су тумачени и играни комади и њиховом пријему код публике зато што није било референата који би систематски пратили рад позоришта, па је предложено да се исти поставе.⁸⁶ Покренуто је и питање узора „с обзиром на друштвену проблематику која је аналогна оној у Совјетском Савезу“, где је уз метод Станиславског „сценска уметност отишла најдаље“.⁸⁷ Стваралачки метод примењиван у ликовној уметности једнако је важио и овде - Југословенско драмско позориште је претходне године одржало прву турнеју по Хрватској и Словенији, где је за 52 дана приказано 37 представа, после којих су одржаване и дискусије из којих су чланови ансамбла „излазили са новим искуствима“.⁸⁸ Према накнадној оцени штампе, турнеја је била значајна и у политичком и у културном смислу:

⁸⁴ „ЦК КПЈ – Управа за агитацију и пропаганду, Београд. Закључци са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ о питањима хумористичке штампе донесени дана 18. маја 1949. године“, Архив Југославије, 507-VIII, II/2-6-(1-84)(K-1).

⁸⁵ „Неколико проблема наших професионалних позоришта“, *Политика*, 11. август 1949, 4; „Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ. Београд, 1951“, Архив Југославије, 317-81-114.

⁸⁶ „Ерих Кош, начелник Одељења за културу и уметност Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ. Београд, 1948. Репертоар југословенских позоришта за сезону 1948-1949 год“, Архив Југославије, 317-81-114.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ На репертоару су била дела домаћих писаца у режији Бојана Ступице: *Родољупци* Јована Стерије Поповића, *Краљ Бетајнове* Ивана Цанкара, *Дундо Мароје* Марина Држића, и драма совјетског књижевника Константина Трењева *Љубов Јароваја*. *Дундо Мароје* је игран 19 пута, између осталих, „Раде Кончар“ и „Литострој“. Видети: „Велики успеси Југословенског драмског позоришта у Хрватској и Словенији“, *Политика*, 8. август 1949, 4; „Родољупци“ Јована

Прихватано свуда као своје, југословенско, ово је позориште својим гостовањем допринело продубљивању братства и јединства наших народа. Завршне претставе у свим местима претварале су се у спонтане манифестације љубави свих народа наше земље. Уметнички догађај ова турнеја била је по томе што су претставе које су приказиване достигле степен коме теже сви наши позоришни колективи – степен пуног прожимања сцене методама социјалистичког реализма.⁸⁹

Један од нових позоришних комада био је *Ливница* Ото Бихаљи-Мерина, око кога ће се касније повести дискусија.⁹⁰ Радња почиње у вили грађевинског инжењера Ђорђевића на Сењаку, описом живота једне грађанске породице у чији удобни живот продире стварност 1942 године. Ђорђевић прикрива свог намештеника Бошковића кога прогони Гестапо, а који је „у очекивању успостављања везе са партизанима“. По ослобођењу су сарадници окупатора изведени пред суд „да положу рачуне о свом раду“, па Ђорђевићево предузеће бива конфисковано, његов ранији намештеник постаје директор, а он „чију је личну исправност суд утврдио“ главни инжењер које се даје у задатак да изради ливницу. О душу Ђорђевића отимају се добри Бошковић и „Мефисто или – како се савременим језиком каже – покретна сила негативног“ - извесни кустос Барић. Ова фаустовска реминисценција није била случајност: „Наша земља је градилиште у којем градитељи, градећи своју будућност, изграђују себе, велика ливница у којој се људи претапају, у којој се, поред услова за боли живот, лију и боли, нови људи“.⁹¹ Заплет око кога се старо и ново ломило био је следећи:

Милена, супруга инжењера Ђорђевића, код које је мисао на Бошковића, кога је спасла, за све време живела, покушава да му се приближи. Одбијена, повређена у сујети жене, ствара интригу. Њен муж који се осећао запостављеним у послу и увређен у мушкичевој части, подлеже утицају једне мрачне групе авантуриста и страних шпијуна која га наводи на саботажу у градњи ливнице.⁹²

Ђорђевић подмеће цемент који споро везује како би се зграда ливнице срушила када скине оплата, али се у часу побуђене „савести техничара“ отрже од злочиначког утицаја: „Шта сам у прошлости, пита се Ђорђевић, изградио и створио? Шта сам остварио? А сада дела расту из земље. Тек што си направио план, пројекат напртао, и већ све то постаје стварност. То је снага која ме захвата и носи. Желео бих да сам једно са снагом која хоће ново“. Барић га међутим трује арсеником који носи у свом прстену, али Ђорђевић брзом лекарском интервенцијом бива спасен. Истовремено је Бошковић, „вазда будан на послу“, благовремено запазио могућност катастрофе и сматрајући да је у питању омашка неприметно отклонио грешку. Он је такође, уочавајући „комплекс инвадеријорности“ код Ђорђевића који је изгубио руковођећу позицију у свом бившем

Стерије Поповића у Југословенском драмском позоришту“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6; „Сутра и прекосутра Југословенско драмско позориште приказаће 'Дунда Мароја' на летњој позорници у Топчидеру“, *Политика*, 9. септембар 1949, 5.

⁸⁹ „Велики успехи Југословенског драмског позоришта у Хрватској и Словенији“, 4.

⁹⁰ Видети: Oto Bihalji-Merin, „Tražim nove zadatke. Odlomak iz drame 'Livnica'“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 43 (мај 1949), 15-17; Hugo Клајн, „'Ливница' Ота Бихаљи-Мерина“, *Књижевност*, (Београд), бр. 9 (1950), 282-292.

⁹¹ Клајн, „'Ливница' Ота Бихаљи-Мерина“, 283.

⁹² Ibid.

предузећу, предузео „адекватну психотерапију“ – синдикална група је Ђорђевића на Бошковићеву иницијативу предложила за награду за пројекат моста на Сави. У последњем чину, који се одиграва у пролеће 1947. године, вероватно у време проглашења Плана, Бошковић долази на посао сусрећући се са проблемима тадашње праксе: хитност и ванплански задаци, недостатак радне снаге, проблем са радницима са села који флукутирају јер „то су прости једноставни људи“ мада имају потенцијал да се развијају. Тог истог јутра стиже и вест да је Ђорђевић за мост добио прву награду. Он се после дубоке кризе „која га је доводила на руб смрти“, опорављен и препорођен такође појављује у предузећу:

Ђорђевић: (Улази, ослањајући се штапом. Види се да је још изнемогао. Прилази Бошковићу).

Жагор: Наш главни...

Ђорђевић: Добар дан, другови. Дошао сам...

Бошковић: Сигурно сте чули да је ваш пројекат добио награду.

Пословођа Брка: Мост...

Све пословође: Честитамо...

Ђорђевић: Не, не због тога. Дошао сам...

Вера: Осетили сте чежњу за нашим бироом?

Ђорђевић: Дошао сам да затражим нове задатке.

(Завеса)⁹³

По комаду је „Проствета“ издала књигу, и постављен је на репертоар Народног позоришта. Ту је јула одржана и премијера балета *Romeo и Јулија* према поставци Сеџеја Прокофијева, која „значи прекретну тачку и почетак новог стваралачког полета, који се постепено ослобађа формалистичких карактеристика раног Прокофијева и усмерава ка музичком реализму“⁹⁴. Као и у свим другим уметностима: „По примеру ненадмашног совјетског балета, наша балетска уметност почела је да се развија у знаку уметничког реализма“⁹⁵. Нису заборављани ни дечји комади – 20. марта је на Београдском радију почело извођење совјетске опере за децу *Бајка о репи*, можда познатије под називом „Деда и репа“⁹⁶. Оперу су према руској народној причи написали совјетски књижевник Бисотској и композитор М. Јордански, која ако се размотри у социјалистичком светлу представља типичну причу о постицању огромних успеха у пољопривреди колективним снагама. У то време са завршавао и први луткарски филм *Пионир и двојка*, у коме пионир Миша не пази на часу и добија двојку, па му је за казну забрањено да посети Пионирски град. Двојка, у лицу једног несташка, стално га прати како би га одвојила од озбиљног рада, пионир се на моменте заборавља и игра се са двојком, али је најзад побеђује, одлази

⁹³ Merin, „Tražim nove zadatke“, 17.

⁹⁴ Б. Драгутиновић, „Премијера балета ‘Ромео и Јулија’“, *Политика*, 3. јул 1949, 5.

⁹⁵ Gregorij Skrigin, „Balet“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 106-108.

⁹⁶ „Живео неки деда и засадио у башти репу. И та репа никла огромна, тако да није могао сам да је ишчупа. Звао у помоћ бабу, али ни њих двоје заједно нису могли да је изваде. Пољову унуку, али узалуд, вуку сви троје свом снагом, и репа никако да се појави из земље. Унука позове пса, пас мачку, мачка миша али опет ништа. Најзад пас Жућа почне лавежком да дозива сеоску децу, која су се играла на оближњој пољани. Деца потрче да помогну и репа убрзо буде ишчупана“. „‘Бајка о репи’ - прва дечја опера код нас коју изводе сама деца“, *Политика*, 19. март 1949, 4.

у пионирски кружок, учи у колективу и на следећем часу поправља слабу оцену. Филм се завршава вожњом пионирском железницом.⁹⁷ [Слика 153] У позоришној уметности је расписан и конкурс, овог пута за једночинке, а одлучено је да ниједна од 23 драме не заслужује прву награду.⁹⁸

У филмској уметности у исто време главна тематика постаје класна борба - средином 1949. је у току било снимање филма *Језеро* по сценарију Југослава Ђорђевића и режији Радивоја Ђукића о проблемима колективизације и саботаже при изградњи хидроцентрале „Јабланица“ на Неретви.⁹⁹ Радња се одиграва у херцеговачком селу Лису, које мора да се пребаци у планину јер ће га преплавити језеро. Кулачки елементи које подржава сеоски жупник настоје да спрече извршење замашних планова, наговарају сељаке да не напуштају своја огњишта, чак се повезују са плаћеницима страних империјалиста који саботажом желе да омету изградњу. Фilm је приказивао и лик инжењера-саботера Сувића са задатком да уништи објекат. Секретар партијске организације и Месног одбора у Лису, млади комуниста Мато, бори се са отвореним непријатељима и против предрасуда и отпора на које наилази чак и код поштених сељака заведених непријатељском пропагандом. Носилац отпора је сељак-средњак Петар који остаје усамљен - његова кћи Мара и син Томо га напуштају и сврставају се у ред активних градитеља социјализма па он, уверивши се на крају ко су кулак Фрањо и његов син Јерко, помаже да се саботажа спреци и поново налази место међу сељацима-члановима новоосноване сељачке радне задруге. Савремену тематику су наравно пратили и документарни филмови - према плану производње за 1949. годину их је требало снимити још 40, у чему је важан моменат постао живот Армије. Први фilm те године био је *Поздрави са границе*, а следећа два су се бавила учешћем Армије у изградњи: *Армија на прузи Шабац-Зворник* и *Разбијачи клевета* на Аутопуту.¹⁰⁰ Приказани су рад, забавни живот, часови фиксултуре, војничке вежбе, културно-политичко изграђивање, помоћ припадника Армије задругарима, и тиме демантоване „све оне измишљотине инфорбираоваца о неком присилном боравку припадника Армије на изградњи“.

Удружење књижевника Србије је одржало 20. марта Трећу редовну скupштину, а секретар Оскар Давичо се дотакао проблема заузетости писаца државним и друштвеним функцијама, због чега нису стизали да путују и да на терену проучавају живот и људе.

⁹⁷ Сценарио су написали Љубиша и Вера Јоцић која је и редитељ филма. „У атељеима ‘Авала филма’ завршава се наш први фilm с луткама ‘Пионир и двојка’“, *Политика*, 20. март 1949, 5.

⁹⁸ „Влајко Убавић, помоћник министра просвете Босне и Херцеговине – Министарству за науку и културу“, Архив Југославије, 316-32.

⁹⁹ „Film“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 116-117; „Најновији домаћи уметнички фilm ‘Језеро’“, *Политика*, 12. фебруар 1950, 5.

¹⁰⁰ „Ове године, према плану, наша филмска производња треба да сними четрдесет документарних филмова“, *Политика*, 15. јануар 1949, 4; О.Б. „Застава-фilm“ предузеће за производњу филмова Југословенске армије, завршило је трећи документарни фilm ‘Разбијачи клевета’“, *Политика*, 4. децембар 1949, 6.

Такође је потврђено да „наша критика првенствено треба да помогне писцима да потпуно стваралачки овладају методом социјалистичког реализма“.¹⁰¹

По речима Стане Ђурић-Клајн, музику Југославије је по завршетку рата обележила тематика НОБ - једна „од најизразитијих“, а касније и најпознатијих композиција била је *Козара* коју је за хор компоновао Оскар Данон.¹⁰² Међутим „са нормализовањем целокупног политичког и друштвеног живота“ настао је и нови род - песме обнове и изградње, попут *Песме првом Петогодишњем плану* Миховила Логара, *Дижимо бригаде* Натка Ђевчића и *Полета младости* Франа Лотке. У томе је наслеђе, најчешће Македоније, композиторима служило као инспирација, а изучавање народних мелодија спроводило се и у оквиру новооснованог Музиколошког института САНУ. Симфонијска и камерна концертна литература кретале су се у следећим оквирима:

Југословенски композитори, свесни чињенице да њиховом уметношћу треба да се напајају широке масе народне, постепено напуштају начин изражавања модернистички и формалистички, начин којим су писало до рата и којим, јасно, нису могли да продру у масе, све више стварају дела пројекта тематиком социјалистичког реализма, ослоњена на тековине класике или богате изворе народног мелоса.¹⁰³

Нису остављене по страни ни масовна, лака и кафанска музика - то што су у стваралаштву коришћене народне мелодије није значило да је народна музика остављана да се спонтано развија. Родољуб Чолаковић је 9. фебруара из Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ послao свим министарствима просвете допис у коме је тражено да се одржи састанак Удружења књижевника и Удружења композитора, како би се што више парова од по једног композитора и књижевника обавезало да створи по једну масовну и лаку песму, и да се за то распише конкурс.¹⁰⁴ Повереништво за културу и уметност ИОНО Београда је ради бољег квалитета кафанске музике отворило редовне оркестре, како би се програм „очистио од примесе предратне јевтине музике која је кварила укус публике“.¹⁰⁵ У истом циљу је крајем године одржано и такмичење кафанских оркестара јер: „Савремена кафанска музика код нас, као и све културно-уметничке манифестације, треба да одражава нашу стварност“. Београдом је наводно ишла и Комисија истакнутих музичара која је оркестрима указивала помоћ у одабиру програма.

Позиција науке ни по чему није била другачија. Институт за друштвене науке је отворен 4. фераура 1949. године, за директора је именован Борис Зихерл, а Родољуб Чолаковић је констатовао да стање не задовољава јер се у школама и на универзитетима

¹⁰¹ „Српски писци дали су прошле године највећи број прозних дела“, *Политика*, 21. март 1949, 4.

¹⁰² Stana Đurić-Klajn, „Muzički život“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 114-115.

¹⁰³ Ibid., 115.

¹⁰⁴ „Родољуб Чолаковић, министар за науку и културу Владе ФНРЈ – републичким министарствима просвете, Београд“, Архив Југославије, 316-6.

¹⁰⁵ „За бољи квалитет забавне музике у локалима Београда и Земуна“, *Политика*, 4. децембар 1949, 6

још увек осећа утицај реакционарних схватања.¹⁰⁶ У штампи је најављено оживљавање борбе на том плану – примећени су идеализам, мистика, механизам и помирљивост према буржоаским теоријама у уџбеницима, настави и испитима, а иницирано је покретање листа *Универзитетски весник* као „средства критике и самокритике“.¹⁰⁷ Марта је на Правном факултету у Београду одржана прва јавна дебата о уџбеницима, а предмет рада су били *Основи опште геологије* професора Природно-математичког факултета Косте Петковића, и *Правни положај и правни послови државних привредних предузећа* Борислава Благојевића са Правног факултета.¹⁰⁸ Петковић је прихватио критику, чија је основа био реферат његовог колеге доцента Петра Стевановића. Проблем је било то што се није доволно позивао на радове совјетских научника, односно, „модерну теорију у геологији“. У вези Благојевића је реферат поднео доцент Андреја Гаме, који је истакао да је професор покушао да примени метод дијалектичког материјализма на једну тешку материју, свега 11 месеци по доношењу Закона о државним привредним предузећима, али у томе није био доволно доследан. Благојевић није прихватио примедбе.

Крајем марта је пронађено и „сведочанство јединствене културе Јужних Словена у раном средњем веку“.¹⁰⁹ Завод за изучавање споменика НРС је претходне године радио на конзервирању цркава Светог Николе и Свете Богородице код Куршумлије, којом приликом је на локацији пронађен накит - тип такозване „наушнице са коленицама“ за који се мислило да је специфично старохрватски накит 9. и 10. века. Исти није проналажен у Србији нити у унутрашњости Балкана, а за онај у Босни се претпостављало да је пренет из Далмације, међутим, „требало је само да почну озбиљнији радови, и већ се јављају чињенице које мењају читав поглед на једно доба“. То што је накит истог типа пронађен у Србији, Војводини, Босни, Словенији, Бугарској, Албанији, Мађарској и Чехословачкој „доказују да је та култура била заједничка свима Словенима настањеним на Блаканској полуострвју“, то јест, „данас смо дакле сигурни да је народна култура свих Јужних Словена била јединствена“, а „вероватно је да је исти случај био и у нешто раније доба“.

У исто време је постало актуелно и откривање наслеђа новијег доба - средином 1949. године „наши најстарији сликари“ Урош Предић и Паја Јовановић добијају све више пажње. Изложба радова је отворена 17. јуна у Уметничком музеју, којом приликом је чланак написао Момчило Стефановић - музеји у прикупљању културног наслеђа не би

¹⁰⁶ „Отворен је институт за друштвене науке“, *Политика*, 4. фебруар 1949, 3; „Osnivanje instituta za društvene nauke“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 40 (februar 1949), 31.

¹⁰⁷ „За идејност универзитетске наставе“, *Политика*, 16. фебруар 1949, 4.

¹⁰⁸ „Прва јавна дебата о уџбеницима на Београдском универзитету“, *Политика*, 5. март 1949, 4.

¹⁰⁹ „Сведочанство јединствене културе јужних словена у раном средњем веку“, *Политика*, 27. март 1949, 4.

вршили свој задатак „кад нам та прошлост не би послужила при решавању проблема садашњости“, а у складу са тим:

Данас, када је наша ликовна уметност у напору да наше и оствари свој нови израз, народу блиски израз његове савремене стварности кроз социјалистички реализам и да оконча онај прикривени или отворени раскол између публике која своје уметнике све теже „разуме“ и уметности која брине своје бриге у уском и затвореном кругу „посвећених“, београдски Уметнички музеј је својом последњом изложбом изашао пред нас са умесним питањем: где смо ми са својом сликарском реалистичком традицијом уопште били застали? Какве смо резултате са њом постигли? И да ли ми у том старом реализму – не заборављајући наравно на услове његове епохе и његовог друштвеног склопа из кога је настало и у коме се развијао – не налазимо такође потврде (нужно делимичне потврде) за исправност својих гледишта о могућностима и задацима данашње уметности?¹¹⁰

Предговор каталога је написао Вељко Петровић који је нагласио да изложба „може послужити нашем младом, сликарском нараштају, у његовој борби за реалистичко схватање“.¹¹¹ Савременост мотива поменутих сликара, за које се ипак признаје да су део капиталистичког времена, огледала се у томе што нису сликали само портрете грађанства, него и призоре из историје и живота народа како би му „потиштеном од политичких пораза и од друштвених невоља, подигли понос и веру у себе“. Ако се погледа које су репродукције приказане јасно се види потенцијал за савремено стварање – ту су Предићеви *Босански бегунци*, Јовановићева *Сеоба Срба и Крвни умир* (бој са Турцима), који се лако могу замислiti преформулисани у неке од мотива НОБ, док Предићева *Весела браћа жалосна им мајка*, која приказује сеоске пијанце, уз још неколико фигура може постати славље после жетве у сељачкој радној задрузи. [Слика 154]

Четврта годишња скупштина ДИТ НРС одржана је првом половином 1949. године.¹¹² Друштво је пред техничке стручњаке поставило задатак да користе техничка искуства других земаља, посебно СССР, озбиљно усмере рад у правцу борбе против капиталистичких утицаја и усвоје дијалектички материјализам као једини правилан научни метод. Што се тиче Секције архитеката: „У области архитектуре и урбанизма заоштриће борбу за идејну чистоћу и елиминирање утицаја декадентних и формалистичких схватања ослањајући се на прогресивне традиције националне културе и развијајући их у духу социјалистичког реализма“. Даване су и нове оцене старих објеката - Свечани пленум Секције архитеката ДИТ одржан је 27. априла, где су архитектима додељена одликовања Народног фронта ФНРЈ и НРС за учешће у изградњи

¹¹⁰ Momčilo Stevanović, „Izložba slika Uroša Predića i Paje Jovanovića“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 44 (јун 1949), 29-32. Видети и : Нада Маринковић, „У посети код Уроша Предића“, *Политика*, 4. новембар 1949, 4; „Матица српска приредила је изложбу слика Уроша Предића и Пaje Јовановића“, *Политика*, 24. децембар 1949, 5.

¹¹¹ „Наши најстарији сликари академици Урош Предић и Паја Јовановић излажу у Уметничком музеју“, *Политика*, 16. јун 1949, 5; *Изложба слика Уроша Предића и Пaje Јовановића* (Београд: Уметнички музеј, 1949).

¹¹² „Закључци Скупштине Друштва инжењера и техничара НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 32-34; *Tehnika* (Beograd), бр. 5-6 (1949), 201-202.

задружних дома.¹¹³ Реферат је прочитao Јован Крунић, код кога више није било „народне“ архитектуре:

Ако би се некоме чинило да пројекти наших задружних дома нису „савремени“, јер немају прозора и равне кровове, онда би му одговорили да мерило савремености и квалитета форме нису употреба елемената западноевропског схватања, него употреба елемената који су реалан израз могућности и потреба и који су у њиховој размери, а који су у служби најширих слојева радних маса, таква архитектура документ је и израз свога времена, а самом тиме је и квалитетна архитектура. Не само то, овде треба истаћи огромност и најшри значај ове акције, који се не може ни замислiti у буржоаском друштву, а чија ширина и опште народна корист значи социјалистичку садржину наше архитектуре, са гледишта форме, она је допринос у започетом процесу стварања израза социјалистичког реализма.¹¹⁴

Критеријум за доделу одликовања није био најјаснији – Орден Народног фронта ФНРЈ добили су Миодраг Миличевић и Јован Крунић; Орден Народног фронта НРС је међу 14 архитеката добио и Рајко Татић чији пројекат није извођен, док је Драгомир Симић именован као први од 42 архитекта који су добили похвале.

Став о проблему идејности архитеката изнео је Братислав Стојановић кроз критику пројекта са Општег конкурса за типове сеоских школа из друге половине 1948. године.¹¹⁵ Израда типова сеоских школа почела је у АПЗЗ још 1947. године, архитектонски програм обавезан за читаву ФНРЈ је са програмом задружних дома дао министар Зечевић јануара 1948, августа је извршена ревизија норматива, а конкурс је расписан након тога, иако је очигледно био непотребан за добијање пројекта.¹¹⁶ Принципи решавања типова школа су били слични онима код филијала Народне банке – објекте је требало градити лако прибављивим материјалом, с тим да улаз буде репрезентативно оријентисан и да се могу градити у свим крајевима државе, а постојао је и проблем водовода и канализације, па је опет тражено одвајање санитарија ветробраном. У првим пројектима су предвиђане ученице за 50-60 ученика, свака од $70m^2$, од 3,75 до 4m висине, као и стан за учитеља - за једноразредне двособни са кухињом, оставом и купатилом, а за дворазредне исто, с тим да је постојала и соба за „неожењеног учитеља“ са претсобљем (чајна кухиња), тоалетом или без њега. За сваки тип је био дат и предлог за приземну и једноспратну зграду – приземну за равнице, а једноспратну за брдовите крајеве. [Слика 155] Зечевић је након тога прописао програм за сеоске једноразредне, дворазредне и четвороразредне школе, који је у суштини био

¹¹³ Одликовања су добили: 1. Орден Народног фронта ФНРЈ Миодраг Миличевић и Јован Крунић; 2. Орден Народног фронта НРС Милорад Маџура, Никола Гавrilović, Никола Лалић, Петар Петрушин, Станко Мандић, Оливер Минић, Богиња Дамјановић, Јозеф Кортус, Петар Анагности, Нада Богојевић, Радован Тршић, Ђорђе Ристић, Јован Симић и Рајко Татић. Похвале је добило 42 архитекта – први је наведен Драгомир Симић, а међу осталима су били: Димитрије Маринковић, Бранислав Којић, Људмила Крат, Богдан Игњатовић, Драгољуб Момчиловић, Владета Максимовић, Вера Ћирковић и други. Jovan Krunić, „Учеће секције arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, 97.

¹¹⁴ Ibid, 99.

¹¹⁵ Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas“, Tehnika (Beograd), br. 5-6 (1949), 186-192.

¹¹⁶ Đuro Peulić, „Tipizacija zgrada seoskih osnovnih škola“, Naše gradevinarstvo (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 42-47.

исти као претходни, с тим што су квадратуре нешто мање јер је мањи био и број ученика – тражена је учионица за 48 ученика од 60m^2 висине $3,5\text{m}$.¹¹⁷ Разлика по типовима била је пре свега у броју учионица и величини станова: једноразредна школа је имала један стан од 62m^2 , дворазредна од 75m^2 , а четвороразредна два стана сваки од 75m^2 . Августа 1948. године је међутим Пеулић објавио још један чланак у коме се испоставило да претходни типови нису били финални.¹¹⁸ [Слика 156] У Хрватској је до тада изграђен велики број објеката чиме је дата „лијепа прилика за критику, оцјену и савјет од стране онога који је за то најмјеродавнији, а то је – сам народ за који се те зграде подижу“. Према дакле примедбама народа, трошкови су упркос добровољном раду и бесплатном материјалу и даље били високи, а средства Министарства просвете и Народних одбора недовољна, па се приступило се ревизији површина. Учионица, која је по првом пројекту имала 70m^2 а по програму министра 60m^2 , смањена је на око 54m^2 , док су прилике на терену показале да у једноразредним школама није потребан двособни стан - учитељ је најчешће самац, или је ожењен другарицом учитељицом па је потребан „један мањи једнособни стан“. За дворазредну школу „стварне околности траже највише два одвојена стана“ јер: „Најчешћи је случај да су у таквој школи три учитељске силе, и то ожењен учитељски пар за који је потребан нормалан двособни стан, те једна неожењена или неудата млађа учитељска сила за коју је потребна засебна соба“. Уштеде су вршене и на другим деловима програма. Код једноразредне школе више није било кабинета за припрему наставе, него су ормар за књиге и учила смештени у улазном холу, а санитарни чвор измештен ван габарита објекта. Стан учитеља има једну собу и кухињу а тоалета нема. Претходно тражене оставе за огрев такође нема - код оба типа се предвиђају „дворишне примитивне грађевине“. Уз ово је дата и табела у којој се пореде површине претходног програма и новог пројекта, а уз коју се тврдило да се захваљујући ревизији уместо 10 може направити 18 зграда – разлике у квадратурама наводно и нису билетолико велике, с тим што је заборављено да ту више није било сервисних просторија. Након тога је расписан и Општи конкурс за типове сеоских школа са две, четири и седам учионица брдског и равничарског типа, актуелизован тек средином 1949. године.¹¹⁹ [Слика 157] Предато је 74 рада и ту не само да није била додељена прва награда, него се „ниједном раду не може доделити ниједна од предвиђених награда“ – осам радова је предложено за откуп јер су давали извесне сугестије за решавање „извесних делова зграда“. Проблем међутим није био толико у објектима по себи – на конкурсу су уочене „извесне појаве“ које су тражиле да се претресу „и нека начелна питања о архитектури“. Радови су према

¹¹⁷ „Gradjevinski program za seoske jednorazredne, dvorazredne i četvorazredne osnovne škole“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 56-57.

¹¹⁸ Đuro Peulić, „Tipovi zgrada za jednorazredne i dvorazredne osnovne škole“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 502-505.

¹¹⁹ Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas“, 186-192.

Стојановићу указивали на површност и неудубљивање архитеката у задатак јер „нису израз нашег времена и не могу допринети продирању нових и правилних схватања архитектуре на селу“. У спољној архитектури су били присутни „неизразити карактер школске зграде“, односно, карактер варошке зграде и недостатак примене прихватљивих архитектонских облика у целини и у детаљу. Надаље су наведене тачке Резолуције Другог конгреса ДИТЈ из новембра 1948. године, мада је могуће да је конкурс био расписан и пре него што је ова донета: о одбацивању ускотехничких схватања и удовољавању идејној компоненти архитектуре, организовању дискусија, коришћењу тековина СССР и изучавању наслеђа. У односу на то, Стојановић је у чланку писао „Још једном о идејности у архитектури“. Раписом је тражено да школе буду „израз нашег времена, нове социјалистичке епохе“, а архитекти су преко тога „прешли као преко безсадржајног текста“ мислећи да су задовољили услове ако су предвидели тражени број ученица одређених димензија. Насупрот томе, тежиште конкурса се „баш састојало у задовољењу онога дела услова“, а у пројектима је требало изразити следеће:

Тражило се да пројектују тип основне школе у условима изградње социјализма у Југославији; да пројектују тип школе која ће и у функционалном и обликовном решењу одражавати те услове. То значи да воде бригу о деци данашњег села, села, које преживљава нејкрупније и револуционарне догађаје, догађаје социјалистичког преображаја, а то значи да се мере које предузима наша Партија и Влада, мере побољшања материјалног положаја радног сељаштва, појачања његове повезаности са државом радног народа, мере унапређења пољопривредне производње и још већег укључења радне сељачке масе у социјалистичку изградњу – мере за културно подизање села [...] Дакле, говори се о идејности у архитектури не конкретно у низу фраза итд. већ реално. Говори се о архитектури која произилази из живота, из бриге за децу и љубави за њих.¹²⁰

Питање је међутим како се мере државе на селу и љубав према деци пројектују, нарочито ако се истовремено не тражи задовољење техничке функције објекта по сваку цену – наведене услове је требало ускладити са материјалним могућностима „што значи: не рачунати са оним и оноликом просторима које није могуће дати, не рачунати са оним инсталацијама које није могуће дати итд“. Поред идејности, Стојановић је отворио и тему националне форме – архитекти су проблему требали да приђу „као делу правилног решења националног питања“ - у ФНРЈ је била остварена национална равноправност и развој сваке нације понаособ, што се морало одразити и на архитектонску форму, јер је социјалистичка садржина већ била заједничка за све објекте. За то није било довољно само накалемити неке „националне елементе“ (кров, дрво, камен, трем, лук итд) и ето архитектуре „националне по форми“ – требало их је користити за стварање новог и то „само оне животно снажне елементе који ће омогућити стварање нове архитектуре у нашим новим условима“. Једном када је и ово разјашњено, Стојановић се зауставио и на проблему наставе – на конкурсу је учествовао велики број студената што је било реду,

¹²⁰ Ibid., 187.

међутим, могло се уочити њихово „недовољно солидно прилажење задатку“. Многи су конкурс схватили као „проблеме“ које просто решавају на вежбама, „рецимо код професора Злоковића“, што је доводило до површинских решења – требало јњ имати у виду да студенти не приказују само себе „но репрезентују и школу у којој су, и професоре који их оспособљавају“. Закључно је оцењено да иначе није ретка појава да се од конкурса не добијају тражени резултати, али се сада „шире треба позабавити том појавом и потражити разлог томе“ - требало је проанализирати и друге протекле конкурсе и свесност са којом им су им учесници прилазили. Све у свему, грешке архитеката, сходно општем контексту у домену уметности током 1949. године, више нису биле техничке, него идејне природе, а као такве су се могле пронаћи у било чему.

Критика се наставила и по питању модернизма. Љубомир Илић је почетком 1949. године износећи проблематику пројектовања станова на Новом Београду истакао да „стан не сме бити кутија, а још мање машина за становање“, наводећи лоше примере „фабрика за становање“ у САД, Паризу и Ротердаму и „узалудни концепт“ Вртног града Ебенизера Хауарда.¹²¹ На Новом Београду је за разлику од тога пројектовање станова било постављено на „строго научну, техничку, хигијенску, биолошку базу“, у чему се користило „нарочито огромно искуство СССР“, јер је у питању социјалистички а не капиталистички град, „зелени град“ а не „град у зеленилу“. Слично се могло прочитати у чланку Дерека Монсева „Ormarski станови - 'Marseilleski' пројекат Le Corbusiere-a“, препетим из часописа *Picture Post*.¹²² Марсельска заједница је тада била у изградњи, а размирице у Француској велике – било је оних који „жеђају за Ле Корбизјевом крвљу“, као и оних „који су спремни, да га бране до посљедњег даха“, па је његов рад било тешко поставити „на право мјесто – између светаца и ђавола“. У чланку је цитиран је и аутор пројекта: „Ја не желим ништа друго – каже Ле Корбизје – већ да људи имају прилике да живе сретно. Не желим да се политика у то мијеша“. Невен Шегвић је томе додао сопствену супротну мисао, у којој се свакако сврстао на страну оних који жеђају за Корбизјевом крвљу:

Нацрт као и читава идеја овог стамбеног блока за 1600 људи, точан је одраз капиталистичке идеологије, која је човјека и његове потребе поставила на посљедње мјесто у опћој скали вриједности. Спекулативне карактеристичке овог пројекта не могу се скрити паролама о „револуционарности модерне архитектуре“, како то ради коментатор „Picture Post“ ни „аполитичношћу самог Le Corbusiera“.¹²³

У истом тону се питање идејности од марта 1949. године постављало по најразличитијим питањима архитектонске праксе, а са тим су почеле да се отварају карактеристичне трипартичне дискусије. Панта Јаковљевић, помоћник министра грађевина НРС, разјаснио је „Где лежи корен расипничког газдовања у грађевинарству“.

¹²¹ Ljubomir Ilić, „O problemu stanbene jedinice u Novom Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 101-104.

¹²² „Ormarski stanovi – 'Marseilleski' пројекат le Corbusiere-a“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 76-77.

¹²³ Ibid., 76.

Како пример како не треба радити је набројано пола објеката у Београду и предузећа која су их изводила, а онда је постављено питање: „Како – гледајући све ове и многе друге примере – да објаснимо чињеницу, да са појавом штедње, ударништва и рационализаторства наступају и појаве расипништва у грађевинарству?“. Одговор наравно није био да је овакво стање увела држава:

Пре свега ми морамо бити начисто с тим, да се ту с једне стране ради о противнародном и саботерском ставу појединих руководилаца и предузећа, - што нам већина од наведених примера убедљиво доказује, - а са друге стране о чињеници, да чак и ако не узмемо у обзир ове појаве, у грађевинарству ипак нема праве и успешне борбе за штедњу.¹²⁴

Ту се наиме није тражила штедња него „борба за штедњу“, што је увек подразумевало нови талас у коме „треба да дође до пуног изражаваја мобилизаторска улога наших синдикалних организација“.

Са овим је почетком 1949. године у стручној периодици на специфичан начин отворено и национално питање. Грађевинском институту Министарства грађевина ФНРЈ је марта 1948. године дато у задатак да састави технички речник свих појмова који се користе у грађевинарству ради успостављања јединствене номенклатуре за читаву државу.¹²⁵ У томе се унапред знало следеће:

У наших народа има и неке нарочите терминолошке осетљивости; да, кажимо отворено: и извесне раздражљивости кад је у питању реч, језик, дијалекат. Има ту и старих заосталих навика, суревњивости и љубоморно чуваних традиција. [...] Гдегод је то икако могућно, стране речи, варваризми и провинцијализми треба да се отстране. У основици, читава номенклатура треба да постане истинска наша народна номенклатура.¹²⁶

У свему се одмах намеће проблем да није увек лако утврдити који су називи страни, који народни, а који варварски, што значи да отварање овог питања није решавало проблеме колико је имало потенцијал да их направи. Ово није значило ни да ће се заступати „спровођење неког језичког пуританизма или филолошке педантерије“ - исправност појединих назива су могли да одреде „разни моменти“: краткоћа, лакоћа изговора, већа рас прострањеност, „или било која друга ма и незнатна одлика“. Исто тако, ту се „ни прихваћени називи неће сматрати као дефинитивни и једном завазда решени, већ само као привремени“. Комисија наравно није требало да утврђује терминологију самовољно, него се очекивало да се о предлозима расправља у јавној анкети, где би сваком стручњаку била дата могућност да изрази своје мишљење. То се почетком 1949. године и додидло - „јавише се први гласови стручњачких мишљења, прва питања и прве критичке примедбе“.¹²⁷ Стручњаци који су упутили дописе претходно нису изразили жељу да се ови публикују, али су свеједно били објављени са надом да они неће имати ништа против „пошто дискусије ове врсте имају смисла само ако су јавне“. Један допис

¹²⁴ Панта Јаковљевић, „Где лежи корен расипничког газдовања у грађевинарству“, *Израдња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 52-55.

¹²⁵ „Nomenklatura građevinarstva“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 234.

¹²⁶ Ibid., 235.

¹²⁷ „Diskusija o pitanjima građevinske nomenklature“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1949), 163-168.

је послао Милутин Максимовић, директор Грађевинског института НРС, а други Славко Мондекар из Загреба, а оба су сасвим очекивано била значајна „већ по центрима из којих потичу и извесним типичним супротним тенденцијама које су карактеристичне за наша два највећа центра, Београд и Загреб“, штавише, „уклањање досадашњих дивергенција и неспоразума између београске и загребачке ‘школе’ један је од најпречих задатака овог нашег рада и ових дискусија“. Сходно томе, дописима је посвећена пажња „више због принципијелних момената који у том поређењу избијају него због конкретног решавања сваког од тих појединачних питања“. Једна од разлика се јавила око термина *зид* и *стијена* - према Максимовићу: „Нисам за термин ‘стена’ наместо ‘зид’, из простог разлога, што је то у основи противно српском језику (док у хрватском одговара) а ми правимо заједничку, српско-хрватску терминологију“. Према Комисији: „Баш зато јер правимо заједничку терминологију – увели смо реч ‘стена’, али не ‘наместо зид’. [...] Зид остаје зид, тело у простору, тродимензионално. ‘Стена, напротив, овде нам означава површину, да не рекнемо ‘стенку’ зида“.¹²⁸ Овде другим речима није био усвојен један или други термин, нити оба као равноправна, него се ишло са редефинисањем њиховог значења, чиме је направљена још већа забуна. Доказ за потребу термина „стијена“ *поред* термина „зид“, био је: површина вертикалних страна у ископаној темељној јами није зид, као „ни оне даске којима се евентуално облажу те равне површине“, па се „стијена“ уводи како би се и те површине некако назвале. Питање је међутим зашто површина једноставно није могла да остане површина. Проблем у приhvатању промена препознат је одмах:

Разуме се да је за то, сем језичког такта, потребна и добра воља (које, нажалост, у нас још век нема довољно) и сношљивост у језичним навикама – ако се баш не ради о прихватању језичних маказа или сувишних локалних и дијалектских израза. Ако хоћемо да се на неку реч привикнемо, ми ћемо се и привикнути. Без узајамних уступака, тј. ако Београд не прими по који загребачки, а Загреб по који београдски термин, никаква Комисија, па тако ни наша, неће створити заједничку српско-хрватску терминологију. (подвукла Комисија).¹²⁹

На овакав одговор Комисије је одговорио Максимовић под начелом „Хоћемо ли дискусију или нећемо?“¹³⁰ Он се захвалио на примедбама, али је увидео да Комисија указује на потребу дискусије и компромиса само на речима – у пракси се настоји да се критика за поуку другима угуши стварањем јаза где он не постоји, иначе „зашто се набацује људима грех, којим нису грешни, а износи се једна врло опасна теза, у основи нетачна, а нама туђа и непријатељска“.¹³¹ Проблем са „јазом“ и „грехом“ је био у следећем: „Како протумачити реченицу Комисије о ‘ТИПИЧНИМ СУПРОТНИМ

¹²⁸ Ibid., 164.

¹²⁹ Ibid., 165.

¹³⁰ Milutin Maksimović, „Odgovor na odgovor Komisiji za nomenklaturu na moje kritike primedbe“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 387-389.

¹³¹ Ibid., 387.

ТЕНДЕНЦИЈАМА, које су КАРАКТЕРИСТИЧНЕ, за наша два највећа центра, Београд и Загреб“ (нагласио М.М). На страницама службеног органа Савезног министарства грађевина се појављује „тешка и у основи нетачна тврдња“ да у овим градовима не влада дух братства и јединства, што је оцењено као „повампирење“ предратног покушаја Удружења инжењера и архитеката да створи јединствену терминологију. „Супротне тенденције“ у новој Југославији не постоје: „То је било карактерично и типично за буржоске политичке врхове Павловско-Мачековске Југославије“, те је ово „врло тежак лапсус, за који солидарно сносе одговорност аутор и одговорни уредник“. Поред Максимовићевог одговора, Комисији су стигли и дописи Мондекара и извесног канд. инж. Жељка Живића из Загреба.¹³² Мондекар је одговорио да је разумео разлику између стијене и зида, и још тражио да се значење првог термина прошири и на унутрашње зидове што није прихваћено. Приметио је међутим и „да ће точно ограничење појма зид и стијена бити уопће врло тешко, јер овиси мање више о осјећају, а не о прецизној дефиницији“.

Комисија је у одговору на дописе отворила и друга српско-хрватска питања: „талас“ и „вал“ је сматрала синонимима јер се не може рећи „која је реч боча“; питање „кута“ и „угла“ је већ „једно од принципијелних терминолошких неслагања“ које се провлачило још од уџбеника геометрије па нису могли да га „уклоне“ грађевинари него неки шири форум. Усвојено је „степениште“ уместо „стубишта“ јер је раширено у штокавском подручју, а ту су и „покривање“ и „покров“, „кат“ и „спрат“, „таваница“ и „строп“, „гвожђе“ и „ жељезо“; тачније, тек када се проблем отвори постаје јасно да сваки грађевински елемент има другачији назив, те да се питање није ни могло решити. Ишло се до тога да је Живић имао замерке на звучност поједињих термина: „*Тавањача, вежњача, распињача [...]* Сјеверни штокавци нису баш научили ни разумити ни говорит овакове ријечи са – њача, који за наше ухо звуче, без увреде, по мало барбарски“. Комисија је одговорила: „Нема увреде: надамо се ни за вас ако потсетимо да се баш тамо у сјеверном крају спремају колачи са барбарским именима орехњача, маковњака, пекmezњача итд., а у сред Загреба поносно се кочи – успињача“. Одговорено је и Максимовићу: „На наше доказивање он одговара увређено, огорчено“, оптужује Комисију да гуши критику, пао је у „супротност са истином и стварношћу“ и „покушава да убије свако поверење у наш рад“. За разлику од њега Мондекар „лепо и другарски расправља с Комисијом“, а Живић ословљава „то инквизиторско чудовише“ са „Драги другови!“. Максимовић је међутим: „Озлојеђен, јер смо и ми смели да бранимо своје мишљење, он сад тражи и налази испод сваке наше реченице неке скривене, рђаве мотиве“. Свима је било јасно о каквој се „супротности“ ради, само је Максимовић испод

¹³² „Diskusija o pitanjima građevinske nomenklature (II). Odgovor drugovima S. Mondecaru, Ž. Živiću i M. Maksimoviću“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 402-407.

тога тражио „нешто друго“, али „на тај терен ми нећемо поћи за писцем овог члanka“. Јединство стручњака је наиме постизано Стаљиновом дијалектичком логиком, истицајем супротности на начин да свима постане јасно да је најбоље да се спорних питања уопште не дотичу. Читава расправа је, другим речима, извесно била тобожња - одвијала се између Максимовића, руководица Института НРС, и Комисије Института ФНРЈ, а мало је вероватно да ту ставови о различитости ставова нису били сасвим уslugлашени.

Средином 1949. је проблем идејности пронађен чак и у нацртној геометрији. Петар Анагности је тада објавио рецензију књиге Милутина Борисављевића *Optičko-fiziološka perspektiva*, и то из следећег разлога:

Нескроман и претенциозан тон којим писац излаже своје мисли и закључке, као и неодмерен и неакадемски речник ове књиге, можда и не заслужују да се о томе пише, али чињенице да је ову књигу издало Министарство грађевина ФНРЈ и да се у њој непосредно нападају наше школе, обавезују ме – као наставника перспективе на ТВШ у Београду – да дам нашој стручној јавности извесна објашњења.¹³³

Борисављевић је наиме у својој књизи напао линијску перспективу и начин на који се тај предмет предаје, залажући се за такозвану „оптичко-физиолошку перспективу“ која је по њему била више реалистичка. У доказивању ове тезе је кроз познати стаљинистички дискурс изведен низ порешних претпоставки и закључака. Како је објаснио Анагности: „Перспектива је наука о конструкцији лика помоћу метода централног пројектовања која даје слику предмета у облику *најближем ономе* каквим га прима наше око“ (Д. Разов), то јест, свако ко је бар прелистао неки уџбеник перспективе зна да се ту ради „само о чисто геометријским конструкцијама перспективних слика“. Борисављевић је међутим тврдио да линијска перспектива лажно полаже право да је „наука о нашем видењу“ или чак „наука о феноменима чула вида“. Ту су и друге „апсурдности“ линијске перспективе – Борисављевић је тврдио да је открио за њу „непознате недогледе“, за које према Анагностију „после првог предавања из перспективе на свим, па чак и на нижим техничким или уметничким школама света, и најгори ѡаци знају“. Поврх свега је напао и фотографију јер не даје тачне резултате, чак се запитао „како је могла да се одржи до данас“. Проблем са Борисављевићевом методом био је следећи: „Интересантно је да др. Б. када му је то потребно ради напада на линиску перспективу, тврди нешто што је потпуно супротно ономе што је тврдио. [...] Исто тако су упадљиво неправилно нацртане и слике 61 и 65, што се код ове књиге са тако јасно наглашеним полемичним тоном не би могло објаснити само случајном омашком“. У књизи се takoђе по неколико пута понављала иста мисао у разним варијантама, изводили су се исто толико пута исти или слични закључци, „чиме његова књига добија

¹³³ Petar Anagnosti, „Povodom knjige Dr. Borisavljevića 'Optičko-fiziološka perspektiva'", *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 623-627. Видети: Милутин Борисављевић, *Optičko-fiziološka perspektiva*, (Београд: Издавачко предузеће Министарства грађевина ФНРЈ, 1948).

„кубатуру“ која ни приближно не одговара њеној садржини“. Оно што је на овакав начин доказано било је да се линијска перспектива мора заменити новом „која ‘почива на законима физиолошке оптике‘ и коју је он ‘имао срећу да пронађе‘“, мада је из књиге остало јасно „да је ова његова ‘нова‘ перспектива уствари одавно позната геометриска перспектива на лопти“. Према Анагностију су тачне и једна и друга, с тим што се код прве у случају померања посматрача добија недеформисана представа о предмету, док код друге долази до најнеприроднијих изобличења. Осим тога, пројекције се на равни лако цртају док је цртање на лопти доста компликовано. Борисављевић није давао решење како би се тај његов „изум“ могао употребљавати у пракси, и признао је да је линеарну перспективу немогуће избећи, али је ипак прерпоручио сликарима „да цртају по природи“, а архитектима „да се не служе линиском перспективом, јер ће помоћу ње добити ‘лепе, али нереалне слике‘. Анагности се на крају запитао зашто се пледира за „нов метод“ који нема практичне примене и доказују ствари које су одавно познате или уопште нису спорне. Скренуо је пажњу и на читав низ претенциозних навода, неубичајних за научну расправу, попут „ми смо то први пут показали и доказали, имали смо срећу да откријемо, наука коју смо основали позната је у целом свету“, те да је „наука претрпела фијаско“. Слично се дододило и у његовој књизи из 1928. године, само што је онда „нашом новом перспективом“ називао линијску, у којој је „открио“ нове недогледе. Поред свега је на насловну страну ставио фотографију и стару перспективу а не неку конструисану по његовом „новом методу“.

Анагности наравно није остао ускраћен за одговор. Он је према Борисављевићу уместо добронамерне научне критике упутио писмо пуно увреда и клевета, јер „или није разумео оно што смо писали или није хтео да разуме или, можда, и једно и друго“, а „ми му то не замерамо; сваки од нас разуме оно што може, а не што би хтео или мислио да може“ (нагласио М.Б.).¹³⁴ Наравно да је код перспективе у питању само слика и да се не ради о физиологији људског вида, али то што Анагности тврди да је нико као такву не предаје није тачно: „Све његове колеге, без разлике, писале су у својим перспективама о оку исто тако јефтино као и доцент Анагности“. Како год било, то у шта они залазе су „проблеми физиологије чула вида, а не геометрије“, и уместо да се „геометри“ баве својим послом, причају приче о феноменима чула вида. Борисављевић такође није променио мишљење о свом раду: „Ми смо многобројним примерима доказали: да је линијска перспектива лажна наука о нашем виђењу, да се она незаконито, без икаква права, издаје за такву“.¹³⁵ Правити „лепе слике“ свакако има естетску вредност, али: „Ми хоћемо науку која је у стању да нам покаже како ми тачно природно видимо предмете“, а

¹³⁴ M. Borisavljević, „Odgovor na pismo docenta TVŠ. Anagnostija o optičko-fiziološkoj perspektivi“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1950), 37.

¹³⁵ Ibid.

та наука је оптичко-физиолошка перспектива, „нова наука за коју нису знали ни сами физиолози чула вида“, а коју су само наслутили стари Грци када су је „емпиречки, тј. од случаја до случаја, примењивали на својим храмовима“. Ова нова перспектива ће поставити „законе, применљиве за све случајеве“, што је би представљало потпуно дијалектички приступ. Практична вредност „нове“ перспективе је наравно постојала, чак „то је капитално питање“, с тим што наука није дело једног човека, него „колективно дело, производ колаборације многобројних научних радника“. Поред тога:

Ми смо објавили рат не само линијској перспективи, већ нарочито *геометрији и физици*, које оптужујемо за један низ заблуда до којих су нас довеле у проучавању феномена чула вида. Геометрију, јер је ова сматрала да се ти *људски феномени* могу решавати „*геометријским конструкцијама*“, а физику што је сматрала да је око један неживи, већ мртви *физички (фотографски) апарат*. То су биле огромне заблуде против којих смо се борили у намери да тачно представимо проблеме и делимитирамо домен проучавања. Против математике и физике и њихових фаталних мешања у области које *нису њихове*, борили су се досада и многи други научници, између којих и Лењин, који је замерао математичарима што су „*уништили*“ материју и заменили је *математичким једначинама*. (нагласио М.Б.)¹³⁶

Порука Анагностију је била да узме у руке Лењина или Маркса, а нарочито критику Жданова против филозофа Александрова, па ће му бити јасан лик револуционарних духова који се боре против лажи, а „онда ће му бити јасно да се у такву борбу не иде малограђански у *глазе-рукавицама*“. Анагности је покушао да своју критику заснује на принципима дијалектичког материјализма, на „принципу противречности“, само „сва је несрећа нашег критичара, што је он то оруђе *окренуто против себе самог* и тврдио да – *није*, оно што је сам тврдио да – *јесте* и да – *јесте*, оно што је сам тврдио да – *није*“.

Борисављевић је по свему судећи побијајући фундаменталне науке радовима идеолога, чак једним Ждановљевим декретом и применом метода јесте–није, отишао далеко од обичног дијалога а нарочито од научне дискусије - „принцип противречности“ је ту пре био постављен између науке и идеологије, који је до половине 1949. године завладало на сваком плану. Како је касније дисидентски писао Ђилас о систему у чијем је увођењу био један од главних идеолога: „Најважнији разлог што у комунизму није дошло до организоване опозиције дакако лежи у свеобухватности – тоталитарности комунистичке државе. Она је продрла у све поре друштва и личности – у визије научника, у надахнућа песника и сањање љубавника“. У свему томе: „Несигурност је начин живота“.¹³⁷

¹³⁶ Ibid., 39.

¹³⁷ Milovan Đilas, *Nova klasa* (Beograd: Narodna knjiga, 1990), 95.

6.4. Нови метод планирања

То што је Тито у буџетској дебати за 1949. годину нагласио да се у извршењу Плана прелази на приоритетете било је у великој мери сувишна информација – тешка индустрија, рударство, железнички саобраћај, стамбене зграде, друштвени објекти и унапређење пољопривреде били су програм самог расписа Плана.¹³⁸ Како међутим исти није давао прецизне податке о томе шта ће се градити, чак их је најмање било по питању индустрије, то што се у неком тренутку проглашавало за приоритет није значило да ће такво остати и у следећем, а исто тако оно што је тренутно било приоритет није морало бити нешто што је у доба економске кризе било заиста неопходно становништву. Прелазак на приоритете је био најављен и средином 1948. године – 25. јула је у Привредном савету речено да треба градити објекте савезне капиталне изградње, радничке станове и путеве у шумарству, а све ванпланске радове обуставити, док је истовремено грађено на хиљаде задружних домова ван плана.¹³⁹ Једна од највећих ванпланских инвестиција за 1949. годину било је улагање у војну индустрију која је променила приоритетете свих осталих објеката – шумарство је на пример постало приоритет зато што је дрво било један од основних извозних артикала којим су се набављала средства за војску. Буџетска давања за одбрану су надаље само расла: 1949. године је уложено 32 пута више него 1948, и на одбрану је отпадао највећи део националног дохотка.¹⁴⁰ У буџетској дебати је за 1949. годину са тим као и увек најављено „повећање и појефтиње производње“, што враћа на проблем акумулације средстава. Буџет се сваке године повећавао: 1947. је износио 85,8 милијардни динара; 1948 - 124,8; а 1949 - 161,9. План је у првом тромесечју био 30% већи од истог периода претходне године, а пред грађевинарством су стајали преко два и по пута већи задаци.¹⁴¹ Како се испоставља, што је већа била економска криза – био је већи и буџет, а како је растао буџет, падао је стандард становништва. Приходи од становништва су порасли за 6,5%, мада се објашњавало да у социјалистичком буџету „немају неки велики значај“, односно, да имају значај више као политичка мера „оруђе класне борбе за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената“. Главни приходи се добијају од привреде, па порез на промет „постаје све више основни приход“, јер „уколико се увећава и усавршава производња, на тржишту се појављују веће и квалитетније количине робе, и зато сваки трудбеник ради да би промет робе био још живљи и обимнији – да стално расте социјалистичка акумулација“. Исто је подразумевало и мере појефтињења производње: све мања улагања државе у све већим задацима, па се током године под концептима

¹³⁸ „Упознавање са задацима постављеним у буџетској дебати“, *Политика*, 4. фебруар 1949, 1.

¹³⁹ „Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге, 25. јула 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

¹⁴⁰ Mihajlo Stanišić, „Jaka i samostalna vojna industrija“, *Jugoslavija* (Београд), бр. 9 (1954), 90-92.

¹⁴¹ „Социјалистичко токмићење – велика снага наше изградње“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 18-20.

рационализаторства и новаторства на широком плану прешло на изградњу из „локалних извора“ каква се претходно примењивала код задружних дома. Заједно са тим је представљен и метод „динамичког планирања“, „динамичког балансирања“, или „оперативног планирања и евиденције“. У складу са Кидричевим излагањем на Другом пленуму и експозеу Нешковића у буџетској дебати, 1949. године се из фазе „преласка на план“ прешло на фазу „борбе за проширење и продубљивање планирања“, односно акумулације из самог процеса производње, па је методологија планирања прилагођена „новој садржини“.¹⁴² Метод „динамичког балансирања“ је подразумевало да оператива годишњи план грађења више не добија само у новчаним показатељима, него у „натуралном изразу“, на пример по главним групама грађевинских радова. Годишњи план се онда распоређује по кварталима, а по месецима се дели само оријентационо, па се пре почетка сваког квартала праве динамички планови којима се врши поновно балансирање по месецима. Месечни планови онда имају динамику по декадама, при чему се врши задужење поједињих бригада за извршење месечних, односно декадних количина радова, који се пре почетка сваке декаде разбијају на дневне задатке, узимајући у обзир просечну продуктивност рада сваке бригаде, то јест важећу радну норму. Притом сваки руководилац треба да буде свестан да се повратно, одржањем динамике дневних радова, одржава и динамика извршења плана у 1949. години, а тиме и динамика Плана односно изградње социјализма. Ово је значило да је за разлику од дотадашњег „крупног“ једногодишњег плана у систем унета могућност сталне ревизије, који ће као такав у наредном периоду пратити учстале промене на политичком плану, усмеравајући производњу, потрошњу и приоритетете. Овакав начин производње је испратио и нови начин плаћања радне снаге. До тада се већина радова изводила по нормама, а сада се на широком плану уводи бригадни систем који је подразумевао да најмању радну јединицу не чини радник него бригада, којој се у зависности од врсте после у натуралном изразу задају количине радова на дневном, декадном или месечном нивоу. Наводило се да ће ово директно утицати на повећање продуктивности – рад у бригадама је подразумевао радно такмичење, олакшавао завођење радне дисциплине и спречавао флуктуацију радне снаге.¹⁴³ Бригада обједињава више радних места чије производне операције условљавају једна другу, а сваки радник је заинтересован да испуни норму зато што се зарада не даје њему него бригади, а уколико изостане са послом бригада сноси последице. Ово је било у складу са Лењиновим концептом изградње социјализма на основу „личне заинтересованости“. Како такође сваки радник обавља само једну врсту рада (зидар само зида а не преноси материјал), а иста одговара прописаној норми (зидање м3 зида),

¹⁴² Branislav Pavlović, „Operativno planiranje i evidencija u 1949 godini“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 273-276.

¹⁴³ „Предности бригадног система рада у производњи“, *Политика*, 12. фебруар 1949, 1.

олакшане су евиденција и проверавање извршења задатака. Проблем са тим је међутим био концепт евиденције као „оружја“ – подељена је на: изворну, помоћну, темељну, извештајну службу и анализу. Изворна прикупља податке о раду бригаде на дневном нивоу, помоћна за темељну, а ова има задатак поређења - да искаже извршење оперативног плана у планираним роковима. Извештајна служба даје податке о извршењу плана за одређени период, с тим што су ти подаци намењени само органима који води темељну евиденцију, док радни колектив добија податке из билтена и извештаја који се састављају на основу темељне евиденције.¹⁴⁴ Сходно свему томе, нови концепт планирања је назван „*оперативно планирање и евиденција*“ – планирање ту креће и „одозго“ и „одоздо“, где у систему „непосредног руковођења“ једно на друго дијалектички утиче - уколико се појави проблем на локалном нивоу план се може ревидирати и обрнуто, уколико се промени политика државе она ће другачије распоредити приоритете. Како је у наглашавао Александар Барјактаревић, референт Плана цена у Министарству грађевина НРС, снижење пуне цене коштања је било од општедржавног и друштвеног значаја зато што је значило једновремено повећање продуктивности рада и социјалистичке акумулације - држава на свим нивоима „по ширини, дубини и динамици“ долази до средстава за извршење Плана.¹⁴⁵ Уз то су се подразумевале нове и за становништво још теже мере које су по свему судећи планиране хладне главе, а тек онда долазе на ред пропаганда и идеологија - према Кардељу: „Треба нашим радним масама непрестано откривати перспективу, пут ка срећнијој будућности њихову улогу, улогу њиховог садашњег рада и садашњих патњи у изградњи њихове сутрашње среће“.¹⁴⁶

Наредба о извршењу плана грађевинских радова у 1949. години донета је 5. фебруара - потписали су је Тито и Кидрич.¹⁴⁷ Ту су углавном пресликани задаци из буџетске дебате по питању приоритета, с тим што је наведено и неколико конкретних: изградња Аутопута, канала Дунав-Тиса-Дунав, исушење Лоњског поља и Скадарског језера, мелиорације у Македонији, и за то везаних стамбених објеката. Трошкове грађења је требало смањити за 16% без смањења капацитета, кроз ревизију програма и пројеката, рационализацију и организацију рада од стране свих који су укључени у изградњу. Планске комисије је требало да Савезној планској комисији доставе на одобрење основне планове грађења са укљученим снижењем трошкова, а савезна оператива своје, па би тако одобрени план представљао производни задатак за 1949. годину. Уговоре о градњи је требало склапати „на основу идејних и главних пројеката где ови постоје“, након чега

¹⁴⁴ Pavlović, „Operativno planiranje i evidencija u 1949 godini“, 273-276.

¹⁴⁵ Александар Барјактаревић, „О снижењу пуне цене коштања у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 25-28.

¹⁴⁶ Драгослав Марковић, „О неким питањима правилног руковођења и рада у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 48-50.

¹⁴⁷ „Наредба о извршењу плана грађевинских радова објеката у 1949 години“, *Политика*, 5. фебруар 1949, 5.

би пројекти били прегледани од комисија за ревизију.¹⁴⁸ Наводило се и да ће прикупљени пројекти послужити да се за сваку врсту објекта направе нови нормативи, па су пројектанти морали да приложе и рачунице о количини материјала, вредности радова и нормативима радне снаге. У том циљу је Министарство грађевина задужено да организује такмичења између пројектантских завода, као и пробна испитивања нових метода рада ради изучавања организације градилишта, након чега би се урадила ревизија радних норми. Тражена је и борба за унапређење производње кроз примену нових материјала, монтажних делова и конструкција. Сходно свему томе, може се кренути редом: од метода планирања приоритета, ревизије и такмичења, планирања радне снаге, а онда и производње.

Спискови приоритета су у датом периоду писани и брисани на дневном нивоу под неразјашњеним околностима, што се јасно може сагледати кроз само пар састанака у Привредном савету. Ту је 25. јануара наложено да се у Београду између осталих избрише Министарству рада 20 милиона динара, тешкој индустрији 40, а Министарству грађевина 10, те да Планска комисија ИОНО састави нови списак „до сутра“.¹⁴⁹ До 17. фебруара спискови нису били готови зато што се није ни знало шта ће се градити.¹⁵⁰ Прво је одобрена изградња 8.700 станова за савезне инвеститоре, и још 500 милиона динара за радничке станове и студентске домове, а онда је остала само прва цифра. Онда је решено да се савезним инвеститорима бришу средства за управне зграде на рачун изградње 1.000 станова, да треба пронаћи још 300 милиона за станове, и да се у року од два дана доставе нови спискови. Међутим, 22. фебруара је установљено да је претходни извештај био нетачан - одлучено је да се не врши никакво смањење на рачун савезних инвеститора, него да се уштеди на средствима за канализацију, водовод и електрификацију „јер су исцрпљене све могућности“, а ако ИОНО на томе инсистира да их обезбеди из властитих средстава.¹⁵¹ По питању изградње Новог Београда је конференција одржана 27. фебруара - тражено је накнадно одобрење средстава за припремне радове, канализацију и водовод, и одобрен је материјал и 200 милиона динара.¹⁵² Онда је уследио метод вирманисања – шине је требало одузети са пруге Црвенка-Суботица, багер са пристаништа Прахово, а реконструкција водовода на Булевару Црвене армије је избачена како би се 35 милиона пребацило у одобрених 200. Требало је довући и 80.000m³ сувог песка из старог

¹⁴⁸ „Позив инвеститорима за склапање уговора за израду пројекта“, *Политика*, 10. фебруар 1949, 3; „Записник са конференције у Привредном савету са потпредседницима СПК и помоћницима ПС, 1. фебруар 1949“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁴⁹ „Записник са конференције у Привредном савету по питању инвестиционог плана ИОНО Београда, 25. јануар 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁵⁰ „Записник са конференције у Привредном савету по питању инвестиција за станове у Београду у 1949. години, одржане 17. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

¹⁵¹ „Записник у Привредном савету Владе ФНРЈ по проблемима сектора инвестиција СПК, одржане 22. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

¹⁵² „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима изградње Новог Београда, одржане 27. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

Београда, недостајала је и цигла, а речено је да залиха нема, па је Србија требало одмах да приступи остварењу „планског задатка производње за Нови Београд“. До краја марта је додато још објеката, од којих су многи скинути са спискова још јануара, између осталих: стамбене зграде за рударство и индустрију, инвестиције Министарства за културу (студентско опоравилиште, академски савет, мајсторске радионице), Комитета за народно здравље (враћено све), Комисију државне контроле, за МУП и УДБ, Комитет за радиодифузију и Председништво владе.¹⁵³ После свега се тешко може тврдити колико су уопште инвестиције смањене - у лето 1949. године је било 6.600 приоритетних објеката у вези којих се као проблем поставила не само изградња него и штампање спискова од 1.800 страна.¹⁵⁴ Велики део инвестиција се тешко могао сврстати у „проширену производњу“ - априла је објављено да ће се у Београду градити: Уметнички музеј на Ташмајдану „за који ће фасаде бити украшене декоративним каменом према пројекту“, Централни дом НОЈ („Метропол“), рејонски домови културе, извесна фискултурна дворану са репрезентативним улазом, а ту су и радови на „улепшавању“ града: Пионирски парк као и онај код совјетске амбасаде, проширење позорнице на Топчидеру и реновирање САНУ чији је „спољни улаз репрезентативан“.¹⁵⁵ На састанку са Ђуром Салајем је 29. марта одобрено и 40 милиона за Дом Синдиката на новом Тргу Маркса и Енгелса.¹⁵⁶ Током читаве године је најављиван и већи обим изградње станова, мада је ту тешко испратити колико је заиста изведено а колико је у питању била пропаганда.¹⁵⁷

Питање евиденције је, разумљиво, у датим условима било критично колико и планирање. У Привредном савету су се 28. фебруара могле чути наводне жалбе начелика сектора инвестиција (Чулић и Миленковић) да се са терена ништа не може добити јер ресори не знају шта се дешава.¹⁵⁸ У грађевинарству је велики проблем било

¹⁵³ „Записник са конференције Привредног савета Ваде ФНРЈ по питању инвестиција, одржане 24. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁵⁴ Према: Obradović, „Narodna demokratija“ i Jugoslaviji, 242.

¹⁵⁵ Видети: „Око девет милијарди динара ове године инвестираће се у изградњу Београда“, *Политика*, 17. април 1949, 8; „Више од милијарду динара утрошиће Министарство за науку и културу на студенчка насеља, факултете, музеје, оперу“, *Политика*, 6. мај 1949, 4; „Досадашњи спеси на улепшавању града и радни полет становништва сведоче да ће Београд бити један од најлепших градова Европе“, *Политика*, 1. мај 1949, 9; „Преуређење летње позорнице у Топчидеру“, *Политика*, 19. јун 1949, 4; „Преуређење зграде Српске академије наука у Кнез Михајловој улици“, *Политика*, 11. јун 1949, 5; „Подизањем нових паркова зелени појас Београда биће знатно проширен“, *Политика*, 22. јул 1949, 4.

¹⁵⁶ „Записник са састанка Привредног савета Ваде ФНРЈ са друго Ђуром Салајем, одржаног 29. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1. Цитирано према: „U centru Beograda izgrađuje se novi trg koji će nositi ime Marska i Engelsa“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (jul 1949), 575-576.

¹⁵⁷ „На подизању станбених зграда у београду учествоваће ове године 17.000 омладинаца и омладинки“, *Политика*, 7. фебруар 1949, 5; „Београд се гради“, *Политика*, 23. јул 1949, 3; „Радничка колонија у Крушевцу“, *Политика*, 28. јул 1949, 4; „Нови станови за раднике загребачких фабрика“, *Политика*, 31. јул 1949, 4; „Нова колонија за раднике новосадских предузећа“, *Политика*, 4. август 1949, 3; „Модерно радничко насеље на Карабурми“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6; „Изградња Београда“, *Политика*, 22. септембар 1949, 5; „Изградња Београда у трећој години Титове петолетке“, *Политика*, 20. октобар 1949, 3.

¹⁵⁸ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ са сектором инвестиција одржане 28. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

израчунавање материјалног биланса - да би се ту било шта планирало потребно је да пројекат, локација и материјал буду познати барем три месеца унапред, а биланс се правио на основу грубих показатеља што „није могло бити тачно“ - грешка је била до 50%. Кидрич је одговорио да су другови „запали у панику, јер на потешкоће не гледају у процесу“. Питање евиденције је оцењено као општа слабост Савезне планске комисије, и речено је да је то нормално јер је ова сложена колико и планска привреда – начелници су могли да планирају и уз „грубе милионске показатеље које терен доставља“, да тамо где производња није довољна „натегну план“, а тамо где недостаје материјал повећају план производње, као и да се служе дневном евиденцијом коју гледају „с висока“. Чулић је у складу са тим предложио оно што се унапред знало да ће се дододити: Министарство грађевина је усвојило предлог да план грађења није фиксиран, а евиденцију је требало делити на три категорије: за највећа предузећа ФНРЈ, „мање сложену“ за мања предузећа, и „лакши облик“ за задружне домове, пољопривредне објекте и друго. Овим би се омогућило „да планска евиденција израсте из оперативне“, и да се „текуће“ планирање одвоји од „перспективног“ у коме се „осећа недостатак прецизне перспективе Петогодишњег плана“.

Уз овако еластичне методе планирања дошли су и нове мере производње и ревизија пројеката. Септембра је донета Уредба о грађевинској инспекцији која је требало да „предлаже, прати и контролише предузимање грађевинско-техничких мера за обезбеђење правилног извођења грађевинских радова“, и указује на „неоспорно научно утврђене методе грађења“, што се односило на коришћење нових изума и спровођење бригадног система. Уредба о финансирању и финансијској контроли инвестиција донета је истог месеца, а налагала је проверавање планске дисциплине - како се примењују технички прописи и норме, да ли се средства троше искључиво за инвестиције или и као обртна и да ли се благовремено врши уплата амортизационих квота, при чему је свако нарушавање планских задатака „без обзира на постигнуте добитке тим путем“ представљало „разбијање плана, изопачење привредног рачуна и – привредну саботажу“. Крајем октобра је на основу Основне уредбе о пројектовању из августа месеца донет Правилник о организацији и раду Комисије за ревизију идејних пројеката при Савезној планској комисији.¹⁵⁹ У почетку се разматрало да ли је пројекат у складу са прописима о уштедама, али је током 1949. године ревизија постала један од основних механизама планирања. Кидрич је 6. марта навео да је план грађевинарства нарастао на 75 милијарди „што је јасно да се неће моћи извршти“, па је планске комисије и комисије министарстава требало ујединити, затим поделити по ресорима, у њихов рад укључити

¹⁵⁹ „Основна уредба о пројектовању“ *Службени лист ФНРЈ* бр. 48 (1948); „Правилник о организацији и раду комисије за ревизију идејних пројеката при Савезној планској комисији“, „Правилник о организацији и раду комисије за ревизију идејних пројеката при Министарству грађевина ФНРЈ“, *Наše gradevinarstvo* (Београд), бр. 12 (1948), 878-881, 881-883.

људе из предузећа и универзитета који по квалитетима „потпуно одговарају“, а онда „активизирати ревизиону комисију у пуном смислу речи“.¹⁶⁰ Комисије су постале надлежне за проверавање коришћења материјала, али и за измену пројекта, прекидање градње уколико објекти нису од првенствене важности и ревидирање норматива.¹⁶¹ На тај начин „ревизиона комисија треба да има карактер суперпланске комисије“, то јест требало је „кроз ову ревизију извршити истовремено ревизију Петогодишњег плана“.¹⁶² Ово међутим није урађено толико због уштеда колико због потребе да се открију „скривене резерве“, јер је Савезна планска комисија унапред одређивала колико треба уштедети - 24. марта је речено да „на квадратури или другој величини“ треба уштедети 5% поред 16% из Наредбе, и преко тога још 4 милијарде на програму, с тим да објекти остану. Уштеђени „вишак“ би се искористио на другим местима - следећег дана је израчунато колика је вредност објекта враћених на списак за савезне ресоре, па је једном милијардом која се уштедела ревизијом и смањењем инвестиција ИОНО Београда требало остварити повећање обавезног плана.¹⁶³ У ревизији су наравно први истрпели стамбени објекти. Снижењу норматива је посвећена посебна седница 26. марта, на којој је речено да је план грађевинарства раширен и „прилично натегнут“, те да треба извршити крупне уштеде и борити се против тенденција за „раскошним грађењем индустријских зграда и станова“ – основно је „поставити кров за производне снаге које су нам потребне за извршење Петогодишњег плана“.¹⁶⁴ Снижење норматива је требало постићи „на разне начине и са разним пројектима“, а највише на основу пројекта „који су такорећи само доказ да је један норматив реалан“. Норматив другим речима, насупрот ономе што се наводило у Наредби, ту није резултат некаквог прикупљања пројекта и тражења средње величине него обрнуто – тражио се пројекат који ће доказати норматив. У извесној мери је требало ревидирати и инвестиције за војску – Кидрич је „из искуства са цивилним сектором“ био уверен да се ту троши 20% више материјала који је требало уштедети при изградњи индустријских хала, управних зграда и станова. Ипак, „не може кроз исти критериј гледати ЈА као све остale инвеститоре“, па је где год је могуће требало повећати контигенте војске на терет цивилног сектора а „измене вршити интерно (нагласио Б.К.)“.¹⁶⁵

¹⁶⁰ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима плана инвестиција одржане 6. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁶¹ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању инвестиција, одржане 24. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁶² „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима урбанистичких проблема, одржавне 14. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁶³ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању инвестиција, одржане 24. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁶⁴ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању снижавања норматива у грађевинарству, одржаног 26. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

¹⁶⁵ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са ЈА по питању расподеле грађевинског материјала, одржане 2. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

Априла је проглашено и такмичење, у суштини, у ревизији пројеката, на које је Савезно предузеће „Југопројект“ из Београда позвало све проектантске колективе у земљи.¹⁶⁶ Требало је да траје целе планске године и то: у највећем броју подмирених потреба инвеститора пројектима који су од ревизионих комисија одобрени без примедби уз што веће снижење трошкова грађења и норматива. О резултатима је требало извештавати ресорна министарства сваког месеца, која би податке достављала Министарству ФНРЈ, након чега би колективи били предложени за награде. Комисија за оцену је образована 25. јула, а у такмичењу је учествовало једанаест пројектних предузећа из свих република изузев Македоније и Црне Горе.¹⁶⁷ Испоставило се да учесници нису по истом критеријуму уносили податке, па се Комисија користила „и службеним подацима о раду пројектних предузећа“. На прво место је доспео „Словенија пројект“, а најбољу радну групу је предводио Маријан Хаберле у АПЗЗ. Награда за најбољи пројекат није додељена због недостатка критеријума за одређивање квалитета, а и предузећа су подносила и идејне и главне пројекте који се, како се наводило, нису могли поредити.

На Другом пленуму се наглашавало и да ће се почети са планирањем радне снаге, што је повезано са расподелом потрошачких карата. Радна снага је, као и било која друга инвестиција, планирана у крупним показатељима, у десетинама хиљада људи које је требало мобилисати, и њима се вирманисало исто као и са материјалом. У Привредном савету је 1. марта процењено да пораст броја радника (мобилисаних са села) не би требало да пређе 150.000, од чега је шумарству требало дати 10.000, грађевинарству 26.000, а смањити републикама и државним пољопривредним добрима.¹⁶⁸ Стално се међутим испостављало да треба пронаћи нове раднике - 26. априла се схватило да је за тешку индустрију потребно 7.000, а за Армију 12.000 нових, које је требало преместити из других грана.¹⁶⁹ Маја месеца је речено да недостаје 53.000 радника за републичка градилишта, те да је потребна „крајња мобилизација република“ – раднике је требало наћи до 1. јуна иначе ће се приступити обустављању карата за снабдевање и затварању обртних средстава и материјала.¹⁷⁰ Месечно је мобилисано око 3.500 људи, при чему су се дешавала масовна бекства са радних акција, а насупрот проблемима који су се на Другом пленуму износили по питању улагања у омладину и здравственог стања деце, на

¹⁶⁶ „Radni kolektiv 'Jugoprojekt' Saveznog preduzeća za građevinsko projektovanje iz Beograda pozvao je na takmičenje sve radne kolektive projektnih preduzeća Ministarstva građevina Narodnih republika i Gradskeh izvršnih odbora“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 414-415.

¹⁶⁷ А. М., „Такмићење пројектних предузећа“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1949), 881-882.

¹⁶⁸ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ са Потпредседницима СКП, одржавног 1. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁶⁹ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге, одржаног 26. априла 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

¹⁷⁰ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању грађевинарства, одржане 20. маја 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

Аутопуту је ангажовано 45% омладинаца од којих је било и деце испод 15 година.¹⁷¹ У радну снагу је спадала и стручна, па је 26. априла речено и да треба дати њен попис, а у исто време је стигла и Уредба о распоређивању инжењера и техничара грађевинске струке на радне задатке, која је обухватала и оне који нису у државној служби.¹⁷² По питању расподеле робних и куповних фондова је почетком марта наглашено да за предвиђених 150.000 нових радника треба предвидети 250.000 карата више.¹⁷³ Разлике су међутим прављене и међу онима који учествовују у изградњи - ћебад, цокуле и сламарице је требало дати само за велика градилишта, а радне ципеле само омладинцима на Новом Београду и Аутопуту.¹⁷⁴ Унапред се знало да ће број задруга те године расти „за 10, 20, 30% итд“, а у снабдевању је правило било: „Полазити од тога да се стандард задругара може приближити стандарду радника, али не сме бити исти. Иначе нико неће хтети са села ићи у индустрију“.¹⁷⁵ У вези размене село-град се априла тенденциозно направио проблем - министар Вукмановић је јавио да је флуктуација у рударству велика – „осећао се“ пад броја радника и производње на 60-70%, зато што су од 1. априла почели да одлазе у своја села, у којима се вршила агитација за приступање задругама.¹⁷⁶ Кидрич је за узрок проблема узео то што је просек плата био превелик – рудари су имали бесплатан стан, огрев, осветљење и јефтину храну па нису трошили ни 25% плате. Одмах је требало склопити уговоре са задругама о одласку задругара у руднике, и организовати такмичење у томе колико ће их свака послати у ком месецу. Онда се прешло на „борбу против флуктуације“ - 10. априла је речено да се донесе „нека уредба или решење министра трговине“ по коме ће се тачкице одузимати када се не дође на посао, те да одмах треба прећи на попуњавање асортимана магацина „јер робе има довољно“. Проглашена је политика фаворизирања дисциплинованих радника - магацини су подељени на обичне и ударничке у којима би се давао нарочито добар асортиман робе по низним ценама. Требало је и „систематски радити на улепшавању живота рудара“: обезбедити радио-апарате, инсталирати звучнике и набавити музичке инструменте, а са глумцима и музичарима направити уговоре да дају приредбе. Требало је улешати и рударе: дати им униформе за први мај, еполете и ознаке на рукаву и друго. Међутим: „Треба узети као базу да радници за све плаћају минимум, па после постепено повећавати те трошкове“ - организовати управу стамбених зграда на комерцијалној

¹⁷¹ Према: Obradović, „*Narodna demokratija*“ i *Jugoslaviji*, 242.

¹⁷² „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге, одржаног 26. априла 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8; „Уредба о распоређивању инжењера и техничара грађевинске струке на радне задатке“, *Политика*, 23. април 1949, 2.

¹⁷³ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању планова расподеле, баланса, робних и куповних фондова, одржавног 1. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁷⁴ „Записник са састанка у Привредном савету од 26. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

¹⁷⁵ „Записник са конференције у Привредном савету Владе ФНРЈ по питањима трговине, одржане 25. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

¹⁷⁶ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге у рударству, одржаног 7. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

основи, наплаћивати храну у ресторанима, то јест, план је био „да радници све плаћају“, чак и поменуте униформе, и да након што се привуку у производњу плаћају све више. Ту је и контрола потрошње: „Треба видети куда иду паре које прима радник, колико новца радник утроши на изворе из државног сектора, колико из приватног, тако да се део паре који се утроши на изворе из државног сектора појача“. По питању стандарда задругара је владао исти принцип – наводило се да је општа појава да богатији сељаци приликом уласка у задругу не измирују заостatak пореза, што се дешавало зато што им се при агитацији говорило да уколико уђу у задруге порез неће морати да плате. Министарство финансија је међутим предвидело да се порез наплати тако што сума за инвентар унет у задругу, коју је држава задругарима остала дужна, неће бити исплаћена, а требало је уз то „вршити притисак на задругаре путем политичког убеђивања“. У испуњењу обавеза је требало да помогне и Народна инпекција која би, организована у групе од три до једанаест лица, контролисала рад државних, задружних и других продавница и расподелу карата.¹⁷⁷ Стаљинова и Титова „ко не ради не треба ни да једе“ је током 1949. године доживљава своју систематску примену.

6.5. Нови метод производње

Бригадни систем је могао бити прилагођен било којој и струци, зависно од врсте после - другачији је у фабрикама текстилне индустрије него у руднику, а свака струка је морала бити прилагођена бригадном систему. Концепти који су се преламали кроз нове методе рада били су многобројни: нормирање и такмичење, рационализација материјала и радне снаге, новаторство и уздизања кадрова – само једна радна операција, на пример зидање по систему „тројки“, чак и само један новаторски изум, одсликавали су читав систем социјалистичке производње и све његове проблеме. Тако се и наводило: „Незнатним изменама у начину и организацији рада постиже се многоструко премашење норме зидања, које у крајњој линији нужно доводи до тога да се мења цела организација после на нашим градилиштима“.¹⁷⁸ Величину и састав бригаде је требало одредити према врсти и обimu рада. У Југославији су током 1948. године осниване бригаде и од по 200 чланова, којима су под управом предузећа руководили штабови од 5 до 7 чланова: командант, заменик команданта и синдикални представник градилишта и известан број бригадира-десетара. Читав систем је био налик војној хијерархији, потребан због обима задатака и баратања добровољном радном снагом, то јест, великим бројем нестручних радника. Прве велике бригаде су углавном радиле на припремним радовима, копању и насилању терена, али то још увек није био прави совјетски систем који реорганизује сваку струку по законски прописаним нормама. За правилнију организацију рада је

¹⁷⁷ „За народне инспекторе бирају се најбољи трудбеници“, *Политика*, 13. јун 1949, 1.

¹⁷⁸ „Изашала је из штампе брошура о стахановским методама у зидарству“, *Политика*, 24. август 1947, 4.

најпре требало извршити квалификациони састав бригада и организацију радних места, а један од таквих је био метод зидања по систему „двојке“ и „тројке“.¹⁷⁹ Зидарску бригаду „тројке“ чине квалификовани зидар, помоћни и неквалификовани радник - зидар слаже опеку и проверава зидање, други радник разастире малтер, а трећи додаје опеку и помаже при премештању канапа. Говорило се да се неквалификовани радници тако уче зидарском послу, односно, да се тиме врши уздизање кадрова. Проблем се међутим може поставити и обрнуто – организација рада је ту прилагођена нестручном кадру, због кога се посао дели на просте операције, а са све ширим увођењем овог метода је намера била да тако и остане. Већи број радника на радном месту је подразумевао и шири фронт рада, за који је требало доставити веће количине материјала, а онда и поставити веће скеле и организовати друге бригаде који ће у непрекидном низу радити - примена бригадног система на једној позицији подразумевала је формирање бригада на свим другим. Ово је условно речено била идеална ситуација – наводило се да је систем зидања ефикаснији што је дужина фронта већа (14m), а што је зид имао више отвора и праваца пружања био је мање рационалан зато што је то захтевало прекиде у раду колико и већу стручност радника. Ово је у великој мери условљавало пројектантску праксу – у Наредби о уштедама су са бригадним системом тражени и упрошћавање габарита и мањи број једнаких отвора. Систем очигледно није имао универзалну примену како се пропагирало, и за све друго осим за раван зид без отвора је био од мале користи.

Проблем се може сагледати и кроз новаторске предлоге - исто колико је за масовно грађење недостајала квалификована радна снага, недостајала је и механизација, па је и тај термин претрпео преформулацију – под механизацијом се подразумевало „форсирање стваралачке иницијативе у циљу усавршавања импровизованих механизованих поступака на градилиштима, као и у циљу усавршавања ручног и сличног алата“.¹⁸⁰ Механизовани поступак је заправо био нови систем зидања, а механизација алати који су за исти измишљени. Основна делатност Бироа за унапређење производње Министарства грађевина је било измишљање оваквих алатки, које су наравно већ биле измишљене у совјетском грађевинарству. Тамо су постојале лопате стахановца Маљцева за разастирање малтера, рамови за пренос опеке и други изуми који су онда добијали називе по југословенским новаторима.¹⁸¹ Свака грађевинска позиција је добила свој скуп изума, па се може кренути од зидања. Један од нових алатова је био „разастирач малтера“ - лимена кутија без дна која се пуни малтером, са ручицом помоћу које се вуче по зиду „желјеном брзином“, две вођице са стране које осигуравају налегање и кретање кутије по

¹⁷⁹ Видети: Ivanka Ivanić, „Uloga organizacije rada kod zidanja sistemom trojke i dvojke“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1947), 76-80; Vlado Zloković, „Racionalizacija u novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo*, br. 2 (oktobar 1947), 72-75.

¹⁸⁰ Julije Nahamović, „O unapređenju građevinarstva“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 191.

¹⁸¹ Zloković, „Racionalizacija u novom načinu zidanja opekom“, 72-75.

зиду, и фиксираном мистријом у кутији, која кад се цео елемент повуче даје одређену дебљину малтера.¹⁸² [Слика 158] Ово је „механизовало“ рад у „тројци“ у коме је малтер првобитно разасирао помоћни радник без икаквих помагала, па дебљина слоја није свуда била иста. Онда је измишљена напреднија верзија за коју се тврдило да ју је изумео инжењер Милош Игрутиновић – у претходној је зидар, осим што ређа опеку, морао да контролише и да ли је зид раван, а сада је и сам постао непотребан јер је справа обухватала и постављање опеке - добила је вертикална ребра која означавају ширину спојница и покретну мистрију унутар кутије.¹⁸³ Вертикалне спојнице су међутим сметале ако цигле нису једнаке, што се често дешавало јер опека није била стандардизована, па је мањкавост материјала дала још једно усаврешење на предлог Воје Јеремића, вишег инспектора Савезне планске комисије.¹⁸⁴ Вертикалне вођице су одбачене, мистрија је опет непокретна, а елемент има два дела – на зид належе кутија у коју се сипа малтер, а одатле вире две шипке на којима вертикалне дашчице означавају место цигле. У први део калупа се сипа малтер након чега се елемент повуче за пола дужине, чиме мистрија заравни малтер, а други део долази на место за постављање цигле. [Слика 159] Пропагирана је и градња шупљим блоковима па су за то горњи изуми били бескорисни. За постављање блокова није било потребно посебно умеће као код опеке, али је разасирање малтера ту већи проблем јер овај упада у шупљине. Зато је измишљен рам од отпадака челика са плочом која затвара шупљину, што је омогућавало разасирање малтера само по ободним ивицама јер је распоред унутрашњих ребара зависио од произвођача. То међутим није узимано за недостатак – говорило се да „према најновијим иностраним истраживањима“ премазивање унутрашњих ребара ствара хладни мост између спољног и унутрашњег слоја малтера и могућност преношења влаге кроз зид.¹⁸⁵ [Слика 160] Све у свему, нови начин зидања је требало да замени „примитивно“ зидање чији квалитет и брзина зависе од квалификација, односно, радна снага се „уздизала“ тиме што је постала мање квалификована - ту више „није више потребан никакав ранији алат (мистрија, чекић) ни висак, ни канап, ни квалификувани зидар, већ може зидати сваки омладинац и омладинка“¹⁸⁶ Говорило се и да код новог система нема растурања материјала, иако је проблем постајао још већи, што се може видети из алата за малтерисање. За то је измишљен систем вођица - две жице арматуре, од којих свака на крају има заварен клин, закуцавају се на размаку од 1,0 до 1,50m у спојнице зида, а онда

¹⁸² Изуми су објављени у брошурама: *Nove metode rada u građevinarstvu* (Београд: Rad/Građevinski institut Ministarstva građevina NR Srbije) и *Нови методи рада у грађевинарству III део* (Београд: Рад/Биро за унапређење грађевинарства НР Србије, 1950).

¹⁸³ Miloš Igrutinović, „O jednom novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 201-202.

¹⁸⁴ Лазар Кромпић, „Нека искуства са територије АП Војводине“, *Изградња* (Београд), бр 5 (1949), 29; Voja Jeremić, „Usavršavanje sprave za nov način zidanja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (1947), 202-203.

¹⁸⁵ *Нови методи рада у грађевинарству. III део*, 24.

¹⁸⁶ Igrutinović, „O jednom novom načinu zidanja opekom“, 201.

се између набацује малтер који се заравнава летвом дужине размака вођица.¹⁸⁷ У томе је регистрован проблем да при заравњавању даском на великој површини наступа „страховито разбацивање“ малтера, које је још веће код плафона јер „вишак морта који се летвом скида, истодобно смета рад онога који жбука, јер пада по њему“.¹⁸⁸ Зато је измишљена „малтерка маслара“ – обична даска дужине „према потреби“, са лименом кутијом у коју упада вишак малтера док се ова повлачи по зиду. [Слика 161] Питање прецизности, квалитета и брзине рада дискутабилно је у оба случаја – за манипулисање летвом од 2m по зиду, или још горе по плафону, очигледно је потребан већи број радника, с тим да уједно пазе да малтер буде раван и „хватају“ вишак датом направом. О разбацивању материјала не треба ни говорити, јер на великој површини пада и у великој количини, а о којим се количинама радило види се из направа за набаџивање малтера. Поред „четвороугласте фандле“, којој је промењен облик да би служила и за заравњавање малтера, користила се и „дворучна зидарска кашика“ којом се захватала пет пута већа количина малтера него обично – тежина коју радник подиже „износи свега 10-12 kg, дакле није велика, а при томе се смањује број сагиба радника до 5 пута“.¹⁸⁹ [Слика 162]

Слични проблеми су постојали и код бетонирања. Исправљање арматуре се могло радити ручним чекићем или помоћу витла који се покреће мотором или ручно. У Југославији је коришћен онај други - „справа за исправљање гвожђа из котурова помоћу механичког истезања“, то јест, механизовани котур „Самотаска“ кога је у СССР измислио извесни Бутов.¹⁹⁰ Ту је и „виљушка за савијање косих гвожђа“ - комад арматуре којим се исправља 4 до 5 жица једним, додуше мало напорнијим покретом радника. [Слика 163] Постојала су и специјална сита за просејавање агрегата – новина је била у томе што се један крај привеже за стуб који замењује једног радника. Предлагала се и израда оплате од већих табли које, како се говорило, само наизглед повећавају утрошак материјала и радне снаге зато што се и оваква оплата може употребити и до 20 пута, а демонтажа је лакша јер се ради већим комадима а не даскама и гредицама. У сваком случају, у питању су биле гломазне алатке којима је радник теже могао да манипулише, што је самим тим ишло само на штету продуктивности рада и насупрот траженој уштеди материјала. Радник је посао обављао „без размишљања и без великог подешавања“ и упорно остајао неквалификован, док је испуњење норме било још теже постићи јер, како се и наводило, више није зависило од квалификација него од „интензитета рада (повећавања напрезања)“.¹⁹¹

¹⁸⁷ Nove metode rada u građevinarstvu, 23-24.

¹⁸⁸ Ibid., 37.

¹⁸⁹ Ibid., 30.

¹⁹⁰ Nove metode rada u građevinarstvu, 11.

¹⁹¹ Igrutinović, „O jednom novom načinu zidanja opekom“, 202.

Овим се компликовала читава околна организација јер су се веће количине материјала такође морале преносити ручно. Наводило се да је проблем механизације „постављен, он се рјешава и бит ће ријешен производњом грађевинских стројева“, то јест развојем индустрије, а до тог времена се требало „снаћи и помоћи у оној мјери, којој ми то данас можемо“. Исто се радило и у СССР – механизацију је замењивала радна снага у већем броју, па се изношење опеке на спратове обављало постављањем рампи за кретање радника, који на леђима носе справу од две даске L профила са десетак цигала. [Слика 164] У Југославији се за ту сврху пропагирала „зенгија“, направљена од отпадака арматуре за ношење око пет цигала, док је за преношење бетона и малтера дословно измишљена обична кофа запремине 20 до 30 литара, са две ручке – сваку за по једног радника.¹⁹² [Слика 165] За подизање крупнијих елемената се користила дизалица од прикованих дасака носивости око 500kg, коју је измислио Владимир Попов.¹⁹³ Кретање два радника са материјалом је тражило ширу радну скелу, од 1,5 до 1,8m, па је такву измислио Јован Фаркаш. Бригадни систем је у сваком случају правио више проблема него што је решавао, и може се рећи да се „квар“ са иницијалног радног места зидања ланчано преносио на читаву организацију рада, тражећи нове изуме у сваком радном процесу, то јест, добијао је одраз у читавој производњи. Систем је на градилиштима тешко прихватан, али се спроводила упорна „борба“ за његово увођење.

Током 1947. године су нови изуми пропагирани као совјетски – могло се прочитати да су „наши зидари применили совјетски начин зидања“, а августа је изашла и брошура *Зидарски радови по стахановским методама* преведена са руског.¹⁹⁴ Стакановски покрет је у Југославији добио назив покрет новатора и рационализатора, који је полако давао домаће резултате уз које су стајала пуна имена радника. Било је изума који су одавно коришћени па нису ни морали бити категорисани као совјетски. Један од таквих су биле „зидарске склопне монтажне столице“ на којима је „радио читав низ другова“.¹⁹⁵ Идеја је наводно потекла од Николе Петричевића, зидара из Сплита који је био најпознатији југословенски новатор, а онда су на томе радили многи: прво Станко Канишки, зидар и синдикални функционер, онда је у Грађевинском институту НРС „читава ствар још допуњена“, након чега је Мика Стојановић, тесар предузећа „Славија“ учинио „корисне измене“. Након свега је добијена зидарска столица као и свака друга, чија се висина могла подешавати, и која је „склопна“ зато што се може растављати на делове, а постојала је и варијанта од савијеног комада арматуре. [Слика 166] Слично томе је свака направа добила назив по неком југословенском изумитељу: Глигор

¹⁹² Nove metode rada u građevinarstvu, 40.

¹⁹³ „Новинама грађевинског инжењера Владимира Попова уштеђено око 30,000.000 динара“, *Политика*, 13. фебруар 1949, 5.

¹⁹⁴ Војо Јеремић, „Најновији проналазак зидања“, *Политика*, 22. август 1947, 4.

¹⁹⁵ Nove metode rada u građevinarstvu, 3.

Тодоровић је изумео „разастирач малтера“, Светозар Спасеновић зидање по вођицама, инжењер Калафатовић „исправљање гвожђа из котурова помоћу механичког истезања“, а армирач Конрад Вишић справу за савијање арматуре.¹⁹⁶ *Политика* је чак испратила догађај у коме је руководилац градилишта у Авалској улици у Београду, грађевински техничар Милош С. Поповић пронашао „зенгије“.¹⁹⁷ Поповић је размишљајући како да уштеди радну снагу „дошао на идеју да изуме направу за ношење цигала“ што је очигледно и учинио. Онда је одржано саветовање на градилишту на коме је изум унапређен и закључено да се приступи конструисању. Изуму су називали радници - јер личи на коњску узенгију, а радник Миленко Тодоров је предложио да ручица буде од отпадака водоводних цеви док се не набави ручица од багремовог дрвета која ће мање жуљити руке радника. Грађевински институт је усвојио изум, па је за следећи број *Грађевинског билтена* најављено да ће бити објављен „стручно, са цртежом“, а објављен је са багремовом ручицом са прецизним димензијама. Поповић је иначе изумео и кофу са две ручке. Зидање по систему „двојки“ и „тројки“ названо је „Турчићевим системом“, а употреба шаблона „систем Петричевић“, јер га је Никола Петричевић применио на градилишту Новог Београда.¹⁹⁸ Он је након тога проглашен за новатора и као инструктор послат на турнеју по Југославији да би обучио нове кадрове. Демонстрацијама је присуствовао по један зидар из сваког предузећа ради даљег преношења искустава, а све је прописно документовано филмском камером. До почетка 1949. године је завршен технички филм *Нова метода грађења по систему Петричевић*, који је марта приказан и на другарској вечери студената архитектуре на ТВШ.¹⁹⁹ Онда су се појавиле и брошуре југословенских стручњака. Издање *Бригадни систем рада у грађевинарству* је било плод проучавања сопствених искустава „допуњен студијом совјетске литературе“, као „први обимнији прилог јавној дискусији“ у „тражењу одговора“ за примену бригадног система, мада су ови одавно били пронађени у СССР.²⁰⁰

Промену у односу на демонстративни начин примене бригадног система најавило је Саветовање рационализатора, новатора, научних радника и ударника из области грађевинарства 14. и 15. априла 1949. године на Коларчевом универзитету.²⁰¹ Догађај је отворио министар грађевина НРС Драгослав Марковић, који је изнео низ проблема који су кочили бржи развитак производних снага - „озбиљна слабост“ је пронађена у раду

¹⁹⁶ Ibid., 5; Виктор Ј. Хулак, „Справа за савијање танке арматуре друга К. Вишића“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 43.

¹⁹⁷ „Грађевински техничар пронашао справу за ношење цигала која знатно уштеђује у времену и радној снази“, *Политика*, 18. јануар 1948, 4.

¹⁹⁸ N.V., „Popularisanje zidanja sa vodicama“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 614.

¹⁹⁹ „Nova metoda gradenja“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 103.

²⁰⁰ Милош Игрутиновић, *Бригадни систем рада у грађевинарству* (Београд: Рад, 1949); *Nove metode rada u građevinarstvu; Нови методи рада у грађевинарству. III део.*

²⁰¹ „Саветовање рационализатора, новатора, научних радника и ударника из грађевинарства НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 1-2.

Грађевинског института, где су резултати рада новатора држани по фиокама, а које је сада требало увести за обавезне. Онда је Милутин Максимовић, управник Грађевинског института, прочитао реферат „Путеви и методе унапређења грађевинарства“²⁰². Путева је било неколико, од којих је у датим условима сваки било подједнако тешко постићи – уколико се не узме у обзир да је у совјетском решавању проблема недостатак најчешће приказиван као предност. Први је био је научно-истраживачки рад кога је требало стимулисати на изради горе описаних изума. Ту је и рационално пројектовање, што је значило „не повећавати коефицијент сигурности за сваки случај“. Трећи је „квалитетно грађење као пут рационализације“:

Ако пројектант није сигуран у то, да ће се зидови градити од добре, чврсте опеке, и да ће те зидове мајстори зидати озидати првокласно добро – он ће лако склизнути на такву позицију, да предвиди дебље зидове, „за сваки случај“. Ако извођач не верује своме цементу он ће за „сваки случај“ ставити у бетон по неки цак цемента више. Узрок? Низак квалитет материјала и његовог уградњивања или бар неповерење према квалитету.²⁰³

Четврти пут су били нови материјали – до тада се градило „старим“, као што су опека, бетон и дрво – „регистар наших материјала није велики ни богат, и новости у њему нема“, па су од „нових“ набројани: трска, слама, целулоза, шљака, пепео, инфузоријска земља, глина, разни лепкови и смоле, а од индустријских отпадака су „првенствено интересантне“ плоче или тела од шљаке и пепела, шушки и отпадака дрвне индустрије. Пети пут је чинило монтажно грађење у коме лежи „будућност“, јер се са занатског колосека прелази на индустријски, па су рационализације веће и укида се грађевинска сезона. Они међутим „треба да буду само толико тешки и велики колико то допуштају транспортне могућности“, па се требало оријентисати на ручну монтажу мањих и лакших. Код овог се појавио и термин „скала монтажности“ која је „ванредно широка“ – може се почети са ручном монтажом натпрозорних греда „па доћи до монтирања читавих великих масовних мостова и огромних фабричих хала, као што се ради у СССР“. Шести пут је механизација грађевинарства, која је у западним земљама отишла далеко али је та побуда тамо била вођена профитом предузимача. У социјализму су побуде другачије: „Ми хоћемо да механизујемо свој рад зато, да лакше савладамо природу, да ослободимо радника тешког посла, да што пре извршимо своје задатке, да што пре остваримо социјализам“. Механизацију је требало развијати „свим могућим средствима“ – новаторима је на пример „у рационализацији путем механизовања рада“ било отворено најшире поље. Везан са тим био је и седми пут – рационалне организације грађења „почев од радног места сваког појединца и радног фронта бригаде, до читаве диспозиције градилишта“, с тим да је у томе требало пазити, јер код бригадног система свака грешка повлачи „низ излишних тешкоћа, задржавања, поскупљивања, застоја у

²⁰² Милутин Максимовић, „Путеви и методе унапређења грађевинарства“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 2-6.

²⁰³ Ibid., 2-3.

раду људи и машина итд“. На крају је било речи о новаторским проналасцима, мада је оцењен као „неправилан“ закључак да се на Саветовању новатора до тога дошло „на крају“, јер „ја сам читаво време говорио о новаторству“ - овај концепт „садржи у себи и састоји се од свих ових начина рада, који су тако тесно међусобно повезани“. У претходном раду је било недостатака и сада је дошло време да се исправе, а све што је изнела Резолуција Другог пленума КПЈ односило се према Максимовићу у пуној мери на област грађевинарства - Други пленум је партијске и синдикалне организације обавезао да посвете пуну пажњу систематској борби на овом пољу - оне „морају бдeti“ да се покрет за унапређење развија „правилно и неометано“, штавише морају „давати иницијативу, организовати и руководити овим покретом“. Сходно томе, задатак је био да се образује мрежа органа која би помагала да се проналасци „брзо достављају у центар“ ради испитивања, и борила се да се све што је пронађено заиста и примени. Онда је, заиста на крају, поменуто оно што је требало да дође на почетак – дата је „реч две о једној од најкрупнијих рационализација, о којој досад није било ни речи, а коју треба нарочито нагласити“ – о успостављању „реалних, строжијих норми и норматива“. Неоправдано ниска норма имала је двоструко негативан учинак: онемогућавала је производност рада и стварала „неоправдане, претеране зараде, чиме нарушава платни фонд“, док високи нормативи материјала стварају штетне резерве, воде расипништву и „отупљују оштрицу борбе за рационално трошење, дакле за штедњу“.

Након што је у рефератима постављена нова линија грађевинарства уследила је дискусија у којој су поједини руководиоци предузећа и новатори говорили о новим изумима.²⁰⁴ Представљен је префабриковани бетонски носач „Т“ пресека који је измислио зидар Петар Премић из Војводине, али је примећено да исти „скоро онемогућава ручну монтажу“ јер има велику тежину од 500 kg.²⁰⁵ Критици се прикључио и Бранко Жежељ, директор савезног Грађевинског института, који је елементу нашао исту ману – овај је био „потпуно немонтажан“, па је уместо представио резултате конкурса Савезног министарства грађевина за елементе тежине 150kg.²⁰⁶ Милутин Максимовић је, замењујући друга који није могао присуствовати због болести, реферисао о полумонтажној конструкцији, како ће се испоставити, југословенског новатора Андрије Авраменка. Ђурђе Стојановић, представник Земаљског одбора Синдиката грађевинских радника је приметио да је примена бригадног система била кампањска и предложио да се синдикалне подружнице активирају и организују такмичења по градилиштима.²⁰⁷ Уз то се осврнуо и на питање „реалних норми“ – биле су ниско постављене па „трка за зарадом

²⁰⁴ „Дискусија“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 7-23.

²⁰⁵ Ibid., 11.

²⁰⁶ Ibid.; „Rezultati probnog ispitivanja tavanica sa konkursa održanog u Građevinskom institutu Ministarstva građevina FNRJ u 1948 godini“, *Naše građevinarstvo* (Београд), br. 8 (1949), 640-641.

²⁰⁷ „Дискусија“, 17.

и пребачајем норми доводи до озбиљног нарушавања квалитета“, а управо је њихова неправилна примена била озбиљна кочница за примену бригадног система. Максимовић је нагласио и да преко Министарства грађевина ФНРЈ треба издејствовати да се „Турчићев“ начин зидања, нови изуми и норме пропишу као обавезни. Молбе са Саветовања одмах су услишене - Решење о обавезној примени нових метода рада и предлога новатора ступило је на снагу 25. јула.²⁰⁸ Надаље се прешло на радно такмичење, а са тим и на ревизију норми.

6.5.1. Шта је радно такмичење?

Министарство грађевина ФНРЈ је прве норме у појединим предузећима прописало још 1946. године, али је питање њиховог увођења у целој земљи постављено са преласком на планску привреду. Маја 1947. је донето Решење о привременим нормама које су у 20 свезака прописане за сваку врсту радова, и као и сваке наредне биле су привремене, тачније, управо је њихова привременост осигуравала остварење Плана. По речима Живе Ђорђевића, било је извесно да ће током извршења Плана норме бити премашиване од стране огромне већине радника, па су морале бити привремене како би се прилагођавале „новој техници оруђа, савршенијој организацији рада и још бољим условима рада“ - праћењем њиховог „спровођења у живот“ дошло би се до „јединствених реалних техничких норми“.²⁰⁹ Ове друге, „техничке“ норме биле су за привремене исто што и комунизам за социјализам – до техничког нормирања на заиста научним основама а тиме и до праведне расподеле плате би се једног дана извесно дошло, а до тада је коришћен сав потенцијал „привремених“ решења која су се могла мењати када затреба. Штавише, и само техничко нормирање је било ултимативно субјективни метод одређивања ефекта рада. Привремене норме су, како се говорило, састављане на бази прикупљеног искуства са терена, у односу на могућности претпостављеног просечног радника, или према Кидричу „из било како утврђене просечне продуктивности рада“.²¹⁰ Проблем је било то што су се исте могле показати као „сувише тврде или меке“ - реалне могућности појединачних радника се разликују, па се ефекат рада не може најправилније оценити средњом вредношћу - правилно би било техничко нормирање које подразумева да ефекат на сваком радном месту процењују нормирци - посебно обучена лица која осим утрошка радне снаге и материјала евидентирају и друге факторе, попут метеоролошких услова

²⁰⁸ „Решавам: Да се нови методи рада и предлози рационализатора и новатора наведени у следећем списку имају обавезно примењивати од стране грађевинских предузећа републиканског значаја и локалног значаја на територији НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 39-40.

²⁰⁹ Жива Ђорђевић, „У борбу за остварење Петогодишњег плана. Значај прописивања првих привремених норми и техничких прописа у грађевинарству“, *Политика*, 4. јун 1947, 8.

²¹⁰ Vlado S. Zloković, „Evidencija o испunjењу норми грађевинарству“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 17-21; „Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге одржане 26. августа 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

или напрезања радника у односу на његове физичке предиспозиције.²¹¹ До тада се техничко нормирање користило првенствено у циљу утврђивања исправности привремених норми, мерењем учинка на појединим градилиштима, код чега долази на ред формирање комисија и заказивање такмичења. Савезно министарство грађевина је већ јуна 1947. наредило да се на свим градилиштима спроведе евиденција о испуњавању норми, која се прикупљала у републичким министарствима у виду месечних извештаја.²¹² Следећег месеца, 21. јула је на иницијативу Јосипа Цара, инспектора Контролне комисије НРХ, бригадни метод зидања по први пут применио зидар Турчић са својом „тројком“ у Загребу.²¹³ Он је сазидао је $2,90m^3$ зида чиме је дневну норму испунио за два сата и доказао да новим методом рада ефекат рада може бити знатно повећан. После нешто више од недељу дана су „напредне групе зидара“ пронађене и у другим деловима Југославије – 1. августа је Киро Јовановски из Скопља за два часа испунио две дневне норме, па је најављено да ће се нови методи рада примењивати на свим градилиштима у Скопљу.²¹⁴ Међутим, већ сутрадан су у Београду Станко Рајковић и Милан Шкрбић у међусобном такмичењу поставили нови рекорд - после једног сата је комисија утврдила „изненађујући“ резултат, „далеко већи од свих очекивања“: испуњена је тродневна норма.²¹⁵ Неколико дана касније, 7. августа, објављена је листа резултата заједно са још неким из Крушевца, Ниша и Прокупља, чиме је извршен „тако снажан продор међу заосталим, реакционарним схватањима на нашим градилиштима да су их смрвили у прах и пепео“.²¹⁶ У такмичењима се показало да се новим методом зидања за један сат може урадити посао за који је по старом начину потребан цео радни дан, што је осим ефикасности бригадног система потврђивало и да се дневна норма може повећати до осам пута. Ипак, једночасовни и осмочасовни рад нису били исто - раднику је током радног дана неопходан одмор и ефикасност се смањује, па је требало проверити ефекте рада код просечног радника „нормалним напрезањем у току осмочасовног радног времена“.²¹⁷ Како би добило што објективније резултате, Министарство грађевина ФНРЈ је од 6. до 15. августа спровело методу техничког нормирања на градилиштима Професорске колоније, Канаревог Брда и Дома културе Четвртог рејона. Резултати су показали да је за зид ширине 38cm и дужине 20m при раду у „тројци“ ефекат рада $8m^3$ за 8 часова, исто као и ефекат „двојке“ на зиду од 4,5m. Дневна норма је дакле у односу на

²¹¹ Видети: Marko Blajvajs, „Intenzitet rada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 325-329.

²¹² V. Z., „Revizija normi u gradevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1948), 169-170.

²¹³ Vlado Zloković, „Racionalizacija u novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo*, br. 2 (oktobar 1947), 72-75.

²¹⁴ „Нов начин организације рада при зидању омогућава боље резултате у грађевинарству“, *Политика*, 1. август 1947, 5.

²¹⁵ „Београдски зидари Станко Рајковић и Милан Шкрбић са својим помоћницима испунили су тродневну норму за један сат“, *Политика*, 3. август 1947, 5.

²¹⁶ Жива Ђорђевић, „Спровођењем норми у живот и увођењем нових метода рада убрзаћемо капиталну изградњу“, *Политика*, 7. август 1947, 4.

²¹⁷ Zloković, „Racionalizacija u novom načinu zidanja opekom“, 72.

почетних $2,90\text{m}^3$ могла бити виша за скоро три пута. Ово је међутим био тек почетак – по речима Живе Ђорђевића: „Данас постоје сви услови за то да се на нашим градилиштима разбукти масовно такмичење преко кога ће се уздићи хиљаде нових хероја рада“. Директори предузећа, стручњаци и синдикалне подружнице добили су задатак да „још оштрије наставе борбу за спровођење у живот норми за све грађевинске радове“, штампа да „потстрекава наше раднике“, а Савезно министарство је одмах послало допис републичким за обавезно увођење новог начина зидања. До почетка 1948. године су стигли и резултати евиденције са градилишта која је показала да се норме примењују на свега 60% радова, а ради тумачења резултата је јануара образивана Комисија од 36 чланова.²¹⁸ Констатовано је да је примена норми често била погрешна, да су оне за поједине радове биле изражене у јако комплексном облику, па су састављене нове норме за пренос материјала (Свеска 1), донете још две свеске, за монтажу конструкција за мостове (Свеска 21) и пројектовање (Свеска 22), а норме учника спојене са нормама утрошка материјала.²¹⁹ Пред почетак сезоне су, 1. марта, донете и нове привремене норме, за које се истицало да још нису постављене по принципу техничког нормирања, али да их свеједно треба спроводити у живот. У то време су почеле и велике акције изградње Новог Београда и задружних домова, у току чијег спровођења је донет читав низ аката који су се односили на нормирање. Први мај је дочекан такмичењем које се наставило у предконгресно, па је бригадни систем испробан на много ширем плану: „Први пут ове године приступило се планској, организованој примени новог начина зидања“, и најављен је „први револуционарни преокрет у грађевинарству“.²²⁰ У Београду су „да би се нове методе рада пренеле и прошириле до сваког градилишта у НР Србији“ одржавана тачмичења у зидању, малтерисању, плафонирању и тесарским радовима, након чега су основане су 43 инструкторске бригаде које су по предузећима помагале у реорганизацији посла према новим методама. Крајем маја је стигла и нова Уредба о платама радника и ученика у грађевинарству, којом су исправљене грешке старе од 4. априла 1947. године.²²¹ Стара је уводила „разноликост“ у плаћању радника, јер је републичким министарствима допуштала да сама одређују норме у зависности од категорије градилишта.²²² По новој је нормирање постало једнообразно у читавој земљи, а послови су подељени у девет категорија према врсти и тежини рада – на пример, сви

²¹⁸ V. Z., „Revizija normi u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1948), 169-170.

²¹⁹ „Privremeno uputstvo za obračunavanje cena projektantskih usluga državnih projektantskih zavoda saveznog i republikanskog značaja“, „Rešenje o privremenom iznosu normiranog časa plate izrade, privremenim procentima normiranih troškova i добити cena projektantskih usluga za državne projektantske zavode saveznog i republikanskog značaja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 241-243, 243-244; „Privremene norme u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 457-458.

²²⁰ „Трудбеници у свим гранама привреде постижу све веће успехе у спровођењу штедње и рационализације“, *Политика*, 29. мај 1948, 1.

²²¹ „Уредба о платама радника и ученика у грађевинарству“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 44, 29 мај 1948.

²²² „Nov sistem plaćanja radnika i učenika u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 434-435.

који раде на копању темеља су једнако квалификовани, али копање на дубини од 2m спада у нижу групу него на дубини од 4 до 8m. По питању висине плате, о Уредби је тих дана говорио Кидрич у Привредном савету - грађевинске раднике је требало „најслабије платити“, развити кампању и „написати неколико чланака о питању радне снаге“, дати „аргументовани рачун колико се губи повећањем плате, колико се добија нормама“ и направити одмах прописе.²²³ Ови су одмах и стигли, у виду детаљнијих упутстава и правилника о примени Уредбе.²²⁴ Онда је 3. јула стигла и Наредба о уштедама при грађевинским радовима према којој су сва предузећа била дужна да примењују „таква савремена, техничка правила која, у односу према уобичајним поступцима, доносе уштеду у материјалу и радној снази“, а зидове од опеке граде у „тројкама“ и „двојкама“.²²⁵

После Петог конгреса је проблематика нормирања на неко време заборављена, вероватно зато што је пре свега требало извршити збијање редова на идејном плану, али је после Другог пленума наступио нови талас мера - са тражењем „скривених резерви“ у производњи затражен је шири замах такмичења.²²⁶ Уместо претходних такмичења између појединих бригада најављено је такорећи тотално такмичење, унутар сваке од привредних грана, у ком циљу су при Савезном и републичким одборима Фронта формиране управе за радне бригаде а при среским комисије.²²⁷ Почетком марта је у Привредом савету речено да треба доћи до нових норматива материјала, да норме у грађевинарству треба подићи, завести најоштрију контролу да се радници не плаћају преко Уредбе и „еклатантне примере егземплярно казнити“.²²⁸ До 20. маја се међутим проценило да у томе ипак не треба ићи фронтално јер синдикалне организације за то нису спремне: „Треба првенствено приступити политичком припремању терена за ту акцију“. Норме је требало ревидирати постепено: одлучено је да се постојеће премашују због неправилног обрачунавања, а како ниједна република није имала документацију да су прениске, исту је прво требало прикупити са терена, онда приступити ревизији оних

²²³ „Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге, одржане 7. августа 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

²²⁴ „Osnovna uredba o projektovanju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (jun 1948), 327-331; Службени лист ФНРЈ бр. 48, 9. јун 1948; „Privremeno uputstvo o izmeni i dopuni privremenog uputstva o troškovima elemenata cena građevinskih usluga za sastav predračuna i obračuna za državna građevinska preduzeća opštedsravnog i republikanskog značaja M.G. br. 3320/48 god“, „Uputstvo o načinu obračunavanja plate po radnom učinku i vremenu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 409-410, 411-412; „Pravilnik o platama po efektu rada i premiskim dodacima saveznih državnih službenika zaposlenih na projektovanju“, „Uredba o premiskim dodacima rukovodilaca državnih privrednih preduzeća“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 602-604, 604-606.

²²⁵ „Naredba o uštedama pri građevinskim radovima“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 403-409.

²²⁶ „Замах социјалистичког такмичења на почетку треће планске године“, *Политика*, (Београд), 2. фебруар 1949, 1.

²²⁷ „Предности бригадног система рада у производњи“, *Политика*, 12. фебруар 1949, 1; „Рад фронтовских бригада ове године биће боље организован“, *Политика*, 12. фебруар 1949, 3.

²²⁸ „Записник са састанка Привредног савета Ваде ФНРЈ по питању шумарства и грађевинарства, одржаног 23. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1; „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима плана инвестиција одржане 6. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

које се покажу као неисправне, а „након правилног примењивања приступиће се пооштрењу норми“ - до 1. јануара 1950. године их је требало ревидирати за целокупно грађевинарство.²²⁹ Већ у броју *Изградње* за мај је Бранко М. Мирковић скренуо пажњу на Кидричево излагање на Другом пленуму о нарушавању равнотеже између куповног и платног промета, и истакао да је грађевинарство томе допринело у великој мери.²³⁰ Чињеница да су норме испуњаване са 130% до 140% више није говорила о повећању продуктивности – тако се по његовим речима на проблем гледало до Другог пленума - сада је премашење норми показивало да не треба бити нарочито добар радник да би се испунила норма, те „да такве норме нису више норме и да их према томе треба пооштрити“. Поред тога је код руководилаца предузећа владало погрешно схватање да се стандард радника подиже повећањем плате - они су како би испунили задатке покушавали да задрже раднике дајући им веће зараде, што је довело до непланског дисбаланса платног и робног промета, на штету предузећа и радника. Слична објашњења су давана и у дневној штампи: „Усклађивање новчаних прихода трудбеника са продуктивношћу рада и производњом доприноси повећању животног стандарда“.²³¹ Питање је покренуто и Зечевић 6. априла у говору пред колективом „Неимар“ у Сарајеву - он је најавио нову фазу рада у којој ће се „у току целе године вршити замена и пооштравање постојећих норми“.²³² Предузећа су добила „дужност и обавезу“ да у сарадњи са комисијама Синдиката сама врше ревизију норми техничком или искуственом методом, и да о томе извештавају надлежна министарства.²³³ Дан пред Зечевићев говор је свим синдикалним подружницама стигло и Упутство за организацију социјалистичког такмичења по привредним гранама, које је у грађевинарству требало спровести између колектива високоградње, нискоградње и грађевинске индустрије.²³⁴ Такмичење је почело позивом „Вијадукта“ (нискоградња) и „Неимара“ (високоградња) свим грађевинским предузећима у Југославији.²³⁵ У нискоградњи је преузета обавеза да се задаци за 1949. годину заврше 10 дана пре рока, уз снижење пуне цене коштања, побољшање квалитета рада за 2%, увођење норми у 95% радова, испуњење плана уздизања кадрова са 120%, увођењу бригадног система, разраду оперативних планова на квартале, месеце и дане, и учвршћење радне дисциплине у вези чега је наглашено

²²⁹ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању грађевинарства, одржане 20. маја 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

²³⁰ Бранко В. Мирковић, „Поводом последњих наређења Министарства грађевина НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 14-17.

²³¹ „Усклађивање новчаних прихода трудбеника са продуктивношћу рада и производњом доприноси повећању животног стандарда“, *Политика*, 2. април 1949, 3.

²³² „Govor Vlade Zečevića ministra građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 4 (1949), 269-272.

²³³ Срба Марковић, „О раду наших бироа за норме“, *Изградња* (Београд), бр. 11-12 (1949), 29-30.

²³⁴ Ђ. Стојановић, „Упутство за организацију Социјалистичког такмичења“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 30-31; Ђ. Стојановић, „Основни задатак наших колективова јесте борба за извршење задатка“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 31-33.

²³⁵ „Primanjem prelazne zastave kao najboljem kolektivu za visokogradnju FNRJ preduzeće 'Neimar' preuzima sledeće обавезе које ће izvršiti u 1949 godini“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 4 (1949), 305.

,смањићемо изостанке с рада ради болести“. Исто се односило и на високоградњу у нешто другачијим процентима. Други конгрес Савеза синдиката грађевинара Југославије одржан је 30. јуна у Сарајеву, на коме је Зечевић објаснио нову Наредбу о ревизији радних норми у грађевинарству, по којој је републичким министарствима и свим установама стављено у задатак да до 1. августа повисе све норме које се пребацују преко 5%.²³⁶ Средином године су међутим опет наступили проблеми са СССР, што је преусмерило циљеве такмичења - услед озбиљности дипломатске преписке је наступило стање слично оном средином 1948. године, па је такмичење уместо тежишта на производњи добило нови, идејно-политички карактер.

6.6. Нови талас оптужби: ко је Алија Сиротановић?

Још једна преписка са СССР почела је крајем маја 1949. године, с тим што је, чини се, овог пута иницирана са југословенске стране. Влада ФНРЈ је 23. маја подсетила Владу СССР да имају Уговор о пријатељству на 20 година, који је СССР претварала у „мртво слово на папиру“. Поред тога, совјетски органи су указивали подршку „шачици проданих издајника наше земље“, што је било у супротности са принципом који је СССР проглашио на Трећем заседању ОУН -да „ниједна држава нема право да се меша у унутрашње ствари друге државе користећи у том циљу разне продане групице ради подривања темеља друге државе“.²³⁷ Совјетска влада је на ово одговорила 31. маја и разјаснила:

Југословенска влада лишила се права да очекује од совјетске Владе пријатељски однос, уколико југословенска Влада у својој делатности спроводи непријатељску политику према Совјетском Савезу, уколико је она успоставила у Југославији антикомунистички и антидемократски терористички режим, уколико се она, водећи борбу са Совјетским Савезом, срозала, силом логике такве борбе, у табор непријатеља Совјетског Савеза, уколико је она претворила југословенску штампу у звучник разуздане антисовјетске пропаганде коју воде фашистички агенти импаријализма.²³⁸

По питању пружања помоћи емигрантима је одговорено да су у питању патриоти прогоњени због демократских убеђења и пријатељства према СССР, те да ће бити узимани у заштиту и у будуће. Поводом оваквог совјетског одговора су у Југославији у дневној штампи дословно предвиђени наредни догађаји: „Клеветничка кампања која ће се сада, после ноте Владе СССР, поново разбуктати, поново ће и показати на како ниске гране су спали и до какве пометње појмова су доспјели иницијатори клеветничке хајке на нашу земљу“.²³⁹ За разбуктавање кампање је онда један повод дао Тито говором у

²³⁶ „Govor Ministra građevina Vlade Zečevića na Drugom kongresu građevinara Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 520-522.

²³⁷ „Поводом ноте Владе СССР Влади ФНРЈ“, *Политика*, 4. јун 1949, 1-2; „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi SSSR u FNR Jugoslaviji – Beograd“, Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 171-172.

²³⁸ „Vlada SSSR-Moskva. Vladi FNR Jugoslavije – Beograd“, *Ibid.*, 175-176.

²³⁹ „Поводом ноте Владе СССР Влади ФНРЈ“, *Политика*, 4. јун 1949, 2.

Пули 10. јула. Он је прогласио успешно извршење прве половине Плана са 100,1%, и капиталне изградње са 115,5%, па је пораст стандарда опет био надомак руке:

Разумије се, другови, да наши људи осјећају и помањкање; када не би било помањкања, онда не би требало ни више фабрика градити. [...] Ми тек сада стварамо услове за брзо подизање животног стандарда. [...] Мени се чини да ће ове године бити добра летина. То је за нас добра и важна ствар, јер знам да је нетко хтио да буде суша и да нам ни зрно не никне. (Смех и апалауз). Али, нама је никло и ми ћемо имати хљеба. Но, ако би дошло у питање, ако не бисмо чинили још веће напоре да добијемо из наше земље више руда и да за њих купимо хљеба тамо где га има. (Одобравање). Ми нећемо дозволити да наши радни људи гладују, нека се томе нитко не нада.²⁴⁰

Питање спољне политike је са овим било непосредно повезано. Претходно су инвестиционе уговоре отказане Чехословачка и Польска, а Мађарска репарационе, па је Тито по први пут после рата најавио да ће средства потражити на другој страни:

Они сматрају, да због тога што они све време плаше наше народе да идемо у империјализам, ми нећемо смети да продајемо нашу робу капиталистичким земљама, него ћемо сједети и чекати да нам се они смилују. Не, ми ћемо трговати јер и они тргују. [...] Ми са Западом имамо и успостављамо економске односе без икаквих политичких концесија, и то је данас познато. Кад продајемо свој бакар ми купујемо машине, ми не продајемо своју душу, већ само бакар.²⁴¹

Ово међутим опет није значило да се у земљи неће наставити совјетским путем. То што је говор одржан у Словенији било је везано за питање Словеначке Корушке – владе СССР, САД, Велике Британије и Француске су у то време постигле Париску нагодбу, којом су одбачени југословенски територијални захтеви према деловима Аустрије и њени захтеви за репарацијама, у вези чега је ФНРЈ упутила протест 19. јула.²⁴² Совјетски одговор је била још један оптужба – да се Влада ФНРЈ још 1947. године тајно договарала са Великом Британијом о овом питању, док се за отцепљење словеначке мањине и репарације борила сама СССР.²⁴³ Совјетска страна је међувремену наставила и са заштитом емиграната у неколико наврата интервенишући за ухапшене белогардејце који се држе „под потпуно неподношљивим затворским режимом“.²⁴⁴ У југословенској штампи је заузврат објашњено да СССР иступа у заштиту људи чија је прошлост „укаљана тешким злочинима“, и „који су предано служили разним господарима па и највећем крвнику Хитлеру, окређују се како ветар дува и тражећи окриље јачег“. Као доказ су дате биографије „неколико типова из галерије“ како би се открио лик „тог посрнулог моралног олоша“.²⁴⁵ Међу оптуженима је било и архитеката -

²⁴⁰ Ibid., 2.

²⁴¹ „Говор маршала Тита у Пули“, *Политика*, 11. јул 1949, 1.

²⁴² Видети: „Париска нагодба као последица изменењеног совјетског става у спољној политици“, *Политика*, 21. јул 1949, 2.

²⁴³ „Нота Министарства иностраних послова ФНРЈ амбасади СССР у Београду“, *Политика*, 6. август 1949, 3; „Нота Владе ФНРЈ Совјетској влади“, „Одговор Совјетске владе на ноту Владе ФНРЈ од 3. августа“, *Политика*, 21. август 1949, 1-2.

²⁴⁴ Видети: „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi SSSR u FNR Jugoslavije – Beograd“, *Dedijer, ur., Dokumenti 1948*, knjiga 2, 243-249.

²⁴⁵ „Типови које узима у заштиту нота Владе СССР. Павле крат (Паул фон Крат), који кличе Хајл Хитлер“, *Политика*, 1. август 1949, 3.

у ноти од 27. јуна је било речи и о Симеону Папкову који је претходне године радио пројекте задружних домова, а сада оптужен за сарадњу са окупатором, ширење клевета против ФНРЈ и покушај да заврбује једно војно лице на издају.²⁴⁶ Павле Крат је претходно радио реконструкцију Поште 2 у Београду, а сада је његова бриографија објављена под насловом „Павле Крат (Паул фон Крат) који кличе ‘Хајл Хитлер’“.²⁴⁷ Крат је био син белогардејског пуковника, који је 1924. године „обманувши совјетске власти“ добио визу за Југославију и више се није вратио, што је био његов „први озбиљнији корак у животу“. Завршио је Технички факултет након чега се запослио у Министарству саобраћаја. Његово „златно доба“ почиње у време окупације, када ступа у немачки „Баубиро“ којим је руководио познати шпијун Рајзер и „по злу познати Нојхаузен“. Крат је постао њихов „најповерљивији стручњак“ и добијао градње објеката око Сурдулице, Бора, Трепче, Ивањице, Радуше и Злетова, а сам Нојхаузен, његов пријатељ „чијим се авионом често служи и путује по унутрашњости“, поверио му је изградњу свог дворца у Српској Црњи. Када се ради експлоатације окупирање земље указала потреба да се преуреди Железничка станица у Београду, Крат је изграђујући једанаест колосека за исту на завршној свечаности поздрављао присутног немачког генерала са „Хајл Хитлер“. За пројекат је добио специјалне награде и „с поносом се назива Паул фон Крат и машта да као ‘окупатор’ уђе у Русију“. Међутим, како је и „умешан шпијун и потказивач“, успео је и да постане близак сарадник Савеза совјетских патриота, а када је са њима пао у руке Недићеве полиције није му било тешко да се извуче јер су се Нојхаузен и Рајзер заузели за „свог човека“ - пуштен је уз похвалу „да је нарочито против комунистма“. Све то му није сметало да се после ослобођења представи као присталица СССР, када се „вешто повезује“ са службеницима совјетске амбасаде, активно сарађује у Дому совјетске културе, организује изложбе и „укратко речено постаје совјетски грађанин“. Самим тим „наравно да је као такав Крат постао ватрени присталица резолуције Информбира и клеветник земље у којој је много година проживео“ – овај „искусни немачки шпијун“ је брзо увидео да се тако најбоље стиче, „наравно шпијунски“, капитал у СССР, какав му је био преко потребан „пошто то од њега тражи веома мрачна прошлост“.

На југословенску ноту о заштити белогардејца од 30. јула, совјетска Влада је одговорила нотом од 18. августа, за коју се може рећи да је направила пресек читавог совјетско-југословенског сукоба.²⁴⁸ Совјетска страна се ту запитала о каквом се социјалистичком уређењу у Југославији ради када је стављена под контролу страног капитала и када је КПЈ у ратном стању са партијама целог света. Није било јасно ни о

²⁴⁶ „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi SSSR u FNR Jugoslavije – Beograd“, Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 245.

²⁴⁷ „Типови које узима у заштиту нота Владе СССР“, 3.

²⁴⁸ „Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva. Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Dedijer, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 266-269.

каквој је демократској власти реч када су на снази гестаповски методи управе, када се слобода мисли прогања и газе људска права, када су затвори претрпани присталицама социјалистичког тabora а КПЈ чини одсечак Ранковићеве полиције. Исто тако, изјаве о социјалистичкој изградњи која се тобоже спроводи „не вреде више него што су вределе сличне изјаве које је у своје време давао Хитлер и Мусолини“. Прогон совјетских грађана је био иста фашистичка пракса чије носиоце југословенска Влада није намеравала да позове на одговорност. Сходно томе:

Ако то одговара истини, онда совјетска Влада сматра за потребно да изјави, да се она неће помирити са таквим стањем ствари и да ће бити *приморана да прибегне другим ефикаснијим средствима*, неопходним да се заштите права и интереси совјетских грађана у Југославији и да позове на ред фашистичке насиљнике који су прекорачили све границе.²⁴⁹

О озбиљности ове претње касније је говорио Темпо – у то време су се могле чути гласине о концентрацији совјетских трупа на граници које СССР није демантовала, а ноту је потписао Молотов, па се није нагађало да ли може доћи до интервенције него су убрзане припреме за одбрану.²⁵⁰ Сазван је хитни састанак Ђиласа, Ранковића и Кидрича у Министарству иностраних послова, а Тито је са Бриона дошао је у Београд и наредио да се изведу велики маневри према северним границама. Стратегија је била да се југословенска војска у случају напада, применом искустава из НОБ, повлачи према „стратешкој територији“ планинских масива на мору, „дакле, не држањем крутих фронтова, већ онемогућавањем агресору да опстане на нашој територији“. Оцењено је и да сукоб не би био краткотрајан па је на стратешкој територији требало саградити читав низ војних фабрика. То је довело до озбиљних корекција Плана и „одустајања од захтјева да нове фабрике морају бити одмах рентабилне“ – код многих није било повољно решено питање транспорта јер су подизане „такорећи на ледини“. Разрађени су и планови евакуације одраслог становништва, житарица, млинова, фабрика уља, магацина и стоке, а у општинама свих република су организовани штабови у којима су именовани одреди који би остали ради рушења мостова, фабрика и пруга. Другим речима: „Све смо предузели да се можемо одржати дуже вријеме“. Ово је по обичају пратило још једно оптерећење привреде – за одбрану је одвојено преко 22% националног дохотка, извршена је ревизија и успоравање Плана, и ишло се „на озбиљно ‘стезање кaiша’ свих слојева становништва“. Како међутим до интервенције ипак није дошло, Темпо је протумачио да се СССР од исте уплашила: „Изгледа да је одлука измјењена у посљедњем тренутку. Стаљин је, очигледно, закључио да упад у Југославију не би био шетња и да би се заглибио у дуготрајан и иссрпљујући рат“. Југословенска јавност је о совјетском писму обавештена три дана касније, када је ово препричано у нешто промењеном облику –

²⁴⁹ Ibid., 268-269.

²⁵⁰ Ibid., 271, 269. Видети и: Svetozar Vukmanović-Tempo, *Memoari. Knjiga 2* (Zagreb: Globus, 1982), 104-109.

говорило се о „другим енергичнијим“ а не о „ефикаснијим средствима“, да совјетске ноте „не претстављају ништа ново у погледу става совјетске владе према Југославији“, те да претње код народа и руководства неће изазвати жељени ефекат и да потврђују „сву беспомоћност и обеспућеност носилаца и иницијатора информбироовске политике“. ²⁵¹ Следећег дана је Совјетском Савезу и званично одговорено – наглашено је да Влада ФНРЈ нема намеру да се упушта у расправу по питању карактера режима у Југославији, те да ли је постала привезак капиталистичких земаља – Југославија је суверена држава која никоме неће допустити да се меша у њене унутрашње ствари, а „никакав притисак споља до сада није имао, а ни убудуће неће имати, никаквог утицаја на њену унутрашњу политику“. ²⁵² Изражено је и чуђење како је хапшење неколико белогардејца могло да изазове такву реакцију - ФНРЈ као суверена држава има право да се брани од шпијунске активности на својој територији, а што се тиче белогардејца, била је спремна да их у најкраћем року испоручи совјетским властима. Како се испоставља, позната теза о устајању КПЈ „у одбрану суверенитета и независности наше земље“ постављена је тек након совјетске претње оружаним нападом.²⁵³ Неочекивани кураж југословенских власти, које очевидно више нису имале шта да изгубе, потврдио је и Моша Пијаде пар недеља касније, када је 6. септембра под псевдонимом Psić Zubatović објавио чланак „Крилов или Езоп или басна о пудлици и слону или о вуку и јагњету“. ²⁵⁴ Испоставља се да је у једној од совјетских нота Југославија названа кученцетом које лаје на слона, а Пијаде је на то дао одговор кроз интерпретацију некадашњег сукоба Србије и Аустроугарске:

Мало кученце усудило се да залаје на великог слона – каже басна Крилова. А слон је подигао ногу да згази кученце. После четири ратне године велики слон је погинуо, а мало српско кученце добило је добар черек слоновине. Са карте Европе нестало је једне велике силе као да је никад није ни било. Нестало је, истина, и мале Србије, али је зато на њено место дошла већа Југославија. Свршетак приче већ није био према басни Крилова. [...] А сад према једној пудлици стоји велики црвени слон. Но потпуно је све једно какве животињске облике узима империјализам. Црвено барјаче са српом и чекићем тихо и мирољубиво лелуја се утакнуто у сурлу. Али то неће никог преварити. Јер, погледај, на барјачету је исписана парола: „Тешко пудлицама!“. Фразе о равноправности великих и малих, о заштити малих држава, о јединој земљи која штити независност и суверенитет малих народа, те су фразе добре за мирољубиве конгресе и нису намењене свакој пудлици. Пудлице треба да се чувају да не схвате и равноправност великих и малих онако простачки круто како су схватиле интегритет. Нека се пудлице чувају недијалектичких схватања.²⁵⁵

²⁵¹ „Двије ноте Совјетске владе два неуспјела покушаја извртања истине“, *Политика*, 22. август 1949, 1.

²⁵² „Одговор владе ФНРЈ на ноту владе СССР“, *Политика*, 24. август 1949, 1; „Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Beograd. Vladi Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva“, Dediјер, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 273-275.

²⁵³ „У одбрану суверенитета и независности наше земље“, *Политика*, 25. август 1949, 3.

²⁵⁴ Moša Pijade (Psić Zubatović), „Krilov ili Ezop ili basna o pudlici i slonu ili o vuku i jagnjetu“, *Književne novine*, 6. septembar 1949; Dediјер, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 279-288.

²⁵⁵ Ibid., 287.

Чланак је објављен у *Књижевним новинама* након чега га је Јавно тужилаштво забранило јер је наводно био објављен упркос упозорењу да се не објављује ништа што би могло да изазове совјетски напад. Према Ђиласовим сећањима:

А ја сам тешко те вечери Чичу (тако смо од милоште звали Мошу Пијаде) док смо гледали у биоскопу један каубојски филм:

- Ништа Чича. Бољег члanca није било у овој нашој тучи са Информбироом, а кладим се да ће једног дана ући и у Прву антологију југословенске публицистике...

- Море, мајку му оном Стаљину. Шта он мисли. Нама да прети! – говорио је Чича кроз смех.²⁵⁶

Помоћ је одмах затражена на западној страни. Влада ФНРЈ је 23. августа, истог дана када је одговорено совјетима, Светској банци поднела захтев за зајам од 125 милиона долара за набавку индустријских потројења и механизације.²⁵⁷ Протокол о ликвидацији мешовитих друштава са СССР потписан је 31. августа на предлог ФНРЈ, а онда је уследило и раскидање уговора о пријатељству, па тиме и војној сарадњи са СССР и земљама народне демократије. По већ устаљеном обичају је у помоћ призвањ и народ – поводом совјетскихnota су одржавани протесни митинзи на стратешким местима Плана – на градилишту Новог Београда је 6.000 омладинаца показало оданост руководству док је совјетска кампања „са гнушањем осуђена“.²⁵⁸ Протест су организовали и радници „Литостроја“ „против совјетских nota које значе мешање у наше унутрашње ствари“.²⁵⁹ Истовремено, такмичење које је иницирано априла у привредним гранама са циљем да докаже нереалност норми, јуна је, са првим писмисма СССР, променило карактер – названо је једномесечним такмичењем за испуњење полугодишњег плана за 1949. годину. Према тадашњим наводима штампе:

Такмичење које се не развија, које из периода у период примењује исте облике постаје једнолично и као такво није у стању да врши своју најважнију функцију – уношење живости и јачање радног полета. Ново такмичење, које обухвата све већи број рудника показало је своју животност од првог дана не само због тога што је добило нови облик већ и зато што се и сама садржина досадашњег такмичења изменила.²⁶⁰

Такмичење је наиме добило нову садржину спољнополитичке борбе, при чему је на надоследнији начин преузета још једна совјетска традиција. Иницирали су га радници црне металургије, однодно, радник са пуним именом и презименом - Алија Сиротановић. У СССР је исто 1935. године иницирао човек истоветних иницијала - Алаксеј Стаканов, рудар-ударник из Донбаса по коме је стакановски покрет и добио назив. Он је наводно у договору са локалним партијским функционерима ископао 102 тоне угња у једном дану испунивши 14 норми, што ће Сиротановић са лакоћом премашити. Априла месеца, када

²⁵⁶ Ibid., 290.

²⁵⁷ Према: Obradović, „*Narodna demokratija*“ i *Jugoslaviji*, 190.

²⁵⁸ „Улагаћемо све напоре за испуњење нашег годишњег задатка и то ће бити наш титовски одговор на све информбировске лажи и клевете“, *Политика*, 29. август 1949, 1.

²⁵⁹ „Радници Литостроја на своме митингу протестовали су против совјетских nota које значе мешање у наше унутрашње ствари“, *Политика*, 29. август 1949.

²⁶⁰ „Такмичење рудара Креке – најбољи пример преношења и практичне примене добрих искустава у раду“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.

је иницирано такмичење између привредних грана, о Сиротановићу није било ни речи – у броју *Југославије СССР* за март/април, који је најраније могао изаћи крајем маја јер је доносио слике Првомајске параде, појавио се рудар, али Ставан Паклар, седмоструки ударник рудника Јелашница. У пратећем тексту их је било још неколико: извесни Ожеговић и млади радник рудника у Бору Љубомир Јовановић који је већ тада извршио свој План.²⁶¹ У Привредном савету је међутим Кидрич 20. маја нагласио да је Крека у току три месеца само једног дана испунила план, те да се у БиХ „треба заинтересовати“ за Креку, као и Бановиће, Зеницу и Брезу који испуњавају план и треба да пруже помоћ.²⁶² Сиротановићев рудник била је Бреза а први рекорд је премашио у Креки. Вест о њему као о „прослављеном“ рудару појавила се након што је југословенска страна 4. јуна негодујући на заштиту емиграната најавила да ће се клеветничка кампања „поново разбуктати“.²⁶³ Истог дана се разбуктало и такмичење – у Хрватској су рудари повели једномесечно такмичење за извршење полугодишњег плана.²⁶⁴ Иста вест је поновљена првој страни *Политике* 10. јуна, али испод „главног“ текста под називом: „Алија Сиротановић: ‘Рудари Југославије показаће клеветницима како ми у Југославији знамо да изграђујемо социјализам’“.²⁶⁵ Измишљање новог хероја рада по совјетском узору у време коначног одвајања од СССР, давало је изгледа југословенској изградњи социјализма југословенскиј карактер, а исто ће се понављати током читаве године – совјетске ноте су се увек преплитале са Алијиним рекордима. Према првом чланку о Сиротановићевим успесима, 9. јуна је у руднику Крека у Тузли био одржан свечани митинг поводом испуњења плана за претходну недељу, а присуствовали су му представници Обласног комитета КП БиХ, Армије и „најбољи рудар Југославије Алија Сиротановић, који ће сутра почети тродневно такмичење са рударима Креке и показати нов начин рада“. Сиротановић је тада рекао:

Данас када се на нашу земљу бацају клевете са свих страна ми ћемо својим радом показати ко су рудари Југославије. Нека виде наши критичари да њихове лажи и напади на нашу земљу и на нашег Тита немају успеха. И наше сутрашње такмичење као и досадашње показаће најбоље свима клеветницима како ми у Југославији знамо да изграђујемо социјализам.²⁶⁶

Сиротановића су на такмичење позвали Хасо Катанић у име Креке и Абдурахман Бајић из рудника „Тито“ у Бановићима. Са митинга је послат и телеграм у коме је ЦК КПЈ обавештен да колектив Креке почиње такмичење за испуњење Плана у коме

²⁶¹ Aleksandar Šokorac, „Социјалистичко такмичење – велика снага наше изградње“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 18-20.

²⁶² „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге у рударству, одржаног 7. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

²⁶³ „Поводом ноте Владе СССР Влади ФНРЈ“, *Политика*, 4. јун 1949, 1-2.

²⁶⁴ „У свим рудницима Хрватске почело такмичење за извршење полугодишњег плана“ *Политика*, 5. јун 1948, 3.

²⁶⁵ „Рудари северне Хрватске примају у испуњавају обавезе у благовременом извршењу полугодишњег плана“, *Политика*, 10. јун 1949, 1; „Алија Сиротановић: ‘Рудару Југославије показаће клеветницима како ми у Југославији знамо да изграђујемо социјализам’“, *Политика*, 10. јун 1949, 1.

²⁶⁶ Ibid.

учествује и Сиротановић, „најбољи рудар Југославије“, чиме ће се исказати „непоколебљивост и верност“ Партији још упорнијим радом на задацима које поставља. Вест о резултатима је објављена два дана касније, поред наслова „Злочиначко дело Тиранских авантуриста“, о „тајном“ суђењу на коме је „проговорила Енвер Хоцина правда“ - изречена је пресуда на смрт Коши Џоцеу, секретару албанске Партије зато што је одржавао везе са „Титовом кликом“. ²⁶⁷ Уз ово је разјашњено како је дошло до такмичења у Креки – како је и Кидрич претходно тврдио, колектив није извршавао План, па се разматрало како да се крај полугођа дочека „светла чела“, и неко се досетио Сиротановића.²⁶⁸ Њему је послат позив да дође и „покаже како он постиже успехе“, што је он прихватио „свестан тога да су интереси заједнице и интереси његовог ужег колектива и да његово дугогодишње искуство и нови начин рада добијају пуни смисао тек у широкој примени“. Такмичење је почело 9. јуна али Алијина бригада нажалост није могла доћи, него се он прикључио бригади Хамида Џафића – Алија је правио примедбе које је Хамид усвајао: најпре је направљено 25 бушотина ради постављања експлозива, што је одједном дало 30 вагонета па се утовар обављао „великом брзином“, па је за непуних пет часова бригада избацила 61 вагонет чиме је пребачена осмочасовна норма од 42 вагонета. Хасо Катанић је избацио 105 вагонета, док је Абдурахман Бајић испунио норму са 437%. Све те бригаде су претходно подбацивале норме, а новим методом рада су постигле рекордне учинке.²⁶⁹

Позив рудара Хрватске је по свему судећи био заборављен оног тренутка када се појавио Алија у Босни, а његови успеси су, уз нови идејни карактер читаве ствари, уздигли Алију „као человека коме је стало до тога да што више привреди заједници“ и који не ради само у свом руднику него подучава и друге рударе, што је показало и „ватрену жељу наших рудара за новим начином рада“. Већ следеће недеље су многобројни колективи поздрављали Тита извршењем полугодишњег плана и новим обавезама²⁷⁰. Са успесима рудара су дошли и графикони који су поткрепљивали тезу о могућности изградње социјализма сопственим средствима – у тих неколико дана су пронађени богати извори нафте крај Алексинца, а писало се и о огромним рудним богатствима којих у Југославији има више него у СССР, што је теза која је у уџбеницима остала на снази и у наредним деценијама.²⁷¹ [Слика 167] Након тога је уследио и нови талас планирања за другу половину године.

²⁶⁷ „Злочиначко дело Тиранских авантуриста“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.

²⁶⁸ „Такмичење рудара Креке – најбољи пример преношења и практичне примене добрих искустава у раду“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.

²⁶⁹ „И рудари рудника „Тито“ упутили позив Алији Сиротановићу на такмичење“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.

²⁷⁰ „Многобројни колективи поздрављају ЦК КПЈ и маршала Тита извршењем полугодишњег плана и новим обавезама“, *Политика*, 16. јун 1949, 1.

²⁷¹ Ervin Šalamon, „Borba za industrijalizaciju“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 44 (јун 1949), 25-28; „Наслаге уљаних шкриљаца крај Алексинца – богати извори нафте“, *Политика*, 11. август 1948, 3.

Победоносно Титово проглашење успеха у испуњењу полугодишњег плана у Пули испратио је Извештај Савезне планске комисије од 15. јула.²⁷² Ово међутим није значило да се треба успављивати успешима. У грађевинарству је по речима Миодрага Настасовића план био премашен за 20%, што је требало да постане покретачка снага за још веће подвиге.²⁷³ У том циљу је уследио метод критике у коме је представљен нови подatak – у грађевинарству је полугодишњи план заправо био подбачен - испуњено је 30% годишњег плана како је и планирано, док је проценат извршења радова на приоритетним објектима по вредности инвестиција био премашен за 4% у односу на остale врсте објеката, међутим, то „не мора да значи веће извршење плана, већ скупље радове“. Ово је значило да се предузећа нису преоријентисала на приоритете, што је оцењено као последица недовољне будности у проверавању извршења задатака од стране партијских организација. Поред тога, вредност наплаћених инвестиција износила је свега 64% од вредности стварно извршених радова, што је интерпретирано као стална негативна појава која успорава брзину обртaja и извршење обавеза према буџету.²⁷⁴ Ово међутим није било у складу са тадашњим наводима Кидрича: „У Совјетском Савезу новац има 5-10 обрта, док је већ сада код нас, када имамо претежно индивидуалног сељака, број обрта 8,5. значи да смо ми у далеко повољнијем односу него што су они“.²⁷⁵ Министар Зечевић је приликом додељивања заставица најбољим колективима нискоградње (градилиште хидроцентрале Мосте-Жировница и „Јабланица“ на Неретви) и високоградње (градилиште Нови Београд), такође спровео критику.²⁷⁶ Комисије које су априла кренуле из Савезног министарства утврдиле су да има градилишта на којима се радни налози састављају тек по извршеном послу, да картотеке о испуњавању норми не постоје колико ни комисије за њихово проверавање, па је наглашено да није ни чудо што је израчунато испуњење норми са 125% а у ствари је било 79,5%, мада није јасно како је онда могао бити добијен и овај други податак. Другим речима, успеси су застаревали истог тренутка када се објаве, јер су подаци о испуњењу Плана тумачени у сватлу наредних акција. Како је по проблему нагласио Кидрич: „Добија се утисак да се у свим републикама као и у савезним ресорима дошло до уверења да је после победоносног извршавања полугодишњег плана наступило време одмора“. Уместо тога је представницима планских комисија дато задужење да по повратку у републике воде „општу мобилизацију у борби за извршавање плана“, и то „имајући на уму да сада не сме

²⁷² „Извештај Савезне планске комисије о извршењу плана за прво полугође 1949 године и за прву половину Петогодишњег плана“, *Политика*, 15. јул 1949, 1; „Велика победа у изградњи социјализма“, *Политика*, 16. јул 1949, 1.

²⁷³ М. Настасовић, „Извршење плана у првом полугођу 1949 године и задаци који из тога произистичу“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 8-14.

²⁷⁴ Ж. М., „Остварени буџетски приходи значе јачање наше социјалистичке привреде“, *Политика*, 31. јул 1949, 1.

²⁷⁵ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању новчаног оптицаја, одржане 7. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

²⁷⁶ „Iz govora ministra građevina FNRJ Vlade Zečevića“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 589-593.

доћи ни до какавог попуштања“.²⁷⁷ Истовремено, није допуштено ни смањење инвестиција – Министарство грађевина НРС је 16. јула тражило да настави изградњу само на приоритетним објектима, а да на је републичким и локалним обустави јер је недостајало 3.000 тона арматуре.²⁷⁸ Одговорено је да о смањењу „не може бити ни говора, већ да се поведе одлучна борба за обезбеђивање потребног материјала“. Одобрена је арматура из увоза и 12.000 тона цемента ван плана, уз услов да фабрике цемента у Србији испуне план са 100%. План инвестиција за ИОНО Београда јесте смањен за накнадно унете објекте, с тим да је наглашено да се не смеју брисати адаптација Академије наука, просторије за народне одборе и УДБ и штампарија „Рад“ јер имају приоритет. Тада је дошло и време да се посвети пажња изградњи монтажних станова, у ком циљу је требало видети како постојеће фабрике раде и где се могу подићи нове којих је требало „запланирати што више“.²⁷⁹ У вези са тим је примећено да је рад управа за унапређење производње слаб и да су им просторије неуредне „што се не сме допустити, јер кроз њих треба да се огледа ниво наше производње и оне треба да буду пристојно па чак и луксузно уређене“. За овако успостављене приоритете је било потребно 47.000 радника, од којих је на списковима било 43.000, а стварно на раду 35.000, па је недостатак требало надокнадити премештањем са локалних објеката тако што ће се „употребљавати у пракси много више метод убеђивања“.²⁸⁰ Јула је у грађевинарству уопште према „динамичком плану“ било потребно 281.000 радника, према основном 235.000, на списку их је било 211.332, а на раду 187.000, па је проблем убеђивања постајао још већи.²⁸¹ Са села је требало мобилисати 24.000 нових радника за рударство и индустрију, за грађевинарство их добити премештањем са локалних објеката, а нове ангажовати за приоритете, од којих је требало „прецирати из плана магацине који нису потребни за продукцију или неке станове, као и неку луксузну градњу на економијама“. Што се тиче убеђивања, требало је „позивати на одговорност по државној и партијској линији“ и „с овим радом почети већ сутра“, уз чвршћу сарадњу министарства рада са партијским организацијама, Управом за агитацију и пропаганду и текстове у штампи:

У штампи развити немилосрдну критику, нарочито за грађевинарство. Износити да на локалним објектима има толико и толико радника, а нема на индустријским објектима чија изграња има тај и тај значај. Агитацију за одлазак у тешку индустрију и рударство

²⁷⁷ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању даљње борбе за испуњење плана, одржане 13. јула 1949. године“, Архив Југославије, 10-4-9.

²⁷⁸ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању плана инвестиција НР Србије, одржане 16. јула 1949. Ibid.

²⁷⁹ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању даљње борбе за испуњење плана, одржане 13. јула 1949. године“, Ibid.

²⁸⁰ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању плана инвестиција НР Србије, одржане 16. јула 1949. године“, Ibid.

²⁸¹ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге, одржаног 17. јула 1949. године“, Ibid.

повезати с успесима првог полуодишта а и прве половине Петогодишњег плана, али нагласити да је потребно још борити се и да још немамо у целини победу у рукама.²⁸²

У стручној периодици се са позивањем на политичку основу почело одмах са овде већ поменутим низом дискусија по питању уштеда, номенклатуре и „националне форме“. Текст који се односио на примену бригадног система написао је Милутин Максимовић.²⁸³ Сви су били сагласни да нема доволно радне снаге и да су задаци ванредно обимни, али ипак „неке чињенице говоре о томе, као да ништа од овог није овако, као да нам је све потаман, да немамо потребе за усавршавањем метода, да задатке лако испуњавамо, да радника имамо на претек“²⁸⁴. Све те чињенице су биле „негативног карактера“, и то „не само по форми“ него и „по својој суштини“ јер су кочиле развој и нису давале да се иде напред. О новим методама рада „ми доста причамо и прилично пишемо“ међутим, одржи се по неко саветовање и на томе се остане, па у основи проблема лежи „једна врло опасна психолошка подлога“. Нови методи рада „несхватљиво споро продиру у праксу, толико несхватљиво споро, као да на градилиштима имамо све саме непријатеље или бар незналице“. Комплети брошура леже „брожљиво поређани у неком орману, а узима их у руке само чистачица“, а све то „наноси страховиту, непроцењиву штету, те се објективно граничи са штеточинством“.²⁸⁵ О проблему радне снаге је говорио Зечевић 10. августа приликом предаје заставе најбољем колективу нискоградње „Градис“ у Љубљани - требало ју је као и механизацију пребацити „хитно камиона на градилишта где су потребни и чим обаве посао због кога су дошли упућивати их одмах даље“.²⁸⁶

Са овим је почело још једно такмичење - крајем јула и августа, нарочито после писма совјетске Владе од 18. августа у коме је запрећено „ефикаснијим“ средствима, наступиле су скоро свакодневне промене у којима се више није могло раздвојити шта је чему узрок: политички догађај или привредна мера, и у чему се радници такмиче. Опет се појавио Алија Сиротановић, с тим што се овог пута његова иницијатива пренела и на друге ресоре „добијајући такву ширину да је захватила поред зидања и малтерисања и све остале гране у грађевинарству“.²⁸⁷ Нова победа у рударству дододила се 24. јула под насловом „Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаканова“.²⁸⁸ Он је у једној смени ископао 152 тоне угља, а рекорд Стаканова је био 102 што се, занимљиво, дододило на годишњицу Петог конгреса КПЈ. Алија је „после дужег разматрања могућности пребацања светског рекорда у производњи угља“ то и урадио, с тим што се овог пута у

²⁸² Ibid.

²⁸³ Милутин Максимовић, „Решење ‘нерешивих’ проблема“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 18-20.

²⁸⁴ Ibid., 20.

²⁸⁵ „Пребацивање крупних грађевинских машина и стручне радне снаге на приоритетне и кључне објекте убрзаће изградњу најважнијих објеката“, *Политика*, 11. август 1949, 1.

²⁸⁶ Ibid., 3.

²⁸⁷ „Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаканова“, *Политика*, 25. јул 1949, 2.

подухват укључила и његова бригада Брези. Догађај је имао све елементе прича из пионирских часописа:

Већ после првих великих успеха, код Алије Сиротановића родила се идеја да постави нов светски рекорд у производњи угља, који би надмашио рекорд великог совјетског труdbеника Алексеја Стаканова. Алија је често посматрао чланове своје бригаде. Све снажни и одважни младићи надахнути социјалистичким такмичењем. „Прихватиће мој предлог“ – мислио је Алија.

Једног дана, Алија је рекао своју замисао најближим радницима – бригадистима. Они нису много размишљали. Остварити предлог његовог бригадира значило је извести херојски подвиг. Међутим, победити Стаканова, који је за једну смену набацио 102 тоне угља, то није лака ствар.

Настало је кратко ћутање. Први се снашао и дао своје мишљење Шабан Јусић, млади рудар и четири пута ударник, који је својим подвизима каткад одушевљавао и самога Алију.

„Ми то можемовести“ – тихо је рекао. Мало касније и остали су се сагласили. Бригадисти су прихватили његов предлог. Алија је изложио своју замисао и на партиском састанку. Партишка организација се исто тако сагласила са његовим предлогом и он је почeo да се припрема. Дан обарања овог рекорда био је одређен за 24 јули – у част годишњице Петог конгреса КПЈ.²⁸⁸

Наравно, у ноћи уочи такмичења су се у организацију прикључиле управа рудника и специјална комисија састављена од представника Централне управе Синдиката рудара, Министарства рударства ФНРЈ, Генералне дирекције за угаљ БиХ, Обласног одбора синдиката Југославије и других који су направили план контроле резултата. Описан је читав наредни дан: била је недеља „лепо јулско јутро и сунчеви зраци“, Алија је ушао у окно кроз подземни ходник, бушилица његовог компресора се „губила у угљеном зиду“, ту су и „велика лопата, која захватала неколико килограма угља“ и шкрипање и пуњење вагонета за 1,10 секунди. Примењиван је ланчани систем - Алија је бушио рупе за експлозив на једном радилишту, па је са помоћником прелазио на друго док је „у пролазу је помагао возачима да изграју вагонете“ и „хватао лопату и помагао им при утовару“. Дневна норма је испуњена већ после 1,5 сат а број вагонета је растао. Коначни резултат је био 253 колица, 152 тоне, или 15 железничких вагона, чиме је норма пребачена за 251%: „Дубоко под земљом настало је весеље, слично оном приликом пробоја Врандука. Тешко је описати то одушевљење, социјализам је забележио још једну победу“. Након тога су „нашег Стаканова“ другови на рукама изнели из рудника. Нешто касније се појавила и монтажа последњег кадра. [Слика 168] До краја спровођења Плана су се Алијини мотиви више пута мењали – његово прво појављивање је везано за клевете Информбира и испуњење полугодишњег плана, а за сада је у част Петог конгреса потучен рекорд Стаканова и најављено масовно такмичење у другом полугодишту. У ту сврху се појавио још један ударник – Никола Шкобић, коме је успело да избаци 23 вагонета више него Алија.²⁸⁹ Њих двојица су тиме објавили „као Стаканов 1935. године у

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ „Алија Сиротановић и Никола Шкобић – нови ликови првоборца у изградњи социјализма“, *Политика*, 31. јул 1949, 3.

СССР, нови такмичарски покрет“ - подигли су такмичење на „нови, виши степен“, који „може да послужи и као образац колективима свих привредних грана“. Десет дана касније су и други кренули „За Алијиним примером“²⁹⁰ Ново такмичење је у Брези почело 9. августа, од ког тренутка су Стаханова „тукли“ сви. Искусни „стари копач“ Муjo Бајрић је пркосећи „Алији и Шкоби“, ископао 132 тоне угља чиме је рудник добио „још једног Алију“, а у поподневној смени је Осман Бујетовић ископао 131,5 тона чиме је „још један наш рудар тукао први рекорд Стаханова“, док је истог дана деветнаестогодишњи Омер Омерхочић, ископао 89 тона, што је био „рекорд у ‘припреми’“. Тим поводом је забележена Алијина изјава:

- Пребациће те, Алија, ови омладинци – довикује неко из мрака.
- Ако вала, смеје се Алија, на млађима свет остаје. Али чекај да се вратим с мора.

Наставила се и политичка борба – рудари Брезе су истог дана упутили писмо штампи и радио-станицама „огорчени клетвама, фалсификатима и измишљотинама Информбира о нашој земљи“:

Ове срамне клевете код нас не би требало побијати нити се на њих освртати, јер су ове лажи очите. Али ми сматрамо да нам је дужност да одговоримо ради правилног обавештавања међународне радничке јавности и наших другова рудара СССР и народно-демократских земаља који познају наш рударски посао и који се као и ми боре за социјализам.²⁹¹

До 20. августа је Стахановљев први рекорд премашен више од три пута – стално су се појављивали нови ударници из разних крајева Југославије, табеле које пореде резултате и закључци попут: „Тако су шест наших најбољих рудара са својим вредним бригадама, у једној смени од 8 часова рада ископали 3.239,5 тона угља, што претставља композицију од скоро 224 десетотонска вагона“.²⁹²

Са овим су кренуле и вести о новим суђењима. Наслов „Резолуција Информбира охрабрила је остатке реакционарне организације ‘Млади муслимани’ да кују терористичке планове“ објављен је 11. августа.²⁹³ Организација је као и нови ударници пронађена у Босни – суђење се одвијало у Сарајеву, а према завршној речи тужиоца Енвера Крзића се доказало да је иста за извршење својих циљева злоупотребљавала веру и била секција верске организације „Ел Хидаје“ познате по „издајничком раду за време окупације“. Тада се борила „заједно са усташама, убијајући српски живаљ, под паролом ‘Срби су свemu криви’“, сада је циљ било рушење државног поретка, а методи су били бројни - вође су: „распаљивале верску и националну мржњу, нарочито према Србима и Хрватима“, „код заосталог и верски затуцаног дела мусиманске омладине“ гајили „све

²⁹⁰ „За Алијиним примером“, *Политика*, 10. август 1949, 3.

²⁹¹ „Писмо ударника и најбољих рудара Брезе нашој штампи и радиостаницама“, *Политика*, 10. август 1949, 3.

²⁹² „Рудар Андрија Мајсторовић са својом брогадом ископао 391 тону и 600 килограма“, *Политика*, 20. август 1949, 1.

²⁹³ „Резолуција Информбира охрабрила је остатке реакционарне организације ‘Млади мусимани’ да кују терористичке планове“, *Политика*, 11. август 1949, 4.

што је најреакционарније“ и у брошурама писали „да треба ликвидирати све што није исламско“. Њихова терористичка активност се сводила на програм аутономије БиХ у „пан-исламској држави“, а иако је то „сваком смешна замисао“ покушавали су да се повежу са сличним организацијама у иностранству како би нанели штету народу. Организација је „изразито терористички карактер“ добила крајем 1948. године, чиме је Резолуција Информбираа дала повод – у њој је препознат „почетак свршетка народне власти, крај напора трудбеника наше земље да изграде социјализам“. Све у свему: „Све дотле док постоји ма какав реп ове организације постојаће и тежња за разбијањем братства и јединства наших народа“. Истовремено се одвијало и суђење предратним функционерима Краљевине „за вођење спољне и унутрашње политике *бивше* Југославије“ - процес је „бацио светлост на закулисне поступе дворске профашистичке клике која је продала земљу фашистичким агресорима“.²⁹⁴ Под оваквим околностима су кренуле и вести о добровољном ванпланском премашењу обавеза у предаји вишкова жита, а појавио се и најбољи машиновођа Јосип Штетка из Загреба, који је позвао на такмичење све железничаре под геслом „уштеда горива – мања од норме, а већа километража“.²⁹⁵ Управо тада је иницијатива, „осветљена у новим условима искуством рудара“ почела да прераста и у „општи покрет грађевинских радника“.

„Нови лик грађевинара“ је према испраћености подвига у штампи надаље чак преузео примат над рударима.²⁹⁶ Такмичење се обављало у различитим формама – једно је иницирано у Босни, везано за тражено премештање радне снаге.²⁹⁷ У Сарајеву је 12. августа „Неимар“ прихватио размену зидарских бригада - Осман Пашић је формирао две „тројке“ са којима је отишао у Зеницу на градилиште „Конструктора“, које је заузврат послало бригаду Веселина Јефтића на изградњу насеља у Брези. Пашићева бригада је првога дана испунила норму са 208% а Јевтићева са 204%. Са зидања се прешло на малтерисање – бригада Илије Зечевића из „Неимара“ пребацила је 25. августа дневну норму за 721%, Мустафе Имамовића 511,85%, Јосипа Томоћа за 456,6%, а Хузе Бузе за 355,55%. Радни успех „заинтересовао је оба градилишта“, па је Земаљски одбор грађевинара у Сарајеву најавио да ће израдити план размене бригада „разних предузећа“, што је требало да се омасови и у читавом грађевинарству.²⁹⁸ Онда је примећено: „У

²⁹⁴ „Сутра, у шест часова по подне, биће изречена пресуда бившим намесницима, Станковићу, Перовићу, министру двора Антићу и фашистичком новинару Грегорићу“, *Политика*, 15. август 1949, 4.

²⁹⁵ „Социјалистички сектор на селу предњачи у предају вишкова жита. Премашили смо обавезу“, *Политика*, 8. август 1949, 3; „Пре добијања задужења, земљорадници Сомборског среза предали 228 вагона житарица“, *Политика*, 13. август 1949, 1. „Штетка, најбољи машиновођа у земљи, позвао све железничаре на такмичење“, *Политика*, 22. август 1949, 8.

²⁹⁶ „Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству Народне Републике Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 10 (1949), 9; „По примеру прослављеног рудара Алије Сиротановића развија се такмичење међу грађевинским бригадама“, *Политика*, 13. август 1949, 1.

²⁹⁷ „Народни фронт Србије организује локалне бригаде за рад на тридесет највећих грађевинских објеката и појачава акцију за добијање стапне радне снаге“, *Политика*, 15. август 1949, 4; „Обезбеђење радне снаге на приоритетним гранама привреде“, *Политика*, 20. август 1949, 1.

²⁹⁸ „За већу продуктивност у грађевинарству“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

последње време ово такмичење добија све више форме планског рада и једног система који се устаљује“, те да је потребна размена бригада које ће у другим предузећима остати по месец дана, а по потреби и дуже, након чега би најбоље кренуле у друге републике.²⁹⁹ У Македонији је такмичење заказано у нешто другачијој форми - 13. августа је дирекција предузећа „Пелагонија“ у Битољу заказала једно у изградњи приоритетних објеката свим републичким предузећима.³⁰⁰ Након тога је почело и друго, налик оном у Босни – у зидању у „тројкама“, које је овог пута давало конкретније резултате, не у процентима него у кубним метрима зида који су, налик онима у рударству, звучали реалније. Киро Јовановски је, по сценарију сличном Сиротановићевом, 27. августа у предузећу „Дебарце“ у Скопљу са радом почeo у 7 часова, а већ у 8 је сазидаo $2,5m^3$ зида чиме је премашио дневну норму, око поднева три, а до краја радног времена је сазидаo $15,20m^3$ чиме је норма премашена за 600%.³⁰¹ После је одржана конференција предузећа на којој су поздрављени успеси и за такмичење се пријавиле још четири бригаде. За рекорд се исте ноћи чуло по свим скопским предузећима па су многа одмах „разгледала могућност рада по новом начину зидања“. Предузеће „Бетон“ је пријавило три бригаде и обавезало се да ће план за другу половину године извршити до 29. новембра, чиме је упућен позив свим предузећима у Македонији. Већ следећег дана је Мијо Рајковски оборио рекорд Јовановског са $24,43m^3$ зида, или преко 11 норми.³⁰² Он је био зидар тридесет година, по први пут је радио по новом методу и изјавио да ће га надаље стално примењивати. После њега су се појавиле и друге македонске бригаде са нешто слабијим успесима. Рекорд Рајковског је премашен 30. августа, када је Гиго Неделковски сазидаo $25,30m^3$.³⁰³ Такмичење ће међутим узети другачији ток и променити републику после протестних митинга на градилиштима 6 и 9 Новог Београда и „Литостроја“ 28. августа.³⁰⁴ Овога пута разлог за митинг нису биле конкретне акције изградње – на Новом Београду је од 6.000 људи донета Резолуција у којој је непријатељска кампања „с гнушањем“ осуђена:

Зато смо поносни што имамо такву јуначку Партију као што је КПЈ, а за вођу таквог генија, најдоследнијег марксисту-лењинисту, као што је наш друг Тито, који су смело поставили и казали: „Не – јуначки народи Југославије и њихова јуначка Партија не прихватају такве и неравноправне, некомунистичке и нечовечанске односе.“³⁰⁵

²⁹⁹ „У Босни и Херцеговини шире се покрет међусобног такмичења грађевинских бригада уз примену нових метода рада“, *Политика*, 28. август 1949, 1.

³⁰⁰ „13 бригада дирекције грађевинског предузећа „Пелагонија“ такмиче се у изградњи приоритетних објеката“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

³⁰¹ „Скопски зидар Киро Јовановски за 8 часова сазидаo $12,20$ кубних метара зида“, *Политика*, 28. август 1949, 1.

³⁰² Ј. Поповски, „Скопски зидар Мијо Рајковски оборио јучерашњи рекорд Кира Јовановског – за 8 часова сазидаo је $24,43$ кубна метра зида“, *Политика*, 29. август 1949, 1.

³⁰³ Гиго Неделковски позвао све грађевинске бригаде у Скопљу на десетодневно такмичење“, *Политика*, 1. септембар 1949, 3.

³⁰⁴ „Улагаћемо све напоре за испуњење нашег годишњег задатка и то ће бити наш титовски одговор на све информбировске лажи и клевете“, *Политика*, 29. август 1949, 1.

³⁰⁵ Ibid.

Ово је можда било прво Титово „Не!“, а појавило се после Стаљинове претње „ефикаснијим“ средствима, па је питање да ли се ту радило о псићу и слону или о „киселом грожђу“. У сваком случају, исто је постало архиреалност послератне изградње Титове Југославије иако је, заједно са Алијом који је тукао Стаханова, као још једна у низу урбаних легенди изговорено тек крајем августа 1949. године од стране незнаног аутора поменуте Резолуције. Онда је на Новом Београду, дан после митинга, Радомир Милосављевић поставио нови рекорд од $30,34\text{m}^3$ зида, а он за Неделковског није ни знао – хтео је да надмаши Рајковског.³⁰⁶ [Слика 169] Већ сутрадан је међутим Мане Манвески сазидао $39,22\text{m}^3$ зида чиме је дневна норма премашена за 1.533%, што је 2. септембра Јожеф Блажек на Новом Београду оборио са $49,10\text{m}^3$, што је био „рекорд светске вредности“.³⁰⁷ Истог дана Скопље заостаје – Јордан Панчевски је сазидао $42,5\text{m}^3$, али се обавезао се да ће саградити 50m^3 и позвао све грађевинске раднике у земљи да се са њим такмиче.³⁰⁸ Претекао га је сутрадан деветнаестогодишњи курсиста Јован Гемери на Новом Београду са $53,84\text{m}^3$.³⁰⁹ Рекорде је привремено прекинула вест о још једном митингу, овога пута на Тргу братства и јединства код Железничке станице, где је 5. септембра поводом одласка омладинских бригада са Аутопута говор одржао Моша Пијаде.³¹⁰ Он је позивајући се на свој чланак који ће сутрадан изаћи у *Књижевним новинама* нагласио да је изградња Новог Београда „шамар онима који су продужили са економском блокадом и с граничним инцидентима, прекидом културних и других веза и томе слично, док нису дотерили дотле да данас говоре о нашој земљи у својим нотама као малом кученцу које се усудило да лаје на великог слона (Смех)“, а „са таквим расистичким презиром према малом народу досада је само Хитлер говорио“. Овим је совјетима очигледно враћена оптужба на нацизам, али ће иста одмах бити повучена. Истог дана је ситним словима објављено и да је Тито примио чланове Међународне банке за обнову и развој и члана Британског парламента Кони Зилијакуса, а 7. септембра, такође ситним словима, и обавештење да је Окружни суд донео одлуку о забрани *Књижевних новина* бр. 36. од 6. септембра због члanca „Кирилов и Езоп“ у коме се нетачно тумачи спољна политика Југославије³¹¹. Истог дана се наставило такмичење у Скопљу - Никола Стефановски је сазидао $72,28\text{m}^3$ зида и обавезао се да ће постићи

³⁰⁶ „На Новом Београду постављен нови рекорд у зидању – за 8 часова рада $30,34$ кубна метра зида“, *Политика*, 1. септембар 1949, 3.

³⁰⁷ „Скопски зидар Мане Манвески за осам часова рада сазида $39,22$ кубна метра зида“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1; „На Новом Београду постигнут досад највећи познати рекорд у зидању“, *Политика*, 3. септембар 1949, 3.

³⁰⁸ „Нови рекорд скопског зидара Јордана Панчевког – $42,5$ кубна метра“, *Политика*, 3. септембар 1949, 3.

³⁰⁹ „Деветнаестогодишњи курсиста-зидар озидао за 8 часова рада $53,84$ кубна метра зида“, *Политика*, 4. септембар 1949, 1.

³¹⁰ „Велики митинг поводом доласка бригада Народне омладине а Аутопута“, *Политика*, 5. септембар 1949, 1.

³¹¹ „Маршал Тито привио чланове мисије Међународне банке за обнову и развој“, „Члан британског парламента Кони Зилијакус посетио маршала Тита“, *Политика*, 5. септембар 1949, 2; „Забрањен последњи број ‘Књижевних новина’“, *Политика*, 7. септембар 1949, 3.

90m³.³¹² Следећег дана је Божидар Николић на Новом Београду сазидао 82,54m³, Тренчо Димитријевић 21. септембра у Нишу 93,40m³ зида, а следећег дана Видан Младеновић на Новом Београду 106,65m³.³¹³ Да се више не би набрајало, може се констатовати да се од почетне норме од 2,20m³ по старом систему и 8,0m³ по новом из 1947. године, у примени совјетских метода заиста далеко стигло, након чега се радна норма очигледно могла поставити било где. Исто се догађало и у другим струкама. Такмичење међу тесарима је покренула бригада „Разбијачи клевета и лажи“, а код бетонираца „Стуб социјализма“.³¹⁴ На Председништву владе је тесарска група пребацila норму за 170m², а на градилишту „Београд“ са 358%.³¹⁵ Армирачи су на Новом Београду 3. септембра испунили норму са 596,71% и уместо 396kg гвожђа савили 2,363kg, а бригада Владе Ристића са 1000%.³¹⁶ Минерска бригада Веље Јовановића је на „Хидроградњи“ на Власини извршила дневни задатак са 1200%, док је бригада Бошка Наловића на Новом Београду омалтерисала за 6 сати 405,2m².³¹⁷ Исто се догађало и у другим ресорима. У ливници у Смедереву се већ производило за 1950. годину.³¹⁸ У Марибору су у фабрици вунених производа бригаде Терезије Преворчић и Марије Одер заказале такмичење на 20 разбоја, и у првом сату је норма премашена за 35,5%, у петом са 91%, а за 8 часова су обе произвеле 868t вуненог штофа.³¹⁹ У Сарајеву су се 6. септембра железничари обавезали да ће свој део Плана завршити за четири године.³²⁰ Онда је дошло време да се сумирају резултати, па су уследила саветовања на којима су постављени нови задаци.

Дан иницијатора покрета за високу продуктивност рада прослављен је 11. септембра на Коларчевом универзитету, уз присуство 32 прослављена рудара на челу са Сиротановићем. У штампи су унапред били препознати недостаци – такмичење је обухватало само неколико рудника са јединим циљем да се постигну рекорди: „Запустило се или боље рећи није се још покренуло оно најважније, да тај метод усвоје све бригаде“.³²¹ Унапред се знало и да ће у томе бити саботажа: „Искуство нам је такође

³¹² „Три скопска зидара постигла у зидању рекорд светске вредности“, *Политика*, 8. септембар 1949, 1.

³¹³ „На Новом Београду постигнут нов југословенски рекорд у зидању“, *Политика*, 9. септембар 1949, 4; „Нишки зидар Тренчо Димитријевић поставио нов југословенски рекорд у зидању“, *Политика*, 22. септембар 1949, 4; „Најновији југословенски рекорд у зидању – 106,65 кубних метара зида постављен је јуће на градилишту број 9 Новог Београда“, *Политика*, 23. септембар 1949, 1.

³¹⁴ J. K., „Rezultati takmičenja za visoku produktivnost gradevinarstva“, *Naše gradevinarstvo*, br. 9-10 (1949), 731-732.

³¹⁵ „На Новом Београду – за 7 часова рада 37,88 кубних метара зида“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.

³¹⁶ „Деветнаестогодишњи курсиста-зидар озидао за 8 часова рада 53,84 кубна метра зида“, *Политика*, 4. септембар 1949, 1.

³¹⁷ „Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству Народне Републике Србије“, 6.

³¹⁸ „У току такмичења бргаде најбољих ливаца „Александар Ранковић“ повећана производња ливнице за 25 од сто“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1; „Ливница железаре у Смедереву почела производњу за 1950. годину“, *Политика*, 7. септембар 1949, 1.

³¹⁹ „За 8 часова рада 868 метара штофа израдиле две бригаде фабрике вунених производа у Марибору“, *Политика*, 8. септембар 1949, 1.

³²⁰ „Извршити Петогодишњи план за четири године обавеза трудбеника дирекције за експлоатацију елезница у Сарајеву“, *Политика*, 7. септембар 1949, 3.

³²¹ „Покрет за већу продуктивност резултат је велике љубави наших радника према Партији и другу Титу и жеље да се што пре изгради социјализам у нашој земљи“, *Политика*, 11. септембар 1949, 1-2.

показало да има људи који ће свим силама покушати да дају отпор новом методу рада. Непријатељ неће мировати и зато треба још више пооштрити будност³²². Неки покушаји су већ учињени: саботиран је Риста Мијатовић када се спремао да оствари рекорд, а Сиротановић и Шкобић су добили претећа писма што је било „очај побеђеног, али још опасног непријатеља“. Поред тога: „Развијаће се и већ се развијају разне теорије, како се ту и тамо не може применити нови метод рада из разно-разних разлога“ - тачно је да не може свака бригада у сваком руднику дати за осам сати 500 тона угља, али свака може применити нови метод и дати већи учинак. Зато је заказано такмичење у свим колективима које ће трајати до краја године - септембра је нове методе требало пренети на сва радилица, спровести агитацију радника, и од 1. октобра почети са такмичењем у склапање уговора међу бригадама. Уз текст је по први пут објављена Алијина фотографија. Наредна вест о њему појавила се 23. септембра, када се вратио са мора на које је отишао још након што је потукао Стаханова. Он је тада по првом силаску у јаму постигао нови рекорд, али само за босанске руднике - ископао је свега 446 тона угља, с тим што неуспех није био његова одговорност - недостајали су вагони а „кривицу за то сноси највише управа рудника“. Свеједно, Алија се обавезао да ће ископати 1.000 тона угља, а те вечери је у јаму опет сишао Шкобић како би оборио његов нови рекорд.³²³

У такмичењу по новом методама зидања препознати су исти недостаци. Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству НРС одржано је 2. октобра.³²⁴ Драгослав Марковић је изјавио да је план за септембар премашен за три пута, што је био одговор клеветама Информбира: „Ми на све клевете, лажи, провокације и саботаже одговарамо још јачим збијањем наших редова око наше Партије“. ³²⁵ Међутим, постало је „штетно и опасно кампањски прилазити овом питању или гледати на њега као на рекорде појединача који постижу високе резултате а не борити се да нови метод рада усвоје најшири слојеви радника“. Рекорди такође немају сврхе „без предузимања одговарајућих организационих и политичких мера, које треба да омогуће да извесни крупни резултати нових метода буду усвојени од читавих колективова“³²⁶. Било је и неправилности у такмичењима - дешавало се да се од предузећа добије информација да је радник за 15 минута сазидао $6,5m^3$ зида, те да је постигао нов југословенски рекорд јер би за 8 часова сазидао $208m^3$, а присутне су „још штетније теорије“ да је 10 до $15m^3$ граница реалних могућности преко које се не може ићи без смањења квалитета: „Борба за високу продуктивност рада нема граница. Уколико будемо организацију рада усавршавали, уколико будемо побољшавали

³²² „Алија Сиротановић поставио нов рекорд у Босанско-ерцеговачким рудницима“, *Политика*, 25. септембар 1949, 3.

³²³ „Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству Народне Републике Србије“, 3-19.

³²⁴ Ibid., 5.

³²⁵ Ibid., 15.

искоришћење наше механизације итд., ми ћемо стално постизати боље резултате“. Наредни задаци су били: нови прописи који одговарају новим методима рада, стална такмичења унутар и између колектива и награђивање „свакоме према његовом раду“ У даљој борби за извршење Плана је требало да служи парола друга Шкорића: „Они нама ноту, а ми нову централу“.

У међувремену је одржано и такмичење за утврђивање просечних норми. У трајању од 100 часова су тројке Душана Николића из Новог Београда, Симе Симоновског из предузећа „Авала“ у Београду, и Живка Михајловског из Скопља дали пресечне учинке од $2,23m^3$, $1,87m^3$ и $2,14m^3$ за радни час, или просечно $16,64m^3$ зида за 8 сати, а како је код већине предузећа учинак био од 8 до $12m^3$ изведен је логичан закључак да треба повести норме.³²⁶ Решење о примени 14 нових метода рада је донето за Србију још 25. јула, а онда је 5. октобра, пар дана после Саветовања, од Савезног бироа за унапређење грађевинарства стигао нови списак са 90 метода прикупљених из чланака, брошура и совјетских текстова.³²⁷ Нављено је и да ће се списак даље проширавати, а слични су након тога донети и по републикама.³²⁸ Крајем 1949. су примећени и недостаци у служби нормирања и предложено њено „потпуно одвајање“ у самостално тело. Требало је „избацити све карике између терена и најважнијег форума нормативног при Министарству“, и имати само једну јаку Комисију за норме која би непосредно са терена добијала податке и по њима давала завршну реч, чиме би се „скратио цео процес од снимања до оживотворења норме“.³²⁹ Крајем октобра су се могли видети и наслови као што је: „Покрет за већу продуктивност рада прераста у сталан систем“, што је значило да ће се надаље и норме стално ревидирати.³³⁰ Тада се опет показало да су прениске - непуних месец дана раније је норма била $16m^3$, а сада се истицало да свака бригада може да сазида 15 до $20m^3$. Све брже промене на увођењу нових метода рада, и све веће смањење надница, били су дијалектички повезани – по речима Исидора Чоловића, ту се из дана у дан уношењем нових проналазака побољшавала организација рада и повећавала продуктивност, што „јасно говори да ће то ново у скром и то најкраћем времену да постане старо“, а „ово ће бити тако, јер је то законска нужност, јер ово захтевају закони изградње социјализма у нашој земљи“.³³¹ Питање је међутим да ли је бригадни метод икада уведен на масовном плану и да ли се на тај начин уопште могло

³²⁶ Hahamović, „Naše građevinarstvo u borbi za postizanje visoke produktivnosti“, 670.

³²⁷ „Решавам: Да се нови методи рада и предлози рационализатора и новатора наведени у следећем списку имају обавезно примењивати од стране грађевинских предузећа републиканског значаја и локалног значаја на територији НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 39-40; „Spisak novih i racionalnih metoda rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 9-10 (1949), 735-741.

³²⁸ J. H., „Novi metodi rada u Narodnoj Republici Hrvatskoj“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 11-12 (1949), 873.

³²⁹ Срба Марковић, „О раду наших бироа за норме“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 29-30.

³³⁰ „Покрет за већу продуктивност рада прераста у сталан систем“, *Политика*, 26. октобар 1949, 1.

³³¹ Исидор Чоловић, „Повећањем продуктивности рада брже ћемо изградити социјализам у нашој земљи“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 5.

радити на свакодневном нивоу. Милутин Максимовић се крајем 1949. године опет зачудио зашто се после три године изградње социјализма бригадни систем и даље не примењује: „Данас, кад се налазимо већ пред јесен 1949 године, он не би смео бити нов за нас, он би морао бити већ стари, општепознати и општеусвојени начин рада“.³³² Ту је наиме пре у питању био процес *увођења* него *примена* нових метода рада – као и све друге социјалистичке праксе, бригадни систем је био само средство за организационо-политичке промене, односно, за усавршавање метода *руковођења*. О улоги хероја социјализма у свему томе отворено се говорило. Аксентије Марковић је на Саветовању рационализатора у грађевинарству појаву Сиротановића описао овако:

Снажан отпор нашег народа срамним покушајима од стране земаља из тabora информбираа да онемогуће изградњу социјализма у нашој земљи још више је збио редове трудбеника око наше Партије, нашег ЦК, и друга Тита, и појачао напоре радничке класе да што брже изгради социјализам. То је управо оно што је условило да покрет за повећање продуктивности рада добије други вид, да добије овако широк размах и што чини да он није случајан ни спонтан, већ производ одређених услова, створен правилном политиком наше Партије и усмеравањем снага наших трудбеника на најкраћи пут изградње социјализма. Из ових услова морао је да се роди Алија Сиротановић, могао је и морао је понижи покрет на већу продуктивност рада у свој својој величини, који својом снагом разбија зачаруленост и конзервативност.³³³

Пропагандну улогу Сиротановића је новембра 1949. године објаснио и Тито дајући упутства новинарима:

Ви данас имате не хероје дана, разне филмске звијезде које су се за пар мјесеци прославиле на сцени и о којима је трубила сва штампа [у капиталистичким земљама и старој Југославији]. Данас, кад радници и наши радни људи уопште, рецимо у Какњу или у ком нашем другом руднику, предузећу или на било ком другом сектору рада отворе „Борбу“ и друге наше листове и виде да се у њима пише рецимо о Алији Сиротановићу или ком другом нашем обичном радном човеку који крампом копа угаль или руду, или извршава друге постављене задатке, читав тај колектив је поносан, јер види да се о свим нашим људима води рачуна и да им се јавно одаје заслужно признање за њихов рад.³³⁴

Као ни методи рада, приоритети изградње на којима се заснивала читава производња ни по чему нису били узорни по питању „техничке функције“, али јесу били предмет рада за мобилизацију, и њихова идејност је са заоштравањем сукоба са ССРП такође добила на значају.

³³² М. Максимовић, „Можемо ли зидати још брж?“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 8-10.

³³³ „Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству Народне Републике Србије“, 12.

³³⁴ „Забелешка и разговору маршала Ј.Б. Тита са допсиницима ‘Танјуга’, Београд, 11. новембра 1949. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-II-2/37.

6.7. Приоритети социјалистичке изградње

6.7.1. Зидање Скадра

Исушење Скадарског језера било је један од приоритетних радова за 1949. годину, чак један од највећих задатака Плана, колико и „остварење вековног сна црногорског народа“ који осим изградње Титограда као новог главног града у читавом периоду није добијао превише пажње.³³⁵ Најављивало се да ће тунел који је због исушења требало изградити по дужини надилазити пругу Шамац-Сарајево и Аутопут, тачније, да ће бити већи од Истма који спаја Пелопонез са Грчком и спадати у ред Симплонског тунела у Алпима који спаја Швајцарску са Италијом, највећег тунела на свету од 19,8km.³³⁶ Скадарско језеро је, како се износило, било вековни проблем – Дрим је плавио околна подручја а предратни покушаји да се ово реши споразумима са Турском остајали су без успеха – пројекти су најављивани у време избора од чега није бивало ништа, и тек у новој Југославији „приступило се озбиљно том питању“.³³⁷ Првобитно је планирано да се акција исушења изведе са Владом Албаније којој је за то 11. јануара 1949. Влада ФНРЈ упутила предлог, иако се унапред могло знати какав ће бити одговор.³³⁸ Албанији је дата великородушна понуда – Влада ФНРЈ би сопственим средствима спровела одвајање Дрима од Бојане скретањем воде у море код Љеша, за шта је наведено да су пројекат већ урадили њени стручњаци, док би Албанија помогла само неквалификованом радном снагом за коју је издатке такође спремна да преузме ФНРЈ. На ово су „албански мудраци“ 2. фебруара изјавили да нису вольни за сарадњу а: „Нечувено, да једна земља одбија тако широкогруду братску помоћ сусједне социјалистичке земље, која би донијела већу корист албанском народу него ли народима Југославије“, и радије се држали „као пијан плота“ Резолуције Информбироа. Југословенска страна је одлучила да радове изврши сама, тачније, подухват је најављен 23. јануара, још пре него што је стигао албански одговор, при претресу буџета Црне Горе. Председник Владе Црне Горе Блажо Јовановић је истакао да је исушење Скадарског језера давнашња жеља црногорског народа која ће га извући из вековне заосталости, у чему је требало да помогне сваки Црногорац ако мисли да себи изгради бољи живот.³³⁹ За мелиорацију Бјелопавлићке равнице и исушење Скадарског језера - радове савезног значаја обрачунаване као један - требало је уложити 780 милиона динара, што је инвестиција нешто мања од 860 милиона динара које је те године требало уложити у све друге објекте у Црној Гори. Пројекат међутим, насупрот ономе што се наводило, није ни постојао – Кидрич је у Привредном

³³⁵ „Исушење Скадарског језера је највећа битка Петогодишњег плана у Црној Гори“, *Политика*, 24. јул 1949, 2.

³³⁶ Нико Луковић, „Привредни и културни значај исушења скадарског језера“, *Политика*, 3. јул 1949, 3.

³³⁷ Ibid.; Никола Кери, „На поприштима битке за Скадарско језеро“, *Политика*, 4. септембар 1949, 5.

³³⁸ Луковић, „Привредни и културни значај исушења скадарског језера“, 3.

³³⁹ „Исушење Скадарског језера и остали мелиорациони радови измене из основа привредно лице Црне Горе“, *Политика*, 24. јануар 1949, 1.

савету 22. фебруара изјавио да је пронађен „један врло способан и искусан инжењер“ који је тражио материјалну опскрубу и радну дневницу од 125 гулдена, а помињао се и извесни „геолог Польак“. ³⁴⁰ Кључ за спровођење пројекта заправо је био на албанској страни, а како је сарадња отпала, Југославији је била потребна „друга Бојана“ да не би потопила албанску територију.³⁴¹ Онда је уследило тражење решења, из кога се види да претходно није било извршено ни најосновније испитивање терена, па није јасно ни како су уопште израчунате буџетске инвестиције - Кидрич је тек 27. маја тражио да се до 15. јуна утврди стање на терену, и као рок за почетак радова одредио 1. јул. Подаци су стигли до 20. јуна - геолог Польак је закључио да су претходна истраживања била погрешна јер „терен није непогодан за градњу“. ³⁴² Под претходним истраживањима се подразумевало следеће: „Постојало је мишљење и код стручњака на терену, а то је по Цвијићевој теорији, да је дно језера утонуо крашки терен, да је терен шупљикав, да постоје вртаче, кроз које надире вода и ствара такозвана ока“. Сада је „помоћу рибара“ потврђено да постоји 47 ока, али и да Цвијићева теорија да су ока вртаче није тачна, те да су се сва налазила на линији уз обалу где „изгледа, вода иде из Созине“. Језеро јесте било крашко, а сондаже су показале да је дно покривено шљунком испод кога су слојеви глине од 6 до 12m, а „када би се ишло сондажом дубље наишло би се, изгледа, поново на глину“. Постојало је и мишљење да тло није полодно, али су испитивања показала да јесте, осим код ушћа Мораче где постоји танки слој шљунка од 20cm. Општа констатација је била да је терен „геолошки компликован“ те да пре него што се почне са радовима треба извршти геодетска и авионска снимања, а онда приступити „фазној“ изградњи:

Дошло се до закључка да није рационално правити само један велики насип јер би услед катастрофалне воде, рата или неке друге несреће могло доћи до поплаве свега исушеног земљишта. Сем тога, тај насип би био највећи у свету, а ми немамо довољно искуства за такву изградњу. Стога смо мишљења да треба градити по етапама поједине касете.³⁴³

Кидрич је дао и упутство како подухват треба објашњавати у јавности: „То треба разрадити и доказати да радови на исушивању Скадарског језера, нису само радови из политичког ината него прецизни радови и с обзиром на перспективу“. Четири дана касније, 24. јуна, наређено је да почну радови, а штампа је почела да води директан пренос из Привредог савета.³⁴⁴ Још почетком маја се знало да стручњаци врше претходне радове за исушење и да „пребеглице из Албаније осуђују Енвер Хоцу што је својом

³⁴⁰ „Записник у Привредном савету Владе ФНРЈ по проблемима сектора инвестиција СПК, одржане 22. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

³⁴¹ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању Скадарског језера, одржане 27. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

³⁴² „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању Скадарског језера, одржане 20. јуна 1949. године“, Ibid.

³⁴³ Ibid.
³⁴⁴ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању оперативног плана на мелиорацији Скадарског језера, одржане 24. јуна 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

авантуристичком политичком лишио албански народ десетина хиљада хектара плодне земље³⁴⁵. Речено је да због тога неће трпети југословенско становништво – мелиорација је већ почела по новом пројекту којим се вода како не би поплавила албанску територију одводи тунелом у море. Иако још није био познат ни састав земљишта, одмах су се знале реалне користи акције за становништво - „на основу грубих прорачуна“ је структура пољопривреде у Црној Гори требало да буде „из основа изменењена“: засејало би се 7.000ha памука чији би годишњи принос био пет метарских центи по хектару, вредност годишње жетве преко 132 милиона динара, а ако се сабере још и вредност пиринча, крмног биља, поврћа и сунцокрета и 400 милиона динара. Ово би утицало на снижење трошкова производње тих усева у целој Југославији - цена памука би се снизила за једну трећину, пиринча на половину, развило би се и сточарство и изградила нова насеља фабрике за прераду производа. Подухват је био од значаја и на здравственом плану јер би се санирала маларична подручја у околини језера где је годишње боловало 67% становништва. Да је језеро нездраво „свједочи факт“ да је Балша III априла 1421. године умро од грознице коју је добио у Зети, као и Скендербег у Лијешу 1467.³⁴⁶ Албански сељаци су били свесни ових предности и „не могу да разумеју“ зашто је одбијен предлог када би то значило благостање и за албански народ, јер тамо 80% становништва болује од маларије што смањује продуктивност рада на 40% и умире годишње 560 становника. Радови су имали и „моралну вриједност“ – друге републике ће „припомоћи републику сестру“ јер је то инвестиција Савезне владе. Исушење је имало и међународни значај, јер спада у највеће техничке подухвате уопште – извесни Иво Оровић је израдио пројекат за највећи насып на свету. Иако се претходно говорило о „фазној“ изградњи, истицало се да ће се кроз језеро саградити километрима дуг насып који ће заградити око 15.000ha земљишта, да ће се вода одатле пумпама избацити у „наш дио“ језера, а онда у море 9km дугим тунелом од Вирпазара, и 6km дугим каналом кроз Црмничку низину до Сутомора. Канал би био широк 40m, са једне стране би била железница а са друге аутомобилска траса, а требало је да буде плован.

По проглашењу полугодишњег плана радови и даље нису почињали – Кидрич је за почетак радова одредио 1. јул, а 16. јула је у штампи најављен за 1. август. Његово упутство да се радови објашњавају као „прецизни“ уз откривање перспективе будућег развоја одмах је добило одраз у штампи – овог пута се сарадник Танјуга обратио члановима комисије стручњака и замолио их да изнесу мишљења о подухвату. Ови су „једнодушно истакли да је спровођење ових радова потпуно реално“³⁴⁷. Професор Високе техничке школе Милан Луковић је рекао да је саградити тунел, у овој верзији

³⁴⁵ „Наши стручњаци врше претходне радове за почетак исушења Скадарског језера“, *Политика*, 8. мај 1949, 3.

³⁴⁶ Луковић, „Привредни и културни значај исушења скадарског језера“, 3.

³⁴⁷ „Моје је уверење да ћемо крај Петолетке дочекати и са овом великим радном победом“, *Политика*, 16. јул 1949, 3.

дугачак 7km, било „посао светског обима“. Јарослав Черни, инжењер који је истовремено радио и на „Јабланици“ је изјавио да је Језеро доносило више штете него користи, јер није имало ни енергетског нити водопривредног значаја па „треба да нестане са лица земље“. Решења Комисије за изградњу била су „сасвим реална“, а реалност подухвата је пронађена и у чињеници да ће се спроводити етапна изградња: прво мелиорација Доњозетске касете, у међувремену истраживања и разрада пројекта, па би се касније када се буде располагало већим искуством приступило тежим радовима. Ту је и перспектива - предности су биле вишеструке за привреду читаве земље, а поред већ наведених, од Титограда до мора би се стизало возом за пола сата. [Слика 170] Све у свему „моје је уверење да ћемо крај Петолетке дочекати и са овом великим радном победом“, што ће срушити „причу о мегаломанији“ која се могла чути од Информбира - остварење пројекта је било неизводљиво „само за колебљивце, кукавице и људе ускогруде, који не могу да погледају мало унапред“, док су такве тешкоће за југословенске трудбенике биле сасвим савладиве „и зато је пројекат потпуно реалан“.³⁴⁸ Људевит Кавић, научни сарадник Завода за пољопривредна истраживања у Сарајеву, детаљније је проанализирао значај подухвата из свог домена. По њему је било сасвим неоправдано мишљење да се дно језера састоји из шљунка – оно је било погодно за „плодне њиве и пашњаке“, и решило би проблем исхране становништва Црне Горе јер је поред памука ту могуће гајити и луцерку, све врсте житарица и коренасто биље: „Најзад, уз употребу речне воде богате кисеоником, створиће се услови да се на мелиорисаном подручју гаји и пиринач“. Испитивања је по његовим речима требало наставити и надаље, и то не само са циљем да се утврди плодност земљишта него и да би се добиле смернице за производњу вештачких ђубрива.

На дан почетка радова, 1. аугуста, „смела замисао наших стручњака о исушењу Скадарског Језера почела је да се претвара у дело“.³⁴⁹ Објављено је да су „ових дана“ стигли нацрти за израду насипа. Прва етапа је обухватала Зетско и Црничко Поље на којима би се већ у идућој години засејао добар део површине. У околним срезовима само незнатни број чланова Фронта није дао обавезу да ће учествовати у раду - само из Бијелопољског среза се пријавило 11.000 људи, а у Горичанима је одржан митинг 10.000 људи који су „снажно манифестовали своју захвалност Партији, Влади и другу Титу на одлуци да једном заувек униште ово велико народно зло“. Говор је одржао Блажо Јовановић који је поновио шта се подухватом добија, с тим што су се појавиле и нове пољопривредне културе: кукуруз, индустриско биље, пре свега дуван, као и „све врсте јужног воћа: смоква, лоза, поморанџа, лимунови, маслине, нарови, бадеми“.³⁵⁰ Маларија

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ „Митинг у Горичанима пред почетак исушења Скадарског језера“, *Политика*, 1. август 1949, 4.

³⁵⁰ „Исушењем Скадарског језера поставља се снажан економски темељ за даљи процват и лепшу будућности Црне Горе“, *Политика*, 3. август 1949, 4.

се сада могла ликвидирати искључиво исушењем – ту су „све остале мјере другостепене“. Подухват би изменио и климатске прилике, ублажио несношљива лета и створио услове да Титоград изградњом тунела постане „нека врста морског пристаништа“, уз шта долази и планско гајење рибе „и тако даље и тако даље“. Од свих тих добробити је албанска Влада одустала, што је показивало њену неодговорност према сопственом народу - Енвер Хоџа је уместо тога држао говоре у којима је позивао Црногорце на оружану борбу што „не само да је глупо него и ништавило“. За разлику од њега, југословенске власти су знале „да је најслабије оружје лаж и да се њоме не побјеђује“ - радови би сада нешто више коштали али „што се чини за народ није никада скupo“. Половином августа се већ „јасно видело“ да на три стране језера расту велики насипи дуж Мораче, Бојане и Подхума.³⁵¹ Градитељи су се ухватили у коштац са тврдим шљунком дуж Мораче која ће бити укроћена премашујући норме. Ту су и реалистичне биографије градитеља, авиони који бацају прашак за уништавање комараца, одзывања крампова и лопата пре него што „за који дан“ не стигну багери и булдожери „који ће умногоме олакшати овај посао“. Певале су се и песме:

Хоћемо ли, моје злато,
На Скадарско ићи Блато?
Хоћемо ли, мој невене,
На скадарско исушење?

Помагали су и припадници албанске мањине: „Често се чују узвици ‘Прпара, шок!’, што значи ‘Напред, другови!’, а „на улазу у чисте бараке бригадиста–Шиптара постављена је једна табла, на којој је невештом руком, црним масним словима, написана само један реч: ТИТО“. Такође, „поред песме на шиптарском језику чују се и на нашем“:

Енвер Хоџа, кукала ти мајка
Није ти ово Партија кулака...

Из свега се видело „да овде раде људи који су прожети социјалистичким духом“, који су подршку добијали и са друге стране: „Супротном обалом Бојане пролазе албански сељаци и машу“, јер „познато је њима ко је крив што ће њих и даље косити маларија и давити поплаве“. Они због близине албанских стража „сигурно нису смели да нас гласно поздраве“, али: „Њихови погледи били су упрти пут наше обале Бојане, на наше стене где се уздизао огроман натпис: ‘Херој народ – Хетој Тито – Херој Партија!’“.

6.7.2. Унапређење пољопривреде или ликвидација кулака као класе

Реално стање у пољопривреди било је наравно доста другачије од претходно описаног благостања. Приватно власништво на селу јесте било питање по коме се југословенска изградња социјализма у највећој мери разликовала од совјетске, али се ту још пре него у другим доменима на примену совјетског обрасца није могло поћи декретом – сеоско

³⁵¹ Кери, „На поприштима битке за Скадарско језеро“, 5.

становништво је у Југославији чинило апсолутну већину па су се за шири обим колективизације прво морали стећи политички, материјални и организациони услови. Са акцијама на том плану се почело одмах после рата, а после совјетске критике и проглашења класне борбе је политика „потискивања кулака“ заоштрена - почетком септембра 1948. је најављено да земљорадничко задругарство знатно проширује делатност, па су отворене банке за кредитирање задруга преко среских савеза што се до тада обављало преко Народне и Државне инвестиционе банке, а број задруга је нагло почeo да расте.³⁵² На крају 1945. године их је било 31; 1946 - 454; 1947 - 808, 1948 - 1.318, а већ фебруара 1949. године 1.680, када је најављено и да ће се њихов број више него удвостручити.³⁵³ Од тада се заговара и планирање производње – Кидрич је најавио да ће планови задруга ући у привредне планове месних народних одбора, и да ће се основати одељења за планирање задругарства при Савезној планској комисији.³⁵⁴ Са овим је почело и планирање стандарда задругара – требало им је остављати „нешто веће“ количине жита него индивидуалним сељацима али: „Полазити од тога да се стандард задругара може приближити стандарду радника, али не сме бити исти“.³⁵⁵ Дешавало се и да сељаци пре приступања у задругу продају стоку па је решено да се откуп повећа за 12.000 тона.³⁵⁶ Одмах након тога су борбу против капиталистичких елемената на селу најавили Фронт и НОЈ, а од 28. фебруара до 1. марта је одржана Прва свесавезна конференција сељака-задругара у Титовом присуству са 1.100 делегата из целе земље.³⁵⁷ Ово је био тренутак када су сами сељаци затражили „унапређење польопривреде“: повећање продуктивности рада, увођење бригадног система и заврштак задужних домова.³⁵⁸ Тада је дато и објашњење нових Угледних правила за сељачке радне задруге које су у складу са предлогима са Другог пленума добиле различите форме.³⁵⁹ У први тип задруге је земља уношена у виду закупнине, чију висину одређује годишња скупштина задругара највише до 30% годишњег дохотка задруге. У другом се земља уноси у виду удела на који се плаћа камата а чију висину такође одређује скупштина. Трећи тип се

³⁵² „Државне банке за кредитирање земљорадничког задругарства“, *Политика*, 4. септембар 1948, 1; „Земљорадничко задругарство знатно проширује своју делатност“, *Политика*, 11. септембар 1948, 1; „Реорганизација земљорадничког задругарства“, *Политика*, 25. септембар 1948, 1.

³⁵³ „У присуству маршала Тита почела рад прва савезна конференција сељака-задругара“, *Политика*, 2. март 1949, 1-4.

³⁵⁴ „Записник са конференције у Привредном савету по питању сељачких радних задруга, одржане 15. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

³⁵⁵ „Записник са конференције у Привредном савету по питању трговине, одржане 25. фебруара 1949. године“, *Ibid.*

³⁵⁶ „Записник са конференције у Привредном савету по питању радних задруга, одржане 27. фебруара 1949. године“, *Ibid.*

³⁵⁷ „Наш фронт је постао крупан фактор у мобилизацији радних људи за изградњу социјализма“, *Политика*, 21. фебруар 1949, 3; „Данас у Београду почиње рад Прва савезна конференција сељака-задругара“, *Политика*, 28. фебруар 1949, 1.

³⁵⁸ „Резолуција о досадашњем раду, развитку, успесима и даљим задацима земљорадничког задругарства“, *Политика*, 3. март 1949, 1.

³⁵⁹ „Образложење угледних правила за сељачке радне задруге и правилника о организацији и раду задужних економија“, *Политика*, 3. март, 1949, 3.

није разликовао од совјетског колхоза – земља постаје својина задруге за шта се не прима никаква накнада. Како је међутим нагласио министар пољопривреде Димитрије Бајалица: „Било би погрешно схватити да су овде предвиђена само три типа, као што је то у правилима постављено“ – и код првог типа се накнада може смањити до нуле, што је значило да је и први тип потенцијално био трећи. Друго објашњење се појавило 6. априла када је учињена и једна измена - код трећег типа земља ипак остаје у својини задругара, само без накнаде, а четврти је исти као колхоз.³⁶⁰ Правила су свеједно била клизна и широм су отварала врата за совјетску добровољност – „најсавеснијим члановима“ је остављана могућност „да личним примером утичу на свест осталих задругара и тиме обезбеђују здрав развој и прерастање свих задруга од нижих у највиши – четврти тип сељачке радне задруге“. Правила су одређивала да се поред земље уносе и инвентар, објекти, стока, сточна храна, семе и ручни алат, за које се у свим типовима накнада исплаћује у року од пет до десет година, а о чему опет одлучује скупштина задруге. Задругарима је остављана окућница – њихов главни извор прихода је задруга, а окућница задовољава исхрану породице. Стара правила са почетка 1946. године нису ограничавала величину окућнице, а сада је највећа могла бити 1ha, с тим да је тачну површину опет одређивала скупштина у односу на процену конкретних услова - броја члanova домаћинства и плодности земље. На окућници се могла држати једна крава и само по одобрењу скупштине две, крмача за расплод и онолико свиња колико је потребно за исхрану, пет оваца или коза, десет кошница и неограничен број живине и кунића. У сточарским крајевима је „водећи рачуна о специфичним условима“ скупштина сељаку могла да остави и пашњак до 1ha, 15 оваца, две краве и једног коња или магарца. По доношењу нових Правила се почело и са анкетама којима је проверавана њихова примена, и одмах су примећене грешке – понегде су сељаци остајали без окућнице, негде су знале бити „исувише велике“, а некима је чак дозвољавано да држе три или четири краве што је оцењивано као директна штета за задругу јер се за окућницу везивала већа радна снага док су задружна поља остајала необрађена.³⁶¹ Подела прихода је такође била проблематична. Сељаку се исплаћивала накнада након што се одбију трошкови производње, кредити од државе, доприноси за осигурање, управно-административне потребе и задружне фондове, а онда се код првог и другог типа део одваја за подмирење закупнине или камате, док се остатак задругарима дели према учинку по радним данима за које је задржан совјетски назив трудодан, што је била радна норма у пољопривреди. Са тим је дошла и обавеза да се производња усклађује са општим привредним планом, односно, да се унапред предвиђа целокупна производња, обавезно спроводи организација

³⁶⁰ „Нова угледна правила за сељачке радне задруге“, *Политика*, 6. април 1949, 1.

³⁶¹ „Окућнице задугара и привредни развој сељачких радних задруга“, *Политика*, 19. мај 1949, 1.

рада по бригадном систему, и вишкови предају држави остављајући потребне количине за исхрану људи и стоке.

Са овим је стигао и низ уредби које су детаљније одређивале пословање задруга. По везаним ценама су производе могла продавати само домаћинства учлањена у задруге као и ситна и средња индивидуална газдинства.³⁶² О томе која ће се газдинства сматрати ситним и средњим одлучивао је срески извршни одбор узимајући у обзир обрадиве површине, висину прихода, структуру газдинства „и остале околности од којих зависи привредна снага појединог земљорадничког газдинства“. Дефиниција кулака се овим остављала на процену локалним властима. Народна скупштина је 26. маја изгласала и нови Основни закон о земљорадничким задругама – стари је такође био из 1946. године и односио се на задружну делатност у свим доменима привреде, а нови се тицашо само земљорадничког задругарства које је тако постало посебна привредна грана.³⁶³ Задружна својина је тиме добила исту заштиту као и општедржавна, што је значило да „држава штити задругу од непријатељског и штеточинског рада појединача“.³⁶⁴ Задругари су могли напустити задругу, али је у том случају обезбеђиван „котинуитет задружних пољопривредних радова и обавеза, као и правилан одлазак радне снаге у индустрију“.³⁶⁵ Истом приликом је најављено и да се број задруга повећао на 3.700 (3.230 је објављено пар дана касније), и заиста је, како је и најављено после Другог пленума, увећан за више од два пута.³⁶⁶ Од датог тренутка је уследила реорганизација у циљу „спровођења закона у живот“ – на Другом конгресу Синдиката пољопривредних радника Југославије 6. јуна, истакнути су недостаци у раду - требало је радити на увођењу бригадног система и норми, побољшати рад у сточарству јер је проценат угинућа велики, онемогућавати расипништво контролом синдикалних организација и водити више бриге о снабдевању.³⁶⁷ У Привредном савету су три дана касније Кидрич и Кардељ критиковали министарства пољопривреде – најављена је нова фаза у којој их треба „преобразити на социјалистички начин“, што је подразумевало борбу против „стручњачког менталитета“ и „апстрактних дискусија о агротехничким мерама“.³⁶⁸ Министарства су се према пољопривреди односила као када би министарство тешке индустрије пустило фабрике да саме раде како знају и умеју, док се оно бави држањем лекција о томе како се на савршенији начин може добити челик - требало је прећи на планско руковођење што је

³⁶² „Уредба о одређивању највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама“, *Политика*, 9. април 1949, 4.

³⁶³ „Образложение предлога Основног закона о земљорадничким радним задругама“, *Политика*, 20. мај 1949, 1.

³⁶⁴ „Народна скупштина изгласала је основни закон о земљорадничким задругама“, *Политика*, 27. мај 1949, 1-2.

³⁶⁵ „Образложение предлога Основног закона о земљорадничким радним задругама“, 1.

³⁶⁶ „У присуству маршала Тита почела рад прва савезна конференција сељака-задругара“, 3.

³⁶⁷ Ljubomir Veljković, „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadružarstvo“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1949), 121-125.

³⁶⁸ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима пољопривреде, одржаног 9. јуна 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

значило: дотично газдинство има „толико и толико крава“, према томе мора да произведе „толико и толико литара млека“, а уколико се количине не испоруче „треба се позабавити разлозима због којих долази до тога“.

Са принципом постепеног решавања проблема ишло се и у пољопривредној капиталној изградњи. Прво су по узору на совхозе оснивани огледна пољопривредна добра у пропагандне сврхе - Панчевачки Рит је за пољопривреду био исто што и „Јабланица“ за електрификацију - планиран је за снабдевање Београда и као огледно добро Пољопривредног факултета. Реалистичне слике о напретку пољопривреде у Југославији долазиле су углавном са државних добара, уколико нису преузимане из совјетских часописа. [Слика 171] После Петог конгреса су са јачањем задругарства дошли и задаци архитектака. Бранислав Којић је писао да на државним газдинствима начин рада захтева другачију просторну организацију од оне на предратним „пољопривредним двориштима“, у којима су зграде постројаване по обиму ради надзора као одраз феудалног уређења.³⁶⁹ Сада се добрима руководило преко стручних органа, а контрола се вршила нормама, па је објекте требало постављати дуж путева, распоредити их према намени и омогућити етапно грађење. Урбанистички планови се међутим нису много разликовали од других у то време. У Панчевачком Риту је на пресеку двеју комуникација трг на коме су симетрично постављене зграда управе и дом културе истих габарита, а иза тога су зграда друштвеног карактера и зграда за самачке станове, јасле и школа. Лево и десно је зелени појас који одваја радни од стамбеног дела који чине „по четири мало већа“ објекта за стручне службенике и дванаест мањих за сталне раднике, у виду типских двојних кућа на индивидуалним парцелама од 1.000m². Стамбени објекти за сезонске раднике смештени су у привредни део – ту је централни објекат житница, иза су пекара, радионица, ватрогасница, хангар за оруђе, колница и коњушница, са једне стране те осе станови за сезонске раднике, кошеви, силоси, стаје за свиње и прасад, а са друге стаје за краве, млекара, испусти и ђубришта. [Слика 172] Којић је направио и критички осврт на пројекат – фарме за краве и свиње могле су се издвојити „можда и неколико стотина метара од централног дела“, али „оваква децентрализација повлачи са собом и децентрализацију, бар делимично, опште службе“, дуже комуникације, веће инвестиције, а радници би били принуђени да прелазе већа одстојања до места рада, што се код њих дешава и ноћу. Што се тиче архитектонске диспозиције насеља могао јој се замерити „известан формализам у постављању објекта по датим осовинама и у правилној геометријског схеми“. Решење се могло тражити и у слободној поставци, али како је Панчевачки Рит у равници за такво нешто није било оправдана - то би такође био формализам своје врсте. Којићу је очигледно било потребно оправдање за ортогоналну

³⁶⁹ Branislav Kojić, „Ekonomski centar velikog poljoprivrednog gazdinstva“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 629-634.

матрицу: „Али то не значи да геометријско решење, повољније у другом [економском] погледу, не може, добром архитектуром и правилном применом помоћним средствима, на пример зеленила, остављати пријатан утисак“. Слободнија решења је требало предвиђати тамо где то терен дозвољава, и могу се наћи у другим плановима пољопривредних добара тог периода.³⁷⁰ Реалност изградње Панчевачког Рита није међутим била другачија од било које друге. При усвајању буџета ИОНО за 1949. годину је најављено да у исти треба инвестирати 819 милиона динара за 800 објеката, од чега су почели радови на 318 приоритетних (живинарници, свињци, магацини за поврће, кошеви, силоси и станови за грађевинске раднике).³⁷¹ Онда је маја процењено да се оскудева у материјалу и да је број радника недовољан јер их од 3.500 ради 700. Зато је препоручена изградња од локалних материјала – почела је израда ћерпича за стамбене зграде, а поједине објекте је требало градити од трске - набој се није могао употребити јер „још нема радника који би могли да раде ту врсту радова“.³⁷² У наредном периоду међутим то више није узимано као проблем.

За други, физиолошки вид изградње производних објеката је још још 1947. године прописано да објекте треба градити од набоја, а планска фаза развоја пољопривреде најављена средином 1949. донела је и планску изградњу – према Кидричу: „По питању капиталне изградње мора се направити прелом, и то одмах“.³⁷³ До тада се говорило да изградња на селу долази на ред после тешке индустрије, рударства и шумарства, па је у Србији уместо 3.000 објеката 892. предато у употребу. При проглашењу нове фазе је међутим речено: „Пољопривреда треба да има исти приоритет као тешка индустрија“, и одмах процењено да се још увек граде превише скupи и гломазни објекти. Према Кардељу „може се и са зградама које нису сасвим у складу са пројектима које дају агрономи, постићи напредак у сточарству“, јер „ако хоћемо да идемо у ширину, онда је боље направити низ зграда на брзину“. У складу са тим је Министарству грађевина дато упутство да се граде провизоријуми „и то најпримитивнији који се могу дати“, и да до 15. јула почне изградња објеката који још нису започети „што значи око 4.500“. Ово се одразило у стручној периодици – априлски број часописа *Tehnika* је скоро читав био посвећен изградњи у пољопривреди, а наводи из Привредног савета су поновљени у у *Našem građevinarstvu* за мај. Чланке је углавном писао Божидар Весковић, начелник Групе за грађевинску изградњу Министарства пољопривреде ФНРЈ, по коме обим пољопривредне производње више нису могли да

³⁷⁰ Zvonimir Crnokrak, Zvonimir Pavešić, „Regulatorne osnove i situiranje poljoprivrednih dobara“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 650-661.

³⁷¹ „Ове године Београд улази у период решавања станбене кризе“, *Политика*, 2. март 1949, 7.

³⁷² „На капиталну изградње Панчевачког Рита биће утрошено ове године 819,000.000 динара“, *Политика*, 9. мај 1949.

³⁷³ „Izgradnja seoskih stanbenih kuća“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 247-248. Цитирано према: „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима пољопривреде, одржаног 9. јуна 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

задовоље постојећи објекти, а како би масивна и скупа изградња онемогућила благовремено извршење Плана, тенденцију је требало „у самим почечима сузбијати, почев од оних који пројектују или ревидирају пројекте, па све до оних који граде“³⁷⁴. Претходно је било израђено 50 типских пројеката који су се разликовали по капацитetu – постојале су на пример стаје за 100 и 60 крава, или товилишта за 500 и 200 свиња. Пројекте је сада требало ревидирати, а рачунице које су поткрепљивале ту тврђу биле су као и увек проблематичне - Милутин Вражалић, виши инжењер Министарства пољопривреде ФНРЈ је изнео једну по којој квадратуре стајских простора треба снизити за 0.7m^2 по грлу и тако уштедети 200.000 m^2 .³⁷⁵ Питање је међутим да ли се код ових објеката, за разлику од стамбених који ипак подразумевају и друге намене осим ширине кревета, димензије могу тек тако смањивати а да се истовремено не смањи улазни податак о броју грла. Проблем материјала је решило Упутство за пољопривредне провизоријуме од марта 1949. године, по коме је стаје, силосе и зграде за пољопривредне раднике треба градити од камена, иловаче, ћерпича или дрвета „из локалних извора“, у које спадају облице, шиблje за оплет и гранчице, затим од шљаке, сламе, трске, стабљика конопље, сунцокрета и кукурузовине.³⁷⁶ Уз ово је објашњено шта је уопште ћерпич и како се прави, и како се гради кровна конструкција од обичне шумске грађе покривена шкриљцем, сламом и глином. У завршној напомени је наглашено да овакви објекти у здравствено-хигијнском погледу заостају за објектима сталног карактера, те да их треба схватити као зграде „у којима стока борави само преко ноћи и за време непогода“. Ово је наиме било привремено решење – према Весковићу би се подови радили набијене земље док се не стекне могућност за дашчане или бетонске, а ако нема материјала за прозорска окна речено је да се известан број „превизорно зазида“.³⁷⁷ Поједине просторије „које су саставни делови зграда могу привремено и отпасти“, код магацина за машине и оруђе „не мора се за ову годину стављати никакав под“, а дужине објеката се могу смањивати „ако им није потребан толики капацитет“. Коначно, „пошто провизоријуми стаја за стоку заостају у здравственом погледу од осталих објеката, то треба настојати да стока у њима што мање времена проводи, већ је треба изгонити напоље на пашу ради чистог ваздуха, кад год то дозвољавају временске прилике“, уосталом „ово је правило и за стоку која борави и у најтемељније изграђевим објектима“. После Упутства је дошло и Наређење грађевинској оперативи по коме су грађевинска предузећа дужна да склапају уговоре „без потребних елaborата“, а уколико ови постоје требало их је прерадити, тачније:

³⁷⁴ Božidar Vesović, „Izgradnju na sektoru poljoprivrede treba što više pojevtiniti [preštampano iz „Poljoprivreda“ br. 4/49]“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 373-376; Božidar Vesović, „Kapitalna izgradnja u našoj poljoprivredi“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1949), 126-128.

³⁷⁴ M. L., „Tipizacija poljoprivrednih objekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1949), 159.

³⁷⁵ Milutin Vražalić, „Profil staja za goveda“, *Naše gradevinarstvo*, br. 9-10 (1949), 690-691.

³⁷⁶ „Упутство о пољопривредним провизоријумима“, *Изградња* (Београд), бр. 3 (1949), 46-48.

³⁷⁷ Vesović, „Izgradnju na sektoru poljoprivrede treba što više pojevtiniti“, 374-375.

,Погрешно је схватање да се типски пројекти морају стриктно примењивати онакви како су израђени“.³⁷⁸ Сваки пројекат је требало да прође кроз ревизионе комисије, али је права ревизија наступала на терену „уз помоћ напредних пољопривредника тога краја, који чак могу дати и нормативе на основу тамошњих уобичајних мера“. Другим речима, изградња је била далеко од пропагираног унапређења пољопривреде – препоручивано је да се гради било шта и било како, и занемаре аспекти смештаја и хигијене који су код ове врсте објекта не само најбитнији него и једини који постоје. Градња „провизорног“ карактера је можда могла бити задовољавајућа за газдинства са малим бројем грла али не и за колективну пољопривреду, у којој је препорука о „извођењу на ваздух“ и зазидавању прозора једноставно недопустива. И једно и друго је узроковало из совјетске праксе већ очекивани помор стоке – према Кидричевом објашњењу: „СССР је у периоду колективизације изгубио 70% стоке [...] То је нужна последица колективизације, кад се она врши на основу садашњих средстава рада“.³⁷⁹ Са тим је очекиван и отпор сељака - совјетски концепт „ликвидације кулака као класе“ можда није био проглашен „фронтално“ али је у велико спровођен у пракси. О критеријумима којим се одређивало ко је кулак а ко није је почетком августа говорио Тито.

Са такмичењима за испуњење полугодишњег плана се број задруга попео на 4.250, за 1.000 више него претходног месеца, што се у штампи износило као доказ да су нетачне оптужбе Информбираа да се преобрађај села спроводи авантуртистичким методама без класне борбе против кулаштва.³⁸⁰ Тито је почетком августа 1949. године објаснио да оснивање задруга није могло да почне по ослобођењу јер индустрија није била развијена, па се сељаштво није могло снабдети алатом и машинама, а сада је „перспектива израде пољопривредних алата у нашој земљи већ ту“, то јест, могуће је „да ћемо ми већ слиједеће године, а са свршетком Петогодишњег плана у још већој мјери створити све могућности да вас снабдјемо“.³⁸¹ Производња машина је међутим била повезана са индустријализацијом за коју је потребна радна снага са села, а која није хтела да иде у фабрике јер је није било доволно ни на селу, а није било ни машина које би је замениле. Зато се прво требало удруžити у задруге и производити на колективној основи, а одатле би се ослобађало све више радне снаге за фабрике јер „шта ће вама вишак радне снаге кад добијете машине“. За то су постојали различити типови задруга али „занимљиво је, а и значајно, да људи у ове ниже врсте и не улазе, већ више воле да стварају задруге трећег и четвртог типа“. Нове мере су „стигле на време“ јер се због пораста индустрије у граду осетило да је премало пољопривредних производа, па је

³⁷⁸ Ibid., 375.

³⁷⁹ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења плана откупна, одржаног 12. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

³⁸⁰ „Ко штити кулаке“, *Политика*, 16. јун 1949, 2.

³⁸¹ „Говор Маршала Тита претставницима радних задруга Македоније“, *Политика*, 6. август 1949, 1-2.

држава упркос томе што је добро родило морала ригорозно да поступа код откупна. У томе „има некада и неправилности“, и то зато што се многи прописи „док се дође до доље, често погрешно примјене“, али „ми то већ исправљамо“. Ако понекад и нису јасне неке мере сељаци су требали да их схвате јер „ми желимо исто тако да подигнемо ваш животни стандард“. Када је већ реч о стандарду, најављено је да код оних који буду ишли у фабрике неће бити мањи него у задругама јер „држава води рачуна о задругарству исто тако као што води рачуна и о изградњи фабрика, електрификацији и о разним другим секторима привреде“. Поред тога: „Код нас, другови, слабо једу они који су физички способни а неће да раде, и јешће још слабије ако не буду радили, а доћи ће вријеме када ће јести сасвим слабо и пролазити још теже“. Код тога је дошло на ред и питање класне борбе, за коју је речено да ће са непријатељима задругарства „бити још жестока“ јер их искоришћавају реакционари са Запада и информбираовци са Истока. Критеријум о томе ко је кулак а ко не се, поред „објективне“ немогућности да се успостави у хектарима јер 12ha у Македонији није исто што и у Војводини, одређивао овако:

Било би погрешно мислiti да је назив „кулачки елемент“ општи назив за сваког оног који има 10 или 15 хектара земље. Не, другови, то је појам напријатеља социјализма, то је назив за капиталистичке елементе на селу. Јер, ми не можемо рећи где је граница између средњака и „кулака“. Не може се рећи да је средњак тај који има 8-10 хектара земље, а кулак онај који има од 10-15 или чак више хектара. Тако се не може означити граница. Она се означава овако: ко је за социјализам, а ко против њега. Ако је неко против социјализма, онда је он његов непријатељ, и ништа се не разликује од „кулака“, па макар немао ни парчета земље.³⁸²

Овим је био достигнут још један совјетски стандард. Проблематика механизације је у говору остала неразјашњена, али ју је сасвим јасно поставио Кидрич у Привредном савету. У штампи се у ово време наглашавало: „Удруживање сељака у радне задруге има за циљ да се од ситних сељачких поседа стварају крупни на којима ће радити модерне пољопривредне машине и да се кроз колективни рад унапреди пољопривреда и подигне животни стандард радних сељака“.³⁸³ Кључ у достизању тог циља није међутим био у механизацији. Министарство пољопривреде је од Кидрича тражило да се повећа увоз машина и алата, на шта је он одговорио да интезивно механизирање пољопривреде није у плану – требало је обезбедити само „извесну неопходну минималну материјалну базу“ у ситним алатима и вирманисањем, и то не у циљу производње него пропаганде: „Основна линија мора да буде одржати садашњи ниво производње и отстранити колебања инокосног сељака“.³⁸⁴ Иначе: „Основне данашње слабости у пољопривреди произилазе из слабе организације, а не услед помањкања механизације. На пуну механизацију

³⁸² Ibid., 2.

³⁸³ „Окућнице задугара и привредни развој сељачких радних задруга“, *Политика*, 19. мај 1949, 1.

³⁸⁴ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са Министарством пољопривреде, одржане 18. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

пољопривреде може се рачунати тек с изградњом тешке индустрије“, а решавање проблема механизације „значило би ићи једним капитулантским путем, а не путем решавања проблема“. Уместо тога је препоручено да пољопривредна руководства израде „оштру конкретну критику досадашње индустрије“ и стану на пут „ситног рационализаторства“, јер „ту треба тражити моментални излаз из потешкоћа, а не у тракторима“. По питању организације је линија била јачање срезова на рачун области и формирање плаћеног задружног апарата јер „задруге треба првенствено учврстити, како бисмо спремни дочекали даљну колективизацију“.³⁸⁵ Са овим је процењено и да је продуктивност рада на селу опала за 10% што је значило да ће се почети са нормама и такмичењем.³⁸⁶ Онда је дошло на ред и планирање радне снаге, то јест „правилније“ расподеле робе: „Треба бити начисто с тиме да се мора учинити крај томе да сељак живи боље него радник [...] правилно би било да чак ни задругар не може да живи боље него квалификовани радник“.³⁸⁷ Примећено је и да у неким селима поједине робе има сувише док је у другим нема уопште па је уведен режим „клизавих цена“ – оснивање берзе која ће посредовати у размени робе између срезова према ефекту рада чиме би се помагао продуктивни сељак. За све друге је следила мобилизација: „Треба натерати сељака који нема услова за опстанак на земљи да одлази у индустрију“.³⁸⁸ Наравно, „све ово не значи да се код нас неће водити и не води борба за повећање животног стандарда сељака“, али се то не ради повећањем куповних фондова села:

Наш сељак има новаца и неће да продаје извесне своје продукте јер за новац који добије не може да купи робу коју би желео да купи. Новац који он држи треба му извући и натерати га да продаје своје производе што би се могло постићи ако му се омогући да купује извесну робу одговарајућег асортимана. Чињеница да после има има празних дућана доказује да је сељак добио много робе. Празни дућани не показују да на селу нема робе него баш обрнуто. Сукоб између социјализма и ситне робне производње јесу баш празни дућани.³⁸⁹

Са овим су стигли су и резултати анкете по питању изградње типских пројеката за пољопривреду, чије је тумачење направило места за још једну ревизију. Анкета је показала да Министарство пољопривреде, партијске организације на терену и републички комитети „нису знали да је стање на добрима тако слабо“, чак је било директора који нису веровали да је уопште могуће.³⁹⁰ Машине су биле у лошем стању, „липавање стоке на добрима је масовна појава“, а у капиталној изградњи је било

³⁸⁵ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења плана откупна, одржаног 12. новембра 1949. године“, Ibid.

³⁸⁶ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са Министарством пољопривреде, одржане 18. новембра 1949. године“, Ibid.

³⁸⁷ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, одржане 23. новембра 1949. године“, Ibid.

³⁸⁸ Ibid.

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, одржане 23. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

крупних недостатака: „Граде се на пример уместо овчарника такве зграде које су налик на бункере и у којима ће бити тако хладно да стока неће моћи да се одржи“. Зато је одмах требало организовати екипе које ће стање средити: „Уколико ЦК пружи озбиљну помоћ и узме ствар у своје руке, несумљиво је да ће се стање на добрима знатно поправити“.

У периодици је на ово уследио још један талас чланака, опет Весковића, који је овог пута више говорио о организацији пројектантског посла за 1950. годину, која је изменењена као резултат „досадашњих успеха, организационог учвршћења поједињих народних република у овом погледу и правилне кадровске политike која се води у нашој земљи“.³⁹¹ Требало је што пре израдити нове програме и пројекте уз сарадњу архитеката, агронома, ветеринара, економиста, пољопривредних и грађевинских радника из оперативе, од стране сваке републике, а савезна министарства пољопривреде и грађевина би „како би се избегле евентуалне грешке“ координирала рад и одобравала пројекте. Онда би се вршила ревизија од стране републичких комисија, па би се опет на заједничким састанцима бирали пројекти који одговарају свим републикама „тако да се не би један исти посао радио на два места“. Прва конференција је заказана одмах, за 15. октобар, а да би се на исту дошло „са већ одређеним гледиштем по поједињим програмима, тако да то буде уствари гледиште министарства, а не појединача као што се то прошле године догађало“ дате су смернице какво то гледиште треба да буде. Код изrade пројекта је требало узети у обзир процес производње у задругама, то јест ускладити их са применом бригадног система - у пољопривреди је ово подразумевало да је један радник задужен за 25 до 30 грла, па није било погодно да објекат буде димензионисан на 40. Поред тога је требало омогућити „ако не сад, а оно бар касније“ примену механизације која ће „убрзо бити уведена“. Тражен је и „перспективни“ карактер објекта, на пример да стаја за 100 крава може да послужи и за 500 свиња. Уз ово се већ подразумевала примена локалних материјала, а пројекте је требало прилагодити и неструктурности оних који их граде. Испоставило се да претходни елаборати нису давали опис „функционалне намене поједињих објекта и њихових делова“, па се на терену није знало чему који део објекта служи и дешавало да се „ревидира“ иако је потребан. Требало је избегавати „тешко изводљиве“ градње, на пример кружна зидања, и усвојити новаторске предлоге са терена – у Панчевачком Риту је пронађен један праштарник далеко јефтинији од типских „чак се коси и са многим зоотехничким и зоохигијенским принципима“, али је врло практичан јер се прасад лако одгаја и угинуће своди „скоро на нулу“. Тражено је и успостављање јединствене номенклатуре – до тада је коришћен термин „живинарник“, за који није знало да ли се ради о кокошарнику,

³⁹¹ Božidar Vesković, „Izrada projekata za poljoprivredne gradevine, važan zadatak u pripremama za izvršenje plana kapitalne izgradnje u 1950 godini [preštampano iz „Poljoprivreda“ br. 9 i 10/1949]“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 683-688.

паткарнику или гушчарнику који се „јасно је“ разликују по унутрашњем уређењу. Номенклатура је наравно била битна и због усклађивања са језиком дотичне републике.

О пројектима који су под овим смерницама рађени писао је половином следеће године Андрија Менделсон.³⁹² Крајем 1949. су одржане три конференције на којима су расхищени проблеми и дат задатак да се изради 61 пројекат. Нови пројекти су за разлику од старих 50 били много економичнији, што је оцењено као нормална последица „природног процеса у коме наши стручњаци све јаче срастају са друштвено-економских односима наше земље“. Решење катастрофалног стања на терену о коме се говорило у Привредном савету било је следеће. Претходно су предвиђани дебели зидови и конструкције „такве ‘солидности’ која је била претерана како у погледу функционалности, тако и у погледу стабилности“, а код нових се више водило рачуна о локалним материјалима - само се код 11 пројеката предвиђала „минимална и неопходна примена масивне изградње“, а известан број се могао третирати и као „потпуни провизориј“. Пазило се и на бригадни систем и тежило да пројекти буду више разумљиви – елaborати су допуњени перспективама, аксонометријама и детаљима „који су лако разумљиви и за лаика“. Испоставило се наиме да је архитектонска пракса крајем 1949. године дошла до стадијума да разрађује аксонометрије за објекате од земље. Поред свега, унапред се знало да ће пројекти на терену бити мењани па није јасно чemu уопште сав овај додатни посао. Исправљен је и проблем са номенклатуром – претходно се дешавало да се објекат за 20 коња зове „коњарник за 20 коња“, за 40 „коњушница“; а за 60 „штала“, а сада је разрађена читава табела у којој сваки од типова има ознаку, назив, бруто површину и предрачунску цену при чemu су животиње класификоване по величини. За смештај коња „крупне расе“ су постојала три типа објеката: K-001-60, K-002-40, и K-003-20, односно стаја за 60, 40 и 20 коња. Постојали су међутим и коњи „средње расе“ и за њих још три типа објеката - разлика је у површинама – за 60 коња крупне расе је потребно $725m^2$, а за средње $645m^2$. Категоризација је за друге животиње била слична, мада је било и поједињих одступања. Постојали су на пример „расилиште за 32 крмаче крупне расе“ и „расилиште упрошћеног типа за 32 крмаче крупне расе“, вишнаменски типови као што је „свињац упрошћеног типа за 60 крмача или 120 назимади“, као и случај да је исти тип, „стаја за јунад од 100 крава“, заведен два пута (Г-601-100 и Г-602-100) са великим разликом у квадратури ($735m^2$ односно $500m^2$).

Могуће је да се овим хтело уштедети на квадратури, мада да горња подела ни по чemu није била доследна. Имајући у виду колико се на терену водило рачуна о томе шта се и од чега гради, и да се унапред знало да се пројекти неће изводити како је предвиђено, овакве минуциозности у разликовању „великог“ од „средњег“ коња су

³⁹² Andrija Mendelson, „Novi savezni tipski projekti poljoprivrednih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1950), 241-248.

евидентно биле сувишне, и вероватно су, пре него да унапреде пољопривреду, имале улогу да запосле пројектанте који би на конференцијама провежбали нову организацију рада и спровођење налога планских комисија, и уједно доказивали да се у пољопривреди раде озбиљни пројекти уз сарадњу бројних стручњака. Уместо пољопривреде је напредовала само колективизација – до краја 1949. године је основано преко 6000 задруга, наводило се да је оснивано и по 15 дневно, а током 1950. године је упркос најави успоравања колективизације ради учвршћења задруга број порастао на 6.625.³⁹³ Обим колективизације у послератној Југославији не може се поредити са оним у СССР ни по броју задруга нити по површини земље, а вероватно ни по сировости метода и последица које је произвела, мада је велико питање колико се у томе може наћи мера.³⁹⁴ Процентуално је међутим пораст броја задруга у Југославији био виши за четири пута.

[Табела 5, 6] Читавом процесу нису доприносили само технички стручњаци – агитација за акцију је као и увек подразумевала производњу комплетне социјалистичке реалности у коју су се прикључили Синдикат, културно-уметничка и фискултурна друштва, студенских и уметнички колективи.³⁹⁵ Заузврат је реконструкција пољопривреде послужила као подлога за уметничко стваралаштво - јула је УЛУС организовао одлазак чланова у задруге, индустријска предузећа и грађилишта како би уметници „што боље упознали изградњу социјализма у нашој земљи и тако у својим делима приказали верну слику наше нове стварности“³⁹⁶ Почетком новембра је одржана и Изложба сељака-сликара НРХ у Загребу на којој су учествовали „сви их Хлебина крај Копривнице“ са 40 радова.³⁹⁷ Развој пољопривреде је приказан 11. септембра на Другој земаљској пољопривредној изложби НРС у Новом Саду, где је изнет податак да је због повећања производње снабдевање побољшано на 115%, што „у исто време показује сталну бригу наше Партије и Владе за подизање животног стандарда наших радних људи“.³⁹⁸ Поред тога, наведено је да је 1949. године у пољопривреду инвестирано 3.674 милиона динара, и то највише у нове објекте којих је у изградњи било 3.802 у државном сектору и 4.918 у задругама. Посебна пажња је посвећена елементу који недостаје - „борби за

³⁹³ „Брз темпо развоја наше пољопривреде“, *Политика*, 2. децембар 1949, 1; „Ове године оснивано је дневно просечно 15 сељачких радних задруга“, *Политика*, 29. децембар 1949, 4.

³⁹⁴ О совјетској колективизацији видети: Conquest, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*.

³⁹⁵ „Синдикати и социјалистички преображај села“, *Политика*, 24. април 1949, 4; „Студенти Новинарске и дипломатске високе школе посетили радну задругу у Великој Греди“, *Народни студент*, 18. април 1949; „Београдска позоришта за село и сељачке радне задруге“, *Политика*, 8. април 1949, 4; „За унапређење фискултуре на селу“, *Политика*, 16. април 1949, 3.

³⁹⁶ „Одлазак ликовних уметника Србије у сељачке радне задруге, индустриска предузећа и друга грађилишта“, *Политика*, 8. јул 1949, 5.

³⁹⁷ Излагали су: Иван Генералић, Драгутин Гажи, Фрањо Доленц, Фрањо Филиповић и Мијо Секол. „Изложба сељака-сликара НР Хрватске у Загребу“, *Политика*, 2. новембар 1949, 5.

³⁹⁸ „У Новом Саду је отворена пољопривредна изложба Народне Републике Србије“, *Политика*, 12. септембар 1949, 3.

механизацију“ и „све широј и систематској примени агротехничких мера“³⁹⁹ О томе „речито говори написани подatak“ да је 1947. године на једну машинску станицу долазило 72.500ha земље и 3.840 „условних трактора“, а 1948. 64.800ha са 3.863 трактора, и да је 1948. било „17.013 трактора, вршалица и других пољопривредних машина“, а јула 1949. године 24.000. Посебна задружна изложба је одржана истог месеца и на Загребачком велесајму о коме ће бити речи.⁴⁰⁰

6.7.3. Ревизија норматива стамбене изградње: ко је Џезир Мемешевић?

Као и сваке године, 1949. је извршено још једно смањење норматива за станове. Кренуло се као и увек од критике праксе у претходном периоду. Стјепан Гомбош је маја месеца приметио да рад пројектантских завода није на висини и да је владала „тотална дезоријентација“.⁴⁰¹ Пројектанти и инвеститори „нису готово никада водили рачуна о последицама нове економске и социјалне структуре живота трудбеника, у складу са принципима друштвене исхране и нових облика друштвеног живота“. Колективна исхрана је почетком 1949. постала „важан моментат“ за катеогризацију станова и „корак према усавршењу еманципације жена“. У инвестиционим плановима предузећа је почeo да се појављује све већи број мензи, а како су сервисне просторије у становима чиниле велику ставку једно је морало да правагне. Постало је очигледно да нема потребе да се у становима граде све просторије као да менза и не постоји, али се са друге стране морала сачувати и индивидуална исхрана, што је довело до категорије „станова са помоћном кухињом“. Категорија није била нова, али се испоставило да су квадратуре за дату намену претходно биле превелике. Министарство грађевина ФНРЈ је утврдило површину од 1,8 до 2,25m² по кориснику, што је значило да за четворочлану породицу треба обезбедити 8m² кухињског простора било у мензи било у стану. Међутим: „Ако, дакле, за једну фамилију од 4 члана осигурамо друштвену исхрану у мензи те ради тога пројектирамо станове са кухињама са традиционалном величином од око 8m², градимо кухињу за исту породицу готово два пута“. Како се неће сваки члан породице хранити у мензи: „Изгледа нам да је још потребно да сваки стан има један мањи простор, чајну кухињу или слично са решоом или мањим штедњаком за припрему доручка, погрејавање јела, прање једећег прибора итд“, за шта је потребно 3m². Разлика између „традиционне кухиње“ од 8m² и ове од 3m² чинила је 10% корисне површине стана од 50m², што је значило да је могуће саградити 5-10% више станова уз исте трошкове.

Полазно са тим су успостављане и друге смернице. Појавио се известан „најмањи“ тип стана који користе „перспективно“ две особе, а који се састоји из дневног

³⁹⁹ „Све већа механизација и примена агротехничких мера знатно су унапредили нашу пољопривреду“, *Политика*, 23. септембар 1949, 3.

⁴⁰⁰ „Загребачки велесајам – смотра полетног рада и подвига наших трудбеника“, *Политика*, 17. септембар 1949, 1.

⁴⁰¹ Stjepan Gomboš, „O projektovanju stanova u NR Hrvatskoj“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 386-387.

боравка ($18m^2$), „простора за спавање“ ($8m^2$), и „малог предпростора“ из кога се улази у купатило, и у коме је поменута „мала (чајна) кухиња за уградбу пултова-ормарића“. Бруто квадратура са припадајућим делом степеништа је за овај тип требало да буде $55m^2$ - претходно је најмањи стан имао $64m^2$ за три особе. Други, „већи“ тип стана, намењен „перспективно“ за четири особе, разликовао се од првог по томе што има две спавонице, и исту кухињу „по могућности“ дужине 170cm. Квадратура је ту до $75m^2$, и чини се да је остала иста као и за претходну категорију средњег стана, мада је судећи по томе да су дефинисане само величина дневне собе ($18m^2$) и дужина претсобља могао бити и мањи. Поред овога су наведене још две врсте станова: „мањи“ стан од $60m^2$, исти као и „најмањи“ или са кухињом „већег“; и тип „дvosобног стана“ од $65m^2$, код кога обе собе имају $18m^2$. Код последња два типа нема података о броју корисника - ранија категорија „великог стана“ за шест особа ($93m^2$ са степеништем) више не постоји – сада највећи стан има $65m^2$ за непознати број особа, и за $1m^2$ је већи од некадашњег најмањег стана за три особе. Исто тако, може се учинити да је смањење квадратура направљено сходно смањењу броја особа по стану, међутим, кључ је у горе наведеном „перспективном“ броју станара. Релативизација броја особа је овде сасвим тенденциозна – Гомбош је навео да су почетком 1949. године Синдикат и заинтересоване установе извршили низ анкета са циљем да се утврди прототип „минималног“ стана за брачни пар без деце, који ће док се стандард не побољша користити трочлане породице. За то време је парове без деце привремено требало смештати у објекте за самце. Исто тако, стан који „перспективно“ служи за три особе „провизорно ће служити породици од 4-5 чланова“⁴⁰². Промена је самим тим наступила и у објектима за самце под још више проблематичним претпоставкама. Ту је до датог тренутка било уобичајно пројектовати двокреветне собе, али таквих, осим за поменуте парове, више није смело бити из разлога који се може узети за најапсурднији у читавом периоду:

Становање самаца у двокреветним собама сматра се непожељним, с обзиром на то да су забележни поновљени случајеви развитка нездравог односа између односних парова у погледу психолошких, а често и у погледу сексуалних расположења.⁴⁰²

Ово се не може отписати на рачун културолошких назора датог периода или некакве пуританске политике КПЈ – изгледа да је понестало „рационалних“ изговора за смањење квадратура па је за то послужила пречица за коју се унапред могло знати да ће бити прихваћена без много питања – радило се уосталом о „здрављу“ становништва. Уместо тога је изнето да су најпожељније једнокреветне собе, али и да због штедње ни оне не долазе у обзор у свим случајевима него само у ограниченом броју „узевши у обзор да је код извесног броја особа с обзиром на старост или услед аномалних особина заједничко становање више особа у једној соби непожељно“. Остају dakле двокреветне

⁴⁰² Ibid., 387.

собе за парове без деце, једнокреветне за старце и „абнормалне“ случајеве и трокреветне за све остale. За то је везана и структура објекта - собе парова је требало одвојити у посебне делове објекта са умиваоницима, за остale предвидети заједничка купатила, а у самачким трактовима „има се провести уз чување чим већег еластицитета у погледу одређења бројчане релације соба женских и мушких самаца“, мада је питање како се то може унапред одредити. Како год било, требало је пројектовати 20% једнокреветних, 50% трокреветних и 30% двокреветних соба. Поврх свега, по ранијим нормативима је одређена површина од $18m^2$ по кревету која се она показала „у пракси превелика“. Гомбош није навео колики је нови параметар, а мало је вероватно да се претходна бројка односила на површину собе јер би то значило да је двокреветна имала $36 m^2$. О величини соба се међутим више може сазнати из пројеката који су по датим смерницама рађени.

Пројекат за самачке станове код Централне машинске радионице у Сесветском Краљевцу радила је Зоја Думенцић.⁴⁰³ Објекат је намењен за 84 особе, а предвиђено је 12 једнокреветних соба од $7,66m^2$ по кревету, што је површина целе собе; 14 трокреветних од $6,08m^2$ по особи; и исти број двокреветних од $7,93m^2$ по особи. Санитарне просторије су расподељене у блокове за самце и парове - у самачком делу постоје и умиваоници и тоалети а у делу за парове само тоалети јер умиваонике имају у собама, док су просторије „за повремено купање“ у подруму. [Слика 173] Исти стандарди су важили и за изградњу других објеката „хотелског типа“, у интернатима и студентским домовима чија је изградња током 1949. године узела посебан замах у свим главним градовима република.⁴⁰⁴ У Студентском насељу на Новом Београду, како се наводило у штампи: „Ни у једној од 1.760 веома светлих и пространих соба неће становати више од три студента, а они студенти који стоје пред дипломским испитом, с обзиром на велики интензитет њиховог учења, имаће могућност да сами станују у мањим собама“.⁴⁰⁵

Тренд смањења норматива наставио се и надаље – крајем 1949. године је направљена још једна ревизија у којој су према Гомбошу нормативи за станове „са традиционалним чвровима за комплетну припрему хране такође дотерани“.⁴⁰⁶ Тада је проблем санитарних чврова захватио тренд „индустријализације“, па је Министарство грађевина ФНРЈ организовало још једну акцију израде „прототипова“ свих категорија

⁴⁰³ Zоја Dumendžić, „Stanovi samaca kod Centralne mašinske radionice u Sesvetskom Kraljevcu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 56.

⁴⁰⁴ О изградњи студентских и ученичких дома видети: „Novo studentsko naselje u Dubravi kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 33-36; Vladimir Zaharović, Melita Viličić, Srebrenka Gvozdanović, Dragica Crnković, „Stambeni paviljoni studentskog naselja sveučilišnog grada u Dubravi u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 54-59; A. Ulrich, „Studentski dom Skopje“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 54-56; „Студентски град у Загребу подиже се за 18.000 становника“, *Политика*, 31. јул 1950, 3; „У грађењу студентског насеља у Загребу учествоваће омладинци са села, студенти свих југословенских факултета и омладинске бригаде из иностранства“, *Политика*, 18. јун 1950, 2; Edvard Ravnikar, „Studentsko naselje u Ljubljani“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 17 (1955), 9-10; Ljudevit Gaj, „Internat industrijske škole 'Nikola Tesla' u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 48-50. 360; Milan Žerjavčić, Franjo Tišina, „Dom učenika i privredi u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 18-19.

⁴⁰⁵ „Напредовање радова на подизању насеља за две и по хиљаде студената“, *Политика*, 15. јул 1949, 3.

⁴⁰⁶ Gomboš, „Problemi projektiranja stanova od oslobođenja do danas“, 47-54.

станова. Проблематика се најбоље могла сагледати на задатку пројектовања санитарних блокова које је требало пројектовати као префабриковане јединице, са повезивањем шпорета и санитарног чвора због загревања воде, за шта су претходно коришћене купаоничке пећи. Што се тиче самачких објеката „дјеловала је трећа особа повољно“, па се јавио и „виши тип колективног становања са изолованим и аутономним стамбеним јединицама, посебним предсобљима и купатилима“. Могуће је да се намеравало да у ове објекте „перспективно“ пређу и трочлане породице, а датим пропозицијама одговара пројекат стамбене зграде у Држићевој 1 у Загребу који је радио Иво Гершић 1950. године у АПЗЗ.⁴⁰⁷ Објекат је завршен 1952. па је касније постављан у контекст модернизма, иако је рађен по параметрима из 1949. Ту се појавило и нешто што је почетком 1947. године оштро критиковано – објекат има отворену галерију. [Слика 174]

О проблемима у самом процесу изградње станова је овде већ било речи јер су се критике у рубрици „Како не треба радити“ углавном односиле на ову намену. Један од примера је било градилиште број 6 на Тошином Бунару на које су Омладинске бригаде дошли 1. априла 1949. године, а како је рок завршетка радова био 15. новембар преовладала је импровизација.⁴⁰⁸ Са бетонирањем темеља, а онда и са зидањем, почело се са припремним радовима на свих 40 објеката, за шта није обезбеђена сва техничка документација, локација није била припремљена па су се радила прекопавања, једновремено су рађени и железнички колосеци којима је довожен материјал, а који се истоваријао преко шљунка или гдегод се вагон затекао, да би се сутрадан превлачио по неколико стотина метара до места градње. О становима је писао Љубомир Илић још средином 1948. године – рађени су по пројекту Виде Врбанића и по недостатку кухиња су слични онима у Московској улици – у малом, самачком стану, који судећи по уцртаном намештају перспективно може послужити за две особе, постоји само судопера у претсобљу, а у средњем и малом је намештај уцртан тако да иста просторија може бити и кухиња и ниша за спавање.⁴⁰⁹ [Слика 175] О становању је међутим, као и другде, давана сасвим другачија слика у штампи. Један од репортажних чланака, од 29. новембра 1949. године, испратио је биографију извесног Џезира Мемешевића, зидара-ударника предузећа „Комграп“ који је добио стан у Далматинској улици.⁴¹⁰ Његова прича је била „стара, врло стара и позната прича о животу македонских печалбара“, који су из старе нахерене куће „пуне уздисаја и борбе за комад хлеба, ћасу топле чорбе, најскромнију одећу и обућу, и суви лежај“ одлазили у Београд трбухом за крухом. Џезир је 1944. године „док су у Срему још трештале гранате“ опет кренуо у Београд: „али, сада, тамо је

⁴⁰⁷ „Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), 139.

⁴⁰⁸ Dragaš Kalafatović, „Projektovanje organizacije procesa građenja jednog stanbenog naselja“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 295-304.

⁴⁰⁹ Ljubomir Ilić, „O problemima stambene jedinice u Novom Beogradu“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 467-475.

⁴¹⁰ „Трудбеници у новим становима“, *Политика*, 29. новембар 1949, 10.

било све другојачије“, јер „више није морао да се враћа на своју убогу земљу: његов животни пут добио је заувек нове перспективе, као и живот целог нашег народа и целе наше земље после ослобођења“. Зачудо:

Ако желите да видите данас Џезира, његова жена ће вам уверљиво рећи: „Тешко ћете га наћи! По цео дан је на градилишту...“

А одете ли на градилиште, свако ће вам казати: „Џезир, пословођа? Сад је баш био ту...“ ...јер он, као и сваки добар пословођа, мора да буде свуда...

Сувишно је говорити како се Џезир и његова породица осећају данас у великим модерним собама свога новог стана.

За Џезирову децу, која расту у социјалистичкој земљи биће неставрна туђа прича о потлеуши у забаченом селу македонских брда.

Испоставља се да је о перспективном значају социјалистичке изградње све било јасно - једино се није знало где је Џезир Мемешевић.

6.7.4. Монтажна градња и индустрисација грађевинарства

Наредба о извршењу плана грађевинских радова за 1949. годину је тражила примену нових материјала и монтажних конструкција, сходно концепту индустрисације грађевинарства који је као и сви имао специфичне претпоставке.⁴¹¹ Уз монтажно грађење је ишла и совјетска „ланчана“ метода производње називана „грађевински конвејер“, што је била свеобухватнија верзија бригадног система.⁴¹² Термин је преузет из индустрије - у фабрици се производња креће по конвејеру, а код грађевинарства се „конвејер“ радних бригада премешта по „производњи“. На градилиште прво долази бригада за копање темељних јама, која се по завршетку посла премешта на следећи објекат, док на њено место долазе радници за изградњу темеља које смењују зидари и тако до завршних радова. [Слика 176] Да би се рад могао тако организовати потребно је тотално планирање грађевинарства: грађевинске организације у земљи диференцирати у трустове по врстама градње (индустријско, комунално, путеви, станови, друштвени објекти, јавне зграде), извршити класификацију радника по струкама и учинку, пројектовати увек типска решења, извести стандардизацију елемената, елиминисати мокре поступке и - употребљавати локалне материјале који имају малу тежину. Индустрисација је наиме подразумевала начин организације рада а не употребу механизације за монтажу елемената произведених у фабрикама – производња је требало да се обавља на лицу места, у приручним радионицама. Совјетска монтажна градња се углавном сводила на две врсте објеката: дрвени или бетонски скелет са различитим испунама – панела од гипса са трском, сламом и пиљевином или шупљих блокова од цемента и отпадака индустрије: шљаке, лома од опеке и другог.⁴¹³ Просторна организација објеката је била

⁴¹¹ „Наредба о извршењу плана грађевинских радова објеката у 1949 години“, *Политика*, 5. фебруар 1949, 5.

⁴¹² P. A. Krasilnikov, V. I. Skosirev, *Građevinski konvejer. Lančano-ubrzana metoda u građenju stanbenih kuća* (Beograd: Ministarstvo gradevina FNRJ, 1947).

⁴¹³ A. Vacenko i N. Ivanov, „Konstrukcije kuća od montažnih štitova tvorničke izrade možemo i moramo poboljšati“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 394-397; S. A. Novoselski, „Montažne zgrade od armiranog betona“, *Naše*

иста као и код типова станова – ту су и даље двојне или куће у низу, и стамбене зграде са централним степеништем. Код монтажних објеката је такође откривен проблем „архитектурне монотоније“ који „депримира духове“ – говорило се да су за разлику од енглеског и америчког грађења у коме насеља представљају „досадну и жалосну слику“ совјетски архитекти нашли пут масовне израде „разноликих стамбених кућа“ применом фазонских елемената натпрозорнка, пиластара и венаца.⁴¹⁴ [Слика 177] У Југославији се почетком 1947. године инсистирало на усвајању совјетских типских објеката и због њиховог перспективног карактера јер су се касније, када на ред дође индустријализација грађевинарства, могли прилагодити концепту монтажне градње. Да ту није била у питању само потреба за уштедом материјала услед совјетских санкција, него већ очекивана фаза развоја социјализма говори и чињеница да се исто предвиђало још у распису Плана. Ту је тражена производња „монтажних кућа на бази префабриката из дрвних влакана“ и „нових, бољих и јефтинијих грађевних материјала на бази домаћих, јефтиних, не дефицитних материјала и отпадака“. ⁴¹⁵ По речима Бориса Прикрила у исто време, типизација је подразумевала повећање продуктивности рада, велико снижење производних трошкова и повећање општедржавне акумулације.⁴¹⁶ Другачије речено, подразумевала је све мања улагања у производњу која је заузврат могла да постаје све масовнија, уз ангажман све већег броја неквалификоване радне снаге и све масовнију примену норми упрошћавањем радних поступака. Типови би према Прикрилу остајали на сази пет до десет година, то јест један до два петогодишња плана, за то време би се скупљала искуства „а онда се радикално прелазило на посве нови тип“ – покретао се нови круг производње.

Крајем 1948. године је одржано Прво саветовање руководилаца грађевинских института министарства грађевина, што је како се наводило било почетни корак ка развитку научне делатности на пољу грађевинарства, којој је као један од најважнијих задатака дато проучавање монтажних зграда.⁴¹⁷ У исто време *Naše građevinarstvo* у рубрици „Из братског Совјетског Савеза“ открива „нове“ совјетске материјале, попут крова од трсканог плетива и битумена под називом „Гудробердановиј кров“, и премазе од органских материјала ради замене уљаних боја од смоле, каменог угља, карболинеума, фински, руски и шведски премаз, од којих се фински састоји из

građevinarstvo (Beograd), br. 9-10 (1949), 709-711; „Sagradieno za 12 časova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1949), 482.

⁴¹⁴ „Nvine u tvorničkoj proizvodnji sklopljivih kuća“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 628-630; „Novi metodi građenja kuća“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 631-632.

⁴¹⁵ „Graditeljstvo u petogodišnjem planu '1947-1951'“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 5.

⁴¹⁶ Boris Prikril, „Tipizacija i njena važnosti u planskoj izgradnji“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1947), 80-88.

⁴¹⁷ I. I., „Savetovanje rukovodilaca građevinskih instituta ministarstava građevina“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 616-617.

калофонијума и рибљег уља, ражаног брашна, воде и цинк витрола у води.⁴¹⁸ Мате Бајлон је тада објавио и чланак „О изградњи монтажних зграда са конкретним примјером једног финског начина изградње“, у коме је изложио све њене предности – поред горе наведених, ту је искључена „свака самовоља и непотребна индивидуалност при пријешавању основе“ с тим да то не намеће монотонију.⁴¹⁹

Истовремено је почела разрада првих пројектата, један од којих је била барака за 50 радника самаца са перспективом пренамене за 4 до 8 породичних станова.⁴²⁰ [Слика 178] Конструкција је дрвени скелет са испуном од грубозрног бетона од 12cm и унутрашњом облогом од дасака „најгоре класе“ или отпадака и трске. У Пројектантском бироу ИОНО су до тада разрађена три типа породичних објеката: 1. Рајка Татића, од приземља и спрата, са бетонским скелетом и испуном од блокова од шљаке; 2. Јована Ђеловића са испуном од хераклита, трске или гипса; и 3. Владете Максимовића, приземног објекта дрвене конструкције са испуном од шљаке и гипса.⁴²¹ Изградња оптитних објеката је почела крајем 1948. – у штампи је 23. октобра објављено да је предузеће „Полет“ почело земљане радове за три стамбене и једној згради са помоћним просторијама (заједничко купатило, остава, перионица и клозети) у Јовановој и Ужичкој улици на Вождовцу.⁴²² Објекти су грађени према Максимовићевом пројекту у вези кога је откривено неколико предности: граде се од трске и дрвета којих у Београду има, дрвени скелет је обложен панелима од пресоване трске од 5cm, а „благодарећи тој двоструком оплати и ваздушном слоју између њих, у становима ће бити обезбеђена погодна температура“ па „између њих и станова у зградама од тврдог материјала нема скоро никакве разлике“. ⁴²³ Градило се брзо јер се зидови само монтирају на темеље па је потребан мањи број квалификованих радника, а исто тако објекти „не морају да се остављају да се суше“ него су одмах усљиви, што је вероватно била лаичка интерпретација термина „мокри поступак“. Поврх свега, водило се рачуна о естетици „да нове зграде не изгледају као бараке него да буду укусно опремљене и тако распоређене да чине утисак мале колоније вила“. По Татићевом пројекту је почела реализација два објекта на углу Мехмеда Соколовића и Чегарске, а у близини и трећи по пројекту Ђеловића. Ту су блокови од шљаке „сировина које у нашој земљи има на претек и која

⁴¹⁸ „Krov od trskanog pletiva i bitumene“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 452; Jovan Veljanović, „Premazi i prevlake“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 611-613.

⁴¹⁹ Mate Baylon, „O izgradnji montažnih zgrada sa konkretnim primjerom jednog finskog načina izgradnje“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 555-563.

⁴²⁰ Vjeko Aničin, „Korišćenje mrtve sezone za podizanje polumasivnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 594-597.

⁴²¹ „Polumontažna izgradnja stanbenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 103.

⁴²² „Нов тип станбених зграда у Београду“, *Политика*, 23. октобар 1948, 5.

⁴²³ „Грађење монтажних зграда“, *Политика*, 7. јануар 1949, 5. У Ужичкој улици се на по датом пројекту подизало 19 зграда, и до јануара је осам стављено под кров; а колонија на Вождовцу је нарасла на 14 кућа са 30 становица и пет помоћних зграда. „На Вождовцу одмичу радови на монтирању зграда за становљање“, *Политика*, 29. јануар 1949, 3.

не стаје ништа“, а преградни зидови су направљени од шаше и струготине са гипсом. Изградња је трајала три месеца, али се истицало да ће се груби радови вршити за седам дана а остали за две недеље. Како је зграда имала и спрат, представљала је „једну академску студију која је у пракси, приликом зидања прве зграде, показала добре резултате“, и после проба се приступило грађењу колоније у Петом рејону, у близини Цветкове Механе, од десет мањих и пет већих објеката „са баштама, парковима, двориштима, повртњацима, воћњацима и игралитима за децу“.⁴²⁴ Ђеловићев пројекат је омогућавао додавање конструкцијних поља 2/8m на основни елемент једнособног стана, ради добијања двособног, односно трособног, а могао се преуредити и у самачке станове и бити приземни или на спрат.⁴²⁵ [Слика 179] Испуна се могла заменити и блоковима зато што је усвојен модул 20cm, а наводило се и да се пројекат може прилагодити и димензијама опеке или ма којој другој мери. Основе су биле су сличне типовима из публикације *Преглед основа становова*, с тим што је уследило знатно смањење квадратуре: једнособни стан за две особе више није ни улазио у претходне нормативе, двособни стан за четири особе је био за око 10m² мањи од малог стана за три особе, док је највећи, за седам особа, био за исто толико мањи од великог стана за шест особа.⁴²⁶

После првих опита је децембра 1948. у Грађевинском институту Министарства грађевина ФНРЈ одржана Конференција по питању монтажних кућа и конструкција, а јануара је за 1949. годину најављено да ће се у Београду градити 1.000 станова монтажно.⁴²⁷ До тада овај концепт постаје изворно југословенски – према наводима *Политике*: „Историјат те наше, домаће, грађевинске новости није дуг. Прошле године, двојица трудбеника дошли су на идејну да монтирају зграде, уместо да их зидају. То су били тесарски мајстор Јован Фаркаш и инжењер Милош М. Глишић“.⁴²⁸ Фаркаш се наиме досетио монтажне скеле, која ће ући у обавезну примену 1. априла 1951. године, а Глишићев изум су биле „Авала“ плоче сличне совјетском „гипсосмолу“. Материјал је имао четири слоја (16cm): унутрашњи „тиник“ (гипс и песак 2:3 са додатком воде), хераклит од 3cm за топлотну изолацију, испуну од 9cm унакрсне трске и везујуће смесе од цемента, креча, пилевине и песка за термичку и звучну изолацију, и 3cm бетона за спољну заштиту.⁴²⁹ Изношене су рачунице да је такав зид око 20% јефтинији од зида од опеке, а истих изолационих својстава.⁴³⁰

⁴²⁴ Ч. П., „Шта се постиже монтажним грађењем зграда за становање“, *Политика*, 11. јул 1949, 4.

⁴²⁵ „Kratak prikaz jednog tipa montažnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 613-619.

⁴²⁶ Видети типове породичних кућа: M101, 201; и стамбених зграда: C301, 401, B 302, 402; или M 331, 431, C 334, 434, 431, C334. *Preglед osnova stanova* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948).

⁴²⁷ I., „Konferencija po pitanju montažnih kuća i konstrukcija u građevinskom institutu Ministarstva građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 908-909; „Станбена изградња у Београду у 1949 години“, *Политика*, 18. јануар 1949, 5.

⁴²⁸ „На Вождовцу одмичу радови на монтирању зграда за становање“, 3.

⁴²⁹ „Другу министру грађевина НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 1 (1951), 53.

⁴³⁰ Aleksandar Pavlović, „Izrada zgrada od prefabriciranih elemenata“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 619-622.

У складу са оваквим тврђњама је после Другог пленума дошло на ред и питање ликвидације „старих“ материјала. Наредба о уштедама при грађевинским радовима из 1948. године прописивала је штедњу цемента, што је поред великих проблема у грађевинарству условило и да се највећи део радова изводи у опеки.⁴³¹ Међутим, 9. марта 1949. године је стигла и Наредба о штедњи креча и опеке.⁴³² Ово делује изненађујуће с обзиром на то које су се количине опеке користиле на такмичењима током године – поред зидања су чак постизани рекорди у пећењу цигле, па је питање зашто се није производило оно што је потребно ако су нови методи рада били тако продуктивни.⁴³³ Проблем међутим није био у штедњи него је несташица произведена плански - то да „цигла мора нестати као основни елемент“ наводио је Прикрил још средином 1947. године.⁴³⁴ Према Наредби је требало „опеку и креч сматрати фондираним критичним материјалима“, и то „с обзиром на оскудицу која сада постоји, као и на перспективу која проистиче из великог обима грађевинских радова у овој години“. ⁴³⁵ Темеље и сокле је требало градити од набијеног бетона и камена, најдебљи зид од опеке је смео имати 25cm и тек у оправданим случајевима 38, масивне зидове је требало градити „системом шупљина према совјетским методама“, а преградне од гипса, шљаке, трске или струготине. Наредба се односила и на изградњу пољопривредних објеката, с тим што је ту требало користити глино-бетон, набијену глину са или без додатка сецкане сламе, ћерпич, набој са или без минералних или органских примеса (шљунка, песка, сламе, прућа), а код приземних зграда зидати у блату уместо у кречном малтеру. Одмах након тога, 24. марта, Савезно министарство је издало и Упутство о пољопривредним провизоријумима по коме се цигла, креч и дрво, који су до тада сматрани локалним материјалима, такође сматрају фондираним.⁴³⁶

У складу са оваквом перспективом су пројекти који су као резултат проглашења уштеде цемента израђени током 1948. године постали несавремени и нису пролазили ревизију. Прва Уредба је уместо бетонских елемената препоручивала израду плитких сводова од опеке совјетског типа „Дарбази“, а Милорад Маџура је у складу са тим у Проектантском заводу Србије пројектовао типске стамбене зграде за Главну дирекцију Металне индустрије НРС на Бежанији.⁴³⁷ [Слика 180] Опеку је према овом пројекту требало користити свуда: међуспратна и кровна конструкција су од плитког свода од 12cm, ослоњени на попречне зидове распона 3,60m, темељи су такође од опеке, као и

⁴³¹ „Naredba o uštedama pri građevinskim radovima“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 403-409.

⁴³² „Упутство“, *Изградња* (Београд), бр. 3 (1949), 44-46.

⁴³³ „На извлачењу печене цигле из кружне пећи бригада Павла Видчека премашила дневну норму за 244 од сто“, *Политика*, 9. септембар 1949, 4.

⁴³⁴ Boris Prikril, „Tipizacija i njena važnost u planskoj izgradnji“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1947), 80-88.

⁴³⁵ „Упутство“, 44.

⁴³⁶ „Упутство о пољопривредним провизоријумима“, *Изградња* (Београд), бр. 3 (1949), 46-48.

⁴³⁷ Миодраг Милићевић, „Станбена зграда са сводовима инж. Милорада Маџуре“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 19-25.

калкански зидови урађени као контрафори са пилонима. Стамбена јединица заузима један или два распона: у приземљу су једнособни станови за две особе, просторије за огрев, перионица и „опште купатило“; а на спрату двособни за четири особе. У пратећем тексту се наводило да су се мултимпликацијом јединица могли градити и објекти веће дужине, а уочени су и „успели архитектонски мотиви проистекли како из примењеног материјала“. Уз пројекат је приложен и прорачун којим се доказује уштеда фондираних материјала, и као такав је током 1948. године одобрен. Онда је међутим 4. новембра, са првим таласом ревизије, Министарство на тражење Планске комисије образовало комисију за поновну оцену пројекта, након чега је 6. децембра известило да овај „не одговара у погледу функционалности, економичности и брзине градње смерницама рационалног грађења“ и да се не одобрава извођење. На тражење инвеститора је 24. фебруара 1949. ипак дозвољена градња, али само већ започетих објеката.

Након тога се од почетка марта у Привредном савету већ издају наређења по питању монтажне градње. Кидрич је тражио да се што пре разраде оперативни планови и пројекти „стамбених кућица од гипса“ јер је то „материјал будућности“. ⁴³⁸ Средином марта је већ дата је рачуница се у текућој години може подићи 100.000 станова, речено да се воде преговори за куповину патената „машина које дневно израђују три куће“, и да треба „хитно уиграти набавку и израду преса за блокове од трске - Звонимир Морић – одмах“. Већ 1. априла је пронађен нов начин зидања кућа од алуминијума, гипса, шаше, отпадака сламе, конопље, трске и грања, па је наложено да се заведе евидентија трошења ових материјала, да се у „Литостроју“ направе пробе са алуминијумом, припреме машине за котонизацију шаше, начине геолошке процене где су налазишта гипса, и код пилана изради струготина различитог квалитета „тако да сасвим ликвидирамо камен и циглу“. ⁴³⁹ Материјал за лабораторије је имала Беочинска цементара а индустрија стакла гарнитуру епрувета добијену из Чехословачке па је то требало дати Управи за унапређење производње, а при Савезној и републичким планским комисијама организовати Управу сервиса „која планира потребе на бази искуства и перспективе развитка“. Управе сервиса је требало сместити у што лепше просторије и за идућу годину планирати изградњу нових репрезентативних објеката. У том циљу је требало видети „да ли је немогуће Геодетској управи да се исели из зграде“, а за исељавање станара разговарати са Ратом Дугоњићем. За промовисање резултата истраживања је предвиђено издавање билтена на најбољем папиру: месечно би излазили „плави“ (страна литература) и „зелени билтен“ (домаћи резултати), а трећи би се штампао у 5 до 6 примерака за Генералштаб и УДБ. У сврху издавања „плавог“ билтена је требало пописати професоре, научнике и стручњаке

⁴³⁸ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима урбанистичких проблема, одржане 14. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

⁴³⁹ „Записник у Привредном савету Владе ФНРЈ по питању организовања Управа сервиса, одржаног 1. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

способне да изучавају страну литературу.⁴⁴⁰ Материјал је требало да буде обрађен „не сувише детаљно, али научно“, уз нагласак на то „колико се тиме приближавамо или достижемо светски ниво“, а поред тога: „Ако се ради о неком примитивнијем решењу, али за нас економски важном, из обраде треба да се види да се ми њиме користимо јер нам омогућава уштеду итд. знајући за његову примитивност“. Крајем месеца је примећено да су планови научног рада неконкретни и непрецизни – требало се сконцентрисати на борбу за освајање „домаћих нових сировина“ с обзиром на природна богатства, а код научних радника развијати иницијативу и „каналисати је помало, давати задатке али не кочити тако да не могу ништа друго да раде сем тих задатака“. Сходно томе: „Потребно је да се у року од 10 дана изврши критика, исправка и допуна планова“.

Критика је кренула „одоздо“. Извесни Михаил Чуботов, инжењер Главне дирекције железница у Скопљу, послао је часопису *Naše građevinarstvo* допис у коме је примећено да стручњаци индустиријализацији прилазе „још увек више мање на академски начин“.⁴⁴¹ Поточњак је на пример у свом чланку давао много смерница „али у општим потезима“, исто као и Бајлон који је писао о финском начину изградње а да није дао конкретан предлог како треба градити у Југославији. Уместо тога: „Хоћу да истакнем богато искуство Совјетског Савеза у индустиријској изградњи дрвених зграда за становање – које датира још из 18. века“, а и речено је да би се могли расписати један конкурс за типове монтажних станова, извршити пробе и организовати серијска производња, с тим да иницијатор акције буде Министарство грађевина. Министарство је у наредном периоду сваки од предлога послушало, а са Упутством о уштеди креча и опеке је објављен и низ чланака у којима се откривају совјетска искуства са „новим материјалима“. По речима Милутина Максимовића, које су биле у складу са Кидричевим наводима: „Новим материјалима, због њихове релативне новине, или врло мале проширености, ми зовемо у првом реду гипсане грађевинске елементе“.⁴⁴² Симча Палигорић је писао о предностима плоча од трске и сламе - користиле су се „од најстаријих времена“ али помоћу примитивних ручних преса за шта сада „већ имамо модерне и потпуно аутоматске пресе“ чија је производња нарочито развијена у СССР.⁴⁴³ За исте се говорило да обезбеђују велику звучну и топлону изолацију зато што је „стабљика трске шупља и испресецана попречним преградама, које се образују на местима где избија лишће из стабљике, и које спречавају ма и најмању циркулацију ваздуха“. Штавише, „трскане плоче су у извесној мери издржљиве и под утицајем

⁴⁴⁰ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима Савезне управе за унапређење производње, одржаног 27. априла 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

⁴⁴¹ Mihail Čorbatov, „Ka pitanju brže izgradnje stanova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1949), 145.

⁴⁴² Milutin Maksimović, „Novi materijali u stambenoj izgradnji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 677-683.

⁴⁴³ Симча Палигорић, „Трскане плоче и њихова примена у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), 3-4 (1950), бр. 34-47.

пламена“ што зависи од јачине пресовања, али се не сме претеривати „јер би се тиме изгњечиле и поломиле стабљике, истерао ваздих из њих и тако осетно смањима њихова изолациона моћ“. Седру (гипс) је Јосип Пузина објаснио као порозни материјал шупљикаве структуре од које зависи његова отпорност на притисак, а који се налази углавном потпуно чист испод слоја хумуса и вади примитивно, копањем крампом, при чему „количина производа зависи од сналажњивости самих радника“. Затим се врши резање у блокове који се одмах употребљава за изградњу, а има га у изобиљу у Босни па може да подмири велике потребе ради замене опеке.⁴⁴⁴ [Слика 181] Чини се међутим да је најкарактеристичнији „нови“ материјал, који је парадоксално дошао са уштедом опеке, била глина које је такође било у изобиљу. Иако је у питању материјал карактеристичан за изградњу код првобитних људских заједница, опите на примени непечене глине радила је Академија архитектуре СССР, па је у првој половини 1949. године Биро за унапређење производње Министарства грађевина ФНРЈ преузео задатак да ова истраживања проучи, и са резултатима упозна републичка министарства „како би се и код нас јавило већ интересовање за овај начин рада“.⁴⁴⁵ По речима Јулија Хахамовића овај материјал се сврставао у примитивне, међутим изненађују грађевине из Кине, Индије, Египта, Средње и Јужне Америке грађене у претходним вековима, чак „међу њима има и монументалнијих објеката, цркава, двораца“, а у СССР се дошло на идеју да се зидање глином усаврши јер се тако може брзо доћи до великог броја удобних и хигијенских станова.⁴⁴⁶ У „савременом грађењу зграда од земље“ су постојале две методе: монолитна израда и градња помоћу блокова, као и три начина припреме материјала: полусуви (влажна издробљена земља се уграђује непосредно после вађења и набија), пластични (мокра земља се уз додатак воде замеси у тесто и изгњечи), и мешовити (глино-бетон, крупнији агрегат се измеша са стабилизованим земљаним тестом). Притом је битно користити „стабилизаторе“: цемент, црна везивна средства (катран, битумен), тресетни муљ, лишће, сено, стајско ћубриво – последње „не код стамбених зграда“ - а Академија је имала и „нарочите успеле опите“ са казеинима, албуминима, отпацима кожне и алкохолне индустрије третиране мањим количинама јаких киселина и креча, шљаком и пепелом. Као испуна су се употребљавале пиљевина, слама, шљака, ситнеж од опеке, храстова кора, игле од четинара, за сваку од којих је наведена гранулација у милиметрима. Дозирање испуне је зависило од „условне марке блокова“, то јест од „чврстоће на притисак“, а дозирање сламе од „линеарног скупљања земље“. Избор земље и „оријентациона оцена квалитета“ вршени су на основу „спољних знакова“: понашања при копању ашовом, дробљења под прстима и другог, али се као неопходно наводи и

⁴⁴⁴ Josip Puzina, „Sedra kao glavni gradevinski materijal“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 96-97.

⁴⁴⁵ J. H., „Glina kao gradevinski materijal“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 409-410.

⁴⁴⁶ A. П., „Коришћење глине за израду зграда од нaboja i blokova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 871-873.

лабораторијско испитивање. За примену у Југославији је препоручено монолитно грађење као једноставније јер захтева мању механизацију и транспорт. Темеље је до висине 25cm требало градити од бетона, камена или опеке, подруме ради штедње изоставити, зидове више од 2,5 до 3,0m избегавати „јер још немамо искуства“, подове правити од земље помешане са цементом и кошуљицом од цементног малтера или асфалта, а малтерисање није било обавезно одмах него „тек ако се јаве оштећења“. За заштиту од влаге је требало предвидети надстрешнице од најмање 0,5m, кров је ради штедње морао да буде што лакши, а дата је и примедба да се на зградама од земље не дозвољава израда стубова, пиластера, конзола, венаца и разних украса. Као посебан квалитет се истицала економичност и трајност, а осетила се и нарочита потреба „оснивања што већег броја лабораторија за испитивање земљишта, које би требало да има свака република“.

Било је и случајева за које глине није било у изобиљу. У изради санитарија је недостајала квалитетна глина која се увозила из иностранства, па је предузеће „Јадран“ из Ријеке почело да изграђује клозетске шоље од бетона, иако је цемент још претходне године фондирани. Прототип је направљен по узору на Чехословачки модел, и био је скуп и груб, са сифоном од оловног лима и гипсаним калупом који није погодан за индустријску производњу, па се у југословенској верзији дошло на идеју да се калуп ради од ливеног гвожђа, сам елемент од бетона и агрегата од брачког мермера гранулације 1,5 до 2mm, а за хидроизолацију би се сифон заливао битуменом. Брачки мермер је, иначе веома цењен за облагање фасада, за израду козетских шоља изабран због густоће и сталности боје. Цена оваквог елемента је била двоструко нижа у односу на чехословачки узор: 300-400 уместо 700 динара, а посврх свега, заговарана је предност лаке монтаже, што је с обзиром на примењени материјал мало вероватно, а о питању транспорта не треба ни говорити. У то време је тежина опеке истицана као проблем - Сава Атанацковић, шеф Бироа за унапређење грађевинарства НРС, је пишући о предностима монтажне градње тврдио да је ту мања „укупна тежина зграде“ (500kg/m^2 насупрот 2.000kg/m^2 код опеке), те да се трошкови транспорта смањују за 25%.⁴⁴⁷ „Јадран“ је најавио да ће наставити рад и на изгради других санитарија од бетона, те да је чланак написан како би друга предузећа без одлагања приступила изради исте клозетске шоље, у ком циљу је требало да пошаљу по једног стручњака у предузеће на краји курса.⁴⁴⁸ [Слика 182]

Исто као што су у Југославији праћена совјетска искуства, совјети су изгледа помно пратили шта се догађа у Југославији, с тим што се проблематика нових материјала са те стране представљала на нешто другачији начин. Једна од совјетских

⁴⁴⁷ Sava Atanacković, „Problem izgradnje stanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 182-185.

⁴⁴⁸ Marko Novak, „Nužnička (zahodska) školjka od betona“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 199-204.

критика била је упућена и истраживањима на плану грађевинске производње - Зечевић се 6. априла у предузећу „Неимар“ осврнуо на клевете Радио-Прага који је јавио да се у Југославији објекти малтеришу блатом и покривају сламом, и одговорио „блато и слама је у главама, како оних, који ове лажи говоре, тако и оних који их плаћају за овај прљав посао“.⁴⁴⁹ Уз то се свесрдно користио призвук напретка у терминима „индустријализација“ и „монтажна градња“ - Јулије Хахамовић и Бранко Жежель су пред Први мај за *Политику* открили предности бетона: „Бетон је 'злато' у грађевинарству, - рекао је инжењер Жежель, - али има и доста мана. Троши много дрвета за скеле и оплате. Дрво је наш драгоцен извозни материјал и морамо га штедети. У нашем Институту врше се зато опити да се бетон ослободи ових мана. И већ зnamо пут – будућност припада монтажном бетону“.⁴⁵⁰ Институт је испитивао нови материјал: „Стручњаци га зову преднапрегнути бетон“, који ће још више „расирити монтажни начин грађења“. Одмах иза овог је поменуто да у Београду 1949. године треба саградити око 2.000 монтажних станова, мада је јасно да они са „новим“ технички напредним бетоном нису имали везе. Новинар се на ово надовезао: „Можда није далеко то време кад ће грађевинарство од заната прећи на индустрију. Куће, фабрике, мостови градиће се рекордном брзином“. Инаугурација монтажног система је уследила већ сутрадан на првомајској паради - најављено је да ће се до kraja Плана изградити 760.000m² монтажних зграда (што је око 12.500 објекта ако једна има око 60m²), а пронети су макета монтажне куће и графички прикази префабрикованих елемената, што је означило „нову радну победу у побољшању животног стандарда нашег човека“.⁴⁵¹ [Слика 183] Онда су са такмичењима у зидању опеком, почеле и демонстрације брзине градње у монтажном систему уз наслове као што су: „За 7 дана монтажна зграда са два удобна стана“.⁴⁵² Објекат је на Новом Неимару градило предузеће „Београд“, чији је директор Марко Пејовић нагласио да се монтажне зграде могу градити још брже јер: „У грађевинарству уопште нема највише тачке“. Изградња је почела по новим типовима које је радио Игор Блуменау: ГИС 1 до ГИС 4, а у припреми су били и ГИС 5, 6 и 7.⁴⁵³ Најчешће је објављиван тип ГИС 2 (две собе, предсобље, кухиња, купатило и остава) разрађен на модулу од 125cm, површине 59m². Предвиђено је читавих десет варијанти изведбе, које су биле синтеза претходних предлога од дрвеног и бетонског скелета са

⁴⁴⁹ „Govor Vlade Zečevića ministra građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 269-272.

⁴⁵⁰ J.H., „Poslednji primeri praktične primene prednapregnutog betona“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 411-412; T. Велимировић, „Монтажни бетон – драгоцен материјал у грађевинарству“, *Политика*, 30. април 1949, 4.

⁴⁵¹ G. J., „Gradevinarstvo u prvomajskoj povorci“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 417-418.

⁴⁵² T. Велимировић, „За 7 дана монтажна зграда са два удобна стана“, *Политика*, 15. јун 1949, 4.

⁴⁵³ Milutin Maksimović, „Novi materijali u stambenoj izgradnji“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 677-683.

различитим испунама.⁴⁵⁴ [Слика 184] Пројектант је признао да му није успело да реши проблем топлотне изолације, те да је решење тражио у другом правцу – проблем је преузео „специјалан елеменат у згради“, а „природно је да је то елеменат грејања, који мора зато добити своје додатне димензије“, тачније, радијатори су били за 30% предимензионирани што се препоручивало и за каљеве пећи.⁴⁵⁵ Проблем је било и финално облагање површина - зид никада није био довољно раван па се увек морао превлачiti слојем гипса што је оцењено као озбиљан недостатак јер се у објекат уносило много влаге. Опити са меким лесонитом давали су боље резултате, али исти није био погодан због „сувише провизорног карактера“. Префабрикација и монтажа су наиме „сазрели идејно, али не и технички“, али свеједно „економика реалног живота тражи промену производних процеса“, или другачије: „Свима је постао јасан дијалектички закон да квантитет прелази у квалитет, - количина мења особине. Преведено на језик грађевинарства ово значи: број објеката достигао је такве величине, где се захтевају нови облици и процеси производње“ – што их се више градило требало је да постају све бољи.⁴⁵⁶

Питање броја објеката и дијалектичког развоја грађевинарства нешто је боље објашњавано у Привредном савету. Ту су бројке од 2.000 монтажних станова о којима је говорио Жежељ, и 12.500 са транспарента на Првомајској паради, средином јула превазиђене јер је монтажна градња постала „од невероватне важности“ и то „политички и економски“.⁴⁵⁷ Почетком године се говорило о 100.000 станова по старом и новом систему заједно, а сада: „Општи план за 1950. годину је да се изгради 100.000 станова из монтажних делова. Потребно је имати смелости и планирати што више, али наравно да то буде реално и да се за то обезбеде средства“.⁴⁵⁸ Кидрич наиме проблем више није повезивао са уштедом материјала него са другом од многих предности оваквог начина градње: „План грађевинарства је овисан од радне снаге који ћемо тешко моћи добити, а за механизацију немамо довољно новца. Према томе, једини је излаз изградње монтажних станова“, и требало их је „запланирати што више“.⁴⁵⁹ За то разумљиво није био подесан традиционални начин градње па је уследила критика: „Отпор код Министарства грађевина као код свих осталих министарстава против монтажног начина

⁴⁵⁴ Игор Блуменау, „Кратак опис варијанте IV монтажне куће ГИС-2“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 45-46. М. Максимовић, „Монтажно грађење стамбених зграда“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 26-29.

⁴⁵⁵ Igor Blumenuau, „Opitni objekti Grad. Instituta Ministarstva gradevina NRS“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 607-613.

⁴⁵⁶ Ibid., 608.

⁴⁵⁷ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању изградње творница за израду делова монтажних кућа, одржане 10. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

⁴⁵⁸ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ у Савезној планској комисији са председницима републичких и обласних планских комисија, одржане 12. јула 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

⁴⁵⁹ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању даљње борбе за испуњење плана, одржане 13. јула 1949. године“, Архив Југославије, 10-4-9.

грађења страшан је. Треба решити питање изградње циглом. Следеће године ниједна нова кућа неће се градити из цигле“⁴⁶⁰. Уместо тога се требало хитно сконцентрисати на изградњу фабрика за израду монтажних објеката на рачун изградње неких других, а под „фабриком“ су се подразумевале „мале фабрике које израђују монтажне бараке“ са којима Србија „има прилично искуства“.⁴⁶¹ Српско искуство је било овакво: за Министарство Железница је у Љишкој улици „на једној од пољана београдске периферије“, на „празном терену“ Бановог Брда по пројекту Гојка Тодића грађено 14 монтажних кућа, о чему је у штампи освануо наслов „Осам станова за десет дана“.⁴⁶² Елементи су изливани у радионици коју је направило само Министарство, а „то је у ствари импровизована творница“, другим речима „модерну машинску халу засад замењују шупе, а машине које ће аутоматски израђивати у велиkim количинама све делове – примитивни калупи и руке радника“. Како се наглашавло у Привредном савету, овакве фабрике је требало подизати „у индустриским и рударским басенима у близини самих градилишта“, а за то су увеко били спремни совјетски пројекти.⁴⁶³ [Слика 185] Још једна од користи подухвата је било то што би Министарство грађевина добило своју индустрију, а што би створило базу за други Петогодишњи план. Са том перспективом је требало „бацити одмах сву радну снагу у монтаже, макар давали посебне повластице да их се задржи“ - свим већим ресорима је препоручено да се угледају на Министарство железница и пређу на „примитиван полумонтажни начин грађења“, и то са властитом радном снагом, то јест запослени би сами градили станове јер „за себе граде“, па им је требало рећи да ће се добровољни рад обрачунати у станарину, да ће станови прећи у њихово власништво и слично.⁴⁶⁴ Током зиме је требало организовати и 30.000 омладинаца за изградњу фабрика монтажних делова како би почеле са радом најкасније до априла 1950. године, и сутрадан се састати ради израде оперативног плана дате акције. У односу на нови задатак је почела да се широко разматра и перспектива повећања производње цемента у Беочину, који наједном није био дефицитарни материјал.⁴⁶⁵ Испоставило се да је Планом била предвиђена мала количина и да треба подићи квоту за најмање 800.000 тона, од чега је за предвиђени број станова било потребно 70.000, а у том циљу је постала потребна и изградња нових пећи и цементара за

⁴⁶⁰ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ у Савезној планској комисији са председницима републичких и обласних планских комисија, одржане 12. јула 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

⁴⁶¹ „Осам станова за десет дана“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

⁴⁶² „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању изградње творница за израду делова монтажних кућа, одржане 10. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

⁴⁶³ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању ребаланса инвестиција Министарства железница, одржане 7. септембра 1949. године“, „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању плана Министарства електропривреде за 1950. годину, одржаног 13. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

⁴⁶⁴ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању индустрије цемента, одржане 25. августа 1949. године“, Ibid.

осам месеци. Беочину су недостајали угљ, електрична енергија и радна снага - питање електричне енергије је требало решити тако што ће се иста обуставити „мање важним гранама“, као што су метална и текстилна индустрија, шећеране и млинови, „тј. све оно што је важно за исхрану становништва и што је кампањске природе“ морало је бити у довољним количинама снабдевено с тим да „нешто мало“ енергије треба обуставити широкој потрошњи. На питање је шта је читавој тој акцији било узрок а шта последица тешко је одговорити – монтажна градња је како год било постављена као приоритет за наредну годину, у ком циљу се покретао нови круг производње и рестрикција – сам производ и његова корисност су очигледно били од споредног значаја.

На нови задатак је по обичају скренута пажња насловним странама часописа и расписивањем општег конкурса упркос техничком карактеру проблема. [Слика 186] Конкурс за монтажне стамбене зграде од индустријски израђених елемената је расписан 20. септембра, а жири је био састављен углавном од инжењера активних у писању чланака на тему.⁴⁶⁵ Требало је разрадити пет типова станова за две до шест особа: прва три (ОСП-2 до 4) „са помоћном исхраном“ (ниша или чак „добро организован и вентилисан угађен ормар“); а последња два (ОСК-4 и 6) са „комплетном исхраном“ (већа дужина кухиње за око 1,10m). Тражен је модул од 10cm, максимална тежина елемента могла је бити 180kg, за објекте од приземља и спрата са варијантама за слободностојеће и куће у низу, са површинама за око 6m² мањих од норматива. Рок за предају је био 30. новембар 1949. године. У међувремену је од 24. до 28. новембра у Сарајеву одржано Друго саветовање Бироа за унапређење грађевинарства, где се кренуло са „сламањем отпора“ по питању монтажне градње. По речима Хахамовића, за унапређење грађевинарства „постоји велико интересовање не само код министра лично, него и целог државног и партијског руководства“, које је у 1950. години очекивало унапређење „од центра па до крајње периферије“.⁴⁶⁶ Стручњаци су упозорени да не треба да изгубе из вида да „стварање у грађевинарству подлеже највећој критици широких народних маса“, и „нашу политичку стварност и руководећу улогу КПЈ у решавању целог овог комплекса питања“, те да „не забораве да су они саставни део општег радног колектива ове земље“. Стручњаци су упознати и са директивама Кидрича о линији научно-истраживачког рада који је запостављан – требало је пречистити са називом „научник“ – јасно је да треба да буде извесне слободе у раду али се ипак тражи плански рад. Милутин Максимовић је најавио да ће по питању монтажне градње 1950. година бити преломна и упозорио да је на то дословце обавезивао Закон о Петогодишњем

⁴⁶⁵ „Министарство грађевина ФНРЈ расписује Пројектни конкурс за израду идејних пројеката за монтажне стамбене зграде од индустријски израђених елемената“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 58-60; *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 9-10 (1949), 753-754.

⁴⁶⁶ Ј.Н., „Друго саветовање Бироа за унапредење грађевinarstva одржано је 24-28 novembra 1949 u Sarajevu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 11-12 (1949), 877-880.

плану.⁴⁶⁷ Да би се, дакле, План остварио „поставља се читав низ питања на које треба наћи одговоре“. Ту је прво област пројектовања где је у току био конкурс „који ће нам дати ако не готова и непосредно применљива решења, а оно бар добре архитектонске замисли и конструктивне идеје“, а требало је имати у виду и „питање естетике, јер нама требају и лепе куће, а не само рационалне кутије за становање“. Конкурс би дао и „наш привремени модулни систем“, који је „истина, предуслов за пројектовање монтажне куће, но он ће нам овог пута доћи као неки 'нузпроизвод'“. Ово је значило: „Битно је то, да ми ипак усвојимо један привремени модул, да га пустимо у праксу, да га окушамо и стекнемо искуства с њим, - да почнемо“, а касније ће се модул „реалтивно лако променити“, за коју тврђу се може рећи да једноставно није тачна. Ту је и изградња фабрика код које се привремено требало оријентисати на „лаке мање хале у центрима будуће градње, које ће се преко зиме са најмање тешкоћа изградити, а касније демонтирати, односно порушити без велике штете кад одиграју своју улогу“. О питању организације предузећа „треба размислити“, али и „треба с нечим почети“ и формирати трустове. „Тежак, али ипак решив задатак“ су имали и урбнисти – од неколико типова монтажних зграда је требало направити насеље „које неће патити од оне сиве, убиствене монотоније“ од које је патила већина типизираних кућа нарочито у Енглеској. За све то је постала потребна читава „армија“ кадрова, а једини начин да се исти добију био је оспособљавати их кроз производњу са којом је требало почети већ преко зиме „не чекајући коначне типове“, јер ће они у најбољем случају доћи тек почетком 1950. године – као „школа нових кадрова“ је привремено усвојен тип ГИС 4-2. Као и у пљоопривреди, није требало чекати ни механизацију јер „овај задатак нисмо овог пута ни поставили пред себе“.

Резултати конкурса су објављени јануара 1950. године. Стигло је 80 радова, и наравно није било прве награде, а награђени су углавном пројектанти који су претходно радили на типовима.⁴⁶⁸ Како је нагласио Н.Ш: „Овај конкурс, иако није дао непосредно применљиве резултате у погледу монтажног грађења, ипак је на врло широком фронту покренуо наше стручњаке“. Разрада типова је поверена АПЗЗ, а по речима Милутина Максимовића: „Идућа година ће ући у анале нашег грађевинарства као година увођења овог најсавременијег начина грађења у нашу праксу“.⁴⁶⁹ Рад на пројектима се наставио све до 1952. године, у нешто другачијим политичким околностима.

⁴⁶⁷ Milutin Maksimović, „Montažno građenje stambenih zgrada [predavanje održano 25. novembra 1949 god. u Sarajevu na sastanku DIT-a u okviru II savetovanja biroa za unapređenje građevinarstva]“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 836-839.

⁴⁶⁸ Међу награђенима су били Игор Блуменау и Јован Ђеловић који су већ радили на овој проблематици, затим Казимир Остроговић, Стјепан Планић, Иво Бартолић, Владимира Поточњак, Едвард Равникар, Владимира Хрушка са својим тимовима. Н.Š., „Rezultat konkursa za stambene zgrade od industrijski izrađenih elemenata“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1950), 61-62. Видети и: Ј. Н., „Izložba konkursnih radova za montažne kuće“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 121.

⁴⁶⁹ М. Максимовић, „Монтажно грађење стамбених зграда“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 28.

6.7.5. ГУП Београда: разрада Добровићевог плана

Урбанистима су нови задаци били дати још крајем новембра 1948. године, када је у време Другог конгреса ДИТЈ одржана изложба Урбанизам и техничка књига. Тада је Миодраг Настасовић приметио да се планови раде без довољне или икакве сарадње са планским органима.⁴⁷⁰ По речима Милоша Сомборског, требало је више пажње посветити концепту регионалног планирања које садржи све елементе привредног плана.⁴⁷¹ После постављања ове тезе је наступила реорганизација урбанистичких служби – у циљу израде Генералног плана Београда је крајем 1948. године укинута Управа главног архитекте, а уместо тога основана Управа за пројектовање ИОНО која је давала могућност „синхронизованог рада“.⁴⁷² Управа је под руководством Братислава Стојановића објединила урбанистичку (Урбанистички завод, Милош Сомборски), архитектонску (Архитектонски завод, Богдан Игњатовић) и инжењерско-комуналну службу (Инжењерски завод, Александар Милошевић), и била је у директној вези са Планском комисијом ИОНО.⁴⁷³ При Управи је 27. септембра образована и Урбанистичка комисија, као саветодавно тело ИОНО, „стручно-друштвени орган“ од 27 чланова стручњака, носилаца израде плана, професора универзитета, градских, републичких и савезних установа и политичких функционера под руководством Стојановића и председништвом Владислава Рибникара.⁴⁷⁴ Комисија је „заузимала ставове по свим текућим крупним питањима изградње Београда“, то јест, имала је задатак ревизије пројеката, а исто тако су „сви резултати рада стручњака били предмет сталног интересовања државног руководства, које је било стално у вези са пројектантима и давало мишљења на предложена решења, као и сугестије за даљи рад“.⁴⁷⁵ Израда Генералног плана је почела тако што су Комисији презентована дотадашња решења регулације Београда: оног из 1947. године рађеног у Урбанистичком институту као синтеза конкурсних пројеката за Нови Београд, и из 1948. рађеног под Управом главног архитекте као Идејна скица генералног решења Великог Београда.⁴⁷⁶ Комисија ове пројекте није усвојила, него је наложила да се рад пренесе на Управу за пројектовање и обавља уз пуно коришћење дотадашњих резултата и уз корекције које је предложила. Другим речима, констатован је наставак рада на старим плановима – новина је била

⁴⁷⁰ N. V., „Izložba urbanizma i tehničke knjige“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 901-903; I. G., „Izložba tehničke knjige“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 903.

⁴⁷¹ M. Somborski, „Neki problemi urbanizma u Srbiji. Predavanje održano na izložbi 'Urbanizam i tehnička knjiga'“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 324-326.

⁴⁷² Darko Bogosavljević, „Pregled razvoja urbanističke službe i Beogradu 1944-1959. godine“, *Arhitektura-urbanizam* (Beograd), br. 41-42 (1966), 99.

⁴⁷³ Bratislav Stojanović, „Obnova i izgradnja do donošenja GUP-a (period 1944-1950)“, u: Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 14.

⁴⁷⁴ Ibid., 25.

⁴⁷⁵ Bogosavljević, „Pregled razvoja urbanističke službe i Beogradu 1944-1959. godine“, 99; Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 6.

⁴⁷⁶ Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 47.

чвршћа веза стручних и друштвено-политичких органа. Марта 1949. године се планирањем позабавио и Кидрич, који је нагласио да се Београд до тада градио стихијски, што је потиснуло војно-стратешко-политичке моменте: „Генерални план треба да буде израз јединстваног схватања руководства са економско-политичким-војно-уметничким саветом на челу“.⁴⁷⁷ Наложио је да се формира Савет за одобрење Генералног плана за чије је чланове предложио: себе, Љубодрага Ђурића, Ђиласа, Нешковића, Стамболића, Рибникара, Рату Дугоњића, Марка Никезића, Јована Веселинова, Љубомира Илића и једног представника Армије. Дао је и сугестије по питању пројектовања – требало је размотрити подизање небодера и развијати код инвеститора тенденцију изградње у старом Београду.⁴⁷⁸ Пројекти су полазно са тим морали бити готови до краја априла, а Генерални план до јула, и продискутован до краја августа.

План је барем за ту годину разрађиван од 1. априла до 1. септембра - радом је руководио Сомборски са Ђорђем Шуицом и Јосифом Најманом.⁴⁷⁹ Предлог су 6. септембра у ИОНО прегледали Тито, Кардељ, Ранковић, Ђилас, Пијаде, Нешковић, Стамболић и Коча Поповић, којима су објашњења давали Сомборски, Стојановић и Најман.⁴⁸⁰ [Слика 187] План у то време није детаљније разматран у периодици, али се из појединих текстова може проценити да је пажња пре свега посвећена централним потезима старог дела града. Тито на Другом пленуму јесте нагласио да репрезентативне објекте треба градити скромније, али то није значило да надаље монументални потези нису планирани - како је јула пренело ТАНЈУГ: „Преуређивање центра је прва фаза у архитектонском и урбанистичкој реконструкцији Београда [...]. Део овог џиновског подухвата већ се остварује“.⁴⁸¹ По речима Оливера Минића, центар Београда се више пута померао, а тренутно је био на Теразијама прикован постојећим зградама, па се јавила потреба за проширењем дуж Улице маршала Тита до Славије, и уз Булевар Црвене армије до Техничког факултета, при чему су најважније тачке: Трг Републике (Оливер Минић), Теразије са Терасом (Станко Мандић), Трг Маркса и Енгелса и Славија (Никола Гавриловић), за које су рађене детаљније студије.⁴⁸² [Слика 188]

Управа за пројектовање ИОНО је још почетком 1949. смештена у објекат на Теразијама 45, где су радове су у сменама, чак и ноћној, изводиле омладинске бригаде

⁴⁷⁷ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима урбанистичких проблема, одржане 14. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

⁴⁷⁸ „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима изградње Новог Београда, одржане 27. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

⁴⁷⁹ „Генерални урбанистички план Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 4; *Изградња* бр. 3-4 (1950), 88; Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 25.

⁴⁸⁰ „Маршал Тито разгледао пројекте генералног плана Београда“, *Политика*, 7. септембар 1949, 1.

⁴⁸¹ „U centru Beograda izgrađuje se novi trg koji će nositi ime Marska i Engelsa“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 575-576.

⁴⁸² Оливер Минић, „Реконструкција централног дела Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 135-136.

које су „као у јуришу, срушиле оних неколико старих зграда на Теразијама и у Дечанској улици, рашчистиле терен и ископале темеље за нове палате“. Кидрич је средства за Дом синдиката одобрио крајем марта, у ком циљу је предвиђена реконструкција целокупног блока између Теразија, Булевара, Дечанске, Стаљинградке и Коларчеве улице јер од истог „почиње Булевар Црвене армије“.⁴⁸³ До тада је пројекат за Трг Маркса и Енгелса који је као и план Теразија радио Никола Гавриловић био готов – у штампи се знало да ће потез бити затворен лучном зградом која одговара архитектури околних зграда, тачније, тадашњој згради ЦК. Стара зграда некадашњег Окружног сељачког суда „која сада стоји усамљена на почетку леве стране Булевара“ планирана је за рушење јер је ту требало подићи споменик Марксу и Енгелсу, а зграда ЦК је требало да добије још један спрат да би се изједначила са фасадом „Борбе“. Пројекат самог објекта Дома Синдиката радио је Бранко Петричић.⁴⁸⁴ Нови потез међутим није био изолована целина – ка истом је требало отворити „како то стручњаци називају - ‘визуелне продоре’“ тако да се из Улице маршала Тита и заклоњених делова Булевара добро виде Народна скупштина, Поштанска штедионица, ЦК КПЈ и нова зграда Радио Београда. [Слика 189]

Булевар Црвене армије је имао неколико кључних тачака. Конкурс за комплекс Уметничко-историјског музеја на Ташмајдану је Министарство просвете НРС расписало још априла 1948. као позивни, између седам завода, група и архитеката.⁴⁸⁵ Тражен је обиман програм од пет објекта: за средњевековну српску уметност (2.000m^2); археологију; сликарство и вајарство; излагање историјског материјала; и графику, медаљерство, нумизматику и дирекцију музеја, сваки по 1.500m^2 . Објекте је требало повезати коридорима за изложбе, а пројектантима је назначено да треба водити рачуна о „извесним резултатима досадашњег урбанистичког проучавања проблема“, који се углавном своде на претходне Добровићеве предлоге: око Цркве светог Марка је требало формирати трг, постићи аксијалност у диспозицији водећи рачуна о визуелним могућностима и парковски уредити комплекс. Павиљон за средњевековну уметност је планиран за копије средњовековних фресака и колекцију Уметничког музеја Београда. Копирање фресака је у складу са тезом о откривању националног наслеђа почело у време расписивања конкурса под руководством Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ. Тада је потписан уговор за тромесечну сарадњу са шест француских стручњака за рад у Сопоћанима и Пећкој патријаршији; а Јарослав Кратина и Владимир Предојевић су са студентима радили у Ариљу и Милешеви. Како се 1950. године наводило, резултат је требало да буде представљен на изложби у Паризу, али о томе 1948. године није било

⁴⁸³ „U centru Beograda izgradiće se novi trg koji će nositi ime Marska i Engelsa“, 575-576; „Записник са састанка Привредног савета Ваде ФНРЈ са друго Ђуром Салајем, одржаног 29. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

⁴⁸⁴ Пројекат се налази у Историјском архиву Београда, сигнатура: 17-40-1952; 4-115-1950.

⁴⁸⁵ Dimitrije Leko, „Osvojt na predlog opšte dispozicije umetničkog muzeja u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1950), 524-528.

речи.⁴⁸⁶ Почетком 1949. године се „дошло на замисао“ да се поред фресака копирају и пластика и архитектонски фрагменти из Македоније, Словеније и Хрватске - рад се развио у копирање дела „уметности народа Југославије“, а у план рада Министарства за науку и културу је унета замисао да се иста прикажу иностранству за шта је фебруара састављен Одбор за организацију.⁴⁸⁷ Изложба средњевековног сликарства и вајарства народа Југославије је одржана у Паризу, од 8. марта до 22. маја 1950. након чега је због интересовања продужена до 25. јуна. Приказано је 205 предмета, око 700m² копија фресака, од којих 10 оригиналних из Дечана и Охрида, 40 одливака архитектонске пластике, 26 одливака богумилских стећака.⁴⁸⁸ Колекција Уметничког музеја планирана за Ташмајдан је такође била у складу са савременим захтевима.⁴⁸⁹ Последња манифестација Музеја била је изложба Паје Јовановића и Уроша Предића, и ту прикупљање дела није задавало брига зато што су „приватни сопственици углавном правилно схватили потребу да се њихова дела предају музеју и на тај начин послуже народу“, па је велики број слика поклоњен. У међувремену су прикупљени и експонати који су дословно били резултат обнове и изградње – извесне античке посуде и накит извучен је багер код Аде Циганлије, један мач је пронађен у Новом Београду, ту је пребачена и диплома Петра Великог из манастира Раковица, а међу највеће вредности су спадале оригиналне фреске које је Завод за заштиту споменика „успео да скине“ са Ђурђевих Ступова, манастира Грађац и цркве у Палежу. Слично се дешавало и приликом копирања фресака – због хитности задатка су пресликаване паусирањем „што је у сваком случају направилно и недопустиво“, јер су кописти на фрескама означавали докле је паусирање извршено и влажили их водом и другим течностима како би добили што изразитије боје.⁴⁹⁰ Музеј је „озбиљно схватио и бригу око подизања стручног нараштаја“ – конзерватори и музејски руководиоци су обучавани на течајевима на којима је проучавана историја уметности, музеологија, марксизам-лењинизам и друго. Конкурсни радови за Ташмајдан нису објављени, али је осврт дао Димитрије Леко крајем 1950.

⁴⁸⁶ „Француски стручњаци у сарадњи са нашим сликарима радиће овог лета на копирању наших средњовековних фресака“, *Политика*, 16. јул 1948, 5; „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Париз, 1950. Закључни реферат о изложби средњевековне уметности народа Југославије у Паризу 1950“, Архив Југославије, 317-88-125.

⁴⁸⁷ Председник Одбора је био Мирослав Крлежа, заменик Ерих Кош, чланови Ђурђе Бошковић, Џито Фисковић и Јарослав Кратина, а жири Аугустинчић, Милуновић, В. Петровић, Бихаљи-Мерин и Александар Дероко. „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Париз, 1950“, Архив Југославије, 317-88-125; „Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, Београд, 1949/9. План рада за 1949. годину“, Архив Југославије, 316-24.

⁴⁸⁸ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120. Видети и: „Кроз који дан шаље се у Париз материјал за велику изложбу средњовековне уметности народа Југославије“, *Политика*, 15. октобар 1949, 5; „Са људима који су изнели на видело дана наша средњовековна уметничка блага“, *Политика*, 26. децембар 1949, 4; „У Паризу ће се осмог марта отворити изложба југословенске средњовековне уметности“; *Политика*, 3. март 1950, 5; „Изложба наше средњовековне уметности у Паризу“, *Политика*, 10. март 1950, 4; „Југословенска изложба средњовековног сликарства и пластике“, *Политика*, 23. март 1950, 5; „Изложба средњовековне уметности у Паризу продужена до 25. јуна“, *Политика*, 29. мај 1950, 3.

⁴⁸⁹ „Одобрен је пројекат зграде Уметничког музеја у Београду“, *Политика*, 25. новембар 1949, 4.

⁴⁹⁰ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Париз, 1950. Закључни реферат о изложби средњевековне уметности народа Југославије у Паризу 1950“, Архив Југославије, 317-88-125.

године уз рад неименованог аутора. [Слика 190] Оцењивачки суд је заседао јуна 1948. када је донета је одлука да ниједан од четири рада не може послужити за разраду. Онда се октобра 1949. године на Изложби петогодишње изградње Београда појавио пројекат израђен од стране једног од чланова жирија – Леко није навео о коме се ради, али се из навода у дневној штампи може сазнати да је пројекат радио Миладин Прљевић. [Слика 191] Исти, како наводи Леко, није имао ничег заједничког са расписом конкурса - то што програм није поштован било је донекле у реду, јер се из резултата често може констатовати немогућност реализација задатка. Програм је међутим на конкурсу био сасвим реално постављен - на локацију се могло сместити свих пет зграда или евентуално смањити на три. Нови предлог су чинила два објекта крастасте основе (један за сликарство и скулптуру а други за средњовековну збирку) уз Улицу Народне Републике код Правног факултета.⁴⁹¹ Спољашњост је према писању *Политике* „монументална и одаваће своју уметничку намену. По Лековом мишљењу пројекат није био резултат претходне архитектонске анализе - величина објекта није допуштала да се поставе као пандан цркви и уместо да се напусти идеја повезивања уопште ова „неархитектонска“ концепција је још јаче наглашена једним „дугим и релативно узаним сиромашним урбанистичким елементом – воденом каскадом“.⁴⁹² Леко замера и то што је осовина „насилно“ премештена на једно од мањих бочних кубета цркве „чиме аксијална реализација постаје илузорном, односно не постоји више“. Ту „преовлађује зграда“ а не зеленило коме је објекте требало подредити да би се оцртавала „само силуeta цркве, тог јединог доминантног објекта на Ташмајданском блоку“. Лекови назори су међутим за дати контекст били сувише академски – црква је још од почетне Добовићеве скице представљала само „вертикалу“.

Добровић је за Ташмајдан предвиђао и изградњу објекта ма које масовне организације, а испоставило се да је у питању била зграда ЦК НОЈ („Метропол“), за који је пројекат радио Драгиша Брашован. Изградња је почела 1950. године - јула се већ дошло до шестог спрата, али омладинци нису били задовољни па се „избрисала ноћ као ‘мртво време’“ – од 5. јула се радило у две смене јер је зграду од осам спратова до половине септембра требало ставити под кров, а било је познато да ће „сва у мермеру, бити једна од најлепших у Београду“.⁴⁹³ Објекат је подигнут до краја новембра, за седам месеци, у време када се реконструисао и Булевар од зграде ЦК до Улице генерала Жданова и дограђивао спрат на Техничком факултету.⁴⁹⁴ Преко пута, између Кумановске и Улице Ивана Милутиновића, планирана је и изградња Концертне дворане за

⁴⁹¹ „Одобрен је пројекат зграде Уметничког музеја у Београду“, 4.

⁴⁹² Leko, „Osvojt na predlog opšte dispozicije umetničkog muzeja u Beogradu“, 527.

⁴⁹³ „Међу омладинцима Чачанске бригаде“, *Политика*, 23. јул 1950, 3.

⁴⁹⁴ „На изградњи Београда радило је ове године 33.000 омладинаца и омладинки“, *Политика*, 20. новембар 1950, 3.

симфонијску музику за 1.500 места.⁴⁹⁵ Конкурс је расписан априла 1949. године, позвано је пет пројектанта а одазвало се четири: Бајлон, Момчило Белобрк, Бранко Бон и Милан Злоковић који је, колико је познато, учествовао само још на конкурсу за Председништво владе. Жири је оценио да нико не заслужује прву или другу награду, па су пласмани били: Бон са 24.000 динара, Бајлон са 21.000, Белобрк са 19.000 и Злоковић са 16.000. Бон је „иначе сугестивно и еластично“ решење технички оскудно представио и „постигао затворену кубичну форму са површинама које дају могућност да се приликом детаљне студије обраде“. Слично се односило и на остала решења - Бајлонов улаз у објекат „иако има стилске претензије и извесне композиционе квалитетете, функционално и органски не одговара намени концертне дворане“ јер су двојни прилази са стране неоправдани, а иначе: „У пројекту постоје сви услови да се постигне исправно обликовање и репрезентација“, јер „лепе пропорције дају могућности за даље продубљивање“. Код Белобрка: „Пацио је постављен доста неоргански и формалистички“, па је изглед са Булевара слаб, „приступ фоајеу није репрезентативан“, док је репрезентативна ложа је на неподесном месту с обзиром на њен карактер. Злоковићу су постављене замерке углавном на функционалност, али је речено да пројекат такође има све услове за „исправно обликовање“. Почетак радова на Дворани је најављен за мај 1950. године, а разрада је поверена Бону.⁴⁹⁶ [Слика 192]

Други потез који се надовезивао на Трг Маркса и Енгелса била је Улица Маршала Тита, дуж које је такође планирно неколико репрезентативних потеза. Трг Републике је разрађивао Оливер Минић - отворен је широким продором према Кнез Михајловој, где је како је и Добровић планирао предвиђена доградња „Албаније“. Супротну страну је затварала нова грађевина везана с бока за Народно позориште, која је потез делила на два дела – према „Албанији“ и према Дому Армије.⁴⁹⁷ За Теразије је расписан ужи конкурс а решење је дао Никола Гавриловић – потез је решаван као целина са објектима око „Албаније“ и Теразијском терасом - лево од „Албаније“ је дограђиван Државни завод за социјално осигурање започет пре рата.⁴⁹⁸ Пројекат за Теразијску терасу је завршен другом половином 1949. године - радио га је Станко Мандић и разликовао се од оног који ће се објављивати 1950. - први степеник, испод хотела „Москва“, завршава се колонадом стубова и са два бочна степеништа, изнад чега су са леве и десне стране симетрични павиљони, а у средини парковски уређен кружни трг са обелиском.⁴⁹⁹ [Слика 193] Са Теразија је требало уклонити теретни саобраћај и у Дечанској изградити

⁴⁹⁵ Branko Petričić, „O konkursu za zgradu Koncertne dvorane u Beogradu. Referat održan 27. jula 1949 godine na plenarnom sastanku sekcijske arhitekata DIT-a NR. Srbije“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 193-197.

⁴⁹⁶ „Гради се нова концертна дворана у Београду“, *Политика*, 30. март 1950, 3.

⁴⁹⁷ Минић, „Реконструкција централног дела Београда“, 135.

⁴⁹⁸ „На углу прекопута палате ‘Албанија’ биће подигнута зграда Државног завода за социјално осигурање“, *Политика*, 16. јул 1948, 5.

⁴⁹⁹ Б. С., „Теразиска тераса – Београд“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1951), 200-202; „U centru Beograda izgrađuje se novi trg koji će nositi име Marska i Engelsa“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 575-576.

тунел који ће испод Теразија ићи на Зелени Венац, а онда преко моста на Сави на Нови Београд. За пешачки саобраћај је од биоскопа „Београд“ до Коларчеве улице предвиђано постављање аркада које ће, како се наводило, осим заштите пролазника допринети и монументалности потеза.⁵⁰⁰ Улица Маршала Тита није трпела веће измене – на левој страни се држао континуитет блокова прекинут адаптираним зградама Президијума скупштине ФНРЈ и Председништва владе НРС са „декоративним партером између њих“. ⁵⁰¹ Западна страна је већ била формирана „ритмичним прекидима“ - Теразијском терасом, барокном кућом Крсмановић која је у то време конзервирана, простором код Председништва НРС „који ће бити обрађен у виду мале терасе“, широком перспективом Улице Кнеза Милоша и парком „Мањеж“. ⁵⁰² За Славију је пројекат радио Никола Гавриловић, и макета је била изложена на Изложби петогодишње изградње Београда.⁵⁰³ Трг је клинастог облика и шири се према новом објекту између Маршала Толбухина и Булевара ЈНА, сличном Дому Синдиката, са два бочна крила. Славију је требало затворити за саобраћај који је пребачен дијагоналним просецањем стамбених блокова на Бирчанинову и Маршала Тита, чиме је уместо једног чвора направљен проблем на свакој раскрсници.⁵⁰⁴ Трг је са друге стране затворен и објектом који прелази преко Немањине улице, чиме су добијене „мирне и уравнотежене масе“. ⁵⁰⁵ [Слика 194]

Средином 1948. године је расписан и конкурс за Савски мост – уместо постојећег челичног моста се хтело добити „боље решење како у економском тако и у естетском погледу“, што је захтевала перспектива развоја Новог Београда.⁵⁰⁶ На први конкурс који је требало предати до 15. августа 1948. године позвано је мноштво архитектонских и инжењерских организација и један инжењер из Москве, а тражено је коришћење домаћих материјала (бетона или челика) и до три пројекта по учеснику. Стигло је 19 радова али нико није добио прву награду – награђено је седам пројеката и дата су два откупа, а највиши пласман је добио рад Војислава Драганића и Круна Тонковића из Инжењерског завода у Загребу.⁵⁰⁷ Пројекат је био сличан постојећем мосту, кабловске конструкције за чије су анкеровање искоришћени су стубови старог моста. У међувремену је дошло до промене мишљења – већ крајем 1949. се објашњавало да је овај пројекат „донекле погодан за изградњу“ или да се челик таквог квалитета не производи у земљи, па је расписан други конкурс - за мост од бетона - на који је позвано пет пројектаната.

⁵⁰⁰ „U centru Beograda izgrađuje se novi trg koji će nositi ime Marska i Engelsa“, 575-576.

⁵⁰¹ Минић, Реконструкција централног дела Београда“, 136.

⁵⁰² Ibid., 135-136.

⁵⁰³ „Само слободан народ у слободној земљи може из рушевина овако брзо да подигне један град“, *Политика*, 26. октобра 1949, 4.

⁵⁰⁴ Bratislav Stojanović, „Trg Dimitrija Tucovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1951), 329-338.

⁵⁰⁵ Минић, Реконструкција централног дела Београда“, 136.

⁵⁰⁶ В. Ђ., „Konkurs za izradu idejnog projekta mosta preko reke Save u Beogradu“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 82-84.

⁵⁰⁷ V. J., „Povodom projektovanja Savskog mosta u Beogradu“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 883-884.

Тражило се да се Сава премости једним или са два распона, мада је после расправе жирија преовладало мишљење да је боље да буде један, што су предложили Ђорђе Лазаревић, и Бранко Жежель и Милан Крстић који су радили заједно, а којима је подељена прва награда јер жири није могао да одлучи „који је рад бољи“.⁵⁰⁸ Онда је опет дошло до ревизије јер „питање да ли ће се градити челични или армирано-бетонски мост још није решено“. Иста прича је поновљена и средином 1950. и 1951. године када се и даље није знато од чега ће се мост градити.⁵⁰⁹ У штампи је свеједно на Титов рођендан 1950. године објављен наслов: „Побијају се огромни стубови за нови велики мост преко Саве“, док је у тексту приказана социјалистичка реалност.⁵¹⁰ Ту је по ко зна који пут најављено да ће железничка постројења коначно нестати и да се на мосту обављају радови које су раније изводиле само иностране фирме, а примењено је и новаторство. Темељи стубова су се могли извести на два једнако немогућа начина: помоћу кесона за шта су недостајале црпке, или гвоздених ларсена којих није било: „Мађарски информбироовци су нашли форму како да изведу и да нам овај материјал не испоруче“. Ова „саботажа“, срачуната да се онемогући градња моста није међутим спречила трудбенике „Мостоградње“ да изврше задатке. У земљи је из времена градње Панчевачког моста постојала једна комора за привикавање радника на притисак пре силаска у кесон, коју је за време рата окупатор размонтирао и бацио у старо гвожђе, а „наши радници су је пронашли, саставили, додали делове који су недостајали и пустили је у рад“. Иако остаје неразашњено како се уопште радило без црпки и где је у свему пројекат, то није било битно - према чланку су радови већ почели, што се није могло приметити јер су радници били невидљиви:

На мосту се скоро и не виде људи. Понеки радник довлачи камен за узиђивање стубова, гдекоји промекне са колицима ископаног шљунка. Већина се не види. Они су под таласима Саве, у кесонима копају дно реке, увлаче се у њега и до 25 метара, поткопавајући унутрашње ивице кесона, које их ограђују од воде и омогућавају бетонирање темеља за стубове.

Уз ово је дат још понеки реалистички детаљ: да не може свако да ради у кесонима, да је потребна дозвола лекара, да радници не смеју да пију, пуште или једу масна јела те да имају посебну мензу, да се о њима води строга лекарска контрола и да су плаћени три пута више него обични копачи, а прикладно је дата и слика пронађене коморе. Текст се завршава реченицама које једна другу потишу: „Тихи таласи Саве већ

⁵⁰⁸ Ђорђе Лазаревић, „О будућим градским мостовима у Београду“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 156-159.

⁵⁰⁹ „Припреме за грађење моста преко Save kod Beograda“, *Tehnika* (Beograd), бр. 6-7 (1950), 205-207; Ђорђе Лазаревић, „О будућим градским мостовима у Београду“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 156-159.

⁵¹⁰ Н.С., „На радишту где се изграђује београдски железнички чвор. Побијају се огромни стубови за нови велики мост преко Саве“, *Политика*, 25. мај 1950.

запљускују пет великих већ довршених стубова. Два стуба се завршавају, а на два ће ускоро почети радови“.

За Нови Београд је уследио наставак рада на пројекту Управе главног архитекте из 1948. године. Дијагонални правци су скраћени исправљањем дела саобраћајнице испред Председништва, на линију повучену из правца Опере. Ово је међутим направило нови проблем са мостовима – савски (дијагонала) и нови (нешто ниже од земунског моста), сустичу се испред зграде ЦК, што ће касније бити исправљено. [Слика 195] После Титовог прегледа Генералног плана почетком септембра, резултати рада су приказани у Уметничком павиљону 20. октобра 1949. године на Изложби петогодишње изградње Београда.⁵¹¹ На улаз је постављен „бронзани омладинац раширених рук“ Војина Бакића, у средини дворане опет макета Председништва владе и неколико типова монтажних зграда, а по ободу: стање у Београду по завршетку рата (Теразије у пламену, уместо куће кратер), кораци ка обнови (фотографије „пре и после“) и подизање новог града. Ту су и централни потези Београда „са перспективама блиске будућности“: Теразије уз „низ великих белих монументалних зграда“, Трг Маркса и Енгелса; Ташмајдан „сав у зеленилу“, у коме нема „ни циркусских шатри, ни аутобуске, ни тамвајске станице“, Славија која „неће више бити нерешљив саобраћајни чвор“ за који су Београђани у шали говорили да недостаје само још аеродром.⁵¹² Од програмских поставки Генералног плана није било ни помена – исти је био само скуп пројекта за репрезентативне потезе који ће бити задржани и у наредним верзијама, а којима ће накнадно бити додат научни карактер. Принципи урбанистичког планирања су наиме ту били исти они које је примењивао Добровић, а добро их је објасио Стојановић у једном од тадашњих чланака. Планирање је имало нову, социјалистичку идејност и садржај, који су се могли сагледати кроз објекте друштвеног стандарда: задружне домове, сеоске школе и стамбену изградњу. Поред тога, или боље наспрот томе, били су репрезентативни потези:

Постале су уске улице и булевари, мали тргови, позоришне, концертне и друге дворане – све то не задовољава пробуђено друштвено интересовање широких радних слојева, не задовољава њихове потребе за масовним политичким манифестацијама и скupовима, набујале потребе за културним и уметничким животом. Зато ми пројектујемо широке булеваре, манифестационе хале, опере, музеје. Ми склањамо читава железничка постројења дуж обале Саве и Дунава, а зато да би обале постале паркови и шеталишта за радне људе Београда.⁵¹³

⁵¹¹ Сл. А., „Само слободан народ у слободној земљи може из рушевина овако брзо да подигне један град“, 4. Видети и: „Петогодишњицу ослобођења трудбеници Београда славе у јеку великих радних победа спремни да и даље извршују све задатке које пред њих постављају Партија и друг Тито – да се боре за слободу и независност своје домовине“, *Политика*, 20. октобар 1949, 1; „Изградња Београда у трећој години Титове петолетке“, *Политика*, 20. октобар 1949, 3.

⁵¹² Сл. А., „Само слободан народ у слободној земљи може из рушевина овако брзо да подигне један град“, 4.

⁵¹³ Bratislav Stojanović, „Urbanizam i arhitektura“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 92.

Уз тезу о идејности дошло је као и увек и тражење нових путева: „Ми се налазимо у периоду широке дискусије о архитектури и урбанизму; у периоду теоретског уопштавања богатог практичног искуства које стичемо решавајући огромне задатке Петојетке“. Са „великим тражењем“ су ишла „ту и тамо и лутања“:

Код многих стручњака има још јаких остатака капиталистичких схватања архитектуре и урбанизма, има конструктивизма, технократских схватања, формализма, итд. Извесни стручњаци усвојили су капиталистичка тумачења улоге архитектуре и урбанизма у социјализму. Но, важно је подвучи да је највећи број схватио своје задатке.⁵¹⁴

У време изложбе је 29. новембра најављено и да је завршена последња етапа Генералног плана.⁵¹⁵ Ово је међутим била само једна у низу фаза тражења решења које се наставило кроз наредне две године, па је решење из 1949. преименовано у Идејну скицу Генералног плана. Прва дискусија на којој је формирано „мишљење широког круга стручњака о предложеном пројекту“ је одржана пре него што је објављено да је план завршен, од 12. до 17. септембра у ДИТ. План је ту ревидиран како би ретроактивно добио научни карактер - по речима Сомборског: „Да би тај план био реалан, потребно је било сачинити програм и низ анализа на основу којих би се вршило урбанистичко пројектовање“.⁵¹⁶ Ово је било у складу са још једном фазом развоја државне управе.

Почетком августа 1949. године је у Комитету за локалну привреду и комуналне послове Владе ФНРЈ одржана конференција на којој је прихваћен нацрт Уредбе о генералном плану изградње градова и села, која „потврђује везу урбанизма и привредног развоја“.⁵¹⁷ Уредба је давала задатак да се за све градове и насеља изrade генерални планови усклађени са плановима привреде на датим подручјима. Ово је испратила реорганизација урбанистичких служби – планови су до тада рађени по заводима република, а сада је требало образовати мрежу урбанистичких органа при Комитету за локалну привреду, министарствима комуналних послова република и народним одборима, то јест, уз сваки ниво власти. Уредба је била у складу са новим Основним законом о народним одборима и јачањем њихове улоге у одређивању правца изградње и уређење градова и насеља - највиши и најнижи органи власти су се даље приближавали.⁵¹⁸ Састављање програма за Генерални план Београда је поверено Планској комисији ИОНО, која је са Урбанистичким заводом и савезним и републичким установама ретроактивно извршила анализу постојећег стања: документације, економских параметара и података о демографији и клими. У односу на то је састављен Нацрт перспективног плана изградње Београда од 1947. до 1966. године у коме су се,

⁵¹⁴ Ibid.

⁵¹⁵ Tehnika (Beograd), br. 7-9 (1949), насловна и полеђина насловне стране.

⁵¹⁶ Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, Урбанизам-архитектура (Загреб), бр. 1-4 (1951), 5-10.

⁵¹⁷ Ј. В., „Izraden je nacrt Uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela“, Arhitektura (Zagreb), br. 23-24 (1949), 6; Изградња бр. 3-4 (1950), 88; Службени лист ФНРЈ бр. 78 (1949).

⁵¹⁸ Ј. В., „Izraden je nacrt Uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela“, 23.

како се наводило, могли сагледати и елементи урбанистичког програма.⁵¹⁹ Везу између привредног и урбанистичког планирања је разматрао Љубомир Илић који је три године по расписивању Плана приметио да су се градови развијали неплански. Урбанистички заводи су дали приличан број основа „али градови, насеља и места, у своме полету напред, нису марили за ове цртеже“ и у њима објекти „нису налазили места“.⁵²⁰ Претходни планови су нетачно називани регулационим јер ништа нису регулисали - „нико није водио рачуна о целини“. Илић наравно није наводио да су исти били управо онакви какви су требали да буду - због „фазности“ изградње није био прихватљив јасан законски оквир који би кочио друштвени развитак, али како се ушло у нову фазу још једног збијања редова, претходни планови су постали безсадржани:

„Цртачки планови“ нису имали везе са привредним државним планом, нити увида у све оне потребе које колектив насељене површине мора пружити појединцу, а које он сам, због друштвене поделе рада, не може пружити себи и својој породици. Већина тих предложених „регулационих планова“ напросто се отсекли од реалности и људи. Причали су неку формалистичку причу, коју наша бурна изградња није слушала.⁵²¹

Кривицу су понели архитекти и грађевински инжењери који су пре рата црпели знање из капиталистичке литературе у којој нема привредног планирања, након чега су постали превише амбициозни - код њих је никла замисао да морају и економски планирати што није био њихов задатак: „Урбанисти су узимали права која припадају народној власти“, која је мислећи на све што је земљи потребно План израдила на реалним чињеницама уз процену могућности у земљи. Сада је дошло време је да се прекине са овако штетном праксом, мада наредни задаци које Илић даје и даље немају много везе са Планом, у смислу да исти ни сам није израђен од прецизних показатеља - ту се пре радило о *процесу* планирања који је требало ускладити у урбанизму и привреди. Од урбаниста се тражило да направе „инвентар доброга и негативнога за живот“, издвоје елементе са перспективом развоја и на основу тога и улоге коју План намењује дотичном насељу дођу до генералног плана. Ту dakле није требало радити ништа што се није радило до тада - рад се кретао на релацији симптом-дијагноза. Исто тако, то што генерални план у неком месту постоји не значи да се безусловно мора поштовати – опет је у питању био дијалектички развој: „Ниједан објекат капиталне изградње или друштвеног стандарда није могуће поставити ако није у складу са генералним урбанистичким планом“, и са друге стране „генерални урбанистички план, ако није водио рачуна о привредним захтевима и могућностима, није добар и мора се мењати, употребљавати или чак наново поставити“. Оно што је другачије, била је много конкретнија веза урбанистичких органа са народном влашћу, услед чега су се и планови

⁵¹⁹ Ibid.

⁵²⁰ Јубо Илић, „Урбанистички план и његова важност за развој наших градова и насеља“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 3-7.

⁵²¹ Ibid., 3.

могли лакше мењати. Уредба о плану „поставља правилно“ проблем организације урбанистичке службе, која је интегрисана у органе власти чије економско-политичке смернице „технички разрађује и пластично оформљује“, јер је јасно да „градити будућност и социјализам, стварати услове новог живота, није ствар уског техничког знања; то је политичко-идеолошки проблем за који је одговорна наша Партија и државна власт“. Генерални план је овим постао „инструмент којим локалне власти плански изграђују социјализам на својем подручју“, и које су везивањем Уредбе за Основни закон о народним одборима добиле ново средство: „У ГУП народни одбори и масовне организације имају моћно оружје за мобилизацију народних маса“. Када генерални план појединог подручја „укаже перспективу и од прилике волумен масовне изградње“, и помоћу читких графика о ресурсима и радној снази покаже близку и даљу будућност насеља, народне масе, када у дискусијама буду одлучивале о његовим поставкама „знаће врло добро зашто их Народни фронт позива на радне акције“. Са овим је морала да се промени и урбанистичка метода, да постане „научна и једнообразна“ како би се избегла нереална графика и формализам.⁵²² За то је требало мапирати три врсте података: 1. о физичкој средини (геологија, хидрографија, топографија, климатологија); 2. инвентар „свега што постоји“ и даје смернице за будући развој (историјски подаци о развитку града, демографија, намена површина, естетско-архитектонски подаци, економски подаци о заради, њеном трошењу и обиму размене са околним насељима); и 3. податке из Плана који су „у целини перспектива“ а које урбанистички органи преко планских комисија прикупљају од појединачних инвеститора (потребе у површинама, броју радника, волумене грађевина). Задатак урбанисте је онда: „Ускладити све податке у логичан технолошки процес, објединити поједина решења у један складан систем, заједничком мрежом улица, тргова и зелених насада; оформити једну пластичну целину, која се правилно инкрустира у рељеф природе то је урбанизам“. Разлика између ових и претходних планова била је у томе што су „пртачки“ прво тежили да постигну „угодан графички ефекат“, накнадно налазећи аргументе да се оправда решење, а новима се прилазило на реалистичнији начин: „Правилно је управо супротно то јест, доносити решење на основу свестране анализе садашњег стања и потреба, које из ње произилазе и које су уједно и најбоље образложение за донето решење“. Ово би можда и било у реду, када се не би имало у виду колико и како се у датом периоду користила статистика, и како је из године у годину настајао План, па стање није било много другачије него до тада - План и његова дијалектичка предиспозиција уносили су грешку у било коју врсту рада.

⁵²² Љубо Илић, „О урбанистичкој методи“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 8-21.

У складу са оваквим поставкама био је Генерални план из 1949. године изнет пред Урбанистичку комисију која је дала примедбе, након чега је усвојен 11. априла 1950. године у ИОНО и изложен на јавни увид.⁵²³ После јавног увида је израђен нови план који се уз извесној мери разликује од оног из 1949. године, а који је онда опет усвојен на свечаној седници ИОНО 20. октобра 1950. године, на Дан ослобођења Београда.⁵²⁴ План из априла, судећи по описима у то време, није био много другачији од претходног – опет се говорило о истим потезима централне зоне Београда.⁵²⁵ У чланцима се међутим појављују елементи програма – сада је то био Регионални план Београда.⁵²⁶ План Великог Београда из 1948. године је рађен за 600.000 становника, а сада за милион, дефинисана је и нова територија града са Земуном, Бежанијом, Панчевачким Ритом, Железником, Жарковом, Кнежевцем, а планирано је и да се томе касније прикључе и Сурчин, Остружница, Кијево, Ресник. Предвиђено је да становници имају равноправне услове хигијене, удобности и коришћења „свих тековина технике у културе“, па је градска територија подељена је на 18 рејона од по 60.000 становника, и стамбене микрорејоне од 5.000 до 8.000 становника, који би имали своје објекте друштвено-политичког и социјалног стандарда, код чега се тежило да се урбанистичке границе поклопе са административним. Планирање је обухватало и реконструкцију, у којој се као и увек тежило „задржавању добрих урбанистичких потеза прошлости“. Утврђена је намена површина за становање, индустрију, јавне, слободне површине и зоне специјалне намене.⁵²⁷ По питању становања су предвиђене све могуће варијанте: затворени и полуотворени блокови, слободни трактови и комбинована изградња. У слободностојеће су на пример спадали они у Новом Београду, за које је истицано да пружају „широке могућности пластичног компоновања маса“, а у комбиноване нова насеља, настала као последица „избегавања једноличности“. Поједине намене су подељене по критеријуму важности – фискултура постоји на нивоу: стамбеног насеља, рејона (масовнији вид важбања у фискултурним друштвима), града (стадион „Партизан“, веслачки клубови и слично) и целе земље (Бањичком поље).⁵²⁸ На сличан начин су диференцирани и градски центри.⁵²⁹ Приликом разраде плана нису утврђивани детаљи свих елемената јер их је требало разрађивати у етапама, у складу са годишњим плановима инвестиција.⁵³⁰

⁵²³ Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 25.

⁵²⁴ „Утврђен је генерални план двадесетогодишњице изградње Београда“, *Политика*, 20. октобар 1950, 3.

⁵²⁵ Невенка Гостовић, „Поводом усвајања Генералног плана. Будући Београд...“, *Политика*, 15. април 1950. 15.

⁵²⁶ Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, 5-10; Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 17, 22, 25.

⁵²⁷ Станко Мандић, Организација и намена површина градске територије“, *Урбанизам-аритектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 71-115.

⁵²⁸ Оливер Минић и Коста Поповић, „Површине за фискултуру у Београду“, *Урбанизам-аритектура* (Загreb), бр. 1-4 (1951), 145-149.

⁵²⁹ Оливер Минић, „Структура града и центри друштвеног живота“, *Урбанизам-аритектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 150-155.

⁵³⁰ Станко Мандић, „Структура региона Београда“, *Урбанизам-аритектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 61-70.

Оно што је разрађивано од априла до октобра 1950. године био је опет Нови Београд. Разлика је према Сомборском била у решавању хидротехничког проблема код Великог ратног острва – на плану из 1949. је задржано постојеће стање, то јест, тада је решење „овог важног воденог чвота привремено остављено отворено“, а сада је проблем решен, што је „донекле изменило трасе неких градских саобраћајница на левој обали Саве“.⁵³¹ У новом плану међутим није био толико решен проблем Ратног острва колико оно више није постојало – уместо тога се појавило ново језеро иза Председништва владе, што није имало много везе са решењем саобраћаја. Проблем је направило претходно „исправљање“ дијагонала испред Председништва које су сада залучене, док је мост који долази са Савског проспекта померен још ниже, на правац Немањине, и дели средње блокове испред Председништва. [Слика 196] Ова у суштини формална исправка је условила облик већине других претходно паралелних правца од којих је сада направљена аморфна мрежа. Саобраћај на Сави прати морфологију обале, ка Земуну је у односу на то направљена нека врста симетрије, док је потез испред Председништва добио подужни карактер, управно на манифестиони трг. На дан када је план усвојен, 20. октобра, одмах је изнето и да: „Идејна поставка регулације није још увек у довољној мери реална да би се могло пристипити коначној регулацији“, те да ће се тек после детаљније разраде моћи дефинитивно усвојити детаљно урбанистичко решење.⁵³² Није дакле све било готово, и план је опет враћен на разраду док га априла 1951. године није усвојила Влада НРС у потпуно другачјем политичком контексту. [Слика 197] О променама поједињих сегмената овог плана ће бити више речи касније, за сада треба рећи да је исти, иако је био само разрада претходне верзије, у пратећим текстовима кључна реч постала „децентрализација“ везана са рејонском поделом, а појављују се и поставке CIAM иако план ни тада, а нарочито не раније, са истим није имао везе. Тада су се могли чути и карактеристични парадокси, попут оног да су демографске и природне анализе узимане у обзир „интуитивно“.⁵³³ Највећа разлика између овог и претходног плана је била у решењу Ратног острва – више није било језера него је остао уцртан фискултурни парк како је током 1948. године и планирано. Ту су и даље залучене саобраћајнице, осим моста преко Аде који је враћен на позицију низводно, преломљен код железничке станице као и на плану из 1948. године. Тежња за повезивањем новог и старог дела града је можда у највећој мери условила подужну концепцију саобраћаја који је сада „део система целог Београда“. У саобраћајнице другог реда, које припадају „интерном систему Новог Београда“, спадају оне са леве и десне стране Председништва: прва, испред ЦК, упорно остаје и води до недефинисане тачке код рукавца на Сави на којој

⁵³¹ Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, 8.

⁵³² „Утврђен је генерални план двадесетогодишњице изградње Београда“, 3.

⁵³³ Видо Врбанић, „Урбанистички план Новог Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 120.

неманичега, а друга, симетрична на прву и истог интензитета, нема неког оправдања у виду монументалних објеката на крајевима - са једне стране излази на Дунав, а са друге на стамбену зону при фабричким постројењима. Као резултат се добило укрштање - ортогонална матрица по којој је Нови Београд у наредним деценијама интерпретиран као ултимативно модернистички пројекат – град становиња, саобраћаја и рекреације, мада је и даље била у питању једна „велика фонтана“. Ту је и даље Боново решење за ЦК са залученим доњим делом, градским центром доминира објекат музеја југословенске уметности „за чију је индикацију дата форма зигурата“, а „читав овај простор оживљен је воденим површинама, пластиком, уређајима за расвету итд“. Остао је продор до Саве са зградама изложбеног павиљона и модерне галерије као два пандана, а са друге стране реке је Иблерова опера рађена по узору на пројекат из тридесетих година. Из тога су четири солитера, што су могуће они које је тражио Кидрич, извесни кружни објекат на Калемегдану и Теразијска тераса из претходног периода. Као и много пута пре тога, по речима Врбанића: „Саме групације стамбених блокова третиране су у слободном систему водећи рачуна о ритму поједињих низова блокова и о њиховим односима према самим саобраћајним потезима“, а њихова оријентација и даље није зависна од страна света него од места на коме се налазе. Нови Београд је dakле требало да буде „пластичан, рељефан град који тражи скулптуралну обраду“, а у урбанистичкој поставци су „доминантне позиције поједињих значајних објеката као композиционе поенте“. Тежило се „при избору претпостављених грађевинских маса за чистотом и једноставношћу форме“, али не из тежњи за чистом формом него „како би изграђени волумени допринели јасноћи композиције и дали основну индикацију за даљу детаљну разраду“.⁵³⁴ Закључне реченице Врбанићевог текста о Новом Београду заправо сумирају принципе урбанистичког пројектовања у дотадашњем периоду:

Тежња је била добити живе и сликовите потезе, нарочито дуж саобраћајница, који би у свако доба дана, а нарочито увече били пуни занимљивости, док би поједине доминантне репрезентативне зграде биле третиране као монументи, посебно наглашени, са могућношћу нарочитог ноћног осветљења и видљивости на својим истакнутим местима. Разноликост урбанистичких елемената и обиље могућности обликовања чине да Београд има необично богат и занимљив урбанистички материјал, какав се ретко може наћи код других градова. Управо у тежњи да се ти разни елементи ускладе, да се повежу у јединство и тиме постигне хармонија и пластичност града, да се нагласи сва ширина његових потеза и тако истакне његова монументалност, лежи сва сложеност, али и изванредна лепота овог задатка.⁵³⁵

По речима Сомборског 1951. године, усвајањем ГУП настаје нова етапа у урбанистичком развоју Београда: „Он ће се од сада развијати плански по свим принципима савременог урбанизма. Изграђујући га у реалним планским етапама, а имајући у виду наше могућности и стварне потребе, допринећемо још више коначном

⁵³⁴ Ibid., 132-133.

⁵³⁵ Ibid., 133.

остварењу генералног плана, а тиме и побољшању услова живота грађана“⁵³⁶ Питање зашто у време спровођења Плана планирање није било планско постаје сувишно, јер такво неће бити ни надальje – у истом броју часописа је Врбанић истакао да план Новог Београда конкретно „не представља коначно решење, већ даљу етапу у развитку ове замисли“. Једина константа у приступу планирању је било „оживотворавање“ слике о бољем и лепшем граду о коме је Бранко Максимовић говорио још 1946. године.

6.7.6. Загребачки велесајам – од социјалистичке реалности до друштвеног стандарда

Загребачки велесајам је за разлику од претходних година 1949. са посебном пажњом испраћен у штампи. Први послератни Сајам је одржан од 31. маја до 18. јуна 1947. када је окупио велики број западноевропских земаља и све земље народне демократије – 731 домаћих и 52 страна излагача.⁵³⁷ Други је отворен 7. маја 1948. када је био повећан број домаћих излагача на 972, а страних на 221. Тада су се појавила и „прва чеда Титовог Петогодишњег плана“: фабрике „Иво Лола Рибар“ у Железнику и „Литострој“ у Љубљани, које су по речима Милентија Поповића биле „први весници наредних великих успеха, још бољих и лепших дана за наше радне људе“.⁵³⁸ [Слика 198] Трећи Велесајам је одржан касније него претходних година, од 17. септембра до 2. октобра 1949. године, и традиционално га је отворио Поповић. Он је тада нагласио да се манифестација одржава под кампањом Информбириоа, како би се показало шта један мали народ када је правилно руковођен може да оствари.⁵³⁹ Земље Информбириоа нису учествовале, а упркос економској кризи и смањеном броју учесника нису се штедела средства. Комплекс је добио проширење за 80% - првобитно се намервало да се искористе неки од постојећих објеката, а онда се утврдило да то „не би било од велике користи“ па су исти порушени како би се саградили нови. Пројекат проширења је радио Маријан Хаберле у АПЗЗ, који је делове компекса радио и пре рата.⁵⁴⁰ Изграђене су велика хала од 3.800m² са индустриским колосеком и приступном рампом за излагање великих експоната, мања хала од 4.500m², ресторан капацитета 2.000 особа и комуникација која спаја постојеће сајмиште са новим делом и једноспратница за потребе управе и техничке службе.⁵⁴¹ У складу са централистичком оријентацијом државне управе променила се и поставка – више нису излагале републике него је целокупни државни сектор подељен на ресоре. У

⁵³⁶ Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, 10.

⁵³⁷ „Zagrebački velesajam“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1955), 1197-1199.

⁵³⁸ „Отворен је Међународни велесајам у Загребу“, *Политика*, 8. мај 1948, 1. Видети и: „Међународни сајам у Загребу“, *Политика*, 7. април 1948, 3; „Смотра наших резултата на остварењу Петогодишњег плана“, *Политика*, 30. април 1948, 4; „Завршене су припреме за отварање великог међународног сајма у Загребу“, *Политика*, 7. мај 1948, 3.

⁵³⁹ „Treći Međunarodni velesajam u Zagrebu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 301-304.

⁵⁴⁰ Marijan Haberle, „Proširenje Zagrebačkog velesajma“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1 (1950), 43-47; Marijan Haberle, „Novi dio Zagrebačkog velesajma“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 367-368; Marijan Haberle, „Historijski razvitak Zagrebačkog velesajma“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 366.

⁵⁴¹ „Ове године знатно ће се проширити Загребачки велесајам“, *Политика*, 20. фебруар 1949, 4.

павиљону тешке индустрије су приказани производи нових фабрика, између осталог и први дизел мотор Ливнице у Осијеку и трактор Индустриске мотора у Раковици „чија изведба имаде репрезентативни карактер“, и који као првенац „још треба испитати на терену“.⁵⁴² [Слика 199] У павиљону рударства је наглашено: „Наши земља поседује 23 од 26 познатих стратешких сировина“ и изложени су узорци нафте.⁵⁴³ Пољопривредна изложба је била три пута већа него раније – говорило се: „Све већа механизација и примена агротехничких мера знатно су унапредили нашу пољопривреду“, а приказани су производи из 75 сељачких радних задруга: житарице, мед, вуна босанских оваца, вина из задруге „Љутомер“, крмно биље, ракија, пиринач, пасуљ „тетовац“ и лесковачки лук.⁵⁴⁴ Грађевинарство је по први пут представљено као посебна делатност – до тада су приказивани само производи грађевинске индустрије који су сада имали посебан павиљон, док је изложба грађевинарства приређена по врстама објекта у новосаграђеном павиљону на улазу у Сајам. Поставка није требало да прикаже само формалну страну градитељства него и грађевинарство као грану „која је предуслов за развој осталих грана производње“.⁵⁴⁵ Сходно томе се у првој просторији налазила Титова биста уз његове речи: „Ако данас прокрастарите нашу земљу – од баната до Марибора – видећете да је читава наша земља уздуж и попријеко једно грандиозно градилиште“. Ово је доказивала мапа Југославије прекривена ознакама на којима се видело да некада заостале Босна, Македонија и Црна Гора „не граде мање, него напротив више од напреднијих република“. Надаље је материјал изложен према гранама производње: индустрија, хидроцентрале, објекти пољопривреде који „показују да се у нашој земљи употребљавају све врсте материјала, почев од набоја и плетара па до бетонских производа, да нема крутих шаблона, да се гради водећи рачуна о локалним изворима материјала, о дужини трајања зграда, о рентабилности итд“.⁵⁴⁶ Ту су и макете фабрика које су произвеле машине, термоелектране, школе, рударска насеља, Аутопут, као и увек присутно Председништво владе које је изазвало велико интересовање:

Колико ће соба имати Председништво Владе ФНРЈ, колика је дужина крила зграде, на ком ће месту бити соба друга Тита, а где друга Кардеља, када ће зграда бити завршена, колико ће студената становати у студентском насељу, колико ће зграда бити у стамбеном насељу и када ће почети уселењавање, све су то питања која су падала.⁵⁴⁷

⁵⁴² „Загребачки велесајам – смотра полетног рада и подвига наших трудбеника“, *Политика*, 17. септембар 1949, 1.

⁵⁴³ Ibid. Видети и: Roman Kulik, Željko Zagorac, „Paviljon ruderstva FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br.10-11 (1949), 303-304.

⁵⁴⁴ „Све већа механизација и примена агротехничких мера знатно су унапредили нашу пољопривреду“, *Политика*, 23. септембар 1949, 3; Jugo Bogdan, „Naša poljoprivreda kroz Zagrebački velesajam“, *Tehnika* (Beograd), br.10-11 (1949), 356-361.

⁵⁴⁵ Vladimir Potočnjak, „Općenito o izložbi građevinarstva“, *Tehnika* (Beograd), br.10-11 (1949), 342-343.

⁵⁴⁶ „Izložba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 745-747; Читава наша земља – огромно радилиште“, *Политика*, 25. септембар 1949, 5.

⁵⁴⁷ „Izložba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, 747.

Изложен је и низ објеката који карактеришу „нашу друштвену стварност“ подизања друштвеног стандарда: задружни домови, јасле и пионирски градови, оцењени као успели „како по архитектонском обликовању тако и по добром решењу и солидно изведеном градњом“. Како су такође објекти културе били нарочито бројни у „заосталим“ републикама, њима ће се омогућити „да се развија култура по садржају социјалистичка, а национална по форми, и да на културном пољу као и у политичком и привредном животу дођу до пуног израза све националности заступљене у ФНРЈ“. Све су пратиле слике зидара који премашују норме и њиховог живота на градилиштима: „Слике логора показују уредност и бригу о хигијенским условима“, а ту су и аналфабетски течајеви, предавања, фестивали и фискултурна такмичења.⁵⁴⁸ Документовано је и коришћење механизације – приказани су булдожери, бушилице, багери, мешалице. У павиљону грађевинске индустрије су приказани и материјали који се производе у земљи: узорци мермера из Истре, Далмације, Македоније, Словеније и Србије, производи индустрија цемента, узорци азбеста, садре, монтажне лаке плоче од гипса и шљаке, дрвене вуне и цемента, пенушави бетон, радијална опека за градњу високих димњака, сводна опека за израду међуспратних конструкција и друго.⁵⁴⁹

У оквиру Велесајма је у организацији Комитета за локалну привреду и комуналне послове ФНРЈ у згради Уметничког музеја на Зрињевцу приређена и Изложба комуналне делатности и урбанизма, називана и Изложбом друштвеног стандарда. Ту су опет приказани радови урбанистичких завода, с тим што је њихов идејни значај уклопљен у задату тему - приказан је историјски развој урбанистичке и комуналне делатности од старе Југославије до 1949. године: „Из тога приказа видљива је небрига ранијих режима за радног човјека, а приказан је огромни напор и успјеси наших народних власти да се уреде и подигну наша села, насеља и градови, а тиме да се уједно подигне и животни стандард радних људи“.⁵⁵⁰ Поставка је подељена „на два производна плана“: индустрију (град), и пољопривреду (село). У првом је „насупрот паравана који приказује труло стање у капиталистичким земљама“ дат између осталих графикон густине насељености Новог Београда, као доказ да се градови не планирају стихијски него „унапред“ и у томе примењују „сви позитивни резултати науке“: климатологије, геологије, топографије, хидрологије, демографије, хигијене. Из приложеног се видело и увођење техничко-санитарних тековина: водовода, плина, канализације, саобраћаја, и ослобађање жене њеним укључивањем у производњу и изградњом јасли и дечјих ресторана, што је доказивало да „перспектива даљег развитка произилази и из константне бриге, коју народна власт води о човјеку, о његову изграђивању и о подизању његова стандарда“. У

⁵⁴⁸ „Читава наша земља – огромно радилиште“, 5.

⁵⁴⁹ M. Duić, „O građevnoj industriji“, *Tehnika* (Beograd), br.10-11 (1949), 347.

⁵⁵⁰ Vlado Antolić, „Komunalna djelatnost i urbanizam“, *Tehnika* (Beograd), br.10-11 (1949), 362-363.

другој дворани је на сличан начин приказан развој села – са једне стране је „вријеме дугогодишњег чамовања села у мраку и незнашу“, а са друге „нагли преображај села и пут у социјализам и бољи живот“, тачније: „Све тековине нашег социјалситичког друштва: механизација, ослобођење жене, културно уздизање, ликвидација заосталости, водоводи, канализација и т. д. примјењују се на село“. Ово је показивало да су у новој Југославији односи града и села сасвим другачији него у старој: „Разлика између града и села није више иста, она се смањује до потпуног ишчезнућа“.⁵⁵¹

Крајем године су додељене и Награде Владе ФНРЈ заслужним радницима на пољу науке и културе за 1949. годину. Награде су биле „знак да је нашим људима тек народна држава омогућила да покрену своје многострane стваралачке способности“, и да „научник, књижевник, сваки трудбеник данас може несметано да ствара“.⁵⁵² Награђени су сви овде већ поменути уметници: Андрић, Ступица, Данон, Логар, Хегедушић, Аугустинчић, Илић, Крижанић и други, а што се тиче науке и технике - било је одређених проблема. Говорило се да је било мало времена за одлуку, те да научни радови нису могли до краја бити прикупљени јер су објављивани по разним часописима или већ дати индустрији на коришћење. Исто тако, по питању грађевинарства: „Објекти из тих области стварања расути су по целој територији наше државе, тако да никакав оцењивачки суд није могао ни помислити да их у целости обухвати“, па се жири концентрисао на радове „који су на било који начин били оцењивачком одбору приступачни“.⁵⁵³ За унапређење метода рада су награђени Бранко Жежель, Јарослав Черни, као и Алија Сиротановић који „већ копа угља за 1951. годину“, и који се обавезао да ће План испунити до 1. маја 1950.⁵⁵⁴ У домену архитектуре су награде додељене углавном старим пројектима: прву су добили тим Еда Михевца за „Литострој“ и Гомбоша за „Раде Кончар“, а другу Јосип Сајсл и Иво Витић за Пионирски град у Загребу и Антон Улрих и Драгица Перак за одмаралиште „Отешево“ на Преспанском језеру. „Литострој“ је награђен за „велики склад између архитектонско-естетских захтева и конструктивно-функционалних услова“, а „у појединим објектима постигнуто је у извесној мери и монументално дејство“. У фабрици „Раде Кончар“ су распоред објеката и услови рада били „на лепој висини“, при чему се види да „нови производни задаци

⁵⁵¹ „Izložba društvenog standarta u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 61-75.

⁵⁵² Награде су између осталих добили: Иво Андић за *Нове приповетке*; Бојан Ступица комад *Дундо Мароје*, Мира Ступица за улогу Петрунеле у истом; Оскар Данон, за *Ромеа и Јулију*; Владимира Погачић за *Причу о фабрици*; Ото Денеш за документарни филм *Дуж границе*; Стеван Христић за обраду народних песама и Миховил Логар за *Песму о петогодишњем плану*. У ликовној уметности су прве награде добили: Хегедушић за *Битку код Стубице*, Аугустинчић за скулптуру *Маршал Тито*, Кун за *Сведоке ујасаса*; Илић за *Сондирање Новог Београда*, Пенгров за фреску на Бледу; Калин и Путрих за *Младост и рад*; Милуновић за мозаик у ЈДП; као и Џер Крижанић за рад на политичкој карикатури. „Награде Владе ФНРЈ заслужним радницима на пољу науке и културе за 1949 годину“, *Политика*, 31. децембар 1949, 1-3; „У Президијуму Народне скупштине ФНРЈ свечано су предате дипломе награђеним научницима и уметницима“, *Политика*, 14. јануар 1950, 1.

⁵⁵³ Đ. Lazarević, „O nagradama Savezne vlade“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 90-91; B. Stojanović, „Povodom dodeljivanja nagrada Vlade FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 92-97.

⁵⁵⁴ „Прослављени рудар Алија Сиротановић“, *Политика*, 1. јануар 1950, 4.

често мењају процес рада“. Објекти у Пионирском граду „по примени извесних националних форми, могу корисно да послуже као пример у ком правцу треба даље развијати архитектуру ове врсте“. Код одмаралишта „Отешево“ „подвучен је као основни архитектонски елеменат игра сенки и светлости постигнута вертикалним каменим зидовима“. Очигледна различитост формалних образаца, од којих су неки претходно критиковани, као и горе наведени „објективни“ проблеми у проналажењу дела у датој области, указују на то да се наградило оно што се имало, те да су мане када треба могле постати и врлине. Награђене научнике и уметнике је 13. јануара примио Тито који је нагласио да они „својим радом дају примјер како се треба односити према новом друштвеном уређењу“.⁵⁵⁵ До тада је простор између државе, науке и уметности био сасвим чист - по речима Ђорђа Лазаревића у чланку „Осврт на протекле године и 1949 годину“:

Нема више непотребних посредника између нас и државе; нема никаквих „неопходних специјалиста“, који су све држали у својим рукама; наша су сва данашња техничка стремљења; уколико имамо странаца то су само помоћ и допуна наших техничких снага; техничка одлучујућа реч припада нама... отуда треба да будемо свени да ће нам техничке творевине бити онога ранга - каквог смо техничког ранга ни сами.⁵⁵⁶

О нескладу реалности спровођења Плана и социјалистичке реалности на изложбама не мора се говорити - може се само навести коментар извесног посетиоца павиљона грађевинарства забележен у штампи: „Целокупан изложбени материјал оставља снажан утисак и многи посетилац по изласку из павиљона чудио се говорећи: ‘Ни сам нисам ни знао да тако много и тако успешно градимо’ и задовољно се смешкајући ишао даље у павиљон лаке индустрије, тешке индустрије итд., налазећи на нова и нова изненађења“.⁵⁵⁷

6.8. Почетак трећег пута – ресахрањивање Димитрија Туцовића

Влада ФНРЈ је 23. августа 1949. године, са одговором на совјетску претњу „ефикаснијим средствима“, Светској банци поднела пројекат зајма за финансирање набавке индустријских потројења.⁵⁵⁸ Протокол о ликвидацији мешовитих предузећа са СССР је потписан 31. августа на предлог ФНРЈ. Следећег месеца је у Мађарској почeo процес против тамошњег министра иностраних послова Ласла Рајка. На суђењу је откривена америчка „Операција X“ - план империјалиста за оружану борбу против СССР и иницирање новог светског рата у коме би народне демократије биле истргнуте из фронта мира. После рата су амерички господари „Титову банду“ као своју стратешку резерву баили у прве борбене редове, а Рајк и његова банда су добили налог да у Мађарској

⁵⁵⁵ „Маршал Тито примио заслужне трудбенике који су добили награду владе ФНРЈ за 1949 годину“, *Политика*, 15. јануар 1950, 1.

⁵⁵⁶ Đorđe Lazrević, „Osrt na protekle godine i 1949 godinu“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 77.

⁵⁵⁷ N. V., „Izložba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 745-747.

⁵⁵⁸ Према: Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 190.

испоставе капитализам и претворе је у америчку колонију коју би титовци добили у закуп. Међутим, „наш велики учитељ, друг Стаљин, повео нас је на прави пут“ одлуком Информбира да раскринка југословенске издајнике, па су оптужени осуђени на смрт.⁵⁵⁹ Кардeљ се у говору на Четвртом заседању ОУН 24. септембра по први пут у међународној јавности изјаснио против совјетске хегемонистичке политике, њеног мешања у унутрашње ствари независне земље и процеса у којима се доказивало да ФНРЈ спрема инвазију против народних демократија.⁵⁶⁰ Након тога је, 28. септембра, Влада СССР Југославији отказала Уговор о пријатељству због исхода процеса Рајку.⁵⁶¹ Ноте готово исте садржине упутиле су и земље народне демократије: 30. септембра Мађарска и Польска, 1. октобра Бугарска и Румунија, а 4. октобра Чехословачка.⁵⁶² Како су уговори били потписани пре свега у циљу војне помоћи, њихово отказивање је у датом тренутку било од великог значаја. ФНРЈ је услед оваквог развоја догађаја поднела захтев за пријем у Савет безбедности – на то су, како је касније наводио Ђилас, утицали претећаnota крајем августа, концентрација трупа на ганицама и знатно повећан број инцидената, процес Рајку и објављивање вести о проби прве атомске бомбе у СССР.⁵⁶³ Ово је означило дефинитивни прелом југословенске спољне политике, који ће се као и увек одразити на унутрашњем плану.

Од датог тренутка се у штампи опет откривају совјетске недоследности. Максо Баће је крајем септембра почeo да објављује фелтон у *Борби* „О неким питањима критике и самокритике у СССР“.⁵⁶⁴ Примена овог метода је како се испоставља тамо била сасвим неправилно постављена, а као пример је узет декрет Жданова „О књизи Г.Ф. Александрова ‘Историја западноевропске филозофије’“ из 1947. године. Баће је изнео феномен да је књига прво била призната као једна од најбољих у земљи и чак предложена за Стаљинову награду, након чега је Жданов сазвао састанак и рекао: „То што књига није изазвала колико-толико озбиљније протесте, што је било потребно да се умијеша Централни комитет и лично друг Стаљин да би се открили њени недостаци, то показује да на филозофском фронту нема развијене большевичке критике и самокритике“⁵⁶⁵ Овакво стање није владало само у филозофији – како Баће наводи: „Читајући све ове примјере стварног стања критике и самокритике у свим могућим научним, филозофским и културним установама и групама, човјек се пита: па где је ту

⁵⁵⁹ Видети: „Presuda Laslu Rajku i ostalim optuženim u Budimpešti“, Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 344-347.

⁵⁶⁰ Видети: „Generalna skupština OUN. Edvard Kardelj. Govor na Plenarnoj sednici“, Ibid., 341-344.

⁵⁶¹ „Nota Владе ФНРЈ Влади СССР“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.

⁵⁶² „Nota Министарства иностраних послова ФНРЈ мађарском посланству у Београду“, *Политика*, 9. октобар 1949, 1; „Nota Владе ФНРЈ Влади НР Бугарске“, *Политика*, 14. октобар 1949, 1-2; „Nota Владе ФНРЈ румунској Влади“, *Политика*, 16. октобар 1949, 1; „Nota Владе ФНРЈ Влади Републике Польске“, *Политика*, 22. октобар 1949, 1-2; „Nota Владе ФНРЈ Влади Чехословачке Републике“, *Политика*, 23. октобар 1949, 1-2.

⁵⁶³ „Izbor Jugoslavije u Savez bezbednosti. Njujork, 20. oktobar 1949. godine“, Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 489.

⁵⁶⁴ Makso Baće, „O nekim pitanjima kritike i samokritike u SSSR, *Borba*, 22, 26, 29. septembar, 5. i 6. oktobar 1949; Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 351-404.

⁵⁶⁵ Ibid., 365.

партијска организација, она ваљда постоји на свим тим значајним мјестима, што она ради?“ У СССР дакле не владају критика и самокритика него неки други закон који је описан као стање страха, монопола и протекционизма, јер „ако се некоме не даје могућност критике, онда тражити од њега самокритику не значи ништа друго него тражити да се каје, да признаје“ а ту онда нема услова за развој науке, филозофије и уметности. За то међутим нису били криви само окривљени: „Ми ћемо бити ближе истини ако кажемо да су сви они криви али уједно да су сви они жртве система који стихијно обухвата све већи дио живота у СССР-у. А ако икога можемо кривити за систем у цјелини, то онда може бити само ЦК СКП(б)“. Све у свему, разлог за контратреволуционарну кампању против Југославије налазио се у совјетској унутрашњој политици која је била нераздвојива од спољне, па је питање: „Може ли међународни пролетаријат из других земаља на свом путу за социјализам користити искуство СССР-а? Не, не само да не мора, него и не смије! Смије ли, заправо, пролетаријат да се учи на својим грешкама? Не само да смије него и мора“.⁵⁶⁶ Оваква одрицања од совјетских узора, али очигледно *не* и од совјетских метода, у наредном периоду постају масовна појава. Моша Пијаде је у исто време објавио чланак „Велики мајстори лицемерја“, у коме се вратио на совјетско писмо од 27. марта 1948. године.⁵⁶⁷ У КПЈ су, како се испоставља, били спознали суштину пре но што је Резолуција објављена: „Било је јасно да тај антијугословенски став неће остати закључан у поверљивој преписци, него да ће убрзо бити бачен у јавност и бити експлоатисан са свом жестином и упорношћу из раније борбе против троцкизма“. О овоме се међутим није говорило раније јер масама непријатељски напад од дотле највише цењеног ауторитета не би могао бити јасан: „Требало је времена да оне, од једног до другог непријатељског поступка, уђу у суштину ствари, требало је оставити им времена да се из сопственог искуства науче схватити саму суштину сукоба“.⁵⁶⁸ Информбиро је наиме због напада на Југославију и основан, после Резолуције се више није ни састајао, а према томе: „Он уствари и не постоји“, и „све што је од његастало јесте његов новинарски орган, најпрљавија новинарска крпа која је икад прљала међународни раднички покрет“. Кардељ је 1. октобра дао интервју за *New York Times* у коме је на сличан начин објаснио југословенску спољну политику.⁵⁶⁹ Он је на питање зашто је Југославија на заседањима ОУН и после сукоба са СССР наставила да „по већини питања ако не и по свим питањима“ гласа у складу са совјетским захтевима одговорио да је ФНРЈ била уверена да ће СССР доследно спроводити политику немешања у унутрашње ствари других земаља, али да се „касније, а нарочито у току

⁵⁶⁶ Ibid., 403.⁵⁶⁷ Moša Pijade, „Veliki majstori licemerja“, *Borba*, 22, 26, 29. septembar, 5 i 6. oktobar 1949; Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 404-441.⁵⁶⁸ Ibid., 411.⁵⁶⁹ Edvard Kardelj, „Intervju Njujork Tajmsu“, Ibid, 455.

последње године дана“ уверила да се не држи ових принципа па се и став Југославије променио – став се иначе мењао у тренутку када је ово изговорено. Друго питање је било зашто се ФНРЈ уопште кандидује за Савет безбедности – било је мишљења да ће у случају пријема и даље подржавати совјетске ставове, а Кардель је одговорио да је кандидатура поднета „како из националних тако и из општих међународно-политичких разлога“. Те вечери су отказани уговори Мађарске и Польске, па је упитан и да ли постоји опасност да СССР прибегне „директним мерама“ на шта је одговорено: „Ми не знамо шта мисли совјетска влада. Међутим, тешко је веровати да би се у садашњој ситуацији ма ко одлучио на авантuru да оружјем нападне једну независну и суврену земљу, чланицу Организације уједињених нација“. Тито је наредног дана одржао говор у Тополи где су се одвијали војни маневри, и сажето објаснио даљу линију југословенске политике: „Ми ћемо и убудуће тако принципијелно иступати на свим међународним састанцима и форумима. Ако Совјетски Савез негде буде имао право, ми ћемо бити са њим. Ако не буде имао право и његово иступање буде дволичњаштво, ми ћемо рећи да је то овако, а не тако“.⁵⁷⁰

Југославија је примљена у Савет безбедности 20. октобра, на дан ослобођења Београда.⁵⁷¹ Совјетска делегација је предложила Чехословачку као противкандидата и позвала да се не гласа за Југославију зато што би то значило повреду „споразума међу центленима“ - САД и СССР. Југославија је примљена са 39 гласова у другом кругу, након што су два гласа прешла у њену корист на штету Чехословачке, што је био минимум за двотрећинску већину. Пријем је објављен на сва звона – Ђилас је одмах објавио да је „ОУН инструмент мира и међународне безбедности“.⁵⁷² СССР је одмах након тога, 25. октобра, отказала боравак југословенском амбасадору Карлу Мразовићу – и за њега се у процесу Рајку доказало да се бавио шпијунском активношћу, мада је судећи по југословенској страни нота била беспредметна јер се он већ био вратио у Југославију.⁵⁷³ После тога КПЈ није много марила за совјетске нападе. Што се тиче унутрашње политике, Тито је 12. новембра изјавио: „Нама је било тешко прије годину дана, кад још нисмо знали како ће то народ схватити. А сада је ту борбу прихватио читав наш народ, сва наша земља. Зато је нама сада лакше“.⁵⁷⁴ Тотализација друштва је до тада већ била успостављена совјетским методама, па је прилично јасно на кога се односило

⁵⁷⁰ „Govor maršala Tita na završetku velikih manevara jedinica Jugoslovenske armije. Topola, 2. oktobar 1949. godine“, Ibid., 468.

⁵⁷¹ „Izbor Jugoslavije u Savez bezbednosti. Njujork, 20. oktobar 1949. godine“, Ibid., 488-493.

⁵⁷² Милован Ђилас, „Поводом избора Југославије у Савјет безбједности“, *Политика*, 24. октобар 1949, 1-2. Видети и: „Југославија изабрана у Савет безбедности“, *Политика*, 21. октобар 1949, 1; „Избор Југославије у Савет безбедности доприноси поштовању оних принципа Повеље ОУН без којих се трајан мир не може замислити“, *Политика*, 22. октобар 1949, 1.

⁵⁷³ „Ministarstvo inostranih poslova SSSR – Moskva. Ambasadi FNRJ Jugoslavije u SSSR-Moskva, Moskva, 25. oktobar 1949. godine“, „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd, Ministarstvu inostranih poslova SSSR – Moskva, Beograd, 29. oktobr 1949“, Dediјер, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 501-502.

⁵⁷⁴ „Разговор маршала Тита са дописницима Тањуга“, *Политика*, 12. новембар 1949, 1.

ово „ми“ – можда је било лакше Партији, али је велико питање да ли је било лакше и народу.

За разлику од Петог конгреса на коме је за почетну тачку историје КПЈ постављена 1937. година, током 1949. се успостављала њена нова верзија. КПЈ је већ била самопрокламовани вођа међународног радничког покрета, а онда је у поткрепљивању те тврђе и политичке разликовања од Стјалиновог наслеђа отишла још даље у историју, и то ону која није ни била њена. Крајем 1949. је открила социјалдемократско наслеђе као своје, иако је против истог током читавог свој постојања најоштрије иступала и коначно раскрстила управо 1937. године. За овако крупан преврат вероватно није била довољна само вербална проглашенија – нова историја је проглашена на специфичан начин, опет коришћењем совјетске заоставштине. Нови почетак је означен сахраном Димитрија Туцовића, уз јасне паралеле на сахрану његовог савременика Лењина на Црвеном Тргу. Проблем је у томе што је Туцовић (1881-1914) већ био сахрањен у Лазаревцу 35 година раније, па се за дату сврху морао сахранити поново.

Туцовићеви посмртни остаци су 20. новембра пренети на Славију са које су пре рата кретале радничке демонстрације. У данима пред сахрану је одржан низ манифестација широм Београда - народ се присећао његов лик и дело на низу предавања по подружницама Синдиката и Фронта, свечаним академијма на Универзитету и Влади, по рејонима и радничким насељима.⁵⁷⁵ Онда је 19. новембра почела свечана процесија преношења ковчега преко Аранђеловца и Младеновца - успут је народ у већим местима испраћао поворку која се зауставила на Авалском друму где су је дочекали министри Владе НРС Војо Лековић и Богољуб Стојановић, подпредседник ИОНО Света Поповић и представници ЦО ЈСЈ. Колона народа дуж Авалског друма била је дуга 16km - мештани Белог Потока, ученици основне школе, омладинска чета, чланови радних задруга и фронтовци су „чекали тренутак када ће се са дубоким пијететом поклонити посмртним остацима херојског борца за права радничке класе и радног народа уопште“. После полагања венаца колона је наставила за Београд, до Синдикалног дома на Славији у чију салу је ковчег пренет и изложен до чина сахране. Туцовића су ту дочекали нешто виши званичници: Ђуро Салај у име ЈСЈ, Вељко Влаховић у име ЦК КПЈ, чланови ЦК КПС Драги Стаменовић, Душан Петровић-Шане и Митра Митровић, председник ИОНО Нинко Петровић, секретар Савеза књижевника Југославије Чедомир Миндеровић и велики број синдикалних функционера и представника масовних организација. Хор „Абрашевић“ је отпевао *Интернационалу* након чега је Мирко Ванић, председник Месног синдикалног већа, одржао говор, а онда су док је хор певао *Лењинов посмртни*

⁵⁷⁵ „Свечаност откривања споменика и пренос посмртних остатака Димитрија Туцовића“, *Политика*, 19. новембар 1949, 3.

марши на одар положени венци многобројних установа из свих крајева земље. Након тога је постављена војничка стража како би грађани групно и појединачно дефиловали поред ковчега.⁵⁷⁶ Пренос ковчега из Синдикалног дома на ново гробно место обављен је у недељу, 20. новембра, а долазак народа на сахрану је организовао Градски одбор Народног фронта у циљу „што лакшег прилаза на Славију“. Из Првог и Трећег рејона, Земуна и из Железника се долазило Улицом маршала Тита; из Другог и Петог рејона Улицом народне Републике; Четвртог Улицом маршала Толбухина; Шестог Светосавском улицом; а из Новог Београда, Седмог рејона и Раковице Бирчаниновом и преко Булевара Црвене армије. Петокрака од преко 80.000 трудбеника заузела је места до 10.30 часова, да би у 10.45 почела свечаност са сликама Тита, Кардеља, Ранковића, Кидрича, Пијаде, Ђиласа и Нешковића на забатним зидовима. [Слика 199] Ковчег су изнели Слободан Пенезић-Крцун, Рато Дугоњић, Грга Јанкез и Десимир Јовановић, а иза њих су ишли Пијаде, Нешковић, Стамболић, Салај, Чолаковић и други, носећи 113 венаца.⁵⁷⁷ Покрај споменика обавијеног црвеним платном који је израдио Стеван Боднаров, поворку су дочекали Франц Лескошек, Иван Рибар, Влада Зечевић, Јаков Блажевић и Станоје Симић, генерал лајтнант Милоје Милојевић и представници масовних организација. У тренутку када је ковчег спуштен поред споменика, „Абрашевић“ је опет отпевао *Интернационалу*, а онда је говор одржао члан Политбиора ЦК КПС Душан Петровић који је изјавио: „Са именом Димитрија Туцовића почeo је модерни раднички покрет у Србији“. Туцовић је такође „неограничено ценио и поштовао слободу и назависност других народа“, а „његов став по тим питањима био је пројект дубоким интернационалистички схватањима“. Ово наравно није била нова него деценијска политика КПЈ која сеже далеко у историју, а наслеђена је управо Туцовића:

Комунистичка партија Југославије која је наследила све оно што је било револуционарно у српском радничком покрету, као и у покретима других земаља Југославије, наоружана науком марксизма-лењинизма, чистећи се од туђих непријатељских и опортунистичких елемената, наставила је борбу.

КПЈ је према Петровићу управо по тој традицији извршавала и задатке Плана - на тој основи је земља почела да постаје индустријска и постигла успехе у социјалистичком преображају села. Тај континуитет је међутим покушала да прекине совјетска Партија - како је истакао Иван Божићевић:

На путу правилног развитка међународног радничког покрета испречила су се и данас туђа, назадна ревизионистичка схватања. Носиоци таквих схватања су руководиоци СССР-а и руководиоци земаља народне демократије. [...] Ми смо устали у одбрану тих основних марксистичких принципа.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ „Посмртни остаци Димитрија Туцовића пренесени су јуче у Београд“, *Политика*, 20. новембар 1949, 3.

⁵⁷⁷ „На Тргу Славији сахрањени су посмртни остаци Димитрија Туцовића, творца модерног радничког покрета у Србији“, *Политика*, 21. новембар 1949, 1-2.

⁵⁷⁸ Ibid.

Онда је Петровић открио бисту, а последњу реч је одржао Милијан Неорићић који је истакао Туцовићеву везу са Лењином. Социјадемократска партија је била најдоследнија у решавању питања радничког покрета, а Туцовићу је за то признање дао и сам Лењин када се са њим састао 1910. године, и „сазнавши касније за Туцовићеву смрт много га је жалио“. На крају је Неорићић нагласио:

Данас, над посмртним остацима Димитрија Туцовића, понављамо заклетву коју су већ изрекле стотине хиљада радних људи наше земље, да нећемо дозволити никоме и никада да се игра нашом националном независношћу, да ћемо чувати тековине наше велике револуције, да ћемо заједно са нашом партијом, њеним Централним комитетом и другом Титом, изградити социјализам у нашој земљи. [...] Поколења младих чуваће светлу успомену на пламеног борца радничке класе Димитрија Туцовића, васпитавати се на његовом животу и раду како се треба борити за остварење својих идеала.⁵⁷⁹

Онда су присутни минутом ћутања одали пошту, испаљена су три почасна плотуна, а можда је најважнији детаљ било то што је на ковчег уписан датум друге Туцовићеве сахране - 20. новембар 1949. године, чиме је КПЈ означила његов нови крај и свој нови почетак.

О поштовању историје и самог Туцовића у датом случају не мора се много расправљати – прошлост је ту хрпа мртвих ствари из које се може узети било шта. У питању можда јесте била промена политике, али не и метода којом је успостављана – опет је начињена еклектична синтеза постојећих елемената у складу са савременим условима, а тако се наставило и надаље. У КПЈ после пријема у Савет безбедности више није било великог тактизирања у осуди совјетске политике - Пијаде је 28. новембра на Београдском радију отворено говорио „о одвратним клеветницима и лажовима“, и опет су почели да пристижу телеграми подршке: „Југословенска академија не може да не проговори у интересу историске истине и морала“.⁵⁸⁰ У оваквом контексту је дошло и Треће заседање Инфорбира чија је Резолуција овог пута објављена 29. новембра. Реферати су обрађивали три теме: „Одбрана мира и борба против ратних хушкача“, „Југословенска компартија у власти убица и шпијуна“ и „Јединство радничке класе и задаци комунистичких и радничких партија“.⁵⁸¹ Дискусија је сумирана у две резолуције. У првој је потврђена далековидност Резолуције Првог заседања септембра 1947. године, која је констатовала поделу на два супротстављена табора, а наредни задатак је било још јаче учвршћивање присталица мира и раскринавање Титове клике.⁵⁸² Друга је била посвећена ситуацији у Југославији. Прелаз клике Тито-Ранковић на буржоаски

⁵⁷⁹ Ibid., 2.

⁵⁸⁰ „Говор члана политбира ЦК КПЈ Моше Пијаде на београдском радију упућен омладини Југославије пред Дан републике“, *Политика*, 28. новембар 1949, 1; „Југословенска академија не може да не проговори у интересу историске истине и морала“, *Политика*, 28. новембар 1949, 1.

⁵⁸¹ Видети: „Kominičke o Savetovanju Informacionog biroa komunističkih partija. Moskva, 29. novembar 1949. godine“, u: Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 523-524; Georgi Georgiju Dež, „Jugoslovenskom kompartijom rukovode ubice i špijunji“, u: Ibid., 539-552; M. Suslov, „Zaštita mira i borba protiv ratnih huškača“, u: Ibid., 565-583; Palmiro Toljati, „Jedinstvo radničke klase i zadaci komunističkih i radničkih partiјa“, u: Ibid., 553-564.

⁵⁸² „Rezolucija Informacionog biroa [o opštoj međunarodnoj situaciji]“, u: Ibid., 524-534.

национализам, фашизам и издајство интереса Југославије је констатован још јуна 1948. године на Другом заседању - клика је по налогу империјалиста повела клеветничку кампању против СССР користећи се најгнуснијим измишљотинама позајмљеним из арсенала хитлероваца, што је достигло врхунац у отвореном приступању ОУН.⁵⁸³ У Југославији су и даље владали кулаци на селу, на силу створене лажне задруге су биле средство за експлоатацију сељаштва, инострани капитал је продирао у привреду, а земља је претворена у војни логор у коме се не поштују права грађана и слобода мисли. Наредни задатак је била активна борба за препород револуционарних елемената унутар КПЈ како би се вратила у социјалистички табор и отргла од империјализма. Није пропуштено да се нагласи ни да приче о одбрани радничког покрета од стране КПЈ имају мало упоришта у реалности – како је навео Георги Деж:

„Интернационалист је онај“ – каже друг Сталјин – „ко је безрезервно, без колебања, безусловно спреман да брани СССР зато што је СССР база светског револуционарног покрета, а бранити, унапређивати тај револуционарни покрет није могућно ако се не брани СССР. Јер онај ко мисли да брани светски револуционарни покрет мимо и против СССР-а, тај ради против револуције, тај се неминовно срозава у табор непријатеља револуције“⁵⁸⁴

Ту је такође дата нова интерпретација историје - КПЈ је још за време рата помагала империјалистима да припреме план светске доминације: „Та банда шпијуна и издајника била је уведена, као тројански коњ, у редове комунистичких и радничких партија“.

После заседања је почeo још један процес, овог пута у Бугарској Трајчу Костову, подпредседнику Министарског савета и секретару ЦК КП Бугарске. Оптужбе су биле исте као и код Рајка.⁵⁸⁵ Суђење је по обичају јавно преношено али је прекинуто јер Костов није признао оптужницу - он „још није научио шта и како треба да изјави пред судом“, али је свеједно оптужен на смрт.⁵⁸⁶ Захваљујући југословенском случају су читава руководства почела да падају без икаквог отпора, а „титоизам“ је био средство за збијање снага у Источном блоку. Известан исход совјетских процеса, исто тако, показује и шта би се дододило да се КПЈ појавила на Другом заседању Информбироа, што је извесно био један од разлога за толику упорност да се у земљи изврши уједињење снага увођењем совјетског система. Трећа Резолуција Информбироа је међутим очигледно стигла прекасно да би изазвала неку битну промену у унутрашњој политици КПЈ – она је у међувремену већ асимиловала совјетске методе као своје и пронашла нове савезнике. То опет није подразумевало једновремено одбацивање совјетских метода и привредног

⁵⁸³ „Rezolucija Informbiroa [o stanju u KPJ]“, u: Ibid., 535-539,

⁵⁸⁴ Dež, „Jugoslovenskom kompartijom rukovode ubice i špijuni“, u: Ibid., 541.

⁵⁸⁵ „Vrhovni sud Narodne Republike Bugarske – Sofija. Drugi dan suđenja Trajču Kostovu. Sofija, 8. decembar 1949. godine“, u: Ibid., 586.

⁵⁸⁶ Иван Стефанов и Никола Павлов су осуђени на доживотни строги тамнички затвор, а остали на 12 до 15 година. „Suđenje Trajču Kostovu u Sofiji“, u: Ibid., 626.

система, напротив - по Титовим речима почетком 1950. године: „Ми морамо вршити промјене не зато што је оно раније било погрешно, него зато да због крутог држања оног ранијег не бисмо заостајали“⁵⁸⁷ Иако је прекинут континуитет на спољнополитичком плану, требало је времена да исто узме мања у унутрашњој политици – ово би значило попуштање тек стечене тоталне контроле, па је требало наћи погодну форму да се систем прилагоди околностима – да се либерализује у складу са прозападном оријентацијом и истовремено задржи тоталитарни карактер. Децентаралистички модел је увођен под централистичким условима, и тек је у том процесу наступило измишљање специфичног југословенског уређења, или боље још једне еклектичне синтезе - 1950. година је била време проналажења форми у којима ће се држава совјетског типа асимиловати нове елементе, да би се након тога коначно трансформисала у нешто „треће“.

⁵⁸⁷ „Govor maršala Tita pretstavnicima savetovanja inženjera i tehničara FNRJ – boraca za visoku produktivnost rada“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 69-70.

7. 1950: ВРЕМЕДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ

У Привредном савету се о децентрализацији расправљало 29. октобра 1949. године – Кидрич је на састанку са Комисијом за координацију савезне и републичке привреде оценио: „Опште тенденција би морала бити да се републикама даде што више привреде, да се у привреди спроведе што већа децентрализација која ће омогућити једно јако савезно руковођење“.¹ Централни одбор ЈСЈ је 23. децембра донео Упутство о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа, уз које је дат и списак 215 предузећа међу којима је био и првенац Плана „Литострој“, а у којима би експериментални раднички савети почели са радом још пре доношења закона.² Од датог тренутка је почела прва фаза реорганизације државе управе, која ће после 27. јуна када је донет први акт о самоуправљању представљати основ за ширу реорганизацију у другој половини године.

Расправа о буџету за 1950. годину одржана је 27. децембра, када је Кардель разјаснио нове околности на економском плану.³ По његовим речима, совјетска намера да се спречи остварење Плана је била осуђећена пријемом Југославије у Савет безбедности, а протекла година испуњена напорима да се појача сарадња са земљама које са њом желе да развијају равноправне односе. Почетком 1949. су склопљени трговински уговори са Индијом, Пакистаном, Израелом и Египтом, маја је закључен споразум са Француском и проширен са Белгијом и Данском, а после дужих преговора је 30. децембра потписан петогодишњи споразум са Великом Британијом и уговори о зајмовима са САД, Међународним монетарним фондом и Међународном банком.⁴ Кидрич је констатовао поправљање односа са Западом, али и да то неће утицати на југословенску спољну политику јер су уговори чисто економски.⁵ Интерес капиталиста у томе објаснио је Темпо њиховим капиталистичким побудама: Југославија је богата сировинама за које су ови и те како заинтересовани, док је Југославија сигуран купац њихових машина.⁶ Ово је последње је било супротно концепту Петогодишњег плана, чији је циљ био сопствена тешка индустрија како се сировине не би одливале у руке капиталиста. Како год било, све што се од Запада узме морало се вратити са каматама, што је значило да „давање зајмова не претставља неку стварну економску помоћ, иако

¹ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ са комисијом за координацију савезне и републиканске привреде, одржане 29. октобра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

² „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању формирања радничких савета, одржане 8. децембра 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

³ Edvard Kardelj, „Ekspozе о спољној politici FNRJ. 27. decembar 1949.“ Dediјер, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 2, 685; „Ekspozе потпредседника Савезне владе и министра иностраних послова Едварда Кардеља“, *Политика*, 29. децембар 1949, 1-3.

⁴ Kardelj, „Ekspozе о спољној politici“, Dediјер, ur., *Dokumenti 1948*. knjiga 2, 684-685.

⁵ Ibid., 686.

⁶ „Прво саветовање инжењера и техничара Југославије – бораца за високу производивност рада“, *Изградња* (Београд), 3-4 (1950), 6.

скидање блокаде и економске дискриминације олакшава борбу за индустријализацију“.⁷ Стварна помоћ се претходно очекивала од социјалистичког света у виду бескаматних кредитита и бесплатних машина, али ни ту размена није била другачија него са капиталистима – совјетска Партија је настојала да привреду неразвијених земаља укључи у петогодишње планове направљене по њеним директивама, како би постале сировинска база за совјетску индустрију. Влада ФНРЈ је према Кидричу потписала зајмове како би обезбедила пуну самосталност земље и како би „олакшала привредне терете нашим радним људима“.⁸

Размена са Западом се, као што је познато, у наредном периоду обављала по разним основама. Средства су усмеравана на капиталну изградњу и опрему за индустрију и војску на штету увоза за прерађивачку индустрију и робу широке потрошње.⁹ Стандард становништва о коме је говорио Кардель је самим тим и надаље задржао перспективни карактер, а уз то је 1950. године дошла и суша која је условила даљи пад пољопривредне производње и велике проблеме са исхраном становништва. У снабдевању су помагале хуманитарне организације – до 1952. године су UNICEF, Црвени крст и CARE (*Cooperative for America Remittances to Europe*), на име последица суше дали 286,4 милиона долара, што је према војним приходима била мала сума а они су расли сваке године - буџет за одбрану је 1950. године повећан за три милијарде и износио је 15.¹⁰ У структури буџета се тада променило нешто друго – декларисано је тежиште на просвети и социјалним давањима, што је осим што „показује бригу државних власти за заштиту народног здравља и обезбеђење бољег социјалног старања“, урађено у специфичном циљу.¹¹ Ово је према Милентију Поповићу требало да послужи подизању научног рада на виши ниво, што се једним делом односило на успостављање нове научне подлоге система који је почeo да мења форму, а другим на репрезентацији хуманости новог система у иностранству, о чему ће бити речи пар дана касније на Трећем пленуму КПЈ.¹² Јавила се и тенденција смањења расхода администрације, али је била козметичке природе – суму је требало свести на прошлогодишњи ниво. Повећање платног фонда је било 3,5 милијарде, али је према Кидричу требало донети и „ неку одредбу“ којом би се повећао порез на доходак. Приходи од становништва су смањени за 18%, али су зато приходи од привреде повећани за 28% што је и даље остављало проблем продуктивности рада. Предвиђено је и расписивање још једног народног зајма на три милијарде динара и пораст пореза на промет за 14%. Требало је отклонити и недостатак дотадашњих буџета

⁷ Ibid., 7.

⁸ „Експозе претседника Привредног савета и Савезне планске комисије друга Бориса Кидрича“, *Политика*, 28. децембар 1949, 5-7.

⁹ Obradović, „*Narodna demokratija*“ i Jugoslaviji, 260.

¹⁰ Ibid., 185-186.

¹¹ „Експозе претседника Привредног савета и Савезне планске комисије друга Бориса Кидрича“, 5-7.

¹² „Експозе заступника министра финансија ФНРЈ Милентија Поповића о предлогу Општедржавног буџета за 1950 годину“, *Политика*, 28. децембар 1949, 3-5.

на које се није одражавала помоћ државе за развој задруга, па су ангажована средства опште државне акумулације, пре свега за капиталну изградњу. Пораст укупне суме буџета у односу на 1949. годину био је 7,3% (173,7 милијарди) што је било најмање повећање од завршетка рата, али је питање колико се у датим економским условима уопште више могло акумулирати.¹³ У суштини, оно што се на једном месту одузимало надокнађивало се на другом - буџет је и даље био „инструмент социјалистичке привреде, база и ослонац капиталне изградње као инструмента изградње социјализма“, а у привреди се и даље ишло совјетским путем.

7.1. Трећи пленум ЦК КПЈ

Трећи пленум КПЈ одржан је 29. и 30. децембра 1949. године, и ту је питање науке и културе Милован Ђилас обухватио из свог ресора – идеолошког преваспитавања.¹⁴ Јудско мишљење се по његовим речима није могло изменити „на рокове“ као што се покушавало у СССР - до извесне мере се могло планирати кроз наставне програме, али се борба за измену људске свести могла правилно решити само кроз сталну идејну борбу јер је васпитање стални процес.¹⁵ Што више социјализам јача то административне мере попут цензуре треба да буду слабије - њих треба примењивати против реакције: „Али оне не смију бити и мјере против оне борбе мишљења, која се одвија на основи и на линији даљег напретка социјализма, на линији изналажења нових форми живота у социјализму“. Ово последње се директно односило на потребу Партије да у наредном периоду креативно протумачи марксизам-лењинизам како би га ускладила са новим правцем своје политике, а у томе ће помоћ научних и културних радника, односно њихова борба мишљења, бити од велике важности. Наступила је и преоријентација у усвајању тековина у просвети и култури – постало је „из основа погрешно мислити да је читав наслијеђени школски систем, читав педагошки метод из прошлости неваљао и да га треба сасвим одбацити“. На ово се надовезао Кидрич, по коме је требало решити проблем „заосталости“ нарочито природних и техничких наука – испоставило се да је ту присутан „прилично неправилан курс“ слепог копирања совјетске праксе, при чему се свесно гушило оно што је раније било добро: „Ми смо мислили да је то нешто стварно социјалистичко, а у ствари није било“.¹⁶ Новопроглашена борба против совјетских остатаца одмах је поставила на дневни ред „очишћење наших уџбеника и саме наставе од многих туђих, схватања и нанучних и вулгаризаторских поставки“.¹⁷ На ово се надовезао Крста Црвенковски који је објаснио да су до тада многи уџбеници једноставно превођени

¹³ „Поводом општедржавног буџета за 1950 годину“, *Политика*, 7. јануар 1950, 1.

¹⁴ „Treći plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Petranović, et.al, ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 287-505.

¹⁵ Milovan Đilas, „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“, u: Ibid., 287-289.

¹⁶ Ibid., 346.

¹⁷ Ibid., 340.

са руског, па се отаџбином називао Советски Савез, вођом Стаљин, говорило се о стахановском покрету а не о покрету за продуктивност рада и „тако, кад се читају те ствари, има се утисак да смо у Совјетском Савезу, а не у Југославији“.¹⁸ Према Павлу Грегорићу: „Ми смо, на пример, три године употребљавали један совјетски уџбеник, који је учио да се сифилис лечи живом, док данас, што је општепознато, Американци лече сифилис са 7 ињекција пеницилина“.¹⁹ Темпо је говорио о наставном кадру који у жељи да све протумачи дијалектички „тумачи наопако поједине ствари“: „Тако је један од њих тумачио да је цар Лазар изгубио битку само зато што није познавао марксистичку стратегију“.²⁰ Према Ђиласу је сада требало мобилисати најбоље снаге да се дође до властитих уџбеника „макар ови у почетку имали и озбиљних недостатака“, а за совјетске књиге су се трошиле огромне количине папира које би се могле искористити за нове уџбенике, на шта је Тито узвикнуо „Тачно је!“, а Ђилас „Неће ове године!“.

Нова линија у просвети није међутим значила да се одустаје од задавања наставних програма. На Пленуму се расправљало у којој мери деца треба да знају српскохрватски, словеначки и македонски, о математици и да ли треба предавати диференцијални и интегрални рачун, као и о истицању значаја геолошке структуре Југославије. Научно-теоријском раду је надаље требало дати више слободе а научницима високе плате, специјално снабдевање и стандард већи чак и од функционера министарства – њих су према Кидричу чекала огромна питања која треба решавати у духу Трећег пленума. Притом: „Никада се не смије заборавити да се ту ради о живим људима, о формирању људске душе и људске свијести и да рђав, узак, доктринарски, бирократски и напринципијелан начин руковођења може само да успори правилно власпитање и брзо и успјешно преваспитавање“.²¹

По питању материјалне базе школства није било неке нове линије. У вези изградње сеоских школа Ђилас је нагласио да „у том погледу премало идемо на импровизацију [...] сви чекамо да направимо велику, солидну школу, или солидан интернат, са собама, купатилима итд“. Он сам је учио у Беранама у згради која је „стварно била малтене барака“ од чатме, али то није ништа сметало.²² Недостајала су и учила - Авдо Хумо се пожалио да у Босни нема географских карата те да „дјечак у основној школи не може да види како изгледа ФНРЈ“.²³ Решење је према Кидричу било да се учила произвode локално, од отпадака из фабрика, а према Кардељу „могли би

¹⁸ Ibid., 333.

¹⁹ Ibid., 339.

²⁰ Ibid., 359.

²¹ „ЦК КПЈ, Управа за агитацију и пропаганду, Београд“, Архив Југославије, 507-VII, VI/2-(1-96)(K-37).

²² „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 27. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

²³ Ђилас, „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“, у: Petranović, ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 352. Видети и: „Rezolucija Trećeg plenuma CKKPJ o problemima školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“, у: Ibid., 483-490.

правити глобусе и друге ствари, и то без фабрика, у каквој субици“. У дечјим домовима и интернатима је стање било катастрофално – Влада Јањић је говорио о немару старатеља, по стотину деце је смештано у један дом па се ширила туберкулоза „па чак и сифилис, којим су се деца заразила од послуге“. Поједине одгајатељице нису имале ни основну школу или су биле неписмене, деца су јела седећи на земљи, није било столова, столица, кревета и прекривача па су спавала на слами.²⁴ На ово је Тито запитао: „Немате дрва у Босни?“²⁵, Хумо одговорио: „Дрва имамо довољно, али нема радионица“, а Тито узвратио: „Па, направите радионице“.²⁶ Слично је, на предлог Николе Ковачевића да се отворе кухиње за децу задругара, Кардель узвратио: „Ми не можемо сву децу прехранити“.²⁷

Кидрич је у свом реферату о текућим задацима у борби за извршење Плана поновио Стаљинову: „Јасно је да нам се од постигнутих резултата не сме па ни не може завртeti у глави“ и најавио нову мобилизацију.²⁸ Нису се смела жалити средства за одбрамбене сврхе па је продужење изградње неких објеката на 1952. годину, шесту годину Плана, представљало само нови распоред стратешких задатака јер „не крије се у њему никакво смањење него је оно пропраћено чак и приличним повећањем“. Исто тако, то што су буџетске ставке биле веће са индустрију није значило да се питање пољопривреде и капиталне изградње на селу може занемарити, штавише, „задатак се поставља прилично обрнуто“. Задруге је требало „изнутра организационо учврстити“, радити на повећању продуктивности рада и увести бригадни систем, а и даље се тврдило да се ту напредак не постиже механизацијом, тачније „да су та мишљења погрешна“. Опет је поменуто кршење добровољности при откупу – према Титу: „Утакмица око тога тко ће више задруга створити доводи дотле да се праве разне политичке свињарије, а људе натјерују разним репресивним мјерама, конфискацијом. [...] Било је случајева да су омладинце одводили силом, затвореним камионима за којих су они искакали, ломили ноге и главе и бежали“.²⁹ Владимир Бакарић је приметио да је због откупа било и жртава - у Словенији је „пало око 50 глава“, као и да „метод притиска“ није користио „јер је сељак говорио да ако мора поћи у затвор, онда иде одмах, кад већ једног дана иначе мора отићи“.³⁰ На ово се надовезао и Јован Веселинов – према људима који нису могли дати обавезе примењивала се „тотална конфискација“ и то „иако смо знали да те количине стварно нема“. Сада: „Ми нећемо ићи на разне форме принудног рада као што је био случај у сличној ситуацији у Совјетском Савезу. [...] Таква пракса показала се неефикасна и неекономична и ми је више нећемо примјењивати“ - другове у

²⁴ Ibid., 345-346.

²⁵ Ibid., 353.

²⁶ Ibid., 370.

²⁷ Ibid., 376.

²⁸ Ibid., 408-410.

²⁹ Ibid., 413.

републикама је требало упозорити да то више не раде. Без обзира на то, питање села је као и увек повезано са мобилизацијом нове квоте од преко 50.000 радника (2,7%) више у односу на 1949. годину. Њих је сада требало мобилисати из задруга које не доприносе пољопривреди, јер „ми их не стварамо из ‘ларпурлартизма’, већ због повећања продуктивности рада“. Ово је опет везано са снабдевањем, с тим да према Кидричу проблем више није био са кулацима, барем не непосредно - сада се појавио „читав слој флуктуираца“ који одлазе у индустрију само да би добили потрошачке карте, а производе са својих поседа продају по везаним ценама, па нити иду у задруге нити остају у индустрији. Зато је требало укинути снабдевање свим сеоским породицама које имају могућност да остваре вишак производа, а уколико имају вишак радне снаге која не одлази у индустрију укинути им и право на везану трgovину. Када дођу у индустрију:

Уговарање о радним односима биће потпуно слободно, али када се слободни уговор једном закључи онда његово неоправдано раскидање значи уствари привреду саботажу и захтева одговарајуће санкције које већ сада гарантују наше уредбе а које се не примењују у задовољавајућој мери.³⁰

Оцењено је и да ситуација са резервама жита „није ружичаста“, па је требало размотрити и расподелу потрошачких карата у целини: „Међутим, ми не можемо обезбеђено снабдевање посматрати као нечије право да буде снабдевен, већ да буде снабдевен само у случају ако му је то неопходно. То право, дакле, није апсолутно“. План откупа за 1950. годину је био већи него прошле, а за 1951. је најављен још виши како се не би морале увозити житарице. Планирање количина за откуп се дословно сводило на погађање - како је навео Јаков Блажевић: „Погодити, код 109 хиљада вагона жита, да ли је реална цифра 107 или 105 а не 109, то се не би могли ни у најмодернијој нашој фабрици, а камоли кад је реч о милионима произвођача. Тешко је одредити тачан проценат, али уколико има грешке, она ипак није велика“.³¹ Према Веселинову је више пажње требало посветити жетви, што је враћало на проблем планирања производње и продуктивности рада.³² Пољопривреда се овог пута проблематизовала због новог задатка „борбе за извоз“ - руководство је водило „много бриге о томе да се са претераним извозом не погоди животни стандард“, па је предложено да у наредне две године изостане увоз животних намирница како би се имало више средстава за сировине и капиталну изградњу. У грађевинарству се „још више него до сада“ требало борити против „широког фронта“ и у том циљу учврстити организацију у органима планирања и грађевинској оперативи, и још једном подвргнути темељној ревизији све пројекте. Средства добијена ревизијом требало је да послуже за изградњу 30.000 фабрика за

³⁰ Ibid., 410.

³¹ Ibid., 449.

³² Ibid., 451.

изградњу монтажних станова, с тим што је претходна квота од 100.000 станова пребачена на 1951. годину.

Кардель се на Пленуму опет задржао на спољној политици, с тим што се то овог пута односило на промену реторике на Западу.³³ Тамо је по његовим речима пропаганда била доста слаба у односу на совјетску, а онда је случај Југославије помогао да се нађу пароле – претходно је СССР нападан да угњетава друге народе а сада су оптужбе почеле да се враћају назад - више се није постављала као проблем борба против комунизма, него против совјетског империјализма под маском комунизма, и говорило да се нема ништа против комунизма ако је то избор неке земље. Са зајмовима је југословенски сукоб са СССР такође престао бити унутрашањи сукоб социјализма и постао међународни проблем, чиме су совјетима одузети адuti за напад - јасно је да Југославија не би могла да победи СССР али „ако неко буде морао да води рачуна на то да ће се тај рат претворити у међународну компликацију“ онда ће бити обезбеђен мир. Ово последње се може узети као основ настајуће југословенске политике неутралности: „Ми морамо знати како да маневришемо у нашим односима и међународним супротностима које постоје, да можемо уклонити ону опасност која нам је у овом моменту најнепосреднија и највећа“.³⁴ У томе је било важно и придобијање западних маса на своју страну – тамо се за Југославију и њене „социјалистичке форме“ сада интересовао много већи круг људи, па је предложен конструктивни приступ:

Ту је и ова резолуција о питању школства и просвете, коју ћемо донети на нашем Пленуму, изванредно важно оруђе. Мислим да је то документ од већег значаја него сва полемика коју водимо. А такве, конструктивне ствари ми морамо више стварати. Зато желим баш да истакнем, као трећи моменат, да све наше унутрашње политичке мере морају данас више него икад раније да се ускладе с нашом борбом за масе у свету, с нашом спољном политиком.³⁵

Истицање питања културе и просвете у први план, као „конструктивних ствари“, се дакле постављало у сасвим јасном циљу спољне политике, као и на унутрашњем плану - према Кардельу се управо у овим доменима требало борити против совјетског бирократизма, проналазити „баш оно што ћемо ми моћи да покажемо свету као разлику између нас и њих“, а у производњи јачати демократске односе кроз радничке савете и „сличне форме“ јер „тиме ћемо ми освојити симпатије у круговима интелектуалаца, научника итд“. Око разраде теоријске подлоге читавог процеса, и слободне дискусије коју је поменуо Ђилас, према Кардельу је „главно да људи дискутују о томе какав треба да буде социјализам, да дискутују о разликама које постоје у социјалистичком развитку у Југославији и у социјалистичком развитку у Совјетском Савезу“. Партија је наиме разматрала на који начин треба променити рухо, измислiti разлику у односу на

³³ Edvard Kardelj, „O spoljnopoličkim pitanjima“, u: Ibid., 471.

³⁴ Ibid., 474.

³⁵ Ibid., 479-480.

совјетски систем како би придобила нове савезнике. Иначе су совјетски недемократски методи и даље били на снази - под тачком „Разно“ се за реч јавио Осман Карабеговић који је поднео предлог за искључење Радована Зоговића из КПЈ.³⁶

Тито је у новогодишњем говору прогласио да је План за 1949. године испуњен са 100,4% „без ичије помоћи извана“, и поново ставове са Пленума по питању зајмова, флукутације, монтажне градње, социјалног старања и другог.³⁷ Објавио је и да је број задруга порастао на 6.500 упозоравајући на принцип добровољности: „Закони су ту да погађају кривце, а не недужне“ - људима је требало више „објашњавати и доказивати“ него поступати грубо. На пољу културе су протекле године забележени лепи резултати, а за недостатке су били спремни задаци Трећег пленума. Од уметника и научника, у које је сврстао и инжењере, архитекте, лекаре и друге стручњаке, затражен је одраз нове стварности:

У том формирању правих социјалистичких грађана наше земље ванредно велику улогу има и наша књижевност, наша култура уопште. Према томе, наши књижевници и остали културни радници морају настојати да што дубље схвате суштину збивања у данашњој епохи, да квалитативно дају што бољи литературни облик процеса револуционарног преображавања наше социјалистичке земље; да вјерно приказују све што је било позитивно у нашој историји; да настоје да у њиховим литературним дјелима буде заиста овјековечена натчовечанска борба наших народа за своју слободу и за своју сретнију будућност.³⁸

Као и после сваког важнијег састанка партијског врха одмах су уследили зборови масовних организација. Четрнаести пленум ЦК НОЈ одржан је од 5. до 7. јануара, и ту се осетила „аполитична расплинутост“ – тражена је већа монолитност организације, као и разобличавање совјетског ревизионизма.³⁹ У раду са омладином је требало ослободити се „крутости и укалупљивања“, примењујући више метод убеђивања и објашњавања, приступати јој са више гипкости кроз различите форме идеолошког и агитационог рада: дискусије, дебатне клубове, научне групе и семинаре полазећи од узраста и особености појединих крајева, и учвршћивати везе са напредном омладином света ради ширења истине о земљи и Партији. Састанак Извршног одбора Фронта је одржан 23. јануара када је такође остало јасно да „Партија одређује линију, подузима организационе и политичке мјере“, те да у раду са масама треба користити методе објашњавања и убеђивања.⁴⁰

Крајем јануара је почела и реорганизација привредних ресора. Гране привреде организоване у савезним министарствима (савезно-републичког типа) требало је да пређу на оперативно руковођење република оснивањем привредних савета, за чију

³⁶ „Zaključci Trećeg plenuma o tekućim zadacima borbe za Petogodišnji plan“, u: Ibid., 493.

³⁷ „Говор маршала Тита уочи нове 1950 године“, *Политика*, 1. и 2. јануар 1950, 1-2.

³⁸ Ibid., 1.

³⁹ „Основа васпитања наше омладине јесте Народна револуција, социјалистичка изградња, наше културно наслеђе и слободарске и револуционарне традиције наших народа“ *Политика*, 6. јануар 1950, 3; „Закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије“, *Политика*, 14. јануар 1950, 4.

⁴⁰ „Наредни политички задаци Народног фронта. Реферат друга Милована Ђиласа“, *Политика*, 24. јануар 1950, 1-2.

координацију би на савезному нивоу били основани комитети и генералне дирекције.⁴¹ Почетком фебруара се почело од указа по питању електропривреде и рударства, након чега ће доћи на ред сви други ресори. Кидрич је објаснио да је мноштво задатака постало преобимно за руковођење из министарства, те да је у циљу јачања самоуправљања и децентрализације потребан много мањи бирократски апарат. Испоставља се да је ствар била управо супротна - уместо два министарства (савезног и републичког) је уведен читав низ институција које су опет биле под руководством централних органа и истих људи. Указом о укидању Министарства електропривреде и Министарства рударства ФНРЈ основани су комитети за угаљ, електропривреду, неметале и генералне дирекције за металургију и нафту; Темпо је претходно био министар за рударство а сада председник Савета за енергетику и екстрактивну индустрију, а Никола Петровић, претходно министар електропривреде, постао је председник Комитета за електропривреду. Како су промене од датог тренутка постале скоро свакодневне, метод објашњавања је добио своје место и у дневној штампи - у *Политици* је 12. фебруара уведена рубрика „Наше државно уређење“, у којој се народу објашњавало шта је Народна скупштина а шта Президијум, какве су надлежности република, народних одбора, судова и другог.⁴²

Фронт је у исто време позвао грађане и да изврше своју дужност учешћа на изборима јер: „Истинска социјалистичка демократија огледа се у доследном спровођењу принципа самоуправљања“ кроз „развијање критике и иницијативе маса“.⁴³ Предлог Закона и избору народних посланика за Народну скупштину ФНРЈ образложен је експозеом Кардеља 21. јануара.⁴⁴ Принципи новог изборног закона били су готово идентични дотадашњим: тајно гласање пунолетних грађана, један посланик по срезу и постављање кутије без листе, с тим што су избори постали „оруђе народне демократије“ па је нови закон форсирао иницијативу народа напуштањем система листа о којима одлучују политички врхови - посланици се бирају апсолутном већином на основу појединачне кандидатуре од стране 100 бирача „без икаквих других услова и формалности“.⁴⁵ Са тим је донета и одлука о распуштању Скупштине којој је истекао четврогодишњи период и избори су расписани за 26. март. Онда је почела предизборна кампања у току које ће у низу говора бити примењен метод објашњавања нових мера.

⁴¹ „Президијум Народне скупштине усвојио је предлог претседника Владе ФНРЈ маршала Тита о реорганизацији извесних привредних ресора“, *Политика*, 8. фебруар 1950, 1.

⁴² Видети: „Општи поглед на државно уређење ФНРЈ“, *Политика*, 15. фебруар 1950, 3; „Народна скупштина ФНРЈ“, *Политика*, 17. фебруар 1950, 3; „Президијум Народне скупштине ФНРЈ“, *Политика*, 18. фебруар 1950, 3.

⁴³ „За срећу и напредак, за нераздруживо братство и јединство народа Југославије! За мирни развитак и победу социјализма“, *Политика*, 10. фебруар 1950, 1.

⁴⁴ „Експозе потпретседника владе Едварда Кардеља о предлогу закона о избору народних посланика за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 22. јануар 1950, 1.

⁴⁵ Јован Ђорђевић, „Нови изборни систем за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1.

У већини срезова је кандидат био Тито, а за њим су се смењивали други државни руководиоци, а међу њима се нашло и име Алије Сиротановића.⁴⁶ Први говор је у предизборној кампањи одржао Тито у Титовом Ужицу - у Улици маршала Тита, и он се, како то у предизборним кампањама обично бива, позабавио питањем стандарда, односно смањењем истог.⁴⁷ Тито је објаснио да се на снабдевању налазила трећина становништва за које су се артикли морали наћи у земљи, а „то значи да морамо узети од сеоског становништва“. Онда се запитао: „А има ли сеоски произвођач данас довољно тих производа, да ли је он учинио све да их има доста“ – пшенице „по рачуници има довољно“ или је шпекуланати прикривају и „ту је кривица на њиховој страни и ако их у том случају погоди чврста рука државне контроле, односно народне власти“. Речено је и да је сада тешко али да ће „кроз годину, најкасније две године, синути срећнија будућност“. Кардель се на ово надовезао у Марибору 28. фебруара.⁴⁸ Избори су се „на први поглед“ одржавали у неприкладно време јер су људи тешко радили уз оскудну исхрану, али је за тешкоће била одговорна блокада Информбира „колико глупа толико и покварена“. У тражењу новог тржишта се изгубило у времену што је произвело диспропорције у Плану, па су задаци за 1950, 1951. па и 1952. годину повећани. Међутим, предстојале су само још две године тешког рада у којима неће бити резултата „не само без крајњих напора него и без извесних жртава“. Што се тиче повика на Истоку и Западу да избори нису слободни јер нема опозиције, одговор је био да је опозиција сам народ који управо кроз изборе спроводи критику власти. Онда је Тито у Сплиту 3. марта открио да код „полусељака“ нема социјалистичке свести и поновио своју омиљену „ко не ради тај не може ни да једе“. По питању слободе мишљења: „Сви људи нису истог мишљења. Има људи разних мишљења и зато их треба преваспитавати. Нема социјализма без преваспитавања људи“. За то није битна само индустрјализација – имали су је и Немци па су били фашисти: „Ми смо ликвидирали капиталистичко друштво не само зато да лакше изградимо индустрју, јер је капитализам био непособан да је изгради, него зато да преваспитамо наше људе, [...] да социјалистички мисле, да сваки грађанин буде свестан да је одговоран пред својим заједницом“. То се међутим није могло постићи присилом „неко свакодневним упорним објашњавањем онога што хоћемо, што је народу потребно и што је његова дужност“. Исто тако „има људи којима је узор СССР“ - диктатура пролетаријата јесте имала историјско место у уништењу класа, али ју је требало примењивати селективно:

⁴⁶ „Маршал Тито кандидат Првог рејона у Скошљу за Савезно веће Народне скупштине“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1; „Истакнути су кандидати Народног фронта Црне Горе за Савезно веће и Веће народа“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1; М. Жугић, „Иницијатор покрета за високу продуктивност рада Алија Сиротановић кандидат у Срезу височком“, *Политика*, 13. фебруар 1950, 3.

⁴⁷ „Ослонимо се на сопствене снаге“, *Политика*, 19. фебруар 1950, 1-3.

⁴⁸ „Говор Едварда Кардеља на великом предизборном митингу у Марибору“, *Политика*, 1. март 1950, 1-2.

Ми не идемо тим путем. Тачно је да је код нас диктатура пролетаријата, али она треба да долази до изражaja само уколико се ради о искорењивању класног непријатеља, уколико се ради о онима који су непријатељи социјалистичке изградње [...] а уколико се ради о народу, који раде и греше или жеље да то исправе, онда нема диктатуре пролетаријата.

Претходно је било и тенденције претеране будности у којој се сумњично све и свако, али будност је једно а сумњичање друго:

Будност има васпитни значај у социјалистичком друштву – гледати око себе, бити будан према неправилном поступању. Сумњичањем се човек морално убија, на тај начин се уништавају хиљаде људи, људи губе вољу за живот, а камо ли за рад [...] Ми се на њега [СССР] не угледамо код онога што је негативно.

Са говорима у сличном тону наставило се и у другим градовима.⁴⁹ Кампању су испратиле и предизборне конференције уметника, а позоришта су припремила представе за предизборне митинге на којима је репертоар усклађиван на савременом стварношћу - игране су комедије, кратки комади и сатире „који поред агитационог карактера у исти мах забављају публику својом друшевитом садржином“.⁵⁰ ЈДП је извело комаде *Изборна куглица* и *Избори за инат* и пародију на „Пачију школу“ Јована Јовановића Змаја, док је Београдско драмско припремило Нушићевог *Народног посланика*. У Хрватској су екипе књижевника приређивале књижевне вечери у народним одборима, а дата им је и обавеза да напишу 15 већих чланака о актуелним проблемима.⁵¹ УЛУХ је дао 238 личних и неколико колективних обавеза кроз израду декорација, парола и портрета руководилаца за биралишта.⁵² Такмичења рудара, грађевинских радника и радних колектива већ су се подразумевала, и као и увек су иницирана на репрезентативним градилиштима попут Новог Београда, с тим што су се овог пута обављала и међу задругама.⁵³

Гласање је обављено 26. марта, а резултати су стигли три дана касније - за Савезно веће је за кутију без листе гласало 6,77%, а за Веће народа 6,58%. Грађани ФНРЈ из Швајцарске и Француске определили су се 100% против кутије без листе.⁵⁴ Следећег дана је објављено и поређење са изборима од 11. новембра 1945. године, када је кутија без листе за Савезно веће добила 9,52%, а за Веће народа 11,31%, па се испоставило:

⁴⁹ Видети: „Овдје је народ показао шта може када је свјестан да је ослобођење једино у његовим сопственим рукама“, *Политика*, 14. март 1950, 1-3; „Никада у историји наш народ није био уједињен на једном програму као што је то програм Народног фронта за благостање и независност земље“, *Политика*, 13. март 1950, 1-2; „Наши народи су данас јуначком Титовом руком – борећи се за свој социјалистички развитак, за равноправност и независност – украсали нову варницу социјализма“, *Политика*, 13. март 1950, 3-4; „На новим путевима социјализма. Говор Милована Ђиласа на предизборном митингу београдских студената“, *Политика*, 19. март 1950, 5-6; „Покажимо на изборима јединство које је у рату водило победи и којим ћемо однету победу и у изградњи социјализма у нашој земљи“, *Политика*, 14. март 1950, 4.

⁵⁰ „Предизборна конференција београдских уметника“, *Политика*, 6. март 1950, 4.

⁵¹ „Културни радници Хрватске пред изборе за народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 17. март 1950, 5; „Културни радници Хрватске извршавају обавезе преузете у част избора за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 25. март 1950, 4.

⁵² „Удружење ликовних уметника Хрватске покреће часопис ‘Лик‘“, *Политика*, 29. март 1950, 4.

⁵³ „Народна омладина Србије спроводи обиман предизборни план“, *Политика*, 25. фебруар 1950, 3; „У част избора. Колектив на изградњи Новог Београда у пуном јеку такмичења“, *Политика*, 23. март 1950, 4; „Народни фронт организује такмичење међу сељачким радним задругама“, *Политика*, 25. јануар 1950, 3.

⁵⁴ „Саопштење Савезне изборне комисије о резултатима избора са Савезно веће и Веће народа“, *Политика*, 29. март 1950, 1; „Саопштење Савезне изборне комисије“, *Политика*, 31. март 1950, 3.

„Изборни резултати су свакако мерило по коме се оцењује не само љубав нашег народа према социјалистичкој отаџбини, поверење у Партију и наше руководство, одобравање и потврда линије нашег читавог развитка“⁵⁵ Одмах након тога је уследила даља реорганизација државне управе - основани су савети за пољопривреду и шумарство, прерађивачку индустрију, грађевинарство, промет робом и саобраћај, и све је било спремно за прво заседање условно речено нове владе.⁵⁶ Прва седница Народне скупштине одржана је 26. априла, којом приликом је „уз бурне и једнодушне манифестије“ мандат поверен Титу, а присуствовао јој је и нови народни посланик Алија Сиротановић.⁵⁷ Састав владе је био готово исти као и претходно, уз извесну замену надлежности - Влада Зечевић је постао министар саобраћаја а на његово место је дошао Љупчо Арсев.⁵⁸ Тито је пред представницима иностране и домаће штампе најавио поправљање односа са Грчком, истакао да питање Трста није најважније, а на питање да ли постоје икакви разлози да се храна не увози одговорио да се најпре морају увозити машине. Крајем марта је почела и кампања за изборе за народне одборе – надлежност локалних органа је проширења мада је и до тада била прилично широка.⁵⁹ Услед тога се предизборно такмичење наставило у првомајско, ово у такмичење за испуњење полугодишњег плана, а оно у част двогодишњице Петог конгреса.⁶⁰ Почетком јуна је почела још једна Титова турнеја, овог пута по јужној Србији. У Прокупљу је потврђено да онај ко не улаже у своју земљу нема права да једе, док је у Приштини акценат био на националном питању: „У Уставу је записано да се национална мржња законом гони“, а „ми не смијемо дозволити да се и трунка мржње појави у нашем народу према албанском због недјела и пакости које албански руководиоци чине према нашој земљи“.⁶¹ Настављено је и са суђењима која су доказивала активност Информбира у земљи. Крајем априла је пронађена група саботера у Осијеку – говорило се да су радници пољопривредног комбината Беље отровали 400 оваца и свиња што је оцењено као „непријатељска акција мађарских шовиниста под окриљем Информбира“.⁶² Почетком јуна су пред војни суд изведени и генерал-мајор Бранко Петричевић и пуковник Владимир Дапчевић који су оптужени за организовање издајника из редова војних и цивилних лица са циљем да

⁵⁵ „Победа јединства и снаге наших народа“, *Политика*, 30. март 1950, 1.

⁵⁶ „Основани су савети за пољопривреду и шумарство, за прерађивачку индустрију, за грађевинарство и грађевинску индустрију, за промет робом и саобраћај“, *Политика*, 12. април 1950, 1; „Припрема се даља реорганизација државне управе“, *Политика*, 23. април 1950, 1.

⁵⁷ „После оставке Владе, Народна скупштина ФНРЈ, на јучерашњој седници, уз бурне и једнодушне манифестије, поверила је маршалу Титу мандат за састав Савезне владе“, *Политика*, 27. април 1950, 1-2.

⁵⁸ „Народна скупштина једнодушним и одушевљеним одобравањем прихватила је састав владе ФНРЈ с маршалом Титом на челу“, *Политика*, 28. април 1950, 1-7.

⁵⁹ „Народни одбори пред новим задацима“, *Политика*, 12. јун 1950, 1.

⁶⁰ „Предизборно такмичење наставило се у првомајско“, *Политика*, 9. април 1949, 1.

⁶¹ „Говор маршала Тита у Прокупљу“, *Политика*, 1. јун 1950, 1-2; „Пред 50.000 грађана из свих крајева Космета, који су га одушевљено поздравили, маршал Тито одржао је говор у Приштини“, *Политика*, 2. јун 1950, 1-2.

⁶² „Суђење групи саботера у Осијеку“, *Политика* 28. април, 1950, 6.

збаце врх власти и угрозе независност земље.⁶³ Уредба о расписивању другог народног зајма донета је 17. јуна а упис је почeo 1. септембра. Објашњавало се да је први зајам био расписан у јеку кампање Информбироа, која је претрпела пораз када је народ доказао поверење у руководство, а други је дошао у периоду победе, када је постало извесно да ће се План остварити сопственим средствима, па је требало да буде манифестација политичке свести трудбеника у борби коју Партија води против саботера – информбироовских ревизиониста.⁶⁴

Након што је привреда са врха постављена на нове основе, о томе је 22. јуна донет и званични акт - Указ о децентрализацији југословенске привреде. Изнета је оцена о погрешном схатању да партијска руководства могу остваривати руководећу улогу искључиво путем непосредног руковођења пословима које треба да спроводе државни органи, мада се може додати да су и једним и другим и даље руководили исти људи.⁶⁵ Рад експерименталних радничких савета до тада се већ добро показао у пракси, па је 27. јуна је донет и Основни закон о управљању државним предузећима од стране радних колективса, као први акт радничког самоуправљања.⁶⁶ Опредељење за „нови пут“ није наиме дошло као последица неког истинског идеолошког преокрета – у питању је била прагматична потреба партијске државе да оснажи темеље легитимитета проналажењем нове идејне основе за акумулацију политичке подршке и мобилизацију економских ресурса. У томе није урађено ништа што није рађено до тада - процеси дебирократизације знали су се с времена на време спроводити и у СССР, и за то је примењен уобичајен метод да се учестале тешкоће решавају сталним институционалним променама и увођењем нових идолошких решења како би се створила илузија о друштвеном преображају.⁶⁷ Нова је била форма - поједине демократске праксе су уведене како би се руководство представило другачијим од совјетског, али је метод којим је то учињено остао исти. Ово је добро објаснио Тито - Партија је до Резолуције Информбироа некритички пресађивала све што се радило у СССР: „Хтјели су се готови рецепти, који су нам наметани, или смо и сами тежили за њима“, а онда је „у последњем часу“ предузела кораке да се са тим престане и почела да спроводи следећи принцип:

Али данас сами изграђујемо социјализам у нашој земљи, не употребљавамо више шаблоне, већ се руководимо марксистичком науком и идемо својим путем, водећи рачуна

⁶³ „Пред војни суд изведени су Бранко Петричевић и Владимир Дапчевић“, *Политика*, 2. јун 1950, 3; „Оптужени Владимир Дапчевић у своме исказу пред судом признаје да се повезао са совјетским војним аташеом коме је достављао шпијунске податке“, *Политика*, 3. јун 1950, 3.

⁶⁴ „Савезна влада донела је Уредбу о расписивању другог народног зајма Петогодишњег плана развитика народне привреде“, *Политика*, 17. јун 1950, 1; „Интервју заменика министра финансија ФНРЈ друга Милентија Поповића са новинарима поводом расписивања другог народног зајма Петогодишњег плана“, *Политика*, 13. август 1950, 1.

⁶⁵ „Centralni komitet komunističke partije Jugoslavije. Direktivno pismo svim centralnim komitetima KP republika“, u: *Dedijer*, ur., *Dokumenti 1948*, knjiga 3, 76-77.

⁶⁶ „Osnovni zakon o upravljanju državnim i privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“, „Centralni komitet komunističke partije Jugoslavije. Direktivno pismo svim centralnim komitetima KP republika“, u: *Ibid.*, 83-107.

⁶⁷ Obradović, „Narodna demokratija“ u *Jugoslaviji*, 257-258.

о специфичним условима који постоје у нашој земљи. [...] Ми смо се на пракси, у својој земљи, убеђили како силно освјетљава та наука и најзамршеника питања: ко жели и способан је да је схвати и разумије њен дух – томе нису потребни никакви други ауторитети никакви тутори, никакви сурогати марксистичке науке.⁶⁸

Ово је, по Титовим речима, била суштина југословенског пута у социјализам, што би значило да су одбачене поједине совјетске форме, али је задржан совјетски дијалектички метод, „дух“ марксизма, онакав каквим га је направио Стаљин. Истоветност метода, који се уједно негирао, доказао је и Кидрич – он је у време када се корз свега неколико месеци привреда напрасно демократизовала изјавио „Ми се, наравно, не служимо совјетским методом објашњавања када извршимо неки преокрет и не кажемо: ‘До данас у поноћ раније форме и ранији методи били су правилни, а од поноћи и унапред постају неправилни‘“. Што се тиче форме, пронађена је код Лењина, у тези о одумирању државе у прелазној фази од социјализма ка комунизму, и док су се и ССР још увек држали „старих“ принципа, у Југославији је наступила фаза „одумирања централизма“.⁶⁹ Међутим, као што се није могло нагло доћи до комунизма, ни држава није могла да одумре одмах – радио се о њеном „постепеном одумирању“ а не о укидању. Трудбенике је у тој фази требало постепено привлачiti у управљање, а темпо тог процеса зависио је од њиховог културно-идеолошког развитка. Знало се да ће та борба ићи тешко али се негде морало почети: „Али шта сада? Хоћемо ли чекати да сви радници буди једнако паметни и способни да управљају предузећима? Разуме се да не, јер бисмо у том случају морали бескрајно дugo чекати. Баш у процесу управљања, у непрекидном процесу рада и управљања сви радници ће стећи искуство“. Новостечена слобода радника је, као и свака друга, била наиме мач са две оштрице, јер су нова права подразумевала и нову одговорност. Давањем привреде њима у руке су евентуални неуспеси изградње социјализма пребачени са државе – на њих:

Сами трудбеници града и села господари су своје данашњице и своје сртне будућности. Како ће брзо доћи та сртна будућност, кад више неће бити потребно да се људи толико напрежују, зависи од самих трудбеника града и села наше земље, зависи од њихове упорности, покртвованости и стрпљивости. [...] Сељаци у задругама, којим сами управљају, и радници у фабрикама, у којима ће отсад сами управљати, имају данас своју судбину заиста у својим сопственим рукама.

Овакав трансфер одговорности је можда био највећа југословенска новина - дао је читавом процесу друштвеног развоја нову идејну подлогу, која је пре свега олакшавала управљачку улогу државе – док је „одумирала“ њена одговорност, задржана је иста моћ у давању задатака, што је била својеврсна Стаљинова дијалектичка логика – радници су

⁶⁸ „Говор маршала Тита поводом Предлога основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива“, *Политика*, 28. јун 1950, 1-4.

⁶⁹ Тито је у говору цитирао Лењина: „Пролетаријату је нужна државна власт, централизована организација сile, организација насиља за угушивање отпора експлоататора и за руковођење огромним масама становништва, сељака, ситне буржоазије, полупролетаријата, а такође и за успостављање социјалистичког газдинства. [...] „Али, не треба заборавити – каже Лењин цитирајући Маркса – да је пролетаријату нужна само држава која одумире“.
Ibid.

постали одговорни за мере које им држава даје у задатак, и сами је требало да достигну бољи живот који им је обећала.

Наравно „није потребно наглашавати на какав је пријем код трудбеника нашишао нови закон“ - пар дана касније је одржан читав низ митинга на којима је поздрављен нови акт.⁷⁰ Онда је по устаљеном методу стигао и извештај о успешном испуњењу полугодишњег плана са 45% - претходне године је био испуњен са 30%.⁷¹ Онда је у другој половини године почело „увођење закона у живот“ кроз оснивање радничких савета по свим предузећима, доношење нових аката и препознавање недостатака у њиховој примени.⁷² Херој продуктивности рада и народни посланик Алија Сиротановић је одмах постао и херој самоуправљања – августа је заједно са Николом Шкобићем и још девет ударника постао руководилац Брезе, што је било слика и прилика начина на који је друштвена промена у неколико месеци учињена.⁷³ У истом маниру је дошло и до демократизације Народног фронта – срески органи, на које су током 1949. године спуштене надлежности у циљу непосредног руковођења, то јест у циљу централизације, сада су као такви једноставно проглашени за „слободне“ и самосталне.⁷⁴

Са увођењем самоуправљања су почеле и систематске реинтерпретације новије прошлости - Пети конгрес је на другу годишњицу добио нови значај. Догађај који се иницијално одвијао у знаку изјава верности Совјетском Савезу и од кога је и почело доследно спровођење совјетских мера сада је „објелоданио да ми немамо никаквог разлога нити намјере да се бацамо у наручје ма чије хегемоније“.⁷⁵ Тамо је било доказано „да се социјалистичко друштво не може градити под скутом било које велике сile“, и најважније: „Досљедно испуњавање одлука Петог конгреса омогућило је нашој Партији да учини такав крупан корак у изградњи социјалистичког друштва као што је стварање радничких савjeta“. Исти метод је примењиван и у реинтерпретацији ратних дешавања - 29. новембра је седмогодишњица борбе за социјализам прослављена свечаном академијом у Народном позоришту, где је Кидрич објаснио да „садржина прошлости излази рељефније пред очи него у самом непосредном збивању догађаја“ - објективну

⁷⁰ „Још један допринос даљем развоју социјалистичке демократије и народног самоуправљања“, *Политика*, 29. јун 1950, 1; „Трудбеници поздрављају Закон о управљању привредним предузећима“, *Политика*, 30. јун 1950, 3. 1.

⁷¹ „Извештај Савезне планске комисије о извршењу плана у I полугођу 1950 године“, *Политика*, 15. јул 1950, 1-2.

⁷² „Народни одбор града Београда донео низ одлука и изабрао нов извршни одбор“, *Политика*, 1. јул 1950, 3; „Демократичност система за избор радничких савета“, *Политика*, 23. јул 1950, 1; „Sudbina u sopstvenim rukama“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 3 (јесен 1950), 3-18; „Uputstvo o izboru organa upravljanja od strane radnih kolektiva u preduzećima sa više pogone odnosno filijala“, *Službeni vestnik* (Beograd), br. 8 (1950), 185-187, u: *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1950); „Propisi o posebnom načinu plaćanja radnika za vreme prekida rada ne važe za sezonske prekide rada“, *Službeni vestnik* (Beograd), br. 8 (1950), 187-188, u: *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1950); „Како је спроведена реорганизација републичких привредних органа“, *Политика*, 17. септембар 1950, 2..

⁷³ „Рудником Бреза управљаће Алија Сиротановић и Никола Шкобић са још девет истакнутих бораца за већу продуктивност“, *Политика*, 24. август 1950, 3.

⁷⁴ „Нека актуелна питања у раду Народног фронта“, *Политика*, 22. јул 1950, 1; „Унутрашња реорганизација одбора Народног фронта“, *Политика*, 29. јул 1950, 2; „О методу рада среских одбора Народног фронта“, *Политика*, 30. јул 1950, 2.

⁷⁵ Мило Јовићевић, „Друга годишњица Петог конгреса“, *Политика*, 21. јул 1950, 1.

садржину историјског чина 29. новембра 1943. могао је да испољи „тек доцнији, заправо садашњи интернационални и наш унутрашњи развитак“.⁷⁶ То што је СССР против истог изражавао „огорчено незадовољство“, КПЈ је раније објашњавала проценом „виших“ интереса, али се онда уводело да се ту заправо радило о дубљим неспоразумима - суштина проблема је била „*већ тада у објективном сукобу између наше социјалистичке револуције и контрапреволуционарне бирократије СССР-а*“ (нагласио Б.К.). КПЈ се наиме против исте све време и борила:

Нас је управо револуционарна чистота наше Партије и доследна примена марксизма-лењинизма на наше и међународне услове спасавала пред диктатима из Москве, који би, да смо их слушали, неминовно упропастили нашу револуцију. [...] Уједно се наша Партија од самог почетка, док је административни државни социјализам код нас представљао још први и неизбежан корак социјалистичке изградње, борила против бирократизма, а у тој борби и против шаблонског копирања туђих метода, које није било случајно нити је значило само упрошћену тежњу ка примени рецепта тзв. „старијег брата“, него је имало корена код нас самих у заосталости наших сопствених материјалних снага.⁷⁷

Реинтерпретацију је добила и политика Запада – Пето заседање ОУН је најављено као „пресудан чинилац за очување мира“.⁷⁸ Са тим се појавио нови вид политичке карикатуре, попут оне под називом „Нежељени посетилац“, у којој совјетски бирократа покушава да уђе у антички храм у коме заседа ОУН и на улазу од Ујка Сема и римског легионара тражи „карту више“. [Слика 201] Ни Маршалов план више није оно што је некад био – према Титу: „Али, ми не сматрамо да је он тако катастрофалан како га приказују са извјесне стране. Тим више, он је доста помогао извјесним земљама, као италији и Француској“. У сваком случају: „Не постоји никакав титоизам. Ми смо само чврсти у спровођењу теорије Маркса и Лењина и боримо се против ревизионизма. Не постоји никаква нова теорија, него само правилно спровођење постојеће теорије“.

7.2. Стари метод планирања

Све промене по форми нису се много одразиле на руковођење привредом – док је на све стране најављивана демократизација у привреди су на снази остали исти методи рада. Као и на крају сваке године, преглед квалитета грађевинских радова је дао Божидар Фурунцић који је на градилиштима пронашао грешке какве су се догађале још од проглашења Плана, с тим што су сада дошле и нове, узроковане мерама од прошле године.⁷⁹ Код стамбених павиљона у Звечану се са опеке у кречном малтеру прешло на ћерпич у блату „без икакве студије и прераде пројекта“, па су се зидови рушили под

⁷⁶ „Седам година борбе за социјализам“, *Политика*, 29. новембар 1950, 1-2.

⁷⁷ Ibid., 1.

⁷⁸ „У савременим условима човечанство може да савлада опасности једино кроз Организацију Уједињених нација“, *Политика*, 27. септембар 1950, 1-3.

⁷⁹ Божидар Ј. Фурунцић, „О квалитету грађевинских радова у 1949. години“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 3-10.

теретом као и „стубови, такође зидани од ћерпича“. Уследио је „недвосмислени закључак“ да се не сме прелазити на овај вид градње док се пројекат не прилагоди, па су проектантске организације позване да предвиде алтернативе за оба вида изградње, што би било „озбиљан стимуланс грађевинским предузећима, да се све више оријентишу на зидање ћерпичем“. Министарство ји такође требало да за одређени проценат радова (50%) пропише обавезну марку бетона 160, уместо 220 или 300, зато што ће се тако проширити примена беочинског цемента „без страха да ће се ићи у неизвесност у погледу стабилности објекта“. Фурунцић је приметио и да ће многи рећи „место да идемо ка повећању чврстине бетона, и да тежимо све више примени бетона више марке, ми идемо назад“, али је за то био спреман „само један одговор“: постојао је недостатак квалитетног угља за фабрике цемента, а да се не би увозио требало је употребљавати домаћи, што је значило ниже марке цемента, а што је било у реду јер се исто радило и у СССР - тамо се чак користила марка 110. У периодици се у складу са тим могло чути да је надзорни орган у Шићком Броду код Тузле тражио је да се изради армирано-бетонски серклаж „и то не један, већ два“ - један испод таванске и кровне конструкције, „а други – веровали или не – изнад бетонског темељног зида. Е то је мало претерано“. Дешавали су се и погрешни примери новаторства – Основна школа у Титограду је требало да има раван кров на коме је за топлотну изолацију била предвиђена шупља опека и слој бетона са додатком 20% пиљевине. Претходно је пропагирана употреба бетона са примесом шљаке, али је на школи уместо шљаке употребљен обичан несагорели камени угља, у тексту саркастично назван „топлим материјалом“. Наравно „угаљ је учинио своје“ - бетонска подлога се раздробила и испуцала па је пропала и хидроизолација и кров се морао радити поново.

Кидрич је у Привредном савету октобра 1949. године, када је било речи и о самоуправљању, најавио и нову подлогу мобилизације за остварење Плана:

Можемо чак да констатујемо да све потешкоће које су се појавиле у овој и прошлој години имају свој почетак и крај у питању радне снаге. Где год смо подбацили у испуњењу плана, где год испуњење плана тражи сувише напрезања, тамо је скоро увек узрок тешкоћама нерешено питање радне снаге.⁸⁰

Питања привреде је и даље требало решавати „у динамици“, утврдити колико има сувишне радне снаге, а „онда издати уредбу да се ниједној сељачкој породици, у којој је ма и један члан сувише остао код куће, не даје везана трговина“. Што се тиче добровољности: „Сељака морамо економском принудом, поред политичког рада, убедити да треба да иде у индустрију“. Предузећа је требало да потписују уговоре са

⁸⁰ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ комисијом за радну снагу, одржаног 29. октобра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

новим радницима, а уколико сељак напусти радно место одузети му снабдевање и казнити га принудним радом.⁸¹

Са овим је дошла и Годишња скупштина ДИТЈ на којој је наглашено да „једино што ми данас озбиљно осећамо, то је питање недостатка радне снаге“, које се могло решити само усавршавањем производње применом норми и бригадног система, па је ради мобилизације стручњака заказано Саветовање инжењера и техничара – бораца за продуктивност рада.⁸² Спискови инвестиционе изградње прављени су на исти начин као и до тада – личном иницијативом Кидрича, пребијањем трошкова и сталном променом листе приоритета.⁸³ За Београд су у складу са линијом улагања у просвету и културу избрисана предузећа „Југонафта“ и „Змај“, а унете инвестиције за радиодифузују и кименатографију, и повећани издаци за концептну дворану, галерију модерних уметности и павиљон фресака. Што се тиче прокламованог недостатка радне снаге, 28. фебруара је одржано Саветовање о извршењу грађевинске производње на коме је речено да се капацитет грађевинске оперативе може повећати уз проналажење резерви.⁸⁴ Подлогу за то је дала Уредба о устаљивању радне снаге и усклађивању планова радне снаге са планом платног фонда и планом обезбеђеног снабдевања од 21. јануара.⁸⁵ Како сам назив говори, Уредба је везивала све компоненте мобилизације о којима је говорио Кидрич. Закључено је да је током 1949. године радна снага флукутирала око 42%, у грађевинарству 21% уместо дозвољених 7%, те да је узрок био кампањски начин мобилизације нових радника, мада је проблему допринео пре свега Кидрич који је тражио њихово стално премештање са локације на локацију.⁸⁶ Брига предузећа за то је била недовољна, тачније, на сази је било „одсуство политичких, економских и административних мера противу оних радника који неоправдано изостају са посла“. До тада су односи између радника и предузећа регулисани претежно „усменим уговорима“, односно нису ни регулисани – уговори су потписивани у 37% случајева. Тако се нису могла прецизирати права и обавезе радника, а потписивањем писмених уговора се „још више та права и дужности потенцирају“, што значи да је исто постало репресивна мера. Претходно су уговори склапани без икаквог претходног политичког рада, а сада је радника прво требало упознати са правима и дужностима - самовољно напуштање посла, које је „акт несавесних појединача који у флукутацији виде своје занимање“, није имало

⁸¹ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пописа становништва, одржане 24. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

⁸² М. Ј., „IV plenum Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo*, бр. 1 (1950), 59-61.

⁸³ „Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења 'A' плана инвестиција, одржане 2. септембра 1949. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-III-3/1.

⁸⁴ М. Ј., „Savetovanje o izvršenju građevinske proizvodnje u 1949 godini“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3 (1950), 184.

⁸⁵ „Уредба о устаљивању радне снаге и усклађивању планова радне снаге са планом платног фонда и планом обезбеђеног снабдевања“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 4, 21. јануар 1950.

⁸⁶ Миливоје Ковачевић, „За потпуно спровођење у живот Уредбе о устаљивању радне снаге“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1950), 15-19.

за последицу само отпуштање са посла него је повлачило и осуду за привредну саботажу – у року од три дана се подноси пријава народном одбору, који је дужан да прекршај узме одмах у поступак и у року од 15 дана донесе одлуку. Кривичне санкције су, како се наводило, биле прилично оштре – новчана казна од 1.000 до 50.000 динара (просечна плата инжењера је била око 7.000), или поправни рад до три месеца, а могле су се применити и на одговорна лица предузећа и службенике Народне банке. Што се тиче обезбеђеног снабдевања, потрошачке карте су се могле издавати само радницима који су потписали уговор, а по престанку радног односа су одузимане. План платног фонда предузећа је одобравала Народна банка у складу а процентом испуњења планских задатака, што је било новина која је значила „снажно оружје у борби против неодговорног распирања платежних средстава“, и развијање „живље борбе за што реалније радне норме, за што бољу организацију“.⁸⁷ Сходно томе је предвиђено да се управе за радну снагу „по вертикалној линији што чвршће поставе“, како би све тешкоће на време биле сигнализиране Министарству.⁸⁸ У исто време је извршена и ревизија норми на основу акције прикупљања података о њиховој примени током 1949. године, и нормирало је још више послова – уместо 22 је издато 29 свезака.⁸⁹ Смањени су коефицијенти за обрачунавање пројектантских норми, а појавила се и нова категорија „изведене норме“ – стара норма за, на пример, постављање арматуре сегментирана је на: чишћење, исправљање, сечење и савијање, постављање и везивање. Проналажење резерви озваничено је и Решењем Министарства грађевина ФНРЈ о снижењу пуне цене коштања пројектовања од 24. фебруара – требало је постићи већу продуктивност рада уштедом на трошковима режије за 8% (за администрацију, доприносе и Фонд за квалитет рада) и платама кроз ревизију норми.⁹⁰ Савезни биро за унапређење грађевинарства је 29. априла објавио и Други списак рационалних метода рада у грађевинарству допуњен са још 34 метода.⁹¹ Сходно томе, настављено је пропагирање нових изума, па је поред Конрада Вишића, армирача предузећа „Рад“, на турнеју по предузећима кренуо и Андрија Авраменко, виши грађевински пословођа предузећа „Београд“, како би приказао „своју армирано-бетонско-ребрасту таваницу типа 'Авраменко'“.⁹² Почетком године су

⁸⁷ Видети и: Швогер Вилим, „Бољом бригом о људима обезбедићемо извршење планских задатака у 1950 години“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1950), 19-22.

⁸⁸ Душан Ђурђић, „Отклањањем досадашњих недостатака и правилном применом нове Уредбе допринећемо устаљивању грађевинских радника“, *Изградња* (Београд), бр. 3-4 (1950), 27-31.

⁸⁹ Velimir Lazarević, „Sniženje cene koštanja projektovanja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 133-135; N. P., „Revizija normi u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 184-185; Nikša Politeo, „Izvedene norme i normirani unutarnji transport materijala na gradilištu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 131-132.

⁹⁰ Ljubiša Popović „Povodom propisa o planskom снижењу пуне цене коштанја у грађевинарству за 1950 годину“, *Naše građevinarstvo*, br. 4-5 (1950), 195-210.

⁹¹ „II списак нових и рационалних метода рада у грађевинарству и транспорт“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1950), 262-263.

⁹² Dragan Jovanović, „Demonstracija рационалних метода рада је ефикасно средство за њихово усвајање“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 180.

примећене и грешке у примени бригадног система јер је о томе „свако градилиште имало своје мишљење“, па се проблему приступило плански.⁹³ Саветовање о организацији бригадног система је одржано 14. фебруара у Министарству грађевина ФНРЈ, и ту се схватило да је у упутствима од 10. августа 1949. дата неправилна директива да се организују одреди од 50 до 150 радника: „Јасно је да таква јединица нема ничега заједничког са организованим бригадним системом рада“. Како је нагласио Темпо, то су биле старе капиталистичке форме организације – требало је организовати мање бригаде јер су дисциплинованије и могу се лакше пребацити са једног места на друго, и увести бригадни систем на читавом фронту грађевинске производње.⁹⁴ Са организацијом тог посла је требало почети марта и априла кроз такмичење међу предузећима и градилиштима, тако да до 9. маја, Дане победе над фашизмом, не буде ниједног радника ван бригаде. Слично се најављивало и раније - питање је да ли је бригадни систем уопште било могуће увести, али је свеједно уследио још један круг његовог „увођења у живот“ кроз нове организационе промене.

Прво саветовање инжењера и техничара – бораца за високу продуктивност рада одржано је од 31. марта до 1. априла у организацији ЈСЈ и ДИТЈ.⁹⁵ Раније се сматрало да је увођење бригадног система дужност партијских и синдикалних органа, а сада се схватило да се усавршење тог социјалистичког метода не може постићи без стручњака - они располажу знањем и имају задатак да научним радом, тачније „упрошћавањем технолошких процеса, усавршавањем алата и помоћних материјала“ подстrekавају борбу за продуктивност. Саветовање је имало још један, можда важнији циљ – оно ће „манифестационо деловати као израз нераздвоивости народне интелигенције, радничке класе и народа збијеног око Партије и друга Тита“.⁹⁶ Са оваквим полазиштем су у говорима понављане добро познате предности бригадног система, уз напомену да је повећање продуктивности стални процес и да се технички задаци могу успешно решити само „ако нам сваког момента буду јасна политичка збивања“, другим речима: „Успех у примени стручног значања зависиће од тога колико је наш технички стручњак савладао дијалектички метод“. Што се тиче манифестације јединства стручњака и Партије, организована је и посета Титу у којој је дошла до изражajaја далековидост и упућеност вође у проблеме инжењерског послана. Делегати су стигли у Бели двор, а онда су дошли

⁹³ „Основ повећања продуктивности у грађевинарству је добра организација бригадно-групног система рада“, *Политика*, 25. фебруар 1950, 1; М. Ј., „Саветovanje o brigadno-grupnom sistemu rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo*, бр. 3 (1950), 185.

⁹⁴ Јође Валентићић, Милош Јарић, „Brigadno-grupni sistem rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo*, бр. 2 (1950), 72-77; Света Пејановић, „У бољој организацији рада леже знатне резерве за убрзање радова у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 22-26.

⁹⁵ „Поводом првог саветовања инжењера и техничара – бораца за високу продуктивност рада“, *Политика*, 30. март 1950, 3.

⁹⁶ „Прво саветовање инжењера и техничара Југославије – бораца за високу продуктивност рада“, *Изградња* (Београд), 3-4 (1950), 3-14.

филмски репортери који „врше снимања вође и учитеља радничке класе и наших народа у разговору са претставницима техничке интелигенције“.⁹⁷ Тито је упознат са садржајем Саветовања, за које је рекао да је „добра ствар“ и да би ту праксу убудуће требало развијати по струкама. По речима Милоша Јарића: „Нас се неколико погледасмо, одушевљени овом примедбом друга Тита, јер друг Тито није слушао дискусије на саветовању, а дискусија је потпуно потврдила ове речи друга Тита“. И заиста, током 1950. године је одржан низ саветовања у свим струкама од којих је последње било Саветовање архитеката у Дубровнику. У истом маниру, Тито је наставио да погађа шта јесте а шта није речено на Саветовању, што је показивало: „Како очински и старатељски и са колико познавања и потреба наших стручњака, звуче његове речи“. Он је препоставио и да на истом није било речи о материјалном положају стручњака и рекао да му је јасно да постоје тешкоће по том питању: „Али, као што рекох, ми то исправљамо – и ја сам увјeren да ће наши стручњаци живјети боље него у старом друштву, да ће у најскороје вријеме имати боље услове рада у животу [...]. Али побољшање животних услова не може се створити само повећањем плате“.⁹⁸ На излагање Сеније Силавцић која је говорила о недостатку игала у фабрици „Кључ“ у Сарајеву, Тито је додао „Па ви имате немачке игле и то није проблем“. Према Јарићу: „Сви смо запањени. Па ето друг Тито врло добро зна и поједине детаље наших фабрика и предузећа“. У наставку разговора су делегати говорили о начину извођења радова, а Тито је нагласио да треба водити рачуна о штедњи, те да „не треба мислити само на то да они буду што капиталнији и стабилнији, него и да буду у складу с нашим могућностима“, док штедња са друге стране „може бити и штетна када је претерана“. На ово се надовезало питање одговорности стручњака, а како наводи о том делу разговора нису истоветни у свим изворима, оно изостављено стављено је у заграду:

Ми тражимо од наших стручњака, рекао је он, да буду што продуктивнији, да раде што брже и често пребацујемо на њих сву одговорност. Ако неко гради нешто брзо и без довољно основне научне подлоге, разуме се ту постоји ризик. Ризик при таквом раду не може пасти само на стручњаке већ и на руководство (већ и на нас). Разумије се, ако сте ви као стручњаци свијесни да је негде ризик процентуално сувиш велик, треба то да кажете и не треба да се бојите, ако нешто градите да ће одговорност пасти на вас. Ја сам лично у неким случајевима видео и рекао да нема кривице само до стручњака: јасно је да један објекат не може у кратком периоду да буде израђен и да при томе буде најбољи, најстабилнији и најлијепши. За то, наши стручњаци, треба да радите, и да знate да тизик није само ваш него и руководства (него и наш).⁹⁹

Након тога „друг Тито сасвим стручно објашњава“ случај машинског стручњака код кога је на котлу пара истопила олово око осигуравајућег вентила, за шта су нестручњаци констатовали да је у питању била небрига. Према Титу, међутим, лаик не

⁹⁷ Miloš Jarić, „Poseta drugu Titu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1950), 193-194.

⁹⁸ Ibid., 193-194.

⁹⁹ Видети: Ibid.; Miloš Jarić, „Savetovanje inženjera i tehničara FNRJ – boraca za visoku produktivnost rada“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 70.

може да оцени да ли је стручно лице криво или не, него мишљење о томе да ли је грешка случајна или намерна треба да даје стручна комисија. У објашњењу је дошла до изражaja и Титова стручност по питању грађевинарства:

Ми ћемо зато, увијек пазити на то да они људи који су савјесни не одговарају ако им се ипак нешто догоди. Али тражимо од свих вас да стручаци у пуној мјери оцијене, приликом прилажења једној ствари, да ли се нешто може или не. Разумије се да у томе не треба ићи у другу крајњост, па тежити да се постигне потпуна сигурност, рецимо на тај начин што ће једна кућа, која може да стоји на темељу од 20 сантиметара бити, ради веће сигурности постављена на темељу од 50 сантиметара. То је за нас премного, јер још немамо довољно материјала. Питање ризика је, dakле, важна ствар, али ми без њега не можемо радити.¹⁰⁰

Поменути темељ од 20cm Јарић није коментарисао. Делегати су Титу предали поклоне - малу телефонску централу која је први пут израђена у земљи од домаћих материјала, комплет часописа *Tehnika* и *Arhitektura* и кожну мапу са фотографијама које приказују велике објекте и рад у њима, са посветом: „Руководиоцу и организатору наших народа у борби за изградњу социјализма у нашој земљи и стварању нове напредне технике, другу Титу у знак поштовања и оданости“.

7.3. Слобода науке или руководство за акцију

7.3.1. Говор Едварда Кардеља у Словеначкој академији наука

Едвард Кардељ је у познатом говору у Словеначкој академији наука 14. децембра 1949. године дао слободу науци, што се обично интерпретира као раскид са совјетским моделом у контексту формирања „трећег“ пута, и та тврђња није сасвим без основа. О слободи науке је међутим Кидрич у Привредном савету говорио још септембра 1949. године, у исто време када и о самоуправљању, и том приликом дао низ крајње проблематичних навода по питању количине слободе коју треба дати актерима предстојеће слободне дискусије. Начин на који се о томе говорило није имао много везе са слободом било чега – слободне дискусије су биле уобичајна појава и до тада, а за ову је план био следећи:

Људима треба дати осећај слободе, треба их ослободити страха да кажу оно што мисле. Једино што тражимо од њих јесте да су поштени, да су за социјализам.

Однос према стручњаку који није у потпуности наш своди се на то да се питамо какав је он политички, да ли нас може преварити, али врло мало се мисли на то како га идеолошки преваспитати, како га превести сасвим на наше позиције. Међутим, ми имамо огромне услове за то. Искуство је уосталом показало да један истински научник може бити наш пријатељ.

Има стручњака и научника који су упознали вредности научног материјализма, прихватили га, труде се да његове принципе спроведе и у свом раду, али им то не успева јер нису идеолошки дорасли томе. Поставља се питање идеолошког рада са њима. Сада постоји немогућ систем идеолошког уздизања, идеолошког васпитања путем крутих курсева. Научницима се приписује шта да уче уместо да их се увуче у дискусију на

¹⁰⁰ Ibid.

проблемима који су њима блиски и тако код њих пробуди интерес и разумевање за марксистичко постављање ствари.

Било би потребно, поред осталог, низ врло способних старих партијаца, који су кадри да постану мајстори у својој струци, пребацити из оперативе на научни рад, на универзитет.

Код ретких случајева, ово нарочито важи за хуманитарну групу знања, не иде без насиља, али претходно треба покушати с убеђивањем, дискусијама, код публикација настојати да се погрешне ствари заједнички исправе и тек када се види да постоји јасна непријатељска тенденција, употребити насиље.

Ако смо научно доволно јаки, немамо се што бојати слободе научног рада. Истинска наука не може у нашим условима да буде противна социјализму. Борбу против туђих, непријатељских утицаја поставити на бази науке, што не значи да се може бити уопште без административног притиска. Поставља се питање на чиму је тежиште, а оно у погледу научника и научног рада не може бити на притиску. Треба код нас радикално ликвидирати разне погромашке тенденције, научни радник треба да се осећа слободан. Створити код научника осећај тзв. цивилне сигурности, тј. осећај да, уколико је пријатељ социјализма, нема чега да се плаши.¹⁰¹

У овоме се такође правила диференцијација једних наука у односу на друге. За хуманитарну групу знања јасно „не иде без насиља“ – рецимо да је ту природа послала таква да за предуслов има слободу мисли по друштвеним или идејним питањима, те да самим тим представља већу опасност по монопол власти. Природне науке такође нису биле ускраћене за смернице, међутим: „У природним наукама не можемо од људи ништа више тражити него да прихватају најопштије принципе дијалектичког материјализма, да у филозофском погледу третирају своју науку као дијалектички материјалисти, а у конкретном погледу треба им оставити слободу“. Са тим у вези се разматрало и шта радити са Дарвином – код њега није било све прогресивно, али је прогресивна његова теорија развитка, па се на том плану могла дозволити слободна дискусија под условом да се не попусти у погледу принципа где ствар већ прелази у филозофију. Што се тиче науке уопште: „У научном свету треба одгајити један високи појам принципијелности и то ће научнике више приближити Партији него ма што друго. Уздизати високу принципијелност која је идентична са партиском преданости ствари: да брани истину, да *чврсто верује да је гледиште које заступа истина*, а да у исто време признаје критику која је научно убедљива“. Закључак је био: до 22. септембра формулисати тезе у смислу горњих поставки (М. Минић, Борис Зихерл), за тезе о биологији ангажовати Синишу Станковића, питање пољопривредног факултета (генетика) разрадити са Мијалком Тодоровићем и Максимом Горановићем (Влаховић). Онда је уследило јавно саопштење – са Кардељевим говором на Словеначкој академији наука су за своју новостечену слободу сазнали и сами научници. Код тога је већ из Кидричевих навода, као и Кардељевих на Трећем пленуму, остало јасно да у питању није било ослобађање науке по себи, а истраживању циља читавог подухвата не мора се ићи даље од Кардељевог говора, јер је ту као и обично у специфичној форми све било речено.

¹⁰¹ „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима научно-истраживачког рада, одржаног 19. септембар 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

Треба узети у обзир да се у Кардељевом говору под термином „наука“ не мисли на науку уопште – Кидрич је одавно нагласио да је једина наука дијалектика, иста она која је у новој ситуацији југословенске политике морала да се развије као различита од совјетске.¹⁰² Према Кардељу који цитира Маркса, наука је „упут за акцију, а не догма“, а у СССР се приступањем истој на догматски начин прешло са дијалектичког материјализма у метафизику: „Разумије се да у таквим условима теорија, то јест наука, није више оно оруђе које треба да помаже праксу у проналажењу правог пута, а која истовремено резултат те праксе исправља и употребујава“. Почетно са тим, примећен је слаб развој друштвених наука у Југославији „нарочито су нам уродиле мало на подручју истраживања објективне законитости развитка у социјалистичком систему“. Разлог за то је била предрасуда о руководећој улози совјетске науке, а „у доказивању те улоге неки људи у посљедње вријеме не заустављају се ни на границама смијешног“ – мислило се да изван СССР ништа не може да се деси у развитку социјалистичке мисли, а заборављало се на конкретне услове. Руководећу улогу могла је да има само она наука која „доприноси опћељудском напретку, односно која је у то вријеме највише доприносила даљњем развитку социјализма“, што је очигледно једно те исто. Сходно томе, научницима је дат наредни задатак:

Све те споменуте и друге сличне ревизионистичке теорије представљају велику опасност по даљи напредак социјалистичке мисли и *наша наука мора ту опасност јасно да уочи*. Нисам покренуо том приликом ово питање због неке политичке полемике, него прво због тога да унеколико укажем на то, какво опсежно подручје рада има данас, по моме мишљењу, наша наука [...] Без *оружја науке*, само средством свакидашњег слијепог практицизма, наш народ не би могао да се лати таквих гигантских задатака каквих се он латио. Очito је према томе, да је у народној социјалистичкој држави истинска *наука јак ослонац те државе*, као што су, с друге стране, управо због тога тек у таквој држави заиста створени материјална база и одговарајући друштвено-политички услови за свестрани развитак науке.¹⁰³

Са оваквим полазиштем, Кардељ је навео да се научно стварање не сме посматрати као некакав додатак државног апарате – горе је већ утврђено да је наука *ослонац*, или боље, *произвођач* те државе, а онда следи чувени навод: „Ми сматрамо да наши научни радници морају да буду слободни у своме стварању“, и то „управо због тога јер без борбе мишљења и без научне дискусије, критике и провјеравања теоретских ставова у пракси, нема напретка науке, а ни успешне борбе против реакционарних концепција и догматизма у науци“. Ту је и позиција „научне критике“ која такође има двојну позицију: „Наша научна критика не смије да буде деструктивна и застрашујућа, јер таква критика деморализира и убија. Наша научна критика, *додуше*, мора да буде непомирљива према свим ненаучним реакционарним тенденцијама, али конструктивна и

¹⁰² „Полет науке данас надахњују у првом реду велико револуционарно збивање у нашој земљи и приgresивни став наше државе у свету уопште“, *Политика*, 14. децембар 1949, 1-2; „Govor druga Edvarda Kardelja na svečanom zasedanju slovenske Akademije znanosti i umjetnosti“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 3-4.

¹⁰³ Ibid., 3.

охрабрујућа према сваком напору коме је заиста циљ научна истина“¹⁰⁴. Дакле, ако се науци обезбеде такви услови, „ако је будемо ослободили од догматизма“ (какав је очигледно присутан у СССР), и ако она садржи „стваралачки дијалектички материјализам“ (какав је постао потребан у Југославији), онда ће она закорачити даље јер „расте и развија се на таквом тлу, где јој жива свакидашња пракса непрестано поставља нова питања“.

Како је приметио Душан Бошковић, проблем са проглашавањем слободе у Кардељевом говору било је оно „ми сматрамо да наши научни радници морају да буду слободни у своме стварању“. Значење тог исказа зависи од тога ко га изговара јер се не прогласује се било шта - него слобода, а онај ко има моћ да другоме даје слободу, једнако би је могао и укинути.¹⁰⁴ Овоме се може додати и да се ту не проглашава слобода науке по себи, ради ње саме и њеног развоја, већ у уску постављеном циљу коме оно „ми“ много не противуречи. Наука се ослобађала како би боље радила свој посао оруђа и оружја државе, јер су се њене политичке потребе промениле, у чему се што пре морала одрећи совјетских узора. Другим речима, наука се није ослобађала да би била слободна, него да би ослободила Партију.

По питању слободе уметности је ситуација била иста. Тито је 14. јануара 1950. године објаснио да социјализам значи „ослобођење личности и њено расцветавање“, међутим: „Наше социјалистичко ослобођење личности не значи анархијистички индивидуализам, него слободу и могућност стваралачког рада за све оне који стоје на линији борбе за изградњу социјализма“.¹⁰⁵ Социјалистички реализам је сходно томе на низу конгреса почетком 1950. године суверено владао у дословно свакој од уметности. Са трговинским уговорима са Западом је дошла и културна размена, па ће наступити извесно подешавање ставова према појединим правцима уметности, али ће се без обзира на то чврсто остати у истим, совјетским оквирима.

7.3.2. Конгреси у уметности: метод слободне дискусије

Други конгрес Савеза књижевника Југославије одржан је 26. и 27. децембра 1949. године у дворани Глазбеног завода у Загребу, и доследно је одразио нову линију Партије.¹⁰⁶ Уводну реч је одржао Иво Андрић, а онда је Чедомир Миндеровић нагласио да је проблематику предратне књижевности осветлио Пети конгрес КПЈ – можда не треба подсећати да је ту било речи о троцкистичкој групи око *Pečata*, чиме је према Миндеровићу проглашена победа над декадентним и формалистичким схватањима о

¹⁰⁴ Bošković, *Stanovišta i sporu*, 4-5.

¹⁰⁵ „У Президијуму Народне скупштине ФНРЈ свечано су предате дипломе награђеним научницима и уметницима“, *Политика*, 14. јануар 1950, 1.

¹⁰⁶ Видети: „Други конгрес књижевника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 1 (1950), 89-93; „Југословенски писци између два своја конгреса обогатили су нашу литературу новим прозним, песничким и драмским делима“, *Политика*, 24. децембар 1949. 5; „Drugi kongres književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 43-57.

апсолутној слободи и независности уметности од политици.¹⁰⁷ Препознато је и да ће реакционарних схватања још увек бити, те да је идеолошка борба „настављена и наставиће се“. Другог дана Конгреса је реч узео Петар Шегедин који је говорио о задацима књижевне критике - ту су сви напори већ били усмерени ка борби за социјалистички реализам, али се самим захтевом партијности нису решавали сви проблеми.¹⁰⁸ Политичка практичност је условљавала да се критика пре свега бави борбом против негативних појава, и јасно је било да дело не сме бити декадентно и формалистичко, међутим, чак и када није такво то још не значи да је квалитетно. Критика је наиме претходно била „критика коначног суда“ - појмове формализам, декаденција, социјалистички реализам, фројдизам, надреализам, национализам и друге је употребљавала шаблонски, па се „по некој трагикомичној судбини, којом се сам живот брани од тога“ додатило да они који су иступали против формализма „бијају примјер формалистичности“. Када Тито говори да људима треба објашњавати „то није без дубоких разлога, без једне дубоке жеље за хуманитетом, за што људскијим ступњем наше народне власти“, а ако критика претендује да говори у име Партије то не може радити декларативним терминима. Преокупација је била само на садржају, теми, и усталило се мишљење да је свака дискусија о форми „том омраженом појму, нешто болесно и опасно“, а заборавило се да је занемаривање естетског израза такође декадентство. Задатак је био следећи: „И мени се чини да је једини могућни излаз, једино средство из ове атмосфере људи достојна дискусија, слободна дискусија и јавна дискусија, [...] јер је само таква дискусија израз демократије коју ми развијамо“.¹⁰⁹ Другим речима, критика ће у наредном периоду проширити своју делатност - на усмеравање стваралаштва не само по проблему тематике, него и других, детаљнијих, уже стручних питања. Што се тиче коришћења наслеђа у складу са новим политичким околностима, о томе је говорио Мирослав Крлежа. Стваралачки метод је био јасан: „Нема, међу нама, никога, тко умије мислити логично, тко не био био склон да лењинску паролу о ‘партијности књижевнога стварања’ прими као најосновнију директиву за властити књижевни рад“. Књижевност је инспирацију налазила у социјалистичкој изградњи, с тим што је сада ту платформу било потребно проширити. Југословенска уметност се одувек развијала „у смислу Титове прошлогодишње сивестарске формуле: ‘нама је – тешко, али када је нама било лако?’“, односно, „под вјешалима и под топовима и сјекирома летачким, цариградским, турским, византијским“, а управо таквим делима „ми бисмо се по плану морали позабавити“. Нови задатак књижевности је био: „Да објасни нашу данашњу стварност у коминформистичким релацијама многобројним

¹⁰⁷ „Конгрес књижевника Југославије“, *Политика*, 28. децембар 1949, 11; „Други конгрес књижевника Југославије“, *Политика*, 18. децембар 1949, 4.

¹⁰⁸ Petar Šegedin, „О најој savremenoj kritici“, *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 3-12.

¹⁰⁹ Ibid., 7-8.

анalogijama iz naše prošlosti“.¹¹⁰ Донет је и нови Статут који је означио ново збијање редова – Савез удружења књижевника постао је Савез књижевника Југославије, а састављена је и Резолуција која је позвала писце да реалистички одржавају стварност како би могли да оправдају поверење које Партија и народ положу у њих.¹¹¹ Поред тога је и даље требало показивати непомирљив отпор према сваком покушају продора буржоаских идеја, јер је у данима када уметност одбације „московску информбираовску ревизију“ потребна „особита будност, да се под видом ове борбе не догоде инфильтрације труле буржоаске безидејности“. Књижевни критичари су у складу са горњим наводима добили задатак да своју активност учине стваралачком, помагањем масама у тумачењу дела и указивањем писцима на слабости. Треба навести да се у периодици у исто време огласио и Марко Ристић по питању аутономије уметности.¹¹² По њему је књижевна критика, да би једног дана опет могла да се врати „невином обрађивању своје баште“, требало да буде „оруђе и оружје у борби, мора, дакле да буде нешто друго, нешто више но што је по дефиницији“. Пример како треба радити биле су песме из НОБ, и поред Ковачића, Куленовића и Назора истакнут је и значај „Пјесме о биографији друга Тита“ Радована Зоговића – представника исте оне „дилетантске“ и „написмене“ књижевности коју је Ристић пре рата осуђивао.

Исте задатке добиле су и све друге уметности. Оснивачки конгрес Савеза композитора је одржан 12. и 13. фебруара, и ту је такође процењено да су пре рата „у доба бујања разних модернистичких струја европске музике“ постојала реакционарна стремљења уметности ради уметности.¹¹³ У НОБ се међутим развила свест да уметност тематски треба да се повеже са садашњицом и херојском прошлочију коришћењем богатог наслеђа Чайковског у мелодији, Брукосера у „монументалности звучне архитектуре“, Вагнера у хармонији, Бетовена у симфоници, Баха у полифонији. Ту јесте претила опасност од еклектицизма али: „Можда је тај еклектизам неминован у данашњој фази њиховог стваралачког развоја и можда ће се он у даљем процесу искристалисати у један оригинални и индивидуални стил“. Композитори су јасно и даље тежили да изађу из стрампутице европског модернизма и ступили на прави пут музичког реализма, али: „Наше савремено музичко стваралаштво још увјек није дефинитивно обрачунало са остацима такозваног модернизма, декаденције, са експериментаторством, конструктивизмом и томе слично. Овог наслеђа прошлости ослобађа се тешко, дугим и упорним стваралачким радом, у стваралачком процесу, под сталном контролом критике

¹¹⁰ Miroslav Krleža, „Riječ u diskusiji na Drugom kongresu književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 17.

¹¹¹ Видети: „Други конгрес књижевника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 1 (1950), 89-93; *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 55-56.

¹¹² Marko Ristić, „Ivan Goran Kovačić“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 2 (zima 1950), 43-46.

¹¹³ „Данас се одржава конгрес Савеза композитора ФНРЈ“, *Политика*, 12. фебруар 1950, 5.

и самокритике“.¹¹⁴ У том циљу се уводила слободна дискусија: „Ми се морамо васпитавати да своје мишљење изражавамо јасно и отворено, као што се морамо навикавати да туђа мишљења и критике примамо трезвено и стваралачки, што значи да нас они покрећу на размишљање и на евентуално исправљање недостатака“.¹¹⁵ Након тога је одржан и Оснивачки конгрес Савеза репродуктивних уметника, 23. и 24. априла у Загребу, где је опет истакнуто да је ниво репродуктивне уметности виши од предратног, али да стање критике „никако не задовољава“.¹¹⁶

Оснивачки конгрес Савеза филмских радника одржан је 5. марта, где је признат њихов напор да се сачувају од штетних утицаја са Запада и Истока, а ни ту „без живе и разгранате критике филмова, која отсад треба много одлучније да уђе у естетску анализу филмског дела, нема развоја уметничког филма“.¹¹⁷ Исто тако: „Борба мишљења у процесу формирања и усвајања марксистичко-лењинистичког естетског критерија, слобода стварања и смелист иницијативе, теоретска анализа постигнутих резултата, нарочито су потребни данас нама, радницима на пољу филмске уметности“.¹¹⁸

Други конгрес Савеза ликовних уметника одржан је 6. и 7. маја. Бранко Шотра је за један од најпозитивнијих резултата борбе за преоријентацију уметности узео сазревање убеђења да реалистички метод једино одговара човеку социјалистичке епохе.¹¹⁹ Совјетска уметност се међутим монополистичком политиком Герасимова и других сrozала на позиције прагматизма и постала глорификатор официјелне политике – водећи борбу против западног формализма отишла је у другу крајност и постала сладуњава колорисана фотографија, што је било формализам своје врсте.¹²⁰ Насупрот томе: „Наш уметник је и у јеку најприсније повезаности са СССР-ом спонтано, врло критички иступио против таквог схватања уметности“. Известан број људи је међутим форсирање партијности одвело у неправилан став поборника апсолутне слободе, који борба на свим подручјима живота у Југославији искључује као могућност. Кривица се делом може наћи у недораслости самих уметника, али и у критици која није била довољно стручно-аналистична - њена дужност није само да оцењује готова дела, него и да показује нове путеве посветивши се ликовно-стручним проблемима: „Без довољног

¹¹⁴ „Својим делима наши композитори обогађују музичку ументост и приближују је народним масама“, *Политика*, 13. фебруар 1950, 4.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ „Садашњи нови наше репродуктивне уметности виши је од њеног некадашњег нивоа“, *Политика*, 23. април 1950, 4. Видети и: „Други дан заседања основачког конгреса Савеза репродуктивних музичких уметника Југославије“, *Политика*, 24. април 1950, 4; „Донесен је статут и изабрана управа Савеза музичких уметника Југославије“, *Политика*, 26. април 1950, 3.

¹¹⁷ „Данас се одржава оснивачки конгрес Савеза филмских радника Југославије“, *Политика*, 5. март 1950, 4. Видети и: „Основан је Савез филмских радника Југославије“, *Политика*, 6. март 1950, 5; Ђ. Б., „Основање Савеза филмских радника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 2-3 (1950), 298-299; „Основан је Савез филмских радника Југославије“, *Политика*, 6. март 1950, 5.

¹¹⁸ „Данас се одржава оснивачки конгрес Савеза филмских радника Југославије“, 4.

¹¹⁹ „Пуна стваралачка слобода омогућиће истински успех наше ликовне уметности“, *Политика*, 7. мај 1950, 4.

¹²⁰ „Реферат Бранка Шотре, секретара Савеза ликовних уметника Југославије“, Архив Југославије, 317-80-113.

расветљавања тих питања, питања културног наслеђа, декаденције и формализма, импресионизма, колоризма итд. – и нарочито питања новог стваралачког метода социјалистичког реализма, не може бити ни речи о организованом тражењу нових, специфично наших путева у уметности“. У вајарству је за разлику од тога стање било „релативно нормално“, чврсто повезано са савременом стварношћу, и већ је давало прилог изналажењу метода социјалистичког реализма. Поред тога:

Слобода јавне дискусије и слобода у тражењу нових путева, нових форми и метода, који ће бити, поред осталог, и резултат пажљивог критичког одабирања свега позитивног из прошлости, свега што има услова за даљи живот, неопходан су услов за стварање нове и велике уметности која би била достојна херојског вијека у коме живимо. Она ће једино сачувати нашу уметност од поражавајућег епигонског положаја, омогућити јој изналажење сопственог израза.¹²¹

Маја месеца је одржано и Прво саветовање археолога у Нишкој Бањи, на коме је директор Народног музеја у Љубљани Јоже Кастелниц подвукao да се проучавање раног средњег века „које много доприноси упознавању историје Јужних Словена, готово сасвим занемаривало“, те да код археолога „идеолошко разматрање проблема није отишло много напред“.¹²²

Задаци свих уметности су dakле били исти – совјетски „догматски“ приступ се одбацивао док се полагало право на прави социјалистички реализам, који је требало развијати на бази сопствене прошлости и актуелних спољнополитичких дешавања. Уметничка критика је у овој, може се рећи зрелијој фази метода социјалистичког реализма, добила комплекснију улогу - након што је проблем тематике био решен прешло се на слободну дискусију која је требало да усмери стваралаштво на прави пут.

7.4. Откривање националног наслеђа

Као и претходно са СССР, са потписивањем трговинских уговора са земљама Запада почела је и културна сарадња. Југославија је 31. марта 1950. приступила Организацији уједињених нација за просвету, науку и културу (UNESCO), иако је њен конститутивни акт потписала још 1945. године приликом оснивања.¹²³ Маја је основан југословенски Национални центар Интернационалног института за позориште који се учланио у Интернационални позоришни институт. Јуна је у Лондону предложено да се 1951. године конференција Интернационалног савета за музички фолклор одржи у Југославији. Приступило се и Светској организацији за предшколско васпитање, Међународном удружењу за савремену музику, Интернационалном удружењу универзитетских наставника, а Британски савет је почeo да даје стипендије, организује долазак предавача

¹²¹ Ibid. Видети и: „Резолуција II конгреса Савеза ликовних уметника Југославије, Београд“, Архив Југославије, 317-80-113; „Rezolucija Drugog kongresa Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 79.

¹²² „Прво саветовање археолога наше земље“, *Политика*, 6. мај 1950, 3.

¹²³ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120.

за енглески језик, балет, архитектуру, примењену уметност, позориште, музеологију и пољопривреду. Једно од првих гостовања југословенских уметника у иностранству одиграло се 1949. године поводом Dana Republike, када су под руководством диригената из Југославије симфонијски оркестари из Лондона, Рима, Берна и Беча изводили дела југословенских композитора.¹²⁴ На турнеју су марта 1950. пошли и ансамбли народних игара ФНРЈ, НРС и НРХ, и чланови оркестара Радио-Београда и Београдске опере - приредбе су одржане у Цириху, Берну, Базелу, Лозани и Женеви и Трсту.¹²⁵ Изложба Народне уметности ФНРЈ је крајем 1949. приказана у Цириху, затим у Ослу, Копенхагену и Стокхолму, а трајали су и преговори за земље Западне Европе.¹²⁶ Приказано је 1.400 дела примењене уметности изнетих из етнографских музеја, што је прикладно испраћено и у западној и у домаћој штампи - по речима директора Музеја за уметност и индустрију у Ослу, изложба је показала да је најбољи амбасадор једног народа култура: „То је пропаганда која више вреди од свега другог“.¹²⁷ На питање како је могуће да један сељачки народ буде у стању да ствара у тако оригиналној техници и са толико префињеним укусом, одговор је гласио да је исти носилац једне старе и високо развијене културе, чији се уметнички израз може поредити са делима грчког класичног периода. У домаћој периодици је на то изведен закључак да је изложба правилно схваћена и да је добро извршила своју мисију. О Изложби средњевековне уметности народа Југославије у Паризу, која је отворена у 14 просторија палате Шајо (*Chaillot*), 8. марта 1950. су написани многи текстови и може се рећи да је била једна од најзначајнијих те године.¹²⁸ Крлежа је руководио организацијом, а његова реч на Другом конгресу књижевника умногоме се односила на дату манифестацију. Према писању штампе, сврха изложбе је била да докаже да Словени нису „моралци и барбари“, него народ чија култура ни у чему не заостаје за уметношћу Истока и Запада.¹²⁹ Њихова уметност се донекле јесте заснивала на затеченим традицијама, али су ипак дали облике који „нити су копија затечених форми, нити су директни утјецији из суседних културних кругова – Италије или Бизанта“, што је било одраз „вјечите борбе за одбијање притисака са Истока и Запада“. Крлежа је дао сличну конструкцију и отишао корак даље: „Сувремена, југословенска социјалистичка антиципација данас само је дијалектички

¹²⁴ „Дела најбољих савремених југословенских композитора биће изведена у Лондону, Риму, Берну и Бечу поводом прославе Dana Republike“, *Политика*, 26. новембар 1949, 6.

¹²⁵ „Ансамбл народних игара ФНРЈ полази данас на гостовање у иностранство“, *Политика*, 4. март 1950, 5.

¹²⁶ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством. Наше изложбе у иностранству и наше учешће на међународним изложбама“, Архив Југославије, 317-86-120.

¹²⁷ D. Š., „Jugoslovenska narodna umetnost i inostranstvu“, *Jugoslavija* (Београд), бр. 7 (1953), 83-86.

¹²⁸ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120; „Са људима који су изнели на видело дана наша средњовековна уметничка блага“, *Политика*, 26. децембар 1949, 4; „Изложба наше средњовековне уметности у Паризу“, *Политика*, 10. март 1950, 4; „Изложба наше средњевековне уметности у Паризу“, *Књижевност* (Београд), бр. 4 (1950), 305-306.

¹²⁹ A. Bauer, „Osrt na izložbu Jugoslavenske srednjevakovne umjetnosti u Parizu“, *Urbanizam-arkitektura* (Загреб), бр. 5-6 (1950), 73-77.

пандан читавоме низу наших средњоваковних антиципација; „југословенска средњовјековна цивилизација настала је на антитези Византије и Рима“; или још боље: „Никада у својој хисторији Исток и никада Запад, наша се цивилизација *in artibus* јавља у овим координацијама духа и умјетничког стила као *трећа компонента*, која је сама по себи, по свом унутрашњем закону кретања била доволно јака да се не заустави и доволно отпорна, да се пасивно не подреди јачим, цивилизованијим снагама од саме себе“.¹³⁰ У истоветном оквиру су се кретали и други коментари, који су пронашли и да „оно што нарочито фрапира у овој уметности, то је њен реализам“, и то: „Реализам који непрекидно прибегава портретима у претстављању библиских фигура и фигура Старог Завета, које идентификује са особама времена: господарима, суверенима, дароватељима, добротворима храмова“.¹³¹ Тезу о „трехој“ словенској култури разрађивао је и Андрија Мохоровић на примеру старохрватске архитектуре.¹³² Сеобом Словена је започет развојни процес архитектуре „чији ток не можемо точно одредити“, али: „Управо сваки недостатак поближих налаза из овог раздобља до IX. стольећа доводи до могућности, да се постављају најшире комбинације“. Извесно је да градитељство Словена „а међу њима и касније издиференцираних Хрвата“ носи остатке градитељства са Карпата, „нарочито у случају, ако су ти крајеви онда још били борати шумом, што произлази из неких старих описа, те су према томе и тадашње грађевине биле сигурно изведене из дрва“. У 9. веку се племена раздвајају, код Хрвата долази до продора западног утицаја покрштавањем, па се појављује и прва архитектура у камену у коју су претходни утицаји вероватно били пренети. Утицај Запада ту постаје јасан и од тада је повезаност са истим била готово непрекидна „но унаточ томе, архитектонски изражај на овоме тлу носи претежно увијек карактер нарочите варијанте“.

Почетком 1950. се открива и друга врста, предратног наслеђа – у Уметничком музеју је фебруара приређена изложба Београдско сликарство почетком 20. века, јер се указала могућност да се у излагању „иде мало више у ширину“.¹³³ Није наиме случајно што је почетком 20. века „у доба јачања демократије“ прихваћен „тај натуралистичко-реалистички правац у сликарству на западу назван импресионизам“, а приказани радови су били „одраз прекретнице овог доба“. Риста Вукановић, Стеван Алексић, Леон Коен и Марко Мурат тада „још увек сликају велике декоративне историске композиције под утицајем нашег прохујалог националног романтизма“ и „пропаганде да треба ‘Косово осветити‘“, док Милан Миловановић, Коста Миличевић, Љуба Ивановић и Надежда

¹³⁰ Miroslav Krleža, „Izložba jugoslovenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 14. Видети и: Miroslav Krleža, „Povodom izložbe jugoslovenskoj srednjevekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950 godine“, *Jugoslavija*, (Beograd), br. 2 (зима 1950), 2-34.

¹³¹ „Strana štampa o izložbi наše srednjevekovne umetnosti u Parizu“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 81-83. Видети и: Radivoje Ljubinković, „Povodom izložbe jugoslovenske srednjovekovne umetnosti u Parizu“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 60-61.

¹³² Andrija Mohorovičić, „Starohrvatska arhitektura“, *Republika* (Zagreb), br. 2 (1950), 86-93.

¹³³ Зорица Симић Миловановић, „Београдско сликарство почетком XX века“, *Политика*, 26. фебруар 1950, 4.

Петровић „на други начин прилазе народу“, излазећи из атељеа у природу где људи живе, у којој налазе „пределе своје земље у пуној сунчаној светlosti“. Надежда Петровић је конкретно, бавећи се активно и политиком, уметност стављала у службу југословенства - око ње су се окупљали Срби, Хрвати, Словенци и Бугари: Јакопич, Грохар, Стернене, Мештровић, Михаилов и други. Марта месеца је приређена и Изложба новије француске уметности од Делакроа до Пикаса, за коју је изнета колекција из депоа Уметничког музеја.¹³⁴ По речима директора Вељка Петровића, то што је изложба отворена у исто време када и она у Паризу није било случајност - сарадња је била „природни, данас дозрели плод наше стварности“ и „плод препородилачких борби и настојања послератне Француске која обнавља и подмлађује, према новим приликама у свету, своју часну, зрачну улогу културне предводнице, модерне Антике у Европи“.¹³⁵ Импресионисти сходно томе добијају позитивнију оцену – човечанству су отворили очи „за грацију и пригушену патетику ставова и покрета малога човека, човека масе, за време посла, одмора и игре“, с тим да њихова достигнућа нису користили они који су „задрли у разбијање форме“, мада и та уметност „такозвана декадентска, фовистичка, и већ како је све не зову, обилује техничким проналасцима, досеткама, колористичким и линеарним финесама“. На крају: „Ми, ето, не устручавамо се да излажемо и радове таквих уметника, у жељи да нашем човеку, нашем радном, социјалистичком човеку, не остане страно ништа што је људско“.¹³⁶ Док је изложба још трајала, отворена је 3. јуна још једна, Изложба великих француских сликара 19. века, Делакроа, Короа, Милеа, Русоа и Курбеа.¹³⁷ Француско сликарство је тиме гостовало у Југославији по други пут – први је био 1939. године.¹³⁸ Отварању су овог пута присуствовали Родольуб Чолаковић, председник Савета за културу и уметност Ваде ФНРЈ, Сава Косановић, министар Савезне владе, Александар Белић, председник САНУ, Марко Ристић, амбасадор у Паризу, Сретен Стојановић, секретар СЛУЈ и Жан Пајар, француски амбасадор.¹³⁹ Пајар је нагласио:

Необично се радујем што видим овде у Југославији платна великих сликара Курбеа и Делакроа – сведочанства слободарског духа Француске – што их видим овде, у земљи која је такође, у току своје историје, манифестовала увек и по цену великих жртава своју вољу за независношћу и своју љубав према слободи.

Ставови су што се тиче француске уметности и националног наслеђа очигледно били сасвим усаглашени - захваљујући новој линији културне сарадње, надаље ће импресионизам добијати све повољније критике и све више присталица, што је био први послератни пробој једне западне традиције.

¹³⁴ „Изложба новије француске ликовне уметности у Уметничком музеју“, *Политика*, 11. март 1950, 5.

¹³⁵ „Реч Вељка Петровића на отварању Изложбе новије француске ликовне уметности у Београду“, *Књижевност* (Београд), бр. 4 (1950), 394.

¹³⁶ Ibid., 395.

¹³⁷ Ф., „Изложба радова француских сликара XIX века“, *Књижевност* (Београд), бр. 6 (1950), 617.

¹³⁸ Dejan Medaković, „Izložba Delakroa, Koroa, Milea, Rusoa i Kurbea“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 62-63.

¹³⁹ „Отворена је изложба великих француских сликара Деветнаестог века“, *Политика*, 4. јун 1950, 4.

Као нешто већи проблем се показало излагање југословенских сликара у иностранству. Југословенски павиљон у Венецији је 1950. године после 12 година преуређен за 25. Бијенале, а 50 изложених радова је махом обухватало тематику НОБ и социјалистичке изградње.¹⁴⁰ Први број часописа *Уметност* изашао је након тога, половином 1950. године, са критичким приказом ове манифестације од стране Грge Гамулина, и познатим текстом Јована Поповића „Идејност даје крила талентима“. Ови чланци, као и југословенски павиљон, нису били сасвим у складу са променама на културном плану, због чега ће убрзо и сами бити критиковани. Гамулин је имао прилике „сударити се“ у Венецији са „осамдесет година декаденсе буржоаске ликовне умјетности од импресиониста до наших дана“. У бескрајним дворанама је приказана „трагикомична хисторија модерне умјетности“ - импресионизам је први формалистички метод у том дугом низу у коме се види „анимална афирмација живота, чулност и душевна празнина грађана и малограђана“, а ту су и „кобна експресивност“ Ван Гога и Кокошке, „монструозна збирка Пеги Гугенхајм“, наказност „пикасовштине“ и „одвратна у нечовјечности скулптура“ Хенрија Мура. Све то је означавало „пресахнуће основних људских осjeћaja“, и ако је било нечег позитивног, онда је то чињеница да је изложба регистровала „моралну катаклизму“, „највећу декаденсу, коју позна хисторија“ и „утробу културе империјализма: страх и тјескоба гнијезде се иза ових нацерених лица“.¹⁴¹ Гамулин је даље на 13 страна наставио у истом маниру проналазећи нове епитете - све што се на Бијеналу могло видети било је „у непомирљивој супротности са самом суштином умјетничког стварања, са самом дефиницијом умјетности“. Поповић је са друге стране спровео критику у складу са упутствима Другог конгреса СЛУЈ, и као основни проблем поставио „недовољну идејну дорасlost“ уметника.¹⁴² У њиховим радовима су се могла видети градилишта на којима се хероизам рада испољава кроз „хладне конструкције или машине уз које су додате људске фигуре као равнодушни привесак“, у „беспомоћним позама“ окренуте леђима и без лица, док се рањени борци приказују „само као рањеници“. Машина или фабрика по себи не казују ништа – има их и у капитализму: „Да ли је сам мотив или сама та тема већ садржај?“. Призор из рата не може бити приказан „без обзира ко се бори и зашто“, а треба рећи и који је смисао рада радника. Ово не значи да стварност треба улепшавати, напротив: „Илузије нису потребне тамо где постоје јасне перспективе. Социјалистички реализам нема сродности с

¹⁴⁰ Излагали су: Лубарда (*Изградња пруге, Порушено село, Скадарско језеро*); Гојимирантон Кос (пејзажи из Словеније и Далмације); Исмет Мујезиновић (*Прелаз преко Неретве*); и Божа Илић (*Сондирање терена на Новом Београду*); а од вајара: Вања Радауш (*Галгежњак/Човек који је побегао с вешала и Крвник*); Аугустинчић (макета споменика у Батиној скели, споменик Тита у Кумровцу, портрет Моше Пијаде); Војин Бакић (Споменик борцима против фашизма у Бјеловару и глава Ивана Горана Ковачића); Коста Англи-Радовани (портрет Наде Димић), и Франо Кршинић (*Одмор, Рибари и Плети ме плети мајчице*). „На изложби ‘Бијенале’ у Венцији учествује девет југословенских уметника“, *Политика*, 8. јун 1950, 4.

¹⁴¹ Grga Gamulin, „Retrospektive sa XXIV. Biennala“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 10-23.

¹⁴² Jovan Popović, „Idejnost daje krila talentima“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 3-9.

идиличним кичем“.¹⁴³ Проблем нису техника, недостатак талента или тематика: „Тема постаје уметнички садржај тек кад уметник кроз правилну идејну оцену нађе адекватну форму за тему“. У потрази за вишом степеном идејности, није само битно шта него и *како* се слика, јер: „Идејност даје крила таленту“.

Колико је први број *Уметности* каснио за стварношћу показао је Крсто Хегедушић, који је објавио „Ријеч о критици и организацији критике“ против критике Гамулина и Поповића. Чланак је заправо био реферат са Годишње скуштине УЛУХ од 8. фебруара 1950. године, одржане пре него што је изашао први број *Уметности*, па се као такав није много разликовао од ставова на конгресима, али јесте био допуњен савременим схватањима у напоменама.¹⁴⁴ Хегедушић је у реферату нагласио да је Шегединов реферат о књижевној критици важио и за ликовну уметност - констатован је неуспех критичке линије Жданов-Зоговић, што наравно „не значи, да ће се наша радничка класа одрећи лењинистичког принципа партијности“. Борба против ларпурлартистичкој схватању и даље је била актуелна - проблем је било то што је социјалистички реализам компромитован радом Грасимова и другова. Према Хегедушићу је сада било погрешно тврдити да поред линије Жданов-Зоговић није било друге, а представник те друге линије био је Крлежа, који је још 1945. скренуо пажњу да се треба посветити проучавању властитих књижевних средстава. Прва линија се међутим наметала бучношћу, слепо преписујући Жданова и Павлова, па је „попут средњовечних инквизитора“ утерала страх у кости уметницима проналазећи формализам и тамо где га нема. Ово је учинило више штете него користи јер је заправо користило формализму:

Запало се у исту погрешку, у коју је своједобно, око 1933. упада и група „Земља“, истичући принцип сврсисходности и корисности у политичко-тенденциозном смислу у први план и сводећи проблематику ликовног стварања и ликовног доживљаја на подлогу рационалну, а не водећи рачуна о субјективним склоностима, о распону спонтаних доживљаја, који се не даду регулирати по писаном програму.¹⁴⁵

Да ли је ово заиста био програм Земље или управо супротно велико је питање – испоставља се да су принципи Земље били исто што и Зоговићеви. Ждановљева линија је запала у још једну погрешку – окомила се на француски деветнаести век и словеначки импресионизам, избацивши напредна предратна настојања „све уиме социјалистичког реализма у руском смислу“ - у Југославији је очигледно постојао неки другачији, боли социјалистички реализам од оног руског и Зоговићевог. Међутим, ставовима из реферата дискусија није била завршена, јер је Хегедушић у напоменама исправио и допунио неке од претходних теза. Испоставља се да су проблем са Земљом претходно направили управо Гамулин и Поповић који су јој од 1945. одрицали сваки напредак, а „онај, тко није обавјештен, могао би уистину стећи дојам, да се ради о некој у бити

¹⁴³ Ibid., 9.

¹⁴⁴ Krsto Hegedušić, „Riječ o kritici i organizaciji kritike“, *Republika* (Zagreb), br. 2-3 (1950), 110-117.

¹⁴⁵ Ibid., 111-112

контрареволуционарној групацији“. Ту је било и позитивних и негативних елемената - од негативних „не улазим у то, да ли су форма или облик, којим је био дан садржај, били декадентни с обзиром на елементе примитивизма и рационално-кубистичку конструкцију“. Програмски се међутим група борила против имитирања декадентних узора Запада и за политички тенденциозно сликарство, а како су јој пре рата управо Гамулин и Поповић певали славопојке, Хегедушић је приметио да би било у реду да сада прво критикују себе, а не оно чему су сами доприносили. Уместо њиховог начина критике, ствари је требало посматрати дијалектички - у време диктатуре Александра нису постојали материјални услови за социјалистички реализам, па ни Земљу није требало издвајати из времена и простора „и тући је уиме социјалистичког реализма“. Исто тако, Гамулин је у критици Бијенала порицао идејност импресионизму, који је насупрот томе „класичан пример идејности, али грађанске идејности“ јер је потекао из друштва у коме је стрељано 30.000 комунара 1871. године, а смешно је од представника грађанске класе тражити идејност у социјалистичком смислу. За разлику од тога је Изложба четворице совјетских сликара из 1947. године приказана „од службене руске стране као социјалистички реализам“, а заправо је представљала „најобичнији малограђански сукервасер, постимпресионистичку лимунаду, академизам у лошем смислу и натуралистички кич“. Како Хегедушић закључује, ликовним уметницима су Кардель у Љубљани и Трећи пленум КПЈ дали задатак да се правилно поставе у односу на монополистичка схватања Истока и декадентна схватања Запада, а да би се то постигло критика и саморитика су се морали развијати као „оружје свијесне борбе“, што подразумева да су марксисти „унапријед спремни мијењати, т.ј. усавршавати кроз провјеравање на пракси своја гледања“. У том циљу је задатак било формирање ликовних група „како би се изазвале дискусије и сукоби супротних мишљења, јер ће се у сукобима супротности прекалити и увјерења људи и кренут ће се напријед“ – само тако се може допринети израдњи марксистичке естетике као науке, и неће се погрешити ако се заузме став: „Партијска линија јесте и остат ће квалитета, истина, слобода, социјалистички реализам у хуманистичком смислу“.

Управо то се и дододило. Подешавање ставова према актуелној политичкој линији учинио је и Гамулин, који је на Хегедушићеву критику одговорио у чланку „За слободу критике“. Ту се јавила нова теза – Хегедушић је критиковао угледање линије Жданов-Зоговић на совјетске узоре, а Гамулин ће га исправити тврдећи да у уметности Југославије совјетски узори никада нису ни праћени.¹⁴⁶ Код Хегедушића је наиме био заступљен „дубоко штетан“ приступ – лична позиција критикованог уметника и неугодан одјек „недовршених обрачуна“ предратних дискусија „пробија у свакој реченици“ и

¹⁴⁶ Grga Gamulin, „За слободу критике“, *Republika* (Zagreb), br. 5 (1950), 300-308.

преноси се на теоријско па чак и политичко поље. Самим тим је код њега на снази била фрапантна сличност са герасимовским методама обрачунавања „које су неки покушавали да уведу у нашу праксу“. Хегедушић је дотадашњој критици подметао механичко преношење совјетских начела, што значи „покушај да се нашој ликовној теорији и критици одрекне значење стваралачких и од совјетских рецепата независних дисциплина“, а: „Коме је у интересу преписивати читавој критици стране узоре?“. Насупрот томе: „Наша ликовна критика може бити поносна, што је према совјетској ликовној умјетности увијек имала и задржала критичан и резервисан став“, што се нарочито могло видети на Изложби четворице совјетских сликара коју је дочекала „с бојкотом и са до смјешности сиромашним рецензијама“. Тенденција уништавања слободне критичке мисли јесте постојала у Југославији, и управо је Хегедушићев реферат „посљедњи одзвук тих покушаја“, а грешка дотадашње критике била је у томе што исте није на време запажала - бавила се критиком формалистичке уметности а не оних који стоје на социјалистичким позицијама јер се наивно веровало да ће се сами поправити. Испоставило се чак и да совјетски узори нису праћени ни пре рата – критичари су тада „сами разрађивали наше теоретске позиције ослоњени на класичну литературу марксизма и, можда, тек на коју залуталу совјетску књигу“. Што се тиче Земље, Гамулин је изјавио да би своју предратну позитивну критику „и данас у цијелости потписао“, чак је разјаснио да ће „у будућој Хисторији модерне умјетности нашег народа поглавље о 'Земљи' бити једно од најпозитивнијих“, и унапред се понудио за писање те Историје. Са друге стране, он сам за послератно неправилно постављање односа према раду Земље није сносио никакву одговорност:

И још нешто, што је много значајније: где је онда био Крсто Хегедушић са својом обраном 'Земље', кад је нашој критици требало дати подршку у том положају? Зашто и тада није иступио овако смјело и отворено, кад је већ био увјерен у исправност својих погледа? Није се тада у обрану 'Земље', а нашој критици у помоћ, јавио ни Хегедушић нити итко од Земљаша [...] Земљаши су били најпозванији да искупе у обрану 'Земље', да припомогну правилном освијетљењу њене појаве. Они нису имали храбrosti да то учине, као што нису показали бригу нити су узели иницијативу да сакупе свој властити материјал из предратних година, па ако нетко за то треба да сноси моралну одговорност, то су у првом реду они сами. Ја, међутим, сматрам да још увијек није касно и савјетујем им да то учине. Једна ретроспективна изложба и то с цијелим културно-историјским оквиром, с програмима, критикама и полицијским забранама, само би припомогла коначном рјешењу проблема, а многе од нас ријешила би сувишних комплекса.¹⁴⁷

По питању односа према импресионизму је такође у питању било Хегедушићево „подметање“, јер „не ради се, дакле, код тога ни о каквом одрицању или неодрицању значења импресиониста“.

¹⁴⁷ Ibid., 304.

После овакве критике критике је процена радова приказаних на Бијеналу дошла и из Савета за науку и културу Владе ФНРЈ.¹⁴⁸ Примећено је да је поставка посвећена ликовним тражењима Запада, те да у „луђачкој поплави ликовне екстраваганције, наша изложба делује освежавајуће“ – разумели су је радници којима су фовизам и футуризам неразумљиви.¹⁴⁹ Примећен је међутим и проблем друге врсте - тематика дела из Југославије је могла да подсети Италијане на „неславну њихову прошлост и то баш у моменту када се води борба око Трста“, и организатори су морали да воде више рачуна о политичким и пропагандним моментима:

Обзиром на горње наш део изложбе је политички неправилно постављен, јер не води рачуна о наведеним специфичностима. У биеналском амбијенту, она је деловала сувише наметљиво, сувише пропагандистички (у уском смислу) и ако се тако може рећи, сувише партизански. Наглашен је наш моменат наше партизанске борбе а потиснут је моменат послератне изградње, наших културних стремљења и ширине у изабирању ликовне тематике.¹⁵⁰

Поред оваквих расправа о општој линији, у јавности се повела и дискусија о исправности поједињих дела - критика се, како је на конгресима и тражено, проширила на стручно-уметника питања. Једно од спорних дела је била Меринова драма *Ливница*, у којој је Хugo Клајн приметио бројне недоследности.¹⁵¹ Он је изразио сумњу у мотиве „конвертита“ инжењера-саботера Ђорђевића, колико и осталих ликова. Ђорђевић је ту представљен као грађански интелигент од кога се не може очекивати да буде без противречности – он говори да није политичар него техничар, мада не пристаје да његово предузеће ради за Немце, а истовремено неће да саслуша жену када она хоће да му саопшти да крије Бошковића. Онда врши контарреволуционарне акције мислећи да Бошковић хоће да му заведе жену, којој је исто тако досадно - она „зна стране језике и свира Шопенове прелиде“, али је довољно свесна да крије Бошковића. Бошковић, такође, уме да повеже политику са грађењем, али великодушно прелази преко тешког злочина саботаже, коју не само да заташкава него саботера још и награђује, иако ће он можда и даље наносити штету која следећег пута можда неће моћи да буде спречена. Онда се препоручује како је требало радити:

Аутор би нас можда више придобио за свој јунака и уверио у истинитост и дубину његовог преображаја да му је судио, да је његов јунак осуду бар овог пута прихватио као праведну; да је, место тражења нових задатака (као да се ништа није десило), за свој најважнији и најхитнији задатак сматрао да задобије проиграно поверење.¹⁵²

На сличан начин се приступило и анализи филма *Језеро*, с тим што је ту проблем инжењера-саботера био постављен на другачији начин. Фilm је делом сниман на

¹⁴⁸ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Hugo Клајн, „'Ливница' Ота Бихаљи-Мерина“, *Књижевност*, (Београд), бр. 9 (1950), 282-292.

¹⁵² Ibid., 284.

градилишту хидроцентrale „Јабланица“ и премијерно је приказан марта 1950. године.¹⁵³ До тада су међутим неки сегменти филма постали проблематични – да ли у складу са Титовом поруком инжењерима да би било „штетно да се наши људи плаше да ће одговорност за нешто пасти само на њих (него и на нас)“ - није извесно. Дискусија се у сваком случају повела око инжењера-саботера Сувића чији је задатак да уништи хидроцентралу, и показаће колико далеко може да оде стаљинистичка критика да би се онда вратила одакле је и кренула по завршну реч. Талас је започео Александар Вучо у *Књижевним новинама* под насловом „О техничкој интелигенцији у нашем филму“. Процес је dakле покренут са врха, јер је Вучо био директнор „Звезда филма“ у чијој продукцији је филм и снимљен. Проблем је у следећем:

Инг. Сувић се појављује у филму 'Језеро' као готов саботер, с задатком да уништи једну велику хидраградњу наше Петолетке. О унутрашњој или спољашњој покретачкој снази која је нагнала Сувића на ово прљаво дело ништа није речено у филму, већ је остављено гледаоцима да чине смелије или мање смеле произвољне претпоставке [...] И баш зато што инг. Сувић није дат у филму уметнички убедљиво, поставка и реализација његовог лика дозволиће да се врше формална уопштавања и да се по његов пример своде људи исте професије – наши инжењери или бар наши инжењери на хидроградњама. Наша друштвена пракса – поштен однос огромне већине наше техничке интелигенције према изградњи социјализма у нашој земљи – говори против тога. Но о свим тим проблемима требало би опширије говорити.¹⁵⁴

Тако је и било. На уопштавања које је сам Вучо учинио одреаговаће одмах инжењери и техничари, уvreђени што нису приказани у правом светлу. „Јабланица“ је била једно од највећих градилишта Плана и као таква необично захвална тема за филм, међутим, сценариста Југослав Ђорђевић очигледно није знао шта се на градилишту забива, па се као резултат добио „унакажени, лажни лик инжењера, који не само да није типичан, него је управо атипичан за нашу техничку интелигенцију“. На „Јабланици“ није било саботера - инжењери су „позитивни, радни, конструктивни, пожртвовани људи“, а ако и нађе по који саботер, што је међу хиљадама инжењера законита појава, то је ретки изузетак.¹⁵⁵ Теме је требало тражити у стварности, на градилишту „а не у својој машти, инспирисаној догматизираних совјетским шаблоном о интелектуалцу–саботеру“. Онда се огласио и колектив „Јабланице“ протестним писмом у *Борби* - филм се чекао са интересовањем јер се радило о њиховом градилишту, али је дубоко разочарао – у колективу није било ниједне саботаже „нити ми радни људи допуштамо да до тога дође“. Неистинито су приказани и Дирекција и инжењери „који нити су наивни као инг. Чернић, нити бандити као инг. Сувић у филму, него су људи у истину достојни имена социјалистичке интелигенције“. Сходно томе, затражено је да филм „не треба више нико

¹⁵³ Филм је снимљен по сценарију Југослава Ђорђевића, у режији Радивоје Лоле Ђукића, а музику је радио Михајло Вукодраговић. „Најновији домаћи уметнички филм 'Језеро'“, *Политика*, 12. фебруар 1950, 5.

¹⁵⁴ Наведено према: „O tehničkoj inteligenciji i našem filmu povodom filma 'Jezero'“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 164-165.

¹⁵⁵ Ibid., 164.

да види“. Након тога је реч узео министар Савезне владе Никола Петровић. Уметност је кроз мотиве изградње требало да представи реалистичну слику стварности, а он је лично пратио изградњу многих објеката и није приметио ништа слично оном што се дешава у филму, штавише: „Чак и онај део наше старе техничке интелигенције, који није још у потпуности пригрлио идеје социјализма, у свом претежном делу поштено ради и бори се за индустријализацију“. Онда је стигла и самокритика редитеља Радивоја Лоле Ђукића, који је рекао да је сценарио носио лепе и јаке моменте, да је тема срећно одабрана јер ту постоји „клица велике драме која се филмски може остварити“, али се поколебао: „Не знам, можда је тема... ишла много у ширину, можда се могла задржати на Петру и његовој породици, не ићи на хидроградњу... Можда су се од ове материје могла направити два филма, који би јаче и детаљније обрадили – с једне стране хидроградњу, с друге село, прелом у селу“.¹⁵⁶ Са овим наводом је почела и критика Д. Ђ. у *Политици*, који се запитао шта је у ствари тема филма - село или електрификација.¹⁵⁷ Заплет другог дела филма - припрема и спречавање саботаже - делује неуверљиво, чему је узрок „површност неискусне режије“ у којој се на јефтин начин покушава да постигне узбуђење гледалаца, јер „ко ће поверовати да ће се један промишљени саботер, организовани страни агент – инж. Сувић – пред саботажни чин онако комично плашити сопствених корака и онако нападно, гангстерским погледом и лицем, одавати своју злочиначку ћуд и намеру“. Исто се односило и на друге ликове – код сељака Петра је гледаоцу ускраћено да сагледа лик средњака у његовој сложеној психологији, и њега не прожима драматика сукоба између пробуђеног народа и стихије организованих реакционара. Проблем је свакако и у сценарију, који је Уметнички савет је пре поверавања режије почетнику требало да подвргне исправкама. Дискусију је напокон затворио Вучо чланком „О филму ‘Језеро’ и око њега“.¹⁵⁸ Он је поставио као проблем то што су замерке на филм дошле од нестручњака „који нису ни књижевници, ни критичари, ни уметници“. Ово је по њему било разумљиво, јер је филм најприступачнија уметност, али нестручњаци иначе не разумеју разлику између реалне и уметничке истине, те стога закључују да филм није приказао типске ликове и целовит одраз стварности. Грешка Југослава Ђорђевића није наиме била у томе што је користио мотив саботаже јер је борба против исте „једна од важних страна наше борбе за социјализам“. Проблем је био *начин* на који је чин саботаже приказан, то јест, проблем је био у филмској форми. Саботажа у датом филму не извире из саме филмске драме, из „сукоба који тражи своју природну одушку“, него представља вештачки убачен покретач драме – из саботаже извире драмско збијање уместо да је обрнуто. Сувић, исто тако, јесте

¹⁵⁶ Цитирано према: Д. Ђ., „Наш десети уметнички филм ‘Језеро’“, *Политика*, 9. јул 1950, 4.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Александар Вучо, „О филму ‘Језеро’ и око њега“, *Књижевност* (Београд), бр. 7-8 (1950), 168-172.

несрећно постављен лик, али се критика нестручњака сводила на захтев фактографске истине и покретала питање типичног као да је то некакав статистички просек. Истина, тезу о уопштавању лика саботера покренуо је сам Вучо својим првим чланком, а сада је постављао обрнуто. Сценариста наиме по њему није хтео да Сувића прикаже као инжењера ове или оне хидроцентrale (Јарослав Черни), и ту није питање да ли је на градилишту било саботера, нити се ту ради о одбрани ове или оне часне професије, него је проблем то што је лик дат уметнички неубедљиво. У вези са тим је у првом чланку писало: „И баш зато што инг. Сувић није дат у филму уметнички убедљиво, поставка и реализација његовог лика дозволиће да се врше формална уопштавања и да се по његов пример своде људи исте професије“. У другом је изнето исто, само мало другачије:

И баш зато што инжењер Сувић није да уметнички убедљиво, поставка његовог шупљег лика дозволила је да се траже неподударности у аналогији с овим или оним одређеним инжењером одређене хидроцентrale, а и да се врши формално уопштавање које под његов негативни пример, под његов скут, своди читав ред исправних људи.¹⁵⁹

Кроз дискусију о филму се, наиме, остварило управо оно што је Вучо предвидео, а са тим полазиштем, он надаље није закључио ништа ништа више од оног што се могло чути у дискусији нестручњака. У филму је било нејасно је који је догађај главни, а у вези са тим је, вероватно као одговор на критику Д. Ђ., изнето оно што се у хијерархијској консталацији производње филма подразумевало: „Познато ми је да је у првој верзији сценарија ‘Језеро’, у самој сржи драме, био постављен преображај Петра“. Ђорђевић, наиме, основ радње првобитно јесте поставило на лицу сељака који споро схвата да је његова срећа у социјалистичком селу а не у комаду земље коју потапа језеро, али је онда дошло до измена за које је, како се испоставља, био крив совјетски шаблон а не руководство „Звезда филма“ и Вучо који је истим руководио:

Мирне душе могу да изјавим да се ни о једном сценарију није толико дискутовало као о сценарију за филм „Језеро“. Али, не треба заборавити да су се те дискусије водиле пре више од две године, у доба кад се и код нас, по речима друга Тита, „било усталило мишљење да је све оно што се ради у Совјетском Савезу најбоље и једино правилно и да то само преба пренијети код нас и примјенити у нашој пракси, па шта из тога буде успјело“. Све сугестије које је писац сценарија добијао у то време (у томе чланови Уметничког филмског савета нису предњачили, него је, напротив, највећи број чланова био за основну поставку Ђорђевића) стицале су се у пуки, уски прагматизам совјетског шаблона. Говорило се да је безусловно потребно проширити филмску радњу и приказати повезаност сељака из села које се потапа са радницима хидроградње, затим да треба подврести опасност која прети хидроградњи од саботера и будност радника у борби против непријатеља социјализма, и најзад, да све то треба да буде што конкретније везано за одређено место и време. (нагласио А.В.)¹⁶⁰

Како се испоставља, стварност више није била иста оној из 1949. године, када је по свему судећи било превише непријатеља које је у једном филму требало приказати. Сада се међутим увидело да филмска драматургија не трпи неколико упоредних радњи,

¹⁵⁹ Ibid., 170.

¹⁶⁰ Ibid., 171.

заплета и расплета, за шта је, најгоре од свега, био крив сценариста који се дао подвести за сугестијама Уметничког савета. Он је у свом несналажњу дао неистините ликове – Петар није средњак кога мења лепота социјалистичког села, него напредној страни прилази само зато што му је старо реакционарно село убило сина Тому, а „зар је у томе уметничка истина“ и какво је то „унакажење“ главне личности. Крив је и редитељ, који је требало да отколни недостатке сценарија и врати Ђорђевића на идеју преображења Петра. Проблему је допринео и сниматељ Ненад Јовићић – сцене о раду омладине дате су „у некаквом документарном стилу, као да се ради о некаквој осредњој филмској репортажи, а не о уметничком изразу једног од најлепших видова наше социјалистичке стварности“, док су сцене саботаже, исто тако, урађене „с извесним слађењем које нас потсећа на другоразредне америчке гангстерске филмове“. Редитељ поврх свега ни у раду са глумцима није био на висини јер „човек не може да се отме утиску да је говор људи у њему неприродно подигнут на некакав свађалачки крешчендо, чак и у сценама које захтевају мирну, топлу глуму“.

Стварни догађаји на „Јабланици“ су се док се све ово дешавало поткрили на једној од страна *Политике*. Ту је 12. јула објављено да власти у Мостарској области предузимају мере за расељавање становништва из села које ће потопити језеро. У чланку је писало и да се проблем смештаја 370 домаћинстава решава, те да земљорадници чак могу да бирају место будућег боравка - 22 домаћинства у Папрашком је живело „у доста слабим и трошним кућама“ и требало их је преселити 500 метара даље у Шабиће и Јелен-Њиву, где се „већ изграђује девет нових и пространих станова. Из Старог и Новог Острошца је требало раселити 50 домаћинстава за које је припремана изградња нових кућа у близини садашњих, поред тога је 26 породица које раде у предузећима требало преселити у место службовања, а 80 земљорадника запослити у предузећима у Коњицу где ће „уместо дотрајалих дрвењара имати модерне куће“ са одговарајућом површином земљишта, воћњака и ливада. Ова сеоска идила се међутим могла пронаћи само на филму. На терену који је требало поплавити одмах је посечено „скоро хиљаду кубика ораховог дрвета за извоз и домаћу индустрију“, а говорило се и да је попис становништва и непокретне имовине вршен како би се становништву надокнадила штета кроз изградњу нових насеља.¹⁶¹ Онда је Земаљско предузеће за пројектовање НР БиХ добило задатак да изради пројекте и урбанистичка решења за насеља поред језера – познато је једно од њих, рађено за насеље Нови Острожац у познатом маниру „врпце“.¹⁶² Испитивања терена су међутим променила ову одлуку – претходно су стабла посечена, а онда се испоставило да терен треба пошумити како би се спречила ерозија, и да се зато не могу градити

¹⁶¹ „Припреме за исељавање становништва из села која ће потопити језеро јабланичке хидроелектране“, *Политика*, 13. јул 1950, 3.

¹⁶² Milivoj Peterčić, „Izgradnja stanbenih objekata na Neretljanskom jezeru“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 7 (novembar-decembar 1952), 28.

насеља на предвиђеном месту. Одлучено је да се насеље премести у Коњиц, па су на терен по хитном поступку изашла три архитекта, два техничара, статичар и један калкулант у циљу израде новог пројекта, што се обављало истовремено са припремама за грађење које је грађевинско предузеће већ било започело на терену. О томе колико је задатак био успешно обављен сведочи чињеница да је за непуна четири месеца „нападнуто без икаквих ранијих припрема 17 објеката сасвим различитих по локацији и диспозицији, који садрже 76 станова“. Можда је највећи парадокс читаве приче то што је за те и такве стамбене објекте, у складу са променама које ће се дододигти у пракси после 1950. године, узор била Ле Корбизјеова Вила Савој, с тим што се унутра налази типски стан од две собе, стамбене кухиње и купатила. [Слика 202] Што се тиче језера, потопило је скоро једино пољопривредно и воћарско подручје које је тај крај имао, а становницима никада није дата накнада за одузето земљиште.

У домену архитектуре је преобрађај текао на потпуно исти начин као и у другим уметностима. Пре Саветовања архитеката и урбаниста у Дубровнику, за које се 1950. година у историографији најчешће везује, дододило се много шта што мења становништве о значају овог догађаја. Година је почела Првим саветовањем студената архитектуре, након чега су уследили текстови у периодици, па онда низ саветовања у другим струкама које је Тито иницирао почетком године, да би после још једног круга саветовања и изложби у другим уметностима дошло на ред Саветовање архитеката. Оно као такво није било револуционарно колико се из ретких текстова на тему може наслутити – ослободило је архитектуру на исти начин на који су се те године ослободили и сви други стваралачки домени – у складу са слободом коју је Кардељ плански поставио у везу са новим политичким циљевима.

7.5. Прво саветовање студената архитектуре: кристализација социјалистичког реализма (измишљање модернизма 2)

Прво саветовање студената архитектуре ФНРЈ одржано је од 12. до 19. фебруара 1950. године у Загребу. Главни реферат „О неким питањима борбе за квалитет студија“ поднео је Урош Мартиновић, секретар Комитета народне омладине Архитектонског одсека у Београду, након чега су прочитани кореферати о раду на факултетима у Београду, Загребу и Љубљани. Посебан реферат је дао Богдан Богдановић „О међународном конгресу студената архитектуре у Лондону“ о коме је већ било речи. Учествовали су и наставници кроз низ предавања: Шегвић, Равникар, Бајлон, Душан Грабијан, Стјепан Гомбош, Бранислав Којић и Андрија Мохоровичић. У дискусији је узео реч и декан Архитектонског одсека ТВШ Никола Добровић, али његов говор није објављен.¹⁶³ Студенти су се после четири године састали да „у светlosti критике, коју ће уперити на

¹⁶³ Jovan Krunić, „Savjetovanje studenata arhitekture u Zagrebu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 57.

себе и на оно што им школа даје, утврде недостатке које треба уклонити и укажу на боље путеве“.¹⁶⁴ Глас Партије је ту, у складу са одлукама Трећег пленума о школству и актуелним трендом демократизације, проговорио кроз студенте.

Трећи пленум је према Мартиновићу поставио обимне задатке пред органе школства у васпитању „одважног социјалистичког човека чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли“. Сходно томе је према Резолуцији Пленума било погрешно тражити готове формуле и директиве за неко „автоматско“ решавање комплексног проблема подизања кадрова – оно што је исту чинило истинским руководством за акцију био је „њен дух који пристиче из читаве наше стварности“, а схватити тај дух значило је „схватити нашу стварност, схватити у потпуности линију наше Партије за што потпунију демократизацију читавог нашег друштвеног живота“.¹⁶⁵ Полазно са тим је изложена нова, демократска линија борбе за васпитање кадрова која се ни по чему није разликовала од оне о којој се говорило на конгресима у уметности - требало се борити „за побједу истинске науке и културе кроз истинску борбу мишљења на идејном пољу“ и „против декадентских и реакционарних схватања“. Према Мартиновићу се наиме борба за идејност се на факултетима одвијала у складу са Ђиласовим рефератом на Петом конгресу - о декадентним и формалистичким схватањима у уметности је на факултетима дошло до „стварне борбе мишљења“, захваљујући којој се дошло до заједничких формулатија па су по питању линије архитектуре сви стајали на јединственом гледишту:

Студенти су схватили и усвојили у већини класичну формулатију о савременој архитектури „националној по форми и социјалистичкој по садржини“, уочили су и труде се да усвоје у већини нужности дијалектичког материјалистичког погледа на пољу умјетничког стварања. Студенти су на крају дошли, у већини, до сазнања о социјалистичком реализму као новом изразу и у архитектури и напокон су, у већини, потпуно свијесни неодживости декадентских и реакционарних схватања на подручју људске мисли, културе, науке и умјетности.

Декадентних остатака је међутим још увек било – примећена је појава извесног „маниризма-модернизма“, некритичког подражавања архитектуре Запада, нарочито Ле Корбизјеа, чemu су били најподложнији студенти оптерећени баластом малограђанштине. Наравно, неправилно је ово схватити као противљење сваком утицају са стране, нарочито на плану техничког развитка, али је те тековине требало критички усвајати тако да буду применљиве на социјалистичку стварност и тако да се не заборави сопствено наслеђе. Уз ово је пригодно цитиран Лењин који је рекао да „марксизам, ниуколико није одбацио најдрагоценје тековине буржоаске епохе, него је, напротив, усвојио и прерадио све оно што је било од вредности у више од дvehиљадугодишењем развитку људске културе“. На факултетима међутим по том питању није било све у реду

¹⁶⁴ Oliver Minić, „Povodom Prvog savetovanja studenata arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 98-100.

¹⁶⁵ Uroš Martinović, „O nekim pitanjima борбе за kвалитет studija“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 100-106.

– наслеђе се није проучавало довољно, па ако се код студената и појави жеља да дају „националну форму“, то су само неуспели покушаји механичког преношења појединих фолклорних елемената (лук, фењер, кров, конзола), и стога није чудо што се лако поводе за „архитектонским кичевима декадентног запада“. Једном када је идејна линија разјашњена, прешло се на питања наставе која ће бити детаљније обраћивана у посебним рефератима. Наставни програми су патили од „опширности и сувишности“, превише је било статичких предмета, док су се пројектовање и културно наслеђе недовољно проучавали. Наставни кадар је углавном правилно схватао задатке, што не значи да нема слабости „напротив, наша је дужност да и на њих укажемо“ - још увек је било оних који упорно стоје на страни идеализма, а има и вулгаризације материјализма. Посебно питање је био однос према демонстраторима чији рад велики број наставника није прихватао – било је позитивних примера, Ђурђа Бошковића и Равникара, али и неправилног гледања на њих као на неке политичке органе Народне омладине, иако ће се из тих редова регрутовати нови наставни кадар. Проблем су били и уџбеници - од ослобођења је издато само четири, а неки наставници их нису објавили иако предају већ двадесет година па се учи се из скрипти и бележака.¹⁶⁶

Полазно се тим је у корефератима дошла до изражаваја специфичност факултета по републикама. Факултет у Београду је имао 1.000 студената, у Загребу 480, у Љубљани 250, у Скопљу је тек био отворен и на првој години их је било 34, а у Сарајеву 28.¹⁶⁷ Сходно томе је у кореферату о раду Факултета у Београду истакнуто стање „пренатраности“ - недостајале су просторије за рад, хигијенски услови нису задовољавали, а упркос доградњи спрата се вежбаонице зими нису могле користити јер није било грејања. Систем вежбања је зато био готово укинут и студенти су доносили радове урађене ван факултета па су се испред кабинета стварали редови.¹⁶⁸ Уџбеника углавном није било, а највећи проблем су биле Архитектонске конструкције за које је постојала скрипта без текста, а последица слабог знања је на пример било и то да се предвиђају равни кровови „тамо где им обично није место“.¹⁶⁹ Књиге и часописи из библиотеке били су недоступни јер су их наставници држали по кабинетима, а услед недостатка наставног кадра су студенти били препуштени сами себи и тражили узор у страним часописима „где већина подлежу утицају формализма и разних декадентских праваца у архитектури који у сваком случају штетно утичу на формирање будућег социјалистичког архитекте“. Сарадња са демонстраторима се прво одвијала уз

¹⁶⁶ Петар Анагности, *Перспектива* (Београд: Научна књига/Универзитет у Београду, 1948); Ђурђе Бошковић, *Историја средњевековне архитектуре* (Београд: Централно удружење студената технике, 1947); Бранко Максимовић, *Развој градоградитељства од старог века до садашњости* (Београд: Научна књига, 1948); Бранимир Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији* (Београд: Просвета, 1949). „Problem nastave na arhitektonskom fakultetu u Beogradu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 62.

¹⁶⁷ Ibid., 61-68.

¹⁶⁸ Minić, „Povodom Prvog savetovanja studenata arhitekture“, 98-100.

¹⁶⁹ „Problem nastave na arhitektonskom fakultetu u Beogradu“, 62.

неразумевање наставника, али је углавном свуда постигнута осим у математици. Њихов број се из године у годину увећавао: 1946/47 их је било 36, 1947/48 – 44, 1948/49 – 57, а 1949/50 – 74. Факултет је из тих редова већ примио пет асистената, док два „помоћна асистента“ који још нису дипломирали раде у Сарајеву и Скопљу. Дати су и предлози по питању наставног програма. Народна архитектура се слушала само један семестар што је оцењено као недовољно, урбанизам је требало проширити са три на четири семестра, и увести предмет који би се бави обликовањем. Проблем са математиком није био мали – професор Гојко Вујаклија није хтео да прихвати демонстраторе, и важила је парола „Кад положиш математику, дипломирао си“, па је постављено питање зашто је математика за архитектуру толико битна кад је важније да „стекне осећање архитектонског обликовања“. ¹⁷⁰ Слично је било и са конструкцијама – учили су се крстasti сводови иако је студенту потребније знање о монтажној градњи и новаторским проналасцима, тачније „још се не осећа дух нове грађевинске делатности, која је одраз нове социјалистичке стварности“. ¹⁷¹ Елементи пројектовања су, исто тако, били основ архитектонске праксе, али „већ при овим првим корацима почиње се са иживљавањем, стварањем разних ‘манира’ у обради који се касније изрођавају у ‘цртачке каприце’ који постају база за разноразна нездрава и декадентна скретања у пројектовању“. Студенти су се трудили да опонашају „велике архитекте“, пројектују зидове у стаклу, „уместо кухиња, праве неке лабораторије у којима је све конзервисано и електрификовано“, а требало би „да правилно оцењују нашу стварност“. Један од позитивно оцењених наставника био је Бајлон који је студентима давао „сигуран ослонац за практичну делатност у будућности“ – управо се такав начин рада борила партијска и омладинска организација. Други је био Ђурђе Бошковић - научне групе су ради образовања будућег наставног особља основане 1946/47 на иницијативу Комитета за високе школе НРС, а држали су их Бајлон и он, који је студенте водио на екскурзије по Србији и Македонији и организовао сарадњу са Заводом за проучавање споменика културе и Археолошким институтом САНУ. Било је речи и о летњим праксама на изградњи пруга Брчко-Бановићи, Шамац-Сарајево, фабрике у Железнику, пољопривредног добра у Панчевачком Риту и задружних домова, као и о учешћу на конкурсима у чему је посебно наглашен успех Уроша Мартиновића.¹⁷²

Кореферат о Факултету у Загребу није тако детаљно обрађивао проблеме наставе – за разлику горње критике, ту је примењен метод самокритике: „Не тражити кривицу искључиво у наставном плану, не задирати у кадровска питања наставног особља, јер то

¹⁷⁰ Проблем је актуелизован и у дневној штампи: „Зашто студенти Техничке велике школе у Београду показују слаб успех из математике“, *Политика*, 18. октобар 1950, 4.

¹⁷¹ „Problem nastave na arhitektonskom fakultetu u Beogradu“, 65.

¹⁷² Мартиновић је на конкурсу за Војно гробље Црвене армије био међу најбољима, на конкурсу ИОНО Београда за стамбене зграде добио је прву награду, за станицу на Аутопуту откуп, а пројекти за купатило и ресторан на Умци, Дом културе у Земуну, Магазин за воће и поврће и Гостинска зграда ЦК КПЈ „претстављају квалитетне радове, од којих је већина у извођењу“. Ibid.

није правилно“.¹⁷³ Наупрот томе „треба признати и властиту кривицу, што нам студије често не иде од руке“. На састанцима омладинске организације се много идеализирало, говорило се какав би студент требало да буде а не како ће се то постићи, а то што се цртаонице нису користиле било је последица студентске неорганизованости и недисциплине: почела је да се води евиденција, па су долазили а да нису радили ништа, шетали се по цртаоници, радили задатке за друге предмете или пак флегматично настављали са партијом шаха, а дешавало се и да „по мјесец дана извлаче увијек исте папираће са слободно набаченим тлоцртом“, па су наставници замољени да у таквим случајевима напусте вежбе. На изложби студентских радова одржаној у склопу Саветовања је био примећен утицај Корбизјеа, а у загребачком коферерату је истакнуто да има појединача који формалистички копирају „једну архитектуру, која је често по својој функционалној садржини и архитектонском изразу страна нашем начину схватања, нашим климатским приликама и коначно нашим могућностима“.

Реферат са Факултета у Љубљани је за тему имао тамошњи специфичан семинарски начин рада.¹⁷⁴ Факултет је имао мали број студената па је препоручено да се исти може применити и у Сарајеву и Скопљу, с тим да су изнете и потенцијалне опасности од близког односа студента и професора. Студент код оваквог начина рада ради и по шест сати дневно са професором што је за њега огромна корист, међутим, у томе се поставља питање „лика наших професора“. Са већом повезаношћу се повећава и могућност њиховог лошег утицаја на оне студенте који немају „чвршћи карактер“, и требало је да развијају способност да критички „и са свога принципијелнога идејно-политичког става“ прихватају оно „успут речено“ од професора. Проблем су били и уџбеници, нарочито за предмет Историја уметности и архитектуре – учило се из немачке (Шпрингер, Воерман), француске (Шоази) и америчко-швајцарске (Гидион) литературе у којој је било корисних ствари али и погрешних схватања, било у идеалистичком правцу немачких, било у вулгарно-материјалистичком правцу француских књига. Са друге стране: „Немајући никакве могућности ослонца на совјетску науку о уметности, која у 30 година није готово ништа урадила, наши су професори присиљени да се властитим снагама пробијају до правог марксистичког тумачења хисторије уметности“. Како дакле узорак није било, студенти су похвалили напоре наставника „у тражењу повољнијег тумачења развоја уметности, а нарочито у проучавању наше домаће, југославенске уметности и архитектуре“. Похваљена је и допунска настава која се одвијала у организацији Народне омладине и наставника – први кружоци су почели са радом 1947.

¹⁷³ „Referat organizacije Narodne omladine Tehničkog fakulteta u Zagrebu“, *Urbanizam-arkitektura* (Zagreb) br. 1-2 (1950), 74-79.

¹⁷⁴ „Problemi nastave na Arhitektonskom odijelu Ljubljanskog sveučilišta“, *Urbanizam-arkitektura* (Zagreb) br. 1-2 (1950), 68-74; France Ivanšek, „Problemi nastave na arhitektonskom odjelu univerziteta u Ljubljani“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 107-111.

године под Равникаровим руководством: „То је била у оно време доста жива и опћа дискусија о социјалистичком реализму“, након чега се 1948. прешло на писмене задатке у виду питања и одговора из области обликовања, да би 1948/49 Равникар одржао циклус предавања о сликарству. Сада је наглашен проблем „идеолошког студија“ – борба за примену дијалектичког материјализма била је слаба у свим доменима културе, па и архитектуре, и то како у предавањима тако и у раду омладинске организације, а само се на тај начин могао одгојити идејно чврст архитекта који ће домовини дати нов израз достојан херојског времена у коме живи.

У Резолуцији Саветовања је поред ставова из реферата затражена сарадња међу факултетима кроз формирање координационог бироа који би се састајао три до четири пута годишње по унапред припремљеним питањима: о конкурсима, заједничким изложбама, публикацијама и билтенима, организацији екскурзија и екипа за снимање наслеђа, за шта је требало образовати и посебно координационо тело.¹⁷⁵ У складу са ставом Четрнаестог пленума ЦК НОЈ после Трећег пленума - да у раду са омладином метод убеђивања треба примењивати кроз разноврсније форме идеолошког рада - до почетка априла је у штампи примећено да је „густа мрежа“ дебатних кружока захватила свако годиште, а један од таквих је организован и у Клубу студената технике, односно, његовом КУД „Слободан Принцип-Сельо“. Ту је одржан низ концерата на којима су уметници изводили Шопена и Вердија, и дискусија под називима: „Уметнички квалитет и укус“, „Дискусија о филмовима“, „Предавања о социјалистичком реализму“, „О сликарству и вајарству“ и „Музичка дискусија“. Уз ово су дошли и „ведри часови“, кроз драмске и ликовне секције, а осниване су и „шальиве новине“ попут *Рентгена* на Медицинском факултету или *Хумористичког листа* на Филозофском. Важан аспект је била и фискултура кроз утакмице међу факултетима, планинарске и смучарске секције и рад на градилиштима.¹⁷⁶

Поједина предавања професора објављена су одмах после Саветовања, али су нека сачекала и средину године када се у свим уметностима ослободио позитиван став према француској уметности и предратном наслеђу, па је могуће да су накнадно издати реферати били допуњени.

Равникарово предавање није објављено – говорио је о послератном развоју градова и нових насеља у Словенији.¹⁷⁷ Стјепан Гомбош се задржао на индустриској архитектури уз мото: „Једнако као и према принципу 'l'art pour l'art' изма стојим на негативном становишту према идеологији 'la construcion pour la construction' изма“.¹⁷⁸

¹⁷⁵ „Zaključci sa prvog savetovanja studenata arhitekture u Zagrebu“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 123-125; *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 58-60.

¹⁷⁶ „Београдски студенти показују интересовање за све појаве културног живота“, *Политика*, 7. април 1950, 5.

¹⁷⁷ М. В., „Прво саветovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 122-124.

¹⁷⁸ Stjepan Gomboš, „O industrijskoj arhitekturi“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 77-82.

Код индустријских објеката је била на снази „потпуна индиферентност према архитектонским вредностима“ – вршиле су се бруталне преинаке објеката чиме су уништавана „значајна техничка и формална достигнућа“, док је предмет Индустриско градитељство запостављен у односу на стамбене и репрезентативне зграде. Овакав став се вероватно јавио у вези са фабриком „Раде Кончар“, о којој ће Гомбош у исто време објавити и посебан чланак, мада је у даљем току излагања реалност индустриске градње добила и другачију слику.¹⁷⁹ Аспект формалне обраде индустриских постројења је према Гомбошу потцењиван у буржоаској ери 19. века, када су објекти грађени „с карактером импровизација“ у виду „примитивних барака“, док у Југославији ситуација наједном није била таква – ако се објекти у земљи упореде са оним у иностранству видело се „необично стручно“ конципирање индустриских грађевина, па се требало усмерити на „чување и подизање постигнутог нивоа наше индустриске архитектуре“.

Бајлон је одржао предавање о стамбеној изградњи које су објавили сви тадашњи часописи, а разлог је вероватно била примена својеврсног метода научне анализе којим је још једном доказана потреба за ревизијом норматива.¹⁸⁰ Ту су прво изнети подаци о стамбеном фонду капиталистичких земаља између два рата, који су доказивали да исте нису у стању да реше стамбено питање. У предратној Југославији је на селу и у радничким четвртима такође владала беда - свега четвртина кућа је грађена од тврдог материјала, док је стање канализације, водовода, осветљења и оријентације било слично оном од пре више векова. Онда су променом друштвених односа створени сви услови да се стамбено питање реши и „здрав и удобан стан као једна од основних потреба човека општа је и масовна појава“. Петогодишњи план је решио питање броја станова, па се није морало расправљати хоће ли се они изградити него какви ће се градити. Онда креће анализа величине станова која ће показати да се стање у односу на предратно поправило. Пре рата је изграђена површина по особи износила $28,6m^2$, а стамбена (само собе) $12,30m^2$, док је просечан број особа по стану био 4,5 одрасле особе и мало дете. Социјалистички стандарди, утврђени анализом станова у Московској улици, при фабрици „Раде Кончар“, у Цвијићевој и на Новом Београду су били: изграђена површина $24,4 m^2$ по особи, стамбена $11,30m^2$, а број одраслих особа 3,15. О проблемима „припадајућег степеништа“, односа бруто и нето површина и сервисних просторија које су претходно сукесивно нестајале Бајлон није говорио – претходним подацима је било доказано да је стандард приближно исти предратном, након чега је анализа добила ново тежиште: „Из ових закључака произилази да је просек стамбене површине превелик и да би он, када би се узео као правило, за догледно време угрозио социјалан смештај у

¹⁷⁹ Stjepan Gomboš, „Tvornica električnih strojeva „Rade Končar“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb) 1-2 (1950), 20-21.

¹⁸⁰ Mate Bajlon, „Stambena izgradnja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 168-177; *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 119-122; *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 41-46.

стану“. Предратни стандард, наиме, у чланку напрасно постаје висок, иако је претходно важило супротно, а у потврду тог става су у разматрање узете површине на Западу. У Енглеској је по особи стамбена површина код најбољих станова била испод $9m^2$, у Швајцарској $10m^2$, у Француској $9,6m^2$, у Немачкој $9m^2$, а у СССР између 6 и $9m^2$ - једино је у Шведској била $11,7m^2$, слично Југославији - $11,30m^2$. Однос стамбене према укупно изграђеној површини се међутим у Југославији „није довољно побољшао“, где се под „побољшањем“ подразумевало следеће: „Потребно је такођер проучити *смањење* просечне површине помоћних просторија на 1 особу“, а исто тако „евентуалним повећањем броја особа на један стан настао би повољнији однос“. Ово последње је „како ћемо видети могуће“, само је била потребна „озбиљна студија“. Онда почиње анализа функционисања појединих просторија, у којој је примећен „свуда један напредак, тј. смањење *дужине комуникација* у корист новог стана“. Категорија „дужина комуникација“ је у датом случају синоним за смањење површине: између кухиње и стола за ручавање у дневној соби треба да се крене „путем извесног побољшања“, купатила без тоалета су „у просеку велика“, а сами тоалети се крећу од 1,0 до $1,7m^2$, а правилно је $1,3m^2$. „Прилично велика“ су и предсобља ($6.1m^2$) с обзиром да се највећи број станова састоји из две собе, уз шта се не наводи да су иста у претходном периоду добила кухињске елементе. Посебно је занимљива анализа величине кухиње – рачуната су одстојања између шпорета, „воде са коритом за прање“, стола за рад и оставе, множењем „кофицијентом интензитета саобраћаја“ који је између стола за рад и штедњака 7, стола за рад и воде 8, стола за рад и оставе 6, а штедњака и воде 5. Тиме је добијена поменута „дужина комуникације“, која је пре рата износила $46,8m^1$ код просторије од $9,46m^2$, а после рата $35,30m^1$ у $7,32m^2$. Према Бајлону је податак о стању после рата добијен анализом 3.625 станова, чemu су додате четири кухиње из *Прегледа основа становова* ($25m^1$ у $7m^2$), као и шведска кухиња ($23m^1$, у $11,5m^2$), што је указивало на могућност да се дужина смањи на $22m$ „па и нешто мање“. На крају је подвучена „важност научне анализе свих остварења која се постижу у нашој богатој пракси као и њихове теоретске обраде и уопштавања постигнутих искустава“ – Бајлон је у сваком случају студентима показао како се примењује стаљинистички дискурс којим је у протеклом периоду више пута доказано да се у социјализму побољшање стандарда становништва постиже смањењем станова у којима они живе.

Душан Грабијан је у свом предавању указао на важност проучавања и могућност коришћења наслеђа у социјалистичкој архитектури, али предавање није објављено.¹⁸¹ Јован Крунић се надовезао на тему анализом македонске куће, док је Шегвић обухватио шири опсег проблема архитектонског стваралаштва. Шегвићево предавање је објављено

¹⁸¹ М. В., „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, 122.

у часопису *Arhitektura* за мај/јун, а Крунићево тек на крају године, па ће текстови бити анализирани тим редом. Предавање је одржао и Андрија Мохоровић, о чему није било коментара у штампи, али је у *Arhitekturi* са рефератима са Саветовања објављен и његов трећи чланак по питању архитектонског обликовања, који ће уз претходне овде такође бити узет у разматрање.

Предавање Невена Шегвића „О проблемима савремене архитектуре“ објављено је под насловом: „Стваралачке компоненте архитектуре ФНРЈ“.¹⁸² Судећи по уводним напоменама, чланак је био одломак предавања које је осим на Саветовању прочитано у више прилика: новембра 1948. на Другом конгресу ДИТ, маја 1949. на Факултету у Загребу, и новембра у ДИТ НРХ. Шегвићеви ставови су међутим, у односу на оно што је писао 1948. године, у великој мери били преиначени, тачније, сасвим је извесно да је предавање претрпело измене – совјетско стваралаштво је критиковано, ставови о модернизму ревидирани, а отк rivena је и линија Земље у хрватској архитектури. Спроведена је и слободна дискусија, тачније, критика критике које је на његово предавање упутио М.Б., што је вероватно био Мате Бајлон.

Према М.Б., Шегвић је на предавању дао преглед капиталистичке архитектуре од 50-тих година 19. века, застрањења и позитивних достигнућа у СССР, као и предратне и послератне архитектуре ФНРЈ.¹⁸³ Он међутим у првом делу „нијеово истакао свој став“, док је у другом указао на „последњу фазу скретања са много документације, али нијеово приказао дубље узроке ових скретања“. У вези са архитектуром ФНРЈ се углавном осврнуо на развој у Хрватској, док је за остале републике наведео само неколико архитеката, у чему је дошао до изражавајући лични став „што никако не може задовољити када се ради о једном историјском приказу“. По питању утицаја предратних генерација је било „потребно још много озбиљног рада“ и скупљања материјала уз учешће свих архитеката у земљи – ово је вероватно значило да претходно није било договорено шта из историје треба селектовати и како то приказати, па М.Б. слично процесу који је иницирао Гамулин у критици Хегедушића истиче: „Свакако је било позитивно од стране предавача да је начео ово питање и ту му треба пружити организовану помоћ“. Шегвић је на ово изјавио да се изненадио када је прочитao оштар напад „уваженог колеге“ јер су његове опаске биле основане на неистинама. Свако ко је предавање слушао, а М.Б. је био међу њима, могао је чути одговоре на сва питања „која ми, не знам из којих разлога, у свом осврту поставља“.¹⁸⁴ Шегвић је на Саветовању замолио колеге да га у дискусији допуне јер познају развитак архитектуре „у својим крајевима“, што они нису учинили. Испоставило се и да није била погрешна само оцена

¹⁸² Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 5-40.

¹⁸³ M. B., „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, 122-124.

¹⁸⁴ Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 5.

М.Б., него и његов приступ критици уопште, у чему је Шегвићева против-критика била истоветна оној која се у књижевности и ликовној уметности водила по питању линије Жданов-Зоговић:

Дубоко сам увјерен, да се оваквим методама критике, какве је употребио колега М.Б., у јавном животу, а посебно у науци, може мало постићи. То поготову вриједи у нашој јавности. Такве методе, адекватне нашој пријератној публицистици, припадају „хисторији“. Поново подвлачим, да је неопходно потребно, да се о овим питањима дискутира и у том се слажем с колегом М.Б. – но још више истичем потребу да се објављују *лична мишљења*, која изгледа М.Б. никако не препоруча износити, поготову пред младима, вაљда зато, да се не би научили мислити властитом главом. (нагласио Н.Ш.)¹⁸⁵

У Шегвићевом чланку су, у складу са начелима новостечене демократичности, поставке биле следеће. Архитектура ФНРЈ је социјалистичка, што значи да је саставни део привреде и културне политике, и да нема предратни класни карактер о који су се спотицала предратна напредна настојања. У иста се убраја Иблеров пројекат за уређење Новакове улице у Загребу – он је инсистирао на брисању парцелације и слободном компоновању објекта, што није наишло на разумевање власти због интереса приватног капитала. За разлику од тога је у новом друштву архитектура контролисана од народних маса која, мада се разликује од капиталистичке, није изолована од општег развоја као што се то ради у СССР, него се поставља „у *критички однос* према свеукуном архитектонском стварању, користећи све напредне, активне моменте архитектуре данашњица“ (нагласио Н.Ш.). Ово последње на први поглед звучи као класична совјетска поставка, међутим, проблем је у тези о усвајању момената *данашњице*. Што се тиче критичког односа, у ФНРЈ се коришћењу наслеђа приступало на прави, дијалектички начин, и водиле су се „слободне теоретске дискусије“, од којих је за разраду начела „социјалистичког реализма као стваралачке методе“ била значајна она између Редакције *Arhitekture* и Бранка Максимовића. Што се тиче момената данашњица, Југославија је многонационална, па су у републикама методи рада и архитектонске форме различите. Словенија има ошtre зиме, живи се унутар објекта, што се види у детаљнијим ентеријерима и развитку барока, као на пример код Плечника чији се утицај пренео на Равникара, а који је отишао Ле Корбизјеу и укључио његове идеје у свој рад.¹⁸⁶ У Хрватској је развој сложенији - ту се стваралаштво фрагментирало на далматинско, посавско, подравско и загребачко. Код последњег Шегвић прати постепено апстраховање форме - поменути су: Бартоломео Фелбингер који користи „све могућности стереотонске композиције“, Виктор Ковачић и Хugo Ерлих који настављају том линијом дајући „искључиво стереометријске валере било у псеудокласичним или у модернистичким концепцијама“, онда је Ковачићева „трасирана линија“ настављена код Иблера, па код

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid., 8.

архитеката Земље чија дела показују „како је ова линија исправно повучена“.¹⁸⁷ Уз последње је дата и напомена која објашњава значај Иблера пре рата, уз позивање ни мање ни више него на Крлежин чланак из 1924. године који је овде коментарисан у првом поглављу. Позивајући се на Крлежин ауторитет, Шегвић је дао предлог истоветан Гамулиновом: дела Земље је требало проучити, критички осветлити и монографски обрадити у циљу давања целовитог приказа „нашег најновијег архитектонског развитка“. На пратећим фотографијама је био приказан читав низ објеката, при чему, карактеристично, није било много „других“ радова, попут Иблеровог који је стајао уз предратни Крлежин текст - селекција је направљена углавном по модернистичкој линији. У Хрватској је поред тога пронађен још један низ архитеката: Антолић, Филиповић, Врбанић, Турине и „неки млађи“ који тренутно „раде сасвим у духу Ле Корбизјеових концепција, ослањајући се данас дијелом и на његове настављаче Нимајера, Косту, Вилијемка и друге“. Пример за то су били Антолићев план Загреба „израђен сасвим у духу Ле Корбизјеових принципа“, као и Туринин и Врбанићев ЦК КПЈ. Њима је дата и мала замерка – њихова „`ортодоксно` сијечјска оријентација“ негирала је потребу за националним изразом, али је закључено да ће они самокритичком анализом своје стваралачке методе већ доћи до „нужног прелома“, што је Антолић већ и учинио у плановима за градове Македоније који, може се додати, нису били много другачији од оног за Загреб.

После ове поплаве модернизма у Хрватској, Шегвић је прешао на Србију. Београд је по њему пре рата такође био извор напредних струјања која су се „иживљавала у теоретској борби против `бизантијске` архитектуре“. У ова спадају архитекти: Маринковић, Максимовић, Којић, Злоковић, Добровић, Белобрк, Брашован, Несторовић, браћа Крстић, Бон, Сомборски, Бајлон, Мандић, Крунић, Маџура и Куртовић, уз напомену да су имена узета из предратних бројева *Архитектуре* „без икакве накане класификације“. Уз то је још примећена тенденција снажног индивидуализма, и као главна карактеристика „реалистичка метода стварања, темељена на научној анализи и испитивању осјећајног комплекса, али уједно ослобођења оквира западно-европске архитектуре и њеног технократског карактера, што никако не значи, да се они њоме не користе“.¹⁸⁸ У Македонији је архитектонски факултет тек био отворен, али је било јасно да ће се и тамо, с обзиром на обликовно богатство тих крајева, „моћи ријешити архитектонске задаће у смислу социјалистичког реализма“. Из Босне су поменути Бајлон и Најдхард, „загребачки архитект, који је након бечке академије отишао Корбизјеу и прихватио у потпуности његове концепције“, штавише, Корбизје га је упузорио на

¹⁸⁷ Ibid., 12.

¹⁸⁸ Ibid., 15-16.

архитектонско богатство Македоније и Босне, па се он по повратку у земљу на исто и сконцентрисао.

По питању стања после рата: „Јасно је једно: архитектура ФНРЈ налази се данас у *првој фази своје кристализације*“ (нагласио Н.Ш). Ово је значило да у тражењу сопственог израза треба узети у обзир специфичности појединих региона „не искључујући потребне и не употребљавајући непотребне елементе домаћег и сијетског наслијеђа“.¹⁸⁹ Горњим примерима је већ било показано који су елементи „потребни“, и након што је исправност југословенске верзије социјалистичког реализма још једном потврђена, Шегвић анализира другачију праксу – у Совјетском Савезу, где је постојао низ кривих тумачења. То да совјетски теоретичари погрешно приступају методу који су сами измислили, доказивао је текст Б. П. Михајлова који је тезе изводио овако: совјетска култура има народни карактер који је имала и грчка, и једна и друга су пројекте бригом за човека, совјетски људи су патриоти као и Грци, совјетски човек воли природу у којој су Грци тражили законе хармоније, према томе, од свих уметности прошлих времена је совјетска најближа грчкој. Овако „апстрактно варирање теме“, мада уопште није ствар у апстракцији него у логици, за Шегвића није било случајна појава него резултат „опћег одступања од основних дијалектичких постулата“. У СССР се такође усвајало само домаће наслеђе и изражавала „потреба потпуне изолације“ од иностране архитектуре, а тај „идејни дефект и парадокс“ су најбоље показивале Стаљинове награде додељене те године. Приказаним објектима се тешко могла поткрепити тврдња о изолацији – приказан је на пример Московски универзитет Лава Рудњева, но свеједно: ту се механички преносе облици капиталистичке небодерске архитектуре неоготичких облика, симбола грамзивости капитализма, па је совјетски приступ наслеђу „у бити неискрен и ненапредан, недијалектичан“. За разлику од тога се у Југославији проблему националне форме прилазило правилно, што су доказивали задружни домови у Србији, стамбени објекти и урбанистичке композиције у Словенији, школе у Хрватској и објекти културе у Босни.

Онда је уследила критика архитектуре Запада – тамо је постојала превласт појединих елемента из групе: функција, структура и форма чиме настаје „дегенерисано архитектонско дело“, а што је све иницирано Пакстоновом Кристалном палатом. Став према овом објекту је очигледно остао исти као у претходном Шегвићевом чланку, али се сада као упориште за тезу о дегенерацији буржоаске архитектуре више не узима Давид Аркин него Луис Мамфорд: „Као симбол револта, интернационални стил је био врло интересантан, али гледан архитектонски, његове најизразитије реализације имају ту

¹⁸⁹ Ibid., 22.

несрећу, да су естетски досадне“¹⁹⁰. Претходно су представницима буржоаске архитектуре названи Ле Корбизје, Нојтра, Гропијус, Бројер и Мис Ван Дер Рое, док је Марсельска заједница била „точан одраз капиталистичке идеологије“¹⁹¹ а сада исти ови архитекти, као и многи други: Мекинтош, Орта, Беренс, Лос, Рајт, Ауд и Алто, чине „сва истински напредна настојања у оквиру архитектуре капитализма“, чак: „Ова усмаљена дјела, која се могу врло лако набројати, не представљају официјелну архитектуру капитализма, и стога се врло често гријеши, кад се њу оцијењује под овим аспектом“. У капитализму „предоминација форме на штету структуре или функције“ постоји у другој врсти објекта, у којима су на снази механичко преузимање „вечних“ облика и лажна монументалност код Шинкела, Ледуа, Пјађентинија и Шпера. Ту је и трећа врста - „такозвани архитектонски ‘функционализам’“, који елементе подређује функцији, а јавља се у изградњи санаторијума, стамбених објекта и стадиона, у чешком динамизму, италијанском модернизму, код америчких небодера и слично. Уз приметни Зоговићев манифестација „изама“, у Југославији се оваква застрањења „једва запажају“. У Хрватској је борба на том плану након појаве Ковачића и нарочито Иблера још пре рата приведена крају, у Словенији је са Плечником наступило „темељно чишћење проблематике у овом правцу“, у Србији је већ истакнута предратна „напредност и реалистичност“, према томе, питање „формалистичког еклектицизма“ је ту „углавном скинуто с дневног реда“. Постоји међутим „опаснији и актуелнији“ проблем - архитектура се често своди на извођење, сматра се „да је конструктивна форма уједно и архитектонска форма“, што је резултат практичне нужде али и „кривих теоретских арсенала капиталистичке архитектуре, импортираних код нас путем предратних чланова и присталица CIAMMA-а (sic!) и осталих интернационалних капиталистичких архитектонских организација“. Ово очигледно за Шегвића није имало никакве везе са горе набројаним модернистима, него са линијом која је проистекла из Кристалне палате: „То су уједно и коријени конструктивизма, који међутим сигурно није израз социјалистичке архитектуре, те се против конструктивистичких тенденција треба одлучно борити, за реалистичку методу стварања“. Разлог за то је пронађен у предратном одсуству теорије - у томе је помоћ СССР била мала, штавише „она до данас на том подручју није постигла видних резултата“. Теорија самим тим није била руководство за праксу „па нужно ни критика као средство теорије није постојала у потребном опсегу“. Ово се то одразило на многим решењима, једно од којих представља осам стамбених објекта у Московској улици, решених „искључиво на основи утилитарних функција“.

¹⁹⁰ Lewis Mumford, „Monumentalism symbolism and style“, *Architectural Review*, no. 628 (1949); Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 29.

¹⁹¹ „Ormarski stanovi – ’Marseilleski’ projekat le Corbusiere-a“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 76.

У односу на то, Шегвић је отворио питање монументалности и конкурса за зграду ЦК КПЈ, о којој се претходно уопште није расправљало – даване су само перспективне скице без икаквих анализа. Шегвић је поновио да је добитницима награда смрнице дао Тито, који је судећи по његовом претходном тексту дао „низ далекосежних директива за развој наше архитектуре по црти социјалистичког реализма“.¹⁹² У конкурсним решењима је сада примећено да су постигнута само нека својства монументалности, те да није дошло до пуне хармоније облика, али и да су други круг конкурса и Бонове накнадне студије допринеле раширишавању проблематике „наше нове социјалистичке архитектуре“. Уз чланак су, сходно откривању модернизма, објављена два Бонова решења – прво се налазило на свим дотадашњим плановима Новог Београда, а остаће и на оном из 1951. године, а друго му је по структури било слично, али са упечатљивим изменама по форми. Низи део објекта, претходно полукружан, преломљен је под углом од 90°, а кула је добила паралелопипедно решење. Фотографије два решења су постављене једна до друге, на истој страни часописа, с тим да Шегвић у чланку није објаснио шта се са зградом ЦК у међувремену дододило. [Слика 203] Овакав прелаз наравно није могао бити случајан, штавише, у чланку су поменути још неки пројекти у којима је видна иста тенденција – они претходно нису објављивани, али „много су придонијели раширишавању ове проблематике наше нове социјалистичке архитектуре“, и из њих се види „да се код нас у тржишту монументалног израза не иде еклектичким путем, већ путем стварања архитектонских организама, чврсто повезаних уз урбанистички оквир“ (нагласио Н.Ш.).¹⁹³ Уклапање у урбанистички оквир је међутим једно, а формалне одреднице објекта нешто сасвим друго – један од примера за нову врсту радова био је пројекат административне зграде „Путник“ у Загребу Владимира Захаровића, као још једна реминисценција на вилу Савој. Нова линија архитектуре Југославије је очигледно већ била успостављена - на крају се опет проналазило „тражење“ у напред задатом оквиру:

То [стварање архитектонских организама али не еклектичим путем] је најбоља гаранција исправног усмјеравања ових тражења, која никада неће бити завршена, јер је за монументално изражавање у архитектури потребно дugo и упорно тражење, без самозадовољења и самодопадности еклектичара и манириста, који све своде на калупе и паладијанске шеме. (нагласио Н.Ш.)¹⁹⁴

Карakterистично, у архитектури Југославије је маја/јуна 1950. године, са истог места са кога је социјалистички реализам по први пут проглашен августа 1947. године, принађен и модернизам, али у истом том социјалистичком реализму, који се у Југославији заиста примењивао на стваралачки, дијалектички начин, у складу са савременим околностима. Иста тенденција се јавила и у другим предавањима.

¹⁹² Н.Š., „Arhitektonsko nasleđe naroda Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 6.

¹⁹³ Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, 37.

¹⁹⁴ Ibid.

Различитост од совјетске праксе тврдио је и Бранислав Којић који је говорио о улози архитеката у изгради задружног села.¹⁹⁵ Задругарство је, јасно, и даље било основна карактеристика будућег села Југославије, док је радни оквир за сељаке био одраз социјалистичке организације, али је проблем са тим био недостатак искуства.

Сеоска архитектура специјално задужног села нема никаквог наслеђа, никаквог искуства, никаквог прокушаног ослонца. У иностранству колективизација села масовно је извршена само у СССР. Али и тамо се приступило студијама архитектуре задужног села недавно пре Другог светског рата а практична извршења су дошла тек у фази обнове после рата, тако да и тамо искуства нису још сазрела. Уосталом сви услови стварања нашег задужног села нису идентични са условима стварања задужног села у СССР па стога ми морамо ићи својим путем.¹⁹⁶

Што се тиче обликовања, препозната су два могућа пута: стварати потпуно нову сеоску архитектуру, или ослоњену на архитектонско наслеђе: „Како бисмо поступили у првом случају то знамо“, а што се тиче другог, дата је много пута поменута смерница да обликовање треба да се ослања на позитивне елементе наслеђа, али не копирањем него проучавањем и применом у нових условима. У томе је трем издвојен као најзанимљивији мотив, мада је речено да је под утицајем градске архитектуре нестало и да га треба вратити у програм: „Овим примером хтео сам само да вам покажем чему служи научно испитивање старе сеоске архитектуре, којим правцем треба водити анализу резултата тог испитивања и како их користити и у функционалном и у обликовном решавању сеоске куће“.

Другу анализу наслеђа дао је Јован Крунић који је у примерима стамбене архитектуре Македоније открио принципе „најновијег процеса архитектонских схватања“.¹⁹⁷ Примери су били „у пуном смислу речи савремени“, што значи: „У делима тих мајстора не постоји никад раскорак конструкције и форме, што је застрањење које је уобичајено у савременој архитектури“. У овим делима је основна особина конструкције: по методу стандардизација, по конструктивном систему скелет, и по резултату склад. У стандардизоване потребе спадају: контакт са зеленилом, захтев „за лепим видиком из куће који се одражва у великим отворима“, и јасна функционалност који се одражва у типизираним елементима уграђених ормарса и купатилских уређаја. Скелетни систем су македонски мајстори одабрали због економичности, а ту је и њихова велика способност „да доведу у савршен склад конструкцију и форму“ и тиме остваре „зналачку игру стереометријских форми: волумена“ – ово последње је очигледна реминисценција на Корбизјево схватање архитектуре.¹⁹⁸ На приложеним фотографијама поврх свега поред

¹⁹⁵ Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 65-72.
¹⁹⁶ Ibid., 65.

¹⁹⁷ M. B., „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 122-124; Jovan Krunić, „Neke naše stare konstrukcije i njihove forme“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 93-99.

¹⁹⁸ „Архитектура је зналачка, правилна и раскошна игра облика окупљених на светлости. Наше су очи начињене тако да виде форме на светлости; сенке и светла места откривају форме; коцке, купе, лопте, цилиндри или

куће у Охриду стоји наслов „Прозор у дужину“. [Слика 204] На крају је образложено да ће применом принципа, додуше још неизреченог модернизма, „наша данашња дела бити квалитетна, и линија развоја наше архитектуре поћи ће на боље“.

Последње у низу предавања је одржао Андрија Мохоровићић под називом „О монументалности у архитектури“, а чији је садржај познат из Бајлоновог приказа.¹⁹⁹ Став да је монументалност одраз друштвених односа образложен је, као и увек, историјском анализом, „почев од монументалности у палеолиту“ до капитализма, у вези са којим је аутор дао „примере смелих конструкција“ мостова, хангара, облакодера, Гропијусове Фабрике турбина АЕГ, као и једног примера из СССР, с тим што је у питању био Корбизјеов Центросојуз. Све је ово било у складу са општим трендом кристализације модернизма, међутим, са рефератима са Саветовања је објављен и Мохоровићићев трећи текст по проблему архитектонског обликовања, који је сада полазио са нешто другачијих становништа. Ту је насупрот ономе што се од Мохоровића могло очекивати, а сходно Зоговићевој осуди на Петом конгресу, од модернизма мало шта остало.²⁰⁰ Мохоровићић је наизглед дао наставак дискусије са Максимовићем, али не у самом тексту него искључиво у напоменама, које са текстом немају непосредне везе па је могуће да су додате накнадно. У уводној напомени се, потпуно у складу са претходним ставовима Редакције, аутор оштро обратио Максимовићу, називајући његове наводе „псеудонаучним фразирањем“ јер је показао невероватно непознавање теорије социјалистичке архитектуре. Мохоровићић је насупрот томе желео да укаже на правilan пут научног третирања обликовања са становништа историјског материјализма, и допринесе уклањању примитивистичких застрањења „која су изолирана од стварности“. У чланку полазно са тим више нема псеудонима – социјалистичка архитектура је одраз социјалистичког друштва младог тридесет година, и на том путу су се појавила застрањења која су у СССР подвргнута оштрој критици. Једно чине конструктивизам и функционализам, а друго еклектични формализам, а он је своје претходно разматрање (писано у време када за совјетску дискусију није ни могао знати) радио управо са сврхом да та застрањења одстрани и теоријском анализом „прокрчи пут, на којему ће се коначно моћи јасније и опширеји научно дефинирати смисао појма социјалистичког реализма у архитектури“. Сви термини су dakле ту – поред социјализма и функционализма, ово је први пут да је Мохоровићић синтагму социјалистички реализам употребио у неком свом чланку. У напомени је Максимовићу поручено да се оба застрањења јављају у социјалистичкој архитектури као заостatak фазе развоја унутар капиталистичког

пирамиде су велике првобитне форме које светлост открива; њихова нем је слика чиста, јасна и опипљива, без двосмислености“. Le Korbijje, *Ka pravoj arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2006), 16.

¹⁹⁹ M. B., „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, 123.

²⁰⁰ A. Mohorovičić, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 5-12.

друштва. Дата настојања су донекле одиграла позитивну улогу, међутим, остати на том ступњу након победе социјализма значило би кочити могућност развоја новог израза – увукла су се у социјалистичку средину као „негативне појаве“, јер је јасно да објекат који удовољава само уско конструктивним и техничко-функционалним захтевима не представља позитивно уметничко кретање. Са друге стране стоје позитивни примери. Московски метро на пример јесте решен строго функционално, али га карактерише и обликовно богатство које показује „идејну садржајност социјалистичког колектива у његову побједничком, ведром радном елану“. Уз ово се даје навод сличан оном из првог текста о „ритму радних маса“, као доказ да је аутор овакве примере одувек имао у виду: „Динамички ток пролажења радних маса кроз ове објекте, њихов радни ритам и ведрина животног потенцијала нашли су овдје адекватан обликовни садржај“. Овим је на конкретном примеру доказано да је застрањење уског функционализма неодрживо. Онда се прелази на друго застрањење - формалног еклектицизма, које је такође приступу у СССР, што су совјетски архитекти у дебати око Жолтовског и доказали, а што је, како је у напомени примећено, за Максимовића било „потпуна непознаница“. Став да су историјске вредности заувек избалансиране „представља принципјелно погрешну поставку, темељену на строго идеалистичкој бази“, а пример је између осталог антика, чије обликовање више није резултат статике и конструкције као у претходном тексту, него „резултат специфичног формалистичког религиозно-митолошког идејног одраза тадашњег друштва“, сходно „идеалистично-формалистичкој садржајној подлози“ канона идеалних пропорција. Такав архитектонски израз не може одговарати неком другом раздобљу, чиме је утврђена неодрживост еклектичког формализма. Са тим полазиштем:

Након ове анализе можемо утврдити, да детаљни архитектонски елементи, које развија социјалистичка архитектура, морају уз правилан обликовни израз социјалистичког реализма, као одражаја идејне садржине социјалистичког друштва, бити изражени истински новим материјалом и новом статиком, или, како је то казао Г.А. Симонов, најнапреднијим техниким проналасцима односног времена.²⁰¹

Уз ово је, уз очигледно преписивање претходних навода Редакције, опет дата напомена Максимовићу, који став о новим материјалима није разумео „иако је моја теза већ у првој студији сасвим једноставна и јасна, те потпуно идентична каснијој формулатији Г.А. Симонова, па ће је вјеројатно и арх. Б. Максимовић сада усвојити“. Јасно је да „еклектичкој апликацији хисторијских елемената архитектуре нема и не може бити мјеста у сувременој архитектури“, међутим, Максимовић „сасвим криво тумачи [...] да ова дефиниција искључује принцип усвајања хисторијског наслијеђа“. Према Мохоровићићу сада: „Сасвим супротно, елементи хисторијског наслијеђа, које уводимо у сувремену архитектуру, морају бити у данашњој стварности и технички и садржајно мотивирани, а не формално-еклектички усвојени“. Да би Максимовићу ова „тешка“

²⁰¹ Ibid., 7.

формулација била јаснија даје се још један пример. На једном стамбеном објекту у Украјини, Сибиру или Југославији нема места за антички портик јер би то представљало непотребно материјално оптерећење, али је у Далмацији оправдана примена камена и прозора са жалузинама јер јесте у складу са реалним условима. Након што је проблем више са сопственим него Максимовићевим претходним тезама рашчишћен, почиње трактат о социјалистичком реализму који је „правilan смијер развоја“, и који се објашњава врло надахнуто:

Значење социјалистичког реализма у умјетности, а нарочито у архитектури нама је добро познато. О овој теми већ се веома много расправљало у совјетској теорији архитектуре, као и код нас, тако да је данас већ кристално јасан снажан смисао социјалистичког реализма као умјетничког изражaja новог побједничког социјалистичког друштва. Социјалистичка је револуција управо својом побједом, уништењем класних супротности и експлоатације, те формирањем новог бескласног друштва створила предувијете за развој новог изражaja на подручју умјетности уопће, па према томе и на подручју архитектуре тај изражaj називано социјалистичким реализмом. Ми знадемо, да архитектура социјалистичког реализма искрено представља живот у покрету и развитку, јер га у процесу компонирања анализира на бази дијалектичко-материјалистичкој, да та архитектура открива оно, што сазријева у данашњој стварности, јер је истински повезана с том стварношћу, и да открива оно, што процвјетава у будућности, јер је уједно борац за остварење социјалистичке изградње. Знадемо, да архитектура социјалистичког реализма црпи своју снагу из животног потенцијала цијелог колектива радног народа, и да према томе све проблеме обухваћа широко, свеобухватно, а не изолирано и парцијално. Она рјешава цијеле регионе и урбанистичке ансамбле као подлогу, оквир и регулатив архитектонског стварања. Али је усто ова архитектура и дубоко људска, истински демократска и хумана, што значи, да она својим облицима формира простор, у коме ради и живи човијек, те настоји, да људски рад и живот учини љепшим, достојнијим и ведријим, то јест да придонесе свој удио пуној изградњи социјалистичког друштва. Ми надаље знадемо, да је архитектура социјалистичког реализма истинита, што значи, да искреном истинитошћу својим облицима реалистички интерпретира идејни садржај социјалистичког друштва било у поједином специфичном архитектонском детаљу, било у цјеловитој урбанистичкој композицији као одразу друштвене стварности.²⁰²

Овај речити опис се у суштини своди на варијанте једне исте реченице, у свакој од којих је поменут термин социјалистички реализам, више пута него у иједном чланку до сада. Поред тога: „Ми данас живимо у фази развоја архитектуре социјалистичког реализма, у фази напорног пута њене кристализације“. Са овом другом врстом кристализације у односу на Шегвићеву, Мохоровић је отворио и основни проблем члanka - „теоријском анализом одредити основну линију развоја архитектонског обликовања у смислу изражaja социјалистичког реализма“. Предуслови за стварање овакве архитектуре били су: организација објекта као „живог организма“ од унутрашњег уређења до региона, и одабир материјала условљен локацијом с тим да бетон „никако не представљаја материјал, какво мишљење постоји, искључиво архитектонског израза капиталистичке епохе, те да га према томе архитектура социјалистичког реализма може слободно користити“. Овим се добијају „квантитативне вриједности у објекту“, чemu је

²⁰² Ibid., 9.

потребно додати и квалитативне као „одраз идједног садржаја друштва“, а оне се добијају уметничком интерпретацијом идејног садржаја друштва у обликовању, чиме се код посматрача побуђује „јасан и снажан дојам истинске љепоте животне стварности социјалистичког друштва у његову оптимизму“. Пример је Лењинов маузолеј на Црвеном тргу који се пореди са египатском пирамидом. Пирамида је оличење класне диференцијације у Египту „нијема према мотриоцу“, без детаља, улаза и украса, јер као „апстрактни кристал лежи у пустињском пјешчаном мору“. Лењинов маузолеј има исту форму али и натпис „Лењин“ изнад улаза што објекат повезује са посматрачем, у унуштрашњи простор се улази чиме народ остаје у трајној вези са Лењином, а са истим је повезан и урбанистички, преко манифестација које се испред објекта обављају, дакле: „Реалистички је дана интерпретација социјалистичке стварности“. Неправилни приступ би био онај код метроа у Паризу - обликовање је ту неиздиференцирано и „изражава идејну пустош капиталистичког свијета“. Станица Аерпорт у Москви, са друге стране јесте функционално решена, али „архитектура социјалистичког реализма код тога међутим не остаје“ - зидови су од светлог камена, чиме се постиже лакоћа подземног простора, коме ритам плитких ребара даје израз динамике, снаге и ведрине радног колективе социјалистичког друштва чији је одраз. У урбанизму исто тако – код саобраћајне магистрале у капитализму, какву на пример развија Корбизје, на првом је месту „крута механизација живота“ као „израз механистичке безидејности капиталистичког друштва“. Са друге стране је „пример третирања магистрале у архитектури социјалистичког реализма“ - Московска улица у Загребу, у којој саобраћај јесте функционално решен, али је потез „обликован снажним архитектонским масама акцентуираних објеката“, што значи да се узима у обзир и пешак а „у томе је дубока хуманост архитектуре социјалистичког реализма“.

Мохоровић на крају признаје да је овом анализом хтео да допуни своје претходне ставове и да критички одбије разна ненаучна застрањења, уз шта је дата и напомена: „Као нездраву појаву ове врсте поново истичем осврт арх. Б. Максимовића на моја излагања, где је, као што сам доказао, писац дискутирао о проблему који уопште не познаје“²⁰³. Ову тврђњу је међутим претходно већ доказала Редакција - много важније питање јесте шта се у међувремену дододило са Мохоровићем? Он је у првом чланку кроз совјетску теорију извео закључак да у савременој архитектури нема места историјским елементима, а у другом да ће се до тога, после прелазне фазе социјалистичког реализма, доћи и у совјетској архитектури. У трећем, објављеним у време када сви други кроз теорију социјалистичког реализма измишљају модернизам, те тенденције више нема – износе се класичне поставке социјалистичког реализма и

²⁰³ Ibid., 12.

совјетски примери у њихову потврду. Разматрање се чак може узети као прво које се опширије бавило датом темом у послератној архитектури Југославије. Аутор је наиме, пре него Максимовићу, дао одговор самом себи – текст је написан ради самокритичких исправки сопствених ставова, то јест, Мохоровићић је своје грешке исправио делима. Врло је могуће да је овако мучни завршетак расправе великим делом био условљен Зоговићевом критиком на Петом конгресу. Што се тиче социјалистичког реализма, о истом доволјно говори подatak да су Шегвић и Мохоровићић истим примером – потезом Московске улице, доказивали две супротне ствари.²⁰⁴ Разлика између два правца, наиме, са самим објектом није имала никакве везе – налазила се у домену дискурса и консензуса заинтересованих страна, односно, била је само ствар интерпретације.

7.6. Морал функционализма

Као и у другим уметностима, од краја 1949. године су везе инжењера Југославије са међународним организацијама постала све бројније. Децембра је поднет захтев за учлањење у Међународно удружење архитеката (UIA), а почетком 1950. је основан и Секретаријат Савеза ДИТЈ за Међународне везе као координациони орган југословенских секција које су током године постала све бројније - присутило се и Међународном друштву за механику тла и фундирање, Међународном удружењу за мостове и конструкције, Међународној комисији за високе бране, и учествовало у раду Светске конференције за енергију у Лондону и Међународне конференције за велике електричне мреже у Паризу.²⁰⁵ Са тим је почeo систематски преврат у коме се критиковала совјетска пракса и унапређивао статус западне културе и технике. Раскид са СССР се директно одразио на графичку опрему периодике у којој се дословно окреће нови лист. *Arhitektura* је крајем 1949. избрисала руске апстракте и оставила француске, да би у првом броју 1950. променила назив у *Urbanizam-arhitektura* и почела са нумерацијом од броја 1, а средином 1951. додала и енглеске апстракте. *Naše građevinarstvo* јуна 1950. укида рубрику „Како не треба радити“, у броју за септембар-октобар на насловној страни прославља самоуправљање уз паролу „Фабрике радницима“. [Слика 205] Од првог броја 1951. године часопис мења назив у *Građevinarstvo* у складу са чињеницом да је постао орган новог Савета за грађевинарство и грађевинску индустрију Владе ФНРЈ, а од марта 1952. добија и нову насловну страну,

²⁰⁴ Neven Šegvić, „Projekat stambenog objekta na Moskovskoj ulici u Zagrebu“, 36-41.

²⁰⁵ О учлањењу у UIA видети: „На међunarodnom kongresu arhitekata u Lausanni“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 139-141; Dragan Momčilović, „Jugoslavija i Međunarodno udruženje arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 128; „Predsjedniku Jugoslavenskog odbora Međunarodne unije arhitekata i Savezu društava arhitekata i tehničara FNRJ“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 4; „Drugi kongres Međunarodne unije arhitekata u Maroku“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 118; D. Momčilović, „II Kongres Međunarodne unije arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1951), 226; „Uz Međunarodnu izložbu arhitekture u Rabatu“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 66-67. О прикључењу међународним удружењима видети: „Referat uprave Saveza DIT“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 223-228; Milan Radojković, „Naše veze sa međunarodnim tehničkim udruženjima“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 160-162.

исту за сваки број само друге боје, то јест, више нема пропаганде у складу са променом друштвених услова – уместо тога су се појавили први реклами огласи грађевинских предузећа. Однос према совјетској науци је средином 1950. био следећи - по речима Јожа Валентинчића:

Мислим да је доволно познато да совјетска наука не дозвољава постојање ичега ван правних аката, планирања и политичког руковођења. Совјетски научници и интелигенти изгубили су сваку смелост да погледају како се поједине мере одражавају на терену, већ су се свели на слепо величање непогрешивости совјетских руководилаца. Ми у нашим²⁰⁶ условима и према нашим схватањима демократије и слободе, не идемо тим путем.²⁰⁶

У исто време, уз Шегвићево предавање са Саветовања студената, *Urbanizam i arhitektura* за мај/јун 1950. објављује допис Бранка Петровића који је затражио нову дискусију по питању теорије архитектуре.²⁰⁷ Петровић се запитао: „Да ли је иједан наш критичар (не само наш него и страни) имао смјелости да стане лицем у лице према савременој ситуацији и да створи једну садржајну теорију архитектонске естетике која би се могла једнолично и оквирно примијенити на 'Модерни покрет'. Сви се задовољавају само са неколико набачених мисли и сугестија“. Цитат је преузет из часописа *The Architectural Review* у коме је рубрика „Canon“ доносила преглед теоријских чланака, и коју је Петровић препоручио као угледни пример за дискусију у Југославији. Ту је и критика критике – испоставља се да су „извјесни људи из наше архитектонске јавности придржавали право или су бар мислили да они једини имају легитимацију, да доносе суд о архитектонским дјелима“, то јест, узела је маха појава „стручних монопола“, и „црних кабинета“. Отварањем овакве рубрике би међутим „кристиализација наших архитектонских појмова уопће, а и наших специфичних, могла поћи много бржим корацима“. Улога критике какву Петровић сада предлаже, није међутим ништа другачија од дотадашње – у питању је и даље тражење у познатом:

Зато се овде даје главна улога критичарима, задатак наравно не би био, - а чега се многи боје, - да усмјери умјетност овим или оним правцем, ако зато не постоје хисторијски увјети, јер су одлучујућа сила у развитку умјетности објективни друштвени увјети. Ако пак ти увјети постоје, онда критика својом *борбом за одређени правац у умјетности* може активно да утјече на њен развјитак. Тада критика поспјешује стварање новог умјетничког правца, казује му пут, бори се против свега што је старо, преживјело и што кочи обликовање нове напредне умјетности.²⁰⁸

Превођење чланака са Запада почело је још у претходном броју за март/април, где је из *L'Architecture d'aujourd'hui* пренет Гropијусов чланак „Једна основа за студиј архитектуре“.²⁰⁹ Ово је био први текст са Запада који није имао неки пежоративни увод Редакције, напротив, пренет је „у вези с расправама о реорганизацији архитектонске наставе“, јер у складу са закључцима Трећег пленума КПЈ „и код нас може послужити

²⁰⁶ Јоže Valentinčić, „Analiza stanja u građevinarstvu i problematika u vezi sa tim“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 249.

²⁰⁷ Branko Petrović, „O našoj arhitektonskoj teoriji“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 89.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Walter Gropius, „Jedna osnova za studij arhitekturue“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 3-4 (1950), 75-78.

као потицај и подлога за дискусију“. У чланку је представљен начин школовања који је, барем декларативно, био потпуно у складу са оним што се претходно пропагирало у ФНРЈ. Метод учења архитектуре је према Гропијусу био важнији од информације коју студент прима на предавањима, а остваривао се кроз контакт са праксом - одвајање цртачке вештине од градилишта је и одвојило архитектуру од конструкције и резултирало превагом академизма, па је аспекте уметности и науке требало ставити у равнотежу и учење поставити „на реалним увјетима“. Студенту је требало показати и одакле су проистекле концепције историјских узора: из религије, социјалне структуре и средстава производње. Овим је очигледно доказана сличност југословенског и западног школства, која постају још сличнија након што се на то у броју за јул/август надовезао Љубомир Илић у тексту „О програму наставе за урбанизам“.²¹⁰ Он је пренео закључке састанка Специјалне комисије у Савету за културу и науку од 8. јула 1950. године, и без икакве задршке изнео да су донети „пошто су се проучили програми постојећих отсјека за архитектуру и упоредили са програмима енглеских, швајцарских и америчких сличних школа“. Договорено је да „читав програм носи печат несавремености“ јер је два до три пута обимнији него у иностранству, а и мало се учио урбанизам а много рурализам „што је у супротности са нашом социјалистичком реалношћу“. Математику је требало учити колико и у Женеви, историју архитектуре по књизи Шоазија и притом: „Нагласити нарочито правце модерне архитектуре“. У урбанизму је исто тако требало проучавати развој градова као резултат друштвених односа, али и „најшире могуће развој капиталистичког града и свих оних теорија које покушавају да га учине човечнијим и да га реконструишу“.

У следећем броју, за септембар/октобар, су из швајцарског часописа *Werk* пренети чланци Зигфрида Гидиона „О раду Алвара Алта“ и Кеј Фискер, „Морал функционализма“.²¹¹ Према Гидиону је Алту успело „стандардизацију учинити слугом, а не господарем“, док се морална снага његове архитектуре огледа у томе што он „жели поново творити једну целину са животом“. Код Фискера је остало јасно да: „Прави смисао функционализма јест и остаје морални“, и „баш због тога њему својственог морала уперен је против сваког формализма, без обзира које он врсте био“.

У броју *Изградње* за март/април Милутин Максимовић је пренео и „Нека енглеска искуства са монтажним грађењем станбених зграда“.²¹² Чланак је био приказ предавања које је марта 1950. године у Београду одржао Р. Б. Вајт, члан RIBA и сарадник

²¹⁰ Ljubo Ilić, „O programu nastave za urbanizam“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 7-8 (1950), 65-66; „Zaključci Savjetovanja o ospozobljavanju urbanističkih kadrova održanog 24. i 25. travnja 1950. u Zagrebu“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 4.

²¹¹ S. Giedion, „O radu Alvara Aalta“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 50-54; Kay Fisker, „Moral funkcionalizma“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 64-66.

²¹² M. Максимовић, „Нека енглеска искуства са монтажним грађењем станбених зграда“, *Изградња* (Београд), бр. 3-4 (1950), 47-49.

Главног научног саветника енглеског Министарства рада. Предавање је очигледно оставило утисак јер је одмах затражено: „Ова искуства нису мала и ми треба њима да се користимо“. У Енглеској се наиме у монтажној градњи „експериментисало“ са материјалима као што су бетон, челик и дрво, а „показало се да за њих – као и за нас – право решење лежи у бетону“. Исто тако: „Енглези не беже од мокрог споја елемената, што нам показује да је наша тенденција, која је била једно време прилично изражена: да монтажа буде потпуно сува, - била у ствари погрешна тенденција“. Наравно, пронађене су и сличности – у Енглеској су пре 30 година грађене куће од једнозрног бетона ливене на лицу места а „са овим начином грађења имамо и ми нека искуства“. У полумонтажном систему су грађене куће у селима Павловци (шљако-бетон) и Лединци (једнозрни бетон 15-30mm без песка), а доказ њиховог квалитета је било то што су саграђене пре три до четири године и још увек неомалтерисане, а и даље су биле доволно топле и после три зиме нису показале да их разара мраз. Јула месеца се Максимовић обратио и по питању угледања на совјетске узоре.²¹³ Монтажно-демонтажни тип стамбене зграде ГИС 2-1 са скелетом од дрвета и испуном од лесонита показао се као добар у термичком погледу, али само за привремено становање радника, међутим, примењени совјетски тип монтажног пода „не ваља онакав какав је“. Тип ГИС 2-2 такође „не сматрамо нарочито добрым решењем; напротив, он има својих озбиљних недостатака“. Осим што је дрвени бондрук „за нас луксуз“, спољна облога од шупљих бетонских плоча (5cm) и унутрашња од гипса и шљаке одмах су показале недостатке – фасада је добила пукотине као последица рада дрвета: „Пукотина је било мало, - по једна вертикална на свакој фасадној површини“. Друга мана ће се „показати тек касније“ и представља озбиљну опасност - дрвена конструкција је пројектована као затворена и без вентилације, што може допринети труљењу без могућности за увид у стање. Постојао је и проблем у топлотној изолацији код таванице – плоче од гипса и трске дебљине 7cm „ми смо сматрали довољном“, међутим, плафон је зими деловао као „хладни радијатор“ па се морало радити „допунско утопљавање“ додавањем тршчаних плоча. Сама кровна конструкција „својствена већини наших опитних зграда“ не само да је непогодна „већ и опасна“ – решеткастим носачима носе и кров и таваницу а „прегори ли само једна даска горњег појаса, сручиће се у собу и кров и таван, без претходног знака опомене“ (нагласио М.М.). Код типова ГИС 2-3 и 2-4 је конструкција била бетонска (код трећег скривена а код четвртог видна), па није било недостатака везаних за употребу дрвета, али је ГИС 2-4 усвојен за масовну израду иако је коштао исто као и традиционално зидана кућа. Поред тога, препознато је да израда бетонских елемената „ручно, примитивно, у дрвеним калупима“ уместо у фабрикама није била довољно прецизна. Стубови су

²¹³ M. Maksimović, „Montažne stambene zgrade u N. R. Srbiji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1950), 351–357.

требали бити димензија 8/10cm у складу са „Таролит“ блоковима који на њих належу жљебом од 11cm, међутим, ниједан стуб није имао страну од 10cm, него од 10,5 до 11, а жљеб није имао 11cm него 10,5 или 10 па и мање. Последица је наравно била да се елементи уопште нису могли монтирати или су доводили у питање стабилност конструкције и запитавање спојнице. Максимовић, који је био руководилац читавог подухвата, на крају је открио и да се за монтажно грађење не може применити принцип „снађи се како знаш“, те да се једном мора схватити да је ту прецизност аксиом иначе је читав подухват „разуме се – неостварљив“. За неостваривост се, међутим, морало знати од самог почетка, али је без обзира на то, како је Максимовић и приметио, утрошено пуно времена „доказујући нешто што, као аксиом, не треба ни доказивати“.

У време док је Максимовић препознавао техничке недостатке монтажне градње, аутор типова ГИС Игор Блуменау је давао смернице по проблему „Треба дати лепе монтажне зграде“.²¹⁴ По његовим речима, честе су се могле чути замерке да су монтажни објекти ружни а насеља монотона, те да ће са развитком индустрије добити лепши изглед, попут развоја аутомобила „од фијакера до аеродинамичне линије“. Овакво схватање је „наравно штетно“ јер се ништа неће само по себи решити, него је проблему естетике требало озбиљно и научно приступити. Мишљење које ће „надамо се - покренути дискусију са мртве тачке“ било је следеће:

Било је времена и епоха, када су „лепо“ изједначавали са стилом и онда је наравно то „лепо“ и „коштало“. Реакција на то стање је онда био чисти функционализам, који је тврдио да ће бити све лепо, само ако је функционално исправно. Социјалистички реализам је научно и практично оборио овакво схватање, тако да данас гледамо грађевину дијалектички са конструктивне, материјалне, функционалне и естетске тачке гледишта. Зато архитектура и постаје тек сада права уметност, јер техничко знање постаје помоћно средство за пуновредно стварање.²¹⁵

То да је, дакле, у социјалистичком реализму техника помоћно средство за естетику нарочито је важило за монтажне објекте, за које „нигде у свету још нема угледа, према којим би људи могли радити“, јер су „скоро сви ружни и неприхватљиви за наше захтеве“. Код монтажног грађења се „налазимо или у стању чистог функционализма, или лажног формализма“ - код првог се не води рачуна о естетској страни, па „имамо бетонске четвртасте кутије без икаквог обликовања и украса“ које масе потрошача нису прихватиле па је производња зграда у којима је заступљена „лаж“, јер споља личе традиционалне. У Југославији за разлику од тога: „Социјалистички реализам принципијелно одбацује сваку лаж, сваки радицирани свод, сваку атику, која скрива неке нерешене кровове, сваки неконструктивни стуб или налепљену плочу, која треба да имитира масивни квадер“. Елементи су лепи сами по себи - „нека стуб остане стуб“, а секундарне ефekte не треба користити - разни украси, вазе, цвеће и дрвеће не смеју да

²¹⁴ Igor Blumenau, „Treba dati lepe montažne zgrade“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 63-64.

²¹⁵ Ibid., 63.

„спасавају“ естетску празнину. Међутим: „То не значи да се ми тих средстава одричемо. Супротно, ми их врло радо и обилно употребљавамо, али са њима тражимо друге циљеве“. Украси се могу користити у циљу постизања индивидуалне ноте објекта против монотоније, мада је нејасно на какве се елементе мисли јер су горе већ одбачени. Ту је и друга препорука - монтажне зграде се често граде између већ солидних вила, па „добијају изглед ружних провизоријума“ – решење је изгледа било и да се не постављају поред квалитетно грађених објеката. Да је овај чланак објављен пола године раније не би било много проблема око интерпретације – у социјалистичком реализму се и иначе одбацивала шаблонска примена украсних елемената, који су истовремено могли да се користе, али „правилно“. Контекст демократизације према западној технологији је, међутим, овде правио ситуацију у којој се у тезе социјалистичког реализма уписивао модернизам. Блуменау се у исто време вратио и на Конкурс за монтажне објекте завршен јануара 1950. године – тада је тражен „мали модул од 10 или 25cm“ усклађен са димензијом блокова, а сада је откривено да су „искуство а и конкурс“ показали су да је најзгоднији модул од 120cm.²¹⁶

Тенденција проналажења заједничких одлика изградње у Југославији и на Западу отворила се и по питању теорије. Изложбу швајцарске архитектуре је у сарадњи са швајцарским посланством у Београду од 17. до 31. децембра 1950. приредио ДИТ, након чега је пренета у Загреб, у Љубљану, Сарајево и Титоград.²¹⁷ [Слика 206] Уводну реч је дао Бранислав Којић, проректор ТВШ у Београду, који је нагласио да се швајцарска архитектура одликује реализмом јер се развија у складу са потребама друштва и средствима којим оно располаже – за разлику од неких других, у швајцарској архитектури нема „ларпурлартизма“.²¹⁸ Према приказу Братислава Стојановића такође, у изложеним делима упркос коришћењу савремених материјала (челик, бетон, стакло) није било формалистичких или „голих“ функционалних тенденција: „Можда је овом ‘духу’ у пројектовању швајцарских архитеката знатно допринела и тежња да се користе елементи националног стила“, што је теза извучена из коришћења материјала „старе категорије“, дрвета, ломљеног камена и другог.²¹⁹ То да ли су швајцарски архитекти заиста имали у виду „национално по форми“ крајње је дискутабилно, а треба имати у виду и да је изложба отворена месец дана после Саветовања у Дубровнику, чији је значај по питању одрицања од социјалистичког реализма у великој мери прецењен.

²¹⁶ Igor Blumenau, „O problematici montažnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1950), 346-351.

²¹⁷ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120.

²¹⁸ Hranislav Stojanović, „Izložba švajcarske arhitekture u Beogradu“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1951), 67.

²¹⁹ „Izložba švicarske arhitekture u Zagrebu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 68-69, 104.

7.7. Утврђивање градива: Прво саветовање архитеката и урбаниста ФНРЈ у Дубровнику

Након што је на Саветовању инжењера и техничара – бораца за продуктивност рада Тито тражио саветовања по струкама, и Саветовања студената на коме су разрађене препоруке Трећег пленума КПЈ, у ДИТ је 25. маја најављено да је у Новом Саду почело Саветовање инжењера и техничара електромашинсаца и агронома, те да су у припреми саветовања рудара и металурга, инжењера грађевинске, хидротехничке струке и архитеката и урбаниста, који би се састали у четвртом кварталу године „по питању линије и садржаја наше архитектуре“.²²⁰ Поред тога је уместо Трећег конгреса најављен Пети пленум ДИТ за 12. октобар у Љубљани, на коме је у струку стигла децентрализација.²²¹ У почасно чланство су примљени Франц Лекошек, Ђуро Салај и Алија Сиротановић, а у радном делу су поднета два реферата.²²² Техничар М. Банковић је говорио о организационим проблемима - у ДИТ су постојале форме које су задаци израдње социјализма прерасли - партијско руководство је почело реорганизацију привреде па је било неопходно „наше организационе форме саобразити новим друштвеним потребама“, јер се у њима „јасно види она дијалектичка условљеност и законитост у развојном путу наших организација“. ДИТ је до тада био организован по територијалном принципу савезног и републичких друштава под којима су окупљене све струке у виду секција, а сада је ситуација постављена обрнуто – стручним секцијама је дата улога друштава. Савез архитеката је на пример обједињавао рад републичких друштава своје струке, што се називало „вертикалном“ везом, док су управе републичких друштава и подружница ДИТ биле „хоризонтална“ веза између струка, са координирајућом улогом „општег политичког руковођења“. Ради руковођења републичким друштвима и управама је требало образовати и савезно тело - ДИТ ФНРЈ. Оваква инверзија у надлежностима била је „у духу федеративног уређења државе и широке самосталности република“, а саветовања појединачних струка те године припрема за нову организациону шему.²²³ Други реферат је прочитao Маријан Тепина, о организацији Трећег конгреса ДИТ.²²⁴ После Првог који је имао манифестиони значај, и Другог који је био радни, Трећи је опет требало да буде манифестиони, а одложен је зато што се чекало „да анализе државног и партијског руководства дају потребан материјал за рад конгреса и перспективе будућег рада наших организација“, односно, да државно руководство објави резултате Плана, након чега би се манифестовало морално-политичко јединство инжењера и државе и заједнички успех

²²⁰ „Vesti iz Društava“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 127.

²²¹ „Okviri plan rada Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije za 1950 god“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 163. 1.

²²² „Pozdravna reč povodom primanja u почасно чланство drugova Franca Leskošeka, Đure Salaja i Alije Sirotanovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 239-243.

²²³ „Zaključci proširenog Petog plenuma uprave Saveza DITJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 244-245.

²²⁴ „O organizaciji in značaju III Kongresa inženirjev in tehnikov FLRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 228-229.

у извршењу Плана. Другим речима, унапред се знало да ће резултати петогодишње изградње бити успешни, с тим што је то покварила чињеница да је План после продужен на 1952. годину, а чекао се и Шести конгрес КПЈ, па је и конгрес инжењера још једном одложен.

Одмах после Петог пленума ДИТ стигао је предлог за реорганизацију пројектантске службе. Питање је покренула Секција архитеката ДИТ НРХ, а и ДИТ НРС је дошло до истог закључка – уочено је да пројектантски заводи „представљају и неку врсту кочнице“, те да би они функционисали и надаље, али је требало основати и пројектантске бирое, чиме би се осигурало смањење административног особља, квалитетно решавање задатака у роковима и под надзором пројектанта, колико и борба мишљења и индивидуално изражавање архитекте као слободног ствараоца.²²⁵ Бирое би формирало три до седам архитеката слободним удруживањем, с тим што њихов рад није био слободан колико се наводило - ради координације и давања задатака је требало основати Савез пројектантских бироа састављен од руководилаца бироа република, њихових заменика и представника надлежног државног органа, а испоставиће се и да је њихов рад усмераван различитим комисијама, те да су имали више манифестациони карактер.

Централни одбор за припрему Саветовања у Дубровнику образован је јуна 1950. године у ДИТ. Реферате су припремали републички одбори, а наводило се и да је на иницијативу председнице АФЖ Југославије Виде Томић организована и дискусија по питањима стамбене изградње, те да су у припреми учествовали и: Народни фронт, JCJ, Народна техника, Савет за грађевинарство, Савет за науку и културу, Савет за здравље и социјално старање, Савет за пољопривреду и шумарство, Комитет за урбанизам и локалну привреду и друге установе. Универзитети и техничке школе су припремили и Интерфакултетско саветовање по питањима наставе.²²⁶ У оквиру Саветовања је требало одржати и низ изложби у припреми за Конгрес UIA у Рабату, па се Централном одбору предавао и изложбени материјал – прикупљено је 150 паноа. Саветовање је одржано од 23. до 25. новембра 1950. године и није му било посвећено превише пажње у дневној штампи – за разлику од Другог конгреса ДИТ који се нашао на насловним странама, објављене су само две краће вести: да је почело и да архитекти расправљају о обезбеђењу културних станова за радне људе.²²⁷ Циљ Саветовања је, како се наводило, био да се поред прегледа успеха, грешака и наредних задатака, подстакне и борба мишљења што

²²⁵ „Predlog za reorganizaciju projektantske službe“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 67-69; „Vesti DITS-a“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 69.

²²⁶ „Savetovanje arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 1-2.

²²⁷ „Почео рад први састанак архитеката и урбаниста Југославије“, *Политика*, 24. новембар 1950, 3; „Архитекти расправљају о обезбеђењу културних станова за радне људе“, *Политика*, 26. новембар 1950, 3. Реферати су детаљније испраћени у стручној периодици, а издато је и посебно издање, тада се наводило у три дела, мада се у библиотекама може наћи само први, са рефератима из Србије, Црне Горе и Македоније. *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*, (Београд: Научна књига, 1950).

захтева „демократичност, основна особина наше науке и културе“, те су реферате подносили сви који су хтели да нешто саопште.²²⁸ Прво мишљење је дао Љупчо Арсов, председник новоформираног Савета за грађевинарство и грађевинску индустрију Владе ФНРЈ. Онда је општи реферат поднео Драгољуб Момчиловић, после њега известиоци радних група за становање, друштвене објекте, индустријске и пљоопривредне зграде, урбанизам и архитектонско наслеђе, а накнадно су образоване су и Комисија за друштвена и општа питања и Секција за питање монтажног грађења.²²⁹ Након тога је почeo радни део Саветовања на коме су се референти поделили по радним групама и прочитали 60 (58) реферата, а подносили су их и нестручњаци попут Владислава Рибникара и стручњака по питању хигијене.

Љупчо Арсов је нагласио да су архитекти у протеклом периоду савлађивали многе тешкоће, те да је брзина градње наметала да се пројектује и гради истовремено и обраћа пажња само на техничко решавање проблема.²³⁰ Ово су међутим били објективни услови – одговорност је лежала и на архитектима који су се затворили у бироје и изоловали од стварности, пројектовали скупо, без учешћа у састављању програма и увида у терен, због чега решења нису одговарала ни најосновнијим потребама, а како се рад плаћао по норма часовима тежили су да их постигну што више, занемарујући прецизност израде пројекта. Сада је пројектант требало да постане одговоран за квалитет и да се афирмира и као индивидуалан стваралац, а како је рад по норми показао недостатке, предложено је да се цена пројекта утврђује на основу просечне цене објекта. Један од важнијих проблема је био и „стил у обликовању нових објеката“, што је наравно зависило од стваралачких аспирација пројектанта, али се он могао ослонити и „на оно што су поједини наши народи већ створили у архитектури“. Поред тога „ми морамо тежити за што лепшим, кориснијим и јефтинијим решењима“, с тим да се по питању техничког максимализма Арсов вратио на Титову поруку са почетка године:

Грешке које смо имали у изградњи нису само ваше грешке. Друг Тито је инжењерима и техничарима то јасно и отворено казао. Ви имате пуно право да смело и аргументовано заступате своје мишљење када се ради о реализацији ваших пројеката за изградњу планом одређених објеката. Овде треба по свим питањима отворено и слободно дискутовати и износити своје предлоге.²³¹

На ово се надовезао Драгољуб Момчиловић који је детаљније разрадио проблем неодговорности пројектаната, који су понели кривицу за све што у пракси није вაљало.²³² Станје је протумачено као последица недовољног смисла за штедњу - питање је да ли

²²⁸ „Savetovanje arhitekata i urbanista“, *Tehnika* (Beograd), br. 6-7 (1950), 205.

²²⁹ Опште реферате су дали: Виктор Хећимовић и Стјепан Планић из Комисије за становање, Хранислав Стојановић за урбанизам, Медвешик за индустријске објекте, Иван Здравковић за историјско архитектонско наслеђе. „Prvo savjetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 4-13.

²³⁰ „Pozdravna reč Ljupčo Arsova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 3-5.

²³¹ Ibid., 5.

²³² „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1950), 321-322.

архитекта само извршилац индиферентан према исходу рада или стваралац који на објекте гледа као на своје дело. Због стамбене кризе се прешло на изградњу типских и монтажних станова у чemu је било лутања и крупних грешака – градили су се провизоријуми иза којих су се скривали „непрописни стални објекти“, у којима се занемаривало квалитет станова, док је код друштвених објеката попут школа и задружних домаца примећена преувеличаност програма. Код индустриских објеката се штедња материјала идентификовала са неквалитетним објектом, као резултат погрешног схватања да исти нису архитектонски проблем, док је са друге стране став да су то „наши ‘дворци’ и ‘катедрале’“ довео до подизања репрезентативних комплекса од бетона, неповезаних са организацијом погона. У пољопривреди су се луксузно градиле и стаје, а требало је градити брзо и јефтино. Урбанизам је и даље требало да остане „допуна и конкретизација привредног плана“, а у реконструкцији насеља метод „надовезивања на постојеће стање“. Основне смернице се другим речима нису много промениле у односу на претходни период, а оно што је критиковано ће бити враћено на пређашње стање у другом делу Саветовања, на коме је уследила разрада проблема за сваку групу објеката.

Владислав Рибникар се позабавио становијем, под начелом „да се ослободимо погрешних схватања из претходног периода“.²³³ Стан се по његовим речима не гради за неког апстрактног човека него за градитеља социјализма, а ако се погледају типови станова Савезног министарства, јасно је да о животним условима људи није вођено рачуна - у пројектима се одразило погрешено схватање да социјализам води некаквом утапању појединца у колектив, „некаквом духовном нивелисању људи и стандардизовању њихова начина живота“. Ово је било остатак социјалдемократских идеја којих је некада било и у СССР:

Таква погрешна схватања, примењена у градитељству, некада су у Совјетском Савезу довела до подизања великих стамбених блокова, такозваних „фабрика за становије“ (које је пропагирао и швајцарски архитекта Ле Корбије), где су станари замишљени као чланови нарочитих колектива којима је, само зато што су смештени под једним кровом, одређено било да у свему живе заједничким животом, да се заједници хране, да користе заједничке друштвене, па и хигијенске просторије итд. Данас такве зграде у совјетским градовима стоје неискоришћене за становије, или су морале бити из основе преправљене, јер не одговарају условима живота у социјалистичком друштву. Радни људи нису хтели у њима да станују. Истина, код наших архитеката није било лутања у толикој мери и није било таквих грешака као код совјетских архитеката у првим годинама после Октобарске револуције, али се и код нас још увек осећају утицаји сличних погрешних схватања.²³⁴

У схватањима архитеката су дакле препознати остаци конструктивизма и Корбијеовог модернизма, мада је велико питање колико су исти до тада уопште реализовани. У вези са тим је поменут предлог Миладина Прљевића за насеље на Дунаву, одбачен још 1947. године, који је „у основи правilan“ јер станове повезује

²³³ Vladislav Ribnikar, „Problem stanbenih zgrada“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 15-23; *Реферати за I саветовање архитеката*, 5-26.

²³⁴ Ibid., 7.

лођама, али иде претерано у висину и има само два степеништа повезана „спратним улицама“, па представља покушај „погрешног збијања људи у ‘стамбене колективе‘ – сада је требало одбацити отворене и затворене коридоре и избегавати „стаклене зидове“. Рибникар је наиме критиковао нешто што није ни спровођено, очигледно из неког другог разлога. Архитекти су сада требали да схвате да је циљ социјализма „слободни развитак индивидуалних особина и способности сваког члана друштва“, и да у стамбеним зградама створе амбијент у коме се такав развитак не спутава. Изградња радничких мензи је била само привремено решење изазвано наглим порастом градског становништва, које ће са порастом стандарда бити „бар делимично напуштено“. Испоставило се и да је предвиђање Планске комисије да ће се за двадесет година у мензама хранити 60-70% становништва било погрешно, иначе би то подразумевало знатне промене у функцији стана - кухиња би на пример за две трећине станова постала непотребна. У мензама би се надаље хранили само самци и брачни парови без деце, а породице код куће, тако да линија развитка „не иде ка битним изменама функције индивидуалног стана“. Овим се очигледно одустајало од курса смањења кухиња какве је доказивао Бајлон почетком године, мада је питање колико су се више могле смањити, а како су брачни парови остали у самачким објектима, дотадашња категоризација станова очигледно је и даље била на снази. Одрицање од колективистичких начела модернизма, каква су наводно опстала у главама архитектата, имало је сасвим другу сврху – дошло је време да архитекти извуку „практични закључак да не треба маштати о неким ‘фабрикама за становање‘“, и буду начисто „да је у социјализму, идеални стан, стан који најбоље одговара потребама и жељама радног човека - индивидуална засебна кућа (кућа за једно домаћинство)“. Овде су другим речима предложени исти они совјетски типови станова који су на почетку Саветовања критиковани, и поврх тога је изнет случај СССР јер, „то нам је једино искуство које засада имамо“ – тамо је у годинама подизања стандарда настало бежање из стамбених блокова у мале масовно грађене куће. Засебна кућа наравно није „једина кућа будућности“ - требало је градити на селу, мањим насељима и у предграђима, а за већа насеља су ту „мање куће, са два или четири стана“, која су погоднија и за архитектонску обраду јер: „Код њих се лако могу користити елементи наше националне архитектуре“.²³⁵ Рибникар је dakле на Саветовању у Дубровнику, за које се обично сматра да је избацило социјалистички реализам на велика врата, одбацио један од основних концепата становања модернизма и предложио да се уведе совјетски систем изградње који је увеки био на снази. По питању типова станова је наговештено извесно повећање површине по кориснику – али за будућност. Тренутно су параметри били исти као совјетски а „испод просечних норми у цивилизованим

²³⁵ Ibid., 9-10.

земљама“, и као такви су се „у садашњој фази изградње“ могли задржати, а у следећој их је требало повећати – стандард је био 8 до $12m^2$ за мале станове, 9 до 11 за средње и 8 до 9 за велике, а требало их је повећати на $12m^2$. Проблематично је међутим то што је Бајлон претходно тврдио да повишина и јесте $12m^2$ па изгледа ни на том плану није било промене. У типовима је примећено и да су спаваће собе „минијатурне“ од $5,4m^2$ за један до $6m^2$ за два кревета: „Ове собичке и буџаке, који потсећају на ‘девојачке собе’ из времена капиталистичке Југославије, морамо осудити и по сваку цену одбацити“. Код архитеката је преовладавало и уверење да се кухиња може свести на најмању могућу меру што „прпе из стране, пре свега америчке литературе“ - површине су се кретале од 5 до $7m^2$ а нису смеле ићи испод $10m^2$, па је требало форсирати типове са стамбеном кухињом. Они су такође, упркос недостатку услова за увођење канализације и вентилације, пројектовали тоалете у купатилима што је „незгодно“, а у великим становима „апсолутно за одбацивање“ - у типовима је у само три основе правилно решено ово питање. Површине је по кориснику требало повећати на око $15m^2$ за мали, 19 за средњи и 27 за велики стан. Није међутим све било проблем норматива, него пре свега „невођење рачуна о свим потребама људи“, па је архитектима поручено да организују „широке дискусије“ о перспективном развитку по питању изградње стамбених зграда. Морало се обратити више пажње и на проблем намештаја – биле су доступне гломазне трпезарије са шест столица, масивни ормари и брачни кревети, а такав „буржујски“ намештај је постао баласт „кога се морамо ослободити“ јер не одговара савременим потребама, „а поготову не одговара нашим новим становнима, јер није у пропорцији са оним димензијама на које смо свели стамбене просторије“. Требало је предвидети узидане плакаре и фиксне столове, чак „не треба заборавити ни шупљине испод прозора у кућама где није уведено централно грејање“, а „кауч је несумњиво постеља будућности“. На крају је дошло је на ред и питање спољне обраде, где је истакнута разлика каква је прављена у совјетској архитектури - стамбене зграде „не могу бити монументалне“, а код објекта културе и администрације се тражи „репрезентативни карактер, извесна монументалност и раскош у детаљима обраде“. Међутим „kad се у начелу сви слажу, онда се обично и томе и претера“ – стамбене зграде не треба упростићи толико да се сведу на најпростије елементе: „И жена од укуса одева се једноставно, али се одева – не иде гола“. „Сандучаре“ су ружне као „костури без меса“, а стамбена зграда треба да је израз оптимизма и среће социјалистичког човека. Као пример је опет дата Московска улица која је „монотона и делује хладно“, па је предложено оно што је Бајлон одавно предложио: да се „убиствена монотонија других трактова“ разбије различитим висинама и бојом фасаде, чиме објекат „огромно добија у сликовитости“. Исто тако, објекат треба третирати као део околног простора јер: „Само тако доћи ћемо до пуне хармоније у архитектури наших насеља. Само тако, доћи ћемо до свог стила.

Уствари, наш стил – то је овакав начин планирања“. На крају је постављено и питање: „Зашто су куће које градитмо у већини ружне?“, а како су кривци били архитекти и њихов бирократски однос према људима, Рибникар је поручио: „Унесимо више љубави у свој посао, будимо свеснији значаја свог позива у изградњи социјализма, имајмо више уметничке савести и – волимо човека, па ћемо доћи до свога стила у архитектури“.²³⁶ По свему судећи је, у складу са новом, хуманизираном врстом социјализма различитом од совјетске, моменат који је требало унети као принцип пројектовања био: више љубави – мање мржње, док је „наш“ стил остао совјетски начин грађења какав је на снази био и до тада.

О повећању норматива било је међутим и другачијих мишљења. Б. Туцковић се посебно задржао на овом питању изневши рачуницу колико би повећање за само 1m² по кориснику поскупело градњу и смањило број станова.²³⁷ Нормативе је требало поштовати и снижавати, чак се уштеда на нечemu другом не би смела користити за повећање квадратуре: „Самовољно повећање просторије под паролом ‘већи станови од мањих’ и ‘по нормативима се граде крлете, не станови’ не само да је јефтина и опортунистичка социјал-демократска демагогија, него често и свесно штеточинство“. На ово се надовезао А. Лоренцин који је констатовао да средства предвиђена Планом нису довольна за потребан број станова, те да се до развитка индустрије морају градити од „квалитетних лаких и јефтиних грађевинских материјала на бази наших јефтих сировина и отпадака“.²³⁸ Богдан Несторовић је објаснио да нема никаквог разлога за повећање кухиње, нити за безусловно одвајање толаeta од купатила.²³⁹ Мухамед Кадић је говорио о чувању стамбеног фонда – услед пренасељености се јављао „штеточински однос“ према санитаријама, заједничким просторима и у преграђивању већих станова при усељењу још једне породице, па је требало мобилисати масовне организације да одгојно делују у циљу искорењивања „накарадних и објективно штеточинских навика“.²⁴⁰ Поред одгојних је затражена и казнена мера пресељења „лоших станара“ у „најгоре станове“ како би се заштитили они добри. Андрија Менделсон се бавио проблемом намештаја: „Знамо добро, да стан за човека представља дом, а не обичну ‘ машину за становање‘“, али: „Поставља се питање: да ли дом са стандарним, сериским намештајем може да задовољи ову своју улогу? Одговор је безусловно: да!“. Савремено схватање одбацује класификацију према броју соба и поделу на основу „фиктивних функција“ попут спаваће собе, трпезарије и салона на уштрб удобности породице, а у

²³⁶ Ibid., 26.

²³⁷ B. Tucković, „O normativima za stanove i mogućnosti realizacije“, *Naše gradevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 554.

²³⁸ A. Lorencin, „Stambena izgradnja u našoj zemlji kao društveno-ekonomski problem“, *Naše gradevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 555-558.

²³⁹ Богдан Несторовић, „Величина и анализе стана вези са саставом породице“, *Реферати за I саветовање архитеката*, 53-66.

²⁴⁰ M. Kadić, „O čuvanju postojećeg stambenog fonda“, *Naše gradevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 563-565.

циљу репрезентације благостања, ранга и друштвене позиције. Диспозицију основе и димензије одређује функција - у стану не треба репрезентовати, него јести, спавати, облачити се, седети, па је принцип „тамо где је сто, ту је трпезарија“. По питању монтажне градње је било више реферата у којима се такође наводило исто што и претходних година, с тим што се јавио захтев за одустајањем од пуне монтаже. Како је објаснио Мухамед Кадић, полумонтажа је реалност а пуна монтажа перспектива, а у међувремену је требало ујединити предузећа за производњу и монтажу што ће се током 1951. и 1952. године и догодити.²⁴¹ Требало је радити и на естетском унапређењу објекта - избегавати „грађење неких провизорних накарада“, али и не настојати да објекат изгледа као традиционално грађен јер то „потсјећа на прве аутомобиле који су имитирали форме старих фијакера“. У сваком случају, већина Рибникарских ставова који су значили извесно побољашање код стамбене изградње су у слободној дискусији побијени, и у пракси је заправо владао општи *status quo*.

О условима становања поменутог социјалистичког човека говорио је М. Типолд, још један од нестручњака који се позабавио хигијенским карактеристикама нових објекта.²⁴² Насеље при руднику Крека се на пример градило иако се знало да се водовод и канализација не могу увести без скупих радова, а „колико пројектанти мало мисле на ове важне моменте“ показао је и пример Брчког где је подигнуто 40 стамбених зграда без иједног клозета. У Сиску се насеље снабдевало водом из бунара копаних поред реке изнад које се подизала ланара, а у Доњој Реси је подигнуто низводно од фабрике. Скоро да није било насеља у коме је решено питање приступних путева, око зграда су ницали свињци и кокошарници, није било предвиђеног места за смеће нити се знало како би се одвозило. О пројектовању јасли и вртића је говорила Нада Богојевић, која је навела да је на Конкурсу за типске јасле од 45, 60 и 80 деце с краја 1949. године награђен пројекат са „најминималнијим површинама“ и неупотребљивим помоћним просторијама, јер су ту једноставно не може предвиђати обична ручна перионица, а рубље се не може сушти на конопцима у дворишту.²⁴³ Остало је отворено и питање грејања – на централно се није могло рачунати због несташице материјала, а грејање пећима ту није практично због хигијенских услова, па је требало наћи решење „с обзиром на оскудна средства“, мада се чини да овог није ни било јер су одбачена два основна система грејања за то време. То што су овакви проблеми откривани није међутим значило да се надаље планирала другачија пракса. Станко Клиска је говорио о изградњи здравствених установа: „Било би погрешно кад би се почело са највишим стандардом, јер је јасно да се он не може одмах

²⁴¹ Muhamed Kadić, „Neki vidovi problematike montažnog građenja stanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 15; „Montažna gradnja“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 589-592.

²⁴² M. Tipold, „Higijenske karakteristike izgradnje novih stanova i naselja“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 573-576.

²⁴³ Нада Благојевић (sic! - Богојевић), „О дечјим јаслама и вртићима“, *Реферати за I саветовање архитеката*, 103-111.

постићи“.²⁴⁴ Требало је „са могућим средствима изградити што већи број постеља“, што значи „наместо једне модерне болнице са свим могућим инсталацијама и уређајума изградити две болнице са мање уређаја“. Узор за ову тврдњу је био извесни интернационални конгрес физиолога, на коме је бразилски претставник завапио: „По питању туберкулозе код нас је драма, ми немамо постеља, али не заборавите да су у Рио де Жанеиру и Сао Паолу изграђене најмодерније болнице на свету“, док је представник енглеског удружења тражио: „Дајте нам бараке!“. Решење проблема у Југославији су дали стручњаци из Комитета за заштиту народног здравља, предлогом да се усвоји план изградње болнице са 5.000 постеља на начин који би одговарао горе наведеним принципима. Слично је планирано и за дечја одмаралишта о којима су говорили Рајко Татић и Љубиша Драгић.²⁴⁵ Социјално законодавство јесте било засновано на Уставу који „бригу о новим нараштајима третира као морални поступат друштвене заједнице“, али је слично Бајлоновом предлогу из 1948. године раздвојено пет категорија летовалишта према степену штедње материјала. Прву чине „узорна атрактивна“ одмаралишта попут Пионирског града; другу она у климатским местима код којих треба обратити пажњу на спољну обраду „у смислу прилагођавања карактеру националне архитектуре“; трећу објекти за једнодневне или дводневне излете код којих је привремена монтажна градња „потпуно оправдана“, јер се постиже циљ да свако дете добије могућност одмора коју захтева „тескобан и нехигијенски положај наших градских школа“. Четврти тип није ни био тип јер „као организована установа не постоји“, него је децу требало смештати по школама, манастирима, задружним домовима и сеоским зградама, чиме би дошла у додир са селом „да осете дражи здравог сеоског живота“. Пети тип је „средина између плански изграђених типова 1-3, и типа 4“, то јест, деца су смештена у „домовима разних врста, рађених пре рата“ пројектованим за „сличне сврхе“.

Што се тиче друштвених објеката, и поменутих задружних дома, о томе је говорио Антун Поточњак кроз низ примера изградње позорница у претходном периоду.²⁴⁶ Он је поставио питање да ли су употребљено време, радна снага и новац исправно утрошени. Београдско драмско позориште је пројектовано као дом културе, што није оправдавало чињеницу да позорница не задовољава техничке услове ни по питању просторија нити пожарних услова, којих се иначе није продржавало ниједно позориште у земљи. Исти је случај био код адаптација – Југословенско драмско позориште је „свим својим недостацима послужило као пример за уређење и изградњу нових позоришта у нашој земљи“: позорница је ту прениска, број нуспросторија премален, комуникације нерешене, вентилација лоша, смештај магацина за угљ и

²⁴⁴ S. Kliska, „O zdravstvenim zgradama i sheme organizacije zdravstvene službe“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 570-573.

²⁴⁵ Рајко Татић, Љубиша Драгић, „Дечја летовалишта“, *Реферати за I саветовање архитеката*, 113-122.

²⁴⁶ Антун И. Попочњак, „Осврт на изградњу позоришта у Југославији од ослобођења до данас“, *Ibid.*, 123-137.

отвори убацивање истог неадекватни, а димоводних засуна и противпожарне завесе нема. На задружним домовима се Поточњак се посебно задржао, јер је по његовим речима за набрајање свих недостатака било потребно више времена. Позорнице су ту по правилу биле премалене да би на њима гостовало и обласно позориште, нуспоростија углавном није било, понегде су се канцеларије могле користити за гардеробе али се то у основама није видело, сцене су имале „карактер провизорног подијума“ чија висина зависи од висине зграде. Летње позорнице – исто тако, као први пример је наведена она на Топчидеру која јетек уз становите препримеље могла одговарати сврси, а исто се односило и на остале о којима је овде већ било речи. Станје је најкритичније било са противпожарним условима и „потребно би било да се и о томе поведе рачуна, како нас један непредвидиви случај не би изненадио“.

На исту тему су говорили Момчило Белобрк и Милорад Пантовић, с тим што су се они задржали на позорницама за репрезентативне објекте. Белобрк је дао историјски преглед развоја сцене и закључио да је иста „веома функционално сложен архитектонски организам“.²⁴⁷ Савремено позориште више није објекат класних разлика него демократско, па се ту не рачуна са ложама и балконима, а као пример за тврђу су узети Грошијусов Тотални театар и Стрижићев пројекат за Харков. Исти су, ипак, само технички грандиозна идеја која ће остати само „теорија, модел и покушај“ - публика се ту „као рингишпил окреће и гледа сцену“, а „треба респектовати человека да ни у ком случају он није машина и да постоје границе злоупотребљавања нервног система“. Пантовић је навео исти пример као „конструкцију велике еластичности“, приметио да је идеја функционализма „база савремене архитектуре“, али и да у истој постоје недостаци:

Међутим, овом применом савремене архитектуре код јавних грађевина није постигнут очекивани резултат, јер идеја функционализма могла је с успехом да изрази само утилитарне идеје, док се с друге стране увиђа, да велике јавне грађевине, које су по свој прилици биле намењене дуготрајности, почињу већ сад да губе своје вредности. Оне нису у стању да изразе ништа слично што би потсећало на грађевине прошлих епоха, које још данас одишу „младалачком свежином“, какву су носили још првог дана.²⁴⁸

Осим по питању монументалности, проблем је постојао и у пројектовању позоришта – у Југославији су такви предлози остали у имагинацији пројектанта јер нису могли да се реализују, што показује „да су све оне идеје застереље које игноришу праве и реалне потребе савременог живота“. О модернизму се на Саветовању очигледно могло говорити, али судећи по говорима, од истог није могло бити неке нарочите користи.

У изградњи индустријских објеката је станје такође остало исто као до тада. Владимир Антолић је говорио да у лоцирању постројења треба водити рачуна о здравом становаштву, економско-географском положају, близини сировина и радне снаге, комуникацијама, погодностима терена и другог, али и да се то није могло спровести „из

²⁴⁷ Момчило Белобрк, Проблеми савременог тетра“, Ibid., 147-152.

²⁴⁸ Милорад Пантовић, „Еволуција проблематике савременог позоришта“, Ibid., 139-145.

неких извесних разлога“ пре свега због „закона економичности“.²⁴⁹ У доба почетне фазе индустријализације која је тренутно била на снази је било потребно производити што јефтиније „како би што брже економски ојачали земљу“, па је „желели ми то или не“ принцип остао ширење постојећих капацитета. Дат је међутим предлог по питању естетике: „Наше нове творнице треба да буду архитектонски добро обликоване, тако да претстављају високу архитектонску културу, јер оне претстављају главне напоре наше земље“. На ово се надовезао и Мендelson: „Некадашња фабрика била је ружна и нечовечна. Наше данашње фабрике нису више ружне“, и „ако ми нове станове градимо у зеленилу, где се унутрашњост стана слободно повезује с парком и баштом, онда то треба спровести и у фабрикама“.²⁵⁰

О пољопривредној архитектури је говорио Бранислав Којић.²⁵¹ У пројектовању је ту било извесних тешкоћа због недостатка искуства, а стечена су у изради типских пројеката: „Типизација пољопривредних зграда је позитивна у чињеници што правилно одражава бригадни систем рада и што поставља претходну базу за будућу индустријализацију грађења и на овом сектору“. Било је у томе и негативних аспеката, пре свега у немогућности прилагођавања типова конкретним условима, али тај проблем није био принципијелне природе него је произилазио „из недовољног броја разноликих типова“ - до тада је израђено 60 а задовољило би 250, па је најављено да на том пољу предстоји значајан рад. Поред тога: „Ми морамо бити свесни да за докледно време нећемо имати средства за извршење пуне механизације и у пољопривреди али да ће у каснијим фазама доћи до таквих могућности“. Којић се задржао и на проблему обликовања - пољопривредна архитектура још није нашла одговарајући израз, на ком ставу се није могло остати јер је из народног стваралаштва остало богато наслеђе које нијеовољно проучено.

О принципима урбанистичког планирања је говорио Братислав Стојановић.²⁵² Он је објаснио да је код поделе на рејоне и микрорејоне „ствар, да се тако изразим, у децентрализацији“, мада је иста иницијално требало да послужи супротној сврси. Сваки рејон има: народни одбор, административне зграде, трг, дом културе, објекте масовних организација, привредна предузећа рејонског значаја, пијаце, купатила и ресторани, школе, амбуланте, фискултурни стадион за 10-15.000 гледалаца и мање терене за поједине спортиве, што значи да урбанистичка целина и за њу задужени сегменти државе постају једно: „Мисли се на мреже којима је испреплетана цела земља а до којих се

²⁴⁹ V. Antolić, „O industrijalizaciji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1950), 578-579.

²⁵⁰ A. Mendelson, „Industrisko graditeljstvo i uloga arhitekte-projektanta“, *Ibid.*, 579-583.

²⁵¹ Бранислав Којић, „Руритам и пољопривредна архитектура“, *Реферати за I саветовање архитеката*, 153-160.

²⁵² Братислав Стојановић, „Неке поставке о будућем граду и опште земаљском планирању“, *Ibid.*, 197-211.

дошло на основу потребе људи којима оне служе и на основу задовољења неопходних услова *које намећу те установе* да би најбоље одговориле захтевима“.²⁵³

Исти принципи су остали важећи и у реконструкцији градова – томе се према Храниславу Стојановићу требало прилазити од случаја до случаја а не шаблонски.²⁵⁴ Схватати постојеће стање као *tabula rasa* ради стварања неког „чистог типа“ насеља „ван дискусије значи – поћи погрешним и наопаким путем“. Ово се нарочито односило на саобраћај: „Насилно утурање новог – шаблонски решаваног и конструисаног саобраћајног скелета, обзиром на неко тзв. ‘идеално’ задовољење функције ‘чисто савременог’ града [...] значи у суштини негирање потребе надовезивања на затечено стање“. Стојановић се чак позвао на совјетске теоретичаре А. Буњина и М. Круглову који су тврдили да су геометријски правилне композиције отишле „у неповратну прошлост“ - у реконструкцији је потребно „саживљавање са сваким организмом“, извлачење позитивног у наслеђу и надовезивање на њега, као и промена карактера постојеће мреже и оправдано укидање извесних саобраћајница. Такође, реконструкција центара без проширења је економски неоправдана, јер град под новим друштвеним условима изискује манифестациони трг и објекте друштвеног значаја, а тргови треба да се обогате и споменицима јер: „Споменик као саставни део градског организма – тражи да постане реалност“.²⁵⁵ Планови су такође морали бити етапни ради „контроле реалности“.

О наслеђу је говорио Јован Крунић у складу са поставком о дијалектичком развоју - објекти морају имати адекватан израз, а како је исти повезан са развојем производних односа онда је „специфичан по форми“.²⁵⁶ Исто тако, ако је социјалистичка култура продужетак прогресивног духа прошлости, онда се архитектура мора надовезати на ту прошлост, с тим да неће бити потребно копирање туђих средина јер се у делима старих мајстора већ могу пронаћи „најсавременији и најздравији принципи“, односно, „принципи модерног прогреса архитектуре“. Крунић је у једном од својих чланака претходно већ поставио овакву тезу, а сада је отишао и корак даље:

Талентовани и напредни архитекти западног света путују између осталог и по нашој земљи, гледају нашу архитектуру, откривају њене односе и законе, откривају дух инкарниран у делима наших старих мајстора, да би своја открића и законе прогласили опште-важећим принципима савремене архитектуре (Ле Корбизје). Ми гледамо у тај резултат сервиран у делима великих западних архитеката, или примењен у архитектури, и регистрован у часописима архитектуре западно-европских земаља, а не гледамо у њихов извор који лежи пред начим очима у делима наше властите архитектонске прошлости.²⁵⁷

Корбизје својевремено јесте посетио Југославију, али није извесно да је модеризам измишљен захваљујући македонским зидарима као некаквим прото-

²⁵³ Ibid., 204.

²⁵⁴ Хранислав Стојановић, „О реконструкцији градова и насеља“, Ibid., 213-242.

²⁵⁵ Хранислав Стојановић, „О споменицима“, Ibid., 181-186.

²⁵⁶ Јован Крунић, „Архитектонско наслеђе и процес стварања архитектонског израза“, Ibid., 169-175.

²⁵⁷ Ibid., 171.

модернистима. Како год било, поред већ одувек присутног модернизма, под наслеђем се подразумевало и „успостављање прекинутог континуитета“ са делима која су „наши неимари било у феудалном или у буржоаском систему постигли“.

Актуелни став по питању модернизма је заступало и неколико других говорника. Гордана Хранисављевић је говорила о ентеријеру, кроз примере који су по њеном мишљењу били најкарактеристичнији за савремено стваралаштво у свету.²⁵⁸ Први је била Марсельска заједница за коју је дат идилични опис: објекат је састављен од ћелија „од којих свака представља једну малу потпуно изоловану породичну зграду, пројектовану да сачува интимност породичног живота“, а у ентеријеру се види „неколико елегантно намештених углова, на свима је ухваћен зрак сунца, део терасе, мало цвећа“. Извесну „нијансу безличности“ стварала је „можда сувишна брига да се објекат опреми модерним техничким средствима“. Други пример је Алтова вила Мајера као „мало ремек дело уређења стамбеног простора“, ту су и Нојтрине калифорнијске виле које спадају у „најуспелије у савременој архитектури“, док су Рајтови ентеријери „бизарни и теже приступачни“ (вила у Аризони), мада је Кућа на водопаду у коришћењу материјала „један од најлепших примера“. Огласио се и Милан Злоковић који се запитао да ли је начин на који се приступа решавању естетских задатака сувише произвољан, и да ли је пука интуиција гаранција за постизање склада: „Зар сме да буде допуштено да се пројектант поводи само маштом и рутином“.²⁵⁹ Литература је на тему била малобројна, међутим, Корбизје је први и скоро једини указао на смисао примарних геометричких облика, прихватујући античку дефиницију о њиховој апсолутној лепоти и принцип математичког усклађивања делова са целином путем пропорцијских дијаграма. На томе су радили и други – модул је постојао још код Витрувија, Пакстонова Кристална палата је ремек дело индустријског доба, иако се могу чути гласови да није архитектонска творевина, а „нећемо вაљда оспорити – примера ради – Френк Лојд Рајту његове изузетне стваралачке способности“. Модул је препоручивао и Ернест Нојферт, а у Америчком институту архитеката је основан и посебан завод који се бави проучавањем истог ради израде префабрикованих елемената. Све је ово доказивало да композицијски поступак треба дисциплиновати, иначе неће бити потребног јединства у архитектонској делатности земље.

Реферат „Архитект и пројектовање“ Милорада Маџуре не може се сврстати у неку од претходних категорија – он се пре свега задржао критици бирократских назора архитеката.²⁶⁰ Архитект се као друштвени чинилац јавио непосредно после рата:

²⁵⁸ Гордана Хранисављевић, „О ентеријеру“, *Ibid.*, 177-180.

²⁵⁹ Милан Злоковић, „Критички осврт на значај пропорцијских дијаграма и модуларних мрежа у пројектовању“, *Ibid.*, 161-165.

²⁶⁰ Милорад Маџура, „Архитект и пројектовање“, *Ibid.*, 187-196.

Али не и срећно. Формиран по условима капитализма, навикнут да се са послодавцем и бори и споразумева, очекујући да буде изигран али и жељећи да се за то наплати, чинећи компромисе и уступке, стављајући својој стручној савести мараму пред очи, али и жудећи да створи своје дело, он се у новој стварности није одмах снашао.²⁶¹

Било је пројектата које су стварала лица са недовољном стручном спремом, али и квалификовани пројектанти који су радили недовољно одговорно. Трећа категорија је карактеристична: „Они су сматрали да сама промена власти, којој још није следило и одговарајуће уздизање привреде, омогућава да се остваре њихове најинтимније тежња као архитекта-ствараоца, тежње засноване на најосновнијим тековимнама западноевропске и америчке технике“. Такви објекти обично нису ни извођени, а и ако јесу, деловали су поразно на грађевинарство уопште трошећи дефицитарне материјале. Ниво пројектата је подигнут 1946. године када су снаге уједињене под пројектантским заводима, али ту борба за квалитет није могла бити спроведена до краја. Инвеститор је заменио приватног наручиоца па га није занимalo колико пројекат кошта, те су крајем 1947. основане ревизионе комисије са задатком борбе за квалитет. Захваљујући томе је 1948. „остварен гигантски корак унапред“, а у циљу давања пројектанту подстрека за рад састављене су и норме – поступак је био компликован али су прихваћене са задовољством јер су омогућавале да онај који више ради више заради. Донети су и нормативи као „прилично механичко и произвољно, али ипак мерило“ за процену рационалности објекта. Ситуација се међутим 1949. године из основе променила – оператива је постала претрпана пројектима јер је капацитет пројектантских установа прерастао извођење, па су се пројектовање и изградња временски поклапали. Испоставља се да су заводи били сувише ажури - у датом систему су „ неки наши другови“ видели средство за „суперзараде“ тежећи да избаце што више рутинских пројекта, служећи се из стране литературе усвојеним системима грађења и сваљујући све проблеме на „друге“:

Кад би се са таквим пројектантом упустило у разговор о његовом делу, објективно недозрелом, или шаблонски третираном, он би га избегавао, или доведен на крају у теснац, почео све недостатке да пребацује на разне комисије, инвеститора или извођача. Да би „теоретски“ оправдали свој став они су, злоупотребљавајући принцип економичности у грађењу, бацили крилатицу да нама у овој етапи нашег развоја није потребна архитектура већ кров над главом. Као да архитектура не обезбеђује кров, и као да њихов „кров“ није архитектура, само рђава а често и скупа архитектура. Свесно занемарујући чињеницу да је добро само оно архитектонско дело које је и рационално, они су поставили принцип супротности између архитектуре и економике, принцип који негира цела историја.²⁶²

Заводи су у почетку успевали да елиминишу овакве „разне манифестације наслеђене болесне индивидуалности која је ишла до егоцентризма“, али „формирани механизам није стао“ – организација се претворила у бирократију и „суштина је почела да бледи а форма да се претвара у суштину“. Механизам се даље се развијао „тако да је

²⁶¹ Ibid., 188.

²⁶² Ibid., 190-191.

дошло до парадоксалне појаве „да проектат није више аутор дела већ је аутор безличан, аутор је завод“, док је архитект лишен одговорности за успех или неуспех пројекта. Тако је настала и „безлична, безизражајна, сува, монотона и досадна архитектура“, чак је дошло до „чудне појаве“ да се остварење новог сузбија анатемом „формалистичко и декадентно“. Међутим, на извесном степену друштвеног развоја се човек више не задовољава само корисношћу предмета него тражи да тај предмет изазива и естетско осећање: „Јавља се уметност“. Како се испоставило да постоји супротност између друштвено-економске стварности и организационих форми, дошло је време да се архитект ослободи ограниченог гледања у четири зида канцеларије и погледа људе за које ствара, али и „да се не утопи у небулозне сфере снова и маштања“ него да пројектује реално, јер су „наши преци од слабог дрвета и блата градили објекте велике архитектонске вредности“.²⁶³ Овакав архитекта се не може формирати у постојећим заводима: „Они ће постепено убити у сваком човеку оно лично, стваралачко, велико и доћи ћемо у положај у коме се налази, из сасвим других разлога, СССР. Добићемо добре послушне службенике, без стваралачке амбиције, спремне на сваки уступак ради добијања неколико нормачасова“. Још један од начина да се тај нови архитекта формира био је потпуно совјетски: „Архитектуру као уметност не стварају савети и комисије, архитектуру ствара човек и критика. Здрава, конструктивна критика, која скреће пажњу на погрешке и открива вредности“.

У Мацурином реферату се, после Бајлоновог и Кардељевог „ми“, појавило и „они“ – били су то извесни архитекти-егоцентрици, главни кривци за бирократизацију система који се, ето, отео контроли. Ставови на Саветовању су у целини били исти као и пре Саветовања – критика на пређашње стање ту није била никакав преседан, него обавезна тачка дневног реда на било ком саветовању било где. Оно што је условно речено било ново, јесте да су совјетски принципи ту уведени као изворно југословенски, уз нешто позитивнији приступ модернизму, што такође није била нарочита новина јер је за то претходно већ био припремљен терен, мада је став архитеката на тему и даље био прилично опрезан. Што се тиче социјалистичког реализма, синтагма барем у доступним рефератима није поменута али није било ни њеног декларативног одбацивања. Ово се догађало постепено – прво је нестало из говора, онда су се појавиле критике у књижевности и ликовној уметности, да би се у архитектури до тога дошло тек 1951. године. Можда је највећа промена била критика совјетске праксе – према Резолуцији Саветовања:

Руковођени правилном линијом наше Партије наши архитекти нису упали у формализам што карактерише архитектуру СССР која је одраз њиховог идеолошког доктимизма и ревизије марксизма. Зато смо свесни да је наш положај у развијању архитектуре

²⁶³ Ibid., 194.

социјализма врло одговоран. Напредни архитекти света разочарани архитектуром и урбанизмом СССР, у суштини нестваралачком и несоцијалистичком, очекују од нас стварне резултате на подручју архитектуре и урбанизма.²⁶⁴

У оквиру Саветовања је на предлог Министарства за науку и културу ФНРЈ од 21. до 26. новембра одржано и Интерфакултетско саветовање, на коме су по питању наставних програма углавном поновљени закључци са Саветовања студената.²⁶⁵ Од 12. до 26. новембра је оржана и изложба, али у Уметничком павиљону у Београду. Архитекти ДИТ НРС су изашли са „једном посебном манифестацијом“ - нису излагали пројекте него ликовне радове.²⁶⁶ Догађај је отворио Рибникар који је навео да је изложба наизглед необична јер дела нису радили професионални уметници, а како је држава архитектима задала обимне задатке, онда је „за чуђење и за дивљење да они поред својих редовних дужности стижу још да се озбиљно баве и сликарством или вајарством“. Ту међутим није било ничег чудног „јер су све ликовне уметности, а међу њима и архитектура, тесно повезане“. Изложба је другим речима, у складу са новостеченом индивидуалношћу архитеката, доказала да архитектура није само грађење:

Ми можда не уочавамо у довољној мери, или не оцењујемо по заслуги, ону битну уметничку страну у самом архитектонском стварању. [...] И ова изложба доказује да су наши архитекти пре свега уметници. [...] Сврха изложбе била је да се започне са приказом – широј јавности – делатности архитеката на пољу сликарства и вајарства, у смислу правилног схватања присне повезаности архитектуре са осталим гранама ликовне делатности, односно правилног сагледавања пуне сложености самог архитектонског стваралаштва.²⁶⁷

У свему је нарочито занимљиво да доказ да је архитектура уметност није могао бити изведен излагањем архитектонских објеката из претходног периода, него тек посредно - преко ликовних радова архитеката.

Неколико месеци после Саветовања, фебруара 1951. године, дошла је и критика - чланак је објавио Марјан Тепина по коме поједини ставови који су се тамо могли чути „не могу издржати критику, ако их упоредимо са општепознатим истинама и са нашом друштвеном стварношћу“.²⁶⁸ Архитекти су морали имати у виду супротност између капитализма и социјализма, и бити најопрезнији приликом коришћења капиталистичких

²⁶⁴ „Zaključci Savetovanja arhitekata i urbanista FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 6-13.

²⁶⁵ Интерфакултетском саветовању су присуствовали: Александар Дероко, Бранислав Којић, Богдан Несторовић, Бранко Максимовић, Јосип Сајсл, Зденко Стрижић, Едвард Равникар, Душан Грабијан, Мухамед Кадић, Душан Смиљанић, Антун Улрих, Валдемар Балеј; представници Савета за науку и културу (Милутин Иванушић и Леон Кабиљо); Савета за грађевинарство, ДИТ Југославије (Милош Јарић), Србије (Никола Шерцер) и Хрватске (Стјепан Планић). „Zaključci interfakultetskog savetovanja profesora arhitektonskih fakulteta“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 14. Видети и: „Zaključci interfakultetskog savetovanja profesora arhitektonskih fakulteta“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 14; Bogdan Nestorović, „Za novi lik socijalističkog arhitekte“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 18-19; Božidar Đikić, „Međufakultetsko savetovanje u Dubrovniku“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1950), 595-596.

²⁶⁶ Излагали су између осталих: Белобрк, Блуменау, Бркић, Дероко, Злоковић, Игњатовић, Аљоша Јосић, Куртовић, Петричић, Самоилов и Стојановић, „Са изложбе ликовних радова београдских архитеката“, *Лик* (Београд), бр. 1 (29. новембар 1950); „Поводом прве изложбе ликовних радова београдских архитеката“, *Tehnika* (Beograd), бр. 1 (1951), 19-20.

²⁶⁷ Ibid., 20.

²⁶⁸ Marjan Tepina, „Između Ljubljane i Dubrovnika“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (februar 1951), 89-92.

тековина, иначе су могли скренути у академизам. У Дубровнику је било настојања да се архитектури призна већа улога као грани уметности, међутим, свако априорно присвајање атрибута уметности, интуитивности и креативности опет значи повратак у академизам и избегавање дужности према привредној изградњи - није сваки инжењер проналазач, па није ни сваки архитеката уметник, тачније: „Априорно није уметник нико. Сви ступају у сферу уметности тек онда када су постигли у своме раду квалитет много виши од просечног“. Уметник је тих и скроман, ради и на малим и на великим задацима са истом одговорношћу према друштву и поштује организатора изградње. Код неких се јавила и тенденција ширења поље рада на политичку економију, мислећи да се могу премештати железнице и рушити куће само због урбанистичког пројекта чему је „кум“ био Корбизје. Постојали су само један план и једна економско-политичка теорија коју урбанисти могу само да допуњавају, а у рефератима се могло чути недијалектичко постављање решавајућих теза: час ће нас спasti стамбени блок, час индустриска кућа, час концентрација а час децентрализација индустрије. Истинитост тврдњи се доказивала бројевима којима без контроле нико не може веровати, док су динамика и политички елементи економике занемаривани – тако би се могло доказати било шта па „и то да је изградња ове или оне хидроцентrale нерационална“. Истовремено: „Чудновато је да су у тој љубави за политичку економију толико прашине дигли нормативи, кључни инструмент сваког привредног планирања“, кичма Плана „коју не смемо да расклимамо, ако нећемо да расклимамо план“. У суштини, једни су се борили за позиције у процесу грађевинске производње, што је било непотребно јер су им та врата већ отворена, а други тежили разбијању пројектантских завода уместо да се размотри њихова боља организација, што је ударац у леђа и изградњи и напретку архитектуре,:²⁶⁹

Код нас је довољно места и за заводе, и за атеље и за појединце. Ако буду у такмичењу успевали, онда ће добро успевати. Ако не буду нудили квалитет, онда ће имати жалосну судбину, па били то заводи, бирои или појединци. Али сви желимо један елитни пројектантски завод, који ће се трудити да достигне највиши ступањ пројектовања. А сваки инжењер ће бити срећан ако уопште успе у животу да добије место у таквом заводу.²⁶⁹

Тепина је у суштини критиковао екскурсе који су у Дубровнику праксу померали са пређашње позиције – нове форме се нису могле тек тако јасно утврдити, оне пређашње се нису могле тек тако избрисати, па је наспрот тезама о децентрализацији и демократизацији, ново и даље остављало у чврстом совјетском оквиру старог.

²⁶⁹ Ibid., 91.

7.8. Измишљање слободе: да ли уметнике треба хапсити?

Кардељеви наводи са Трећег пленума о декларисању различитости културне политике Југославије у односу на совјетску у складу са пропагандним циљевима које је требало постићи на Западу, другом половином 1950. године већ су давали резултате. Пленум управе Савеза књижевника Југославије одржан је 31. маја, и ту се разматрао задатак Комисије за културне везе са иностранством да се организује јавна дискусија о књижевном стваралаштву.²⁷⁰ Дискусија је одржана 14. и 15. септембра у Дубровнику: „Још су се виле застане 16 земаља – чији су претставници такмичећи се данима за титулу најбољих на шаховском пољу, манифестовали истовремено тежњу својих народа на мирољубивој сарадњи – када је у Дубровник приспела група француских и белгијских књижевника и уметника“.²⁷¹ Дискусија се водила по следећим питањима:

Страни напредни писци желели су да се упознају са приликама под којима у Југославији постоји стварна слобода за уметничко стварање, писци и уметници стварају и живе, какав им је друштвени положај, какав однос према стварности. Њих је нарочито занимало да ли у Југославији постоји било какав облик цензуре или дириговане инспирације, какав је однос писаца према социјалистичкој изградњи, коју унутрашњи одговорност имају писци пред својом социјалистичком земљом, да ли се и код нас жели да успостави такозвани социјалистички реализам, какво је наше схватање реализма уопште, да ли код нас има могућности да објављује своје радове писац са религиозним или идеалистичким схватањима и какав је наш однос према литературама Запада.²⁷²

На питања су између осталих одговарали Јосип Видмар, Милан Богдановић, Марко Ристић, Ервин Шинко и Оскар Давичо - разговор је трајао „пуна три сата“, што је изгледа било доволјно да инострани писци изразе следеће уверење: „Сви су они подвукли значај који Југославија данас има за прогресивне писце и књижевнике целог света као једина социјалистичка земља у којој је омогућена пуна слобода мисли и речи, стварања и дискусије“. Доказ слободе су давале и друге акције. Приређена је Изложба словеначких импресиониста који су, како је објаснио Франце Стеле, око 1910. године заузели водећи положај у словеначком сликарству, а које се на тај начин „могло такмичити са сликарством других културних народа“.²⁷³ Поред измишљања нове врсте националног наслеђа, дошло је време и да ликовни уметници дају прве реализације новостечене слободе. Средином септембра је најављено да ће се у Уметничком павиљону одржати пет изложби: комеморативна Душана Влајића, прва самостална изложба Миће Поповића, прва послератна изложба графике, јесења изложба УЛУС, и јануара 1951. прва изложба примењене уметности Србије.²⁷⁴ Изложба Миће Поповића је посебно

²⁷⁰ „Пленум управе Савеза књижевника Југославије одржао је састанак“, *Политика*, 3. јун 1950, 4. „Саопштење пленума Управе Савеза књижевника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 6 (1950), 616-617.

²⁷¹ „Са страним књижевницима на Фестивалу у Дубровнику“, *Политика*, 15. септембар 1950, 4.

²⁷² „У Дубровнику завршени састанци страних и југословенских књижевника“, *Политика*, 16. септембар 1950, 4; „Са страним књижевницима на Фестивалу у Дубровнику“, *Политика*, 15. септембар 1950, 4.

²⁷³ France Stele, „Slovenački impresionisti“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 3 (jesen 1950), 71-77.

²⁷⁴ „Удружење ликовних уметника Србије припрема неколико значајних изложби“, *Политика*, 15. септембар 1950, 4.

запажена – по речима Павла Васића „интересовање за изложбу било утолико је веће што је Поповић први сликар из генерације формиране за време и после рата, дакле млад човек од 27. година“, иако је питање шта се у међувремену десило са истим оваквим епитетима за Божу Илића.²⁷⁵ Код Поповића је примећено интересовање за проналажење сопственог израза – он је кроз четири године развоја прошао разне фазе, упућен на оно што је у земљи могао видети. Оно што је видео била је збирка француских импресиониста у Уметничком музеју, а на њега су утицали и предратни рад Марка Челебоновића од кога је преузета тамна гама, густа наслага Петра Лубарде, а примећен је и смели покушај да се обраде проблеми фигуре у простору и велике композиције у делу *Трасирање пруге Шамац-Сарајево*, у чему је младом сликару замерена извесна монотонија. Васић је међутим приметио да ће, без обзира на недостатке, Поповић брзо увидети „нарочито када буде упознао велике сликарске школе на Западу“ да ни цртеж не треба занемаривати - он је „код нас научио много“, а сада је потребно да види европске сликарске школе како би допунио своја знања. Ђорђе Поповић је такође приметио да млади сликар „не само да није хтео да мимоиђе поуке импресионизма, већ је хтео да се поглавито и користи тим поукама у стварању свог сопственог сликарског начина изражавања“. ²⁷⁶ Као проблем је опет постављена атмосфера његовог сликарства која вуче корен из 19. века а не 1950. године, и „која чак и поред савремености тематике (композиције из Новог Београда, Изградња Панчевачког моста, Са изградње омладинске пруге итд), добија мирис прошлог столећа“. Последњег није било на Изложби графике и акварела која је отворена 20. октобра – ту је по речима Васића требало да се прикаже рад уметника под посебним углом - не у великим, репрезентативним сликама него у спонтано рађеним цртежима и скицима.²⁷⁷ Јесења изложба УЛУС је одржана 29. новембра и тенденција је била слична.²⁷⁸ Од свега две велике композиције једна је била Кунова *Омладинске демонстрације 14. децембра 1939.*, у којој он „умногоме користи резултате модерног сликарства“, а друга *Ми градимо пругу* Боже Илића, који се ослободио ранијег „музејског“ тамног колорита. Неки од осталих радова су били: *Цвеће* Николе Граовца, *Дубровник* Предрага Милосављевића, *Кукурузи* Милуна Митровића, *Портрет* Петра Омчикуса и Милорада Михајловића, и опет *Цвеће* Драгутина Џигарчића. Вајарство, раније описано као најнапреднија грана уметности, овог пута је било мање заступљено јер је био на снази „оштрији критеријум вајарског жирија“. На претходној Деветој изложби је било 34 скулптуре а сада 17, и то углавном портрета, а нису учествовали старији вајари попут Томе Росандића, Сретена Стојановића, Лојзе Долинара и Стевана

²⁷⁵ Павле Васић, „Прва самостална изложба сликара Миће Поповића“, *Политика*, 28. септембар 1950. 4.

²⁷⁶ Ђорђе Поповић, „Изложба слика Миће Поповића“, *Лик* (Београд), бр. 1 (29. новембар 1950).

²⁷⁷ Павле Васић, „УЛУС-ова изложба графике и акварела“, *Политика*, 26. новембар 1950, 6.

²⁷⁸ Павле Васић, „Јесења изложба УЛУС-а“, *Политика*, 17. децембар 1950, 4.

Боднарова.²⁷⁹ Истим поводом се огласио и Миодраг Б. Протић. У протеклом периоду се водила „јучна теоретска борба, нажалост без нарочитих резултата“ - критика линије Жданов-Зоговић са почетка године сада се пренела на синтагму у целини:

Речи „реализам“ и „социјалистички реализам“ најзад нико није могао довољно убедљиво да објасни. Осим тога, постојала је парадоксална тежња појединих критичара да различита уметничка схватања замене једном унiformном концепцијом. Да би у томе успели, они су на раскрсницама стваралачких путева поставили три страшила: формализам, декаденцију и идеализам. У свести многих уметника ови термини су прерасли у кошмар који је сутавао стваралачки размах. Пред платном, са кичицом у руци, сликари су у таквом стању правили бројне компромисе. Јер формализмом се називао сваки слободнији потез, сваки звучнији акорд; декаденцијом – префињеност и култура; идеализмом – све заједно, а нарочито склоност импресионизму. Употребљавајући ове појмове путем примитивних силогизама, долазило се до оцена појединих стремљења, које су биле далеко оштрије него безазлена квалификација идеалисте или модернисте. Резултат свега тога било је једно бескрвно, сиво сликарство.²⁸⁰

Полазно са тим је протекли период окарактерисан као ликовно „смутноје времја“ које је, како се тврди, окончано Трећим пленумом КПЈ на коме је осуђен догматизам: „Слобода, раније пружена, сада је обезбеђена“. Након што је питање слободе на дати начин решено, проглашен је нови почетак – требало је размотрити: „Какви су први кораци нашег сликарства у условима демократизације културног живота?“. На изложби је било приказано највише пејзажа, портрета и мртвих природа на које је погрешно гледати „кроз наочаре бордела“, међутим, пејзажа је било сувише, а што се тиче мртвих природа највише је цвећа – уопште, мало фигура онеспокојава јер „у једној хуманистичкој уметности фигура треба да заузима врло значајно место“. Основни недостатак изложбе је међутим било то што „нема прилике за сретање са снажнијим стваралачким индивидуалностима“. Овде се изгледа тражило да уметници докажу горе поменуту увек доступну и сада осигурану слободу: „Значи, једно је слобода стварања као спољни услов, а друго као унутрашња потреба. Сличним поводом Гете се питао: Чему слобода ако нисмо способни да је користимо?“. Недостатак креативних могућности је учинио да се изложба од претходних „највише разликује формално, тематски: више нема толико ашова, колица, тзв ‘коњуктурних мотива’, а има много више пејзажа и мртвих природа“, што само по себи није недостатак: „Он лежи много дубље, не у теми, већ у садржају великог броја слика. Он је у настојању да се погоди туђ укус, и осредњим компромисима, у очигледној инерцији нечег сивог и безличног“. Проблем је изгледа опет био у идејности, тачније искреном веровању уметника у оно што раде, што је тражио и Јован Поповић пола године раније, с тим што је сада њихова грешка била то што не верују у сопствену индивидуалност и не користе обезбеђену им слободу. У складу са тим, Протић им је дао нови задатак:

²⁷⁹ Јован Кратохвил, „О скулптури на десетој изложби УЛУС-а“, *Лик* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1951), 3.

²⁸⁰ Миодраг Б. Протић, „Десета изложба Удружења ликовних уметника Србије“, *Лик* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1951), 1-2.

Према томе, наши уметници су дужни да одлучније пођу новим путевима. Треба осмотрити етапе које је прошла наша и европска уметност; нужно је усвојити многе старе и нове принципе из ликовног кодекса, али стварати треба аутентично. Изгледа да се то може постићи само ако се слици прилази са узбуђењем у срцу, а не са репродукцијом у руци. Не треба сумњати да ће савремени садржај личног и друштвеног живота налагати и савремену форму.²⁸¹

Како се испоставља, горе стављен под знак питања социјалистички реализам још увек је био ту – границе уметности јесу биле изменењене, али их није променила она сама него су јој поново назначене – сада је у складу са новим друштвеним условима требало дати „савремену форму“. Бојазан и несналажење уметника у практиковању слободног стваралаштва уопште није била неоснована - оквир у коме су се могли кретати предочио је Тито тачно месец дана раније, 29. октобра 1950. године, када се у говору на Трећем конгресу АФЖ у Загребу по први пут дотакао рада појединачног уметника, што се није дешавало у време док уметници још увек нису били слободни.

На Конгресу се говорило и о другим, у датим економским околностима рекло би се важнијим темама.²⁸² Нова појава у земљи је била суша која се одразила како на платежну способност у иностранству тако и на исхрану становништва па је изнето шта су Влада и ЦК по том питању урадили – одмах се присутило смањењу следовања хране „рачунајући да ћемо на тај начин ипак некако, бар зимских мјесеци моћи да избегнемо да се недостatak намирница не одрази јаче на животни стандард и физичку кондицију наших радних маса“. Поред тога је 16. октобра донета Уредба о строгој штедњи на свим польима - реакција и Информбиро су говорили да је то учињено на притисак Америке од које је тражена помоћ у намирницама: „Аха, тражите зајам а Американци постављају нож под грло. Е, уведите ви најприје штедњу, па онда укините све привилегије“. По Титу је међутим Уредба припремана већ годину и по дана, а одлучило се да ступи на снагу у датом тренутку из следећег разлога:

Ми баш сада, у ово вријеме кад нам је суши дошла изненада као један јак ударац, хоћемо само да спроведемо радикално такве мјере, да би се наши грађани сви без разлике, од оних на највишим положајима па до оних најнижих, толико дисциплинирали да би могли схватити да су дио опће заједнице и да немају права да се на рачун другог користе добрима наше социјалистичке домовине. Ми смо морали поступити тако и ми притом нисмо нашли ни на какав отпор.²⁸³

У складу са додатним стезањем киша у време највеће кризе у циљу дисциплиновања народа: „Нашој реакцији ја кажем да је боље да буде на миру као што је била неко вријеме. Боље да ћути, јер се ми збила не знамо шалити кад нам дозогрди. И нећемо се шалити“. Уз ово је поменуто да су при откупу чињене грешке „негдје из незнања, а негдје и зато што се радило о непријатељу који се увркао у тај наш откупни апарат“, с тим да су за то сада били криви и сами сељци који нису имали разумевања

²⁸¹ Ibid., 2.

²⁸² „Говор маршала Тита на Трећем конгресу Антифашистичког фронта жена Југославије“, *Политика*, 30. октобар 1950, 1-3.

²⁸³ Ibid., 1.

негу су пружали отпор. Строге мере су међутим претходне године морале бити уведене, ни мање ни више него због суше која ће се догодити годину дана касније: „Разумије се, ми нисмо били пророци да бисмо им рекли да морају дати јер ће идуће године бити суша, али смо знали да морамо бити начисто с тим да нисмо сигурни хоће ли и када бити каквих елементарних или каквих других незгода које би нас осујетиле да осигурамо доволно животних намирница“. Како је суша коначно наступила „нешто више би се морало дати него што се даје“, па је од сељака опет затражено да учине максимални напор да се становништво прехрани. Максимално залагање је тражено и од других грађана све док се не поставе темељи индустријализације, а „кад дође вријеме које није далеко, кад ми прећемо овај период који је тежак више због објективних него због субјективних разлога, онда ћемо, разумије се, тражити мање напора“. Тада ће „живот ће бити лакши, лакше ћемо подићи стандард живота наших људи, нећемо гледати у сваки лонац шта се куха итд. итд. него ће наши људи моћи боље да живе, срећнијим животом“.

Тито је говорио и о разлици у односу на СССР – Југославија „ствара свијесне грађане, отворене и истинолубиве, а не безврљне машине које стално дрхте плашећи се да ће их неко зграбити за раме и повући у затвор, људе који се боје да говоре један са другим, ако је трећи негде близу“. Противдоказ за ту тврђњу изложен је већ у следећим реченицама. Гости са Запада су се већ били уверили „да код нас људи прилично гласно могу да грде, јер ми зnamо да човјек који грди нема баш увијек зле намјере“ - он критикује зато што му је жао кад нешто није у реду. Међутим, онај ко има „најпрљавије“ намере неће да грди гласно него „некако друкчије“, а у земљи се кроз штампу, карикатуре и статире осећао утицај реакције - конкретно, мислило се на Бранка Ђопића:

Али, шта је било речено у Ђопићевом чланку? Морам о томе да кажем неколико ријечи. Ја сам га прочитao и у њему видио алузiju на наше највише руководство. Он је поменуо министра, па је затим узео помоћника министра, а ја кажем да су наши помоћници министара највећи мученици. Њихова ја плата слаба, а привилегије никакве, док на послу често падају у несвјест. А шта то значи кад се у једној сатири узму људи од министра, генерала и помоћника мнистра ко ударника, кад се такорећи обухвати читаво наше руководство државе и привреде? Он је узео читаво друштво и приказао га, одозго до долje, као негативно, шти значи да га треба слистити. Такву сатири ми нећемо дозволити и оставити је без одговора. Не треба се бојати да ћемо га ми због тога што је он то покушао хapsити. Не, њему треба јавно одговорити и казати једампут за увјек да непријатељске сатире које иду за тим да разбијају наше јединство не могу да се трпе код нас. Има дручких сатира, јер наши људи знају цијенити духовитност. (Одобравање). А он се још покрива мојим ријечима да не треба сумњичити људе. Јесте, ја то увијек подвлачим и увијек ћу то казати не треба сумњичити људе против којих немаш ништа конкретно. Али код њега има доста конкретног, код њега је све тако јасно и видљиво, да није потребно сумњичити га. Он је јасно казао шта је и ко је, он је заглибио, он је показао да је, свијесно или несвијесно постао инструмент у рукама реакције, а индиректно и у рукама Информбира. Такви умјетници не могу уживати симпатије нити руководећих људи нити наших народа. (Једнодушно одобравање). Не могу, без обзира какве су биле њихове заслуге.²⁸⁴

²⁸⁴ Ibid., 2.

Проблем са карикатуром у хумористичким листовима било је изругивање појединих нација: „Нека се то ради са појединцима који то заслужују, ко је крив, нека њега удесе, али пропаганда уопштена против народа недостојна је грађана социјалистичке Југославије“. Проблем слободе, и њених граница, дефинисан је на крају овако:

Ми смо заиста, нека то знају и они на Западу и они на Истоку, до данас пустили потпуну слободу да раде, *јер нисмо хтјели да нам кажу да им ометамо рад*. Али шта се догодило? Скренуло се са оне линије којом треба да се иде, превршило је мјеру. [...] Ето видите, другарице, да ту код нас и те како има слободе, али је то изгледало некима на Западу, а исто тако и на Истоку, да је све озго инспирисано. Ми позивамо наше умјетнике и журналисте, све оне који раде у комунистичким и некомунистичким листовима, *да схвате политички моменат*, да схвате да наша журналистика и наши хумористички листови морају бити на висини. [...] Ја се често смијем разним карикатурама, које су уско везне са оним разним негативним појавама којих код нас има. То је потребно, јер ми сами не можемо да их искоријеним и ако се против њих борбимо свом снагом. Ту је њихово мјесто, ту је област конструтивне критике и сатире и хумористичких листова, али конструтивне, а не деконструтивне сатире. То ми тражимо.²⁸⁵

Овим је дакле тек крајем 1950. године, истовремено са појавом слободе и модернистичког курса који би требало да је супротност социјалистичком реализму, примењено једно ултимативно начело социјалистичког реализма – да било шта у било ком потребном тренутку може бити критиковано и од самог врховног вође. Друштво је, испоставља се, постало тотално попут совјетског оног тренутка када му је речено да је слободно – та новопрокламована слобода је, као једно оружје Партије, заправо истерала на видело и последње капиталистичке остатаке, чак и код уметника који су Партију до тада безрезервно подржавали.

Као епилог догађаја те године, и наводне промене која се на друштвеном плану догодила, може се узети случај Сретена Жујовића о коме је штампа писала два дана касније. Он је годину и по дана после хапшења послужио као типски карактер коме се догодио преображај какав се дешавао ликовима совјетских романа. Он је под насловом: „Био сам слепо оружје напријатељске политике“ признао да је свестан грешка које је починио против Партије и интереса народа јер је мислио да ће Југославија постати совјетска република. Он није имао појма да су се код совјетских руководилаца догодиле тако крупне промене, а Партија га је спасла душевне патње и дала му могућност да сагледа истину: „Иако сам био у затвору, ја сам се осећао слободним откад сам се од њих ослободио“.²⁸⁶

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ „Сретен Жујовић: ‘Био сам слепо оружје напријатељске политике којом су непријатељи хтели да руше нашу Партију и поробе нашу земљу’“, *Политика*, 25. новембар 1950, 2.

8. 1951-1952: ОД СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ДО ХУМАНИСТИЧКОГ РЕАЛИЗМА

Титов новогодишњи говор за 1951. годину је за разлику од дотадашњих, који су увек представљали неки нови програм у спровођењу Плана, углавном био честитка. Констатована је нервоза у свету због страха од новог рата, али која није обухватила Југославију. Народ је успешно извршио задатке за 1950. годину, свестан да га свака колебљивост може удаљити од остварења срећније сутрашњице. Больја сутрашњица је међутим у датом тренутку постала још даља - завршетак Плана је одложен за крај 1952. године „да бисмо олакшали терен нашим грађанима“. Као инструмент централистичке привреде направљен по совјетском моделу, План је остао потребан и у време децентрализације. Узроци за овакав потез су према Титу свима били добро познати па се на томе није задржавао, а иако је совјетска изолација проглашена за успешно превазиђену, за наредну годину је као и сваке најављена „штедња свега што људима треба за рад и живот“.

Буџетска расправа је за 1951. годину одржана 28. децембра 1950. - Кидрич је говорио о неколико објективних проблема који су условили продужетак Плана. Због суше се осетио пад пољопривредне производње за 30%, чиме је исхрана становништва отежана па је наступило ограничење радне снаге, а за извоз су отпала скоро све ставке из области пољопривреде што је ометало увоз за индустрију.¹ Други проблем су биле последице совјетске економске блокаде – ово уопште није било нова појава, али је објашњено да се иста одржала дуже него што се могло очекивати, те да зајмови са Запада износе само четвртину размене коју је требало обављати са СССР. Трећа тешкоћа је била затегнута међународна ситуација која је порузиковала подизање цене на светском тржишту за 41% што је направило тешкоће за увоз. Наравно, у земљи је примећен полет индустријске производње за 6,2% у чему су велику улогу одиграли новостворени раднички савети. Сходно томе а наспрот горе наведеним тешкоћама, за наредну годину је предвиђен пораст индустријске производње за 13%, као и да ће се не само достићи него и престићи обим предвиђен Планом, мада се онда може поставити питање зашто је План уопште продужен. Како год било, у структури буџета су се инвестиције кретале на нивоу прошлогодишњих зато што због продужетка Плана није потребно веће напрезање, понегде су чак биле и мање, с тим што је уведен и „резервни фонд“ који је омогућавао да се квоте премаше уколико то буду дозвољавали услови - на савезному нивоу је износио 39,6%, а у републикама читавих 89,6%, па је питање премашења инвестиција остало више него отворено.² Уз већ проглашење мере строге штедње на свим пољима, у

¹ „Предлог буџета одговара чињеници да су постигнути услови за извршење Петогодишњег плана до краја 1952 године“, *Политика*, 29. децембар 1950, 3-4.

² Повећање производње за 8% требало је остварити у базичним гранама путем повећања продуктивности рада, обим капиталне изградње је задржан на истом нивоу, са приоритетима у тешкој и војној индустрији. Приходи од привреде увећани су за 4,8%, а од становништва смањени за 35%. Смањени су расходи за капиталну изградњу и

испуњењу задатака се и даље тражило исто – губици су се морали надокнадити домаћом производњом кроз даље снижење пуне цене коштања, борбу за продуктивност рада и повећање акумулације.³ По усвајању буџета је настављено учвршћивање економских веза са Западом кроз кредите за храну, набавку сировина и лекова и покриће дефицита за увоз, а јуна су почели и преговори о војној помоћи САД о чему је споразум потписан новембра.⁴ Контрадикторност да се децентрализација вршила под централистичким условима приметио је при усвајању буџета Милентије Поповић:

Док на једној страни имамо нове организационе форме управљања привредом, рашчишћавање појмова државне својине и удела државе и државног апарата у управљању привредом, дотле на другој страни методи финансирања, контрола и однос финансиског система у привреди умногоме садрже у себи совјетске обрасце и форме које одговарају државно-капиталистичким формама управљања привредом. Ова противречност мора бити отклоњена.⁵

Проблем је приметио и Кардељ - совјетске форме су у своје време биле крупни историјски корак даље, а сада су постале кочница даљег развоја.⁶ У томе међутим проблем и јесте био у промени *форме* - у наредне две године се радило на преиначењу совјетског модела на југословенске стандарде, а добар пример за то је дао Четврти пленум КПЈ од 3. и 4. јуна 1951. године. Састанак је обележила борба на два једнако контрадикторна поља: за увођење законитости у судство и демократије у Партију, а како је на истим почивала читава држава, промене на том плану одражавале су се на функционисање читавог друштва. Питање је наиме да ли је декларативно одрицање од совјетских узора заиста значило супротност у односу на исте, или је само учињена преформулација совјетских стандарда у некакав совјетско-демократски спој, као пар супротности у коме први члан по природи ствари има тенденцију да превагне и поништи други кад год је то потребно.

8.1. Четврти пленум КПЈ: социјалистичка законитост и демократија

На Четвртом пленуму се о судству, по Титовим речима, расправљало зато што је о томе било разних погрешних схватања – судство је било инструмент онемогућавања класног напријатеља, па се знато погрешно примењивати и на поштене грађане. Партијска

друштвени стандард за 15%, за државну управу и судство за 5%; док су просвету и културу повећани за 15%; за социјалну заштиту за 13%; а за народну одбрану за 7%. Издаци за одбрану су порасли за 300 милиона динара, с тим да ту није урачуната изградња појединих индустриских предузећа за војне потребе. Ibid.

³ „Губици у извозу настали из објективних узрока морају се надокнадити из других привредних грана“, *Политика*, 30. децембар 1950, 4-5.

⁴ „Sporazum između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Sjedinjenih država Amerike u vezi sa davanjem помоći Jugoslaviji od 1950. godine. Beograd, 6. januar 1951. godine“; Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 3, 138-142; „Pomoć Vlada Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Francuske FNR Jugoslaviji. Beograd, 27. avgust 1951. godine“, Ibid., 252-253; „Izjava Koće Popovića. Vašington, 20. jun 1951. godine“, Ibid., 229; „Sporazum između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Sjedinjenih Američkih Država o vojnoj pomoći. Beograd, 14. novembar 1951. godine“, Ibid., 274-277.

⁵ „Губици у извозу настали из објективних узрока морају се надокнадити из других привредних грана“, *Политика*, 30. децембар 1950, 4-5.

⁶ „Експозе потпредседника Владе и министра иностраних послова Едварда Кардеља“, *Политика*, 30. децембар 1950, 1-4.

демократија је била на дневном реду да би се рашчистило са остацима совјетске праксе који су људима онемогућавали „да слободно дискутирају о појединим питањима која им нису била јасна“⁷

„О даљем јачању правосуђа и законитости“ говорио је Александар Ранковић.⁸ Судство је већ стајало на исправним основама уставних права грађана и одликовало се „моралном чистотом“ и неподмитљивошћу - ту се као и у целој земљи развијао „виши друштвени и лични морал – комунистички морал“. Дошло је међутим време да се домен развија даље – руковођење је већ било у рукама радника, а да би Партија од преобрађаја који је покренула могла да очекује успех, требало је да развија политичку и друштвену свест, оданост грађана заједници, колико и „самосвест грађана о вредности њихове личне слободе и њихових људских права“. Са тим полазиштем је требало да наступи реорганизација правосуђа, с тим што је јасно наглашено се ту не ради о дубљим променама, него о „учвршћењу и проширивању“ овлашћења и „организационом, идејном и политичком јачању“. Онда је извршен преглед стања на терену из кога је јасно да ситуација нимало није била идилична. Основна делатност судова су били конфискација и откуп, кажњавање шпекулације и саботаже, борба против бирократизма и „пете колоне“, а Партија је неколико пута упозоравала да ови показују склоност да обичан криминал тумаче као политичка кривична дела и обрнуто - било је несналажења у утврђивању политичке позадине у наизглед обичном криминалу. Било је и благих и сувише оштрих казни, шаблонског прилажења стварима и непринципијелности у доношењу одлука, догађала се и незаконитост у раду, односно, недовољна борба за спровођење законитости. Један од узрока проблема су били кадрови - судија могао бити „сваки грађанин који испуњава услове предвиђене законом“. Предратни кадрови су доносили одлуке служећи се апстрактним формулама, а нови нису увек могли да схвате значај закона - за време рата су функцију вршили политички радници, борци и људи из народа, од којих су се неки после рата изградили у солидне судије и чак успели да заврше правне студије, али су примана и лица из политичких обзира или једноставно из жеље да се запосле. Судије су исто тако разрешаване дужности без икаквог законског поступка када би на пример донели благу одлуку. Партија је срећом многе неправилности спречавала интервенцијама и критикама па овакве појаве нису биле масовне, а сада је требало спровести реформу, у чему је и даље остало јасно да „не постоји никакава апстрактна независност судова“ од политичких збивања и социјалистичке изградње, штавише, позвани су да допринесу учвршћењу и олакшању остварења тих тежњи. У питању наиме није била обична него, како је Ранковић назвао, *социјалистичка законитост*. Штитећи

⁷ „Četvrti plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Petranović, et.al, ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 507-508.

⁸ Aleksandar Ranković, „O daljem jačanju pravosuda i zakonitosti“, u: Ibid., 508-589.

је, судови то не чине ради неке формалне верности параграфима и тежње некој апстрактној правди - да би судије „били у току“ не смеју поступати бирократски, пазећи само на оно што је написано на папиру, него је потребан „стални контакт са стварноћу“ и упућеност у то „како ствар стоји у животу“. Како је то дефинсао Кардель: „Суд треба да ради на основу закона, али и на општој линији партијске политике“, што значи да ће судство бити „тако јако оруђе у нашим рукама да ћемо непријатеља туђи три пута јаче него што га сада тучемо“.⁹ У складу са тим је требало развијати и законодавство - према Ранковићу „ако ти закони не би били трајни, а они и не могу бити трајни, боље је да трају неколико година с изменама, па после да видимо како ће се нека ствар према приликама развијати, него да немамо никакве“.¹⁰ Поменуто је и питање кажњавања – према Кардельу „ако сувише олако хапсимо, казна престаје бити страх за људе“ и постаје „као на пример грипа или нека повреда“. По речима Спасеније Бабовић, хапшења су била толико честа да оптужени „носи поњаву под пазухом пре него што га затворе“, па је предложено да се казне повисе и „да затвор постане страх за људе“, што је још једна од мера која ће допринети „учвршћењу социјалистичке свести грађана“.¹¹ Можда је највећа промена, поред и даље присутних совјетских поставки о релативности и привремености закона, било оно што је приметио Кидрич - са променом привредног система ће „автоматски отпасти низ узрока незаконитости код нас“.¹² Извор незаконитости је претходно био сам привредни систем - напрегнута борба за петогодишњу изградњу који се сада могла „модифицирати и прелазити на нове методе, пошто смо основне резултате углавном постигли“. Друштвени систем је надаље требало да се развија „у један компликовани организам“ - очигледно се престало са израдњом власти кроз измишљање политичке кривице на широкој основи јер за тим више није ни било потребе – политичко руковођење је и онако већ било уgraђено у сваки ниво друштва.

О питању унутарпартијске демократије је говорио Ђилас.¹³ Раднички покрет, који је у датом контексту био синоним за КПЈ, преживљавао је идеолошку кризу – ту је због напуштања совјетског курса владала необично велика идеолошка збрка. У совјетској партији већ дуже време није било слободне борбе мишљења, а коначно је откривено и шта су Стаљинови теоријски радови – у СССР су све што је он говорио о појединим практичним мерама прогласили за науку и теорију, што није имало никакве везе са марксизмом. Иста тенденција је примећена и у КПЈ, с тим што су ту проблем направили нижи партијски кадрови који су радове руководилаца безрезервно прихватали: „Настаје необична и смијешна ситуација: нама из ЦК нуде монопол, гурају нас у њега, а ми

⁹ Ibid., 564-566.

¹⁰ Ibid., 545.

¹¹ Ibid., 567-543.

¹² Ibid., 560.

¹³ Milovan Đilas, „O teorijskom radu naše Partije“, u: Ibid., 589-638.

морамо да се отимамо“.¹⁴ Уместо тога је дат наизглед другачији предлог, који је заправо у обе земље све време био на снази. Према Ђиласу „између теорије и праксе постоји нераскидива унутарња веза у којој час једна овој, час друга оној служе као основа“. Наука марксизма се, исто тако, може развијати и побеђивати једино у отвореној борби, па је требало осигурати право чланова КПЈ и научних радника да усвајају или не усвајају ове или оне поставке. Постојала је наравно и опасност да то буржоаски и информбираовски елементи искористе, али је питање да ли се иста монополом уклања јер ће непријатељ увек наћи облик борбе: „Разлика је, dakle, само у томе што ћемо га у отвореној борби лакше открити“. Последње је, како се могло чути у Титовом говору на Конгресу АФЖ, већ давало резултата. Линија за наредни рад је dakле био принцип слободе дискусије, али, Партија је марксистичка, што значи да решења партијских форума „мора поштовати свако ко хоће да остане у Партији“ - док се линија изграђује може се слободно дискутовати, а када се утврди, и када је Партија у *акцији*, онда дискусије нема. По Титовим речима:

Ми хоћемо чисту Партију, али унутар ње треба да буде истинске демократије, да сваки (члан може да) каже шта мисли, па ако он понешто (и не) мисли (исправно), треба на то шире гледати, доказати (му) да је његово схватање погрешно и поправити га. И обратно, уколико је његово гледиште правилно, треба то гледиште прихватити. [...] Толико о унутарпартијској демократији¹⁵.

Оно што је важило за Партију важило је и за науку. Темпо је нагласио да је теоријска разрада питања даље друштвене изградње најважнији проблем, те да су томе највећа кочница совјетски остаци.¹⁶ Људима је требало казати: „Ваш научни рад је то и ту можете слободно радити“, онда би професори написали књигу о на пример аграрној политици која не мора бити никаква догма Партије, а онда би дошао други професор који би можда рекао да то није тачно. Ђилас је испричао и анегdotу о научницима извесног института који су код њега дошли са пројектом чиме ће се тај институт бавити „па су узели моје цитате доказујући да они говоре да су извјесне поставке тачне“. Ова пракса је оцењена као погрешна - ако тако хоће да раде није им потребан научни рад: „Ја сам им се насмијао и рекао да тако раде Руси, а да они треба да направе научно дјело и да онда видимо да ли ће се то слагати с мојим цитатима“.¹⁷ О чишћењу совјетских остатака у привреди говорио је нико други до Кидрич:

Пре свега, код нас је укорењена мисао да су обавезни откупни социјалистичка мера *par excellence* с којом је социјалистичка држава чврсто ухватила сељака, јер (тобоже) једино кроз обавезан откуп он може да се приволи у социјализам. То је такође мера из совјетске праксе. Међутим, плански откуп није никакава социјалистичка мера, бар данас није социјалистичка мера. Он је имао социјалистички карактер док нам је помагао да слиstimо остатке разноразних кулака и других, али он није пре свега социјалистичка мера, него је

¹⁴ Ibid., 591.

¹⁵ Ibid., 616. Наводе у заградама је додао Бранко Петрановић.

¹⁶ Ibid., 611.

¹⁷ Ibid., 611.

првенствено мера оскудице. [...] Зато сада то више није корак напред у развијању производњих снага и размене, него корак назад.¹⁸

Ђилас је говорио о улози државе у привредном развоју – ова и даље прикупља вишак вредности како би га делила, и „гур“ производњу политички али не управља непосредно свим питањима. Предузећима руководе раднички савети који распоређују вишак рада преко својих дирекција „одоздо на горе“, и „држава ту нема у перспективи никаква посла него само да узима порез“ који распоређује на потребе војске, администрације, просвете, културе и здравства, а све остало „треба да се гур“¹⁹. Поред тога „држава узима још нешто“ - инвестира у „некаква заостала предузећа“, или неку нову индустријску грану тамо „где нам је политички важно, и само политички, да подупредимо неки крај и републику“. Исто тако „пошто смо у прелазном периоду, где мора још трајати држава да би очувала тај поредак (и омогућавала његов) даљи развој, она један дио још мора да узима за свој властити опстанак као орган друштва, који се брани од спољних и унутрашњих непријатеља“. У сваком случају, „систем је врло прост, јако прост“.²⁰

Општа линија је дакле било чишћење совјетских остатака, социјалистичка законитост и социјалистичка слободна дискусија, у којима се у било ком случају, додуше на мање непосредан начин, свеједно долазило на линију Партије. Исто се као и увек одразило у архитектонској и грађевинској пракси.

8.2. Питања и проблеми архитектонске праксе: борба против совјетских остатака

После Петог пленума ДИТ и Саветовања у Дубровнику почела је реорганизација ДИТ, којим поводом су се одмах јавиле недоумице, за које је у часопису *Tehnika* отворена рубрика „Питања и проблеми“. Фебруара 1951. године је примећено да су се при оснивању републичких друштава појединих струка појавила „различита, па чак и неправилна тумачња“.²¹ Слично Ранковићевом објашњењу реформе судства, развој ДИТ је требало да се одвија кроз „прерастање а не раствурање“, односно да принцип реформе буде даље јачање јединственог система удруживања стручњака, а не нека нездрава тенденција да се ДИТ претводи у застарелу по форми и садржају сталешку организацију.²² ДИТ другим речима није требало да буде „техничко“ удружење, него се и даље тражило повезујуће политичко упориште које су давале такозване хоризонталне везе државних органа. Проблем је убрзо решен решен - августа је стигао предлог Статута Савеза ДИТЈ који је требало да буде усвојен на Трећем конгресу новембра 1952, после Шестог конгреса КПЈ.²³ Члан 1 Статута је предвиђао рад на уздизању „стручног и

¹⁸ Ibid., 624.

¹⁹ Ibid., 629-630.

²⁰ [Bratislav Stojanović] „Pismo uprave Saveza DITJ-a Društvima inženjera i tehničara Narodnih Republika“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1951), 65-66.

²¹ „Vesti iz Društava. Pitanja i problemi“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1951), 131-132.

²² „Predlog statuta Saveza društava inženjera i tehničara FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1951), 259-261.

политичког знања“ стручњака, што је требало учинити кроз јединствену организацију која ослањала на две традиције – предратних удружења, и стремљења изражених кроз НОБ и дотадашњу изградњу социјализма. Две линије – стручна и политичка - и даље су биле интегрисане, чиме је држави остављана могућност да „гуре“ струку када затреба. Нови совјетско-демократски спој одразио се и на конкретну производњу - 5. јануара је на Саветовању по питању организације грађевинске оперативе на Бледу разјашњено да објекте више не треба градити решењима о приоритету и вирмансањем, него „стварањем привредне организације која већ по свом карактеру решава задатке и без бирократије“, и која има слободу одлучивања о својој унутрашњој организацији зато што је у њој већ акумулирано искуство и свест јаког и успешног колектива, а: „Све то сигурно више вреди него наређења“.²³ Грађевинско предузеће ту јесте „економски самостално правно лице“ које производи робу, гради објекте и продаје их, и тако стечена акумулација делом припада држави а делом предузећу, с тим да оно и даље ради по друштвеном плану, а не стихијски као у капитализму.

У складу са оваквим средњим решењима новог прелазног периода наступиле су и промене у конкретној изградњи. У монтажној градњи су у међувремену образовани комбинати „Трудбеник“ и „Стандард-бетон“ из Београда, и „Бетон“ из Новог Сада, чији се производни програм заснивао на полумонтажном систему који је имао специфичне карактеристике.²⁴ До тада је постало „потпуно погрешно“ тврдити да су куће монотоне јер је Грађевински институт НРС разрадио преко 30 архитектонских решења. Што се тиче конструкције, типови су били слични онима које је претходно радио Игор Блуменау, од бетонског скелета са испуном од блокова или стандардне опеке. Сада су међутим елементи били међусобно замењиви јер је усвојен модул 120cm, па је избор архитектонског решења и конструкције могао бити примењиван у зависности од локалних прилика, то јест, од доступног материјала на лицу места. Проблематику је ближе разјаснио Игор Блуменау.²⁵ Грађевински институт НРС је себи дао задатак да спроведе „што ширу индустрјализацију процеса грађења“, међутим „да ова општа поставка не би завела људе, да помисле да ми тражимо пуномонтажну кућу“ објашњено је шта систем полумонтаже подразумева. Како се конструктивни елементи једног система могу употребити код било ког другог, створен је широк круг могућности диктиран економским условима – свако жели да има што јефтинији стан прилагођен својим потребама, па ће негде бити повољније да конструкција буде од префабрикованих елемената а негде од ливеног бетона, а испуна негде од опеке а негде од блокова. Ово значи да се могла направити и варијанта „монтажне куће“ у којој је објекат направљен од

²³ Јође Валентићић, „Organizacija građevinske operative“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1951), 55-84.

²⁴ *Naša montažna gradnja* (Beograd: Комбинат за монтажну градњу, 1951).

²⁵ Игор Блуменау, „Kako ћу најлакше добити добар стан“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (1952), 114-116.

ливеног бетона и опеке, чиме се добија традиционално грађена кућа, а како се логично поставља питање шта је у таквој кући уопште индустријализовано, Блуменау је имао спреман одговор:

Људи врло често мисле да је монтажа неки процес грађења, као што је производња готових фрижидера. Ово је погрешно. Ми хоћемо индустријализацију грађевинарства са свим њеним логичним постепеним развојем, дијалектичком економиком и последицама, које из тога произилазе.²⁶

Стање је dakле било овакво – од пуне, колико и од било какве монтаже се одустало док се не развије индустрија, па је као „прелазни“ предложен начин градње који је све време био на снази. У пројектима су се одразиле и актуелне демократске концепције - како Блуменау наводи, у становима живе различити људи па свако униформисање, „круто типизирање“, води незадовољству „потрошача“. Последњи термин је био можда једина нова категорија у грађевинарству тог времена. Иначе, „индивидуалност“ приступа је била правило и до тада, с тим што сада добија нови идејни значај – потенцира се у сврху некакве хуманизације становиња која би требало да је у складу са жељама радника, то јест потрошача, какву је Рибникар тражио у Дубровнику. Како год било, од прогреса и индустријализације грађевинарства до краја Плана није било ништа, а горње демагошке поставке показују да се у међувремену није много тога променило.

О томе колико се после Трећег пленума КПЈ постигло у школству може се сазнати из карактеристике коју је Јова Богдановић из Комитета ТВШ КПС послала 14. августа 1951. године Савету за науку и културу Владе ФНРЈ.²⁷ Допис једнако показује и стање факултетима и намеру Партије да на истим продуби свој утицај. У ТВШ је према Богдановићу владала „прилична анархија“ – критеријума за пријем кадра и напредовање није било, него се радило по мишљењима појединих професора или група професора, при чему је била на снази пракса да им на факултетским саветима не треба опонирати, па чак ни дискутовати о рефератима. Асистенти су сматрани за „приватно помоћно особље“ појединих наставника па је напредовање зависило од напредовања њихових претпостављених. У пракси постављања кадрова „по личним везама и симпатијама“ било је примера и са Архитектонског факултета: Никола Шерцер, члан КПЈ, прво је постављен је за доцента а онда му је декан (Александар Дероко) уз сагласност Митре Митровић-Ђилас рекао да нема радног места па овај није ни дошао на факултет. Дата је и карактеристика Љиљане Бабић, изабране „на лично залагање и каприс проф. Добровића, као стручак слабог квалитета“, а „иначе је на факултету компромитована као неморална“.

²⁶ Ibid., 115.

²⁷ „Јова Богдановић из Комитета Техничке велике школе КП Србије – Савету за науку и културу Владе ФНРЈ. Извештај о наставним кадровско-политичким питањима на Техникој великој школи (у вези са састанком представника партијских комисија универзитета и великих школа са другом П. Стамболићем)“, Архив Југославије, 317-3-7.

За напредовање је пре рата требало два до три пута више времена, а проректор ТВШ је дошао у Школу из привреде пре две године, одакле је супендован после искључења из Партије, након чега је одмах, 30. августа 1949. године постављен за ванредног професора Машинског факултета, а 30. маја 1951. за редовног, с тим да: „Овом његовом помицању није претходио никакав научни рад – нема уопште докторат“. Миодраг Лалић, доцент Технолошког факултета, изабран је за ванредног професора иако није имао стручних квалификација, а такође: „Познат је на факултету као велика пијаница, долази пијан на предавања, испите и седнице факултетског Савета, који га је унапредио под мотивацијом да „ипак није ноторна пијаница“. Све наведене примере је требало уклонити, а актуелно је било и пензионисање наставника који сметају „углавном због своје старости, а делимично и свог политичког става“ и спречавају долазак способнијих људи. Кандидати за пензију су на Архитектонском факултету били Светозар Јовановић и Димитрије Леко. Као узроци оваквог стања су узети: мали број комуниста у кадру, недостатак јединственог закона о универзитетима који би заменио прелазне уредбе, устручавање Савета за науку и културу да енергично интервенише, и неодређен однос између школских власти, партијске организације наставника и Савеза студената. На крају је истакнуто да се стање може поправити „једино постепеном, стрпљивом, дугорочном или систематском заменом наставног особља новим, научно и педагошки способним и социјализму оданих кадрова“. Енергичнији став по овим питањима требало је да польуја уверење „нездравих наставника“ да су свемоћни и буде „неопходан услов рада партијских организација међу наставницима и на њиховом окупљању око себе“. У том циљу је требало отпочети и борбу преко штампе у виду „јавне критике“, прво од стране другова са Универзитета па онда и од партијских органа.

Проблеме на факултетима је прозуроковало и отварање ка Западу, што је једнако требало контролисати јер „све ове околности утичу да се у извесној мери ствара плодно тло за формирање разних западњачких агената“.²⁸ Током новембра и децембра 1951. године је екипа ЦК КПС обишла партијске организације Правног, Економског факултета и Новонарско-дипломатске школе у Београду и о томе послала закључак Титовом кабинету. Примећено је да су после закључења Уговора о војној помоћи са САД чак и чланови КПЈ дезоријентисани и да су се устручавали од критике Запада. На Правном факултету је један студент искључен из Народне омладине због западњачке пропаганде, као и један члан КПЈ који је „овог типа узимао у заштиту“ под паролом да „ми на западу немамо непријатеља“. Дешавало се и да студенти одлазе у енглеску амбасаду по књиге, а

²⁸ „ЦК КПЈ – кабинету маршала Југославије Јосипу Брозу Титу. Извештај екипе ЦК КПС о обиласку партијских организација Правног и Економског факултета и Новинарско-дипломатске школе у Београду у времену од 15. новембра до 15. децембра 1951. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ-II-2/87.

неки су били и на екскурзији у Француској коју су по повратку глорификовали „фасцинирани пуним трговинама и стандардом“.

Нова стратегија по питању стања на Универзитету је разрађивана 16. јануара 1952. године у Комисији за агитацију и пропаганду, где су главну реч држали Ђилас и Кидрич.²⁹ Ту је примећена масовна оријентација студената само на учење и опадање интереса за политику и изградњу социјализма, а било је присутно и „широко погрешно схватање демократичности“. Поменут је и проблем кадрова – партијски су углавном били слабих квалификација, што за Ђиласа није било проблем: „Позудани су, па макар и ништа не знају“. Питање политичке подобности наставника је требало решавати од случаја до случаја: требало је „одстранити“ идеалисте на хуманистичким наукама, на лингвистици „можемо да трпимо“, у егзактним наукама „треба реакционаре да трпимо, макар су и против нас“, а око историје, педагогије и филозофије „треба видети“. Што се тиче студената, окарактерисани су као „балавци“ који могу да греше и стварају „разне теоријице, које су последица младости, наивности незнაња“, јер „какве смо ми све теоријице имали у глави“, међутим „ако је он против социјализма у Југославији, шта ће тај на универзитету“. Према Кардељу је такође требало „избити илузије“ о аутономији универзитета, на шта се надовезао Кидрич у маниру познатом из Привредног савета: „Ја мислим да треба спровести једну оштру борбу за аутономију универзитета, они аутономију универзитета схватају као немање контроле. Ја бих био за то да се спроведе мало јаче решетање, да се врши избор професора, ја бих изучио тај систем. То би била апсолутно здрава ствар“.

О резултатима читавог процеса можда најбоље говоре статистике. Према Извештају Ректората о раду ТВШ током 1953/54 године је број доктората, а ово се наводило као успех, био већи него претходне године у односу 9:2, мада није изнето и колики је број радова у питању – једнако их је могло бити и девет.³⁰ Од укупног броја радова ниједан није написан на Архитектонском факултету, на коме су такође те школске године издата два уџбеника: Добровићева *Техника урбанизма* и Дерокова *Монументална архитектура средњевековне Србије*. У штампи их је јуна 1954. године од 11 издатих на Универзитету такође било два: *Архитектонске дрвене конструкције 2* Светозара Јовановића и *Пољопривредна архитектура* Бранислава Којића; а у припреми су били: *Архитектонске конструкције I* Петра Крстића и *Техника урбанизма I/b* Добровића.³¹ Поменуте књиге су у датим областима остале једине и у деценијама након тога, а неке и до данашњег дана. Што се тиче научних радова, према подацима Савезног

²⁹ „ЦК КПЈ, Комисија за агитацију и пропаганду, Београд. Записник са саветовања по питању универзитета одржаног 16. јануара 1952. године“, Архив Југославије, 507-VII, II/4-д(1-27)(К-24).

³⁰ „Rad na nauci i struci na Tehničkoj velikoj školi u Beogradu“, *Tehnika* (Beograd), br. 11 (1954), 1700-1701.

³¹ „Udžbenici i skripta. Iz izveštaja rektora o radu TVŠ u 1953-1954 godini, Naučna knjiga, Beograd, 1954“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1955), 15-16.

завода за статистику је у области архитектуре од 1945. до 1964. године, дакле за двадесет година, одбрањено свега четири доктората, од тога два 1961. и по један 1963. и 1964. године.³² Према другом извору било их је седам, од којих је шест одбрањено на Архитектонском један Филозофском факултету.³³ Од датог броја, по један се односио на области нацртне геометрије, становића и градских центара – последњим се у складу са активношћу око Генералног плана Београда бавио Оливер Минић, док су остали за тему имали архитектонско наслеђе. Тежње периода такозваног административног, совјетског руковођења су по питању тематике научних радова очигледно уродиле плодом, додуше, у не тако великим обиму колико се у то време на развој науке и културе декларативно полагало.

8.3. Путоказ кроз лавиринт стилова: шта је са архитектуром у иностранству?

Почетком 1951. године су са економским споразумима са САД, Великом Британијом и Француском, Југославију посетили енглески и француски стручњаци. На позив ДИТЈ је дошао Пјер Севет, шеф одсека за електрификацију Економске комисије за Европу ОУН, а архитекте је посетио Ентони Чити, државни саветник за урбанизам Велике Британије.³⁴ Чити је од 26. јануара до 8. фебруара одржао по два предавања у Београду, Сарајеву, Загребу и Љубљани: „Архитектонски објекти и конструкције у Енглеској“ и „Урбанизам у Енглеској“, од којих је одмах објављено друго, а онда и његов чланак „Архитектура године 1951“.³⁵

Читијево виђење архитектонске делатности на Западу је било: добијена борба модерне архитектуре против оживљавања стилова, али и „конфузија назива, тенденција и струја у архитектури“. Проблем је био „како да високо индустрелизована и научно концепцијана архитектура сачува садржај, који би сваком био схватљив и који би тиме омогућио архитектури да заузме мјесто популарне (народне) умјетности и постане носилац израза патриотског осјећаја“. У томе су препознате три линије: прихватање серијске производње, што води дехуманизацији и „негацији архитектуре као уметности“; „свесна хуманизација“ изналажењем локалних карактерика и материјала, што се може изродити у бег од обавеза; и „друштвено-реалистичка“ према којој је архитектура у служби друштва и „одраз времена“. Ови правци међутим нису били искључиви - корисно

³² Jugoslavija 1945-1964. *Statistički pregled* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965), 308.

³³ На Архитектонском факултету су одбрањени докторати: „Израда косе перспективе поставком помоћне фронталне перспективе“ Милорада Јовичића (1957); „Развитак, структура и центри малих градова“ Оливера Минића (1960); „Старе цркве и брвнаре у Србији“ Добросава Павловића (1961); „Координирани систем конструкција Ђорђа Злоковића (1961); Сеоска кућа и станови у Босни и Херцеговини Мухамеда Кадића (1963); и „Стамбено питање у градовима Југославије“ Љубинке Ћјанић (1964). На Филозофском факултету је одбрањен рад „Црква Богородице Љевишке Слободана Ненадовића (1960). Милан Ракочевић, ур., *Високошколска настава архитектуре у Србији. Необјављени рукописи* (Београд: Архитектонски факултет, 1996), 115.

³⁴ Севет је одржао два предавања: „О актуелним енергетским проблемима Европе“, и „Међународно право и проблеме коришћења вода“. „Naši gosti“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1951), 66.

³⁵ Anthony Chitty, „Urbanizam u Britaniji“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1951), 91-93; Anthony Chitty, „Arhitektura godine 1951“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 76, 112-114.

је да се анализирају „јер тиме градимо базу за критику“. Са овим Чити резимира: „На kraju: као што видите, ми архитекти – бар код нас у Енглеској – налазимо се у времену велике недоумице“. Да се не зна да је чланак писао неко из Енглеске лако би се могло претпоставити да је дошао од неког совјетског или југословенског архитекте. Тенденција да се у иностраним изворима траже сличности са линијом југословенске праксе, тачније, са линијом социјалистичког реализма, јавила се још 1950. године, а сада постаје занимљиво то што се, попут Ђиласовог навода на Четвртом пленуму о идеолошкој конфузији „радничког покрета“, проналазе примери који доказују постојање мноштва праваца са којима су принуђени да се сналазе архитекти Запада, и њихове недоумице по питању правца развоја архитектуре. Са оваквим полазиштем је у рубрици „Из страних часописа“ листа *Gradjevinarstvo* током наредне две године пренето неколико чланака из часописа *Neue Bauwelt* које је писао Ханс Шозбергер, а преводио Димитрије Леко под насловом: „Шта је са архитектуром у иностранству?“. Наравно, нису сви пренети у исто време – 1951. године су објављени само они који су се бавили проблемима модернизма, док је проблем са, како би то Мохоровић рекао, застрањењем еклектицизма дошао је на ред тек наредне. Тренд хуманизације социјализма био је у складу са начином на који је аутор писао текстове: „Кроз све ове серија чланака провејава, било његов, било туђ, хумор“.³⁶ Увођењу нешто ведријег приступа у проблематику архитектуре Југославије су свакако допринеле и Шозбергерове карикатуре и развојни дијаграм под називом „Путоказ кроз лавиrint стилова“.

Први чланак, из августа 1950. године, објављен је под називом „Функционализам“.³⁷ Овај правац се развио након што је Саливен сковао гесло „форма следује функцију“, након чега је уследило рано доба (1920-1930) са Немачаком као развојним центаром правца; средње (1930-1940) означено пробојем покрета у иностранству, добијеном борбом против стилова и стварањем Интернационалног стила; и позно доба (1940-1945) у коме је наступило опадање - средиште постаје Америка где је створен „извежбани (рутинирани) функционализам“, где публика као модерно означава све што нема орнаменат. У последњој фази се наиме појавио формализам – раван кров и стаклени зид се примењују свуда, а ту су и „разни правци стилова“ - између осталих, стил „парфемске флаше“ (Певснер) као „недоношче Новог класицизма“, „динамичке линије“ (Менделсон, Нојтра), а и поједини архитекти зидају другачије него раније: Мис Ван Дер Рое испушта потпорне зидове да био добио сенку, Корбизје компликује фасаде брисолејима, Гропијус, Бројер и Нојтра зидају косе кровове, а Алто савија фасаде. Све у свему: „Функционализам је постао академски, дворски. И као крајња ознака овог општег уважавања – отворио је директор њујоршког музеума своја врата да би Функционализму

³⁶ „Nešto humora u literaturi o arhitekturi“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1951), 47-48.

³⁷ Hans Schoszberger, „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 342-349.

доделио достојно место поред грчких храмова и готских катедрала“. Уз ово је приложена и карикатура наведених архитеката у позама војника у тимпанону грчког храма. [Слика 207] Онда је наступио расцеп функционализма на два правца: неоргански и органски, класичаре и романтичаре, где прво заступа „тврђава МОМА“, а друго Рајт.

Након што је ово утврђено, децембра 1951. године је објављен и други Шозбергеров чланак, у коме се на основу констатације о мноштву стилова испоставило „да се сад мора о теорији архитектуре, како изгледа, писати замршено и нејасно“.³⁸ Ово је постало мода и „изми се без реда осипају“, а са друге стране долази на ред политички моменат који захтева: „Доста са том лудоријом! Прихватите се посла, стварног грађења“. Овај глас се међутим није чуо – док Мамфорд и Гидион „држе у рукама архитектонску критику света“, у грађењу провејава мноштво стилова који са функционализмом немају никакве везе. Одвојеност модернизма од стварности је сликовито приказана причом о Заратустри који са брда силази у град тражећи од људи да га упознају са савременом архитектуром. Они му дају хрпу часописа, да би Заратустра после годину дана, пошто је размислио, сишао са брда и говорио:

Кад сам прочитао ваше грађевинске књиге, очекивао сам да ћу видети једну јединствену чисту грађевинску уметност, Функционализам. Ништа од тога није истинито! Био сам на Истоку, тамо се зидају грчки храмови од гипса и биоскопи изгледају као палате Ренесанса. Био сам на Западу, тамо расту кућице брзо из земље, али су све same шећерне тортице и минијатурни ритечки замкови. Ви лажете! Зашто подваљујете свету са некаквом архитектуром, које никако нема. Видео сам мало грађевина Функционализма, оне су биле колико лепе толико и ретке. О, ви архитекте, ви причате људима причу о роди кад тврдите да се грађевинска уметност рађа на вашим цртаћим таблама. Ако подигнете једну модерну грађевину, истовремено су ту хиљаду других ружних зграда, које су вероватно постале на један начин који ви намерно прикривате, као деци оно о рађању људи.³⁹

Функционализам је dakле био признат или се нажалост по његовим принципима није зидало - смешно мали постотак грађевина је био модеран, док је остало псевдоисторијска мешавина ружних вила и трапавих општинских домаца са стубовима. Овог пута су карикатуре приказивале „Ноћну стражу архитектонске критике“, и „О чему архитекти сањају, а шта се никада неће изградити“. [Слика 208]

Шозбергерова расправа ће се наставити 1952. године, а за то време је, без обзира на дилеме на Западу, архитектима Југославије увекико постало јасно како треба радити јер се јавила нова теза – модерна архитектура се може остварити само у социјализму. За ово је послужила реинтерпретација Генералног плана Београда који је усвојен априла 1951. године, и чији сегменти ни по принципима нити по формалним обрасцима са модернизмом нису имали везе. Делови плана су објављени у часопису *Урбанизам-архитектура* за јануар/април - неки из 1949, а неки из 1950. године, и ту извесних

³⁸ Hans Schoszberger, „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu?“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1951), 442-447.

³⁹ Ibid., 444.

разлика у односу на претходни период јесте било, али пре свега у пратећим текстовима. Развој Београда је разматрао Милош Соборски, који је приметио да су пре рата „проверена савремена схватања“ тешко продирала у хаос капиталистичког предузетништва, а карактеритичан пример за то била је Поштанска штедионица Јосипа Пичмана - он ју је пројектовао „потпуно савремено“ или је накнадно упропашћена „деформисаним класичним облицима“.⁴⁰ Други текст Сомборског се тицоа послератног планирања – у новој Југославији се градило плански, а доказ за то је био Генерални план чија је израда, како се сада испоставља, започета још крајем 1944. године – још тада се кренуло са прикупљањем статистичких података, мада су се због брзине градње морале радити и појединачне интервенције на терену.⁴¹ У плану су такође примењивана „савремена достинућа“ урбанистичке теорије и праксе – праћена су и западна и совјетска искуства па су се код урбаниста искристалисале два правца: једни су тежили да задрже постојеће стање, што је „за она времена“ било готово једино решење које није ништа могло да допринесе развоју урбанистичке теорије; а други да примене најрадикалнија схватања без обзира да ли се ова могу применити у домаћим приликама. Неизвесно је на који су се начин на Генерални план одразиле тежње ових „других“, али се истиче да ће се архитекти и даље служити иностраним резултатима, с тим што се овог пута под иностранством поразумевају управо ти „други“. Према Сомборском су „тамо“ планови настали у тежњи да се поправи тешко стање вишемилионских градова насталих развојем капитализма, каквих није било у Југославији где се индустрија развија плански. Оливер Минић је, слично томе, писао да су на Западу прогресивна начела најпрецизније изражена у *Атинској повељи*, али нису могла бити реализована: „Очевидно је да тек у условима социјализма може доћи до примене ових начела организације града“.⁴² Судећи по прегледаним чланцима, ово је било прво помињање *Атинске повеље* у читавом послератном периоду.

У складу са новим начелима старог плана, дошло је и до промена у пројектима за централну зону Београда. Ове су биле први резултат рада новоформираних пројектантских бироа, од којих су 1950. године у оквиру Пројектантског завода ИОНО основана три: Владете Максимовића, Богдана Игњатовића и Братислава Стојановића.⁴³ Пројекат за Теразијску терасу је рађен у Максимовићевом бироу, коме је инвеститор био ИОНО а саветодавно тело Комисија за стручна питања у саставу: Ђорђе Лазаревић, Миладин Прљевић, Драгиша Брашован, Милош Сомборски, Богдан Игњатовић,

⁴⁰ Милош Сомборски, „Развој Београда између два рата“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 11-51.

⁴¹ Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 5-10.

⁴² Оливер Минић, „Структура града и центри друштвеног живота“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 150-155.

⁴³ Bratislav Stojanović, „Trg Dimitrija Tucovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1951), 329-338.

Братислав Стојановић и Јосип Најман.⁴⁴ Комисија је одржала четири састанка у различитим фазама рада, утврдивши извесну допуну садржаја, мада је највећа промена направљена по форми. На Тераси је даље постојао „округао анекс“ непознате намене, а највећа промена се дододила испод првог платоа - ту се претходно налазила полукружна колонада која је сада добила праве углове као уосталом и цело решење. Друштвени садржај објекта је изражен кроз „геометријски једноставне и чисте облике“, уз обликовање са свих страна „и одозго“, мада је остављена отворена могућност и за монументалну обраду: „Сама архитектура обрађена је у тектонском смислу са видљиво наглашеном скелетном конструкцијом и детаљима“, али је у детаљу могуће употребити „где је то остварљиво, елементе наше архитектонске традиције“. [Слика 209]

О новом пројекту Трга Димитрија Туцовића писао је Стојановић чији је биро и радио ревизију пројекта.⁴⁵ У вези овог потеза је Повереништво ИОНО организовало три састанка: са Стручном комисијом, проширеном Стручном и Ревизионом комисијом, и представницима ИОНО – судећи по броју имена који су им присуствовали, читави колективи некадашњих пројектантских завода и градских власти су и даље били главни актери рада, само се више нису називали „управом“ него „комисијама“.⁴⁶ У пројекту је одбачено решење Николе Гавrilovića унето у ГУП, а као први разлог се наводи композиција – трг није био осмишљен као општеградски центар повезан са другим центрима истог типа у граду, него као „трг по застарелим урбанистичким категоријама“, што је тврђа која се свакако може узети са резервом. Поред тога, решење „цепа јединство простора“, јер се трг „увлачи као клин (као страно тело) у правилан ортогонални систем постојеће изградње“, а није доволно вођено рачуна ни о саобраћају. Нови пројекат је наиме протумачен у складу са начелима ГУП, иако је истом заправо припадао Гавrilovićев план - поред микрорејонских и рејонских центара, ту постоје и центри „вишег типа“ којима припада Славија. Такви центри у условима социјализма носе важну улогу у животу радних људи па их сходно томе треба и решавати – као „велике тргове на којима ће се масовно окупљати приликом манифестација и зборова“. Функција трга „вишег типа“ је, другим речима, потпуно иста као и у претходном решењу, само јој је додата теза која са тим нема никакве суштинске везе - „ствар је, да се тако изразим, у

⁴⁴ Б. С., „Теразиска тераса – Београд“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1951), 200-202; Vido Vrbanić, „Projekat Teraziske terase u Beogradu“, *Jugoslavija* (Beograd), бр. 6 (1952), 55-57.

⁴⁵ Stojanović, „Trg Dimitrija Tucovića“, 329-338.

⁴⁶ У време када се рад атељеа налазио у фази усвајање програма, а пре преласка на израду идејног пројекта, Повереништво за ИОНО је организовало три консултативна састанака. Првом су присуствовали: Драгиша Брашован, Миладин Прљевић, Владета Максимовић, Видо Врбанић, Милош Сомборски, Никола Гавrilović, Рајко Татић, Станко Мандић и Братислав Стојановић. Другом поред већ поменутих, са проширеном стручном комисијом и ревизионом комисијом: Ђорђе Лазаревић, Рата Богојевић, Богдан Игњатовић, Димитрије Маринковић, Милош Црвчанин, Владислав Рибникар, Стојан Радуловић, Вера Ђирковић. Трећем, са представницима инвеститора Марком Никезићем, Јуре Сарићем и Стојаном Радуловићем; Игњатовић испред Пројектантског завода ИОНО, Сомборски, испред Урбанистичког завода ИОНО и сарадници атељеа Ђирковић, Петричић и Стојановић. Ibid.

децентрализацији функција центра“⁴⁷. Истоветност принципа старог и новог решења може се сагледати из приложеног описа по коме се нови пројекат опет смешта контекст монументалних потеза које је разматрао још Добровић, то јест новонасталих „општеградских центара“. За железничку станицу се и даље предвиђала опера, Савски проспект је ту „тежиште културног и друштвеног живота Београда“, са друге стране реке је још један центар са административно-управним и културним објектима, а Трг Маркса и Енгелса саставни део комплекса од Теразија до Техничког факултета. Предвиђена је и „стална циркулација људи“ на потезу Славија–Теразије–Трг Републике–Калемегдан, као центара који се „преливају један у други“. Славија је „у одређене дане“ пролазна за пешаке и у правцу Фискултурног појаса, дуж Булевара Југословенске армије и Аутокоманде, као и Савског проспекта преко Немањине улице. Ту су и „даљински видици“ ка „Албанији“, Новом Београду, Булевару Југословенске армије и обрнуто, штавише, „сматрам да од ових предности треба кренути у пројектовању као од основних композиционих поставки“. После излагања тезе о општеградским центрима, објашњено је и решење самог трга. Иако се претходно решење критиковало због проблема у саобраћају, Славија је и даље „мирани трг која саобраћај не пресеца нити га тангира“, иначе „не би могао да одигра улогу општеградског центра у оном смислу како је то напред изложено“. Нису занемарени ни идејни услови – новија историја радничког покрета Југославије је везана је за Славију, па су у складу са тим „главни објекти“: Дом Димитрија Туцовића (JCJ, Савез бораца Србије, Савез КУД и дворана за њихове културно-уметничке манифестације), споменик Туцовићу, робна кућа, кафана, „разне агенције и бирои“, а онда и стамбене зграде, станица метроа и продавнице новина. Дом је од свих очигледно најважнији објекат, смештен исто као и претходни, између Маршала Толбухина и Светосавске, што је „повољно за масовно долажење и одлажење из Дома“ - новина је била у томе што се Маршала Толбухина „премошћава архитектуром“. Ту је и „захтев за постављањем верикалне архитектонске доминанте, као елемента далеких видика“ на завршетку Немањине, везано за визуру са Новог Београда. Разматран је и положај споменика, који према перспективним скицама није онај испод кога је сахрањен Туцовић. Судећи по обиму радова и положају споменика, предвиђена је не само израда новог, него и његово померање а тиме извесно и још једна Туцовићева сахрана. Поред тога, околно становање које је било упориште критике претходног решења, на плану није ни уцртано. Укратко речено, пројектантски принципи су остали исти, с тим што је трг добио квадратну форму, док су околни објекти паралелопипеди, а ту је и картезијански небодер. [Слика 210] Пројекат је међутим свеједно неповољно оцењен од стране Урбанистичког завода ИОНО – упркос свим претходним консултацијама, одбијен је

⁴⁷ Ibid., 331.

познатом реченицом да „не може да послужи као подлога за израду пројекта“. Речено је да није у складу са Генералним планом и да не даје повод да се исти ревидира, те да није узето у обзир ни да се саобраћај Београда „природно“ рачва на Славији која је у датом решењу остала „излована од живота“. Поставка да трг треба уклопити у ортогонални систем „неоправдана је и неповољно се одражава“, како у односу на Улицу маршала Тита тако и према околним блоковима који су косо постављени у односу на дати правац. Другим речима, решење је као и многа у том периоду послужило само дискусији којом се овог пута инаугурисао модернизам. Карактеристично, израдио га је Стојановић, један од највећих заговорника социјалистичког реализма, мада судећи по пројекту од истог није много одступио.

Прерада стarih пројеката по новим принципима дешавала се и код објеката других намена. Едвард Равникар је изнео предлог како је требало радити већ изведене радничке колоније на Драви и Стожицама у Љубљани.⁴⁸ Проблем са истим је био у томе што су пројекти одобрени „бироцратски формално“, при чему је оријентација сваког објекта била различита, па су уместо тога предложени објекти у низу, на дубоким парцелама у ширини објеката, груписани у неколико целина и повезани кривудавим улицама. Сваки објекат је, самим тим, по мало смакнут у односу на суседни, а саобраћај се као и увек рачва од дома културе, што је било принцип и у старом решењу. Новина је опет у начину обликовања – у првобитном решењу „различити облици, нагиби и типови покривања објекта дају утисак несрећеног становаша предграђа“, а у новом је употребљена „елементарна пластика која је позната из стarih приморских градова“. Питање је међутим колико је естетски изглед ту био одређен близином мора а колико модернизма – објекти су добили равне кровове, а према Равникару: „У архитектури и урбанизму се одражава цивилизација друштва и наша је дужност да ми покажемо своју“.

[Слика 211]

Urbanizam-архитектура је у броју за мај/август 1951. године већ била пуна чланака у којима се одражавала поменута цивилизованост. Ту су се поред француских појавили апстракти на енглеском језику, а на насловној страни је дата и перспектива извесног савременог града. У чланку „Основни принципи архитектонске фотографије“ Федора Вензлера је једна од стамбених зграда у Московској улици по који пут узета за предмет рада, с тим што је приказана у модернистичком светлу, очигледно независно од оног што се налазило унутра.⁴⁹ Вензлер је објаснио да бетонски објекат треба сликати „тако, да дјелује у већој мјери линијама и масом, а у мањој структуром површине коју морамо којипут, чак и изbjегавати“, док од филтера треба употребљавати жути и наранџасти зато што „издавају свијетлу бетонску конструкцију од тамног неба“. Слично

⁴⁸ Edvard Ravnikar, „Dve koloniji endodružinskih hiš v Ljubljani“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 5 (1952), 15-20.

⁴⁹ Fedor Wenzler, „Osnovni principi arhitektonske fotografije“, *Urbanizam-архитектура* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 69-74.

случају Миће Поповића, пронађен је и Владимир Турина - архитекта чије је основно начело „изразити се на савремен начин по сваку цијену“, а који је стекао углед „једног од подузетних и устрајних тражилаца нових путова“⁵⁰. Јуна 1951. године је отворена његова самостална изложба, какве до тада нису приређиване - приказано је 10 радова, између осталих и његов најновији пројекат пливалишта у Ријеци који се, како је аутор навео, заснивао на три елемента: квадрат, круг и троугао. У приказу је препоручено да и други архитекти треба да приреде своје изложбе.

У истом броју је Бернард Бернарди писао „О умијећу становиња“, позивајући се на навод Шарлот Перијан да намештај треба да је усклађен са савременим потребама.⁵¹ Проблем намештаја је отворен још у Дубровнику и на том плану је већ било резултата - о намештају је „кроз призму индустрисације“ у исто време писао Игор Блуменау, уз претпоставке којима се још једна од традиција модернизма предлаже на сасвим проблематичан начин, а уз које су приложени и цртежи комада који ће у наредним деценијама постати познати сваком грађанину Југославије.⁵² Широком слоју потрошача је, по његовим речима, требало понудити намештај који ће омогућити да се економски достижно и на малом простору уреди културан стан, што је преведно на „језик систематичара“ значило четири категорије захтева: економски, „функционалност по нужди“, „функционалност по суштини“ и естетски. Економски услов није подразумевао да намештај буде што јефтинији него што приступачнији, путем кредита какви су се давали пре рата. Подела на функционалност „по нужди“ и „по суштини“ може деловати чудно, међутим, конкретне прилике „диктирају врло често такве квадратуре, да нормативне собе постају скоро неупотребљиве“. У спаваћу собу се на пример није могла сместити уобичајна гарнитура, па је таква соба „по суштини функционално у реду, али де факто не одговара, и то функционално не одговара“, то јест „не задовољава функционалне захтеве по нужди“. Потрошач међутим са правом тражи намештај који ће сместити у дотичну собу: „Такав сто, на коме се може и ручавати и кројити и глачати рубље, да дете може да пише по подне свој задатак, а отац увече да заврши заостала акта, а да се поред свега тога једном може и одиграти једна партија, 'таблића' или 'шаха'“. У новим условима је штавише „по нужди“ све другачије – отпадају трпезарије, спаваће собе, салони „да и не говоримо о библиотекама“, а настају нови термини од којих су већ одомаћени „комбинована соба“, „комбиновани сто“, „комбиновани ормар“, „комбиновани лежај“ и њихови „комбиновани распореди“ који се мењају у односу на доба дана. У чланку се наиме дешавао својеврстан трансфер функционалности, у коме „нове навике стварају из функционалности по нужди, функционалност по суштини“. Ово

⁵⁰ „Kolektivna izložba radova ing. arh. Vladimira Turine“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 128.

⁵¹ Bernard Bernardi, „O umijeću stanovanja“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 114-115.

⁵² Igor Blumenau, „Nameštaj gledan kroz prizmu industrijskog razvoja“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 5-6 (1952), 187-190.

је значило да је процес прилагођавања корисника толико напредовао да они више ни не осећају потребу за засебном трпезаријом него ручавају у кухињи, и остали би при комбинованој соби чак и када би имали спаваћу и радну собу. Полазно са тим, Блуменау излаже проблематику нове „суштинске“ функционалности распоредом часова претпостављене породице, налик оној коју је давао Кузмин у ССРВ:

Да покушамо!

Ујутро, устајање и облачење. Умивање и брзо спремање доручка. Онда се стан празни. Старији одлазе у канцеларије, домаћица на пијац, деца у школу.

Доподне. Стан је празан. Уколико се кува код куће, домаћица користи само кухињу. Све остало је само баласт јер тражи спремање и брисање прашине.

Подне; уствари тек 14h. Долазе сви кућни. Ручак.

Поподне. Старији желе да се одморе. Деца да се играју или да уче. Свакако, једни другима да не сметају.

Од 17 до 20. сви раде у стану и отац и домаћица и деца.

Вечера.

После вечере. Деца иду на спавање. Отац ради. Домаћица тек тада ухвати мало времена „за своју душу“, а то је обично или неко крпљење или плетење.

Ноћ. Спавање.⁵³

Ако се занемари нејасноћа шта у типичној социјалистичкој породици тражи домаћица, анализа се даље спроводи овако: „нашу најуобичајенију породицу“ чине отац, мајка, двоје деце и још неко од одраслих, dakле петоро људи који живе у стану од две мале собе, предсобља, мале кухиње, „и остало, како кад“. Типичан стан у коме они живе јесте монтажни тип ГИС 4 од 49m². Како је уцртано на основи, могуће су две варијанте распореда намештаја: за време ручка и ноћу, с тим да разлику не прави „комбиновани сто“, који је обичан сто ротиран овако или онако – највећу трансформацију трпи кревет, тачније „комбиновани лежај“ који се због броја особа у стану мора наћи у свакој соби, па се претвара у свима познате кауч и фотељу на развлачење, о чему је говорио и Рибникар у Дубровнику. [Слика 212] Проблем са фотељом се међутим ту пре може сврстати у коришћење наслеђа и промену по форми него у индустријализацију – иста се производила већ педесет година, али је по облику била „старинска“: „Некако по инерцији се ова ружна фотеља производи ево већ деценијама, а нико се не сети да јој да неки модерни облик“ чему је узрок била незаинтересованост архитектата. Слична ствар је и са кухињом – у чланку је коначно признато да се не треба одушевљавати „американизираним кухињама“, које имају сав уграђен намештај и фрижидере јер је то „за нас засад нереално“, и у које се не може „угурати нека грдосија од креденца из прошлог века“. Уместо тога се наравно не предлаже пројектовање већих кухиња него истих таквих, али са новим намештајем: „И да видите, ствар је код кухиње чак прилично једноставна“ – може се направити уграђени омар или чак полица „коју ће свака домаћица лепо уредити и покрити завесом“, један део функција прелази на сто у предсобљу, за који се столице доносе из соба јер су посебне скупе и непотребне, а нови

⁵³ Ibid.

елемент је и „орманче“ - уграђена судопера са таблом за цеђење, која комбинована са шпоретом и сточићем даје низ „који ће свака домаћица са одушевљењем примити“. На крају још остаје проблем естетике – јасно је да „расправа о лепом и ружном неће бити никад завршена“, мада се показало да је најбољи једноставан намештај што је последица „субјективних навика на функционализам“. Чланак је према Блуменau објављен ради покретања дискусије, мада за истом није ни било потребе јер „колико смо обавештени, на том пројектовању намештаја се данас већ ради и у Заводу за примењену уметност и у пројектантским заводима“. Током 1952. године је почeo и рад на успостављању југословенских стандарда (ЈУС) који су и сами настали на основу функционалности „по нужди“.⁵⁴ Слично ситуацији из претходних година, у којој Биро за унапређење грађевинарства проналази комад арматуре и обичну кофу, архитектима је 1951. године дато да изуме кауч на расклапање и „орманче“.

Откривање модернизма се наставило и у броју часописа *Urbanizam-architektura* за септембар/децембар, у коме је о проблему урбанизма и индустријализације писао Владимир Антолић.⁵⁵ По датом питању је дат историјски преглед: од Роберта Овена, Ебенизера Хауарда, Тонија Гарнијеа, до „највећих архитеката свијета“ попут Корбизјеа који је у Плану реконструкције Париза предложио зонирање од мануфактуре до тешке индустрије. Њему се придржује „читава плејада добронамерних архитеката Запада“, који се труде човека доведу у додир са „свијетлом, сунцем, зраком, зеленилом и слободним зеленим површинама, у којима би он могао уживати у игри облака, у природи, у пијеву птица“. Капитализам међутим на све то немоћно слеже раменима - такве ће планове спровести друштво у коме нема „супротних интереса“. Уз текст су приложени и Антолићев план Загреба и Жељезаре у Сиску, типичног радничког насеља у коме се одмах препознаје централни репрезентативни потез и околни по врпци распоређени стамбени објекти. Уз ово су приказане и Миљутинова и Корбизјеова шема линеарног града, мада се исте у тексту не објашњавају, па се више могу разумети као још једна илustrација савремености урбанистичких концепција архитеката Југославије.

8.4. Шта је са социјалистичким реализмом?

Јован Крунић је након што је изнео тезу о постојању модернизма у вернакуларној архитектури Македоније августа 1951. објавио још једно предавање, одржано 15. марта у Друштву архитеката Србије, у коме је претходну тезу детаљније разрадио и поред тога се ухватио у коштац са проблемом који је све време упорно прећуткивани – узео је, додуше не директно, да раскрсти са социјалистичким реализмом. Као што је било уобичајно код чланака у којима ће се нешто преломно рећи, Редакција се одмах оградила: „Многе

⁵⁴ „Nekoliko reči o problemima naše standardizacije“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1952), 168.

⁵⁵ Vlado Antolić, „Industrijalizacija naš najteži problem“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 52-63.

поставке у чланку не представљају мишљење редакције, али чланак ипак доносимо у целини на тражење аутора и Друштва архитеката НР Србије⁵⁶. Текст је носио назив „О изражajности наше архитектуре (покушај анализе чиниоца њене специфичности)“.

Према Крунићу:

Широка, непрецизна и неодређена декларација, да наша архитектура треба да је „социјалистичка по садржини, а национална по форми“ дуго времена је злоупотребљавана у нашим штурим и оскудним покупајима архитектонске теорије и критике. Ова, уствари, *проста констатација, која чак није ни тачна*, примењивана је универзално, те је конано постала фраза. Наша реалност у архитектури, великим потребама и наглим развојем наметнута проблематика, *давно* је пренела тежиште на конкретнија и одређенија питања.⁵⁷

Водећа крилатица социјалистичког реализма, дакле, не само да је била нетачна него и већ „давно“ одбачена. У Дубровнику су се међутим појавили „покушаји *васкрса* ове формуле у новој редакцији, покренути од архитеката који су изгубили везу са током развоја наше архитектуре“ – они су покушавали су да дају варијацију старе теме: „Наша архитектура треба да је социјалистичка по садржини и социјалистичка по форми“. У тачност ове „широко“ постављене формуле по Крунићу није требало ни улазити, јер исто није значило само враћање назад „нега и замућивање већ оштро и прецизно постављених питања“. У рефератима међутим поменуте формуле није било, штавише, тамо је управо Крунић дао варијанту о „специфичном по форми“, коју сада детаљније разјаснио:

Но ако већ морао упасти у дидактичку грешку давања мишљења каква наша архитектура „треба да буде“, и неминовности почињања са декларацијама, чини нам се да би најправилнија основна формулатија о нашој архитектури, у вези са датом друштвено-економском стварности била: *наша архитектонска изражajност треба да је специфична*. Нисмо рекли наша архитектура него архитектонска изражajност. Сматрано да је једно од најважнијих претходних питања наше архитектуре, питање њене изражajности. Како је архитектура материјални показатељ једне културе, а ова надградња економике, тј. развоја производних средстава и односа при подели њихових продуката, она мора бити у најтешњој вези са нашом економском и политичком концепцијом. Знамо да се код нас изграђује социјализам на специфичан начин и да је наша политика, политика самосталности и независности. Сматрамо да се то мора одразити и у нашој архитектури, тј да и наш архитектонски израз мора бити *специфичан*, самоникао продукт наших услова и могућности.⁵⁸ (нагласио Ј.К.)

Овде се дакле и даље радило о кристално јасној совјетској формулатији одраза – друштвено-политичко устројство земље се променило, утврдило је специфичност свог пута, и сада је на архитектури био ред да то одрази по форми, „јер апсурд би био, имати властити пут привредне изградње и политичке концепције, а на подручју архитектуре бити епигон“. Што се тиче обликовања, требало се наравно ослањати на узоре, али не усвајањем готових формула, јер „јасно је да је лакше без напора просто применити већ готове формуле Бразилијанаца или поједине форме архитектуре Северне Америке, него

⁵⁶ Jovan Krunić, „O izražajnosti naše arhitekture (pokušaj analize njene specifičnosti)“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1951), 251-256.

⁵⁷ Ibid., 251.

⁵⁸ Ibid., 251-252.

бити толико снажан па визију те синтезе оваплотити у реалном архитектонском делу⁶⁰. Осим што су се узори овде очигледно окренули на западну страну, Крунић је навео и да то „не значи да ће тај израз у свим крајевима наше земље бити једнак“ - у Југославији постоје различите републике, а ту су и „субјективна компонента“ поједињих архитеката и одраз специфичне организације пројектовања, извођења радова и друштвене контроле. Још једна, чак најутицајнија компонента, која креира специфичност архитектуре Југославије, биле су „прогресивне тековине“ архитектонског наслеђа, где долази на ред и теза да се ту модернизам налазио по природи ствари: „Једна Корбизјеова дефиниција архитектуре: да је архитектура игра, коректна и значачка, волумена под сунцем, односи се у целини и најбитнија је карактеристика наше балканске архитектуре (јужних делова). Изгледа да је велико француски архитект поставио ову дефиницију гледајући баш њу“. Архитектура Македоније је на пример била „еминентно функционална“ и су постојале „запањујуће аналогије“ са савременим стваралаштвом:

Познатих пет тачака савремене архитектуре Корбизјеа: стубови, башта на крову, слободан план, прозор у дужину и слободна фасада, изузев баште на крову, све су карактеристичне и за архитектуру, на пример Македоније. Кућа је делимично на стубовима, делимично на конзоластим испадима, план виших спратова ретко се поклапа са планом низих, а низ прозора спојених споља са дрвеним шамбралинама даје утисак прозора у дужину. Дакле, све ове поставке су карактеристичне и за нашу јужну архитектуру, наравно не увек у једном интегралном смислу, али за то независно од поставки савремене архитектуре и много пре њих. Баш постојање ових свих набројаних принципа у архитектурама Близког Истока и код нас је, вероватно, и директно послужило за потстрек, узор и повод њихове декларације, коју савремена архитектура интегрално и обавезно усваја.⁵⁹

Ако дакле у земљи већ постоји наслеђе оваквог квалитета, који се очигледно мери подударношћу са Корбизјеовим начелима, онда се ти принципи више не морају гледати кроз „трансформисане“ западне форме, па се у архитектури Југославије не ради само о формалном упливу модернизма, попут оног у Бразилу где је на снази епигонски приступ, него се иде директно на национално наслеђе.

Овако „сварен“ модернизам, опет кроз поставке социјалистичког реализма који се притом негира, у Крунићевом чланку су пратили и коментари уз приложене фотографије, писани независно од главног текста. Ту се Корбизјеов Озарени град пореди са Лувром, као пример „како се користи наук из наслеђа прошлости“, а дат је и Крунићев пројекат за хотел у Скопљу, у коме сам примећује „успиве савремене архитектуре“, с тим да себи замера што није ишао линијом тражења специфичности него примене готових формула „француске савремене својствености“. Даље, Лувру и Озареном граду се супротставља пројекат Дома синдиката, чији се аутори „нису се послужили познатим истукством Лувра, нису прихватили метод надовезивања него понављања, копирања“. Осуда овог објекта, која ће се у наредним деценијама често чути, започета је изгледа управо од Крунића:

⁵⁹ Ibid., 254.

Из погрешног схватања целине, из потпуно неправилне тежње очувања и вечитог понављања дотадашње физиономије Београда, сугерирано је ово стереотипно симетрично решење и прекопирана зграда биоскопа Београд (у десном крилу). Не улазимо овде у наивност самог пластичног оформљења лучне „целине“ и потпуну неумесност симетричног третирања, јер неједнака саобраћајна оптерећеност и значај Кардељеве улице и Булевара Црвене армије, већ не дозвољава овакав третман. Овакав поступак значи абдицирање на своју властиту физиономију израза, сенилно копирање једног „израза“ насталог у потпуно другим условима.⁶⁰

Ту су и други примери: стамбена зграда на Булевару Црвене армије, која подсећа на бункер иако „наши станови нису бункери него 'ведри, рекреацији и удобности радног човека манењени простори“, као и зграда ЦК НОЈ која „није архитектонска категорија него суво, стереотипно, квазиутилитарно и економично грађевинарство“. Крунић ће пар година касније, када се буде утврдио став према социјалистичком релизму, скупини додати још неке објекате који спадају у ову „неправилну категорију“, о чему ће надаље бити више речи.

Крајем 1951. године се огласио и Невен Шегвић - два аутора ће се и у наредном периоду често смењивати један за другим. Он је у чланку „Документи о данашњем стању теорије архитектуре у СССР“ такође изнео ново мишљење о поставкама његових претходних текстова јер, како је и сам навео: „Архитектура сеизмографски биљежи осцилације свога времена“.⁶¹ У чланку се прво набраја низ архитеката Запада „без којих би било немогуће ни замислiti, да се тражи нови стил“, што наравно није требало радити преузимњем готових образца како се то радило у СССР који „не показује никакве напредне тенденције“. У совјетској архитектури је владала готичко-ренесансна манија, „архитектонска реакција *par excellence*“, као одраз скретања од марксистичког учења, па је предложена анализа тамошњег стања која би „расвијетлила и наше путове развоја, ослободивши нас кривих погледа, посебно оних методолошког карактера, у који смо били запали некритичним примањем неких совјетских теоретских и практичних достигнућа“. Прожимање културних односа између нација је према Шегвићу нормала ствар, а у СССР се све изван сопствених граница сматрало гњилим капитализmom, док је Аркин истовремено „маскирано“ предлагао решења са Запада – ту се у ствари радило о „рекомпензацији осjeћaja мање вриједности, због помањкања т.зв. европске архитектонске баштине“, а не о процвату архитектонске делатности. Такве поступке нису могле оправдати никакве самохвале појединача, који прво Стаљина а онда и себе проглашавају видовитим генијима „пред чијом величином падају сви мртви и живи мајстори најновије архитектуре од Пакстона до Корбизјеа“.⁶² Можда не треба подсећати да је управо Шегвић у чак два текста, крајем 1948. и средином 1950. године, позивајући се на поменутог Аркина, Кристалну палату називао објектом који нема никакве везе са

⁶⁰ Ibid., 254.

⁶¹ Neven Šegvić, Dokumenti o današnjem stanju terorije arhitekture u SSSR-u“, *Republika* (Zagreb), br. 11-12 (1951), 882.

⁶² Ibid., 887.

архитектуром. Наступила је и ревизија става по питању америчког небодера, који је сада резултат „специфичних услова Њујорка и Чикага“, штавише Рокфелер центар „имаде низ позитивних засада“, и кроз њега се може сагледати „колико је небодерска архитекура досегла значај једне нове просторне концепције“, колико је небодер „снажан израз модернога гледања на плоху и њену ликовно-просторну улогу“. Совјетски небодери су са друге стране грађени по декрету власти, „као што је у средњем веку Папа позивао кардинале и договарао се о гради цркве“ и решавани „декоративно, а не функционалано“. Ту је и нови однос према конструктивизму - у СССР је првобитно читава плејада пионира одбацила декадентне појаве антиципирајући најсавременија архитектонска гледишта, а то је одбачено зарад еклектичног академизма. Закључно, сва кофузија и формализам совјетске архитектуре били су резултат одступања од марксизма-лењинизма, па је њен допринос оцењен као минималан у позитивном, а максималан у негативном смислу, и „показује путове, којим се не смије ићи“.

Исте тенденције су се током 1951. године појавиле и у другим уметностима. Препознати су „Нови људи у нашој музици“ - у комаду за флауту и клавир Илије Маринковића је примећено да он „неприкривано следује импресионистичком начину изражавања“.⁶³ У Галерији УЛУС је 28. фебруара отворена Изложба седамдесет сликарских и вајарских дела од 1920. до 1940. године, у којима је Сретен Стојановић пронашао и импресионизам и специфичност – нешто што „по духу није ни француско ни Париз“.⁶⁴ Онда је Миодраг Б. Протић, слично Крунићу, објаснио шта значи селекција наслеђа - у чланку „Тамо где хуманизам почиње – догматика престаје“ је навео да поменута изложба није имала за циљ да пружи целовиту слику о међуратној уметности, него да прикаже дела „која могу доволно убедљиво да претставе неке тенденције нашег сликарства и вајарства у томе раздобљу“, у чему „прво место свакако заузима питање модерне уметности и њеног места у новом друштву“.⁶⁵ У вези са тим се запитао и да ли то што је ова уметност настала у капитализму аутоматски значи да је она његов одраз - испоставља се да није и да се до тада тумачила вулгарно-материјалистички. Енгелс је писао да између економске базе и идејне надградње постоје одступања „нарочито могућа у апстрактним областима“, а како се до новог не може доћи пренебрегавањем претходног развитка, онда је „изгледа допуштена хипотеза да су баш у утроби капитализма, у модерној уметности, настали елементи нужни за изградњу једне савремене ликовне концепције“. Из претходног је већ јасно:

Самим тим што је теориски и стварно могућа релативна независност уметности, отпада могућност да се без резерве тврди како је модерна уметност садржајно у целини

⁶³ „Нови људи у нашој музици“, *Књижевност* (Београд), бр. 4 (1951), 422-424.

⁶⁴ Излагали су: Кун, Арапица, Добровић, Коњовић, Лубарда, Милуновић, Милосављевић, Поморишац и други. Sreten Stojanović, „70 slikarskih i vajarskih radova iz vremena 1920-1940“, *Umetnost* (Beograd), br. 3 (1951), 15-17.

⁶⁵ Миодраг Б. Протић, „Тамо где хуманизам почиње – догматика престаје“, *НИИ*, 4. март 1951, 13.

негативна као производ капиталистичких друштвених односа. [...] Уосталом, не ради се о усвајању модерне уметности у целини – она је као целина изванредно хетерогена, - нити о простом преузимању готових формула, него о смелом одбацивању академске доктрине у циљу што потпунијег израза личности и живота.

На изложби такође није било дела које није прожето „изразито хуманом нотом“ - свуда се видела афирмација живота и здрав однос уметника према човеку: „С тим у вези, ова изложба као део културног наслеђа пружа ликовним уметницима најважнију драгоцену поуку: тамо где хуманизам почиње доктрина престаје“. Теза о хуманизацији је изгледа, поред специфичности и савремености југословенског пута у социјализам, била трећа у низу разлика од совјетског декадентства и доктрине.

Александар Флакер је у исто време писао „Биљешке о књижевности прелазног периода и социјалистичком реализму“, у којима је размотрио „како негирати теорију социјалистичког реализма“ и решио да је то набоље урадити кроз анализу самих дела.⁶⁶ У совјетским изворима се дата теорија обично тумачила на примеру романа *Mati* Максима Горког, чија је основна мана за Флакера било то што се „таква мајка може замислити, али такве мајке, говорећи уопште, не постоје“ - могу постојати као индивидуалне али не и као типичне појаве.⁶⁷ Горки је другим речима осликовао лик „идеалне мајке“, избацијући све ситно и банаљно што постоји у сваком човеку, то јест у реалности, па је роман био пре романтичарски него реалистички. Што се тиче романтичности, на снази је била тенденциозност у избору особина јунака, што је представљало добар материјал за пропаганду и није могло послужити као „свједочба за умјетничко дјело“. Чињеница је међутим да се романтичност и тенденциозност у делима совјетских писаца никада нису узимале за ману, штавише, према теорији књижевности Леонида Тимофејева, управо је *то* сврставало неко дело у уметност, па је Флакерова анализа у том смислу била сасвим сувишна.⁶⁸ Према Флакеру је међутим овај роман упркос наведеним недостацима узиман за узор социјалистичког реализма који би, како се испоставља, требало да је нешто друго у односу на оно што према совјетским теоретичарима јесте био.

Никола Милошевић се марта 1952. године у листу *Народни студент* надовазао на ову тезу у чланку „Неодрживост теорије социјалистичког реализма на примеру књиге Тимофејева“.⁶⁹ Ту је изнето да је тврђања Леонида Тимофејева да је *Mati* социјалистички реализам фалсификат, а поред тога, постављено је и питање како се овај метод може применити на грађење негативних ликова: „Да ли је, обзиром на ту чињеницу, оно што Тимофејев назива социјалистичким реализмом, уопште уметнички метод?“. За исти је

⁶⁶ Aleksandar Flaker, „Bilješke o književnosti prelaznog perioda i socijalističkom realizmu“, *Republika* (Zagreb), br. 4-5 (1951), 369-380.

⁶⁷ Видети: Максим Горки, *Mati* (Београд: Култура, 1946).

⁶⁸ Видети: Леонид И. Тимофејев, *Teoriја књижевности* (Београд: Просвета, 1950).

⁶⁹ Никола Милошевић, „Неодрживост теорије социјалистичког реализма на примеру књиге Тимофејева“, *Народни студент*, 26. март 1952, 4.

постојала друга једначина, иста као Флакерова: социјалистички реализам је пропагандистичка конструкција у смислу романтизма, плус обећање да ће та конструкција у будућности постати типична у смислу реализма, односно, само је произведен у чин уметничког метода, а „све то објашњава што доста дugo по књизи Тимофејева морамо да тражимо неку конкретнију одредбу тзв социјалистичког реализма“. Констатација коју даје Милошевић наравно није била без основа – проблем је у томе што се ово тек сада, такозваним методом анализе конкретних дела, са свих страна „открива“. После низа оваквих „опомена“ о стању у совјетској теорији и пракси, током 1952. године ће се социјалистички реализам негирати у потпуности, у чланцима у којима ће се југословенски аутори позабавити остацима у сопственом контексту. Томе су као и увек помогле политичке околности.

8.5. Завера стубаша: нешто хумора у литератури о архитектури

Последња година до тада већ шестогодишњег Плана дочекана је припремљеном конструкцијом о специфичности југословенског пута у социјализам, па је Шести конгрес КПЈ могао да затвори претходну фазу друштвеног развоја од седам послератних година. Партија је ту званично променила лик дајући себи ново име – Савез комуниста Југославије, а пре тога су, барем на дискурзивном нивоу, очишћени последњи остаци совјетског наслеђа. Прво је затворена финансијска конструкција – јануара 1952. је потписан Споразум ФНРЈ и САД о привредној сарадњи, који је збирно регулисао питање економске помоћи које је до тада решавано посебним уговорима, а након чега у југословенској структури увоза и извоза више није било земаља Источне Европе.⁷⁰ Онда је исто учињено у култури.

У архитектури се наставило са преводима Шозбергерових чланака, а до тада учињен теоријски и политички помак одразио се у њиховом наслову – претходно је питање било „Шта је са архитектуром у иностранству?“, а сада „Шта је са савременом архитектуром?“⁷¹ Чланци овог пута нису били само превод него Леков сумарни приказ, а Шозбергеров хумор се овог пута тицало политици и еклектицизму. Уметност Трећег рајха је по његовим речима често исмеvana а да се није увиђало да су тако градили и други – палата и храмова у мермеру је од 1939. године било у свим земљама, па и у Русији која је „свој ‘социјалистички реализам’ прогласила за официјелан стил“, након чега су за њом кренуле и друге земље иза Гвоздене завесе, изузев можда Чехословачке. Мање је било познато и огромно ширење класицизма и на Западу – у часописима се о томе ћутало, али „бићете изненађени“ чињеницом да тамо нема банке која није „класична“. Сходно томе

⁷⁰ „Sporazum o privrednoj saradnji između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država. Januar 1952. godine“, Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 3, 367-374; Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji, 183-189.

⁷¹ Hans Schoszberger (prikaz i prevod Dimitrije Leko), „Šta je sa savremenom arhitekturom?“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1952), 863-867.

се могло поставити питање: „Да није по среди некаква светска завера архитеката – стубаша? Док се војници на фронту међусобно бију, дотле су – како изгледа – американски капиталисти, руски комунисти и немачки националист потпуно исто зидали“. Онда долази на ред хумор – Шозбергер предлаже да се тај велики покрет „стварно интернационалне Архитектуре“ употреби у корисне сврхе: „У хладном рату између Запада и Истока тражи се напрестано једна платформа, једна област у којој би обе стране биле сложне. Ево је! Како би било лепо када би класицистички архитекти донели мир. Због тога предлажемо да се сазове 'Интернационални конгрес за безукусно зидање'. Молотов би донео Московски универзитет, Аченсон низ банака, Шуман би наредио да се ухапси Корбизје и узео под мишку општински дом Нојли, могла би се донети и „једна монтажна класична црква од алуминијума, поклон британске индустрије авионаских апарат“. [Слика 213] Онда би на отварању био одржан говор:

Господо, оставите журналисте и архитекте, нека се до волје ругају и праве вицеве на рачун грађевинског стила који ми овде бранимо. Ми знамо да иза нас стоји сила, која је јача од свих политичких уверења, сила за коју су људи везани, јер их чини срећним, наиме сила дубоког одушевљења и љубави свију народа овог света, за „Монументални кич“.⁷²

Онда се на тему огласио и Никола Добровић у два чланка: „Еклектизам – правац ирационалног у грађевинарству“ и „Особени видови еклектицизма“. Према првом, еклектизам је као појава „назадњаштва“ требало да се стручно испита како би се спречила могућност „да се једна већ утврђена заблуда поново укорени“.⁷³ Еклектизам као „крупан друштвени неспоразум“ није могао да буде носилац напредних идеја јер се заснивао на подржавању тековина разних епоха, што је „криво схваћено“ као реализам и „сатирање сваке тежње за новим на пољу архитектре“. Ништа другачије него Зоговић на Петом конгресу КПЈ, Добровић набројао и „особене видове еклектицизма“: историцизам, романтицизам, класицизам, академизам, маниризам и ларпурлартизам, чије је поштовање значило „ствар свесне реакције“. Истоветно Шозбергеровим ставовима, ова појава је „побеђена па ускрсл“ још увек постојала, „наравно не више у модерним часописима, али свуда где се покаже потреба за подизањем неке монументалне грађевине“, штавише, била је приметна општа потреба за „монументалним кичом“ која је еклектицизму давала међународни карактер и лако прелазила преко политичке подељености света. Онда се прелази на анализу поједињих застрањења. Класицизам је „највећа запрека слободном развоју модерне архитектонске мисли“ - Аркин подвлачи да Фомин, Жолтовски и Шчусев раде по узорима антике, ренесансе и другог, и довољно му је да запази мрљу на глатким фасадама Рајтових зграда па да савремени правац у целости прогласи неоправданим.⁷⁴ Академизам, слично томе,

⁷² Ibid., 867.

⁷³ Nikola Dobrović, „Eklekticizam – pravac iracionalnog u gradevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1952), 395-398.

⁷⁴ Nikola Dobrović, „Osobeni vidovi eklekticizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1952), 841-846.

представља покушај да се наслеђе постави као узор, док је уметност ради уметности плод академизма у коме се не узима у обзир функционалана оправданост дела, већ се објекат обрађује сам ради себе уношењем нефункционалних украса, па се добија „прави тријумф мртвих кулиса“. Коначно: „Шта је формализам у архитектури?“ – то је „штура обликовштина по сваку цену“, то јест „архитектонско делање супротно од функционализма“. Поред „стварног“ постоји и „модернистички формализам“, који се својевремено јавио код супрематиста, а сада код епигона који у недостатку стваралачке снаге примењују облике из часописа. Добровић се, може се претпоставити, овим коначно вратио са пута „примене класичних закона урбанизма“.

Што се тиче модернизма, у Савету за науку и културу Владе ФНРЈ је током 1951. године уговаран низ изложби, између осталих и Корбизјове, коју је у пролеће 1952. требало да као изложбу цртежа, пројеката и макета организује Друштво архитеката.⁷⁵ Испоставило се међутим да су архитекти морали да је приреде у сопственој радиности - изложба је отворена крајем децембра 1952. године у Београду, као импровизација од седамдесетак насумице изабраних фотографија без иједне основе.⁷⁶ У чланцима се, без обзира на то, истицала социјална суштина приказаних дела, при чему су многи који су раније ћутали, или су се изјашњавали као противници Корбизјеа, почели да дају више него похвалне приказе. Пар дана по отварању излобе, 1. јануара 1953. године, у листу *Ревија* јавио се Богдан Богдановић:

Тешко је да се у интелектуалном животу нашега времена нађе дело које би било тако карактеристично и које би у исти мах било и тако замашно и тако завршено као дело париског архитекта Ле Корбизја. Понекад изгледа да оно персонификује напоре и схватања читаве једне генерације архитеката; да претставља, скоро, читаву савремену архитектуру.⁷⁷

Онда се у фебруарском броју *Tehnike* у истом маниру огласио Добровић:

Он је данас широм света најпознатија архитектонска личност; он је уствари оличење покрета и појма савремене архитектуре; његово име је продрло у свест културног света било по добру, било по злу. По добру према схватању прогресивних људи света, по злу према мишљењу кругова званичних школа, академија, чувара такозваног непрокосновеног уметничког и интернационалног укуса. Он је живи споменик међу људима. Нико не може да тврди да га нема, да га превиди, прећути или ниподаштава. Такав човек је добродошао и појавио се у задњи час да савремена архитектонска мисао не би прошла поред живота, напори претходника остали узалудни, а друштвена заједница тиме претрпела губитак.⁷⁸

Према Добровићу је вајање Ле Корбизјевог лика било припремљено и радом претходника (Ван Дер Велде, Берлахе, Вагнер, Орта, Гарнијер, Рајт, Пере, Беренс, Гропијус), који су започели борбу против еклектицизма, односно: романтицизма,

⁷⁵ „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством. Наше изложбе у иностранству и наше учешће на међународним изложбама“, Архив Југославије, 317-86-120.

⁷⁶ Jovan Krunić, „Le Corbusier – savremení arhitekt“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1953), 192-194.

⁷⁷ Богдан Богдановић, „Ле Корбизје и његово дело / поводом изложбе у Београду“, *Ревија* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1953), 7; „Од изложбе до изложбе у Београду“, *Ревија* (Београд), бр. 3 (15. јануар 1953), 7.

⁷⁸ Nikola Dobrović, „Le Corbusier“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1953), 189.

класицизма, ларпурларизма, маниризма, формализма и других. Корбизје је устао против оваквих застарелих схватања, па је и Добровић своју тезу наставио да разлаже на још две стране текста, а на наредне три и Јован Крунић под насловом „Ле Корбизје – савремени архитект“.⁷⁹ Крунић је 9. јануара одржао и предавање на Коларчевом универзитету, у коме је у први план истакао да Ле Корбизје у Југославији има доста наследника - међу 200 архитеката који су прошли кроз његов атеље били су и: Вајсман, Најдхарт, Тепина, Равникар, Пантовић, Петричић, Ксенија Грисогено и сам Крунић – Ле Корбизје је чак Вајсмана, Најдхарта, Тепину, Крунића и Пантовића поменуо на 113. страни специјалног издања *L'architecture d'aujourd'hui* из 1948. године.

Шегвић је у исто време наставио да разрађује тему „Архитектонска модерна у Хрватској“.⁸⁰ До 1952. године је већ постало јасно да у архитектури Хрватске од прероманике до модерне Виктора Ковачића „провијава једна јединствена црта, једна јединствена мисао наше архитектуре“, тачније „увијек била астилска“. Историја уметности оптерећена стилским канонима је ту њену карактеристику проглашавала заосталом, а „нама данас изгледа њена највиша вриједност, јер нам открива стваралачку методу, коју наше вријеме акцептира као најсувременију“. Ова метода није полазила од стила него од просторне концепције, а чак се и код оних који се стиловима јесу бавили, као на пример Ковачић, нипошто не ради о опонашању узора - он је био „сувремен, али је знао учити од прошлости“. Ковачић је у томе наследио Иблер, коме су узори били и Горпијус и Мис Ван Дер Рое, али је такође знао „да се не може бити сувремен без добrog и солидног познавања архитектонске традиције“. Иблерова специфична метода се наиме огледала у ставу „сви су задаци специфични“ – он је од своих првих пројеката до најновијег за Оперу радио у складу са посебношћу сваког задатка и друштвеном функцијом објекта, односно, разликовао је појам „најосновније“ од „високо идејне“ функционалности везане за „естетске осјећајне комплексе“, и „зато га и сматрамо претечом наших данашњих концепција“. На истој линији је радила и Иблерова школа, штавише, допринос архитектуре Хрватске уопште био је управо у таквој стваралачкој методи „која није подлегла доктринарним веркбундовским или цијамовским начелима“. Поменута метода међутим, како је горе описана, звучи сувише познато и питање је да ли је била специфично хрватска или пак совјетска.

⁷⁹ Krunić, „Le Corbusier – savremeni arhitekt“, 192-194.

⁸⁰ Neven Šegvić, „Arhitektonska moderna u Hrvatskoj“, *Republika* (Zagreb), br. 3 (1952), 179-185.

8.6. Одбацивање совјетског идеала

8.6.1. Шести конгрес КПЈ

Шести конгрес КПЈ је требало да буде одржан 1951. године, али је одложен како би се поклопио са крајем Петогодишњег плана, а за разлику од претходног је подразумевао обимније припреме о којима се расправљало на Петом пленуму КПЈ.⁸¹ На Конгресу је требало размотрити Статут по читавом низу тачака „које су још у стилу руских“, а исто је било и са Програмом: „У њему има свачега, тамо се помињу Руси и много шта друго, тако да он стварно више не одговара“. Програм ипак није донет јер се према Ђиласу до тада још нису до краја оцртали путеви социјалистичког развитка у земљи и тенденција на међународном плану.⁸² Исто се односило и на Устав који је, како је Пијаде објаснио, такође „застарео“, али се није могао направити нови, опет јер нису биле јасно дефинисане све формулатије новог уређења, а испоставило се и да је проблем било то што „овог пута ми нисмо имали ни од кога да преписујемо. (Смех.)“⁸³ Поједини делови Устава су зато остали на снази, а 13. јануара 1953. године је донет Уставни закон као његова допуна. Још једна новина је било то што је Конгрес одржан у Загребу – до тада су се сви битнији догађаји дешавали у Београду, што „просто ни политички није добро и није у духу нашег децентрализма“. У складу са поставкама Петог пленума, највећи значај Шестог конгреса није толико било изношење неке нове политике Партије, колико је био обележен одбацивањем совјетских узора са врха, и још једном интерпретацијом историје КПЈ.

Шести конгрес КПЈ је одржан од 3. до 7. новембра 1952. године. ОУН је у Титовом говору постала „једна од најпозитивнијих и најкориснијих послијератних творевина за човјечанство“, док је са друге стране до сукоба са СССР дошло и пре него што се догодио. У КПЈ је наиме још у време Стаљиновог пакта са Хитлером било јасно да је овај напустио социјалистичке принципе и пошао путем империјалистичког експанзионизма - „до нашег сукоба он је то некако још могао оправдати, иако не нарочито убедљиво“, а после рата се показало да он има само један циљ – „свијетску хегемонију“.⁸⁴ Било је речи и о нескладу совјетске реалности и њене званичне слике: тамо су радници радили као робље, са платама недовољним за минимални стандард, сељаци су бежали из колхоза, милиони грађана су се налазили у логорима, неруске нације нису имале своја права, а Стаљин је тврдио да нема експлоатације. У време „такозваног чишћења“ 1937. године ликвидирани су стари большевици, 36 генерала и 19

⁸¹ „Peti plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Petranović, et.al, ur., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 643-683.

⁸² Ibid., 646.

⁸³ Moša Pijade, „Izveštaj o reorganizaciji najviše državne vlasti“, u: Ibid., 651-652.

⁸⁴ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije). *Stenografske beleške* (Beograd: Kultura, 1952), 38-44.

адмирала и руководства партија других земаља, од којих су набројане бугарска, албанска и мађарска – не и југословенска. Постојао је и проблем совјетске науке: „Зар може човјек да се не насмије невјеројатним глупостима које свакодневно чита или слуша преко радија, о томе како је овај или онај епохални изум у прошлости, а и у садашњости, неког читавом свијету познатог научника са Запада заправо већ одавно прије 'пронашао' неки Рус“.

КПЈ је за разлику од тога већ доказала „ефикасност хуманих метода у процесу друштвеног преображаја“. По завршетку рата је постепено повећавала плате радницима и донела Устав и законе који су им гарантовали права. Прва фаза развоја је била обнова, а друга је почела расписивањем Плана, у вези са чим је призната грешка слепог веровања у несебичну помоћ СССР у односу на коју је Петогодишњи план и израђен. На ово се у свом говору надовезао Ђилас – тачно је да се до 1948. године веровало совјетима, али КПЈ није имала разлога да се тих илузија стиди јер: „Бити искрен и поштен и бити револуционар, увјек је правилно, чак и кад је наивно. Наивности ће се један поштен борац увијек ослободити у пракси, али непоштења и реакционарности никада“.⁸⁵ Према Титу је после совјетских оптужби наступила трећа фаза „под условима економске блокаде и наше преоријентације економске сарадње са Западом“. Пети конгрес је правилно оценио совјетски напад и дао једнодушни отпор покушају да се разбије јединство Партије и народа, мада је ту била изражена и жеља да се учини све да се проблем превазиђе, пре свега због степена свести партијских кадрова и радних маса јер: „Илузије о СССР рушле су се постепено“.⁸⁶ У то време је код извесних партијских кадрова дошло до скретања на информбироовске позиције, па је ЦК био присиљен да по томе најоштрије удари како се такве ствари више не би догађале. Онда су „за свега пар година“ предузете мере децентрализације, демократизације и одумирања државе, чиме је спречена опасност бирократије каква се ствара у централистичкој држави, и то „с једне стране у непрекидној борби против совјетских метода [...] а с друге стране у сукобу са социјализму туђим схваташтима која долазе са Западом“.⁸⁷ Јавила се наиме још опаснија слабост, „почели су разни елементи који не воле социјализам, изгледа, криво схватати нашу демократизацију и дизати главе, појавиле су се разне теоријице о слободи овог или оног“.⁸⁸ Јасно је да улога КПЈ „није данас у командовању“ него у „преваспитавању и васпитавању грађана наше земље у социјалистичком духу“, а томе је инфильтрација туђих схваташтима била највећа претња: „Такве појаве треба одмах раскринкавати као покушаје разбијања нашег идејног јединства“.

⁸⁵ Ibid., 234.

⁸⁶ Ibid., 71-72.

⁸⁷ Ibid., 56.

⁸⁸ Ibid., 76.

Тито је говорио и о резултатима Плана. Стандард радника је, ако се за 1939. годину означи индексом 100, износио 154, план индустриске производње је био премашен са 101%, војне која није ни била у Плану са 108%, а капиталне изградње са 122%. У испуњењу Плана је било и тешкоћа - градило се без довршених пројеката и економског рачуна, а понегде је преовладавала и грандоманија, нарочито по републикама из „аутархичних републичких тенднција“.⁸⁹ Као и много пута до тада најављено је да се убудуће треба борити против широког фронта, и започињати само објекте за које постоји прецизна економска рачуница.

О колективизацији је говорио Владимир Бакарић – покрет оснивања сељачких радних задруга био је масован и изнели су га сами сељаци, што је значило да „никаквим насиљним методама ми не бисмо могли спровести да смо га и хтјели насиљним методама спроводити“.⁹⁰ Било је наравно и насиља, али кривица за то пада на сељачке елементе који су кренули у задруге са циљем да сачувaju своје власништво. Како међутим колективизацијом није постигнут већи напредак у односу на приватно газдинство, постављено је питање даљег развоја задругарства - примењивана форма задруга је оцењена као конзервативна, и речено је да су јој управо „специфичне тешкоће“ њиховог оснивања дале критику, па их је даљи развој производних снага стављао на „скоро би се могло рећи, реакционарне“ позиције.

О новом Статуту КПЈ је говорио Александар Ранковић.⁹¹ Стари је био препис совјетског, па је ту било бирократских и недемократских елемената који су у пракси одбачени. Нови задатак Партије је био да васпитава масе и да целокупна њена делатност буде јавна. Ово је значило да Партија није нека законспирисана организација издвојена од народа, него је са њим чврсто повезана, а за повезивање са масама је било неопходно најшире учешће трудбеника у раду партиских организација, то јест „контрола маса над радом партиских организација јесте основни метод у раду партиских организација“. Партијским састанцима је надаље требало да присуствују и „нечланови Партије“, а партијска демократија би се спроводила тако што виши органи помажу ниже у развијању самосталности. Избачена је и совјетска застарела метода да се партијске организације оснивају у државним установама, где су се бавиле практицистичким питањима изоловане од маса - требало их је организовати по територијалном принципу ради чврће повезаности са народом. У Статуту је, поред ових новина које се могу подвести под још једно приближавање масама у новој форми, задржан стари метод критике и самокритике, као једно од „сигурних и у пракси наше Партије испробаних средстава“. Исто тако, критиковано је анархистичко схватање да је демократија „само тајно гласање по свим

⁸⁹ Ibid., 66-67.

⁹⁰ Ibid., 331.

⁹¹ Ibid., 337-339.

питањима“ или право „да се дискутује о правилности линије Партије и слично“. Оваква „накарадна схватања“ могла су имати само људи који са Партијом „а такође ни с нашом социјалистичком стварношћу“ немају никакве везе.⁹²

Када је већ на све стране било речи о демократији, на Конгресу се дододио и инцидент који је у транскрипту описан овако:

После друга Павла Грегорића изван пријављених делегата узео је реч Љубодраг Ђурић. Међутим, већ од самог почетка његове дискусије у којој је износио разне бесмислице и то у доста неизбиљном тону, делегати су почели да га прекидају и све јаче су изражавали своје неговање, а када је Ђурић почeo да износи неке своје личне проблеме клевећућу притом неке од присутних делегата, сви делегати у дворани једнодушно и гласно су га прекидали у речи, сматрајући да таква његова дискусија не спада уопште у рад Конгреса. Они су једнодушно захтевали да се Ђурић уклони са Конгреса, што је и усвојено.⁹³

Поводом испада је одмах узео реч Ђилас, мада није наведено шта је рекао, а онда је Милинко Ђуровић предложио да се формира комисија која ће испитати случај. После једног реферата је дата пауза, а онда је реч узео Тито коме је одмах било јасно шта стоји иза испада:

Према томе, имамо индиција и ја сам дубоко увјерен да иза овога луђака стоји непријатељска рука, (*одобравање и дуготрајан аплауз*) која је хтјела једним прљавим иступом да компромитира наш конгрес и да му зада морални ударац. (*Повици: 'Неће успети.'*) Другови и и другарице, можемо ту ствар испитати и ја сам увјерен да ће се ово што сам овдје рекао у ствари и потврдити. (*Одобравање и дуготрајан аплауз.*)⁹⁴

У свему је остало нејасно шта је уопште Ђурић говорио. У наредним данима је реч узео Кардель који је нагласио да је у вези непријатељског испада стигло 567 протестних телеграма, да је Ђурић „биракратска рђа“ која је мислила да су Партија и народна власт „за то да штите његове биракратске амбиције и да се не боре против његовог прљавог личног живота“. Када га је Партија у томе осудила „он је тада ту своју сопствену прљавшину дигао као заставу борбе против наше Партије“.⁹⁵ Комисија је решила да је Ђурић намеравао да клеветањем Петра Стамболића унесе забуну у рад Конгреса и омете његов избор уместо Благоја Нешковића. Он је „у последње време показивао нервну растројеност и душевну неуравнотеженост“, али је упркос томе његов испад био „злонамерно смишљен непријатељски поступак антипартиског и деморализаног елемента“, па је предложено да се искључи из Партије.

У исто време се под истрагом налазио и Нешковић, чији је случај био „по форми другачији или по суштини исти“. Он се „стално и озбиљно колебао послије Резолуције Коминформа“, скривајући то држање „некаквим тобожњим ‘тактичким разликама’ од партиске линије“, и своју линију правдао тобожњом бригом да ће преоштри ставови према СССР изазвати колебање неких људи. Сходно томе, ЦК није подржao његову

⁹² Ibid., 357.

⁹³ Ibid., 245.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid., 404.

кандидатуру за делегата и предложио искључење из Партије. Комисија је потврдила да су код њега постојали „тактизерство“, „политикантство“ и „ситни практицизам“ засновани на политици совјетске владе. По најбољој традицији совјетских процеса на Конгресу је прочитано и Нешковићево признање:

Ја нисам помогао Партију у ликвидацији мојих штетних схватања, иако ми је пружена могућност (партијско руководство је од почетка 1951. године према њему предузело мере будности). Сматрам да су те мере биле потпуно оправдане, јер сам својим грешкама и својом несамокритичношћу према њима онемогућио да партиско руководство тада рашичи мој случај. [...] Мислим да узроци мојих грешака, које сам изложио, проистичу из мог уског практицизма, из чега је проистекло плитко тактизерство, што је уствари опортунизам по неким од питања начина борбе против Коминформа, [...] На основи свега сматрам да не заслужујем да буду у руководству наше Партије.⁹⁶

Комисија је међутим стекла утисак да Нешковић није искreno изнео разлоге свог издвајања из руководства. Испоставило се и да је нетачно обавестио Партију да је у истој активно радио од 1926. године, чиме је избегао да призна да је био пасиван у периоду Шестојануарске диктатуре, те да је у току рата упорно инсистирао на линији супротној од КПЈ.

Како је Кардель закључио, оба случаја су била законите појаве са којима ће се Партија и убудуће сретати, те је надаље требало заоштрити будност њених чланова. На крају је донета Резолуција у чијој је Тачки 6 наведено:

Демократија у борби мишљења изражава се у снази аргумента и у подједнаком праву за оне који се разилазе у мишљењу. Сваком мишљењу које има за полазну тачку борбу за социјализам и социјалистичку демократију, за братство и јединство народа Југославије, за њихову независност и несметани унутрашњи развијатак, треба осигуравати право да се испољи и изрази.

У имплементацији претходног става је требало да помогне стари стљински метод: Савез комуниста Југославије није наредбодавац у привредном и друштвеном животу „некој својом политичком и идејном активношћу, у првом реду убеђивањем, делује у свим организацијама, органима и установама да се усвајају његова линија и ставови“. Датум последњег дана Конгреса такође није био без значаја - навршавало се 35 година Октобарске револуције, а према Ђиласу: „Можемо се само радовати што је случајно испало тако“. Напуштање ове историјске тековине од стране СССР није умањивало „сјај Октобра“, јер је исти имао другог наследника:

Другови и другарице, ако је дух Октобарске револуције, ако су генијална мисао Маркса, Енгелса и Лењина пригушени у Совјетском Савезу од бирократске контроверзије и фалсификатора и марксизма и социјализма и Октобра, тај дух и мисао су се – у другим условима и другим облицима, у новом оживотвореном сјају појавили у нашој земљи [...] Дух Октобра, мисао Маркса, Енгелса и Лењина, живе и стварају у неустрашивој, револуционарној, пролетерској, плебејској личности друга Тита.⁹⁷

⁹⁶ Ibid., 401-402.

⁹⁷ Ibid., 397-398.

На крају су сви делегати устали и бурно аплаудирали, онда је аплауз прешао у овације које су трајале неколико минута, а стишале су се тек када је двораном одјекнула *Интернационала* коју су отпевали у видљивом узбуђењу.

8.6.2. Трећи конгрес ДИТ

Трећи конгрес ДИТ је одржан од 21. до 23. новембра 1952. године у складу са закључцима Шестог конгреса КПЈ, па самим тим и „без специјалног истицања дневним редом“.⁹⁸ Љубомир Барбарић је нагласио да су се инжењери и техничари још на свом Другом конгресу изјаснили „недвосмислено за јединствени отпор према непријатељу“, чему се може додати да су под непријатељем тада поразумевани капиталистички елементи.⁹⁹ У раду инжењера су по обичају препознати недостаци, пре свега у неправилном односу према радничким саветима и самоуправљању, то јест у тенденцији очувања бирократских позиција појединача а код неких и фетишизирања технике Запада. У Резолуцији су закључци Шестог конгреса КПЈ у потпуности усвојени, стручњаци су обећали да ће се борити за продубљивање самоуправљања и развијање борбе мишљења, а донет је и нови Статут.¹⁰⁰ Онда су још једном посетили Тита који је затражио да се упозна њиховим искуствима у самоуправљању, а они су истакли да је нови привредни систем већ показао изванредан напредак, што је било сигуран доказ његове пуне победе.¹⁰¹ Било је ту и тешкоћа - као и увек: помањкања стручних кадрова, тешкоћа у евидентији и усклађивању рада радничких савета, управе, директора, техничких и економских стручњака. Тито је одговорио да је систем још недовршен, али да ће једном када се очисти од остатака административног руковођења економски закони више доћи до изражaja. На крају: „Опраштајући се ми смо били испуњени осећањем сигурности у сопствене снаге и гордошћу што смо чланови такве заједнице на чијем челу стоји човек као што је Тито“.

8.6.3. Трећи конгрес Савеза књижевника Југославије: истина Мирослава Крлеже

Трећи конгрес Савеза књижевника Југославије одржан је у исто време када и Шести конгрес КПЈ, од 5. до 7. новембра 1952. године. Припреме су подразумевале потенцирање значаја Мирослава Крлеже, који ће по питању слободе уметности на Конгресу дати завршну реч. По речима Ервина Шинка у чланку „Истина Мирослава Крлеже“, постојала је својеврсна Крлежина метода „која би се могла назвати хуманистичким реализмом“, јер „види и чини виљивим човјека“.¹⁰² Та метода међутим није била толико Крлежина

⁹⁸ „Šesti plenum uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1952), 367-372.

⁹⁹ „Kongresni referat“, *Tehnika* (Beograd), бр. 8 (1952), 978.

¹⁰⁰ „Rezolucija III Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 988-989; „Statut Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 989-991.

¹⁰¹ „U poseti kod maršala Tita“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 966-967.

¹⁰² Ervin Šinko, „Istina Miroslava Krleže“, *Republika* (Zagreb), br. 9 (1952), 132-144. Видети и: Ervin Šinko, „Naša druga revolucija“, *Republika* (Zagreb), br. 10-11 (1952), 265-308.

колико је до тада постала идеја водиља читаве југословенске заједнице. О другој страни исте медаље нешто више могло сазнати 14. септембра, на састанку Партијске организације Друштва књижевника Хрватске.¹⁰³ Шинко је тада приметио: „Од 1948. ми смо изградили у борби један идеал социјалистичке заједнице и њему се настојимо приближити, досећи га. Тада идеал је негација совјетског идеала, јер је совјетски идеал створити послушне грађане, који извршавају сва наређења добивена одозго“ - на снази је била концепција „хуманистички социјализам према механицистичком“. Одлике хуманистичког социјализма дао је Милан Марјановић:

Човјештво је слободно, добровољно, свијесно улажење у ред и систем дијалектиком својеопће повезаности све виших синтеза и хармонија. А то је дакако суштина културног живота, нарочито умјетничког и научног, на бази економског друштвеног система. На том основном принципу ослобађања стваралачких снага изграђује се наш социјализам, социјализам хуманистичког типа, као што је то нагласио и маршал Тито.¹⁰⁴

О принципу негације совјетског идеала говорио је Иван Дончевић:

Познато је на примјер, да су прије прекида наше партије с Информбироом, дошли до изражaja у нашем књижевном и уопће културном животу разне теорије, тезе, методе, уобичајене у совјетској пракси. Премда то никад није био службени став наше Партије, те теорије, те тезе и методе, инфильтриране преко појединача, ипак су успјеле извршити у нашем јавном животу извјестан утјеџај. Истини за вољу ваља признати, да је већина наших књижевника са скепсом примала, а још чешће одбијала, те Сталјин-Ждановљеве рецепте о практицитету и утилитарности књижевности, то срозавање књижевности на обичну службеницу једне неморалне пропаганде, која је имала само један једини задатак, и то: величање и уљепшавање совјетске бирократске дембелије и њезиних великородостојанственика. С одласком тих појединача с наше сцене тај је утјеџај пресахнуо. Од II. Конгреса књижевника Југославије па надаље, против њега се водила озбиљна битка. Но криво би било мислити, да је с тиме све свршено. Бирократизам, против којега наступа наша партија на свим линијама, управо јест клиционаша разних наказних гледања на књижевност и умјетност уопће, што је разумљиво, јер су се та гледања родила у складу с менталном структуром бирократа у једном бирократско-кастинском систему. Борба против таквих остатаца код нас још је потребна.¹⁰⁵

Ако је дакле социјалистичког реализма икада и било, то је била кривица самих уметника јер га Партија никада није ни тражила – исти је одувек са скепсом прихватан од уметника, а поткрао се утицајем појединача и са њима је и нестао, мада „клиционаше“ још увек постоје. То што је међутим била на снази негација совјетског идеала није значило да му је онај други, хуманистички идеал означен слободом човека и принципом добровољности био супротан. Дончевић је приметио још једну крајност у коју појединци падају „нарочито у посљедње вријеме“, а коју је на Шестом конгресу приметио и Тито. Појава је названа „мајмунишењем Запада“, слична „модернистичком формализму“ који је Добровић пронашао у архитектури:

Једни мисле, да је то особито „модерно“, „савремено“, да је пресађивање свакојаких анемичних и наказних хибрида, који с нашом климом и с нашом земљом баш никакве

¹⁰³ „Osnovna partijска organizacija Društva književnika Hrvatske održala svoj prvi otvoreni partijski sastanak“, *Republika* (Zagreb), br. 9 (1952), 194-200.

¹⁰⁴ Ibid., 200.

¹⁰⁵ Ibid., 196.

везе немају, особито значајан и културан посао. Други то мајмунишење доживљују као праву демонстрацију, јер су на дну своје утробе непријатељски расположени према свему што се код нас догађа. Они обилно искориштавају слободу умјетничког стварања која код нас постоји. Међутим, ми комунисти никада нисмо слободу поистовећивали с анархијом и никада нисмо вольни слободу осигурати онима, који свијесно раде против слободе.¹⁰⁶

У свему је наиме и даље остало неизвесно како треба радити – књижевност се према Дончевићу није могла кретати „ни по линији ждановштине, ни по линији испразно-глупо-помодарској, ако заиста жели да буде књижевност народа коме припада“. Са овим је и даље остао проблем критике „која би коначно одредила правац нашег гибања на културном плану“ а којој „пажња у довољној мјери никада није била посвећена“, па је најављено да ће се партијска организација озбиљно позабавити тим питањем са уредницима часописа и културних рубрика. Требало је покренути и дискусију „на сваком мјесту“, с тим што се у томе већ јавио проблем – оне које су већ биле покренуте попримале су такав карактер „да више не значе борбу мишљења него прегршт псовки, омаловажавања, увреда, пријетњи, које су срећунате на то, да помоћу њих, а не доказа, један противник што је могуће више десавира пред јавношћу другога“.

У дискусијама се наиме у међувремену дешавала одмазда према онима који су претходно заступали социјалистички реализам. Никола Милошевић је под насловом „Дискусија о модернизму на групи књижевности“ пренео атмосферу у којој се „без икакве везе са темом дискусије, нападао се наш друштвени систем од пре 1948. године као апсолутна недемократичност“ и „ждановизам“.¹⁰⁷ Бора Дреновац је у листу *НИН* написао чланак против Оскара Данона, за који се изјаснило читаво Удружење композитора. Између напада на претходно уређење (уместо на совјетску ревизију), и на најистакнутије партијске кадрове у уметности (уместо на социјалистички реализам) граница је очигледно била танка, и док су уметници са нешто превише слободе расправљали о ономе што је било, врх Партије је дисутовао о њиховој расправи. Милован Ђилас је 19. децембра 1951. године сазвао састанак у Управи за агитацију и пропаганду и рекао: „У НИН-у је засјела једна непријатељска групица коју треба разјурити. То су све синови буржоазије“, те „Срби нешто морају учинити да оперу Оскара“. Требало се наиме боље организовати:

Закувало се код филмских, ликовних умјетника и код композитора. То су тешке интриге, где читав низ људи живи у очекивању да буде нападнут. И никадје се у штампи о томе не чује глас. Ја мислим да је основно питање да се комунисти увуку у јавну борбу. [...] Како пропада револуција? Ако пропадну они кадрови који су је носили. Кампања против Оскара је кампања против Партије. То стање стране анализирати и послије разбијати. [...] Међутим, ми не треба да будемо нервозни, него да се оријентишимо да дугу борбу. Видели смо у случају Ђопића, кад смо ударили како је све зајутало. [...] Боро (Дреновац)

¹⁰⁶ Ibid., 196.

¹⁰⁷ Никола Милошевић, „Дискусија о модернизму на групи књижевности“, *Народни студент*, 23. април 1952, 3.

нека среди ту проблематику у року од 15 дана, па ћемо онда позвати Србе и сјести са њима. Затим ћемо узети Хрватску, па Словенију.¹⁰⁸

Дискусија ће у наредном периоду бити и званично каналисана кроз два часописа – *Дело* и *Савременик*, који су почели да излазе 1955. године, о чему се такође правила стратегија у Агитпропу.¹⁰⁹ У сваком случају, одраз, критика и самокритика, слободна дискусија и откривање непријатеља – све совјетске поставке су и даље биле ту. Као и социјалистичка законитост, у уметности је на снази била социјалистичка слобода, а у таквом контексту, а не у некаквом субверзивном слободарском поклику једног индивидуалца, дошао је и Крлежин говор, у коме нису били изражени ништа другачији ставови.

Трећи конгрес Савеза књижевника Југославије одржан је у Љубљани, а одиграо се по шаблону свих конгреса до тада.¹¹⁰ Крлежа је у говору „О слободи културе“ нагласио: „Четири године минуле су како је наша земља одбила да се подреди стаљинском насиљу“, и запитао се: „Да ли је наша књижевност на висини оне политичке концепције, то јест њеног субстанцијалног остварења, које представља класичну антitezу свеукупној нашој научној, књижевној, мисаоној или умјетничкој, романтичној схматици из филистарског, паланачког, малограђанског периода деветнаестога столећа?“¹¹¹ Исто тако, „одакле потиче њено, у послиједње вијеме, нервозно одушевљавање за неке књижевне, помодне узоре који су владали западноевропским укусом око *fin de siècle*“. Исто питање се у исто време постављало и у архитектури и политици, а исти је био и одговор – у уметности су се често имитирали страни узори упркос томе што је друштвени развој Југославије био специфичан. Након што је ово утврђено, откривени су капиталистички остаци који заговарају „академску“ слободу – они су били послушни 1945. године, пробудили су се 1948. и запитали о вечности револуције, а у последње време су почели да под знак питања стављају и дијалектички метод, што „данас значи бити портпаролом десне политике“. Ту су и „гласне и у послиједње време тако компромитоване пароле ‘социјалистичкога реализма’“ – у СССР се порицао смисао субјективног ужитка у бојама и облицима зато што нису корисни за практичне циљеве Партије. Ждановљена естетика је оцењена као неинвентивна парофраза предратних социјално-демократских вулгарних теорија на „руском сектору Треће интернационале“, и ту се никада није говорило са нарочитом познавањем уметности Запада, а „програмска иконографија сведена је читавим низом канона до минимума личне интервенције“. Насупрот томе: „Указима и ултиматумима скидају се главе, али се не ствра Умјетност“.

¹⁰⁸ „ЦК КПЈ, Управа за агитацију и пропаганду, Београд. Записник са састанка Агитпроп – комисије 19. децембра 1951“, Архив Југославије, 507, VII, I/II-8(I-84)(K-4).

¹⁰⁹ Видети: Bošković, *Stanovišta u sporu*.

¹¹⁰ „Treći kongres književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), br. 10-11 (1952), 333-334.

¹¹¹ Говор је објављен као посебна публикација: М. Крлеžа, *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani*, (Zagreb: Državno izdavačko preduzeća Hrvatske, 1952); и у *Republika*, br. 10-11 (1952), 205-243.

Што се тиче социјалистичког реализма, овде није речено ништа што се није могло чути у сваком другом домуену у исто време, па Крлежин говор по том питању није био ни по чему изузетан. Ако се са тим у виду узме у обзир предратни сукоб на левици, питање је да ли је Партија у међувремену дошла на линију Крлеже, или је Крлежа после још једног вишегодишњег ћутања по проблему проговорио јер је дошао на линију Партије? Корист је рекло би се била обострана - његов књижевни ауторитет је давао теоријску подлогу новој партијској политици, која је претходно већ сама извршила прекид са совјетском праксом и још једну промену правца друштвеног развоја. Онда су у складу са тим књижевницима дати и наредни задаци:

Наша социјалистичка књижевност треба као умјетничка пропаганда пред иностранством (које о нашој књижевности и о нашој умјетности појма нема), да серијом својих дела доказује, како смо се ми одувјек, откад нас има, борили за слободу умјетничког стварања, за симултанитет стилова, за начело слободног изрицања мишљења, по црти свог неовисног моралног и политичког увјерења. [...] ми стојимо пред разноврсно и необично испреплетаним културним задацима једног политички оствареног плана, који не представља више никакву хипотезу нити културно-политички програм, него државном политиком одређену економску, социјалистичку стварност.¹¹²

Истим оваквим, до краја социјалистичко-реалистичким тоном, била је обележена и конгресна Резолуција. Конгрес се одржавао „у великим процесу демократске децентрализације државе управе“, па се наметнула реорганизација свих друштвених организација, то јест иста та „пуна децентрализација“ и у раду Савеза књижевника. Као и у сваком другом домуену, функције су пренете на републичке колективе уједињене под Савезом као координационим телом и „моралним представником књижевника у земљи и пред иностранством“. У складу са тим је Савез књижевника Југославије променио назив у Савез удружења и друштава књижевника Југославије. Материјално стање књижевника је произилазило из моралног, и било је „загарантирано публицирање сваког дијела коме се књижевна вриједност даде утврдити“. По питању слободе стваралаштва је наведено да је иста велика тековина освојена „ослобођењем и осамостаљењем наше земље од свих утјецаја и притисака извана, као и од реакционарних и регресивних дјеловања изнутра“. Како год да је освојена, имала је специфичан карактер: „Али то је социјалистичко појмање слободе, која се не може претворити у анархију, јер је контролирана социјалистичком свијешћу нашег уметника ствараоца“. Како је такође Југославија имала специфичне друштвене услове и положај у свету, од књижевности се тражило „да се са том стварношћу у пуној мјери органски повеже, да од ње прима стваралачке импулсе и за њу остварује умјетничке резултате“.

После свега, вероватно не би било грешка ако би се поводом ових редова, и других у датом периоду, рекло да су дословно све тезе социјалистичког реализма и даље биле ту, с тим што су овог пута, уместо од стране Зоговића, биле уведене од Крлеже.

¹¹² Ibid., 238-240.

Проглашен непуних месец дана после Резолуције Информбироа, социјалистички реализам се као метод управљања уметничким стваралаштвом надаље само развијао, и може се рећи да је у тренутку када је званично одбачен био на врхунцу снаге. Крај социјалистичког реализма био је уједно и нови почетак, прикладно назначен у домену књижевности одакле је и кренуо, с тим што су све снаге које су пре и непосредно после рата можда биле против, коначно биле уједињене на заједничкој платформи старе социјалистичке садржине и њене нове хуманизиране форме.

9. ЕПИЛОГ: РУЖИЧАСТА СЛИКА СОЦИЈАЛИЗМА

Ево теме код које се нећемо моћи извући пробраним методама, и нећемо моћи остати пасивни посматрачи: ми смо унутра. ...О нама се дакле ради. Ту не можемо унапред одредити границе на којима ћемо се зауставити да бисмо даље истраживање препустили другима; или ћемо ићи до краја наше мисли, или ћемо одустати од мишљења. Трећега нема.¹

Станко Ласић, *Сукоб на књижевној љевици*

Водећи мит који је покретао акције послератне обнове и изградње у Југославији је био Петогодишњи план – Партија је народу понудила програм изградње економске базе социјализма позајмљен од совјетског идеолошко-економског система, под тезом да ће земљу извући из привредне и техничке заосталости и изградити бољу будућност. Стварне учинке тог подухвата је тешко проценити јер је концепт да је статистика оружје учинио своје, па за многе гране привреде уопште не постоје статистички подаци. У ресору индустрије није познат број запослених нити количина уложених средстава, али се насупрот стално обајављиваним успесима зна да је број индустријских предузећа у односу на 1938. годину опао са 3.110 на 2.091, у шта су урачуната и она која имају до 60 запослених.² Нема података ни о физичком обиму грађевинске производње, али је познато да је изградња друштвеног стандарда такође опала са 44% на 17,9%.³ Парадокс да је План уназадио привреду коју је требало да унапреди остао је јасан и из овде спроведене анализе грађевинске производње, а по речима министра Зечевића: „Грађевинарство је у добром делу синтеза изградње социјализма у Југославији“.⁴ Холограмски систем централистичке привреде се на исти начин одразио и на друге домене – Момчило Павловић је у студији о откупној политики на селу приметио контрадикторност: „Партија је директно утицала на смањење пољопривредне производње и прозурковала све већи недостатак аграрних производа који је покушавала надоместити форсирањем откупне полититке“, а: „Покушаји да се све те и друге противречности исправе системом откупне политике који је све више усавршаван, показали су се неделотворним“.⁵ Све контрадикције међутим нестају оног тренутка када се претпостави да спровођење Плана није ни имало за циљ да било шта унапреди, и да привредне мере нису биле ту ради исправљања грешака – њима је, како је Павловић и приметио, усавршаван сам *систем* откупне политике, или према Жижеку функционисање „перверзне машине“ а не конкретна производња. Иако је у такво нешто на етичком плану можда тешко поверовати, ако се по препоруци Ласића иде „до краја наше мисли“, може се рећи да једини логичан одговор на дати парадокс јесте да је План

¹ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici*, 22-26.

² Jugoslavija 1945-1964. *Statistički pregled* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965). 142-143.

³ Ibid., 164.

⁴ „Iz govora ministra građevina FNRJ Vlade Zečevića“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 592.

⁵ Павловић, *Српско село 1945-1952. Откуп*, 60, 64.

био управо онакав какав је требало да буде – угледање на совјетски модел је, осим примене тамошњих мера, подразумевало и деценијско сазнање о последицама које ће оне оставити, а да ту није било тежње за исправљањем совјетских грешака осим када је у питању нека политичка процена, у више наврата је доказао Кидрич у Привредном савету. Парадокс лежи на другој страни – можда је управо немогућност да се поверије у бруталност мотивације власти била основни предуслов за веру у њене позитивне намере. Испоставља се да су тенденциозно успостављана привредна стихија и смањење стандарда били основно упориште идеологије – што је привреда више губила реално тло под ногама, и што су мере биле бруталније, идејност је могла само рости. У том смислу, затечено послератно стање југословенске привреде, а онда и совјетске санкције, нису били некакав објективни разлог за тешкоће спровођења Плана, напротив – исто је само допринело идејном збијању редова и изградњи власти, па није изненађујуће што је увођење совјетског привредног модела и метода владања узело маха тек *након* југословенско-совјетског сукоба. План је другим речима био инструмент за *Machtbildung* и ту нереалним квотама производње није требало изградити више и боље, него увући што више људи под окриље тоталитарног система, у чему је грађевинска пракса имала велику ако не и одлучујућу улогу. Изградња боље будућности је, како је и требало, константно остала надомак руке, јер се унапред знало: „Петогодишњи план је велики реализам наше стварности, али истовремено и њена врховна романтика“⁶.

Ако се дозволи давање извесних вредносних судова, не мора се посебно наглашавати да је имајући у виду ово, и још бруталније совјетско искуство, одвајање од совјетског модела без сваке сумње било позитиван помак - по речима Моше Пијаде: „Ма колико да смо платили велико искуство овог примера, оно је за нашу земљу, за правилну оријентацију њеног даљег социјалистичког развитка имало благотворан утицај“.⁷ Проблем је међутим у томе што је благотворност те промене била ограниченог домета - накнадна критика Великог другог је можда заташкала али није могла, а није ни имала намере да отклони све последице просовјетског периода. Схватање да совјетски модел није у складу са развојем југословенског социјализма условили су исти они разлози због којих је овај иницијално и увођен - ту није у био у питању некакав одувек присутан хуманистички идеал са кога је Партија привремено скренула, наивно верујући у погрешан совјетски пут, него се почетак промене може датирати на август 1949. године када је совјетска страна запретила ефикаснијим средствима, а југословенско руководство се заузврат тренутно окренуло Западу, и поставило пред себе проблем проналажења новог облика владања кроз негирање сличности са совјетским системом. У процесу

⁶ Вељко Беговић, „Планска привреда и подизање животног стандарда трудбеника у Југославији“, *Југославија ССРР* (Београд), бр. 31 (мај 1948), 5-7.

⁷ „Проглашење нових чланова Српске академије наука“, *Политика*, 24. новембар 1950, 2.

измишљања старе власти у новој форми извесно јесу успостављене разлике у односу на совјетски систем, али су за наредне деценије много већи проблем остала плански задржане истости, из ког разлога на тему и није могуће дати закључак него само епилог. Након што је до краја централизован, систем се једнако могао и децентрализовати, а метод којим је то урађено и даље је био совјетски - систем се само *ресетовао* у нешто хуманијој форми.

Током 1951. и 1952. године је, исто као и пар година раније са совјетском културом и увођењем социјалистичког реализма, почело конструисање нове, ружичасте слике о западним традицијама осавремењеном југословенском социјализму. Идиличне слике радника-самоуправљача су опет долазиле са истих места, па се могло видети како изгледа састанак радничког савета у фабрици „Литострој“. [Слика 214] Споменици НОБ су већ средином педесетих година добили апстрактну форму, а насловне стране пропагандних магазина су постале такве да би извесно пале под осуду Зоговића на Петом конгресу - часопис *Југославија* је уместо совјетских војника, рудара и историјског наслеђа износио у први план апстрактне мотиве нових дела југословенских уметника. Истим су почели да се украсавају и објекти државе - зидна слика 27. март Мила Милуновића у свечаној сали Извршног већа НРС доста подсећа на Пикасову *Гернику*, а исто се додило и са националним салонима Председиштва владе, за које су уметници израдили апстрактне или речите мотиве на исте теме које су биле актуелне и до тада: историје појединих народа, НОБ и изградње социјализма. [Слика 215] Зграда ЦК је у складу са тезом о повлачењу Партије из послова државе добила „чисту“ форму пословне куле, препуштајући Председништву централну улогу у урбанистичкој композицији Новог Београда, а модернизам је, за разлику од социјалистичког реализма, могао да пружи сасвим јасан формални образац за овакву „рестилизацију“.⁸ Сам Нови Београд је добио нови садржај „града становања“, а порекло његове ортогоналне матрице је интерпретирано „по форми“, као последица начела *Атинске повеље*. У филмској уметности је почeo нови период – до половине 1951. године су снимљена четири нова филма: два су обраћивала тематику НОБ (*Црвени цвет и Трост*), а друга два су донела нови жанр: *Чудотворни мач* је био бајка по мотивима народних прича, а *Плави бр. 9* спортска комедија из савременог живота.⁹ Средином 1952. године је и дневна штампа добила ведрију страну. На страницама листа *Политика* су као и увек објављиване карикатуре политичке садржине, само што су овог пута преношene из западних извора, а вратили су се и кајшеви Дизнијевих стрипова са догодовштинама Микија, Паје, Шиље и њихових породица. Нова рубрика „За наше жене“ доносила је прилоге као што су:

⁸ О рестилизацијама зграде ЦК у наредном периоду видети: Vladimir Kulić, „Refashioning the CK: Transitory Identities of Belgrade's Tallest Building,“ in: Radivoje Dinulović and Aleksandar Brkić, eds., *Theater–Politics–City. Case Study: Belgrade* (Belgrade: YUSTAT, 2007).

⁹ Slobodan Glumac, „Југословенски филм данас“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 4 (leto 1951), 107-110.

„Девојчица помаже мајци“, „Волите ли цвеће у вази“, „Шта ћемо кувати идуће недеље“, „Крој по коме можете да начините рукавице“, и „Како да се одене висока крупна жена?“, а појавиле су се и рекламе за робне куће које задовољавају „све ваше потребе“, јер су снабдевене „богатим асортиманом свих артикула широке потрошње“. Рубрика „Наш хумор“ је отворено критиковала бирократију поједињих институција, вероватно зато што је иста била остатак совјетског система који је требало искоренити, а исто се дешавало и у архитектонској периодици. [Слика 216] Један од крактеристичних ликова рубрике „Хумор“ словеначког часописа *Arhitekt* био је „Архитект Добрладуша“ чији проблем није био занемарљив - он се повиновао захтевима различитих инвеститора: први је тражио модерну зграду, други класицистичке елементе, а трећи вернакуларну архитектуру, да би на крају сва три бесно повикала на њега због неартикулисане мешавине као исхода читавог процеса. Коначна слобода да се ово каже није међутим отварала могућност да се нацрта ко је заправо био један једини, *прави* наручилац - оваквом врстом хумора су прикривани проблеми протеклог периода јер чим је у питању „добрладуша“ хумор извесно није „енглески“ (у коме је присутна доза сарказма), а није ни „црни“ (у коме архитектима, а нарочито не народу који је остао у датим објектима заправо ништа није смешно).

Та и таква новостечена слобода је, осим што је дала подлогу за конструкцију о демократичности југословенског социјализма различитог од совјетског, донела још једну тенденцију која се поред хуманистичког реализма, социјалистичког модернизма и социјалистичког естетизма, једнако може назвати и социјалистичким ескапизмом. Милан Злоковић се није оглашавао у читавом претходном периоду, али је зато 1954. и 1955. године објавио неколико чланака који врло добро описују стање изолованости од друштвеног контекста које су толико критиковали совјетски и југословенски теоретичари – он обрађује „Утицај реципрочног заланчавања хармониских размера на пропорцијски склоп извесног фасадног система“, а онда даје и „Критички осврт на модуларне мере стандардних елемената 'Дурисол' путем анализе две фасадне комбинације у октаметарском систему“.¹⁰ Укидањем институционално руковођене тенденције да се реалистичком формом по сваку цену мора исказати идејност, јавила се друга опасност - да неко истим тим реалистичким језиком, уместо да афирмише тренутну политику *каже* шта заиста има на уму, што је промовисањем апстракције склоњено са дневног реда, и што су уметници, колико и уметничка критика, здушно прихватили. По речима Алексе Челебоновића, после тражења реалистичког израза

¹⁰ Видети: Milan Zloković, „O problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1954), 169-182; „Uticaj recipročnog zalančavanja harmoniskih razmara na proporciski sklop izvesnog fasadnog sistema“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1954), 823-840; „Uticaj recipročnog zalančavanja harmoniskih razmara na proporciski sklop izvesnog fasadnog sistema, II“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1954), 1001-1006; „Kritički osvrt na modularne mere standardnih elemenata 'Durisol' putem analize dve fasadne kombinacije u oktametarskom sistemu“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1955), 331-337.

наступило је ново, плодно доба: „То је пут све чистије сублимације неких визуелних утисака који се своде на битне пластичне елементе, једна врста синтезе која се може удаљити од полазне тачке до крањих граница реалистичке читљивости, па и преко њих до апстрактних закључчака“.¹¹ За Мерина је ово и даље било одраз, али чега: „Узроци дисонантне полифоније боја и облика претстављају одраз једне друштвене дисонанце. Упркос баластима и случајним решењима – а које доба их не би познавало – уметност нашег времена је наговештај промена које настају у структури друштва и односа човека према свемиру“.¹² Исто се догађало и у књижевности – како је писао Ели Финци: „Бескрајност је сада њено подручје са свим својим чулним варкама и мисаоним беспућима“.¹³

Док се Партија повлачила у идејно-моралну улогу проглашавајући „одумирање државе“, а уметност бежала у апстрактне облике, наступило је и планско брисање совјетских остатаца, а са тим и колективна амнезија о протеклом периоду, тачније, памћење само званичне верзије која је у датом процесу успостављена. Финци је можда најбоље описао ово време „ослобађања“ као „такву мисаону тензију, такав церебрални напор“ уметности да се снађе, какав није виђен до тада.¹⁴ Материјални докази, попут спомен плоча Црвеној армији, систематски су уклањани, између осталих и она са Трга Републике; Булевар Црвене Армије је постао Булевар Револуције; а Аугустинчић је после споменика на Батиној Скели који је успут заборављен, 1954. године подигао један у Њујорку Уједињеним нацијама. Пређашња совјетска оријентација је једноставно негирана па су изјаве попут: „Ми се на совјетском примеру можемо учити како не треба радити у преображају пољопривреде“ постале уобичајне,¹⁵ док су својевремено највеће акције Плана и резултати учења на том истом примеру попут задружних домова променили садржину или остали потпуно напуштени. [Слика 217] Многе совјетске традиције су једноставно транскрибоване у добре или лоше, али свеједно изворно југословенске, па се неко време после „преварата“ заборавило њихово порекло. Заборав су, занимљиво, одржавали управо они који су учествовали у њиховом конструисању. Јован Крунић је још 1950. године поставио тезу о „специфичном по форми“ и изворности модернизма у вернакулару Македоније, да би се 1954. године вратио да постави нову верзију послератне историје архитектуре Југославије каква је опстала до данас.¹⁶ Проблем је био „несхватљив парадокс“ да се у земљи у којој влада „планска законитост хуманистичке тенденције“ и која је другима узор на социјалном и идејном плану,

¹¹ Aleksa Čelebonović, „Savremeno slikarstvo“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 13 (1957), 84-90.

¹² Oto Bihlji-Merin, „Tradicije i perspektive“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 14 (1957), 3-16.

¹³ Eli Finci, „Radosna retrospektiva. Sumarni obrisi srpske književnosti“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 13 (1957), 99-100.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ „Naša poljoprivreda“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1952), 329-332.

¹⁶ Jovan Krunić, „Odraz savremenih стремљења у архитектури на лицу Београда“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1954), 670-678.

архитекти „по чудноватој инерцији“ ни после рата нису ослободили еклектичних схватања каква су постојала у СССР, нацистичкој Немачкој и Француској у којој се иначе „родила саврмена мисао у архитектури“. Једноставније решење дилеме је било да је овај „немодерни дух“ заостатак утицаја совјетског схватања, а компликованије - да су у питању остаци капитализма предратне Југославије:

Односи после ослобођења, иако су елиминисали деловање профита и донели сасвим нова схватања, у структурном ликовном и просторном погледу нису могли наједампут ослободити архитектуру Београда старих традиција. Укорењена провинцијска схватања у круговима инвеститора или одговорних установа, спутавала су афирмацију квалитетних архитеката, а за обликовање појединих истакнутих делова града усвајали су се рђави предлози.¹⁷

Доказ за тврдњу о „инерцији“ предратних тежњи давало је неколико објеката: Секретаријат унутрашњих послова у Улици кнеза Милоша, Економски факултет, пројекат за Славију и у тексту више пута поменут Дом Синдиката. Срећом „по бројности, зграде овог духа су један изузетак, који ипак упада у очи зато што је напао на најистакнутије делове града“. Може се претпоставити да, као изузетак, ови објекти нису били ништа према правилу модерног духа који је све време био присутан, мада се испоставља да је истог било још мање, јер га није поткрепило много примера, тачније, пронађена су два: стамбена зграда Савезне планске комисије у Улици Наредног фронта, чији је „пуризам“ био незамислив пре рата, и Пројектантски завод ИОНО Београда Наде Богојевић из 1953. године, као „један развој схватања међуратне архитектуре Београда у другом смислу“. [Слика 218] Причу о другој, позитивној страни континуитета са предратном југословенском, а не послератном совјетском праксом, тврдио је касније и нико други до Невен Шегвић који ју је, барем што се тиче архитектуре, 1950. године и измислио – он је до 1986. године период од послератних седам година називао херојским и тврдио: „Осуђивати тај период или га означавати соцреалистичким доста је комотно и неприкладно, јер је то било *вријеме друштвене трансформације* на којој је цијела архитектонска љевица упорно инзистирала, још прије рата, различитим прокламацијама, па је разумљиво да су стање ствари архитекти дисциплинирано прихватили. Тако је испуњен дио њихових снова“. (нагласио Н.Ш.).¹⁸ Током 1955. године, према Оливеру Минићу: „Долазимо до тога да треба разбити принцип ‘радничких колонија’ и уопште насеља за људе одређене професије или социјалног статуса“, јер су исте ни мање ни више него „авет капитализма“ у коме су радници насељавани поред фабрика.¹⁹ Јованка Јефтановић је приметила и неуспех концепта ликвидације разлике између села и града – испоставило се да радничка насеља „не представљају ни село ни град“, те да за то нису били одговорни они који су их планирали него они који су у њима живели - „ови, до јуче

¹⁷ Ibid., 678.

¹⁸ Šegvić, „Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985“, 120.

¹⁹ Oliver Minić, „Položaj stambenog naselja u odnosu na mesto rada“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 17 (1955), 19-21.

сељаци, и под новим радним условима, тешко се одричу стечених навика“, па по насељима ничу свињци, живинарници, шупе и клозети.²⁰ Јефтановићева се запитала и да ли је било могуће да се пође обрнутим редом: да већина радника остане на селу, а да се граде боље комуникације које би користиле и рудницима, што би и са економског становишта било знатно повољније јер би се уштедело на инвестицијама за стамбене и друштвене објекте. Ово савим логично питање касно је постављено, и тешко је поверовати да се за очигледне нелогичности и недостатке претходног система није знало, напротив – исти су сасвим свесно и плански, не прикривани, него произвођени у предности. Налик Кидричевим честим констатацијама да се стандард становништва повећава њеовим смањењем, архитекти су претходно објашњавали зашто је корисно смањити нормативе за станове, шта савијени комад арматуре значи за технички напредак, и како ће се унапредити польопривреда изградњом објекта од блата. Ово се никако није могло радити из наивности или из идеолошких побуда - текстови какви су овде анализирани су подразумевали да се унапред разумеју негативне стране како би се приказале као позитивне, да би се онда и оне одбациле услед неке промене партијске стратегије. У питању је дакле, како је Стаљин и тражио, инжењерски посао конструисања реалности који подразумева рационалност у приступу – не идеализам. Кетман је, разумљиво, у томе био општа појава, и мада се може рећи да многи нису имали другог избора такође је чињеница да је у датом процесу најгласнија била увек иста неколицина архитеката, који су учинили највише преврата по питању сопственог мишљења а да никада нису отуживани за јерес, а ако понегде и јесу прозвани, увек су успевали да дискусију окрену на своју страну и остану на кључним институционалним позицијама деценијама након тога. Она званична историја о непостојању социјалистичког реализма била је на крају њихова конструкција, а закаснеле критике на рачун истог нису имале никакву сврху осим да поткрепе нову тезу о демократичности система, који не само да више није исти као совјетски него никада није ни био такав. Табу који је обавио првих седам послератних година свакако није направљен из неких друштвено корисних разлога - ту нису брисани совјетски остаци него меморија о претходним поступцима Партије, колико и њих самих, па можда одатле и мотив да се деценијама касније тако здушно држи теза које су сами накнадно поставили. У још један облик исте праксе се може сврстати и појава институције дисиденте, каквим је на пример већ 1954. године постао Ђилас. Његово противљење систему чији је био главни инжењер се после свега тешко може разумети као вапај за демократијом, а откривање топле воде да: „Неизграђен у целовиту теорију, социјалистички реализам у пракси значи идејни монополизам комуниста и настојање да се скучене и назадне идеје вође обуку у

²⁰ Јефтановић, „Рудник Рудовци“, у: Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 243.

уметничку форму“²¹, не говоре толико о социјалистичком реализму колико о Ђиласу.²¹ Они прави идеолози, попут Максимовића и Зоговића, зајутали су још 1948. године и у том смислу, ако је овде уопште умесно говорити о давању оправдања - треба их дати управо њима.

Проблем континуитета и дисконтинуитета, колико и доследности уметника и политike у односу на оно што се до јуче говорило, осветлио је на специфичан начин Марко Ристић још крајем 1951. године.²² Тадашње стање југословенског друштва је описао као „нови почетак, који међутим, не може бити ништа друго до опет само један наставак, који је у исти мах и један свршетак и један почетак, - једно ‘наставиће се’ у недоглед“. Са тим у вези, постављено је и питање доследности, односно „континуитета саме мисли у њеном животном развоју, њене верности самој себи очуване кроз све контрадикције; кроз укидања и превазилажења, - и питање привржености те мисли извесним основним моралним начелима и поставкама, дакле њене принципијелности, - и питање њене адекватности стварности, дакле њене истине“ (нагласио М.Р.). Проблем са доследношћу се, укаратко, могао сажети на питање Његошевог Караман-паше кога је цитирао Андрић „Вјерујете л' томе што зборите?“. Међутим, таман када би се могло рећи да отварањем датог питања у датом тренутнку Ристић отвара и расправу по проблему свеприсутног преврата у мишљењу у име нове политичке стварности, и можда своје доследности у односу на предратну књижевну расправу, дешава се управо супротно – анализа се наставља у складу са званично важећим, и у односу на оно што су сви претходно тврдили сасвим недоследним ставом о ревизионизму совјетске политике. У Москви се по његовим речима до тог времена достигла „записта, у стварности, језивост антиципације Џорџа Орвела“, код кога се у „сталинистичком Лондону“ у Министарству истине свакодневно ревидирају вести објављене неколико месеци раније јер више не одговарају тренутним захтевима једне превртљиве тактике, да би се тако исправљене штампале поново, како би и сама прошлост била подешена актуелности и интересу владајуће касте: „То је логика једне политике којој су лажи, дволичности и непринцијелност постали основни принципи“. Да ли је овде био на снази некакав субверзивни Ристићев израз, попут Џесарецовог који је двадесетих година у време забране Партије кроз анализу руске културе правио аналогију са стањем у Југославији – остаје познато само Ристићу. У сваком случају је „профилаксијом критике и противотором истине“ комунизам требало спасити од „очевидног моралног распадања“ совјетске политике и „смртоносне сталинистичке заразе“, и већ се може претпоставити ко је био спасилац:

²¹ Ђилас, *Nova klasa*, 132.

²² Марко Ристић, „Маргиналије“, *Књижевност* (Београд), бр. 9-10 (1951), 327-337.

Али нашла се једна земља – логика историје хтела је да буде ова земља, наша, - нашао се народ, нашла се једна Комунистичка Партија, нашло се једно руководство, нашла се једна Револуција, нашао се један Тито на свету, да тој монструозној превари, тој подмуклој хајци, тој перфидној замци, тој машинацији, тој уцени, тој лажи таквих размера какве свет досада није познао, да том насиљничком диктату, да том понужавању човека и подјарљивању народа, да тој криминалној злоупотреби људског поверења, том апсолутизму под маском демократије, тој контрареволуцији скривеној под црвеном заставом, да том новом феудализму, тој завери зла, лицимерства и претње најзад каже: НЕ!

Борећи се за своју независност, (ми се боримо) за дух и тело социјализма, за коначно отелотворење, за зрачну инкарнацију у самој друштвеној стварности, свуда, оног баука који већ више од сто година дружи Европом, засењује Европу. Ми се боримо за истину уопште, самим тим што се боримо против лажи о нама, самим тим што се боримо за истину о нама. И борба за доследност, за моралност и за истинитост, [...], никада можда није нашла тако очевидног, тако разумљивог и тако доследног израза као у титовској борби народа Југославије за своју независност.²³

За доказ доследности југословенске Партије је очигледно било довољно доказати колико су они други недоследни. Проблем је наиме у томе шта се уопште у датом контексту подразумевало под доследношћу – у питању је била *социјалистичка доследност*, попут Ранковићеве социјалистичке законитости, која се не мери истим аршинима за совјетско и југословенско руководство, колико ни за Партију и уметнике. Проблем принципијелности Партије Ристић је дефинисао као адекватност једне политичке идеје са стварношћу и њено изједначење са акцијом која се у њено име спроводи: „Јер то јединство, та једнакост идеје и акције и чини једну политику истинитом“. Ако је политика таква, она не може да не буде револуционарна, па самим тим ни револуционарна политика не може да не буде истинита. Што се тиче књижевности, проблем се сагледавао „из једне сасвим друге перспективе“.²⁴ Ту већ није требало заборавити да је „осећање пролазности“ позадина сваког размишљања – живот субјекта, па самим тим и његова мисао, подложни су метаморфозама и „не могу бити догматични у једном догматичном смислу“. Пример за то је био Богдан Поповић који је 1925. године тврдио да се његова мишљења нису изменила ни у књижевности нити у моралним погледима, па ни у политици, а према Ристићу:

Таква „доследност“, заиста, па и без обзира на ту њену запањујуће реакционарну садржину, није она доследност која је јемство и основа моралности, вредности, трајности и виталности једне мисли. Ради се о једној дијалектичкој доследности, или о недоследности која може имати и привидни изглед доследности, као ова статичност мисли Богдана Поповића која је недоследност већ самим тим што је својом непомичношћу неадекватна живом постојању друштвене стварности.²⁵

Јаловост читаве расправе, која је доказивала управо орволовски карактер политike за који је опуживано совјетско руководство, и очигледно једноумље у наводном негирању совјетских узора који су се истовремено свесрдно примењивали, није показивала ништа друго него да је током прве и извесно најважније послератне ревизије

²³ Ibid., 336-337.

²⁴ Марко Ристић, „Маргиналије II“, *Књижевност* (Београд), бр. 11-12 (1951), 391-401.

²⁵ Ibid., 392.

ставова преваспитавање маса у потпуности успело, чак и код оних који су Партију некада управо за једноумље критиковали. Кључ тоталитарности једног друштвеног система не налази се наиме у отварању према оним или овим узорима, нити у степену слободе који се у датом контексту допушта – за најважнију одлику метода, свеједно социјалистичког реализма или дијалектичког материјализма, може се узети колективна промена *мишљења* појединаца који су за исто задужени, све у складу са тренутним политичким околностима. Управо то је симптом да хуманизирањем друштва са врха није наступила и нека структурна промена па се зато, упркос негирању совјетског модела, и за наредне деценије као проблем поставило оно „наставиће се“ у недоглед²⁶ које је Ристић приметио.

Са увођењем самоуправљања је круг делатности државних органа остао готово непромењен - децентрализацијом није умањена реална политичка снага Политбира и Савезне владе, напротив, централистички модел је тиме само осавремењен и ојачан јер су механизми привредног система остали подешени тако да партијско-државни центар усмерава привредни развој земље. Привреда је самим тим за материјалну основу, ако се иста таквом може назвати, задржала политички систем, тачније, задржан је спој економског и политичког, нормаривног и релативизирајућег, који са једне стране условљава превелику ширину у формулатијама законских аката, који остају на снази док не угрожавају монопол државе, а са друге преноси на све ниже органе неодговорност, привилегије и злоупотребу функција, исто колико производи и политичку инертност становништва и ограничава слободу друштвене критике и стварну борбу мишљења.²⁷ Срећивање овог проблема које се покушава и данас је, захваљујући датој дубоко укорењеној системској грешци, могуће спровести само „са врха“, па можда управо из тог разлога упорно остајемо „унутра“ – за било коју промену је и даље потребна такозвана „политичка волја“, која као таква нема интерес на направи промену било какве врсте осим „по форми“, и то онда када је из неког разлога потребно подесити модалитет владања. За ово је почетком педесетих, исто као и пре тога, било остављено доста простора – наводило се да „не постоји ‘титоизам’ већ правилно примењивање марксизма лењинизма у условима наше земље“. Стога се, како то у социјализму и социјалистичком реализму обично бива, осим што је ново конструисано негирањем старог, о заиста новој форми друштва није знало много, а и како би – остала је подложна дијалектичком развоју. Милован Ђилас је 1952. године у чланку „Југословенска револуција“, уз који је прикладно ишла и слика Мила Милуновића *После победе*, по датом питању поновио стару причу: „Није овде место, а нема ни простора, да се расправља о путевима и проблемима даљих демократских облика развитка социјализма у

²⁶ Према: Obradović, „*Narodna demokratija*“ i *Jugoslaviji*, 65-67, 269.

²⁷ Вељко Влаховић, „Шест година постојања народне државе“, *Политика*, 29. новембар 1949, 1-4.

Југославији“. Одговор на замерке Запада да је једино вишепартијски систем права демократија је био: „Код нас се ради о ишчезавању свих партија – постепено одумирање појединих функција и партија и облика власти – то је циљ човечанства, пут социјалистичке демократије, која самим тим негира и саму себе као неки стални, вјечни облик, а потврђује се само као такође прелазни, одређени историјски облик“.²⁸ Према Ђиласу је, као и према Стаљину, такво стање изградње социјализма требало да траје све док производне снаге не буду толико развијене да омогуће изобиље непосредног присвајања средстава за живот, а како ће се комунизам једног дана извесно достићи, тада ће сваки облик демократије и онако постати сувишан, па ону обичну није ни потребно уводити. До тог времена би трајала „социјалистичка демократија“, која заправо негира саму себе – префикс „социјалистички“ испред било које речи, па био то реализам, модернизам, законитост или слобода, у датом контексту је суфикс претварао у своју супротност. Нови циклус југословенске револуције почeo је dakле поновним успостављањем истог оног совјетског стално-привременог стања у коме ће се револуција као крајњи циљ одлагати у недоглед. На крају се другим речима опет дошло до почетка, и сталних нових почетака у будућности, условљених политичким а не друштвенно-корисним разлозима. Са тим полазиштем ће друштвено уређење Југославије на сваких неколико година, уз исту овакву совјетско-дијалектичку садржину, стално добијати нове форме – вршиће се ревизије закона, економских мера, устава, назива улица и државе, уз уклањање дојучерашњих уџбеника, неизбежну промену мишљења и теоријска образлагања зашто је таква промена у духу марксизма и зашто је неопходна за бољи живот грађана.

Овакви у суштини политички пројекти доживљаваће свој одраз у свакој делатности, па ће самим тим грандомански, никад реализовани, али као такви за наредне „реализације“ и увек отворени планови, колико и осуђивање „туђих“ традиција увек када се „са врха“ нуди нека нова форма, у архитектури остати проблем далеко после 1950. године. О чињеници да се историја архитектуре понавља најбоље сведочи пример Београда, у коме су дословно сви сегменти Добровићевог „урбанистичког“ дела плана до дана данашњег остали „вечити пројекти“, а могло би се истраживати и у којим су политичким тренуцима поново актуелизовани и да ли се и тада радило о реалистичним или реалним проблемима града. Пројекат за Оперу се, између осталих, после неколико промена локације по стратешким местима града 1968. године скрасио на новобеоградском делу Савског проспекта зато што „таква диспозиција омогућава да се први пут стари Београд, Нови Београд и Земун вежу у јединствену урбанистичку целину у којој територија приобалног подручја Новог Београда треба да добије централни

²⁸ Milovan Đilas, „Jugoslovenska revolucija“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 5 (1952), 3-6.

значај“.²⁹ Што се тиче физиолошког плана, иако се још 1948. године наглашавало да је „коначно завршена дуга и жалосна историја решавања београдског железничког чвора“, железнички прстен, колико и београдски метро, још увек су актуелни.³⁰ Од конкурса за Нови Београд се усталила совјетска пракса да се награде не додељују према распису, и да се по проектним организацијама раде метри пројекта који никада не стижу до градилишта, док се на терену граде објекти који са „папирном“ архитектуром, конкурсима, колико ни једни са другима немају никакве везе – уместо тога „Београд се развијао брзо и бурно, али не кроз крупне планиране потезе, већ кроз мноштво уситњених грађевинских интервенција по целој територији“.³¹ Метод рада пројектаната са „заинтересованим организацијама“, синтезно-еклектички приступ у односу на претходна решења и њихова периодична ревизија су и после 1950. године остали на снази – пројекти су стално мењани, иста су остала само забринута лица архитеката на презентацијама Јосипу Брозу. Наравно, није баш све остало исто - Оливер Минић је још 1955. године приметио да ће телевизија оставити последице на друштвеном плану, па самим тим и у домену урбанистичког планирања јер „већ снажно делује где човек проводи слободно време“, а услед тога „изгубиће се осећај солидарности и оне невидљиве нити које повезују гледаоце неког спектакла“.³² Дата новина је, свеједно, можда оставила трага на конципирање градских центара и пренела политичко деловање са урбанистичких концепција на ниво покретних слика, због чега у дневној штампи уз говоре руководилаца више није било потребно давати наводе као што је „(одушевљено одобравање)“, али је пракса да је језик пуки инструмент и те како остала обавезујући део политичког дискурса. Едвард Кардель је још 1950. године пред ОУН користио термине који звуче превише познато: „економске санкције“, „суверенитет“, „немешање у послове стране државе“, „политика притиска“, „политика ратног хушкања“, „покушај увођења стране контроле“ и „право сваког народа на самоопредељење“,³³ а концепти као што су: петогодишњи план, обнова и изградња, народни зајам, митинг подршке, капиталне инвестиције, гаранти мира и стабилности, ми и они, Русија или Европа, били су значајни део политичких програма деведесетих година. Заједно са тим је као основни метод дискусије остало да вреди у најмању руку оно: колико твоје „није“ толико моје „јесте“,³⁴ а методу решавања проблема тако што ће се проблем прво направити, углавном распирањањем националне нетрпљивости, у великој мери користи систематски гајена ксенофобија.

²⁹ Tanja Jovanović, „Beogradska opera“, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 67 (1971), 14-15.

³⁰ Minić, „Rekonstrukcija željeznikog saobraćaja Beograda“, 61-63.

³¹ О совјетској пракси видети: Paperny, *Architecture in the age of Stalin*, 249-253. Цитирано према: Aleksandar Đorđević, „Razvoj Beograda i aktuelni urbanistički problemi“, *Arhitektura-urbanizam* (Beograd), br. 41-42 (1966), 4.

³² Oliver Minić, „Položaj stambenog naselja u odnosu na mesto rada“, 19-21.

³³ Milan Bartoš, „Borba Jugoslavije za mir“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 2 (зима 1950), 47-48.

³⁴ Проблем је приметио Димитрије Леко у „Osvrt na predlog opšte dispozicije umetničkog muzeja u Beogradu“, 525.

Како је међутим проблематика југословенско-совјетског сукоба после 1950. године постала табу, у међувремену се заборавило тоталитарно порекло поменутих архитектонских и политичких концепата, па званична историја архитектуре гласи овако.³⁵ Највећи терет изградње су у првих седам послератних година изнели архитекти модерног правца. Њима је још пре рата модернизам био не само близак, него и пракса, па су самим тим и на своја дела из послератног периода пренели утицаје које су на Западу дефинисали Ле Корбизје и ученици Баухауса. Поред читавог реда часника модернизма, Никола Добровић је на суверен и импресиван начин практично потврдио своје вишезначно присуство великог уметника, пропагатора и часника архитектуре. Он је био ортодоксни модерниста, неспособан да схвати или прихвати захтеве средине, и није хтео да мења своје идеале и ставове, да пропагира једно а гради друго. На основу његове скице из 1947. године је раписан конкурс за објекте на Новом Београду, а приспели радови су понудили визију будућег града ослоњену на принципе функционализма, па је 1948. на основу тих предлога Добровић са Маџуром направио прави урбанистички предлог града очишћен од необарокних потеза. У то време су постојале и неке идеје увођења социјалистичког реализма, али је соцреалистички манир био само непријатна епизода завршена Саветовањем у Дубровнику, која није успела да остави озбиљније трагове у архитектури Југославије. Резултат ове заблуде је приметан само код неких архитеката: у фолклористичким екскурзијама Драгише Брашована на стамбеном насељу у Јагодини, због којих је његов послератни рад нажалост остао без резултата адекватних његовом угледу, и на Дому Синдиката Бранка Петричића, неартикулисаном, хладном и одбојном простору који је ретки сведок тренутне кризе духа.

И док наведени објекти не служе на част поменутих аутора зато што нису формално „чисти“ да би се уклопили у накнадно конструисану интерпретацију о моралном функционализму, хиљаде других објеката, који су са мање или више формалистичких „експулзија“ једнако градили реалистичку причу о добробитима социјализма, не спадају у исту категорију. Проблем наиме није у форми, као што никада и није – кривица горе поменутих архитеката лежи у томе што су успели да реализацију не типске, него појединачне објекте под пуним именом и презименом и на очевид свих, у центрима дотичних градова, и тако материјализују доказ да су и социјалистички реализам и совјетски методи једном и те како били присутни у друштву Југославије. Тада материјални доказ се, за разлику од књига и споменика, није могао уклонити другачије него вербалном осудом, па су из тог разлога само њихови објекти остали обележени као монструозни неквалитетни изузетак, иако су управо они ретки пример тадашње праксе

³⁵ Наведено према: Uroš Martinović, „Arhitektura. Autori i ostvarenja”, у: Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*, 111-116; Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*, 107-108, 115; Manević, „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900-1970*, 23, 27-28.

који се и дан данас користе без икаквих проблема, и у које се по питању форме не би могло упрети прстом у време изградње без неког посебног предзнања о томе. [Слика 219] И док се модернизам још и може разумети као ствар личног убеђења, то не подразумева да је исти урођена, а још мање морална особина која се по сваку цену мора одразити на објекту неког аутора. Са друге стране, појединач се можда и може назвати модернистом, али чињеница да се термин „соцреалиста“ не користи можда има за разлог то што, без обзира на лична убеђења, у друштвима у којима је социјалистички реализам увођен није могло бити другог. Ако је dakле уопште било социјалистичког реализма онда су соцреалисти били *svi*, а ако јесу, питање је где су сви нестали и ко је градио оне хиљаде објеката? Иво Андрић је још на Петом конгресу КПЈ нагласио да су захваљујући политици Партије „многи наши уметници и културни радници стварно и заувек повезани са социјалистичком културом великог и братског Совјетског Савеза“, а Мира Крајгхер још на Другом конгресу ДИТ да „нико од нас не може данас да каже какав ће код нас да изгледа, и кад ће да се појави у нашој архитектури социјалистички реализам“.³⁶ Како су после смрти Јосипа Броза, у време растурања Југославије и општег повратка националном наслеђу архитекти одмах почели да осуђују модернизам, чиме је Нови Београд зачудо добио епитет соцреалистичког града уз познату осуду да представља нечовекомерну „круту схему“, питање је да ли је и тада била само преузета нова, национална форма, док је метод читавог процеса остао совјетски? Да ли је укидањем социјалистичког реализма нестало и „стоглаво чудо“ или баук још увек кружи?

³⁶ „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Ivo Andrić“, u: Dedijer, ur., *Dokumenti 1948. Knjiga 1*, 376-377; Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, 288-291.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА И ДОКУМЕНТИ

„Владо Мађарић, начелник Одељења за културу и уметности у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ – Претседништву владе ФНРЈ, Београд“, 8. јануара 1949, Архив Југославије, 316-8.

„Влајко Убавић, помоћник министра просвете Босне и Херцеговине – Министарству за науку и културу“, Архив Југославије, 316-32.

Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948*. Knjiga 1. Beograd: Rad, 1980.

— „Izjava zamenika ministra spoljne trgovine СSSR Krutikova помоћniku ministra spoljne trgovine FNR Jugoslavije Bogdanu Crnobrnji“, 188-189.

— „Josif Visarionović Staljin. Edvard Kardelj“, 118-141.

— „Privredni savet FNR Jugoslavije. Savezna planska komisija FNR Jugoslavije. Pretsedniku Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ“, 257-261.

— „Sastanak sa jugoslovenskim i bugarskim državnim i partijskim delegacijama“, 168-185.

— „Sednica CK KP Jugoslavije. Beograd, 1. март 1948. године“, 191-195.

— „Sporazum između vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika o osnivanju Jugoslavensko-sovjetskog društva za civilno vazduhoplovstvo“, 113-118.

— „Ugovor između Vlade СSSR i Vlade FNRJ o konsultaciji u spoljnopolitičkim pitanjima“, 185-187.

— „Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Plenarna sednica“, 225-238.

— „Centralni komitet KP Jugoslavije – Beograd Centralnom komitetu SKP (b) – Moskva. Beograd, 13. april, 1948 godine. Drugovima J.V. Staljinu V.M. Molotovu“, 239-251.

— „Centralni komitet KP Jugoslavije – Beograd. Centralnom komitetu SKP(b) – Moskva“, 285-286.

— „Centralni komitet Svesavezne komunističke partije (boljševika) – Moskva drugu Titu i ostalim članovima CK Komunističke partije Jugoslavije – Beograd. Moskva, 27. mart 1948. godine“, 201-207.

Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948*. Knjiga 2. Beograd: Rad, 1980.

— „Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Beograd. Vladi Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva“, 273-275.

— „Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva. Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Beograd“ 20-21.

— „Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – Moskva. Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, 266-272.

— „Vlada СSSR-Moskva. Vladi FNR Jugoslavije – Beograd“, 175-176.

— „Zabeleška Kire Gligorova o razgovoru sa I.M. Lebedevom u vezi sa Investicionim sporazumom“, 136-140.

— „Ministarstvo inostranih poslova СSSR – Moskva. Ambasadi FNR Jugoslavije u СSSR-Moskva, Moskva, 25. oktobar 1949. godine“, 501.

— „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi СSSR u FNR Jugoslaviji – Beograd. Beograd, 1. februar 1949. godine“, 4-6.

— „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi СSSR u FNR Jugoslaviji – Beograd“, 171-172.

— „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ambasadi СSSR u FNR Jugoslavije – Beograd“, 243-249.

— „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Ministarstvu inostranih poslova СSSR – Moskva, Beograd, 29. oktobar 1949“, 501-502.

— „Ministarstvo inostranih poslova FNR Jugoslavije – Beograd. Poslanstvu Republike Mađarske u FNR Jugoslaviji – Beograd“, 24-28.

Dedijer, Vladimir, *Dokumenti 1948*. Knjiga 3. Beograd: Rad, 1980.

— „Pomoć Vlada Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Francuske FNR Jugoslaviji. Beograd, 27. avgust 1951. godine“, 252-253.

— „Sporazum između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Sjedinjenih Američkih Država o vojnoj pomoći. Beograd, 14. novembar 1951. godine“, Ibid., 274-277.

— „Sporazum između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Sjedinjenih država Amerike u vezi sa davanjem pomoći Jugoslaviji od 1950. godine. Beograd, 6. januar 1951. godine“, 138-140.

— „Sporazum o privrednoj saradnji između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država. Januar 1952. godine“, Dedijer, *Dokumenti 1948*, knjiga 3, 367-374.

— „Centralni komitet komunističke partije Jugoslavije. Direktivno pismo svim centralnim komitetima KP republika“, 75-80.

Дом Синдиката. Историјски архив Београда, 17-40-1952; 4-115-1950.

„Ерих Кош, начелник Одељења за културу и уметност Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ. Београд, 1948. Репертоар југословенских позоришта за сезону 1948-1949 год“, Архив Југославије, 317-81-114.

„Забелешка о разговору маршала Ј.Б. Тита са допсинацима ‘Танјута’, Београд, 11. новембра 1949. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-II-2/37.

„Записник са конференције одржане у Привредном савету Владе ФНРЈ на дан 1. априла 1947. године“, Архив Југославије, 40-2-6.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању инвестиција, одржане 24. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења ‘А’ плана инвестиција, одржане 2. септембра 1949. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-III-3/1.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању формирања радничких савета, одржане 8. децембра 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршавања плана Министарства индустрије НР Хрватске, одржане 25. августа 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању новчаног оптицаја, одржане 7. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању даљње борбе за испуњење плана, одржане 13. јула 1949. године“, Архив Југославије, 10-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању плана инвестиција НР Србије, одржане 16. јула 1949. Архив Југославије, 10-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању Скадарског језера, одржане 27. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању Скадарског језера, одржане 20. јуна 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању оперативног плана на мелиорацији Скадарског језера, одржане 24. јуна 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, одржане 23. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању даљње борбе за испуњавање плана, одржане 13. јула 1949. године“, Архив Југославије, 10-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању плана Министарства електропривреде за 1950. годину, одржаног 13. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању индустрије цемента, одржане 25. августа 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пописа становништва, одржане 24. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ са сектором инвестиција одржане 28. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ у Савезној планској комисији са председницима републичких и обласних планских комисија, одржане 12. јула 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ у Савезној планској комисији са председницима републичких и обласних планских комисија, одржане 12. јула 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 27. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са конференције у Привредном савету 22. новембра 1948. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосипа Тито, КМЈ-III-3/1.

„Записник са конференције у Привредном савету Владе ФНРЈ по питањима трговине, одржане 25. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању евидентије, одржане 6. децембра 1948. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-18.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању инвестиционог плана ИОНО Београда, 25. јануар 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању инвестиција за станове у Београду у 1949. години, одржане 17. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге, 25. јула 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге одржане 26. августа 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању радне снаге, одржане 7. августа 1948. године“, Архив Југославије, 40-2-7.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању радних задруга, одржане 27. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању сељачких радних задруга, одржане 15. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције у Привредном савету по питању трговине, одржане 25. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са конференције у Привредном савету са потпредседницима СПК и помоћницима ПС, 1. фебруара 1949.“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању снижавања норматива у грађевинарству, одржаног 26. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању шумарства и грађевинарства, одржаног 23. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ са другом Ђуром Салајем, одржаног 29. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ са другом Ђуром Салајем, одржаног 29. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ комисијом за радну снагу, одржаног 29. октобра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима научно-истраживачког рада, одржаног 19. септембар 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима пописа становништва, одржаног 9. јуна 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима Савезне управе за унапређење производње, одржаног 27. априла 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питањима урбанистичких проблема, одржаване 14. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању планова расподеле, баланса, робних и куповних фондова, одржаваног 1. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге у рударству, одржаног 7. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге, одржаног 26. априла 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге, одржаног 17. јула 1949. године“, Архив Југославије, 10-4-9.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по текућим питањима, одржаног 31. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ с министром Већеславом Хольвцем, одржаног 27. маја 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.

„Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ с комисијом за координацију савезне и републиканске привреде, одржане 29. октобра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.

- „Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ са Потпредседницима СКП, одржавног 1. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са састанка у Привредном савету од 26. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, 40-3-8.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању грађевинарства, одржане 20. маја 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању извршења плана откупа, одржаног 12. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по питању изградње творница за израду делова монтажних кућа, одржане 10. септембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима изградње Новог Београда, одржане 27. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима изградње Новог Београда, одржане 27. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ по проблемима плана инвестиција одржане 6. марта 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са ЈА по питању расподеле грађевинског материјала, одржане 2. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-1.
- „Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са Министарством пољопривреде, одржане 18. новембра 1949. године“, Архив Југославије, 40-4-9.
- „Записник у Привредном савету Владе ФНРЈ по проблемима сектора инвестиција СПК, одржане 22. фебруара 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.
- „Записник у Привредном савету Владе ФНРЈ по питању организовања Управа сервиса, одржаног 1. априла 1949. године“, Архив Југославије, Фонд Бориса Кидрича, К-13.
- „Иво Фрол, помоћник председника Комитета за школе и науку – Комитету за социјално стање Владе ФНЈ, Београд, 18. новембар 1948.“, Архив Југославије, 313-5-25.
- „Извештај о реакцијама на Резолуцију ЦК СКП(б) и чињењу совјетске музике од ‘штетних утицаја декадентства и формализма’ 1948. године“. Архив Југославије, Фонд Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 314-3-11.
- „Извештај телеграфске агенције нове Југославије о пријему књижевника код маршала Југославије Јосипа Броза Тита. Београд, 19. новембра 1946.“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-II-2/37.
- „Изложба грађевинарства Н.Р. Србије у Београду [одржана од 30. априла до 1. јуна 1948]“. Збирка оригиналних фотографија, власништво Александра Кадијевића.
- „Јова Богдановић из Комитета Техничке велике школе КП Србије – Савету за науку и културу Владе ФНРЈ. Извештај о наставним кадровско-политичким питањима на Техничкој великој школи (у вези са састанком представника партијских комистета универзитета и великих школа са другом П. Стамболићем)“, Архив Југославије, 317-3-7.
- Летња позорница у Топчидеру. Историјски архив Београда, 3-96-1949. и 361-2-1958-инвестиција.
- „Мило Милуновић, мајstor сликар – Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ, 6. јун 1949. године“, Архив Југославије, 317-78-110.
- „Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ. Београд, 1949/9. План рада за 1949. годину“, Архив Југославије, 316-24.
- „Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ. Београд, 1951“, Архив Југославије, 317-81-114.
- „Патријарх српски Гаврило – Председништву Савезне владе ФНРЈ, комисији за верске послове, Београд. 20. новембар / 3. децембар 1948“, Архив Југославије, 144-1-13.
- Раднички станови у Цвијићевој улици, блок бр. 1, реон II, Историјски архив Београда, 30-46-1940.
- „Резолуција II конгреса Савеза ликовних уметника Југославије, Београд“, Архив Југославије, 317-80-113.
- „Реферат Бранка Шотре, секретара Савеза ликовних уметника Југославије“, Архив Југославије, 317-80-113.
- „Родољуб Чолаковић, министар за науку и културу Владе ФНРЈ – републичким министарствима просвете, Београд“, Архив Југославије, 316-6.
- „Руководне идеје за пројектовање Новог Београда, Министарство грађевина Србије, Урбанистички институт, 1. новембар 1946“, Музеј науке и технике, одељење архитектуре, заоставштина Николе Добровића.
- „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством“, Архив Југославије, 317-86-120.
- „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством. Наше изложбе у иностранству и наше учешће на међународним изложбама“, Архив Југославије, 317-86-120. „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Париз, 1950. Закључни реферат о изложби средњевековне уметности народа Југославије у Паризу 1950“, Архив Југославије, 317-88-125.
- „Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Париз, 1950“, Архив Југославије, 317-88-125.
- „Удружење ликовних уметника Србије, Београд – Министарству просвете Србије, Одељењу за науку, културу и уметност, Београд. Број 16, 15. јануар 1947, Београд“, Архив Југославије, 314-12-49.
- „Удружење ликовних уметника Хрватске, Загреб – Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ, Београд. Загреб, 1949. Дискусија поводом савезне изложбе одржане у Умјетничком павиљону 5. априла 1949. године“, Архив Југославије, 316-23.
- „ЦК КПЈ – кабинету маршала Југославије Јосипу Брозу Титу. Извештај екипе ЦК КПС о обиласку партиских организација Правног и Економског факултета и Новинарско-дипломатске школе у Београду у времену од 15. новембра до 15. децембра 1951. године“, Музеј историје Југославије, Архив Јосип Броз Тито, КМЈ-II-2/87.
- „ЦК КПЈ, Комисија за агитацију и пропаганду, Београд. Записник са саветовања по питању универзитета одржаног 16. јануара 1952. године“, Архив Југославије, 507-VII, II/4-D(1-27)(K-24).
- „ЦК КПЈ, Управа за агитацију и пропаганду, Београд. Закључци са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ о питањима хумористичке штампе донесени дана 18. маја 1949. године“, Архив Југославије, 507-VIII, II/2-6-(1-84)(K-1).
- „ЦК КПЈ, Управа за агитацију и пропаганду, Београд. Записник са састанка Агитпроп – комисије 19. децембра 1951“, Архив Југославије, 507, VII, I/II-8(I-84)(K-4).
- „ЦК КПЈ, Управа за агитацију и пропаганду, Београд“, Архив Југославије, 507-VII, VI/2-(1-96)(K-37).

ОБЈАВЉЕНО У ЕЛЕКТРОНСКИМ ИЗВОРИМА

„Musical Harmony and Political Discord“. *Open Society Archives*, Radio Free Europe/Munich, Office of the Political Advisor, Background Information USSR, 9 June 1958, Box-Folder-Report:55-4-116, <http://files.osa.ceu.hu/holdings/300/8/3>

[/text/55-4-116.shtml](#)

... Counts, George S. and Nucia Lodge. „Music as a weapon“, *Country of the Blind*, Chapter 5 (excerpts), 1-5.

... Olkhovsky, Andrey. „The Case of the Opera 'With All One's Heart', *Music Under the Soviets* (1955), 8-10.

... Werth, Alexander. „Zhdanov Meets the Musicians. Musical Uproar in Moscow“. Turnstile Press, 1949, 5-8.

„On the Journals 'Zvezda' and 'Leningrad'. From a resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), 14 August 1946“. <http://www.cyberussr.com/rus/zvezda-e.html>

„CC VKP(b) - Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The Opera 'The Great Friendship' of V. Muradeli. Resolution of the CC VKP (b) of 10 February 1948“. <http://listserv.uh.edu/cgi-bin/wa>.

„Об опере 'Великая дружба' В. Мурадели, Постановление ЦК ВКП(б) от 10 февраля 1948 г“ <http://theremin.ru/archive/sovok/muradeli.htm>

„Dizzy With Success. Concerning Questions of the Collective-Farm Movement“, *Pravda*, March 2, 1930. <http://www.dur.ac.uk/a.k.harrington/dizzy.html>

ХЕМЕРОТЕЧКА ГРАЂА

А., Сл. „Само слободан народ у слободној земљи може из рушевина овако брзо да подигне један град“, *Политика*, 26. октобра 1949, 4.

„Агенти империјализма спроводе своје планове у Трсту кријући се иза резолуције Информбира“, *Политика*, 11. април, 1949, 3.

„Азана се препорађа“, *Политика*, 25. јун 1950, 3.

„Академик Иво Андрић одржао је предавање 'Из културног живота СССР'“, *Политика*, 31. октобар 1947, 5.

„Акција изградње задружних домаова у Недељи технике“, *Политика*, 12. март 1948, 5.

„Александар Герасимов враћа се данас авионом у Москву“, *Политика*, 13. август 1947, 7.

„Алија Сиротановић и Никола Шкобић – нови ликови првобораца у изградњи социјализма“, *Политика*, 31. јул 1949, 3.

„Алија Сиротановић поставио нов рекорд у Босанско-српскувачким рудницима“, *Политика*, 25. септембар 1949, 3.

„Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаханова“, *Политика*, 25. јул 1949, 2.

„Алија Сиротановић: 'Рудару Југославије показаће клеветницима како ми у Југославији знамо да изграђујемо социјализам‘“, *Политика*, 10. јун 1949, 1.

Андринић, Иво. „Данас...“, *Политика*, 16. новембар 1947, 2.

„Ансамбл народних игара ФНРЈ полази данас на гостовање у иностранство“, *Политика*, 4. март 1950, 5.

„Антифашистички фронт жена с дубоким негодовањем одбације резолуцију Информбира о стању у КПЈ“, *Политика*, 16. јул 1948, 3.

„Архитекти расправљају о обезбеђењу културних станови за радне људе“, *Политика*, 26. новембар 1950, 3.

Б., М. „Загреб је добио велику летњу позорницу“, *Политика*, 10. август 1950.

Б., О. „'Застава-филм' предузеће за производњу филмова Југословенске армије, завршило је трећи документарни филм 'Разбијачи клевета'“, *Политика*, 4. децембар 1949, 6.

„Бајка о репи - прва дечја опера код нас коју изводе сама деца“, *Политика*, 19. март 1949, 4.

„Беблер: 'Не желимо да водимо рачуна о 'стеченим правима' која претстављају остатак режима капитулација‘“, *Политика*, 13. август 1948, 2.

„Београд после Првог и Другог светског рата“, *Политика*, 1. фебруар 1948, 7.

„Београд после Првог и Другог светског рата“, *Политика*, 1. фебруар 1948, 7.

„Београд се гради“, *Политика*, 23. јул 1949, 3.

„Београдска позоришта за село и сељачке радне задруге“, *Политика*, 8. април 1949, 4.

„Београдске слике“, *Политика*, 4. новембар 1950, 3.

„Београдски зидари Станко Рајковић и Милан Шкрбић са својим помоћницима испунили су тродневну норму за један сат“, *Политика*, 3. август 1947, 5.

„Београдски студенти показују интересовање за све појаве културног живота“, *Политика*, 7. април 1950, 5.

„Београдско драмско позориште почиње рад 20 марта у новој згради Дома културе Четвртог рејона“, *Политика*, 11. март 1949, 4.

„Бискупске дворане које чекају да буду враћене Београђанима“, *Политика*, 18. август 1950, 4.

Бихаљи Мерин, О. „Поводом слике Боже Илића Сондирање терена на Новом Београду“, *Борба*, 9. јануар 1949, 6.

Бихаљи Мерин, О. „Прва изложба Савеза ликовних уметника Југославије“, *Борба*, 22. мај. 1949, 5.

„Благовремена уплата народног зајма – дужност сваког уписника“, *Политика*, 1. децембар 1948, 1.

„Бледска конференција има историјски значај за наше народе и будућност Балкана“, *Политика*, 4. август 1947, 1-2.

Богдановић, Богдан. „Ле Корбизје и његово дело / поводом изложбе у Београду“, *Ревија* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1953), 7.

Богдановић, Богдан. „Стварност архитектуре и студенти архитектуре. Поводом Међународне конференције студената архитектуре у Лондону“, *Народни студент*, 30. мај 1949, 3-4.

„Борис Кидрич: О везаним ценама“, *Политика*, 15. фебруар 1948, 1-2.

„'Босна-филм' снима велики филм 'Пруга'“, *Политика*, 24. септембар 1948, 4.

„Брз темпо развоја наше пољопривреде“, *Политика*, 2. децембар 1949, 1.

„Бригадири прве смене, који учествују у изградњи Новог Београда свакодневно се баве фискултуром“, *Политика*, 8. април 1948, 5.

В., Д.Д. „Будући City Београда пружаће се од Чукарице до ушћа Саве у Дунав и чиниће са старим делом града хармоничну величину“, *Време*, 23. фебруар 1941, 11.

Васић, Павле. „Јесења изложба УЛУС-а“, *Политика*, 17. децембар 1950, 4.

Васић, Павле. „Прва самостална изложба сликарка Миће Поповића“, *Политика*, 28. септембар 1950, 4.

Васић, Павле. „УЛУС-ова изложба графике и акварела“, *Политика*, 26. новембар 1950, 6.

„Велика летња позорница у Топчидеру биће завршена до првог маја“, *Политика* (Београд), 4. децембар 1947, 5.

„Велика победа у изградњи социјализма“, *Политика*, 16. јул 1949, 1.

„Велики митинг поводом долaska бригада Народне омладине а Аутопута“, *Политика*, 5. септембар 1949, 1.

„Велики успеси Југословенског драмског позоришта у Хрватској и Словенији“, *Политика*, 8. август 1949, 4.

„Велико интересовање за Изложбу архитектуре народа Совјетског Савеза“, *Политика*, 20. октобар 1947, 4.

Велимировић, Т. „За 7 дана монтажна зграда са два удобна стана“, *Политика*, 15. јун 1949, 4.

Велимировић, Т. „Монтажни бетон – драгоцен материјал у грађевинарству“, *Политика*, 30. април 1949, 4.

- „Величанствене смотре радних бригада“, *Политика*, 5. април 1948, 1.
- „Величанствени дефиле градитеља Омладинске пруге“, *Политика*, 17. новембар 1947, 4.
- Vidaković, M. „Izložba 'Zemlje'. Povodom jednog predavanja“, *Obzor*, 6. јануар 1933, 3.
- „Више од милијарду динара утрошиће Министарство за науку и културу на студенстска насеља, факултете, музеје, оперу“, *Политика*, 6. мај 1949, 4.
- „Влада Федеративне Народне Републике Југославије донела решење о подизању споменика у Београду борцима палим у народноослободилачкој борби“, *Политика*, 29. новембар 1947, 4.
- „Влада ФНРЈ донела Решење о основању сектора и одељења Опште државне контроле у савезним министарствима, комитетима и управама“, *Политика*, 17. октобар 1948, 4.
- „Влада ФНРЈ, у име своје и у име СССР, Велике Британије и Француске сазваће за 30. јула у Београду делегације Бугарске, Чехословачке, Мађарске, Румуније и СР Украйине“, *Политика*, 8. јул 1948, 1.
- Влаховић Вељко. „Шест година постојања народне државе“, *Политика*, 29. новембар 1949, 1-4.
- „Војни суд у Јубљани осудио је на казну смрти једанаест шпијуна, саботера и издајника“, *Политика*, 28. април 1948, 4.
- Г. Д. „Обезбеђење средстава из локалних извора за подизање задружних домаћа“, *Политика*, 9. јун 1948, 4.
- „Гиго Неделковски позвао све грађевинске бригаде у Скопљу на десетодневно такмичење“, *Политика*, 1. септембар 1949, 3.
- „Главни задатак окупатора у Македонији био је – угушити у крви ослободилачких покрет и бугаризирати македонски народ“, *Борба*, 22. новембар 1948, 3.
- Глигорић, Велибор. „Задаци књижевне критике у 1948 години“, *Политика*, 1. јануар 1948, 5.
- Глигорић, Велибор. „Књижевност и уметност. Историска улога писаца“, *Политика*, 10. децембар 1947, 7.
- „Говор друга Едварда Кардеља на митингу у Титограду“, *Политика*, 22. јун 1949, 3.
- „Говор друга Тита на Другом конгресу Комунистичке партије Србије“, *Политика*, 22. јануар 1949, 1-2.
- „Говор Едварда Кардеља на великом предизборном митингу у Марибору“, *Политика*, 1. март 1950, 1-2.
- „Говор маршала Тита на великом народном збору у Тузли“, *Политика*, 1. октобар 1946.
- „Говор маршала Тита на Другом конгресу Комунистичке партије Хрватске“, *Политика*, 27. новембар 1948, 1-2.
- „Говор маршала Тита на партиском састанку Прве пролетерске дивизије“, *Политика*, 13. август 1948, 1-2.
- „Говор маршала Тита на Трећем конгресу Антифашистичког фронта жена Југославије“, *Политика*, 30. октобар 1950, 1-3.
- „Говор маршала Тита на Четвртом конгресу СКОЈ-а“, *Политика*, 15. октобар 1948, 1-2.
- „Говор маршала Тита поводом Предлога основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колективова“, *Политика*, 28. јун 1950, 1-4.
- „Говор Маршала Тита претставницима радних задруга Македоније“, *Политика*, 6. август 1949, 1-2.
- „Говор маршала Тита приликом долaska првог воза из Шамца у Сарајево“, *Политика*, 17. новембар 1947, 1-2.
- „Говор маршала Тита у Прокупљу“, *Политика*, 1. јун 1950, 1-2.
- „Говор маршала Тита у Пули“, *Политика*, 11. јул 1949, 1.
- „Говор маршала Тита ударницима, новаторима и рационализаторима Србије“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 1-2.
- „Говор маршала Тита уочи нове 1950 године“, *Политика*, 1. и 2. јануар 1950, 1-2.
- „Говор маршала Тита уочи Нове године“, *Политика*, 1. јануар 1948, 1-2.
- „Говор маршала Тита уочи Нове године“, *Политика*, 1. јануар 1949, 1.
- „Говор маршала Тита“, *Политика*, 26. новембар, 1947, 2.
- „Говор Моше Пијаде, потпредседника Президијума Народне скупштине ФНРЈ, на митингу Народног фронта Првог рејона Београда“, *Политика*, 24. октобар 1947, 3-4.
- „Говор потпредседника Владе и претседника Савезне контролне комисије др Благоја Нешковића“, *Политика*, 30. децембар 1948, 4-7.
- „Говор потпредседника Савезне владе Едварда Кардеља“, *Политика*, 26. април 1948, 1-6.
- „Говор члана Политбира ЦК КПЈ друга Бориса Кидрича“, *Борба*, 14. новембар 1948, 1.
- „Говор члана политбира ЦК КПЈ Моше Пијаде на београдском радију упућен омладини Југославије пред Дан републике“, *Политика*, 28. новембар 1949, 1.
- „Годиšњица противјугословенске кампање“, *Политика*, 29. јун 1949, 1.
- „Господа Глембајеви' Мирослава Крлеже приказује се са великим успехом у Софији“, *Политика*, 15. октобар 1947, 7.
- Гостовић, Невенка. „Поводом усвајања Генералног плана. Будући Београд...“, *Политика*, 15. април 1950, 15.
- „Гради се нова концертна дворана у Београду“, *Политика*, 30. март 1950, 3.
- „Градитељи задружних домаћа“, *Политика*, 13. март 1948, 5.
- „Градитељи Новог Београда позивају омладинске радне бригаде у целој земљи на такмичење у част V конгреса Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 28. мај 1948, 1-2.
- „Градитељи пруге Никшић-Титоград прихватили позив градитеља Новог Београда“, *Политика*, 5. јун 1948, 1.
- „Грађевински техничар пронашао справу за ношење цигала која знатно уштеђује у времену и радиој снази“, *Политика*, 18. јануар 1948, 4.
- „Грађење монтажних зграда“, *Политика*, 7. јануар 1949, 5.
- „Губици у извозу настали из објективних узрока морају се надокнадити из других привредних грана“, *Политика*, 30. децембар 1950, 4-5.
- Д. Б. М. „Поема 1941` и 'Југословенска партизанска рапсодија' Јована Бандура“, *Политика*, 21. мај 1948, 5.
- „Далексежни значај новог система снабдевања становништва“, *Политика*, 18. фебруар 1948, 1-2.
- „Данас почиње рад Други конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 26. септембар 1947, 1.
- „Данас почиње рад Трећи конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 9. април 1949, 1.
- „Данас се одржава конгрес Савеза композитора ФНРЈ“, *Политика*, 12. фебруар 1950, 5.
- „Данас се одржава оснивачки конгрес Савеза филмских радника Југославије“, *Политика*, 5. март 1950, 4. „Основан је Савез филмских радника Југославије“, *Политика*, 6. март 1950, 5.
- „Данас се отвара Дом културе Четвртог рејона“, *Политика*, 20. март 1949, 5.
- „Данас се открива спомен-плоча књижевницима палим у Народноослободилачкој борби“, *Политика*, 30. април 1948, 5.

„Данас се у Београду отвара Прва изложба Савеза ликовних уметника“, *Политика*, 30. април 1949, 4.

„Данас у Београду почиње рад Прва савезна конференција сељака-здрugarа“, *Политика*, 28. фебруар 1949, 1.

„Данас, на први дан 1948 године, наша омладина предаје домовини свој троји велики дар – фабрику тешких алатних машина ‘Иво-Лола Рибар’ у Железнику“, *Политика*, 1. јануар 1948, 3-4.

„Две хиљаде делегата на конгресу мира у Паризу манифестоваће вољу народа целога света за мир“, *Политика*, 17. април 1949, 2.

„Двије ноте Совјетске владе два неуспјела покушаја извртања истине“, *Политика*, 22. август 1949, 1.

„Деветнаестогодишњи курсиста-зидар озидao за 8 часова рада 53,84 кубна метра зида“, *Политика*, 4. септембар 1949, 1.

„Дела најбољих савремених југословенских композитора биће изведена у Лондону, Риму, Берну и Бечу поводом прославе Dana Републике“, *Политика*, 26. новембар 1949, 6.

„Делегација ФНРЈ устаје против свих предлога који теже уклањању принципа једногласности пет великих сила“, *Политика*, 16. април, 1949, 1.

„Демократичност система за избор радничких савета“, *Политика*, 23. јул 1950, 1.

„Дечји сан – Пионирски град постаје стварност“, *Политика*, 23. јун 1947, 7.

„До првог августа на аутострати ‘Братство-јединство’ преко пола милиона добровољних радника дао је Народни фронт града Загреба“, *Политика*, 22. август 1947, 5.

„Довршава се станбена зграда за службенике Комисије државне контроле ФНРЈ“, *Политика*, 25. август 1949, 6.

„Донесен је статут и изабрана управа Савеза музичких уметника Југославије“, *Политика*, 26. април 1950, 3.

„Досадашњи спеси на улепшавању града и радни полет становништва сведоче да ће Београд бити један од најлепших градова Европе“, *Политика*, 1. мај 1949, 9.

Драгутиновић, Б. „Премијера балета ‘Ромео и Јулија‘“, *Политика*, 3. јул 1949, 5.

Драгутиновић, Б. „Совјетска музика на концерту Београдске филхармоније“, *Политика*, 3. новембар 1947, 4.

„Државне банке за кредитирање земљорадничког задругарства“, *Политика*, 4. септембар 1948, 1.

„Други дан заседања основачког конгреса Савеза репродуктивних музичких уметника Југославије“, *Политика*, 24. април 1950, 4.

„Други конгрес књижевника Југославије“, *Политика*, 18. децембар 1949, 4.

„Друштва за културну сарадњу Југославије и Србије са Совјетским Савезом одржала су синоћ свечану прославу“, *Политика*, 6. новембар 1947, 3.

„Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР приређује у среду свечану прославу тридесете годишњице велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 2. новембар 1947, 4.

Дугоњић, Рато. „Осмо пленарно заседање Централног већа Народне омладине Југославије“, *Политика*, 1. децембар 1947, 5.

Ђ. Д. „Наш десети уметнички филм ‘Језеро‘“, *Политика*, 9. јул 1950, 4.

Ђилас, Милован. „Поводом избора Југославије у Савјет безбедности“, *Политика*, 24. октобар 1949, 1-2. „Југославија изабрана у Савет безбедности“, *Политика*, 21. октобар 1949, 1.

Ђорђевић, Жива. „Справођењем норми у живот и увођењем нових метода рада убрзаћемо капиталну изградњу“, *Политика*, 7. август 1947, 4.

Ђорђевић, Жива. „У борбу за остварење Петогодишњег плана. Значај прописивања првих привремених норми и техничких прописа у грађевинарству“, *Политика*, 4. јун 1947, 8.

Ђорђевић, Јован. „Нови изборни систем за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1.

„Експозе заступника министра финансија ФНРЈ Милентија Поповића о предлогу Општедржавног буџета за 1950 годину“, *Политика*, 28. децембар 1949, 3-5.

„Експозе потпредседника Савезне владе и министра иностраних послова Едварда Кардеља“, *Политика*, 29. децембар 1949, 1-3.

„Експозе потпредседника владе Едварда Кардеља о предлогу закона о избору народних посланика за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 22. јануар 1950, 1.

„Експозе потпредседника Владе и министра иностраних послова Едварда Кардеља“, *Политика*, 30. децембар 1950, 1-4.

„Експозе претседника Привредног савета и Савезне планске комисије друга Бориса Кидрича“, *Политика*, 28. децембар 1949, 5-7.

„Живела тридесетогодишњица велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 7. новембар 1947, 1-4.

„Животни интереси Бугарске у потпуности се поклапају с интересима антиимперијалистичког тabora на челу с великим Совјетским Савезом“, *Политика*, 26. октобар 1947, 4.

Жутић, М. „Иницијатор покрета за високу продуктивност рада Алија Сиротановић кандидат у Срезу височком“, *Политика*, 13. фебруар 1950, 3.

„За 8 часова рада 868 метара штофа израдиле две бригаде фабрике вунених производа у Марибору“, *Политика*, 8. септембар 1949, 1.

„За Алијиним примером“, *Политика*, 10. август 1949, 3.

„За бољи квалитет забавне музике у локалима Београда и Земуна“, *Политика*, 4. децембар 1949, 6.

„За већу продуктивност у грађевинарству“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

„За идејност универзитетске наставе“, *Политика*, 16. фебруар 1949, 4.

„За лакоатлетске Балканско-срдњоевропске игре у Београду се довршава најећи и најлепши спортски стадион на Балкану“, *Политика*, 28. август 1948, 5.

„За народне инспекторе бирају се најбољи трудбеници“, *Политика*, 13. јун 1949, 1.

„За непуне две године број сељачких радних задруга знатно је порастао“, *Политика*, 13. децембар 1947, 4.

„За подизање животног стандарда трудбеника. Изградња радничких станова“, *Политика*, 4. децембар 1948, 4.

„За противјугословенске провокације и њихове последице одговорна је мађарска влада“, *Политика*, 6. мај 1949, 1.

„За срећу и напредак, за нераздруживо братство и јединство народа Југославије! За мирни развигак и победу социјализма“, *Политика*, 10. фебруар 1950, 1.

„За унапређење фискултуре на селу“, *Политика*, 16. април 1949, 3.

„Забрањен последњи број ‘Књижевних новина‘“, *Политика*, 7. септембар 1949, 3.

„Завршене су припреме за отварање великог међународног сајма у Загребу“, *Политика*, 7. мај 1948, 3.

„Загребачки велесајам – смотра полетног рада и подвига наших трудбеника“, *Политика*, 17. септембар 1949, 1.

„Задаци Народне омладине на селу у вези с Резолуцијом Другог пленума Централног комитета КПЈ“, *Политика*, 21. фебруар 1949, 1-2.

- „Задруга УЛУС-а снбдева ликовне уметнике потребним материјалом“, *Политика*, 15. април 1948, 5.
- „Заказивање такмичења у част Трећег конгреса Народног фронта Југославије“, *Политика*, 6. март 1949, 1.
- „Закашњење у испоруци индустриске робе омета откупљивање стоке у Срезу ресавском“, *Политика*, 2. април 1948, 1.
- „Закључен је споразум између влада Совјетског Савеза и Федеративне Народне Републике Југославије о узајамним испорукама робе“, *Политика*, 30. јул 1947, 1.
- „Закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије“, *Политика*, 14. јануар 1950, 4.
- „Закон о Петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951“, *Борба*, 1. мај 1947, 13-19.
- „Замах социјалистичког такмичења на почетку треће планске године“, *Политика*, (Београд), 2. фебруар 1949, 1.
- „Заседање Петог пленума Фискултурног савеза Југославије“, *Политика*, 13. децембар 1947, 5.
- „Зашто се у совјетским уџбеницима прикрива значај Николе Тесле“, *Политика*, 7. мај 1949.
- „Зашто студенти Техничке велике школе у Београду показују слаб успех из математике“, *Политика*, 18. октобар 1950, 4.
- „Зашто ТАСС не демантује измишљотине западне штампе о Југославији“, *Борба*, 21. април, 1949.
- „Зграда Дома културе Четвртог рејона биће завршена до краја ове године“, *Политика*, 9. октобар 1947, 6.
- „Земљорадничко задругарство знатно проширује своју делатност“, *Политика*, 11. септембар 1948, 1.
- „Земун је добио још једну биоскопску дворану“, *Политика*, 3. јануар 1950, 8.
- „Злочиначко дело Тиранских авантуриста“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.
- „Значај Омладинске пруге“, *Политика*, 16. новембар 1947, 4.
- „И рудари рудника „Тито“ упутили позив Алији Сиротановићу на такмичење“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.
- „Изабран је Политички биро Централног комитета Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 1-2.
- „Изабран је Централни комитет Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 29. јул 1948, 1.
- „Изашала је из штампе брошура о стахановим методама у зидарству“, *Политика*, 24. август 1947, 4.
- „Избор Југославије у Савет безбедности доприноси поштовању оних принципа Повеље ОУН без којих се трајан мир не може замислити“, *Политика*, 22. октобар 1949, 1.
- „Известан број задужних домова у Словенији биће сазидан до 27 априла“, *Политика*, 31. март 1948, 4.
- „Извештај о организационом раду Комунистичке партије Југославије поднео је друг Александар Ранковић“, *Политика*, 23. јул 1948, 1-4.
- „Извештај о политичком раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору“, *Борба*, 6. октобар 1948, 1-2.
- „Извештај о раду Народног фронта Југославије од Првог конгреса до данас“, *Политика*, 29. септембар 1947, 1-7.
- „Извештај Савезне планске комисије о извршењу плана за прво полугође 1949 године и за прву половину Петогодишњег плана“, *Политика*, 15. јул 1949, 1.
- „Извештај Савезне планске комисије о извршењу плана у I полугођу 1950 године“, *Политика*, 15. јул 1950, 1-2.
- „Извештај Савезне планске комисије о извршењу привредног плана за прво полугођиште 1948“, *Политика*, 9. јул 1948, 1.
- „Извештај ЦК КПЈ о агитационо-пропагандном раду“, *Политика*, 23. јул 1948, 5-6.
- „Извршено је свечано потписивање протокола о решењима историске конференције на Бледу“, *Политика*, 3. август 1947, 1.
- „Извршити Петогодишњи план за четири године обавеза трудбеника дирекције за експлоатацију елезнице у Сарајеву“, *Политика*, 7. септембар 1949, 3.
- „Извршни Народни одбор Београда саградиће ове године низ станбених зграда и јавних и комуналних установа“, *Политика*, 9. мај 1947, 6.
- „Изградња Београда 1944-1948“, *Политика*, 29. новембар 1948, 11.
- „Изградња Београда у трећој години Титове петолетке“, *Политика*, 20. октобар 1949, 3.
- „Изградња Београда“, *Политика*, 22. септембар 1949, 5.
- „Изградња Београда“, *Политика*, 7. октобар 1949, 5.
- „Изградња станове за службенике Министарства саобраћаја“, *Политика*, 25. јануар 1948, 8.
- „Изградња фискултурних објеката у Македонији“, *Политика*, 11. децембар 1948, 5.
- „Изграђивање насеља за колонисте у Војводини“, *Политика*, 2. октобар 1947, 8.
- „Изјава команданта Главног штаба омладинских радних бригада, Батрића Јовановића, поводом завршетка радова на Омладинској прузи Шамац-Сарајево“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3.
- „Изјава Централног комитета Комунистичка партије Југославије поводом резолуције Информационог бироа комунистичких партија о стању у КПЈ“, *Политика*, 30. јун 1948, 1-3.
- „Изложба 'Сликарство и вајарство народа Југославије XIX и XX века' отвара се у музеју 'Пушкин' у Москви“, *Политика*, 26. мај 1947, 8.
- „Изложба 'Уметност народа Југославије XIX и XX века' свечано отворена у Кракову“, *Политика*, 28. април 1948, 3.
- „Изложба наше средњовековне уметности у Паризу“, *Политика*, 10. март 1950, 4.
- „Изложба новије француске ликовне уметности у Уметничком музеју“, *Политика*, 11. март 1950, 5.
- „Изложба сељака-сликара НР Хрватске у Загребу“, *Политика*, 2. новембар 1949, 5.
- „Изложба скица, форографија и макета за велику југословенску оперу“, *Политика*, 19. март 1948, 5.
- „Изложба совјетских сликара изазвала велико интересовање“, *Политика*, 8. септембар 1947, 3.
- „Изложба совјетских уметника у Београду спремљена за свечано отварање“, *Политика*, 7. август 1947, 3.
- „Изложба средњовековне уметности у Паризу продужена до 25 јуна“, *Политика*, 29. мај 1950, 3.
- „Индустријска роба стиже у све већим количинама и одмах се дели задругама“, *Политика*, 13. март 1948, 1.
- „Интервју заменика министра финансија ФНРЈ друга Милентија Поповића са новинарима поводом расписивања другог народног зајма Петогодишњег плана“, *Политика*, 13. август 1950, 1.
- „Информбироовска штампа шире Цалдарисове измишљотине“, *Политика*, 8. април, 1949, 1.
- „Информбироовци у Мађарског потетичу инциденте на граници“, *Политика*, 20. мај 1949, 1.
- „Истакнути су кандидати Народног фронта Црне Горе за Савезно веће и Веће народа“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1.
- „Историски Четврти конгрес СКОЈ-а“, *Политика*, 11. октобар 1948, 1.

- „Исушење Скадарског језера и остали мелиорациони радови измене из основа привредно лице Црне Горе“, *Политика*, 24. јануар 1949, 1.
- „Исушење Скадарског језера је највећа битка Петогодишњег плана у Црној Гори“, *Политика*, 24. јул 1949, 2.
- „Исушењем Скадарског језера поставља се снажан економски темељ за даљи процват и лепшу будућност Црне Горе“, *Политика*, 3. август 1949, 4.
- „Исхрана народних маса код нас и на Западу“, *Политика*, 29. фебруар 1948, 1.
- „Јавно изложене или прикривене по буџетима приватних књижара, још увек се у Београду могу наћи штетне књиге“, *Политика*, 13. март 1948, 5.
- „Једногласно је усвојена Резолуција Петог конгреса КПЈ о основним наредним задацима организација Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 29. јул 1948, 2.
- Јеђут, Винко. „Домови културе у Загребу ускоро ће заменити централне концертне и позоришне дворане“, *Политика*, 2. фебруар 1949, 4.
- Јеремић, Војо. „Најновији проналазак зидања“, *Политика*, 22. август 1947, 4.
- „Јесења изложба Удружења ликовних уметника Србије отвориће се на Дан републике“, *Политика*, 21. новембар 1947, 6.
- Јовићевић, Мило. „Друга годишњица Петог конгреса“, *Политика*, 21. јул 1950, 1.
- „Још један допринос даљем развоју социјалистичке демократије и народног самоуправљања“, *Политика*, 29. јун 1950, 1.
- „Још једна велика омладинска акција. 'Ми градимо Нови Београд'“, *Политика*, 20. новембар 1947, 5.
- „Југословенска академија не може да не проговори у интересу историске истине и морала“, *Политика*, 28. новембар 1949, 1.
- „Југословенска армија је гаранција изградње социјализма у нашој земљи и залога мира у овом делу света“, *Политика*, 25. април 1948, 2-3.
- „Југословенска делегација у целости и без резерве прихвата совјетски предлог конвенције о Дунаву“, *Политика*, 5. август 1948, 1.
- „Југословенска изложба средњовековног сликарства и пластике“, *Политика*, 23. март 1950, 5.
- „Југословенски писци између два своја конгреса обогатили су нашу литературу новим прозним, песничким и драмским делима“, *Политика*, 24. децембар 1949, 5.
- „Јуче је свечано отворен Други конгрес Народног фронта Југославије“, *Политика*, 27. септембар 1947, 1.
- „Јуче је у Београду почело заседање међународне Дунавске конференције“, *Политика*, 31. јул 1948, 1.
- „Јуче су почели радови на изградњи београдског железничког чвора“, *Политика*, 15. јул 1948, 8.
- „Јуче су почели радови на регулисању београдског железничког чвора“, *Политика*, 19. јул 1948, 3.
- „Јуче, на Дан Републике, народ Београда приредио је свечан и одушељен дочек маршалу Титу и члановима делегације југословенске владе на повратку из братске Бугарске“, *Политика*, 30. новембар 1947.
- „Како је спроведена реорганизација републичких привредних органа“, *Политика*, 17. септембар 1950, 2.
- „Како су сељаци Клисе први саградили дом у Војводини“, *Политика*, 27. август 1948, 4.
- „Како ће се ширити и развијати Нови Београд“, *Политика*, 23. фебруар 1941, 10.
- Кери, Никола. „На поприштима битке за Скадарско језеро“, *Политика*, 4. септембар 1949, 5.
- „Ко штити кулаке“, *Политика*, 16. јун 1949, 2.
- „Комунистичка партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам. Реферат друга Едварда Кардеља“, *Политика*, 27. јул 1948, 1.
- „Конгрес књижевника Југославије“, *Политика*, 28. децембар 1949, 11.
- „Конкурс Министарства просвете Народне Републике Србије за израду идејних пројеката за споменике борцима народноослободилачког рата и жртвама фашизма“, *Политика*, 6. јун 1948, 5.
- „Контрола у рукама радних маса“, *Политика*, 3. октобар 1948, 1.
- „Концерт Београдске филхармоније“, *Политика*, 18. октобар 1947, 7.
- „Крајем овог месеца биће завршена зграда намештеника Савезног министарства финансија“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6.
- „Критичка оцена о стварању совјетских композитора Мураделија, Шостаковича, Прокофјева, Хачатуријана и других“, *Политика*, 13. фебруар 1948, 3.
- „Кроз изложбу југословенске архитектуре“, *Борба*, 7. новембар 1948, 5.
- „Кроз који дан шаље се у Париз материјал за велику изложбу средњовековне уметности народа Југославије“, *Политика*, 15. октобар 1949, 5.
- „Културни радници Хрватске извршавају обавезе преузете у част избора за Народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 25. март 1950, 4.
- „Културни радници Хрватске пред изборе за народну скупштину ФНРЈ“, *Политика*, 17. март 1950, 5.
- „Ливница жељезаре у Сmederevu почела производњу за 1950. годину“, *Политика*, 7. септембар 1949, 1.
- „Ликовни уметници Југославије у новој радној години развиће још већу активност“, *Политика*, 23. септембар 1949, 4.
- Луковић, Нико. „Привредни и културни значај исушења скадарског језера“, *Политика*, 3. јул 1949, 3.
- „Људи с пруге“, уметнички фильм чији глумци после снимања копају у тунелу“, *Политика* (Београд), 22. август 1947, 4.
- М., Ж. „Остварени буџетски приходи значе јачање наше социјалистичке привреде“, *Политика*, 31. јул 1949, 1.
- „Мађарски гранични органи оззвали нов инцидент на југословенској граници“, *Политика*, 19. мај 1949, 1.
- „Македонија штити своје културно-историске споменике“, *Политика*, 29. новембар 1948, 8.
- „Манифестујући своју љубав, оданост и поверење према Маршалу Титу, Партији и Савезној влади народ је масовно узео учешће у упису зајма“, *Политика*, 1. јул 1948, 1.
- Маринковић, Нада. „У посети код Уроша Предића“, *Политика*, 4. новембар 1949, 4.
- Марковић, Мома. „Критика и самокритика закон живота и борбе наше Партије“, *Борба*, 6. новембар 1948, 3.
- „Маршал Тито и председник румунске владе др Петру Гроза потписали су у Букурешту Уговор о пријатељству, сарадњи и узјамној помоћи између Југославије и Румуније“, *Политика*, 20. децембар 1947, 1-4.
- „Маршал Тито кандидат Првог рејона у Скошљу за Савезно веће Народне скупштине“, *Политика*, 6. фебруар 1950, 1.
- „Маршал Тито посетио градилшите Новог Београда“, *Политика*, 1. јул 1948, 1.
- „Маршал Тито привио чланове мисије Међународне банке за обнову и развој“, *Политика*, 5. септембар 1949, 2.
- „Маршал Тито примио заслужне трудбенike који су добили награду владе ФНРЈ за 1949 годину“, *Политика*, 15. јануар 1950, 1.

- „Маршал Тито разгледао пројекте генералног плана Београда“, *Политика*, 7. септембар 1949, 1.
- „Маршалов план“ - чедо Волстрита“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3-4.
- „Маршалу Титу, Централном комитету Комунистичке партије Југославије и влади ФНРЈ, с митинга и конференција, стижу поздрави у којима се изражава дубока оданост Партији и чврста вера у изградњи социјализма у нашој земљи“, *Политика*, 2. јул 1948, 3.
- „Материјал за задружне домове у Црној Гори набављен је углавном из локалних извора“, *Политика*, 20. мај 1948, 3.
- „Матица српска приредила је изложбу слика Уроша Предића и Паје Јовановића“, *Политика*, 24. децембар 1949, 5.
- „Међу омладинцима Чачанске бригаде“, *Политика*, 23. јул 1950, 3.
- „Међународна Дунавска конференција“, *Политика*, 1. август 1948, 1.
- „Међународни сајам у Загребу“, *Политика*, 7. април 1948, 3.
- „Ми се надамо да ће рад који смо обавили овде, у Москви, допринети даљем успеху наше ствари за постизање споразумних одлука по још нерешеним питањима“, *Политика*, 26. април 1947, 5.
- Милошевић, Никола. „Дискусија о модернизму на групи књижевности“, *Народни студент*, 23. април 1952, 3.
- Милошевић, Никола. „Неодрживост теорије социјалистичког реализма на примеру књиге Тимофејева“, *Народни студент*, 26. март 1952, 4.
- „Митинг посебних фронтовских бригада на радиоништима фабрике тешких машина алатљика у Железнику“, *Политика*, 8. децембар 1948, 3.
- „Митинг у Горичанима пред почетак исушења Скадарског језера“, *Политика*, 1. август 1949, 4.
- „Митинзи у САД за одбрану мира“, *Политика*, 11. април, 1949, 7.
- „Многа села у Македонији копају темеље за задружне домове“, *Политика*, 9. фебруар 1948, 7.
- „Многобројни колективи поздрављају ЦК КПЈ и маршала Тита извршењем полугодишињег плана и новим обавезама“, *Политика*, 16. јун 1949, 1.
- „Модерно радничко насеље на Карабурми“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6.
- „Моје је уверење да ћемо крај Петолетке дочекати и са овом великим радном победом“, *Политика*, 16. јул 1949, 3.
- „Молотов примио потпретседника владе ФНРЈ Едварда Кардеља“, *Политика*, 27. април 1947, 7.
- „На 1,600 метара висине подиже се рударски град Бело Брдо“, *Политика* (Београд), 28. новембар 1949, 4.
- „На 234 градилишта задружних домова у Босни и Херцеговини почели су радови, док 67 села већ зидају домове“, *Политика*, 9. мај 1948, 4.
- „На величанственим манифестацијама у Београду, пред маршалом Титом, радни народ Југославије одушевљено је показао решеност за остварење Петогодишињег плана“, *Политика*, 3. мај 1947, 1-3.
- „На Вождовцу одмичу радови на монтирању зграда за станове“, *Политика*, 29. јануар 1949, 3.
- „На грађењу Омладинске пруге учествовале су и фронтовске организације села кроз која пролази пруга“, *Политика*, 16. новембар 1947, 3.
- „На домове културе ове године утрошиће се у Босни и Херцеговини 150.000.000 динара“, *Политика*, 17. март 1948, 5.
- „На извлачењу печене цигле из кружне пећи бригада Павла Видчека премашила дневну норму за 244 од сто“, *Политика*, 9. септембар 1949, 4.
- „На изградњи Београда радило је ове године 33.000 омладинаца и омладинки“, *Политика*, 20. новембар 1950, 3.
- „На изложби ‘Бијенале‘ у Венцији учествује девет југословенских уметника“, *Политика*, 8. јун 1950, 4.
- „На изложби југословенских архитеката приказан је напредак модерне архитектуре у социјалистичкој изградњи Југославије“, *Политика*, 4. новембар 1948, 4.
- „На јучерашњој седници владе ФНРЈ под претседништвом маршала Тита донесене су нове уредбе, наредбе и решења о снабдевању становништва и размени индустриских и пољопривредних производа“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 3-4.
- „На капиталну изградње Панчевачког Рита биће утрошено ове године 819.000.000 динара“, *Политика*, 9. мај 1949.
- „На новим путевима социјализма. Говор Милована Ђиласа на предизборном митингу београдских студената“, *Политика*, 19. март 1950, 5-6.
- „На Новом Београду – за 7 часова рада 37,88 кубних метара зида“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.
- „На Новом Београду постављен нови рекорд у зидању – за 8 часова рада 30,34 кубна метра зида“, *Политика*, 1. септембар 1949, 3.
- „На Новом Београду постигнут досад највећи познати рекорд у зидању“, *Политика*, 3. септембар 1949, 3.
- „На Новом Београду постигнут нов југословенски рекорд у зидању“, *Политика*, 9. септембар 1949, 4.
- „На подизању задружних објеката изградиће се из редова сеоске омладине нови организатори и стручни радници“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6.
- „На подизању задружних објеката изградиће се из редова сеоске омладине нови организатори и стручни радници“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6.
- „На подизању станбених зграда у Београду учествоваће ове године 17.000 омладинаца и омладинки“, *Политика*, 7. фебруар 1949, 5.
- „На простору где ће бити подигнута зграда Централног комитета КПЈ одржан је јуче велики слет градитеља Новог Београда“, *Политика*, 19. јул 1948, 5.
- „На радиоништима Новог Београда чланови Удружења књижевника Србије приредили су књижевне вечери“, *Политика*, 3. мај 1948, 6.
- „На свечан начин отворен је јуче у Кошутњаку први Пионирски град у нашој земљи“, *Политика*, 1. август 1947, 3.
- „На свечаној седници оба дома др Рибар, у име Президијума Народне скупштине ФНРЈ предао је маршалу Титу Орден слободе“, *Политика*, 30. новембар 1947.
- „На свечаном отварању ‘Титових завода – Литострој‘ у Јубљани говорио је маршал Тито“, *Политика*, 3. септембар 1947, 1-2.
- „На својој скупштини Земаљски одбор Савеза грађевинских радника и намештеника за Србију донео је важне закључке у погледу даљег рада на унапређењу грађевинарства“, *Политика*, 29. септембар, 4.
- „На свом десетом заседању Народни одбор Београда усвојио буџет за 1948 годину“, *Политика* (Београд), 6. јун 1948, 3.
- „На Техничком факултету отворена је изложба конкурсних радова за зграде Централног комитета Комунистичке партије Југославије; Претседништва владе ФНРЈ и репрезентативног хотела“, *Политика*, 21. јул 1947, 2.
- „На Тргу Славији сахрањени су посмртни остаци Димитрија Туцовића, творца модерног радничког покрета у Србији“, *Политика*, 21. новембар 1949, 1-2.
- „На тргу ‘Црвени крст‘ почели су радови на градњи велике зграде Дома културе Четвртог рејона“, *Политика*, 5. мај 1947, 4.

- „На углу прекопута палате 'Албанија' биће подигнута зграда Државног завода за социјално осигурање“, *Политика*, 16. јул 1948, 5.
- „Наш фронт је постао крупан фактор у мобилизацији радних људи за изградњу социјализма“, *Политика*, 21. фебруар 1949, 3.
- „Награде Владе ФНРЈ заслужним радницима на пољу науке и културе за 1949 годину“, *Политика*, 31. децембар 1949, 1-3.
- „Најбоља синдикална културно-уметничка друштва НР Србије гостовала у рудницима и селима, на радиоништима и пољопривредним добрима“, *Политика*, 20. август 1948, 5.
- „Најбољи грађевински радници НР Србије такмиче се у изналажењу најбољих метода рада“, *Политика*, 9. јун 1948, 3.
- „Најновији домаћи уметнички филм 'Језеро'“, *Политика*, 12. фебруар 1950, 5.
- „Најновији југословенски рекорд у зидању – 106,65 кубних метара зида постављен је јује на градилишту број 9 Новог Београда“, *Политика*, 23. септембар 1949, 1.
- „Напредовање радова на згради Претседништва владе у Новом Београду“, *Политика*, 5. септембар 1948, 4.
- „Напредовање радова на подизању насеља за две и по хиљаде студената“, *Политика*, 15. јул 1949, 3.
- „Наредба Главног штаба омладинских радних бригада поводом прославе почетка радова на изградњи аутопута 'Братство-јединство'“, *Политика*, 31. март 1948, 5.
- „Наредба о извршењу плана грађевинских радова објекта у 1949 години“, *Политика*, 5. фебруар 1949, 5.
- „Наредбе и решења о новом систему снабдевања становништва и куповине пољопривредних производа у везаној трговини“, *Политика*, 12. фебруар 1948, 3-4.
- „Наредни политички задаци Народног фронта. Реферат друга Милована Ђиласа“, *Политика*, 24. јануар 1950, 1-2.
- „Народи Југославије славе још једну велику победу – дело своје херојске омладине“, *Политика*, 16. новембар 1947, 1.
- „Народна омладина Београда у такмичењу пред Конгрес“, *Политика*, 11. јун 1948, 1.
- „Народна омладина подиже Нову Горицу“, *Политика*, 5. јун 1948, 4.
- „Народна омладина постићи ће велике резултате на свим пољима политичког и економског развоја наше земље и бразди изградњу социјализма“, *Политика*, 6. децембар 1947, 7-8.
- „Народна омладина Србије спроводи обиман предизборни план“, *Политика*, 25. фебруар 1950, 3.
- „Народна скупштина изгласала је основни закон о земљорадничким задругама“, *Политика*, 27. мај 1949, 1-2.
- „Народна скупштина једнодушним и одушевљеним одобравањем прихватила је састав владе ФНРЈ с маршалом Титом на челу“, *Политика*, 28. април 1950, 1-7.
- „Народна скупштина ФНРЈ почела је претрес предлога Општедржавног буџета за 1948 годину“, *Политика*, 24. април 1948, 2-4.
- „Народна скупштина ФНРЈ“, *Политика*, 17. фебруар 1950, 3.
- „Народни одбор града Београда донео низ одлука и изабрао нов извршни одбор“, *Политика*, 1. јул 1950, 3.
- „Народни одбор отпочео је претрес предлога о Петогодишњем плану развоја Београда“, *Политика*, 26. децембар 1947, 2-3.
- „Народни одбор усвојио је Петогодишњи план развоја Београда“, *Политика*, 27. децембар 1947, 3.
- „Народни одбори пред новим задаћима“, *Политика*, 12. јун 1950, 1.
- „Народни фронт као општенародна политичка организација“, *Политика*, 28. септембар 1947, 1-5.
- „Народни фронт на Космету треба да посвети већу пажњу организацији радова“, *Политика*, 13. мај 1948, 4.
- „Народни фронт организује такмичење међу сељачким радним задругама“, *Политика*, 25. јануар 1950, 3.
- „Народни фронт Србије организује локалне бригаде за рад на тридесет највећих грађевинских објекта и појачава акцију за добијање сталне радне снаге“, *Политика*, 15. август 1949, 4.
- „Народном одбору Београда поднет је предлог буџета за 1948 годину“, *Политика*, 5. јун 1948, 5.
- „Наслаге уљаних шкриљаца крај Алексинца – богати извори нафте“, *Политика*, 11. август 1948, 3.
- „Наставници Универзитета и високих школа у Београду једнодушно се придружују акцији за одбрану мира“, *Политика*, 9. април 1949, 2.
- „Наша стварност налази одраз у многим делима ликовних уметника Србије“, *Политика*, 21. март 1949, 4.
- „Наши људи стоје у првим редовима борбе за мир и против сваке агресије“, *Политика*, 17. април, 1949, 1-2.
- „Наши најстарији сликари академици Урош Предић и Паја Јовановић излажу у Уметничком музеју“, *Политика*, 16. јун 1949, 5.
- „Наши народи су данас јуначком Титовом руком – борећи се за свој социјалистички развитак, за равноправност и независност – украсили нову варницу социјализма“, *Политика*, 13. март 1950, 3-4.
- „Наши стручњаци врше претходне радове за почетак исушења Скадарског језера“, *Политика*, 8. мај 1949, 3.
- „Наши трудбеници дочекују Први мај примањем нових обавеза и појачаним такмичењем“, *Политика*, 22. април 1948, 3.
- „Наши уметници о Омладинској прузи“, *Политика*, 16. новембар 1947, 3.
- „Недостаци у подизању задружних домаћа“, *Политика*, 4. јун 1948, 4.
- „Нека актуелна питања у раду Народног фронта“, *Политика*, 22. јул 1950, 1.
- „Некада каменолом – ускоро ће бити највеће летње позориште Београда“, *Политика*, 4. јун 1948, 5.
- „Некада пуста ледина – данас модерно радничко насеље Београда“, *Политика*, 1. јануар 1949, 7.
- „Неколико нових објекта за потребе културно-уметничког живота загребачких трудбеника“, *Политика*, 27. март 1949, 4.
- „Неколико проблема наших професионалних позоришта“, *Политика*, 11. август 1949, 4.
- „Немогуће је постало могуће за колектив 'Литостроја'“, *Политика*, 4. август 1950, 3.
- „Непријатељски поступци румунских власти према југословенској мањини“, *Борба*, 17. април 1949.
- „Никада у историји наш народ није био уједињен на једном програму као што је то програм Народног фронта за благостање и независност земље“, *Политика*, 13. март 1950, 1-2.
- „Нишки зидар Тренчо Димитријевић поставио нов југословенски рекорд у зидању“, *Политика*, 22. септембар 1949, 4.
- „Нов начин организације рада при зидању омогућава боље резултате у грађевинарству“, *Политика*, 1. август 1947, 5.
- „Нов тип станбених зграда у Београду“, *Политика*, 23. октобар 1948, 5.
- „Нова колонија за раднике новосадских предузећа“, *Политика*, 4. август 1949, 3.
- „Нова угледна правила за сељачке радне задруге“, *Политика* (Београд), 6. април 1949, 1.

- „Нове фабрике, железничке прuge, путеви и задружни домови биће најбољи доказ правилне политике наше Партије“, *Политика*, 9. јул 1948, 3.
- „Нови дописни чланови Академије знаности и уметности у Јубљани“, *Политика*, 12. новембар 1947, 3.
- „Нови изглед поште број 2 у Београду“, *Политика*, 3. јануар 1948, 5.
- „Нови министри Свезне владе положили заклетву“, *Политика*, 15. јануар 1948, 3.
- „Нови регуациони план предвиђа изградњу Јубљане у савремени град са 300.000 становника“, *Политика*, 10. август 1950, 3.
- „Нови рекорд скопског зидара Јордана Панчевког – 42,5 кубна метра“, *Политика*, 3. септембар 1949, 3.
- „Нови станови за наше трудбенike“, *Политика* (Београд), 11. септембар 1950, 3.
- „Нови станови за раднике загребачких фабрика“, *Политика*, 31. јул 1949, 4.
- „Новинама грађевинског инжењера Владимира Попова уштећено око 30.000.000 динара“, *Политика*, 13. фебруар 1949, 5.
- „Нота Владе ФНРЈ Влади НР Бугарске“, *Политика*, 14. октобар 1949, 1-2.
- „Нота Владе ФНРЈ Влади Републике Пољске“, *Политика*, 22. октобар 1949, 1-2.
- „Нота Владе ФНРЈ Влади СССР“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.
- „Нота Владе ФНРЈ Влади Чехословачке Републике“, *Политика*, 23. октобар 1949, 1-2.
- „Нота Владе ФНРЈ румунској Влади“, *Политика*, 16. октобар 1949, 1.
- „Нота Владе ФНРЈ Совјетској влади“, *Политика*, 21. август 1949, 1-2.
- „Нота Министарства иностраних послова ФНРЈ амбасади СССР у Београду“, *Политика*, 6. август 1949, 3.
- „Нота Министарства иностраних послова ФНРЈ мађарском посланству у Београду“, *Политика*, 9. октобар 1949, 1.
- „О изградњи социјалистичке економике. Реферат друга Бориса Кидрича“, *Политика*, 27. јул 1948, 5-9.
- „О методу рада српских одбора Народног фронта“, *Политика*, 30. јул 1950, 2.
- „О реорганизацији управног апарата српских и градских народних одбора“, *Политика*, 21. октобар 1948, 1.
- „Оба већа Народне скупштине усвојила су једногласно и с одушевљењем Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде“, *Политика*, 29. април 1947, 1.
- „Обезбеђење радне снаге на приоритетним гранама привреде“, *Политика*, 20. август 1949, 1.
- „Обимни грађевински радови претворили су целу НР Македонију у огромно градилиште“, *Политика*, 13. септембар 1948, 3.
- „Објашњење наредбе о трговачким радњама овлашћеним за продају индустриских производа и предмета исхране“, *Политика*, 3. март 1948, 1.
- „Образложење предлога Основног закона о земљорадничким радним задругама“, *Политика*, 20. мај 1949, 1.
- „Образложење угледних правила за сељачке радне задруге и правилника о организацији и раду задружних економија“, *Политика*, 3. март, 1949, 3.
- „Образовање Министарства саобраћаја и железница ФНРЈ“, *Политика*, 12. децембар 1948, 3.
- „Овде је народ показао шта може када је свјестан да је ослобођење једино у његовим сопственим рукама“, *Политика*, 14. март 1950, 1-3.
- „Ове године Београд улази у период решавања стањене кризе“, *Политика*, 2. март 1949, 7.
- „Ове године знатно ће се проширити Загребачки велесајам“, *Политика*, 20. фебруар 1949, 4.
- „Ове године на грађењу Новог Београда радиће око 5000 квалификованих грађевинских радника и знатан број архитеката, инжењера и техничара и 50.000 чланова Народне омладине“, *Политика*, 14. фебруар 1948, 3.
- „Ове године оснивano је дневно просечно 15 сељачких радних задруга“, *Политика*, 29. децембар 1949, 4.
- „Ове године, према плану, наша филмска производња треба да сними четрдесет документарних филмова“, *Политика*, 15. јануар 1949, 4.
- „Ово је година велике прекретнице која показује нагло дизање животног стандарда нашег радног народа“, *Политика*, 20. фебруар 1948, 1.
- „Од изложбе до изложбе у Београду“, *Ревија* (Београд), бр. 3 (15. јануар 1953), 7.
- „Одбор АФЖ-а Београда допринеће бржем завршетку радова на фабрици машина у Железнику“, *Политика*, 15. новембар 1947, 8.
- „Одговор Владе Федеративне Народне Републике Југославије на ноте Владе Народне Републике Албаније“, *Политика*, 4. јул 1948, 1-2.
- „Одговор владе ФНРЈ на ноту владе СССР“, *Политика*, 24. август 1949, 1.
- „Одговор владе ФНРЈ на позив који је добила да учествује на конференцији у Паризу 12. јула ове године“, *Политика*, 10. јул 1947, 1.
- „Одговор Совјетске владе на ноту Владе ФНРЈ од 3. августа“, *Политика*, 21. август 1949, 1-2.
- „Одлазак ликовних уметника Србије у сељачке радне задруге, индустриска предузећа и друга радилишта“, *Политика*, 8. јул 1949, 5.
- „Одликовања градитеља Омладинске пруге Шамац-Сарајево“, *Политика*, 17. новембар 1947, 5.
- „Одлука владе Народне Републике Хрватске о подизању споменика палим борцима у Народноослободилачком рату и жртвама фашизма“, *Политика*, 6. децембар 1947, 5.
- „Одлука Политбира ЦК КПЈ по случају Андрије Хебранга и Сретена Жујовића од 19. априла 1946 године“, *Политика*, 30. јун 1948, 3.
- „Одлука Централног комитета Комунистичке партије Југославије о искључењу Андрије Хебранга и Сретена Жујовића из Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јун 1948, 2.
- „Одлука Централног комитета ЦКП(б) о Мураделијевој опери 'Велико пријатељство' нашла је на жив одјек у широким круговима совјетске јавности“, *Политика* (Београд), 16. фебруар 1948, 7.
- „Одлуке Петог пленума Централног одбора Јединствених синдиката“, *Политика* 12. новембар 1947, 1-2.
- „Одлуке Првог конгреса ликовних уметника Југославије имају велики значај за нашу уметност, за живот наши уметника“, *Политика*, 12. децембар 1947, 4.
- „Одобрен је пројекат зграде Уметничког музеја у Београду“, *Политика*, 25. новембар 1949, 4.
- „Око девет милијарди динара ове године инвестираће се у изградњу Београда“, *Политика*, 17. април 1949, 8.
- „Окућнице задугара и привредни развој сељачких радних задруга“, *Политика*, 19. мај 1949, 1.
- „Омладина Југославије почела је јуче своје велико дело – изградњу Новог Београда“, *Политика*, 12. април 1948, 1.
- „Омладина наше земље изграђујући Нови Београд профићи ће кроз богату и разноврсну школу“, *Политика*, 7. мај 1948, 5.

„Омладина ће у току следеће године изградити за нашу привреду важне објекте савезног и републичког значаја“, *Политика*, 4. децембар 1947, 6.

„Омладинска пруга – градилиште које мења законе рада“, *Политика*, 16. новембар 1947, 2.

„Омладинска пруга била је највеће зборно место где се на заједнику изградњи продубљивало и учвршћивало јединство омладине свет“, *Политика*, 10. новембар 1947.

„Омладинска пруга Никшић-Титоград пуштена је свечано у саобраћај“, *Политика*, 14. јул 1948, 1-2.

„Омладинске радне бригаде воде упорну битку за довршење највећег објекта у првој години Петогодишњег плана“, *Политика*, 1. новембар 1947, 5.

„Омладинске радне бригаде у Маврову примиле позив градитеља Новог Београда за такмичење“, *Политика*, 30. мај 1948, 3.

„Омладинци који раде на Аутопуту обавезали су се да ће до 29 новембра завршити, место 105, 120 километара пута на својој деоници“, *Политика*, 19. јул 1948, 3.

„Оптугени Владимир Ђапчевић у своме исказу пред судом признаје да се повезао са совјетским војним аташеом коме је достављао шпијунске податке“, *Политика*, 3. јун 1950, 3.

„Оптугени износе како их је Мађарска безбедност убацила у нашу земљу да растурају клеветнички пропагандни материјал“, *Политика*, 6. април, 1949, 4.

„Општи поглед на државно уређење ФНРЈ“, *Политика*, 15. фебруар 1950, 3.

„Организација и живот посебних фронтовских бригада на радовима у Железнику“, *Политика*, 10. децембар 1948, 3.

„Осам станова за десет дана“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

„Ослонимо се на сопствене снаге“, *Политика*, 19. фебруар 1950, 1-3.

„Основане повећања продуктивности у грађевинарству је добра организација бригадно-групног система рада“, *Политика*, 25. фебруар 1950, 1.

„Основа власпитања наше омладине јесте Народна револуција, социјалистичка изградња, наше културно наслеђе и слободарске и револуционарне традиције наших народа“ *Политика*, 6. јануар 1950, 3.

„Основан је Комитет за задругарство Владе ФНРЈ“, *Политика*, 29. јануар 1948, 4.

„Основан је Савез филмских радника Југославије“, *Политика*, 6. март 1950, 5.

„Основани су савети за пољопривреду и шумарство, за прерађивачку индустрију, за грађевинарство и грађевинску индустрију, за промет робом и саобраћај“, *Политика*, 12. април 1950, 1.

„Отворен је институт за друштвене науке“, *Политика*, 4. фебруар 1949, 3.

„Отворен је Међународни велесајам у Загребу“, *Политика*, 8. мај 1948, 1.

„Отворена је изложба 'Архитектура народа СССР'“, *Политика*, 12. октобар 1947, 5.

„Отпутовала је група књижевника на Омладинску пругу где ће провести месец дана“, *Политика*, 4. мај 1947, 5.

П. Ч. „Шта се постиже монтажним грађењем зграда за станове“, *Политика*, 11. јул 1949, 4.

„Париска нагодба као последица изменењеног совјетског става у спољној политици“, *Политика*, 21. јул 1949, 2.

„Партички актив Београдског универзитета осуђује резолуцију Информационог бироа“, *Политика*, 3. јул 1948, 3.

„Педесет четири павиљона радничких станова у Београду примиће ове године око 10.000 грађевинских радника“, *Политика*, 21. јул 1948, 5.

„Пети конгрес једногласно је усвојио Резолуцију по извештајима Централног комитета КПЈ“, *Политика*, 26. јул 1948, 1-8.

„Пети пленум Централног одбора Јединствених синдиката Југославије отворен је у Београду“, *Политика*, 10. новембар 1947, 2-3.

„Петогодишњим планом Београд ће бити реконструисан, и економски и културно преображен“, *Политика*, 15. јануар 1948, 5.

„Петогодишњицу ослобођења трудбеници Београда славе у јеку великих радних победа спремни да и даље извршију све задатке које пред њих постављају Партија и друг Тито – да се боре за слободу и независност своје домовине“, *Политика*, 20. октобар 1949, 1.

Пијаде, Моша (Псић Зубатовић). „Кирилов или Езоп или басна о пудлици и слону или о вуку и јагњету“, *Књижевне новине*, 6. септембар, 1949.

„Писмо ударника и најбољих рудара Брезе нашој штампи и радиостаницама“, *Политика*, 10. август 1949, 3.

„Питања која стоје пред управама за изградњу задружних домаова у Далмацији“, *Политика*, 5. јун 1948, 4.

„План грађевинске изградње оствариће се увођењем нових метода рада“, *Политика*, 22. април 1948, 1.

„'Пластика' - ливница за репродукцију вајарских радова“, *Политика*, 26. октобар 1949, 4.

„Племенита служба народу“, *Политика*, 28. април 1948, 1.

„Пленум управе Савеза књижевника Југославије одржао је састанак“, *Политика*, 3. јун 1950, 4.

„Пленум Централног одбора АФЖ-а Југославије. Жене Југославије учествују у решавању свих питања државне изградње“, *Политика*, 15. децембар 1947, 5.

„По примеру прослављеног рудара Алије Сиротановића развија се такмичење међу грађевинским бригадама“, *Политика*, 13. август 1949, 1.

„Победа јединства и снаге наших народа“, *Политика*, 30. март 1950, 1.

„Побољшање животног стандарда радних маса“, *Политика*, 21. фебруар 1948, 1.

„Побољшање животног стандарда ситних сељака-производиоча“, *Политика*, 21. април 1948, 1.

„Поводом ноте Владе СССР Влади ФНРЈ“, *Политика*, 4. јун 1949, 1-2.

„Поводом општедржавног буџета за 1950 годину“, *Политика*, 7. јануар 1950, 1.

„Поводом првог саветовања инжењера и техничара – бораца за високу продуктивност рада“, *Политика*, 30. март 1950, 3.

„Поводом Прешернове прославе додељене су награде најистакнутијим словеначким научним радницима и уметницима“, *Политика*, 10. фебруар 1949, 3.

„Поводом хапшења у Бугарској“, *Политика*, 6. април 1949, 1.

„Подизањем нових паркова зелени појас Београда биће знатно проширен“, *Политика*, 22. јул 1949, 4.

„Поздрав Петом конгресу Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 21. јул 1948, 1.

„Позив Главног одбора Јединствених синдиката Србије синдикалним организацијама“, *Политика*, 3. јун 1948, 1.

„Позив инвеститорима за склапање уговора за израду пројеката“, *Политика*, 10. фебруар 1949, 3.

„Позив Централног одбора Јединствених синдиката синдикалном чланству да узме што масовније и свестраније учешће у подизању задружних домаова“, *Политика*, 24. јануар 1948, 4.

„Позивање на одговорност за обмањивање чехословачких комуниста о Југославији“, *Политика*, 21. мај 1949, 2.

- „Познати филмски редитељ Јорис Ивенс у свом најновијем документарном филму о четири демократије, у делу посвећеном Југославији, снимио је радни подвиг омладине на прузи Шамац-Сарајево“, *Политика*, 27. новембар 1947, 5.
- „Позориште под ведрим небом. Недалеко од Топчидера гради се велика летња позорница“, *Политика*, 5. јул 1947, 5.
- „Појачан рад на градилитима задружних домаова у Словенији“, *Политика*, 21. мај 1948, 3.
- „Покажимо на изборима јединство које је у рату водило победи и којим ћемо однету победу и у изградњи социјализма у нашој земљи“, *Политика*, 14. март 1950, 4.
- „Покрет за већу продуктивност рада прераста у сталан систем“, *Политика*, 26. октобар 1949, 1.
- „Покрет за већу продуктивност резултат је велике љубави наших радника према Партији и другу Титу и жеље да се што пре изгради социјализам у нашој земљи“, *Политика*, 11. септембар 1949, 1-2.
- „Покретна изложба радова чланова УЛУС-а обилази градове у НР Србији“, *Политика*, 3. октобар 1949, 5.
- „Полет науке данас надахњују у првом реду велико револуционарно збињање у нашој земљи и приgresивни став наше државе у свету уопште“, *Политика*, 14. децембар 1949, 1-2.
- „Политички извештај Централног комитета Комунистичке партије Југославије поднео је друг Тито“, *Политика*, 22. јул 1948, 1-6.
- „Политички извештај Централног комитета КП Македоније“, *Политика*, 22. децембар 1948, 4-5.
- „Политички извештај Централног комитета КП Хрватске“, *Борба*, 23. новембар 1948, 1-2.
- „Политички извештај Централног комитета КПЈ Словеније“, *Борба*, 14. новембар 1948, 2.
- „Политички реферат маршала Тита на Трећем конгресу Народног фронта Југославије“, *Политика*, 10. април 1949, 1-6.
- Поповић, Јован. „О поносу уписивача зајма“, *Политика*, 17. јун 1948, 1.
- Поповски, Ј. „Скопски зидар Мијо Рајковски оборио јучерашњи рекорд Кира Јовановског – за 8 часова сазидао је 24,43 кубна метра зида“, *Политика*, 29. август 1949, 1.
- „Поред подизања задружних домаова омладина ће узети учешћа у изградњу Новог Београда и дела аутостраде Београд-Загреб у дужини од 120km.“, *Политика*, 8. јануар 1948, 5.
- „После завршених припрема данас почиње грађење Омладинске пруге Шамац-Сарајево“, *Политика*, 1 април 1947.
- „После оставке Владе, Народна скупштина ФНРЈ, на јучерашњој седници, уз бурне и једнодушне манифестије, поверила је маршалу Титу мандат за састав Савезне владе“, *Политика*, 27. април 1950, 1-2.
- „Посмртни остаци Димитрија Туцовића пренесени су јуче у Београд“, *Политика*, 20. новембар 1949, 3.
- „Потврђени су статути Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске Области“, *Политика*, 31. октобар 1948, 1-2.
- „Почео је Први конгрес Комунистичке партије Македоније“, *Борба*, 20. децембар 1948, 1.
- „Почео је рад Други конгрес инжењера и техничара Југославије“, *Политика*, 1. новембар 1948, 1-2.
- „Почео је рад Оснивачки конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине“, *Борба*, 3. новембар 1948, 1-2.
- „Почео је рад Оснивачки конгрес Комунистичке партије Црне Горе“, *Борба*, 5. октобар 1948, 1.
- „Почео је рад Први конгрес Јединствених синдиката Југославије“, *Политика*, 25. октобар 1948, 1-2.
- „Почео рад први састанак архитеката и урбаниста Југославије“, *Политика*, 24. новембар 1950, 3.
- „Почетак рада Другог конгреса Комунистичке партије Хрватске“, *Политика*, 22. новембар 1948, 1.
- „Прва једнличка изложба ликовних уметника Југославије отворена у Љубљани“, *Политика*, 7. фебруар 1949, 4.
- „Прва изложба југословенске карикатуре отворена је јуче“, *Политика*, 1. мај 1948, 5.
- „Прва изложба југословенске карикатуре“, *Политика*, 20. мај 1948, 4.
- „Прва изложба југословенских карикатуриста биће приређена крајем априла у Београду“, *Политика*, 25. април 1948, 5.
- „Прва јавна дебата о уџбеницима на Београдском универзитету“, *Политика*, 5. март 1949, 4.
- „Први задружни дом у Босни“, *Политика*, 2. јун 1948, 3.
- „Први конгрес Комунистичке партије Македоније одржаће се 29 новембра“, *Политика*, 5. септембар 1948, 4.
- „Прво саветовање археолога наше земље“, *Политика*, 6. мај 1950, 3.
- „Пре добијања задужења, земљорадници Сомборског среза предали 228 вагона житарица“, *Политика*, 13. август 1949, 1.
- „Пребацивање крупних грађевинских машина и стручне радне снаге на приоритетне и кључне објекте убрзаће изградњу најважнијих објеката“, *Политика*, 11. август 1949, 1.
- „Пред 50.000 грађана из свих крајева Космета, који су га одушељено поздравили, маршал Тито одржао је говор у Приштини“, *Политика*, 2. јун 1950, 1-2.
- „Пред војни суд изведен су Бранко Петричевић и Владимир Дапчевић“, *Политика*, 2. јун 1950, 3.
- „Пред откривање споменика палим борцима у Батиној Скели“, *Политика*, 8. новембар 1947, 3.
- „Пред прославу завршетка Омладинске пруге“, *Политика*, 14 новембар 1947, 6.
- „Предавање о совјетској архитектури“, *Политика*, 22. октобар 1947, 6.
- „Предизборна конференција београдских уметника“, *Политика*, 6. март 1950, 4.
- „Предлог буџета одговара чињеници да су постигнути услови за извршење Петогодишњег плана до краја 1952 године“, *Политика*, 29. децембар 1950, 3-4.
- „Предлог закона о Петогодишњем плану развијатка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947-1951“, *Политика* (Београд), 26. април 1947, 3-5.
- „Предности бригадног система рада у производњи“, *Политика*, 12. фебруар 1949, 1.
- „Председник др Иван Рибар посетио је Изложбу совјетских сликара“, *Политика*, 13. септембар 1947, 3.
- „Председник Савезне планске комисије Андрија Хебранг о Петогодињем плану“, *Политика*, 24. април 1947, 1.
- „Президијум Народне скупштине усвојио је предлог претседника Владе ФНРЈ маршала Тита о реорганизацији извесних привредних ресора“, *Политика*, 8. фебруар 1950, 1.
- „Президијум Народне скупштине ФНРЈ“, *Политика*, 18. фебруар 1950, 3.
- „Преизборно такмичење наставило се у првомајско“, *Политика*, 9. април 1949, 1.
- „Преко 100 радничких породица уселило се већ у нове станове на Канаревом Бруду“, *Политика*, 12. новембар 1948, 6.
- „Према досадашњим резултатима у Босни и Херцеговини биће изграђен предвиђен број домаова“, *Политика*, 27. август 1948, 4.

- „Премашење расписане суме народног зајма – нов подстрек за даље такмичење у упису“, *Политика*, 15. јул 1948, 1.
- „Премашење шестомесечног плана – велика победа у изградњи социјализма“, *Политика*, 10. јул 1948, 1.
- „Пресуда групи техничких руководилаца грађевинског предузећа 'Рад'“, *Политика*, 28. април 1948, 5.
- „Преуређење зграде Српске академије наука у Кнез Михајловој улици“, *Политика*, 11. јун 1949, 5.
- „Преуређење летње позорнице у Топчидеру“, *Политика*, 19. јун 1949, 4.
- „Привредна делатност Народног фронта Југославије у 1949 години“, *Политика*, 24. јануар 1950, 4.
- „Припрема се даља реорганизација државне управе“, *Политика*, 23. април 1950, 1.
- „Припреме за исељавање становништва из села која ће потопити језеро Јабланичке хидроелектране“, *Политика*, 13. јул 1950, 3.
- „Припреме за почетак радова на Новом Београду приводе се крају“, *Политика*, 9. април 1948, 4.
- „Проглас Антифашистичког фронта жена Југославије за упис народног зајма“, *Политика*, 25. јун 1948, 3.
- „Проглас Извршног одбора Народног фронта Србије“, *Политика*, 10. октобар 1947, 3.
- „Проглас Народног фронта Југославије за уписивање народног зајма“, *Политика*, 23. јун 1948, 1.
- „Проглашење нових чланова Српске академије наука“, *Политика*, 24. новембар 1950, 2.
- „Програм Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 3-6.
- „Просветни радници Југославије у социјалистичкој изградњи земље“, *Политика* 27. април 1949, 4.
- „Просветни радници наше земље утичу на формирање новог, социјалистичког човека, на стварање нове друштвене свести“, *Политика*, 25. април 1949, 4.
- „Прослава велике Октобарске социјалистичке револуције биће у Београду обележена низом академија, предавања, приредби“, *Политика*, 17. октобар 1947, 6.
- „Прослављени рудар Алија Сиротановић“, *Политика*, 1. јануар 1950, 4.
- „Пруга Шамац-Сарајево, највећи објекат прве године Петогодишњег плана, представља 12 од сто суме планом предвиђених инвестиција у 1947 години“, *Политика* (Београд), 14. новембар 1947, 1.
- „Пуна стваралачка слобода омогућиће истински успех наше ликовне уметности“, *Политика*, 7. мај 1950, 4.
- „Рад фронтовских бригада ове године биће боље организован“, *Политика*, 12. фебруар 1949, 3.
- „Радио Београд расписује конкурс за више музичких композиција“, *Политика*, 27. фебруар 1948, 5.
- „Радни колектив грађевинског предузећа 'Нови Београд' обавезао се да ће премашити све постављене задатке“, *Политика*, 31. мај 1948, 4.
- „Радници Литостроја на своме митингу протестовали су против совјетскихnota које значе мешање у наше унутрашње ствари“, *Политика*, 29. август 1949.
- „Радничка колонија у Крушевцу“, *Политика*, 28. јул 1949, 4.
- „Радови на стадиону ЦДЈА су проширени“, *Политика*, 26. септембар 1948, 5.
- „Радови на темељима Репрезентативног хотела“, *Политика*, 20. септембар 1948, 3.
- „Разговор маршала Тита са дописницима Тањуга“, *Политика*, 12. новембар 1949, 1.
- „Резолуција Првог оснивачког конгреса Комунистичке партије Црне Горе“, *Борба*, 9. октобар 1948, 1-2.
- „Резолуција Другог конгреса Народног фронта Југославије“, *Политика*, 29. септембар 1947, 8.
- „Резолуција Информбира охрабрила је остатке реакционарне организације 'Млади мусимани' да кују терористичке планове“, *Политика*, 11. август 1949, 4.
- „Резолуција Конгреса СКОЈ-а и народне омладине о основним наредним задацима Народне омладине“, *Политика*, 23. децембар 1948, 4.
- „Резолуција о досадашњем раду, развитку, успесима и даљим задацима земљорадничког задругарства“, *Политика*, 3. март 1949, 1.
- „Резолуција о наредним задацима Комунистичке партије Словеније“, *Политика*, 17. новембар 1948, 3-4; *Борба*, 17. новембар 1948, 2.
- „Резолуција о народним задацима КП Македоније“, *Борба*, 25. децембар 1948, 2.
- „Резолуција о основним наредним задацима Комунистичке партије Босне и Херцеговине“, *Политика*, 7. новембар 1948, 3; *Борба*, 7. новембар 1948, 3.
- „Резолуција оснивачке скупштине Савеза удружења православних свештеника у ФНРЈ“, *Политика*, 5. март 1949, 4.
- „Резолуција Претседништва Централног већа Народне омладине Југославије поводом резолуције Информационог бироа 'О стању у Комунистичкој партији Југославије'“, *Политика*, 17. јул 1948, 3.
- „Резолуција просветних радника о будућим задацима“, *Политика*, 28. април 1949, 4.
- „Резолуција Централног одбора Јединствених синдиката Југославије о резолуцији Информативног бироа 'О стању у Комунистичкој партији Југославије'“, *Политика*, 14. јул 1948, 3.
- „Резолуције Другог конгреса Комунистичке партије Хрватске“, *Борба*, 27. новембар 1948, 3.
- „Резултат конкурса за пројекат Великог стадиона на Бањици у Београду“, *Политика*, 17. август 1947, 6.
- „Реорганизација земљорадничког задругарства“, *Политика*, 25. септембар 1948, 1.
- „Реферат др Благоја Нешковића о организационим проблемима Народног фронта“, *Политика*, 27. новембар 1948, 3-4.
- „Реферат Славка Комара, генералног секретара Централног већа Народне омладине Југославије, о општем физичком образовању омладине“, *Политика*, 7. децембар 1947, 8.
- „Решење Владе ФНРЈ о повећању количина хлеба потрошачима на обезбеђеном снабдевању“, *Политика*, 21. август 1948, 1.
- „Решење Пленума ЦК КПЈ о сазиву V конгреса Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 25. мај 1948, 1.
- „'Родољупци' Јована Стерије Поповића у Јуословенском драмском позоришту“, *Политика*, 25. септембар 1949, 6.
- „Рудар Андрија Мајсторовић са својом бргадом ископао 391 тону и 600 килограма“, *Политика*, 20. август 1949, 1.
- „Рудари северне Хрватске примају у испуњавају обавезе у благовременом извршењу полугодишњег плана“, *Политика*, 10. јун 1949, 1.
- „Рудником Бреза управљаће Алија Сиротановић и Никола Шкобић са још девет истакнутих бораца за већу продуктивност“, *Политика*, 24. август 1950, 3.
- С., Н. „На радилишту где се изграђује београдски железнички чвор. Побијају се огромни стубови за нови велики мост преко Саве“, *Политика*, 25. мај 1950.
- „Са људима који су изнели на видело дана наша средњовековна уметничка блага“, *Политика*, 26. децембар 1949, 4.

- „Са отварања изложбе 'Уметност народа Југославије XIX и XX века' у Варшави“, *Политика*, 12. март 1948, 3.
- „Са страним књижевницима на Фестивалу у Дубровнику“, *Политика*, 15. септембар 1950, 4.
- „Савезна влада донела је Уредбу о привременом финансирању државних потреба ФНРЈ и потреба народних република за период јануар-март 1948 године“, *Политика*, 5. јануар 1948, 3.
- „Савезна влада донела је Уредбу о расписивању другог народног зајма Петогодишњег плана развијатка народне привреде“, *Политика*, 17. јун 1950, 1.
- „Савезна планска комисија одредила потребан грађевински материјал за подизање задружних дома“в, *Политика*, 17. мај 1948, 4.
- „Савезното уредбом о платама уводи се потпуно нов начин награђивања по важности посла, по ефекту рада и по одговорности службеника“, *Политика*, 27. септембар 1947, 5.
- „Садашњи нови наше репродуктивне уметности виши је од њеног некадашњег нивоа“, *Политика*, 23. април 1950, 4.
- „Саопштење Дирекције за информације поводом споразума владе ФНРЈ и владе САД о деблокирању злата Народне банке“, *Политика*, 21. јул 1948, 2.
- „Саопштење Извршног одбора Народног фронта Југославије о акцији јачања задругарства на селу у 1948 години“, *Политика*, 1. децембар 1947, 1.
- „Саопштење Министарства спољних послова СССР поводом преговора за стварање такозваног североатлантског пакта“, *Политика*, 30. јануар 1949, 1-2.
- „Саопштење Савезне изборне комисије о резултатима избора са Савезно веће и Веће народа“, *Политика*, 29. март 150, 1.
- „Саопштење Савезне изборне комисије“, *Политика*, 31. март 1950, 3.
- „Сарађња града и села на подизању дома“, *Политика*, 5. март 1948, 3.
- „Сарајево и цела Босна и Херцеговина спремају се да прославе на величанствен начин пуштање у саобраћај првог воза на Омладинској прузи“, *Политика*, 13. новембар 1947, 3.
- „Састанак земаљске управе НР Србије за изградњу задружних дома“, *Политика*, 20. фебруар 1948, 5.
- „Све већа механизација и примена агротехничких мера знатно су унапредили нашу пољопривреду“, *Политика*, 23. септембар 1949, 3.
- „Сведочанство јединствене културе јужних словена у раном средњем веку“, *Политика*, 27. март 1949, 4.
- „Свечана академија поводом петогодишњице Управе државне безбедности ФНРЈ“, *Политика*, 13. мај 1949, 1-3.
- „Свечано је отворен први синдикални Дом културе нашег главног града“, *Политика*, 7. јул 1950, 4.
- „Свечано је отворена Изложба совјетских сликара“, *Политика*, 31. август 1947, 5.
- „Свечано отварање Синдикалног дома железничара у Земуну“, *Политика*, 20. октобар 1947, 5.
- „Свечано полагање венаца на споменик палим совјетским војницима“, *Политика*, 24. фебруар 1949, 2.
- „Свечаност откривања споменика и пренос посмртних остатаца Димитрија Туцовића“, *Политика*, 19. новембар 1949, 3.
- „Својим делима наши композитори обогађају музичку уметност и приближују је народним масама“, *Политика*, 13. фебруар 1950, 4.
- „Седам година борбе за социјализам“, *Политика*, 29. новембар 1950, 1-2.
- „Село Пепельевац у Расини завршило је задружни дом у част Петог конгреса КПЈ“, *Политика*, 7. август 1948, 3.
- „Сељаци у Звијежду, после припремљеног земљишта и материјала, такмиче се које ће село саградити бољи задружни дом“, *Политика*, 6. фебруар 1948, 4.
- „Сељаци у Топлици поклањају земљу за задружне домове“, *Политика*, 16. фебруар 1948, 9.
- „Синдикати и социјалистички преобразај села“, *Политика*, 24. април 1949, 4.
- Симић Миловановић, Зорица. „Београдско сликарство почетком XX века“, *Политика*, 26. фебруар 1950, 4.
- „Скеле су скинуте јуче – три дана пре рока“, *Политика*, 18. јул 1948, 3.
- „Скопски зидар Киро Јовановски за 8 часова сазидао 12,20 кубних метара зида“, *Политика*, 28. август 1949, 1.
- „Скопски зидар Мане Маневевски за осам часова рада сазидао 39,22 кубна метра зида“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.
- „Словенија има двадесет типова задружних дома“, *Политика*, 4. март 1948, 4.
- „Сматрам да је дужност сваког грађанина наше земље да да све од себе за остварење задаћа које се постављају пред нас у вези са петогодишњим планом“, *Политика* (Београд), 27. април 1947, 1-2.
- „Смотрима наших резултата на остварењу Петогодишњег плана“, *Политика*, 30. април 1948, 4.
- „Снимање првих сцена нашег новог филма 'Људи с пруге'“, *Политика* (Београд), 7. август 1947, 6.
- „Социјалистички сектор на селу предњачи у предају вишкова жита. Премашили смо обавезу“, *Политика*, 8. август 1949, 3.
- „Справођење инструкције о идеолошко-васпитном раду у организацијама Народног фронта“, *Политика*, 27. фебруар 1949, 1.
- „Справођење новог закона о државним службеницима“, *Политика* (Београд), 27. септембар 1947, 5.
- „Сретен Жујовић: 'Био сам слепо оружје напријатељске политike којом су непријатељи хтели да руше нашу Партију и поробе нашу земљу'“, *Политика*, 25. новембар 1950, 2.
- „Српска академија наука, Универзитет у Београду и Народна студентска омладина приредили су свечану академију посвећену тридесетогодишњици Октобарске револуције“, *Политика*, 6. новембар 1947, 1-2.
- „Српски писци дали су прошле године највећи број прозних дела“, *Политика*, 21. март 1949, 4.
- „Став владе САД и Велике Британије против „вета“ израз је њихове политike стварања војно-политичких блокова“, *Политика*, 17. април 1949, 2.
- „Стадион Централног дома Југословенске армије преуређује се у најлепши и најмодернији стадион на Балкану“, *Политика*, 28. мај 1948, 5.
- „Станбена изградња у Београду у 1949 години“, *Политика*, 18. јануар 1949, 5.
- „Станбене зграде у Далматинској улици“, *Политика*, 25. јул 1949, 8.
- „Статут Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 30. јул 1948, 6-7.
- Стојановић, Братислав. „Изградња великог Београда“, *Политика*, 2. децембар 1948, 3.
- „Студенти Новинарске и дипломатске високе школе посетили радну задругу у Великој Греди“, *Народни студент*, 18. април 1949.
- „Студентски град у Загребу подиже се за 18.000 становника“, *Политика*, 31. јул 1950, 3.
- „Суђење групи саботера у Осијеку“, *Политика* 28. април, 1950, 6.
- „Суђење руководиоцима грађевинског предузећа 'Рад'“, *Политика*, 18. април 1948, 5.

- „Суђење терористичко-диверзантској банди у Скопљу“, *Политика*, 12. мај 1948, 4.
- „Сутра и прекосутра Југословенско драмско позориште приказаће 'Дунда Мароја' на летњој позорници у Топчидеру“, *Политика*, 9. септембар 1949, 5.
- „Сутра из Босанског Шамца полази Омладинском пругом први воз за Сарајево“, *Политика*, 15. новембар 1947, 1-2.
- „Сутра почиње грађење задружних домова у Народној Републици Хрватској“, *Политика*, 20. март 1948, 3.
- „Сутра у 10 часова пре подне свечано ће почети радови на изградњи Новог Београда“, *Политика*, 10. април 1948, 4.
- „Сутра у Београду почиње недеља такмичења најбољих грађевинских радника НР Србије“, *Политика*, 6. јун 1948, 4.
- „Сутра, у шест часова по подне, биће изречена пресуда бившим намесницима, Станковићу, Перовићу, министру двора Антићу и фашистичком новинару Грегорићу“, *Политика*, 15. август 1949, 4.
- „Такмичење рудара Креке – најбољи пример преношења и практичне примене добрих искустава у раду“, *Политика*, 12. јун 1949, 1.
- „Талас такмичења обухватио је све радне колективе у земљи“, *Политика*, 19. јун 1948, 3.
- „Текст Закона о изменама и допунама Закона о национализацији приватних привредних предузећа; „Указ о национализацији приватних привредних предузећа на територији Народне Републике Србије“, *Политика*, 29. април 1948, 1-4.
- „Телеграм Југословенске академије знаности и умјетности Маршалу Титу“, *Политика*, 8. јул 1948, 2.
- „Телеграм Савеза књижевника Југославије поводом прославе тридесетогодишњице совјетске армије“, *Политика*, 25. фебруар 1948, 7.
- „Телеграм Савеза ликовних уметника Југославије Комитету за сазив Конгреса присталица мира“, *Политика*, 16. април, 1949, 1.
- „Типови које узима у заштитуnota Владе СССР. Павле крат (Паул фон Крат), који кличе Хајл Хитлер“, *Политика*, 1. август 1949, 3.
- Тодоровић, Живојин. „Титови заводи – Литострој“. 1946 ударени су први темељи фабрике“, *Политика*, 1. јануар 1949, 9.
- „Трговински уговор између Југославије и Чехословачке пружа пуне могућности за извршење привредних планова обе земље“, *Политика*, 25. април 1947, 3.
- „Трећи конгрес Народног фронта Југославије одржано је 9 и 10 априла у Београду“, *Политика*, 8. фебруар 1949, 4.
- „Три ноте Владе ФНР Југославије Влади НР Албаније“, *Политика*, 3. јул 1948, 1.
- „Три скопска зидара постигла у зидануј рекорд светске вредности“, *Политика*, 8. септембар 1949, 1.
- „Тридесет година Комунистичке партије Југославије“, *Политика*, 1. мај 1949, 3-4.
- „Тридесет година совјетске армије“, *Политика*, 23. фебруар 1948, 1-3.
- „Тридесет година совјетске науке у служби народа“, *Политика*, 2. новембар 1947, 4.
- „Трудбеници поздрављају Закон о управљању привредним предузећима“, *Политика*, 30. јун 1950, 3. 1.
- „Трудбеници у новим становима“, *Политика*, 29. новембар 1949, 10.
- „Трудбеници у свим гранама привреде постижу све веће успехе у спровођењу штедње и рационализације“, *Политика*, 29. мај 1948, 1.
- Ђопић, Бранко, „Јеретичка прича“, *Књижевне новине*, 22. август 1950.
- „У атељеима 'Авала филма' завршава се наш први филм с луткама 'Пионир и двојка'“, *Политика*, 20. март 1949, 5.
- „У Батиној Скели, у присуству 20.000 радника и сељака, откривен је споменик црвеноармејцима палим у борби против фашизма, за слободу југословенских народа“, *Политика*, 10. новембар 1947, 1-2.
- „У Београду је отворена Изложба бугарске архитектуре“, *Политика*, 12. јануар 1948, 3.
- „У Београду ће се отворити изложба 'Архитектура народа СССР'“, *Политика*, 2. октобар 1947, 4.
- „У Босни и Херцеговини завршавају се припреме за подизање задружних домова“, *Политика*, 7. март 1948, 7.
- „У Босни и Херцеговини шире се покрет међусобног такмичења грађевинских бригада уз примену нових метода рада“, *Политика*, 28. август 1949, 1.
- „У Братислави је отворена изложба 'Југословенска ликовна уметност деветнаестог и двадесетог века'“, *Политика*, 26. новембар 1947, 7.
- „У градовима и селима Македоније изграђује се ове године низ културно-просветних објеката“, *Политика*, 5. септембар 1948, 5.
- „У грађењу студентског насеља у Загребу учествоваће омладинци са села, студенти свих југословенских факултета и омладинске бригаде из иностранства“, *Политика*, 18. јун 1950, 2.
- „У Дому совјетске културе одржана је приредба за студенте Београдског универзитета посвећена Њекрасову“, *Политика*, 15. новембар 1947, 5.
- „У Дрвару је почело зидање великог радничког дома културе“, *Политика*, 18. август 1948, 5.
- „У Дринчићевој улици подизају се три станбене зграде за службенике савезног Министарства трговине и снабдевања“, *Политика*, 10. септембар 1949, 5.
- „У Дубровнику завршени састанци страних и југословенских књижевника“, *Политика*, 16. септембар 1950, 4.
- „У Железнику код Београда одржана је свечаност поводом почетка радова на подизању велике фабрике машинолатљица“, *Политика*, 21. април, 1947, 2-3.
- „У Железнику сељаци и радници почели су заједнички да подижу задружни дом“, *Политика*, 17. мај 1948, 4.
- „У Загребу је откривено више спомен-плоча“, *Борба*, 22. новембар 1948, 2.
- „У Загребу је почeo са радом први конгрес ликовних уметника Југославије“, *Политика*, 7. децембар 1947, 2.
- „У Загребу се изграђују четири радионице за ликовне уметнике – мајсторе Аугустинчића, Кршинића, Радауша и Хегедушкића“, *Политика*, 14. април 1949, 4.
- „У јесенњем кросу учествовало на Омладинској прузи 33.983 градитеља“, *Политика*, 15. новембар 1947, 6.
- „У Косаницама сељаци покланјају земљиште за задружне домове“, *Политика*, 29. јануар 1948, 5.
- „У многим срезовима Македоније почело је грађење задружних домова“, *Политика*, 8. април 1948, 3.
- „У Народном позоришту одржано је јуче предавање о Фадејеву, његовом књижевном раду и 'Младој гарди'“, *Политика*, 10. новембар 1947, 5.
- „У наставку претреса групи техничких руководилаца грађевинског предузећа 'Рад' прочитан је извештај стручне комисије“, *Политика*, 16. април 1948, 5.
- „У нашој земљи више неће бити индустриских предузећа изван социјалистичког сектора привреде“, *Политика*, 29. април 1948, 1.
- „У недељу биће положен камен темељац Нове Горице“, *Политика*, 11. јун 1948, 4.
- „У новим становима – усусрет зими“, *Политика*, 22. октобар 1950, 6.

„У новој Југославији ликовни уметници уживају могућности рада какве нису могли ни слутити“, *Политика*, 8. децембар 1947, 5.

„У Новом Саду је отворена пољопривредна изложба Народне Републике Србије“, *Политика*, 12. септембар 1949, 3.

„У НР Србији скоро свако друго село имаће свој задружни дом“, *Политика*, 11. фебруар 1948, 7.

„У одбрану суверенитета и независности наше земље“, *Политика*, 25. август 1949, 3.

„У Паризу ће се осмог марта отворити изложба југословенске средњовековне уметности“, *Политика*, 3. март 1950, 5.

„У Пљевљском срезу почеће ускоро зидање дома“*, Политика*, 18. март 1948, 5.

„У Прагу се отвара изложба 'Југословенска уметност XIX и XX века'“, *Политика*, 16. јануар 1948, 4.

„У Президијуму Народне скупштине ФНРЈ свечано су предате дипломе награђеним научницима и уметницима“, *Политика*, 14. јануар 1950, 1.

„У присуству маршала Тита почела рад прва савезна конференција сељака-задругара“, *Политика*, 2. март 1949, 1-4.

„У присуству маршала Тита у Железнику пуштена је у рад омладинска фабрика тешких алатних машина 'Иво-Лола Рибар'“, *Политика*, 2. јануар 1948, 1-2.

„У савременим условима човечанство може да савлада опасности једино кроз Организацију Уједињених нација“, *Политика*, 27. септембар 1950, 1-3.

„У свим рудницима Хрватске почело такмичење за извршење полугодишњег плана“*, Политика*, 5. јун 1948, 3.

„У Софији је приређен величанствен и братски дочек маршалу Титу и члановима делегације југословенске владе“, *Политика*, 26. новембар 1947, 2.

„У току такмичења брогоде најбољих ливаца „Александар Ранковић“ повећана производња ливница за 25 од сто“, *Политика*, 2. септембар 1949, 1.

„У фабрици у Железнику монтирана је прва машина“, *Политика*, 2. новембар 1947, 5.

„У ФНРЈ штампа, радио и филм налазе се у рукама народа и служе интересима народа“, *Политика*, 11. април 1949, 7.

„Участ избора. Колектив на изградњи Новог Београда у пуном јеку такмичења“, *Политика*, 23. март 1950, 4.

„Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Мађарске“, *Политика*, 10. децембар 1947, 1-2.

„Удружење књижевника Србије приређује прославу Октобарске револуције“, *Политика*, 5. новембар 1947, 2.

„Удружење ликовних уметника Србије припрема неколико значајних изложби“, *Политика*, 15. септембар 1950, 4.

„Удружење ликовних уметника Хрватске покреће часопис 'Лик'“*, Политика*, 29. март 1950, 4.

„Указ о реконструкцији Владе ФНРЈ“, *Политика*, 6. мај 1948, 1.

„Улагачемо све напоре за испуњење нашег годишњег задатка и то ће бити наш титовски одговор на све информбировске лажи и клевете“, *Политика*, 29. август 1949, 1.

„Унутрашња реорганизација одбора Народног фронта“, *Политика*, 29. јул 1950, 2.

„Уочи прославе велике Октобарске социјалистичке револуције“, *Политика*, 29. октобар 1947, 5.

„Упознавање са задацима постављеним у буџетској дебати“, *Политика*, 4. фебруар 1949, 1.

„Упутство о оснивању повериштва у среским и градским народним одборима и реорганизацији управних апарата народних одбора“, *Политика*, 18. октобар 1948, 2.

„Уредба о додељивању награда Владе ФНРЈ заслужним научним радницима, књижевницима и уметницима“, *Политика*, 21. јануар 1949, 7.

„Уредба о народном зајму Петогодишњег плана развијатка народне привреде“, *Политика*, 6. јун 1948, 1-2.

„Уредба о одређивању највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама“, *Политика*, 9. април 1949, 4.

„Уредба о откупу житарица у економској 1948/49 години“, *Политика*, 3. јун 1948, 3.

„Уредба о распоређивању инжењера и техничара грађевинске струке на радне задатке“, *Политика*, 23. април 1949, 2.

„Усвојен је Статут и изабран Централни комитет Народне омладине Југославије“, *Политика*, 20. децембар 1948, 2.

„Усвојена два југословенска предлога“, *Политика*, 8. август 1948, 1-2.

„Усклађивање новчаних прихода трудбеника са продуктивношћу рада и производњом доприноси повећању животног стандарда“, *Политика*, 2. април 1949, 3.

„Ускоро ће почети радови на изградњи прилаза Дому културе Четвртог рејона у Београду“, *Политика*, 28. октобар 1948, 5.

„Услед несразмере у брзини изградње станове и прилива радника народне власти приступиће хитним мерама за решење станбеног питања“, *Политика*, 2. октобар 1948, 5.

„Утврђен је генерални план двадесетогодишњице изградње Београда“, *Политика*, 20. октобар 1950, 3.

„Учешиће Народне омладине у испуњењу задатака за 1949 годину“, *Политика*, 23. фебруар 1949, 3.

„Фалсификатори историје“, *Политика*, 12. фебруар 1948, 1-2.

„Фестивал македонских народних игара и песама биће смотра целокупног народног стваралаштва“, *Политика*, 10. септембар 1948, 5.

„Фестивал омладинских радних бригада Новог Београда у част Петог конгреса Партије“, *Политика*, 19. јул 1948, 5.

„Фilm 'Москва' и предавање Бранка Максимовића“, *Политика*, 16. октобар 1947, 7.

„Француски стручњаци у сарадњи са нашим сликарима радиће овог лета на копирању наших средњовековних фресака“, *Политика*, 16. јул 1948, 5.

„Фронтоњи Загреба испунили су пре рока обавезу дату маршалу Титу и довршену деоницу аутостраде 'Братство и јединство' јуче предали саобраћају“, *Политика*, 3. новембар 1947, 3.

„Хиљаде грађитеља учествовало је на пролећном кросу на Аутопуту и у Новом Београду“, *Политика*, 19. април 1948, 5.

„Хиљаде фронтоваца Земуна и Београда радиле су јуче на градилишту Новог Београда“, *Политика*, 24. новембар 1947, 3.

„Централни одбор Јединствених синдиката гради модерно летовалиште на обали Охридског језера“, *Политика* (Београд), 8. јануар 1948, 8.

„Четврта изложба Удружења ликовних уметника Хрватске“, *Политика*, 12. децембар 1948, 5.

„Четрдесет девет хиљада младих грађитеља обавезује се маршалу Титу да ће прту Шамац-Сарајево завршити до 15 новембра“, *Политика*, 2. новембар 1947.

„Чехословачка штампа о изложби 'Југословенска уметност XIX и XX века' у Прагу“, *Политика*, 26. јануар 1948, 6.

„Читава наша земља – огромно радилиште“, *Политика*, 25. септембар 1949, 5.

„Члан британског парламента Кони Зилијакус посетио маршала Тита“, *Политика*, 5. септембар 1949, 2.

„Чланак Тодора Павлова у ‘Работничком делу’ о Крлежиној драми ‘Господа Глембајеви’ на Софиској сцени“, *Политика*, 22. октобар 1947, 7.

„Чланови УЛУС-а припремају покретну изложбу својих радова“, *Политика*, 22. јул 1949, 5.

„Шеснаестог новембра пустите се у саобраћај Омладинска пруга Шамац-Сарајево“, *Политика*, 12. новембар 1947, 3.

„Шести проширенi пленум Синдиката радника и службеника грађевинске индустрије“, *Политика*, 13. децембар 1948, 3.

„Шпијуни и издајници износе до детаља свој саботерски и диверзантски рад коме је био циљ минирање Петогодишњег плана и увођење противнародне владавине“, *Политика*, 24. април 1948, 5.

„Шпијуни и издајници износе до детаља свој саботерски и диверзантски рад коме је био циљ минирање Петогодишњег плана и увођење противнародне владавине“, *Политика*, 24. април 1948, 5.

„Штетка, најбољи машиновођа у земљи, позвао све железничаре на такмичење“, *Политика*, 22. август 1949, 8.

Š-L, Ivo. „Arhitektura i naše selo na izložbi ‘Zemlje‘“, *Jutarnji list*, 19. мај 1934, 28.

„13 бригада дирекције грађевинског предузећа „Пелагонија“ такмиче се у изградњу приоритетних објеката“, *Политика*, 14. август 1949, 3.

ПЕРИОДИКА

Art Journal: 1997, no. 1.

Arhitekt, Ljubljana: 1952, br. 3, 5, 7; 1955, br. 17.

Arhitektura, Zagreb: 1947, br. 1-2, 3, 4-6 (1947-48.); 1948, br. 7, 8-10, 11-12, 13-17; 1949; br. 18-22, 23-24, 25-27; *Urbanizam-arhitektura*: 1950, br. 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12; 1951, br. 1-4, 5-8, 9-12; *Arhitektura*: 1976, br. 156-157; 1986, br. 196-199.

Arhitekturna, Beograd-Подгорица: 2006, бр. 102.

Arhitektura-urbanizam, Beograd: 1966, br. 41-42; 1971, br. 67; 2006, 18-19.

Годишњак града Београда, Београд: 1964-1965, XI-XII; 2007, LIV.

Годишњак Музеја града Београда, Београд: 1954, књ. I; 1958, књ. V.

Gradevinski bilten, Beograd: 1948, br. 2-5, 9-10 / *Izgradnja*, 1949, бр. 1-2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9, 10-11, 12; 1950, бр. 1-2, 3-4, 5-6; 1951, бр. 1.

Gradevinski vjesnik, Zagreb: 1938, br. 3, 7; 1939, br. 2; 1940, br. 3, 5.

DANS, Novi Sad: 2005, br. 49, 51.

Daugava: 1990, no. 3.

Зборник за историју БиХ, Београд: 2002, бр. 3.

Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад: 1970, бр. 6; 1991-1992, бр. 27-28; 2011, бр. 39.

Journal of Design History: 1997, no. 2.

Journal of the American Musicological Society: 1998, no. 2.

Journal of Contemporary History: 1983, no. 3.

Jugoslavija/Jugoslavija, Beograd: 1947, бр. 1, 4-5; 1948, бр. 6, 7-8, 12-13, 14-16, 17; 1949, бр. 1; 1950, бр. 2, 3; 1952, бр. 6; 1953, бр. 7; 1954, бр. 9.

Jugoslavija/СССР/Југославија СССР, Beograd: 1945, бр. 1, 2; 1946, бр. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 14, 16; 1947, бр. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24-25, 26; 1948, бр. 32, 33, 34, 35, 36-37, 38; 1949, бр. 40, 41-42, 43, 44.

Književna republika, Zagreb: 1924, br. 1, 2-3, 4; 1927, br. 1.

Књижевност, Београд: 1950, бр. 1, 2-3, 4, 6, 7-8, 9; 1951, бр. 4, 9-10, 11-12.

Лесковачки зборник, Лесковац: 1999, бр. XXXIX.

Musicology / Музикологија, Београд: 2006, бр. 3.

Наслеђе, Београд: 2007, бр. 7, 8; 2008, бр. 8, 9.

Naše gradevinarstvo, Beograd: 1947, бр. 1, 2, 3-4; 1948, бр. 1-2, 3, 4-5, 6, 7, 8, 9, 10-11, 12; 1949, бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9-10, 11-12; 1950, бр. 1, 2, 3, 4-5, 7, 8, 11-12. *Gradevinarstvo*: 1951, бр. 1, 2, 9-10, 11-12; 1952, бр. 3-4, 5-6.

Новопазарски зборник, Нови Пазар: 1996, бр. 20; 2002, бр. 26; 2007, бр. 30.

October: 2000, vol. 93.

Pečat, Zagreb: 1939, бр. 8-9; 1940, бр. 13-15.

Prostor, Zagreb: 2011, бр. 19.

Republika, Zagreb: 1948, бр. 2; 1950, бр. 1, 2-3, 5; 1951, бр. 4-5, 11-12; 1952, бр. 3, 9, 10-11.

Russian Review: 2001, no. 2.

Saobraćaj, Beograd: 1947, бр. 1, 6.

Саопштења ИАУС, Београд: 1969, бр. 2.

Саопштења Р333СК, Београд: 2002, бр. XXXIV.

Slavic Review: 1978, no. 1; 1994, no. 2, 4; 2006, no. 4.

Службени лист ФНРЈ, Београд: 1947, бр. 36; 1948, бр. 44, 48, 67; 1949, бр. 78; 1950, бр. 4.

Tehnika, Beograd: 1946, бр. 1, 2, 3, 4-5, 6, 7-8, 9, 10, 11-12; 1947, бр. 1, 2-3, 4-5, 6, 7, 8-9; 1948, бр. 1, 2-3, 4-5, 8-9, 10-12; 1949, бр. 2-3, 4, 5-6, 10-11; 1950, бр. 3-4, 5, 6-7, 8-10, 11-12; 1951, бр. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10; 1952, бр. 2, 3, 4, 7, 8; 1953, бр. 2; 1954, бр. 5, 11; 1955, бр. 1, 9; 1970, бр. 3.

Tokovi istorije, Beograd: 2003, бр. 2; 2004, бр. 1-2, 3-4; 2005, бр. 1-2; 2006, бр. 2, 4; 2007, бр. 3, 4.

Treći program, Beograd: 2007, бр. 135-136.

The Slavic and East European Journal: 1947, no. 4.

The Slavonic and East European Review: 1961, no. 94.

Umetnost, Beograd: 1949, бр. 1; 1950, бр. 2; 1951, бр. 3; 1970, бр. 22.

Уметнички преглед, Београд: 1940, бр. 4-5, 8; 1941, бр. 2.

Umetnost i kritika, Beograd: 1939, бр. 1-2, 3.

Urbanizam Beograda, Beograd: 1981, бр. 61.

Filozofija i društvo, Beograd: 2005, бр. 2-7.

Filozofski godišnjak, Beograd: 1994, бр. 7.

Časopis za suvremenu povjest, Zagreb: 1988, бр. 3.

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

МОНОГРАФИЈЕ И ЗБОРНИЦИ

Arkin, D. *Ruska arhitektura u prošlosti i sadašnjosti*. Beograd: Tehnika, 1948.

Анагности, Петар. *Перспектива*. Београд: Научна књига/Универзитет у Београду, 1948.

Борисављевић, Милутин. *Оптичко-физиолошка перспектива*. Београд: Издавачко предузеће Министарства грађевина ФНРЈ, 1948.

Бошковић, Ђурђе. *Историја средњевековне архитектуре*. Београд: Централно удружење студената технике, 1947.

Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjige 1-3*. Beograd: Rad, 1980.

Добровић, Никола. *Obnova i izgradnja Beograda*. Beograd: Urbanistički institut, 1946.

Dobrović, Nikola. *Urbanizam kroz vekove I*. Beograd: Naučna knjiga, 1950.

Добровић, Никола и Владимира Марковић. *Железнички проблем Београда*. Београд: Урбанистички институт, 1946.

- Ždanov, A.A. *Referat o časopisima „Zvezda“ i „Lenjingrad“*. Beograd, 1946.
- Здравковић, Иван. *Модерна архитектура и њен социјални значај*. Београд: Музеј кнеза Павла, 1940.
- Игрутиновић, Милош. *Бригадни систем рада у грађевинарству*. Београд: Рад, 1949.
- Изложба слика Уроша Предића и Паје Јовановића*. Београд: Уметнички музеј, 1949.
- Кардељ, Едвард. *Улога земљорадничког задругарства у планској привреди*. Београд: Култура, 1947.
- Којић, Бранимир. *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета, 1949.
- Коли, Николај. *Релизам совјетске архитектуре*. Београд: Друштво за културну сарадњу Југославије и СССР, 1947.
- Krasilnjikov, P. A., V. I. Skosirev. *Gradevinski konvejer. Lančano-ubrzana metoda u gradenju stanbenih kuća*. Beograd: Ministarstvo gradevina FNRJ, 1947.
- Krleža, M. *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani*. Zagreb: Državno izdavačko preduzeća Hrvatske, 1952.
- Крунић, Јован, ур. *Задружни домови: збирка пројеката масовне изградње на територији уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско Метохијске области у 1948. години*. Београд: Задружна књига, 1948.
- Кулаг, В. Л. *Клубы массового строительства*. Москва: Академия строительства и архитектуры СССР, 1962.
- Максимовић, Бранко. *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*. Београд: Научна књига 1948.
- Максимовић, Бранко. *Урбанизам у Србији*. Београд: Ђорђе Б. Анђелковић, 1938.
- Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953.
- Mušič, Marjan in France Ivanšek, ur. *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi u Ljubljani. 1946-1947*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1948.
- Naša montažna gradnja*. Beograd: Kombinati za montažnu gradnju, 1951.
- Nove metode rada u gradevinarstvu. Beograd: Rad/Gradevinski institut Ministarstva gradevina NR Srbije.
- Нови методи рада у грађевинарству III део. Београд: Рад/Биро за унапређење грађевинарства НР Србије, 1950.
- Pavlov, Todor. *Teorija odraza*. Beograd: Kultura, 1947.
- Petranović, Branko et.al., ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985.
- Pregled osnova stanova. Beograd: Ministarstvo gradevina FNRJ, 1948.
- Privremene norme u gradevinarstvu. Sveska 22. Za idejni projekat, glavni projekat i palirske nacrte za zgrade opšte i industrijske arhitekture. Beograd: Ministarstvo gradevina FNRJ, 1948.
- Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део. Београд: Научна књига, 1950.
- Reč u diskusiji o knjizi G. F. Aleksandrova „Istorija zapadnoevropske filozofije“. Beograd, 1947.
- Тимофејев, Леонид И. *Теорија књижевности*. Београд: Просвета, 1950.
- V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештaji. Реферати. Београд: Култура, 1948.
- VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije). Stenografske beleške. Beograd: Kultura, 1952.
- ЧЛАНЦИ ИЗ ЗВОРНИКА И ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА**
- Anagnosti, Petar. „Povodom knjige Dr. Borisavljevića 'Optičko-fiziološka perspektiva'“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 623-627.
- Aničin, Vjerko. „Korišćenje mrtve sezone za podizanje polumasivnih zgrada“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 594-597.
- Антоновић, Савка. „Резултати досадашње обнове и изградње Београда“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 1-4 (1951), 160-167.
- Antolić, V. „O industrijalizaciji“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1950), 578-579.
- Antolić, Vlado, „Direktivna regulaciona osnova Bitole“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 24-28.
- Antolić, Vlado, Aptulah Halilbrahimov. „Regionalni plan Ohridskog jezera“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 39-44.
- Antolić, Vlado, Ivan Lay, „Duga Resa – direktivna regulaciona osnova“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 62.
- Antolić, Vlado. „Direktivna regulatorna osnova Ohrida“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 45-53.
- Antolić, Vlado. „Industrijalizacija naš najteži problem“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 52-63.
- Antolić, Vlado. „Komunalna djelatnost i urbanizam“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 362-363.
- Antolić, Vlado. „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 5-30.
- Antolić, Vlado. „Sljeme kao urbanistički problem Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 60-64.
- Atanacković, Sava. „Novo u gradevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 269-274.
- Atanacković, Sava. „Problem izgradnje stanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 182-185.
- Афрић, Вјекослав. „Сарадња совјетских и наших уметника на филму“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 6 (април 1946), 23-25.
- B. T., „Pregled osnova stanova“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 354.
- B., F. „Jugoslovenska kulturna hronika“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 15 (јануар 1947), 38.
- B., M. „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 122-124.
- B., M. „O radničkim odmaralištima i dečijim letovalištima“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 760.
- B., M. „Prvo savetovanje studenata arhitekture FNRJ u Zagrebu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 122-124.
- Бајалица, Димитрије. „Изградња задружних домаћина у нашој земљи“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 35 (септембар 1948), 6-8.
- Bajlon, Mate. „Dečja letovališta“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 294-296.
- Bajlon, Mate. „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1946), 5.
- Bajlon, Mate. „Neke mogućnosti situiranja stambenih zgrada“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 289-290.
- Bajlon, Mate. „Projektovanje stanova – rad studenata Tehničke velike школе у Београду“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1949), 138-143.
- Bajlon, Mate. „Stambena izgradnja“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 168-177; *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 119-122; *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 41-46.
- Baylon, Mate. „Konkurs za izradu idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (август 1947), 33-45.
- Baylon, Mate. „O izgradnji montažnih zgrada sa konkretnim primjerom jednog finskog načina izgradnje“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 555-563.
- „Балет 'Охридска легенда'“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1948), 50-51.

- Барјактаревић, Александар. „О снижењу пуне цене коштања у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 25-28.
- Bartoš, Milan. „Borba Jugoslavije za mir“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 2 (zima 1950), 47-48.
- Baće, Makso. „O nekim pitanjima kritike i samokritike u SSSR, Borba, 22, 26, 29. septembar, 5. i 6. oktobar 1949; Dedijer, Vladimir. Dokumenti 1948. Knjiga 2. Beograd: Rad, 1980, 351-404.
- Bauer, A. „Osrt na izložbu Jugoslavenske srednjevekovne umjetnosti u Parizu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 73-77.
- Bauer, Hinko. „Filijala Narodne banke u Slavonskom Brodu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 20-21.
- Бах, Иван. „Умјетност XVII и XVIII stoljeća u Hrvatskoj“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 132-133.
- Беговић, Вељко. „Могућност и задаци планирања у привреди Југославије“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 3 (јануар 1946), 14-15.
- Беговић, Вељко. „Планска привреда и подизање животног стандарда трудбеника у Југославији“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 31 (мај 1948), 5-7.
- Белобрк, Момчило. Проблеми савременог тетра“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део.* Београд: Научна Књига, 1950, 147-152.
- Bernardi, Bernard. „O umijeću stanovanja“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 114-115.
- Bertol, Juraj. „Tip radničke menze“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 57.
- „Bibliografija knjiga i separata arhitektonskog naslijeda Hrvatske“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 40-43.
- Bilinić, Harold. „Metodografija rada rekonstrukcije istorijskih građevinskih spomenika“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 35.
- Bihalji-Merin, Oto. „Spomenik bratstva i pobede“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 17-18.
- Бихаљи-Мерин, Ото. „Москва“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 2 (децембар 1945), 41-43.
- Бихаљи-Мерин, Ото. „Сликарство и вајарство народа Југославије деветнаестог и дводесетог века“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 13 (новембар 1946), 42-46.
- Bihlji-Merin, Oto. „Tradicije i perspektive“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 14 (1957), 3-16.
- Bihalji-Merin, Oto. „Tražim nove zadatke. Odlomak iz drame 'Livnica'“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 43 (maj 1949), 15-17.
- Blajvajs, Marko. „Intenzitet rada“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 325-329.
- Blumenau, Igor. „Kako će najlakše dobiti dobar stan“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (1952), 114-116.
- Блуменау, Игор. „Кратак опис варијантне IV монтажне куће ГИС-2“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 45-46.
- Blumenau, Igor. „Nameštaj gledan kroz prizmu industrijalizacije“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 5-6 (1952), 187-190.
- Blumenau, Igor. „O problematici montažnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1950), 346-351.
- Blumenau, Igor. „Opitni objekti Građ. Instituta Ministarstva građevina NRS“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 607-613.
- Blumenau, Igor. „Treba dati lepe montažne zgrade“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 63-64.
- Bogdan, Jugo. „Naša poljoprivreda kroz Zagrebački velesajam“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 356-361.
- Благојевић (sic! - Богојевић) Нада. „О дечјим јаслама и вртићима“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и*
- урбаниста Југославије. Први део. Београд: Научна Књига, 1950, 103-111.
- Bogoević, Rata. „Povodom konkursa za zgradu Velike jugoslavenske opere u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 22-23.
- Bogosavljević, Darko. „Pregled razvoja urbanističke službe i Beogradu 1944-1959. godine“, *Arhitektura-urbanizam* (Beograd), br. 41-42 (1966), 99.
- Borisavljević, M. „Odgovor na pismo docenta TVŠ. Anagnostija o optičko-fiziološkoj perspektivi“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1950), 37-40.
- Bošković, Đurđe. „Srednjevekovna arhitektura naroda SSSR“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 10-11.
- Bošković, Đurđe. „Srpska srednjevekovna arhitektura“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 59-72.
- Брајовић, Томан. „Изградња задружних домаова и дужности учитеља на културно-просветном подизању села“, *Народно задругарство* (Београд), бр. 4-5 (1948), 28.
- Броз Тито, Јосип. „Политички извјештај“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештaji. Реферати.* Београд: Култура, 1948, 7-160.
- Budimirović, Dušan. „Značaj zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 15 (januar 1947), 13-14.
- Бурков, Борис. „Тридесет година лењинско-сталинског комсомола“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 38 (decembar 1948), 2-4.
- Вавилов, С. И. „Напредна совјетска наука“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 36-37 (1948), 23-24.
- Вилим, Швогер. „Бољом бригом о људима обезбедићемо извршење планских задатака у 1950 години“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1950), 19-22.
- V., J. „Izrađen je načrt Uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 6.
- V., N. „Izložba urbanizma i tehničke knjige“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 901-903.
- V., N. „Izložba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 745-747.
- V., N. „Izložba urbanizma i tehničke knjige“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 901-903.
- V., N. „Popularisanje zidanja sa vodicama“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 614.
- V., N. „Predkongresno takmičenje rađevinskih radnika“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 352.
- Valentinić, Jože, Miloš Jarić. „Brigadno-grupni sistem rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo*, br. 2 (1950), 72-77.
- Valentinić, Jože. „Analiza stanja u građevinarstvu i problematika u vezi sa tim“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 248-252.
- Valentinić, Jože. „Organizacija građevinske operative“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1951), 55-84.
- Vacenko, A. i N. Ivanov. „Konstrukcije kuća od montažnih štitova tvorničke izrade možemo i moramo poboljšati“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 394-397.
- Veljanović, Jovan. „Premazi i prevlake“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 611-613.
- Veljković, Ljubomir. „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadružarstvo“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1949), 121-125.
- Vesković, Božidar. „Izgradnju na sektoru poljoprivrede treba što više pojevtiniti [preštampano iz „Poljoprivreda“ br. 4/49]“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 373-376.
- Vesković, Božidar. „Izrada projekata za poljoprivredne građevine, važan zadatak u pripremama za izvršenje plana kapitalne izgradnje u 1950 godini [preštampano iz

- „Poljoprivreda“ br. 9 i 10/1949]“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 683-688.
- Vesković, Božidar. „Kapitalna izgradnja u našoj poljoprivredi“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1949), 126-128.
- „Vesti DITS-a“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 69.
- „Vesti iz Društava. Pitanja i problemi“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1951), 131-132.
- „Vesti iz Društava“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 127.
- „Vesti iz organizacija i ustanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 28-29.
- Wenzler, Fedor. „Osnovni principi arhitektonске fotografije“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 69-74.
- Vinogradov, Ivan. „Realizam u poeziji“, *Umetnost i kritika* (Beograd), br. 3 (1939), 129-136.
- „Vojni dom kulture v sklopu vojne bolnice v Ljubljani“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 48.
- „Вокс“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 1 (новембар 1945), 24.
- Vražalić, Milutin. „Profil staja za goveda“, *Naše građevinarstvo*, br. 9-10 (1949), 690-691.
- Vrbanić, Vido. „Projekat Terazijske terase u Beogradu“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1952), 55-57.
- Brbanić, Vido. „Урбанистички план Новог Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 118-133.
- „Vrhovni sud Narodne Republike Bugarske – Sofija. Drugi dan sudeња Traјку Костову. Sofija, 8. decembar 1949. godine“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 585-622.
- Byjović, Rade. „Угље, основа индустријализације Југославије“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 8-10.
- Bučo, Aleksandar. „О филму 'Језеро' и око њега“, *Књижевност* (Београд), бр. 7-8 (1950), 168-172.
- G., I. „Izložba tehničke knjige“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 903.
- Gaj, Ljudevit. „Internat industrijske škole 'Nikola Tesla' u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 48-50.
- Gamulin, Grga. „O vulagrizaciji diskusije i umjetnosti“, *Književne novine*, 20. februar 1950.
- Gamulin, Grga. „Retrospektive sa XXIV. Biennala“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 10-23.
- Gamulin, Grga. „Za slobodu kritike“, *Republika* (Zagreb), br. 5 (1950), 300-308.
- „Генералисмус Стаљин о Черчиловом говору. Интервју дописника 'Правде' са Јосифом Висарионовићем Стаљином“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 2-3.
- „Generalna skupština OUN. Edvard Kardelj. Govor na Plenarnoj sednici“, у: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 341-344.
- „Генерални урбанистички план Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951).
- Gerasimov, A. „Protiv formalizma – za visoku idejnu umetnost“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 13-15.
- Giedion, S. „O radu Alvara Aalta“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 50-54.
- Gligorić, Velišbor. „Совјетски комади на београдској позорници“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 2 (децембар 1945), 44-45.
- Glumac, Slobodan. „Jugoslovenski film danas“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 4 (лето 1951), 107-110.
- „Govor Andrije Hebranga“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 169-171.
- „Govor druga Edvarda Kardelja na svečanom zasedanju slovenske Akademije znanosti i umjetnosti“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 3-4.
- „Govor maršala Tita graditeljima Omladinske pruge“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 256-258.
- „Govor maršala Tita na završetku velikih manevara jedinica Jugoslovenske armije. Topola, 2. oktobar 1949. godine“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 462-471.
- „Govor maršala Tita na Slovenskom kongresu“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 1-2.
- „Govor maršala Tita pretstavnicima savetovanja inženjera i tehničara FNRJ – boraca za visoku produktivnost rada“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 69-70.
- „Govor Milovana Đilasa održan 1-IV-1947 povodom otvaranja radova na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 37-38.
- „Govor ministra građevina FNRJ Vlade Zečevića na svečanosti prilikom početka izgradnje Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10, (март, април и мај 1948), 7; *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 4-5 (1948), 185-186.
- „Govor Ministra građevina Vlade Zečevića na Drugom kongresu građevina Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 520-522.
- „Govor predsednika Privrednog saveta i ministra industrije Savezne vlade Borisa Kidrića“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 315-316.
- „Govor Vlade Zečevića ministra građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 269-272.
- Gomboš, Stjepan. „Industrska arhitektura (referat održan na Prvom savjetovanju studenata arhitekture FNRJ)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 13-19.
- Gomboš, Stjepan. „O industrijskoj arhitekturi“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 77-82.
- Gomboš, Stjepan. „O naseljima, industrijskim školama, jaslicama, menzama i domovima kulture industrijskih pogona“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 399-402.
- Gomboš, Stjepan. „O projektiranju i realizaciji tvornice 'Rade Končar'“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 40-41.
- Gomboš, Stjepan. „O projektovanju stanova u NR Hrvatskoj“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 386-387.
- Gomboš, Stjepan. „Tvornica električnih strojeva 'Rade Končar' u Zagrebu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 20-21; napomena uz članak: *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 136.
- Gomboš, Stjepan. „Uloga arhitekta kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 236-238.
- Gorki, Maksim. „Referat na Kongresu sovjetskih pisaca“, у: Sreten Petrović, ur., *Marksizam i književnost I*, 165-173.
- „Graditeljstvo u petogodišnjem planu '1947-1951'“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 4-5.
- „Грађевински програм за сеоске једноразредне, дворазредне и четворазредне основне школе“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 1-2 (1948), 56-57.
- Gregorić, I. „Izložba Urbanizam i tehnička knjiga“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 321.
- Grkinić Vuksan, Nada. „Pregled osnova stanova za 1948 г. Min. Grad. FNRJ, 1948. Beograd“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1948), 80.
- Gropius, Walter. „Jedna osnova za studij arhitekture“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 3-4 (1950), 75-78.
- Dež, Georgi Georgiju. „Jugoslovenskom kompartijom rukovode ubice i špjunji“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 539-552.
- „Deklaracija [Prvog zasedanja Informbiroa]“, у: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1.* Beograd: Rad, 1980, 161-164.

- „Diskusija“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 7-23.
- „Diskusija o pitanjima građevinske nomenklature“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 2 (1949), 163-168.
- „Diskusija o pitanjima građevinske nomenklature (II). Odgovor drugovima S. Mondecaru, Ž. Živiu i M. Maksimoviću“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 5 (1949), 402-407.
- Dobrić, Adalbert. „Kontrola gradnje“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1947), 47-48.
- Dobrović, Nikola. „Eklekticizam – pravac iracionalnog u građevinarstvu“, *Tehnika* (Београд), бр. 4 (1952), 395-398.
- Dobrović, Nikola. „Le Corbusier“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1953), 189-192.
- Dobrović, Nikola. „Obnova i izgradnja Beograda. Konture budućeg grada“, *Tehnika* (Београд), бр. 6 (1946), 176-186.
- Dobrović, Nikola. „Osobeni vidovi eklekticizma“, *Tehnika* (Београд), бр. 7 (1952), 841-846.
- Dobrović, Nikola. „Središnji i regionalni (urbanistički) planovi“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1946), 8-9.
- „Drugi konгрес књижевника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 1 (1950), 89-93.
- „Drugi kongres književnika Jugoslavije“, *Republika* (Загреб), бр. 1 (1950), 43-57.
- „Drugi kongres Međunarodne unije arhitekata u Maroku“, *Urbanizam-arkitektura* (Загреб), бр. 9-12 (1951), 118.
- „Drugi plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Комунист, 1985, 5-270.
- „Drugu ministru građevina НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 1 (1951), 53.
- „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika* (Београд), бр. 3 (1952), 340-351.
- Duić, M. „O građevnoj industriji“, *Tehnika* (Београд), бр. 10-11 (1949), 347-348.
- Dumendžić, Zora. „Dečje letovalište u Crikvenici“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 5-6 (1950), 58-59.
- Dumendžić, Zora. „Menza željezare u Sisku“, *Arhitektura* (Загreb), бр. 5-6 (1950), 57.
- Dumendžić, Zora. „Stanovi samaca kod Centralne mašinske radionice u Sesvetskom Kraljevcu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 5-6 (1950), 56.
- „Дунавска конференција у Београду. Разбила је све империјалистичке тежње да се на Дунаву одржи систем капитулације“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 21-23.
- Đ. В. „Konkurs za izradu idejnog projekta mosta preko reke Save u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 1 (1949), 82-84.
- Ђ. Б., „Оснивање Савеза филмских радника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 2-3 (1950), 298-299.
- Đikić, Božidar. „Borba za ostvarenje evidencije u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 1 (септембар 1947), 5-8.
- Đikić, Božidar. „Kako da ublažimo teškoće u materijalnom bilansu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3-4 (новембар-декембар 1947), 161-165.
- Đikić, Božidar. „Međufakultetsko savetovanje u Dubrovniku“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 11-12 (1950), 595-596.
- Ђилас, Милован. „Извештај о агитационо-пропагандном раду“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештај. Реферати*. Београд: Култура, 1948, 243-293.
- Đilas, Milovan. „Jugoslovenska revolucija“, *Jugoslavija* (Београд), бр. 5 (1952), 3-6.
- Đilas, Milovan. „O teorijskom radu naše Partije“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Комунист, 1985, 589-638.
- Đilas, Milovan. „Pitanja agitacije i propagande“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Комунист, 1985, 178-193.
- Đilas, Milovan. „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Комунист, 1985, 287-375.
- Đorđević, Živa M. „O projektovanju u 1947 godini i neposrednim zadacima projektantskih organizacija u 1948“, *Građevinski biltan* (Београд), бр. 2-5 (1948), 222-237.
- Đorđević, Živa M. „Problemi i zadaci ministarstva građevina. Iz referata održanog na konferenciji rukovodilaca ministarstva građevina 9. decembra 1945. godine“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1946), 35-39.
- Ђурђић, Душан. „Отклањањем досадашњих недостатаха и правилном применом нове Уредбе допринојемо устаљивању грађевинских радника“, *Изградња* (Београд), бр. 3-4 (1950), 27-31.
- Đurić-Klajn, Stana. „Muzički život“, *Jugoslavija* (Београд), бр. 1 (јесен 1949), 114-115.
- Ђурковић, Димитрије. „Сликарска традиција села Хлебина у Подравини“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 36-37.
- „Експозе Владе Зечевића министра грађевина ФНРЈ“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 18-25.
- Ždanov, Andrej A. „Govor na Prvom kongresu sovjetskih pisaca“, у: Srđen Petrović, ur., *Marksizam i književnost I*, 175-182.
- Žerjavić, Milan, Franjo Tišina. „Dom učenika u privredi u Zagrebu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 11-12 (1948), 18-19.
- Z., V. „Revizija normi u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3 (1948), 169-170.
- Z., P. „Izložba bugarske arhitekture“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 1-2 (1948), 106.
- Z., P. „Preterana primena cementa u Sloveniji“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3 (1948), 172.
- „Za novi umetnički realizam“, *Umetnost i kritika* (Београд), бр. 3 (1939), 97-100.
- „Zagrebački velesajam“, *Tehnika* (Београд), бр. 9 (1955), 1197-1199.
- „Zadružni domovi iz LR Slovenije“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 7 (1948), 19-20.
- „Zaključci interfakultetskog savetovanja profesora arhitektonskih fakulteta“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1951), 14.
- „Zaključci na Drugom kongresu inženjera i tehničara“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 12 (1948), 858.
- „Zaključci proširenog plenuma Uprave Saveza DIT Jugoslavije održanog 9, 10 i 11-II-1947 u Beogradu“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1947), 9-11.
- „Zaključci proširenog Petog plenuma uprave Saveza DITJ“, *Tehnika* (Београд), бр. 8-10 (1950), 244-245.
- „Zaključci Trećeg plenuma o tekućim zadacima borbe za Petogodišnji plan“, у: Petranović, Branko et. al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Комунист, 1985, 490-494.
- „Zaključci sa prvog savetovanja studenata arhitekture u Zagrebu“, *Tehnika* (Београд), бр. 3-4 (1950), 123-125; *Urbanizam-arkitektura* (Загреб), бр. 1-2 (1950), 58-60.
- „Zaključci sa savetovanja predstavnika Redakcionih odbora stručno-tehničkih časopisa, organa Saveza DITJ-a i onih, koje izdaju ustanove saveznog značaja, održanog 27. VI. 1948. godine u Beogradu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 11-12 (1948), 61-62.
- „Zaključci Savetovanja arhitekata i urbanista FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1951), 6-13.
- „Zaključci Savetovanja o osposobljavanju urbanističkih kadrova održanog 24. i 25. travnja 1950. u Zagrebu“, *Urbanizam i arhitektura* (Загreb), бр. 5-6 (1950), 4.

- „Zakључци Скупштине Друштва инжењера и техничара НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 32-34; *Tehnika* (Београд), бр. 5-6 (1949), 201-202.
- „Zaključci stručnih sekcija Drugog kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Београд), бр. 10-12 (1948), 217-230.
- „Zakon o opštenarodnom privrednom planu i državnim organima za planiranje“, *Tehnika* (Београд), бр. 6 (1946), 204.
- „Закон о Петогодишњем плану развијатка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951“, *Службени лист ФНРЈ*, 30. април, бр. 36 (1947).
- Zambanidž, G. „Tanki svodovi blagog nagiba za međuspratne i krovne konstrukcije“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 6 (1948), 302-309.
- Zaharović, Vladimir, Melita Viličić, Srebrenka Gvozdanović, Dragica Crnković. „Stambeni paviljoni studentskog naselja sveučilišnog grada u Dubravi u Zagrebu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 11-12 (1950), 54-59.
- Zaharović, Vladimir. „Regulacija predijela Petak u Crikvenici“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 7-8 (1950), 46-48.
- Zdravković, Glig. Lj. „Dečje železnice i njihov značaj za omasovljene tehničke kulture“, *Saobraćaj* (Београд), бр. 6 (1947), 424-426.
- Здравковић, Иван. „Исход конкурса за Београдску оперу“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 4-5 (1940), 144-148.
- Zdravković, Ivan. „Uzroci i pojava savremene arhitekture (Predavanje održano na Kolarčevom univerzitetu u Beogradu)“, *Građevinski vjesnik* (Загреб), бр. 2 (1939), 23-25.
- Ziherl, Boris. „Posle kongresa Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Jugoslavija CCCP* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 21-26.
- Zloković, Vlado S. „Evidencija o ispunjenju normi građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 1 (септембар 1947), 17-21.
- Zloković, Vlado. „Racionalizacija u novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo*, бр. 2 (октобар 1947), 72-75.
- Злоковић, Милан. „Критички осврт на значај пропорцијских дијаграма и модуларних мрежа у пројектовању“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 161-165.
- Zloković, Milan. „Kritički osvrt na modularne mere standardnih elemenata 'Durisol' putem analize dve fasadne kombinacije u oktometarskom sistemu“, *Tehnika* (Београд), бр. 3 (1955), 331-337.
- Zloković, Milan. „O problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1954), 169-182.
- Zloković, Milan. „Uticaj recipročnog zalančavanja harmoniskih razmara na proporciski sklop izvesnog fasadnog sistema“, *Tehnika* (Београд), бр. 6 (1954), 823-840.
- Zloković, Milan. „Uticaj recipročnog zalančavanja harmoniskih razmara na proporciski sklop izvesnog fasadnog sistema, II“, *Tehnika* (Београд), бр. 7 (1954), 1001-1006.
- I., „Konferencija po pitanju montažnih kuća i konstrukcija u građevinskom institutu Ministarstva građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 12 (1948), 908-909.
- I., I. „Povodom međunarodne konferencije studenata arhitekture“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 11-12 (1949), 888-889.
- I. I., „Savetovanje rukovodilaca građevinskih instituta ministarstava građevina“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 9 (1948), 616-617.
- Ivanić, Ivanka. „Uloga organizacije rada kod zidanja sistemom trojke i dvojke“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 2 (октобар 1947), 76-80.
- Ivanšek, France. „Problemi nastave na arhitektonskom odjelu univerziteta u Ljubljani“, *Tehnika* (Београд), бр. 3-4 (1950), 107-111.
- Igrutinović, Miloš. „O jednom novom načinu zidanja opekom“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3-4 (новембар-десембар 1947), 201-202.
- „Из говора друга Благоја Нешковића на Другом конгресу комунистичке партије Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 42-44.
- „Iz govora ministra građevina FNRJ Vlade Zečevića“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 8 (1949), 589-593.
- „Iz novogodišnjeg govora Maršala Tita“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1947), 1.
- „Izbor Jugoslavije u Savez bezbednosti. Njujork, 20. oktobar 1949. godine“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 488-493.
- „Izvadak iz zapisnika žirija za idejni projekat Narodne banke u Novom Beogradu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 8-10, 1948, 29-33.
- „Izveštaj o radu Saveza DITJ i pojedinih organizacija“, *Tehnika* (Београд), бр. 4-5 (1948), 104.
- „Izveštaj Ocenjivačkog suda za ocenu prispevkih radova na konkurs za izradu idejnih projekata za spomenike borcima Narodno-oslobodilačkog rada i žrtvama fašizma“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1949), 100-101.
- „Изградња задружних домаћина, значајан корак у борби за реконструкцију наше пољопривреде“, *Југославија* (Београд), бр. 17 (децембар 1948), 20-21.
- „Izgradnja seoskih stanbenih kuća“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3-4 (новембар-десембар 1947), 247-248.
- „Izgradnja stanbenih zgrada u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 3-4 (новембар-десембар 1947), 249-250.
- „Изградња станова у Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 4-5 (1947), 34-35.
- „Izjava Georgi Dimitrova o Balkanskoj federaciji, Bukurešt, januar 1948. godine“, u: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Beograd: Rad, 1980, 166-167.
- „Izjava Koće Popovića. Vašington, 20. jun 1951. godine“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 3*. Beograd: Rad, 1980, 229.
- „Izložba Bugarske arhitekture u Jugoslaviji“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1948), 40-41.
- „Izložba građevinarstva na Zagrebačkom velesajmu“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 9-10 (1949), 745-747.
- „Изложба дела совјетских сликара у Београду“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 22 (август 1947), 8-12.
- „Izložba društvenog standarta u Zagrebu“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 23-24 (1949), 61-75.
- „Изложба наше средњевековне уметности у Паризу“, *Књижевност* (Београд), бр. 4 (1950), 305-306.
- „Izložba fotografija 'Sovjetska skulptura'“, *Jugoslavija CCCP* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 45.
- „Izložba švicarske arhitekture u Zagrebu“, *Urbanizam-architektura* (Загреб), бр. 9-12 (1951), 68-69, 104.
- Ilić, Ljubo. „Važnost izgradnje Novog Beograda“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 12 (1948), 789-790.
- Ilić, Ljubo. „O programu nastave za urbanizam“, *Urbanizam i arhitektura* (Загреб), бр. 7-8 (1950), 65-66.
- Илић, Љубо. „О урбанистичкој методи“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 8-21.
- Ilić, Ljubo. „Uz izgradnju Novog Beograda“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 8-10, (март, април и мај 1948), 9.
- Илић, Љубо. „Урбанистички план и његова важност за развој наших градова и насеља“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 3-7.

- Ilić, Ljubomir. „O problemu stanbene jedinice u Novom Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 101-104; *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 467-475.
- „Industrijski objekti prvog Petogodišnjeg plana“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 37-39.
- „Internacionalni natječaj za novu zgradu Državne opere u Beogradu“, *Gradjevinski vjesnik* (Zagreb), br. 3 (1940), 42.
- „Istориски Пети конгрес КП Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 1-7.
- J., V. „Povodom projektovanja Savskog mosta u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 883-884.
- J., G. „Građevinarstvo u prvomajskoj povorci“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 417-418.
- J., D. „Urbanisti rešavaju...“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 255.
- J., Ж. „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 43.
- J., M. „Savetovanje o brigadno-grupnom sistemu rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo*, br. 3 (1950), 185.
- J., M. „Savetovanje o izvršenju građevinske proizvodnje u 1949 godini“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 184.
- J., M. „IV plenum Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo*, br. 1 (1950), 59-61.
- Јаковљевић, Панта. „Где лежи корен расипничког газдовања у грађевинарству“, *Израђоја* (Београд), бр. 1-2 (1949), 52-55.
- Јаковљевић, Панта. „О методама рада Бироа за унапређење грађевинарства“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 27-30.
- Jarić, Miloš. „Poseta drugu Titu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1950), 193-194.
- Jarić, Miloš. „Savetovanje inženjera i tehničara FNRJ – boraca za visoku produktivnost rada“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 71-77.
- Jahiel Finci, „ISKUSTVA IZ OVOGODIŠNJEK RADA NA PROJEKTOVANJU“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 159-161.
- Jeglić, Ciril. „Parkovi problemi vprašanja pejsažne kulture in urbanistične kortikulture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 60, 95.
- Jeglić, Ciril. „Parkovna kriza zagrebačkog Maksimira“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 90-91.
- Jeremić, Voja. „Usavršavanje sprave za nov način zidanja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 202-203.
- Јефтановић, Јованка. „Рудник Морава“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 233.
- Јефтановић, Јованка. „Рудник Рудовци“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 242-243.
- Jeftović, Ljubomir, Bogdan Kazmanović. „Obnova Pančevačkog mosta“, *Saobraćaj* (Beograd), br. 1 (1947), 40-41.
- Jovan Krunić, „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 27-31.
- Јовановић, Батрић. „Нови Београд, сведочанство социјалистичке изградње у новој Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 13-17.
- Jovanović, Dragan. „Demonstracija racionalnih metoda rada je efikasno sredstvo za njihovo usvajanje“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 180.
- Јовановић, Драгољуб. „Светозарево“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 143-148.
- Јовановић, Живорад П. „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 4 (фебруар 1946). 17.
- „Југословенска свита за клавир` од Ђурикова“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 16 (фебруар 1947), 39.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 8 (јун 1946), 46.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 13 (октобар 1946), 47.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 34.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 17 (март 1947), 39.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 19 (мај 1947), 38.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 21 (јул 1947), 39.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 38.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 23 (септембар 1947), 38.
- „Југословенско-совјетска хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 24-25 (октобар – новембар 1947), 71.
- „Југословенска културна хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 26 (decembar 1947), 27.
- „Југословенска културна хроника“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 33 (јул 1948), 35.
- K., J. „Rezultati takmičenja za visoku produktivnost građevinarstva“, *Naše građevinarstvo*, br. 9-10 (1949), 731-732.
- K., M. „О најој inteligenciji“, *Književna republika* (Zagreb), br. 1 (1927), 1-14.
- K., III. „Југословенска културна хроника“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 5 (март 1946), 41.
- Kadić, M. „О чувању постојећег stambenog fonda“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 563-565.
- Кадић, Мухамед. „Montažna gradnja“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 589-592.
- Kadić, Muhamed, „Neki vidovi problematike montažnog građenja stanova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 15.
- Kalafatović, Dragan. „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 211-220.
- Kalafatović, Dragaš. „Projektovanje organizacije procesa građenja jednog stambenog naselja“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 295-304.
- Karaman, Ljubo. „Znajacna otkrića Konzervatorskog zavoda u Zagrebu na području našeg srednjevekovnog fresko-slikarstva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 42-43.
- Kardelj, Edvard. „Ekspoze o spoljnoj politici FNRJ. 27. decembar 1949“, Dedić, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 672-691.
- Kardelj, Edvard. „Intervju Njujork Tajmsu“, Dedić, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 452-455.
- Кардељ, Едвард. „Комунистичка партија Југославије у борби за нову Југославије, за народну власт и социјализам“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати*. Београд: Култура, 1948, 297-400.
- Kardelj, Edvard. „O seljačkom pitanju“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 6-92.
- Kardelj, Edvard. „O spoljnopolitičkim pitanjima“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 469-482.
- Kidrič, Boris. „O gorućim pitanjima naše privredne politike“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 93-113.
- Кидрић, Борис. „О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати*. Београд: Култура, 1948, 401-488.
- Kidrič, Boris. „Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog*

- komiteta KPJ 1948-1952. Beograd: Komunist, 1985, 375-469, 495-505.
- Klaić, Smiljan. „Parkovi u Sarajevu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 56 (1949), 56-59, 93-94.
- Клајић, Хуго. „Ливница“ Ота Бихаљи-Мерина“, *Књижевност*, (Београд), бр. 9 (1950), 282-292.
- Kliska, S. „O zdravstvenim zgradama i sheme organizacije zdravstvene službe“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 570-573.
- Kovarž, Miloš. „Zgrade na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 33-36.
- Ковачевић, Миливоје. „За потпуно спровођење у живот Уредбе о устављавању радне снаге“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1950), 15-19.
- Kočić, Branislav. „Arhitektura ruskog sela“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 12-13.
- Kočić, Branislav. „Ekonomski centar velikog poljoprivrednog gospodinstva“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 629-634.
- Којић, Бранислав. „Руранизам и пољопривредна архитектура“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 153-160.
- Kočić, Branislav. „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 65-72.
- „Kolektivna izložba radova ing. arh. Vladimira Turine“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 128.
- „Kombinat metalne industrije na Žitnjaku u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 42-43.
- „Kominiće o Savetovanju Informacionog biroa komunističkih partija. Moskva, 29. novembar 1949. godine“, Dedić, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 523-524.
- „Konгрес ће бити нова етапа у развоју наше културне сарађње“. *Југославија ССРР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 22.
- „Kongresni referat“, *Tehnika* (Beograd), бр. 8 (1952), 978-987.
- „Konkurs za Veliku jugoslovensku operu u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 14-21.
- „Konkurs za izradu idejnih skica zgrade Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), бр. 11-12 (1946), пољедина насловне стране.
- „Konkurs za izradu idejnih skica zgrade Prezidijuma vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), бр. 11-12 (1946), пољедина насловне стране.
- „Konkurs za tipove bioskopa. Nastavak iz бр. 1“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2-3 (1947), 58-60.
- „Konkurs za tipove bioskopa“, *Tehnika* (Beograd), бр. 1 (1947), 19-22.
- „Konkurs za tipove kina u ČSR“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (мај-јун 1948), 50-52.
- „Konferencija pretstavnika društava inženjera i tehničara narodnih republika održana u Beogradu 23-25. II. 1946“, *Tehnika* (Beograd), бр. 3 (1946), 104.
- „Konferencija rukovodilaca građevinarstva u Srbiji“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2 (1946), 66-67.
- Kornfeld, Jakov. „Savez sovjetskih arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2 (1946), 58-59.
- Kosigin, A.N. „Ovogodišnji sovjetski državni zajam“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 33 (јул 1948), 5-7.
- Кортус, Јозеф. „Прибој“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 240-241.
- Krajger, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 13-17 (1948), 126-129; *Tehnika* (Beograd), бр. 10-12 (1948), 288-291.
- Krat, Pavle. „Rekonstrukcija zgrade Pošte 2 u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 7 (фебруар 1948), 26-28.
- „Kratak prikaz jednog tipa montažnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 8 (1949), 613-619.
- Кратохвил, Јован. „О скулптури на десетој изложби УЛУС-а“, *Лик* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1951), 3.
- Kristl, Stanko. „Regulacija Ljutomera u L.R. Sloveniji“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (1950), 65-68.
- Krleža, M. „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Republika* (Zagreb), бр. 10-11 (1952), 205-243.
- Krleža, M. „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika* (Zagreb), бр. 1 (1924), 170-173.
- Krleža, Miroslav. „Dijalektički antibarbarus“, *Pecat* (Zagreb), бр. 8-9 (1939), 183-215.
- Krleža, Miroslav. „Izložba jugoslovenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike“, *Umetnost* (Beograd), бр. 2 (1950), 13-20.
- Krleža, Miroslav. „Povodom izložbe jugoslovenskog srednjevjekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950 godine“, *Jugoslavija*, (Београд), бр. 2 (зима 1950), 2-34.
- Krleža, Miroslav. „Riječ u diskusiji na Drugom kongresu književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), бр. 1 (1950), 13-17.
- „Krov od trškanog pletiva i bitumene“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 7 (1948), 452.
- Кромпић, Лазар. „Нека искуства са територије АП Војводине“, *Изградња* (Београд), бр 5 (1949), 28-31.
- Krsmanović, Dušan. „Greške i nedostaci u ovogodišnjem radu na пројектовању темеља и нјихово откљања“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 3-4 (новембар-декембар 1947), 165-167.
- Krunić, Jovan. „Архитектонско наслеђе и процес стварања архитектонског израза“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 169-175.
- Krunić, Jovan. „Le Corbusier – savremeni arhitekt“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2 (1953), 192-194.
- Krunić, Jovan. „Neke naše stare konstrukcije i njihove forme“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), бр. 9-12 (1951), 93-99.
- Krunić, Jovan. „O izražajnosti naše arhitekture (pokušaj analize njene specifičnosti)“, *Tehnika* (Beograd), бр. 8 (1951), 251-256.
- Krunić, Jovan. „Odraz savremenih stremljenja u arhitekturi na licu Beograda“, *Tehnika* (Beograd), бр. 5 (1954), 670-678.
- Krunić, Jovan. „Savjetovanje studenata arhitekture u Zagrebu“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), бр. 1-2 (1950), 57.
- Krunić, Jovan. „Učešće Sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u акцији изградње задруžних domova“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2-3 (1949), 98.
- Kulik, Roman, Željko Zagorac. „Paviljon rudarstva FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), бр. 10-11 (1949), 303-304.
- L., M. „Tipizacija poljoprivrednih objekata“, *Tehnika* (Beograd), бр. 4 (1949), 159.
- Lazarević, Velimir. „Sniženje cene коштанаја пројектовања“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 3 (1950), 133-135.
- Lazarević, Đ. „O nagradama Savezne vlade“, *Tehnika* (Beograd), бр. 3-4 (1950), 90-91.
- Лазаревић, Ђорђе. „Београд на левој обали Саве, дело радника и техничких стручњака нове Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 16-18.
- Lazarević, Đorđe. „Nekoliko konstruktivnih problema грађења Novog Beograda“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 12 (1948), 803-810.
- Лазаревић, Ђорђе. „О будућим градским мостовима у Београду“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 156-159.
- Lazarević, Đorđe. „Osrt na protekle godine i 1949 godinu“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2-3 (1949), 77.

- Лебедјански, С. П. „Изложба дела совјетских сликара у Београду“, *Југославија ССРР* (Београд), бр. 22 (август 1947), 8-12.
- Leko, Dimitrije. „Osvrt na predlog opšte dispozicije umetničkog muzeja u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1950), 524-528.
- Lenjin, V.I. „O partijskoj književnosti“ (1905), у: Petrović, *Marksizam i književnost I*. Beograd: Prosveta, 1983, 103-108.
- Lisenko, T.D. „Za stvaralačku naučnu biologiju“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 38 (1948), 8-9.
- Logunov, A. „Organizacija sa dobrovoljnom radnom snagom – Korisna i loša iskustva“, *Građevinski biltan* (Beograd), бр. 2-5 (1948), 50-52.
- Lorencin, A. „Stambena izgradnja u našoj zemlji kao društveno-ekonomski problem“, *Naše građevinarstvo*, бр. 11-12 (1950), 555-558.
- Lj., P. „Obračunavanje dobrovoljne besplatne radne snage omladinskih i frontovskih organizacija u cenu građevinske usluge“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 12 (1948), 887-889.
- „Ljevaonica 'Prvomajske'- tvornice alatnih strojeva“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (1950), 44-45.
- Ljubinković, Radivoje. „Povodom izložbe jugoslovenske srednjovekovne umetnosti u Parizu“, *Umetnost* (Beograd), бр. 2 (1950), 60-61.
- M., A. „Takmičenje projektnih preduzeća“, *Naše građevinarstvo*, бр. 11-12 (1949), 881-882.
- Maksimović, Branko. „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 73-75.
- Maksimović, Branko. „O jednom udžbeniku iz istorije arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 80-81.
- Maksimović, Branko. „Postavljanje urbanističkog rada na realne osnove“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2 (1946), 56-57.
- Maksimović, Branko. „Pričaci“, *Tehnika* (Beograd), бр. 1 (1946), 31-32.
- Maksimović, Branko. „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2-3 (1947), 55-57.
- Maksimović, Branko. „Radanje prvog sovjetskih gradova Železnika i njegove životne vrednosti“, *Urbanizam Beograda*, бр. 55. prilog 10 uz: *Urbanizam Beograda* (Beograd), бр. 61 (1981).
- Максимовић, М. „Можемо ли видати још брже?“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 8-10.
- Maksimović, M. „Montažne stambene zgrade u N. R. Srbiji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 7 (1950), 351-357.
- Максимовић, М. „Нека енглеска искуства са монтажним грађењем станбених зграда“, *Изградња* (Београд), бр. 3-4 (1950), 47-49.
- M. Maksimović, „O visokoj produktivnosti rada u građevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), бр. 5 (1950), 152-154.
- Maksimović, Milutin. „Montažno građenje stanbenih zgrada [predavanje održano 25. novembra 1949 god. u Sarajevu na sastanku DIT-a u okviru II savetovanja biroa za unapređenje građevinarstva]“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 11-12 (1949), 836-839; *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 26-29.
- Maksimović, Milutin. „Novi materijali u stambenoj izgradnji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 9-10 (1949), 677-683.
- Maksimović, Milutin. „O građenju industrijskih objekata“, *Tehnika* (Beograd), бр. 10-12 (1948), 275-282.
- Maksimović, Milutin. „Odgovor na odgovor Komisiji za nomenklaturu na moje kritike primedbe“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 5 (1949), 387-389.
- Максимовић, Милутин. „Путеви и методе унапређења грађевинарства“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 2-6.
- Максимовић, Милутин. „Решење 'нерешивих' проблема“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 18-20.
- „Mali stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 4-6 (1947/1948), 28-32.
- Mandić, Stanko. „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 23-24 (1949), 35-37.
- Mandić, Stanko. „Negotin: generalna uredajna osnova“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 1-2 (avgust-septembar 1947), 13-18.
- Мандић, Станко. „Неготин“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 47-54.
- Мандић, Станко. „Структура региона Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 61-70.
- Мандић, Станко. Организација и намена површина градске територије“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 71-115.
- Маринковић, Димитрије. „Индустријско насеље Јасика“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 248-250.
- Маринковић, Димитрије. „Рудник Звечан“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 230-232.
- Маринковић, Димитрије. „Рудник Лиса“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 227-228.
- Marinković, N. „Izložba likovnih umetnika FNRJ“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 43 (мај 1949), 30-32.
- Markov, L. „Briga o odmoru sovjetskih trudbenika“, *Југославија ССРР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 3.
- Марковић, Драгослав. „О неким питањима правилног руковођења и рада у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 1-2 (1949), 48-50.
- Марковић, Срба. „О раду наших бироа за норме“, *Изградња* (Београд), бр. 11-12 (1949), 29-30.
- Martinović, Uroš. „O nekim pitanjima borbe za kvalitet studija“, *Tehnika* (Beograd), бр. 3-4 (1950), 100-106.
- „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima. Iz razgovora Maršala Tita sa rukovodiocima Ministarstva građevina“, *Tehnika* (Beograd), бр. 2 (1946), 33-34.
- Масларић, Божидар. „Совјетска армија – браник новог словенства“, *Југославија ССРР* (Београд), бр. 16 (фебруар 1946), 1-2.
- Mac, I. L. „Opštenodna demokratska načela sovjetske arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), бр. 4-5 (1946), 119-122.
- Мацура, Милорад. „Архитект и пројектовање“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 187-196.
- Macura, Milorad. „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (1948), 27-31.
- Macura, Milorad. „Stanovanje“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (1950), 23-29.
- Macura, Milorad. „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 3 (октобар 1947), 3-5.
- Medaković, Dejan. „Izložba Delakroa, Koroa, Milea, Rusoa i Kurbea“, *Umetnost* (Beograd), бр. 2 (1950), 62-63.
- Медан, Саво. „Наша радничка одмаралишта“, *Југославија ССРР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 6-9.
- Mendelson, A. „Industrisko graditeljstvo i uloga arhitekte-projektanta“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 11-12 (1950), 579-583.
- Mendelson, A. „O istorijatu Društva inženjera i tehničara N.R. Srbije“, *Tehnika* (Beograd), бр. 10-12 (1948), 313-316.
- Mendelson, Andrija. „Novi savezni tipski projekti poljoprivrednih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), бр. 4-5 (1950), 241-248.

- Mendelson, Andrija. „Uloga arhitekte i urbaniste u izgradnji industrije“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 324-326.
- Милићевић, Мидраг. „Станбена зграда са сводовима инж. Милорада Мануре“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 19-25.
- Милосављевић, Александар. „Индустрија шамота Аранђеловац“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 244-245.
- Миндеровић, Чедомир. „Наши књижевници у Совјетском Савезу“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 19 (мај 1947), 23-24.
- „Министарство грађевина ФНРЈ расписује Пројектни конкурс за израду идејних пројеката за монтажне станбене зграде од индустријски израђених елемената“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 58-60; *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 9-10 (1949), 753-754.
- Minić, Oliver. „Povodom Prvog savetovanja studenata arhitekture“, *Tehnika* (Београд), бр. 3-4 (1950), 98-100.
- Minić, Oliver. „Položaj stambenog naselja u odnosu na mesto rada“, *Arhitekt* (Лјубљана), бр. 17 (1955), 19-21.
- Minić, Oliver. „Rekonstrukcija željezničkog saobraćaja Beograda“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 8-10 (март-мај 1948), 61-63.
- Минић, Оливер. „Реконструкција централног дела Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 135-136.
- Минић, Оливер. „Структура града и центри друштвеног живота“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 150-155.
- Минић, Оливер и Коста Поповић. „Површине за фискултуру у Београду“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 145-149.
- Мирковић, Бранко В. „Поводом последњих наређења Министарства грађевина НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 5 (1949), 14-17.
- Mitrović, Mihajlo. „O nekim problemima projektovanja naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 60-63.
- Mitrović, Mihajlo. „Putnička željeznička stanica u Zenici na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 39-40.
- Митровић, Михајло. „Трестеник“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 91-104.
- Митровић, Михајло. „Улога урбанистичке службе у решавању појединачних задатака изградње“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 27-32.
- Митровић, Михајло. „Шупља Стијена и Градац“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 251-252.
- Mihevc, Edo, Kosta Stoimenov. „Tovarna Likerjev“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 52-53.
- Мише, Јеролим. „Наша likovna umetnost“, *Književna republika* (Zagreb), br. 4. (1924), 158-164.
- Momčilović, D. „II Kongres Međunarodne unije arhitekata“, *Tehnika* (Београд), бр. 7 (1951), 226.
- Momčilović, Dragan. „Jugoslavija i Međunarodno udruženje arhitekata“, *Tehnika* (Београд), бр. 3-4 (1950), 128.
- Момчиловић, Драгољуб. „Бор“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 217-226.
- Momčilović, Dragoljub. „Rudarska i industrijska naselja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 38-41.
- Момчиловић, Драгољуб, Јозеф Кортус. „Данашњи проблеми урбанизма у Србији“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 11-26.
- Mohorovičić, A. „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), бр. 1-2 (1950), 5-12.
- Mohorovičić, Andre. „Analiza razvoja arhitektonskog oblikovanja naroda СSSR-a“, *Republika* (Zagreb), бр. 2 (1948), 143-157.
- Mohorovičić, Andrija. „Starohrvatska arhitektura“, *Republika* (Zagreb), бр. 2 (1950), 86-93.
- Mohorovičić, Andrija. „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 1-2 (1947), 6-8.
- Мухина, В. И. „Теме и ликови у уметности“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 27-29.
- „На међunarodnom kongresu arhitekata u Lausanni“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 13-17 (1948), 139-141.
- „На отварању izložbe 'Urbanizam i tehnička knjiga'. Govor sekretara Saveza DIT-a Jugoslavije Miodraga Nastasovića“, *Tehnika* (Београд), бр. 10-12 (1948), 322-323.
- „Nagrade vlade N. R. H. Zaslужним arhitektima“, *Tehnika* (Београд), бр. 3-4 (1950), 129.
- „Napomene Redakcije uz članak prof. B. Maksimovića 'Ka diskusiji u aktuelnim problemima naše arhitekture'“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 76-80.
- „Naredba o uštedama pri gradevinskim radovima“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 7 (1948), 403-409.
- „Narodna skupština FNRJ. Edvard Kardelj. Ekspoze o spoljnoj politici prema FNRJ. Beograd, 27. decembar 1949. godine“, у: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 672-691.
- Настасовић, М. „Извршење плана у првом полугођу 1949 године и задаци који из тога произишу“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 8-14.
- Nastasović, M., B. Stojanović. „Konkurs za tipove stambenih zgrada“, *Tehnika* (Београд), бр. 4-5 (1947), 106-109.
- „Natječaj za izradu idejnih skica za spomenike palim borcima narodno-oslobodilačke borbe i žrtava fašizma“, *Tehnika* (Београд), бр. 5-6 (1949), 213-214.
- „Natječaj za Olimpijski stadion na Banjici u Beogradu – 1947“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 4-6 (1947/1948), 20-27.
- „Natječaj za studentsko oporavilište u Mežaklijii“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11-12 (1948), 39.
- „Нацрт уредбе о генералном плану изградње градова и села“, *Изградња* бр. 3-4 (1950), 88; *Службени лист ФНРЈ* бр. 78 (1949).
- Neidhardt, Franjo i Eugen Ehrlich. „Stadion F.D. 'Akademičar' Zagreb“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 4-6 (1947/1948), 33-35.
- „Naša poljoprivreda“, *Tehnika* (Београд), бр. 3 (1952), 329-332.
- „Naši gosti“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1951), 66.
- „Nekoliko reči o problemima naše standardizacije“, *Tehnika* (Београд), бр. 2 (1952), 168.
- Nenadović, Vladimir. „Državna građevinska preduzeća“, *Tehnika* (Београд), бр. 3 (1946), 90-91.
- Neorić, Miljan. „Jedinstvo mlade generacije – победа Комunističke partije Jugoslavije“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 38 (десембар 1948), 5-7.
- Несторовић, Богдан. „Величина и анализе стана вези са саставом породице“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 53-66.
- Nestorović, Bogdan. „За novi lik socijalističkog arhitekte“, *Tehnika* (Београд), бр. 1 (1951), 18-19.
- Нешић, Оливера. „Хидроцентрала Зворник“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 337.
- Нешковић, Благоје. „О Пројекту статута Комунистичке партије Југославије“, у: *V конгрес Комунистичке партије*

- Jugoslavije. Izveštaj. Referati*. Beograd: Kulturna, 1948, 537-556.
- Nešković, Blagoje. „Problemi snabdevanja i raspodele fonda za ishranu“, u: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 113-131.
- „Nešto humora u literaturi o arhitekturi“, *Gradjevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1951), 47-48.
- „Nov sistem plaćanja radnika i učenika u gradevinarstvu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 434-435.
- „Nova Goriča“, *Jugoslavija* (Beograd), broj. 17 (decembar 1948), 23-24.
- „Nova zgrada Prizidijuma Narodne skupštine FNRJ“, *Jugoslavija* (Beograd), broj. 14-16 (septembar-novembar 1948), 34-37.
- „Nova metoda građenja“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 103.
- „Novi metodi građenja kuća“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 631-632.
- Novak, Marko. „Nužnička (zahodska) školjka od betona“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 199-204.
- „Nove stanbene zgrade u Beogradu“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 14-16 (septembar-novembar 1948), 49-51.
- „Novi ljudi u našoj muzici“, *Kњижевност* (Beograd), broj. 4 (1951), 422-424.
- „Novine u tvorničkoj proizvodnji sklopljivih kuća“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 628-630.
- „Novo studentsko naselje u Dubravi kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 33-36.
- Novoselski, S. A. „Montažne zgrade od armiranog betona“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 709-711.
- „Nomenklatura gradevinarstva“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 234.
- „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana“ (Referat Vladimira Nenadovića, potpredsjednika Saveza DITJ), *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 116-121.
- „O jednoj strani borbe za novu, socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na Petom kongresu KPJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 54-57.
- „O naučnom radu. Referat ing. prof. Milenka Jakovljavića, održan na II Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 213-216.
- „O organizaciji in značaju III Kongresa inženirjev in tehnikov FLRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 228-229.
- „O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 14-15.
- „O takmičenju u gradevinarstvu“, *Gradjevinski biltan* (Beograd), br. 2-5 (1948), 37-44.
- „O tehničkoj inteligenciji u našem filmu povodom filma ‘Jezero‘“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 164-165.
- „Obračunavanje besplatne radne snage frontovskih organizacija“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 756.
- „Obračunavanje besplatne radne snage“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 608-609.
- „Okvirni plan rada Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije za 1950 god“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1950), 163-1.
- Oleščuk, F. „Sovjetski savez – zemlja socijalizma“, *Jugoslavija CCCP* (Beograd), broj. 18 (aprili 1947), 5-7.
- „Omladinsko gradilište na Pionirskom gradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 16.
- „Opravданост појаве модерне arhitekture“, *Уметнички преглед* (Beograd), broj. 2 (1941), 48-50.
- „Opšta rezolucija II Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 172-174.
- „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1950), 321-322.
- „Ormarski stanovi – ‘Marseilleski’ projekat le Corbusiere-a“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 76-77.
- „Osnivanje instituta za društvene nauke“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 40 (februar 1949), 31.
- „Osnovna partijska organizacija Društva književnika Hrvatske održala svoj prvi otvoreni partijski sastanak“, *Republika* (Zagreb), br. 9 (1952), 194-200.
- „Osnovna uredba o projektovanju“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 327-331; *Службени лист ФНРЈ* бр. 48, 9. jun 1948.
- „Osnovni zakon o upravljanju državnim i privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948*. Knjiga 3. Beograd: Rad, 1980, 83-107.
- Ostrogović, Kazimir. „Arhitektura SSSR 1917.-1947. Povodom 30-godišnjice Oktobarske revolucije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 3-9.
- P., A. „Korišćenje gline za izradu zgrada od naboja i blokova“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 871-873.
- P., B. „Obaveze radnih kolektiva u čast V kongresa KPJ“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 531.
- P., N. „Kako se primenjuju norme na terenu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 611.
- P., N. „Revizija normi u gradevinarstvu“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 184-185.
- Pavlović, Aleksandar. „Izrada zgrada od prefabriciranih elemenata“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 619-622.
- Pavlović, Branislav. „Operativno planiranje i evidencija u 1949 godini“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 273-276.
- „Palača Predsedništva vlade FLRJ v Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (novembar-januar 1947), 40-41.
- Палигорић, Симча. „Трскане плоче и њихова примена у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), 3-4 (1950), бр. 34-47.
- Пантовић, Милорад. „Еволуција проблематике савременог позоришта“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 139-145.
- Пејановић, Света. „У бољој организацији рада леже знатне резерве за убрзаше радова у грађевинарству“, *Изградња* (Београд), бр. 5-6 (1950), 22-26.
- „Пет година уместо једног века“, *Jugoslavija* (Beograd), бр. 1 (август 1947), 5.
- Peterčić, Milivoj. „Izgradnja stanbenih objekata na Neretvljanskom jezeru“, *Arhitekt* (Лјубљана), бр. 7 (novembar-decembar 1952), 28.
- „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), бр. 33 (јул 1948), 1-3.
- „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Dmitar Vlahov“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Beograd: Rad, 1980, 426-436.
- „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Ivo Andrić“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Beograd: Rad, 1980, 376-377.
- „Peti plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 643-683.
- Petričić, Branko, Vladimir Hruška. „Veliki stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 8-10 (1948), 26-28.
- Petričić, Branko. „O konkursu za zgradu Koncertne dvorane u Beogradu. Referat održan 27. jula 1949. godine na plenarnom sastanku sekcije arhitekata DIT-a NR. Srbije“, *Tehnika* (Beograd), бр. 5-6 (1949), 193-197.

- Petrović, Branko. „O našoj arhitektonskoj teoriji“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 89.
- Петровић-Дурини, Љиљана. „Жребане“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 236.
- Петровић-Дурини, Љиљана. „Рудник Рудник“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 237.
- Pećinar, Miladin. „Predlog novog sistema izdavanja građevinskih radova“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 91-93.
- Peulić, Đuro. „Tipizacija zgrada seoskih osnovnih škola“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 42-47.
- Peulić, Đuro. „Tipovi zgrada za jednorazredne i dvorazredne osnovne škole“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 502-505.
- Pivac, A. „O domovima kulture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 108-112.
- Pijade, Moša. „Veliki majstori licemerja“, *Borba*, 22, 26, 29. septembar, 5 i 6. oktobar 1949; Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 404-441.
- Pijade, Moša. „Izveštaj o reorganizaciji najviše državne vlasti“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 650-683.
- Pijade, Moša (Psić Zubatović). „Krilov ili Ezop ili basna o pudlici i slonu ili o vuku i jagnetu“, у: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 279-288.
- Pijade, Moša. „O pitanju Balkanske federacije“, у: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 28-40.
- Пијаде, Моша. „О пројекту програма Комунистичке партије Југославије“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештамај. Реферати*. Београд: Култура, 1948, 489-535.
- Pijade, Moša. „Tradicija carizma i Staljinovoj spoljnoj politici“, *Borba*, 7. jul 1949; Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 234-238.
- Пијаде, Моша. „Тридесет година Комунистичке партије Југославије“, *Југославија ССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 7.
- „Пионирска пруга у Београду“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 28-30.
- „Pionirska proga u Ljubljani“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 14-16.
- Planić, S. „Referat zagrebačke sekcije arhitekata o arhitektonskoj problematičnosti. Pročitan na plenumu arhitekata povodom II. Kongresa DIT-a u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 122-126; „Problematika naše sadašnje arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 292-296.
- „Plenum uprave Saveza DIT Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 7-8 (1946), druga nepaginirana strana.
- Plečnik, J. „Dva načrta spomeniške arhitekture za Prešernov grob. Arh. J. Plečnik“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3-4 (1950), 32.
- „Поводом прве изложбе ликовних радова београдских архитеката“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 19-20.
- „Pozdravna reč Ljupčo Arsova“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 3-5.
- „Pozdravna reč povodom primanja u počasno članstvo drugova Franca Leskošeka, Đure Salaja i Alije Sirotanovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 239-243.
- Politeo, Nikša. „Izvedene norme i normirani unutarnji transport materijala na gradilištu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1950), 131-132.
- „Polumontazna izgradnja stanbenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 103.
- Поповић, Драгомир М. „Изложба новог немачког грађевинарства“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 8 (1940), 249-252.
- Popović, Vlastimir. „Glavne karakteristike i problemi građenja omladinske pruge Šamac Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 16-17.
- Popović, Vojin. „Uloga agronoma u socijalističkom preobražaju našeg sela“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 259-264.
- Поповић, Ђорђе. „Изложба слика Миће Поповића“, *Лик* (Београд), бр. 1 (29. новембар 1950).
- Popović, Jovan. „Idejnost daje krila talentima“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 3-9.
- Поповић, Јован. „Град наше свесне воље“, *Југославија ССР* (Београд), бр. 32 (јун 1948), 6-7.
- Popović, Kosta, Milan Marković. „Fiskulturni park u Skopju“, *Arhitektura* (Zagreb), br 11-12 (1950), 49.
- Popović, Koča. „За правилну ocenu oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije“, *Komunist* (Beograd) III, br. 3 (1949), 11-44; Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 97-131.
- Popović, Ljubiša. „Povodom propisa o planskom sniženju pune cene koštanja u građevinarstvu za 1950 godinu“, *Naše građevinarstvo*, br. 4-5 (1950), 195-210.
- Popović, Milentije. „O ekonomskim odnosima između socijalističkih zemalja“, *Komunist* (Beograd), III, br. 4 (1949), 89-147; Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 40-97.
- Поточњак, Антун И. „Осврт на изградњу позоришта у Југославији од ослобођења до данас“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 123-137.
- Potočnjak, Vladimir. „O arhitektonskim natječajima kod nas“, *Gradevinski vjesnik* (Zagreb), br. 3 (1938), 33-34.
- Potočnjak, Vladimir. „Općenito o izložbi građevinarstva“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 342-343.
- Potočnjak, Vladimir. „Tko će graditi operu i stadion u Beogradu?“, *Gradevinski vjesnik* (Zagreb), br. 7 (1938), 100.
- „Pravda – Moskva. Odgovor Georgi Dimitrovu na izjavu o Balkanskoj federaciji“, у: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Beograd: Rad, 1980, 167-168.
- „Pravilnik o organizaciji i radu komisije za reviziju idejnih projekata pri Saveznoj planskoj komisiji“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 878-880.
- „Pravilnik o organizaciji i radu komisije za reviziju idejnih projekata pri Ministarstvu građevina FNRJ“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 880-883.
- „Pravilnik o platama po efektu rada i premiskim dodacima saveznih državnih službenika zaposlenih na projektovanju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 602-604; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 67, 7. август 1948.
- Prvan, Budimir. „Urbanisti rešavaju“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1949), 477-478.
- „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 167-168.
- „Prvi plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 3-4.
- „Prvi slobodni Kongres Saveza službenika privredno-upravnih i tehničkih ustanova Jugoslavije održan od 31 marta do 2 maja 1946 godine u Zagrebu“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 133-166.
- „Prvo savjetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 4-13.
- „Прво саветовање инжењера и техничара Југославије – бораца за високу продуктивност рада“, *Изградња* (Београд), 3-4 (1950), 3-14.
- „Prvomajsko takmičenje“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 65.
- „Predlog statuta Saveza društava inženjera i tehničara FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1951), 259-261.

- „Predlog za reorganizaciju projektantske službe“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 67-69.
- „Predsjedniku Jugoslavenskog odbora Međunarodne unije arhitekata i Savezu društava arhitekata i tehničara FNRJ“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 4.
- „Presuda Koči Džodžeu“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 213-228.
- „Presuda Laslu Rajku i ostalim optuženim u Budimpešti“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 344-347.
- „Privremene norme u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 457-458.
- „Privremeno uputstvo o izmeni i dopuni privremenog uputstva o troškovima elemenata cena građevinskih usluga za sastav predračuna i obračuna za državna građevinska preduzeća opštredšavnog i republikanskog značaja M.G. br. 3320/48 god“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 409-410.
- „Privremeno uputstvo za obračunavanje cena projektantskih usluga državnih projektantskih zavoda saveznog i republikanskog značaja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 241-243.
- Prikril, Boris. „Tipizacija i njena važnosti u planskoj izgradnji“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1947), 80-88.
- „Primanjem prelazne zastave kao najboljem kolektivu za visokogradnju FNRJ predužeće ‘Neimar’ preuzima sledeće obaveze koje će izvršiti u 1949 godini“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1949), 305.
- „Primenama izvanrednih makedonskih motiva na Čilićevima Šećacke radne zadruge ‘Kosta Racin’ u Lazarepolju“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 14-16 (septembar-novembar 1948), 29-31.
- „Pripreme za građenje mosta preko Save kod Beograda“, *Tehnika* (Beograd), br. 6-7 (1950), 205-207.
- Prljević, Miladin. „Problem stambenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 49-54.
- Prljević, Miladin. „Projektantske radne norme“, *Gradevinski biltan* (Beograd), br. 9-10 (1948), 1-5.
- „Problemi nastave na Arhitektonskom odijelu Ljubljanskog sveučilišta“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb) br. 1-2 (1950), 68-74.
- „Problem nastave na arhitektonskom fakultetu u Beogradu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 62.
- „Problemi regulacije Zagreba“, *Gradevinski vjesnik* (Zagreb), br. 1 (1937), 6.
- „Projekat spomenika na uspomenu prelaza Crvene armije preko Dunava kod Batine Skale“, *Jugoslavija CCCP* (Beograd), br. 1 (novembar 1945), 38.
- „Projekt hladnjaka u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 34-35.
- „Projektovanje i gradenje armirano-betonskih konstrukcija u SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 12-13.
- „Propisi o posebnom načinu plaćanja radnika za vreme prekida rada ne važe za sezonske prekide rada“, *Službeni vesnik* (Beograd), br. 8 (1950), 187-188, u: *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1950).
- Протић, Миодраг Б. „Десета изложба Удружења ликовних уметника Србије“, *Лик* (Београд), бр. 2 (1. јануар 1951), 1-2.
- Протић, Миодраг Б. „Тамо где хуманизам почине – докматика престаје“, *НИИ*, 4. март 1951, 13.
- Puzina, Josip. „Sedra kao glavni građevinski materijal“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 96-97.
- „Put delegacije Društva u SSSR“, *Jugoslavija CCCP* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 45.
- R. „Tvornica ’Titovih zavoda-Litostroj’ kod Ljubljane“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (oktobar 1947), 111.
- R. „Fabrika hidrauličnih strojeva i parnih kotlova na Žitnjaku kod Zagreba“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1947), 113.
- Ravnikar, Edvard. „Dve koloniji endodružinskih hiš v Ljubljani“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 5 (1952), 15-20.
- Ravnikar, Edvard. „Študentsko naselje v Ljubljani“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 17 (1955), 9-10.
- „Rad Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa CCCP“, *Jugoslavija CCCP* (Београд), бр. 14 (децембар 1946), 39-40.
- „Rad Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 26 (декембар 1947), 30-31.
- „Rad na nauci i struci na Tehničkoj velikoj školi u Beogradu“, *Tehnika* (Београд), бр. 11 (1954), 1700-1701.
- „Radni kolektiv ‘Jugoprojekt’ Saveznog preduzeća za građevinsko projektovanje iz Beograda pozvao je na takmičenje sve radne kolektive projektnih preduzeća Ministarstva građevina Narodnih republika i Gradskih izvršnih odbora“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 5 (1949), 414-415.
- Radojković, Milan. „Naše veze sa međunarodnim tehničkim udruženjima“, *Tehnika* (Београд), бр. 5 (1950), 160-162.
- Radonić, M. „O korisnim i drugim površinama kod zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 10-11 (1948), 672-677.
- Ранковић, Александар. „Извештај о организационом раду“, у: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати*. Београд: Култура, 1948, 163-240; „Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Aleksandar Ranković. Izveštaj o organizacionom radu“, у: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*, 378-397.
- Ranković, Aleksandar. „O daljem jačanju pravosuđa i zakonitosti“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Komunist, 1985, 508-589.
- „Raspis ministra građevina FNRJ o projektovanju naselja u stanbenih kolonija“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 7 (1948), 419.
- Rašić, S. „Između dva realizma“, *Umetnost i kritika* (Београд), бр. 1-2 (1939), 36-45.
- Redakcija. „Uvodnik“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 1-2 (август-септембар 1947), 3.
- „Rezolucija Drugog kongresa Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije“, *Umetnost* (Београд), бр. 2 (1950), 79.
- „Rezolucija Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 43 (мај 1949), 27-28.
- „Rezolucija Informativnog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, Beograd, 30 jun 1948“, у: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Београд: Rad, 1980, 299-312.
- „Rezolucija Informacionog biroa [o opštoj međunarodnoj situaciji]“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Београд: Rad, 1980, 524-534.
- „Rezolucija Informacionog biroa [o stanju u KPJ]“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Београд: Rad, 1980, 535-539.
- „Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Komunist, 1985, 271-279.
- „Rezolucija o razmeni iskustava i koordinaciji delatnosti partija zastupljenih na savetovanju“, у: Dedijer, Vladimir, ur. *Dokumenti 1948. Knjiga 1*. Београд: Rad, 1980, 164-165.
- „Rezolucija o tekućim organizacionim i agitaciono-propagandnim zadacima Partije“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Komunist, 1985, 284-285.
- „Rezolucija o tekućim zadacima u oblasti privrede“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Београд: Komunist, 1985, 279-283.
- „Rezolucija povodom klevetničke kampanje koja se vodi protiv naše zemlje, naših naroda, KPJ i njenog rukovodstva“,

- Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 115; *Politika*, 3. новембар 1948, 4; *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 174.
- „Rezolucija sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 5.
- „Rezolucija sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 5.
- „Rezolucija Trećeg plenuma CKKPJ o problemima školstva u borbi za socijalizam na našoj zemlji“, u: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 483-490.
- „Rezolucija Četvrtog plenuma CKKPJ o teorijskom radu u KPJ“, u: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 639-641.
- „Rezolucija I Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1946), 173-174.
- „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 113-114.
- „Rezolucija II. Konresa inženjera i tehničara Jugoslavije o stručnoj štampi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 114-115.
- „Rezolucija III Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 988-989.
- „Rezultati probnog ispitivanja tavanica sa konkursa održanog u Građevinskom institutu Ministarstva građevina FNRJ u 1948 godini“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1949), 640-641.
- „Referat o stručnoj štampi održao na Plenumu Saveza DITJ ing. Zdenko Dizdar“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 5-6.
- „Referat organizacije Narodne omladine Tehničkog fakulteta u Zagrebu“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb) br. 1-2 (1950), 74-79.
- „Referat uprave Saveza DIT“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 223-228.
- „Реч Вељка Петровића на отварању Изложбе новије француске ликовне уметности у Београду“, *Књижевност* (Београд), бр. 4 (1950), 393-395.
- „Решавам: Да се нови методи рада и предлози рационализатора и новатора наведени у следећем списку имају обавезно примењивати од стране грађевинских предузећа републиканосног значаја и локалног значаја на територији НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 7 (1949), 39-40.
- „Решење о првremenom iznosu normiranog časa plate izrade, prvremenim procentima normiranih troškova i dobiti cena projektantskih usluga za državne projektantske zavode saveznog i republikanskog značaja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4-5 (1948), 243-244.
- Рибникар, Владислав, „Проблем станбених зграда“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 5-26.
- Ribnikar, Vladislav. „Problem stanbenih zgrada“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 15-23.
- Рибникар, Владислав. „Реферат на годишњој скупштини Друштва за културну сарадњу Србије са СССР, одржаној на дан 17. априла 1949 год.“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 12-15.
- Ristić, Marko. „Ivan Goran Kovačić“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 2 (zima 1950), 43-46.
- Ристић, Марко. „Маргиналије“, *Књижевност* (Београд), бр. 9-10 (1951), 327-337.
- Ристић, Марко. „Маргиналије II“, *Књижевност* (Београд), бр. 11-12 (1951), 391-401.
- Ristić, Marko. „Nesavremena razmatranja (Prilog dijalektičkom antabarbarusu)“, *Pečat* (Zagreb), br. 13-15 (1940), 199.
- „Rudarsko naselje Banovići“, *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 267.
- Ruso, Isak. „Beton na Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 480-485.
- С., Б. „Теразиска тераса – Београд“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1951), 200-202.
- С., С. „Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi v Ljubljani 1946-1947“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 776.
- „Са изложбе ликовних радова београдских архитеката“, *Лик* (Београд), бр. 1 (29. новембар 1950).
- Sava Atanacković, „Novo u građevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 271.
- „Savetovanje arhitekata i urbanista“, *Tehnika* (Beograd), br. 6-7 (1950), 205.
- „Savetovanje arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1951), 1-2.
- „Саветовање најбољих радника, ударника, рационализатора и синдикалних и привредних руководилаца у грађевинарству Народне Републике Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 10 (1949), 9.
- „Саветовање рационализатора, новатора, научних радника и ударника из грађевинарства НР Србије“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 1-2.
- „Sagrađeno za 12 časova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1949), 482.
- Sajsl, Josip. „Regulaciona osnova Čakovca“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 43-46.
- Seissel, Josip. „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 20-21.
- Seissel, Josip. „Osvojt na protekle arhitektonske natjecaje“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (mart-maj 1948), 67-69.
- Seissel, Josip, Ivo Vitić. „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 22-27; *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 485-489.
- Салај, Ђуро. „Годишњи одмор трудбеника Југославије. Велика тековина народне револуције“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 1-2.
- „Саопштење пленума Управе Савеза књижевника Југославије“, *Књижевност* (Београд), бр. 6 (1950), 616-617.
- Сапак, Владимир. „Летњи одмор совјетских писаца“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 10-11.
- „Светски конгрес присталица мира у Паризу“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 39.
- Sedlar, Saša. „Naš veliki arhitektonski konkurs“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 17-18.
- Simonov, G. A. „Najznačajniji zadaci sovjetskih arhitekata“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 63-67; *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 723-730.
- Skopin, Igor. „Mali stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 38-39.
- Skrigin, Gregorij. „Balet“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 106-108.
- „Smrt Georgi Dimitrova“, u: Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 232-234.
- Somborski, M. „Neki problemi urbanizma u Srbiji. Predavanje održano na izložbi 'Urbanizam i tehnička knjiga'“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 324-326.
- Сомборски, Милош. „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 5-10.
- Сомборски, Милош. „Развој Београда између два рата“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 11-51.
- „Socijalističko takmičenje – velika snaga naše izgradnje“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 18-20.
- „Spisak novih i racionalnih metoda rada u građevinarstvu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1949), 735-741.

- Staljin, J. V. „O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu“, u: Pečuljić, Miroslav et.al., ur. *Marksizam misao savremene epohe: antologija tekstova*. Tom I. Beograd: Službeni list SFJNRJ, 1976, 325-329.
- Stanišić, Mihajlo. „Jaka i samostalna vojna industrija“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 9 (1954), 90-92.
- „Statut Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 989-991.
- „Stvaralački problemi arhitekture SSSR“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 57-61.
- Стевановић, М. „Први наш сусрет са совјетском скулптуром“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 33-35.
- Stevanović, Momčilo. „Izložba slike Uroša Predića i Paje Jovanovića“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 44 (јун 1949), 29-32.
- Stele, France. „Slovenački impresionisti“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 3 (јесен 1950), 71-77.
- Stefanović, Branislav. „O lokaciji industriskih postrojenja“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 61-62.
- Stojanović, B. „O osnivanju Društva inženjera i tehničara“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1946), 40-41.
- Stojanović, B. „Povodom dodeljivanja nagrada Vlade FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 3-4 (1950), 92-97.
- Стојановић, Братислав. „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 10-13.
- Stojanović, Bratislav. „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretdeništva vlade FNRJ“, *Tehnika* (Beograd), br. 6 (1947), 141-147; *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (mart-maj 1948), 69-71.
- Стојановић, Братислав. „Неке поставке о будућем граду и опште земаљском планирању“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 197-211.
- Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1947), 39-41.
- Stojanović, Bratislav. „O nekim pitanjima arhitekture kod nas“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 186-192.
- [Stojanović, Bratislav] „Pismo uprave Saveza DITJ-a Društvima inženjera i tehničara Narodnih Republika“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1951), 65-66.
- Stojanović, Bratislav. „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 109-110.
- Stojanović, Bratislav. „Rad Saveza Društava inženjera i tehničara Jugoslavije od I do II kongresa i naredni zadaci“, *Tehnika* (Beograd), br. 8-9 (1948), 181-194.
- Stojanović, Bratislav. „Stambena izgradnja“, *Tehnika* (Beograd), br. 4 (1952), 404-414.
- Stojanović, Bratislav. „Trg Dimitrija Tucovića“, *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1951), 329-338.
- Stojanović, Bratislav. „Urbanizam i arhitektura“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (јесен 1949), 90-95.
- Stojanović, Vera. „Izložba arhitekture naroda SSSR“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1947), 177-178.
- Stojanović, Vera. „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 34 (август 1948), 18-19.
- Stojanović, Vera. „Tehnika“ u 1946“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1947), 7.
- Стојановић, Ђ. „Основни задатак наших колективиа јесте борба за извршење задатка“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 31-33.
- Стојановић, Ђ. „Упутство за организацију социјалистичког такмичења“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 30-31.
- Стојановић, Хранислав. „Алексиначки рудници“, у: Митровић, Михајло, ур. *Градови и насеља у Србији, Градови и насеља у Србији*. Београд: Научна књига, 1953, 228-229.
- Stojanović, Hranislav. „Izložba švajcarske arhitekture u Beogradu“, *Tehnika* (Beograd), br. 2 (1951), 67.
- Стојановић, Хранислав. „О реконструкцији градова и насеља“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 213-242.
- Стојановић, Хранислав. „О споменицима“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 181-186.
- „Strana štampa o izložbi naše srednjovekovne umetnosti u Parizu“, *Umetnost* (Beograd), br. 2 (1950), 81-83.
- Strižić, Z. „Nacionalni park Plitvička jezera. Problem čuvanja prirode“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7-8 (1950), 3-24.
- Strižić, Zdenko. „Radovi studenata arhitekture Beogradskog, Zagrebačkog i Ljubljanskog fakulteta na željezničkim objektima pruge Šamac-Sarajevo“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (avgust-septembar 1947), 46-48.
- Струмилин, С. „О условима социјалистичког планирања“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 18 (април 1947), 4.
- „Sudbina u sopstvenim rukama“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 3 (јесен 1950), 3-18.
- „Sudenje Trajeu Kostovu u Sofiji“, *Dedijer*, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 622-626.
- Suslov, M. „Заштита mira i borba protiv ratnih huškača“, *Dedijer*, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2*. Beograd: Rad, 1980, 565-583.
- T., B. „Arhitektura“ br. 7“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 355-356.
- T., B. „Arhitektura“ br. 11-12“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 97.
- T., B. „Arhitektura“ br. 8-10“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 622-623.
- T., B. „Ekonomični projekti gospodina profesora“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 445-446.
- T., B. „Kako ne treba raditi. Jednoobražna naselja“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 443-445.
- T., B. „Nesavjesnost ili...?“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1948), 174-175.
- T., B. „Pregled osnova stanova“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 354.
- T., B. „Sarajevska putnička stanica“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 771-772.
- T., B. „Honorari privatnih projektanata“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (октобар 1947), 99.
- Tarasenkov, A. „Kako radi Savez sovjetskih pisaca“, *Jugoslavija SSSR* (Beograd), br. 23 (септембар 1947), 18-21.
- Татић, Рајко Љубиша Драгић. „Дечја летовалишта“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део*. Београд: Научна Књига, 1950, 113-122.
- Tatić, Rajko M. „Letnja pozornica na Topčideru“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 12 (1948), 811-816.
- Tatić, Rajko. „Letnja pozornica u Topčideru“, *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 7-8 (1950), 28-33.
- Tačević, D. „Sa puta kroz Makedoniju“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 298-299.
- „Tvornica Titovih zavoda-Litostroj“ kod Ljubljane“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 2 (октобар 1947), 111.
- „Tvornica parnih kotlova na Žitnjaku“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 48.
- „Tvornica hidrauličnih strojeva“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 46-47.

- „Telegram SDITJ pripremnom komitetu Svetskog kongresa pristalica mira u Parizu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 414.
- „Telegram uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 545.
- Tepina, Marjan. „Između Ljubljane i Dubrovnika“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1951), 89-92.
- Tepina, Marjan. „Planiranje traži nove metode projektovanja“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1946), 111-112.
- „Tipovi zadružnih domova u NRH“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (1948), 15-18.
- Tipold, M. „Higijenske karakteristike izgradnje novih stanova i naselja“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 573-576.
- Toljati, Palmiro. „Jedinstvo radničke klase i zadaci komunističkih i radničkih partija“, Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 2.* Beograd: Rad, 1980, 553-564.
- Tomotski, Sotir. „Makedonska narodna arhitektura i njena primjena u modernoj arhitekturi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 73-80.
- „Treći kongres književnika Jugoslavije“, *Republika* (Zagreb), br. 10-11 (1952), 333-334.
- „Treći Međunarodni velesajam u Zagrebu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 301-304.
- „Treći plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, u: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952.* Beograd: Komunist, 1985, 287-505.
- Tucković, B. „O normativima za stanove i mogućnosti realizacije“, *Naše građevinarstvo*, br. 11-12 (1950), 551-554.
- Tučkorić, Branko. „O nekim teškoćama kod projektiranja“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 1-4.
- Tučkorić, Branko. „O privremenim ekonomskim normativima za stanove“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 546-549.
- Turina, Vladimir. „Stadion u arhitekturi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 36-37.
- Turina, Vladimir i Hinko Gottwald. „Natječajna osnova za idejnu skicu nove zgrade državne opere u Beogradu“, *Građevinski vjesnik* (Zagreb), br. 5 (1940), 49-53.
- Ć., B. „Vila u programu investitora“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1949), 79-80.
- „U poseti kod maršala Tita“, *Tehnika* (Beograd), br. 8 (1952), 966-967.
- „U centru Beograda izgradiće se novi trg koji će nositi ime Marska i Engelsa“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1949), 575-576.
- „Uloga i zadaci tehničkih stručnjaka u planskoj izgradnji zemlje“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1947), 77-79.
- „Uloga tehničara u planskoj privredi. Referat ing. Milenka Jakovljevića, potpredsednika Planske komisije Savezne vlade, održan 13-XI-1946 na sastanku građevinske sekcije podružnice Beograd DIT-a Srbije“, *Tehnika* (Beograd), br. 11-12 (1946), 317-319.
- Ulrich, A. „Studentski dom Skopje“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 54-56.
- Ulrich, Antun, Branko Vasiljević. „Direktivna regulaciona osnova za grad Varaždin“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 54-56.
- Ulrich, Antun, Dragica Perak. „Radničko odmaralište na Prespanskom jezeru, NR Makedonija“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 28-33.
- „Umetnički film 'Život je naš'“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 14-16 (septembar-novembar 1948), 47.
- Ungar, Pavao. „Parkovi u Hrvatskoj“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 89-96, 105.
- „Uz Međunarodnu izložbu arhitekture u Rabatu“, *Urbanizam arhitektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 66-67.
- „Uputstvo“, *Изградња* (Beograd), бр. 3 (1949), 44-46.
- „Uputstvo o izboru organa upravljanja od strane radnih kolektiva i preduzećima sa više pogone odnosno filijala“, *Službeni vesnik* (Beograd), br. 8 (1950), 185-187, u: *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1950).
- „Uputstvo o načinu obračunavanja plate po radnom učinku i vremenu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 411-412.
- „Uputstvo o poljoprivrednim provizorijskim“, *Изградња* (Beograd), бр. 3 (1949), 46-48.
- „Uredba o platama radnika i ученика у грађевинарству“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 44, 29 мај 1948.
- „Uredba o premiskim dodacima rukovodilaca državnih privrednih preduzeća“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 604-606.
- „Uredba o ustaljivanju radne snage i usklađivanju planova radne snage sa planom platnog fonda i planom obезбеђенog snabdevanja“, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 4, 21. јануар 1950.
- „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *Službeni list FNRJ*, br. 10 (1946); Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga 1.* Beograd: Rad, 1980, 85-93.
- „Učešće sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 97.
- „Udžbenici i skripta. Iz izveštaja rektora o radu TVŠ u 1953-1954 godini, Naučna knjiga, Beograd, 1954“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1955), 15-16.
- Ф. „Изложба радова француских сликара XIX века“, *Књижевност* (Београд), бр. 6 (1950), 617.
- „Фабрика машина алатки у Железнику“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1948), 14.
- Feličić, Ada. „Studentsko odmaralište i oporavilište u Mežaklijii“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 37-38.
- „Фестивал народних игара и песама Македоније“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 26-28.
- „Film“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (јесен 1949), 116-117.
- Filipović, Milenko. „Naši inženjersko-tehnički kadovi u industriji i zadaci ovog časa“, *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1946), 285-286.
- Filipović, Milenko. „Planska priprema inženjerskih kadrova“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1946), 101-103.
- Filipović, S. „Dobrovoljni rad u građevinarstvu“, *Građevinski biltan* (Beograd), br. 2-5 (1948), 45-49.
- Finci, Eli. „Radosna retrospektiva. Sumarni obrisi srpske književnosti“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 13 (1957), 99-100.
- Fisker, Kay. „Moral funkcionalizma“, *Urbanizam i arhitektura* (Zagreb), br. 9-10 (1950), 64-66.
- Fisković, Cvito. „Naši primorski umjetnici od IX. Do XIX. stoljeća“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 7.
- Flaker, Aleksandar. „Bilješke o književnosti prelaznog perioda i socijalističkom realizmu“, *Republika* (Zagreb), br. 4-5 (1951), 369-380.
- Фурунцић, Божидар Ј. „О квалитету грађевинских радова у 1949. години“, *Изградња* (Београд), бр. 10-11 (1949), 3-10.
- Н., Ј. „Глина као грађевински материјал“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 409-410.
- Н., Ј. „Drugo savetovanje Biroa za unapređenje građevinarstva održano je 24-28 novembra 1949 u Sarajevu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 877-880.
- Н., Ј. „Izložba konkursnih radova za montažne kuće“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 121.
- Н., Ј. „Novi metodi rada u Narodnoj Republici Hrvatskoj“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 873.
- Н., Ј. „Poslednji primjeri praktične primene prednapregnutog betona“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 5 (1949), 411-412.

- Haberle, Marijan. „Novi dio Zagrebačkog velesajma“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 367-368.
- Haberle, Marijan. „Proširenje Zagrebačkog velesajma“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1 (1950), 43-47.
- Haberle, Marijan. „Tipske zgrade filijala Narodne banke“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 496-499.
- Haberle, Marijan. „Historijski razvitak Zagrebačkog velesajma“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 366.
- Hahamović, Julije. „O unapređenju građevinarstva“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 191.
- Hegedušić, Krsto. „Riječ o kritici i organizaciji kritike“, *Republika* (Zagreb), br. 2-3 (1950), 110-117.
- Horvat, Lavoslav. „Radionica Doboja“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 49.
- Horvat, Lavoslav. „Tvornica vagona Brod n/S“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 50-51.
- Хранисављевић, Гордана. „О ентеријеру“, у: *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије. Први део.* Београд: Научна Књига, 1950, 177-180.
- Hristić, Marko. „Omladinska pruga Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 7.
- Хулак, Виктор Ј. „Справа за савијање танке арматуре друга К. Вишњића“, *Изградња* (Београд), бр. 4 (1949), 43.
- Cesarec, August. „Problem ruske revolucije. Boljševizam kao rešenje problema: Istok-Zapad“, *Književna republika* (Zagreb), br. 2-3 (1924), 41-53.
- Црвчанин, Милош М. „Генерално решење београдског железничког чвора“, *Саобраћај* (Београд), бр. 2 (1948), 83-86.
- Crnković, Daša. „Menza za pionirski grad u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 41.
- Crnokrak, Zvonimir, Zvonimir Pavešić. „Regulatorne osnove i situiranje poljoprivrednih dobara“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 650-661.
- Č. A. „Prva izložba Saveza likovnih umetnika Jugoslavije“, *Umetnost* (Beograd), br. 1 (1949), 66-69.
- Čelebonović, Aleksa. „Savremeno slikarstvo“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 13 (1957), 84-90.
- „Četvrti plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“, у: Petranović, Branko et.al, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985, 507-641.
- „Четири хиљаде задружних домаћина“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 26-27.
- Chitty, Antony. „Arhitektura godine 1951“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-8 (1951), 76, 112-114.
- Chitty, Anthony. „Urbanizam u Britaniji“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1951), 91-93.
- Čolaković, Rodoljub. „Naše putovanje u Sovjetski Savez“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 7 (мај 1946), 1-4.
- Чоловић, Исидор. „Повећањем продуктивности рада брже ћемо изградити социјализам у нашој земљи“, *Изградња* (Београд), бр. 8-9 (1949), 3-7.
- Čorbatov, Mihail. „Ka pitanju brže izgradnje stanova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1949), 145.
- Š., D. „Jugoslovenska narodna umetnost u inostranstvu“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 7 (1953), 83-86.
- Š., N. „Arhitektonsko naslede naroda Jugoslavije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 6.
- Š., N. „Arhitektonsko naslijede Hrvatske i Slavonije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 6.
- Š., N. „Naše građevinarstvo (Broj 4-5, maj 1948)“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 81.
- Š., N. „Nešto o građevinskom programu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 84.
- Š., N. „O jedinstvenoj evidenciji projektnog sektora“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 62-84.
- Š., N. „O konkursu za tipove stanova“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1-2 (1948), 99.
- Š., N. „Primer lošeg rešenja stana“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 6 (1948), 336-337.
- Š., N. „Rezultat konkursa za stambene zgrade od industrijski izrađenih elemenata“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (1950), 61-62.
- Šalamon, Ervin. „Borba za industrijalizaciju“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 44 (јун 1949), 25-28.
- Šegedin, Petar. „O našoj savremenoj kritici“, *Republika* (Zagreb), br. 1 (1950), 3-12.
- Šegvić, Neven. „Arhitektonska moderna u Hrvatskoj“, *Republika* (Zagreb), br. 3 (1952), 179-185.
- Šegvić, Neven. Dokumenti o današnjem stanju terorije arhitekture u SSSR-u“, *Republika* (Zagreb), br. 11-12 (1951), 882-891.
- Šegvić, Neven. „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 13-17 (1948), 129-131.
- Šegvić, Neven. „Projekt stambenog objekta na Moskovskoj ulici u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 36-41.
- Šegvić, Neven. „Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), 118-128.
- Šegvić, Neven. „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 5-40.
- „Šesti plenum uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika* (Beograd), br. 3 (1952), 367-372.
- Šinko, Ervin. „Istina Miroslava Krleža“, *Republika* (Zagreb), br. 9 (1952), 132-144.
- Šinko, Ervin. „Naša druga revolucija“, *Republika* (Zagreb), br. 10-11 (1952), 265-308.
- Škvarikov, V. „Borba za kvalitet građenja i zadaci organa arhitekture“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 238-243.
- Šlajmer, Marko. „Stanovanjsko naselje tovarne pohištva 'Edvard Kardelj' u Novoj Gorici“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 5 (јул-август 1952), 11.
- Schoszberger, Hans. „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1951), 342-349.
- Schoszberger, Hans. „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu?“, *Građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1951), 442-447.
- Schoszberger, Hans. (pričak i prevod Dimitrije Leko), „Šta je sa savremenom arhitekturom?“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1952), 863-867.
- Šokorac, Aleksandar. „Socijalističko takmičenje – velika snaga naše izgradnje“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 41-42 (март-април 1949), 18-20.
- Šorli, Marjan. „Regulacija, asanacija i izgradnja Bleda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 74-77.
- Šuklje, Lujo. „Geomehanička analiza temeljenja na pločama“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 11-12 (1949), 782-783.
- „4280 zadružnih domova u jugoslovenskim selima“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (1949), 126.
- „70 slikarskih i vajarskih radova iz vremena 1920-1940“, *Umetnost* (Beograd), br. 3 (1951), 15-17.
- „800-годишњица рођења азербејџанског песника Низами Ганджијеви“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 24-25 (1947), 70.
- „II kongres DIT“, *Tehnika* (Beograd), br. 4-5 (1948), 85-86.
- „II spisak novih i racionalnih metoda rada u građevinarstvu i transport“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 4 (1950), 262-263.
- ОБЈАВЉЕНО У ЕЛЕКТРОНСКИМ ИЗВОРИМА**
- J. V. Stalin, „Marxism and the National Question“, *Prosvetleniye*, No. 3-5 (March-May 1913).

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

МОНОГРАФИЈЕ И ЗБОРНИЦИ

- Arent, Hana. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća, 1998.
- Banks, Miranda ed. *The Aesthetic Arsenal: Socialist Realism under Stalin*. New York: 1993.
- Bass, Robert, and Elisabeth Marbury, eds. *The Soviet-Yugoslav Controversy, 1948-1958: A Documentary Record*. New York: Prospect Books, 1959.
- Blagojević, Ljiljana. *Modernism in Serbia*. Massachusetts: MIT, 2003.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени моредизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика, 2007.
- Bošković, Dušan. *Stanovišta i sporovi: stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog staralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950-1960*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981.
- Boym, Svetlana. *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brown, Matthew C. *Socialist Realist Painting*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.
- Warner Neil, Fred. *Titoism in Action. The Reforms in Yugoslavia After 1948*. Los Angeles: University of California Press, 1958.
- Vukmanović-Tempo, Svetozar, *Memoari*. Knjiga 2. Zagreb: Globus, 1982.
- Golomstock, Igor. *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Faschist Italy and the People's Republic of China*. New York: Harper Collins, 1990.
- Гројс, Борис. *Стил Сталјин*. Београд: Службени гласник, 2009; Groys, Boris. *The Total Art of Stalinism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992.
- Groys, Boris, and Max Hollein, eds. *Traumfabrik Kommunismus: Die VisuelleKultur der Stalinzeit / Dream Factory Communism: The Visual Culture of the Stalin Era*. Frankfurt am Main: 2003.
- Gunther, Hans ed. *The Culture of the Stalin Period*. New York, 1990.
- Davies, Sarah. *Popular Opinion in Stalin's Russia: terror, propaganda and dissent: 1934-1941*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Dedijer, Vladimir, ur. *Josip Broz Tito – Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta, 1955.
- Denegri, Ješa. *Pedesete: teme srpske umetnosti 1950-1960*. Novi Sad: Svetovi, 1993.
- Dimić, Ljubodrag. Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952. Beograd: Rad, 1988.
- Đinulović, Radivoje and Aleksandar Brkić, eds. *Theater-Politics-City. Case Study: Belgrade*. Belgrade: YUSTAT, 2007.
- Dobrenko, Evgenii. *Metafora vlasti: Literatura stalinskoi epokhi v istoricheskem osveshchenii*. Munich: Otto Sagner, 1993.
- Докнић, Бранка, et.al., ur. *Културна политика Југославије 1945-1952. Књига 1 и 2*. Београд: Архив Југославије, 2009.
- Ђилас, Милован. *Изгубљена битка Ј.В. Сталјина*. Београд: Рад, 1978.
- Dilas, Milovan. *Nova klasa*. Beograd: Narodna knjiga, 1990.
- Ештејн, Михаил. *Постмодернизам*. Београд: Zepter, 1998.
- Žižek, Slavoj. *Birokratija i uživanje*. Beograd: Studentski izdavački centar, 1984.
- Žižek, Slavoj. *Manje ljubavi-više mržnje*. Beograd: Beogradski krug, 2001.
- Žižek, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso, 1999.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- История советской архитектуры. Москва: Стройиздат, 1985.
- Jencks, Charles. *The Language of Post-modern Architecture*. London: Academy Editions, 1978.
- Jugoslavija 1945-1964. Statistički pregled*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*. Београд, 2005.
- Кадијевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига, 1997.
- Kadijević, Aleksandar. *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*. Beograd, 1999.
- Кадијевић, Александар. *Момир Коруновић*. Београд, 1996.
- Којић, Бранислав. *Сеоска архитектура и руранизам*. Београд: Грађевинска књига, 1973.
- Konstantinović, Stevan. *Socrealistički roman u slovenskim književnostima*. Novi Sad: Ljubitelji knjige, 2007.
- Koolhaas, Rem and Bruce Mau, *SMLXL*. Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH, 1997.
- Kulić, Vladimir. *Land of the In-Between: Modern Architecture and The State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*, (Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Austin in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy The University of Texas at Austin, May 2009).
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*. Zabreb: Liber, 1970.
- Lahusen, Thomas and Evgeny Dobrenko, eds. *Socialist Realism Without Shores*. Durham and London: Duke Universitiy Press, 1997.
- Le Corbusier, *Atinska povelja*. Beograd: KMA, 1998.
- Le Korbizje, *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.
- Lekić, Bogdan et.al., ur. *Politika Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. Knjiga 1 i 2. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.
- Linley, Christine. *Art in the Cold War: From Vladivostok to Kalamazoo, 1945-1962*. London, 1990.
- Македонската литература и уметност во контекстот на поетиката на социјалниот реализам. Зборник на трудоводи од меѓународниот научен собир, Скопје, 28-29 мај, 1993. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995.
- Маневић, Зоран, ур. *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*. Београд: 1999.
- Manojlović-Pintar, Olga. *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata naalu Srbije* (рукопис докторске дисертације одбранети на Филозофском факултету у Београду 2004).
- Марић, И. *Традиционално градитељство Поморавља и савремена архитектура*. Београд, 2006.
- Марковић, Предраг Ј. *Београд између Истока и Запада, 1948-1965*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Macura, Vladimir. *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*. Beograd: Центар за планирање урбаног развоја, 1983.
- Merenik, Lidija. *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945-1968*. Beograd: Beopolis, 2001.
- Мецанов, Д. *Валоризација модернистичке баштине на примеру стамбене архитектуре Београда од 1947. до 1967.* (рукопис магистарског рада одбранети на Архитектонском факултету у Београду 2006).
- Milenković, Aleksandar. *Architectura – politica ultra*. Beograd, 1996.

- Милетић-Абрамовић, Љиљана. *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*. Београд, 2002.
- Милош, Ћеслав. *Zarobljeni um*. Београд: Paideia, 2006.
- Николић, М., М. Иваниšевић. *Просторije за културне активности на селу*. Београд: Саветовање IPUS, 1970.
- Обрадović, Марија. „*Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*. Београд: INIS, 1995.
- Павловић, Момчило. *Српско село 1945–1952. откуп*. Београд: Институт за савремену историју, 1997.
- Paperney, Vladimir. *Architecture in the age of Stalin: Culture Two*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Perović, Miloš R, ur. *Istoriја модерне архитектуре. Антологија текстова. Корени модернизма*. Књига I. Београд: Архитектонски факултет, 1997.
- Perović, Miloš R, ur. *Istoriја модерне архитектуре. Knjiga 2A*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000.
- Perović, Miloš R, ur. *Istoriја модерне архитектуре. Антологија текстова. Avangardni pokreti*. Knjiga 2B. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000.
- Perović, Miloš R. Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do Drugog modernizma. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2003.
- Petranović, Branko. *Istoriја Југославије 1918–1978*. Beograd: Nolit, 1980.
- Petrović, Sreten, ur. *Marksizam i književnost I*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Pečuljić, Miroslav et.al., ur. *Marksizam misao savremene epohe: antologija tekstova*. Том I. Beograd: Службени лист SFJРJ, 1976.
- Поповић, М. *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*. Београд, 1997.
- Просен, Милан. *Архитекта Григорије Самојлов*. Београд, 2006.
- Протић, Miodrag B. *Nojeva barka*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1992.
- Протић, Miodrag B. *Srpsko slikarstvo XX veka*, други том. Nolit: Beograd, 1970.
- Развој културе у СР Србији 1971–1980. *Домови културе*. Београд: Завод за проучавање културног развоја, 1971.
- Ракочевић, Милан, ур. *Високошколска настава архитектуре у Србији. Необјављени рукописи*. Београд: Архитектонски факултет, 1996.
- Revolucionarno slikarstvo: umetnost i revolucija*. Zagreb: Spektar, 1977.
- Robin, Regine. *Socialist Realism: An impossible Aesthetic*. Stanford: Stanford University Press, 1992.
- Srpska arhitektura 1900–1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972.
- Stojanović, Bratislav, Uroš Martinović. *Beograd 1945–1975*. Beograd: Tehnička knjiga, 1978.
- Tajge, Karel. *Vašar umetnosti* Beograd: NIP Mladost, 1977.
- Tarkhanov, Alexei, & Sergei Kavtaradze, *Architecture od the Stalin Era*. New York: Rizzoli, 1992.
- Taylor, Richard and Derek Spring, eds. *Stalinism and Soviet Cinema*. New York: Routledge, 1993.
- Tipovi Stanbenih zgrada. Tip M-331*. Savezni zavod za projektiranje, 1948.
- Тодић, Миланка. *Фотографија и пропаганда 1945–1958*. Бања Лука: Књижевна задруга, 2005.
- Тошева, С. *Бранислав Којић*. Београд, 1998.
- Тошић, Десимир. *Колективизација у Југославији 1949–1953*. Београд: 2002.
- Trifunović, Lazar. *Srpsko slikarstvo 1900–1950*. Nolit: Beograd, 1973.
- Thompson, Hunter S. *Gonzo Papers vol. 4. Better Than Sex: Confessions of a Political junkie trapped like a rat in Mr. Bill's Neighbourhood*. New York: Ransom House, 1999.
- Feito, François. *Histoire des démocraties populaires, 1. L'ère de Staline 1945/1952*. Paris: Seuil, 1971.
- Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism. Ordinary life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura. Kritička istorija*. Beograd: Orion art, 2004.
- Хмельницкий, Димитрија. *Архитектура Сталина. Психологија и стил*. Москва: Прогресс-Традиција, 2007.
- Hoffman, George W. Fred Warner Neal. *Yugoslavia and the New Communism*. New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- Conquest, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Cullerne Bown, Matthew, and Brandon Taylor, eds. *Art of the Soviets: Painting, Sculpture, and Architecture in a One-Party State, 1917–1992*. Manchester: 1993.
- Čolović, Ivan. *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1993.
- Čorak, Željka. *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. Zagreb: Liber, 1981.
- Džejmson, Fredrik. *Marksizam i forma. Dijalektičke teorije književnosti XX veka*. Beograd: Nolit, 1974.
- Dženks, Čarls. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Gradevinska knjiga, 2003.
- Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990*. Sarajevo: Svetlost, 1991.
- 1929–1950: *Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969.

ЧЛАНЦИ ИЗ ЗБОРНИКА И ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА

- Ajzaks, Redžinald R. „*Valter Gropius*“, у: Perović, Miloš R., ur. *Istoriја модерне архитектуре. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Архитектонски факултет, 2000, 257–271.
- „*Arhitektura u Hrvatskoj 1945–1985*“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196–199 (1986), 103.
- Bogdanović, K. „*Skulptura u beogradskoj arhitekturi*“, *Umetnost* (Beograd), br. 22 (1970), 113–115.
- Bogunović, S. G. „*Milje*“, у: *Arhitektonска енциклопедија Beograda XIX i XX века*, том III (Beograd, 2005), 1320–1326.
- Бојовић, Снежана, Драгица Тривић. „*Студирање на Београдском универзитету у време извршења Петогодишњег плана (1947–1951)*, *Токови историје* (Београд), бр. 3 (2007), 59–79.
- Bondić, Dragomir. „*Prvi Petogodišnji plan i stipendiranje studenata u Srbiji (1947–1951)*“, *Tokovi istorije* (Beograd), br. 1–2 (2006), 193–221.
- Borngraber, Kristjan. „*Društveni uticaj nove arhitekture u Nemačkoj i izgradnja Novog Frankfurta*“, у: Perović, Miloš R., ur. *Istoriја модерне архитектуре. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Архитектонски факултет, 2000, 395–400.
- Боровњак, Ђ. „*Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (1895–1970)*“, *Годишњак града Београда* (Београд), LIV (2007), 257–260.
- Bošković, Dušan. „*Socijalistički realizam kao prevazilaženje грађанске уметности*“, *Filozofski godišnjak* (Beograd), br. 7 (1994), 298–319.
- Bošković, Dušan. „*Socijalistički realizam као represivna estetika*“, *Književni list* (Beograd), br. 5/6 (1.12.2002–1.01.2003), 1, 14–15; br. 7/8 (1.02–1.03.2003.), 18–19.

- Bošković, Dušan. „Socijalistički realizam i Sreten Marić“, *Filozofija i društvo* (Beograd), br. 2-27 (2005), 163-187.
- Brooks, Jeffrey. „Socialist Realism in Pravda: Read All about It!“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 4 (1994), 973-991.
- Bulok, Nikolas. „Franfurt i nova kultura stanovanja“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 382-394.
- Vukelić, Ognjen, et.al. „Jugoslovenska umetnost u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945“, u: *Ravolucionarno slikarstvo*, 73-84.
- Garett, Stephen A. „On Dealing with National Communism: The Lessons of Yugoslavia“, *The Western Political Quarterly*, vol. 26, no. 3 (1973), 529-549.
- Goy, E.D. „The Serbian and Croatian Novel Since 1948“, *The Slavonic and East European Review*, vol. 40, no. 94 (1961), 58-84.
- Groys, Boris. „A style and a half. Socialist Realism between Modernism and Postmodernism“, in: Thomas Lahusen and Evgeny Dobrenko, eds., *Socialist Realism Without Shores* (Durham and London: Duke University Press, 1997), 76-89.
- Denegri, Ješa. „Socijalistički realizam u srpskom slikarstvu: između ideološkog 'tvrdog jezgra' i 'saputnika revolucije'“, *Treći program*, br. 135-136 (2007), 351-359.
- Depolo, Josip. „Zemlja, 1929-1935“, u: *1929-1950: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969), 36-50.
- Despotović, Jovan. „Socijalistički realizam u Srbiji 1945-1950. Umetnički paviljon 'Cvijeta Zuzorić', novembar-decembar 1989“, *Moment*, br. 17 (1990), 81.
- Dickerman, Leah. „Camera Obscura: Socialist Realism in the Shadow of Photography“, *October*, vol. 93 (2000), 138-153.
- Đobrivojević, Ivana, Aleksandar Milić. „Sovjetska stvarnost i jugoslovenskim medijima (1945-55)“, *Tokovi istorije* (Beograd), br. 1-2 (2004), 75-90.
- Đorđević, Aleksandar. „Razvoj Beograda i aktuelni urbanistički problemi“, *Arhitektura-urbanizam* (Beograd), br. 41-42 (1966), 4-11.
- Đorđević, Dragoslav. „Socijalistički realizam, 1945-1950“, u: *Jugoslovenska umetnost XX veka. 1929-1950: nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969), 68-81.
- Ђуђевић М. – А. Кадијевић, „Симетрија у новијој српској архитектури“, *ЗЛУ Матице српске* (Нови Сад), бр. 27-28 (1991–1992), 1-14.
- Ефимова, Alla. „To Touch on the Raw: The Aesthetic Affections of Socialist Realism“, *Art Journal*, vol. 56, no. 1 (1997), 72-80.
- Илић, Драган. „Домови културе у Социјалистичкој Републици Србији“, *ИАУС Саопштења* (Београд), бр. 2 (1969), 20-28.
- Jandrić, Berislav. „Prilog proučavanju organizacionog stanja i strukture organizacija Komunističke partije Hrvatske u Slavoniji od oslobođenja do Prve konferencije KPH za Osječku oblast (1945-1949)“, *Časopis za suvremenu povjest* (Загреб), бр. 3 (1988), 77-105.
- Yankovskaya, Galina. „The Economic Dimensions of Art in the Stalinist Era: Artists' Cooperatives in the Grip of Ideology and the Plan“, *Slavic Review*, vol. 65, no. 4 (2006), 769-791.
- Jovanović, Tanja. „Beogradska opera“, *Arhitektura urbanizam* (Београд), бр. 67 (1971), 14-15.
- Кадијевић, Александар. „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе* (Београд), бр. 9 (2008), 75-88.
- Кадијевић, Александар. „Железничка станица у Зеници (1947) – прво остварење архитектата Михајла Митровића и Радивоја Томића“, *Зборник за историју БиХ* (Београд), бр. 3 (2002), 281-287.
- Кадијевић, Александар. „Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године“, *Лесковачки зборник* (Лесковац), XXXIX (1999), 209-212.
- Кадијевић, Aleksandar. „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji“, *DaNS* (Novi Sad), br. 51 (2005), 44-47.
- Кадијевић, Александар. „Проблеми истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник* (Нови Пазар), бр. 30 (2007), 211-217.
- Кадијевић, Александар. „Терминологија српске архитектонске историографије: Појам 'државног' архитекте“, *Архитектура* (Београд-Подгорица), бр. 102 (2006), 12.
- Кадијевић, Александар. „Туристички дом Сопоћани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури“, *Новопазарски зборник* (Нови Пазар), бр. 20 (1996), 121-129.
- Кадијевић, Александар. „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе* (Београд), бр. VIII (2007), 225-238.
- Кадијевић, Aleksandar. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor* (Zagreb), br. 19 (2011), 467-477.
- Кадијевић, Александар. „Хотел 'Језеро' у Новој Вароши – фолклористичка епизода у архитектонском опусу Алексеја Брикћа“, *Новопазарски зборник*, бр. 26 (2002), 217-224.
- Kadić, Ante. „The Stalin-Tito Conflict as Reflected in Literature“, *Slavic Review*, vol. 37, no. 1 (1978), 91-106.
- Kop, Anatolij. „Grad i revolucija“, u: Perović, Miloš R., ur., *Istorijske moderne arhitekture. Antologija tekstova. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 521-533.
- Kop, Anatol. „Novi socijalni kondenzatori: 1925-1932“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 475-496.
- Kržišnik-Bukvić, Vera. „Hrana kao glavni vid UNRRA-ine pomoći Jugoslaviji 1943-1948“, *Časopis za suvremenu povest* (Zagreb), br. 3 (1988), 59-76.
- Kuk, Ketrin. „Konkursi za Palatu sovjeta i zgradu Narkomtjažproma u Moskvi“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Antologija tekstova. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 511-520.
- Kulić, Vladimir. „Izgradnja Beograda u periodu socijalizma (1945-2000)“, u: A. Kovenc-Vujić, ur., *50 beogradskih arhitekata rođenih posle 1945* (Beograd, 2002), 15-21.
- Kulić, Vladimir. „Refashioning the CK: Transitory Identities of Belgrade's Tallest Building“, in: Dinulović, Radivoje and Aleksandar Brkić, eds. *Theater-Politics-City. Case Study: Belgrade*. Belgrade: YUSTAT, 2007.
- Lilly, Carol S. „Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-1948“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 2 (1994), 395-413.
- Lukač, Đerd. „Pripovedati ili opisivati“, u: Petrović, Sreten, ur. *Marksizam i književnost I*. Beograd: Prosveta, 1983, 183-188.
- Maldini, Slobodan. „Socijalistički realizam“, u: *Enciklopedija arhitekture*, tom II (Beograd, 2004), 424.
- Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900-1970* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 7-38.
- Manević, Zoran. „Od socrealizma do autorske arhitekture“, *Tehnika* (Beograd), бр. 3 (1970), 62-65.
- Manević, Zoran. „Srpska arhitektura XX veka“, u: *Arhitektura XX vijeka* (Beograd-Zagreb-Mostar, 1986), 27-28.
- Маневић, Зоран. „Дело архитекте Драгише Брашована“, *ЗЛУ Матице српске* (Нови Сад), бр. 6 (1970), 200-208.
- Manojlović Pintar, Olga. „Široka strana moja rodnaja. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1954“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 1-2 (2005), 134-144.

- Марковић, Иван Р. „Дом синдиката у Београду – експликација архитектуре социјалистичког реализма“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* (Нови Сад), бр. 39 (2011), 271-283.
- Martinović, Uroš. „Arhitektura Srbije juče i danas“, u: *40 godina gradevinarstva SR Srbije* (Beograd, 1987), 35–36.
- Милашиновић-Марин, Дијана. „Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Машуре“, *Архитектура-урбанизам* (Београд), бр. 18/19 (2006), 134–139.
- Milenović, Aleksandar. „Između kreativnosti i dirižizma. Fenomenološki aspekti socrealizma sa težišta na arhitekturi“, *Izgradnja* (Beograd), бр. 6 (2007), 3–4, 131–140.
- Милићевић, Наташа. „Грађански орман за књиге“ – културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944–1950“, *Tokovi istorije*, бр. 2 (2006), 122–140.
- Milićević, Nataša. „Obračun vlasti sa 'buržujskom decom': gubitak prava na školovanje (1945–1950)“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 3-4 (2005), 143–159;
- Odak, Tomislav. „Hrvatska arhitektonска alternativa 1945–1985“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 196–199 (1986), 31–67, 39.
- Olsen, Donald Dž. „Beč Franje Josifa“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Antologija tekstova. Koreni modernizma. Knjiga I.* Beograd: Arhitektonski fakultet, 1997, 290–300.
- Перишић, Мирослав. „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945–1950. Између изазова Париза и верности Партији“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 4 (2006), 100–124.
- Petrović, Dragan. „Saradnja francuskih naučnih i kulturnih ustanova sa Jugoslovenskim akademskim savetom (JAS) 1949–1958“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 2 (2003), 53–72.
- Petrović, Sreten. „Savremena marksistička misao o književnosti“, u: Petrović, Sreten, ur. *Marksizam i književnost I*. Beograd: Prosveta, 1983, 7–84.
- Petrović Todosijević, Sanja. „Distribucija UNICEFove pomoći u FNRJ 1947–1954“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 4 (2006), 200–220.
- Пешин-Максимовић, Н. „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења Р333СК* (Београд), бр. XXXIV (2002), 415–417.
- Просен, Милан. „О соцреализму у Србији и његовој појави у архитектури“, *Наслеђе* (Београд), бр. 8. (2007), 95–118.
- Prosen, Milan. „Posleratni opus arhitekte Grigorija Samojoļova“, *DaNS* (Novi Sad), бр. 49 (2005), 46–48.
- Protić, Miodrag B. „Srpski nadrealizam, 1929–1932“, u: *1929–1950: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969, 10–20.
- Radelić, Zdenko. „Prvi štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji (Dokumenti iz 1945. godine)“, *Časopis za suvremenu povest* (Zagreb), бр. 3 (1988), 123–139.
- Радојковић, Јубица. „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947–1950. године“, *Годишњак града Београда*, књ. V (1958), 363–417.
- Reid, Susan E. „Socialist Realism in the Stalinist Terror: The Industry of Socialism Art Exhibition, 1935–41“, *Russian Review*, Vol. 60, No. 2 (2001), 153–184.
- Rieser, Max. „The Aesthetic Theory of Social Realism“, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 16, no. 2 (1957), 237–248.
- Селинић, Слободан. „Почеци социјалистичког Новог Београда. Прва фаза изградње Новог Београда“, *Tokovi istorije* (Београд), бр. 4 (2007), 75–96.
- Spehnjak, Katarina. „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Британије 1945–1948“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр. 1-2 (2005), 112–133.
- Стојановић, Братислав. „Архитектура Београда од 1944 до 1954“, *Годишњак Музеја града Београда* (Београд), књ. 1 (1954), 189–200.
- Tajge, Karel. „Razvoj sovjetske arhitekture. Obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom“ u: *Vašar umetnosti*. Beograd: NIP Mladost, 1977, 233–254.
- Taylor, Richard. „A 'Cinema for the Millions': Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, vol. 18, no. 3 (1983), 439–461.
- Terras, Victor. „Phenomenological Observations on the Aesthetics of Socialist Realism“, *The Slavic and East European Journal*, vol. 23, no. 4 (1979), 445–457.
- Ćosić, Božica. „Socijalna umetnost u Srbiji“, u: *1929–1950: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969, 24–35.
- Fišman, Robrt. „Le Korbijjeove urbanističke ideje“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Knjiga 2/4*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 218–248.
- Frempton, Kenet. „Nova objektivnost: Nemačka, Holandija i Švajcarska 1923–1933“, u: Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura. Kritička istorija*. Beograd: Orion art, 2004, 130–141; Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 371–381.
- Frolova-Walker, Marina. „'National in Form, Socialist in Content': Musical Nation-Building in the Soviet Republics“, *Journal of the American Musicological Society*, vol. 51, no. 2 (1998), 331–371.
- Frolova-Walker, Marina. „Stalin and the Art of Boredom“, in: *Twentieth-century music* 1/1. Cambridge University Press: 2004, 101–124.
- Frolova-Walker, Marina. „From Modernism to Socialist Realism in Four Years: Myaskovski and Asafyev“, *Musicology / Музикологија*, no. 3 (2003), 199–216.
- Фурунџић, Божа. „Грађевинска делатност Београда у периоду од 1944. до 1964. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XI–XII (1964–1965), 99–129.
- Han-Magomedov, Selim O. „Dinamizam grada: eksperimenti“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 534–544.
- Han-Magomedov, Selim O. „Novi tipovi zgrada za društvene i administrativne potrebe u Sovjetskom Savezu“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 501–510.
- Hofman, Ivan. „Umetnost i represija. Izveštaj o reakcijama na Rezoluciju CK SKP(b) i čišćenju sovjetske muzike od 'štetnih uticaja dekadentstva i formalizma' 1948. godine“, *Tokovi istorije* (Beograd), бр 1-2 (2004), 175–195.
- Carleton, Greg. „Genre in Socialist Realism“, *Slavic Review*, vol. 53, no. 4. (1994), 992–1009.
- Castillo, Greg. „Peoples at an Exhibition. Soviet Architecture and the National Question“, in: Lahusen, Thomas and Evgeny Dobrenko, eds. *Socialist Realism Without Shores*. Durham and London: Duke University Press, 1997, 91–119.
- Cooke, Catherine. „Beauty as a route to the 'Radiant future': Responses of Soviet Architecture“, *Journal of Design History* 10, no. 2 (1997), 137–160.
- Štajn, Vilim. „Eksperiment 'socijalistički gradovi'“, u: Perović, Miloš R., ur. *Istorijske moderne arhitekture. Avangardni pokreti. Knjiga 2B*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000, 552–553.
- Šuica, Nada. „Umetnost NOR-a“, u: *1929–1950: Nadrealizam. Postnadrealizam. Socijalna umetnost. Umetnost NOR-a. Socijalistički realizam*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969, 64–67.

ОБЈАВЉЕНО У ЕЛЕКТРОНСКИМ ИЗВОРИМА

Zhitomirsky, Daniel. „Shostakovich the Public and the Private: *reminiscences, materials, comments*“, *Daugava*, No. 3 (1990).
<http://www.siue.edu/~aho/musov/zhito/zhito.html>

Herrala, Meri. „Boris Vladimirovich Asafiev and the year 1948“, in: Shostakovich 2006: International Centenary Conference, Department of Music, University of Bristol, UK.
<http://www.bris.ac.uk/arts/birtha/conferences/shostakovich/abstracts.html>

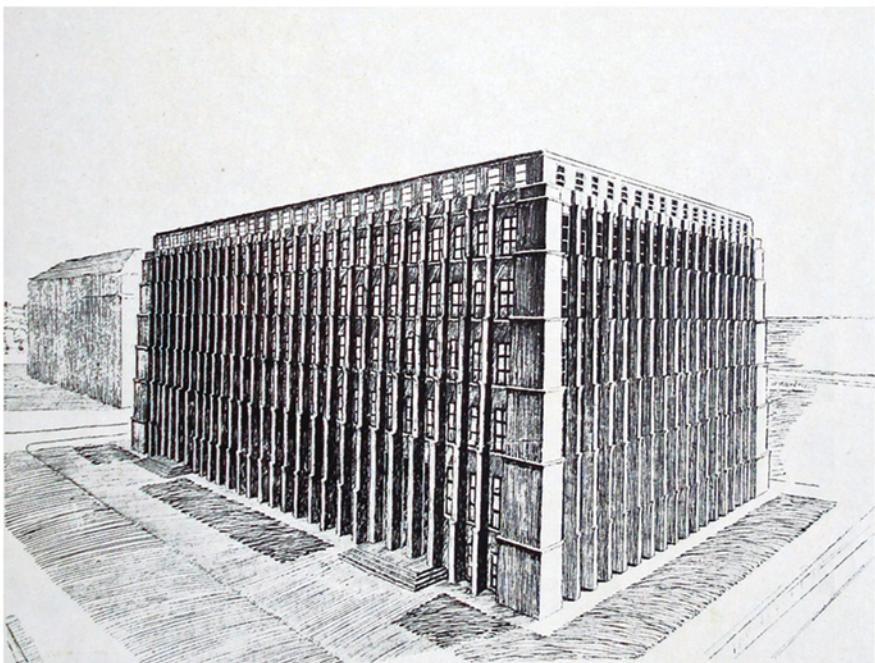
ИЛУСТРАЦИЈЕ

Слика 1. Јоза Кљаковић, *Ленјин*, 1924. *Književna republika* (Zagreb), br. 5-6 (1924), ненумерисано.

Слика 2. Иван Жолтовски, Стамбена зграда, Москва, 1945 и 1949. http://en.wikipedia.org/wiki/Stalinist_architecture

Слика 3. Драго Иблер, Конкурсни рад за Окружну благајну у Загребу, 1923. *Književna republika* (Zagreb), br. 1 (1924), ненумерисано.

Слика 4. Братислав Стојановић, *Бетонирање II*, линорез, 1940. 1929-1950: Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969), ненумерисано.

Драгољуб Вуксановић, У борбу против окупатора, 1941.

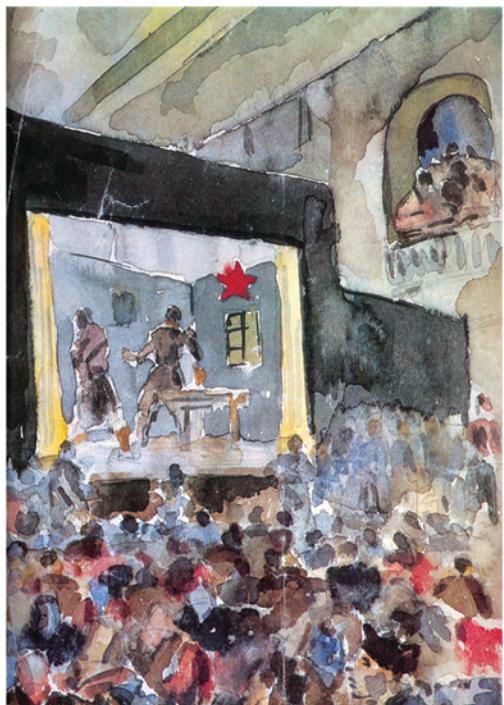

Naš je cilj da uništimo njemački militarizam i nacizam
I da ostverimo trajni mir na čvrstim temeljima
Izjavili su na Krimskoj konferenciji
ROOSEVELT CHURCHILL STALIN

Драгољуб Стојановић-Сип и Раденко Мишевић, Плакат, 1945.

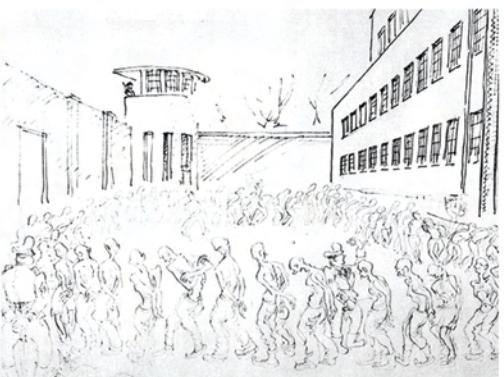
Мирко Остоја, Плакат за изложбу умјетника партизана, 1944.

Вања Радаш, Партизанска позорница, 1944.

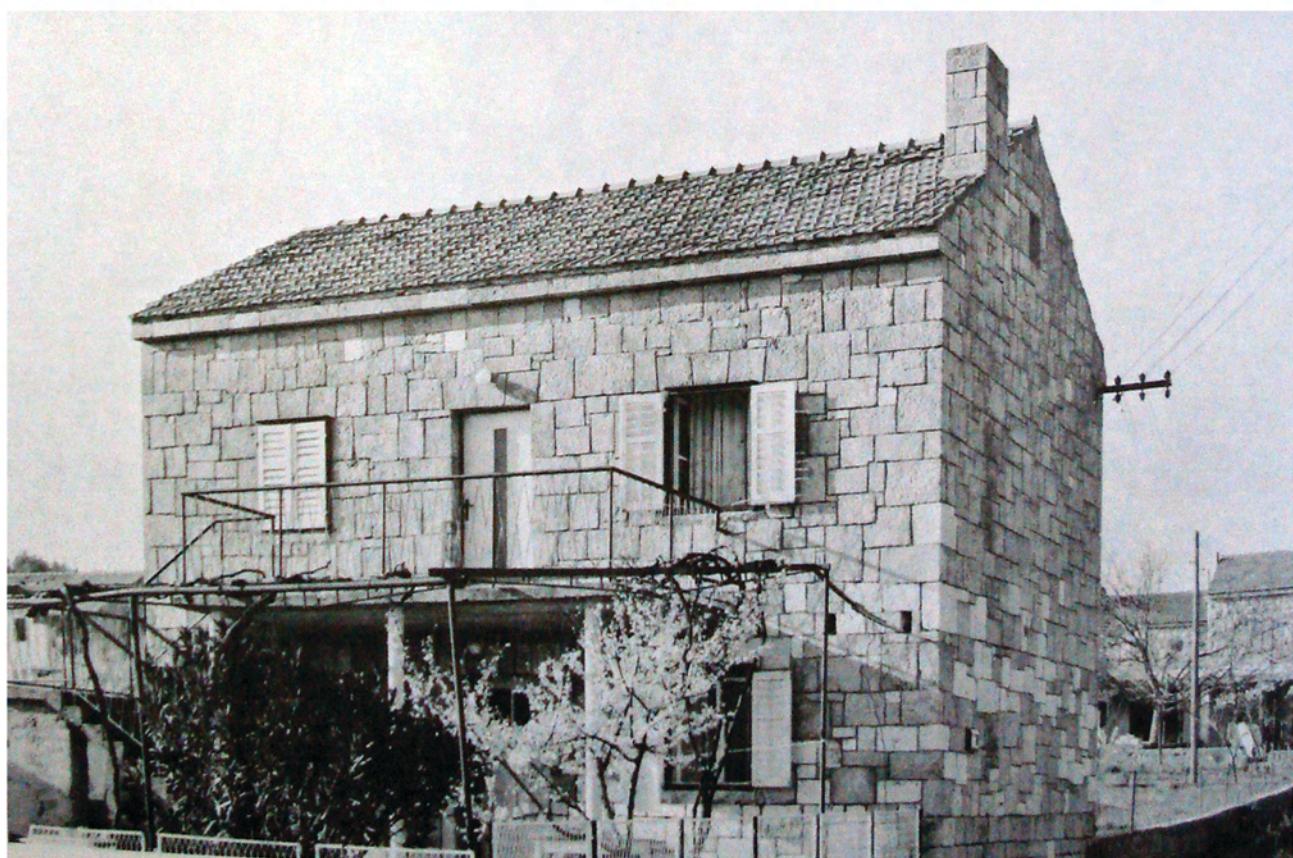
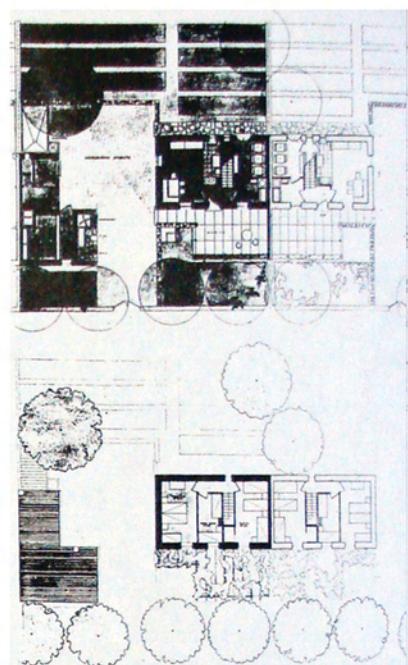
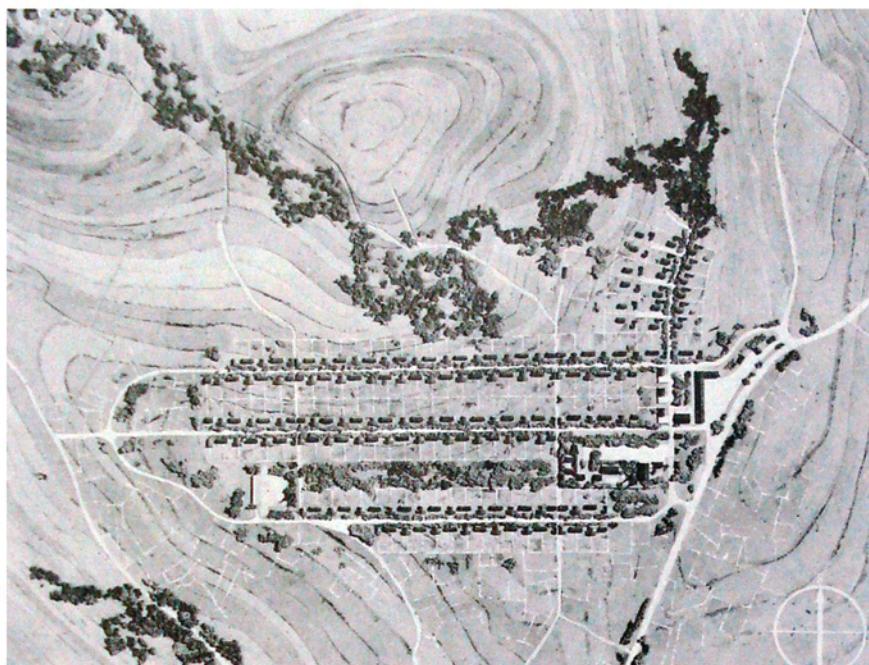

Бојиће Андрејевић-Кун, Друго заседање АВНОЈ-а, 1943.

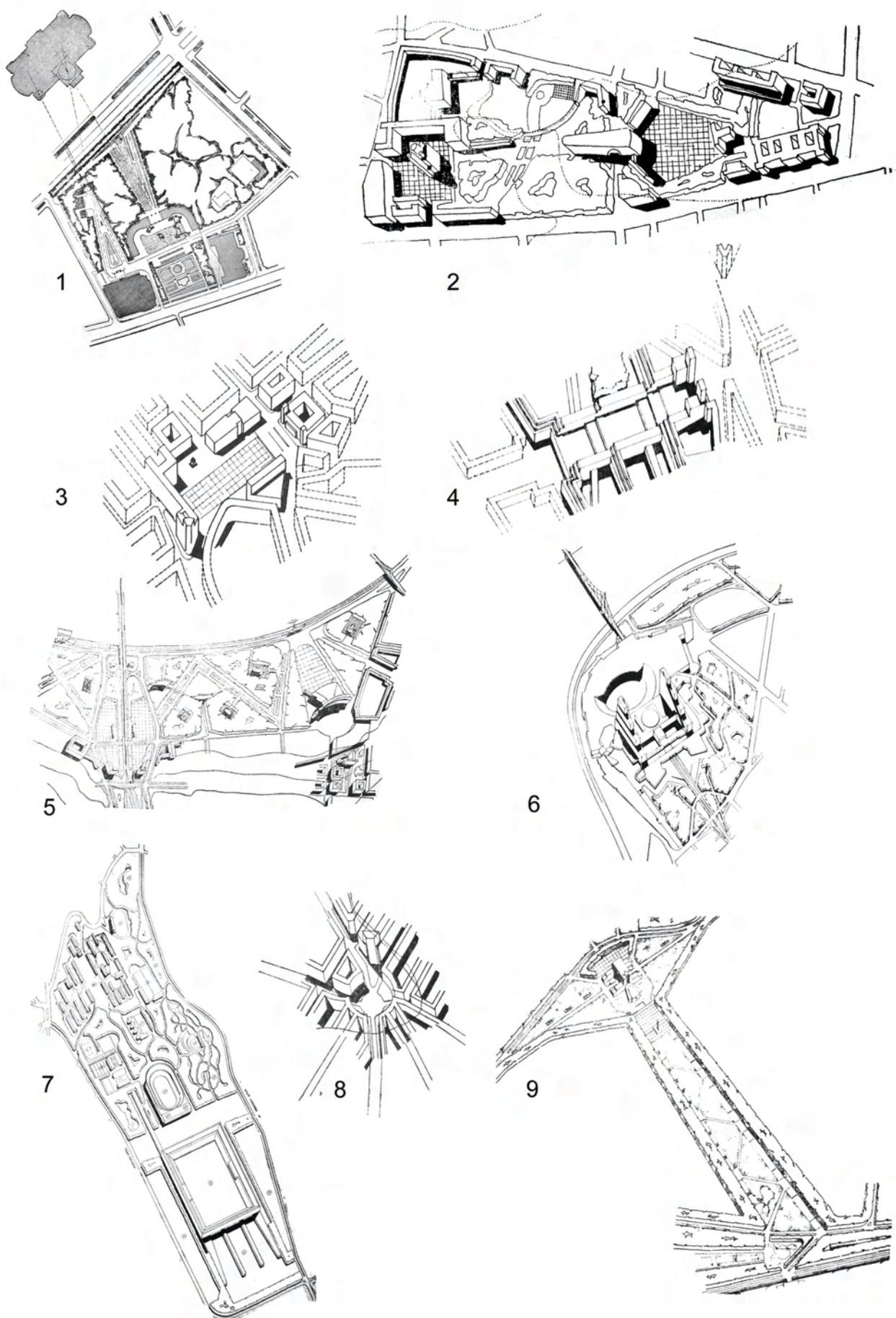

Александар Дероко, Сељаци затворени на Бањици, 1941-1945.

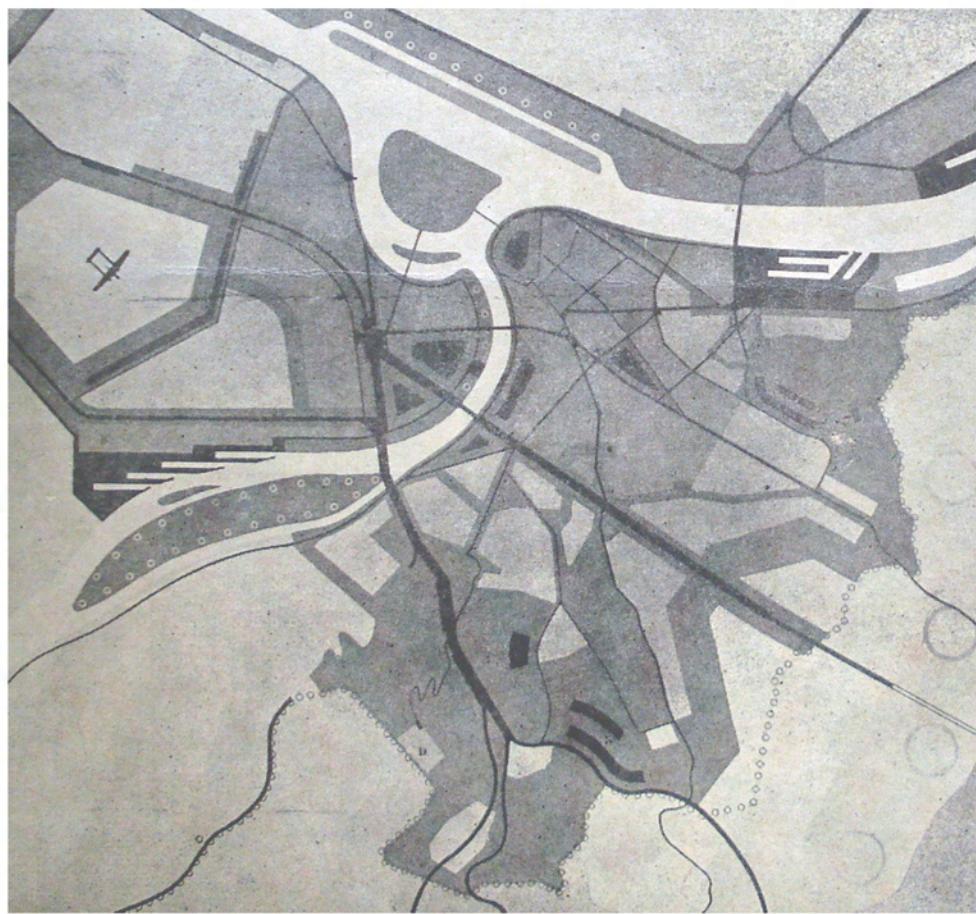
Слика 5. Сликарство у Југославији за време Другог светског рата. *Revolucionarno slikarstvo. Umjetnost i revolucija* (Zagreb: Spektar, 1977), 93, 150, 185, 242, 247, 248.

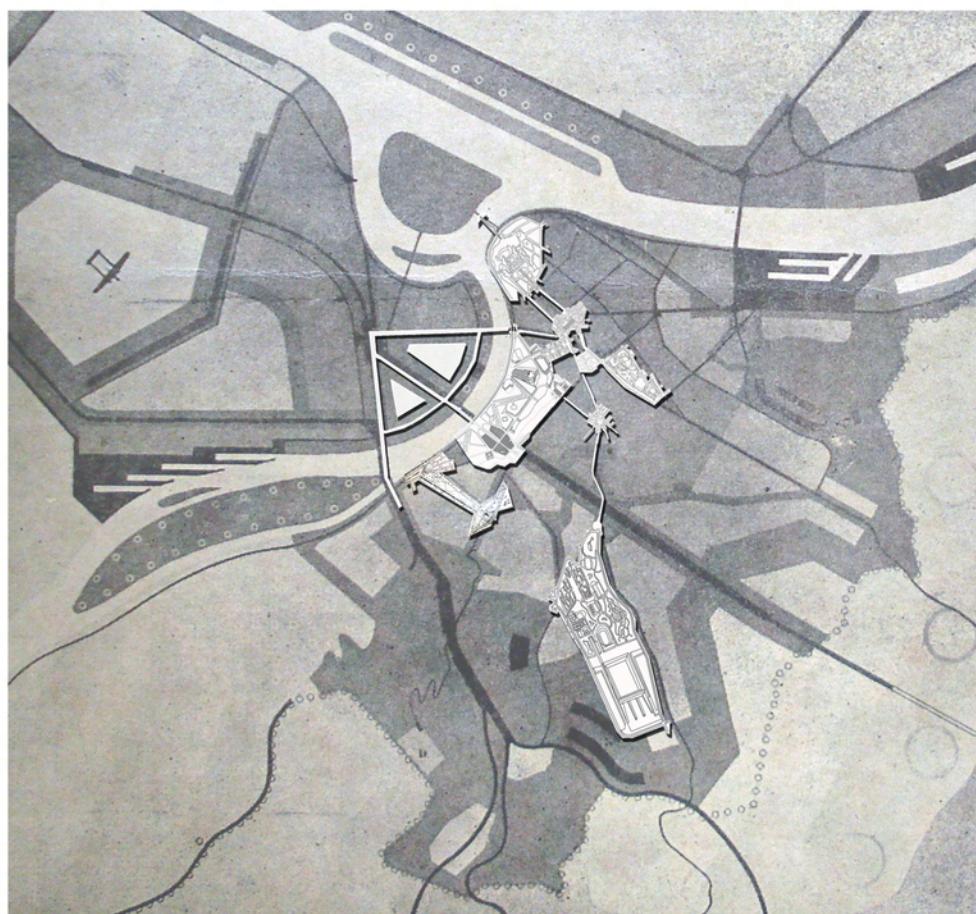
Слика 6. Јосип Сајел, Драган Болтгар, Мирко Милчићић, Стамбено насеље, Билице, ситуација, основа и изведено стање, 1945.
Arhitektura (Zagreb), br. 196-199 (1986), 132.

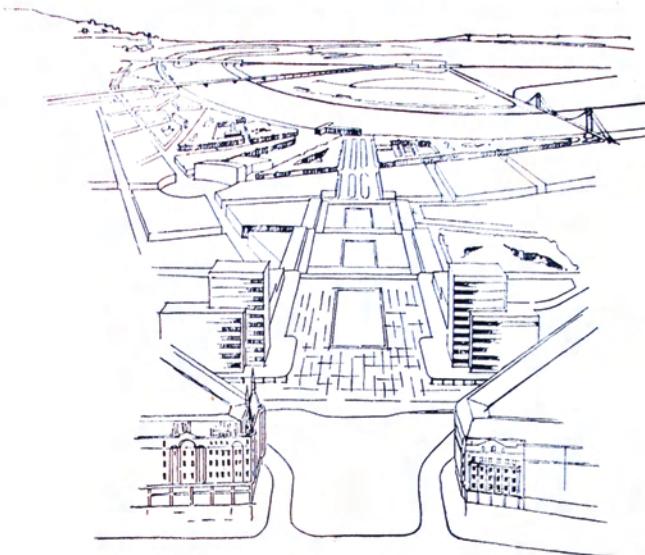
Слика 7а. Никола Добровић, Урбанистички завод НР Србије, Сегменти реконструкције Београда: 1. Дворска башта, 2. Ташмајдан, 3. Позоришни трг, 4. Теразијска тераса, 5. Савски проспект, 6. Калемегдан, 7. Фискултурни појас, 8. Славија, 9. Топчидерска звезда, 1946. *Obnova i izgradnja Beograda* (Beograd: Urbanistički institut, 1946), 4, 6, 7, 8, 10, 14, 16, 18.

Слика 7б. Никола Добровић, Урбанистички завод НР Србије, Идејни план намене површина, 1946.
Ibid., полеђина задње корице.

Слика 7в. Сегменти реконструкције Београда на Идејном плану намене површина.

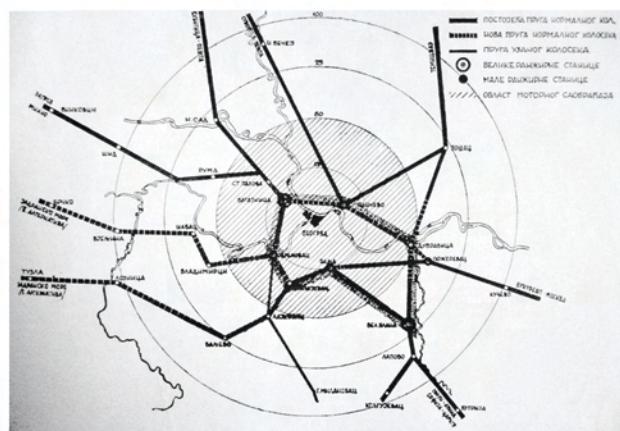
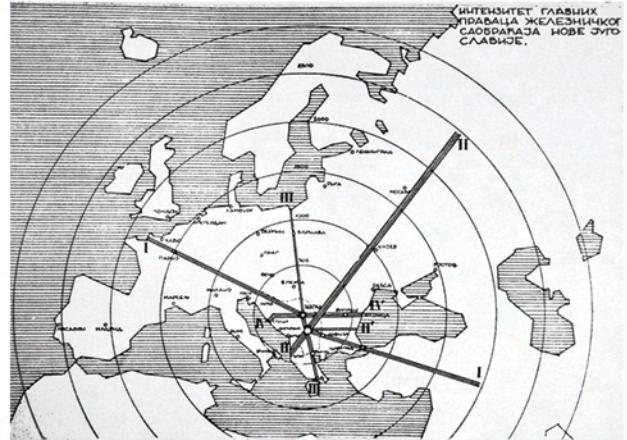
Слика 8. Никола Добровић, Урбанистички завод НР Србије, Теразијска тераса, 1946. *Obnova i izgradnja Beograda*, 11.

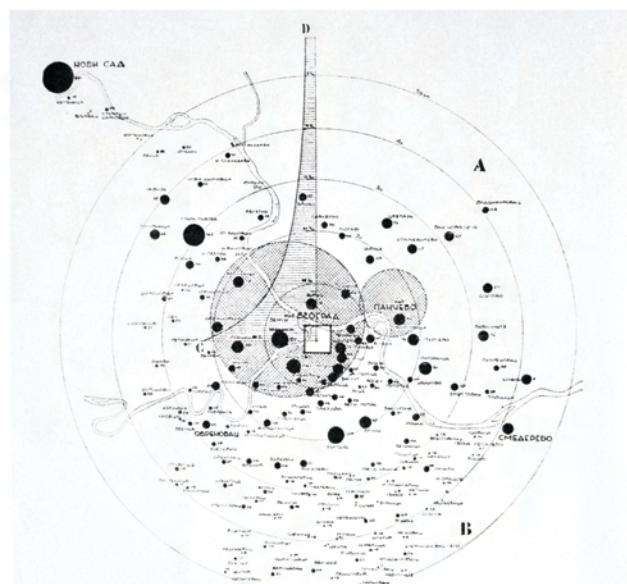
Слика 9. Никола Добровић и Владимира Марковић, Урбанистички завод НР Србије, Варијанте железничког саобраћаја Београда, 1946. Никола Добровић и Владимира Марковић, *Железнички проблем Београда* (Београд: Урбанистички институт, 1946), 41.

Слика 10. Никола Добровић и Владимира Марковић, Урбанистички завод НР Србије, Интензитет главних правца железничког саобраћаја бивше и нове Југославије, 1946. Ibid., 28.

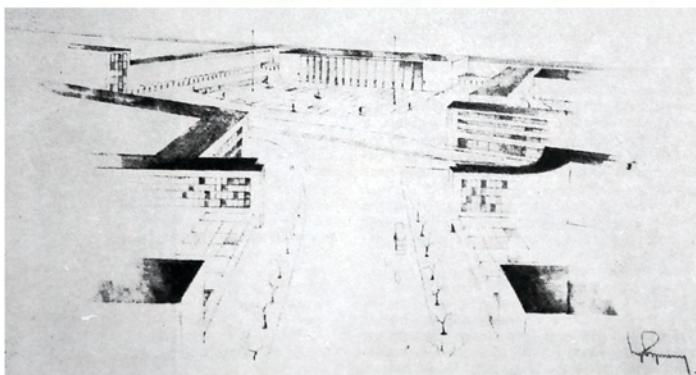
Слика 11a. Урбанистички завод НР Србије, Железнички прстен Београда, 1946. *Obnova i izgradnja Beograda*, 19.

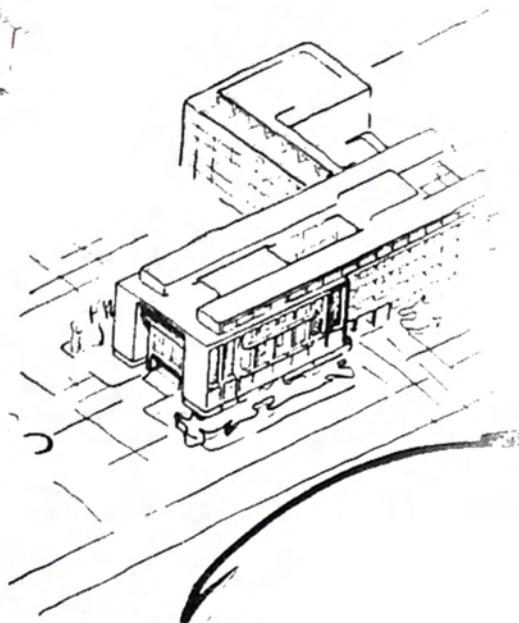
Слика 11b. Урбанистички завод НР Србије, Ванградски саобраћај Београда, гравитација путника према Београду, 1946. Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove I* (Beograd: Naučna knjiga 1950), nenumerisano.

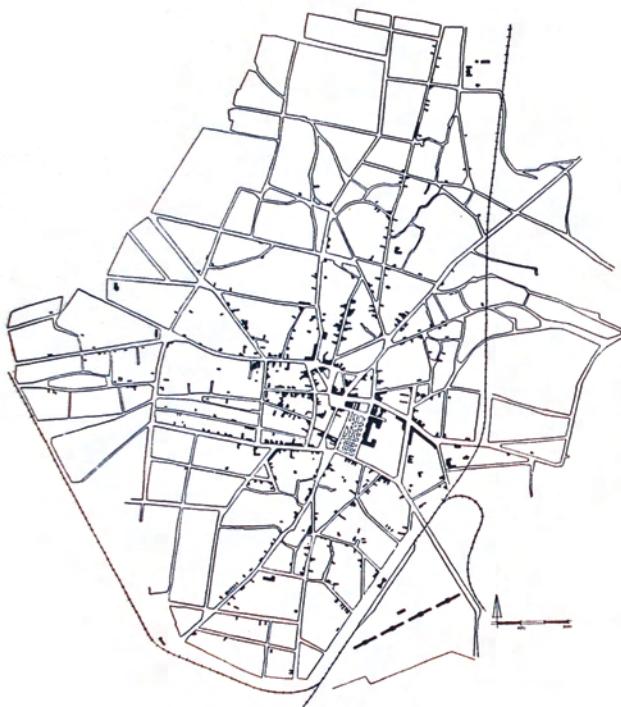
Слика 12а. Јованка Јефтановић, Перспектива трга пред административним зградама у Крупњу, после 1946. Михајло Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији* (Београд: Научна књига, 1953), 70.

Слика 12б. Балгазар Дулић и Фрања Денегри, Трг пред путничком станицом у Суботици, после 1946. Ibid., 163.

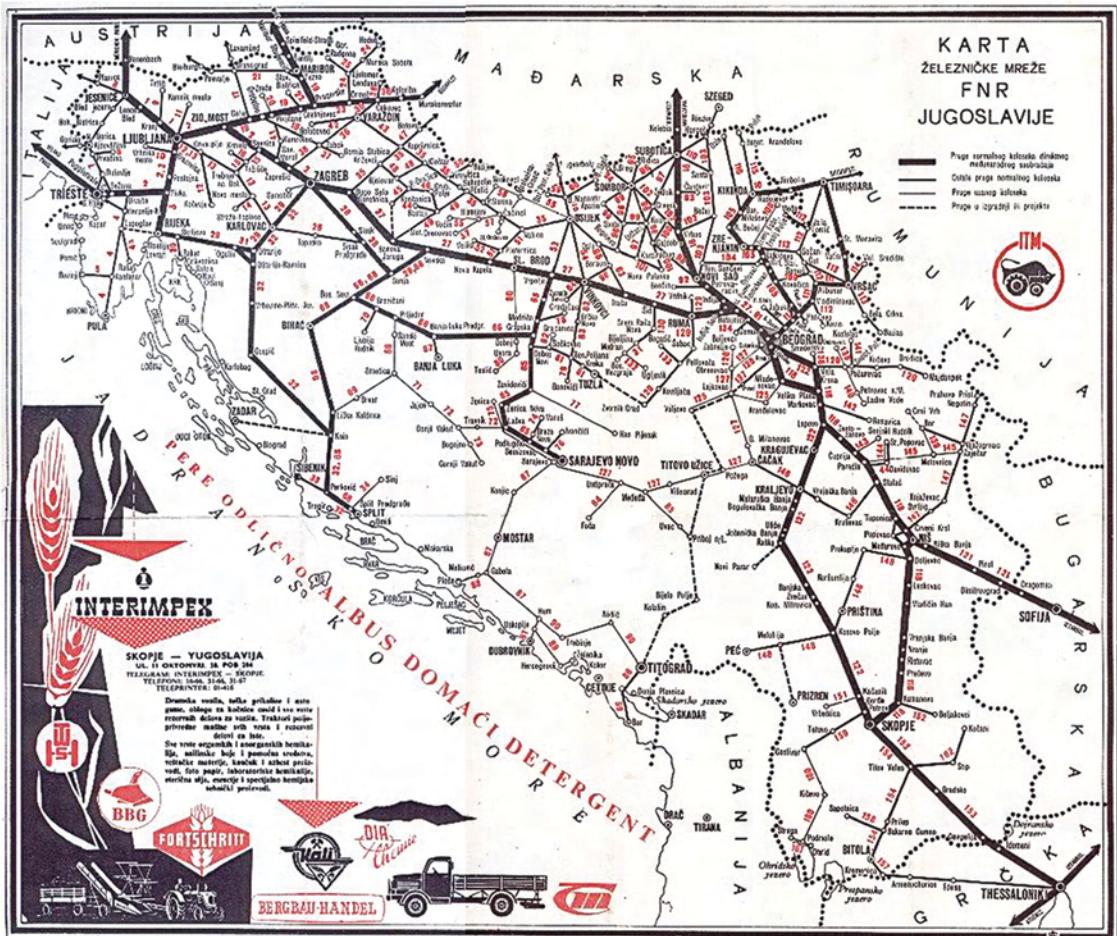

Слика 12в. Ратомир Богојевић, Идејни пројекат зграде народног одбора у Лесковцу, после 1944. Ibid., 44.

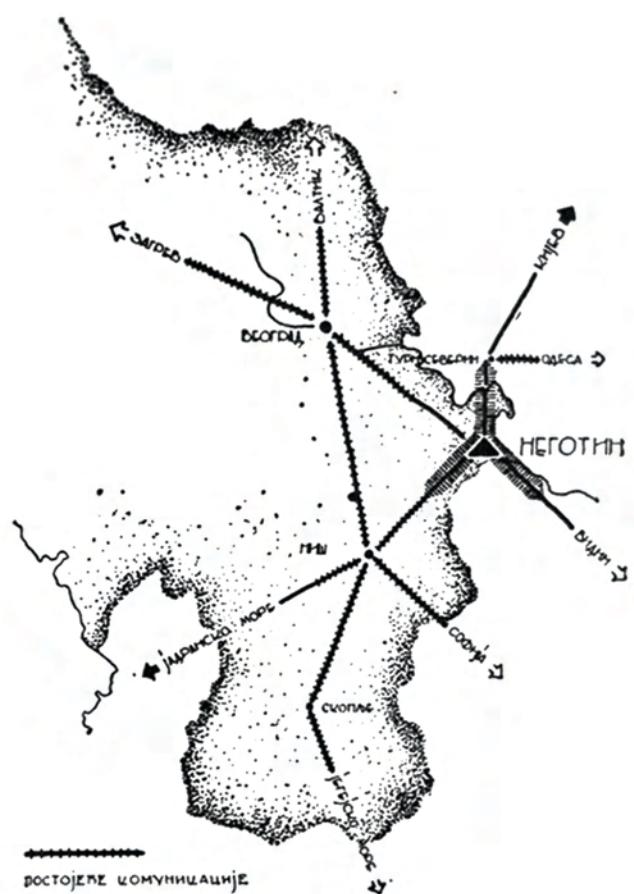

Слика 12г. Михаило Радовановић, Регулациони план Пожаревца, после 1946. Ibid., 108-109.

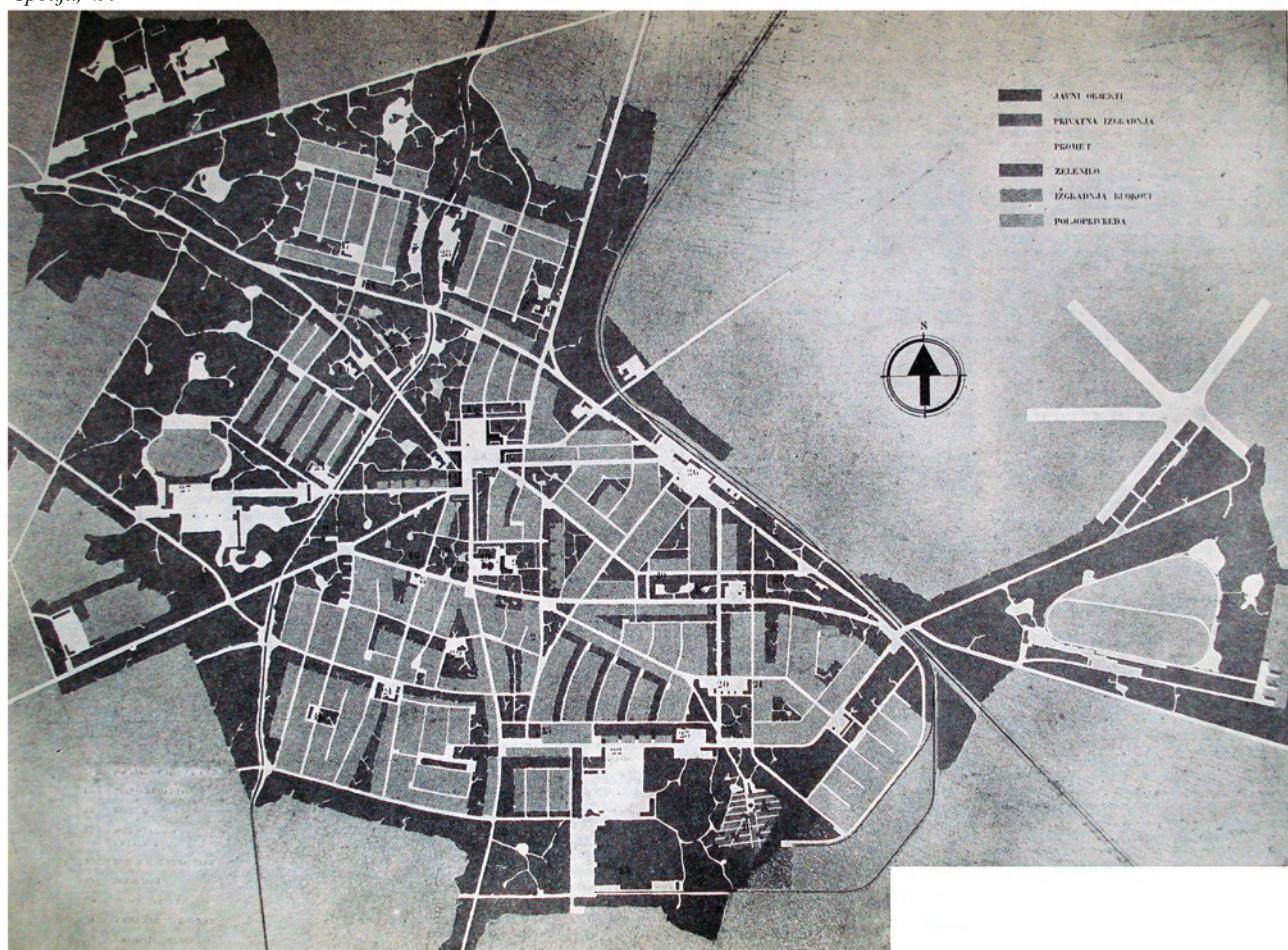

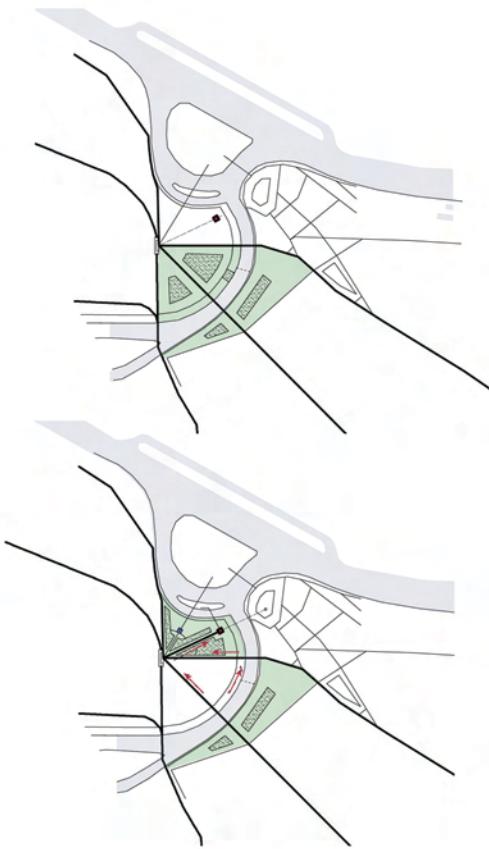
Слика 13. Карта железничке мреже Југославије пре и после рата. Архива и монтажа ауторке.

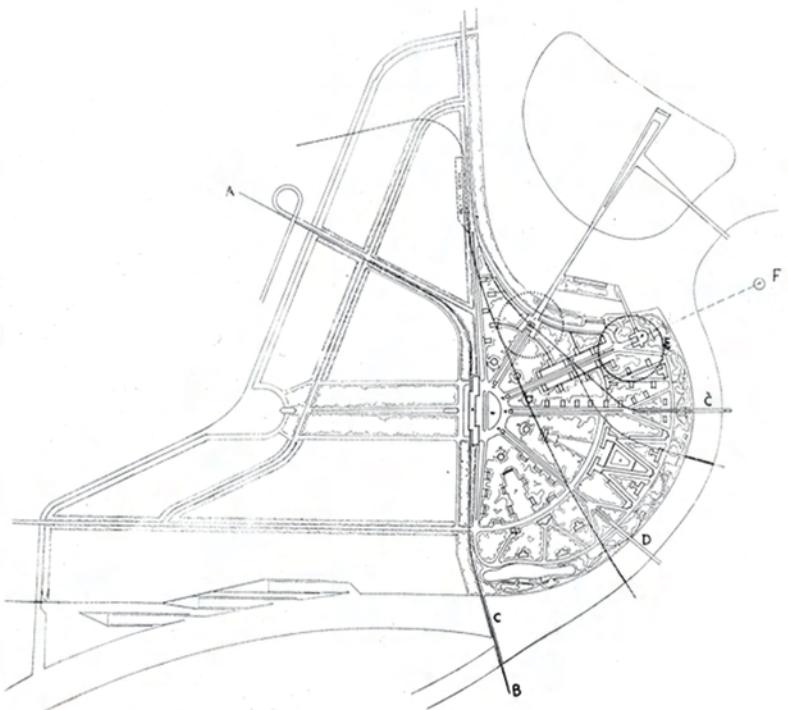
Слика 14а. Урбанистички институт Србије, Неготин у склопу саобраћајне мреже Југославије. Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 49.

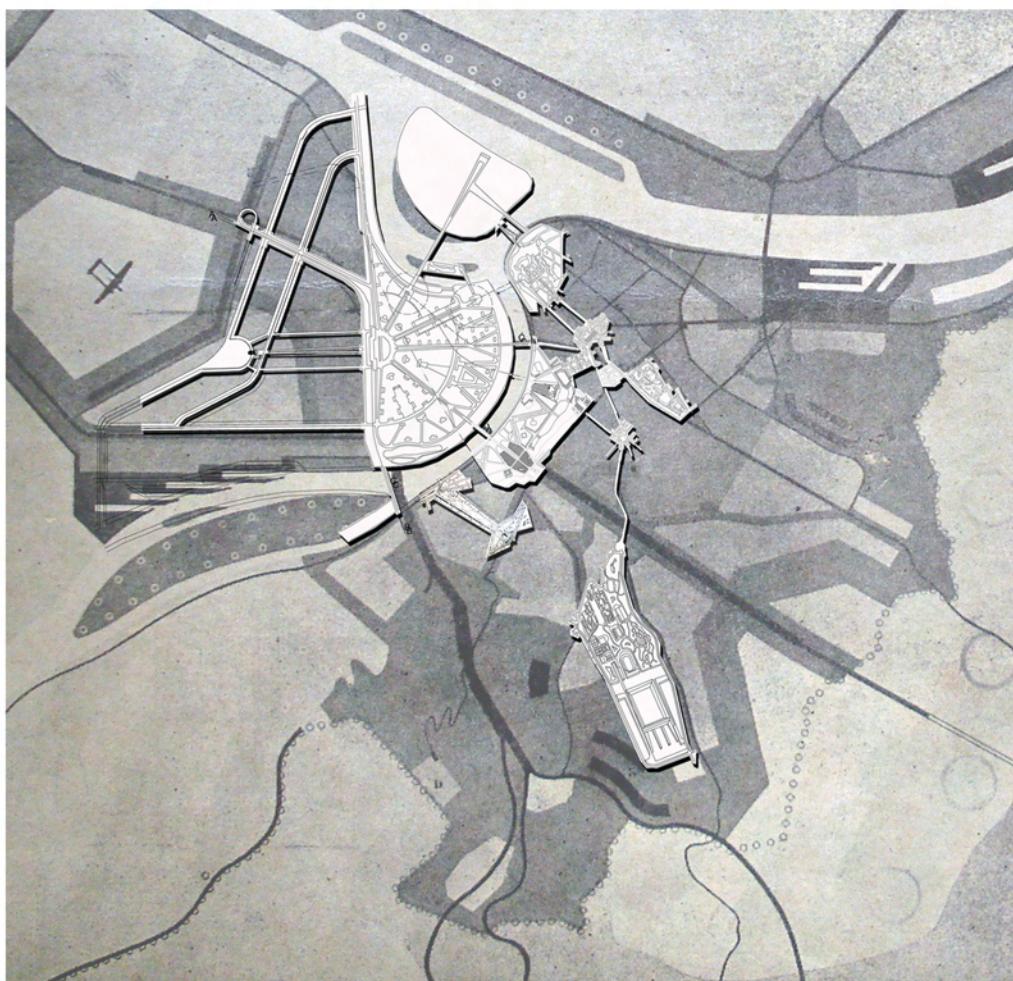
Слика 14б. Станко Мандић, Регулациони план Неготина, после 1946. Ibid., 53.

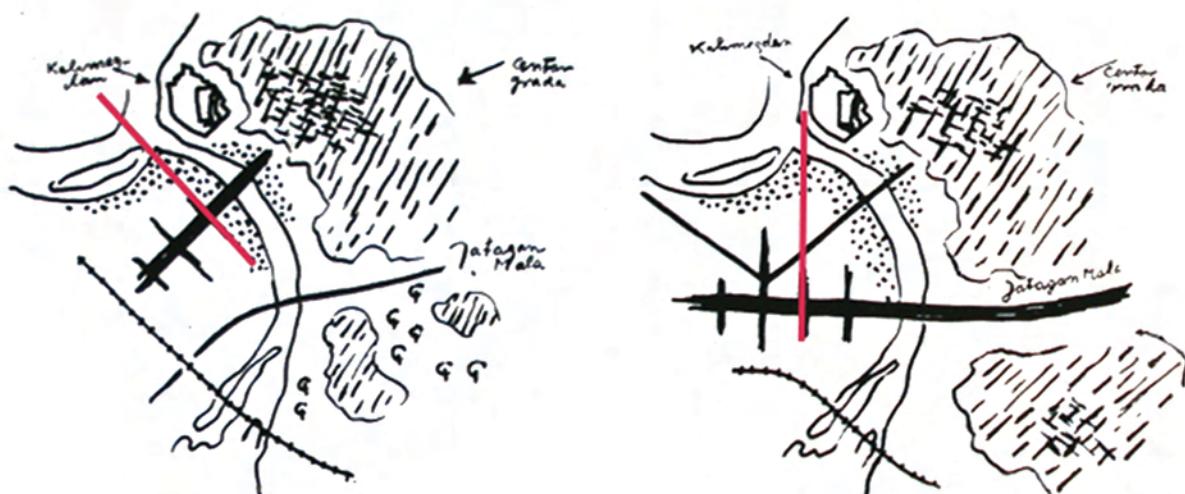
Слика 15а. Интервенција министра Зечевића: урбанистичка целина Савског проспекта пре и после измештања ЦК на Ушће. Прилог ауторке.

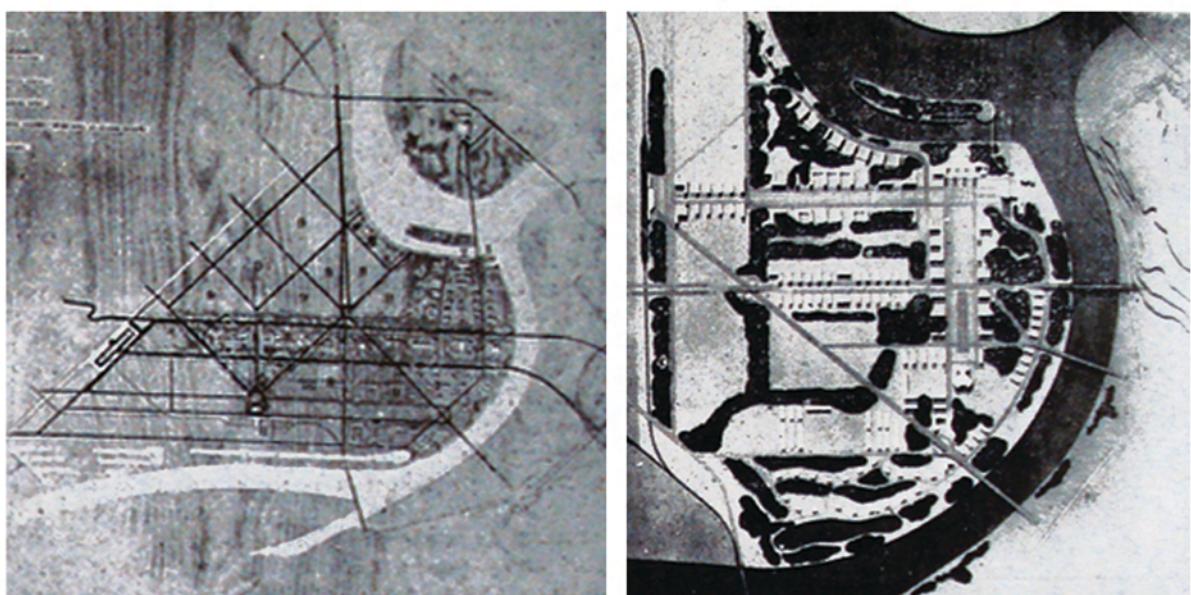
Слика 15б. Конкурсна подлога за објекте на Новом Београду, крај 1946. *Tehnika* (Београд), бр. 11-12 (1946), пољдина насловне стране.

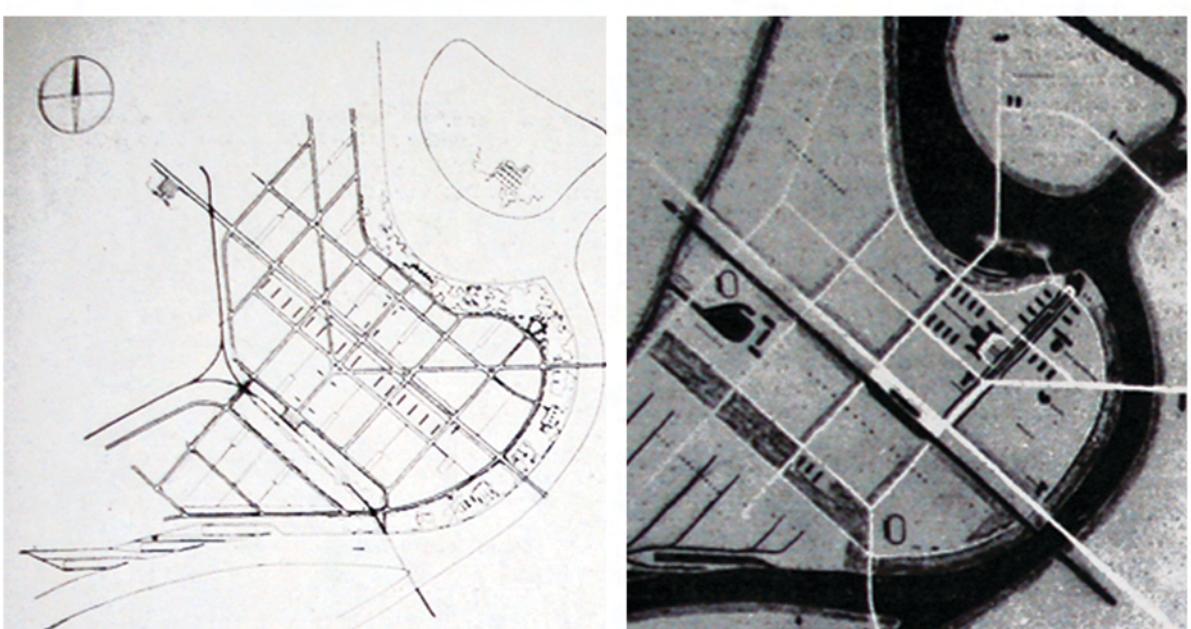
Слика 15в. Конкурсна подлога на Идејном плану намене површина из 1946. Монтажа ауторке.

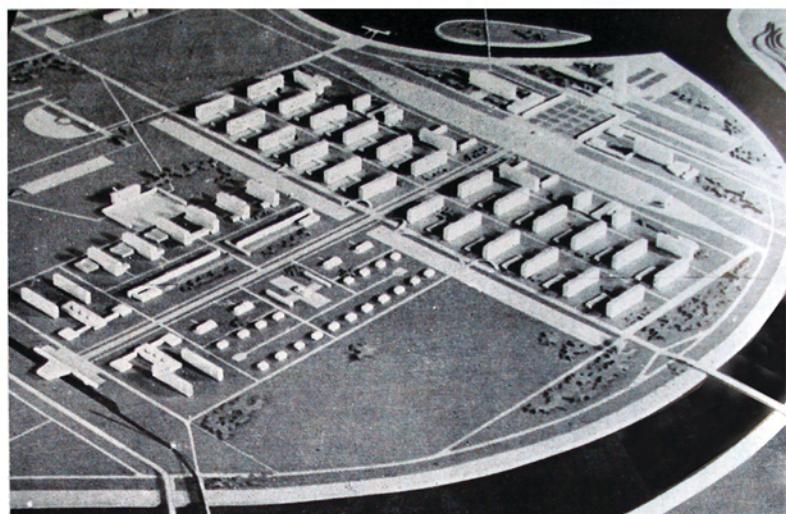
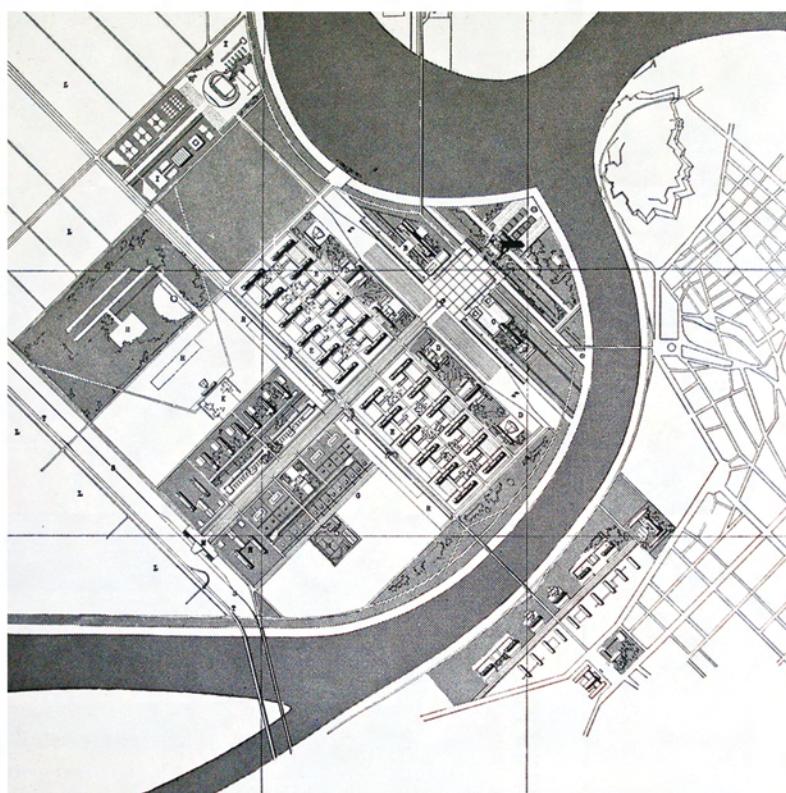
Слика 16а. Анализа конкурсних урбанистичких решења за Нови Београд, 1947. Josip Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 20.

Слика 16б. Решења управно на правац Савског моста, лево: Казмир Остроговић, Миро Марасовић, Божица Остроговић, десно: Милорад Машура, Јозеф Кортус, Петар Анагности, Ружица Илић. Ibid., 21.

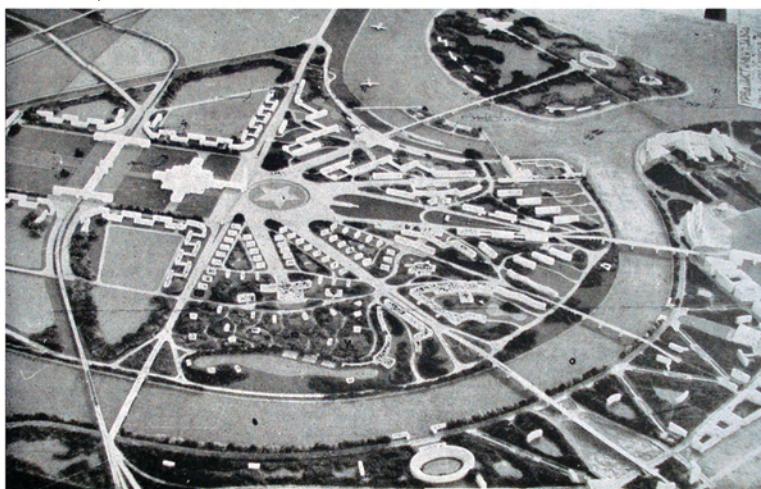
Слика 16в. Решења управно на правац из Јатаган-мале, лево: Владо Антолић, Антон Баховец, Божидар Тушек, десно: Антон Улрих, Владимир Поточњак, Златко Нојман, Драгица Перак, Бранко Васиљевић. Ibid., 22.

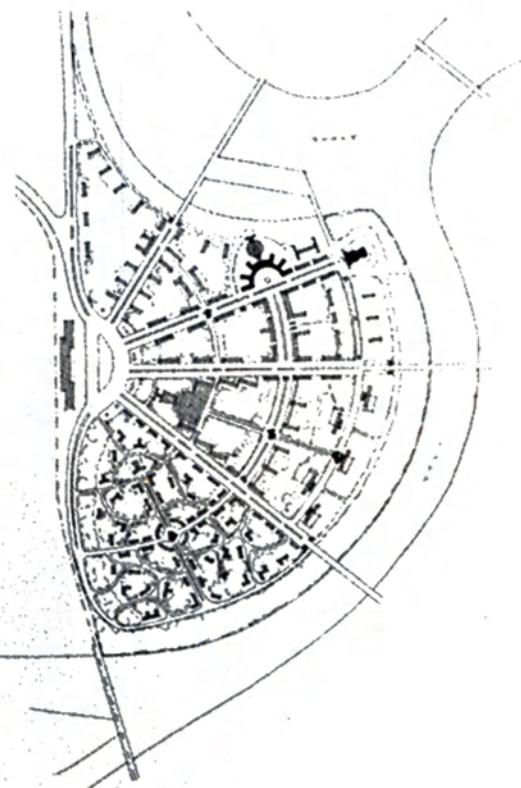
Слика 17. Едвард Равникар, Конкурсно урбанистичко решење Новог Београда, 1947, основа, макета и шематски приказ Великог Београда. Marjan Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani. 1946-1947*, (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1948), 88, 89. Макета: Josip Seissel, „Konkurs za urbanistički plan Novog Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 18.

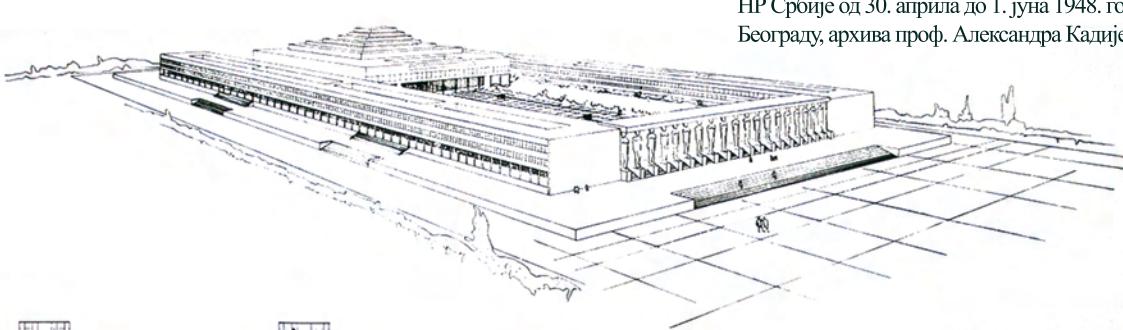
Слика 18. Алтернативно конкурсно урбанистичко решење тима Николе Добровића, 1947. Ibid., 20.

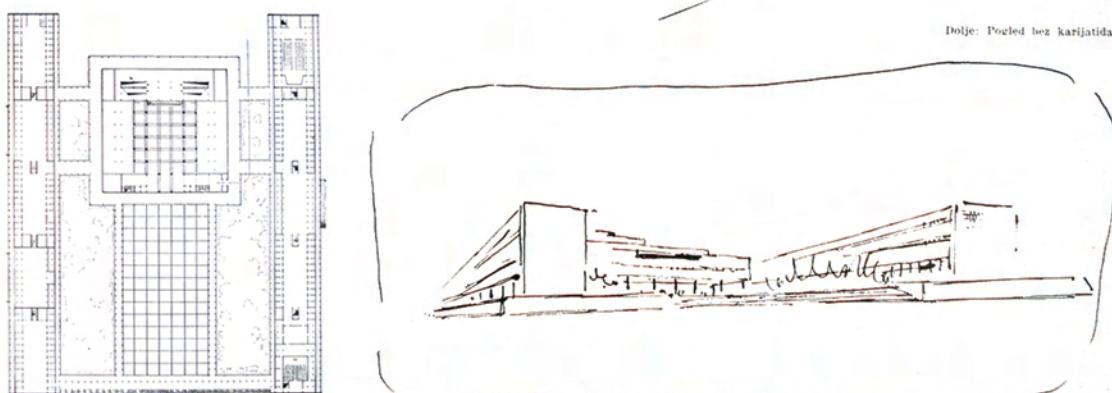
Слика 19а. Главно конкурсно урбанистичко решење тима Николе Добровића, 1947. Ibid., 19.

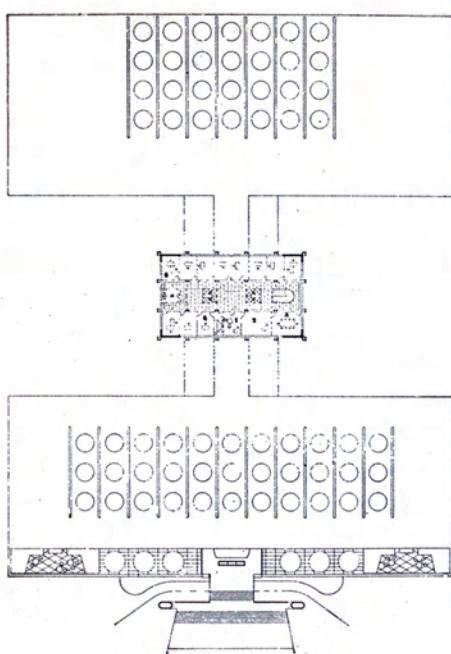
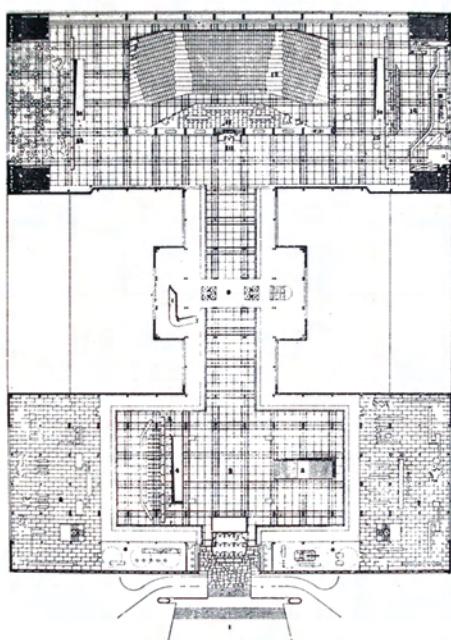
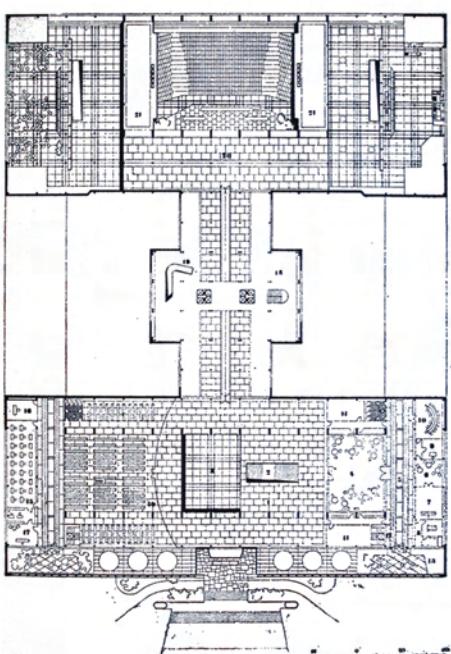
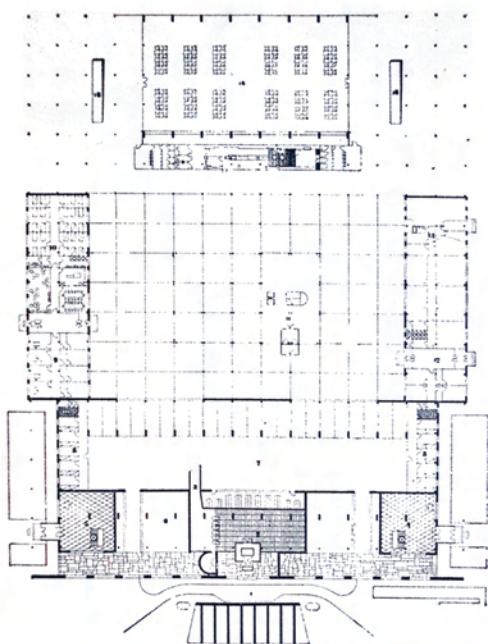
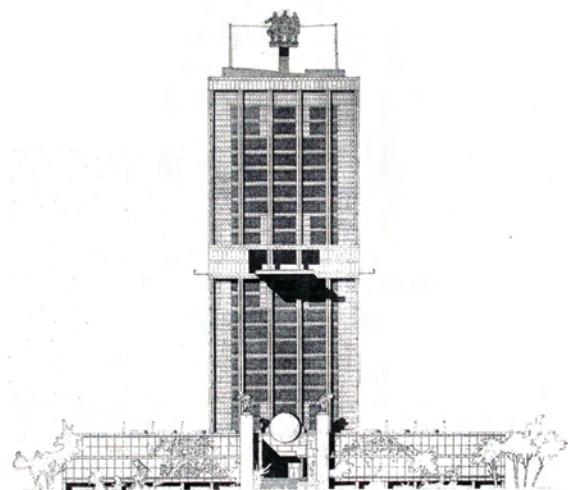
Слика 19б. Конкурсно урбанистичко решење тима Александра Секулића, Пројектантски завод НР Србије, 1947. Збирка фотографија са Изложбе грађевинарства НР Србије од 30. априла до 1. јуна 1948. године у Београду, архива проф. Александра Кадијевића.

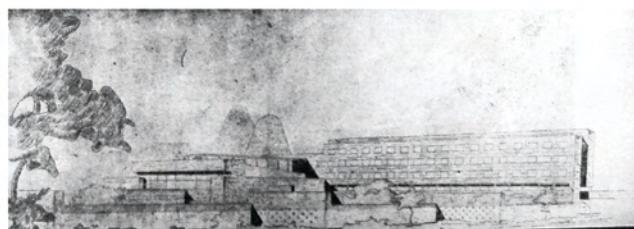
Dolje: Поглед без каријатида

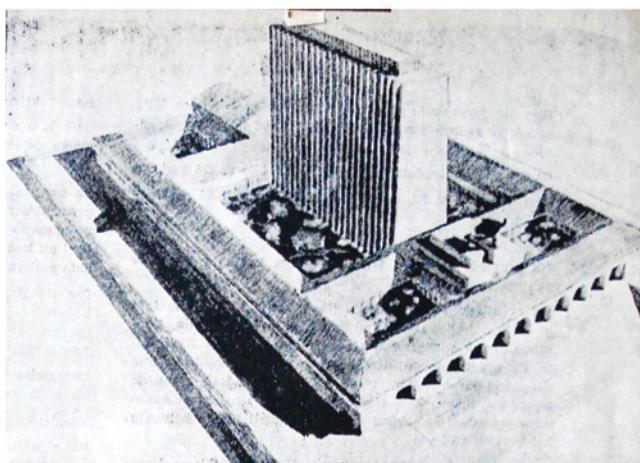
Слика 20. „Поглед без каријатида“. Невен Шегвић, Антун Августинчић, Драго Галић, Бранко Бон, Франо Шимуновић, Конкурсни пројекат за Председништво владе ФНРЈ, главно и алтернативно решење, 1947. Milorad Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 3 (oktobar 1947), 7.

Слика 21 Едвард Равникар, Конкурсно решење за зграду ЦК КПЈ, прочеље и основе, 1947. Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani. 1946-1947*, 90-92.

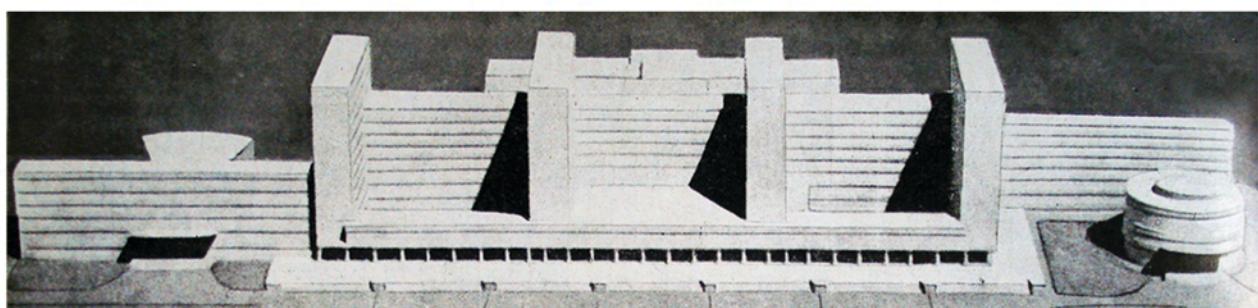
Слика 22. Никола Добровић, Конкурсно решење зграде ЦК КПЈ, 1947. *Tehnika* (Београд), бр. 6 (1947), 1.

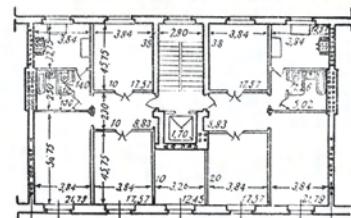
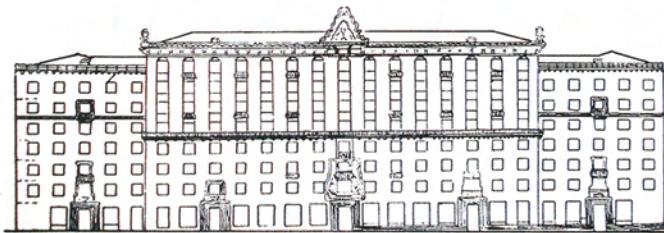
Слика 23. Невен Шегвић, Антун Августинчић, Драго Галић, Бранко Бон, Франо Шимуновић, Звонимир Фрелих, Конкурсно решење зграде ЦК КПЈ, 1947. *Tehnika* (Београд), бр. 6 (1947), 143.

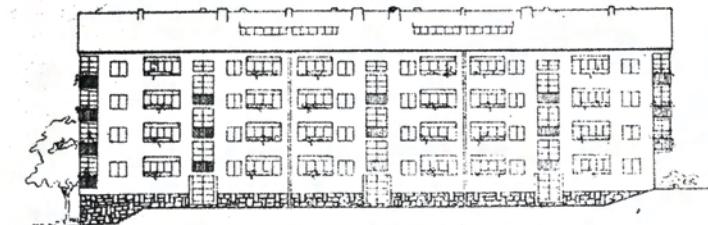
Слика 24. Владимира Поточњак, Златко Нојман, Антон Улрих, Драгица Перак, Конкурсно решење Председништва владе ФНРЈ, 1947. Macura, „Problematika naše arhitekture u svetlosti konkursa za zgradu Predsedništva vlade FNRJ“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 3 (октобар 1947), 5, naslovna strana.

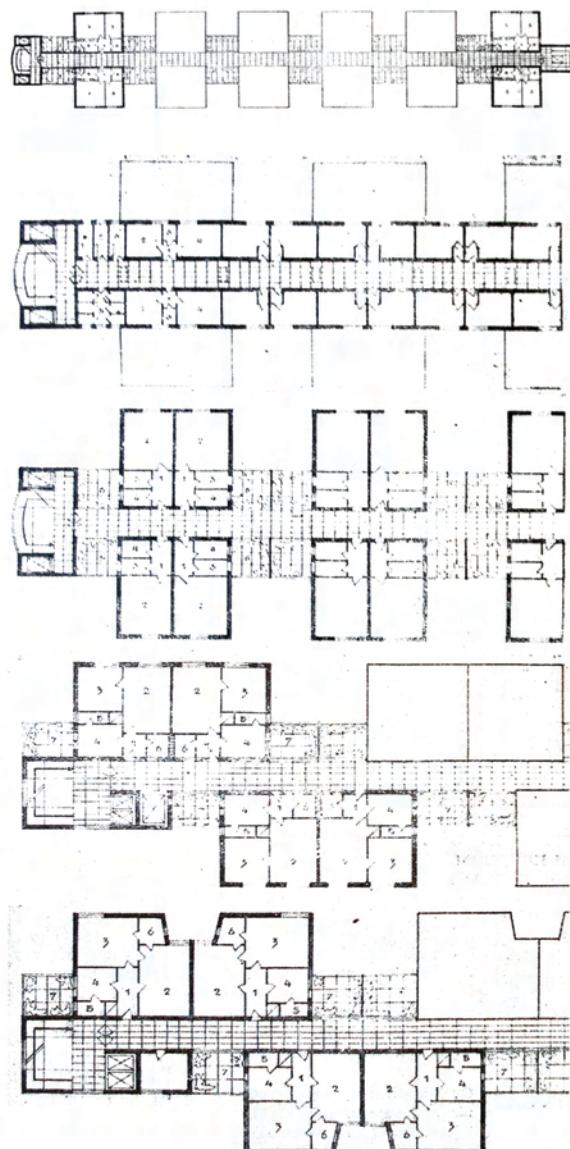
Слика 25. Милорад Маћура, Јозеф Кортус, Петар Анагности, Ружица Илић, Конкурсно решење Председништва владе ФНРЈ, 1947. Ibid., 10.

Слика 26а. Типска стамбена зграда у СССР. Основа и изглед. Р.А. Красилников, В.И. Скосирев, *Грађевински конвјејер* (Београд: Министарство грађевина ФНРЈ, 1947), 13, 15.

Слика 26б. Казимир Остроговић и Божица Остроговић, Конкурсно решење за типску стамбену зграду у Београду, 1947. *Arhitektura* (Загреб), бр. 1-2 (август 1947), 33, 34.

Слика 27. Миладин Прљевић, Пројекат стамбене зграда у Дунавском блоку, 1946. Miladin Prljević, „Problem stambenih zgrada“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1947), 49-54.

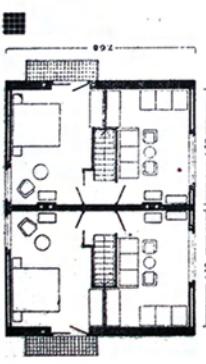
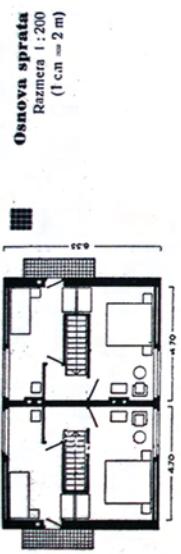

Слика 28а. Радничко насеље Рустави, СССР. Branko Maksimović, „Problem masovnog građenja stanbenih zgrada u Sovjetskom Savezu“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1947), 56.

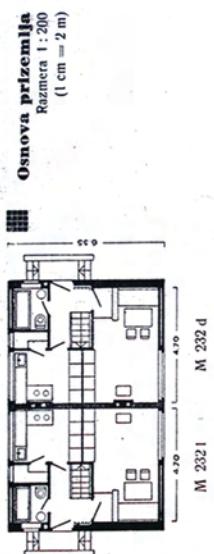
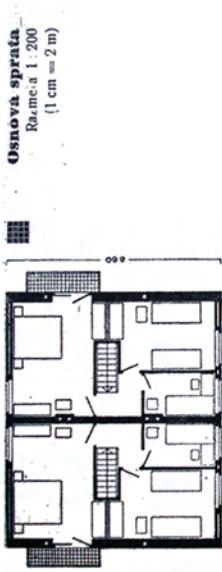
Слика 28б. Радничка насеља у Југославији, после 1947. Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 45, 101.

M 232

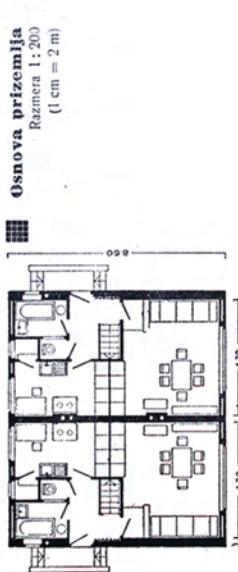

S 232

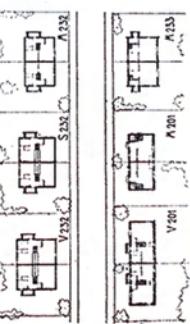
Osnova sprata
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

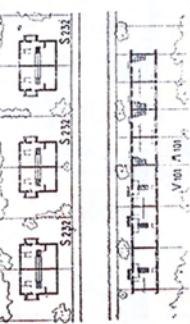
Osnova prizemlja
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

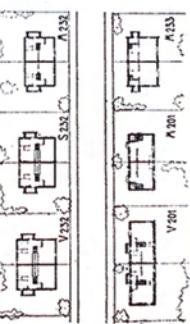
Situacija
Razmera 1 : 1000
(1 cm = 10 m)

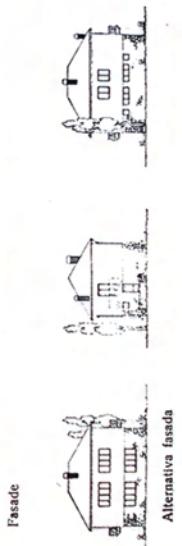
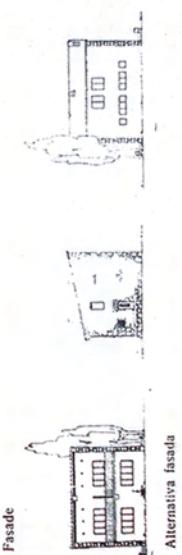
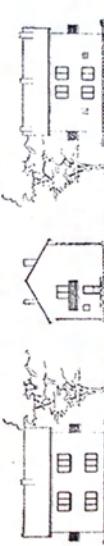
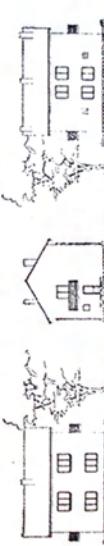
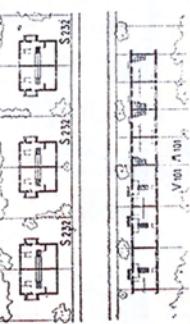
Osnova prizemlja
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

Situacija
Razmera 1 : 1000
(1 cm = 10 m)

Osnova sprata
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

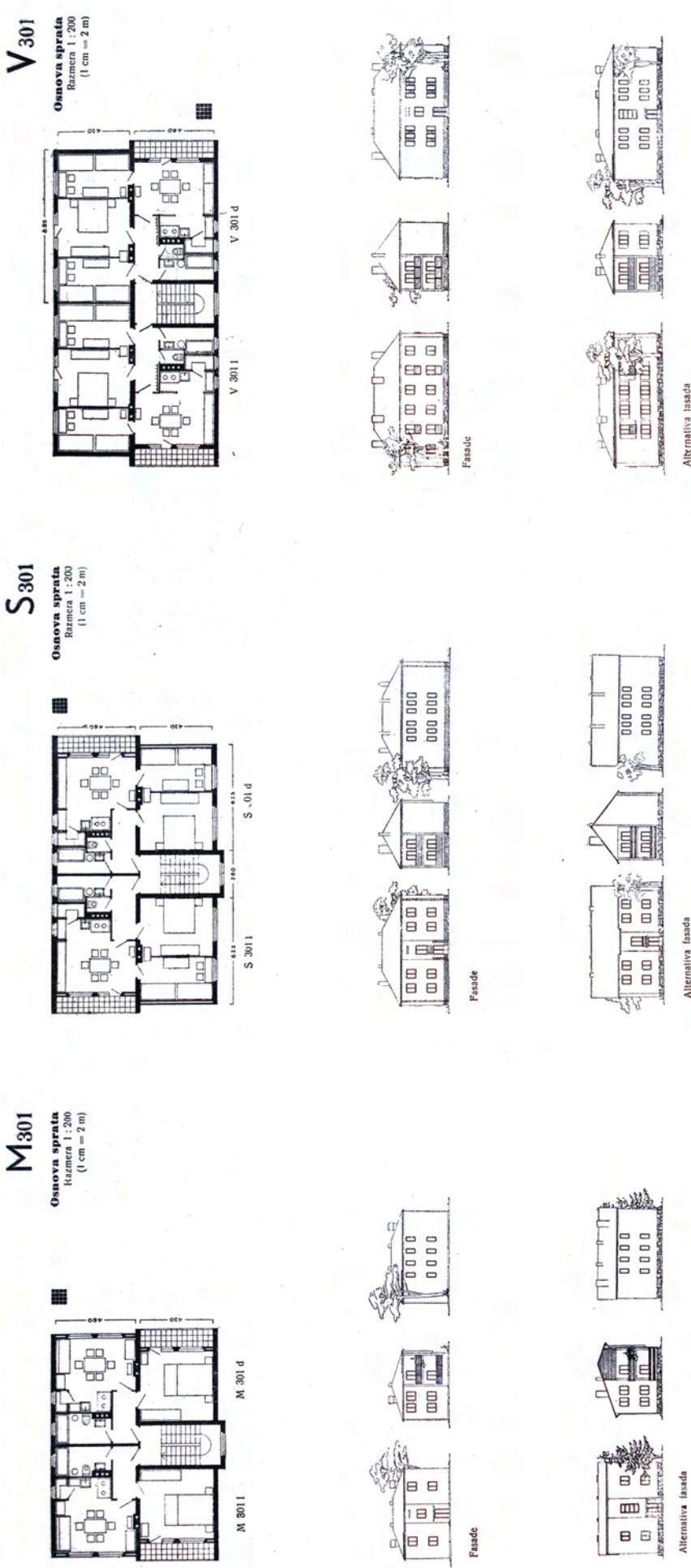

Alternativa fasada

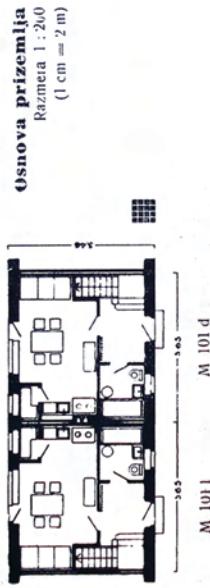
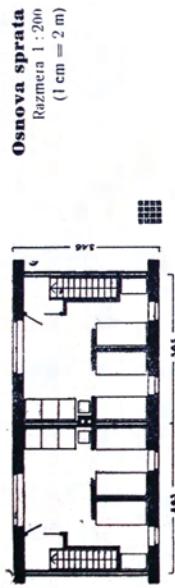
Alternativa fasada

Слика 29а. Савезни завод за пројектовање, Типови станова М232, С232 и В232, 1948. *Pregled osnova stanova* (Београд, Министарство грађевина гНРЈ, 1948), 27, 65, 97.

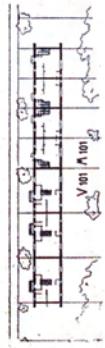
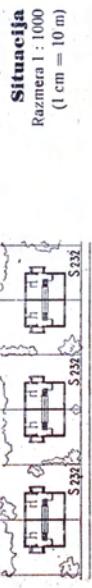

Слика 296. Савезни завод за пројектовање, Типови станови М301, С301, В301, 1948. Ibid, 37, 67, 99.

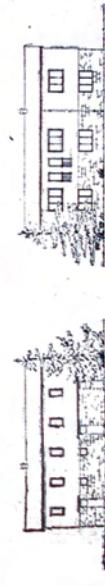
M 101

M 101 l M 101 d

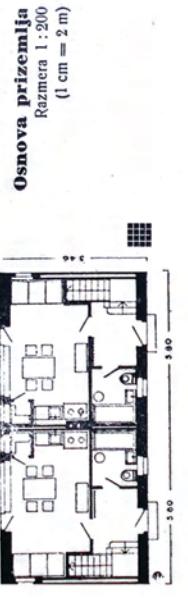
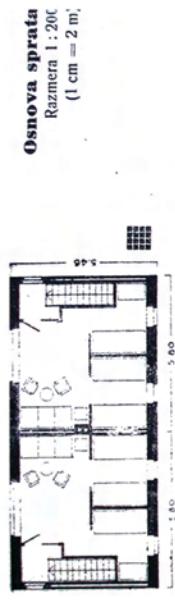

Fasade

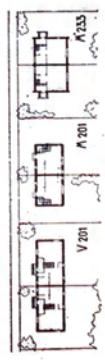
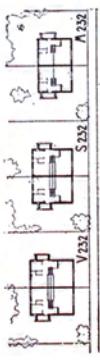
Alternativa fasada

M 201

M 201 l M 201 d

Situacija
Razmera 1 : 1000
(1 cm = 10 m)

Fasade

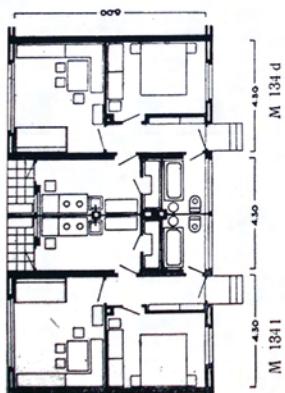

Alternativa fasada

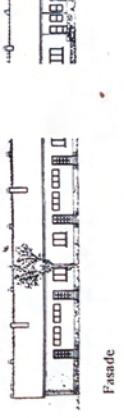
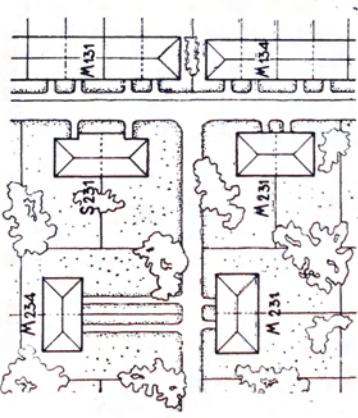
Слика 30а. Савезни завод за пројектовање, Типови станова M101, M201, једноспратна кућа, I. и 2. начин израдње, 1948. Ibid., 15, 23.

M134

Osnova prizemlja
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

Situacija
Razmera 1 : 1000
(1 cm = 10 m)

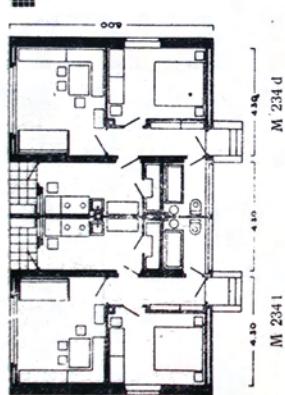
Fasade

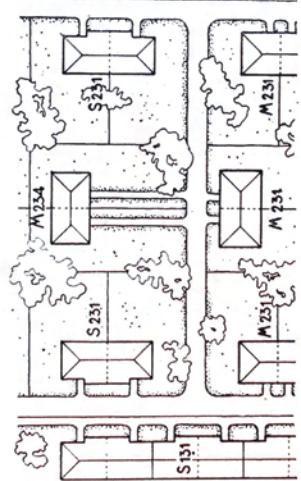
Alternativa fasada

M234

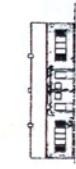
Osnova prizemlja
Razmera 1 : 200
(1 cm = 2 m)

Situacija
Razmera 1 : 1000
(1 cm = 10 m)

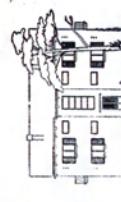
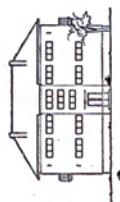
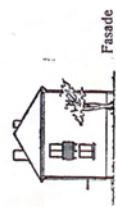
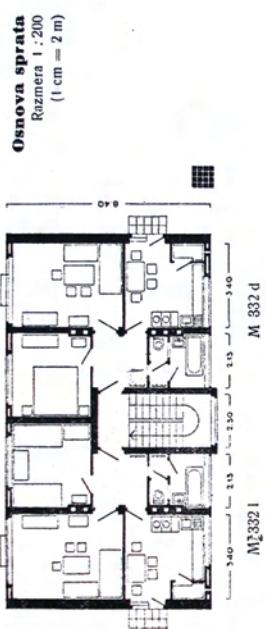
Fasade

Alternativa fasada

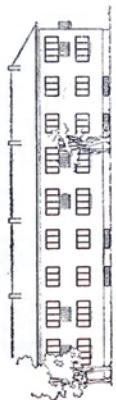
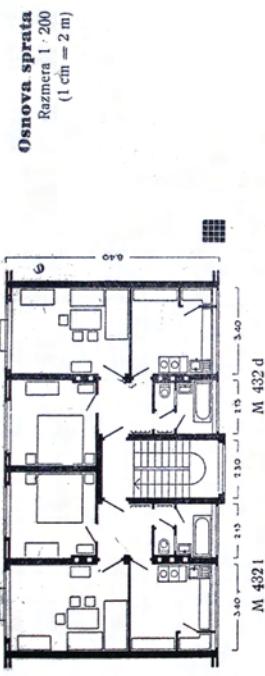
Слика 306. Савезни завод за пројектовање, Типови станова M134, M234, приземна кућа, 1. и 2. начин израдње, 1948. Ibid., 19, 33.

M 332

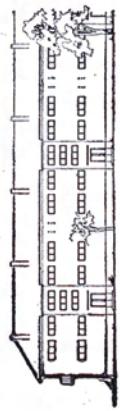

Alternativa fasada

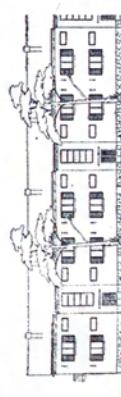
M 432

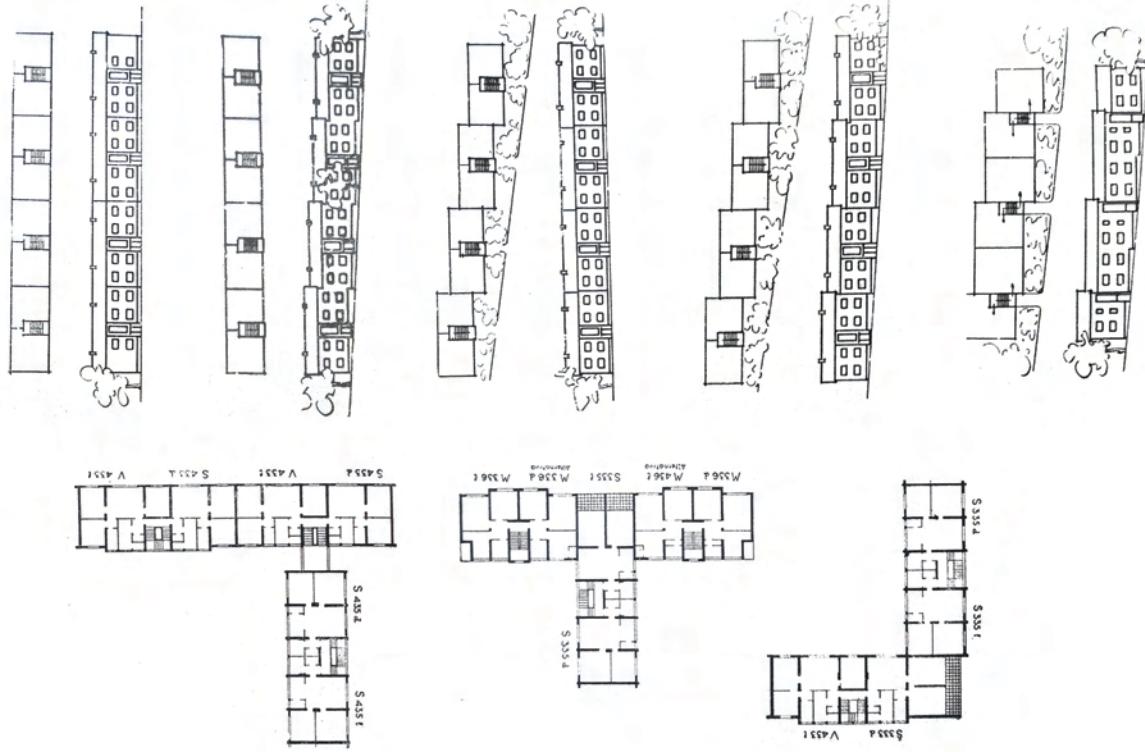
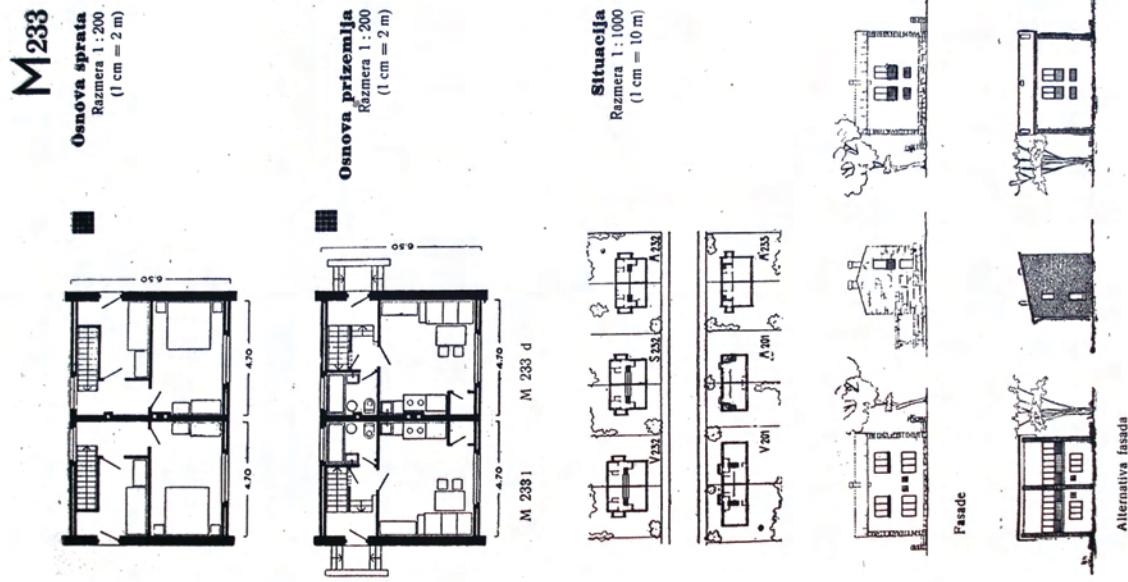
Fasade

Alternativa fasada

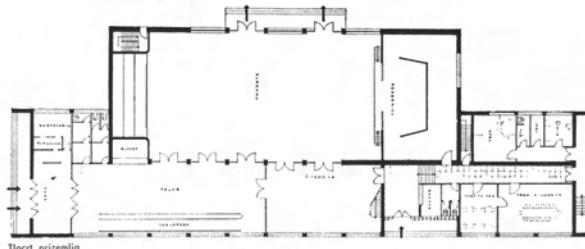
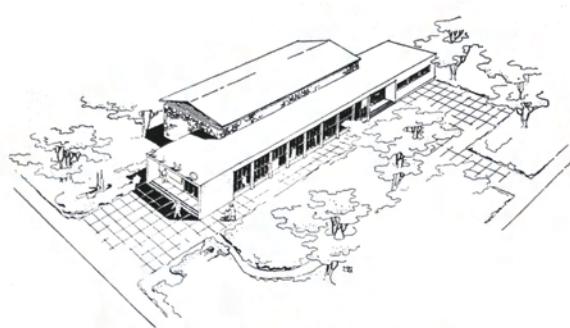

Слика 31. Савезни завод за пројектовање, Типови станова М332 и М432, стапбена зграда, 3. и 4. начин изградње, 1948. Ibid., 41, 51.

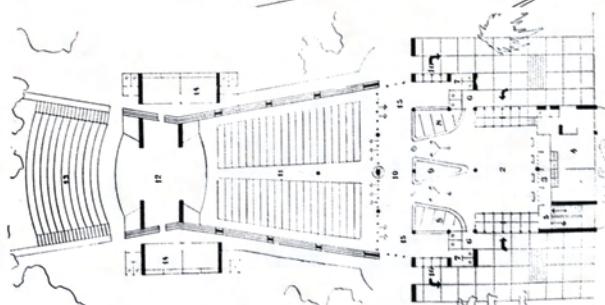
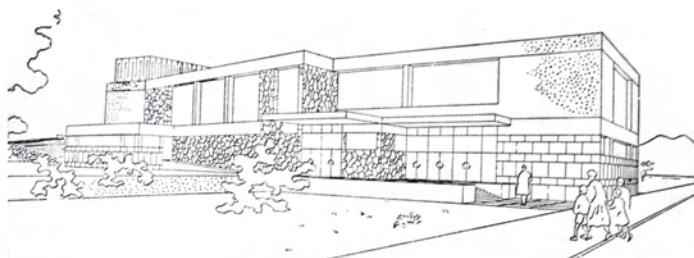

Слика 32. Савезни завод за пројектовање, Тип стана М233, попречни конструтивни склоп, 1948. Ibid., 29.

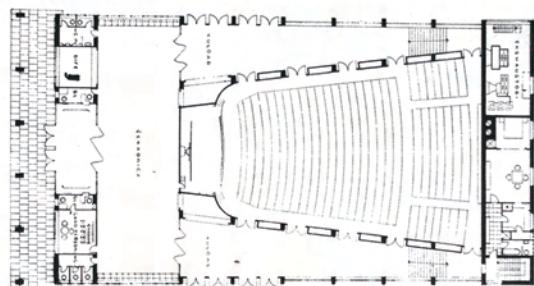
Слика 33. Савезни завод за пројектовање, Варијантне склонови типских станова, 1948. Ibid., 12, 13; Mate Bajon, „Неke mogućnosti situiranja stambenih zgrada“, *Nase građevinarsvo* (Beograd), br. 6 (1948), 289-290.

Драгица Перак и Антун Улрих, Биоскоп за 300 гледалаца.

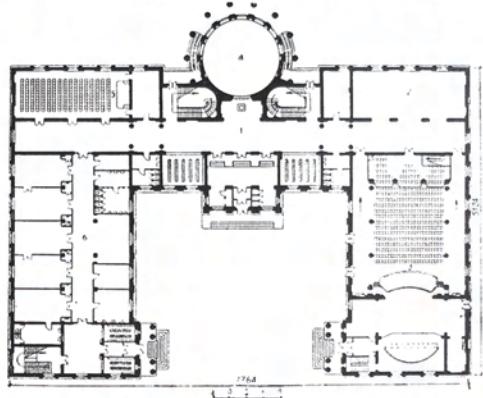
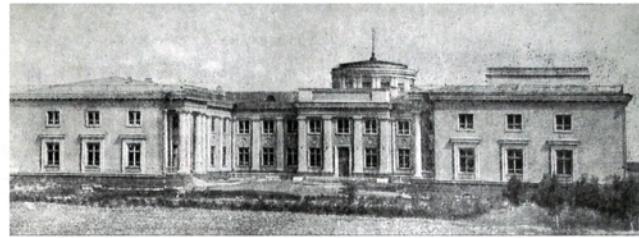

Емил Навиншек, Биоскоп за 500 гледалаца.

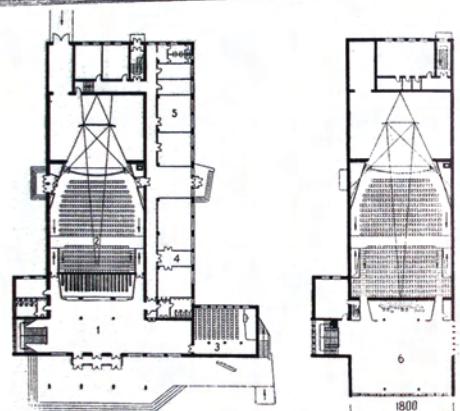
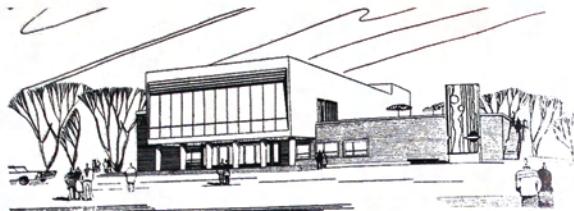

Казимир и Божица Остроговић, Биоскоп за 700 гледалаца.

Слика 34. Конкурс за биоскоп за 300, 500 и 700 гледалаца, 1947. *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 25-26, 30-31.
Емил Навиншек, конкурсно решење: „Konkurs za tipove bioskopa“, *Tehnika* (Београд), br. 1 (1947), 21.

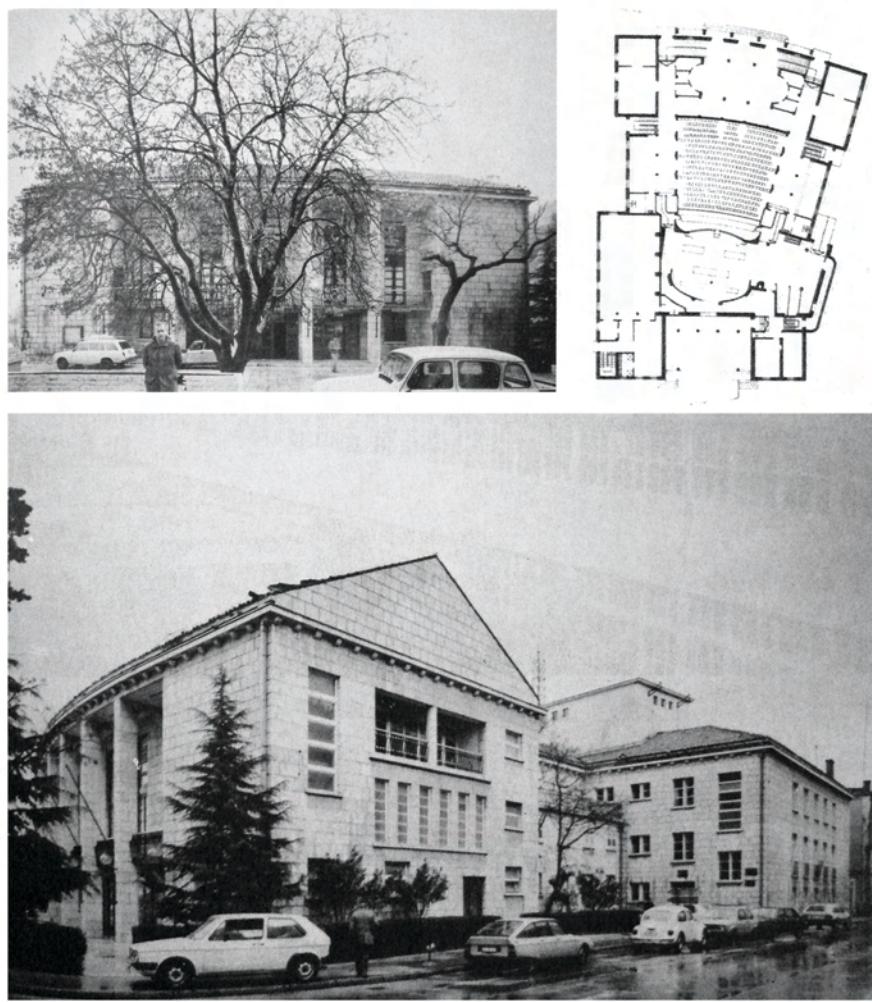
Слика 35а. Г. Тимме, Я. Свирский, П. Ленгасов, Дом технике са салом од 580 места, 1950. В. Л. Кулаг, *Клубы массового строительства* (Москва: Академия строительства и архитектуры СССР, 1962), 33.

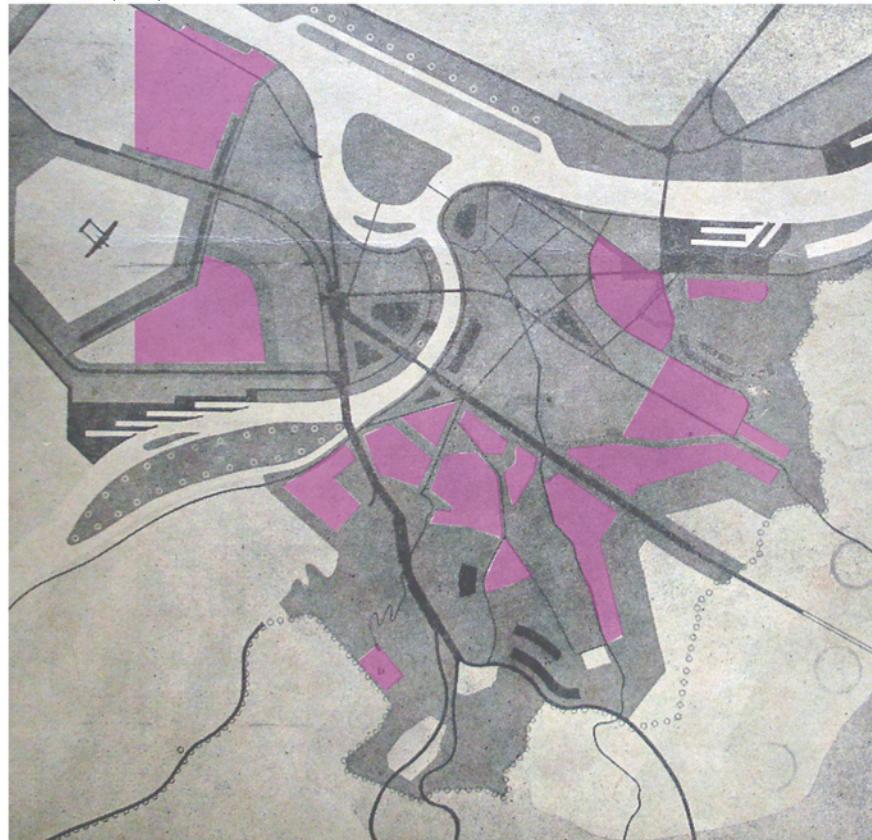
Слика 35б. Ю. Арнд, В. Жилкин, Л. Инбер, Е. Перченков, З. Соминский, Тип клуба са салом од 600 места, 1959. Ibid., 38.

	12	15	18	21	24
9	1. 17.00 - 2.00 2. 1. 17.00 - 2.00 3. 1. 17.00 - 2.00	1. 17.00 - 2.00 2. 1. 17.00 - 2.00 3. 1. 17.00 - 2.00	1. 17.00 - 2.00 2. 1. 17.00 - 2.00 3. 1. 17.00 - 2.00		
12	4. 1. 17.00 - 2.00 5. 1. 17.00 - 2.00 6. 1. 17.00 - 2.00	7. 1. 17.00 - 2.00 8. 1. 17.00 - 2.00 9. 1. 17.00 - 2.00	10. 1. 17.00 - 2.00 11. 1. 17.00 - 2.00 12. 1. 17.00 - 2.00		
15				13. 1. 17.00 - 2.00 14. 1. 17.00 - 2.00 15. 1. 17.00 - 2.00	
18				16. 1. 17.00 - 2.00 17. 1. 17.00 - 2.00 18. 1. 17.00 - 2.00	
21					19. 1. 17.00 - 2.00 20. 1. 17.00 - 2.00 21. 1. 17.00 - 2.00
24					22. 1. 17.00 - 2.00 23. 1. 17.00 - 2.00 24. 1. 17.00 - 2.00

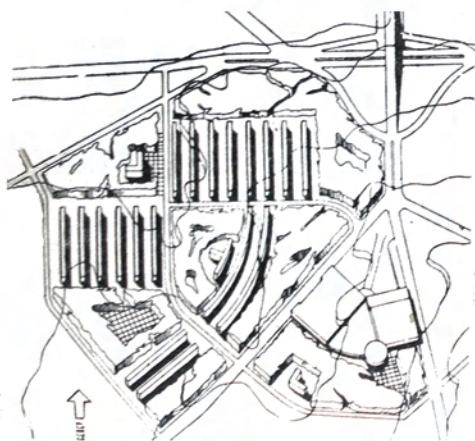
Слика 35в. Табела типских пројектата домова културе у СССР. Ibid., 56.

Слика 36. Александар Фројденрајх, Народни дом у Метковићу, 1947. *Arhitektura* (Zagreb), бр. 196-199 (1986), 133.

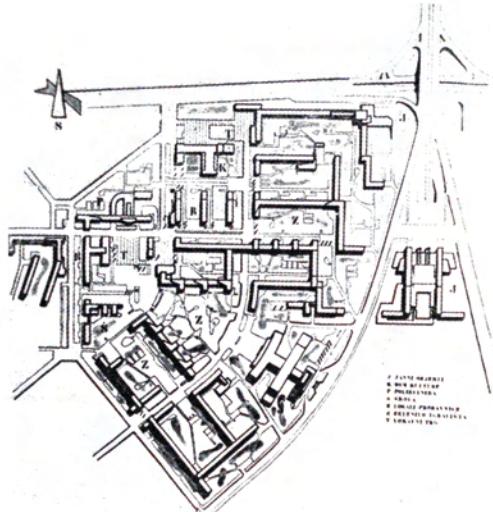
Слика 37. Никола Добровић, Урбанистички завод Србије, Идејни план намене површина, зоне становљања, 1946. Монтажа ауторке.

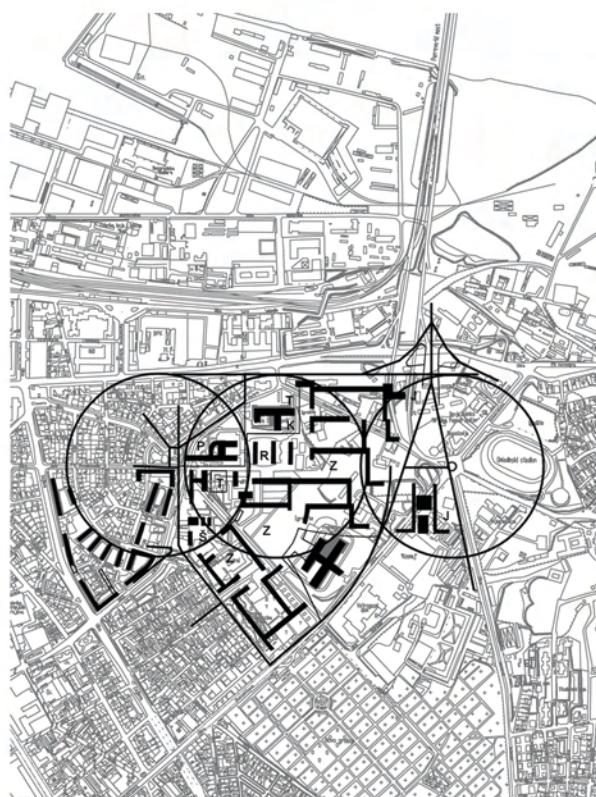
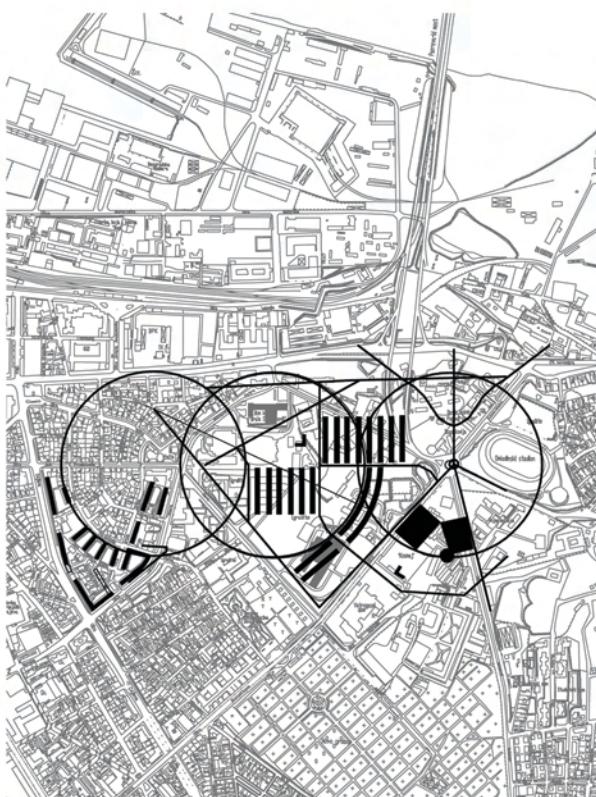
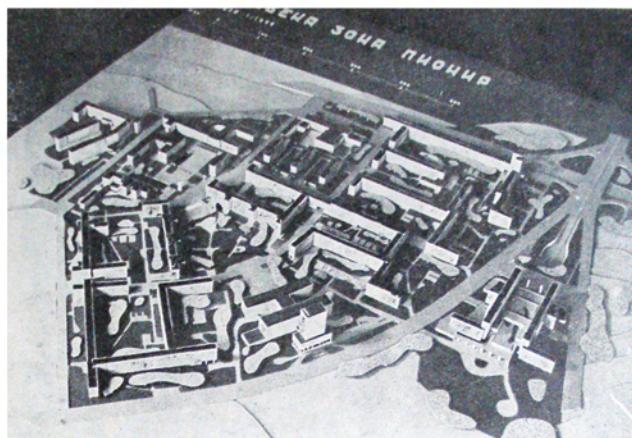
Слика 38а. Урбанистички завод НР Србије, Стамбена зона „Пионир“, 1946. *Obnova i izgradnja Beograda*, 21.

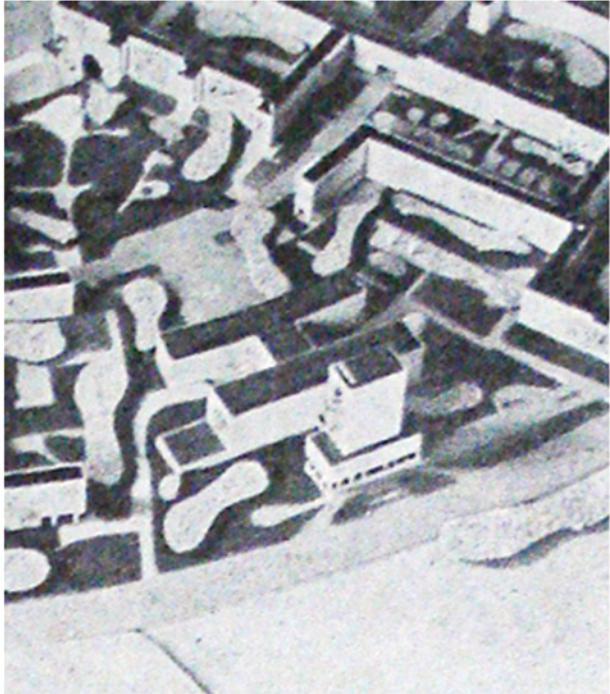
Слика 38б. Владета Максимовић, Проектантски завод ИОНО Београда, Стамбени блок у Цвијићевој улици, 1947. Основа: Савка Антоновић, „Резултати досадашње обнове и изградње Београда“, *Urbanizam i arhitektura* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 160-167. Изглед: „Нове стамбене зграде у Београду“, *Југославија* (Београд), бр. 14-16 (1948), 50.

Слика 38в. Станко Мандић и Владета Максимовић, Управа главног архитекте Београда, Стамбена зона „Пионир“, 1947, основа и мајера. Stanko Mandić, „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 36-37.

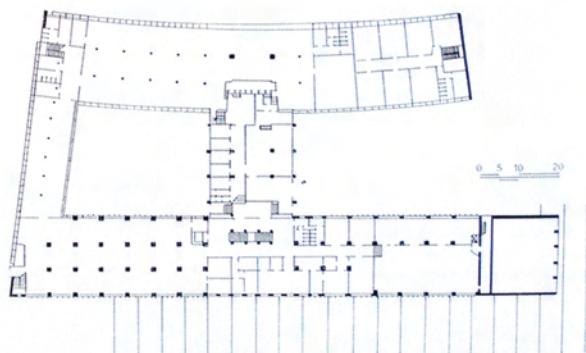
Слика 38г. Анализа пројаката у контексту градског ткива. Прилог ауторке.

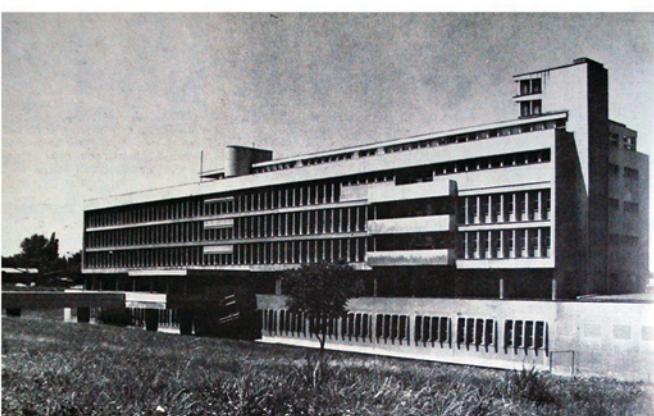
Слика 38ј. Станко Мандић и Владета Максимовић, Стамбена зона „Пионир“, 1947, детаљ макете. Mandić, „Jedna studija za gradsku stanbenu zonu 'Pionir' u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 23-24 (1949), 37.

Слика 38е. Штампарија „Рад“, макета, 1947-1948. Ђорђе Лазаревић, „Београд на Левој обали Саве“, Југославија (Београд), бр. 7-8 (1948), 18.

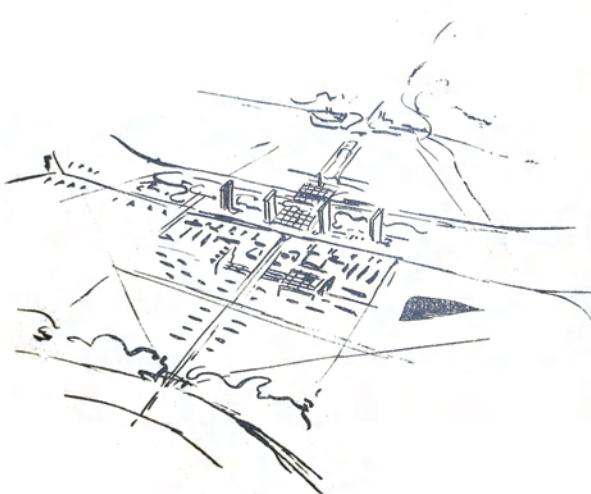

Слика 38ж. Штампарија „Рад“, адаптација Милорада Матице, 1950-1953, основа и изведено стање. Bratislav Stojanović, Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd: Tehnička knjiga, 1978), 132.

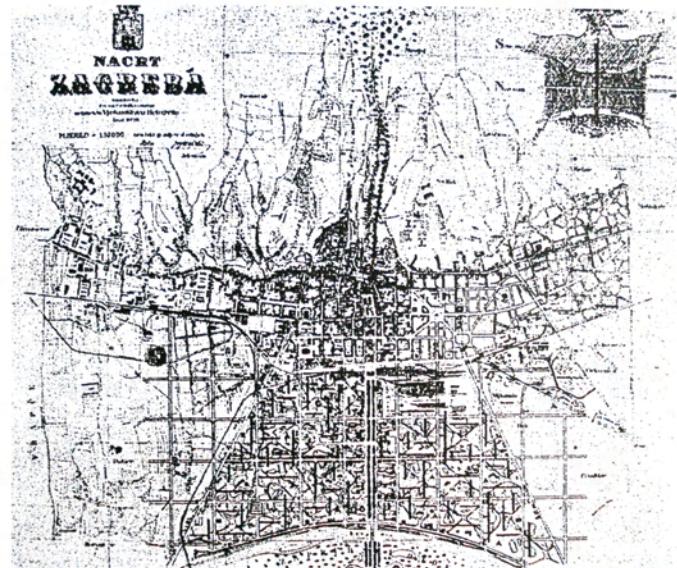

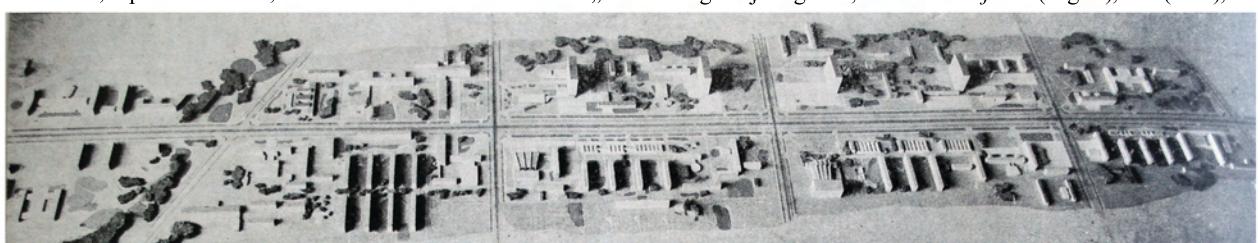
Слика 39а. Владимира Антолића, Регулациони план Загреба, 1946-1947, макета. „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 18-22 (1949), 18.

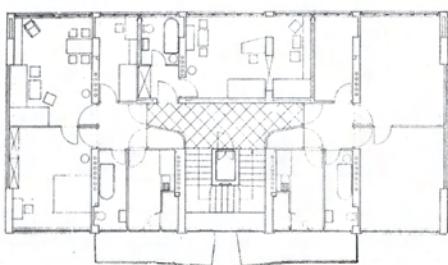
Слика 39б. Владимира Антолића, Регулациони план Загреба, 1946-1947, перспектива. *Ibid.*, 25.

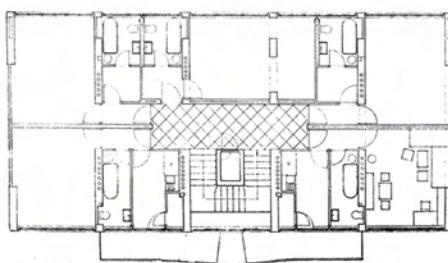
Слика 39в. Пројекат регулације Загреба рађен у Берлину 1930. „Problemi regulacije Zagreba“, *Građevinski vijesnik* (Zagreb), br. 1 (1937), 6.

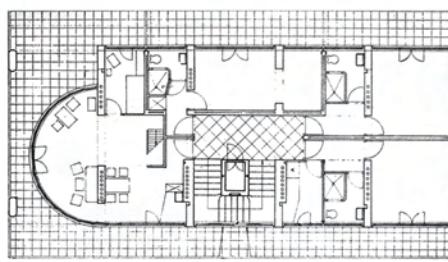
Слика 40а. Потез Московске улице у Загребу, 1946-1947, детаљ макете. „Izložba društvenog standarta u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 74.

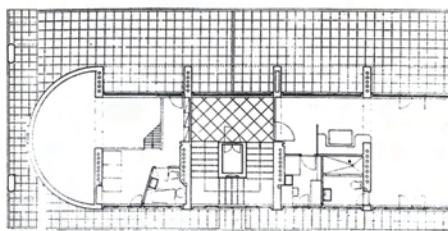
Основа првог, другог и трећег спрата

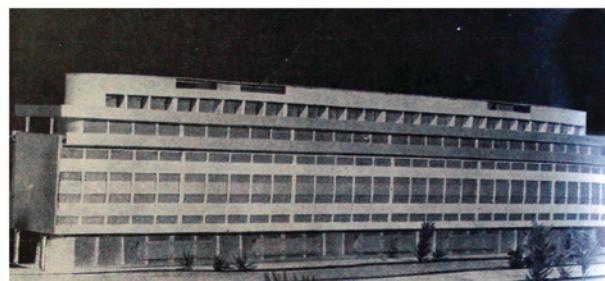
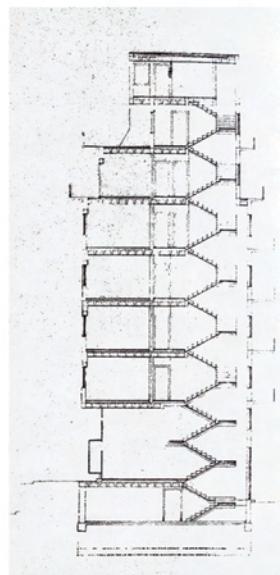
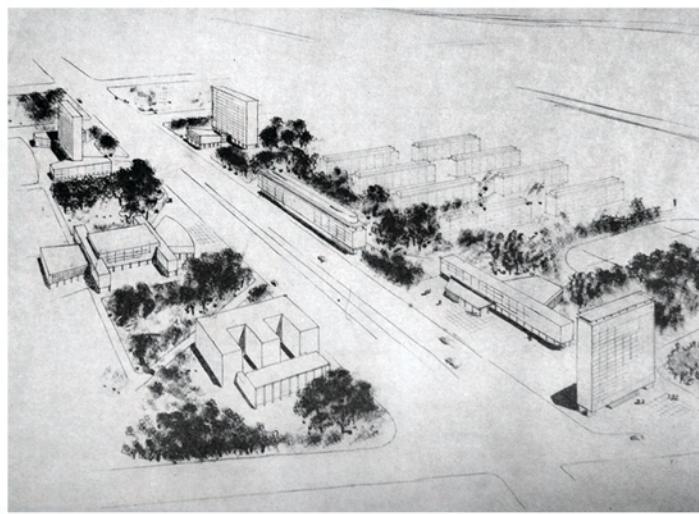
Основа четвртог спрата

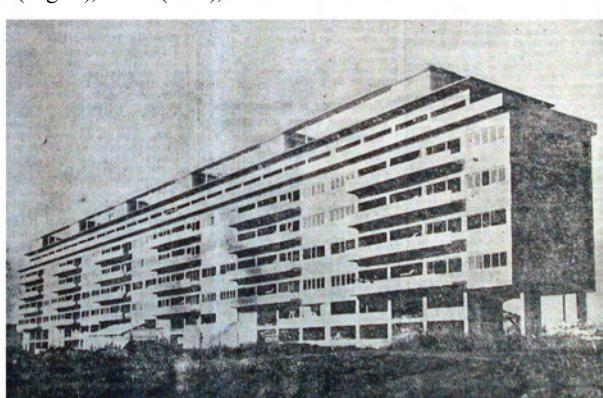
Основа петог спрата

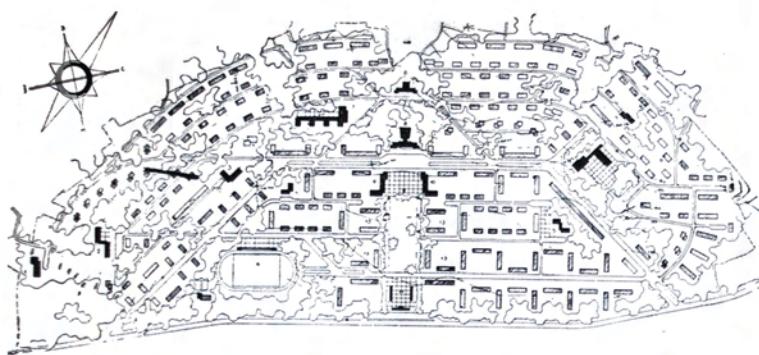
Основа шестог спрата

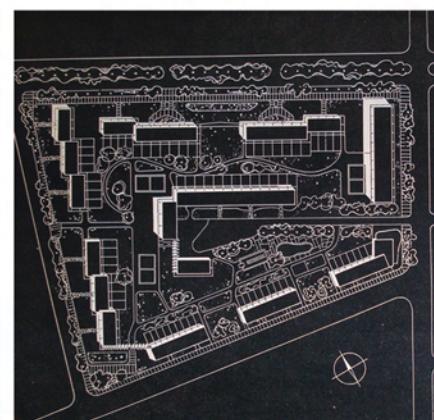
Слика 40б. Невен Шегвић, Стамбени објекат у Московској улици у Загребу, 1946, основе, перспектива, пресек и макета.
„Projekt stambenog objekta na Moskovskoj ulici u Zagrebu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 36-41.

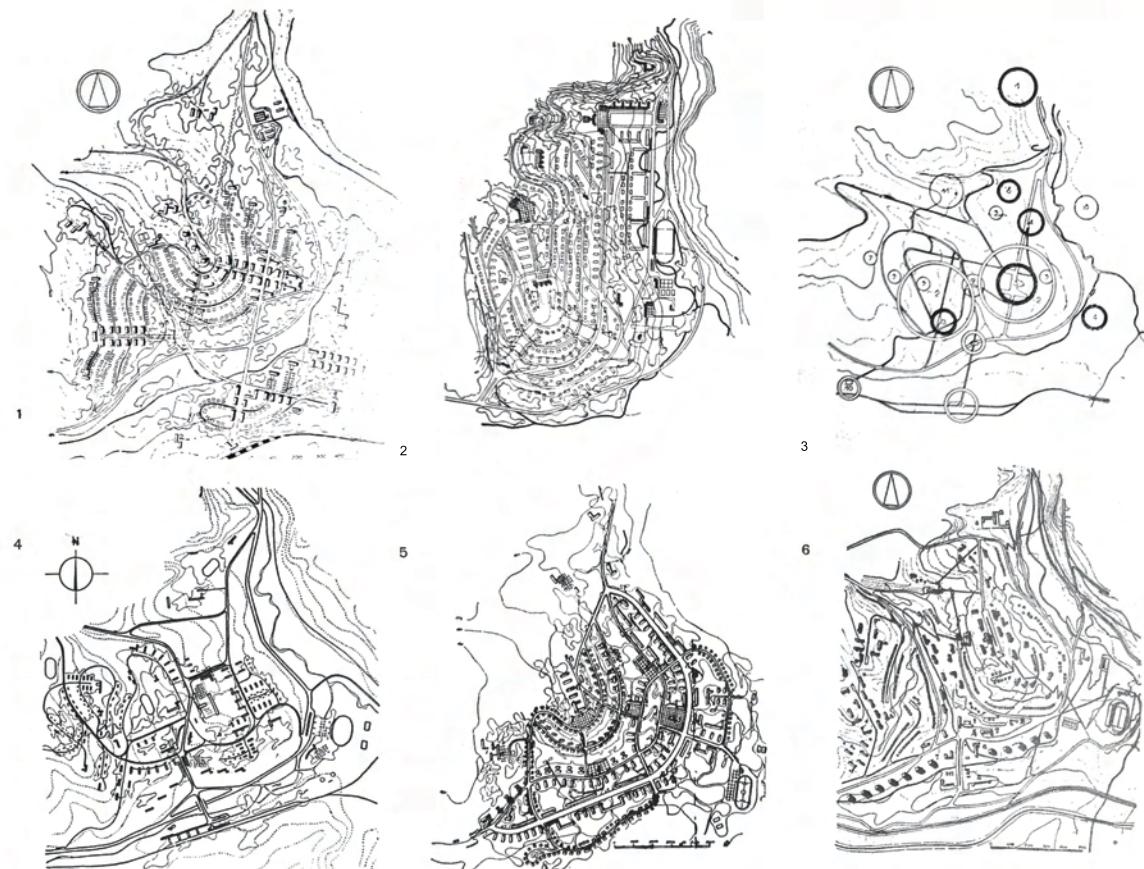
Слика 40в. Невен Шегвић, Стамбени објекат у Московској улици, изведенено стање. Ibid., 41; *Борба*, 19. децембар 1948, 3.

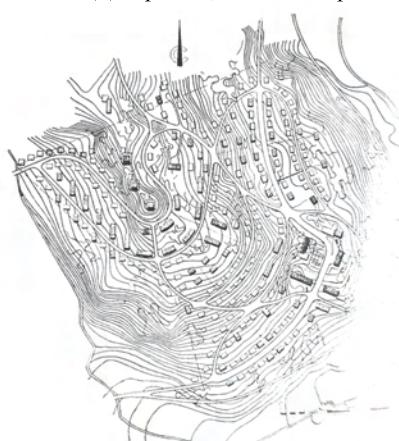
Слика 41. Драгољуб Јовановић, Радничко насеље на Ђурђевом Брду, Светозарево, 1946-1947. Митровић, ур. Грађеви и насеља у Србији, 148.

Слика 42. Михајло Митровић, Регулациони основа Трстеника, детаљ блока, 1946-1947. Ibid., 98.

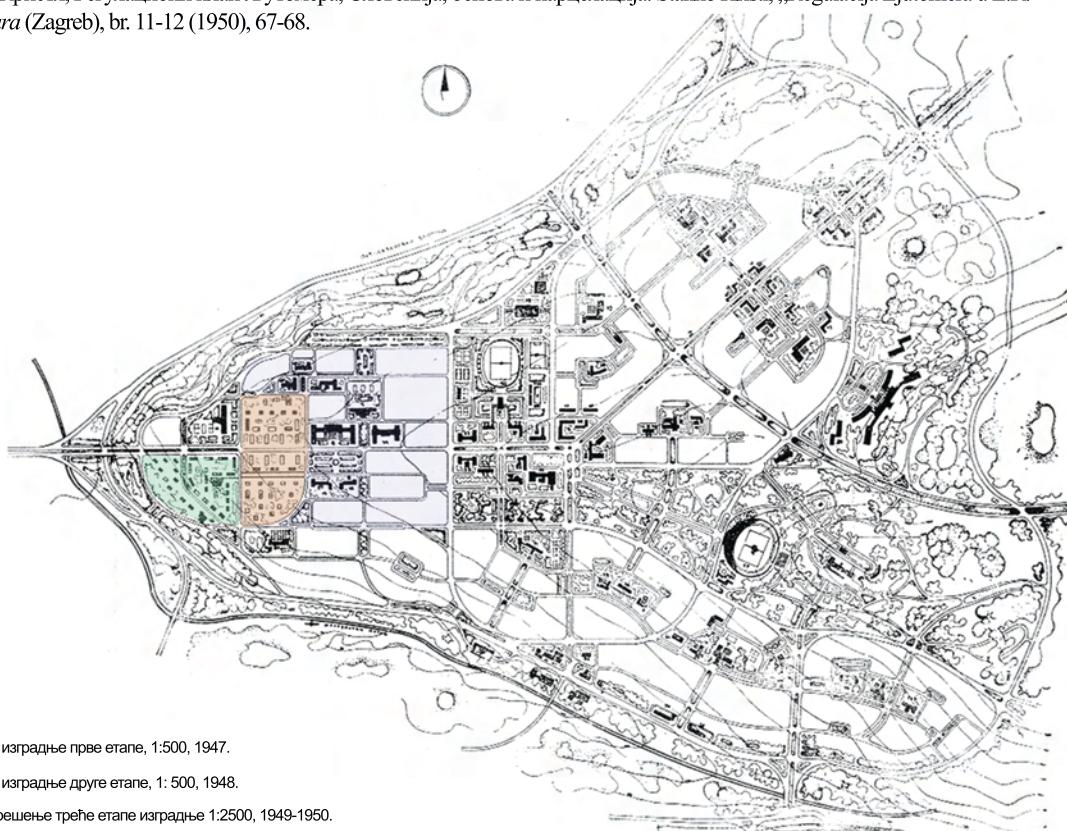
Слика 43а. Урбанистички завод НРС, Конкурсна решења стамбеног насеља Јасика код Београда, 1947: 1. Димитрије Маринковић и Александар Милосављевић (први пласман), 2. Драгољуб Јовановић и Б. Мирковић; 3. Милорад Маџура (други пласман); 4. Драгољуб Момчиловић и Д. Партоњић; 5. Јованка Јефтановић; 6. Ружица Илић. Ibid., 249.

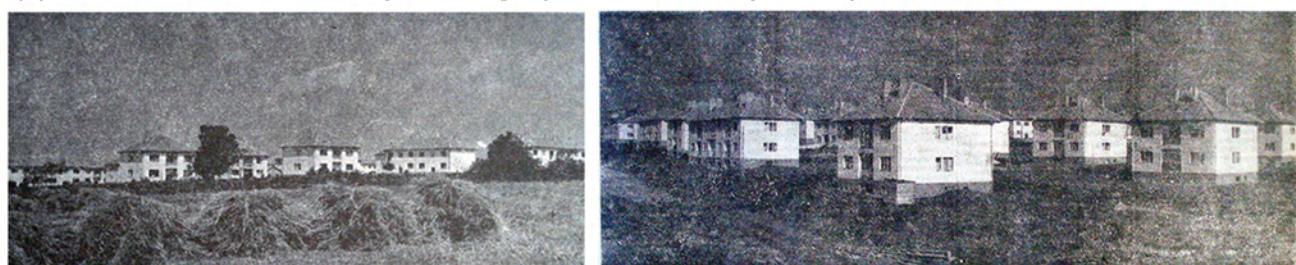
Слика 43б. Димитрије Маринковић и Александар Милосављевић, Пројекат за изградњу насеља, 1947. Ibid., 248.

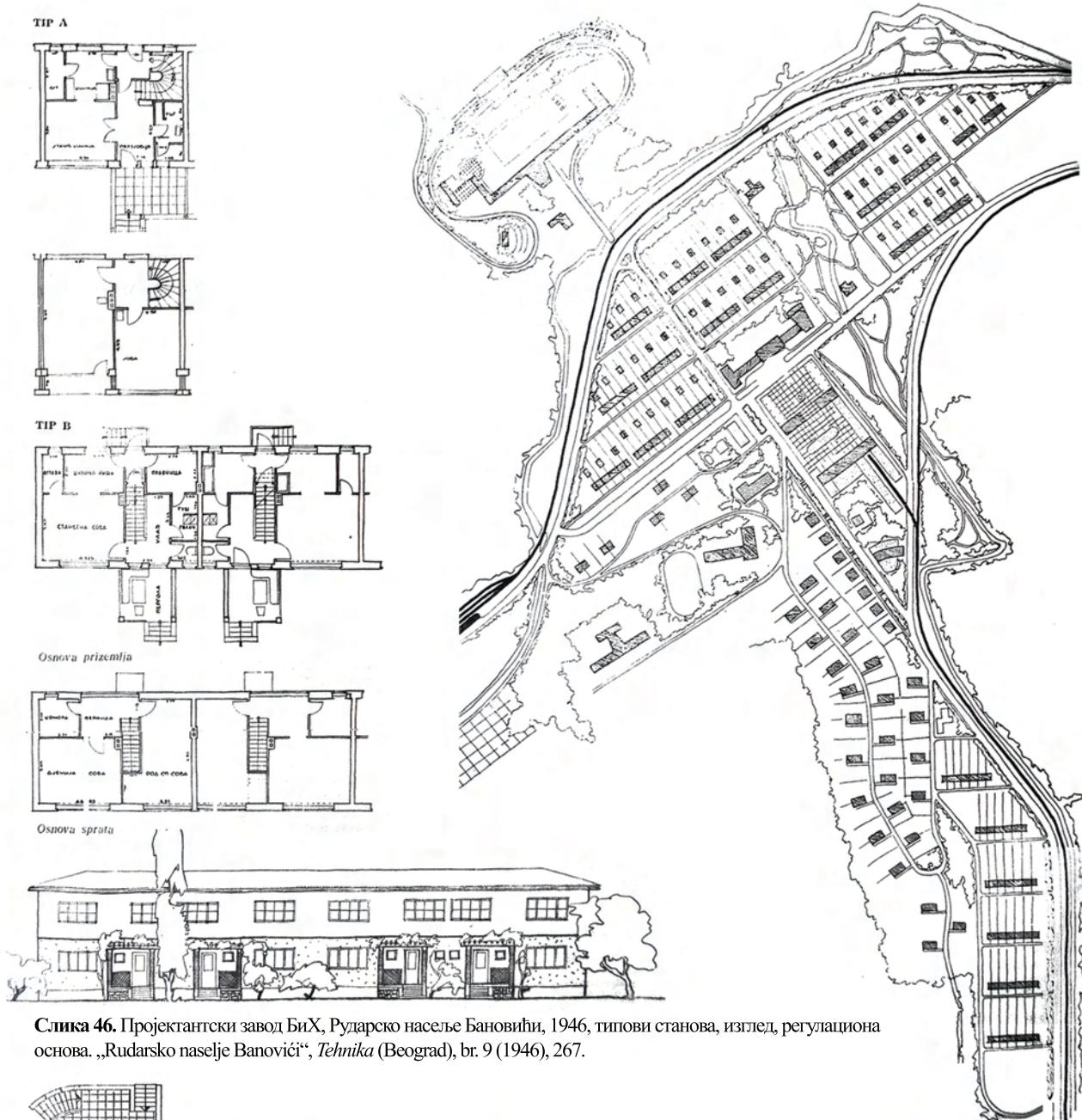
Слика 44. Станко Кристл, Регулациони план Љутомера, Словенија, основа и парцелација. Stanko Kristl, „Regulacija Ljutomera u L.R. Sloveniji“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 67-68.

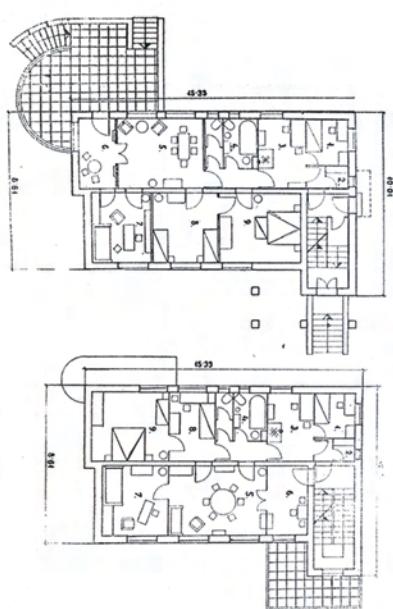
Слика 45а. Бранко Максимовић, Регулациони основа Железника 1947. Branko Maksimović, „Radanje prvog сојалистичког града Železnika i njegove животне вредности“, *Urbanizam Beograda*, br. 55, прилог 10 уз: *Urbanizam Beograda* (Београд), br. 61 (1981), X, XI.

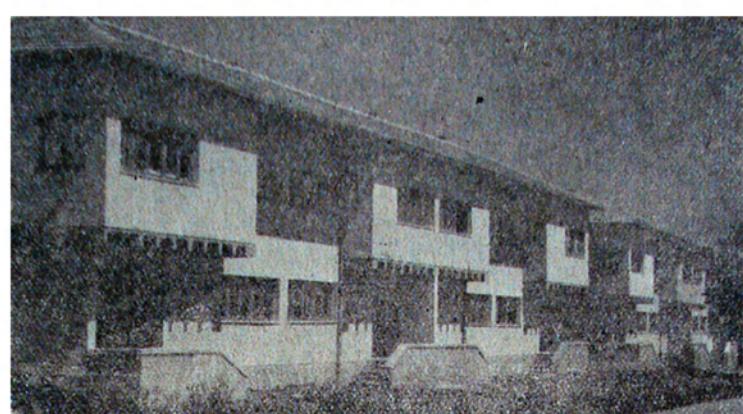
Слика 45б. Бранко Петричић, Типски стамбени објекти у Железнику, 1947. Лево: Ibid., VI. Десно: „Радничко насеље у Железнику“, *Борба*, 18. новембар 1948.

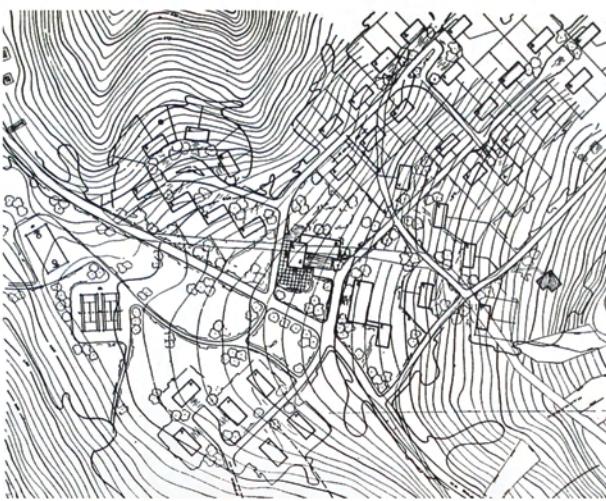
Слика 46. Пројектантски завод БиХ, Рударско насеље Бановићи, 1946, типови станова, изглед, регулациони основа. „Rudarsko naselje Banović“; *Tehnika* (Beograd), br. 9 (1946), 267.

Слика 47. Сергеј Вихров, Пројектантски завод НРС, Стамбени објекат за руководиоце Ваљаонице бакра у Нишу, 1947-1948. В. Ћ., „Vila u programu investitora“, *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 1 (januar 1949), 79.

Слика 48. Стамбено насеље Лакташи на Литви, 1947-1948. *Naše gradjevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 445.

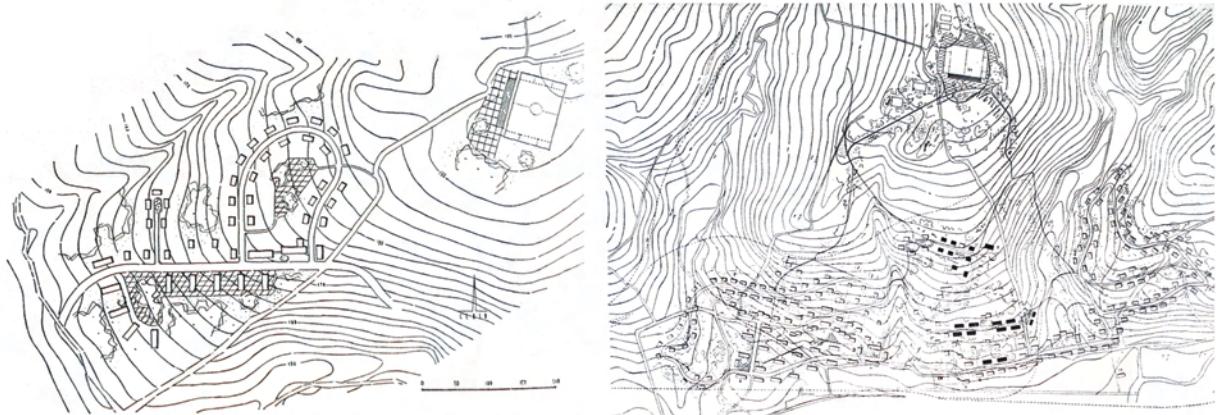
Слика 49. Љиљана Петровић-Дурини, Насеље рудника Рудник, 1946-1947. Митровић, ур. *Градови и насеља у Србији*, 237.

Слика 50. Јованка Јефтановић, Насеље рудника код Аранђеловца и насеље Морава, 1946-1947. Ibid., 233.

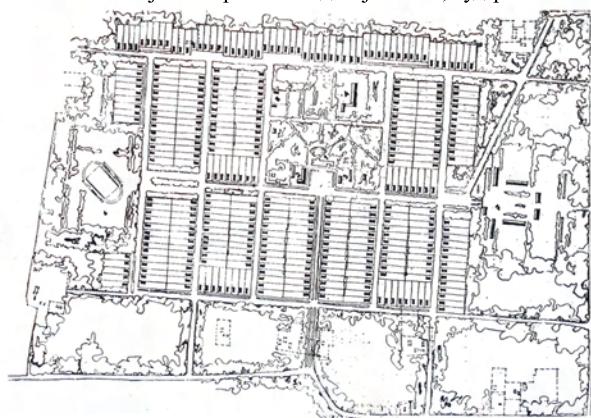
Слика 51. Драгољуб Момчиловић, Регулационна основа Бора и фазе реконструкције централног дела града, 1946-1947. Ibid., 217-226.

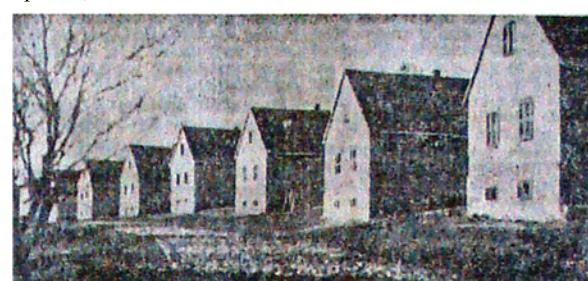
Слика 52. Јованка Јефтановић, Стамбено насеље рудника Рудовци, 1946-1947, фазе планирања. Ibid., 242-243.

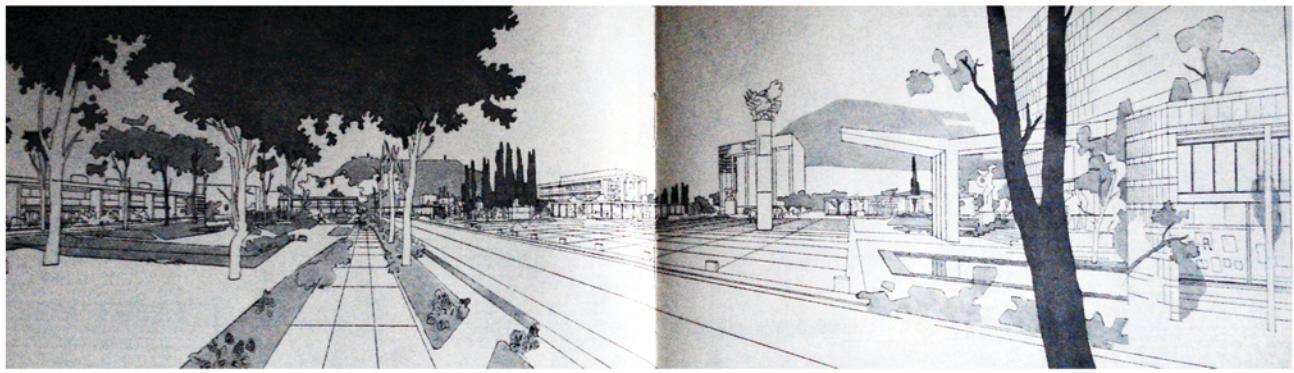
Слика 53. Михајло Митровић и Радивоје Томић, Рударско насеље Шупља Стјена, 1946-1947. Ibid., 251.

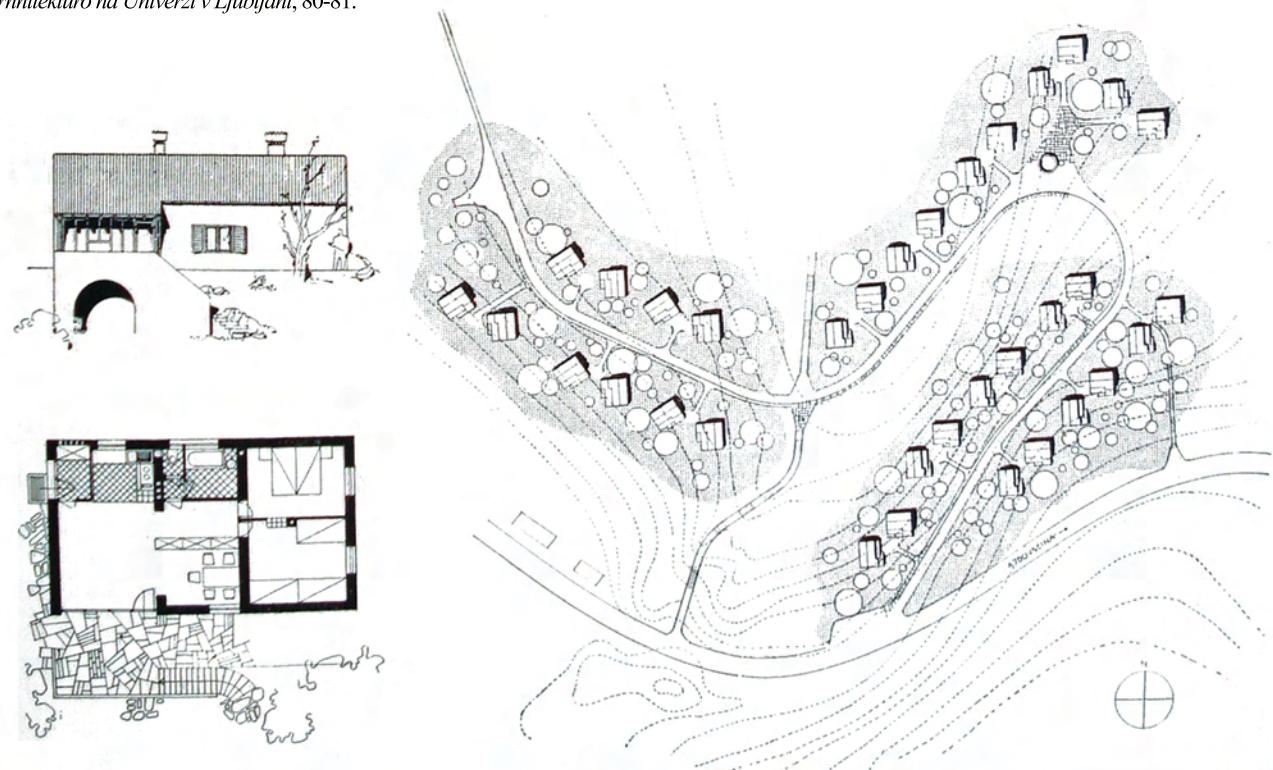
Слика 54а. Б. Ристић, Стамбено насеље за колонисте Биково код Суботице, основа и изведено стање, 1946-1947. Основа: Бранко Максимовић, *Развој градоградитељства од старог века до садашњости* (Београд: Научна књига, 1948), 238. Изведено стање: „Изграђивање насеља за колонисте у Војводини“, *Политика*, 2. октобар 1947, 8

Слика 54б. Пољопривредна насеља Злот и Горњи Врховац. „Радови на подизању села Злота чија је организација Народног фронта најбоља у срезу“, *Политика*, 18. март 1948, 5; „Горњоврховчани у новом селу“, *Политика* (Београд), 27. март 1949, 5.

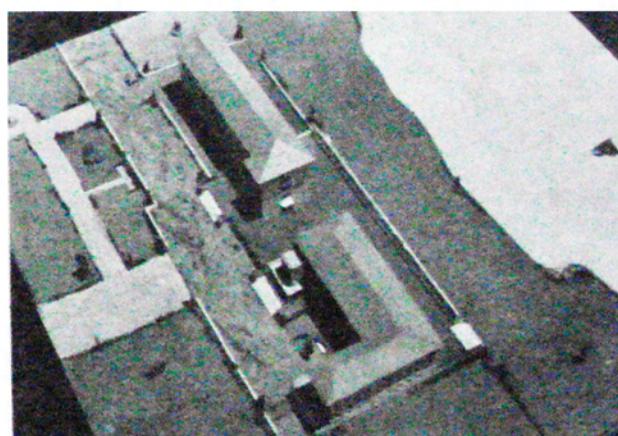
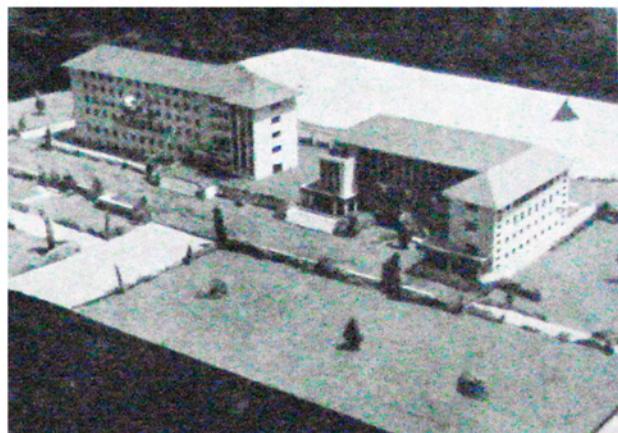
Слика 55а. Едвард Равникар, Урбанистичко решење централне зоне Нове Горице, 1947-1948. Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani*, 80-81.

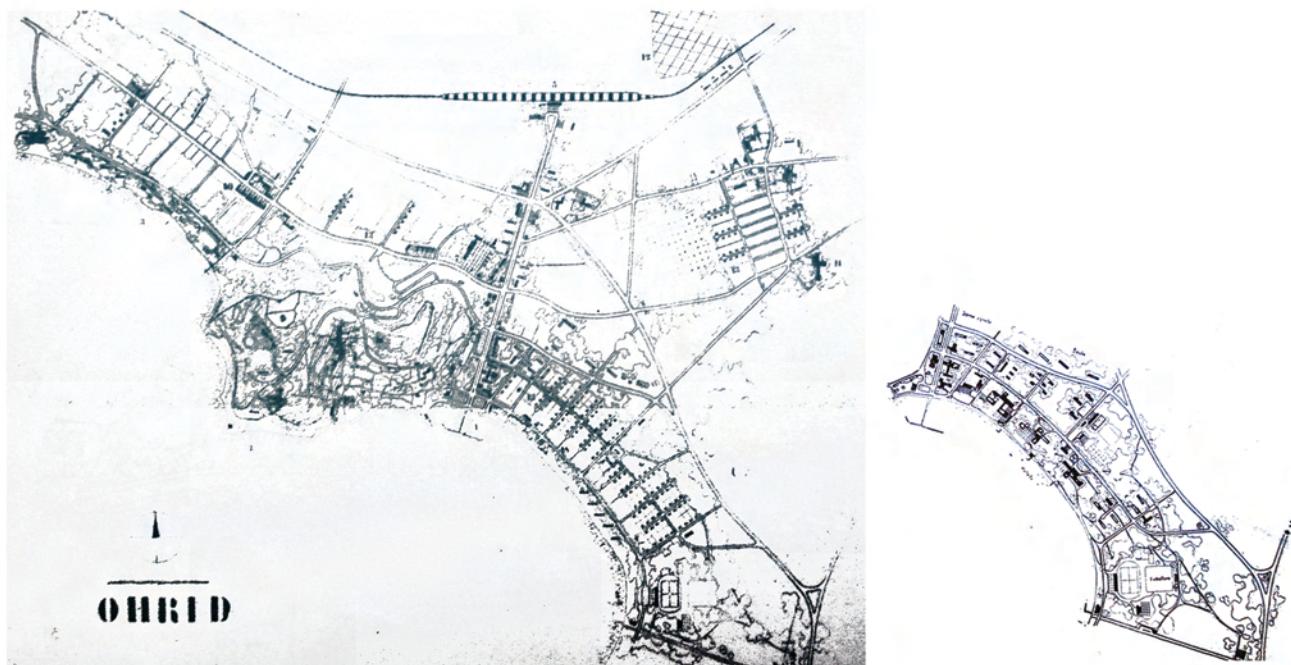
Слика 55б. Стамбено насеље фабрике „Едвард Кардель“ у Новој Горици, 1948. Marko Šlajmer, „Stanovanjsko naselje tovarne pohištva 'Edvard Kardelj' v Novoj Gorici“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 5 (jul-avgust 1952), 11.

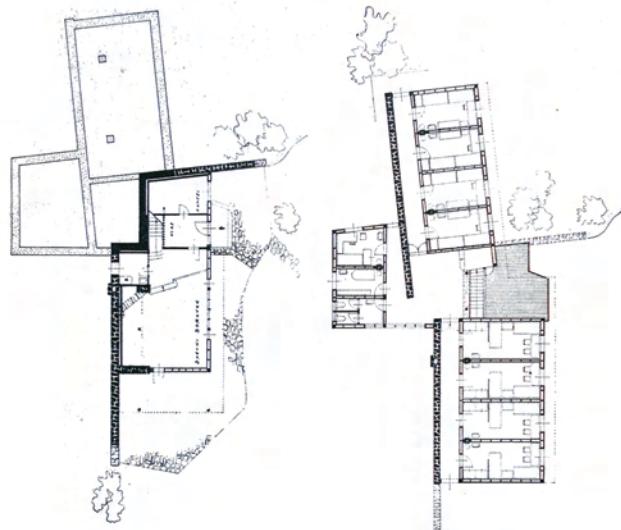
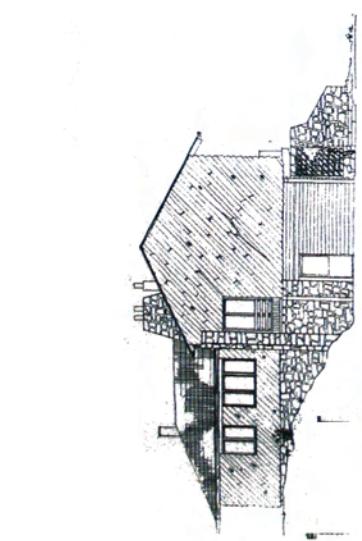
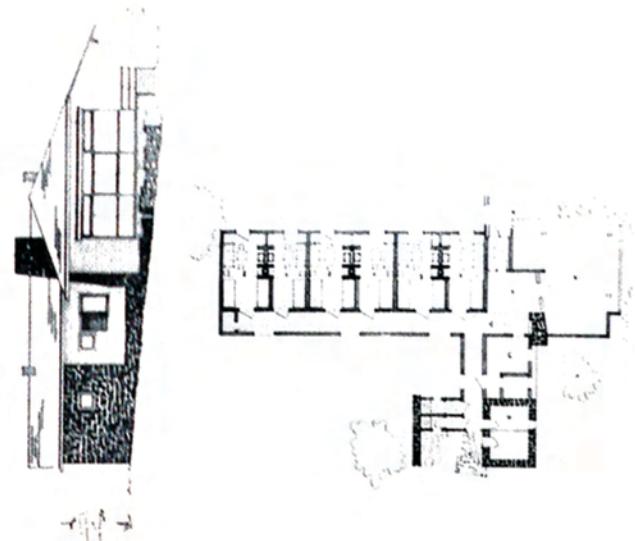
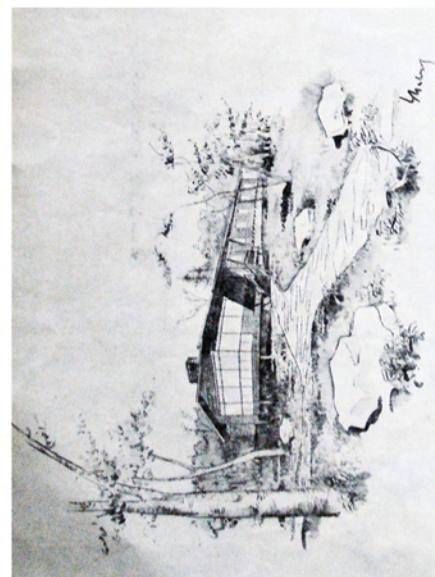
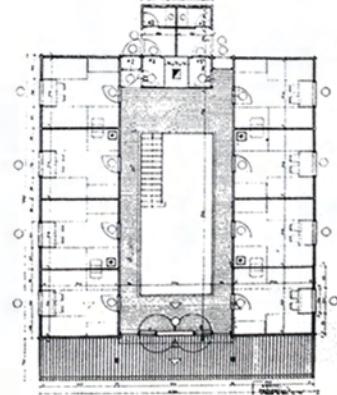
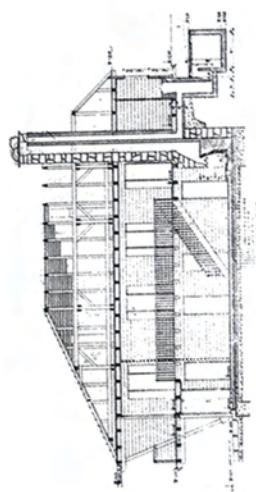
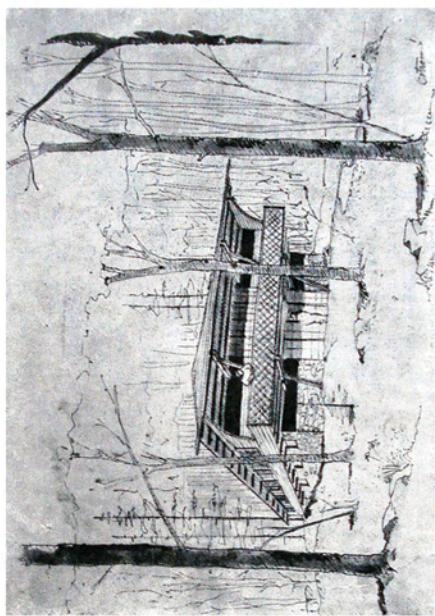
Слика 56. Из одмаралишта „Ударник“ у Ловрани, Југославија ССР, август 1948. Саво Медан, „Наша радничка одмаралишта“, Југославија ССР (Београд), бр. 34 (август 1948), 6.

Слика 57. Макета радничког одмаралишта на Охридском језеру. Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, Југославија ССР (Београд), бр. 34 (август 1948), 19.

Слика 58. Владимира Антолић. Аптулах Халилибрахимов, Варијанте регулационог плана централне зоне Охридског језера, 1947-1948. Vlado Antolić, „Direktivna regulatorma osnova Ohrida“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 25-27 (1949), 52, 53.

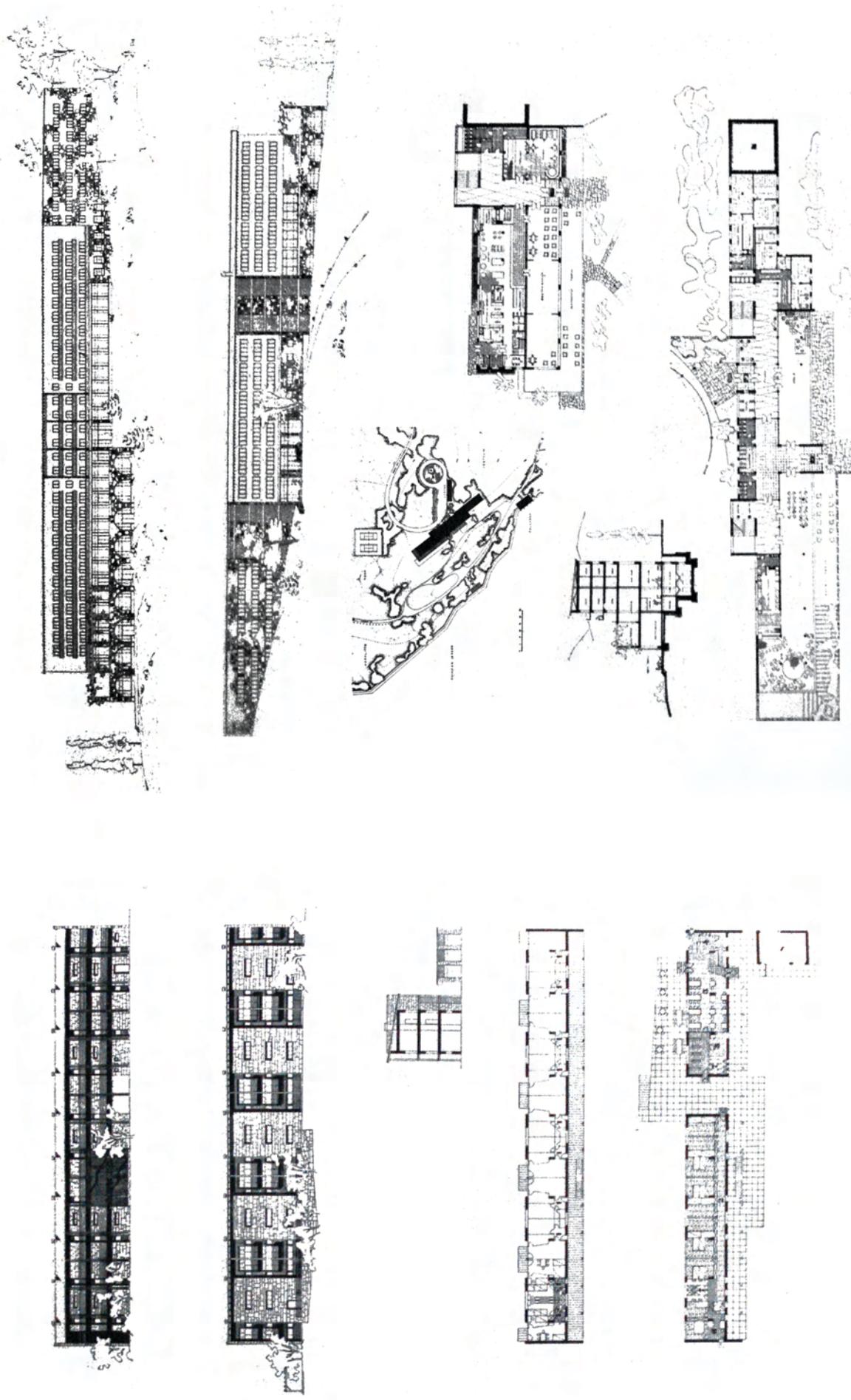

Пројекат Казимира и Божице Остроговић.

Слика 59. Стамбени павиљони на Плитвицама, 1947-1948. Z. Strižić, „Nacionalni park Plitvička jezera. Problem čuvanja prirode“, *Arhitektura u prirodi*, br. 7-8 (1950), 21-23.

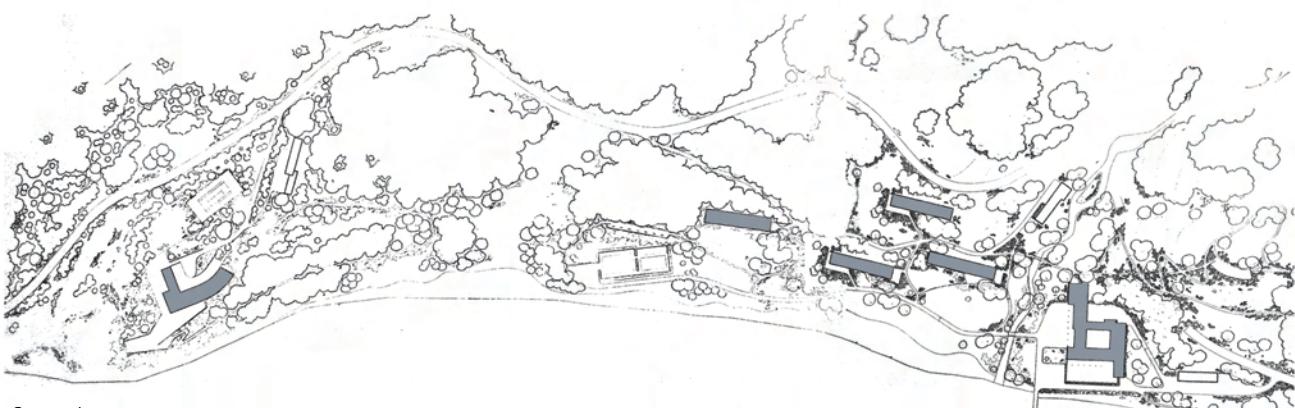
Пројекат Маријана Хаберлеа.

Пројекат Здена Стрижича.

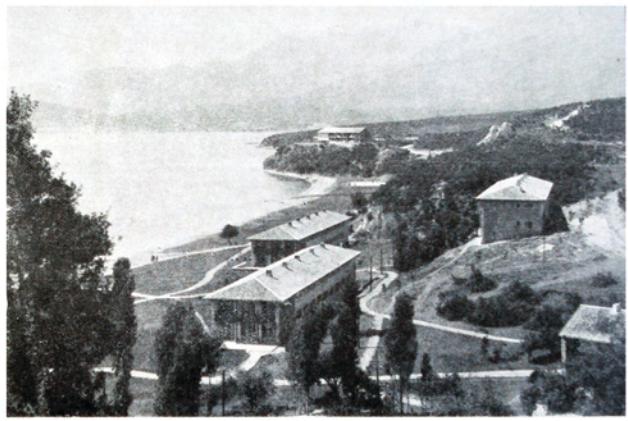

Слика 60а. Вида Урбанић, Колонија културних радника на Бохинском језеру, 1947.
Mušič in France Ivansček, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani*, 44.

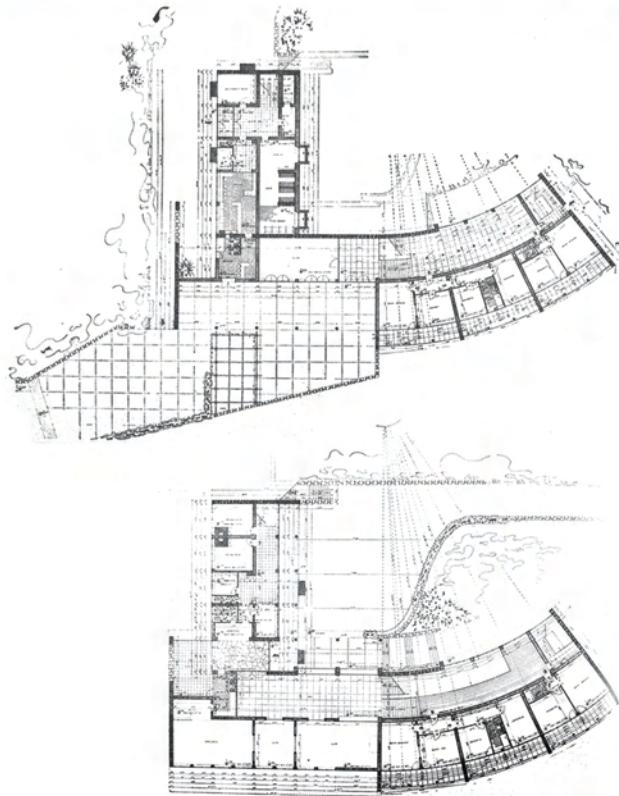
Слика 60б. Бојан Тратник, Хотел на Бохинском језеру, 1947.

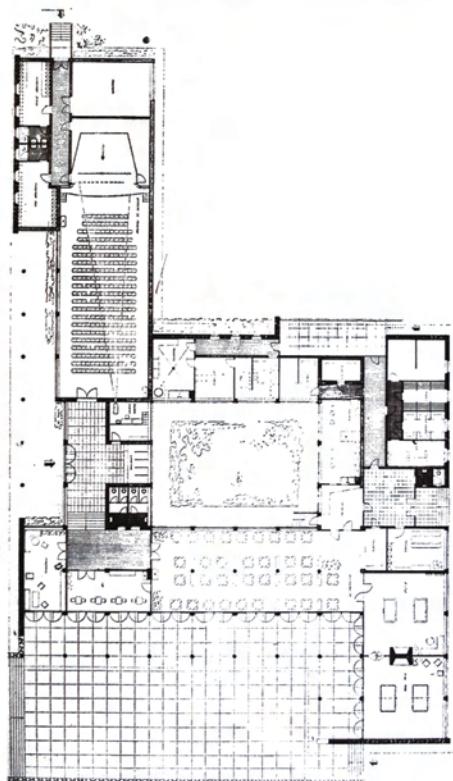
Ситуација

Стамбени павиљони.

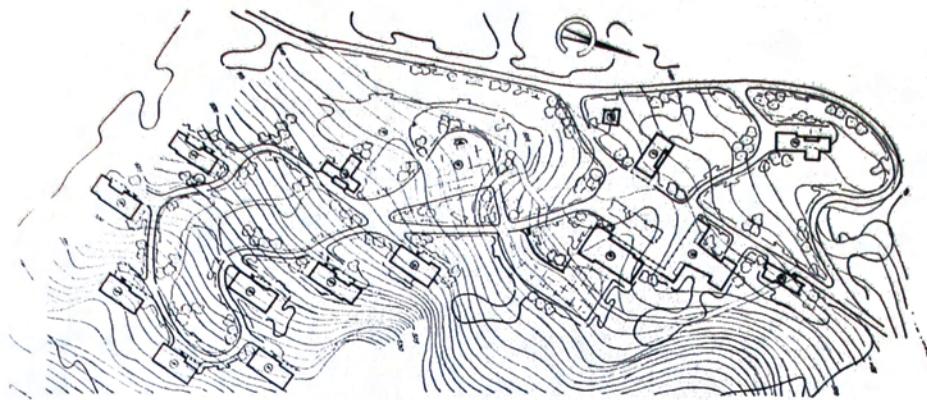

Репрезентативна вила за летовање, изведено стање, основа приземља и спрата.

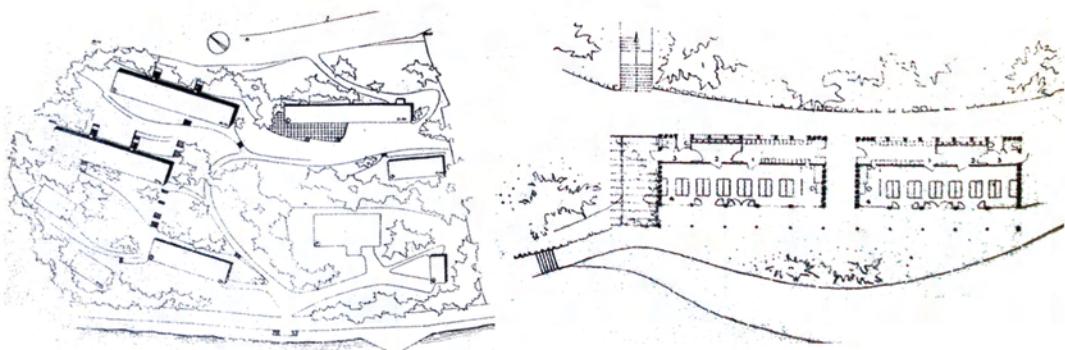
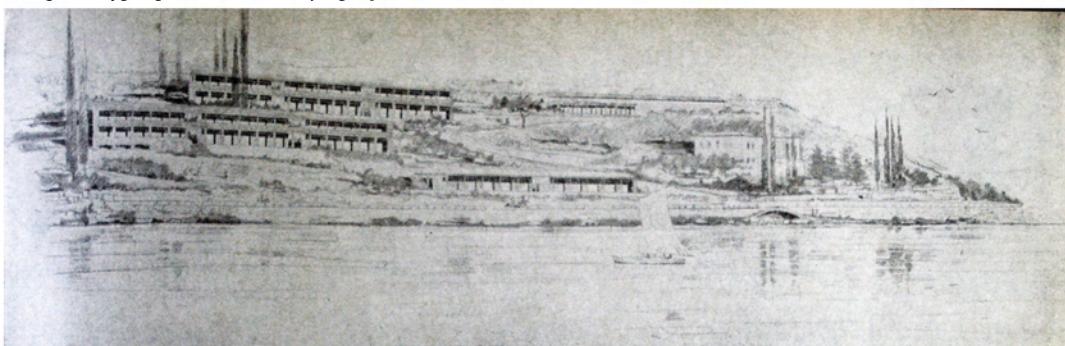

Основа друштвеног дома.

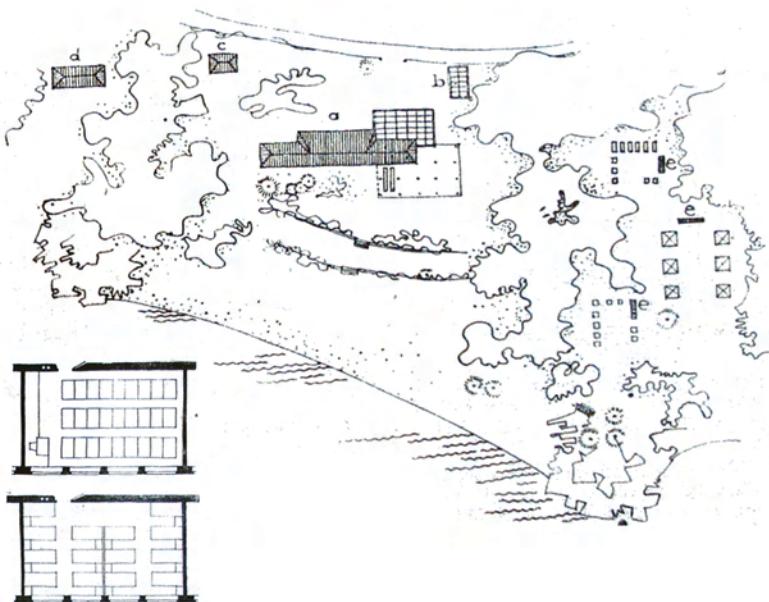
Слика 61. Антун Улрих и Драгица Перак, Одмаралиште Отешево на Преспанском језеру, 1947-1948. Dragica Perak, „Radničko odmaralište na Prespanskom jezeru, NR Makedonija“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 28-33.

Слика 62. Љиљана Петровић-Дурини, Урбанистичко решење дечјег летовалишта на Жребану, после 1946.
Митровић, ур., *Градови и насеља у Србији*, 236.

Слика 63. Зоја Думенџић, Дечје летовалиште у Цриквеници. Zoja Dumendžić, „Dečje letovalište u Crikvenici“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 58, 59.

Слика 64. Мате Бајлон, Школа и кухиња око којих су груписани шатори и трансформација ученионице у спаваоницу, 1949.
Mate Bajlon, „Dečja letovališta“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 4 (1949), 295.

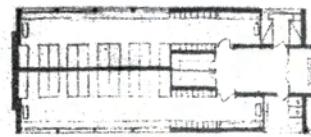
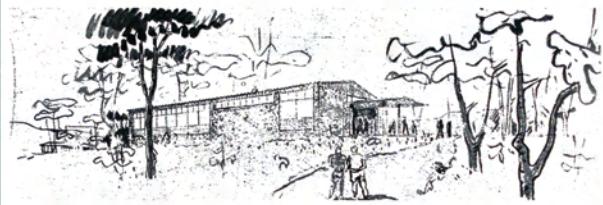
Слика 65а. Павиљони Пионирског града у Београду, 1947. Збирка фотографија са Изложбе грађевинарства НР Србије од 30. априла до 1. јуна 1948. године у Београду, архива проф. Александра Кадијевића.

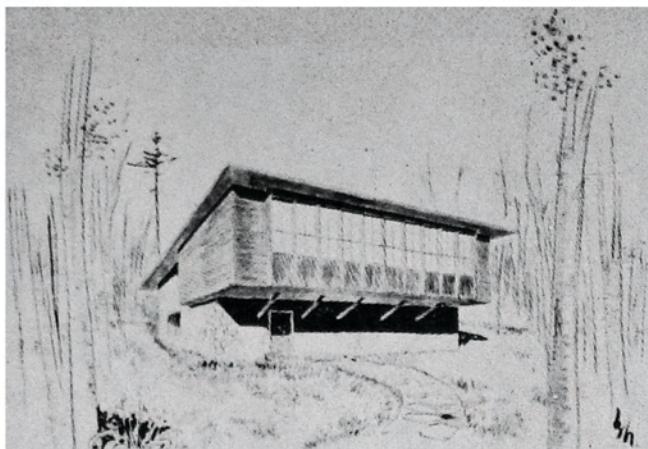
Слика 65б. Пионирска пруга у Београду, Југославија (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 28-30.

Јосип Сајсл, Урбанистичко решење.

Иво Витић, стамбени павилон .

Маријан Хаберле, Изложбени павилјон НР Босне и Херцеговине.

Иво Витић, Изложбени павилјон НР Црне Горе.

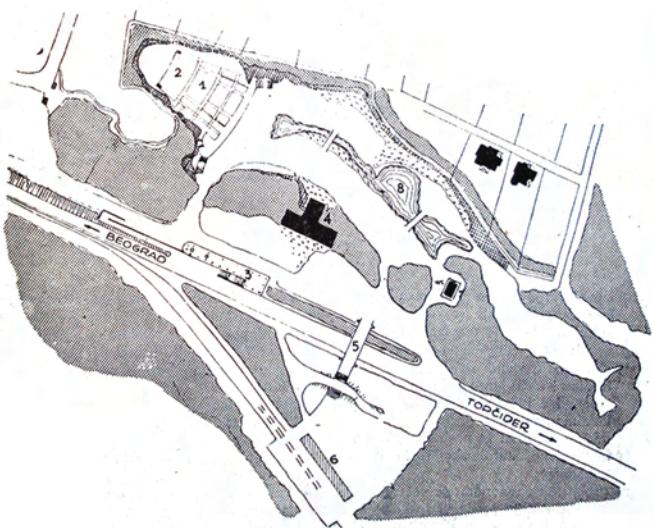

Иво Витић, станица пионирске пруге.

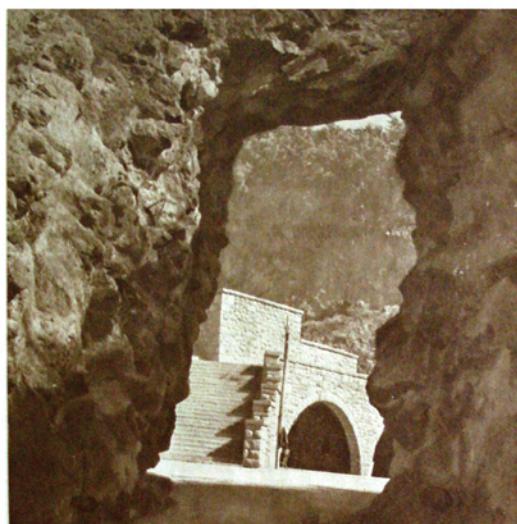

Иво Витић, Изложбени павилјон НР Србије.

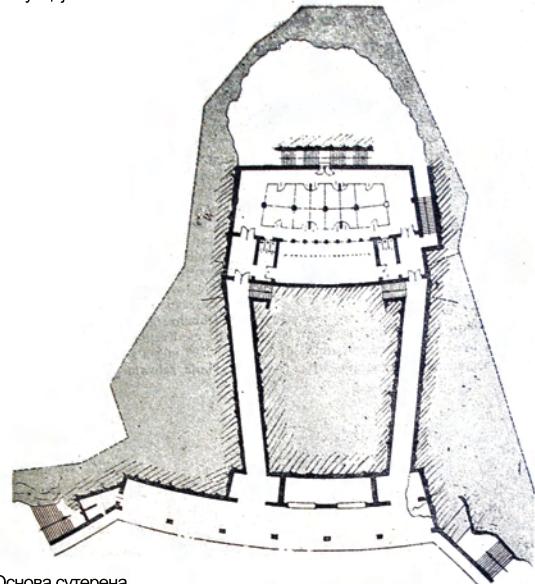
Слика 66. Пионирски град у Гранешини код Загреба, 1948. Josip Seissel, Ivo Vitić, „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1948), 5, 8, 6, 10, 12; станица пионирске пруге : Josip Seissel, Ivo Vitić, „Pionirski grad u Granešini kod Zagreba“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 25, 26.

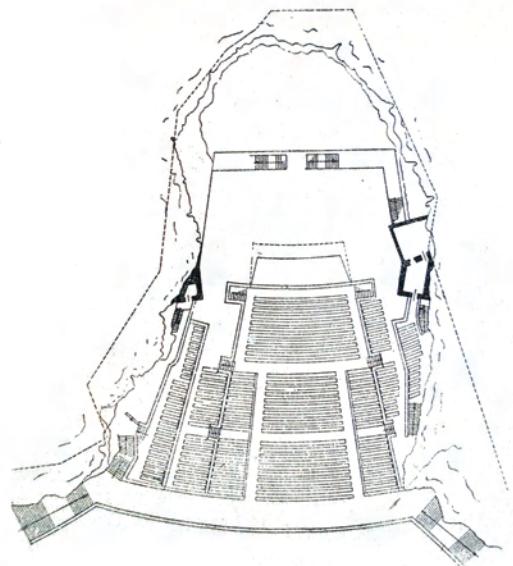
Ситуација

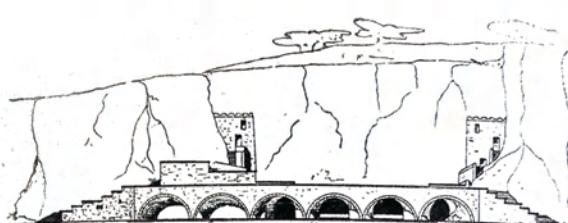
Улаз у фоаје

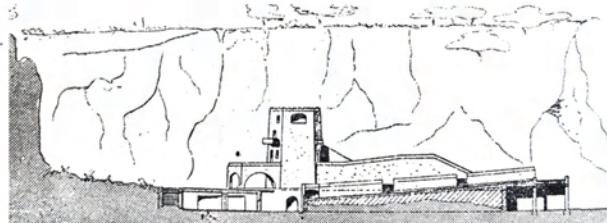
Основа сутерена

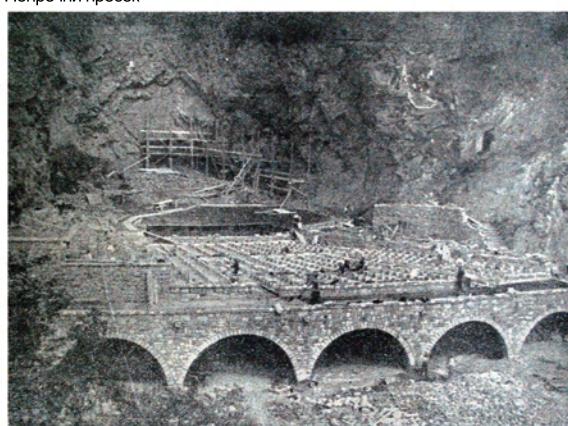
Основа приземља

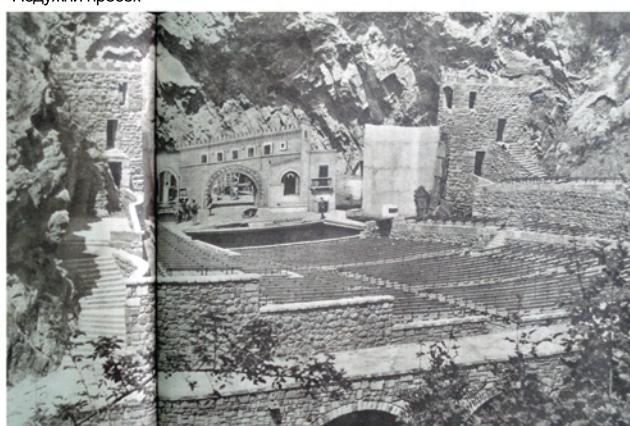
Попречни пресек

Подужни пресек

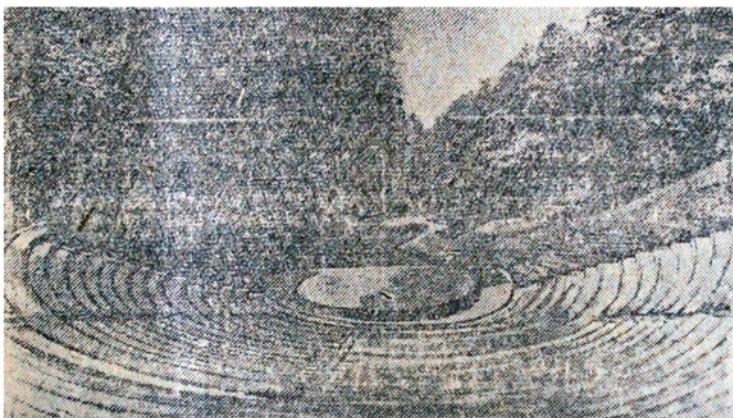

Изглед у току градње

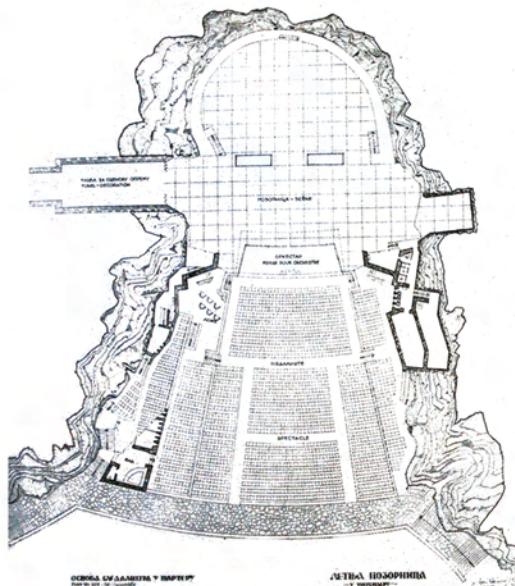
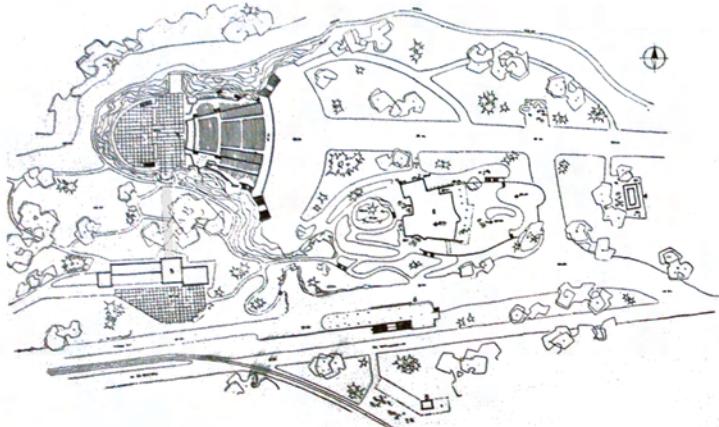

Изглед 1948. године

Слика 67. Рајко Татић, Летња позорница на Топчидеру, 1947. Ситуација, основе и пресеци: Rajko M. Tatić, „Letnja pozornica na Točideru“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 12 (decembar 1948), 811-816. Изведено стање: „47 сталних и око 3.200 дилетантских позоришта у новој Југославији“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (1948), 32-33.

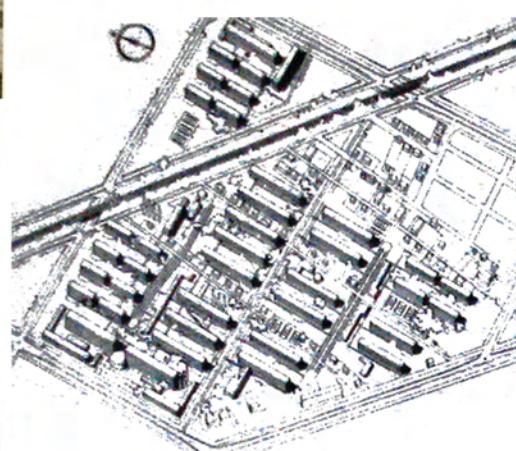
Слика 68. Казимир Остроговић, Летња позорница у Тушканцу код Загреба, 1947-1948. „Загреб је добио велику летњу позорницу“, *Политика*, 10. август 1950.

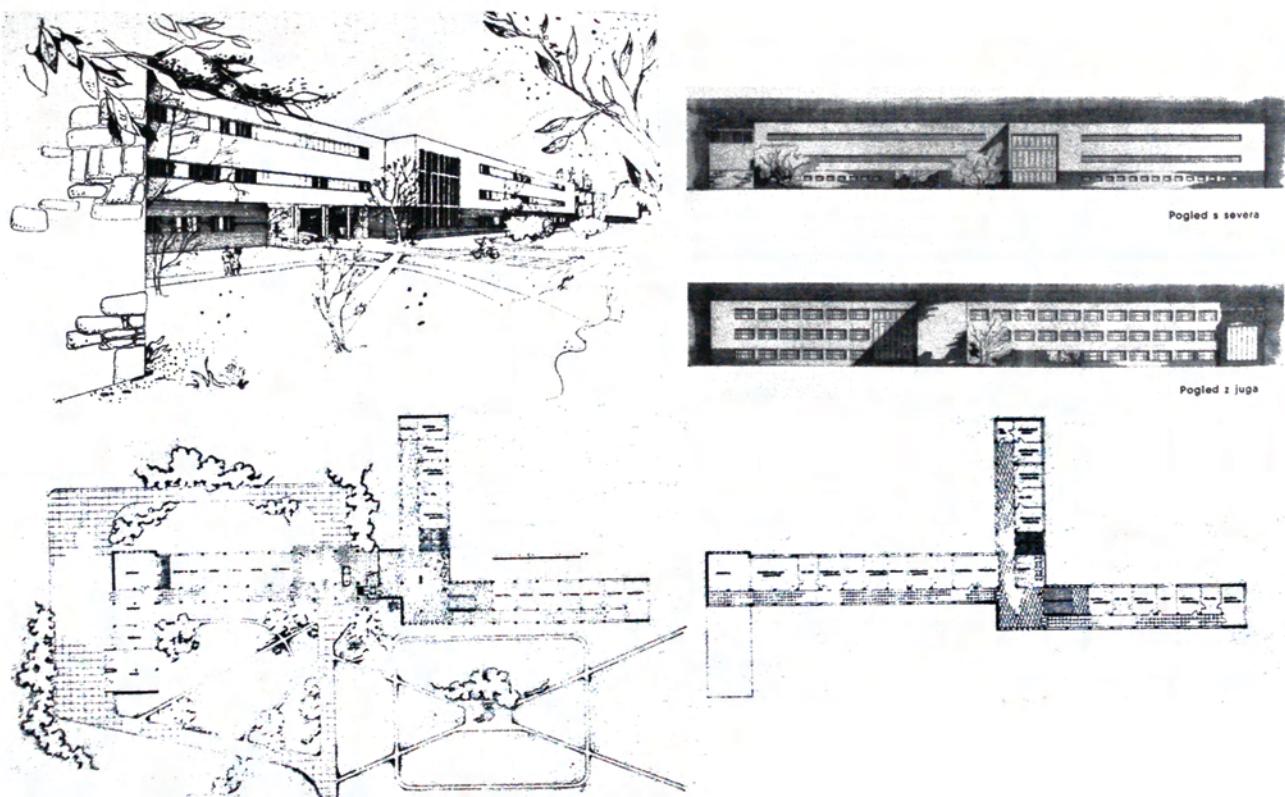
Слика 69. Рајко Татић, Летња позорница на Топчидеру, 1948, допуна пројекта, ситуација и основа. Рајко Татић, „Letnja pozornica u Topčideru“, *Urbanizam-архитектура* (Загреб), бр. 7-8 (1950), 28, 29.

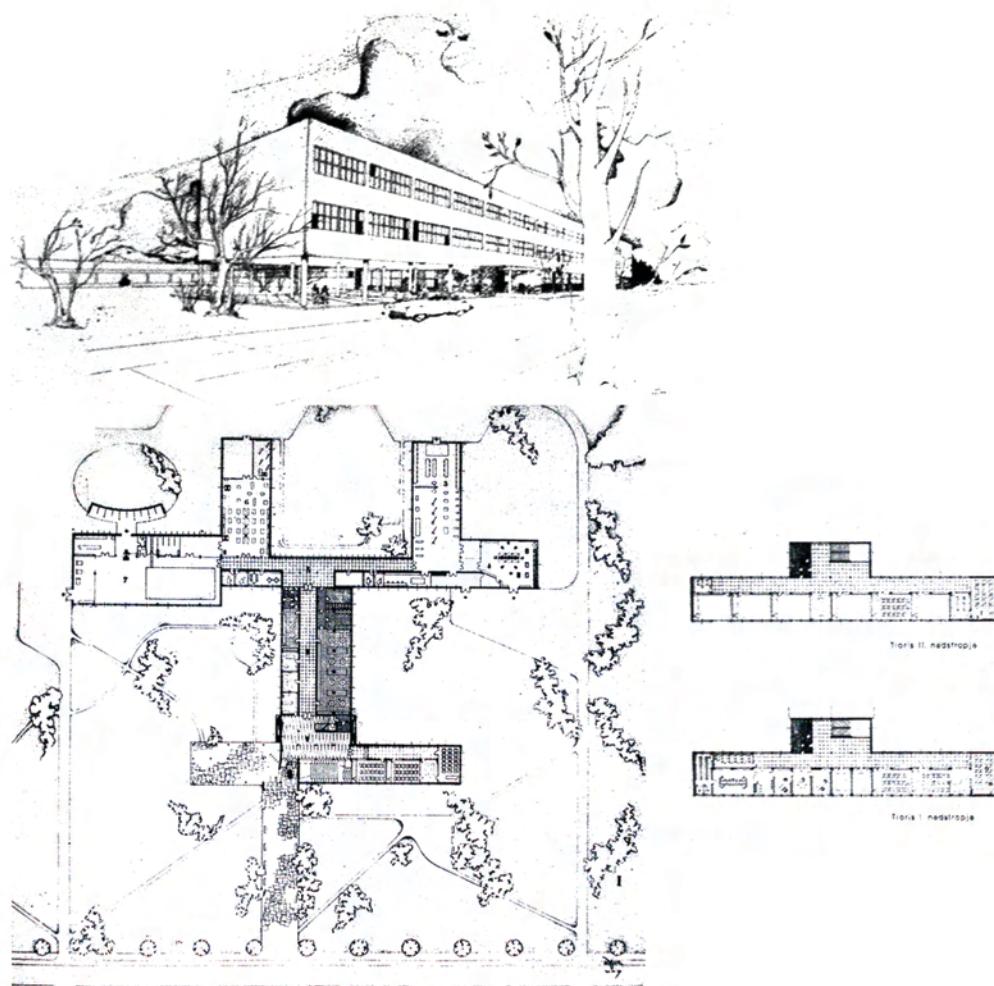
Слика 70а. Едо Михевић, Фабрика „Титови заводи Литострој“, 1945-1946. *Tehnika* (Београд), бр. 7-9 (1949), 234.

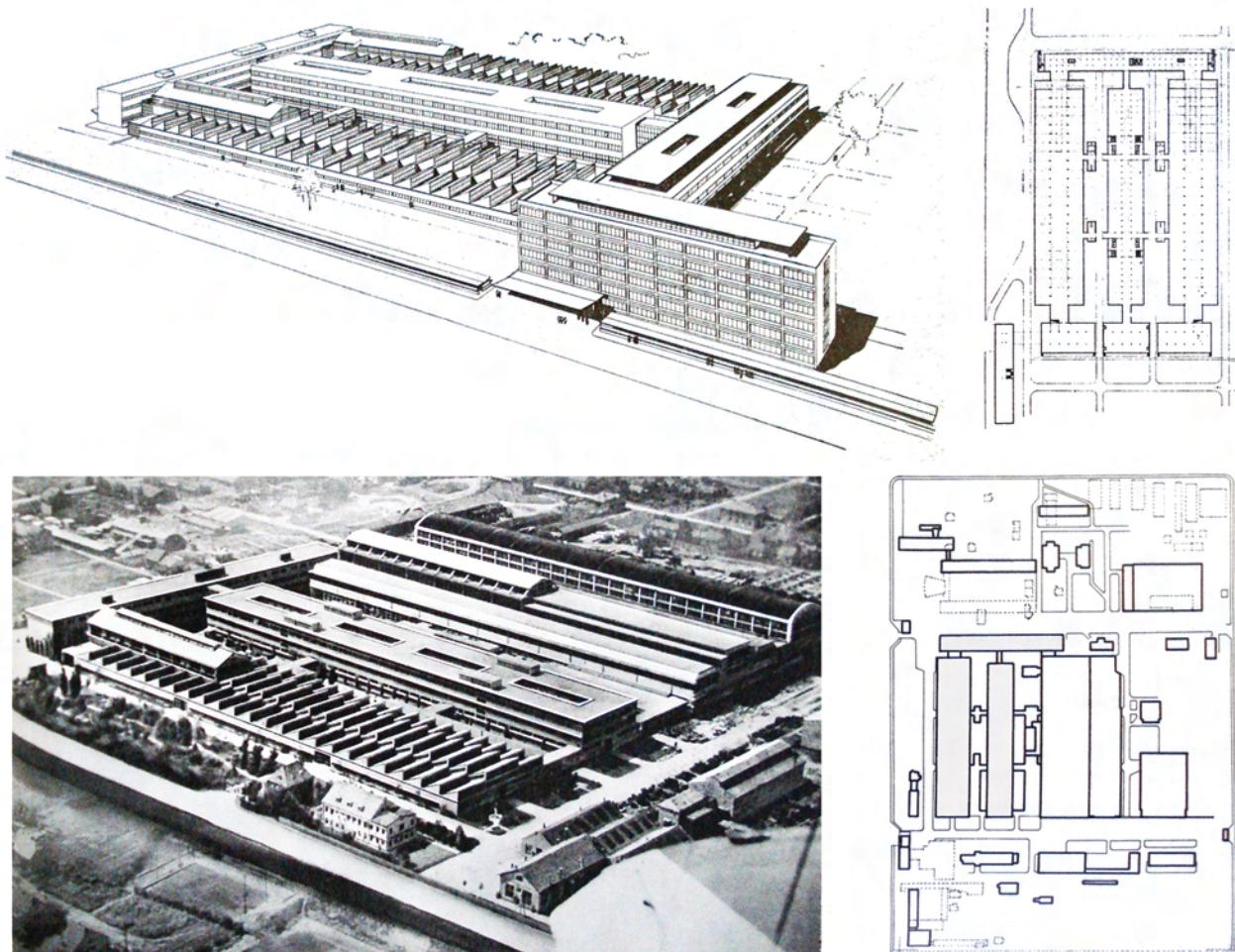
Слика 70б. Едвард Равникар, Лиза Канич и Ервин Грохар, Стамбено насеље фабрике „Литострој“, 1947-1948. Изведеностање: „Нови станови“, *Борба*, 1. јануар 1949, 3. Ситуација: Mušić in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi v Ljubljani*, 127.

Слика 70в. Јака Аћето, Институт за индустријска истраживања НР Словеније у комплексу фабрике „Литострој“, 1945-1946. Ibid., 82-83.

Слика 70г. Стане Јерман, Индустриска школа фабрике „Литстрој“, 1945-1946. Ibid., 84-85.

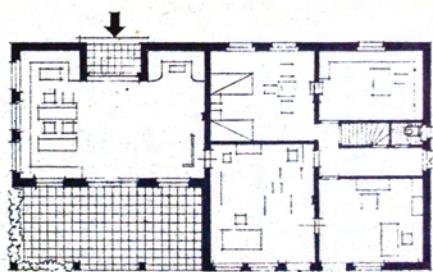
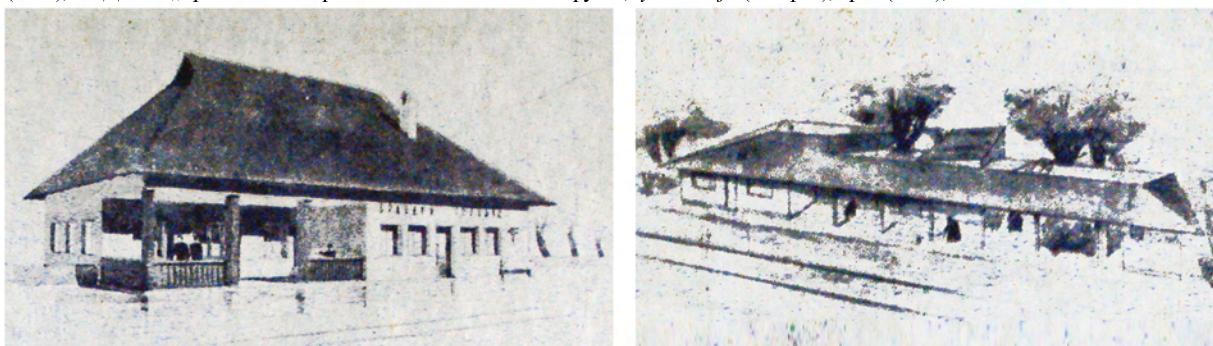
Слика 71. Стјепан Гомбош, Младен Каузларић, Фабрика „Раде Кончар“ у Загребу, 1945, горе: пројекат, доле: изведено стање. Пројекат: Stjepan Gomboš, „O projektiranju i realizaciji tvornice 'Rade Končar'“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 40-41. Изведено стање: *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1984), 134.

Слика 72. Милан Томичић, Александар Кајзер, Хала фабрике „Јединство“ у Загребу, 1946-1947. „Industrijski objekti prvog Petogodišnjeg plana“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950), 37.

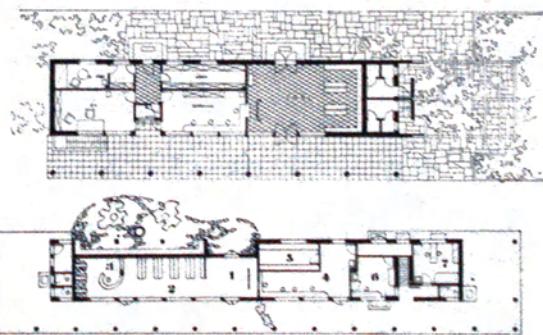
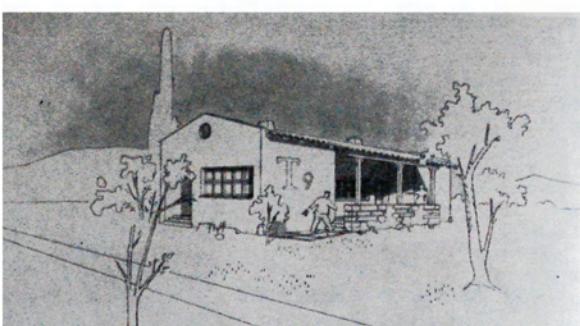
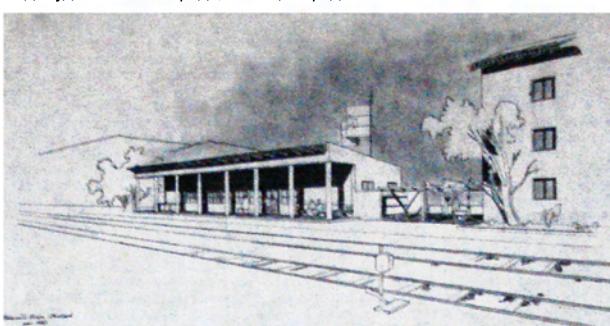
Слика 74. Лево: Омладинци на прузи Шамац-Сарајево, десно: „Стваралачки полет сина грчког народа на Прузи: омладинац из грчке радне бригаде ‘Сијандос’“, Југославија, фебруар 1947. Лево: Marko Hristić, „Omladinska pruga Šamac-Sarajevo“, Tehnika (Београд), бр. 1 (1948), 10. Десно: „Братство демократске омладине света на Прузи“, Југославија (Београд), бр. 2 (1947), 7.

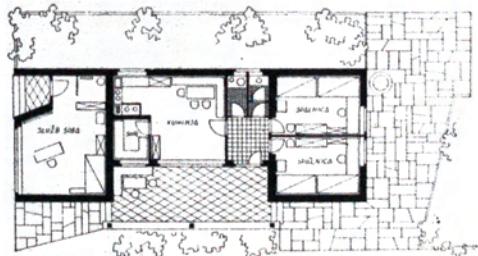
Рад студената из Београда, станица 4. реда.

Рад студената из Загреба, станица 3. реда.

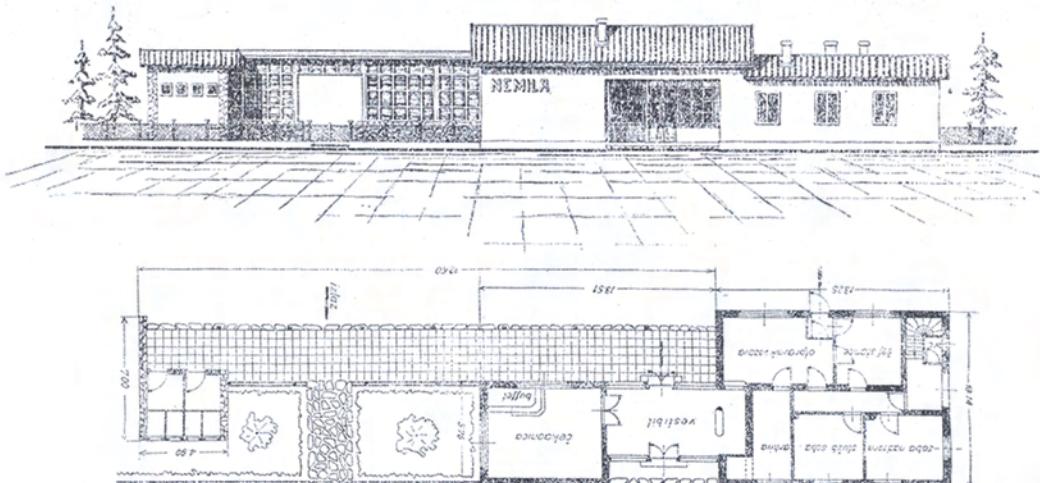

Рад студената из Љубљане, станица 3. реда

Чуварска кућа, рад студената из Љубљане.

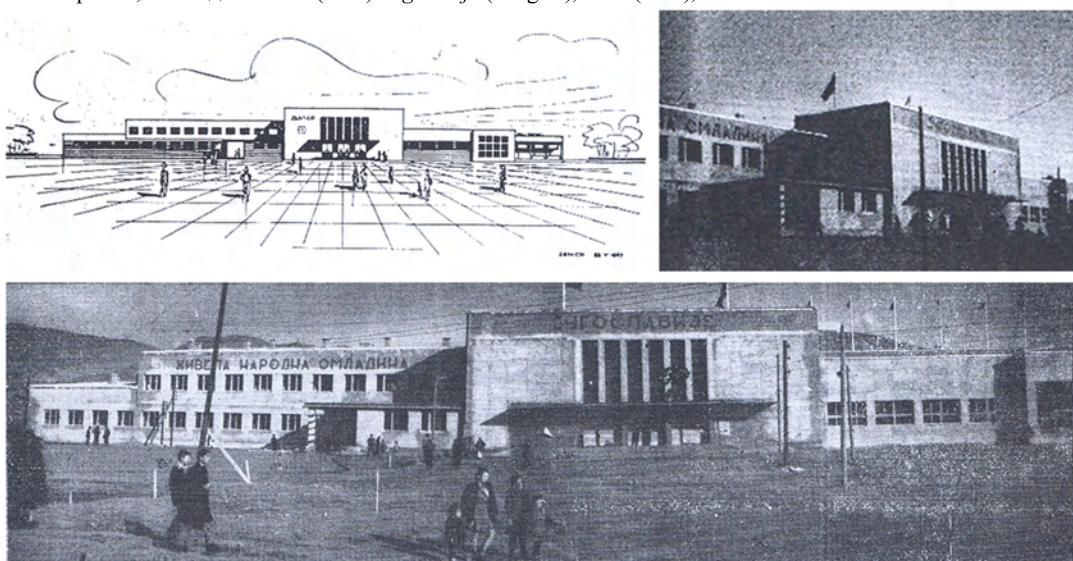
Слика 75. Студентски конкурс за станице на прузи Шамац-Сарајево, 1947. Zdenko Stržić, „Radovi studenata arhitekture Beogradskog, Zagrebačkog i Ljubljanskog fakulteta na željezničkim objektima pruge Šamac-Sarajevo“, Arhitektura (Zagreb), бр. 1-2 (август-септембар 1947), 46-48. Чуварска кућа: Mušić in France Ivanšek, ur., Zbornik oddelka za arhitekturu na Univerzi v Ljubljani, 38.

Слика 76. Станична зграда у Немили, 1947. Miloš Kovarž, „Zgrade na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Tehnika* (Beograd), br. 1 (1948), 36.

Слика 77. Чехословачки архитекти Кохут, Лоренц и Прохазка и Богдан Стојков, Земаљски пројектантски завод БиХ, Железничка станица у Сарајеву, макета (1947) и изведено стање (1952). Макета (1947): Vladimir Potočnjak, „Općenito o izložbi građevinarstva“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-11 (1949), 344; „Kroz izložbu jugoslovenske arhitekture“, *Borba*, 7. новембар 1948, 5. Изведено стање (1952): *Jugoslavija* (Beograd), br. 12 (1956), 157.

Слика 78. Михајло Митровић, Железничка станица у Зеници, 1947. Mihajlo Mitrović, „Putnička željeznička stanica u Zenici na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 39-40.

Слика 79. Живот је наш, сценаро Влатко Влатковић, режија Густав Гаврин, 1948. Плакат: Југославија (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), прва страна после насловне. Сцене из филма: „Уметнички филм „Живот је наш“, Југославија (Београд), бр. 14-16 (септембар-новембар 1948), 47.

Први воз на Омладинској прузи Шамац-Сарајево, Југославија (Београд), бр. 4-5 (1947), насловна страна.

Први воз на Омладинској прузи Шамац-Сарајево стиже у Добој.
„Свједочанства високе патриотске свијести Титове омладине“, Југославија СССР (Београд), бр. 41-42 (1949), 22.

Дочек првог воза у Сарајеву. Маршал Тито прима рапорт о изградњи пруге од Михаила Швабића. „Омладинска пруга Шамац-Сарајево, дело Народне омладине Југославије изграђена је и предата саобраћају“, Југославија (Београд), бр. 4-5 (1947), 9-10.

Слика 80. Отварање Омладинске пруге Шамац-Сарајево, 16. новембар 1947.

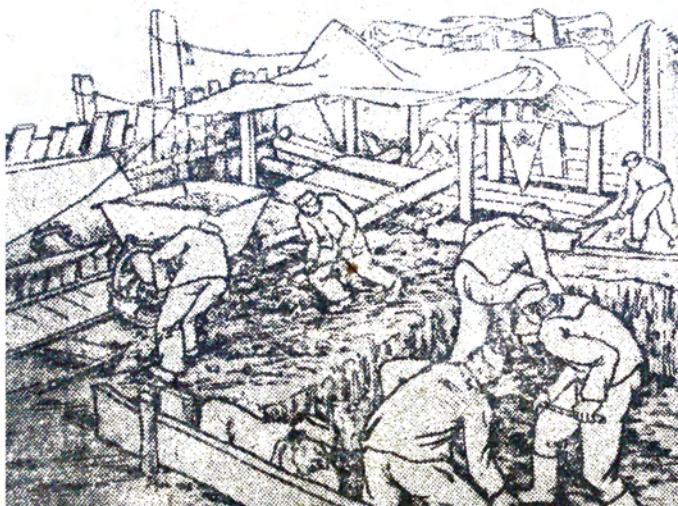
УТВРЂИВАЊЕ ТРАЧНИЦА

Đorđe Andrejević-Kun, Утврђивање трачница, 1947. *Политика*, 15. новембар 1947, 3.

Франо Баће, Скећа са Омладинске пруге, 1947. „Ликовни уметници из НРХ на омладинској прузи“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 4-6 (1947-1948), 53.

Иван Генералић, С омладинске пруге, 1947. „Изложба сељака-сликара НРХ Крватске у Загребу, Политика, 2. новембар 1949, 5.

Предраг Милосављевић, Усек код Лашве на Омладинској прузи, 1947. „Омладинском пругом први воз може да прође“, *Југославија* (Београд), бр. 4-5 (1947), 15.

Слика 81. Тематика изградње у сликарству Југославије, друга половина 1947. године.

Слика 82. Дочек југословенске делегације по повргаку из Бугарске, Железничка станица у Београду, 29. новембар 1947. „Јуче, на Дан Републике, народ Београда приредио је свечан и одушевљен дочек маршалу Титу и члановима југословенске владе при повратку из братске Бугарске“, *Политика*, 30. новембар 1947, 1.

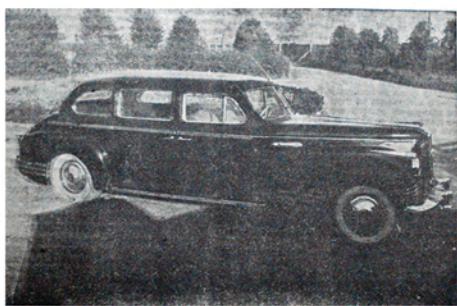
Лево: Слика 83. Фilm Олуја на Балкану, Иван Николајевич Берсењев у улози Тита, 1946. Вјекослав Афрић, „Сарадња совјетских и наших уметника на филму“, Југославија СССР (Београд), бр. 6 (април 1946), 23-24.
Десно: Слика 84. Стеван Христић, балет Охридска легенда, Народно позориште у Београду, 1946. „Балет ‘Охридска легенда’“, Југославија (Београд), бр. 6 (1948), 50-51.

Слика 85. Свесловенски конгрес у Београду, од 8. до 10. децембра 1946. „Словенским и свим слободолюбивим народима“, Југославија СССР (Београд), бр. 14 (1946), 3.

Слика 86. Посета Георгија Димитрова Југославији током Бледске конференције, август 1947. „Пут Георгија Димитрова“, Југославија (Београд), бр. 2 (1947), насловна страна, 1-2.

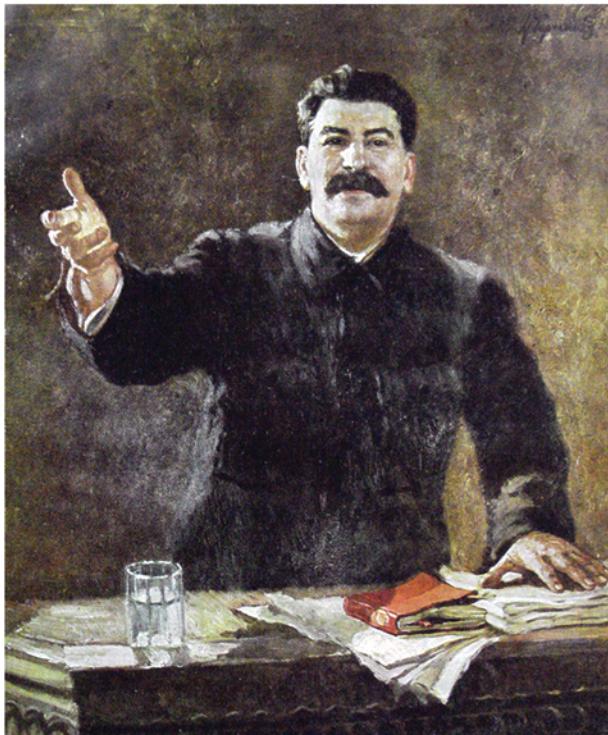
Слика 87. Аутомобил типа ЗИС (Завод имена Стаљина).
Саобраћај (Београд), бр. 12 (1947), 885.

Аркадиј Пластов, *Портрет Стаљина*, 1937.
<http://www.artknowledgenews.com>.

Александар Дејнека, *Пространство*, 1944. Југославија
СССР (Београд), бр. 22 (1947), насловна страна.

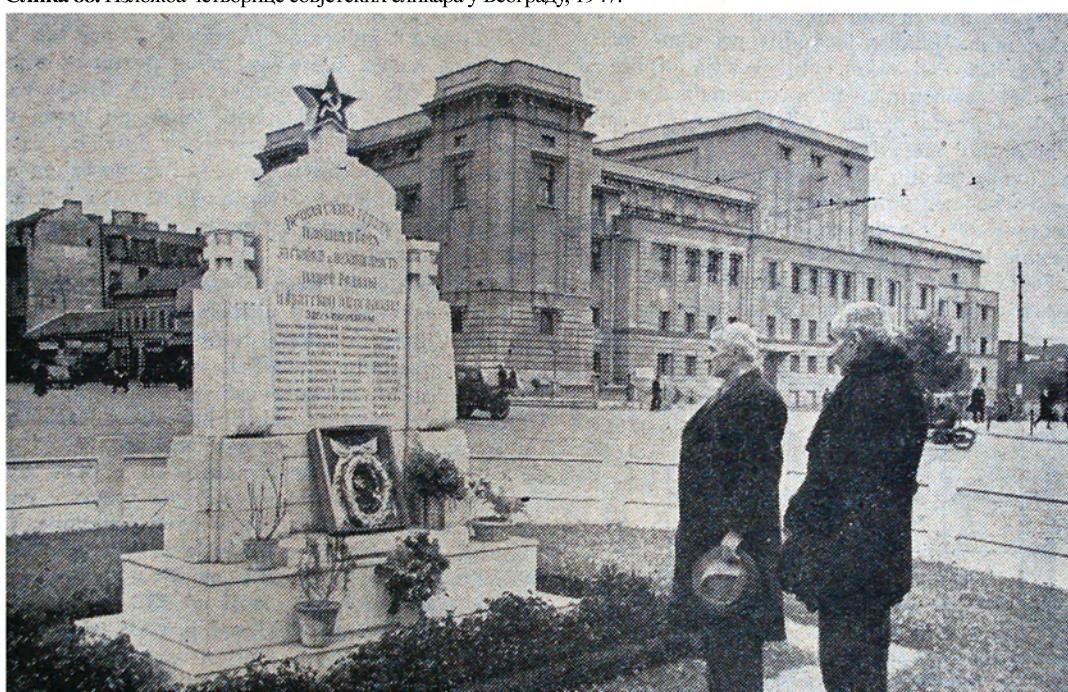

Александар Герасимов, *Портрет Генералисимуса Ј.В. Сталјина*.
Југославија СССР (Београд), бр. 24-25 (1947), прва страна после насловне.
(1947), 12.

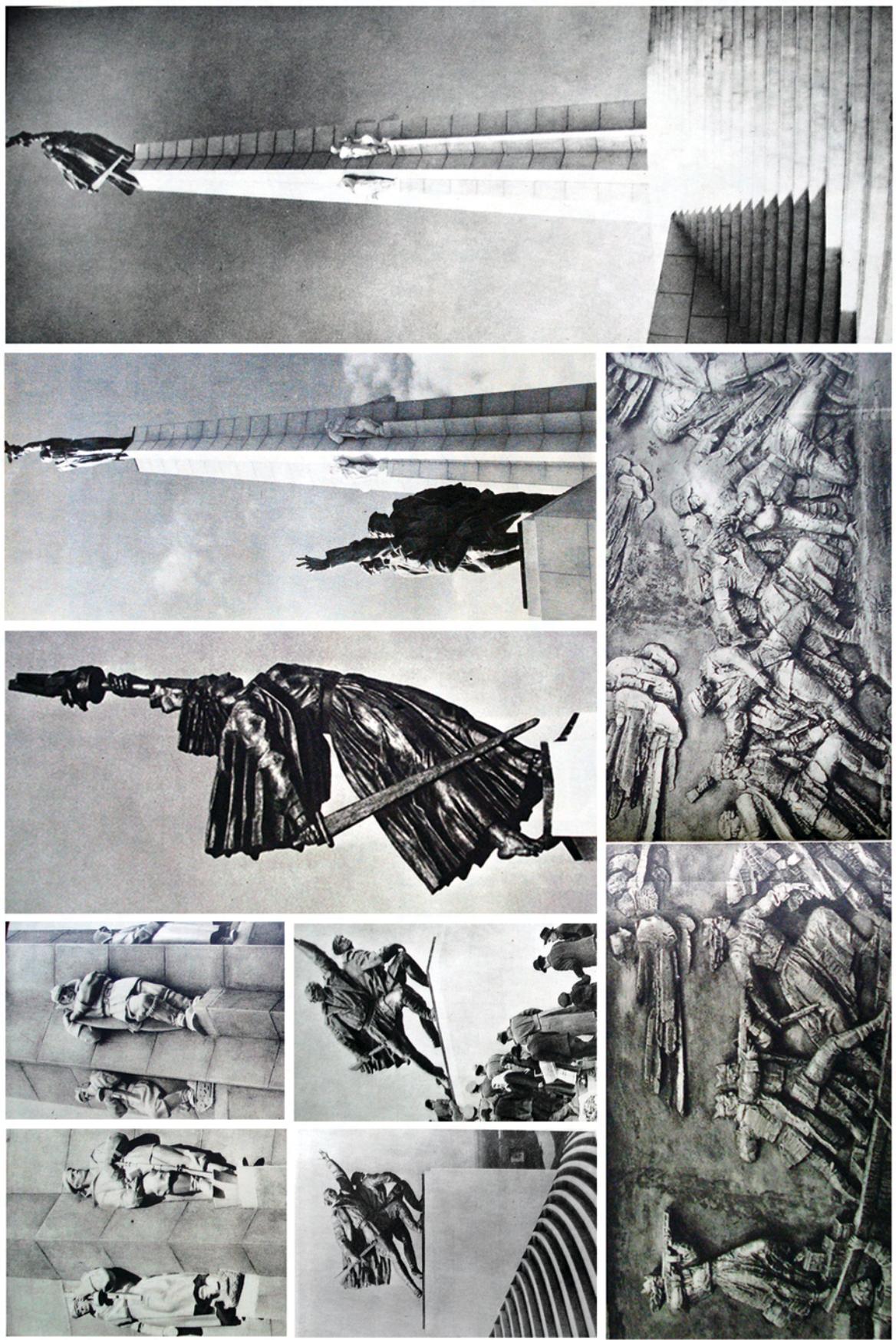

Сергеј Герасимов, *Мајка партизанка*, израђено за време
Отаџбинског рата. Југославија СССР (Београд), бр. 22

Слика 88. Изложба четворице совјетских сликара у Београду, 1947.

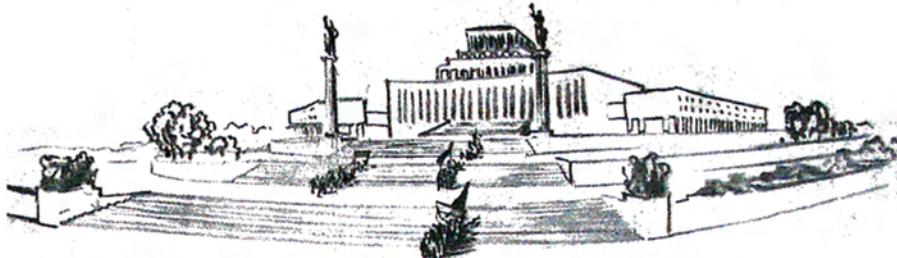
Слика 89. Споменик 22 совјетска официра палих за ослобођење Југославије на Тргу Републике у Београду. *Naše
građevinarstvo* (Београд), бр. 7 (1949), 557.

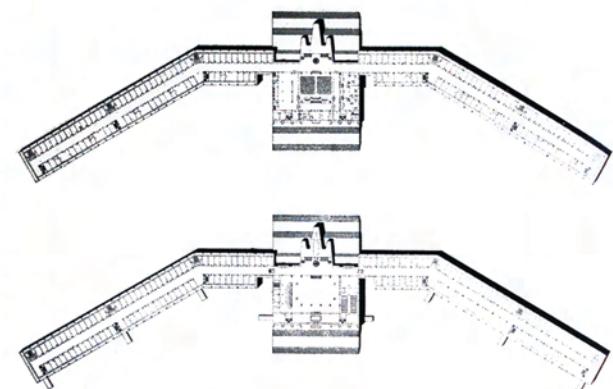
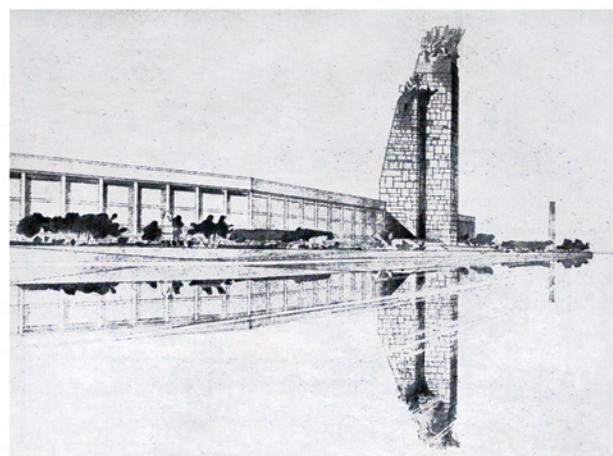
Слика 90. Антун Авустинчић, Споменик палим борцима Црвене армије у Батинији Скелу, отворен 9. новембра 1947. Јгоспаваја (Београд), бр. 4-5 (1947), 4-8.

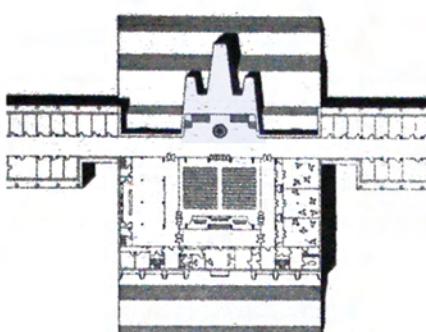
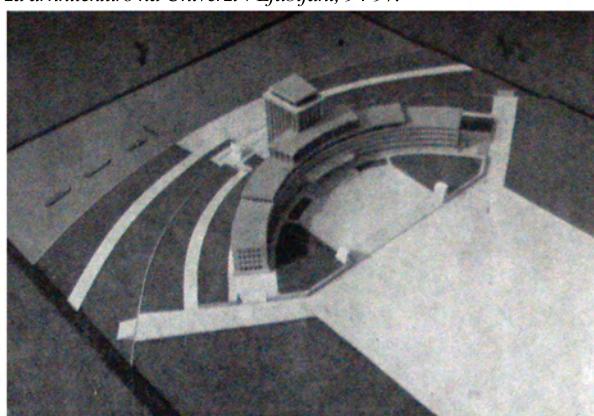
Слика 91. Посета Јосипа Броза Тита Бугарској у време потписивања Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи, новембар 1947. *Југославија* (Београд), бр. 6 (1948), 1-3.

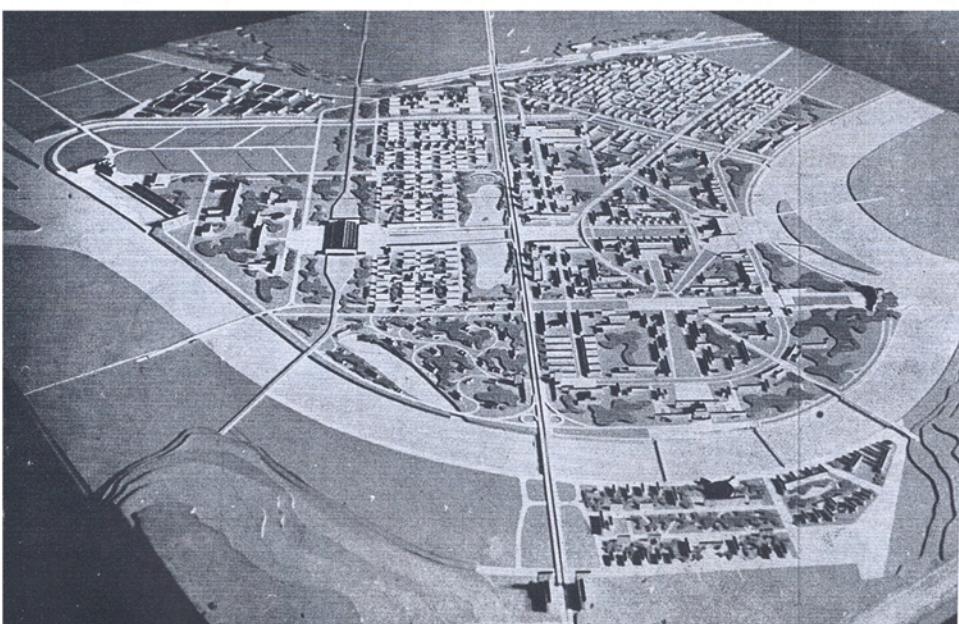
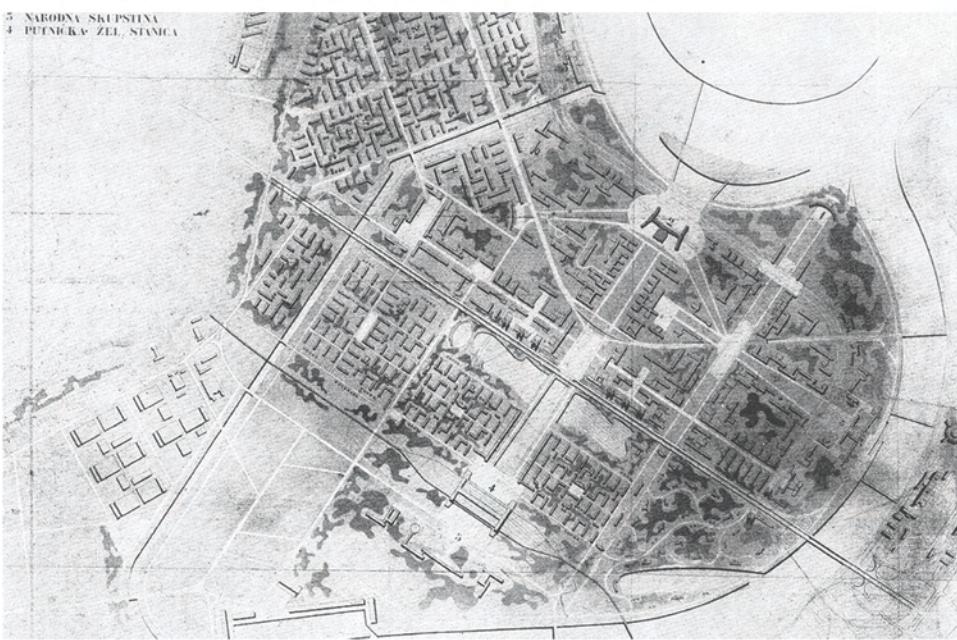
Слика 92. Невен Шегвић, ЦК КПЈ, други круг конкурса, 1947. Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 35.

Слика 93. Едвард Равникар, ЦК КПЈ, други круг конкурса, 1947, макета, перспектива, основе приземља, спрата и сегмент основе (типски спрат куле). Mušič in France Ivanšek, ur., *Zbornik oddelka za arhitekturo na Univerzi v Ljubljani*, 94-97.

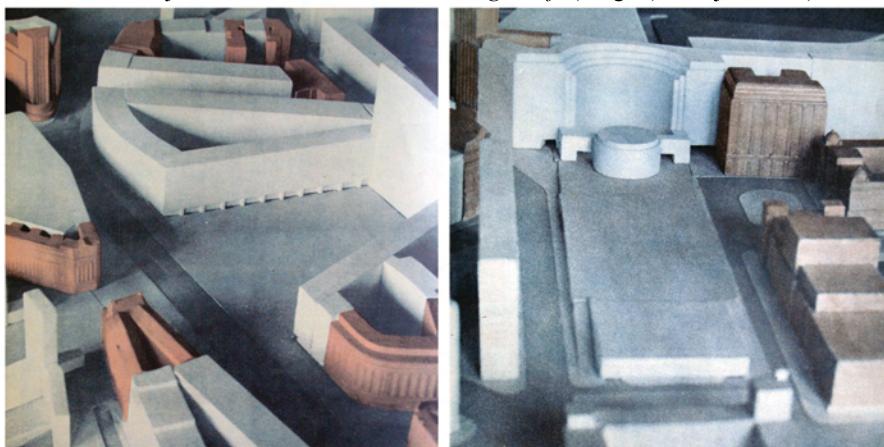
Слика 94. Бранко Бон, ЦК КПЈ, постконкурсно решење, 1947. Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 36.

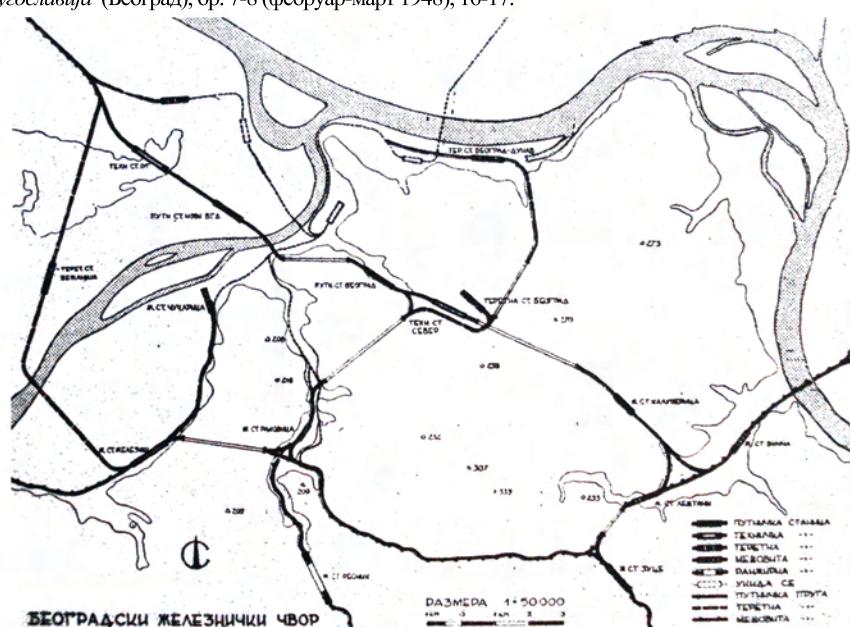
Слика 95. Урбанистички завод Србије, Урбанистичко решење Новог Београда, друга половина 1947. „Novi Beograd“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 11-12; Братислав Стојановић, „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 14-15.

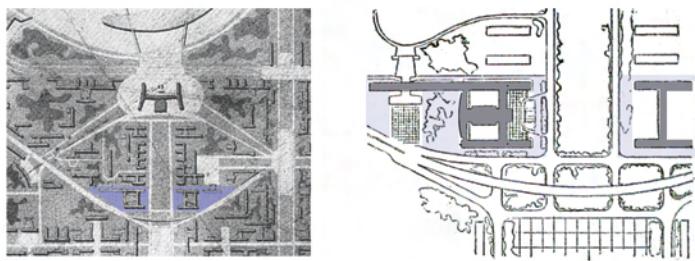
Слика 96. Идејна скица генералног решења саобраћаја и намена површина Великог Београда, 1948. Bratislav Stojanović, „Urbanizam i arhitektura“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (jesen 1949), 90.

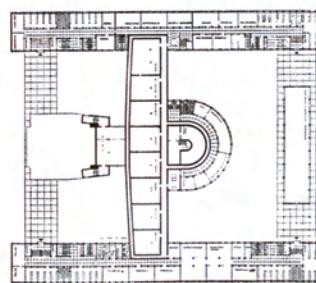
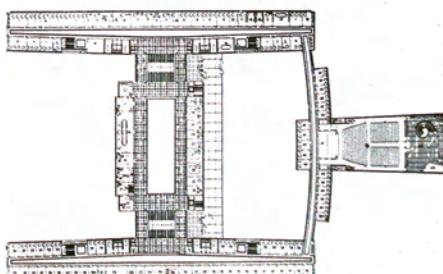
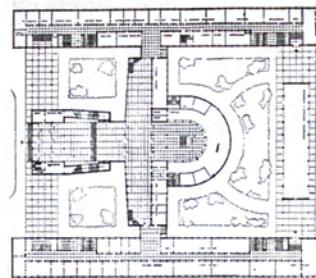
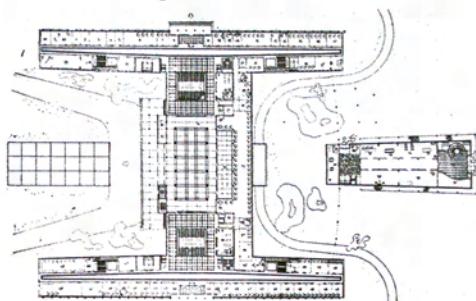
Слика 97. Сегменти централне зоне Београда, 1947, лево: Теразије, десно Трг Републике. Ђорђе Лазаревић, „Београд на левој обали Саве, дело радника и техничких стручњака нове Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 16-17.

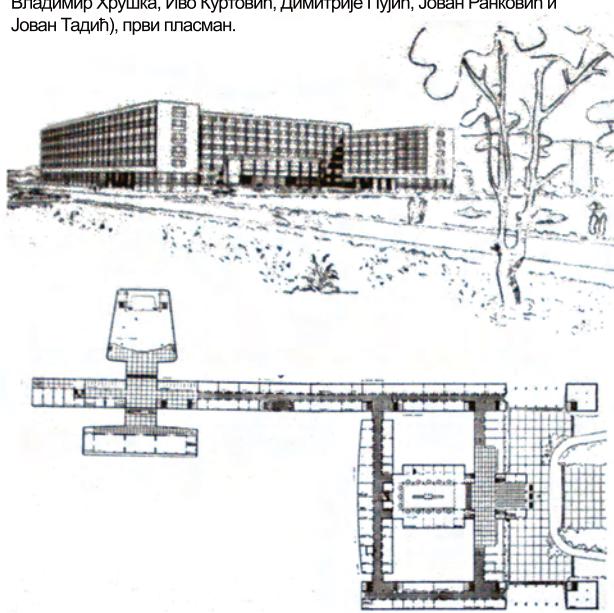
Слика 98. Железнички чврз Београда, друга половина 1947. Oliver Minić, „Rekonstrukcija željezničkog saobraćaja Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 62.

Ситуација

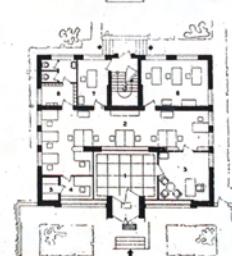
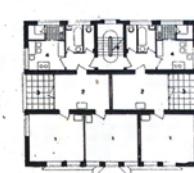
Савезни завод за пројектовање (Вуко Бомбардели, Вера Ђирковић, Владимир Хрушка, Иво Куртовић, Димитрије Пуjiћ, Јован Ранковић и Јован Тадић), први пласман.

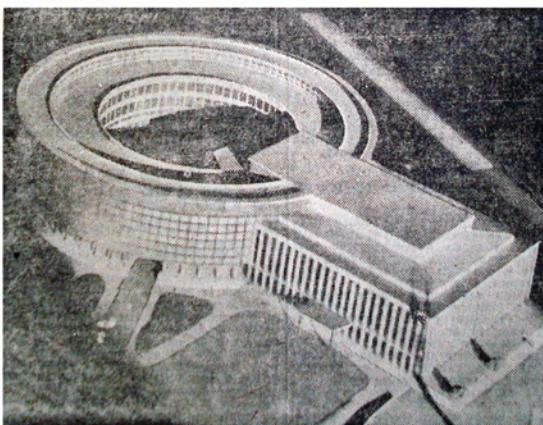
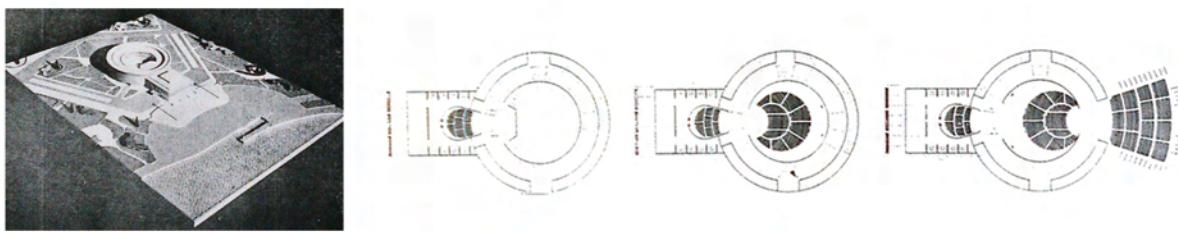
Станко Леви, Архитектонско пројектни завод Загреб, трећи пласман.

Слика 99. Конкурс за Народну банку ФНРЈ на Новом Београду, друга половина 1947. „Izvadak iz zapisnika žirija za idejni projekat Narodne banke u Novom Beogradu“, *Arhitektura (Zagreb)*, br. 8-10 (1948), 29, 30, 33.

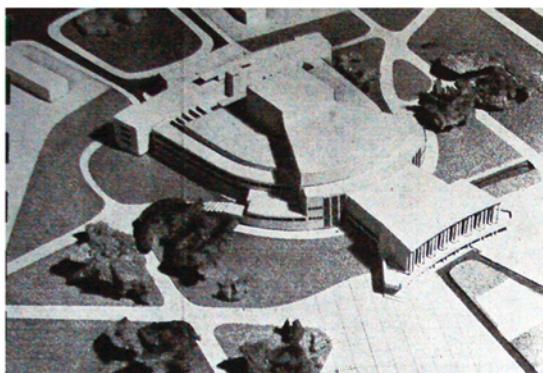
Пројектантски завод Србије (Бранислав Маринковић, Александар Секулић и Добрислав Павловић), други пласман.

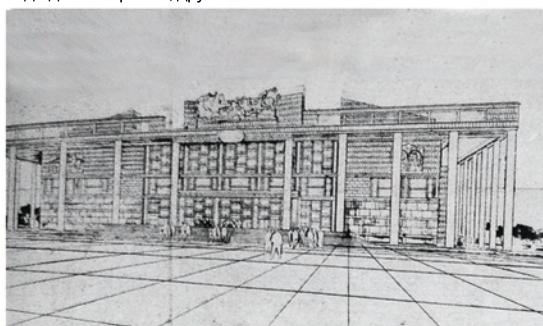
Слика 100. Маријан Хаберле, Архитектонско пројектни завод Загреб, типски пројекти филијала Народне банке ФНРЈ, 1948, тип за 10-15 и 15-25 чиновника. Marijan Haberle, „Tipiske zgrade filijala Narodne banke“, *Naše građevinarstvo (Beograd)*, br. 8 (1948), 497-498.

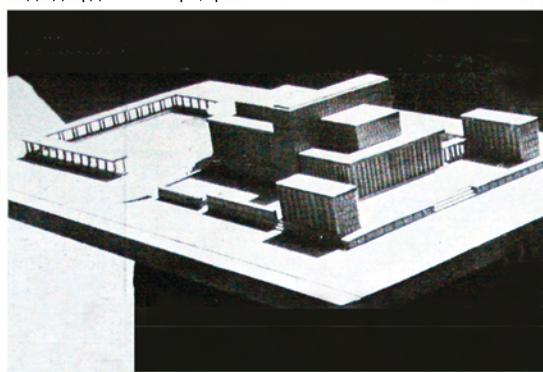
Рад Казимира Остроговића, први пласман.

Рад Здена Стржића, други пласман.

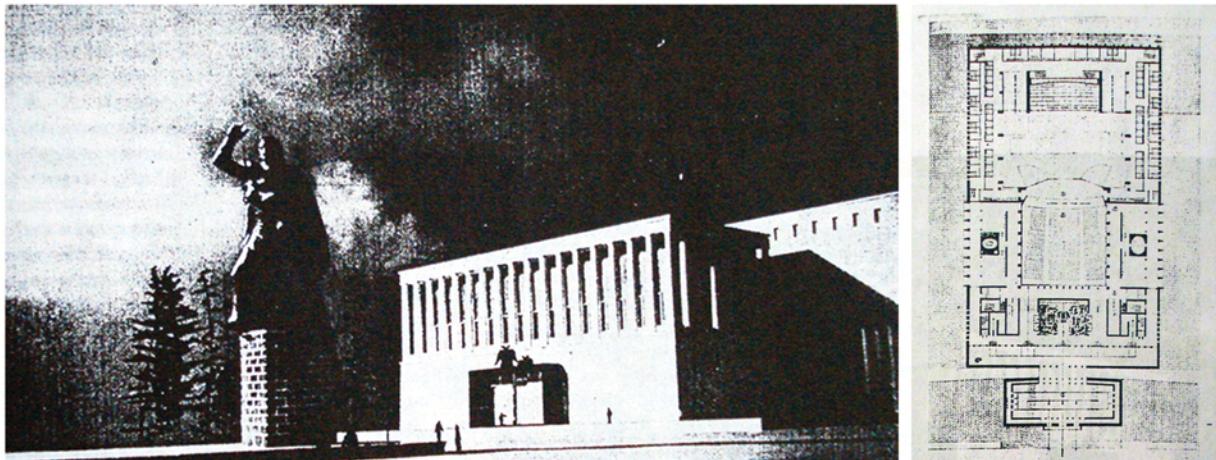

Рад Едварда Равникара, трећи пласман.

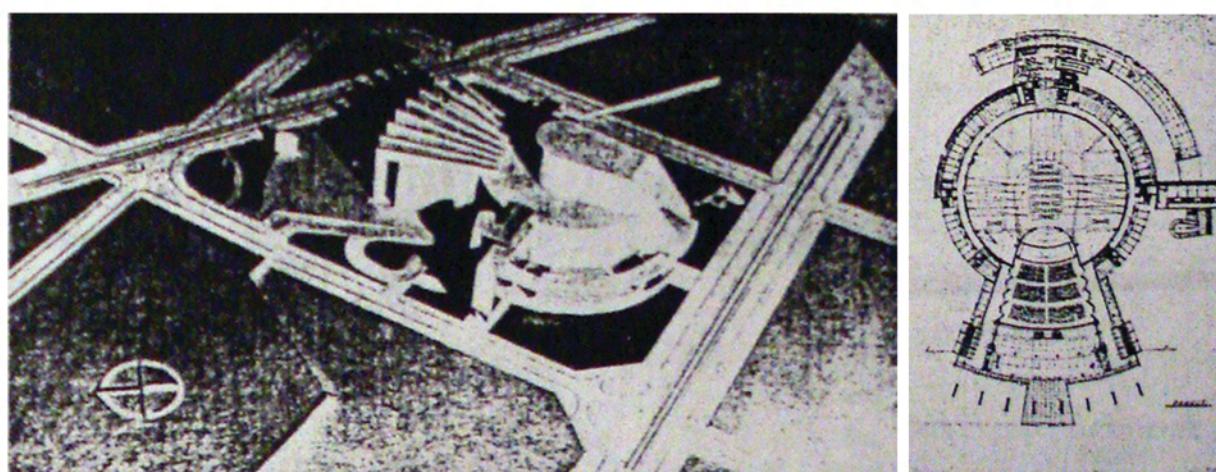

Рад Милорада Пантовића, четврти пласман.

Слика 101. Конкурс за Велику југословенску оперу, 1948. „Konkurs za Veliku jugoslovensku operu u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 14-21. Рад Казимира Остроговића, макета: „Изложба скица, фотографија и макета за велику југословенску оперу“, *Политика*, 19. март 1948, 6.

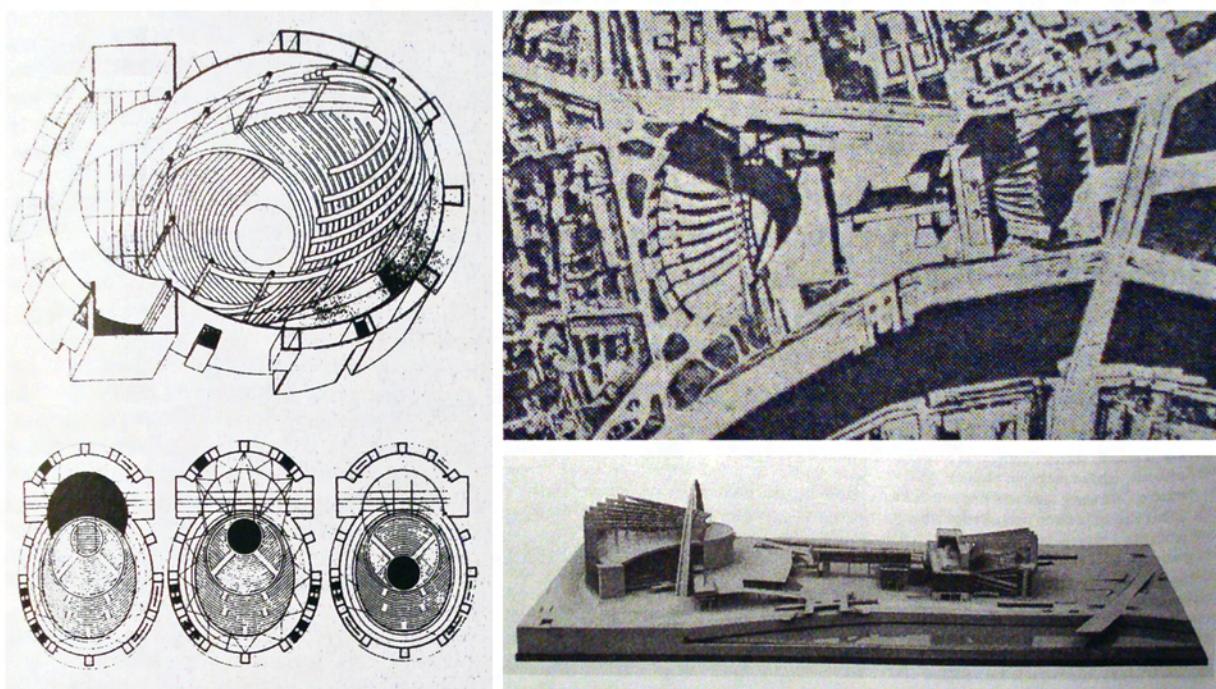

Пројекат тима италијанских архитеката, Пасквало Маработо, Луији Орестано, Данте Тасоти, Луији Вањети и Карло Ренде, подељена трећа награда. Иван Здравковић, „Исход конкурса за Београдску оперу“, Уметнички преглед (Београд), бр. 4-5 (1940), 145, 146.

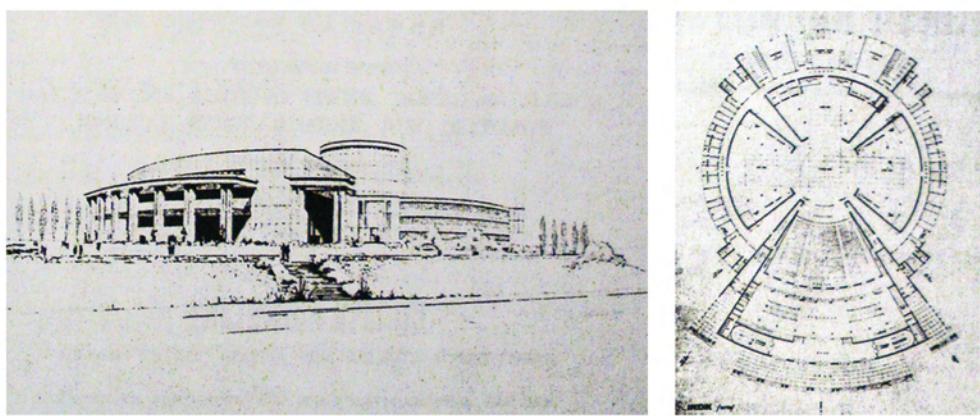
Пројекат Владимира Турине и Хинка Готвальда, подељена трећа награда. Vladimir Turina i Hinko Gottwald, „Natječajna osnova za idejnu skicu nove zgrade državne opere u Beogradu“, Građevinski vjesnik (Zagreb), br. 5 (1940), 49-50.

Слика 102. Конкурс за Државну оперу у Београду, 1939.

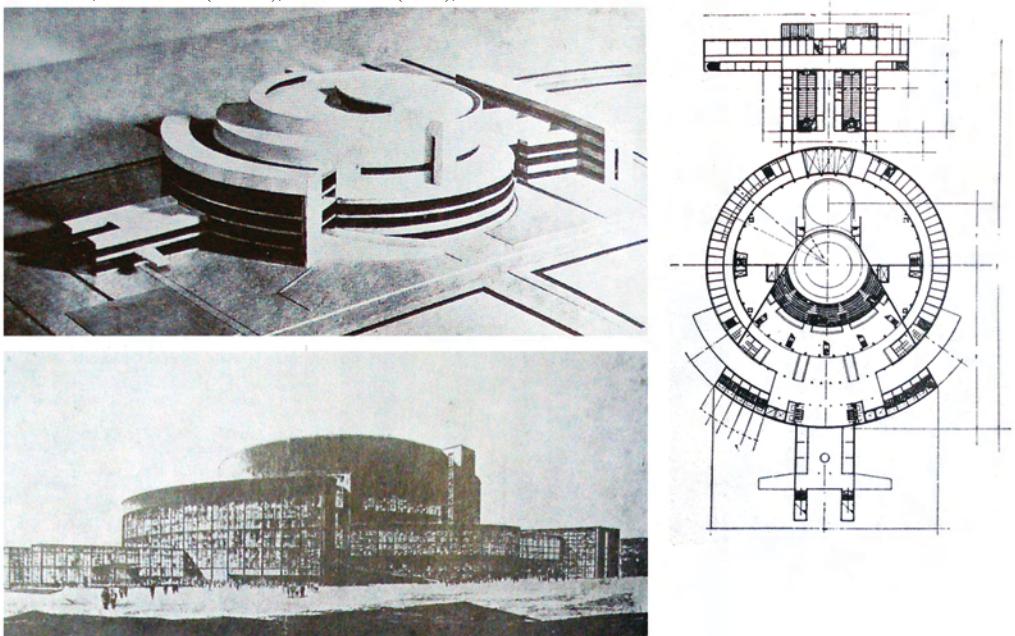

Слика 103. Валтер Гројијус, Тотално позориште, 1927. Kenet Frempton, „Nova objektivnost: Nemačka, Hollandija i Švajcarska 1923-1933“, у: Miloš R. Perović, ур., *Istorijski moderne arhitekture. Avangardni pokreti*, knjiga 2B (Београд: Архитектонски факултет, 2000), 379.

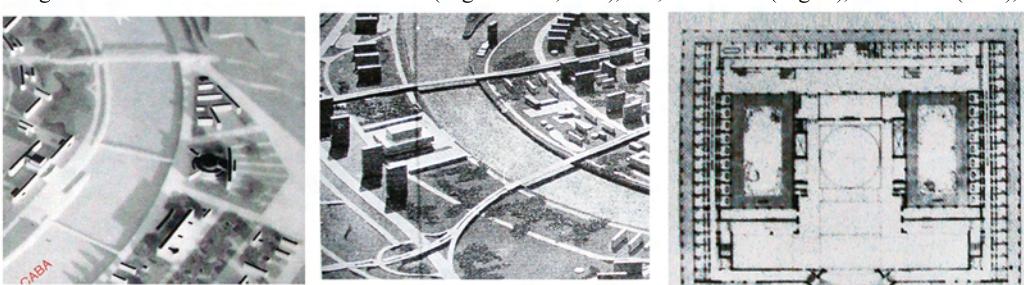
Слика 104. Ле Корбије, Палата Совјета, 1931, рад из другог конкурсног круга. Ketrin Kuk, „Konkursi za palatu Sovjeta i zgradu Narkomtjažproma u Moski“, у: Ibid., 512; Stanislaus von Mos, „Le Korbižeove poslovne zgrade“, у: Perović, ур., *Istorijski moderne arhitekture. Kristalizacija modernizma*, knjiga 2A, 354.

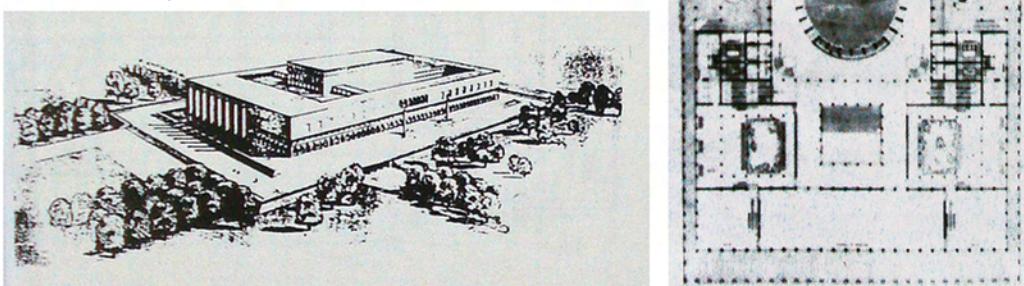
Слика 105. Иван Савковић, Конкурсни пројекат за Државну оперу у Београду, 1939. Лево: Иван Здравковић, „Исход конкурса за Београдску оперу“, *Уметнички преглед* (Београд), бр. 4-5 (1940), 148; десно: Tomislav Premrl, „Побједа модерне“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 156-157 (1976), 41.

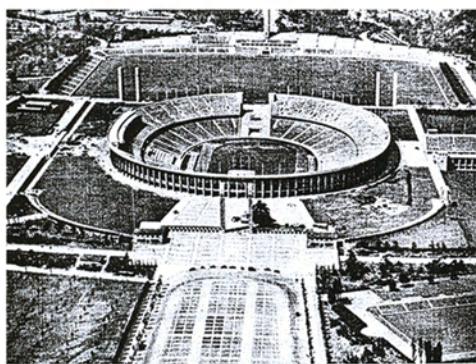
Слика 106. Зденко Стрижић, Конкурсни пројекат за Државно позориште у Харкову, 1930. Јелка Чорак, У функцији знака. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata (Загреб: Liber, 1981), 156; *Arhitektura* (Загreb), бр. 156-157 (1976), 40.

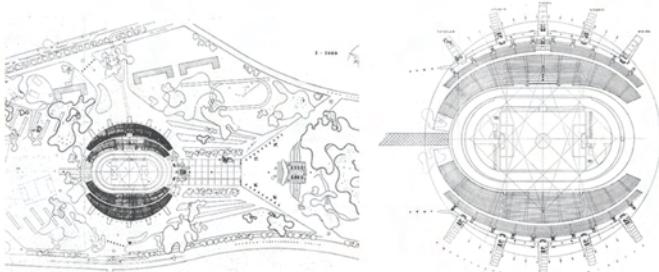
Макета Новог Београда, Савски проспект, лево: постконкурсно решење, крај 1947 - почетак 1948; десно: решење из 1948.

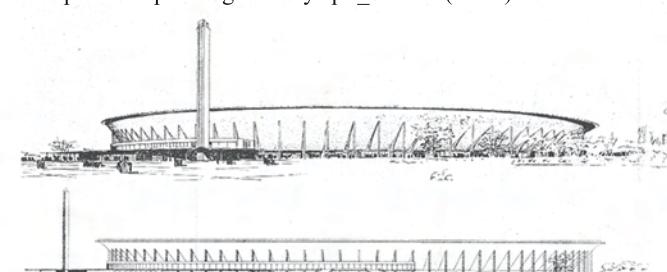
Слика 107. Драго Иблер, Велика југословенска опера, 1948. Постконкурсно решење, крај 1947 – почетак 1948: Братислав Стојановић, „Изградња Београда, милионског града Титове епохе“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 14-15. Решење из 1948: Видо Врбанић, „Урбанистички план Новог Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 120. Пројекат: Tomislav Odak, „Хрватска архитектонска алтернатива 1945-1985“, *Arhitektura* (Загреб), бр. 196-199 (1986), 39.

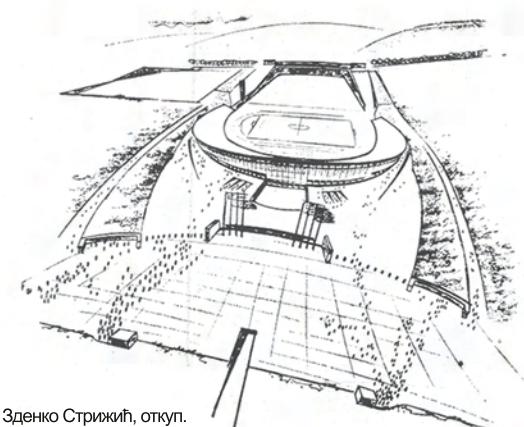
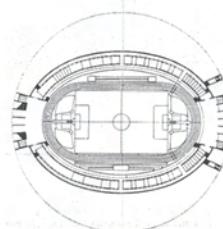
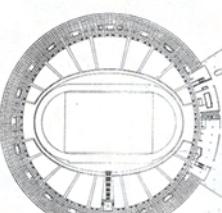
Слика 108. Вернер Марх, Олимпијски стадион у Берлину, 1936. Драгомир Поповић, „Изложба новог немачког грађевинарства“, Уметнички преглед (Београд), бр. 8 (1940), 252; Olympic Stadium (Berlin). [http://en.wikipedia.org/wiki/Olympic_Stadium_\(Berlin\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Olympic_Stadium_(Berlin))

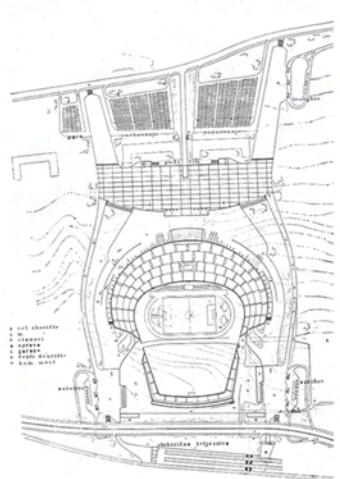
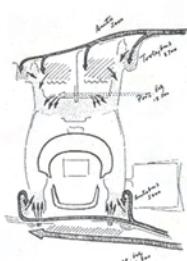
Владимир Турина, Драган Болтар, Фрањо Најдхард прва награда.

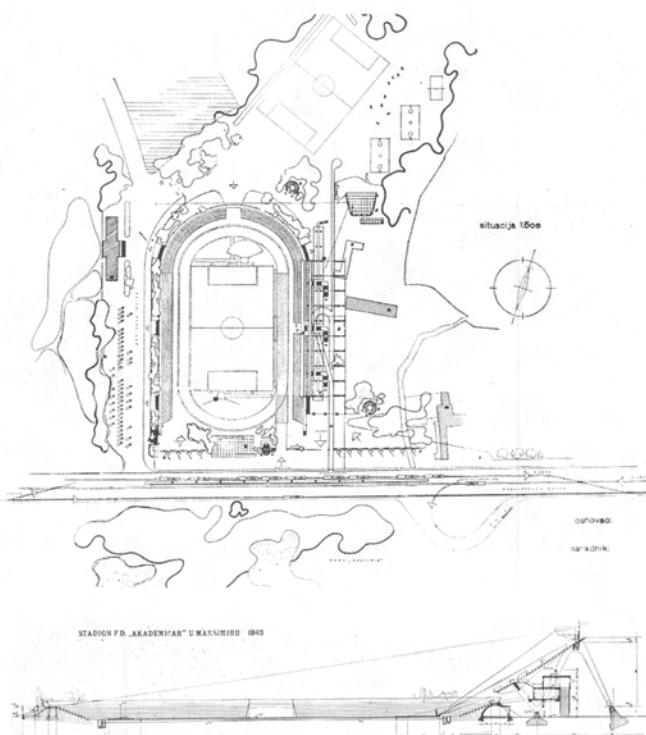
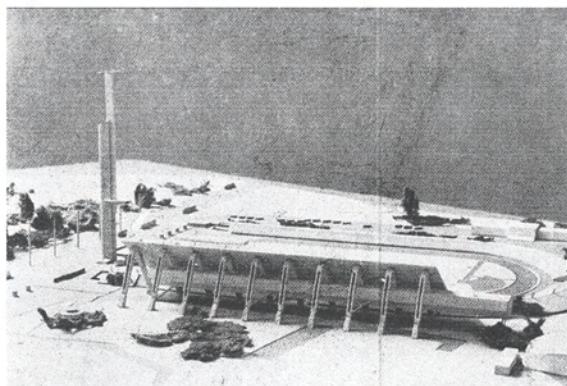
Иван Витић, Нада Витић и Борис Катунарић, друга награда.

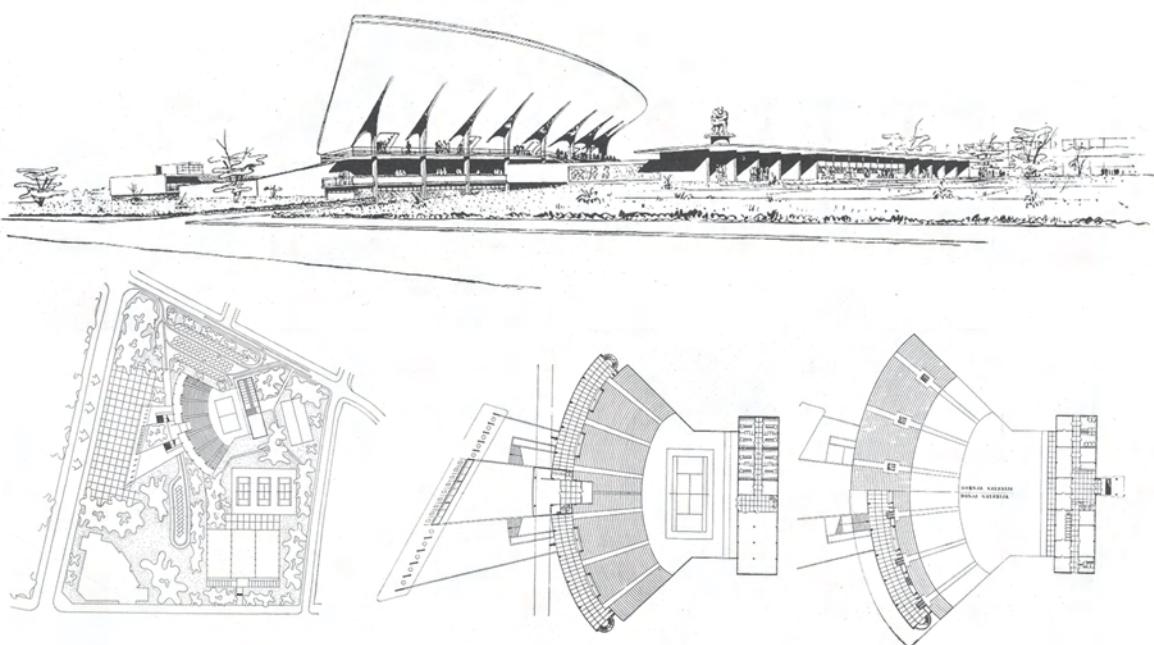
Зденко Стрижић, откуп.

Слика 109. Конкурс за Велики стадион на Бањици, 1947. „Natječaj za Olimpijski stadion na Banjici u Beogradu – 1947“, Arhitektura (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 20-27.

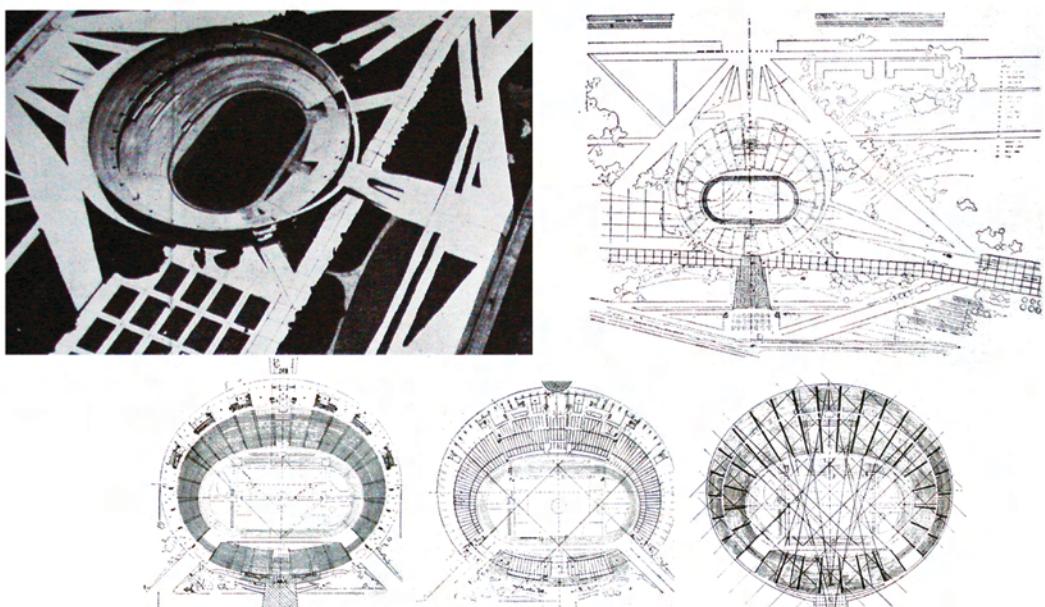
Слика 110. Владимир Турина, Стадион ФД Академичар“ у Загребу, 1946. Franjo Neidhardt i Eugen Ehrlich, „Stadion F.D. ’Akademičar’ Zagreb“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 33-35.

Слика 111. Иван Витић, Нада Витић, Борис Катунарић, Станко Фабрис, Мали стадион на Ташмајдану, 1947. „Mali stadion u Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 28-32.

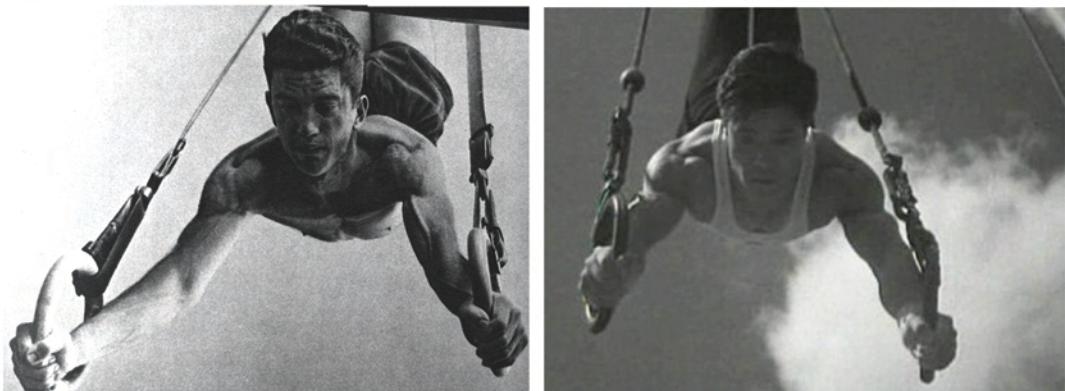
Слика 112. Ле Корбизје, Стадион за 100.000 гледалаца, 1936-1937. Vladimir Turina, „Stadion u arhitekturi“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947/1948), 36.

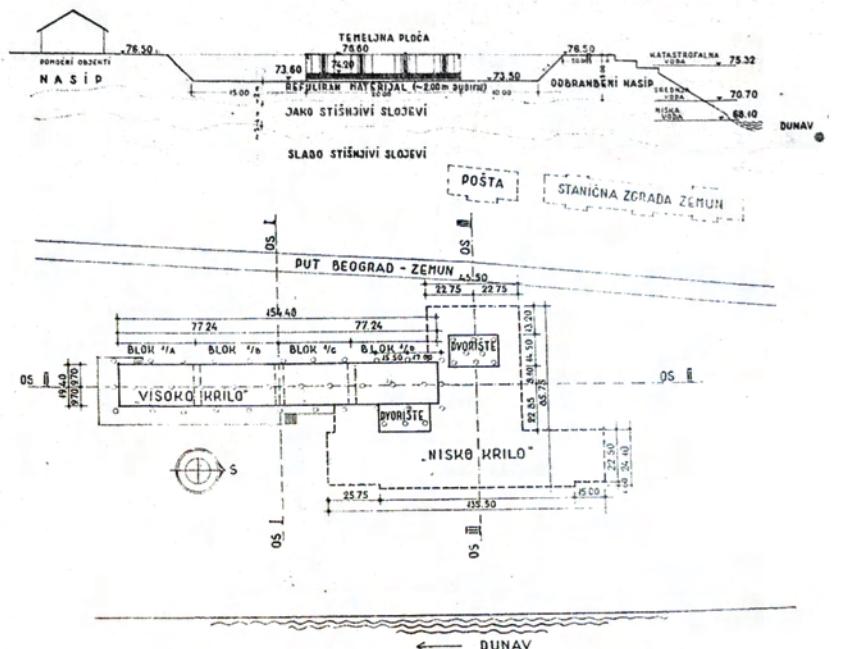
Слика 113. Бранко Петричић, Владимира Хрушка и Леонид Тарасов, Велики стадион на Бањици, 1947-1948. Branko Petričić, Vladimir Hruška, „Veliki stadion u Beogradu“, Arhitektura (Zagreb), br. 8-10 (1948), 26-27.

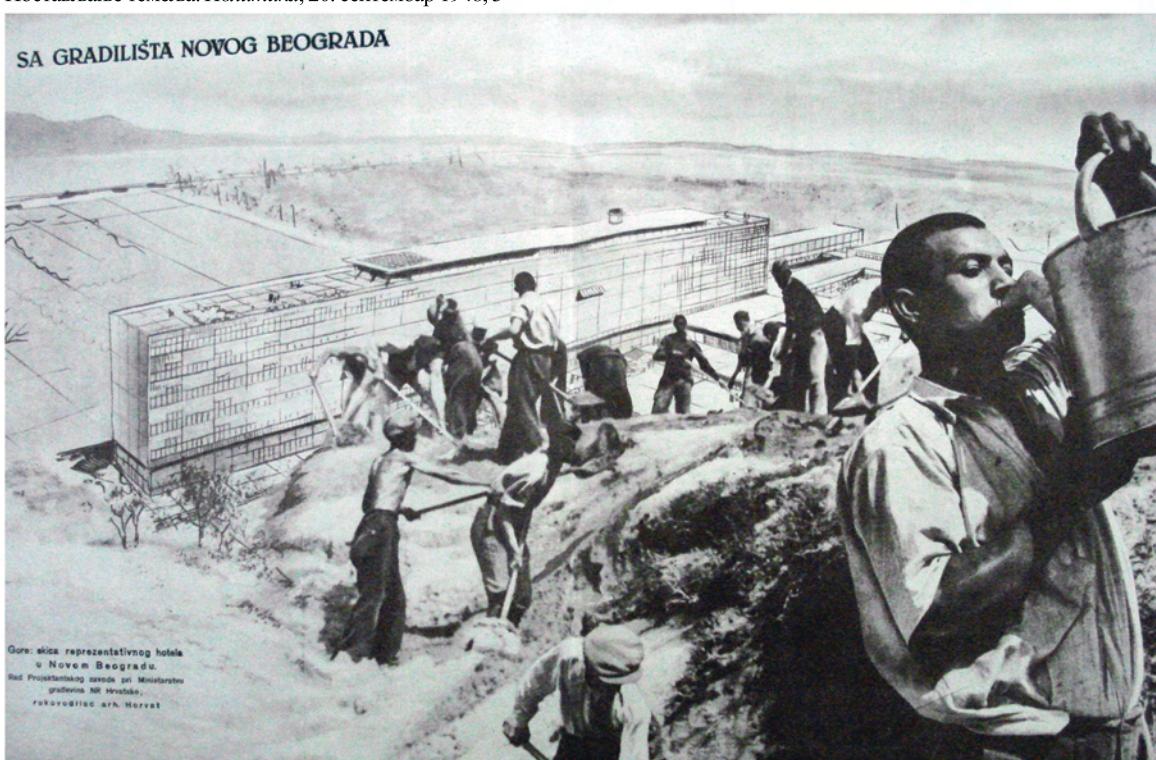
Слика 114а. Лево: Фискултурници на првомајској паради у Београду, 1948., вежба градитеља Омладинске пруге Шамац-Сарајево на фискултурном слету. *Југославија* (Београд), бр. 1 (август 1947), 2. Десно: Парада фискултурника на Црвеном тргу у Москви. Андреј Денисов, „Избори за Врховни совјет СССР“, *Југославија СССР* (Београд), бр. 3 (1946), 8.

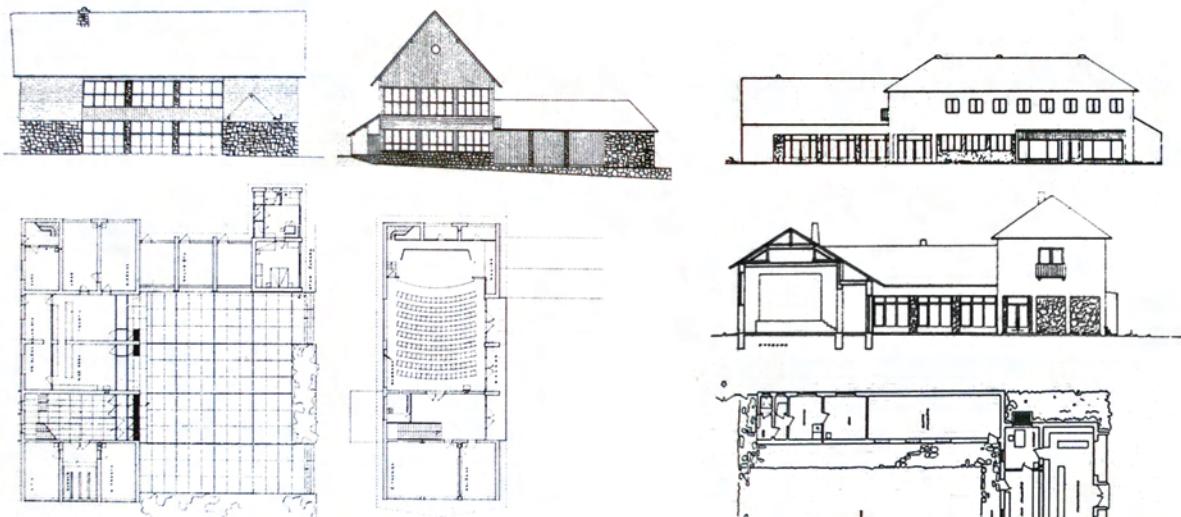
Слика 114б. Лево: Студент Државног института за фискултуру, снимио Т. Дабац. *Jugoslavija* (Београд), бр. 15-16 (јануар-фебруар 1958), 179. Десно: Лени Рифенштал, Олимпија (Olympia-Fest Der Schönheit), 1936, кадар из филма.

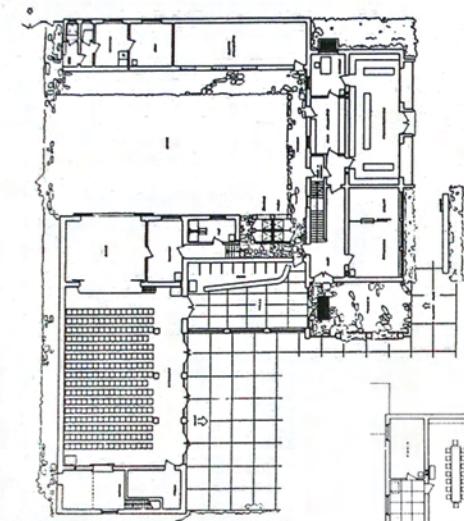
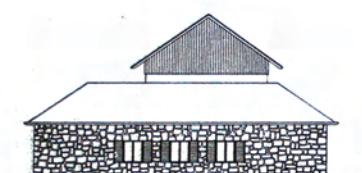
Слика 115а. Репрезентативни хотел на Новом Београду, 1948. Пресек платоа високог крила и распоред сондажка: Dragan Kalafatović, „Problemi fundiranja reprezentativnog hotela u Novom Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 213. Постављање темеља: *Политика*, 20. септембар 1948, 3

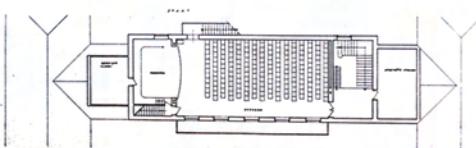
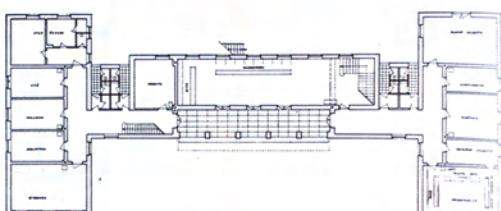
Слика 115б. „Наша вредна омладина, која је изградила две пруге, силним полетом подиже нови град преко Саве“. *Југославија ССРР* (Београд), бр. 32 (1948), ненумерисано.

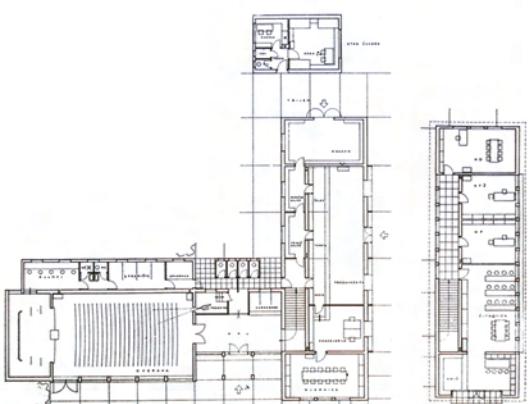
Иво Витић, Задружни дом типа 1.

Маријан Хаберле, Задружни дом типа 8.

Лјубослав Хорват, Задружни дом типа 3.

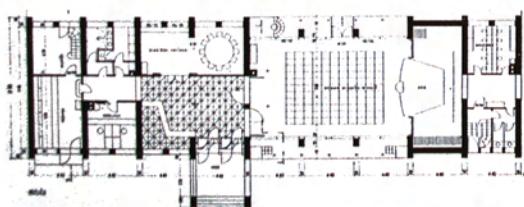
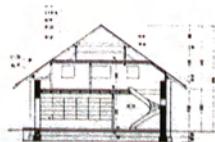

Божидар Тушек, Задружни дом типа 9.

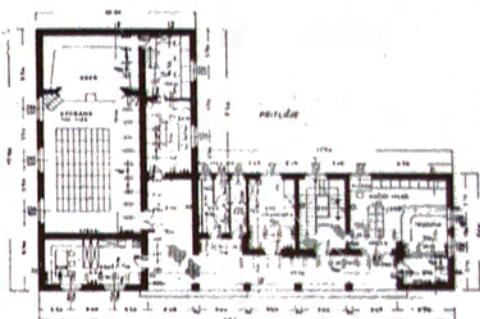
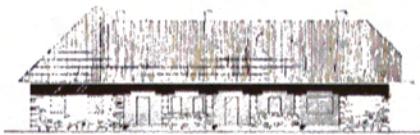

Ф. Бушкариол, Тип задружног дома за далматинско село.

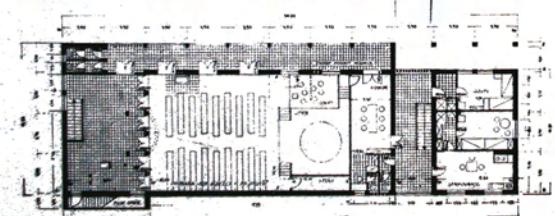
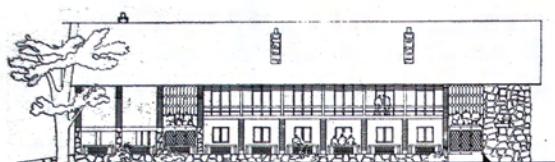
Слика 116. Типови задружних дома у Хрватској, 1948. „Tipovi zadružnih domova u NRH“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (1948), 15-18. Ф. Бушкариол, Тип задружног дома за далматинско село: „O radu Oblasnog projektnog zavoda u Splitu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 25-27 (1949), 73.

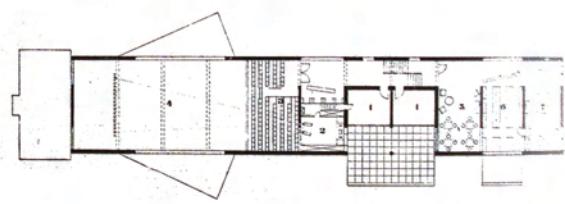
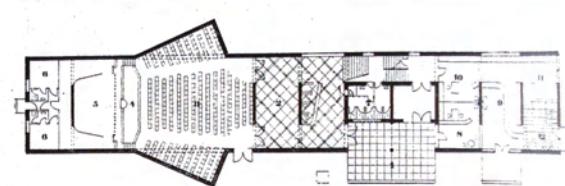
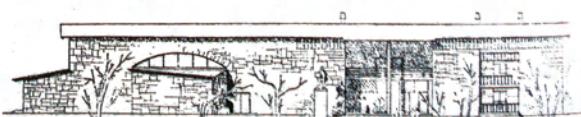
Тип А

Тип Б

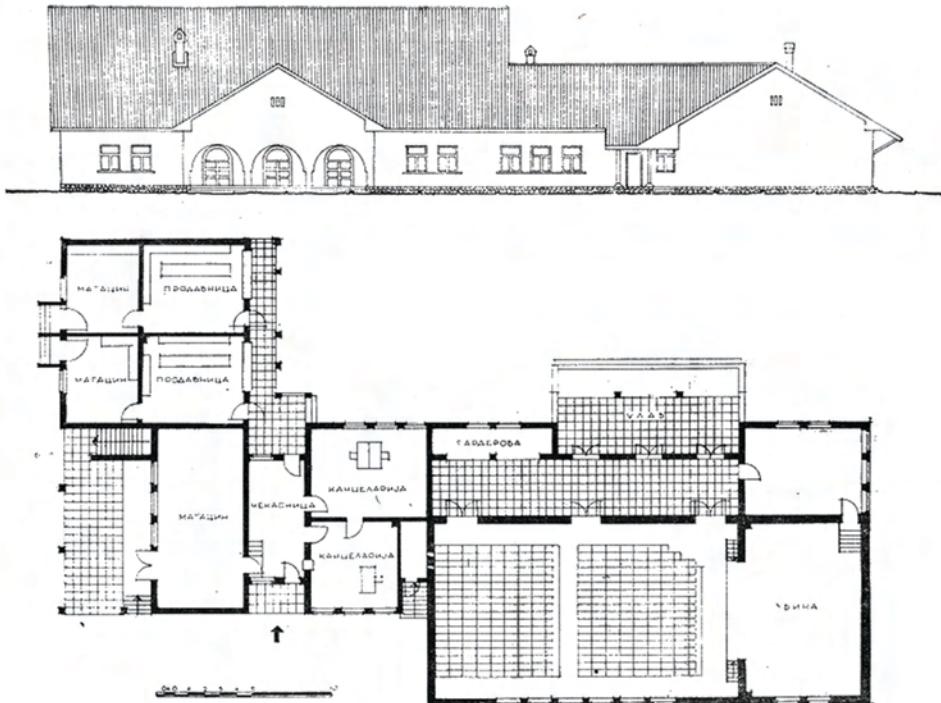

Тип Ц

Тип Д

Слика 117. Типови задружних домова у Словенији, 1948. „Zadružni domovi iz LR Slovenije“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 7 (1948), 19-20.

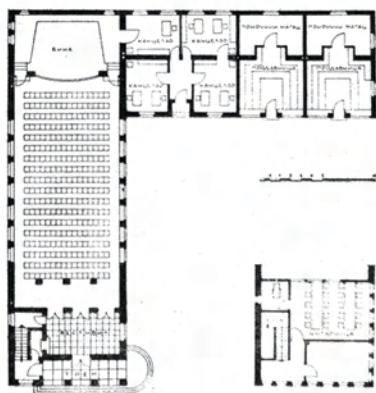
Слика 118. Радован Тршић, Задружни дом 4. типа, 1948. Јован Крунић, ур., Задружни домови: збирка пројектата масовне изградње на територију уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско Метохијске области у 1948. години (Београд: Задружна књига, 1948), 29.

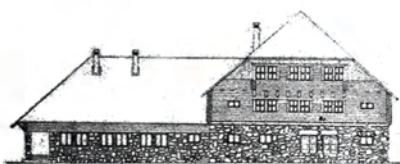
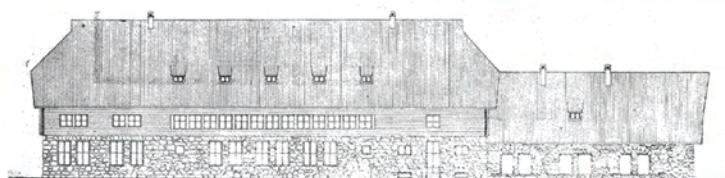
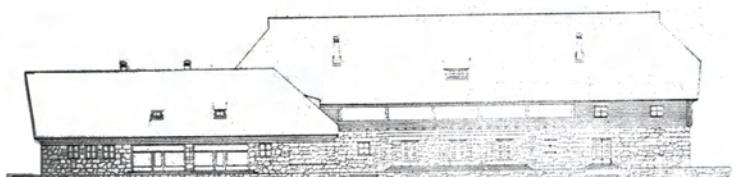
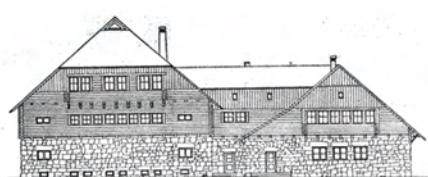
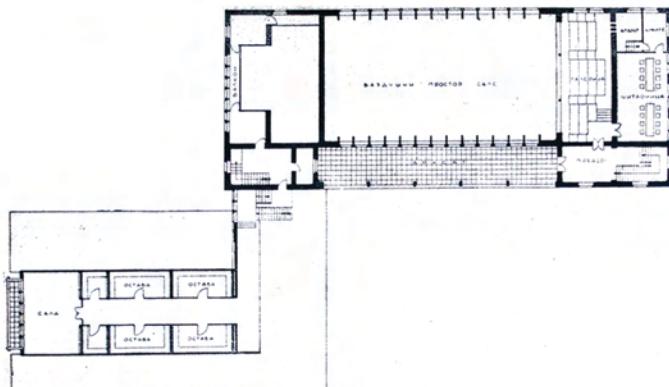
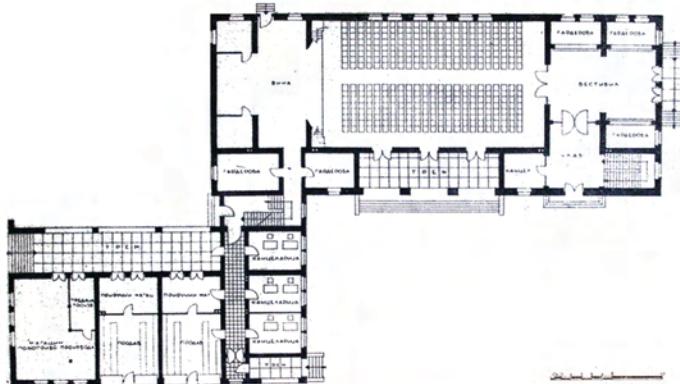
Слика 119. Драгомир Симић, задружни дом 4. типа, 1948, лево: пројекат, десно: Изведено стање, село Омашица код Александровца, 2007. Архива ауторке.

Слика 120. Ђимитрије Маринковић, Задружни дом 1. типа, 1948. Крунић, ур., *Задружни домови*, 3.

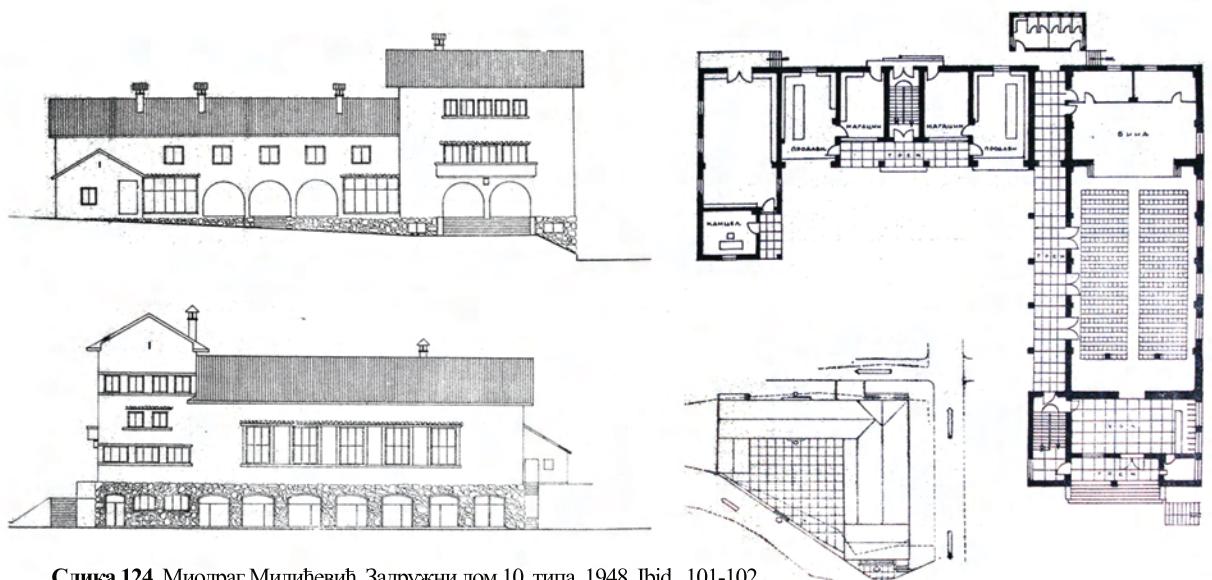
Слика 121. Сима Папков, Задружни дом 5. типа, 1948. Ibid., 30.

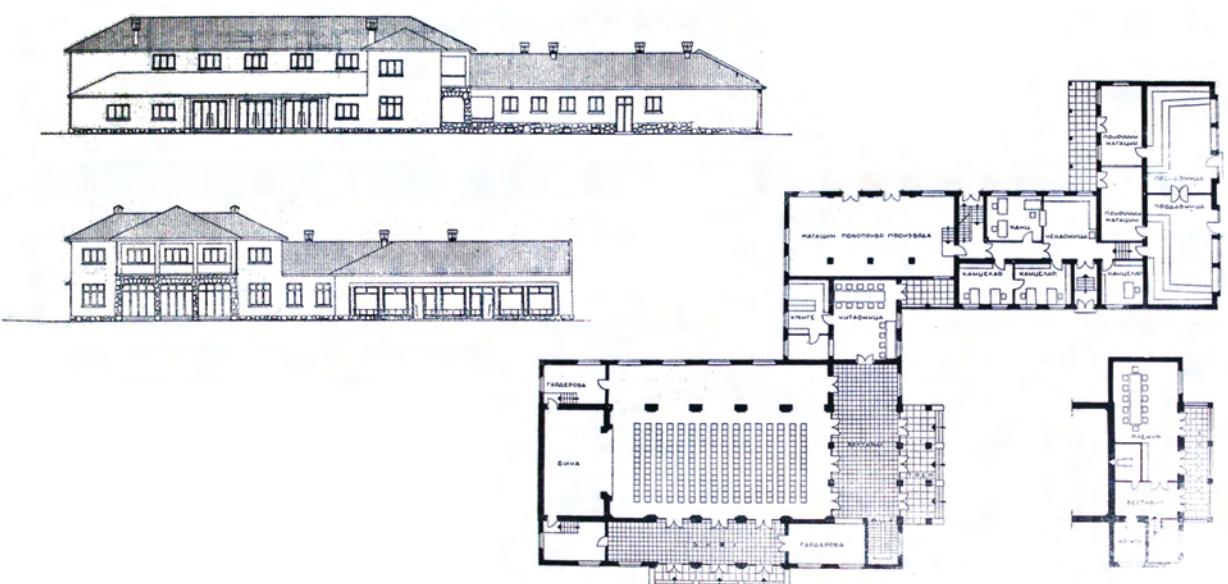
Слика 122. Рајко Татић, Задружни дом 5. типа, 1948. Ibid., 68-71.

Слика 123. Петар Анагности, Задружни дом 8. типа, 1948. Ibid., 56-58.

Слика 124. Миодраг Милићевић, Задружни дом 10. типа, 1948. Ibid., 101-102.

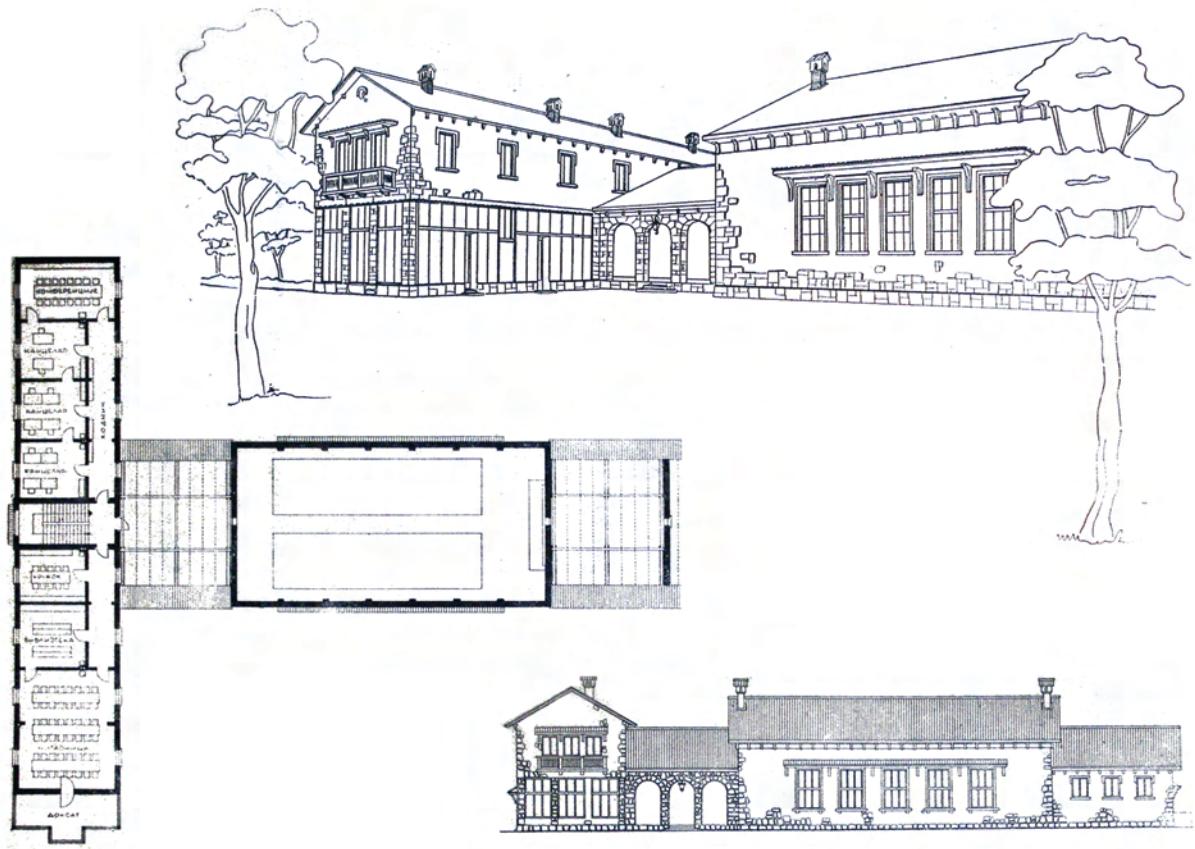
Слика 125. Никола Лалић, Задружни дом 8. типа, 1948. Ibid., 59-60.

Слика 126. Задружни дом у Прелјини, 1948. „Изградња задружних домаова, значајан корак у борби за реконструкцију наше пољопривреде“, Југославија (Београд), бр. 17 (децембар 1948), 20.

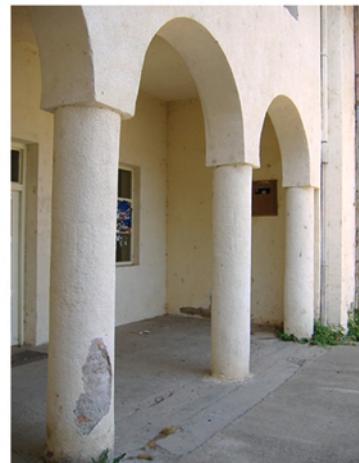
Слика 127. Трем задружног дома у селу Велики Купци, Расински срез, стање 2007. Архива ауторке.

Слика 128а. Миодраг Милићевић, Задржки дом 8. типа, 1948. Крунић, ур., *Задржки домаови*, 62-63.

Слика 128б. Изведеностање, село Брестовац, Борски срез. Божин Јовановић, *Основни циљеви првог Петогодишњег плана. Изградња задржких домаова у Тимочкој крајини 1948-1952* (Бор: Штампа, 2000), 115.

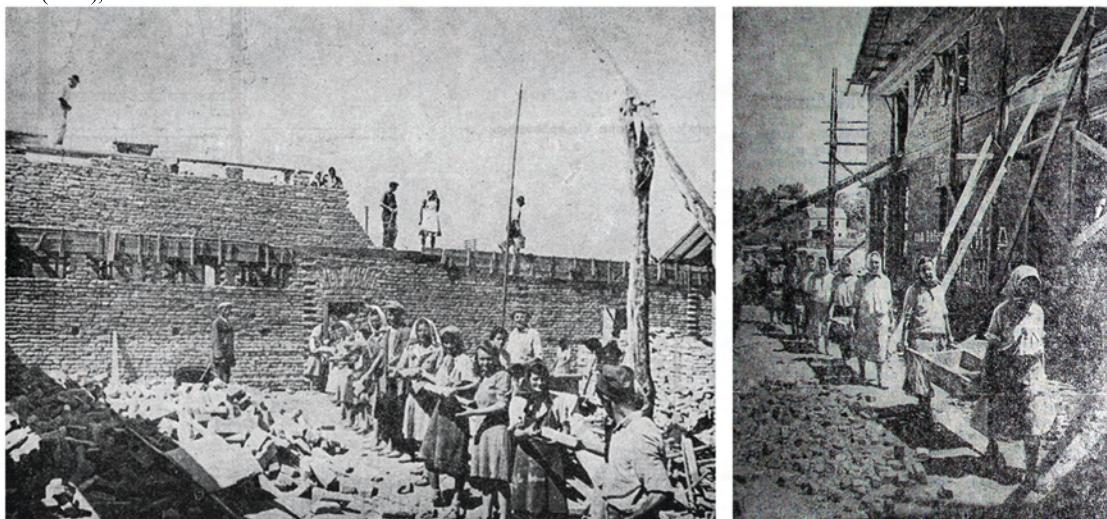
Слика 128в. Изведеностање, село Велики Купци, Расински срез, 2007. Архива ауторке.

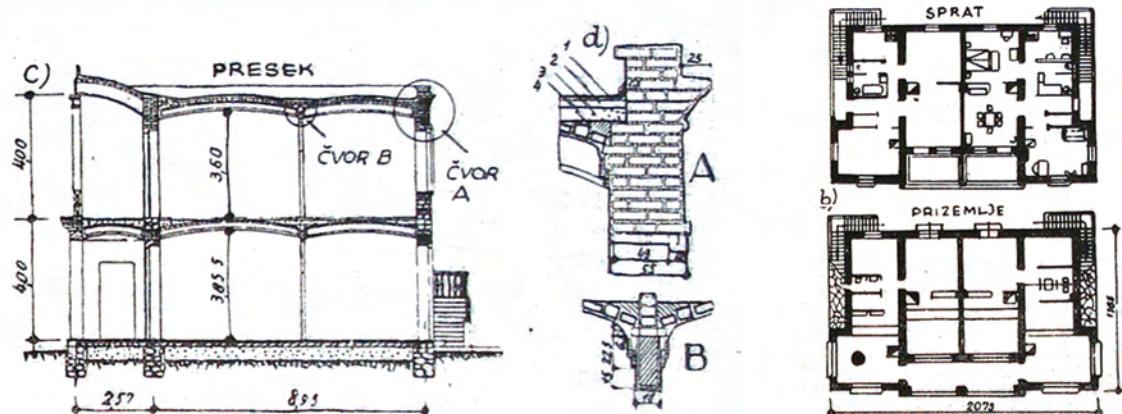
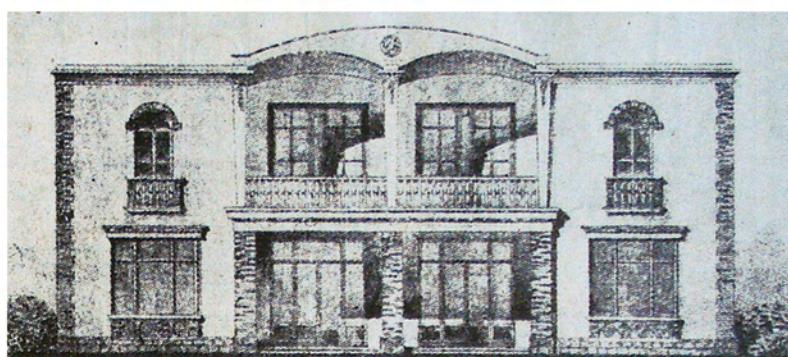
Слика 129. Типови задружних домова по републикама. „Четири хиљаде задружних домова“, *Југославија* (Београд), бр. 7-8 (фебруар-март 1948), 26-27.

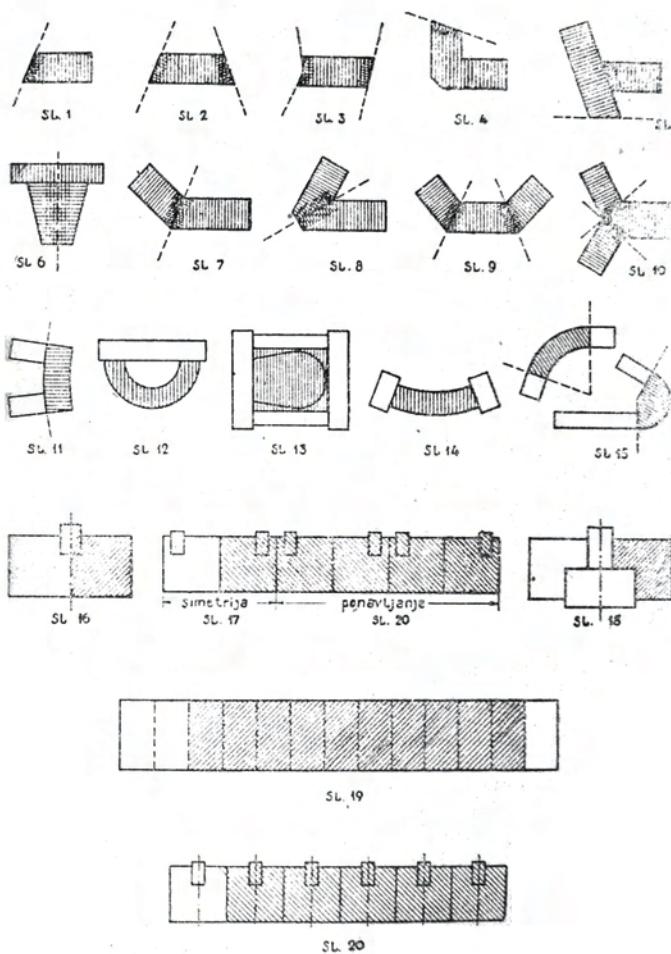
Слика 130. Лево: Сеоска кућа у Поморављу. Aleksandar Deroko, *Narodno neimarstvo I* (Београд: SANU, 1968). Десно: Државни музеј у Баку, Азербејџан. I. L. Mac, „Opštenarodna demokratska načela sovjetske arhitekture“, *Tehnika* (Београд), бр. 4-5 (1946), 122.

Слика 131. Изградња задружних домова: Лево: Нови Врбас, „Уčešće sekcijske arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1949), 97. Десно: Чланице АФЖ у Железнику Љубомир Момчиловић, *О изградњи задружних домова у Народној Републици Србији* (Београд: Задружна књига, 1948), 28.

Слика 132. Пројекат стамбене зграде са сводовима типа „Дарбази“. G. Zambanidže, „Танки сводови благог нагиба за међусратне и кrovne konstrukcije“, *„Naše građevinarstvo“* (Beograd), br. 6 (jun 1948), 302-304.

Слика 133. „Утицаји који одређују обрачунску површину и обрачунски број просторија“. *Privremene norme u građevinarstvu. Sveska 22. Za idejni projekat, glavni projekat i palirske nacrte za zgrade opšte i industrijske arhitekture* (Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1948), 17.

Слика 134. Упис народног зајма. Југославија (Београд), бр. 9-11 (април-јун 1948), 6, 7, 8.

Слика 135. Тунел Превалец на прузи Кучево-Бродице пробијен у омладинском такмичењу у част Петог конгреса КПЈ, 1948. Југославија (Београд), бр. 9-11 (1948), насловна страна. Уређење Београда пред Пети конгрес, јул 1948. „Пламени поздрав Београда Петом конгресу КП Југославије“, Југославија (Београд), бр. 12-13 (1948), 12-13.

Слика 136а. Славко Пенков, *Апотеоза*, 1947-1948, детаљ фреске, прва награда Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ априла 1948. *Југославија* (Београд), бр. 9-11 (1948), 18-19.

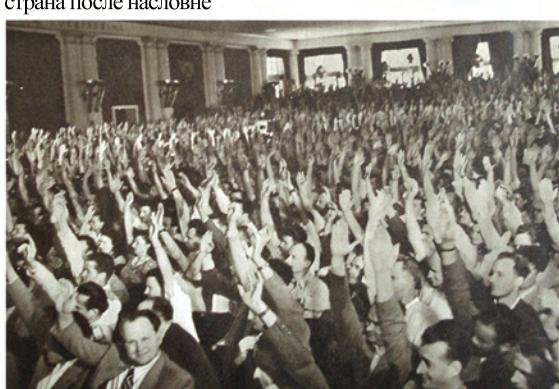
Слика 136б. Исмет Мујезиновић, *Мјесецница*, 1947-1948, друга награда Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ априла 1948. *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 30 (1948), прва страна после насловне

Слика 136в. Миливоје Николајевић, *На грађилишту задруžног дома*, 1948-1949. *Политика*, 1. мај 1950, 3.

Слика 136г. Петар Лубарда, *Вриједба*, 1948-1949. *Уметност* (Београд), бр. 2 (1950), 71.

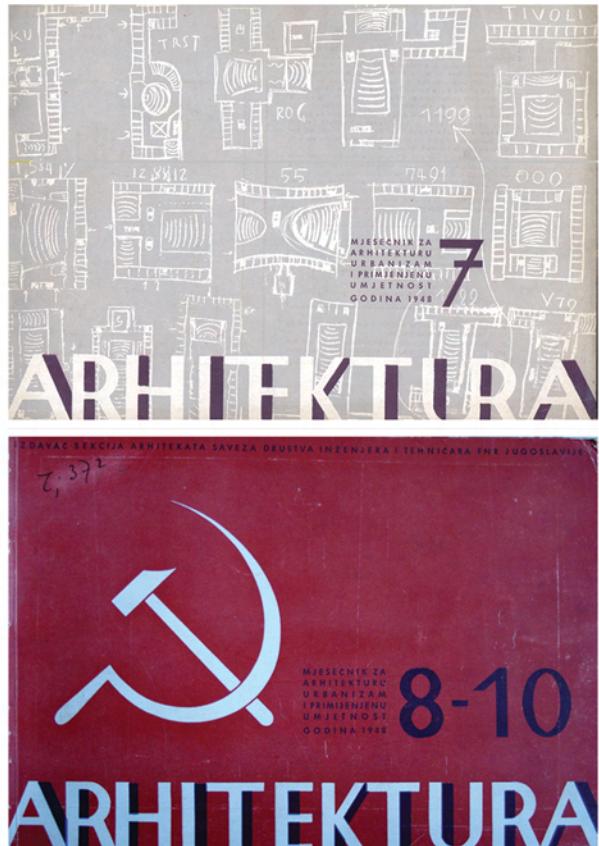

Слика 137. Пети конгрес КПЈ, јул 1948. „Историски Пети конгрес КП Југославије“, *Југославија* (Београд), бр. 12-13 (јул-август 1948), 1, 7.

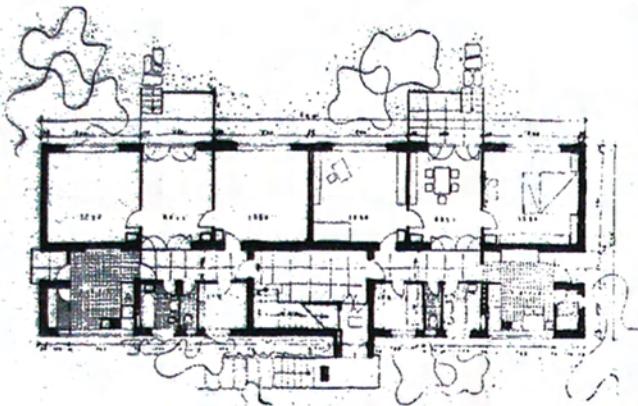

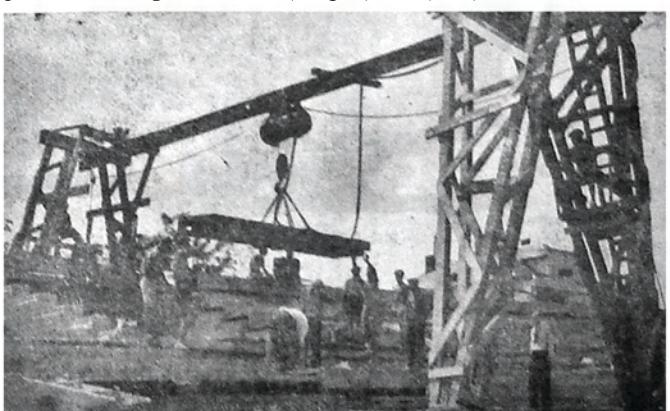
Слика 138. Јосип Броз Тито на Четвртом конгресу СКОЈ, октобар 1948. Југославија (Београд), бр. 14-16 (1948), 5.

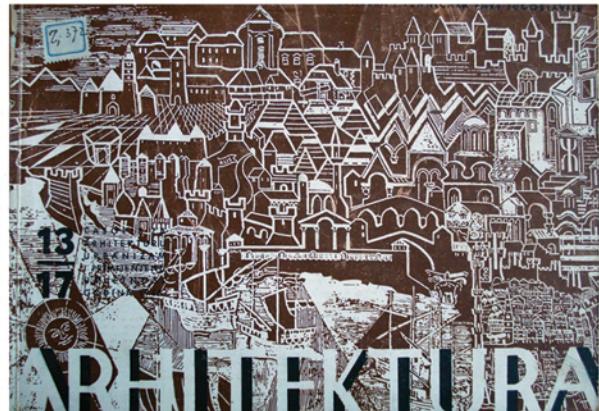
Слика 140. Насловне стране часописа *Arhitektura* бр. 7 и 8-10 (1948).

Слика 139. Основа приземља стамбене зграде предузећа „Електrozапад“ на Јордановцу у Загребу, 1948. В. Т., „Ekonomični“ пројекти гospodina profesora“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 7 (1948), 446.

Слика 142. Кран на Стадиону ЦДЈА у Београду, 1948. Sava Atanacković, „Novo u građevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 273.

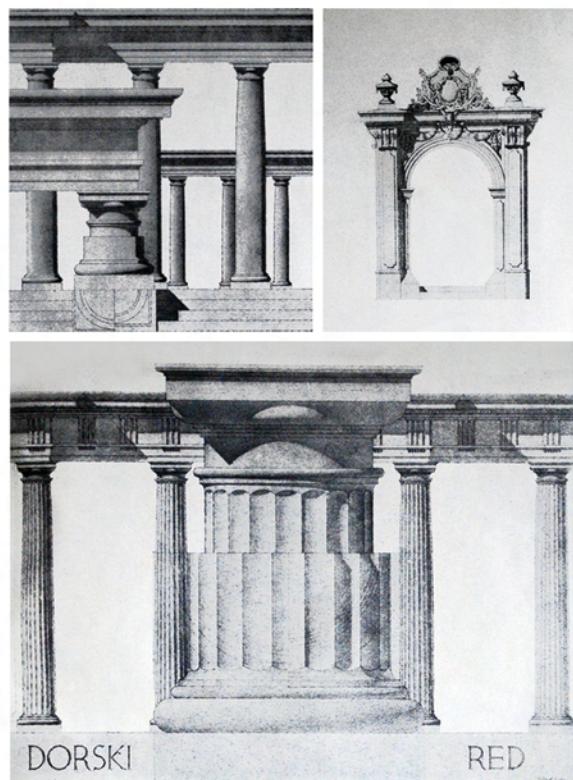

Слика 141. Ернест Томашевић, Архитектонски споменици Југославије. Насловна страна часописа *Arhitektura* бр. 13-17 (1948).

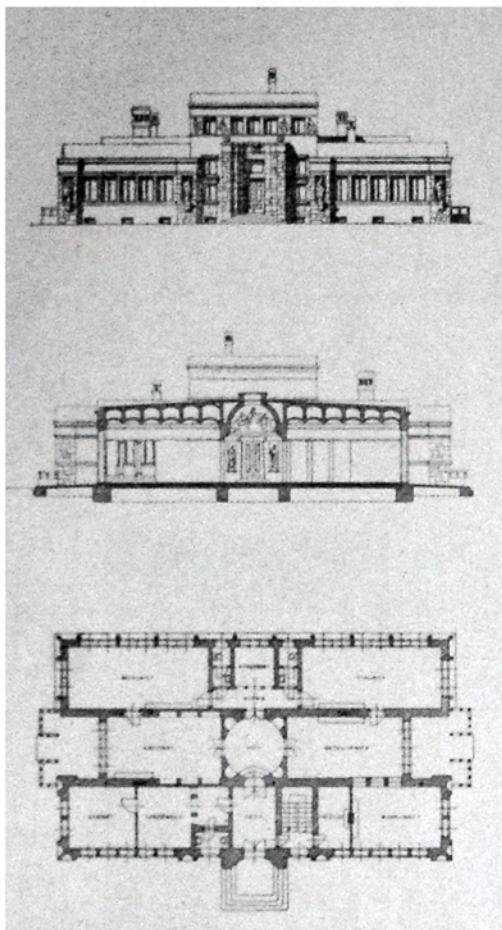

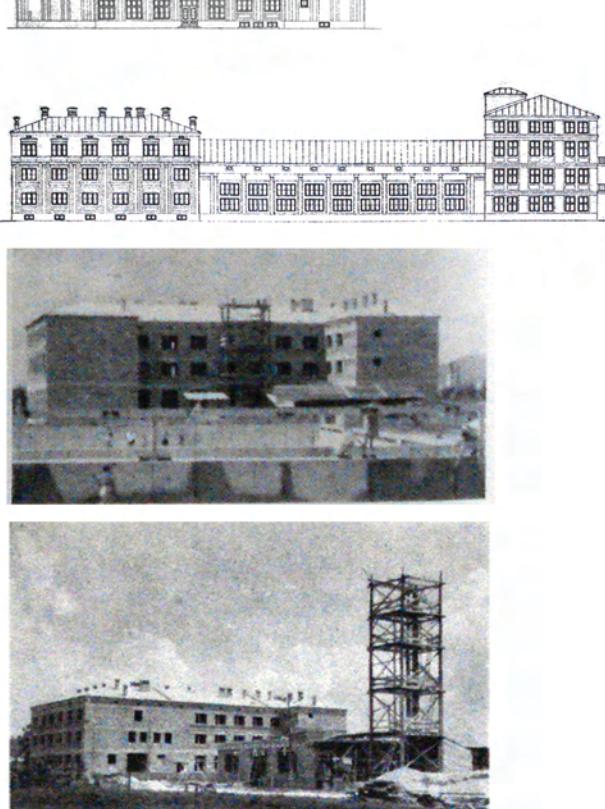
Слика 143. Плоча сплитске крстionице са старохрватским плетаром из 11. века. Cvito Fisković, „Naši primorski umjetnici od IX. Do XIX. stoljeća“, Arhitektura (Zagreb), br. 13-17 (септембар-новембар 1948), 7.

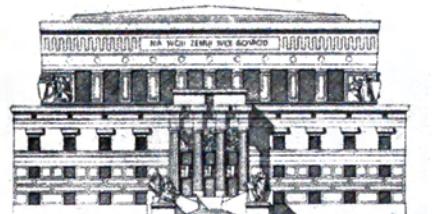
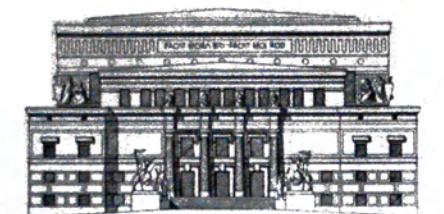
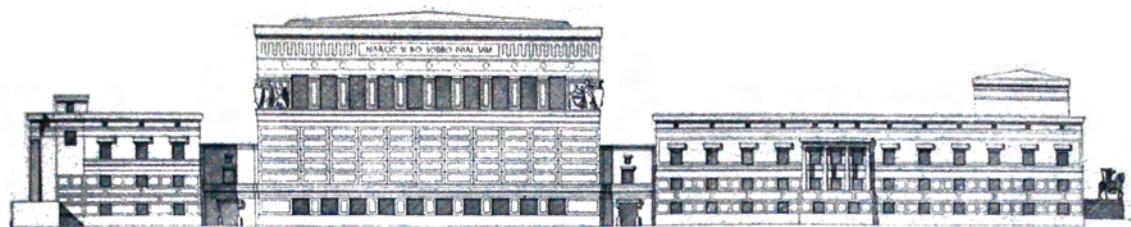
Слика 144. Студије антике и љубљанског барока, студентски радови на Одсеку за архитектуру Универзитета у Љубљани, 1946-1947. Mušić, France Ivanšek, ur., Zbornik Oddelka za arhitekturo na Univerzi u Ljubljani 1946-1947, 14, 15, 20.

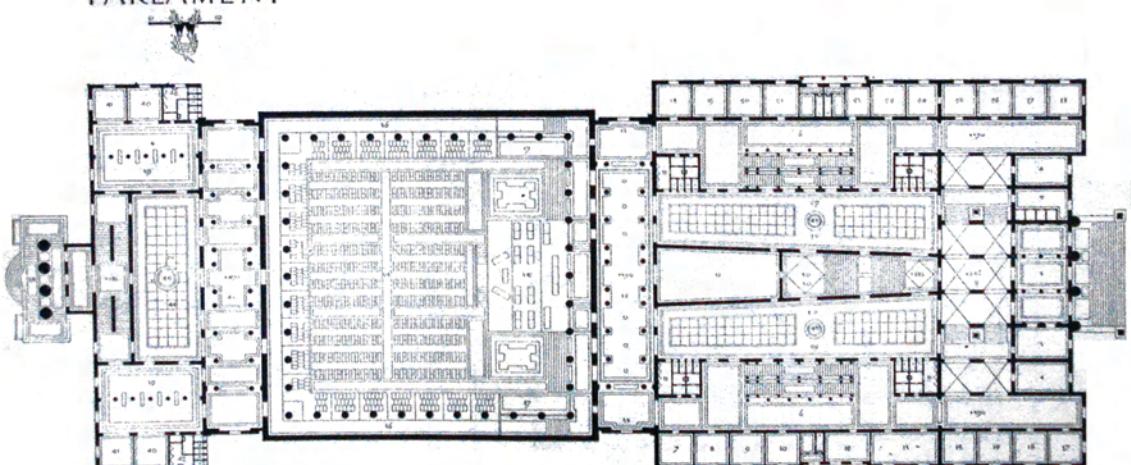
Слика 145а. Лидија Подбргар, Академија архитектуре, идејна скица, студентски рад, 1946-1947. Ibid., 36.

Слика 145б. Долент Јанез Валентинчић, Хидротехнички институт Универзитета у Љубани, главни пројекат, изведеностање, 1947. Ibid., 68.

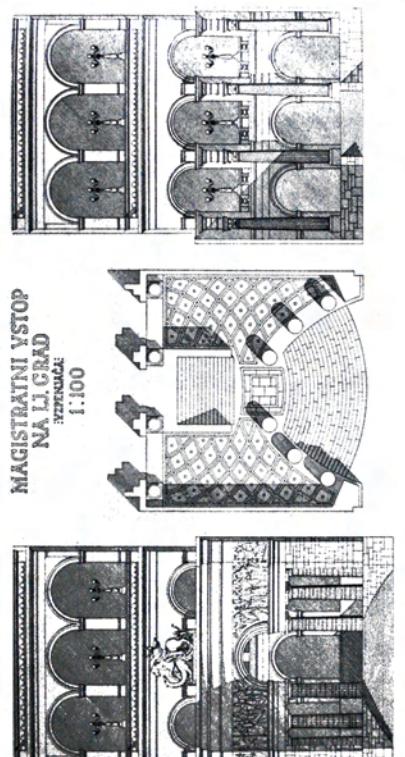
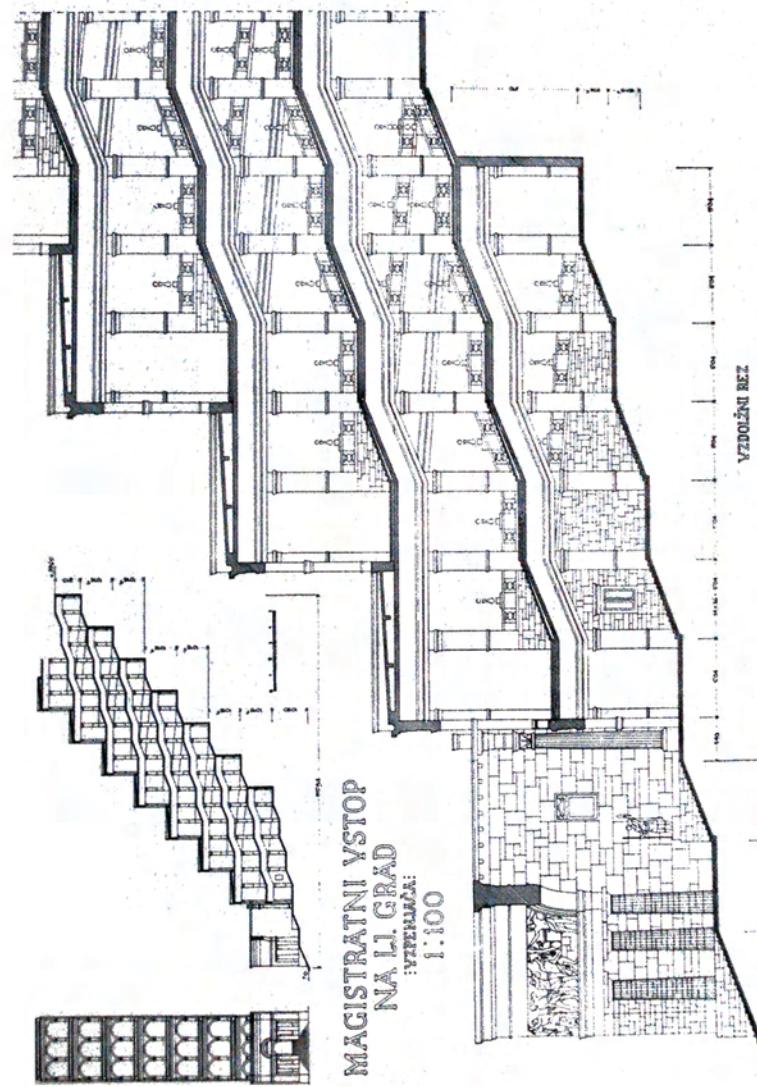
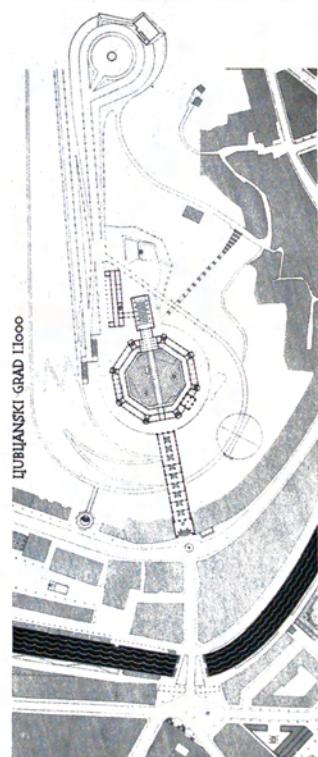
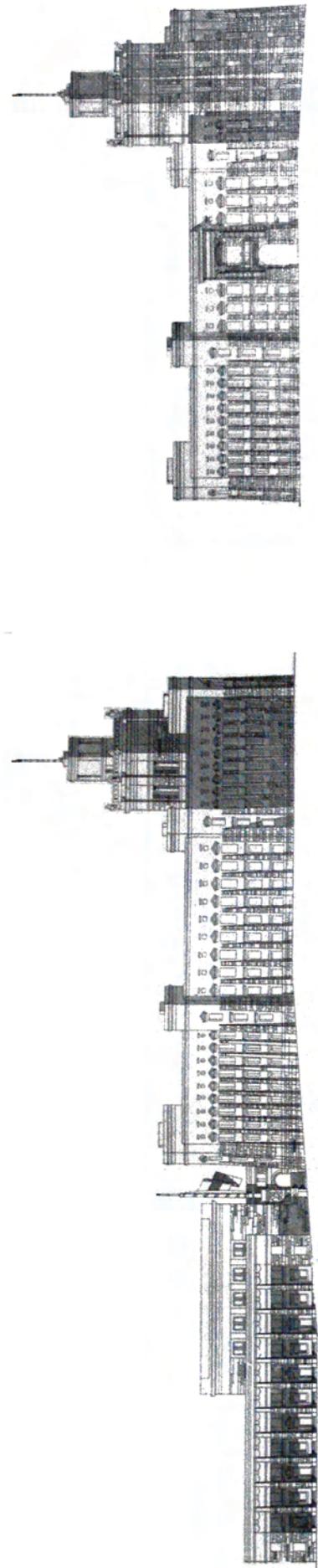
PARLAMENT

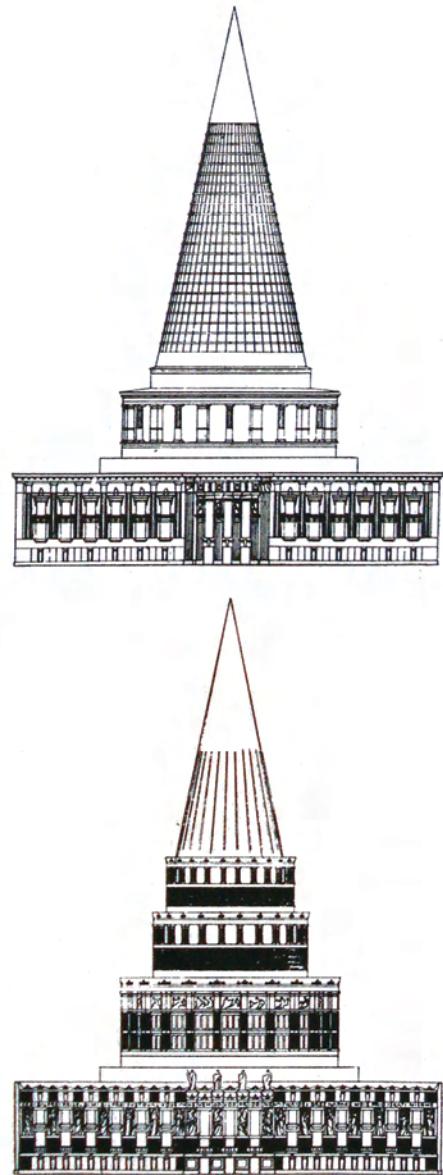
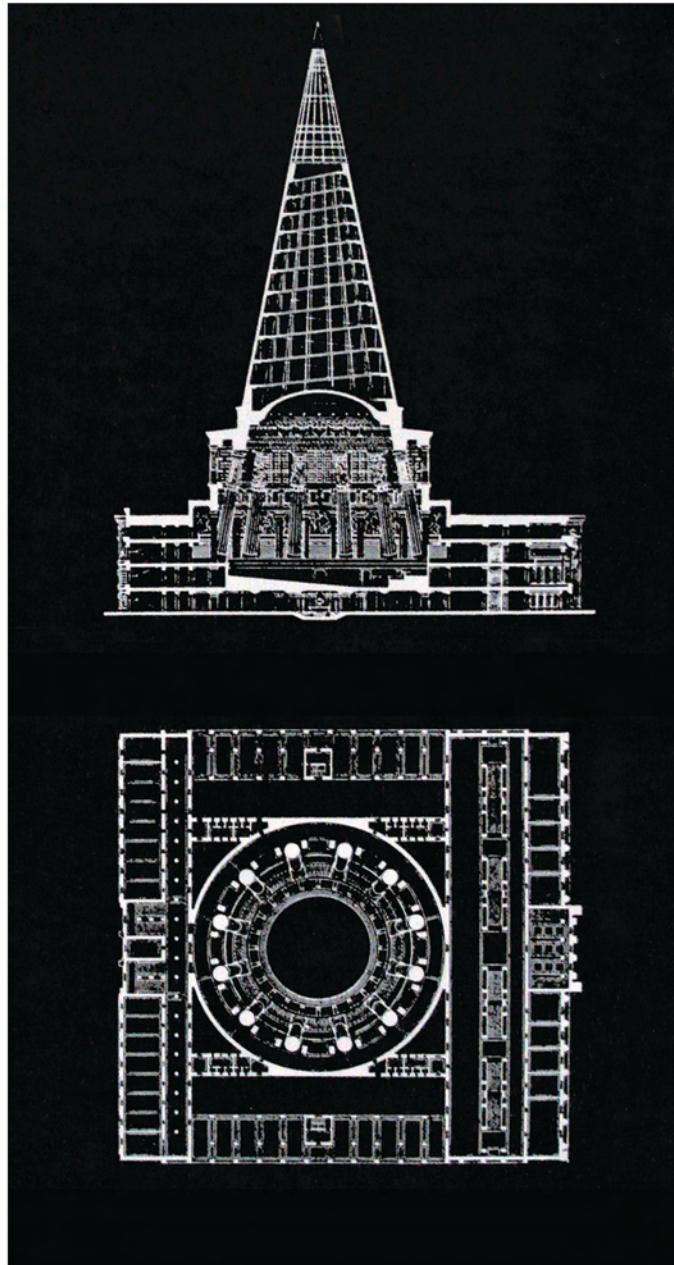
Слика 145в. Лидија Подбргар, Народна скупштина у Љубљани, дипломски рад, 1946-1947. Ibid., 114, 115.

Слика 145г. Едвард Равникар и Божко Пенгов, Штафетна плаица словеначких фискултурника Титу, 1947. Ibid., 12.

Слика 146а. Јоже Плешник. Студија Парламента на Јубљанском граду, 1946-1947. Ibid., 110-113.

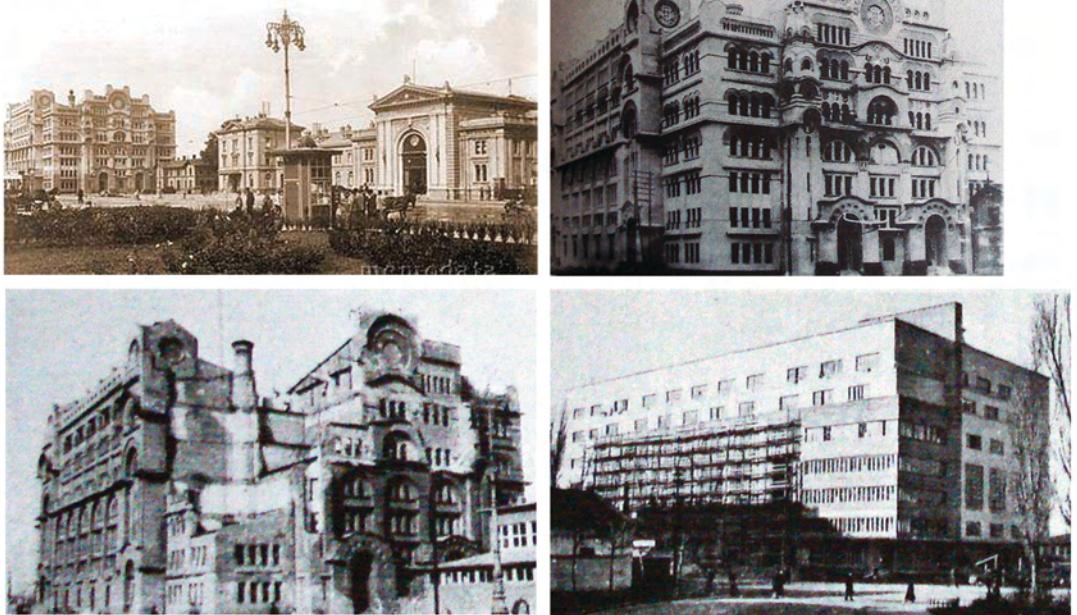

Слика 146б. Јоже Плечник, Студија Парламента на Љубљанском граду, 1946-1947. Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990* (Svjetlost: Sarajevo, 1991), 18-19.

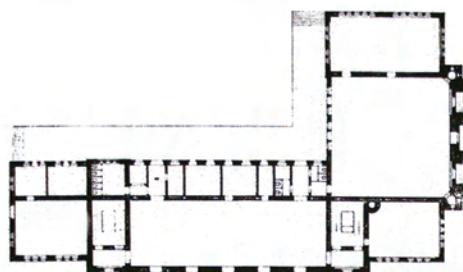

Слика 147. Реконструкција и додградња зграде Старог двора, стање 1941. и 1948. Југославија (Београд), бр. 14-16 (1948), 38-39.

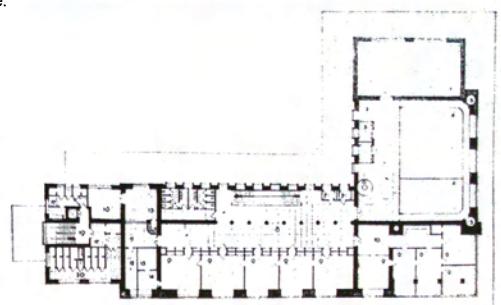
БЕОГРАД. Главна пошта са жд. станицом
BELGRADE. Poste générale et la gare

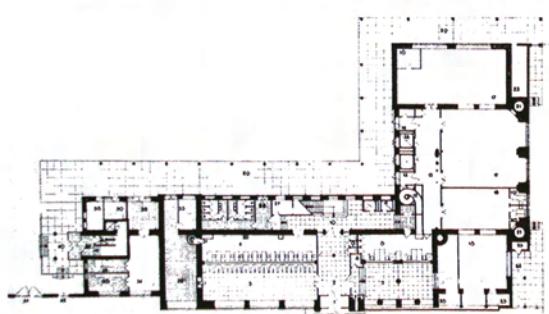
Горе: стање пре рата. Доле: стање за време рата и после реконструкције.

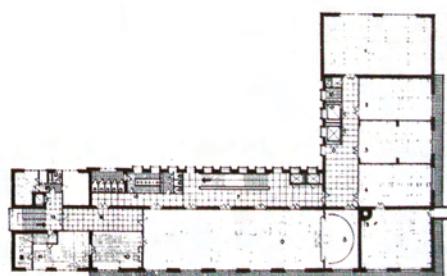
Основа приземља пре реконструкције, пројекат Момира Коруновића.

Основа првог спрата после реконструкције (додградња у аули).
Расподела пакета, управа, техничке просторије.

Основа приземља после реконструкције, пројекат Павла Крате.
Шалтерска сала, расподела пакета, канцеларије и магацин.

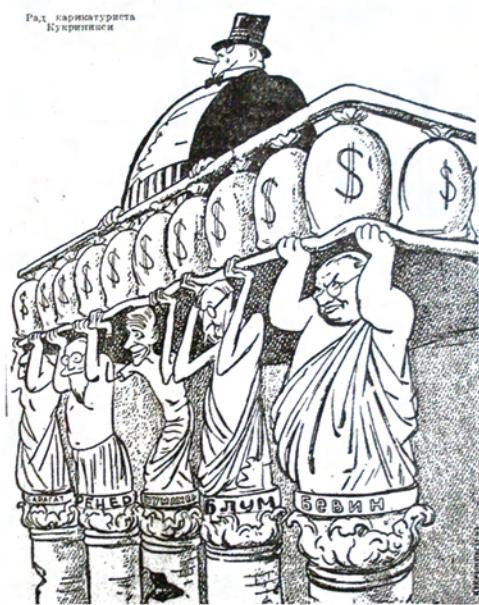
Основа шестог спрата после реконструкције (претходно
станови). Школа поштанског особља, спаваонице, менза и
кухиня, санитарни чвор, стан домаара.

Слика 148. Павле Крат, Реконструкција Поште 2 у Београду Момира Коруновића (1929), 1947. Горе лево: Архива ауторке.
Горе десно: Aleksandar Kadijević, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Moment* (Beograd),
бр. 17 (1990), 93. Доле: Стање за време рата и после реконструкције и пројекат: Pavle Krat, „Rekonstrukcija zgrade Pošte 2 u
Beogradu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 7 (februar 1948), 26-27.

Слика 149. Југословенско-совјетски календар, 1949. Југославија СССР, бр. 40 (фебруар 1949), полеђина задње корице.

Архитектонски детаљ зграде империјализма

Слика 150а. Кукриникси, „Архитектонски детаљ зграде империјализма“. *Политика*, 13. октобар 1947, 1.

ПРВИ РОЂЕНДАН

Стано се мучим да оку здраву снагу убацим у Југославију, а она ни после годину дана да
стане на ноге.
— И мени је то дете на срцу, па за њега чиним све што могу.

Слика 150б. Пјер Крижанић, „Први рођендан“. *Политика*, 29. јун 1949, 1.

Слика 151. Божа Илић, *Сондирање терена на Новом Београду*, 1948. „Boža Ilić, Sondiranje terena na Novom Beogradu“, *Jugoslavija* (Beograd), br. 1 (јесен 1949), 87.

Слика 152. Винко Гланц, Борис Калин, Зденко Калин и Карл Путрих, Пројекат за споменик у Јајинцима, Конкурс за израду идејних пројеката за споменике палим борцима НОБ и жртвама фашизма, друга награда, 1948-1949. „Извештај Оcenjivačkog суда за оцену приспелаих радова на конкурс за израду идејних пројеката за споменике борцима Народно-ослободилачког рада и жртвама фашизма“, *Tehnika* (Београд), бр. 2-3 (1949), 101.

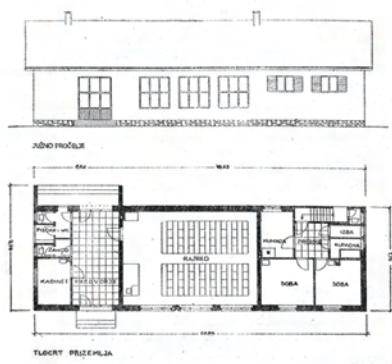
Слика 154а. Паја Јовановић, Крвни умир, 1889. Изложба слика Уроша Предића и Паје Јовановића (Београд: Уметнички музеј, 1949), ненумерисано; репродукција у боји: <http://www.arte.rs>.

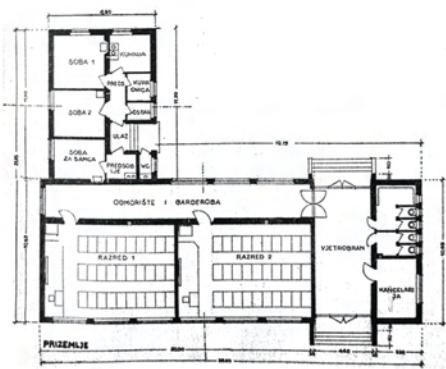
Слика 154б Урош Предић, Весела браћа жалосна им мајка, 1886-1889. Изложба слика Уроша Предића и Паје Јовановића, ненумерисано; репродукција у боји: <http://www.magic-blue.net>

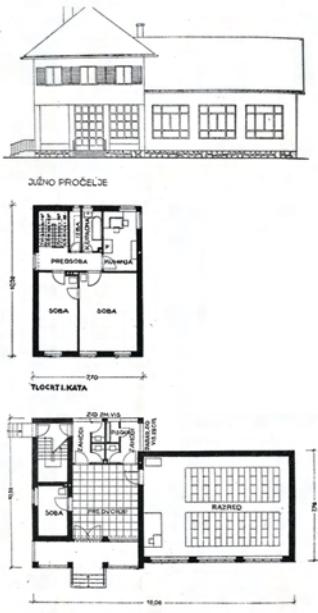
Слика 153. Пионир и двојка, сцена из луткарског филма, 1949. „Југословенски филм са луткама“, *Jugoslavija* (Београд), свеска 6 (1952), 103.

Једноразредна приземна основна школа, Т-355/1.

Дворазредна приземна основна школа, Т-355/3.

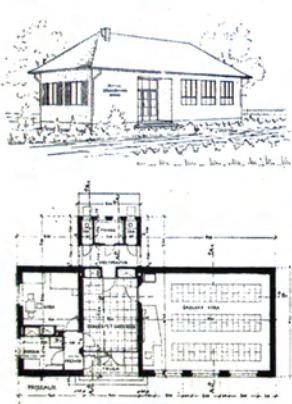

Једноразредна основна школа на спрат, Т-355/2.

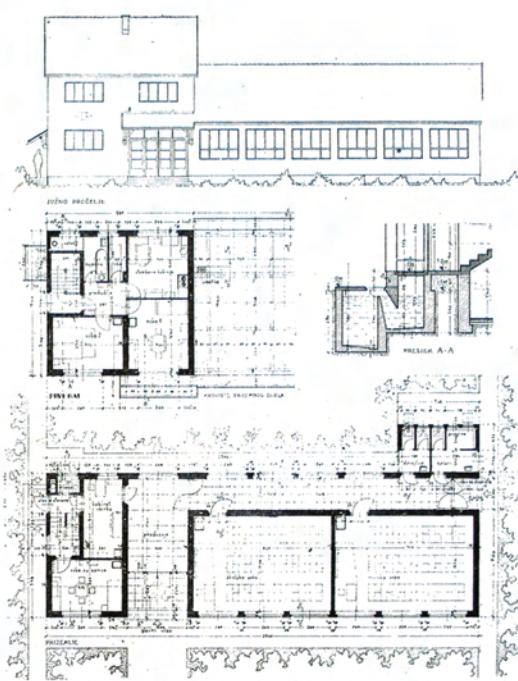

Дворазредна основна школа на спрат, Т-355/4.

Слика 155. Ђуро Пеулић, Архитектонско пројектни завод Загреб, Типови сеоских основних школа, 1947.
Duro Peulić, „Tipizacija zgrada seoskih osnovnih škola“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 1 (septembar 1947), 42-47.

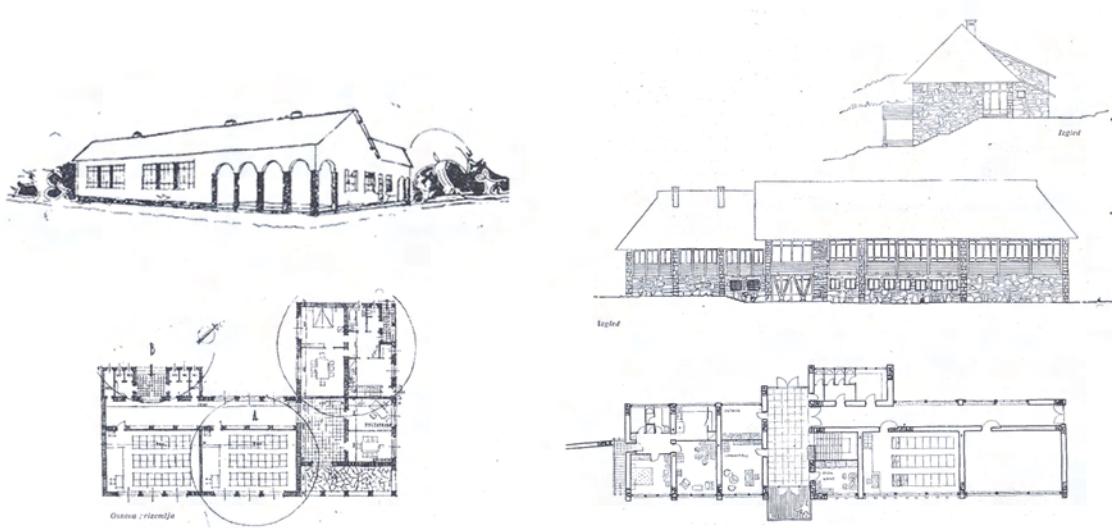

Једноразредна основна школа, 3-553.

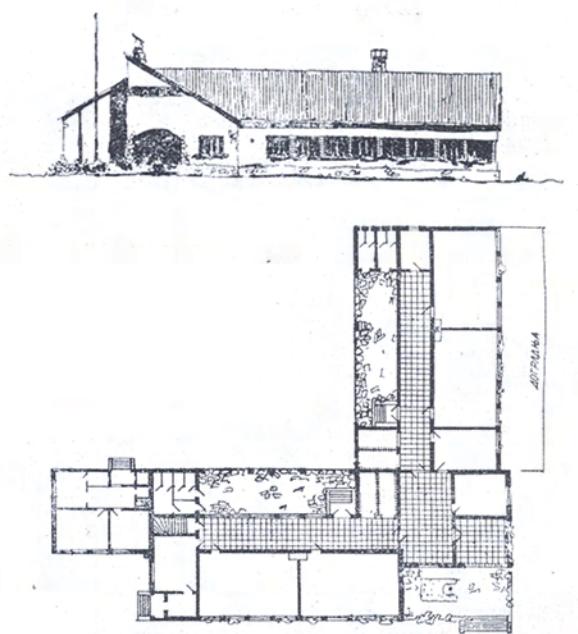
Дворазредна основна школа, 3-599a.

Слика 156. Ђуро Пеулић, Архитектонско пројектни завод Загреб, Типови сеоских основних школа, 1948.
Duro Peulić, „Tipovi zgrada za jednorazredne i dvorazredne osnovne škole“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (1948), 502-503.

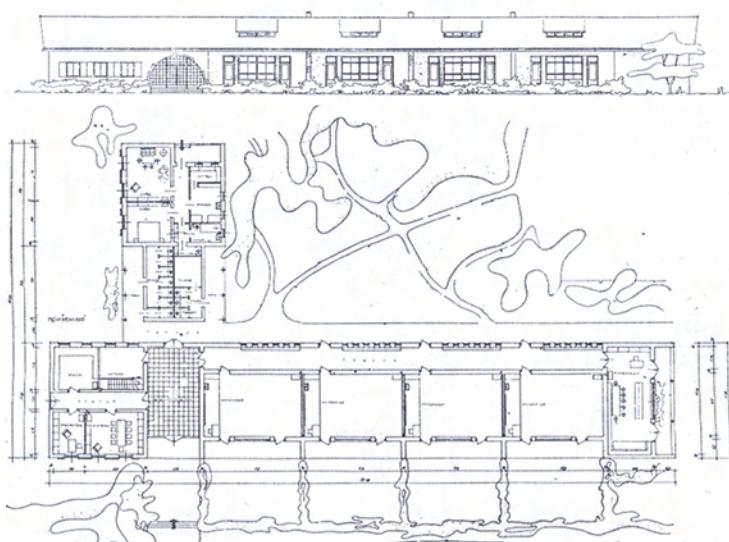

Рад под шифром „М.М.13“, дворазредна школа за равницу, откуп.

Рад под шифром „678“, дворазредна школа, брдски тип.

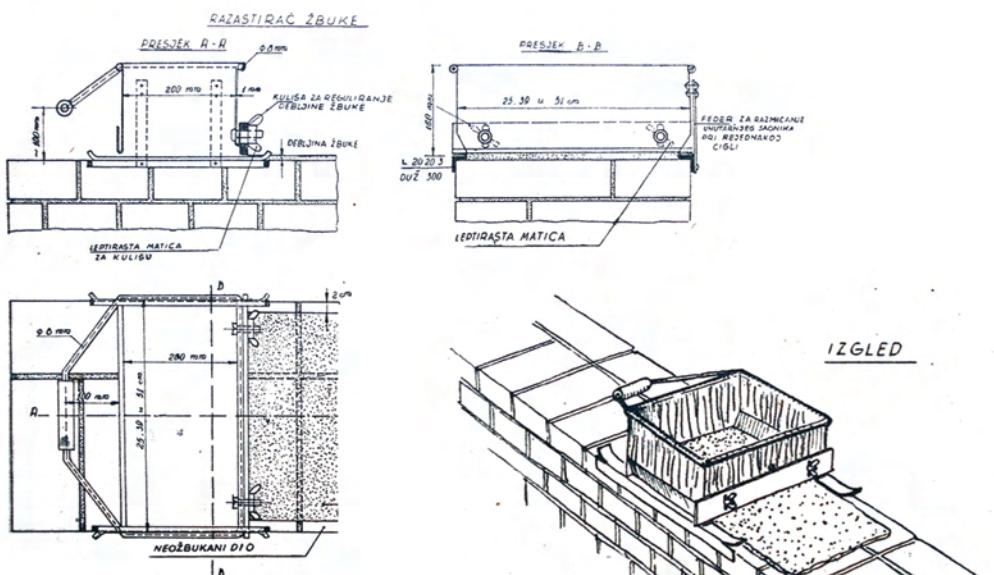

Рад под шифром „М.М.13“, дворазредна школа за равницу са могућношћу додградње, откуп.

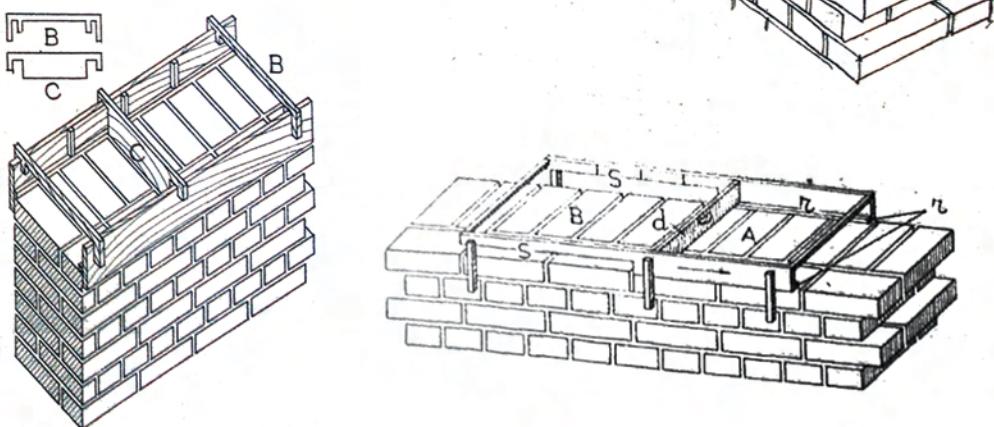

Рад под шифром „1001“, четворазредна школа за равницу, откуп.

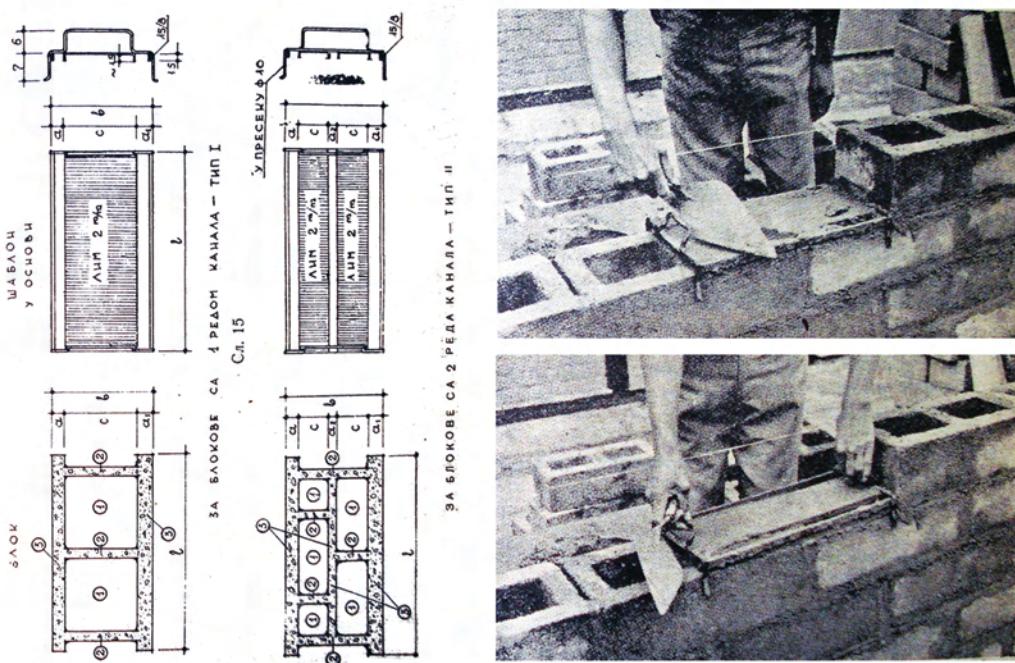
Слика 157. Општи конкурс за типове сеоских школа са две, четири и седам ученицима брдског и равничарског типа, 1948. Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas“, *Tehnika* (Beograd), br. 5-6 (1949), 188-191.

Слика 158. Разастирач малтера. Nove metode rada u građevinarstvu (Beograd: Rad/Građevinski institut Ministarstva građevina NR Srbije), 35.

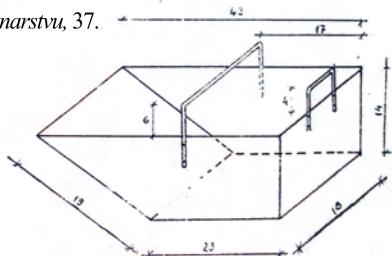
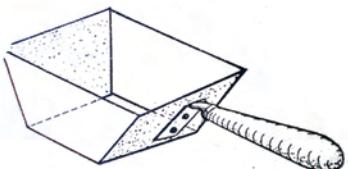
Слика 159. Справа за зиданје у бригадном систему, са и без вертикалних војница. Лево: Miloš Igrutinović, „О једном новом начину зиданја опеком“, Naše građevinarstvo (Beograd), br. 3-4 (novembar-decembar 1947), 201. Десно: Voja Jeremić, инспектор Savezne planske комисије, „Usavršavanje справе за нов начин зиданја“, Naše građevinarstvo (Beograd), br. 3-4 (1947), 202-203.

Слика 160. Справа за разастирање малтера код зиданја шупљим блоковима. Нови методи рада у грађевинарству III deo (Београд: Рад/Биро за унапређење грађевинарства НР Србије, 1950), 25, 26-27.

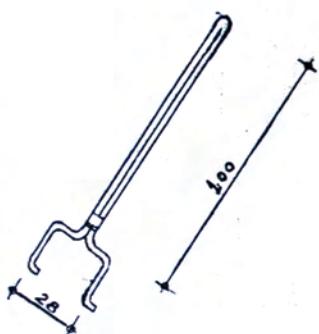
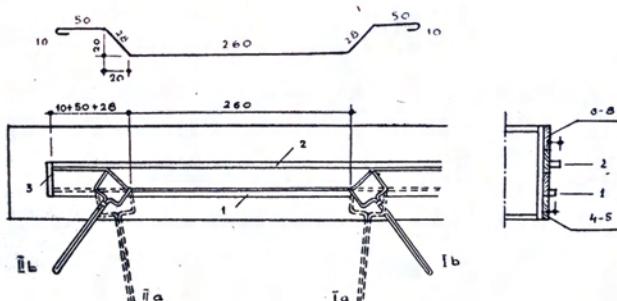

Слика 161. Малтерка „маслара“. *Nove metode rada u građevinarstvu*, 37.

Слика 162а. Четвороугласта зидарска кашика. *Ibid.*, 38.

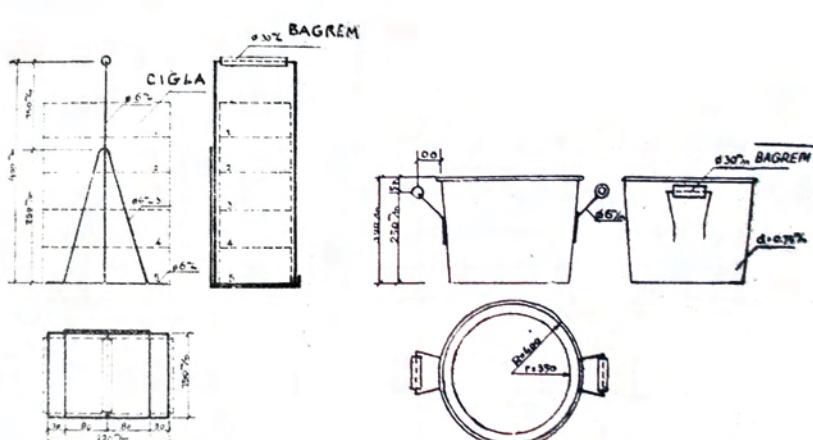
Слика 162б. Дворучна зидарска кашика. *Нови методи рада у грађевинарству*. III део, 29.

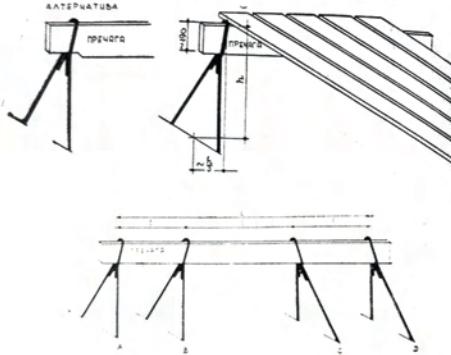
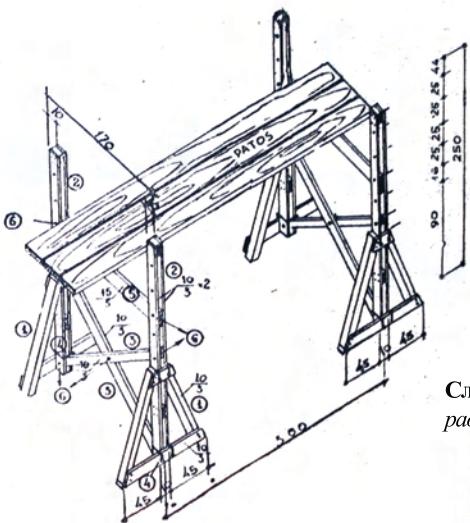
Слика 163. Виљушка за савијање косих гвожђа. *Ibid.*, 39-40.

Слика 164. Ношење цигле у СССР. Vladimir Paperny, *Architecture in the age of Stalin: Culture Two* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 171.

Слика 165. „Зенгија“ и кофа. Лево: „Грађевински техничар пронашао справу за ношење цигала која знатно уштеђује у времену и радној снази“, *Политика*, 18. јануар 1948, 4. Десно: *Nove metode rada u građevinarstvu*, 40-41.

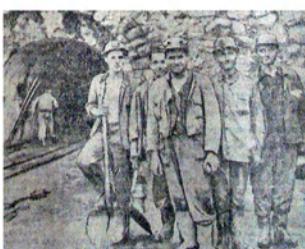

Слика 1666. Зидарска столица од комада арматуре. *Нови методи рада у грађевинарству. III део, 14.*

Слика 166а. Зидарска склопна столица. Ibid., 21.

Nalazista sировина ključnog ekonomskog značaja u zemljama socijalizma		Zemlje														
		NAFTA	UGAŁJ	AZBEST	SREBRO	PIRIT	ANTIMON	MANGAN	MAGNEZIT	ŽIVA	CINK	HIROM	OLOVO	BAKAR	GVOZD RUDA	ROKSIT
F N R J		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
S S S R		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
P O L J S K A		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Č S R		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
M A D J A R S K A		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
B U G A R S K A		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
R U M U N I J A		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
A L B A N I J A		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Nesto Jugoslavije u svetskoj proizvodnji		•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
		13	4	6	2	11	5	6	8	•	3					
Znatajne količine Ograničeno znatajne količine							■	■	■	Besnajdane količine						
Autor nema podataka							■	■	■							

Слика 167. Налазишта сировина од кључног економског значаја у земљама социјализма. Ervin Šalamon, „Borba za industrijalizaciju“, *Jugoslavija ССРР* (Београд), бр. 44 (јун 1949), 25.

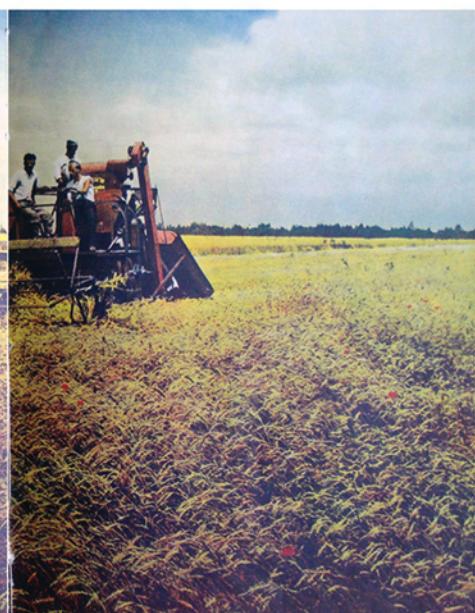
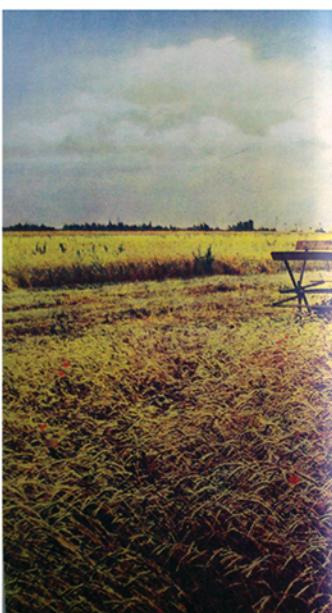
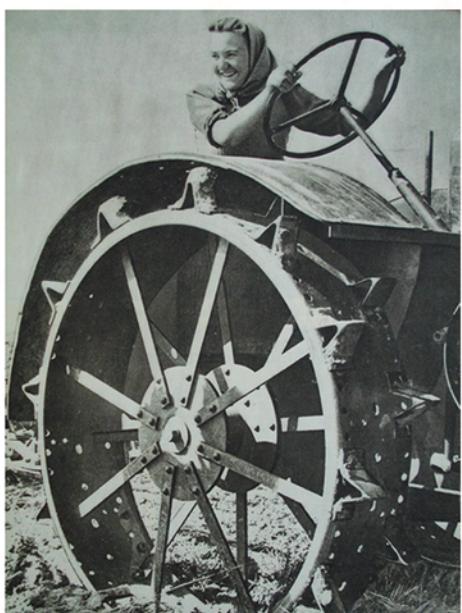
Слика 168. Алија Сиротановић. Лево: „Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаканова“, *Политика*, 25. јул 1949, 2; „Алију Сиротановића са прелазном заставом носе раздрагани другови“, „За Алијиним примером“, *Политика*, 10. август 1949, 3. Десно: *Југославија* (Београд), бр. 2 (1950), 73.

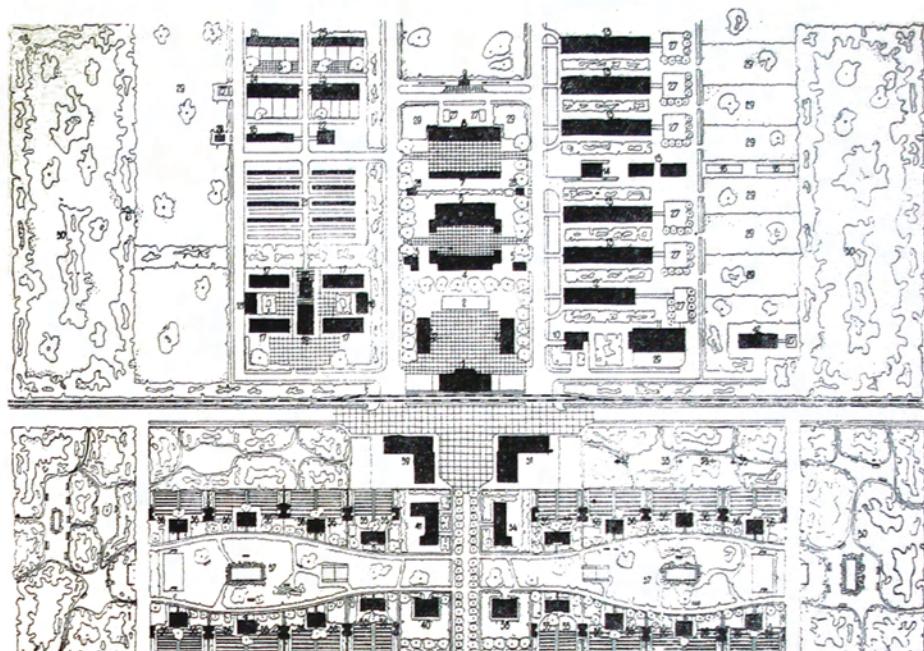
Слика 169. „Радомир Милосављевић довршава тридесети кубни метар“, *Политика*, 1. септембар 1949. „На Новом Београду постављен нови рекорд у зидању – за 8 часова рада 30,34 кубна метра зида“, *Политика*, 1. септембар 1949, 3.

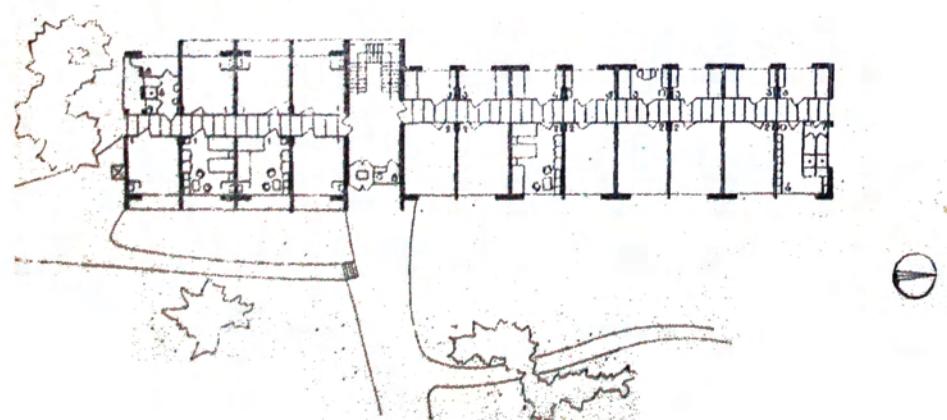
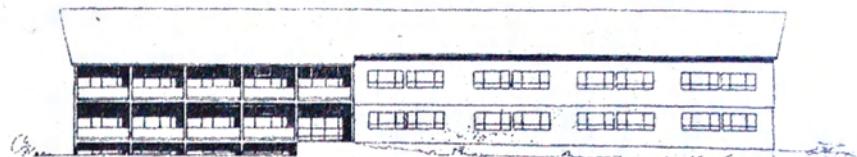
Слика 170. Скадарско језеро.
„На поприштима битке за Скадарско језеро“, *Политика*, 4. септембар 1949, 5.

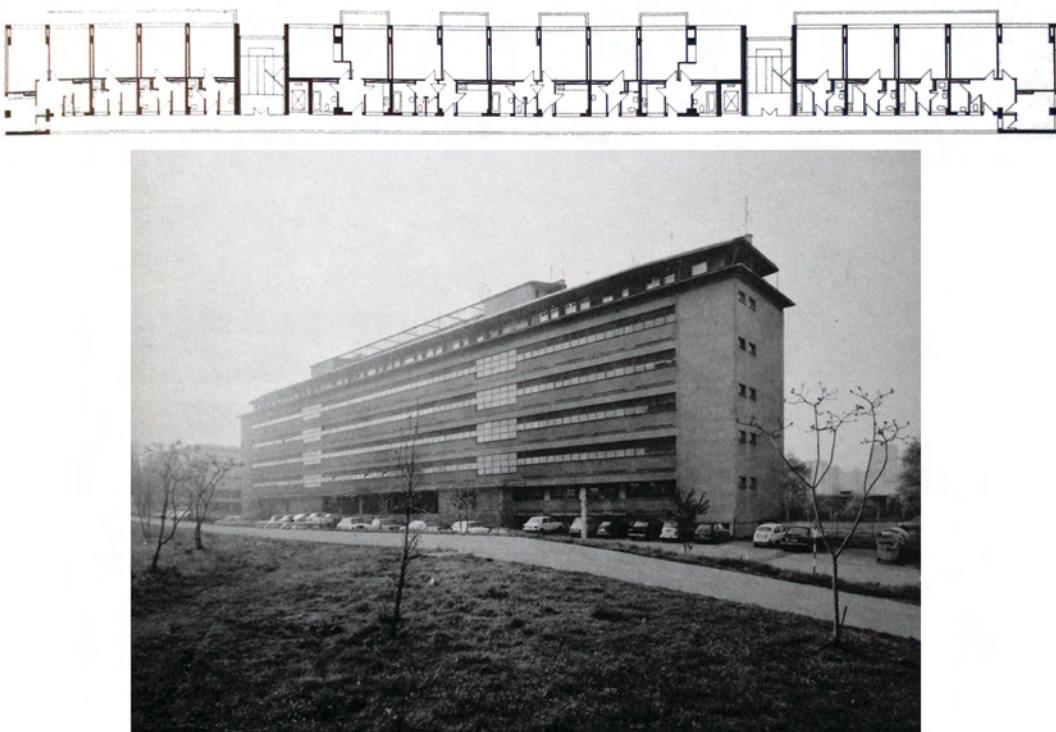
Слика 171. Социјалистичка реконструкција пољопривреде. Горе лево: „Трактор на имању Добриве код Ђуприје“, *Југославија* (Београд), бр. 4-5 (новембар-децембар 1947), 37. Горе десно: „Прва жетва у нашој петолетки“, *Југославија* (Београд), бр. 1 (август 1947), 18-19. Доле лево: „Омладинка сељачке радне задруге „Раде Кончар“ (Сомбор) Сара Вукас весело преноси спнопове жита“, Mirko Ćuković, „Културно-просветни значај изградње задруžnih domova“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 35 (септембар 1948), 6. Доле десно: „Пољопривреда у новој Југославији“, Mile Ivanović, „Пољопривреда у новој Југославији“, *Jugoslavija SSSR* (Београд), бр. 43 (мај 1949), 19.

Слика 172. Ситуациони план пољопривредног добра Панчевачки Рит, 1948. Branislav Kojić, „Ekonomski centar velikog poljoprivrednog gazdinstva“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 10-11 (1948), 631.

Слика 173. Заја Думенцић, Самачки станови Централне машинске радионице у Сесветском Краљевцу, 1949-1950. Zoja Dumendžić, „Stanovi samaca kod Centralne mašinske radionice u Sesvetskom Kraljevcu“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 56.

Слика 174. Иво Гершић, Стамбена зграда, Држићева 1, Загреб, 1950-1952. „Архитектура у Хрватској 1945-1985“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), 139.

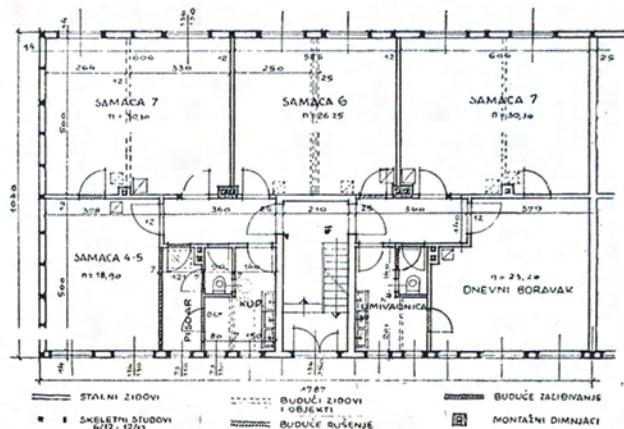
Слика 175. Видо Врбанић, Стамбене јединице насеља Тошић Бунар на Новом Београду, 1948. Љубомир Илић, „О проблемима стамбене единице у Новом Београду“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 8 (1948), 474.

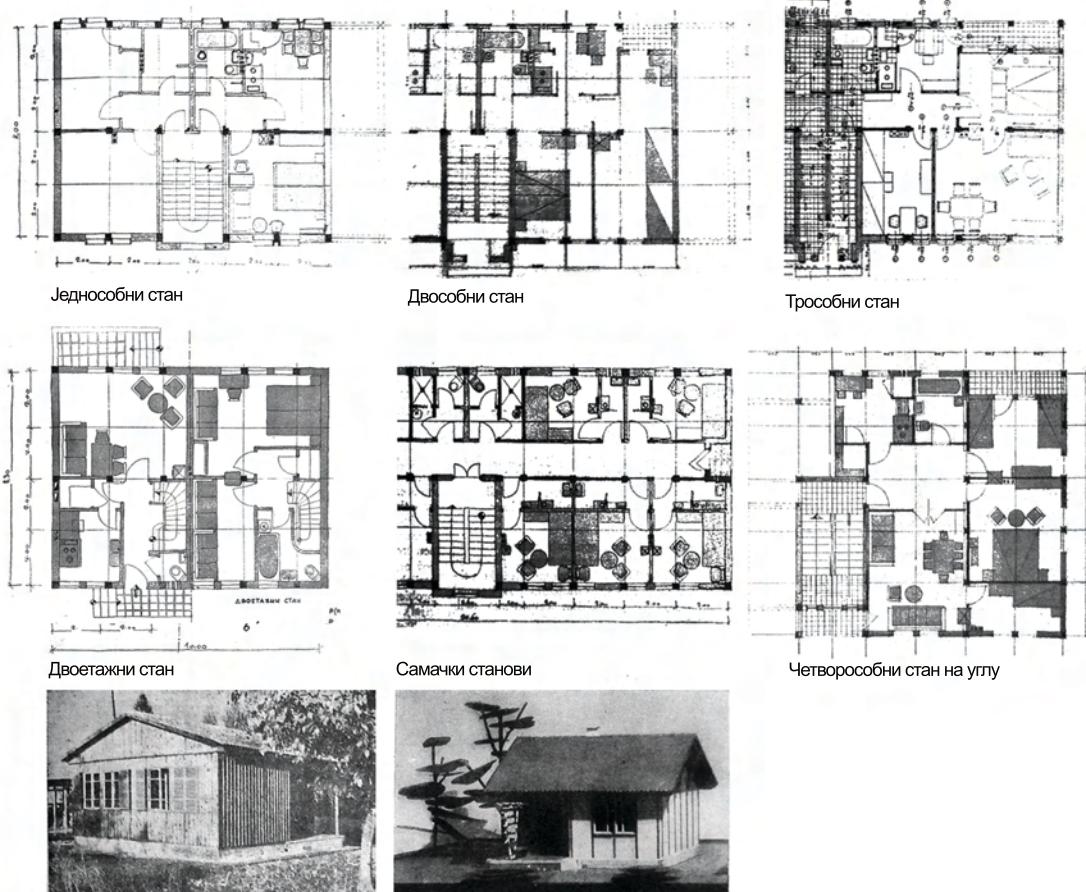
Слика 176. Грађевински конвејер. Десно: шема обнове четвороспратне стамбене зграде и графикон изградње 15 кућа. В. И. Скосирев, *Gradjevinski konvejer. Lančano-ubrzana metoda i gradenju stanbenih kuća* (Београд: Министарство грађевина ФНРЈ, 1947), насловна страна, 57, 92.

Слика 177. Монтажни фасадни елементи у СССР. Ibid., 29, 30, 41.

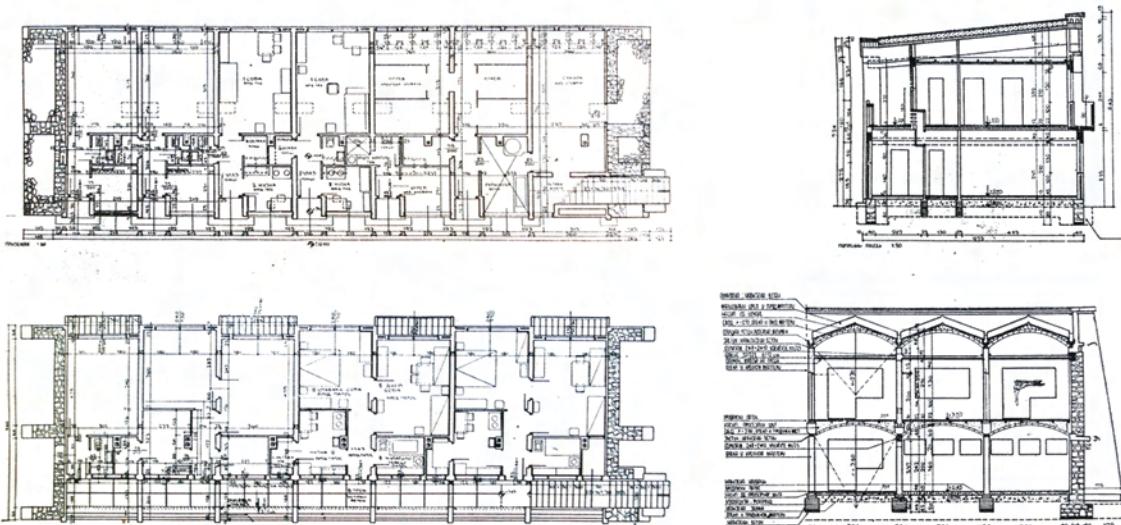

Слика 178. Полумontažna stambena zgrada za 50 самаца или 4-8 породичних станова. Vjerko Aničin, „Korišćenje мртве sezone za podizanje polumasivnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9 (1948), 595.

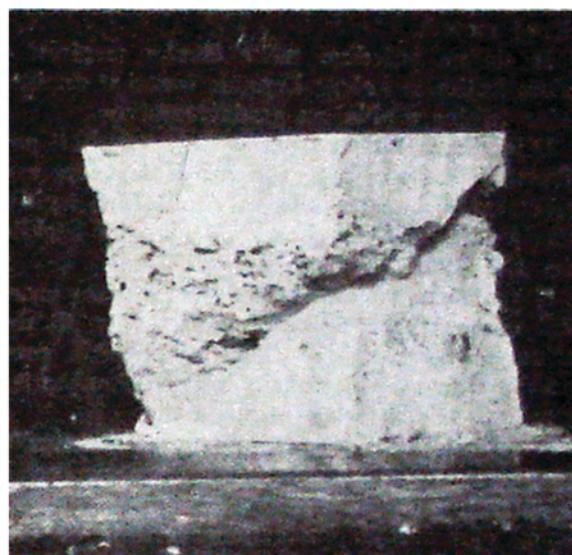

Опитна мontažna кућа Грађевинског института НРС.

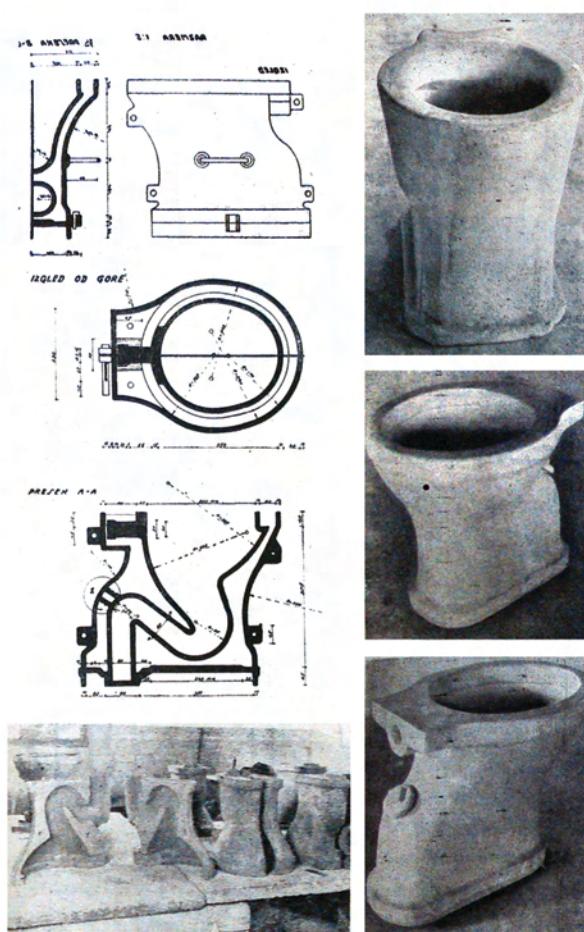
Слика 179. Мontažna stambena zgrada по пројекту Јована Ђеловића, 1948-1949. Основе: „Kratak prikaz jednog tipa montažnih zgrada“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 8 (avgust 1949), 613-619. Доле лево: Опитна мontažna кућа Грађевинског института НРС. Sava Atanacković, „Novo u građevinarstvu“, *Tehnika* (Beograd), br. 10-12 (1948), 273. Макета: „Polumontažna izgradnja stanbenih zgrada“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 103.

Слика 180. Милорад Мацура, Стамбена зграда за Главну дирекцију Металне индустрије НРС на Бежанији, 1948. Миодраг Милићевић, „Стамбена зграда са сводовима инж. Милорада Мацуре“, *Изградња* (Београд), бр. 6 (1949), 19-25.

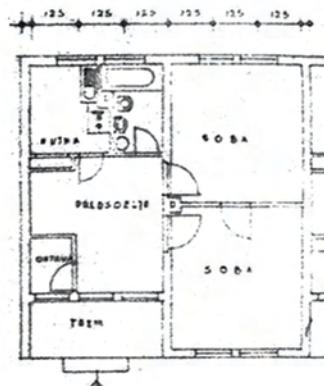
Слика 181. Стамбена зграда од седре. Josip Puzina, „Sedra kao glavni građevinski materijal“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 2 (1950), 96-97.

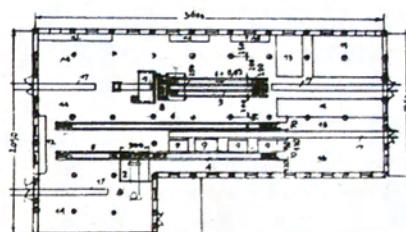
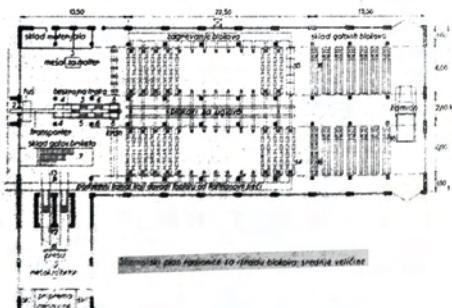
Слика 182. Клоzetска шола од бетона и брачког камена. Marko Novak, „Nužnička (zahodska) školjka od betona“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 3 (1949), 199-204.

Слика 183. „До 1951. године изградиће се 760.000 монтажних зграда“, макета монтажне куће у првомајској поворци 1949. G. J., „Грађевинарство у првомајској поворци“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 5 (1949), 418.

Слика 184. Игор Блуменау, Грађевински институт НРС, Тип монтажне стамбене зграде ГИС 2, 1949. Igor Blumenau, „Opitni objekti Grad. Instituta Ministarstva građevina NRS“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 8 (1949), 608.

SL. 165 — Shema radionice za proizvodnju građevinskih detalja od gipsa

Слика 185. План радионице за производњу блокова и грађевинских елемената од гипса. Лево: М. С. Хаторијанскиj, „Помоћна производна предузећа у грађевинарству“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 4 (1949), 311. Десно: Н. Кузмин, В. Самарина, „Искуство фабричког масовног грађења кућа од блокова средње величине“, *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 11-12 (1949), 857-861.

Слика 186. *Naše građevinarstvo*, број 8 и 11-12 (1949), 6 (1950), насловне стране.

Слика 187. Јосип Броз Тито разгледа макету централне зоне Београда, септембар 1949. „Маршал Тито разгледао пројекте генералног плана Београда“. *Политика*, 7. септембар 1949, 1; *Tehnika* (Београд), бр. 7-9 (1949), прва страна после насловне; *Arhitektura* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 3.

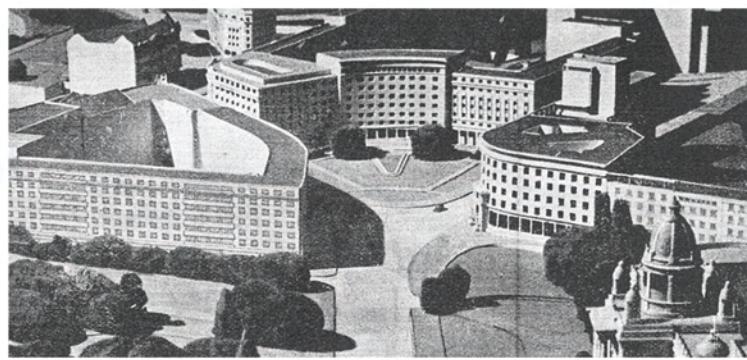

Трг Републике

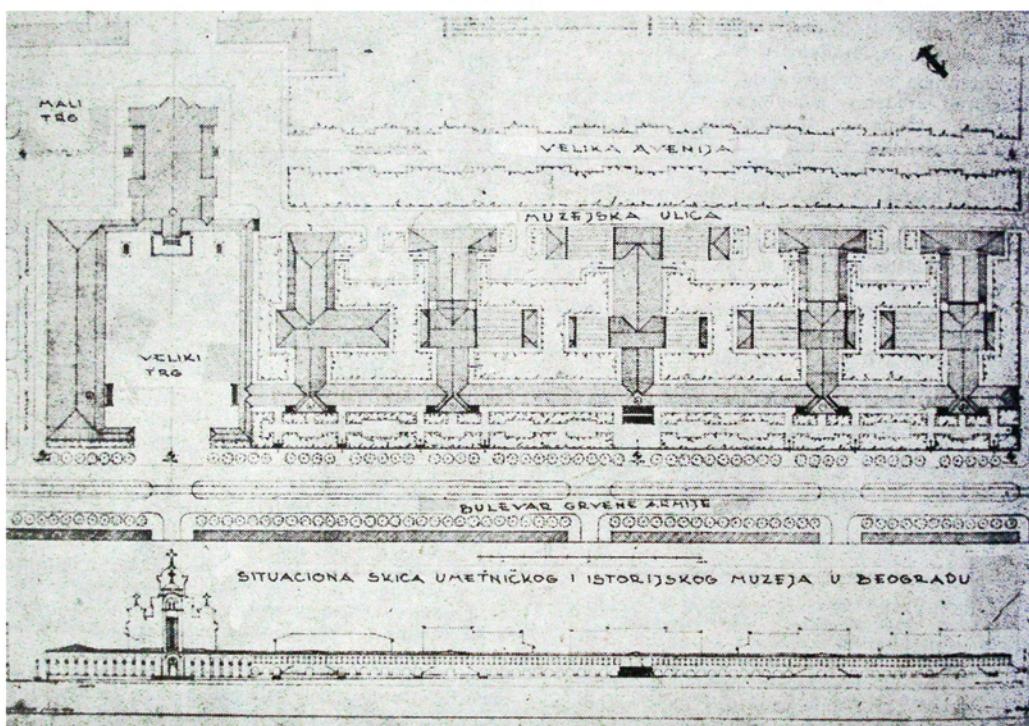
Трг Маркса и Енгелса

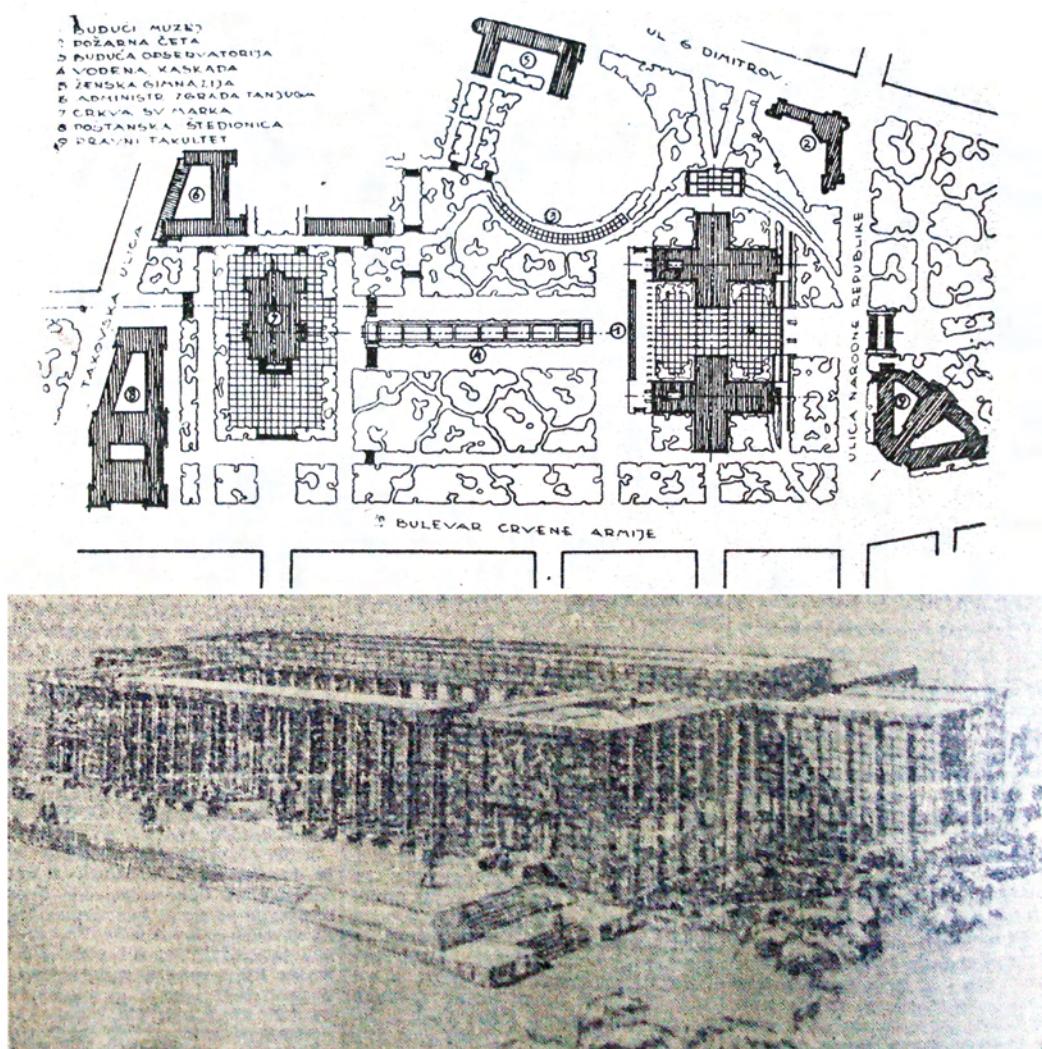
Слика 188. План реконструкције централне зоне Београда. Оливер Минић, „Реконструкција централног дела Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 135-136.

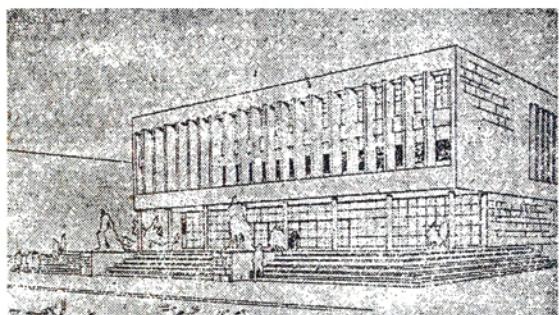
Слика 189. Никола Гавриловић, Трг Маркса и Енгелса, 1949; Бранко Петричић, Дом Синдиката, 1951-1955. Ibid., 135-136; Годишњак града Београда, књига XI-XII (1964-1965), nenumerisano; Stojanović, Uroš Martinović, Beograd 1945-1975, 89.

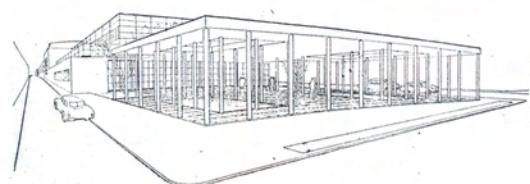
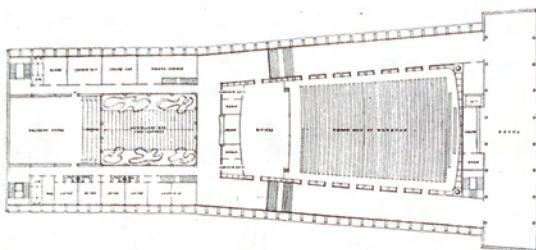
Слика 190. Ситуација једног од четири приспела рада на Конкурс за израду идејних скица Уметничко-историјског музеја на Ташмајдану, 1948. Dimitrije Leko, „Osvrt na predlog opšte dispozicije umetničkog muzeja u Beogradu“, *Naše građevinarstvo* (Beograd), br. 9-10 (1950), 526.

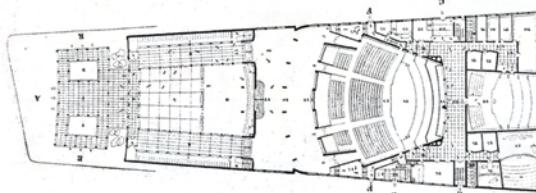
Слика 191. Миладин Прљевић, Ситуација Ташмајданског блока и пројекат Уметничког музеја, 1949. Основа: Ibid., 27. Перспектива: „Одобрен је пројекат зграде Уметничког музеја у Београду“, *Политика*, 25. новембар 1949, 4.

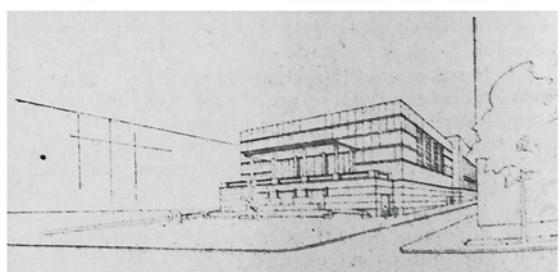
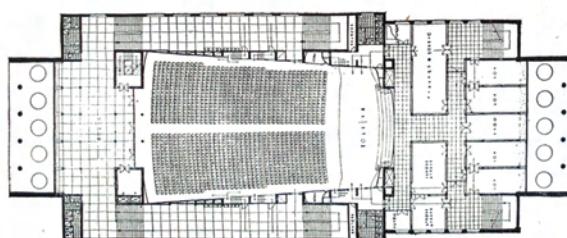
Пројекат Бранка Бона

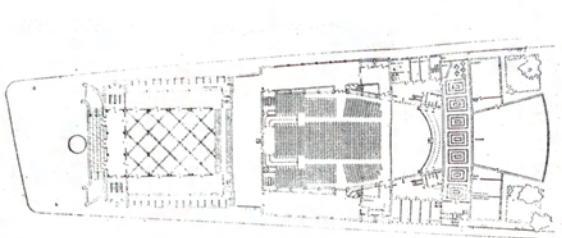
Пројекат Момчила Белобрка

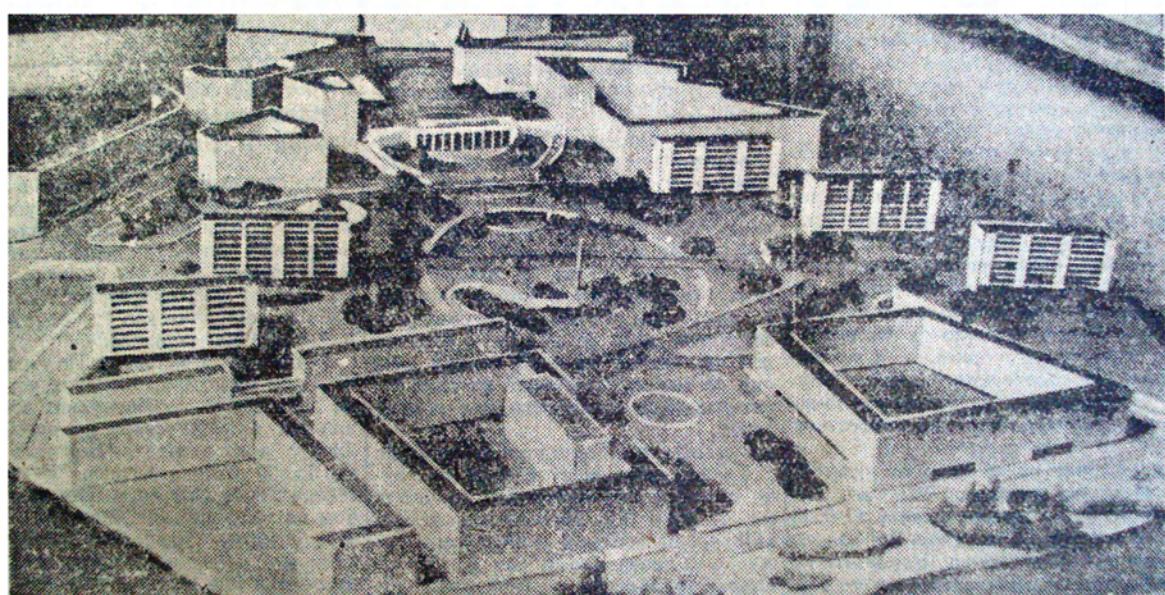
Пројекат Милана Злоковића

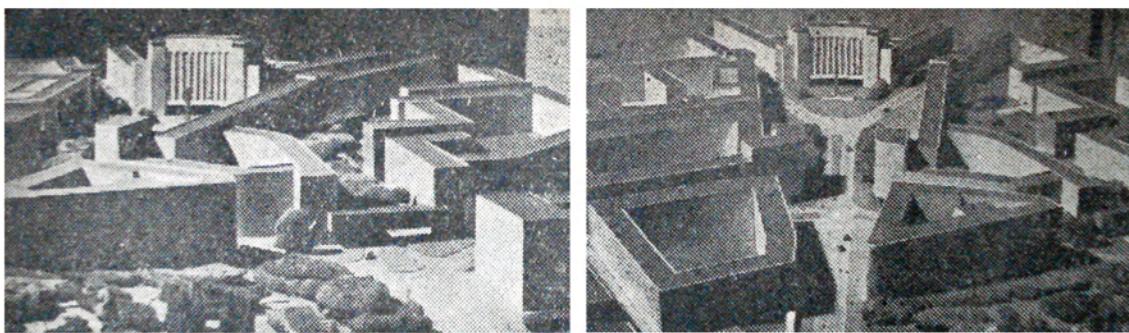
Пројекат Мате Бајлона

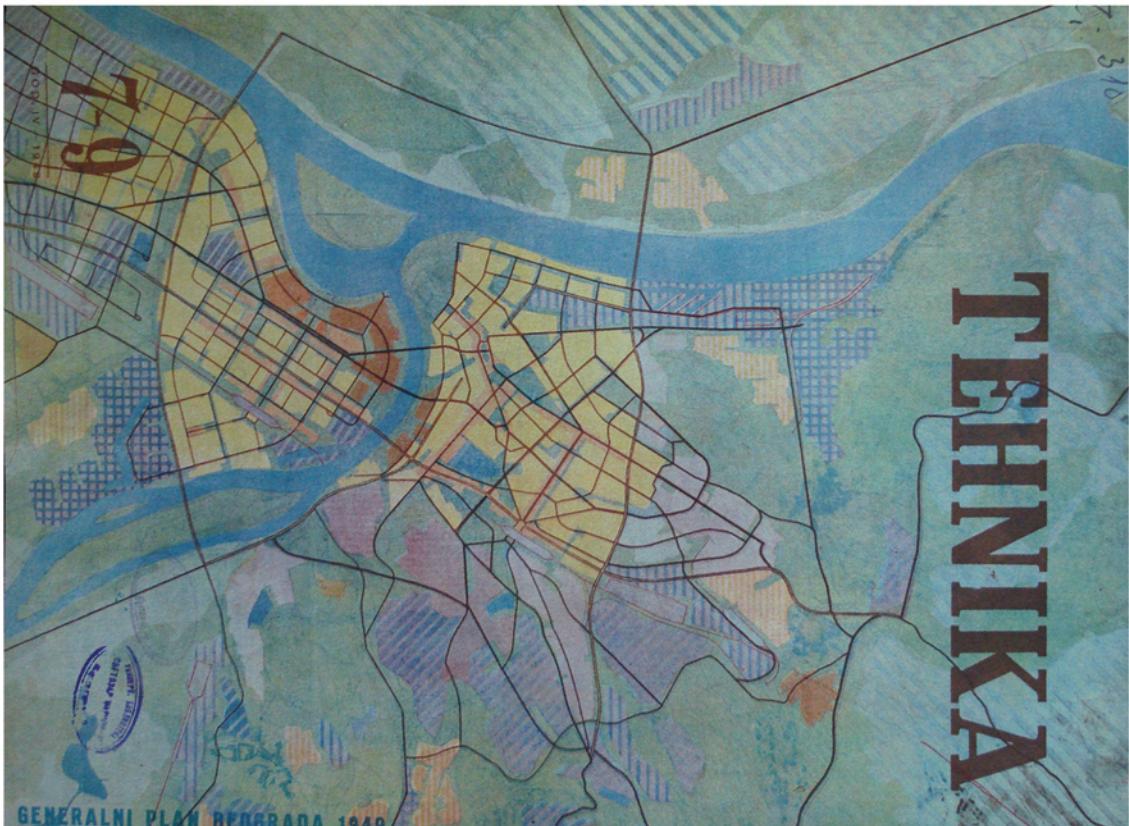
Слика 192. Конкурс за концертну дворану на Булевару Црвене армије, 1949. Branko Petričić, „O konkursu za zgradu Koncertne dvorane u Beogradu“, *Tehnika* (Београд), br. 5-6 (1949), 194-195. Пројекат Бранка Бона, перспектива: „Гради се нова концертна дворана у Београду“, *Политика*, 30. март 1950, 3.

Слика 193. Станко Мандић, Теразијска тераса, 1949. „Само слободан народ у слободној земљи може из рушевина овако брзо на подигне један град“, *Политика*, 26. октобар 1949, 4.

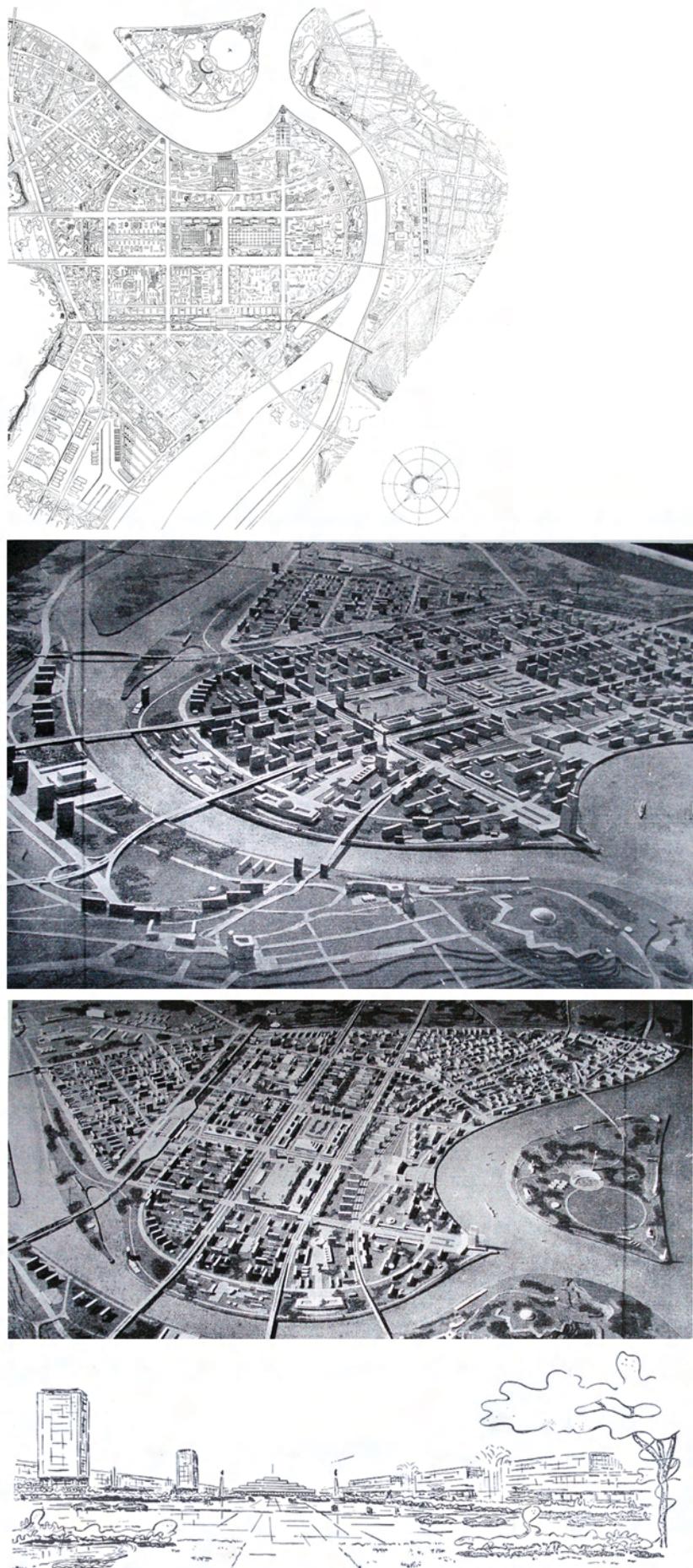
Слика 194. Никола Гавриловић, Пројекат Трга Славија, 1949. Bratislav Stojanović, „Trg Dimitrija Tucovića“, *Tehnika* (Београд), br. 10 (1951), 330.

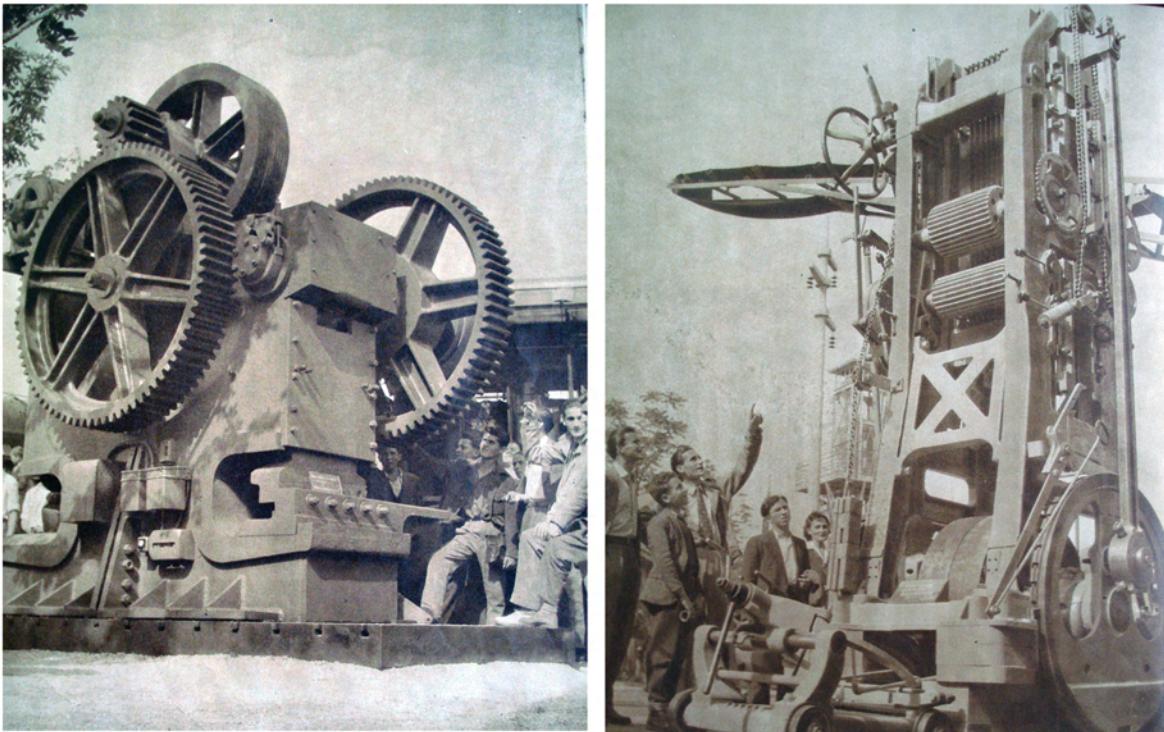
Слика 195. Генерални план Београда из 1949. године. *Tehnika* (Београд), br. 7-9 (1949), naslovna strana.

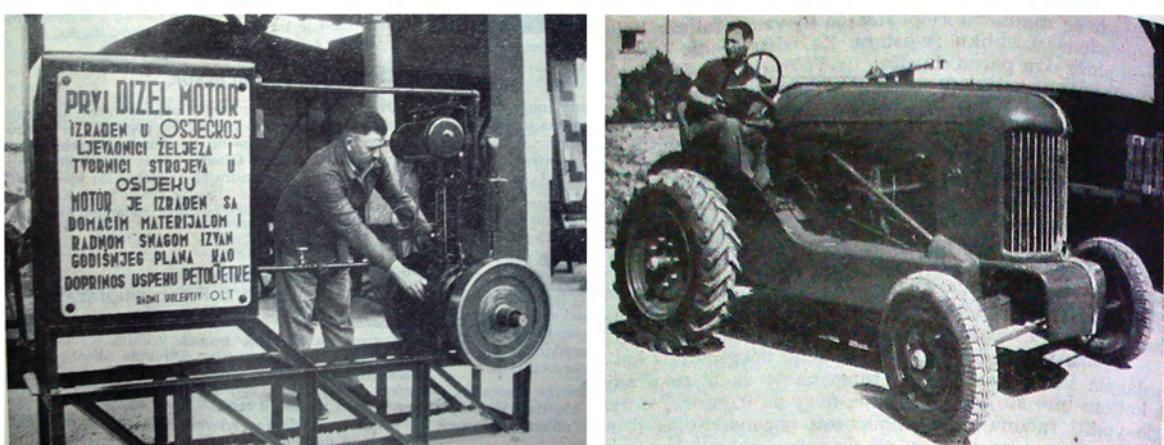
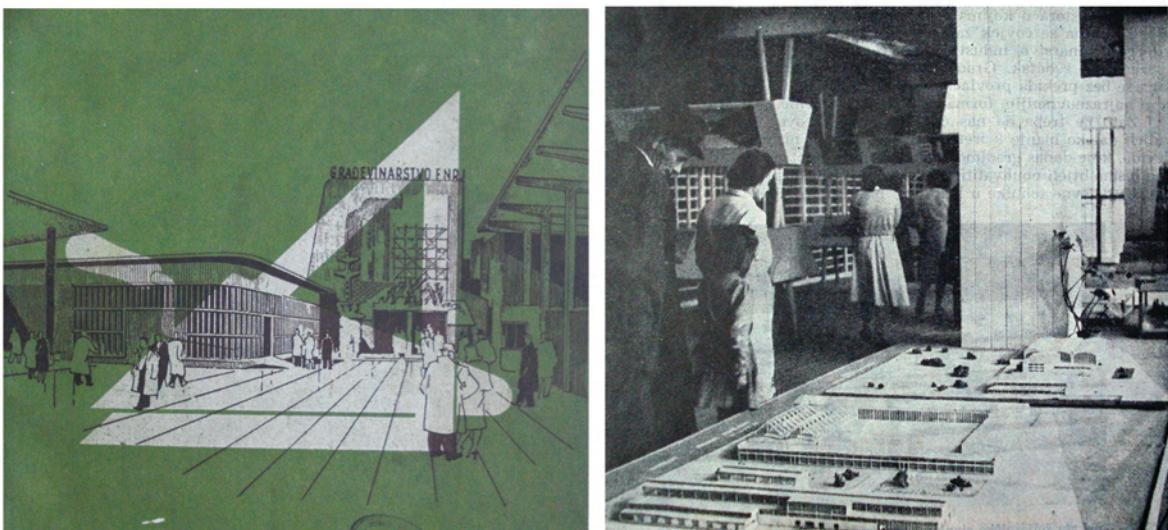
Слика 196. План Новог Београда из 1950. године рађен као допуна Генералном плану из 1949. Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 8.

Слика 197. Генерални план Београда из 1951. године. Видо Врбанић, „Урбанистички план Новог Београда“, *Урбанизам-архитектура* (Загреб), бр. 1-4 (1951), 118, 119, 123, 125.

Слика 198. Загребачки велесајам 1948. Лево: машина за сечење гвожђа израђена у фабрици „Иво-Лола Рибар“ у Железнику, десно: гатер изграђен у фабрици „Литострој“. „Главне машине на Загребачком сајму, који је био доказ наших победа у привреди, произведене су у фабрикама – првенцима наше Петолетке“, *Југославија* (Београд), бр. 9-11 (1948), 9, 10.

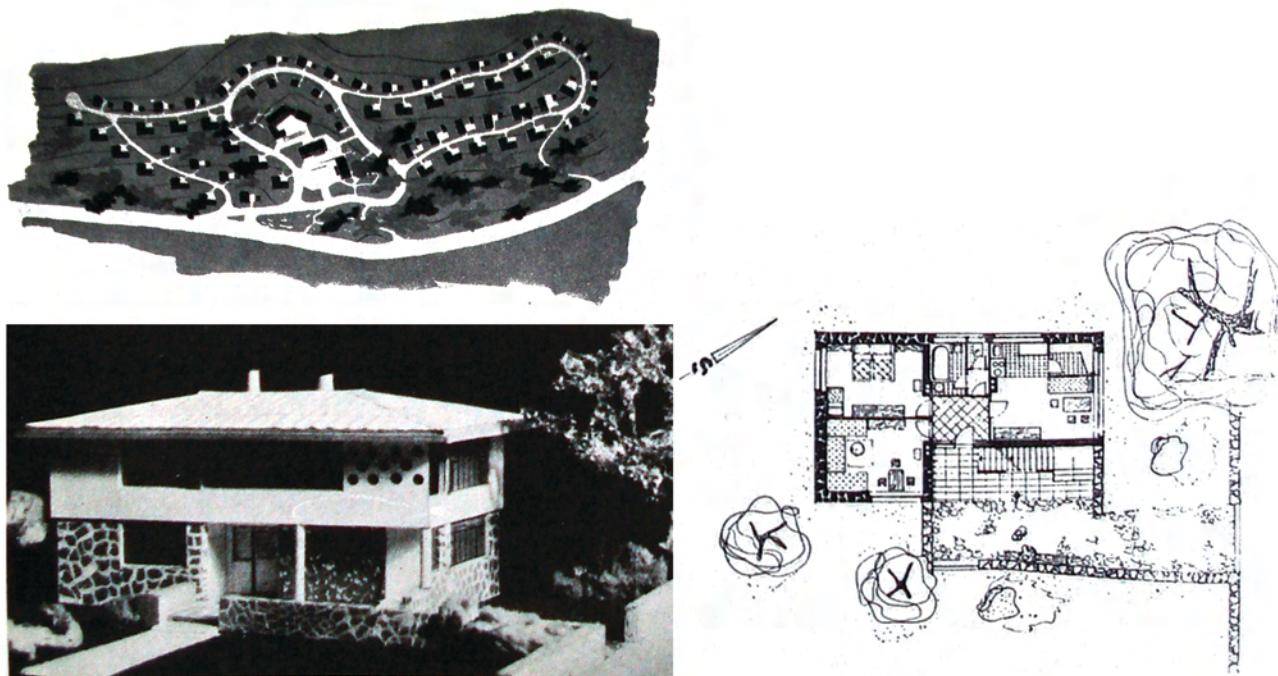
Слика 199. Загребачки велесајам 1949. године. Горе: Павиљон грађевинарства. Лево: *Naše građevinarstvo* (Београд), бр. 9-10 (1949), насловна страна; десно: Vladimir Potočnjak, „Općenito o izložbi građevinarstva“, *Tehnika* (Београд), бр. 10-11 (1949), 343. Доле лево: први дизел мотор израђен у Фабрици стројева у Осјеку и трактор Индустриске мотора у Раковици. „Novi proizvodi teške industrije“, *Tehnika* (Београд), бр. 10-11 (1949), 316, 318.

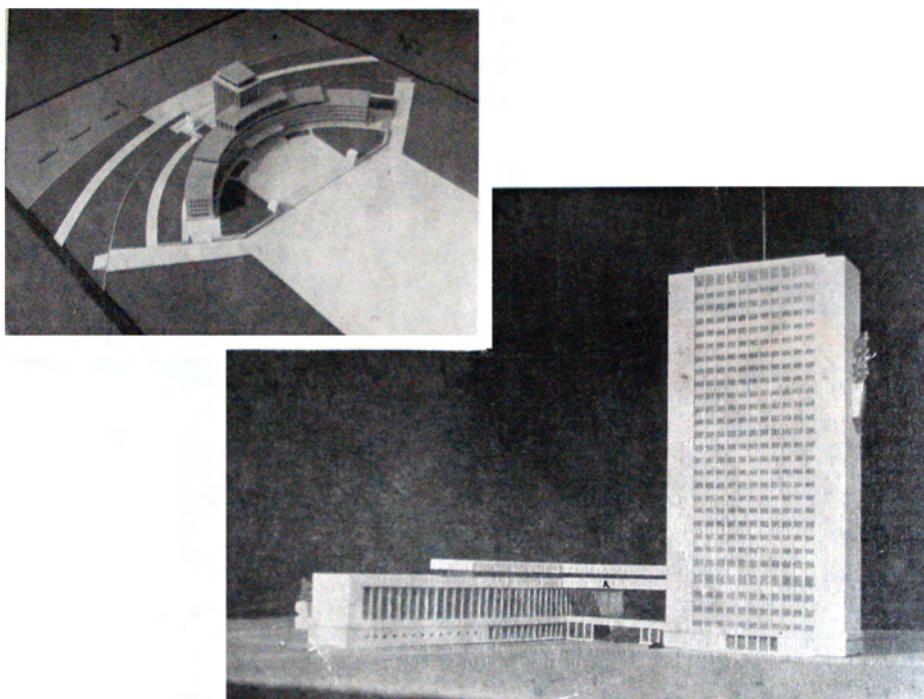
Слика 200. Сахрана Димитрија Туцовића на Славији, 20. новембар 1949. *Политика*, 21. новембар 1949, 1.

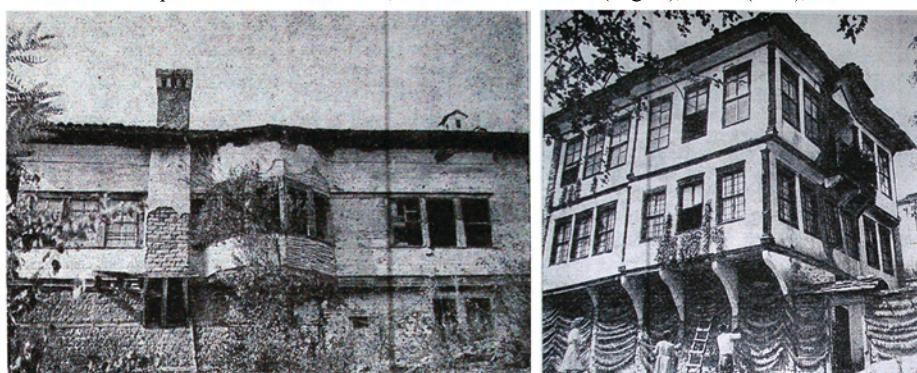
Слика 201. „Нежељени посетилац“, *Политика*, 24. септембар 1950.

Слика 202. План насеља Нови Острожац на Неретвљанском језеру. Макета и основа приземља стамбеног објекта за насеље у Коњицу, 1950. Milivoj Peterčić, „Izgradnja stanbenih objekata na Neretvljanskom jezeru“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 7 (novembar-decembar 1952), 28.

Слика 203. Постконкурсне студије Бранка Бона за ЦК КПЈ, 1947-1948 и 1950. Neven Šegvić, „Стваралаčke komponente arhitekture FNRJ“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 5-6 (1950), 36.

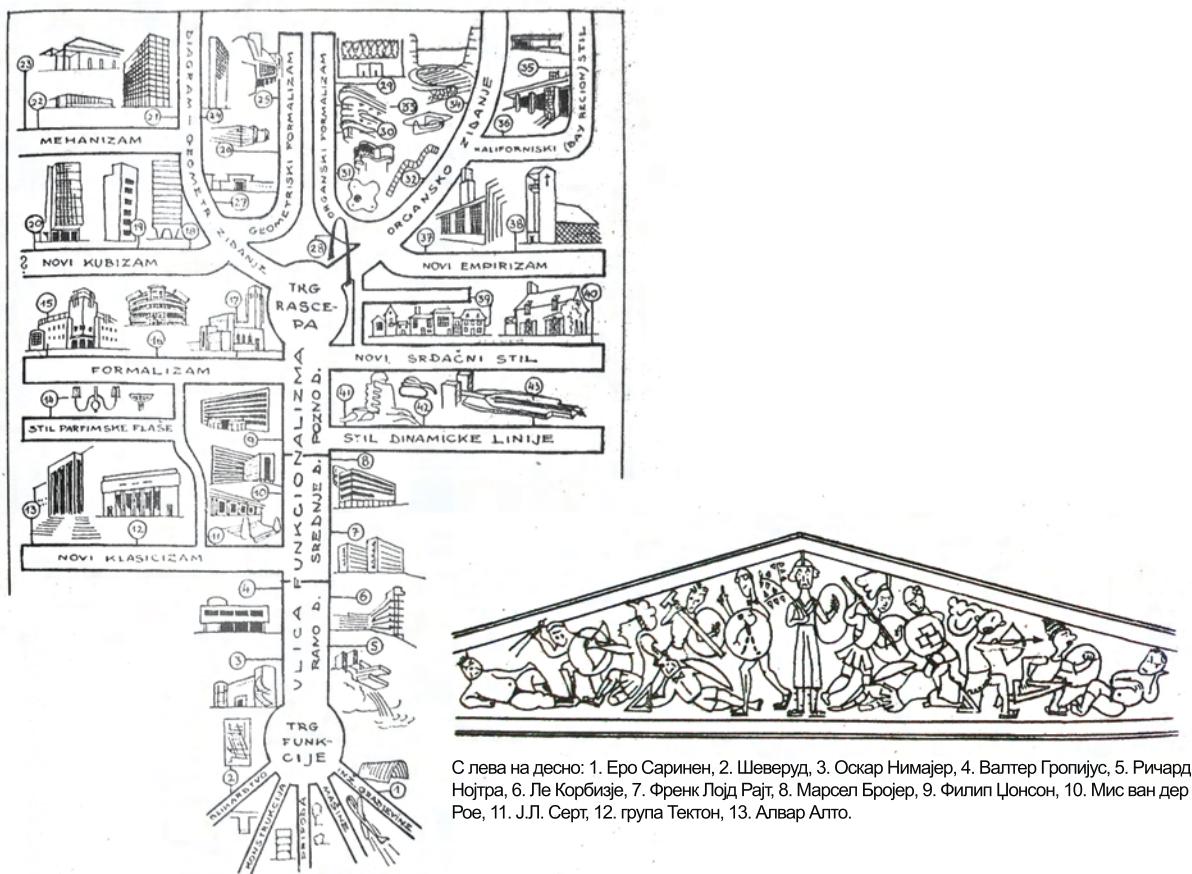

Слика 204. Илустрације уз текст Јована Крунића. Лево: „Прозор у дужину”, десно: Кућа у Крушеву, Македонија. Jovan Krnić, „Неke наše stare konstrukcije i njihove forme“, *Urbanizam-architektura* (Zagreb), br. 9-12 (1951), 98-99.

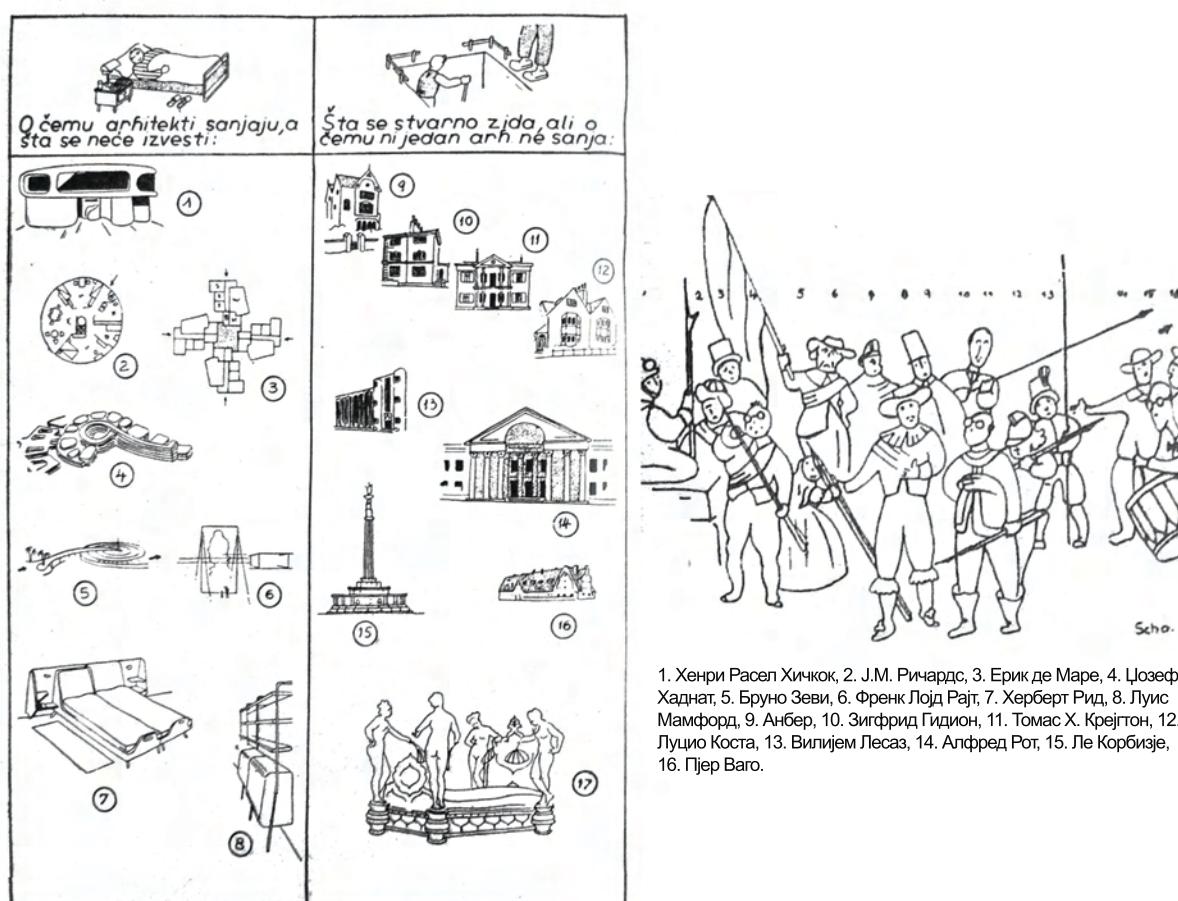
Слика 205. „Фабрике радницима“, *Naše građevinarstvo*, br. 9-10 (1950), насловна страна.

Слика 206. Плакат изложбе швајцарске архитектуре у Београду, 1950. *Tehnika* (Beograd), br. 6-7 (1950), nenumerisano.

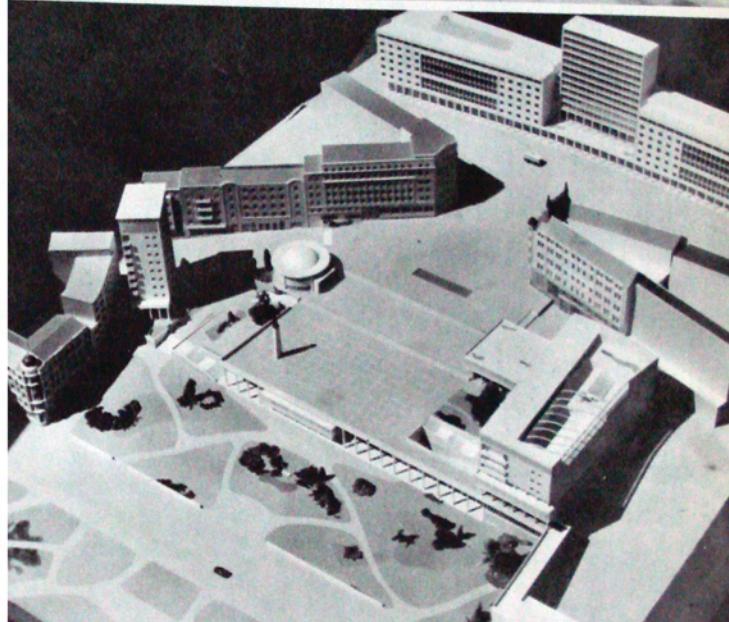
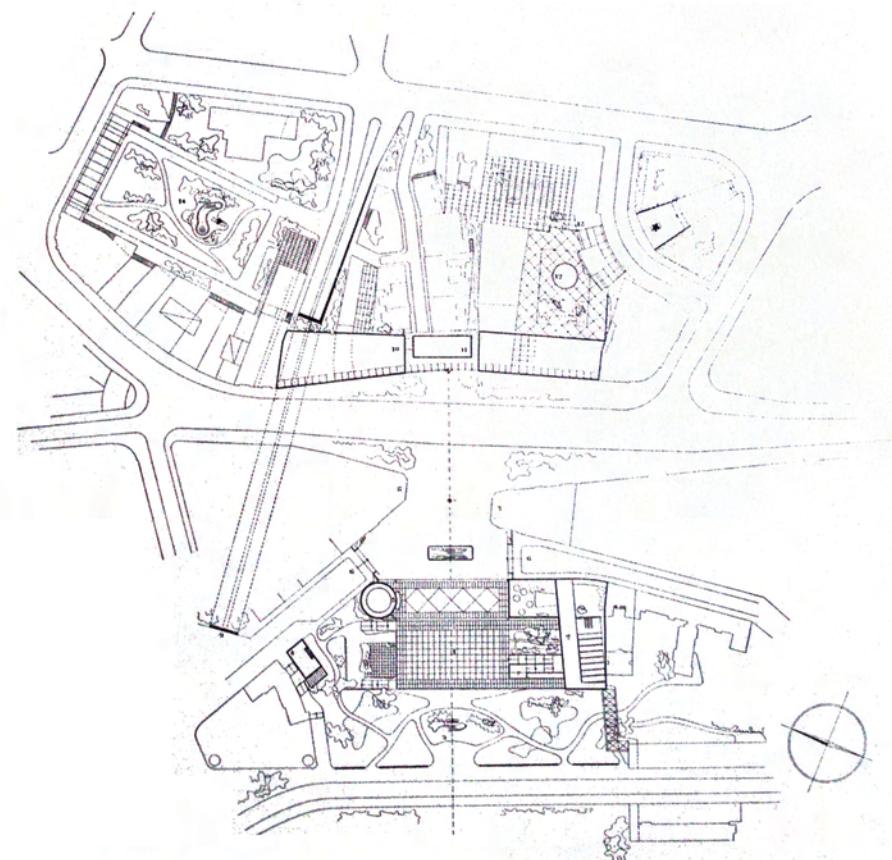

С лева на десно: 1. Еро Саринен, 2. Шеверуд, 3. Оскар Нимајер, 4. Валтер Гropијус, 5. Ричард Нојтра, 6. Ле Корбизје, 7. Френк Лојд Рајт, 8. Марсел Бројер, 9. Филип Џонсон, 10. Мис ван дер Роє, 11. Ј.Л. Серт, 12. група Тектон, 13. Алвар Алто.

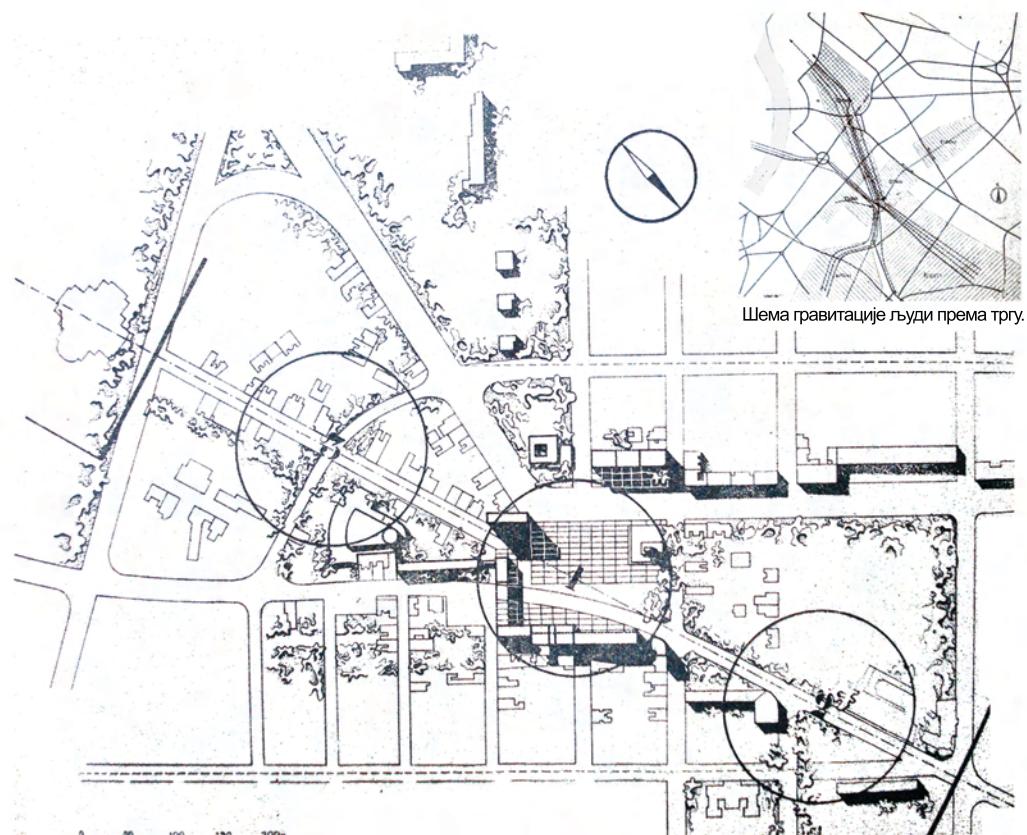
Слика 207. Ханс Шозбергер, лево: „Путоказ кроз лавиринт стилова“, десно: „Тимпан храма на Егини по једном новом покушају реконструкције у част функционализма“, 1950. Hans Schoszberger, „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu“, Građevinarstvo (Beograd), br. 9-10 (1951), 347-348.

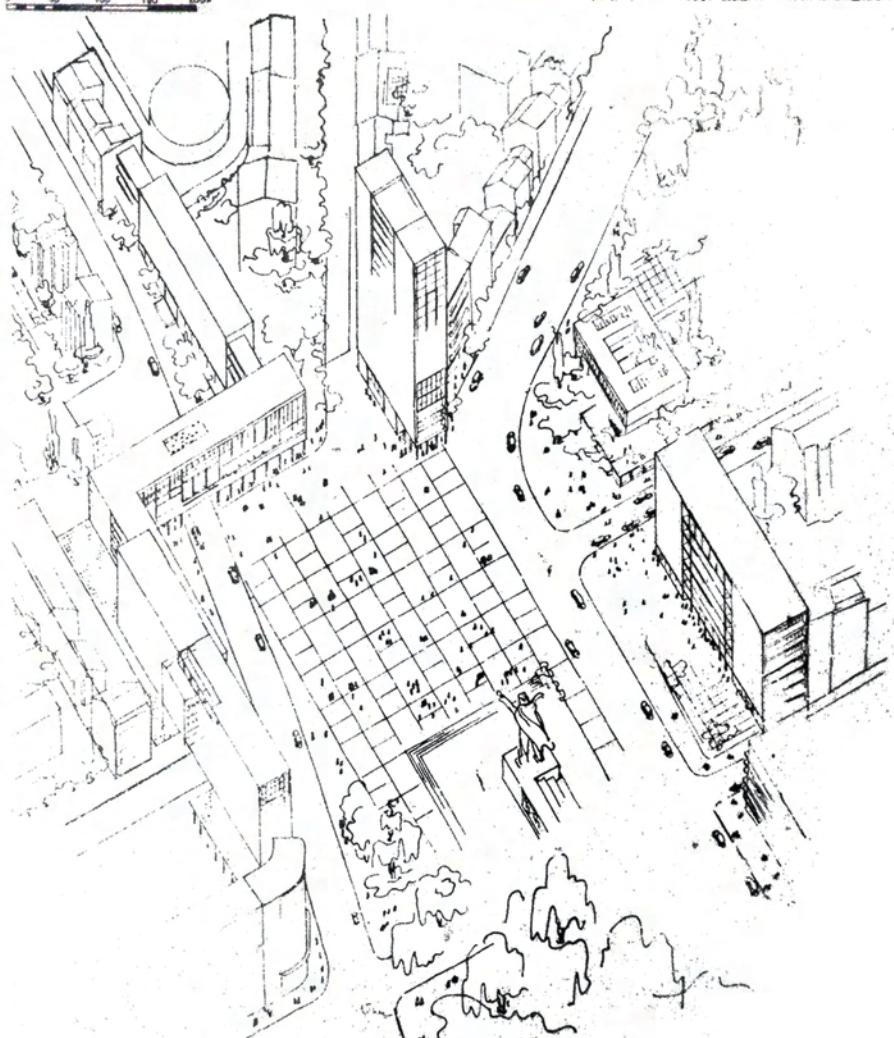
Слика 208. Ханс Шозбергер, лево: „Ночна стража архитектонске критике“, десно: „О чему архитекти сањају, а шта се неће извести“, 1950. Hans Schoszberger, „Šta je sa arhitekturom u inostranstvu?“, Građevinarstvo (Beograd), br. 11-12 (1951), 443, 446.

Слика 209. Владета Максимовић, Видо Врбанић и Љубиша Драгић, Теразијска тераса, 1950. Vido Virbanić, „Projekat Terazijske terase u Beogradu“, *Југославија* (Београд), бр. 6 (1952), 55-57.

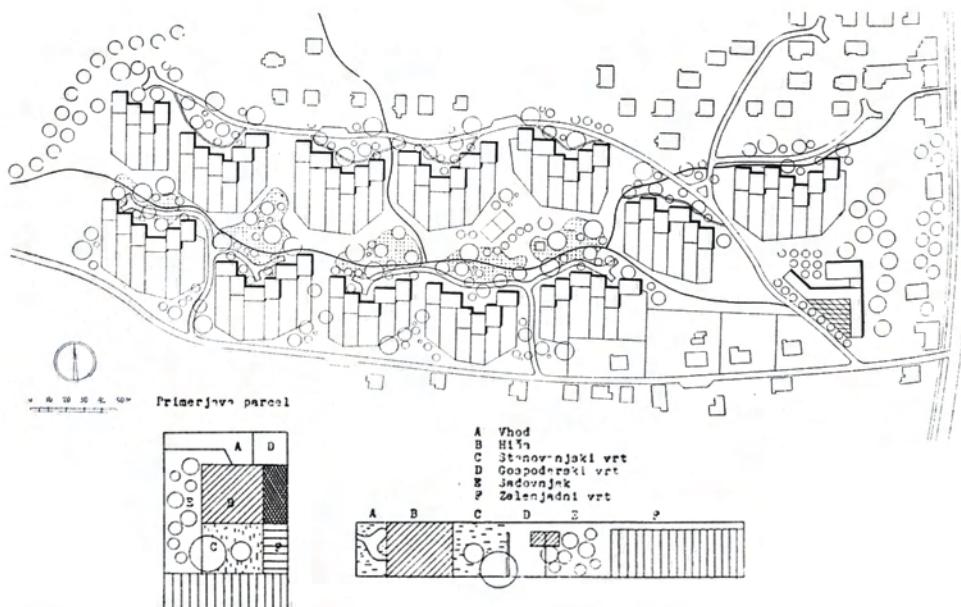
Шема гравитације људи према тргу.

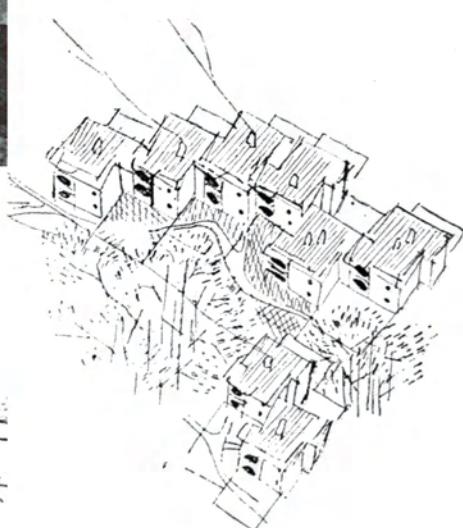
Слика 210. Братислав Стојановић, Трг Димитрија Туцовића, 1950. Bratislav Stojanović, „Trg Dimitrija Tucovića“, *Tehnika* (Београд), бр. 10 (1951), 332, 335-336.

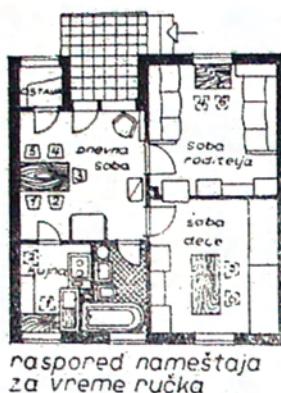
Ситуација стамбеног насеља у Стожицама, Љубљана, постојеће стање.

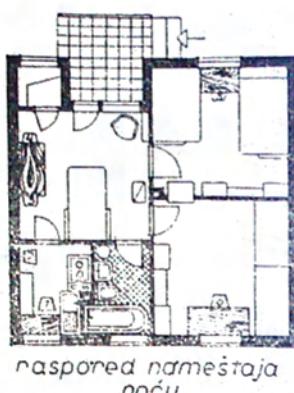
Предлог новог решења и зонирање парцеле.

Слика 211. Едвард Равникар, Стамбено насеље у Стожицама, постојеће стање и предлог новог решења, 1952. Edvard Ravnikar, „Dve koloniji endodružinskih hiš v Ljubljani“, *Arhitekt* (Ljubljana), br. 5 (1952), 18-20.

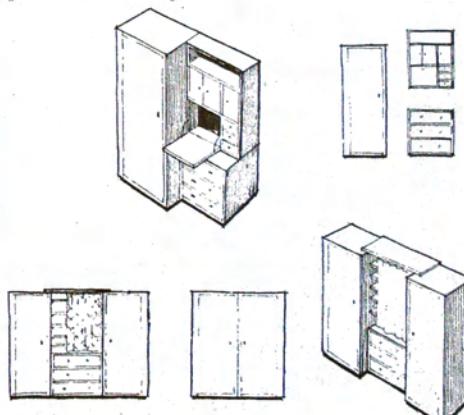

raspored nameštaja za vreme ručka

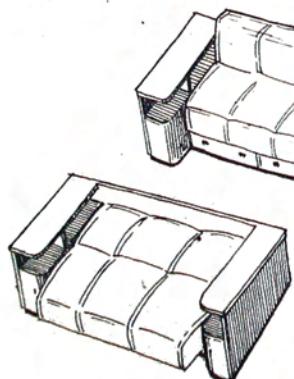

raspored nameštaja noću

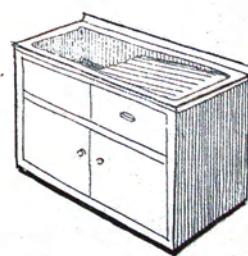
Sl. (2) daje raspored ležaja za noć i ista mesta za dan. Ovi ležaji su ujedno i jedini bezuslovnji nameštaj ili tačnije, onaj koji se mora prvo nabaviti.

Sl. 1 — Kombinovan orman sastavljen iz tri elementa. Srednji deo se može ispuniti i jeftinom policom sa zavesom

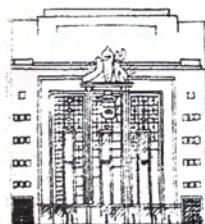

Sl. 4 — Fotelja koja se noću pretvori u ležaj

Sl. 5 — Mali orman sa ugrađenom sudoperom

Слика 212. Игор Блуменау, „Намештај гледан кроз призму индустријализације“, 1952. Тип стана ГИС-4, распоред намештаја за време ручка и ноћи, комбиновани ормар, кауч, фотеља на расклапање и „орманче“. Igor Blumenau, „Nameštaj gledan kroz prizmu industrijalizacije“, *Naše gradevinarstvo* (Beograd), br. 5-6 (maj-jun 1952), 187-189.

Пол Бинет и Пјер Бриго, Градска кућа Нојли, Француска, 1948.

Т.С. Тејт, Ново колонијално министарство, Лондон.

Т.В. Снелум, Лабораторија индустрије Авон, Енглеска, 1950.

Х.В. Ланкестер и Т.А. Лоц, Палата махараџе од Јопура, Индија, 1949.

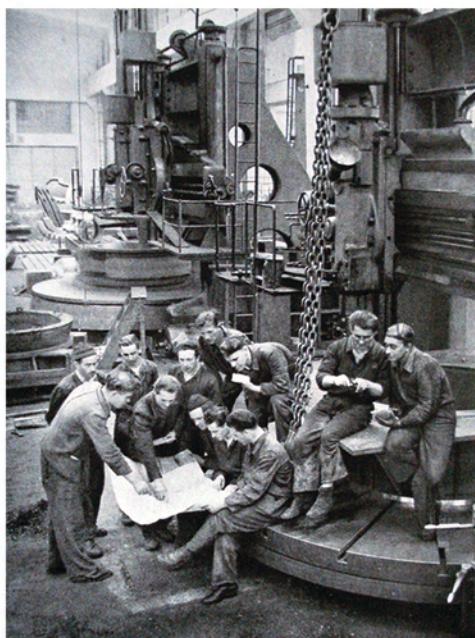

Лав Рудњев, Московски универзитет, 1950.

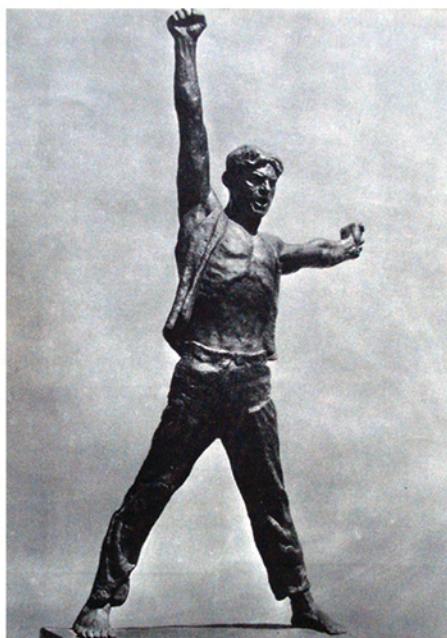

Р.Р. Прентис, Британско посланство у Рио де Жанеиру, 1950.

Слика 213. Ханс Шозбергер, Објекти за „Интернационални конгрес за безукусно зидање“, 1950. Hans Schoszberger, „Šta je sa savremenom arhitekturom?“, *Tehnika* (Beograd), br. 7 (1952), 863-867.

Слика 214. „Саветовање у одељењу тешке обраде у творници ‘Литострој’“, Jugoslavija (Beograd), br. 11 (1955), 5.

Војин Бакић, Детаљ споменика народног устанка / палим борцима у Бејловару, 1947. Jugoslavija (Beograd), br. 10 (1955), 149.

Зденко Калин, Детаљ споменика палим борцима код Урха, Таоци, 1948. Jugoslavija (Beograd), br. 10 (1955), 142.

Олга Јеврић, Скица за споменик палим борцима, 1955. Jugoslavija (Beograd), br. 10 (1955), 174.

Зденко Калин, Детаљ споменика палим борцима код Урха, 1955. Jugoslavija (Beograd), br. 11 (1955), 9.

Мило Милуновић, Двадесет седми март 1941. године, зидна слика у свечаној сали Извршног већа НР Србије, централна сцена триптихона, 1953. Jugoslavija (Beograd), br. 13 (1957), 2-3.

Борко Лазески, Стрелјани, детаљ фреске, 1956. Revolucionarno slikarstvo, 100

Слика 215а. Нова форма уметности, средина педесетих година.

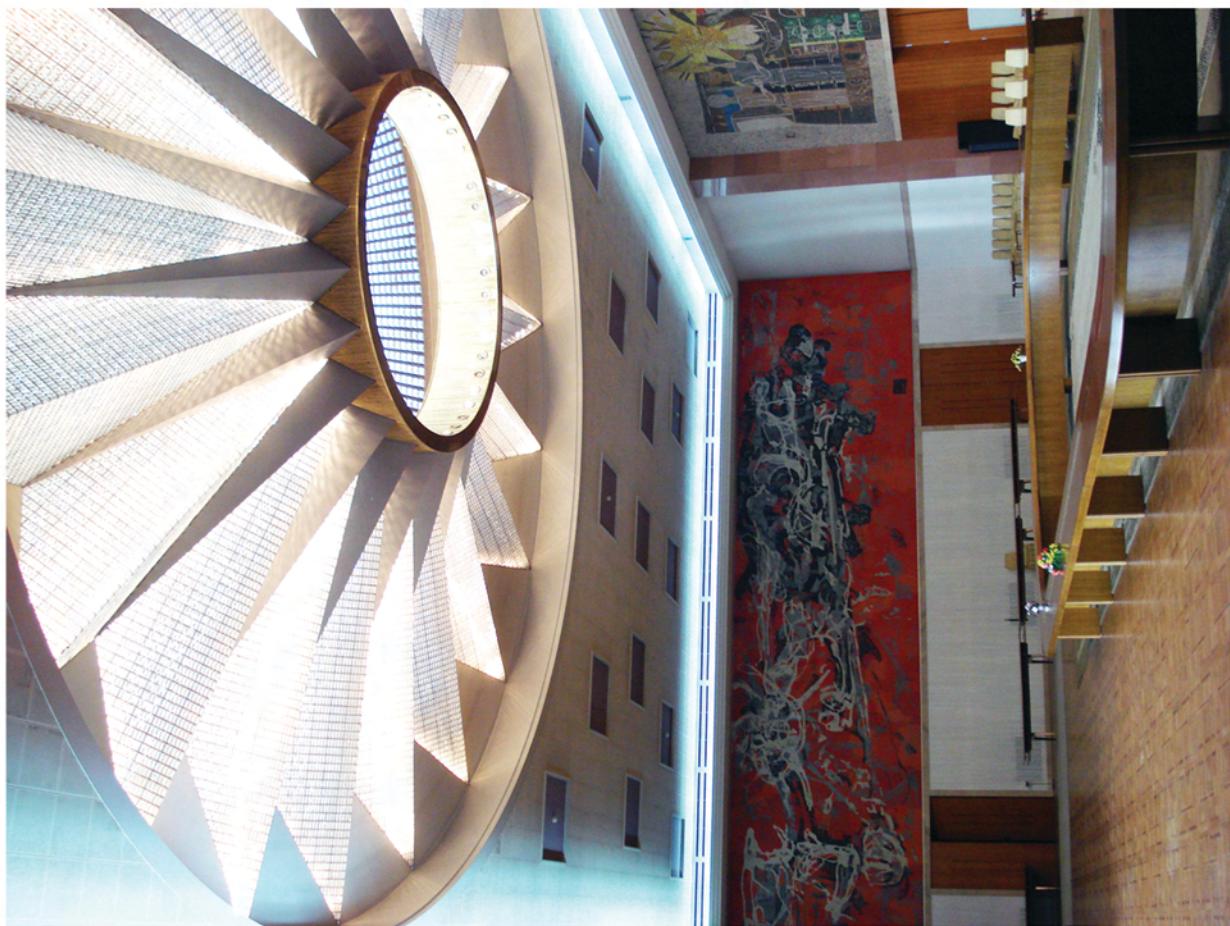

Салон СР Србије.

Салон СР Црне Горе.

Слика 215б. Савезно извршно веће СФРЈ, уређење националних салона. Архива ауторке.

Слика 215в. Централна сала Савзно извршног вета. Архива ауторке.

ХОД ВРЕМЕНА

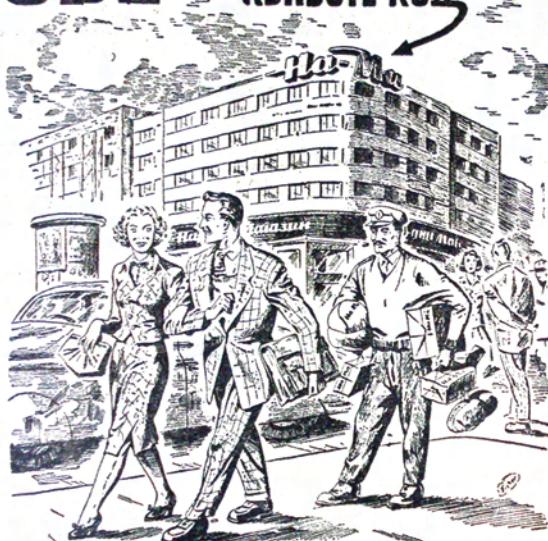
Ови карикатури донесе је недавно лондонски лист „Нјус кроника“ На левој страни марширају фашисти с Мусолинијевом сликом, тражећи за Италију Тунис, Корзику и Ницу. Последњи од њих узвикује: „Доле Француска!“. На другој половини карикатуре показане су демонстрације које сада организује италијанска де Гасперијева влада. И на тој видимо исте фашисте како траже Трст за Италију, а последњи од њих виче: „Доле Енглеска!“.

Ми се с правом питамо: да ли онај последњи још виче: „Доле Енглеска“, и после енглеских званичних изјава о сагласности с италијанским учешћем у управљању Трстом. Није ли тај фашист уђутро, или почeo да виче нешто друго?

ПАЈА ПАТАК ЈЕ СТРОГ

СВЕ ВАШЕ ПОТРЕБЕ купујте код

ТРГОВИНСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
Народни Магазин

РОБНА КУЋА 1 — Нови Милошева бр. 5 ТЕЛЕФОНИ:
ДИРЕКТОР: 35-001
КОМЕРЦИЈАЛ.: 35-007
ПОСЛОВОДСТВО: 35-046

БЕОГРАД

Хаљине из два дела

1. Костим од пругастог материјала. Капутни је равно кројен с рукавима три четврти. Пруге на манжетама иду у истом правцу као и на рукавима. Задњи део сукње проширен је дневма непегланним фалтама.
2. Болеро и сукња у истој боји. Ширнина сукње постигнута је ситним непегланним фалтама.

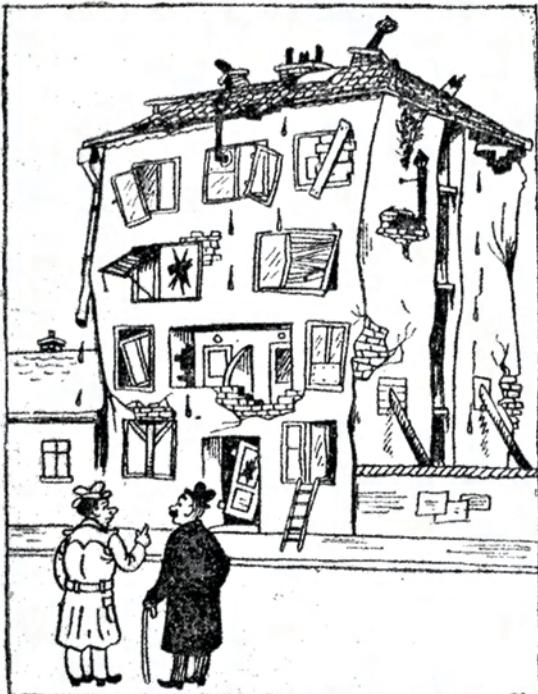
Слика 216а. Ведрија страна листа Политика средином 1952. године. „Ход времена“: Политика, 1. април 1952, 3. „Паја Патак је строг“: Политика, 4. април 1952, 5. Реклама за робну кућу „На-Ма“: Политика, 27. април, 1952, 27. „Хаљина из два дела“: Политика, 20. април 1952, 5.

Наш хумор

— Сад му се баш јавио један инжењер с молбом да иде у унутрашњост.

Наш хумор

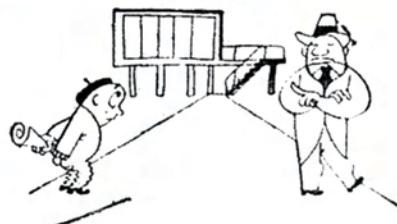
— О овој кући се стара Управа стамбених зграда...

— ?!!

— ... сваког првог редовно наплаћује кирију.

HUMOR

Arhitekt Dobraduša

Prvi nasvet

Prvi nasvet izvršen. Drugi nasvet

Drugi nasvet izvršen. Tretji nasvet

Résumé

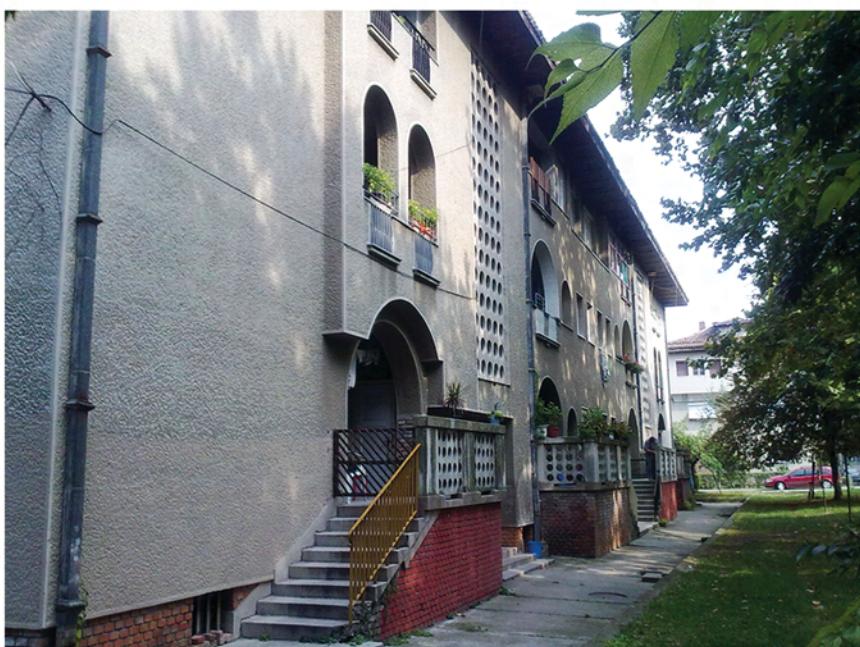
Слика 216. Лево: Рубрика „Наш хумор“ листа *Политика*, 1952. „Кадровеко“, *Политика*, 3. април 1952, 3; „Управа стамбених зграда“, *Политика*, 6. април, 1952, 6. Десно: „Архитект Добрдуша“, *Arhitekt* (Љубљана), бр. 3 (1952), 42.

Слика 217. Задруженни дом у селу Разбојна; прозор: Велики Купци, Расински срез, стање 2007. Архива ауторке.

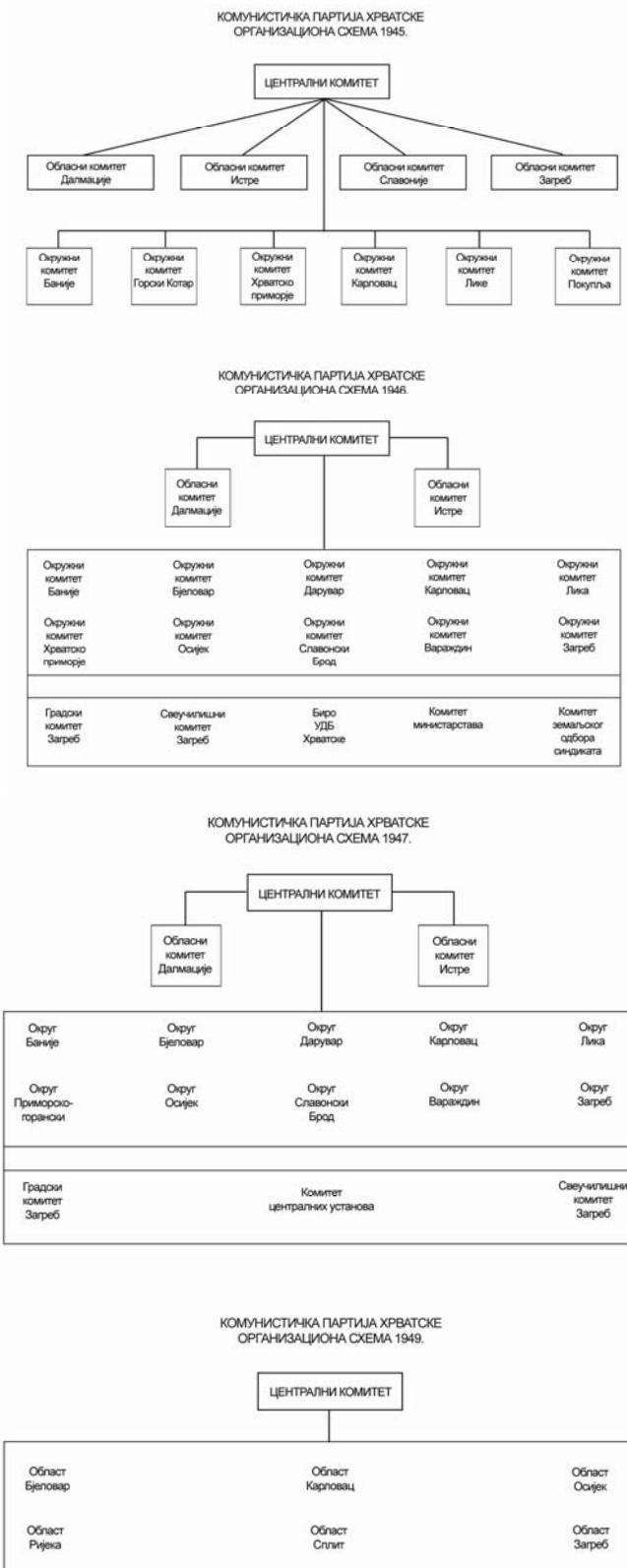
Слика 218. Стамбена зграда Савезне планске комисије у Улици Народног фронта у Београду, 1947-1948, илустрација уз текст Јована Крунића 1954. године. Jovan Krunić, „Odraz savremenih stremljenja u arhitekturi na licu Beograda“, *Tehnika* (Beograd), br. 5 (1954), 678.

Слика 219. Драгиша Брашован, Градска колонија у Светозареву, 1949-1952, стање 2010. Архива ауторке.

ТАБЕЛЕ

Табела 1. Организациона схема Комунистичке партије Хрватске 1945-1949. Berislav Jandrić, „Prilog proučavanju organizacionog stanja i strukture organizacija Komunističke partije Hrvatske u Slavoniji od oslobođenja do Prve konferencije KPH za Osječku oblast (1945-1949)“, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), br. 3 (1988), 98-101.

Табела 2. Број извођења пројектата задружних домаова по пројектантској организацији. Jovan Krunić, „Учеће секције архитеката Beograda DIT-a NR Srbije у акцији изградње задруžnih domova“, *Tehnika* (Beograd), br. 2-3 (1949), 98.

Организација	Број пројектата	Број извођења
Урбанистички завод НРС	9	310
Пројектантски завод НРС	9	291
Пројектантски завод ИНОН	6	80
Пројектантски завод ФНРЈ	3	26
Техничка велика школа	2	13
Остали (Драгомир Симић)	1	132
Свега:	30	852

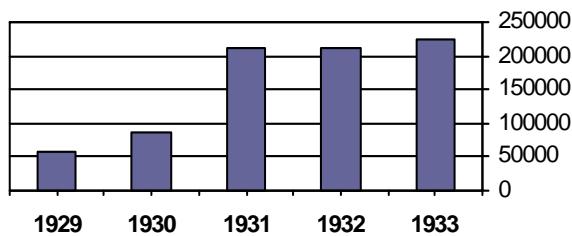
Табела 3. Број извођења пројектата задружних домаова по аутору објекта. Јован Крунић, ур. *Задружни домови: збирка пројектата масовне изградње на територији уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско Метохијске области у 1948. години*, (Београд: Задружна књига, 1948), 107.

	Тип објекта	Архитект	Број извођења
1	IV	Драгомир Симић	132
2	I	Димитрије Маринковић	120
3	V	Сима Папков	118
4	VII	Никола Гавриловић	81
5	VIII	Миодраг Милићевић	79
6	VIII	Сима Папков	79
7	III	Недељко Пешић	75
8	II	Никола Гавриловић	50
9	IV	Јован Крунић	44
10	I	Добросав Павловић	41
11	IV	Петар Петрушевић	36
12	I	Бранислав Маринковић	35
13	II	Недељко Пешић	35
14	I	Људмила Крат	33
15	VIII	Никола Лалић	32
16	III	Александар Шевгић	31
17	VI	техн.Сергијевихов	31
Свега:			1052

Табела 4. Број извођења пројектата по типу објекта (изведенено из табеле 2).

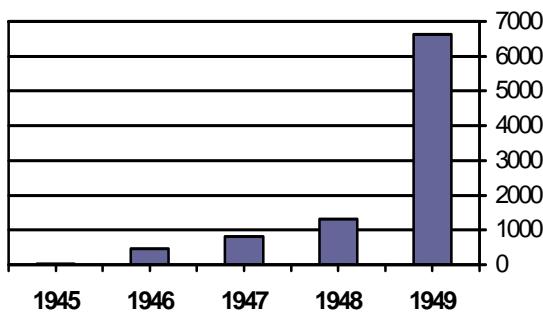
Тип објекта	Број извођења
I	916
IV	636
VIII	570
III	212
II	170
V	118
VII	81
VI	31

Табела 5. Број задружних газдинстава са припадајућом обрадивом површином поседа у Совјетском Савезу од 1929. до 1940. године. Према: <http://www.dur.ac.uk/a.k.harrington/collfarm.html>

Година	Број задужних газдинстава у хиљадама	Припадајућа обрадива површина у милионима хектара
1929	57.0	4.2
1930	85.9	38.1
1931	211.1	79.0
1932	211.1	91.5
1933	224.6	93.6
1934	233.3	98.6
1935	245.4	104.5
1936	242.2	110.5
1937	243.7	116.0
1938	242.4	117.2
1939	241.1	114.9
1940	236.3	117.6

Табела 6. Укупан број задужних газдинстава и број основаних задруга у ФНРЈ од 1945. до 1949. године. Према: Branko Petranović, *Istoriја Југославије 1918-1978* (Београд: Nolit, 1980), 450, 515.

Година	Укупан број сељачких радних задруга на крају године	Број основаних задруга током године
1945.	31	31
1946.	454	423
1947.	808	354
1948.	1.318	510
1949.	6.625	5307

БИОГРАФИЈА

Јелена Живанчевић, дипл.инж.арх. је рођена у Брусу 1977. године. Архитектонски факултет Универзитета у Београду је уписала 1995. године, где је дипломирала 2003. са просечном оценом 8,25 у току студија, и оценом 10 на дипломском раду код ментора доцента Радомира Стопића. Докторске студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду уписала је 2005. године, определивши се за усмерење научног карактера, основна област истраживања Архитектура, ужа област истраживања Студије архитектуре, где је 2008. године положила све испите са просечном оценом 10. Јуна 2009. године је пријавила докторску дисертацију под називом „Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије“ под менторством ванредног професора Александра Игњатовића, за коју је априла 2010. године добила сагласност Наставно-научног већа Архитектонског факултета.

Од завршетка студија 2003. године учествује у настави на Архитектонском факултету, где до 2006. године ради на Катедри за архитектонско и урбанистичко пројектовање као демонстратор, а од марта 2006. године на Департману за архитектуру у звању асистента.

Поред научног и педагошког рада, бави се и стручним радом у области архитектонског и урбанистичког пројектовања. Као коаутор и у својству сарадника је учествовала у изради већег броја реализованих пројеката и студија, као и на више архитектонско-урбанистичких конкурсса на којима је добитник пет награда.

Објавила је више радова у научној и стручној периодици, у учествовала на научним скуповима и изложбама међународног и националног значаја.

Библиографија

Монографије:

- (са: Милан Ђурић) [O] _77 појмова архитектонског дискурса (Београд: Полигон, 2011).

Поглавља у зборницима чланака и монографијама:

- Прихваћено за објављивање: „Socijalistički realizam u arhitekturi Srbije“, у: Miško Šuvaković, ur., *Istorija umetnosti i Srbiji. XX vek – drugi tom* (Beograd: Orion art, 2012).
- Прихваћено за објављивање: „Savsko pristanište Beograd. Prisustvo odsustva (ili nepodnošljiva lakoća odsustvovanja)“, у: Milan Đurić, Aleksandru Vuja, *Tipografije* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2012).

Периодичне публикације међународног значаја:

- „Soviet in Content - People's in Form: The Building of Farming Cooperative Centres and the Soviet-Yugoslav Dispute“, *Spatium International Review* (Beograd), no. 25 (2011), 39-49.

Периодичне публикације националног значаја:

- „Postmoderni prostor i arhitektonska reprezentacija“, *Forum* (Beograd), br. 53 (2008), 174-178.
- „Koncept – deKontekst: Upravna zgrada Kompleksa nacionalno referentnih laboratoriја за безбедност ланца исхране и Банке биљних гена Републике Србије“, *DaNS* (Novi Sad), br. 61 (2008), 22-27.

Конференције међународног значаја:

- *Међународна радионица будућности 2008-2010 „Нарације и конструкције о индентитету/националитету/повјести у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији у 20. и 21. столећу“*, Загреб, 2008. године. На конференцији је представљено аспектно истраживање „Политички простор Београда“, рађено у оквиру истраживачког пројекта *Атлас Београда/Урбани портрет Београда* на Докторским студијама Архитектонског факултета у Београду 2008. године (са: Ана Јанковић Чорбић, Јелена Савић, Бранислав Фолић, Михаило Лујак, Татјана Карабеговић, Братислав Илић и Јефто Терзовић; руководилац истраживања: ванр.проф. Љиљана Благојевић). Објављено у изводу у:

- „Atlas Beograda“, у: *Međunarodna radionica budućnosti 2008-2010 „Naracije i konstrukcije o identitetu/nacionalitetu/povjesti u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u 20. i 21. stoljeću“* (Zagreb: Goethe-Institut, 2008), 32-34.

Изложбе међународног значаја:

- *Wohnlich*, XI Међународна изложба архитектуре у Венецији, 2008. године. Изложен рад: „Urban Portrait/Atlas of Belgrade (2008) / Political Space“. Објављено у: Татјана Стратимировић, ур., *Wohnlich, XI Међународна изложба архитектуре, Венеција 2008/Павиљон Републике Србије*, каталог радова (Београд: Министарство културе Републике Србије, 2008).
- *Serbia New Efforts, Србија–Нови напори*, X Међународна изложба архитектуре у Венецији 2006. године. Изложени радови: Конкурс за решење дела просторне целине подручја Аутокоманде (са: Владан Ђокић, Милан Ђурић и Александру Вуја) и Конкурс за идејно архитектонско урбанистичко решење пословно-стамбеног комплекса Genex у блоку 20 на Новом Београду (са Милан Ђурић и Александру Вуја). Објављено у: Владимир Мако, ур., *Serbia New Efforts, Србија – Нови напори, 10. међународна изложба архитектуре Венецијански бијенале/Српски павиљон*, (Београд: Музеј примењене уметности, 2006).

Изложбе националног значаја:

- *Салон урбанизма*, Музеј примењене уметности, Београд, 2005. Изложен рад: Конкурс за решење дела просторне целине подручја Аутокоманде (са: Владан Ђокић, Милан Ђурић, Александру Вуја).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јелена Живанчевић

број индекса 2005/16

Изјављујем

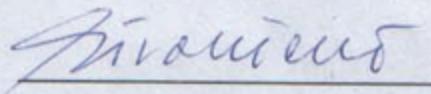
да је докторска дисертација под насловом

Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси
Југославије

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 16.05.2012.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Јелена Живанчевић

Број индекса 2005/16

Студијски програм усмерење научног карактера, основна област истраживања: Архитектура, ужа област истраживања: Студије архитектуре

Наслов рада Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије

Ментор ванр. проф. др Александар Игњатовић

Потписани/а Јелена Живанчевић

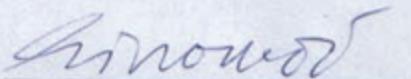
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 16.05.2012.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

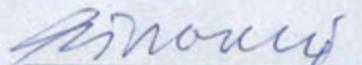
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

у Београду, 16.05.2012.

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцима, односно лиценцима отвореног кода.